અખંડ આનંદ

જલાઇ

૫૬૨

રોતાંગ રોડ – મહરી

તસવીર : વિજયકુમાર છાંટબાર

ગુજરાતના લાખો કુટુબોમા જેની નકલ પહોચી ગઈ છે તે
ગીતા (ગુટકો) હવે એકવીસમી આવૃત્તિમા પ્રવેશે છે

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા

સસ્કૃત શ્લોકો
અને
ગુજરાતી સરલાર્થ સહિત

કિ રૂ ૧૦ (કાચુ પૂઠુ)
કિ રૂ ૧૨ (પાકુ પૂઠુ)

સપર્ક
સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુબઈ-૪૦૦ ૦૦૨

"ગીતામા એટલુ ઉત્તમ અને સર્વવ્યાપી જ્ઞાન છે કે અગણિત વર્ષો થઈ જવા છતા એવો બીજો એકે ગ્રથ હજુ સુધી લખાયો નથી +++ ગીતાની સાથે સરખાવતા આખા જગતનુ હાલનું બીજુ બધુ જ્ઞાન મને તુચ્છ લાગે છે +++ હુ રોજ પ્રાત કાળે મારા હૃદય અને બુદ્ધિને ગીતારૂપી પવિત્રજળમા સ્નાન કરાવુ છુ "

મહાત્મા થોરો

સસ્તું સાહિત્ય એટલે ઊંચામાં ઊંચું સાહિત્ય

વેદ એ કલ્પતરુ છે. વેદરૂપી કલ્પતરુનું આ ભાગવતરૂપી ફળ શુકના મુખમાંથી પડેલું, અમૃતરસથી ભરેલું છે. અહો, શ્રદ્ધાળુ રસિકજનો ! પરમાનંદ-રસથી છલોછલ ભરેલા આ ભાગવતરૂપી ફળનું તમે વારંવાર સેવન કરો

મહર્ષિ વેદવ્યાસ પ્રણીત

શ્રીમદ્ ભાગવત - ૧, ૨

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર, હજારથી વધુ પાનાં, (આઠ બહુરંગી આર્ટ પ્લેટ્સ), પાકી બાંધણી
કિં. રૂ. ૨૦૦/-

આજે હું જોઈ શકું છું કે ભાગવત એવો ગ્રંથ છે કે જે વાંચીને ધર્મરસ ઉત્પન્ન કરી શકાય. મારા એકવીસ દિવસના ઉપવાસમાં ભારતભૂષણ પંડિત મદનમોહન માલવીયજીને શુભ મુખેથી કેટલાક ભાગો સાંભળ્યા, ત્યારે એમ થયું કે, બચપણમાં જ તેમના જેવા ભાગવત-ભક્તને મુખેથી સાંભળત, તો તેની ઉપર પણ મારી પ્રીતિ બચપણમાં જ સારી જામત.

મો. ક. ગાંધી

સંપર્ક
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
ભદ્ર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨

ગુજરાત આયોજિત વિકાસનાં ચાળીસ વર્ષ : સિદ્ધિઓનું સરવૈયું

ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજના

ગુજરાતના મૂર્ધન્ય ગાંધીવાદી સાહિત્યકાર રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈએ કહ્યું છે તેમ ગુજરાત એક 'બીલીપત્ર' છે તેના ત્રણ પર્ણો એટલે કે કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાત આ અખંડ 'બીલીપત્ર'નો વિકાસ સંકલિત સ્વરૂપે તો થયો ૧લી મે, ૧૯૬૦થી ગુજરાતને નમૂનેદાર પ્રવૃત્તિશીલ રાજ્ય બનાવવા માટેના નિષ્ઠાભર્યા પ્રયાસો શરૂ થયા કહેવું હોય તો કહી શકાય કે, સમગ્ર રાજ્યની જ ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજના (૧૯૬૧ ૧૯૬૬) હતી, તે વાસ્તવમા ગુજરાત માટે સંકલિત-સુગ્રથિત અને પદ્ધતિસરના સર્વાંગી વિકાસ માટેની તો પ્રથમ જ પંચવર્ષીય યોજના હતી

ગુજરાતની વિકાસલક્ષી સમસ્યાઓ

ડૉ જીવરાજભાઈ મહેતાના મુખ્યમંત્રીપદે ગુજરાતનું પ્રથમ પ્રધાનમંડળ રચાયું ત્યારે મુખ્ય સચિવ શ્રી વી એન ત્રિવેદીના નેતૃત્વ હેઠળ, નો પ્રથમ પ્રવર્તમાન ગુજરાતની વિકાસલક્ષી સમસ્યાઓ અને ખાસ પ્રકારના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ, આયોજિત વિકાસ દ્વારા કરવાનું નક્કી કરાયું આ સમસ્યાઓમા ગુજરાતમા ખેડાણલાયક જમીન ઓછી હોવાથી, પડતર, કોતરોની તેમ જ અન્ય બિનખેડાણલાયક જમીનને નવસાધ્ય કરવાની મોટી સમસ્યા, સિંચાઈનું ઓછુ પ્રમાણ, ખેતીનો આધાર વરસાદ પર અને તે પણ અનિયમિત વરસાદ અને તેથી નર્મદા જેવી પ્રાયોજના અને નાની, મધ્યમ અને મોટી સિંચાઈ યોજનાઓનું આયોજન, જગતો તો આઠ ટકાથી પણ ઓછા ગુજરાતમા રણગ્રસ્ત વિસ્તારો, સતત દુષ્કાળગ્રસ્ત ૧૦૪ જેટલા તાલુકાઓ, ઔદ્યોગિક રીતે, તો ગુજરાતના ૧૦ જેટલા પછાત જિલ્લાઓ, ૫૬ જેટલા આર્થિક રીતે પછાત તાલુકાઓ, કચ્છ અને બનાસકાંઠાના સરહદી વિસ્તારો, ૧૬૦૦ કિ મિ નો સમગ્ર રાષ્ટ્રમા સૌથી મોટો સાગરકાંઠો અને તેના કારણે ક્ષાર પ્રવેશની શાશ્વત સમસ્યા પૂરગ્રસ્ત વિસ્તારો વળી ભાલ, નળકાંઠા, ઘેડ, ઓખામંડળ, પાવાગઢ, ખાણપાટ, પાલનપુર, ખાખરિયા ટપ્પા જેવા ભૌગોલિક પરિસ્થિતિના કારણે પછાત રહી ગયેલા વિસ્તારો, શહેરીકરણનું મોટુ પ્રમાણ, પીવાના પાણીની કાયમી તંગી ભોગવતા દુષ્કાળગ્રસ્ત વિસ્તારો એમ કેટકેટલી સમસ્યાઓ આ નૂતન ગુજરાત રાજ્ય સમક્ષ વિકરાળ સ્વરૂપે સામે આવીને ઊભી હતી આ બધી સમસ્યાઓનું નિરાકરણ કરી, ગુજરાતનો સર્વાંગી, શ્રેષ્ઠ સમતોલ વિકાસ કરવાનો જબરજસ્ત પડકાર ગુજરાતના આયોજકો અને વહીવટકર્તાઓ સામે હતો, પરંતુ અતિ ધીરજ ધરી, કુનેહપૂર્વક આવી બધી વિકાસલક્ષી સમસ્યાઓનું નિરાકરણ કરવા માટે આપણે ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજના ૧૯૬૧ '૬૬થી જ શરૂઆત કરી દીધી ગુજરાતની ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનામા રૂ ૨૩૭ કરોડની જોગવાઈ હતી

ગુજરાતનો આયોજિત વિકાસ ૧૯૬૦થી ૧૯૮૦

ગુજરાતમા આ બે દાયકામા આયોજન રહે સર્વાંગી વિકાસના નક્કર પાયા નખાયા નો પ્રથમ ૧૯૬૧મા જ ગુજરાત પંચાયત અધિનિયમ તૈયાર કરી ગુજરાતમા ૧ એપ્રિલ ૧૯૬૩થી ત્રિસ્તરીય પંચાયત રાજસંસ્થાઓ સ્થાપી, ગુજરાતના લોકોને ગ્રામલક્ષી વિકાસ પ્રવૃત્તિઓના ઘડતર અને અમલીકરણની સત્તા સોંપી અને વિકેન્દ્રિત આયોજન માટે ક્રાંતિકારી પગલુ ભરી, લોકોના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓને સત્તાના સુકાન સોંપ્યા અને તે દ્વારા લોકભાગીદારી દ્વારા વિકાસની પ્રથમ આલબેલ પોકારાઈ

લેખકોને

૧. 'અખંડ આનંદ' કોઈ ચોક્કસ વિષય કે વર્ગનું માસિક નથી. એ સર્વદેશીય અને સર્વોપયોગી થાય એવા અમારા પ્રયત્નો છે. સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકારને – વાર્તા, નાટક, જીવનપ્રસંગ, અધ્યાત્મચિંતન, ધર્મકથા, પ્રસંગકથા, પત્ર, નિબંધ, પરિચય, પ્રવાસવર્ણન, અનુવાદ, કાવ્ય વગેરે કોઈ પણ રૂપમાં માનવજીવનને ઊંચે લાવનારા, પ્રેરણા આપનારા ઉપયોગી વિચારો ગૂંથાયા હોય તેવા તમામ પ્રકારનાં શિષ્ટ લખાણોને સ્વીકારવામાં આવે છે. એ અભ્યાસયુક્ત તેમ જ કલામય છતાં સાદી ભાષામાં અને સરળ શૈલીમાં સરસ રીતે આલેખાયેલાં હોવાં જોઈએ. 'અખંડ આનંદ'ના સંચય (ડાયજેસ્ટ) સ્વરૂપને ધ્યાનમાં રાખી વાચકો માટે જ્ઞાનપ્રદ અને રસપ્રદ લેખોની પણ અન્ય સામયિકો/ગ્રંથોમાંથી પસંદગી કરવામાં આવે છે.

૨. સામાન્ય રીતે લેખના સ્વીકારનો જવાબ બને તેટલો જલદી અપાય છે પરંતુ કૃતિ ચોક્કસ કયા માસમાં પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવું મુશ્કેલ હોય છે. માસિકમા વૈવિધ્ય, દરેક વિષયનું પ્રમાણ અને પ્રાસંગિક લેખોનું મહત્ત્વ જળવાઈ રહે એ દષ્ટિએ સંપાદન થાય છે. સાધારણ રીતે લાબા લેખોને અવકાશ નથી. કોઈ પણ કૃતિમાં વ્યક્ત થયેલા વિચારની જવાબદારી તો લેખકની જ રહે છે.

૩. **કૃતિ મોકલતી વખતે લેખકે એની ઝેરોક્સ નકલ પોતાની પાસે સાચવવી જ.** અસ્વીકૃત લખાણ પાછું મેળવવા પોતાના નામ-સરનામાવાળું તથા પૂરતી ટપાલ-ટિકિટ ચોંટેલું પરબીડિયું મોકલવા કરતાં ઉપરની પદ્ધતિ બંને બાજુએ વધુ સગવડભરી છે. આમ છતા, કૃતિ અંગેના નિર્ણયની જાણ માટે જવાબી પોસ્ટકાર્ડ સાથે મોકલી શકાય. અસ્વીકૃત લખાણને એકાદ માસ પછી રદ કરાય છે.

૪. અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલ કે પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલેલ લખાણ 'અખંડ આનંદ' માટે મોકલવું નહીં.

૫ લેખ પ્રસિદ્ધ થતા લેખકને અક, યોગ્ય પુરસ્કાર અને લખાણની છૂટી પ્રતો મોકલી આપવામાં આવે છે.

૬. લેખકની કૃતિ સુવાચ્ય અને સ્વચ્છ રીતે લખાયેલી હોવી જરૂરી છે. અંગ્રેજી, સસ્કૃત કે બીજી કોઈ ભાષાના અવતરણો મૂક્યાં હોય તો સાથે તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર આવશ્યક છે.

૭. તંત્રી સાથેના તમામ પત્રવ્યવહારનું અને લેખ મોકલવાનુ સરનામું નીચે પ્રમાણે છે :

તંત્રી : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ગ્રાહકોને

૧. 'અખંડ આનંદ' દર માસની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે. મહિનાનાં પ્રથમ બે અઠવાડિયાંમાં અંક ન મળે તો પોસ્ટઑફિસમાં તપાસ કર્યા બાદ કાર્યાલયને જાણ કરવી.

૨. અંક ચોકસાઈથી રવાના કરાય છે. તે રસ્તામાં ગેરવલ્લે જાય તો તેની જવાબદારી સંસ્થાની નથી. આમ છતાં, અંક જો સિલકમાં હશે તો બીજી નકલ મોકલાશે.

૩. જુલાઈ -૨૦૦૦ થી વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦/ અને દેશમાં તથા વિદેશમાં અનુક્રમે આજીવન લવાજમ રૂ. બે હજાર તથા રૂ. દસ હજાર રહેશે. લવાજમની મૂળ પહોંચ ગ્રાહકે સાચવી રાખવી.

૪. ગમે તે માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. એક વર્ષથી ઓછી મુદત માટે ગ્રાહકો નોંધાતા નથી.

૫. સરનામું બદલાયાની ખબર પંદરમી તારીખ પહેલાં પોતાના ગ્રાહક નંબર સાથે આપવી.

૬. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર આપવો જરૂરી છે.

૭. વર્તમાન ગ્રાહકો પોતાનું લવાજમ ગ્રાહક નંબર આપી રૂબરૂમાં, મનીઓર્ડરથી અથવા બૅન્ક ડ્રાફ્ટથી અમદાવાદ કાર્યાલયને મોકલી શકે છે. બૅન્ક ડ્રાફ્ટ 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ'ના નામનો મોકલવો. 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ'ના નામનો ચેક લખો તો લવાજમમાં રૂ. પાંત્રીસ ઉમેરવા.

૮. નવા ગ્રાહક થનારે પોતે 'નવા ગ્રાહક છે' એમ લખવું.

૯. ગ્રાહકને મોકલાતા અંકના રૅપર ઉપર લવાજમ પૂરું થવાનો સમયગાળો દર્શાવ્યો હોય છે. તેને ધ્યાનમાં લઈ નવેસરથી લવાજમ વેળાસર ભરવું.

૧૦. મ. ઑ.થી લવાજમ મોકલનારને મ.ઑ. કૂપનમાં સ્પષ્ટ અક્ષરે પોતાનું પૂરું નામ-સરનામું પીનકોડ નંબર સાથે લખવું.

૧૧. વ્યવસ્થા અંગેનો સર્વ પત્રવ્યવહાર કાર્યાલયના નીચેના સરનામે કરવો :

વ્યવસ્થાપક : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ટે. નં. ૫૩૫૭૭૨૪; ૫૩૫૭૪૮૨

ગુજરાતમાં અછત રાહતની કામગીરીની વ્યૂહરચના

વડા પ્રધાનશ્રીની સૂચનાથી ગુજરાતમા અછતની તીવ્ર આપત્તિ અને તેને પહોચી વળવા રાજ્ય સરકારે હાથ ધરેલા પુરુષાર્થનો વિગતવાર અહેવાલ મુખ્ય મન્ત્રી શ્રી કેશુભાઈ પટેલે મોકલી આપ્યો છે

ગ્રામીણ ક્ષેત્રમા સાડા નવ હજાર ગામોમા અછત અને પીવાના પાણીની સમસ્યા પ્રવર્તતી હોવા છતા ૧૫૭ જેટલી ગ્રામીણ જૂથ પાણી પુરવઠા યોજના યુદ્ધના ધોરણે હાથ ધરીને ૭૦ જૂથ યોજના તો એક વર્ષમા પૂરી કરી છે જેનાથી ૧,૫૨૧ ગામોની કાયમી પાણીની સમસ્યા હલ થઈ છે બાકીની જૂથ યોજનાઓ પણ ક્રમશ જૂન સુધીમા પૂરી થઈ જવાની છે

અત્યારે ૨,૦૦૦ જેટલા ગામોને ટૅન્કરોથી પાણી પુરુ પાડવામા આવી રહ્યુ છે અને તીવ્ર અછતના ગાળામા રોજના સાડા ચાર હજાર ગામોને ટૅન્કરોથી પાણી પહોચાડવાના તમામ સાધનોની પૂર્વતૈયારી સંપન્ન કરી છે ટૅન્કરો ભરવા માટે વીજળી પુરવઠો ખોરવાઈ જવાની સ્થિતિમા જનરેટર સેટ્સ મૂક્યા છે જ્યારે તીવ્ર તંગીવાળા ૨૫ તાલુકાઓમા કોઈ કારણસર ટૅન્કર પહોચે નહીં તોપણ તે ગામ પીવાના પાણીથી વચિત રહે નહીં તેવી વ્યવસ્થારૂપે દરેક તાલુકા મથકે ત્રણ પાણી ભરેલા ટૅન્કરો વૈકલ્પિક વ્યવસ્થા માટે તૈયાર રાખવામા આવ્યા છે નવા બોરના ઓર્નમાથી પણ પાણી ખલાસ થઈ જાય તોપણ ૩૯ એજન્સી નક્કી કરીને નવા બોર તત્કાળ કરવામા આવે છે આવા સ્ટૅન્ડબાય બોર હૅન્ડપપ અને ડકીઓ આદિવાસી ક્ષેત્રોમા પણ આશીર્વાદરૂપ બની રહ્યા છે

કેન્દ્ર સરકારે રેલવે મારફતે પાણી પહોચાડવાની યોજના સૂચવી છે તે સદર્ભમા ગુજરાત સરકારે રેલવેના વિભાગીય અધિકારીઓ સાથે પરામર્શ કરીને બ્રોડગેજ-મિટરગેજ રેલવેલાઈનો ઉપર ચાર જેટલા વૉટર ફિલિંગ સ્ટેશન નિર્ધારિત કર્યાં છે અને જરૂર પડ્યે અતિમ તીવ્ર તબક્કામા રેલવે દ્વારા પાણી પહોચાડવાની પણ પૂર્વતૈયારી કરી છે

પશુજીવો માટે અત્યાર સુધીમા પાચ કરોડ કિલોગ્રામ ઘાસનુ વિતરણ કરવામા આવ્યુ છે હજુ સાતથી આઠ કરોડ કિલો પશુચારાની જરૂરિયાત રહેવાની છે તેથી બે કરોડ કિલો ઘાસની ખરીદી કૉન્ટ્રાક્ટરો અને અન્ય રાજ્યોમાથી કરી છે દરેક જિલ્લા મથકે પશુચારાનો અનામત જથ્થો પાચ લાખ કિલોનો સ્ટૉક રખાઈ રહ્યો છે લીલા ઘાસચારાનુ વાવેતર મોટા પાયે કરવાની ઝુબેશ ઉપાડી છે અને આગામી એક મહિનામા તે મળતુ થઈ જશે ૪૦૦ જેટલી સ્વૈચ્છિક સસ્થાઓ ત્રણ લાખ પશુઓને નિભાવી રહીને સરકારને સહયોગ આપી રહી છે

હાલ ત્રણ હજાર રાહતકામો ચાલી રહ્યા છે અને પાચ લાખ જેટલા શ્રમજીવીઓ રોજી મેળવી રહ્યા છે

કેન્દ્ર સરકારે અછતગ્રસ્ત વિસ્તારોના લોકો માટે ઘઉ આપવાની જે યોજના જાહેર કરી છે તેની અમલવારીના હુકમો કરી દીધા છે રાજ્યમા ગરીબી રેખા નીચે જીવતા ૩૩ લાખ કુટુબો માટે અનાજ પૂરતુ ઉપલબ્ધ છે અને કેન્દ્રની યોજના અન્વયે વધુ ઘઉનો પુરવઠો ઉપલબ્ધ થતા સઘન વિતરણ વ્યવસ્થાને બળ મળશે

અખંડ આનંદ

જુલાઈ, ૨૦૦૦

તંત્રીમંડળ : દિલાવરસિંહ જાડેજા (અધ્યક્ષ)
આનંદભાઈ ન. અમીન   જિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈ
હર્ષદકુમાર જી. શાહ   સેવંતીલાલ શાહ   પ્રકાશ ન. શાહ
સહતંત્રી : રતિલાલ બોરીસાગર   સંપાદન સહાયક : વિવેક દેસાઈ

જેઠ ૨૦૫૬   જુલાઈ, ૨૦૦૦

૧.	પતંગિયાની અમૃતયાત્રા सुदीप्तात् पावकात् विस्फुलिंगाः प्रभवन्ते ।	ગુણવંત શાહ	૯
૨.	આત્મસાક્ષાત્કારનું દ્વાર	—	૧૨
૩.	વંદના કાલીને આવાહન	સ્વામી વિવેકાનંદ	૧૬
૪.	આપણો કવિતાવારસો ભરતી	ચંદ્રકાન્ત શેઠ	૧૭
૫.	આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ • ધારાવસ્ત્ર • એક રાજાએ પૂછેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર • સ્વાત્મા પ્રતિ ઉક્તિ • બાને	 ઉમાશંકર જોશી — દલપતરામ મણિલાલ દેસાઈ	૨૦
૬.	નવાં કાવ્યો • ચાલ, વૃક્ષને મળવા જઈએ • ગઝલ • લખ્યું હશે તો... • બસ તું જ છે • રોશની માટે	(સં. હરિકૃષ્ણ પાઠક) મણિલાલ હ. પટેલ મહેન્દ્ર જોશી મનસુખ લશ્કરી 'અગમ' પાલનપુરી 'પ્રણય' જામનગરી (પ્રા. પ્રવીણ રાઠોડ)	૨૧

	• ગઝલ	ભરત યાજ્ઞિક	
	• આજ	હસમુખ કે. રાવલ	
	• જોઈએ	દિલીપ દવે	
૭	દિવ્ય પ્રેમ દિવ્ય પ્રેમના મૂર્તિમંત સ્વરૂપ શ્રીરામકૃષ્ણ	જ્યોતિબહેન થાનકી	૨૪
૮	ટૂંકી વાર્તા		૩૪
	• અબળખા	ગિરીશ ભટ્ટ	
	• ચાદીની રમઝોટ્યો	પ્રાગજીભાઈ ભામ્ભી	
૯	જિપ્સીની ડાયરી	કેપ્ટન નરેન્દ્ર	૪૬
૧૦	અધ્યાત્મ ધ્યાન અને સાધના	પી બી નેન્ટ - હિંડેરી 'પવિત્ર'	૫૩
૧૧	હાસ્ય નમુ તે હાસ્યબ્રહ્મને : કથાવિશેષ	વિનોદ ભટ્ટ	૫૬
૧૨	ચરિત્ર જોમવતી હસ્તી : સરદાર પટેલ	કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	૬૧
૧૩	આરોગ્ય બાયપાસ સર્જરીને 'બાયપાસ' કરી શકાય ખરી ?	ડૉ. મહેરવાન ભમગરા	૬૫
૧૪	પુનરપિ 'ખાડણિયામાં માથાં રામ !'	પન્નાલાલ પટેલ	૭૦
૧૫	ગૃહગંગાને તીરે પાનખરને પણ શોભા હોય છે !	જયવતી કાજી	૭૬

૧૬.	આથમતાં અજવાળાં		૮૧
	ગામકૂવો	ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ	
૧૭.	જોયેલું ને જાણેલું		૮૩
	• સુશાસન	લે. કર્નલ જીલુભા જાડેજા	
	• વૃદ્ધાવસ્થાની સાર્થકતા	હબીબ ખાંભાવાળા	
	• પતિવ્રતની પરાકાષ્ઠા	સંતબાલજી	
	• કળિયુગનાં નંદ-યશોદા	શારદાબહેન ત્રિવેદી	
૧૮.	સંકલન		૮૯
	• તહોમતનામું એ લોકો પર	—	
	• રજાઓમાં તમે શું કરો છો ?	મણિલાલ હ. પટેલ	
	• એક પત્ર	મનુભાઈ પંચોળી	
	• શ્રેષ્ઠતાની ઉપાસના	સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી	
	• ગર્ભહત્યા ક્યાં લઈ જશે ?	—	
	• નાનાજી દેશમુખ સાથેનો વાર્તાલાપ	—	
૧૯.	તંત્રીની વાત	ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજા	૯૭
	• પ્રતિભાવ		
	• વાચકો લખે છે		
	• 'અખંડ આનંદ' મેળવવા માટે		

મુખપૃષ્ઠ તસવીર : વિજયકુમાર છાંટબાર

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. ૧૫૦

એર-મેલ પરદેશમાં રૂ. ૧૦૦૦

સી-મેલ પરદેશમાં રૂ. ૬૦૦

છૂટક કિંમત : પંદર રૂપિયા

અખંડ આનંદ

સળંગ અંક ૬૧૪] જેઠ ૨૦૫૬ [જુલાઈ ૨૦૦૦

પતંગિયાની અમૃતયાત્રા

ગુણવંત શાહ

सुदीप्तात् पावकात् विस्फुलिंगाः प्रभवन्ते ।

(મુણ્ડક ઉપનિષદ દ્વિતીય મુણ્ડક પ્રથમ ખંડ મંત્ર ૧)

પ્રજ્વલિત અગ્નિમાથી
પ્રભવે સહસ્ર ચિનગારી,
અક્ષરબ્રહ્મ થકી પ્રગટે
ભાવસૃષ્ટિ અનેરી !

ખલિલ જિબ્રાને અરબી ભાષામા 'આત્મા' પર નાની કવિતા લખેલી, જેનુ શીર્ષક હતુ 'O Soul' કવિતાની છેલ્લી પક્તિઓ

'હે આત્મન્ !
તને જો કોઈ મૂર્ખ કહે કે
શરીરની માફક આત્મા પણ
નાશ પામે પછી
પાછો આવતો નથી,
તો એને કહેજે કે
ફૂલ નાશ પામે તોય બીજ મરતુ નથી
અને આપણી સમક્ષ રહસ્ય છતુ કરે છે
જીવન શાશ્વત છે '

બ્રહ્માએ સૌથી મોટા પુત્ર અથર્વાને બ્રહ્મવિદ્યા સમજાવી અથર્વાએ એ વિદ્યા અગિરાને અને અગિરાએ ભારદ્વાજ ગોત્રમા જન્મેલા સત્યવહનને સમજાવી ગુરુ શિષ્ય પરપરામા (આગના અગિરાથી જુદા) અગિરા ઋષિને એ વિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ ભારતીય પરપરામા પુત્રો અને શિષ્યો દ્વારા અખડ વિચારધારા, સસ્કારધારા અને આનદધારા વહેતી રહી એક દિવસ ઋષિ અગિરા પાસે કુલપતિ શૌનક ગયા તેઓ નૈમિષારણ્યના નિવાસી હતા ઉપનિષદમા એક મજાનો શબ્દ છે महाशाल મહાશાલ એટલે બૃહત વિદ્યાલય 'યુનિવર્સિટી' શબ્દ પણ મૂળે 'યુનિવર્સ' પરથી આવેલો છે શૌનક એવા વિશ્વવિદ્યાલય(ઋષિકુળ)ના અધિષ્ઠાતા હતા અત્યત વિનમ્ર ભાવે શૌનક અગિરા ઋષિને પૂછે છે 'હે ભગવાન્! જે જાણવાથી બધી બાબતોનુ જ્ઞાન થઈ જાય એ તત્ત્વ કયુ?' આવા ગહન પ્રશ્નથી જ સવાદ શરૂ થયો તે મુણ્ડક ઉપનિષદમા વાચવા મળે છે ઉપનિષદોમા આવી સમૃદ્ધ સવાદ પરપરા દ્વારા બ્રહ્મવિદ્યાની ઉપાસના થઈ છે

અંગિરા અને શૌનક વચ્ચે સંવાદ થયો તેના એક વળાંક પર સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અંગે ઋષિ અંગિરાએ મંત્ર ઉદ્ગાર્યો :

તદેતત્સત્યં યથા સુદીપ્તાત્પાવકાદ્ વિસ્ફુલિંગા :
સહસ્રશ: પ્રભવન્તે સરૂપા: ।
તથાક્ષરાદ્ વિવિધા: સોમ્ય ભાવા:
પ્રજાયન્તે તત્ર ચૈવાપિયન્તિ ॥

ઋષિ કહે છે :

હે સોમ્ય !
તે સત્ય આ પ્રમાણે છે
જે રીતે પ્રજ્વલિત અગ્નિમાંથી
તેના જેવા જ સ્વરૂપ(ગુણધર્મ)વાળી હજારો
ચિનગારીઓ પ્રગટ થાય છે
તે જ રીતે
અવિનાશી બ્રહ્મમાંથી
વિવિધ પ્રકારના જડ-ચેતન પદાર્થો
ઉત્પન્ન થાય છે
અને તેમાં જ વિલીન થાય છે.

આપણી આસપાસ એક નજર દોડાવીએ તો શું જોવા મળે છે? ક્યાંક લીલું તૃણ ઊગ્યું છે. ક્યાંક પક્ષીઓનો કલરવ સંભળાય છે. ક્યાંક કોઈ માણસ ગટર ખોદી રહ્યો છે. ક્યાંક કોઈ સ્ત્રી બાળકને ધવડાવી રહી છે. ક્યાંક પતિ-પત્ની ઝઘડી રહ્યાં છે, ક્યાંક રસ્તા પર ગાયો બેઠી છે. ક્યાંક રિક્ષાવાળા સાથે ભાવતાલ થઈ રહ્યો છે. ક્યાંક પુષ્પ ખીલ્યું છે. જ્યાં જ્યાં નજર ઠરે ત્યાં પરમ ચેતનાના સ્ફુલિંગો(તણખા) પ્રગટ થતા જણાય છે. સૃષ્ટિમાં અત્ર-તત્ર-સર્વત્ર પ્રગટતી-પ્રચરતી સૂક્ષ્મ ચેતનલીલા નીરખવી અને પરખવી એ પણ સહજ પ્રાર્થના ગણાય. આપણું હોવું (બીઈંગ) પણ સ્ફુલિંગનું હોવું જ ગણાય. આવો સ્ફુલિંગભાવ એ જ સાધુ-ભાવ. મુણ્ડક એટલે મૂંડેલા માથાવાળા સાધુ. જગતને સ્ફુલિંગભાવે જોવાની વૃત્તિને મુણ્ડકવૃત્તિ કહી શકાય. ચિનગારીમાં પણ અગ્નિતત્ત્વ(મહાનલ) સઘળાંનાં લક્ષણો રહેલાં છે. પરમ ચેતનાની આ લીલા અનંત અને અનાદિ છે. આવો ભાવ ધીરે ધીરે સ્થાયીભાવ બનતો રહે, તે જ જીવનસાધના.

ઋષિ પ્રથમ મુણ્ડકમાં (પ્રથમ ખંડના સાતમા મંત્રમાં) આવી જ ત્રણ ઉપમાઓ પ્રયોજી ચૂક્યા છે. તેઓ કુલપતિ શૌનકને કહે છે:

જેવી રીતે કરોળિયો (ઊર્ણનાભ)
જાળું ઉત્પન્ન કરે છે
અને પાછું પોતાનામાં સમાવી દે છે,
જેવી રીતે પૃથ્વીમાંથી
ઔષધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે
અને

જેવી રીતે મનુષ્યના શરીર પર
વાળ અને રુવાટી આપોઆપ ઊગે છે
તેવી જ રીતે
અક્ષરબ્રહ્મમાથી અહી સઘળુ (વિશ્વ)
ઉત્પન્ન થાય છે

આમ એક જ મત્રમા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અગે ત્રણ ઉપમાઓ પ્રયોજવામા આવી છે બ્રહ્મજિજ્ઞાસુ શિષ્ય પ્રત્યેની અપાર કરુણાને કારણે ઋષિ પોતાની વાત પહોચાડવા માટે આવી ઉપમાઓ પ્રયોજે છે સરળ બાબતને અઘરી બનાવનારા ગુરુજનોની આજે ખોટ નથી ગહન બાબતને સરળ બનાવીને ઉપદેશવામા પ્રત્યાયન જળવાય છે સવાદની સાર્થકતા પ્રત્યાયન વિના સિદ્ધ ન થાય અણુવિજ્ઞાની અને તત્ત્વચિતક ફ્રિટજોફ કાપ્રાના લખાણોમા વારવાર કરોળિયા દ્વારા રચાતા જાળા સાથે બ્રહ્મન સરખાવવામા આવ્યુ છે એમના એક મનનીય પુસ્તકનુ મથાળુ છે 'ધ વેબ ઑફ લાઈફ' પુસ્તકમા અનેક વાર આજના વિજ્ઞાનના સદર્ભમા, સૃષ્ટિમા રહેલી ચરમ એકતાનુ પ્રતિપાદન થયુ છે ગીતામા કર્મને 'બ્રહ્માક્ષર સમુદ્ભવમ્' ગણવામા આવ્યુ છે (૩, ૧૫)

સાખ્યદર્શનમા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિને સમજાવવા માટે ત્રણ બાબતોનો વિચાર થયો છે

(૧) મૂળ પ્રકૃતિ બધા સર્જનનુ કારણ છે, પરતુ એનુ (મૂળ પ્રકૃતિનુ) કોઈ કારણ નથી

(૨) મૂળ પ્રકૃતિમાથી મહાન્ ઉત્પન્ન થાય છે અને મહાન્ અહકારને જન્મ આપે છે આમ મહાન્ કારણ પણ છે અને કાર્ય પણ છે

(૩) અહકારમાથી પાચ કર્મેન્દ્રિયો, પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મન પેદા થાય તે કાર્ય છે, પરતુ એમાથી કશુ પેદા થતુ નથી

આમ પ્રથમ ગણાવી તે મૂળ પ્રકૃતિ પરિશુદ્ધ પ્રકૃતિ છે તેમાથી ઉત્પન્ન થાય તે મહાન્ પ્રકૃતિ વિકૃતિનુ સયોજન છે અને અહકાર થકી જે પેદા થાય તે વિકૃતિ છે

ઋષિ અગિરા શૌનકને કહે છે 'જે (અક્ષર પુરુષ) સર્વજ્ઞ છે અને સર્વને સમજનારો છે તે પરબ્રહ્મનુ જ્ઞાન એ જ તપ છે (ય સર્વજ્ઞ સર્વવિદ્યસ્ય જ્ઞાનમય તપ) આપણા ઋષિઓ જ્ઞાની હતા અને તપસ્વી પણ હતા બ્રહ્મવિદ્યાની આવી ઉપાસના કરનારા ઋષિ અગિરા અને કુલપતિ શૌનકના આનદની કલ્પના કરવા જેવી છે નૈમિષારણ્યમા શૌનકે જે 'જ્ઞાનમય તપ' કર્યું તે અખડ આનદધારાનુ વહન બની રહ્યુ હશે સદીઓ સુધી આપણો આવા વિચાર વારસો અને જ્ઞાન વૈભવ જળવાઈ રહ્યો તે માટે ઋષિઓના આશ્રમોમા જેનુ સગોપન થયુ તેવા સ્વસ્થ ગૃહસ્થાશ્રમને પણ જશ આપવો પડે તપ અને વન વચ્ચેના સુમેળને કારણે અનેક તપોવનો સ્થપાયા તપોવનોમા જે સવાદો થયા તે આજ સુધી જળવાયા કારણ કે ઋષિઓના પુત્રો શિષ્યવત્ અને શિષ્યો પુત્રવત બની રહ્યા એક વાત કદી ન ભૂલવી જોઈએ - ઋષિકુળમા પતિને, પુત્રોને અને શિષ્યોને સ્નેહપૂર્વક જાળવનારી ઋષિપત્નીના આપણે સૌ ઉપકૃત છીએ

જર્મન વિદ્વાન અને ભારતપ્રેમી મૅક્સમૂલર કહે છે 'મને જો પૂછવામા આવે કે પ્રાચીન દેશમા શિક્ષણ અને સસ્કારની દૃષ્ટિએ કયો દેશ આગળપડતો હતો, તો હુ કહુ કે એ દેશ ભારત હતો '

આત્મસાક્ષાત્કારનું દ્વાર

માણ્ડૂક્ય ઉપનિષદ

ૐકારનું સ્તોત્ર

શ્રી અરવિંદે કરેલ અંગ્રેજી ભાષાંતરનું ગુજરાતી રૂપાંતર : અનિરુદ્ધ સ્માર્ત

शान्तिपाठ :

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः। स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाँसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः। स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

શાંતિપાઠ :

હે દેવો, અમારા કાન વડે અમે શુભ-મંગલ સાંભળીએ. હે ઉપાસ્ય, અમારી આંખો વડે અમે શુભ-મંગલ નીરખીએ, નિશ્ચલ ગાત્ર અને સ્થિર શરીર વડે સ્તુતિ કરતાં કરતાં અમે દેવહિતાર્થે જીવન જીવીએ.

અગાધ ભવ્યતાયુક્ત ઈન્દ્ર અમને શુભકારી બનો, સર્વજ્ઞ પૂષન્ (સૂર્ય) અમને મંગલકારી બનો. અશુભને હણનાર તાર્ક્ષ્ય (ગરુડ) અમને શુભકારી બનો. બૃહસ્પતિ અમારું શુભ-મંગલ કરો. ૐ શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ: ॥

ओमित्येतदक्षरमिदँसर्वं तस्योपव्याख्यानं, भूतं भवद् भविष्यदिति
सर्वमोङ्कार एव। यच्चान्यत् त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव ॥ १ ॥

૧. ૐ એ જ આ અક્ષર, અવિનાશી શબ્દ; અને સમસ્ત વિશ્વ એ આ ૐકારનું જ ભાષ્ય. ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિ; જે હતું, જે છે અને જે હશે તે એક ૐકાર જ છે. અને એમ જ ત્રણે કાળથી જે પર છે, અતીત છે તે પણ એક ૐકાર જ છે.

सर्वँ ह्येतद् ब्रह्म, अयमात्मा ब्रह्म, सोऽयमात्मा चतुष्पात्॥ २ ॥

૨. નિશ્ચય, આ સમગ્ર વિશ્વ સનાતન બ્રહ્મ છે. આ આત્મા બ્રહ્મ છે – શાશ્વત છે. અને આ આત્મા ચાર પાયા પર પ્રતિષ્ઠિત, ચતુર્પાદ છે.

जागरितस्थानो बहिष्प्रज्ञ सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुख स्थूलभुग् वैश्वानर प्रथम पाद ॥ ३॥

૩ જાગ્રત અવસ્થાને ધારણ કરનારો, બાહ્યપ્રજ્ઞ બાહ્ય જગતથી સવેદનશીલ' – સાત અગ' અને ઓગણીસ મુખ² ધરાવનારો, સ્થૂળભક્ષી 'વૈશ્વાનર' યાને વૈશ્વિક નર, એ તેનો પ્રથમ પાદ છે, પ્રથમ પાયો છે ચેતનાનુ પ્રથમ ક્ષેત્ર છે

स्वप्नस्थानोऽन्त प्रज्ञ सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुख प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीय पाद ॥ ४ ॥

૪ સ્વપ્નઅવસ્થાને ધારણ કરનારો, આતરપ્રજ્ઞ, આતરજગતથી સવેદનશીલ, સાત અગ' અને ઓગણીસ મુખ' ધરાવનારો, જે સૂક્ષ્મભક્ષી 'તૈજસ' યાને પ્રકાશિત મનનો નિવાસી, એ તેનો બીજો પાદ છે, બીજો પાયો છે ચેતનાનુ દ્વિતીય ક્ષેત્ર છે

यत्र सुप्तो न कञ्चन काम कामयते, न कञ्चन स्वप्न पश्यति,
तत् सुषुप्तम्। सुषुप्तस्थान एकीभूत प्रज्ञानघन एवानन्दमयो
ह्यानन्दभुक् चेतोमुख प्राज्ञस्तृतीय पाद ॥ ५ ॥

૫ જ્યારે માણસ નિદ્રાધીન હોય છે અને કોઈ પ્રકારની કાઈ કામના કરતો નથી કે સ્વપ્ન પણ જોતો નથી ત્યારે તે સુષુપ્ત અવસ્થામા છે એમ કહેવાય છે સુષુપ્ત અવસ્થાને પ્રાપ્ત, જે પોતે એકરૂપ બનેલો છે અને જે પોતે પ્રજ્ઞાનુ ઘનિષ્ઠ રૂપ બનેલો છે, એટલે કે બધી સવેદનશીલતા જ્યા સ્વ રૂપ, ઊડી, આપરૂપ બની ઘનીભૂત થઈ ગઈ છે અને જે વળી પોતે આનદમય છે અને નિરપેક્ષ આનદ જ જેનુ ભક્ષ્ય છે એવો સચેતન મનના દ્વારવાળો 'પ્રાજ્ઞ', પ્રજ્ઞાનો અધિપતિ એ તેનો ત્રીજો પાદ યાને ત્રીજો પાયો છે ચેતનાનુ તૃતીય ક્ષેત્ર છે

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनि सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ॥ ६ ॥

૬ આ સર્વેશ્વર છે આ સર્વજ્ઞ છે આ અતર્યામી છે વિશ્વના આવિર્ભાવનુ આ જ ગર્ભદ્વાર છે અને ભૂતમાત્રના જન્મ અને મરણનુ, સર્જન અને વિસર્જનનુ આદિ કારણ છે

नान्त प्रज्ञ न बहिष्प्रज्ञ नोभयत प्रज्ञ न प्रज्ञानघन न प्रज्ञ नाप्रज्ञम्।
अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसार
प्रपञ्चोपशम शान्त शिवमद्वैत चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेय ॥ ७ ॥

૭ તે કે જે અત પ્રજ્ઞ પણ નથી કે બાહ્ય પ્રજ્ઞ પણ નથી કે¹ આતર-બાહ્ય ઉભય પ્રજ્ઞ નથી એકીભૂત પ્રજ્ઞા પણ નથી કે જે અદૃષ્ટ છે, જેની સાથે કોઈ વ્યવહાર આચરી શકાતો નથી, જે અગ્રાહ્ય, લક્ષણ વગરનો, અચિન્ત્ય છે અને કોઈ પણ નામાભિધાનથી દર્શાવી શકાતો નથી, તે, કે જે સ્વય પોતે જ પોતાની અસ્મિતાને પૂર્ણપણે પ્રમાણે છે અને જેમા આ સમસ્ત જગત અતર્હિત થઈ શમી જાય છે એવા શાન્ત, કલ્યાણમય, અદ્વૈત રૂપ 'તુરીય' ને ચોથો પાદ અથવા તો ચોથા પાયા

---

૧ માત્રા સ્પર્શ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગધ

૨ સાત અગ (૧) બ્રહ્મરંધ્ર ઊર્ધ્વાકાશ (૨) શીર્ષ નિમ્નાકાશ (૩) નેત્ર સૂર્ય (૪) કઠ વાયુ (૫) આત્માનુ સમસ્ત છાતી વિભાગ વાયુ (૬) સમસ્ત નાભિ વિભાગ જળ (૭) બે પગ પૃથ્વી

૩ ઓગણીસ મુખ પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિય (કાન, ત્વચા, નેત્ર, જીભ અને નાક), પાચ કર્મેન્દ્રિય (વાણી, હાથ પગ ગુહ્ય અને ગુદા) પાચ પ્રાણ (પ્રાણ અપાન સમાન, વ્યાન અને ઉદાન) ચાર અત કરણ (મન, બુદ્ધિ ચિત્ત અને અહકાર)

તરીકે સમજવામાં આવે છે. ચેતનાનું તે ચતુર્થ ક્ષેત્ર છે. તે સ્વયં આત્મા છે. તેને પામવો જોઈએ.

सोऽयमात्माध्यक्षरमोङ्कारोऽधिमात्रं पादा मात्रा मात्राश्च पादा
अकार उकारो मकार इति ॥ ८ ॥

૮. આમ આ જ આત્મા છે. એના અક્ષર રૂપની વાત કરીએ તો તે ૐકાર છે અને એના માત્રારૂપની વાત કરીએ તો એનાં જે અંગો છે તે વર્ણો છે અને વર્ણો છે તે જ એનાં અંગ છે અને તે છે: અકાર, ઉકાર અને મકાર

जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्रा, आप्तेरादिमत्त्वाद् वा,
आप्नोति ह वै सर्वान् कामानादिश्च भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

૯. જાગ્રત, 'વૈશ્વાનર' – વૈશ્વિકનર, વિશ્વપુરુષ, અકાર રૂપ છે. એ પહેલો વર્ણ છે. એમાં રહેલ આદિતત્ત્વ અને તેની સર્વત્ર વ્યાપ્ત શક્તિને કારણે જે તેને આ પ્રકારે સમજે છે તે પોતાની કામનાઓને પ્રાપ્ત કરી તેની પાર પહોંચી જાય છે. તે અગ્રયાયી, આગળ જનારો પ્રથમ બની રહે છે.

स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रा, उत्कर्षादुभयत्वाद् वा,
उत्कर्षति ह वै ज्ञानसन्ततिं समानश्च भवति; नास्याब्रह्मवित् कुले भवति य एवं वेद ॥ १० ॥

૧૦. સ્વપ્નસ્થ, 'તૈજસ' – પ્રકાશિત મનનો નિવાસી-અધિષ્ઠાતા, એ ઉકાર રૂપ છે. એ બીજો વર્ણ છે, એમાં રહેલ કેન્દ્રગામીત્વ અને ઉત્કર્ષ શક્તિને કારણે જે તેને આ પ્રકારે સમજે છે તે જ્ઞાનના સીમાડાઓને ઠેકીને ભેદથી ઉપર નીકળી જાય છે; અને એના કુળમાં પછી બ્રહ્મને ન જાણનારો જન્મતો નથી.

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा, मितेरपीतेर्वा,
मिनोति ह वा ईदं सर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥

૧૧. સુષુપ્ત, પ્રાજ્ઞ અને પ્રજ્ઞાનો અધિપતિ, મકાર રૂપ છે. એ ત્રીજો વર્ણ છે, એમાં રહેલ માપ અને નિશ્ચિતત્ત્વની શક્તિને કારણે. જે તેને આ પ્રકારે સમજે છે તે વિશ્વને પોતાનાથી માપીને વૈશ્વિક થઈને અનંતને ઓવારે પહોંચી જાય છે.

अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत एवमोङ्कार आत्मैव,
संविशत्यात्मनात्मानं य एवं वेद य एवं वेद ॥ १२ ॥

૧૨. માત્રા યાને વર્ણ વગરનો 'ચતુર્થ' જે તુરીય પણ કહેવાય છે તે અવ્યવહાર્ય છે. સર્વ પ્રકારનાં ઉદ્રેક અને વિવર્તનો તેમાં ઉપશમ છે, અંત છે. તે શિવરૂપ-કલ્યાણરૂપ છે અને તેનાથી અધિક કે અન્ય બીજો કોઈ જ નથી. આમ, આ ૐકાર છે તે આત્મા જ છે. જે એને આ પ્રકારે સમજે છે; જે એનો આ પ્રકારે પ્રબોધ પામે છે તે પોતાનાથી આત્મતત્ત્વથી જ આત્મામાં પ્રવેશ પામે છે.

ॐ भद्रं कर्णेभिः इति। ॐ स्वस्ति न इन्द्रो इति। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

सर्वे वेदा यत्पदमामनमनन्ति तपासि सर्वाणि च यद्वदन्ति।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पद सग्रहेण
ब्रवीम्योमित्येतत्॥
एतद्ध्येवाक्षर ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षर परम्।
एतद्ध्येवाक्षर ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत्॥
एतदालम्बन श्रेष्ठमतदालम्बन परम्।
एतदालम्बन ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते॥
- कठोपनिषत् (१/२ १५, १६, १७)
प्रणवो धनु शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते।
अप्रमत्तेन वेद्धव्य शरवत् तन्मयो भवेत्॥
- मुण्डकोपनिषत् (२/२-४)

સર્વે વેદો જે પદનો મહિમા કરે છે, સર્વ તપશ્ચર્યા જેનો ઉદ્ઘોષ કરે છે, લોક જેની ઇચ્છા રાખીને બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે, તે પદ તને હુ ટૂકમા કહુ છુ આ ૐ છે

આ અક્ષર, બ્રહ્મ છે, આ જ અક્ષર, પરમોચ્ચ છે, આ જ અક્ષરનુ જ્ઞાન મેળવીને જે જેની કામના કરે, તે તેને મળે છે

આ સર્વશ્રેષ્ઠ આલબન છે, આ પરમોચ્ચ આલબન છે, આ આલબનનુ જ્ઞાન મેળવી બ્રહ્મ લોકમા વિલસે છે

— કઠોપનિષદ (૧/૨-૧૫, ૧૬, ૧૭)

ૐ ધનુષ્ય છે, આત્મા તીર છે અને તત્ એટલે કે બ્રહ્મ, લક્ષ્ય કહેવાય છે તેનો અચૂક વેધ કરવાનો છે, તીર જેમ લક્ષ્યમા ખૂપી જાય છે તેમ તેમા તન્મય થઈ જવાનુ છે

— મુણ્ડકોપનિષદ (૨/૨-૪)

ઉપનિષદોને ગીતાનું અમૃતસ્વરૂપ દૂધ આપનારી ગાયો કહેવામા આવ્યા છે એનો અર્થ એ છે કે ગીતામા જે વિશિષ્ટ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન છે, તેનો સ્રોત ઉપનિષદો છે ઉપનિષદો ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનુ વિશિષ્ટ સાહિત્ય છે વેદોના અર્થનો પૂર્ણ વિકાસ ઉપનિષદના આધ્યાત્મિક રૂપમા જોવામા આવે છે ઉપનિષદોનુ સાહિત્ય અનુભવપૂર્ણ સાહિત્ય છે, સ્વાનુભવથી જન્મેલુ સાહિત્ય છે આવુ સાહિત્ય અથવા વાઙ્મય વિશ્વમા બીજુ નથી પ્રાચીન વૈદિક યુગમા ઋષિઓ દ્વારા અધ્યાત્મવિદ્યાની જે પવિત્ર ધારાઓ પ્રવાહિત થઈ તેનુ અન્તિમ નિર્મળ સ્થાન અથવા તે સારસ્વત જળોનો અન્તિમ નિર્મળ સચય જે માનસરોવરમા થયો, તેને જ આપણે ઉપનિષદોમા જોઈએ છીએ

('ઉપનિષદ-નવનીત') - પંડિત વાસુદેવશરણ અગ્રવાલ

વંદના

કાલીને આવાહન*

સ્વામી વિવેકાનંદ

નર્તે પ્રચંડ કાલી
મદમત્ત ને મતવાલી...
નક્ષત્ર જ્યોતિ તારા
અંધારગર્ભ લપાયાં
ઘન ઘોર ઘોર ઘનદળ
નભ આંગણે છવાયાં;
કંપે છે ગુંજરે છે
અંધારપટ આ ભુવને,
મારુત મત્ત ડાણકે
ગર્જે ફરે સ્વચ્છંદે.
કૈં કોટિ પ્રેત-ભૂતો
-બંદીગૃહે છૂટેલાં?
નર્તે છે ચકાકારે
પાગલ કે છે છકેલાં?
વૃક્ષો ઉચ્છેદી મૂળથી
ઝપટે ચડ્યું ઉશેટી
નર્તે છે ચકવાતે
ઉન્માદમાં ઊઠેલાં:
રમાણે ચડ્યો છે દરિયો
જલલોઢ શૃંગ રચતો
કાળાંડબાંગ ગગનો
રે ચૂસવા ઊછળતો!
સંતાપ શોક-ગ્લાનિ
દશ દશ દિશા વીખરતો.

નર્તે આ માત કાલી
મહાકાલ ખડ્ગધારી
આનંદમત્તે હાસ્યે
ઉન્મત્ત ઉત્તુંગ લાસ્યે.
તું આવ, ચંડી કાલી!
સંગે લઈને ઝંઝા
તું આવ, આવ ભીષણા!
પ્રચંડ રણચંડિકા!
ભીષણ છે તારી સંજ્ઞા
મૃત્યુ છે શ્વાસ રમણા
હર પાદ સંક્રમાણે વા
સૃષ્ટિને તું સંહરતી,
કંપાવતી બ્રહ્માંડો
તાંડવના તવ પ્રલયમાં!
મહાકાલ ઘોર પ્રબલા
તું આવ, માત ત્રિપુરા!
નદે જે ઘોર વિપદ
નર્તે જે પ્રલય-શિરે
મૃત્યુ મુખે જે નિર્ભય
પામે એ કાલીનો વર.
નર્તે તું ચંડ કાલી
મહાકાલ રુદ્ર વરુણાં
તું આવ, સદ્ય પ્રબલા
પ્રચંડ-તેજ-અરુણા!

ભાવાનુવાદ : **મનોહર દેસાઈ**

* ૪ જુલાઈ ૧૯૦૨, સ્વામી વિવેકાનંદની પુણ્યતિથિ નિમિત્તે

ભરતી

ચન્દ્રકાન્ત શેઠ

સહસ્ર શત ઘોડલા અગમ પ્રાન્તથી નીકળ્યા,
અફાટ જલધિ પરે અકળ પાણીપન્થા ચડ્યા,
હણે-હણહણે વિતાન, જગ, દિગ્ગજો ધ્રૂજતા,
ઊડે ધવલ ફેન શી વીખરી કેશવાળી છટા!
ત્રિભગ કરી ડોકના, સકળ શ્વાસ ભેગા કરી,
ઉછાળી નવ દેહ અશ્વ ધમતા પડી ઊપડી,
દિશા સકળમા ભમી, ક્ષિતિજ-હાથ તાળી દઈ,
પડન્ત પડછદ વિશ્વભર ડાબલા ઉચ્ચરી
કરાલ ઘર ભેખડે, જગતકાઠડે કારમા,
પછાડી મદમસ્ત ધીંગ શિર રક્તના વારણા,
ધસી જગત ખૂદશે? અવનિ-આભ ભેગા થશે?
ધડોધડ પડી - ખરી ગગનગુબજો તૂટશે?
ઉરેય ભરતી ચડે, અદમ અશ્વ કૂદી રહો!
દિશાવિજય સૂચના કદમ ગાજતા ઊપડો!

(કોડિયા, ૧૯૫૭, પૃ ૨૦) — કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

આપણે સૌ પચમહાભૂતોના પૂતળા છીએ અને કદાચ તેથી જ એ તત્ત્વો પ્રતિ આપણુ પ્રબળતમ આકર્ષણ રહ્યુ છે સૂર્યદર્શને આપણે આપણી આતરચેતનાના ઊર્ધ્વીકરણનો આનદ લઈએ છીએ તો સાગરદર્શને આપણે અબાધિત ચેતોવિસ્તારનો આનદ લઈએ છીએ જોકે સૂર્યદર્શને ચેતોવિસ્તાર તો સાગરદર્શને પણ આપણી ચેતનાનુ ઊર્ધ્વીકરણ થતુ હોય છે અને એ રીતે ચેતોવિસ્તાર અને ઊર્ધ્વીકરણ બનેયની સહોપસ્થિતિનો અનુભવ પણ અવારનવાર થયા કરતો હોય છે

અહી લીધેલુ 'ભરતી' કાવ્ય દેખીતી રીતે જ સાગરદર્શને ઉત્પ્રેરિત છે શ્રી કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી જેવા સૃષ્ટિ સૌન્દર્યના આરાધક અને રગદર્શન પ્રકૃતિના કવિ સાગરનુ સૌન્દર્ય, એની અવનવી છટાઓ વગેરેનો મનભર અનુભવ કરી એને મનોહર કલ્પનરમ્ય વાણીમા રજૂ કરી આપણને આસ્વાદ મળે એ માટેનો આવો ઉપક્રમ ન કરત તો જ નવાઈ લાગત તેમનુ કવિચિત્ત સાગરનુ અને તેય ભરતીમા ઊછળતા સાગરનુ ગતિશીલ ચિત્ર અહીં ઝડપે છે

સૌમ્યશાત સાગરને જોવો એ એક બાબત છે અને ભરતીનો ભવ્ય ઊછળતો સાગર જોવો એ બીજી બાબત છે પ્રતિભાશાળી કવિની દૃષ્ટિને સાગરનુ ક્યારે ને કેવુ રૂપ ઝડપવુ એનો નિર્ણય લેતા વિલબ ન જ થાય આ કવિએ અહી સાગરની ભરતીને જ પોતાનો વર્ણ્યવિષય કર્યો છે

શ્રીધરાણીને સાગરની ભરતી જોતાં - ભરતીનાં ક્ષિતિજ બાજુએથી - જાણે કોઈ અજાણ્યા પ્રદેશ વિસ્તારમાંથી ઊઠતાં-ઉછળતાં-ઘૂઘવતાં-ચોતરફ ધસમસતાં ને વિસ્તરતાં, સફેદ ફીણવાળાં સેંકડો-હજારો જોરદાર મોજાંઓ જોઈને, એ મોજાંઓને ખડકો સાથે ટક્કર લેતાં, ભાંગતાં ને પાછાં ફરીથી ઊઠતાં ને ઊપડતાં જોઈને સેંકડો-હજારો ઘોડાંઓનું ચિત્ર કલ્પના યાદ આવી જાય છે.

સેંકડો હજારો ઘોડાં અજાણી દિશામાંથી ટોળાંબંધ ધસી આવતાં હોય, એ બધાં હણહણતાં હોય, એમના ગતિઉછાળે ને અવાજે જાણે આસપાસની આખી દુનિયા, આકાશ અને બધી દિશાઓ હચમચી ઊઠતાં હોય, એ રીતે દિગ્ગજો ભયત્રસ્ત થઈ જતા હોય, વળી ઘોડાના ડાબલાની જેમ એમના ગતિ-ધસારે ઊઠતા પડછંદાઓએ આસપાસનું બધું વાતાવરણ પ્રતિધ્વનિત થઈ ઊઠતું હોય એવું એક ચિત્ર આંકી ભરતીના ઉછાળ-ધસારાને તેઓ પ્રત્યક્ષ કરે છે.

વળી, આ ધસારાનાં અનિવાર્ય પરિણામો પ્રતિ પણ તેઓ ચિત્રાત્મક રીતે આપણું ધ્યાન દોરે છે. શરીરનો ત્રિભંગ કરી, કમાનની જેમ શરીર ખેંચી, શ્વાસ ઘૂંટી એના જોરે એકદમ ઊછળતા ધસતા ઘોડા સામેની ભેખડે ટકરાઈ, માથાં ફૂટતાં છતાંયે તેને તોડવાનો તંત ન છોડે એમ જ ભરતીનાં મોજાં ખડકોએ અથડાતાં, વેરવિખેર થતાં છતાં વળી વળીને ઊઠી ભેખડ પર જોરદાર, પ્રહારો કરવાનું છોડતાં નથી. એમનો આવો જવાંમર્દીભર્યો, જિંદાદિલીભર્યો જોરદાર સંઘર્ષ શું એમના ગતિવિકાસ ને સ્વતંત્રતા આડે આવતા જડતાભર્યા ભેખડરૂપ અવરોધોને નહીં તોડી શકે? દુનિયા આખીને એમનો આવો સંઘર્ષ નહીં હચમચાવી શકે?

શ્રીધરાણી આ શેક્સપિયરસાઈ સૉનેટની છેલ્લી કડીમાં સાગરની ભરતીની આ વાતને આપણા જુવાનોના સ્વાતંત્ર્ય સંઘર્ષ સાથે સચોટ રીતે સાંકળી લે છે. આપણો આખો દેશ મહાત્મા ગાંધીજી જેવા નેતાઓના પ્રેરણા-પ્રોત્સાહને સ્વાતંત્ર્ય માટેના ભાવાવેગની પ્રબળ ભરતી અનુભવતો હતો. ખાસ તો વછેરા જેવા આપણા યુવાનોનો વર્ગ સૌને બદ્ધ-ગુલામ રાખવા મથતી જડ શાસનવ્યવસ્થા સામે સંઘર્ષમાં ઊતરે છે. એમનો ઉછાળ, એમનો ઉત્સાહ, એમનું સંગઠન અને એમની તાકાત - આ સર્વ સાથે મળીને પેલી ભેખડ જેવી વ્યવસ્થાને હચમચાવવા - તોડવા ક્રિયારત થાય છે. કવિ પોતે એવી સક્રિયતાનો ભરતી-રસ પોતાની ભીતરમાંયે પ્રતીત કરે છે. જો જુવાન હૃદયમાં સ્વાતંત્ર્ય માટેની ભાવભરતી ચઢી જ છે તો તે કદી દબાવાની કે શમવાની નથી જ. એ ભરતીનું જોમ સંઘર્ષમાં ઊતરી, વિપરીત પરિબળોનો સંકલ્પપૂર્વક, શ્રદ્ધાપૂર્વક સામનો કરી, ધાર્યો વિજય હાંસલ કરીને જ વિરમશે. કવિને શ્રદ્ધા છે, ભરતીનું બળ ભરતીનો જુસ્સો ને આવેગ એળે નહીં જ જાય; સફળ થઈને રહેશે.

આ કવિ પાસે ચિત્રકારનીયે નજર છે એ નજર જ જલધિનાં મોજાંમાંથી અશ્વોની ગતિવિધિનું તાદૃશ ચિત્ર નીપજાવે છે. એ ચિત્ર કેવું પ્રભાવક છે તે સૉનેટની બીજી કડી બરોબર રીતે બતાવે છે. 'ભણકાર'માં બ. ક. ઠાકોરે રેવાના પ્રવાહમાં પડેલી નાવ ગૌર દેહ પરના તલની જેમ દબાતી ને ઊંચી થતી બતાવવા 'તલ સમ પરે ઊપરે નાવ મારી' એવી પદાવલી યોજી હતી. આ કવિ પણ એવી જ પદાવલી 'અશ્વ ધમતા પડી ઊપડી'માં યોજે છે. એમાંયે એમાં 'ધમતા' ક્રિયાપદ યોજ્યું છે તે પણ કેટલું બધું અર્થવાહી ને તેથી બળવાન છે! વળી, ઘોડાના ડાબલાના પડછંદને પણ સમુચિત વર્ણસંકલના

દ્વારા શ્રુતિગોચર કરવાનો પ્રયાસ 'પડત પડછંદ વિશ્વંભર ડાબલા ઉચ્ચરી'માંથી પામી શકીએ છીએ કવિએ ઓજસ્વી પદશ્રેણી દ્વારા ભરતીની તાકાતને એના આવેગને દૃષ્ટિગોચર કરવા સાથે જ શ્રુતિગોચર કરવા સાથે જ કર્યાની પ્રતીતિ 'પછાડી મદમસ્ત ધીંક' જેવી પદાવલિથી થઈને રહે છે

આ કાવ્યમા કવિની રૂપવિધાયક શબ્દશક્તિ સાથે જ તેમની વ્યંજનાત્મક અભિવ્યક્તિની શક્તિનો ઉત્કર્ષ વરતાય છે 'શિર રક્તના વારણા'મા સ્વાતંત્ર્યવીરોની સહનશક્તિ તેમ જ સમર્પણશક્તિની તો 'અવનિ આભ ભેગા થશે?'મા વાસ્તવ સાથે ભાવનાનો સબંધમેળ સિદ્ધ કરવાની એમની ખેવનાની વાત વ્યંજિત થતી લાગે છે કવિએ ભરતીનુ અશ્વબળ સાથે અને અશ્વબળનુ યુવાબળ સાથનુ સમીકરણ અહી જે રીતે સિદ્ધ કર્યુ છે એ અત્યંત અર્થપૂર્ણ અને પ્રભાવક છે

આ કવિએ જે વાતાવરણમા આ કાવ્ય સર્જ્યુ તેનો સીધો પ્રતાપ પ્રભાવ અહીં દાખવ્યો છે આ કાવ્ય યુવાવર્ગમા સ્વાતંત્ર્યની જ ભાવભરતી ઉદ્ભવેલી તેનુ તો દર્શન કરાવે જ છે તે સાથે કવિચેતનામા સર્જકતાનુ જે જોમ તેજ છે તેનુય ભાન કરાવીને રહે છે અહીં પૃથ્વી છંદનો લયકૌવતનો સાદ્યંત અનુભવ થાય છે આમ, દેખીતી રીતે પ્રકૃતિ કાવ્ય તરીકે આરંભાતુ કાવ્ય યુગ સમાજની એક ભાવસ્થિતિનુયે કાવ્ય બની રહે છે કવિના ભાવસંદર્ભ અને વાક્સંદર્ભનુ આવુ આયુજન્ય તો અપૂર્વ જ લેખાય પ્રકૃતિનો કલ્પનાત્મક રીતે - પ્રતીકાત્મક રીતે - વિનિયોગ કરી બનાવતુ આ કાવ્ય તેના ગુણનામર્થે કરીને ગુજરાતી ભાષાના ઉત્તમ સૉનેટોમા પણ સ્થાન પામી શક્યુ છે

* * *

આપણે આપણા જીવનમા સારસ્વત શક્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવા માગીએ છીએ, જેથી આપણામા સન્મતિનો ઉદય થાય, આપણી વાણીમાથી સત્ય અને સ્નેહની સુધા સ્ફુરતી રહે અને આપણુ જીવન વૈશ્વિક કલ્યાણ માટેની યજ્ઞભૂમિકામા રૂપાંતર પામે સારસ્વત શક્તિ વાક્શક્તિ છે તો સાથે સાથે યજ્ઞશક્તિ - ક્રિયાશક્તિ પણ છે, એવી યજ્ઞશક્તિ જે વ્યષ્ટિ તેમ જ સમષ્ટિ - ઉભયને ક્રિયાગર્ભ સત્યમયતા, સ્નેહમયતા અને આનંદમયતાનુ સહજ વરદાન અર્પતી રહે છે

('વાણીનુ સત્ વાણીની શક્તિ') - ચંદ્રકાન્ત શેઠ

ગુજરાતી ... ૨૭૯૫૯

આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ

ધારાવસ્ત્ર

કોઈ ઝપાટાભેર ચાલ્યું જાય,
ક્યાંથી, અચાનક...
સૂર્ય પણ જાણે
ક્ષણ હડસેલાઈ જાય.
ધડાક બારણાં ભીડાય;
આકાશમાં ફરફરતું ધારાવસ્ત્ર
સૃષ્ટિને લેતું ઝપટમાં
ઓ...પણે લહેરાય.
પૃથ્વી-રોપ્યાં વૃક્ષ એને ઝાલવા
મથ્યા કરે – વ્યર્થ હાથ વીંઝ્યા કરે.

– ઉમાશંકર જોશી

એક રાજાએ પૂછેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર

(મનહર છંદ)

સ્વદેશ સુધારવાની સભાનો છું સભાસદ,
સુબોધક સજ્જનોના સાથમાં શામિલ છું;
ચૌટામાં લુટાણી મહારાણી ગુજરાતી વાણી,
જાણી તેનું દુઃખ ઘણો દિલગીર દિલ છું;
હિંદી ને મરાઠી હાલ, પામી છે પ્રતાપ પ્રૌઢ,
સ્વદેશી શિથિલ રહી, તે દેખી શિથિલ છું;
કહે દલપતરામ રાજા અધિરાજ સુણો,
રૂડી ગુજરાતી વાણી રાણીનો વકીલ છું.

સ્વાત્મા પ્રતિ ઉક્તિ

(દોહરા)

વાણી ગુજરાતી રૂડી, રાણી જાણી આજ;
હું વજીર તેનો બની, કરું તેનું શુભ કાજ.

– દલપતરામ

બાને—

ગયાં વીતી વર્ષો દશ ઉપર બેચાર તુજથી
થયે જુદા, તોયે મુજ હૃદયની શૂન્ય કુટિરે
વિરાજેલી, બા! તું નવ કદીય હું દૂર ચસવા
દઉં, મારે માટે વિકટ પથમાં તું જ સઘળું.
હજી તારી કાયા મુજ નયન સામે ઝળહળે,
હજી તારો હાલો કરણપટ માંહીં રણઝણે,
અને ગાલે મારે તુજ ચૂમી તણી સ્નેહવરષા
નથી ઝાંખી થૈ કૈં, કંઈ સહજ વા ગૈ છ બદલી.
ઘણી વેળા રાત્રે ઝબકી જઉં ને ત્યાં જ નયનો
ઉઘાડી ભાગી, ખબર નહીં ક્યાં, જાય સમાણાં!
અને ત્યારે થાતું અવ ઢબૂરીને તું સહજમાં
ફરીથી સુવાડે, અરરર પણ ના એ નસીબમાં.
વધે છે વર્ષો તો દિન દિન છતાં કેમ મુજને
રહે છે બોલાવી બચપણ તણી હાક તુજની?

– મણિલાલ દેસાઈ

નવાં કાવ્યો

સ હરિકૃષ્ણ પાઠક

ચાલ, વૃક્ષને મળવા જઈએ

તડકો છાયો કળવા જઈએ
ચાલ, વૃક્ષને મળવા જઈએ
'એનો' છાયો 'એના' લીલા
કૂપળ થૈને લળવા જઈએ
સીમ માઝની ગુલાલવરાણી
ચાસે ચાસે ઢળવા જઈએ
અધારામા ઝાલર વાગે
ચાલ, દીવો થૈ બળવા જઈએ
જળમા જો દીવા ઝગમગતા
બે'ક ઘડી ઝગઝળવા જઈએ
દિવસ-રાતની ઘટી ફરતી
મનના દાણા દળવા જઈએ
ગાય ભાભરે હશે ક્યાક એ
ચાલ કા'નને મળવા જઈએ
તડકો પ્હેરી ખેતર ઊભા
દૂધમલ દાણે ભળવા જઈએ
ચાદા સૂરજ નક્ષત્રોમા
નકરુ સુખડુ રળવા જઈએ
ફૂલો ગાતા ...ક યુગોથી
સુગધને સાભળવા જઈએ
જે છાતીમા ડૂમા-ડૂસકો
એનામા ઓગળવા જઈએ
ચાલ, મૂકી દે તસબી માળા
મૂળ માટીમા ભળવા જઈએ

– મણિલાલ હ પટેલ

○

ગઝલ

પામવુ નથી કશુ શબ્દને જાણીજાણી
ફક્ત અહી જીવી જવુ સૂર્યને ખાણીખાણી

મન થતુ નથી કશે દોડીને 'પહોચવુ'
માર્ગ બસ પૂરો કરુ થાભલા ગણીગણી

હાથનો શુ દોષ કે પુષ્પનુ ખરી જવુ
મૂળમા જ વિસ્તરે વેદના ઘણાઘણી

નાજુકાઈની જ ક્ષણ આખરે તૂટી પડી
થઈ પડી ઘડીકમા કાચની કણીકણી

કોણ પૂછશે હવે ધડ ઉપરનુ શિર ક્યા?
બદૂકો જ બોલશે વશને હણીહણી

કોણ માનશે ભલા આગણે પ્રભાત છે
અધકાર તો ઊભો ભીતને ચણીચણી

– મહેન્દ્ર જોશી

○

લખ્યું હશે તો. .

(ગીત)

જળ કહી જાશે તળની વાતુ પરપોટે પરપોટે
પવન ચાચમા એને લઈ ફેરવશે ચૉરેચૉટે

મુઠ્ઠીમા બેઠી'તી માળો બાધીને ઝખાયુ
ભૂલુ પડેલુ પખી પાછુ ફરી નથી દેખાયુ

દિવ્ય પ્રેમના મૂર્તિમંત સ્વરૂપ શ્રીરામકૃષ્ણ

જ્યોતિબહેન થાનકી

ભક્તો-શિષ્યો સાથેનો અનોખો પ્રેમસંબંધ

'અરે ઓ પ્રિય, તું મારી પાસે આવ, હું તારા વગર રહી શકતો નથી. તારા વગર મારા પ્રાણ તરફડે છે. ઓ નિર્દયી, તું કેમ આવતો નથી?' 'મા, તું એને એક વાર મોકલ. એને કહે કે, એક વાર અહીં આવી જાય.'

યુવાન નરેન્દ્રનાથને બેત્રણ વાર મળ્યા પછી, અને સમાધિ અવસ્થામાં એના વિશે જાણ્યા પછી શ્રીરામકૃષ્ણની એને મળવાની ઉત્કંઠા એવી તીવ્રતમ બની ગઈ હતી કે એમને જોયા વગર તેઓ રહી શકતા ન હતા. આ વિશે પાછળથી તેમણે શિષ્યોને કહ્યું હતું, 'પછી તો એને મળવાની, હૃદય વલોવી નાંખે તેવી તીવ્રતમ ઈચ્છા મને થઈ આવતી કેટલીક વાર તો એ વેદના એવી દારુણ બની જતી કે ભીના ટુવાલની જેમ જાણે કોઈ મારું હૃદય નીચોવી રહ્યું ન હોય! હું મારા ઉપર કાબૂ રાખી શકતો નહીં. બગીચાના નિર્જન વન જેવા ઉત્તર ભાગમાં ચાલ્યો જતો. અને બને તેટલા જોરથી તેને બોલાવતો.' એમની આવી સ્થિતિ છ મહિના સુધી રહી હતી. એક વખત દક્ષિણેશ્વરમાં રાત રોકાયેલા રામદયાલબાબુ, રાખાલ અને બાબુરામે એમની આવી સ્થિતિને નજરે જોઈ હતી.

તે રાત્રે તેઓ બહાર ઓસરીમાં સૂતા હતા ત્યારે પૂરો એક કલાક પણ વીત્યો નહોતો ત્યાં શ્રીરામકૃષ્ણ બગલમાં ધોતી દબાવીને પોતાના ઓરડાની બહાર નીકળ્યા અને આ લોકોની પથારી પાસે આવીને ઊભા રહ્યા, પૂછ્યું, 'અરે, સૂઈ ગયા છો કે? તેઓ પથારીમાંથી સફાળા બેઠા થઈ ગયા. અને કહ્યું, 'જી નહીં.' ત્યારે શ્રીરામકૃષ્ણે તેમને કહ્યું, 'જુઓ નરેન માટે કોઈ ગમછો નીચોવી રહ્યું હોય તેવી વેદના થાય છે. તેને એક વાર મળવાનું કહેજો. સાક્ષાત્ નારાયણ છે, તેને જોયા વગર હું રહી શકતો નથી.' બાબુરામે (સ્વામી પ્રેમાનંદે) લખ્યું છે; એ આખી રાત આમ જ વીતી. થોડી થોડી વારે અમારી પાસે આવીને નરેન્દ્રના ગુણગાન ગાવા લાગતા અને પોતાની વેદનાને હૃદય દ્રાવક વાણીમાં વ્યક્ત કરવા લાગતા. આવી વેદનાને જોઈને હું વિચારવા લાગતો કે કેવો અદ્‌ભુત એમનો પ્રેમ છે, અને જેના માટે આવું કરે છે, તે વ્યક્તિ કેવી તો કઠોર છે!'

વૈકુંઠનાથ સંન્યાલને પણ આવો જ અનુભવ થયો હતો. તેમણે જણાવ્યું હતું કે નરેન વિશે વાત કરતાં કરતાં એટલા વિહ્‌વળ બની ગયા કે તેઓ બાજુની ઓસરીમાં દોડી ગયા અને બોલવા લાગ્યા, 'મા એને મળ્યા વગર હું રહી શકતો નથી.' ફરી અમારી પાસે આવ્યા ને બોલ્યા, 'હું આટલું બધું રડ્યો તોય નરેન્દ્ર ન આવ્યો. મારા જેવો એક વૃદ્ધ માણસ એક છોકરા માટે આટલો બધો ટળવળે અને આટલું બધું રડે, તો લોકો શું ધારશે? તમે તો પોતાના છો, એટલે વાત કહેતાં સંકોચ થતો નથી.' વૈકુંઠનાથ સંન્યાલને થયું, ખરેખર નરેન્દ્ર કેટલો બધો ભાગ્યશાળી છે!'

તે દિવસે નરેન્દ્ર આવ્યા ત્યારે શ્રીરામકૃષ્ણ માસ્ટર મહાશય સાથે કલકત્તા જવા નીકળતા હતા. પણ પોતાના ખોવાયેલા બાળકને દૂરથી જ જોતાં માતા જેમ આનંદિત બની જાય, તેમ

શ્રીરામકૃષ્ણ આનંદિત બની ગયા 'અરે, તું આવી ગયો કે?' કહેતા એમના સમગ્ર અસ્તિત્વમાંથી આનંદ છલકાઈ રહ્યો પછી તેમણે માસ્ટર મહાશયને કહ્યું, 'નરેન્દ્ર આવ્યો છે, હવે કંઈ કલકત્તા જવાય?' કલકત્તા જવાનું બાજુએ રહી ગયું અને નરેન્દ્રના કંઠે ભજન સાંભળતા સાંભળતા ભાવસમાધિમાં લીન થઈ ગયા આ દિવ્ય પ્રેમનું વર્ણન કરતા માસ્ટર મહાશય લખે છે, 'કેવો પ્રેમ! નરેન્દ્ર માટે તો પાગલ નારાયણ માટે રુદન! આ પ્રેમ તો મનુષ્યભાવનો નહીં આ તો છે ઈશ્વર પ્રેમ, નરેન્દ્રને જોતા જ બાહ્યભાન ભુલાઈ ગયું તેઓ ધીમે ધીમે દેહધારી નરેન્દ્રને ભૂલી ગયા ખરા મનુષ્યના દર્શન કરવા લાગ્યા મન અખંડ સચ્ચિદાનંદમાં લીન થઈ ગયું નરેન્દ્રની અંદર માનો વધુ પ્રકાશ જુએ નરેન્દ્ર, નરેન્દ્ર કહીને પાગલ ધન્ય નરેન્દ્રનાથ તમારા ઉપર પુરુષોત્તમનો આટલો બધો પ્રેમ! તમને જોઈને તેમને આટલું સહેજે ઈશ્વરનું ઉદ્દીપન! ધન્ય છો તમે!' આ પ્રેમે જ નરેન્દ્રને એવા જકડી લીધા કે, તેઓ હમેશ માટે શ્રીરામકૃષ્ણના બની ગયા! એમની પ્રખર બુદ્ધિની દલીલો, આ પ્રેમ પ્રવાહમાં ઓગળી ગઈ એમના મનના બધા સંશયો, પાશ્ચાત્ય કેળવણીની અસરો, બ્રાહ્મોસમાજનો પ્રભાવ આ બધું આ પ્રેમ પ્રવાહમાં તણાતું ગયું અને નરેન્દ્રનાથ નખશિખ જગન્માતાના - શ્રીરામકૃષ્ણના પનોતા પુત્ર બની ગયા

શ્રીરામકૃષ્ણનો આ પાવક પ્રેમ ફક્ત નરેન્દ્રનાથને જ નહીં, પણ નરેન્દ્રનાથ જેવા અનેક યુવાનો, ગૃહસ્થો, પતિતો, પીડિતો, વ્યસનીઓ બધા પર સમાનભાવે વહેતો હતો સર્વને એમની સામાન્યતામાંથી ઊંચકીને દિવ્યતા પ્રત્યે અભિમુખ કરી દેતો હતો શ્રીરામકૃષ્ણના પ્રેમમાં ઈશ્વરીય પ્રેમના ખેંચાણનું અપૂર્વ આકર્ષણ હતું તો સાથે સાથે જગન્માતાનું વાત્સલ્ય પણ એમાં છલકાતું હતું એક કલાકારની અખૂટ ધીરજ તેમાં હતી તો બાળક જેવો અતૂટ વિશ્વાસ પણ તેમાં હતો વળી, એ પ્રેમ સર્વ પ્રકારના ભેદોથી પર હતો અસીમ વિશાળતા, પરમ ઔદાર્ય અને ઈશ્વરીય ભાવની કરુણાથી એ સભર હતો અને છતા એક સત્રીની સજાગ દૃષ્ટિ તેમાં રહેલી હતી મનુષ્યોને પશુતામાંથી માનવતામાં જ નહીં, પણ દિવ્યતામાં લઈ જવા માટે એ કાર્યરત હતો આ પ્રેમ જેને જેને સ્પર્શ્યો તેમના અંતરકમળો ખીલી ગયા પછી તે નરેન્દ્રનાથ હોય કે દારૂડિયા સુરેન્દ્રનાથ મિત્ર હોય, અભણ એવી બ્રાહ્મણી અઘોરમણિદેવી હોય કે નાટ્યમંડળની નટી વિનોદિની હોય, બ્રાહ્મોસમાજના નેતા કેશવચંદ્ર સેન હોય કે પછી દક્ષિણેશ્વરનો રસિક મહેતર હોય આ પ્રેમના સ્પર્શથી દરેકના જીવનમાં દિવ્યતા ઊતરી આવી એમના જીવન ધન્ય બની ગયા શ્રી રામકૃષ્ણના પ્રેમની વિશિષ્ટતાઓ આ પ્રમાણે તારવી શકાય

(૧) અપૂર્વ આકર્ષણ માતાનું બાળક પ્રત્યે જેવું આકર્ષણ હોય એથી પણ વધારે પ્રબળ આકર્ષણ શ્રીરામકૃષ્ણના પ્રેમમાં રહેલું હતું એ કંઈ નરેન્દ્રનાથ પૂરતું જ નહોતું, પણ એમના દરેક શિષ્યો ભક્તો પ્રત્યે રહેલું હતું અલબત્ત એની અભિવ્યક્તિ શિષ્યોની પાત્રતા પ્રમાણે અલગ અલગ રહેતી રાખાલ (સ્વામી બ્રહ્માનંદ)ના પિતાએ એને દક્ષિણેશ્વર જવાની મનાઈ કરીને એક ઓરડામાં પૂરી દીધા રાખાલ ન આવવાથી શ્રીરામકૃષ્ણ વ્યગ્ર બની ગયા આંસુભરી આંખે તેમણે જગદંબાને પ્રાર્થના કરી કે, 'મા રાખાલને ન જોવાથી મારી છાતી ચિરાઈ જાય છે તું એને એક વાર મોકલ' પછી તો રાખાલના વકીલ પિતા કેમના કાગળિયામાં ડૂબી

ગયા ને તેમની નજર ચૂકવીને રાખાલ સીધા શ્રીરામકૃષ્ણ પાસે જઈ પહોંચ્યા. રાખાલ શ્રીરામકૃષ્ણના જગદંબાએ આપેલા માનસપુત્ર હતા. તેઓ તેમને એ જ રીતે લાડ લડાવતા. ખોળામાં બેસાડતા. માખણ ખવડાવતા. જ્યારે યોગીન પહેલીવાર શ્રીરામકૃષ્ણને મળ્યા ત્યારે પ્રેમપૂર્વક તેનો પરિચય પૂછી આનંદથી કહ્યું, ‘ત્યારે તો તું મારા પરિચિત ઘરનો છે રે, એ દિવસોમાં હું તારા ઘરે કેટલી બધી વાર જતો.ભાગવત-પુરાણ વગેરે સાંભળતો. ઓળખાણ થઈ ગઈ. બહુ સારું થયું. તારાં બધાં જ લક્ષણો ખૂબ સારાં છે. ખૂબ સારું પાત્ર છે. અહીં આવતો રહેજે’ અને યોગીન (સ્વામી યોગાનંદ) શ્રીરામકૃષ્ણના સ્નેહપાશમાં એવા બંધાઈ ગયા કે ઘરનાં માણસો મિત્રો એ બધાંથી છાનામાના અવારનવાર શ્રીરામકૃષ્ણ પાસે આવવા લાગ્યા. હરિપ્રસન્ન (સ્વામી વિજ્ઞાનાનંદ)ને શ્રીરામકૃષ્ણે કહ્યું હતું, ‘તારે વચ્ચે વચ્ચે અહીં આવતા રહેવું. એક દિવસ આવવાથી શું થાય?’ પણ તેમનાથી આવી શકાતું નહોતું. તો શ્રીરામકૃષ્ણે એમને શશી-શરત દ્વારા સમાચાર મોકલાવ્યા અને એક વાર મળવા આવી જવાનું કહેવડાવ્યું. સમાચાર મળતાં તેઓ આવ્યા તો પ્રેમપૂર્વક કહ્યું, ‘કેમ આવતો નથી? તને થયું છે શું? કહેવડાવ્યું તોય નથી આવતો?’ ‘મને મન નથી થતું. ધ્યાનમાં જામતું નથી.’ ‘એટલે અહીં ન અવાય?’ એમ કહીને, એની પાસે ગયા ને તેની જીભ ઉપર કંઈક લખી દીધું, પછી. કહ્યું’ જા પંચવટીમાં જઈને ધ્યાન કરે.’ અને હરિપ્રસન્નને એવું ધ્યાન લાગી ગયું કે કલાકો સુધી એ ઊતર્યું નહીં. જ્યારે બાહ્યભાન આવ્યું ત્યારે જોયું કે શ્રીરામકૃષ્ણ એના શરીર પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં હસી રહ્યા હતા.

તેર વર્ષના કિશોર પૂર્ણચંદ્ર એના પિતાની સાથે શ્રીરામકૃષ્ણને મળવા ગયા હતા. શ્રીરામકૃષ્ણને જોતાં જ એના હૃદયમાં એમના પ્રત્યે તીવ્રતમ ખેંચાણ થવા લાગ્યું. તેઓ એકીટશે શ્રીરામકૃષ્ણને જોતા જ રહ્યા જાણે એમની સાથે ચિરપરિચિત સંબંધ ન હોય! પછી તેમની આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં. શ્રીરામકૃષ્ણે એને વહાલ કરતાં કહ્યું, ‘બેટા, જ્યારે તને તક મળે ત્યારે અહીં આવજે.’ પછી પૂર્ણ શ્રીરામકૃષ્ણને મળવા માટે આતુર બની જતો પણ એના પિતાની મનાઈ હોવાથી તે આવી શકતો નહીં તો શ્રીરામકૃષ્ણ એને મળવા માટે કલકત્તા જતા.

નાગમહાશય જ્યારે શ્રીરામકૃષ્ણને મળવા માટે બીજી વાર ગયા ત્યારે શ્રીરામકૃષ્ણ અત્યંત આનંદિત થઈ બોલી ઊઠ્યા, ‘તમે આવી ગયા. બહુ સારું કર્યું. હું તો તમારા માટે જ અહીં આટલા દિવસોથી બેઠો છું.’ પ્રેમથી બોલાયેલા આટલા શબ્દોમાં સાધુ નાગમહાશયને એમના સમગ્ર જીવનનો આધાર મળી ગયો.

‘પાછા આવજો હોં.’ ‘વચ્ચે વચ્ચે આવતાં રહેવું.’ ‘શનિવારે આવજે’, ‘મંગળવારે આવજે’. ‘હવે પાછો ક્યારે આવીશ?’ ‘આટલું મોડું અવાય કે?’ શ્રીરામકૃષ્ણના આ ઉદ્ગારોમાં એવો તો ભારોભાર પ્રેમ ભરેલો હતો, અને ફરી મળવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા રહેલી હતી કે જનાર વ્યક્તિના હૃદયમાં પણ એ ઉત્કંઠા સંક્રમિત થઈ જતી અને તે જતાં જતાં જ વિચારતી રહેતી કે ફરી જલદી પાછું ક્યારે અવાશે?’ આ શ્રીરામકૃષ્ણનું અપૂર્વ આકર્ષણ હતું. એમનું હૃદય જાણે દિવ્ય ચુંબક હતું અને જેઓ ભગવદ્‌ભાવ પ્રત્યે સહેજ પણ ખુલ્લા હોય તેમને એ સતત આકર્ષતું રહેતું.

બલરામ બોઝને ત્યાં રહેતા ગૌરીદાસીને બોઝના પત્નીએ દક્ષિણેશ્વરના સાધુના દર્શને આવવા કહ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું, ‘ના રે, હું દક્ષિણેશ્વરના સાધુના દર્શને નહીં આવું. સાધુ તો

ઘણાયે જોયા જો તમારા સાધુમા શક્તિ હોય તો મને ખેંચીને દક્ષિણેશ્વર લઈ જાય ' એમ કહીને તેમણે દક્ષિણેશ્વર જવાનો ઇન્કાર કરી દીધો પછી બીજા દિવસે પૂજામા જોયુ તો તેમના બાલકૃષ્ણની મૂર્તિની જગ્યાએ જીવત બે ચરણ દેખાયા ભ્રમ તો નથી ને, એમ માનીને ખાતરી કરી ફરી બાલકૃષ્ણને પુષ્પ ચઢાવ્યુ તો એ પુષ્પ એ ચરણો પર જ પડ્યુ અને પછી તેઓ બેભાન થઈ જમીન પર પડી ગયા ત્રણચાર કલાકે ભાન આવ્યુ પરતુ તેમને એવુ લાગતુ હતુ કે, 'જાણે કોઈ દોરડાથી બાધીને એમને ખેંચી રહ્યુ છે ' આ ભાવમા એક દિવસ અને એક રાત વીત્યા બીજે દિવસે બલરામ બોઝ અને તેમના પત્ની દક્ષિણેશ્વર જતા હતા, ત્યારે એમની સાથે તેઓ ગાડીમા બેસી ગયા દક્ષિણેશ્વરમા જઈને જોયુ તો એ મહાપુરુષ પોતાના હાથમા સૂતર લઈને લપેટી રહ્યા હતા ભક્તો આવતા સૂતર લપેટવાનુ બધ કર્યુ પણ બુદ્ધિમતી ગૌરીદાસી સમજી ગયા કે એમના અતરના ખેંચાણનુ કેન્દ્ર ક્યા રહેલુ હતુ સૂતર લપેટવાની ક્રિયા દ્વારા આ સાધુએ એની ખેંચવાની શક્તિનો સકેત આપી દીધો હતો' આ સાધુના દર્શનમાત્રથી એમના અતરની વ્યાકુળતા શમી ગઈ પાછા જવા નીકળ્યા ત્યારે શ્રીરામકૃષ્ણે કહ્યુ, 'પાછા આવજે માતા' અને આ શબ્દોમા એવુ અપૂર્વ આકર્ષણ હતુ કે તેઓ બીજે જ દિવસે વહેલી સવારે દક્ષિણેશ્વર પહોચી ગયા ત્યારે શ્રીરામકૃષ્ણે કહ્યુ, 'હુ તમારી જ વાત વિચારી રહ્યો હતો ' આ સાભળીને ગૌરીદાસી આનદવિભોર બની ગયા અને હવે મનમા થયુ કે, 'સાધુ તો અનેક જોયા, પણ આવા સાધુ કોઈ નહીં ' પછી કહ્યુ, 'બાબા, આપ અહીં છુપાયેલા હતા, એ હુ જાણી શકી નહી ' 'તો પછી સાધન ભજન કેવી રીતે થયા હોત?' શ્રીરામકૃષ્ણે કહ્યુ પછી શ્રીમાશારદાદેવી પાસે ગૌરીદાસીને લઈ ગયા ને કહ્યુ, 'અરે બ્રહ્મમયી, તમે એક સાથીદાર ઇચ્છતા હતા ને, લો, આ સાથીદાર આવી ગઈ' શ્રીરામકૃષ્ણના આ અપૂર્વ પ્રેમે ગૌરીદાસીના સમગ્ર જીવનને પલટાવી દીધુ પોતાના જ મોક્ષ માટે સાધન ભજન કરનાર ગૌરીદાસીને કલકત્તાની દુ ખી સ્ત્રીઓના કલ્યાણ માટે કાર્ય કરનારા બનાવી દીધા આવા તો કેટકેટલા મનુષ્યો હતા કે આ પ્રેમરૂપી પારસમણિના સ્પર્શે સ્વય પારસમણિ જેવા બની પોતે તો ઝળહળી રહ્યા પણ અન્યના અધકારને પણ દૂર કરનારા બની ગયા

(૨) માતૃવત્ સભાળ શ્રીરામકૃષ્ણના પ્રેમની બીજી વિશિષ્ટતા એ હતી કે તેમા માતાનુ વાત્સલ્ય અને કાળજીભરી સભાળ રહેલા હતા જે રીતે માતા પોતાના બાળકનુ સર્વ પ્રકારે ધ્યાન રાખે તે રીતે શ્રીરામકૃષ્ણ પોતાના ભક્તો અને શિષ્યોનુ ધ્યાન રાખતા હતા 'ભક્તમાલિકા'ના લેખક સ્વામી ગભીરાનદજી લખે છે, 'જે રીતે પક્ષિણી પોતાના બચ્ચાને પાંખની નીચે રાખીને એનુ રક્ષણ કરે છે, એ રીતે શ્રીરામકૃષ્ણ હમેશા સાસારિક દુર્બળતાથી બાબુરામ(સ્વામી પ્રેમાનદ)નુ રક્ષણ કરતા રહેતા પરતુ એમ કરવા છતા પણ તેઓ પોતાના સતાનના અતર્નિહિત પ્રેમને સકુચિત કર્યા વગર નિર્ધારિત પદ્ધતિ પ્રમાણે વિવિધ સ્વરૂપે વિકાસના પથ પર લઈ જઈ રહ્યા હતા ' ફક્ત બાબુરામનુ જ નહીં પરતુ તેમના બધા જ શિષ્યોનુ તેઓ પોતાના પ્રેમની પાખ અને આધ્યાત્મિક આખની દૃષ્ટિ હેઠળ રક્ષણ કરી રહ્યા હતા વળી, આ રક્ષણ એ કઈ ફક્ત બહારનુ જ નહોતુ પણ આતરિક હતુ તન, મન અને આત્માનુ રક્ષણ હતુ શ્રીરામકૃષ્ણની જાગ્રત દૃષ્ટિ છેક મનના ઊંડાણ સુધી પહોંચી વળતી અને આતરમનમા છુપાઈ ગયેલી વિકૃતિઓને બહાર લાવીને દૂર કરી દેતી જે કઈ કરવા યોગ્ય હોય તે તેઓ પોતાના

શિષ્યોને માટે તત્ક્ષણ કરી નાંખતા.

એક વાર તેમણે નરેન્દ્રને કહ્યું, 'અરે, નરેન્દ્ર ઊંઘમાં તારા શ્વાસ જોરથી ચાલે છે.' આ સાંભળીને નરેન્દ્રને આશ્ચર્ય થયું. આવું તો તેમના માતાપિતા કે ઘરનાં કોઈ સ્વજનોએ કહ્યું ન હતું! 'તો શું ઠાકુરે ઊંઘમાં તેનું નિરીક્ષણ કર્યું હશે!' તેમનો આવો પ્રેમ જોઈને નરેન્દ્ર ગદ્ગદિત થઈ ગયા. તેમણે કહ્યું, 'હશે, મને ખબર નથી.' ત્યારે શ્રીરામકૃષ્ણે કહ્યું, 'તારાં શારીરિક લક્ષણો બધાં ખૂબ સારાં છે. પણ ખામી માત્ર એટલી જ છે કે ઊંઘમાં તારા શ્વાસ જોરથી ચાલે છે, અને યોગીઓ કહે છે કે આવા પુરુષનું આયુષ્ય ટૂંકું હોય છે.' આમ, શ્રીરામકૃષ્ણે નરેન્દ્રનું બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરી તેને તેના અલ્પ આયુષ્યથી વાકેફ પણ કરી દીધા હતા. ફક્ત શરીરનું જ નહીં પણ તેઓ તો મનનું પણ નિરીક્ષણ કરતા રહેતા. શિષ્યોના મનમાં કોઈ અપવિત્ર વિચાર પેસી ગયો હોય તો તે પકડી પાડતા. સ્વામી વિવેકાનંદે માસ્ટર મહાશયને કહ્યું હતું, 'ઠાકુરનો મારા ઉપર આટલો પ્રેમ ભલે હોય, પણ જેવો અપવિત્ર વિચાર મારા મનમાં આવ્યો કે તુરત જ તેમણે પકડ્યો છે. અન્નદાગુહની સોબતમાં હું જ્યારે ફરતો ત્યારે નઠારા લોકોની પાસે ક્યારેક ક્યારેક જઈ ચઢતો. પછી ઠાકુરની પાસે આવતો ત્યારે તેઓ મારા હાથનું અડકેલું ખાઈ શકતા નહીં. તેમનો હાથ જરાક ઊંચો થાય પણ એથી આગળ ઊંચો થઈ શકતો નહીં... ક્યારેક ક્યારેક તો મને એવી અશ્રદ્ધા આવી જતા કે ઈશ્વર જેવું કાંઈ છે જ નહીં. હું સંપૂર્ણ નાસ્તિક બની ગયો હતો. પણ ઠાકુરે મારી સઘળી મર્યાદાઓ સ્વીકારીને મને ભરપૂર પ્રેમ આપ્યો છે.'

નરેન્દ્રનાથના પિતાનું અવસાન થતાં એવી કપરી આર્થિક પરિસ્થિતિ સર્જાઈ ગઈ કે ખાવાનાં પણ સાંસા પડવા લાગ્યા. તેમને થયું કે સંસારમાં બધાં જ સ્વાર્થના સગાં છે. તેમણે ઘર છોડીને ચાલ્યા જવાનો નિર્ણય કર્યો પણ તે જ દિવસે શ્રીરામકૃષ્ણ કલકત્તા આવવાના હતા. એટલે એમને પ્રણામ કરી મનોમન આશીર્વાદ લઈ પછી સીધા ભાગી નીકળવું. એવું તેમણે વિચાર્યું. પછી શ્રીરામકૃષ્ણનાં દર્શન કરવા ગયા. નરેન્દ્રને જોઈને તેઓ અતિ પ્રસન્ન થઈ ગયા. હાથ પકડી લીધો. પછી કહ્યું, 'આજે તો તારે મારી સાથે દક્ષિણેશ્વર આવવું જ પડશે.' 'આજે મારે બહાર જવું છે.' નરેન્દ્રે કહ્યું. પણ શ્રીરામકૃષ્ણની એવી હઠ હતી કે નરેન્દ્રને તેમની સાથે દક્ષિણેશ્વર જવું જ પડ્યું. જાણે તેઓ નરેન્દ્રને દક્ષિણેશ્વર લઈ જવા જ કલકત્તા આવ્યા ન હોય, એમ નરેન્દ્ર સાથે હોવાથી તેઓ અત્યંત પ્રસન્ન હતા. દક્ષિણેશ્વરમાં એમના ઓરડામાં ભક્તો સાથે બેઠા. થોડી વારમાં તો તેઓ ભાવાવેશમાં આવી ગયા અને નરેન્દ્ર પાસે પહોંચી ગયા. તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ આંસુભરી આંખે કહેવા લાગ્યાં:

'વાત કહેતાંય ડરું છું,
અને ન કહેતાંય ડરું છું,
મારા મનમાં ભય છે,
હાય રાધે! ક્યાંક હું તને ખોઈ ન બેસું!'

ગીત દ્વારા એમને જે કહેવું હતું તે નરેન્દ્રને કહી દીધું. અર્થ સ્પષ્ટ હતો. હવે નરેન્દ્ર પણ જાણી ગયા કે શ્રીરામકૃષ્ણદેવ એના સંસાર ત્યાગની ઈચ્છાને જાણી ગયા છે અને એટલે જ આગ્રહ કરી અહીં તેડી લાવ્યા છે. એમનો આવો ઉત્કટ પ્રેમ જોઈને નરેન્દ્ર પણ રડવા લાગ્યા ત્યારે ત્યાં બેઠેલા સહુ ભક્તોને આશ્ચર્ય થયું કે કંઈ વાત થઈ નથી અને બંને એકાએક રડવા કેમ લાગ્યા? એમાંના એકે શ્રીરામકૃષ્ણને પૂછ્યું પણ ખરું ત્યારે તેમણે કહ્યું, 'એ તો મારી અને એની

વચ્ચેની વાત હતી!' પછી જ્યારે નરેન્દ્ર એકના હતા ત્યારે શ્રીરામકૃષ્ણે એને કહ્યુ, 'હુ જાણુ છુ કે તુ જગદંબાનુ કાર્ય કરવા આવ્યો છે અને સંસારી જીવન જીવી શકીશ નહીં, પણ હુ જીવુ છુ ત્યા સુધી મારે ખાતર તુ થોભી જા ' એમ કહીને તેમણે નરેન્દ્રને જતા રોકી લીધા

પછી નરેન્દ્રની આર્થિક તંગીને દૂર કરવા તેઓ પોતાના ગૃહસ્થ ભક્તોને મદદ કરવા કહેતા રહ્યા એક દિવસ નરેન્દ્ર હાજર હતા ત્યારે અન્નદાગુહને એમણે નરેન્દ્રને મદદ કરવા કહ્યુ શ્રીરામકૃષ્ણ આ રીતે પોતાના જેવા સામાન્ય યુવાન માટે કોઈની આગળ વાત કરે તે નરેન્દ્રને ગમ્યુ નહીં તેણે જ્યારે તેઓ એકના હતા, ત્યારે કહ્યુ, 'તમે શા માટે આવુ બધુ કહ્યુ? એ બધા શુ મદદ કરવાના?' સ્વમાની નરેન્દ્રની આંતરવ્યથાને શ્રીરામકૃષ્ણ સમજતા હતા તેઓ રડી પડ્યા અને રડતા રડતા બોલ્યા, 'અરે નરેન, તારા માટે તો હુ બારણે બારણે ભીખ માગવા તૈયાર છુ!' આ સાભળીને નરેનની આખામા પણ આસુ આવી ગયા તેઓ દિગ્મૂઢ બની તેમની સામે જોઈ જ રહ્યા! એમના પિતાએ જેમને ખૂબ મદદ કરી હતી, એ બધા સગાઓએ પિતાના અવસાન પછી મોઢુ ફેરવી લીધુ હતુ મદદ કરવાને બદલે તેમનુ અપમાન કર્યુ હતુ જ્યારે આ પરમ પુરુષ જેને માયામમતાના કોઈ બધનો નથી, જે સપૂર્ણ વૈરાગી છે, અનાસક્ત છે, જેને પોતાની સપન્ન સ્થિતિમા નરેન્દ્ર કશુ આપી શક્યા નથી, છતા તેઓ કહે છે, 'તારા માટે તો હુ બારણે બારણે ભીખ માગવા તૈયાર છુ!' આવી સાત્વનાભરી વાણી તો કોઈએ હજુ સુધી એમને કહી ન હતી આવી સભાળ તો હજુ સુધી કોઈએ રાખી ન હતી આવો નિ સ્વાર્થ પ્રેમ કોઈ કરી શકે એ જો શ્રીરામકૃષ્ણ ન હોત તો તેઓ માની જ ન શકત પહેલી નજર તો પોતે એમને પાગલ માન્યા હતા જેમની સાથે પોતે અનેક વાદવિવાદો કર્યા હતા, ઘણી વાર ગુસ્સો પણ કર્યો હતો અને છતા એમના પ્રેમમા તો ક્યારેય ઓટ નથી આવી આ પ્રેમની વાત કરતા સ્વામી વિવેકાનદે માસ્ટર મહાશયને કહ્યુ હતુ, ' આ પ્રેમે મને કાયમને માટે બાધી દીધો!'

ફક્ત સ્વામી વિવેકાનદ જ નહી પણ એમના બાળેસોળ યુવાન શિષ્યો આ જ પ્રેમથી એવા બધાઈ ગયા હતા કે શ્રીરામકૃષ્ણના દેહવિલય પછી કોઈ પાછા સસારમા ગયા નહીં સન્યાસ ગ્રહણ કરી કાયમને માટે શ્રીરામકૃષ્ણમય બની રહ્યા એ પ્રેમ વિશે સ્વામી પ્રેમાનંદે પાછળથી ભક્તોને જણાવ્યુ હતુ, 'હુ તો તમને ભલા શુ પ્રેમ કરુ છુ જો એવો પ્રેમ કરી શક્યો હોત તો તમે લોકો જીવનપર્યંત મારા ગુલામ બની જાત! આહા ! ઠાકુર અમને બધાને કેટલો બધો પ્રેમ કરતા! એનો સોમા ભાગ પણ અમે વ્યક્ત કરી શકતા નથી કોઈ વાર રાત્રે એમને પખો નાખતી વખતે મને ઊંઘ આવતી તો મને પોતાની મચ્છરદાનીની અદર લઈને પોતાની પથારીમા સૂવડાવી દેતા એમના બિછાનાનો ઉપયોગ કરવા મારા માટે બરાબર ન કહેવાય એમ માનીને હુ વિરોધ કરતો એટલે તેઓ કહેતા, 'બહાર મચ્છર કરડશે, જરૂર પડશે તો હુ જગાડીશ ' આ રીતે 'એને થાક લાગ્યો હશે, ભૂખ લાગી હશે, બપોરે પાછા જવામા તાપ લાગશે, હોડીના ભાડાના પૈસા નહીં હોય, રાત્રે મચ્છર કરડશે ' આવી નાની નાની બાબતોની પણ તેઓ જાગ્રત માતાની જેમ કાળજી રાખતા હતા!'

એક વખત રાખાલને ખૂબ ભૂખ લાગી હતી તેણે શ્રીરામકૃષ્ણ પાસે ખાવાનુ માગ્યુ એ તો એમનો માનસપુત્ર જે માગે તે આપતા, પણ ત્યારે નોબતખાનામા શ્રીમાની પાસે પણ કઈ ખાવાનુ નહોતુ શ્રીરામકૃષ્ણ ગગાકાઠે ગયા અને જોરથી બોલવા લાગ્યા, 'ઓ ગૌરીદાસી,

બલરામ તમે ક્યાં છો? મારા રાખાલને ભૂખ લાગી છે.' અને ગંગાની પેલે પાર કલકત્તામાં જાણે શ્રીરામકૃષ્ણની એ બૂમ સંભળાઈ ન હોય, એમ થોડી વારમાં તો ગૌરીદાસી અને બીજા ભક્તો ગાડીમાંથી ઊતર્યા અને તેઓ 'સંદેશ'થી ભરેલી ટોપલી લાવ્યા હતા. રાખાલને ભાવતાં સંદેશ શ્રીરામકૃષ્ણે ખવડાવ્યાં!

લાટુ(સ્વામી અદ્ભુતાનંદ)નો ખોરાક ખૂબ હતો, પરંતુ શ્રીરામકૃષ્ણ પાસે આવીને તેણે ખાવાનું ઓછું કરી નાખ્યું. શ્રીરામકૃષ્ણની નજર બહાર એ ન રહ્યું. તેમણે લાટુને પોતાની પાસે બોલાવ્યો ને પ્રેમપૂર્વક કહ્યું, 'આટલો ઓછો ખોરાક અને આટલો બધો પરિશ્રમ!' બંનેમાં અતિરેક કરવાથી તબિયત સાવ બગડી જશે બેટા. 'પછી પોતાની પાસે બેસાડીને તેને ખૂબ જમાડતા. એની થાળીમાં ઘી પિરસાવતા. આમ લાટુની નબળી થઈ ગયેલી તબિયતની એમણે પોતે ખાસ કાળજી લઈને સુધારી દીધી. હરિપ્રસન્ન (સ્વામી વિજ્ઞાનાનંદ) દક્ષિણેશ્વરમાં શ્રીરામકૃષ્ણના આગ્રહથી રાત રોકાઈ ગયા. તેમણે શ્રીરામકૃષ્ણનું રાતનું ભોજન જોયું. એકાદબે પૂરી, થોડી ખીર અને એક મીઠાઈનો કકડો.' આથી એમને ચિંતા થઈ કે એમને પણ જો આટલું જ મળશે તો તેઓ ભૂખ્યા રહેશે. એમનું તો પહેલવાન જેવું શરીર હતું. એમને થયું કે હવે તો ઉપવાસ જ થશે. પણ પછી જોયું તો શ્રીરામકૃષ્ણે શ્રીમા પાસેથી પૂરતું ભોજન મંગાવી આપ્યું હતું! નરેન્દ્ર જ્યારે દક્ષિણેશ્વર આવતા ત્યારે શ્રીરામકૃષ્ણ માને કહેવડાવી દેતા. પછી તો નરેન્દ્ર આવ્યો છે એ જાણીને મા પોતે જ ચૂલા ઉપર ચણાની દાળનું તપેલું ચઢાવી દેતા. નરેન્દ્રને ઘાટી ચણાની દાળ અને રોટલી બહુ ભાવતાં. મા શારદાદેવી તેને ભાવતું ભોજન જમાડતાં. એ જ રીતે પૂર્ણચંદ્ર એના પિતાથી છાનો આવતો ત્યારે શ્રીરામકૃષ્ણ માને કહેવડાવતા કે આને બરાબર જમાડજો. અને જતી વખતે સોળ આના આપજો. શ્રીમા એના કપાળે કુમકુમ તિલક કરી ગળામાં માળા પહેરાવી ખૂબ પ્રેમથી જમાડતાં અને જતી વખતે એક રૂપિયો તેના હાથમાં મૂકતાં. એ જ રીતે શારદાપ્રસન્ન પણ જ્યારે આવતા ત્યારે પાછાં જવાનું ગાડીભાડું શ્રીમા તેને આપતાં. આમ, માના હાથનું પ્રેમભર્યું ભોજન, પાછા જવાનું ગાડીભાડું, 'જલ્દી પાછાં આવવાનું આમંત્રણ અને શ્રીરામકૃષ્ણના દૈવી સ્પર્શથી મળેલી આનંદની અનુભૂતિ - આ બધાંનું ખેંચાણ એવું તીવ્ર બની જતું કે જલદી પાછા આવવા બધાં તલસતાં.

વિધવા બ્રાહ્મણી ગોલાપમાની એકની એક પુત્રી ચંડી મૃત્યુ પામતાં બ્રાહ્મણી શોકથી ભાંગી પડી. જીવન જીવવું અકારું થઈ ગયું. સદ્ભાગ્યે શ્રીરામકૃષ્ણના દર્શને દક્ષિણેશ્વરમાં આવી પહોંચી. ભક્તો સાથે સત્સંગ સાંભળ્યો. મનને થોડી શાતા મળી. પછી જવા માટે શ્રીરામકૃષ્ણની રજા લીધી ત્યારે શ્રીરામકૃષ્ણે કહ્યું, 'તમે અત્યારે જશો? કેવો તાપ છે. ના તમે એકલાં ન જશો. આ લોકોની સાથે ગાડીમાં જજો. તેઓ તમને મૂકી જશે.' બ્રાહ્મણીને થયું કે આવા મહાત્મા તો જોયા નથી કે જે એના જેવી અભાગી સ્ત્રીની આટલી બધી ચિંતા કરે છે! પછી તો શ્રીરામકૃષ્ણ એના ઘરે પણ ગયા હતા. તે વખતે તો તેનો આનંદ સમાતો ન હતો. તેણે કહ્યું, 'હું તો આનંદથી અધીર બની ગઈ છું. મારી દીકરી ચંડી જ્યારે તેના સાસરેથી સિપાહી સંત્રીઓને સાથે લઈને આવી હતી, ત્યારેય મને આટલો આનંદ નહોતો થયો. ચંડીના મૃત્યુનો હવે મને જરાય શોક નથી.' આ દુઃખી બ્રાહ્મણીનું ભાગ્ય શ્રીરામકૃષ્ણના દૈવી સ્પર્શે પલટાઈ ગયું. એના દુઃખી જીવનને શ્રીરામકૃષ્ણે ભગવદ્ભાવથી ભરી દીધું. એટલું જ નહીં પણ એને શ્રીમા પાસે મોકલીને કહેવડાવ્યું કે આને

ભરપેટ જમાડજો પેટમા અન્ન જશે તો શાતિ થશે આ છોકરીને ગજી રાખજો એ તમારી સાથે રહેશે' આમ એક નિરાધાર સ્ત્રીનુ જીવનપુષ્પ જે અકાળે મૂરઝાઈ રહ્યુ હતુ તે દૈવીપ્રેમની ધારાથી પુષ્ટ બની ખીલી ઊઠ્યુ

શ્રીરામકૃષ્ણના અતરગ શિષ્ય સમુદાયમા જો કોઈ બીમાર પડતુ તો મા પોતાના સતાન માટે જેટલી ચિતા કરે એથી પણ વિશેષ ચિતા શ્રીરામકૃષ્ણ કરતા રાખાલ વ્રજની યાત્રાએ ગયા હતા ત્યા તેમને તાવ આવ્યો આ તાવ કોઈ રીતે ઊતરતો ન હતો શ્રીરામકૃષ્ણને દક્ષિણેશ્વરમા આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે તેઓ ખૂબ ચિતા કરવા લાગ્યા તેમણે ભકતોને કહ્યુ, 'રાખાલ વ્રજનો રાખાલ (ગોપબાળ) છે જે જ્યાથી આવીને દેહ ધારણ કરે તેના ત્યા જવાથી દેહ છૂટી જાય છે એટલે તેમણે જગદબાને કહ્યુ, 'મા હવે શુ થશે? તુ તેને સાજા કરી દે એ તો ઘરબાર બધુ છોડીને મારા ઉપર આધારિત છે એમની પ્રાર્થના જગદબાએ સાભળી તેઓ વૃદાવનથી સાજા થઈને આવી ગયા રાખાલે જગદબાના કાર્યમા મહાન ભાગ ભજવવાનો છે, એ શ્રીરામકૃષ્ણ જાણતા હતા અને એ રીતે તેઓ તેનુ પ્રેમપૂર્વક ઘડતર કરી રહ્યા હતા ક્યારેક રાખાલની આતરિક સ્થિતિ એવી બની જતી કે તેઓ શ્રીરામકૃષ્ણને કહી દેતા, 'મને સસારની કોઈ બાબત ગમતી નથી તમે પણ નહી ' આવુ સાભળવા છતા શ્રીરામકૃષ્ણનો એમના પ્રત્યેનો પ્રેમ ક્યારેય ઓછો થયો ન હતો ઊલટુ તેઓ તેનુ વધારે ધ્યાન રાખવા લાગતા આ વિશે તેમણે કહ્યુ હતુ, 'રાખાલની એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ છે કે હવે તે મારી સેવા કરી શકતો નથી ઊલટુ મારે તેનુ ધ્યાન રાખવુ પડે છે '

તારકનાથ તો શ્રીરામકૃષ્ણને મા સ્વરૂપે જ જાણતા હતા તેઓ જ્યારે પહેલી વાર શ્રીરામકૃષ્ણને મળ્યા ત્યારે તેમના મનમા એવો વિચાર આવ્યા જ નહી - તેઓ પુરુષ છે એમને લાગ્યુ કે તેઓ મા જ છે તેમણે એ માના ખોળામા પોતાનુ મસ્તક મૂકી દીધુ તેમના મસ્તક પર જ્યારે શ્રીરામકૃષ્ણ હાથ ફેરવવા લાગ્યા ત્યારે એ હાથ એટલો બધો કોમળ હતો કે તારકનાથ(સ્વામી શિવાનદ)ને એવુ લાગ્યુ જ નહી કે એ પુરુષનો હાથ છે પ્રથમથી જ બન્ને વચ્ચે માતા અને પુત્રનો સબધ હતો શ્રીરામકૃષ્ણ તેની હડપચી પકડીને લાડ પણ કરતા જેમ બાળક મા પાસે રડે તેમ તારકનાથ શ્રીરામકૃષ્ણ પાસે રડવા લાગતા ત્યારે શ્રીરામકૃષ્ણ તેને કહેતા, 'બેટા, ભગવાનની સામે રડવાથી મોટી કૃપા થાય છે જનમ જનમના દોષો પ્રેમના આસુઓથી ધોવાઈ જાય છે ' આમ કહીને તેની જીભ ઉપર કઈંક લખી દીધુ અને તારકનાથને સમાધિ લાગી ગઈ

નિરજન પ્રત્યે અપ્રતિમ સ્નેહ વ્યક્ત કરતા તેમણે કહ્યુ, 'નિરજન, તુ મારો બાપ છે, હુ તારા ખોળામા બેસીશ' ત્યારે તો તેમના ગળામા દર્દ હતુ કાશીપુરમા તેઓ સારવાર લઈ રહ્યા હતા એ સમય પોતાની અહર્નિશ સેવા કરનાર નિરજનના ખોળામા બેસીને શિશુવત્ લાડ કરતા એના મનને દિવ્ય પ્રકાશમા એવુ તો પ્રતિષ્ઠિત કરી દીધુ કે ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત નિરજનની આખો બધ નહોતી થઈ તેને સતત જ્યોતિર્દર્શન થતુ રહ્યુ

આમ, માતા પોતાના બાળકના બન્ને હાથ પકડીને જે રીતે તેને ચાલતા શીખવાડે એ રીતે શ્રીરામકૃષ્ણે પોતાના આ અતરગ શિષ્યોને આધ્યાત્મિક રાજ્યમા ચાલતા શીખવાડ્યુ, એટલુ જ નહીં પણ એ સર્વને એ મહારાજ્યની અલૌકિક સપત્તિના સ્વામી પણ બનાવ્યા પરતુ દુન્યવી માણસો ક્યારેક આ શિષ્યોને લલચાવતા કે 'શ્રીરામકૃષ્ણ પાસે તો અલૌકિક સિદ્ધિઓ છે તે મેળવી લો ' શ્રીરામકૃષ્ણને આની જાણ થતા

એક દિવસ તેમણે આ યુવાનોને બોલાવી પ્રેમપૂર્વક સમજાવતાં કહ્યું, 'કહો, તમે બધા શું ઈચ્છો છો? મારું જે કંઈ પણ છે, તે બધું જ તમારું છે. ભિખારીની જેમ કંગાલિયત ન બતાવતા, તે મનુષ્યને મનુષ્યથી અળગો કરી દે છે. પરંતુ મારી સાથેનો તમારો સંબંધ સાચી રીતે જાણી લો અને સંપૂર્ણ ધનના અધિકારી બનવાનો પ્રયત્ન કરો.' આમ, શિષ્યોની, ભક્તોની ખોટી માગણી હોય કે તેમનું અહિત થાય તેવું હોય તો તેઓ સાવધાન કરી અટકાવી દેતા.

શ્રીરામકૃષ્ણ પોતાના શિષ્યો-ભક્તોની સંભાળની સાથે એમના કુટુંબીજનોનો પણ ખ્યાલ રાખતા હતા. નરેન્દ્રની આર્થિક તંગી દૂર કરવા તેમણે જ નરેન્દ્રને મા જગદંબા પાસે જઈને માગવા કહ્યું હતું. પણ નરેન્દ્ર બે વાર ભૂલી ગયા અને ત્રીજી વાર એમને થયું કે મા જગદંબા પાસે કંઈ આવી દુન્યવી વસ્તુઓ મંગાય? એટલે તેઓ મા પાસે જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ભક્તિ માગીને આવ્યા ને જોયું તો શ્રીરામકૃષ્ણ હસી રહ્યા હતા. આથી, તેઓ સમજી ગયા કે આ એમની જ કરામત છે. પછી તેમણે શ્રીરામકૃષ્ણને વિનંતી કરી ત્યારે તેમણે કહ્યું, 'તારા કુટુંબીજનોને જાડાં અન્નવસ્ત્રની તંગી નહીં પડે.' ત્યારથી એમની આર્થિક મુશ્કેલી દૂર થઈ ગઈ હતી. નિરંજનને તેમણે કહ્યું હતું, 'તું માતા માટે નોકરી કરે છે, એટલે દોષ નથી. મા ગુરુ છે. બ્રહ્મમયીની મૂર્તિ છે.' આમ, નિરંજનને તેમણે તેની માતાથી વિમુખ નહોતા કર્યા. સ્વામી શારદાનંદના નાના ભાઈનો સત્ત્વગુણ સંપન્ન ચહેરો જોઈને તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ શ્રીરામકૃષ્ણે કહ્યું, 'આ તો સત્‌બુદ્ધિ છે.' પછી શરત્‌ને (સ્વામી શારદાનંદ) કહ્યું, 'આને પણ ખેંચી લઉં?' ત્યારે શરતને કહ્યું, 'એ તો એનું સદ્‌ભાગ્ય કહેવાય!' ત્યારે શ્રીરામકૃષ્ણે તુરત જ કહ્યું, 'ના, ના, રહેવા દે. એથી તારી માતાને દુઃખ થશે.'

રાખાલ જ્યારે શ્રીરામકૃષ્ણ પાસે હતા, ત્યારે એક દિવસ તેના પિતા મળવા આવતાં. રાખાલ ભયભીત બનીને ક્યાંક છૂપાઈ જવાની કોશિશ કરવા લાગ્યા, ત્યારે શ્રીરામકૃષ્ણે એમને કહ્યું, 'ડરવાનું કેવું? માબાપ તો પ્રત્યક્ષ દેવતા છે. પિતા અહીં આવી પહોંચે ત્યારે તું તેમને ભક્તિભાવપૂર્વક પ્રણામ કરજે. માની ઈચ્છા હોય તો શું નથી થતું?' રાખાલે તે જ પ્રમાણે કર્યું. શ્રીરામકૃષ્ણે પણ તેના પિતાનો આદરસત્કાર કર્યો અને તેમના પુત્રની પ્રશંસા કરી એમને સંતુષ્ટ કર્યા. પોતાના પુત્ર પ્રત્યેનો શ્રીરામકૃષ્ણનો આવો સ્નેહ જોઈને રાખાલના વકીલ પિતા આનંદમોહન પણ એ સ્નેહમાં જિતાઈ ગયા. આવ્યા હતા રાખાલને લેવા. પણ રાખાલને શ્રીરામકૃષ્ણ પાસે જ રહેવા દઈને તેઓ એકલા જ પાછા ગયા. ફક્ત એટલી વિનંતી કરી કે ક્યારેક ક્યારેક તેઓ રાખાલને જરૂર ઘેર મોકલે.' અને એ પ્રમાણે તેઓ રાખાલને પરાણે ઘરે મોકલતા. એક વખત ઘરેથી આવીને રાખાલે શ્રીરામકૃષ્ણને પૂછ્યું, 'શું હું મારા પિતાની એઠી થાળીમાં જમી શકું?' એ વખતે એના મનમાં ધર્મપાલન અંગેના ચુસ્ત ખ્યાલો હતા. આના ઉત્તરમાં શ્રીરામકૃષ્ણે કહ્યું, 'એ શું વળી? તને શું થઈ ગયું છે કે તું તારા પિતાની સાથે એક થાળીમાં નહીં ખાય? માતાપિતા શું કંઈ આલતુફાલતુ છે? જો તેઓ પ્રસન્ન ન હોય તો ધર્મ-કર્મ કંઈ ફળીભૂત થાય નહીં. ચૈતન્ય મહાપ્રભુ તો પ્રેમમાં પાગલ હતા તોપણ સંન્યાસ ગ્રહણ કરતાં પહેલાં તેમણે પોતાની માતાને કેટલા દિવસો સુધી સમજાવ્યાં હતાં અને કહ્યું હતું: 'મા, વચ્ચે વચ્ચે આવીને તમને મળી જઈશ.' આમ, માતાપિતાની ઉપેક્ષા કરીને, ધર્મનું પાલન કરવાનું કે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાનું તેમણે ક્યારેય કહ્યું ન હતું. અરે, પત્નીની ઉપેક્ષા

કરવાનુ પણ તેમણે કહ્યુ ન હતુ રાખાલના લગ્ન થઈ ગયા હતા રાખાલને ચિંતા થતી હતી કે 'હવે સાધનામાર્ગમા અવરોધ ઊભો થશે' શ્રીરામકૃષ્ણે એની ચિંતા દૂર કરતા કહ્યુ, 'તારી પત્નીને તુ એક વાર મારી પાસે લઈ આવજે' પછી જ્યારે રાખાલ પત્નીને લઈ આવ્યા ત્યારે તેના શારીરિક ચિહ્નો અને બાંધો જોઈને કહ્યુ, 'તારે ડરવાની જરાય જરૂર નથી આ તો દેવીશક્તિ છે પતિના માર્ગમા તે ક્યારેય અવરોધરૂપ નહી બને' અને પછી મા શારદાદેવીને એમણે કહેવડાવ્યુ કે રૂપિયો આપીને પુત્રવધૂનુ મુખ જોજો' આ રીતે રાખાલની પત્નીના મનમા પણ ઉચ્ચભાવ જગાડી દીધો તો યોગીનને પોતાની માતાના દબાણને વશ થઈને લગ્ન કરવા પડ્યા પણ પછી સંકોચવશ શ્રીરામકૃષ્ણને મળવા જતા ન હતા તો શ્રીરામકૃષ્ણે એમને યુક્તિપૂર્વક પોતાની પાસે બોલાવડાવ્યા અને તેનો સંકોચ દૂર કરતા કહ્યુ, 'લગ્ન કર્યા તો શુ થયુ? મે પણ લગ્ન કર્યા છે એમા ડરવાનુ શુ? અહીંની કૃપા હોય તો એક શુ લાખ લગ્ન કરે તોય તારુ કંઈ બગડશે નહી જો તારી સંસારમા રહેવાની ઈચ્છા હોય તો એક દિવસ તારી પત્નીને અહી લઈ આવજે તેને એવી બનાવી દઈશ કે તે ધર્મપથમા સહાયક જ બની જશે વિરોધ ક્યારેય નહી કરે જો તારી સંસારમા રહેવાની ઈચ્છા જ ન હોય તો કહે, હુ તારી માયા મમતા બધુ જ ખાઈ જઈશ' શ્રીરામકૃષ્ણની આવી વાત્સલ્ય સભર વાણીએ યોગીનના મન પરનો પહાડ જેવડો બોજ હટાવી દીધો અને તેના મનમા સતત ચાલી રહેલુ ઘમસાણ શાંત થઈ ગયુ એ જ રીતે તારકનાથના મનમા ચાલતા લગ્ન અંગેના દ્વંદ્વને પણ એમણે શાંત કરી દીધુ હતુ તારકનાથને પણ પત્નીના ભરણપોષણની જવાબદારી હતી અને બીજી બાજુ આધ્યાત્મિક સાધના માટેનુ તીવ્ર ખેંચાણ હતુ પોતાના આ આંતરદ્વંદ્વની વાત તેમણે શ્રીરામકૃષ્ણને કરી તો શ્રીરામકૃષ્ણે હસીને કહ્યુ 'એમા ભય શુ છે? હુ તો છુ ને! પત્ની જેટલા દિવસ છે, તેટલા દિવસ સંભાળ કરવી પડશે ધીરજ રાખ મા બધુ બરાબર કરી દેશે' વચ્ચે વચ્ચે ઘેર જતા રહેવુ અને હુ કહુ છુ તેમ કરવુ એમની કૃપાથી પત્નીની સાથે રહેવાથી તને કોઈ અવરોધ નહીં થાય' આમ કહીને આશીર્વાદ આપ્યા જેમ માતા સાસરે જતી પુત્રીને સંસારમા કેમ રહેવુ એ શીખવે, તે રીતે તેમણે તારકનાથને સંસારમા કેવી રીતે રહેવુ એ શીખવાડી કામજયી બનાવ્યા એમના પત્ની નિત્યકાલીદેવી પણ જ્યા સુધી જીવ્યા ત્યા સુધી પતિના માર્ગમા ક્યારેય અવરોધરૂપ ન બન્યા

આ રીતે એમના પ્રત્યેક શિષ્યોના પરિવારજનોને દુઃખ ન થાય, એમનુ પણ કલ્યાણ થાય અને પોતાના શિષ્યોની આધ્યાત્મિક પ્રગતિ ન રૂંધાય એ માટે તેમણે કેટલી બધી કાળજી લીધી હતી! આવી કાળજીભરી સંભાળથી તો ગિરીશચંદ્ર ઘોષ જેવા વિષયી અને વ્યસની પુરુષ સંતની કક્ષાએ પહોંચ્યા હતા શ્રીરામકૃષ્ણના આ પરિવર્તનકારી પ્રેમ વિશે ગિરીશચંદ્ર લખે છે, 'તમારી પોતાની મા પાસેથી તમને સ્નેહની જ હૂંફ મળી છે, તેનુ શુ તમે વર્ણન કરી શકો? હુ તો ન કરી શકુ હુ તો એટલુ જ કહી શકુ કે આહ! માનો પ્રેમ! માનો પ્રેમ! આ સિવાય મા બન્યા વગર શુ કોઈ માનો પ્રેમ ખરેખર સમજી શકે? જો આ સમજવુ શક્ય હોય તોય શ્રીરામકૃષ્ણનો પ્રેમ આથી ક્યાય ચડિયાતો છે' માતાના પ્રેમ કરતાય તે ચડિયાતો હતો કેમ કે તે ભગવાનનો પ્રેમ હતો અને એટલે જ તે સર્વને અશાંતિમાથી શાંતિમા, સંકુચિતતામાથી વિશાળતામા, માનવીય દુર્બળતામાથી ઈશ્વરીય સામર્થ્યમા અને મનુષ્યતામાથી દિવ્યતામા લઈ જઈ રહ્યો હતો!

ટૂંકી વાર્તા

અભિલાષા

ગિરીશ ભટ્ટ

દસ વર્ષની દેવીએ જેટલી વાર ઘરે જવાની રઢ પકડી તેટલી વાર ગૌરીએ તેને સમજાવીપટાવીને રોકી રાખી. તે સવારથી ગૌરી પાસે જ હતી. દેવીને તેનું ઘર યાદ આવતું હતું. મા યાદ આવતી હતી; પણ બાપ નાનજીને યાદ જ નહોતી કરતી. બાપમાં યાદ કરવા જેવું કશું જ નહોતું. મા શાકબકાલું વેચવા જતી, ઘરકામ કરતી. દેવીને સાચવતી. પણ નાનજી તો કશું નહોતો કરતો. જોકે, કશું ન કરતો એમ પણ નહોતું. તે દારૂ પીને ધમાલ મચાવતો, ગાળો બોલતો, પત્નીને મારતો-પીટતો. રેવાને તો તેનો ખૂબ ડર લાગતો. મનનું ઠેકાણું હોય ત્યારે પત્ની સાથે સારી રીતે વાતો કરે, લારી લઈને બકાલું વેચવા પણ ઊપડી જાય. પણ આવા અપરમા દિવસો તો ક્યારેક જ આવતા, બાકી તો... એ જ....

દેવીને એ જ સમજાતું નહોતું કે ગૌરી તેને કેમ રોકી રાખતી હતી. કેમ એ તો ગૌરી પણ પૂરું જાણતી નહોતી. તે ગયે વર્ષે પરણી હતી. બે વાર સાસરે પણ જઈ આવી હતી. સત્તરમું ચાલતું હતું.

તેણે તેના વર વિશે આ છોકરીને કહેવા માંડ્યું, પણ તેને ખાસ રસ ન પડ્યો. દેવીય ફોટાળી હતી. ગૌરી એટલું જાણતી હતી કે આ છોકરીનો બાપ નાનજી મરી ગયો હતો, આજ સવારે જ. તેણે કાંઈ નાનજીને જોયો નહોતો. તેની ચિંતા તો દેવીને સંભાળવાની હતી. અંતે તેને રામબાણ ઉપાય હાથ લાગ્યો. 'દેવલી... લે તને હું મારા લગનના ફોટા દેખાડું.'

દેવીને રસ પડ્યો, 'હા... બેન... એ દેખાડો...!'

ગૌરીએ તેની બૅગમાંથી આખો ખજાનો કાઢ્યો. દેવી દંગ થઈ ગઈ. તેની આંખો ચમકી ઊઠી. મુખ પર આનંદની છાલક વાગી. એક પછી એક ફોટા નજર સામે છતા થયા.

'ઓહ! ગૌરીબહેન... તમે કેવાં સરસ લાગો છો! તમને કોણે શણગાર કર્યો હતો? અને આ કોણ છે તમારી પાસે? તમારા વર? ઓહ! કેવી મૂછો છે! તમને બીક નહોતી લાગતી એમની? લાગે છે તો સારા. તમે તેમની સાથે રો છો? આખો દિવસ? અહીં એ કેમ ન આવ્યા? એ વર સાથે તમને ગમે? બધાંયને ગમે? ગૌરીબહેન... લગન થાય ત્યારે ફોટા પડે? કોણ પાડે? સરસ... છે. મારાં લગન થશે ત્યારે મારાય... ફોટા પડશે ને? હેં... બહેન... હુંય તમારી જેમ જ તૈયાર થઈશ. પણ મને તમારી જેમ સાડી પે'રતા તો નહીં આવડે.'

વિસ્મયોની આખી હારમાળા સર્જાઈ ગઈ. સમય તો ક્યાંય પસાર થઈ ગયો. ગૌરી પણ ખુશ થઈ ગઈ.

ગૌરીના ઘરથી દેવીનું છાપરું ખાસ દૂર નહોતું. પાછા ફરતાં દેવી પેલા ફોટાઓ વિશે વિચારી રહી હતી. તેને હવે તેની જાત વિશે વિચાર આવતા હતા.

ગૌરીબહેનનાં લગન થયાં. ઓલી ઝમકુનાં પણ થયાં. તો પછી તેનાં લગન તો થશે જ.

અને લગન થાય તો ફોટા તો પડે જ તે કેવી લાગશે ફોટામા? મજા પડશે સાથે પાછો વર હોય વર તો હોય જ ને? એની સાથે જ લગન થાય'

તેણે વિચારી લીધુ કે ઘરે જઈને તરત જ મા સાથે લગનની વાત કરી જ નાખવી માને આ વાતની ખબર હોય માને તો બધી વાતની ખબર હોય

અચાનક જ તેના જેવડી એક છોકરીએ વિક્ષેપ પાડ્યો 'એલી દેવલી તને નથી ખબર, તારો બાપ મરી ગ્યો?' તે ચમકી–બાપ મરી ગ્યો? તેનો બાપ? લાલચોળ આખો વાળો ગંદી ગાળો બોલતો તેનો બાપ નાનજી! મરી ગ્યો એ? તેને મૃત્યુ વિશે ઝાઝી જાણકારી નહોતી

તેના વિચારો તૂટાઈ ગયા

આ મરી જવાતુ કેવી રીતે હશે? ગઈ સાલ સામેના છાપરાવાળા ડોસા મરી ગયા હતા લોકો તેમને બાધીને ઊચકીને ક્યાક લઈ ગયા હતા ડોસા બહુ ભલા હતા દેવીને અવારનવાર ચૉકલેટ આપતા હતા તેને બરાબર યાદ હતુ તો શુ તેના બાપને પણ એમ જ ઊચકીને

તે ઝડપથી ઘરે આવી આગણામા આઠદસ આદમી શાતિથી બેઠા હતા આસપાસ થોડા છોકરા છાબરા ટોળે મળીને આ જોઈ રહ્યા હતા બીડીઓ પિવાતી હતી અદર કોઈ સ્ત્રી રડી રહી હતી તેની મા રેવા રડી રહી હતી તે અવાજ ઓળખી ગઈ હા, માનો જ અવાજ તો તો નક્કી તેનો બાપ મરી ગયો હશે તેને ખાતરી થઈ તે ઘરમા ગઈ માની આસપાસ પાચસાત સ્ત્રીઓ સૂનમૂન બેઠી હતી મા રડતી હતી તે મા પાસે લપાઈને બેસી ગઈ

'હવે મન વાળ રેવા ઈ હતો તોય તારે ક્યા નિરાત હતી?' એક વૃદ્ધા કહેતી હતી

નહોતુ પૂછવુ તોય તેણે પૂછી નાખ્યુ, 'હે માડી મારા બાપા મરી ગ્યા?'

કોઈએ જવાબ ન વાળ્યો રેવાએ તેના માથા પર હાથ ફેરવ્યો બસ એટલુ જ થયુ

રાત્રે થાકીપાકી સૂઈ ગઈ મા પાસે જ હતી અડધી રાતે તે જાગી ગઈ તેને પેલા ફોટા યાદ આવ્યા નાનજીના મરણની વાત તો સાવ ભુલાઈ જ ગઈ

તેણે માને ઢઢોળીને પૂછ્યુ 'મા મારા લગન ક્યારે થાશે?' રેવા કાઈ ઊઘતી નહોતી તે તેની બદલાયેલી સ્થિતિ વિશે વિચારી રહી હતી તે એકાકી બની ગઈ હતી નાનજીના સારા પ્રસગો યાદ કરતી હતી

સારો હતો પિટ્યો! જ્યારે નશો કર્યો ન હોય ત્યારે તો પ્રેમ પણ કરતો હતો, સારી સારી વાતો કરતો હતો એક વાર તો ઉછીઉધારા કરીને મને ગમતી સાડી પણ લઈ આવ્યો હતો

દીકરીએ બીજી વાર પૂછ્યુ હતુ અને તે ચમકી હતી

'સૂઈ જા છાનીમાની ' તેનો અવાજ કઠોર બન્યો હતો 'મા મારા લગનમા ફોટા પડાવજે ગૌરીબહેનના જેવા જ '

મા રોષે ભરાઈ છે તેવુ જાણવા છતાય તે બોલી આ વખતે રેવા કઠોર ન બની શકી હવે આનુ કોણ? હુ જ ને? તેણે દેવીને નજીક ખેચી, પપાળી પણ ખરી

પણ તેનો પ્રશ્ન તો અનુત્તર જ રહ્યો

(૨)

નાનજીની ચિરવિદાયે રેવાને એકલતાની ખાઈમા ધકેલી દીધી ગમે તેવો તોય એ તેના જીવનનો એક હિસ્સો હતો તેની ગેરહાજરી સાલતી હતી તે વાતવાતમા રડી પડતી હતી

થોડા દિવસોમાં તેનો દેહ દુર્બળ અને નિસ્તેજ લાગવા માંડ્યો હતો. દિવસ-રાત ટૂંટિયું વાળીને ખૂણામાં પડી રહેતી હતી. દેવીને વિચાર પણ આવી ગયો કે આમ ને આમ મા પણ... નહીં મરી જાય ને? બાપની તો ખાસ માયા નહોતી પણ મા મરી જાય, એ તો તેનાથી ન વેઠાય.

તે માની પાસે બેસીને રડી પડી. બસ... બીજી જ પળે, રેવા બેઠી થઈ ગઈ.

બીજા દિવસથી જિંદગીનું ચક્ર ગતિમાન થઈ ગયું. લારીની સાફસૂફી થઈ ગઈ. ટોપલીઓ ગોઠવાઈ ગઈ. ત્રીજા દિવસની સવારે રેવાની લારી શેરીઓમાં ફરવા લાગી. જિંદગી છેલ્લા શ્વાસ સુધી જીવવાની હતી, પોતે જ જીવવાની હતી. એ સત્ય રેવાને સમજાઈ ગયું હતું.

'લો... શાકભાજી... તાજાં... તાજાં...' તે સાદ પાડતી હતી પણ સ્વર બદલાઈ ગયો હતો.

એકબે પુરુષોએ તેને લલચાવી પણ હતી.

'માની જા ને... દેવલીય સચવાશે અને તુંય...'

પણ તે ન માની. ભીંત જેવી મક્કમ બની ગઈ હતી. જાણતી હતી કે સામે આખું આયખું પડ્યું છે તોપણ એકની ટળી બે ના થઈ.

જોર છે ત્યાં સુધી કૂટી ખાઈશ... હાલ્યું જશે. હવે ઈ જંજાળમાં નથી પડવું... દેવલીને ઠેકાણે પાડું પછી તો... મારે શેની ચિંતા?

દેવી જોતજોતામાં ગજું કરી ગઈ. વધી ઉકરડીની જેમ જ; વાનેય ઊઘડ્યો. તેના પગલાંથી-થનગનાટથી આખું છાપરું ઝાકઝમાળ થઈ ગયું.

રેવાને ખ્યાલ જ ન રહ્યો કે દીકરીને આટલી વહેલી પરણાવવી પડશે! પણ તે કામે લાગી ગઈ. દેવીની વિદાયથી તે એકાકી બની જવાની હતી. તે રડવાની હતી, ધોધમાર રડવાની હતી. નાનજીના મૃત્યુ સમયે રડી હતી એથી પણ વિશેષ. પણ તે છતાંય, તેને પરણાવવાની જ હતી. સંસારનો નિયમ હતો.

'મા... દસ રૂપિયા દે ને, મારે સરસ ફોટો પડાવવો છે.' દેવી અરીસા સામે લટકાં કરતી બોલી હતી, એક વાર.

'હવે તારે સાસરે પડાવજે ફોટા. એ લોકો આપણા કરતાં સુખી છે. આપણે તો આ પડું પડું થાય એવું છાપરું છે. અને તેમને તો ઈંટોનું પાકું મકાન છે.'

રેવા હરખાઈને બોલી હતી. દેવી, કદાચ પહેલી વાર શરમાઈ હતી. તેને ગૌરી યાદ આવી ગઈ. તે સાસરે હતી, નહીંતર તે ગૌરીને સમાચાર આપવા દોડી ગઈ હોત.

હવે તો લગન... તે પણ ગૌરીની જેમ વહુ બનશે. અને વર કોણ બનશે? કોણ હશે? માને આવું પૂછવાની તેની હિંમત ન ચાલી. તે કલ્પના કરવા લાગી. અરીસા સામે સમય ગાળવા લાગી. જાત સાથે એકાંતમાં વાતો કરવા લાગી.

એક વેળા માએ તેને દૂરથી તેનો વર દેખાડ્યો.

'દેવલી... જો પેલો સફેદ પાટલૂન ને પીળા બાંડિયાવાળો... બસ એ જ તારો...'

વરને તેણે અલપઝલપ જોઈ લીધો. થોડો દૂબળો હતો તેના કરતાં, પણ આમ સહેજ ઊંચોય ખરો. તેણે વિચારી લીધું. મૂછો આછી હતી. એ તેને ગમ્યું. ભરાવદાર નહોતી એ સારું હતું.

ફોટા સરસ આવે. તેણે અનુમાન બાંધી લીધું.

પછી તો એ દિવસ આવી પણ ગયો. ગૌરીએ તેને ઢીંગલીની જેમ સજાવી. પાઉડર ચોપડ્યો. હોઠે લાલી પણ કરી. વાળમાં સુગંધી તેલ નાખ્યું.

અજાણ્યા ચહેરાઓથી આગણુ છવાઈ ગયુ દેશી ઝાડીઓ, સફેદ સિગારેટુ ઝનવા માડી પાગલા પર માનવા નીચે દેવી બેસી ગઈ તેનો જીવ પરણવા કરતા ફોટામા વિશેષ હતો પાને બેઠેલો તેનો વર તેને ત્રાની નજરે જોઈ રેતો હતો પણ દેવીની નજર તો બીજે જ હતી

તે નિરાશ થઈ ગઈ ગૌરી જેવા કોના ેના ભાગ્યમા નહોતા નાજે માને વળગીને તે રડી પડી

નાજ ઢળતા સુધીમા તો રેવા આખા છાપરા નીચે એકલી થઈ ગઈ દુ ખ ધાર્યા કરતા વધારે વસમુ લાગ્યુ હતુ

દેવીનો જીવ કોડી કરડા રમવામા નહોતો તેને મા યાદ આવતી હતી મા સાથે જીવન જીવવાની ટેવ હતી તેને ગળામા ડૂમો ભરાઈ ગયો હતો

રાતે તે નહેરૂસાજ જોયેલા, અનુભવેલા તેના વરને મળી ગૌરીએ તેને બરાબર નમજાવેલી, શુ કરવુ, શુ ન કરવુ, શુ બોલવુ, કેવુ બોલવુ – કેવી રીતે રીસ ચડાવવી

તે તો નમૂળગુ બધુ ભૂલી જ ગઈ રડવા જ લાગી પલો ગભરાઈ ગયો

'તમ લગનમા કોટા કેમ ન પડાવ્યા? હુ કેવી નરસ તૈયાર થઈ હતી' તે બોલી ગઈ

'બાપા હા પાડે તો જ ' પેલાએ ગભરાટમા નત્ર ઉચ્ચાર્યુ

'બાપાને પૂછ્યુ'તુ?' તે જોરથી બોલી

'હા આવી વરણાગી આપણને ન પોસાય' બાપાએ કહ્યુ તેણે ધીમેથી જવાબ વાળ્યો હતો તેને ડર હતો કે આવી વાત કમાડની પલી બાજુ સુધી પહોચી ન જાય

દેવીને ગૌરીની મ ાહ યાદ આવી ને તે હસી પડી પેલાનો છુટકારો થયો તે પણ હસ્યો તરત જ ખાસી શરૂ થઈ અને વાતો કટાઈ ગઈ

'ક્યારની છે ઉધરસ? દવા નથી લેતા?' દેવીની ભૂમિકા બદલાઈ ગઈ એનો વર આખી રાત ખાસતો રહ્યો

આઠમી રાતે દેવીથી રહેવાયુ નહી

'આપણા ઘરમા મધ હશે? કાલથી અરડૂસીનો રસ અને મધ લેવાનુ શરૂ કરો કાનમા કીધુ મારી માડી આમ જ કરતી '

દેવીનો સસાર શરૂ થયો વસ્તારી ઘર હતુ રાતે મળતી ત્યારે કાયમ મધ અને અરડૂસીના રસ યાદ કરતી પેલો હા ભણતો પણ કશુ થતુ નહીં

નમય તો ગેક્યો રોકાતો નથી

'વહુને અધરણી છે? કેમ આમ ચાલે છે?'

'ના રે ના ' જવાબ આપનાર મા બગાડીને નિસાસો નાખતુ દેવીને ખાસી ખાતો પુરુષ યાદ આવી જતો તેને કમકમા આવી જતા

વીતી ગયુ આખુ વરસ એક વાર પિયર પણ જઈ આવી

'કેમ દૂબળી થઈ ગઈ?' માએ ચિતા વ્યક્ત કરી હતી

'માડી તુ જ દૂબળી પડી ગઈ છો એટલે તને એવુ જ દેખાય '

તે હસી પડી હતી સાવ ખાટુ

એક દિવસ દેવીના વરને લોહીની ઊલટી થઈ દેવી પાસે જ હતી ડૉક્ટર આવે એ પહેલા જ તે ખલાસ થઈ ગયો દેવી તો થીજી જ ગઈ એક મૃત્યુ તેણે સાવ નજીકથી જોયુ

તે પુરેપૂરી સ્ત્રી પણ બની નહોતી અને એકાએક વિધવા બની ગઈ શૈશવનુ ખળખળ હજુ ક્યા પૂરુ આથમ્યુ હતુ ' હાહાકાર મચી ગયો તેને તો ગમ પણ પડતી નહોતી કે તેણે રડવુ જોઈએ? પછડાટો મૂકવી જોઈએ? છાતી

પર હાથ અફળાવીને છાજિયાં લેવાં જોઈએ?

'ભરખી ગૈ... મારા છૈયા ને. કેવાં પગલાંની?'

'શું લેવા રોકાણી હશે અહીં? બીજાંને પણ ભરખવાં બાકી છે?' આવાં સતત બોલાતાં વાક્યો તેને ધીરે ધીરે સમજાયાં.

હું ભરખી ગૈ? ઉધરસ તો હું આવી તે દા'ડાની... તેના મનમાં અવાજ ઊઠ્યો.

પાડોશીએ તો કહ્યું પણ ખરું: 'વહુ... એને તો ખયરોગ હતો. તું પરણી ઈ પેલાનો. તને છેતરી છે...'

(૩)

ત્રણ માસ પછી દેવી મા પાસે આવી ગઈ. 'માડી... તને તો ભારે નહીં જ પડું. બાકી ઈ ઘર કરતાં તો મોત... સારું.' તે રેવાને વળગી પડી. બંને રડી પડ્યાં. 'તું મને ક્યાંથી ભારે પડે, દેવલી? પેટમાં સંઘરી હતી ને. આ ઘરમાંય સંઘરીશ... નખ્ખોદ જાય એ પીટ્યાવનું. છેતરી ગ્યાં. ખયરોગ હતો ને... દીકરી લઈ ગ્યાં.'

રેવાએ દીકરીને ક્યાંય સુધી પંપાળી.

'કેવી કરી નાખી. સાવ હાડચામડાનો માળો!'

રેવાએ કેટલીય ગાળો દીધી દેવીના સાસરિયાંઓને.

દેવીને તેનું ચિરપરિચિત છાપરું નવું નવું લાગતું હતું. તેણે ધરાઈ ધરાઈને ચારે દિશાઓમાં જોઈ લીધું. હજુ ગારના લીંપણમાં તેની પગલીઓ કળાતી હતી.

ભીંત પરના અરીસામાં એક તિરાડ વધી હતી. એની સાથે તેણે કેટલી વાતો કરી હતી! થોડા મહિના પહેલાની જ વાત હતી.

કશું સંધાતું જતું હતું. યાદનો દોર લંબાતો જતો હતો, પણ એ રીતે જીવવાનો ઉમળકો ઓસરી ગયો હતો. એ થોડા સમયે તેના આયખાની આખી અવસ્થા જ ચોરી લીધી હતી. એ હવે ક્યાં મળવાની હતી? જૂનું અને નવું એકબીજામાં અટવાઈ જતું હતું.

હવે મા તેને સહેજે પણ ટોકતી નહોતી, તેને સંભાળવા મથતી હતી આ સ્થળે લપાઈને પડેલા તેના અતીતના દિવસો આળસ મરડીને જાગી જતા હતા. તે ખુદ જ નવાઈમાં ડૂબી જતી હતી. ઓહ! તે આવી હતી? એ સ્વપ્ન હતું તો પછી તેની નજર સામે જ મૃત્યુ પામેલો પેલો પુરુષ કોણ હતો?

તે સાવ જડ જેવી બની ગઈ હતી. રેવાના વલોપાતનો કોઈ ઉપાય નહોતો.

'દેવી... તને રાતે ઉધરસ આવતી હતી.' તે સવારે યાદ કરતી હતી.

'મને? મા... તારો વે'મ' હશે તે વાતને રોળી નાખી હતી.

'બેટા... જાતની દરકાર રાખ. આપણે એકબીજાના આધાર છીએ. તારો બાપ મરી ગ્યો. તોય મારે જીવવું પડે છે ને?'

રેવા તેને સમજાવતી પટાવતી. અને તે માનતી પણ ખરી. દેવીને ખાતરી થઈ ગઈ કે તેને પણ... તેના વરને આવતી'તી એવી જ ઉધરસ...

તેણે ચૂપચાપ અરડૂસીનો રસ અને મધ લેવાનું શરૂ કર્યું, રેવાથી છાનું! તે આ રસ પીતી ત્યારે તેનો વર યાદ આવી જતો. જો પે'લેથી આ રસ પીતો હોત તો... કદાચ તે આમ મરી ગ્યો ન હોત...

જોકે, તે તો એનો ચહેરોય ભૂલી ગઈ હતી. યાદ આવતો હતો. વળી, છટકી જતો હતો.

તેનો ફોટો હોત તો? તો તે આમ છટકી ન જાત. પણ હવે યાદ કરીનેય શું કરવું? તે ખરેખર

ભર્યો હતો તેની પાસે બહુ થોડો સમય હતો દેવીને સુખી કે દુ ખી કરવા માટે

(૪)

રેવાને પુત્રીની ચિંતા કોરી ખાતી હતી ઉધરસ કેડો મૂકતી નહોતી શુ એને પણ ' તે કંપી જતી હતી

અંતે ડૉક્ટર પકડવો પડ્યો એણે વળી મોટા ડૉક્ટરને ભલામણ કરી

'માડી, મૂક ને લપ ઈ તો મટી જશે!' દેવીને આમા રસ નહોતો પડતો, આમ તો કશામા નહોતો પડતો

'મે આને સાસરે મોકલી હતી કે કસઈખાને?' તે વારવાર તેની જાતને પૂછતી હતી તે ખુદ અપરાધભાવનાથી પીડાતી હતી

'બેટા તારે ફોટો પડાવવો પડશે ' તે બોલી અને દેવીની ભીતરમા ગૂંચળ વાળીને પડેલી અબળખા આળસ મરડીને બેઠી થઈ

'મા મારો ફોટો? આવા વેશમા? જરી તૈયાર થઈ જાઉ ને ઊછળી તેના ચહેરા પર આનદ લીંપાઈ ગયો આખરે તે ઝખતી હતી એ પળ આવી જ ગઈ!

'ફોટો તારો ને તારી છાતીનો ' રેવા ઝચવાતે મને બોલી

'હે!' તે ચોંકી, શરમાણી, આપોઆપ તેના બને હાથ તેની છાતી પર ભીડાઈ ગયા

એક્સ-રે લેવાયા, વચાયા નિદાન થયુ સેકડ સ્ટેજનો ટી બી એક ફેફસુ લગભગ ખલાસ બીજામા પણ અસરની શક્યતા

રેવા હચમચી ગઈ દેવી તો કહેતી હતી 'મા ઘરે લઈ જા મને કશુય નથી થવાનુ તારુ માગણુ હજુ મારે લેવાનુ છે '

સલાહો મળી, મદદ પણ મળી રેવાને પણ એ જ ઠીક લાગ્યુ સમજાવીને-પટાવીને દેવીને જિલ્લા-મથકની ટી બી હૉસ્પિટલમા દાખલ કરી કોઈ દાતાની સખાવતવાળી બેડ હતી એટલે કશુ ખર્ચ નહોતુ

સરસ પલગ, પથારી, ઓછાડ, ચાદર દેવી ખુશ થઈ ગઈ એક ખડમા ચાર પલગ હતા, ચાર દર્દીઓ હતા ત્રેક ચહેરા પર મોતનો ઓછાયો હતો, જિંદગીની ભૂખ હતી

નફેદ યુનિફૉર્મ પહેરેલી પરી જેવી નર્સ આમતેમ ઘૂમતી હતી દેવીને તો મજા પડી ગઈ

ચાલો સારુ થયુ, અહીં આવી ' તેનુ મન સ્થિર થયુ

'માડી તુ જા હવે મારી ચિંતા કરતી ને ' તેણે માને ધરપત પણ આપી તેનુ મન આ સુખમા ડૂબી ગયુ

સમય વીતતો ગયો મા અવારનવાર આવતી રહી તેણે દીકરીના ચહેરા પર સુખના નિશાન જોયા

'બચી જશે ' તેને આશા પણ બધાઈ

'દેવી તુ આનદમા રહેજે દવા તો જ અસર કરે' ભલી નર્સ કહેતી હતી દેવી સામો જવાબ કરતી ન હતી તેનુ ધ્યાન તો બીજી દિશામા હતુ ઢીંગલી જેવી નર્સ તેને ખૂબ ગમતી હતી

'બહેન તમે સરસ લાગો છો અસલ પરી જેવા ' તેણે કહી નાખ્યુ અને પેલી હસીને બેવડ વળી ગઈ

'હુ અને પરી? તે મને ખુશ કરી દીધી!'

એક દિવસ નર્સ તેની પાસે હતી અચાનક જ એ દેવીને પૂછી બેઠી

'દેવી તને સૌથી વધુ શુ ગમે?'

'મને? બહેન મને તો ફોટો પડાવવો ગમે આ એક અબળખા બાકી રહી ગે જુવાન હતી ત્યારેય કોઈએ ફોટો ન પાડ્યો અને હવે તો કોણ!'

તે નિશ્વાસ નાખતી બોલી. નર્સ અને બીજી બાઈઓ સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. ઈચ્છાય કેટકેટલી જાતની હોય છે! અહીં સૌ કોઈ જિંદગી ઝંખે અને આ ઘેલી સ્ત્રી ફોટો!

ભલી નર્સે આ વાત મનમાં નોંધી રાખી હતી. એ તક પણ આવી.

હૉસ્પિટલે અસ્તિત્વનાં પચીસ વર્ષ પૂરાં કર્યાં. એની ઉજવણી હતી. ઠાઠથી આ અવસર ઊજવવાનું નક્કી થયું હતું. ધમાલ ધમાલ મચી ગઈ.

કોઈ મોટા માણસ મુલાકાતે આવ્યા. સાથે મોટો રસાલો. પત્રકારો, ફોટોગ્રાફરો તો હોય જ.

પેલી નર્સે વ્યવસ્થા કરી નાખી.

'ગજ્જર... આ દેવીબહેનનો સરસ મજાનો ફોટો પાડવાનો છે.'

તેણે દેવીને ઝટપટ તૈયાર કરી.

'દેવી... જરા વાળ સરખા કરી લે. તારી સાડી તો સારી છે. વેલ-બુટ્ટાવાળી. રંગીન ફોટો આવશે!

દેવી તો રાજી રાજી થઈ ગઈ.

પ્રધાનસાહેબે થોડી વાતો કરી તેની સાથે. ગજ્જરે દેવીનો સરસ ફોટો પાડી લીધો.

દેવીને તો બત્રીસ કોઠે દીવા થયા.

એ પળથી જ પ્રતીક્ષાનો દોર શરૂ થયો. ગજ્જરે કહેલા બેત્રણ દિવસો પણ પૂરા થયા. આશા-નિરાશા વચ્ચે તે ઝૂલવા લાગી.

'આવશે... દેવી... તારો ફોટો જરૂર આવશે. તેમને પણ કામ તો હોય જ ને.' નર્સ તેને સમજાવતી હતી. બસ, પછી તો તેણે નર્સને પૂછવાનું પણ બંધ કર્યું મા આવી તેની સાથે પણ બરાબર વાત ન કરી. તેણે તેની આસપાસ એક દીવાલ ચણી લીધી જાણે!

નર્સે ગજ્જરને ફોન કર્યો પણ 'નો રિપ્લાય.'

(૫)

ગજ્જરને ઓચિંતુ યાદ આવ્યું. અને થયું, ઓહ! આ તો સાવ ભુલાઈ જ ગયું.

દેવીના રંગીન ફોટાની ત્રણ નકલ તૈયાર જ હતી. પહોંચાડવામાં વિલંબ થયો હતો.

તેણે કવર પર લખ્યું હતું: 'સપ્રેમ... દેવીબહેનને' ગજ્જરે નર્સને કવર આપ્યું.

નર્સ... દેવીના ફોટાને ટગર ટગર જોઈ રહી. તેની આંખો ચૂઈ પડી.

'ગજ્જર... ગઈકાલે જ તે...' નર્સ વાક્ય પૂરું કરી ન શકી.

ગજ્જરનો પત્રકારજીવ ઊછળ્યો, 'સરસ, સ્ટોરી છે. ફોટા સાથે છાપામાં પ્રગટ થશે તો રંગ રહી જશે.' પણ બીજી જ પળે ઝાટકા સાથે તેણે આ વિચાર મનમાંથી ખંખેરી નાખ્યો.

"તમારો ધણી સ્વભાવે કેવો ?"

"આમ તો બહુ સારો માણસ છે, પણ એની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ નાના બાળક જેવી છે, જ્યારે ને ત્યારે પૂછ્યા કરે છે કે તમારું આઠ મહિનાનું ચડી ગયેલું ભાડું ક્યારે આપશો ?"

ટૂંકી વાર્તા

ચાંદીની રમઝોડ્યો

પ્રાગજીભાઈ ભામ્ભી

ભાદરવાના પાછલા પંદર દિવસો ચાલતા હતા બેએક દિવસથી વરસાદ રહી ગયો હતો સૂર્ય વાદળની બહાર હતો ખરા બપોરની વેળા હતી

પુજીએ લૂગડાનું બચકું બાંધ્યુ કબજાના ગજવામા બે રૂપિયાની નોટ ઘાલી ઉપર ટાંકણી લગાવી પછી પાણિયારે જઈ પાણી પીધુ સાડલાના છેડાથી મોં લૂછ્યુ પછી ઈશારો કરીને વીરચંદને ઘરમા બોલાવ્યો કહે 'પાંચ દન રઈને આઠમી નમ્મા (છઠ્ઠા) દને તો આઈ જ જવ પડાવ રાખજે'

'હાઉ' વીરચંદે આંખુ જોઈને કહ્યુ

'આજુ ના જાઈ ગે માગ નામુ જુઓ' વીરચંદ નામ જાઈને મા મલકાવ્યુ પછી પુજી નીકળી 'હેટીને જવાનુ ને ચોમાસાનો દન વરસાદનો તો કશો ભરોસો નહીં વેળા છતા નીકળવુ સારુ નદી ઊતરી જવાય પછી ફકર નહીં'

પુજી ને વીરચંદ બ વરસ પહેલા પરણેલા ઘરની ખેતી તો થોડી એટલે મજૂરીએય જતા ઘરમા હજી બે જ હતા ત્રીજુ નાનુમોટુ કોઈ નહોતુ દોઢ વરસ તો મજાર કંસાર જેવો મીઠો લાગ્યો મેળા ખેળા મહાલ્યા લગનોય માણ્યા અને ન બનવાનુ બન્યુ પુજી એકાએક માંદી પડી ગઈ નખમાયે રોગ નહીં એ પુજીને બીમારી આવી તો એવી આવી કે બચવાની આશા ન રહી ધૂપ ધુમાડો, બાધાઆખડી, જંતરમંતર બધુ કરી જોયુ તોયે પુજી સાજી ન થઈ પાંચમીમાંથી ઊઠી ગયેલા વીરચંદની છેલ્લે જતા આંખ ઊઘડી પત્નીને તાલુકાના દવાખાને દાખલ કરી દીધી લાગટ દોઢ મહિનો દાખલ રહેવુ પડ્યુ વીરચંદે દિનરાત ખડે પગે પત્નીની સેવા કરી રૂપિયા તો થયા વખતચંદ વાણિયે ધીર્યા પણ ખરા અજવાળિયામા તો હજી સાજી થઈ ગઈ ફૂંકે વીંધાય એવી થઈ ગયેલી પુજી પાછી તાજીમાજી બની ગઈ વીરચંદે પોતે તો પેટે પાટા બાંધ્યા પણ પુજીના ખોરાકમા ખામી રાખેલી જ નહીં હવે પાછુ નવુ જીવન, નવો અવતાર, નવો સંસાર સુખ માણવાની ઘડી આવી ત્યા જ લાગ જોઈને વખતચંદ શેઠે ચોપડાનુ પાનુ ઉકેલી બતાવ્યુ એકની એક વહાલી જણસ – સવાર શેર ચોખ્ખી ચાંદીનો રમઝોડ્યો તાબડતોબ પુજીના પિયરમા વાણિયાને ત્યા ગીરો મૂકીને દેવુ ભર્યું

રમઝોડ્યો વગરના અડવા પગ લઈને પુજી સાસરે આવી અડવા પગે નજર પડતી ને લાગી આવતુ બહુ ખટકતુ પણ હાલ તો કોઈ ઉપાય જડતો નહોતો બને જણાએ ઊંધે માથે મજૂરી કૂટવાનુ તો ચાલુ જ રાખ્યુ પણ રૂપિયો ગાલ્લાના પૈડા જેવો ભારે થયો હતો છ મહિના વીત્યા ભાદરવોય અડધો તો વહી ચાલ્યો રમઝોડ્યો છોડાવવાનો જોગ ન થયો દુઃખમા પુજીને મા સાંભરી પતિની રજા લઈ લીધી 'જવા દ્યો તો જરા મારી માને ભેગી થઈ આવુ વરસાદ કોરુ કાઢ્યુ છે તો થોડા દન પિયરમા જઈ આવુ' વીરચંદનેય એમ કે ભલે જતી સાસુજીય જુવે તો ખરા કે જમાઈએ દીકરીને પહેલે આણે મોકલી હતી તેવી જ તાજીમાજી

કરીને મોકલી છે.'

હુજી પિયર ગઈ ને વીરચંદે મજૂરીમાં મન લગાવ્યું. પત્ની વગરના ચાર દિવસ તો કાઢ્યા પણ પાંચમો ને છઠ્ઠો બે કાઢા લાગ્યા. છઠ્ઠા દિવસની રાત આવી છતાં હુજી ન આવી. 'કેમ આમ કર્યું એણે? શું થયું હશે? એ ખોટો વાયદો તો કરે જ નઈં.' ત્યાં તો હૈયામાં ચિંતાનો એક ઓર ઘસરકો થઈ ગયો: 'પાછી માંદી તો નઈં પડી હોય? એવી જ માંદગી પાછી આવે તો તો પાલ્યા. હવે તો કોઈ આરો જ નો'તો. માંદી હોય તો સમાચાર ના આવે?'

કેવી રીતે આવે? આ તો આગળની વાત. પચાસ વરસ પહેલાંનો સમય. ઊબડખાબડ રસ્તે ચાલવાનું. સીધી સડકો ક્યાં હતી? શ્રાવણ-ભાદરવે તો નદીઓ એવી ગાંડીતૂર બનતી કે પગ મૂકવા ન દે.

શ્રાવણ આખો કોરો ગયેલો પણ ભાદરવો તો વરસ્યો. શ્રાવણનું સાટું વાળી દીધું. હુજીના પિયર ગયા પછીના દિવસથી તો જાણે આભલું કાણું થયું. આવામાં હુજી આવે કેમ કરી ને? વીરચંદના મનમાં આવીને હુજી જાણે બોલી રહી હતી: 'તમે આદમી થઈને ન નીકળી શકો તો હું તો બૈરું સનેખ. આવી ઝડીમાં કેવી રીતે આવું?'

વીરચંદ જાણે ઝબકીને જાગ્યો. 'હવે તો જવું પડે વીરચંદ.' છઠ્ઠી રાત એણે ધાણા ખાંધે કાઢી. એ રાત ખસતી નહોતી. ખમાતી નહોતી. સવારના પાંચ વાગ્યે વીરચંદે પગ પલાળ્યા. હજી તો ઘોર અંધારું હતું. મેઘના કાટકા. વીજળીના લબકારા ને મુશળધાર મેહ. વાયરો ને વરસાદ તો વાદે વળ્યા હતા. વીરચંદે નદીએ આવીને જોયું તો થોડી વારને માટે તો ડરી જ ગયો. પોતે ભર્યા પૂરનો તરનારો ખરો પણ આજનું પાણી તો ગાંડુંતૂર હતું. લોઢના લોઢ ઊછળી ઊછળીને એકબીજા પર પછડાતા હતા. તોયે વીરચંદે ઝંપલાવી તો દીધું પણ પાણી એવી તાણ કરતું હતું કે વારે વારે શરીર ફગતું હતું. જોર કરી કરીને હાથનાં ઝાવાં મારતો મારતો, પગ ફટતો ફટતો ત્રાંસી વાટે પાણી ખાંપતો ખાંપતો, ડબાકડોયાં કરતો કરતો વીરચંદ સામે કિનારે પહોંચી તો ગયો. કિનારે જ ખેતરવા દૂર સાસરીનું ગામ હતું.

(૨)

વીરચંદે સાસુના આંગણામાં પગ મૂક્યો તેટલામાં તો દિવસ ઊગી ચૂક્યો હતો. ઉઘાડ નીકળ્યો હતો. પાંચ દિવસ બાદ નીકળેલો તડકો સારો લાગ્યો. સાસરીમાં પહોંચ્યાનો હાશકારો તો થયો પણ હાલત ખાસ્તા હતી. નદીના પૂર સાથે બાથ ભીડીને વીરચંદ થાકી ગયો હતો. ભૂખ પણ લાગી હતી. અને આંહી જુએ છે તો હુજી બાઈ તો પલંગે ઓઢીને નિરાંતની નીંદર માણી રહ્યાં છે. વીરચંદના મનમાં ઝાલકારો થઈ ગયો: 'જાવ રે જાવ! આપડો તો અડદાવો નીકળી ગયો ને આંહી તો છપ્પન ઉપર ભૂંગળ વાગે છે!'

હુજી જાગી ગઈ. વીરચંદને ભાળીને મલકી ગઈ. 'આઈ જ્યા?' એવો આવકાર આપી લૂગડાં સમાં કરીને ખાટલા પરથી ઊતરી ગઈ. ઘરમાંથી સાસુમા નીકળ્યાં. જમાઈને 'આવો' કહીને પાણી લેવા પાછાં ઘરમાં ગયાં. હુજીને પોતે પતિને આપેલો વાયદો સાંભર્યો. તેમાં તો આવા કાઠામાંયે પરણ્યો આણે આવ્યા હતા. હુજી પતિને હેતથી સમજાવે છે: 'ઓહ! બસ એક મઈનો. એક જ મઈનો ખમી ખાઓ. માદી ગા રમઝોડ્યો પે'રાવ્યા વગર તો મને નઈં મોકલે.'

કંઈક ચીડ સાથે વીરચંદે કહ્યું: 'પણ કેવી રીતે પે'રાવશે? રમઝોડ્યો છોડવવાનું તો મનમાં નહીં થતું હોય? કરીએ શું? સસલાના પગ ભાંગ્યાં

દોડે છે એમના પાછલા નથી દોડતા — એ નથી જ દોડતા. કાકો તો ધાર્યા કરતાયે પચ્ચી પચા વધારે કાઢશે, ઓછા નહીં. દુખ એટલું જ છે કાંઈ કરતા કોઈ ઉપાય જડી જાય તો—'

ઘરમાંથી આવીને પાણીનો લોટો જમાઈરાજના હાથમાં મૂકતા સાસુમા બોલ્યા: 'આંબાવાળું કટકું મેલીનેય હું રમઝોડ્યો તો છોડાવીશ. મારે દીકરો ગણો કે દીકરી એક તો છે. દીકરી જમાઈ કરતા મારે વધારે શું છે?'

'દીકરી જમાઈ ક્યાંય નાસી જવાના નથી. અડધા ચોમાસે કોઈ તમારું કટકું લેવા તૈયાર થાય ને, તોયે ન અપાય. કટકાની મકાઈ હવે પાકવા આવી હશે. બાર મહિનાના રોટલા આપે છે એ કટકું તો. થોડા દન રમઝોડ્યો નહીં આવે તો એના વગર કોઈ કાંઈ ખાતા નથી.'

સાસુ તો સાંભળીને ચૂપ જ થઈ ગયા. સૂનમૂન થઈ ગયા. વીરચંદ બુજીને તો કંઈ જુદું જ કહેવા માગતો હતો પણ સાસુ હતા એટલે લાગ ન મળ્યો. સાસુ કંઈ ગોઠવીને બોલે ને એમાં બુજી સમતિનો સૂર પુરાવે તે પહેલા તો જાણે વીરચંદે આદેશ જ કરી દીધો.

'આંબાવાળું ખેતર તો આપણું અન્નદાતા છે. એ જાય ને રમઝોડ્યો આવે એમાં તમારી કે મારી કોઈનીયે આબરૂ નહીં વધે. કટકું મેલીને છોડાવેલી રમઝોડ્યો મારે માટે બાપના રગત (રક્ત) બરાબર છે.'

બુજી નીચું જોઈને સાંભળી રહી હતી. વાત તો આદમીની સાચી જ હતી ને? મૂળ તો પોતાને રમઝોડ્યોની રઢ લાગી હતી. છોડી છૂટતી નહોતી. એટલે બુજી બોલે તો શું બોલે? પણ વીરચંદથી એનું મન ક્યાં અજાણ્યું હતું? બુજી નિરાશ રહે એ તો પતિને મંજૂર જ નહોતું. કરવું શું?

થોડી વાર માટે વીરચંદ, તેની સાસુ કે બુજી ત્રણેમાંથી કોઈ પણ કશું બોલ્યું જ નહીં. એટલી વારમાં તો વીરચંદના માથાની તૂબડીના મોતી કેટલીય ફેરા ઝળક્યા. મનમાં ઘડભાંજ ઝડપથી ચાલવા માંડી. નિર્ણય પર આવીને વીરચંદે કહ્યું: 'આજથી પંદરમા દિવસે રમઝોડ્યો આવી જશે. જાઓ બસ કર ને? હવે કટકું મેલવાના વિચાર પણ ના કરતા.'

સાંભળતાની સાથે જ બુજી તો રાજી થઈ ઊઠી. પાછો તરત પ્રશ્ન પણ થયો: 'કેમ કરીને આ આદમી રમઝોડ્યો છોડાવશે? પંદર દિવસમાં તે ક્યો દલ્લો હાથ લાગવાનો હતો?' એટલે તો જરાક મલકીને બુજીએ પૂછી લીધું: 'કેમ કાંઈ જગાએ ચરુ દાટેલો છે?'

'દાટેલા ચરુ પર તો નાગ ફરતા હોય. મારે તો હાથ ને પગ બે જ ખરા ચરુ. તારે તો રમઝોડ્યોનું જ કામ છે ને?'

પતિના બોલનું વજન જ એવું હતું કે, કશી શંકા જ ન રહે. બુજી જાણે રમઝોડ્યો આવી જ ગઈ હોય એવી રાજી થઈ ગઈ.

કલાક કેડે દાળરોટલો ખાઈને વીરચંદે ઘરની વાટ પકડી. બુજી એની પીઠને ક્યાંય સુધી તાકી રહી. વીરચંદે એક વખત પણ પાછું વાળીને જોયું નહીં. એ તો લાંબી ફાળે ચાલવા જ માંડ્યો હતો.

(૩)

એ દિવસની રાતે જ બુજીને સ્વપ્નું આવ્યું. ને સ્વપ્નામાં બાપ આવ્યા. સ્વપ્નું એવું આવ્યું કે બુજી રમઝોડ્યો પહેરીને સાસરે આવી છે. સખીઓ રૂપાળા બાજરીના રોટલા ઘડ્યા છે. છાશ નાખીને ભીંડાનું શાક મૂક્યું છે. સૂતાનો દેવતા હજી હોલવાયો નથી. હજી રાત તો પૂરી પડીયે નહોતી. જાગીને ઊભી જ થવા ગઈ ત્યાં ઓચિંતાનો પગે ભાર લાગ્યો. વળવળ વળવળ થવા માંડ્યું. પગમાં ટાઢ હિમ લાગ્યું. નજર

પડી તો બંને પગે રમઝોડ્યોની જગાએ કાળા નાગ વળગ્યા છે. પગ ફરતા વીંટળાઈ વળ્યા છે. હુજી ચીસ પાડી ઊઠે છે: 'ઓ મા...! માડી રે...!' અને એની આંખ ઊઘડી જાય છે. જાગીને જુએ છે તો નથી પગે સાપ કે નથી રમઝોડ્યો. પોતે પિયરની પથારીમાં મા જોડે સૂતેલી છે. જાગતાં જ છળી ઊઠેલી મા બેટીને બાથમાં લઈ દુલારીને પૂછે છે: 'શું, શું થયું બેટા?' સાપ નથી જ એવી ખાતરી થયા છતાં હુજીને ફફડાટ મટતો નથી. તે જોશથી માને બાઝી પડીને રોવા માંડે છે.

મા-દીકરીએ આખી રાત એકબીજાને વળગીને પૂરી કરી. ઊંઘ તો આવી જ નહીં.

હુજીએ સવારે દાતણ કરીને માને સાથે રાખી સૂર્યને જળ ચડાવી દીધું. પછી બોલી: 'અવશકન થ્યા મા! રમઝોડ્યો ખોટા મૂરતની છે. અને પાછી મેં એની રઢ લીધી. ભગવાને મને દેખાડી દીધું કે મારે માટે રમઝોડ્યો રમઝોડ્યો નથી, સાપ છે. હવે તો મારે ઘરમેય ના જોઈએ. ખેડી વાળતાંયે ઉપર રૂપિયા આલવા પડે તો આલીનેય રમઝોડ્યો તો આલી જ દેવી છે.' આ નિર્ણયમાં મા સંમત હતી.

હવે તો પિયરમાં રોકાઈ રહેવાનું કારણ નહોતું. ઠંડા પહોરમાં નાસ્તો-પાણી કરીને હુજી સાસરે એટલે પોતાને ઘેર જવા નીકળી. ભાદરવાનો તડકો વધારાનો પરસેવો પાડાવતો હતો. વરસાદ નહોતો. રસ્તાનો કાદવ સુકાવા માંડ્યો હતો.

બપોર નમ્યે હુજી ઘેર આવી રહી. વીરચંદે દૂરથી તેને ભાળી. તેના હૈયામાં ડબકો પડ્યો. 'પાછળ ને પાછળ કેમ આવી ગઈ? રમઝોડ્યો વગર તો આવે જ નહીં! કયો ચમત્કાર થયો? એટલી વારમાં રમઝોડ્યો છોડાવી કેમ કરી ને?' હુજી નજીક આવી ત્યારે વળી નવી ચિંતા થઈ: 'રમઝોડ્યો પહેરેલી તો નથી. એના પગ તો ખાલીખમ છે. શું બચકામાં બાંધીને લાવી હશે?'

જોકે, હુજી આવી, હસતી ને હસતી એટલે ચિંતાની શંકા ગઈ. વીરચંદ હળવો ફૂલ થઈ ગયો: 'બાકીનું તો જે હશે એ પછી જાણીશું.'

હુજી આવી કે તરત વીરચંદે એના હાથમાંથી લૂગડાનું બચકું લઈને કોઠી પર મૂકી દીધું. પાણિયારેથી પાણી લાવીને હુજીને આપ્યું. હુજી ખીલી ઊઠી: 'ધન ઘડી! ધન ભાયગ!'

વીરચંદ બોલી ઊઠ્યો: 'એ તો મારે કે'વાનું છે. તું આવી ગઈ ને, એટલે બસ. મારે તો રાજ આવી ગયું.'

શું બન્યું તેની વાત કરવાની તો હુજીને જ ચટપટી હતી. બેઠી ન બેઠીને એણે પતિને ગઈ રાતે આવેલા સ્વપ્નાની વાત કરી. રમઝોડ્યો ખંડી વાળી તે બધું માંડીને કહ્યું. પછી આખી વાતને સમેટતાં બોલી: 'વાણિયાનેય નવાઈ લાગેલી પણ મી તો ખંડી જ વાળી. ઉપરના નીકળ્યા તે પચ્ચી રૂપિયા એણે આલ્યા. આપણે નથી આલવા પડ્યા.' અને મલકીને પતિ સામે જોઈ રહી. ગળા સુધી ભરોસો હતો કે પતિ તો એમ જ કહેશે કે 'હેંડ, સારું કર્યું જે કર્યું એ. રમઝોડ્યો વગરે તારા પગ રૂપાળા જ લાગે છે.' પણ આદમી તો જુદું જ બોલ્યો: 'ઉપરના પચ્ચી રૂપિયાએ ના લેવા જોઈએ ને? એય રમઝોડ્યોમાંથી જ આવેલા ને? એ લીધા એમાંયે અવશકન તો થ્યા જ!'

હુજીના મનમાં આ વાત તો આવેલી જ નહીં. વાત તો ખરી જ હતી: 'જાહ રે જાહ! બળ્યું મને એ તો સૂઝ્યું જ નહીં!'

'તારા પિયરનો વાણિયો બેટ્ટો જબરો નીકળ્યો!'

'કેમ?'

'કેમ તે એણે સ્વપ્નામા નાપ મોકલ્યા પાછા એક નહીં પણ બે જેથી તુ જનમારામાયે રમઝોડ્યોનુ નામ ન લે '

'વાણિયો સ્વપ્નામા સાપ શી રીતે મોકલે? કેમ આમ બોલો છો? મને કઈ સમજણ ન પડી'

'મનેય નો'તી પડતી હમણા જ પડી '

'શુ?'

'શુ તે આપણા માટે ખોટા શકન એ વાણિયા માટે કતેના આમ ને આમ હાલરા—'

આટલી વાતમાથી હુજી તો એટલુ જ સમજી કે આદમીને રમઝોડ્યો સપ્નામા ગઈ એનુ દુ ખ છે હવે મને રમઝોડ્યો પૈરવા નહીં મળ એનુ એમને લાગ્યુ છે તેથી તો હુજી પતિના મનામણા કરવા માડી 'એલ, મારા સમ જો તમે લગાર ચિતા કરો હુ રમઝોડ્યો માગુ ત્યાર ને?'

'તુ ના માગે પણ હુ માગવાનો છુ' વીરચદના અવાજમા કરડાકી આવી ગઈ કરડાકી દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરતા એણે પત્નીને પૂછ્યુ 'આબાવાળાની મકાઈ કાઈ થઈ પચ્ચીએક મણ?'

'લાક તો બધી ચાલી માણ ધારે છે '

'આપણા ઝાપલીવાળાનીય પાત્રી'માણ તો ખરી જ હેદ તન બતાવુ' પછી ઉમેર્યું 'હવે રમઝોડ્યોનો જોગ થઈ ગયા ઉપર જતુ કર્યુ '

'કેવી રીતે?'

'ગઈકાલે તારી માને ઘેરથી આવતા હુ તાલુકે થતો આવેલો પદર દિવનમા રમઝોડ્યો છોડાવવાનો તમને વાયદો કરેલો એટલે નથમા મકાઈનો ભાવ પૂછી લીધો એવુ છ ત્યારે જાગતાની પાડી ને ઊઘતાનો પાડો ' કહેતા વીરચદ હુજીની એકદમ નજીક નરકી આવ્યો કહે 'હવે રમઝોડ્યો આપણા ઘેર આવશે જ હવે તો વાણિયાને જાગતાયે નાપ દેખાશે '

હુજી તો કહે 'ભઈસાબ માર રમઝોડ્યો ધરમેય નથી જોઈતી શુ કામ ફરી ફરી યાદ કરાવો છો? એક વખત નજરમાથી ઊતરી એટલે ઊતરી જ '

'તો એમ કરીએ રમઝોડ્યો રે'વા દઈએ સોનાનો દાગે કરાઈએ '

'મને લાલચમા ના નાખો આપણે મે'નતિયા લોકને વળી સોનાના ભાવ શા? રમઝોડ્યો આટલુ કરે છે તો દોરો તા વળી કેવા કેવા ખેલ કરાવે?'

'તો રમઝોડ્યોય ગઈ ને દોરોય 'યોં મારા માટે સોનાની મરકીઓ (કાનમા પહેરવાની જાડી વાળી) લઈએ '

હવે હુજી રમી ગઈ જાણે ચેતી ગઈ હોય તેમ કહે 'તો તો રમઝોડ્યો જ લાવો પણ નવી જ પેરી નઈ આપણે તો ચાદી જ ઘણી સોનાની મને બીક લાગ છે '

'નવી જ કરાવવી પડે ને? સાળોય મોટો રાખવો પડશે પાચ તોલા ચાદી વધારે જાઈશે તારા પગ હવે તો જાડા થયા છે '

પતિના જમણા કાડે ચૂટી ખણીને હુજી કહે 'તમે ક્યારથી આટલા બધા પાકા આદમી બન્યા '

'તો પે'લા તને કાચા લાગેલા? વીરચદ હુજીનુ ડાબુ કાડુ એવુ જોરથી દબાવ્યુ કે તે ચીસ પાડી ઊઠી 'ઓ મા મરી ગઈ!' કાડુ રાતુચોળ થઈ ગયુ હતુ

રાત પડી પવન નીકળ્યો હતો મનને ગમે એવી ટાઢક થઈ હતી

વર અને વહુ રાતે ખાઈપરવારી વાતો કરતા કરતા ઢાલિયે ઢળ્યા એ રાત પહેલા આણાની પહેલી રાત બની રહી

ㅇ ㅇ ㅇ

જિપ્સીની ડાયરી

કૅપ્ટન નરેન્દ્ર

(ડાયરીની શરૂઆત થાય છે સન ૧૯૮૮માં. જીવનનાં મૂલ્ય શોધવા માટે આખી જિંદગી રઝળપાટ કરનારા એક વણજારાએ થાક ખાવા બ્રિટનમાં કદીક વિસામો લીધો ત્યારે લખેલ નોંધપોથીનું આ લખાણ છે.)

૩૦-૩-૧૯૮૮: સ્ટૉકવેલ ટ્યૂબ સ્ટેશન: સાંજના સાત. એજ્વેર જતી ટ્રેનની રાહ જોતાં જોતાં.

દક્ષિણ લંડનનો લૅમ્બથ વિસ્તાર ઘણો પ્રખ્યાત છે અને કુખ્યાત પણ. યુગો અગાઉ પહેલી વાર સમરસેટ મૉમની નવલકથા વાંચી. તેનું નામ હતું: 'લિઝા ઑફ લૅમ્બથ'. ત્યારથી લૅમ્બથનું નામ માનસપટલ પર લેખાઈ ગયું હતું. ત્યાર બાદ ૧૯૮૧માં લંડન કાયમનું વાસ્તવ્ય કરવાના હેતુથી આવ્યો ત્યારે બ્રિટનના ઇતિહાસમાં સૌથી મોટા વાર્ણીય હુલ્લડ અને હિંસાત્મક બનાવ બન્યા હોય તો તે લૅમ્બથના અગ્રગણ્ય ગણાતા વિભાગ બ્રિક્સ્ટનમાં. એટલે સમાજશાસ્ત્રના પોસ્ટ ગ્રૅજ્યુએટ ડિપ્લોમા માટે જરૂરી ગણાતા ક્ષેત્રીય અનુભવ માટે મારે લૅમ્બથમાં પ્લેસમેન્ટ લેવું પડ્યું ત્યારે એક ભય અને રોમાંચની ભાવના થઈ. ભય એટલા માટે કે મારા કામની જગ્યાએ જવા માટે મારે દરરોજ એજ્વેરથી બ્રિક્સ્ટન ટ્યૂબ સ્ટેશને જવું પડે, અને કામ પતાવી પાછા વળતાં બ્રિક્સ્ટન સ્ટેશન પર કોઈક વાર રાતના દસ-અગિયાર પણ થઈ જાય.

મારું કાર્યક્ષેત્ર વેસ્ટ નૉરવૂડમાં હતું. પ્રત્યક્ષ કામનો અનુભવ લેતાં પહેલાં દરેક વિદ્યાર્થીએ સ્થાનિક ઇતિહાસ અને ત્યાંની સાર્વજનિક અને સ્વયંસેવક સંસ્થાઓની મુલાકાત લેવી જરૂરી હોય છે. આના માટે વેસ્ટ નૉરવૂડ લાઈબ્રેરીમાં ગયો. ત્યાં એકાદ કલાક ગાળીને બહાર નીકળતો હતો ત્યાં બારણાંને અડીને રાખેલા ત્રણ ઘોડાઓમાં ગોઠવાયેલાં ગુજરાતી પુસ્તકો જોયાં.

બ્રિટન આવ્યા પછી કામધંધો શોધવામાં, અને તે મળ્યા પછી કરવી પડતી દોડધામમાં કદી પણ ગુજરાતી પુસ્તક કે સામયિક વાંચવાનો સમય મળ્યો ન હતો. કોઈક વાર વેમ્બલી કે વિલ્સ્ડનમાં આવેલાં મોટાં પુસ્તકાલયો પાસેથી પસાર થતો ત્યારે મનમાં એક પ્રકારની ગ્લાનિ થઈ આવતી. એક પ્રિય મિત્ર, જેની સાથે સુખ-દુ:ખનો લાંબો સમય ગાળ્યો હોય, જેની પાસેથી પ્રેમ, સહાનુભૂતિ, શાંતિ અને સૌથી મહત્ત્વની મૂડી – આશા – પ્રાપ્ત કરી હતી, જેની સહાયતાથી મહત્ત્વાકાંક્ષા કેળવી હતી અને મેળવી પણ હતી, તે જ મિત્ર રસ્તામાં મળે તો તેને રામેરામ કર્યા વિના, મોઢું છુપાવી ભાગવાનો પ્રયત્ન કરવો પડે, તેવી દિલને દુખવનારી અપરાધાત્મક ભાવના થયા વગર રહેતી નહીં.

આજનો અનુભવ જુદો જ હતો. ટેમ્સ નદીને પેલે પાર આવેલ ઉપનગર લૅમ્બથ. લૅમ્બથનું નાનું પરું વેસ્ટ નૉરવૂડ, અને તેમાં આવેલ એક નાનકડું પુસ્તકાલય – જેમાં વિશ્વની આઠમી અજાયબીરૂપ ગુજરાતી પુસ્તકો જોઈ મારાં પગલાં થોડાં સુસ્ત થયાં. છતાં હંમેશની જેમ, સામે ઊભેલા આ મિત્રથી નજર

ફેરવી, ઓળખાણનું સ્મિત આપ્યા વગર – અરે, પરિચયનો એકરાર કરતું મસ્તક હલાવવાનું પણ છોડીને ભાગવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેથી જ કે કેમ, મારો ડાબો ખભો આ ત્રણ ઘોડાઓમાં સમાયેલા 'ગુજરાતી વિભાગ'ને સ્પર્શી ગયો આ અદ્‌ભુત સ્પર્શથી એક પાષાણ થયેલા હૃદયનો અહલ્યા ઉદ્ધાર થયો સો-દોઢસોથી પણ ઓછા આ પુસ્તકો પાસે ફક્ત અડધો કલાક ઊભા રહ્યા એવું લાગ્યું કે, માતૃવાત્સલ્ય સમા આ પ્રીતિસ્રોતમાં હું નહાતો હતો પુસ્તકોના શ્વાસોચ્છ્‌વાસમાં પમરાતી આ મૃદુ સુગંધને આંખો મીંચીને માણતો રહ્યો જતાં પહેલાં પુસ્તકો સામે એક મીટ માંડી એક પુસ્તકે દૂરથી ટહુકો કરીને મારું ધ્યાન ખેંચ્યું

પુસ્તકનું નામ હતું 'ગાયે ચલા જા' અનુવાદક હતાં જયા મહેતા લેખક શિરીષ કણેકર

ગુજરાતની સુફલા સાહિત્યધરતી પર અનુવાદકો અષાઢની જેમ વરસ્યા છે ગઈ પેઢીના અનુવાદકોમાં નગીનદાસ પારેખ, ગોપાળરાવ વિદ્વાંસ જેવા મહાનુભાવોએ તો આ વર્ષાના અમીઝરણાંની સાથે સુંદર મેઘધનુષ્ય પણ ભેટ ધર્યાં હતાં પણ ત્યાર પછી વરસાદના એક ઝાપટા પછી જેમ ચારે તરફ પુષ્પવલ્લરિ ઊગી નીકળે તેમ અનુવાદના પુષ્પોની વિપુલ ફાલ દર વર્ષે આવતો થયો આ અગાઉ ભારતની અલ્પકાલીન મુલાકાતમાં એક મિત્રને ત્યાં પડેલા જૂના માસિકોમાં પ્રકાશિત થયેલ અનુવાદ કરવામાં આવેલ બેત્રણ વાર્તાઓ વાંચી મન ખિન્ન થયું હતું મૂળ કથાના કુંઠિત થયેલા આત્માનો પોકાર આ અનુવાદમાં સ્પષ્ટ સંભળાતો હતો એક વાર્તા હતી પંજાબની અનુવાદકે પંજાબની સંસ્કારિતા કે કલાની જરા જેટલી માહિતી મેળવ્યા વિના ભાષાંતર ઠોકી બેસાડ્યું હતું વાર્તાના પાછળના ભાગમાં તો મૂળ શબ્દ 'ફુલકારી' – એટલે પંજાબની વિશિષ્ટ ભરતકલા – ને પ્રૂફરીડિંગની ભૂલ સમજી તેને 'સુધારી' વારંવાર 'ફૂલદાની' કરી નાખેલ! આથી, જયાબહેનનું પુસ્તક લીધા પછી વિચાર આવ્યો કે આ અનુવાદ વાંચ્યા પછી આવી જ નિરાશા થવાની હોય તો આવા વલોપાતમાં પડવાની મને શી જરૂર છે? પરંતુ દૂરથી ટહુકા કરતું પુસ્તકનું શીર્ષક, અનુવાદકની કવયિત્રી તરીકેની ખ્યાતિ, અને પુસ્તકના પહેલા પાનાના પ્રથમ પૅરેગ્રાફના વાચનથી મારી શંકાનું અંશત નિરસન થયું 'ગાયે ચલા જા' વાંચવાનું જોખમ વહોરી લીધું

* * *

'ગાયે ચલા જા' ગમ્યું પુસ્તક વાંચીને અનુવાદક બહેન(આ લાંબું નામ ટૂંકું કરવા તેમને અનુ બહેન કહીશ)નું વ્યક્તિત્વ એક ઉતાવળમાં દોડતી વિદ્યુતવેગી યુવતી તરીકે ઊપસી આવ્યું તેમને કઈ વાતની ઉતાવળ છે કે હતી, તે જરા પણ સમજાયું નહીં પુસ્તક પ્રકાશકના દબાણ હેઠળ આ દોડધામ કરવી પડી કે કેમ? જો તેમ હોય તોપણ તેમણે પુસ્તક છપાવવામાં જલ્દબાજી કરવાની જરૂર નહોતી ગરબે રમવા જતી '' ી સૌંદર્ય પ્રસાધન કર્યા પછી, જતાં પહેલાં અરીસામાં નજર નાખીને જોશે, કે કોઈ ઊણપ તો નથી ને રહી ગઈ? તે બહાર નીકળે તે પહેલાં તેની માતા તેને રોકીને કહેશે, 'જરા જોવા દે કેવી લાગે છે મારી દીકરી' કહી તેનું નિરીક્ષણ કરશે, અને તેના ગાલે કાળી ટીલડી લગાવશે, રખે કોઈની નજર લાગી જાય આ બહેને તેમની બહાર નીકળતી 'પુત્રીને' ફરીથી જોયા વગર જ છપાવી દીધી એક ઠેકાણે તો મૂળ મરાઠી શબ્દ 'પાહુન' જેમનો તેમ રહેવા દીધો છે આવી નાનકડી બાબતો, તથા અમુક

સ્થાને મરાઠી-ગુજરાતી વચ્ચેની શબ્દ-ભેદની નાજુકાઈ (nuances) છોડીએ તો આખું ભાષાંતર સુંદર લાગ્યું. શિરીષ કણેકરે કરેલી કેટલીક મુલાકાતો – ખાસ કરીને સ્વ. સી. રામચંદ્રની મુલાકાત જયાબહેને એટલી સહજતાથી અવતરિત કરી છે કે આ સંગીતકારની મુખમુદ્રા પરનું કારુણ્ય જાણે નજર સામે દેખાય. એક પ્રતિભાશાળી સંગીતકાર સજ્જાદની વ્યથાને ગુજરાતીમાં તાદશ કરીને તેમણે કમાલ કરી છે.

પ્રસ્તાવનામાં અનુ. બહેને પુસ્તક લખવાનું પ્રયોજન કહ્યું હતું: 'ગાયે ચલા જા'ના આધારે ચૂંટેલાં ગીતોને તેઓ કૅસેટબદ્ધ કરવાનાં હતાં. તેમને પત્ર લખી પૂછીશ કે તેમણે તે કર્યું કે, અને જો કર્યું હોય તો પરદેશમાં વસતા એક જિપ્સીને તેની નકલ આપી શકશે? તેમને પત્ર તો જરૂર લખીશ.

નિર્ણય તો કર્યો, અને ત્રણ અડધાપડધા લખાયેલા પત્રો હજી પણ મારી સોશિયલ વર્કરની બૅગમાં પડ્યા છે. ક્યારેક તો આમાંનો એક પત્ર પૂરો કરી તેમને જરૂર મોકલીશ.

* * *

૧૮-૪-૮૮. સવારના સાડા સાત: નૉર્ધર્ન લાઈનનું એજવેર સ્ટેશન.

આજે 'ગાયે ચલા જા' પાછું આપવાનો છેલ્લો દિવસ છે. 'સેન્ટર સેવન્ટી' – એટલે મારા કાર્યાલયમાં જતાં પહેલાં લાઇબ્રેરીમાં જઈ આવીશ.

રાતના ૮-૦૦ : બ્રિક્સ્ટન સ્ટેશન.

આ વખતે પુસ્તક પાછું આપી એક ક્ષણ પણ રોકાવું નથી ,એવો નિશ્ચય કરીને લાઇબ્રેરીમાં ગયો હતો. આ લાઇબ્રેરિયન બહેન પણ ખરાં છે. બહાર નીકળવાનાં બારણાં પાસે ગુજરાતી વિભાગ રાખવાની શી જરૂર હતી? આ વખતે નજર ચુકાવીને નહીં જઉં. મિત્ર પ્રતિ એક દષ્ટિ તો નાખીશ, અને હેલો પણ કહીશ. એક વસ્તુ ધ્યાનમાં ન રહી: ભાવનગરમાં પડેલી ટેવ એવી કે રસ્તામાં કોઈ ભાઈબંધ મળી જાય તો એક કલાક ક્યાં નીકળી જાય તેનો ખ્યાલ ન રહે. ફરી પાછો ગુજરાતી વિભાગ પાસે રોકાયો, અને MEH સંજ્ઞા પર નજર નાખતાં એક રોમહર્ષક શીર્ષક જોયું.

'સમુદ્રયાળની પ્રચંડ ગર્જના'. લેખક સી. ટી. ખાનોલકર, ભાષાંતરકાર અનુ. બહેન.

પુસ્તક લઈ પાછો ઈસ્યૂ-ક્લાર્ક પાસે ગયો. ચોપડી લઈ લગભગ દોડતો જ સેન્ટર સેવન્ટીમાં ગયો. મારા પ્રૅક્ટિસ-ટીચર સાથે મીટિંગ હતી તેમાં પહોંચવામાં પંદર મિનિટનું મોડું થયું. 'સમુદ્રયાળ...' પાસેથી મળેલ પ્રચંડ સંવેદનાની એક અનન્ય અનુભૂતિની સામે આ વિલંબ, અને તેના કારણે થયેલ મારા શિક્ષકનું થોડું કટાણું મોઢું – સાવ ક્ષુલ્લક બીના હતી, એમ તાજા કલમની નોંધ પ્રમાણે અહીં લખી શકું.

* * *

તારીખ અને સ્થળ : યાદ નથી.

'સમુદ્રયાળની પ્રચંડ ગર્જના', તેના વેગ, આવેગ, શ્વાસ અને નિ:શ્વાસ એક એવી યાત્રાએ લઈ ગયા કે તેનો અનુભવ કાગળ પર ઉતારવો આ યુગમાં ગંગાને પૃથ્વી પર લાવવા જેવો અશક્ય યત્ન ગણાશે. ખાનોલકરના આ અપ્રતિમ પુસ્તકનું એટલું જ અપ્રતિમ ભાષાંતર કરવા માટે અનુ. બહેનને હાર્દિક અભિનંદન આપવાં જ ઘટે. પ...ણ...

ગોચરની હરિયાળી ટેકરીઓ, જેને અંગ્રેજીમાં સુંદર શબ્દપ્રયોગથી વર્ણવાય છે: rolling meadows. આવી ટેકરીઓમાં ખુલ્લા પગે ચાલવાની મજા કંઈ ઓર હોય છે.

'સમુદ્રયાળ'નુ વાચન કરવાના એક શીતળ અને મૃદુ ગોચરના સ્પર્શનો આહલાદદાયક આસ્વાદ લેતા લેતા અચાનક પગમા કાંટો વાગે, અને જે અનુભૂતિ થાય, તેવી જ કઈક ભાવના અનુ બહેને ભજવેલા 'ડબલ ગેમ'થી થઈ આવી મનમા એક પ્રશ્ન ઊભો થયો એક સાહિત્યકાર અન્ય ભાષામા વાચેલા પુસ્તકનુ પોતાની માતૃભાષામા ભાષાતર ક્યારે કરે? આનો જવાબ મારા જ હૃદયે મને તત્કાળ સભળાવ્યો આ ત્યારે બને, જ્યારે સાહિત્યિક મૂળ લેખકના મન અને હૃદયના સ્પદનનો પ્રતિધ્વનિ વાચક પોતાના હૃદયમા અનુભવે, તેના ઉષ્ણ શ્વાસ પોતાના ફેફસામા ઝીલી, તેની અનુભૂતિ પોતાના રક્ત પ્રવાહમા ઉતારી, આવા વાચનમાથી મળવેલા આ સમગ્ર અનુભવને નિ શ્વાસ સ્વરૂપે કાગળ પર પોતાની માતૃભાષામા ઉતારવાની ક્ષમતા ધરાવે ત્યારે આનુ બીજુ પરિમાણ અન્ય ભાષાની કૃતિ વાચીને વાચક નિર્ભેળ આનદવિભોર થાય અને તેમા તેણે મેળવેલા અનેરા, સ્વચ્છ આનદ-અનુભવ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરવા માગે, ત્યારે આવી અદ્ભુત કૃતિનુ ભાષાતર કરે ત્રીજુ અને નિમ્ન કક્ષાનુ પરિમાણ છે એક અર્થાર્જનના, કે પછી એક પ્રખ્યાત લેખકના નામના આડોશમા નામ કમાવી લેવાના ઉદ્દેશથી કરાયેલ તરજુમો

મને શ્રદ્ધા છે કે અનુ બહેને 'સમુદ્રયાળ'નુ ભાષાતર અર્થાર્જન કે કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવા નથી કર્યું પણ મને દુ ખ તો એ વાતનુ થયુ કે તેઓ અહી દર્શાવેલા પ્રથમ બે પરિમાણની સીમાને આબવામા સફળ નથી થઈ શક્યા આનુ મુખ્ય કારણ એ છે કે તેઓ અનુવાદકનો વેશ છોડી પોતે જ ભાષાતર કરેલા પુસ્તકના સમીક્ષકના આવેશમા આવી ગયા અને પ્રસ્તાવનામા જ પોતાનો આવેગ લખી બેઠા આમ કરવામા તેઓ કેવળ થાપ જ નથી ખાઈ ગયા, તેમણે વિશ્વ કક્ષાના લેખકને અન્યાય કર્યો હોય તેવુ મને લાગ્યુ (અનુ બહેન એમ તો નહીં કહે ને, કે who cares what you think?)

તેઓ લખે છે ખાનોલકરમા વ્યાસની સૂઝ નથી!'

આ સરખામણી સદંતર ખોટી લાગી વ્યાસજી અને ખાનોલકર – બનેના માધ્યમ જુદા છે એક છે મહાકવિ, અને બીજા લાબા સમય સુધી અપરિચિત ખૂણામા રહેલા, છતા લોકોની ઊર્મિઓને પોતાના હૃદયમા સળવળાટથી ઝીલી, તેમના ધબકાર ઝીલી, જે માટીમા તેઓ રહે છે તે માટીની મહેક સાથે તાદાત્મ્ય સાધનાર મહાન નવલકથાકાર અને જ્યા સૂઝની વાત આવે તો તેની આવશ્યકતા લેખક કરતા સમીક્ષકમા હોવી વધુ જરૂરી છે, એવુ મને લાગ્યુ સવેદનશીલતા, વાસ્તવિકતા અને સજોગોની આતરરમતમા interplayમા મનુષ્ય ક્યારે અને કેવી રીતે વર્તશે તેની સૂઝ ફ્રોઇડ, શેક્સપિયર, પન્નાલાલ પટેલ, હરીન્દ્ર દવે અને સામાન્ય માણસમા પણ હોઈ શકે છે ફેર હોય છે કેવળ ભાવનાઓને વ્યક્ત કરવાની શૈલીમા અને તેમણે પસદ કરેલા પોતાના સાહજિક માધ્યમમા ખેર, હુ તો નથી સાહિત્યકાર કે નથી કોઈ સમીક્ષક હુ છુ સોશિયલ વર્કનો એક સામાન્ય વિદ્યાર્થી સામાન્ય ડફલ કોટ પહેરી, બગલથેલા જેવી ચામડાની બૅગ લઈ, બૅગમા ફાઈલોફેક્સ, અને એજવેર સ્ટેશનના કારપાર્કમા પડેલી સાબુના ફીણના પરપોટાના આકારવાળી જૂની સિટ્રોન કારમા ફરનારો એક જિપ્સી વધારે કહેવા જેટલી ન તો મારામા ત્રેવડ છે, ન તો મારી ટીમે મને ભેટ આપેલી બોલપેનથી કોઈ સાહિત્યિક વાત લખવામા આ તો અમારા ભાવનગરમા ભજવાતી ભવાઈ જેવી વાત છે

એમાં ગાયન ગાનાર અમારા જેવા તબલચીને કહેતા, હવે વગાડો કાન્નજી-ઠક્કર-ભીમ્મજી-ઠક્કરનો તાલ, અને અમે ગામઠી લોકો તે વગાડતા, અને સાંભળતા. ત્રિતાલ-ઝપતાલ કે કહેરવા જેવા તાલ સમજવા કે વગાડવા જેવી ખૂબી મારામાં ક્યાંથી હોય? ખોટું ન લગાડશો, અનુ. બહેન.

હા, તો હું કહેતો હતો કે માણસના હૃદયમાં ચાલતા વમસાણ યુદ્ધને સમજવાની સૂઝ અને આવા સંગ્રામમાંથી જીવતા બહાર નીકળી, તેને અનુભવના મહાસાગરમાં પચાવવાની શક્તિ શ્રી ખાનોલકરમાં ન હોત તો તેઓ 'કોંડુરા' અથવા 'ચાની' જેવાં રત્નોની ભેટ આપી શક્યા ન હોત. અને અનુ. બહેનને તેમનાં પુસ્તકોનું ભાષાંતર કરવાની ઉપયુક્તતા લાગી ન હોત કે તક પણ મળી ન હોત.

મજાની વાત તો ભાષાંતરકારે પોતે જ ખડા કરેલા વિરોધાભાસમાં છે! એક તરફ તેઓ કહે છે કે, 'ખાનોલકરમાં વ્યાસની સૂઝ નથી', અને આમ કહેતાં ચઢેલો શ્વાસ ઊતર્યો નથી ત્યાં જ તેઓ તેમના વિશે બોલી ઊઠ્યાં છે:

'ફૂલોની સુવાસમાંથી વણાયું હોય એટલું નાજુક છે આ લઘુ નવલનું પોત. અહીં સંભળાય છે પતંગિયાના રંગોનું ક્રંદન અને અનુભવાય છે ગરુડની પાંખોનો ફફડાટ!'

શું કહ્યું? ગરુડની પાંખોનો ફફડાટ? ફૂલોની સુવાસમાંથી વણાયેલું પોત? જરા સમજાવશો, પ્લીઝ, કે માનવહૃદયના ધબકારની સૂઝની પહેચાન વગર આ ખૂબી ખાનોલકરમાં ક્યાંથી આવી?

ખાનોલકર સર્જક છે. સર્જન કરતી વખતે સર્જક પોતાની અનુભૂતિ, ઊર્મિ અને સમંજસતાને વ્યક્ત કરે છે. તે વખતે તે માઇકલ ઍન્જેલો કે કેનોવા જેવા મૂર્તિકારની જેમ પાત્રોને ઘડતો હોય છે. તે વખતે કલાકાર પોતાનાં પાત્રોનું જીવન, તેમનું ચારિત્ર્ય, ક્રોધ, અશ્રુ, રાગ-દ્વેષ – બધું પોતે જીવતો હોય છે. પાત્રોનાં જીવનમાં પોતાને ઢાળી કલાકાર તેને અભિવ્યક્તિનું જીવન આપે છે. તે વખતે એ વિચાર નથી કરતો કે તેની કૃતિ અન્ય સર્જકના શિલ્પની તોલે આવે છે કે નહીં. આ જ કારણથી તો જગતમાં અનેકાનેક સુંદર રચનાઓ masterpieces આપણે જોઈ-માણી શકીએ છીએ. એક કલાકાર કવિતાને જન્મ આપે છે ત્યારે તેને થતો તેનો અનુભવ, તેની પીડા, અશ્રુ અને કાવ્ય-જન્મ બાદ થતાં આત્માનંદના ઉલ્લાસમાં અને તેની હળવાશમાં તે વિચાર નહીં કરે કે તેના કાવ્યમાં સુરેશભાઈ દલાલ, મકરંદભાઈ દવે કે ઉમાશંકરભાઈની સૂઝ ઊતરી છે કે નહીં. એક માતા બીજી સ્ત્રીના ભૂલકામાં પણ ગોપાળનાં દર્શન કરશે. હા, સમીક્ષક તો એક નિષ્ણાત તબીબ જેવો હોય છે. અને તેનું કામ જ એવું હોય છે કે તેની પાસે લાવવામાં આવેલા બાળકને તપાસીને કાં તો તેની શુશ્રૂષા કરશે અથવા તેના ગાલ પર હળવેકથી ટપલી કરી કહેશે, કે તે સ્વસ્થ છે. ડબલ રોલ કરવો ઘણું મુશ્કેલ કામ છે. ડૉ. યાસીનભાઈ દલાલને એક સમીક્ષક તરીકે, અથવા યૂસુફભાઈને (રામ ઔર શ્યામની બેવડી ભૂમિકા કર્યા પછી કેવું લાગ્યું હતું તે) પૂછી જોશો.

આ નાનકડા 'કંટક દંશ'ને છોડીએ તો 'સમુદ્રપાળ...' એક અનન્ય ભાત પાડતું ભાષાંતર થયું છે. ફરી એક વાર અનુ. બહેનની આ સુરેખ કૃતિની રમ્ય સરિતામાં એવો તલ્લીન થઈ ગયો કે લંડનની બસ, વિક્ટોરિયા લાઇન અને નૉર્ધર્ન લાઇનનાં સ્ટેશનો ભૂલી વતનમાં ક્યારે પહોંચી ગયો તેનું ભાન ન રહ્યું. હું કદી કોંકણ ગયો નથી છતાં નૉર્ધર્ન લાઇનની

જૂગીપરાણી ટ્રેનમા પણ મને કોદુરાના ધૂધવાટ સભળાયો એક ના તાત્યા સાભળી શક્તા હતા તે ધન્નાદ સાભળ્યો ગ્રીક ઓરેકલ જેવા દેવી સુધાગણના ગભીર અવાજના ભણકારા સભળાયા

'કોદુરા' મૂળ મરાઠીમા વચાશ ત્યાર વાચીશ, પણ અત્યારે તો એટલુ જ કહીશ આ અલૌકિક કૃતિનો અનુભવ આસ્વાદ કરાવવા માટે, અનુ બહેન, તમારો આભાર

* * *

૨૦ ૪ ૮૮ ગોલ્ડર્ન ગ્રીન સ્ટેશન સવારના લગભગ આઠ

અઠવાડિયા પહેલા રાવજી પટેલની 'ઝઝા' ઉતાવળમા જ લીધી હતી, અને અત્યારે પૂરી કરી વાચીને આ ઊર્મિશીલ કલાકાર સાથે એવુ તો આત્મિક સધાન બધાયુ કે શુ કહેવુ, સમજાતુ નથી ગ્લાનિની એક એવી લાગણી, એક એવા ખાલીપણાનો અનુભવ થયો જ વર્ણવી શકાય તેમ નથી ઝગા જેવી વીજળીના આઘાતથી હૃદયમા શૂન્યતા આવી હોય, અને તેની એક મજ્જાને સ્પર્શ કરતા અચાનક રુધિરાભિસરણ થતા એક અનહદ કપન અને શૂળ આવે તેવુ થયુ કમાલ છે તમારી કલમ, રાવજી વીસ વર્ષ સૈન્યમા અફસરની નોકરી, અને ત્યાર બાદ બ્રિટનનો વનવાસ — એમ લગભગ ત્રણ દાયકા ગુજરાતી સાહિત્યના વિયોગથી એક અજ્ઞાન વનમા ભટકતો રહ્યો એનુ દુ ખ થયા વગર ન રહ્યુ રાવજીના બીજા કોઈ પુસ્તકો લાઇબ્રેરીમા ન મળ્યા તેનો અફસોસ થયો

* * *

નક્કી કર્યુ હતુ કે હવે પછી ભાષાતર વાચવા નથી છતા વિશ્રામ બેડેકરના પુસ્તક 'રણાગણ'નુ ભાષાતર લઈ આવ્યો, અને પસ્તાયો મારા પારસી બ્રિગેડ કમાડર, બ્રિગેડિયર ઈરાની કોઈના પર ગુસ્સે થાય ત્યારે મને ગુજરાતીમા કહેતા 'અવાગનો મગજ મટ થિયો છે '

'રણાગણ' વાચીને મે મન જ કહ્યુ તારા મગજ મટ થિયો તે આ ચોપડી વાચવો

આ ભાષાતર નથી, શબ્દાતર છે એકાદબે હૃદયસ્પર્શી પ્રસગોનો અપવાદ છોડીએ તો આખો પરિશ્રમ ઠાલો લાગ્યો કેટલીય જગ્યાએ અનુવાદક શબ્દસમૂહનો અર્થ જાણ્યા વગર જેમના તેમ ઉતાર્યા છે દાખલા તરીકે દરિયામા 'ડોલતી બોઈજ ' આ 'ડોલતી બોઈજ' કયા પક્ષીનુ નામ છે? ગુજરાતીમા 'બોઈજ' શબ્દ શોધ્યા ન જડ્યો થોડ મરાઠી આવડે, એટલ જાણ્યુ કે શાના ઉલ્લેખ છે રહસ્ય છે અમર 'જ'મા 'બોઈ' એટલે દરિયામા ખડક કે એવા જ કોઈ અથડામણના ભયની વહાણને ચેતવણી આપવા માટે રાખવામા આવતા તરતા ભમોટીઆ તેને અગ્રેજીમા 'Buoy' — બોઈ' કહેવાય બોઇનુ બહુવચન 'બોઈજ' મરાઠીમા લખાય 'બોઈજ' ભાષાતરકારે પણ અનુવાદ કર્યો બોઈજ ગોથા ખાયા વાચક

બેડેકરના વાક્યો નાના અને તૂટક છે અનુવાદક તેનુ શબ્દાતર જેમનુ તેમ કરી હાસ્ય રસનો આસ્વાદ કરાવ્યો ડિકન્સના 'પીકવીક પેપર્સ'મા આવતા મિસ્ટર જીગલના ટેલિગ્રામ જેવા વાક્યો આ 'રણાગણ'મા ઘાયલ થઈને ઠેર ઠેર પડ્યા છે

અનુ બહેન, શા માટે આપ આટલી ઉતાવળમા છો? સશોધન કરવા પૂરતો સમય નથી આપની પાસે? આપની ડાક્ટરેટ આકાક્ષિતા વિદ્યાર્થિનીને કહેશો તો તે ખુશીથી આ કામ કરી આપશે

ભાષાતર એક કલા છે સાઠેક વર્ષ પહેલા ભાવનગરમા મૂળશકર મોહનલાલ ભટ્ટે ગબ્બર

લુઈ સ્ટીવન્સનના ક્લાસિક 'ટ્રેઝર આયલૅન્ડ'નું ભાષાંતર 'ખજાનાની શોધ'માં શીર્ષક હેઠળ કરેલું. અત્યારે તો કદાચ તે અપ્રાપ્ય હશે, પણ ઉત્કૃષ્ટ ભાષાંતરના નમૂના તરીકે તે પુસ્તક વિદ્વાંસના 'દીન ધ્રુવ' અને નગીનદાસ પારેખનાં બંગાળી અનુવાદની જેમ હંમેશ માટે મારા હૃદયમાં કોતરાઈ ગયું છે. કેટલીક વાર બેન્ચ-માર્ક ગણાય તેવાં ભાષાંતરિત પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવો જરૂર લાભદાયક ગણાય!

ભાષાંતર કરવામાં મૂળ લેખક સાથે એકાત્મતા સાધવામાં આવે, તો કોઈએ પણ અનુવાદ સુવાચ્ય અને અલકનંદા-મંદાકિની જેવો સૌંદર્યપૂર્ણ થશે. ગંગા-યમુનાના સંગમ જેટલું કાવ્યપૂર્ણ તે હશે. મૂળ લેખકની ઊર્મિઓની ઊંડાણભરી ગંગાલહરીઓમાં ભાષાંતરકારની યમુનાજળ જેવી પ્રામાણિકતા અને નમ્રતાનો સંગમ થતાં આવી કૃતિનું પ્રાસાદિક મૂલ્ય પ્રયાગના સંગમની જેમ અનેકગણું વધી જશે. તેમાં નાહનાર જિપ્સી જેવા અનેક વાચકો પાવન થઈ ઊઠશે.

* * *

મારી આ ટાંચણપોથીમાં છેલ્લી નોંધ છે: ૧૯૯૬ની. એમાં એક વિદુષીને સંબોધી અનેક વાતો લખી છે. કેટલીક સારી, તો કેટલીક અપ્રિય લાગે તેવી. આખો પ્રયાસ એક 'ફૅન-લેટર' જેવો છે. આવા પત્રો તો મારા જેવા સામાન્ય જને દ્વારા મહાનુભાવને લખાતા હોય છે. વળી, આ વિવેચન નથી કે નથી એ સમીક્ષા. સાહિત્યજગતમાં મારી પાસે એક વાચક તરીકેની લાયકાત સિવાય બીજી કશી ઉપલબ્ધિ નથી... હવે આ જિપ્સીનો સિગરામ બ્રિટન છોડી અમેરિકા જાય છે. મળાશે ત્યારે મળીશું, અનુ. બહેન. ત્યાં સુધી મારા રામેરામ અને ઝાઝા કરીને જુહાર સ્વીકારશો. (૧૯૯૯).

એકવાર એક સ્ત્રી ડૉગ-પાર્લરમાં દાખલ થઈ. એ તેના કૂતરા માટે કોટ ખરીદવા ઇચ્છતી હતી. સેલ્સમૅને કહ્યું, ''કૂતરાઓ ઘણા કદના આવે છે; વાળવાળા હોય, ચમકતી ચામડીવાળા હોય, પાતળા હોય. એટલે સૌથી સારો રસ્તો એ છે, બાનુ, કે તમે કૂતરાને અહીં લઈ આવો. તો અમે તેનું માપ લઈ બંધબેસતો કોટ આપી શકીએ.''

''એવી મૂર્ખાઈભરી વાત ન કરો.'' સ્ત્રીએ સહેજ નારાજ થઈને કહ્યું, ''હું કૂતરાને અહીં લાવું, તમે એનું માપ લો, પછી માપનો કોટ કાઢી આપો એમાં પછી મારા ટૉમી માટે સરપ્રાઇઝ શું રહે?''

અધ્યાત્મ

ધ્યાન અને સાધના

પી બી સેન્ટ - હિલેરી 'પવિત્ર'

૧. ધ્યાન

તમને એમ લાગે કે ઓછામા ઓછી પોણો કલાકથી એક કલાક જ્યા તને સુરક્ષિત છો અને તમને કોઈ વિક્ષેપ નહી પડે, તેવુ એક શાન્ત અને એકાન્ત સ્થાન પસદ કરો

ખુરશી કે આરામખુરશીમા અઢેલીને બેસો, અથવા તો જો તમને વધુ પસદ હોય તો ઓશીકા કે શેતરજી ઉપર પલાઠી વાળીને બેસો શરીર ટટ્ટાર રહે તો વધુ સારુ, પરતુ કષ્ટદાયક ન બનવુ જોઈએ હકીકતમા આસનનુ ઝાઝુ મહત્ત્વ નથી જે મહત્ત્વનુ છે તે છે આરામનો અનુભવ જેથી શરીરને ઝડપથી ભૂલી જઈ શકાય માદગી અથવા અશક્તિ ન હોય તો આડા પડવુ સલાહભરેલુ નથી, કેમ કે તેનાથી ઊઘ આવે છે

હમેશા એક આતરિક પોકાર કે પ્રાર્થના દ્વારા, પ્રભુ પ્રત્યેની અભીપ્સા દ્વારા ધ્યાનની શરૂઆત કરો

(અ) પહેલી રીત છે મનની અદર ઊભરાતા વિચારોને સાક્ષીભાવે જોવા તમારુ મન એક જાહેર જગ્યા જેવુ હોય છે જ્યા વિચારો પ્રવેશ કરે છે અને બહાર ચાલ્યા જાય છે તેમાના થોડાક તમારુ ધ્યાન ખેચે છે અને થોડા લાબા સમય સુધી રહે છે તેમાના કોઈની પણ સાથે તમારી જાતને તાદાત્મ્ય થવા દીધા વિના તેમની રમતનુ નિરીક્ષણ કર્યા કરો તમે સભાન બનશો કે તમારી ચેતના, એટલે કે તમારો મનોમય સ્વ એક "મૂક સાક્ષી"ની માફક અલગ ઊભો છે, તમારી અદરની મનોમય પ્રકૃતિની ગતિઓથી અલગ એક બાજુ આ "સાક્ષીરૂપ ચેતના" અને બીજી તમારી અદરની મનોમય પ્રકૃતિ

તમે તમારી જાતને વિચારો સાથે તાદાત્મ્ય થવાની ના પાડો છો તેથી ધીમે ધીમે તેમનો વેગ અને તેમનો આગ્રહ નબળા પડે છે મનોમય પ્રકૃતિના તરગો શમી જાય છે અને થોડા સમય પછી જેને "નિશ્ચલતા" અથવા "નિશ્ચલ મન" કહેવામા આવે છે તે સ્થિતિમા તમે પ્રવેશ કરો છો વિચારો હજુ પણ આવે છે, પરતુ તે સૌમ્ય થઈ ગયા છે અને ઊડા અતરની અનુભૂતિઓને ખલેલ પહોચાડતા નથી

(બ) મન સયમની બીજી રીત છે તમારા મનમા શૂન્યાવકાશ સર્જવો એ પહેલી રીત કરતા વધુ ઝડપી અને વધુ મૂલગામી છે, પરતુ સાથે સાથે વધુ મુશ્કેલ છે તમારે મનમાથી બધા જ વિચારોને સદતર તગેડી મૂકવાના છે જેવો કોઈ વિચાર અદર આવે કે તાબડતોબ, તેને સ્થિર થવાનો સમય મળે તે પહેલા જ, તેને બહાર ધકેલી દો અથવા તત્કાળ ત્યજી દો આ પદ્ધતિમા કેવળ સર્વ તાર્કિકતાઓ (reasonings) જ નહીં, પરતુ સર્વ સ્મૃતિઓ અને વિચાર સકલનાને (associations) પણ બાકાત કરવાના છે તમારુ મન ધીમે ધીમે "નિશ્ચલતા"ની શાતિમા પ્રવેશ કરે છે

તમારે જાણી લવુ જોઈએ કે મનને બળપૂર્વક સયમમા લેવાના આ પ્રયાનને પરિણામ માનસિક અરાજકતાની સ્થિતિમા વૃદ્ધિ થતી હોય એવુ લાગે છે શુબ્ધ ન થશો, મડ્યા રહો

મનને સપૂર્ણ "નીરવતા"ની સ્થિતિમા લાવવુ શક્ય છે ખરુ, પરતુ એ પુષ્કળ મહેનતભરેલુ કામ છે અને ક્રમ ને ક્રમ શ્રી અરવિન્દના "પૂર્ણયોગ"મા એ કઈ અનિવાર્ય

નથી; કેમ કે આ યોગનું લક્ષ્ય દેહભાનરહિત થઈને સમાધિસ્થ થવાનું નથી, પરંતુ સંપૂર્ણપણે સભાન અને જાગ્રત અવસ્થામાં એ જ અનુભવોએ પહોંચવાનું છે.

(क) એકાગ્રતા દ્વારા પણ મનઃસંયમ સાધી શકાય છે. એકાગ્રતા એટલે મનને એક જ વિષય ઉપર એટલી તીવ્રતાથી સ્થિર કરવું કે જાણે કે તે એ વિષય સાથે એક થઈ જાય. આ તાદાત્મ્યમાંથી મનમાં તે વિષયનું જ્ઞાન ઉદ્‌ભવે છે. એકાગ્રતાનો શ્રેષ્ઠ વિષય, સૌથી વધુ જાણવા જેવા તો છે ભગવાન, પરમતત્ત્વ. પછી તે અવૈયક્તિક (Impersonal) હોય, વૈયક્તિક (Personal) હોય કે પછી સ્વની ભાષામાં કહીએ તો આત્મા હોય, તેનું કોઈ મહત્ત્વ નથી. જે વિચાર તમને મદદરૂપ થશે તે છે ''ભગવાન સર્વમાં છે, સર્વ ભગવાનમાં છે અને સર્વ ભગવાનરૂપ છે.'' જ્યારે મન ભટકે ત્યારે તમારે શાંતિથી પરંતુ સાતત્યપૂર્વક તેને તેના વિષય ઉપર પાછું લઈ આવવાનું છે. અહીં પણ એક રીતે તો તમારી જાતને તમારા મનથી અલગ પાડી દો છો. તમે કોઈ શબ્દ, કોઈ વિશેષ અર્થવાળું વાક્ય, કે કોઈ પ્રાર્થનાનો પણ ઉપયોગ કરી શકો. તેનો મૌન જપ તમારા મનના સૌથી વધુ યાંત્રિક ભાગને શાંત કરી દેશે. જેમને પ્રભુ માટે અહોભાવ છે તેઓ ઘણી વાર આ પ્રકારના જપનો (પ્રેમપાત્ર પ્રભુના નામનો) આશ્રય લે છે.

જરૂરિયાત મુજબ અને જે સમયે વધુ સહેલી લાગે તે મુજબ આ ત્રણેય પદ્ધતિઓનો સાથે ઉપયોગ કરવો શ્રેષ્ઠ છે. ગમે તે થાય પણ દરરોજ ધ્યાનનો નિયમિત અભ્યાસ જરૂરી છે, નિયત સમયે થાય તો વધુ સારું.

એક દિવસ તમને અચાનક જ ખ્યાલ આવશે કે અવર્ણનીય આનંદ અંતરમાં વેગપૂર્વક પ્રવેશી રહ્યો છે, એક એવી મધુરતા કે જગતમાં બીજા કશાયની પણ - નહીં કોઈ માનવીય પ્રમોદ કે સુખ - તેની સાથે સરખામણી થઈ શકે નહીં. આ એક બિનવૈયક્તિક અવસ્થા છે, તેમાં કોઈ વિષય હોતો નથી, અને છતાં એક હાજરી હોય છે, અદૃશ્ય પરન્તુ આત્માનાં ઊંડાણોમાં આરપાર પ્રવેશતી, અથવા તો કદાચ આત્મતત્ત્વનાં સર્વોચ્ચ શિખરો પરથી ઊતરતી.

સર્વ સંશયો છેદાઈ ગયા છે, સમસ્યાઓ અલોપ થઈ ગઈ છે. તેને સ્થાને પ્રવર્તે છે સુરક્ષિતતા, વિશ્વાસ, નિશ્ચિતતા.

આ જગતની, વસ્તુઓની અને વ્યક્તિઓની સમજૂતી આપવાની હવે જરૂર રહી નથી; તેમનું અસ્તિત્વ પોતે જ તેમનું પોતાનું વાજબીપણું સિદ્ધ કરે છે. શાશ્વતકાળથી તેઓ ''છે'' જ, અને કદાપિ ''નથી'' નહીં થાય, અત્યારે કે હવે પછી. મૃત્યુ એક અસંગત અશક્યતા બની ગયું છે.

આ અવસ્થામાં વ્યક્તિ જે અદ્‌ભુત અનુભૂતિઓને આંબે છે તેનાં પુષ્કળ વર્ણનો કરવામાં આવ્યાં છે. જે ઊંડાણો સુધી પહોંચાડવામાં આવ્યું હોય, જે પાસાંઓ આગળ આવ્યાં હોય, કાલવિશેષમાં જે વ્યક્તિગત પરિસ્થિતિઓ અને આધ્યાત્મિક જરૂરિયાતો હોય, તથા જે સહવર્તી ઘટનાઓ ઘટી હોય (જેમ કે પ્રકાશ, મસ્તકની ઉપર એક વૈશ્વિક ચેતના પ્રત્યે ખુલ્લા થવું ઈત્યાદિ) તે મુજબ આ વર્ણનો ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. અહીં જેની વાત કરવામાં આવે છે તે દર્શનોની નથી – દર્શનોનું સ્વરૂપ સાવ જુદું જ હોય છે – પરંતુ ''મનની અવસ્થાઓ'' અથવા વધુ ચોકસાઈથી કહીએ તો ''ચેતનાની અવસ્થાઓ''ની છે.

આ અનુભૂતિઓને જીવનારા સર્વ દેશોના રહસ્યવાદીઓએ તેમને વિભિન્ન નામો આપ્યાં છે: મહાન શાંતિ, પ્રભુની શાંતિ, દિવ્ય ઉપસ્થિતિ, સાચો સ્વ શોધી કાઢવો, આત્માનું ખીલી ઊઠવું અથવા મો'રવું, બીજો જન્મ,

બ્રહ્મલીન થવું, એકમાત્ર વાસ્તવિકતામાં પ્રવેશ કરવો, વૈશ્વિક ચેતના, પ્રકાશન, સાક્ષાત્ જ્ઞાન, નિર્વાણ એક નવું જીવન ખરેખર શરૂ થઈ રહ્યું છે આંતર જગત બાહ્ય જગત કરતાં વધુ વાસ્તવિક બને છે

૨. સાધના

હમણાં જ જે અનુભવો વર્ણવ્યા તે ચિરસ્થાયી નથી! ધ્યાન પૂરું થયા પછી થોડાક જ સમયમાં તેઓ તેમની જીવન્ત શક્તિ ગુમાવે છે, અને તેમને જાળવી રાખવાના બધા જ પ્રયાસો છતાં, તેઓ ધીમે ધીમે લુપ્ત થઈ જાય છે આ અનિત્યતા આવે છે આપણા સત(being)ના અનેકાંગી બંધારણથી આપણે અનેક ખંડોના બનેલા છીએ અને પ્રત્યેક ખંડ એક જુદી દિશામાં ખેંચે છે સર્વોચ્ચ અભીપ્સા અને ઇચ્છાશક્તિની નીચે હોય છે મનોમય પુરુષ અને પ્રાણમય પુરુષ, ત્યાર પછી ભૌતિક શરીર, અને આમાંનો પ્રત્યેક ખંડ પાછો પોતે અનેક ખંડોનું સંયોજન છે આ બધા ખંડો બાહ્ય જગતની આગ્રહભરી માગણીઓ પ્રત્યે ભિન્ન ભિન્ન રીતે પ્રતિક્રિયા કરે છે આ એકબીજા સાથે વિરોધાતા પ્રવાહો આધ્યાત્મિક અનુભૂતિઓની સ્મૃતિને ધૂંધળી કરી નાખે છે

જો આપણા સત્‌ના બધા ખંડો આપણી કેન્દ્રવર્તી અભીપ્સા અને ઇચ્છાશક્તિની આસપાસ સંવાદિતાપૂર્વક વ્યવસ્થિત ગોઠવાયેલ હોય અને તેમની દોરવણી સ્વીકારે તો જ ધ્યાન દરમ્યાન નવેદાયેલા અથવા ગ્રહાયેલા શક્તિ, શાંતિ, પ્રકાશ અને આનંદ તલ્લીન કરી દેતો આપણી સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓ દરમ્યાન પણ સતત જીવંત રહી શકે આ લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવા માટે સતત સાધના અનિવાર્ય છે, માત્ર તે જ આપણા સત્‌ના આ ''એકત્રીકરણ''ને શક્ય બનાવે છે અને તેને તૈયાર કરે છે

તમને ખ્યાલ આવશે કે આ એકત્રીકરણ એ એક પરિશ્રમ માગી લે તેવું કાર્ય છે તે ઇન્દ્રિયજીવનને એકમાત્ર વાસ્તવિકતા માનતી બધી ટેવોની વિરુદ્ધમાં જાય છે આમ છતાં લાંબા કાળ સુધી કરવામાં આવેલી આગ્રહભરી સાધના પ્રતિરોધને તોડી પાડે છે અને આપણા સત્‌નું રૂપાન્તર સિદ્ધ કરે છે

(સંક્ષેપ) (અનુવાદ મકરંદ બ્રહ્મા)

આપણે બદલવું છે, આ યાંત્રિકતા આ ઘરમાંથી, આ દોડધામથી ઉપર ઊઠવું છે પણ તેમ થઈ શકતું નથી કારણ કે આપણામાં તે ચાહત – તે ઇચ્છા તનતી રહેતી નથી આપણું કુટુંબ પડોશ વ્યાવસાયિક સંબંધો તેમ કરવા દેતા નથી સાચી વાત છે આપણે કોઈને બદલી શકીએ નહીં (પત્ની પુત્રાદિને પણ નહીં) પણ આપણે આપણી જાતને તો બદલી શકીએ પરિસ્થિતિ ન બદલી શકાય પણ આપણી સ્થિતિ તો બદલી જ શકાય સંયોગો ન બદલે પણ આપણી સમજ તો બદલી શકાય

(ગુર્જિએફની જીવનકથા) – ગુર્જિએફ

હાસ્ય

નમું તે હાસ્યબ્રહ્મને : કથાવિશેષ

વિનોદ ભટ્ટ

(૧) રહસ્ય

-રાજા વિક્રમે જ્યારે સ્મશાનમાં આવીને સિદ્ધવડ પરના મડાને ખભે નાખી ચાલવા માંડ્યું ત્યારે મડાએ આ વારતા શરૂ કરી :

'કોઈ એક નગરમાં જાલિમસિંહ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. નામ જેવા જ રાજાના ગુણ હતા એટલે પ્રજા સર્વ વાતે દુ:ખી હતી. રાજ્ય તરફથી કંઈ પણ સગવડ ન મળવા છતાં પ્રજાને આકરા કરવેરા ભરવા પડતા હતા. મીઠા જેવી મામૂલી ચીજ પર પણ વેરો હતો. કરવેરાનું માળખું પણ એવું હતું કે ઘી-કેળાં જેટલું કમાતા માણસને ભાગે માત્ર કેળાં જ આવતાં અને ઘી સરકારની તિજોરીમાં જમા થતું. દાળરોટી કમાતા માણસને માત્ર દાળ જ પીવાની રહેતી અને રોટી સરકાર ઝૂંટવી લેતી અને છતાં આવા કરવેરા ભરવા ખાતર પણ પ્રજાને કમાવું પડતું હતું. આને કારણે પ્રજા આ રાજાને ધિક્કારતી હતી.

એક દિવસ આ રાજા પોતાના રસાલા સાથે જંગલમાં શિકાર કરવા ગયો. શિકારમાં કેટલાંક હરણાં-સસલાં માર્યાં. તેને હરણાં-સસલાંનું કાચું માંસ બહુ ભાવતું.

'આ માંસ પર ભભરાવવા જો ચપટી મીઠું મળી જાય તો રંગ રહી જાય.' એક હજૂરિયો બોલ્યો. રાજાને આ પ્રસ્તાવ ગમી ગયો.

'આજુબાજુના ગામમાં જઈને અબઘડી ચપટી મીઠું લઈ આવો.' રાજાએ ફરમાન છોડ્યું; અને સાથે તાકીદ પણ કરી કે, 'મીઠા માટે પાઈ સરખીય ખરચશો નહીં, નહીંતર મને તેનો સ્વાદ આવશે નહીં.'

તરત એક નોકર બાજુના ગામમાં મીઠું લેવા દોડી ગયો. તે ઘેર ઘેર ફર્યો, રાજાનું નામ આપ્યું, છતાં ગામલોકોએ, 'અમારે ત્યાં ચપટી મીઠુંય નથી.' કહી બારણાં ભડોભડ ભીડી દીધાં.

ઊતરેલા ચહેરે અનુચર રાજા પાસે પાછો ફર્યો. રાજાએ તેને મીઠું નહીં લાવવા બદલ ફટકાર્યો અને શિકારે સાથે આવેલા વજીરને મીઠું લઈ આવવા મોકલ્યો. વજીર બહુ ચતુર હતો. રાજાનો હુકમ થતાં એ ઊપડ્યો અને થોડી જ વારમાં મીઠું ભરેલા આખા ગાડા સાથે પાછો ફર્યો. રાજા અને નોકરો તો સ્તબ્ધ થઈ જોઈ રહ્યા!

'આટલું બધું મીઠું તમે સાવ મફત લાવ્યા?' રાજાએ આશ્ચર્યથી વજીરને પૂછ્યું.

'અરે, ગામવાળાં તો સાત ગાડાં ભરીને મીઠું આપતાં હતાં, પણ મેં ના પાડી, કહ્યું કે આટલું તો બહુ છે.' વજીરે હસીને કહ્યું.

વારતાને આટલેથી જ અટકાવતાં મડાએ રાજા વિક્રમને પૂછ્યું, 'હે વિક્રમ, રાજાના નોકરને ચપટી મીઠુંયે નહીં આપનારા ગામલોકોએ વજીરને ગાડું ભરીને મીઠું કેમ આપ્યું? વજીરે એમને એવું તે શું કહ્યું હશે?'

'વજીરે એવું કહ્યું હશે કે રાજા ગુજરી ગયો છે ને તેને દાટવા માટે મીઠું જોઈએ છે.' વિક્રમે જવાબ આપ્યો.

ને મડું પાછું ઝાડ પર લટકી ગયું.

(૨) ભેગરાજ

ફરી સિદ્ધવડ પરથી મડાને ઉતારી, ખાંધે નાખી રાજા વિક્રમે ચાલવા માંડ્યું કે મડાએ વારતા શરૂ કરી:

'ભેગરાજ નામે એક રાજ હતુ મૂળ તો એનુ નામ કઈ બીજુ હતુ પણ તેમા ભેળમેળે માઝા મૂકી હોવાથી તે આ નામે ઓળખતુ તેમા સર્વત્ર તમામ ચીજવસ્તુઓ ભેળમેળવાળી મળતી હતી ઘીમા ડુક્કરની ચરબી, મરચામા લાકડાનુ રગીન ભૂસુ, ધાણાજીરામા ઘોડાની લાદ, મરીમા પપૈયાના બી, લસ્સીમા સફેદ બ્લૉટિંગપેપર, ચામા મેદીનો રગ, ટોમેટો કેચપમા કોળાનો રસ તમામ પદાર્થો ભેળમેળવાળા જ વેચાતા આ રાજ્યમા સ્ત્રીઓ આપઘાત માટે કેરોસીન છાટીને બળી મરવાનો પ્રયોગ કરતી નહી કેમ કે તેમાય પાણીનો ભેગ આવતો અહીં ઝેર ખાઈને કોઈ મર્યાની નોંધ નહોતી, પણ શક્તિની દવા ખાતા મર્યા હોય એવાઓનુ પ્રમાણ મોટુ હતુ કેમ કે એ બને પ્રકારની દવાઓ ભેળસેળવાળી મળતી અને મચ્છરો તો અહી ડી ડી ટી નો પાઉડર છાટતા મરવાને બદલે વધુ શક્તિશાળી બની જોરદાર હુમલો કરતા કારણ કે તેમાય ભેગ રહેતો

આમ, રાજ્યનુ સમગ્ર વાતાવરણ ભેગમય બની ગયુ હોઈ લોકોનુ માનસ પણ એ રીતે ઘડાયુ હતુ સ્ત્રી-પુરુષને એકબીજાના પ્રેમમા પણ શકા રહેતી કોઈ પુરુષ, કોઈ સ્ત્રીને, 'હુ તને સાચા હૃદયથી ચાહુ છુ ' એમ કહેતો ત્યારે તે સ્ત્રી હસી પડતી અને કોઈ સ્ત્રી પુરુષને, 'મૈ તુમ્હારે બીના જી નહી સકતી, ઝહર ખા કર મર જાઉગી ' એમ કહેતી ત્યારે પુરુષ કોઈ 'જોક' સાભળી હોય એમ હસીને બેવડ વળી જતો રાજ્યમા પરચૂરણની ખાસ અછત નહોતી, પણ જે મળતુ તેમા બનાવટી સિક્કાનો ભેગ જરૂર રહેતો અને નોટો જે ચલણમા હતી તેમાયે ઘણી ખોટી ફરતી હતી

આમ સતત થતુ રહેવાથી પ્રજાના કૌટુબિક, શારીરિક, માનસિક તેમ જ સામાજિક સુખમા પણ દુ ખનો ભેગ થવા માડ્યો હતો અતે પ્રજાએ રાજાને ફરિયાદો કરવા માડી ત્યારે રાજાને પણ પહેલા તો એ ફરિયાદમા મિલાવટની ગધ આવી, પણ ઊડી તપાસ કરતા રાજાને જણાયુ કે રાજ્યમા ભેળમેળ ખૂબ જ મોટા પાયા પર વધી પડી હતી ખુદ રાજાના દારૂમાય ભેળમેળ થતી હોવાને કારણે એને પૂરતી કિક્ નહોતી મળતી તેનુ કારણ પણ આથી સ્પષ્ટ થયુ આખરે આ ભેળસેળ ડામી દેવા અને બધા ભેળસેળિયા પર દાબ બેસાડવા રાજાએ ઢઢેરો પિટાવ્યો કે રાજ્યના એક નબરના ભેળસેળિયાને જાહેરમા ફાસી આપવામા આવશે રાજાનો આ ઢઢેરો સાભળી રાજ્યના નાનામોટા બધા જ ભેળમેળિયાઓમા ફફડાટ પેસી ગયો, કેમ કે દરેક ભેળમેળિયો પોતાને પહેલા નબરનો ભેળમેળિયો માનતો હતો

પણ અતે જેની સામે સૌથી વધારે ફરિયાદો હતી તે, બધી જ ચીજો વેચતા એક ડિપાર્ટમેન્ટલ સ્ટોરના વેપારીને જાહેરમા ખડો કરવામા આવ્યો ને તેના ગળામા ફાસીનો ફદો નાખવામા આવ્યો આ જોઈ, પોતાની પણ ભવિષ્યમા આ જ વલે થશે એ વિચારે બીજા ભેળસેળિયા વેપારીઓ રડી ઊઠ્યા ત્યારે જેના ગળાના ફાસીનો ફદો પડ્યો હતો તે મલકી રહ્યો હતો '

વારતાને આટલેથી જ આટોપી લેતા વૈતાળે રાજા વિક્રમને પૂછ્યુ, 'તો હે વિક્રમ! ગળામા ફાસીનો ગાળિયો પડવા છતા એ વેપારી કેમ હસ્યો હશે?'

'ફાસી દેવા માટેનુ દોરડુ એ વેપારીના સ્ટોરમાથી ખરીદાયુ હોઈ તેની બનાવટમા પણ બનાવટ હોવાથી તે તકલાદી હોવાની પેલા વેપારીને પ્રતીતિ હતી તેથી ' રાજા વિક્રમે જવાબ આપ્યો

-અને મડુ પાછુ ઝાડ પર લટકી ગયુ

(૩) જાદુઈ ચશ્માં

-ફરી એક વાર મસાણમાં પ્રવેશી, સિદ્ધવડ પરથી મડાને ઉતારી, ખાંધે લઈ રાજા વિક્રમે ચાલવા માંડ્યું એટલે મડાએ આ વારતા શરૂ કરી:

'ભ્રષ્ટાચાર નામે કોઈ એક નગર હતું. જોકે નગરનું અસલ નામ તો બીજું જ હતું, પણ આખુંય નગર ભ્રષ્ટાચારથી ખદબદતું હોઈ પ્રજાએ એનું નામ 'ભ્રષ્ટાચાર નગર' પાડેલું. પાછી ખૂબીની વાત તો વિક્રમ, એ હતી કે આ બધા ભ્રષ્ટાચારીઓ પ્રામાણિક અને પવિત્ર હોવાનો ઢોંગ કરતા ને પોતાની સામેનો ભ્રષ્ટાચાર પુરવાર કરવા પ્રજાને ખુલ્લો પડકાર કરતા. એટલે આમાંથી ખરેખર પ્રામાણિક કેટલા છે એ શોધવું ખૂબ જ મુશ્કેલ રહેતું. આથી ભ્રષ્ટાચારીઓ સામે રાજા કોઈ પગલાં લઈ શકતો નહીં.

ત્યાં જ રાજાને એક મહાત્માનો ભેટો થઈ ગયો. મહાત્મા આગળ રાજાએ પોતાની હૈયાવરાળ કાઢી. રાજાની વાત સાંભળી મહાત્મા દ્રવી ગયા. તેણે પોતાની ઝોળીમાંથી જાદુઈ ચશ્માં કાઢીને રાજાને આપતાં કહ્યું, 'આનાથી તારું કામ નીકળી જશે. આ ચશ્માં પહેરીને જોવાથી તને સીધી કે આડકતરી રીતે ભ્રષ્ટાચારમાં સંડોવાયેલા દેખાશે. ભ્રષ્ટાચારીઓના માથે શિંગડાં ઊગેલાં તને દેખાશે.'

રાજા તો ખુશખુશાલ થઈ ગયો. હવે ભ્રષ્ટાચારીઓને તે કડકમાં કડક સજા કરી શકશે.

અને રાજાએ આ તિલસ્મી ચશ્માં પહેરીને ભ્રષ્ટાચારીઓની શોધ આરંભી.

સામેથી આવતા સંરક્ષણમંત્રીને તિલસ્મી ચશ્માંમાંથી જોતાં જ રાજા છળી ઊઠ્યો. સંરક્ષણમંત્રીને માથે શિંગડાં ઊગ્યાં હતાં. રાજાને વિશેષ દુ:ખ એટલા માટે થયું કે આ સંરક્ષણમંત્રી તે બહુ જ પ્રામાણિક અને ધર્મિષ્ઠ માનતો હતો.

એટલામાં કોઈ કારણસર ટૅક્સ-કલેક્ટર રાજાને મળવા આવ્યો. રાજાએ ચશ્માંની આડમાંથી જોયું તો ગુસ્સાથી મુઠ્ઠી વળાઈ ગઈ. ટૅક્સ-કલેક્ટરના માથેય શિંગડાં ઊગ્યાં હતાં.

પછી તો રાજાએ નગરના મોટા મોટા વેપારીઓ, વકીલો, ઈજનેરો તથા સમાજસેવકોને બોલાવી મંગાવ્યા. એ બધાને માથે શિંગડાં દેખાયાં. આ બધાએ આચરેલા ભ્રષ્ટાચારની તપાસ કરવાનું રાજાએ મનોમન નક્કી કર્યું. આ બધાઓની યાદી બનાવવા રાજાએ પોતાના અંગત સચિવને સૂચના આપી. સૂચના આપતી વખતે અંગત સચિવ સામે જોતાં જ રાજા અકળાઈ ઊઠ્યો. અંગત સચિવને માથેય શિંગડાં હતાં રાજા દુ:ખી થઈ ગયો. આ બધાનું શું કરવું એનો વિચાર કરતો રાજા મહેલમાં પોતાના અલાયદા ખંડમાં પ્રવેશી ગયો ને બારણાં ભીડી દીધાં.

પણ રાજાને એક વાતનો સંતોષ હતો કે પોતે ભ્રષ્ટાચારીઓને પકડી શક્યો છે. મનમાં જ તે પેલા મહાત્માનો આભાર માનવા માંડ્યો કે જેણે તેને તિલસ્મી ચશ્માં આપીને ભ્રષ્ટાચારીઓને ખુલ્લા પાડવામાં મદદ કરી હતી.

એવામાં એક કૌતુક થયું. રાજાની નજર સામે લટકતા અરીસા પર પડી. અને તેનાથી મોટી ચીસ પડાઈ ગઈ. તેને પોતાને માથે શિંગડાં ઊગ્યાં હતાં...'

વારતાને અહીં જ અટકાવતાં વૈતાળે રાજા વિક્રમને પૂછ્યું: 'તો હે વિક્રમ! બોલ, હવે રાજા શું કરશે?'

'ચશ્માં ફોડી નાખશે...' વિક્રમે જવાબ આપ્યો.

અને મડું ફરી એક વાર વડ પર લટકી ગયું.

(૪) સાસુ-વહુની ખીચડી

કન્યાને સાસરે વળાવતી વખત ભારે હૈયે તેની માએ કહ્યુ

'દીકરી, મારી કહેલી બધી જ વાતોનુ ધ્યાન રાખજે હો!' કન્યાએ રડતી આખે હકારમા ડોકુ હલાવ્યુ

'બેટા, સહનશક્તિ એ સ્રીનો મોટામા મોટો ગુણ છે એ ન ભૂલતી '

'તારી બધા જ વાતો મે ગાઠે બાવી છે, બા ' દીકરી ગળુ સાફ કરતા બોલી

' અને દીકરી, પેલી પોટલીની ગાઠ છૂટી ન જાય એનુ ધ્યાન રાખજે '

'એ પોટલીમા શુ છે, બા?' દીકરીએ આતુરતાથી પૂછ્યુ

'એમા ખીચડી છે દાળ ચોખા એકબીજામા ભળી જાય એમ તુ તારી સાસુ સાથે ભળી જજે ઘેર જઈને આ ખીચડી તુ રાધજે અને તમે સાસુ વહુ બને, એક થાળીમા આ ખીચડી જમજો તમે બને એક બનીને રહો એવી ભાવનાથી મે ખીચડી બાધી આપી છે ' મા બોલી

અને દીકરી સાસરે આવી

દીકરી વહુ બની

વહુએ દાળ-ચોખાની પોટલી છોડી

વહુએ ખીચડી બનાવી

સાસુ-વહુ બને એક થાળીમા ખીચડી જમવા બેઠા

અને જમતા જમતા જ સાસુ-વહુ લડી પડ્યા હવે એ એઠી થાળી કોણે માજવા એ મુદ્દા પર

(૫) એક દહેજ-કથા

પરણાવેલી દીકરીના સાસરે પહોચાડવાનો સામાન તેના મા બાપ તૈયાર કરી રહ્યા છે સ્કૂટર, ફ્રિજ, ટી વી , કબાટ વગેરે તો દીકરીને સાસર મોકલી દીધુ છે કપડાલત્તા, દરદાગીનો, વાસણકૂસણ પૅક થઈ રહ્યા છે બોલી કરતાય વધુ દહેજ અપાયુ છે દીકરીનો બાપ દીકરીની માને શકાથી પૂછે છે

'આપણુ આપેલુ વેવાણને ઓછુ પડશે તો?'

'એનીય વ્યવસ્થા કરી છે ' દીકરીની મા ધીમેથી બોલે છે 'કેરોસીનનો ડબ્બો પણ સાથે મૂકી દીધો છે '

(૬) ઉત્ક્રાન્તિ !

એક માણસ જગલમાથી પસાર થઈ રહ્યો હતો રાતનુ અધારુ ઊતરી રહ્યુ હતુ તેણે જોયુ તો એક વિકરાળ વાઘ એની તરફ ધસી આવતો હતો ગભરાઈને તે દોટ મૂકીને એક ઝાડ પર ચડી ગયો ઝાડ પર ચડી ગયા બાદ તેણે જોયુ તો એક મોટો જગલી વાદરો બાજુની ડાળ પર બેઠો હતો ભયથી તે થરથર ધ્રૂજવા માડ્યો ઉપર નીચે બને તરફ મોત હતુ તેણે બીતા બીતા બદર પર એક નજર નાખી બદરે તેને સહાનુભૂતિથી કહ્યુ 'તુ ડરીશ નહી તુ સલામત છે ' મનોમન તેણે બદરનો આભાર માન્યો રાત વધવા માડી, પણ વાઘ એ ઝાડ નીચે જ અડિગો લગાવી બેઠો હતો તે ખસે એવો કોઈ અણસાર જણાતો નહોતો

બદરે મુસાફરને જણાવ્યુ 'રાત થઈ ગઈ છે ને તુ થાકી ગયેલો જણાય છે એક કામ કરીએ આપણે બને વારાફરતી જાગીએ પહેલા હુ જાગીશ અડધી રાત વીતી જાય એટલે તને જગાડીશ તુ જાગજે ને હુ ઊંઘીશ એમ સવાર પડશે એટલે વાઘ કટાળી રસ્તે પડી જશે '

'ભલે ' કહી માણસે એક મોટી લાબી ડાળ પર લબાવ્યુ સખત થાકને કારણે તે નિદ્રાવશ થઈ ગયો તે ઊંઘી ગયો છે જાણી વાઘે બદરને સમજાવટભર્યા અવાજે વિનતી કરી 'મિત્ર,

આપણે તો કાયમ સાથે રહેવાનું છે... મને કકડીને ભૂખ લાગી છે. તું ધક્કો મારી દે એટલે એને લઈને ચાલ્યો જાઉં...'

'એ ન બને, આ મારો મહેમાન છે ને મારા ભરોસે તે તારા ભયનેય બાજુ પર મૂકીને સૂઈ રહ્યો છે. હું વિશ્વાસઘાત હરગિજ નહીં કરું...' અડધી રાત સુધી વાઘે બંદરને મનાવવા પ્રયાસ કર્યો પણ એમાં સફળ ન થયો.

અડધી રાત પૂરી થઈ એટલે માણસને જગાડીને બંદર ઊંઘી ગયો. વાઘે પોતાનો જૂનો પ્રસ્તાવ માણસ આગળ મૂક્યો, જણાવ્યું કે, 'તું એને ધક્કો માર. તેને લઈને હું ચાલ્યો જઈશ... તને હું જીવતદાન આપીશ...' માણસ ઘડીભર વિચારમાં પડી ગયો. વાઘનું કહેવું ખાસ ખોટું ન જણાયું. તેણે બંદરને જોરથી હડસેલો માર્યો, બંદર પડતાં સહેજમાં બચી ગયો. તેના હાથમાં સમયસર એક ડાળ આવી ગઈ.

હવે માણસ ડરી ગયો. બંદરને તે કરગરવા માંડ્યો. બંદર તેની સામે લાલ આંખે જોતો હતો. માણસ માફ કરવા માટે તેને આજીજી કરવા લાગ્યો એટલે આગ વેરતી આંખે તે બોલ્યો: 'તને હું એક જ શરતે જવા દઉં છું. શરત એટલી છે કે માણસ વાંદરામાંથી ઊતરી આવ્યો છે એવી ડાર્વિનની વાત હવે પછી તું ક્યારેય કોઈને નહીં કહે...' આંખ આડા કાન

(તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ 'નમું તે હાસ્ય–બ્રહ્મને...' વિનોદ - વિશેષ) ગ્રંથમાંથી.
સંપાદક : રતિલાલ બોરીસાગર)

જૂના આજીવન ગ્રાહકોને વિનંતી

આજીવન ગ્રાહકોના લવાજમમાં અનિવાર્ય રીતે તેમ જ નાછૂટકે વધારો કરવાનું થયું છે. જે આજીવન ગ્રાહકો રૂ. ૫૦૦(પાંચસો)નો આ વધારો સ્વૈચ્છિક રીતે ભેટ મોકલવા તથા એ પ્રકારે 'અખંડ આનંદ'ને મદદરૂપ થવાની ભાવના રાખતા હોય તેમને એમ કરવાની વિનંતી છે.

સંપર્ક :
વ્યવસ્થાપક, 'અખંડ આનંદ' કાર્યાલય
જી.પી.ઓ પોસ્ટબૉક્સ ૧૨૩
રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ચરિત્ર

જોમવંતી હસ્તી : સરદાર પટેલ

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

સમય સોમવાર, ઑક્ટોબર ૧૦, ૧૯૪૯
સ્થળ કાઉન્સિલ હૉલ, નવી દિલ્હી
દૃશ્ય આપણી બંધારણસભાના સભ્યોની એક મીટિંગ

'જાતજાતના લોકો ભાતભાતના વસ્ત્રોમા સજ્જ થઈ ચર્ચામા ભાગ લઈ રહ્યા છે ચર્ચા ચાલી રહી છે કે બ્રિટિશ શાસનના અંતને કારણે કહેવાતા 'નોંધારા' બનેલા આઈ સી એસ ઑફિસરોને સ્વતંત્ર ભારતમા કોઈ ખાસ બાંયધરી આપવી કે કેમ? વહેતી ગંગામા હાથ બોળનારા એક જૂના અને અનુભવી કૉંગ્રેસનેતા ખાસ બાંયધરીની વિરુદ્ધમા જોરદાર પ્રવચન આપી રહ્યા છે તેમનુ કહેવુ છે કે બ્રિટિશ શાસનને વફાદાર રહેનાર લોકોને ખાસ બાંયધરી શા માટે? પણ શ્રોતાઓના અસીમ આશ્ચર્ય વચ્ચે ચાલુ પ્રવચને જ તેમણે એકદમ પલટી મારી બાંયધરીની વિરુદ્ધ બોલનાર તેની તરફેણમા બોલવા લાગ્યા અને તે પણ જોરજોરથી!'

એક મોટા નાટકની જાણે શરૂઆત થઈ નાટકના સૂત્રધાર હતા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ! ચુમોતેર વર્ષના વયોવૃદ્ધ સરદારના આગમન સાથે જ પેલા નેતાના પ્રવચનનો સૂર બદલાયો! માંદગીમાથી તાજા જ ઊઠેલા સરદારના પગલા ભલે પહેલા જેવા સ્થિર નહોતા પણ તેમના કડક છતા ભવ્ય વ્યક્તિત્વની ઝાંખી આજે પણ થઈ શકતી હતી સૂર બદલાવાનુ કારણ હતુ કે 'નોંધારા' સનદી અમલદારોને સરદારે રીતસર અપનાવી લીધા હતા સરદાર પટેલના કારણે આઈ સી એસ ઑફિસરોને બ્રિટિશ શાસનમા નહોતી તેટલી સ્વતંત્ર ભારતમા સત્તા મળી હતી સાચુ પૂછો તો આદર્શની આરસીમા તાકતા રહેવુ સરદારની પ્રકૃતિમા જ નહોતુ અત્યંત જરૂરી કાર્ય શુ છે અને શુ બિનજરૂરી છે તેનો અગ્રતાક્રમ નક્કી કર્યા પછી જ તેમના કાર્યોની મક્કમ શરૂઆત થતી નવા નવા આઝાદ થયેલ ભારતમા પ્રથમ અને પાયાની જરૂરિયાત હતી સ્થિર રાજ્યતંત્રની સનદી અમલદારોની સનિષ્ઠ સેવા વિના સ્થિરતા ક્યા શક્ય હતી?

તેમના વ્યક્તિત્વનુ એક પાસુ તેમની ધાક હતી તેમની હાજરીની અવગણના કરવી કે તેમની હાજરીમા સમજદારી વિનાની વાતો કરવી અશક્ય હતી ધાક એવો ગુણ છે જેમા વિરોધી અંદરથી ફફડતો હોવા છતા સામેવાળાની શક્તિને મનથી બિરદાવતો પણ હોય સરદારના આગમન માત્રથી વિરોધીઓમા ભયનુ એક લખલખુ પસાર થઈ જતુ એક Giant Killer તરીકે તેમની ગણના થતી સ્પષ્ટતાથી કહેવુ હોય તો કહી શકાય કે લોકો તેમને ચાહતા હતા તેનાથી ઘણા વધારે ડરતા હતા સરદાર આધુનિક ભારતની એક જોમવંતી હસ્તી હતા

ભારતીય ઉપખંડને અનેક ટુકડાઓમા વિભાજિત થતુ જોવાનુ બ્રિટિશરોનુ સ્વપ્ન ખંડિત કરવાનુ શ્રેય જો કોઈ એકને જ આપવાનુ હોય તો તે સરદાર સિવાય કોણ હોઈ શકે? પાંચસો ત્રેસઠ રજવાડાનુ એકીકરણ કરી તેમણે ભારતીય ઇતિહાસના પૃષ્ઠો પર પોતાનુ સ્થાન અંકે કરી લીધુ છે

સરદાર પટેલ અને જવાહરલાલ નેહરુના વ્યક્તિત્વ ભિન્ન હતાં. ચાણક્ય બુદ્ધિ ધરાવતા સરદાર વ્યવહારદક્ષ હતા તો આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ ધરાવતા નેહરુ હતા સ્વપ્નદ્રષ્ટા. વાસ્તવવાદીનાં પગલાં ધરતી પર પડતાં હોય છે, આદર્શવાદીનાં પગલાં આકાશમાં. વ્યવહારુ માણસ નિસરણીના એક એક પગથિયા ગણતો જાય અને ઉપર ચઢતો જાય. આદર્શવાદી પગથિયાની ગણતરી વિના જ ઉપર પહોંચી જઈ પોતે સમયથી કેટલો આગળ છે તે બતાવવા ચાહે છે. આદર્શવાદીની નિસરણી ઝાલનાર વાસ્તવવાદી ન હોય તો આદર્શવાદીને પછડાતાં શું વાર લાગે? અને સ્વપ્નભૂમિની ઝાંખી કરાવનાર દ્રષ્ટા ન હોય તો વ્યાવહારિકતાના અડાબીડ જંગલમાં અટવાઈ જનારને બહાર લાવનાર કોણ? આમ બન્ને — સરદાર અને નેહરુ - એકબીજાના પૂરક હતા અને બહુ લાંબો સમય પૂરક બનીને એકબીજાને સંભળતા રહ્યા.

પાટીદાર કોમમાંથી આવતા સરદાર ખેડૂતપુત્ર હતા અને આ કારણે ખેડૂતોની ભાષા અને ખેડૂતોના પ્રશ્નો બરાબર સમજી શકતા. તેમનો જન્મ નડિયાદ (જિ. ખેડા-ગુજરાત)માં ૩૧મી ઑક્ટોબર ૧૮૭૫ના રોજ થયો હતો.

ઈ. સ. ૧૯૦૧માં વકીલાતની પરીક્ષામાં સફળતા મળ્યા પછી તેમની ઇચ્છા હતી લંડન જઈ બૅરિસ્ટર થવાની. પરન્તુ મોટાભાઈ વિઠ્ઠલભાઈ પણ આ જ સ્વપ્ન જોતા હતા. કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ એવી હતી કે બેમાંથી એક જ જઈ શકે. હંમેશની જેમ ત્યાગ કરવાનું વલ્લભભાઈને ભાગે આવ્યું.

પછીનાં નવ લાંબાં વર્ષો તેઓ કાયદાની પ્રૅક્ટિસ કરતા રહ્યા જેથી ઈંગ્લૅંડ જઈ બૅરિસ્ટર બનવાનું શક્ય બને. અંતે ૧૯૧૦માં લંડન પહોંચી બૅરિસ્ટરીનો કોર્સ બે વર્ષમાં પૂરો કરી ઑનર્સ સાથે પરીક્ષામાં સફળતા મેળવી. ૧૯૧૩માં ભારત પાછા ફરી ફોજદારી વકીલ તરીકે બહુ જ ટૂંક સમયમાં જાણીતા થઈ ગયા. સાધન-સાધ્યની ચિંતામાં પડ્યા સિવાય વલ્લભભાઈ જે આસાનીથી સામા પક્ષના વકીલના છક્કા છોડાવતા તે જોઈ તેમને ત્યાં અસીલોની લાઈન લાગવા લાગી.

૧૯૧૭-૧૮ના અરસામાં વલ્લભભાઈ ગાંધીવાદ તરફ ઢળ્યા. તે દિવસોમાં ગાંધીજી અમદાવાદની ગુજરાત ક્લબમાં અવારનવાર આવતા જેથી આગેવાન નાગરિકોને પોતાના દૃષ્ટિબિંદુથી વાકેફ કરી શકાય. વલ્લભભાઈ તે ક્લબના સભ્ય હતા. તેમની ક્લબ-પ્રવૃત્તિમાં પાનાં રમવાં, સતત ધૂમ્રપાન કરતા રહેવું અને તક મળતાં જ ગાંધીજીની મજાક ઉડાવવાનો સમાવેશ થતો હતો. પણ ગાંધીજીના ચુંબકીય આકર્ષણથી તે પોતાને મુક્ત ન જ રાખી શક્યા. તેટલું જ નહીં, જોતજોતામાં તે ગાંધીજીના જમણા અને કદાચ ડાબા હાથ પણ બની રહ્યા.

પછી તો અનેક આંદોલનોમાં તેઓ ગાંધીજીના સેનાપતિ સાબિત થયા. ખાસ કરીને તેમાં ખેડા, નાગપુર તથા બોરસદના સત્યાગ્રહ ગણાવી શકાય. પણ ખરેખર તો બારડોલી સત્યાગ્રહે તેમની ખ્યાતિમાં ચાર ચાંદ લગાવી દીધા. આજની તારીખમાં પણ તે લડત અહિંસક સત્યાગ્રહની એક મિસાલ બની રહી છે. આ લડતોએ વલ્લભભાઈને એક જબરદસ્ત સંયોજક, એક પ્રચંડ સત્યાગ્રહી અને અક્કલના આટાપાટા ખેલી શકતા એક 'સરદાર' સાબિત કર્યા. બારડોલી સત્યાગ્રહના સફળ સંચાલન બાદ તેમને કરાંચી કૉંગ્રેસ અધિવેશનમાં (ઈ. સ. ૧૯૩૧) પ્રમુખપદ મળ્યું.

બારડોલીના 'વીર નાયક' વલ્લભભાઈ માટે અહિંસાએ શ્રદ્ધાનો વિષય ઓછો હતો; હતો એક નીતિવિષયક નિર્ણય જેનો ખરા હૃદયથી અમલ કરવાનો હતો.

આ બધા આંદોલનો પછી પણ ગુજરાતની બહારના લોકો તો ઓગણીસો ત્રીસ પછી જ સરદારને ઓળખતા થયા દૂર રહીને સંચાલન કરવાની remote control 'રિમોટ કન્ટ્રોલ'ની પદ્ધતિ તેમને વધારે માફક આવતી સમાજવાદની તરફેણ કરતા તેમના વિરોધી યુવાનોને પ્રચાર સિવાય ગુપચુપ પાયાનું કામ કરતા રહેવાની સલાહ આપતી વખતે તેઓ એક પ્રસંગ અવશ્ય ટાંકતા પ્રસંગ હતો કલકત્તા કૉંગ્રેસના વાર્ષિક અધિવેશન સમયનો કોઈ કારણસર જ્યા મીટિંગ ચાલી રહી હતી તે વિશાળ તંબુમા ગાંધીજી સાથે તેઓ જઈ ન શક્યા પછીથી જવા ગયા તો તેમને ઓળખી ન શકતા સ્વયંસેવકોએ તેમને અટકાવ્યા કોઈ પણ પ્રકારનો તમાશો કર્યા સિવાય તેઓ પાછા પોતાના નાના તંબુમા જઈ આરામથી સૂઈ ગયા! પાયાનું કામ કરતા કરતા જ તેઓ પ્રસિદ્ધિના શિખર પર પહોંચ્યા હતા

સરદાર પાસે નેહરુ જેવુ આકર્ષક વ્યક્તિત્વ નહોતુ નહોતી ગાંધીજી જેવી સરળતા અને નહોતી સરોજિની નાયડુ જેવી વક્તૃત્વશક્તિ તેમના અંગ્રેજીમા અપાયેલા પ્રવચનો અતિ સામાન્ય ગણાતા તેમના પ્રવચનોની હિંદી ભાષા લોકોમા રમૂજ પ્રસરાવતી પણ જ્યારે તેઓ ખેડૂતોને સરળ ગુજરાતીમા અને હૈયા સોસરવી ભાષામા સંબોધતા ત્યારે તેમના વાણીપ્રવાહની બાજુમા કોઈ ઊભુ રહી શકતુ નહી તેમના બારડોલી સત્યાગ્રહ સમયના પ્રવચનો ગુજરાતી ગદ્યશક્તિના બળકટ નમૂના છે

આપણા ખેડૂતો કરે તેવી જ હસીમજાક વલ્લભભાઈ પણ અવારનવાર કરતા રહેતા બારડોલી સત્યાગ્રહ સમયની જ વાત છે મહેસૂલ ભરવાની ના પાડતા ખેડૂતોની ભેંસો સરકારે જપ્ત કરી લીધી ભેંસો જપ્ત તો થઈ ગઈ પણ હવે તેમને દેખભાળ કરવાવાળુ કોણ? સારસંભાળ વિનાની કાળી ભેંસો સાવ ફિક્કી પડવા એક પ્રવચનમા સરદારે ટટકાર્યું — "ગોરા સાહેબોએ આપણી ભેંસો જપ્ત તો કરી લીધી હવે તેમને ભૂખે મારી તેમની મેમસાહેબો જેવી રૂપાળી રૂપાળી બનાવી રહ્યા છે" ખેડૂતોએ આ રમૂજને ખૂબ માણી અને તે એક યાદગાર રમૂજ બની ગઈ

ભાવુક થયા સિવાય લાગણીઓ પર લગામ રાખવી એ ગાંધીજી અને સરદાર બન્નેની ખાસિયત હતી ગાંધીજીનો જીભ પરનો કાબૂ સંતોને શોભે તેવો હતો — સરદારનો હતો સેનાપતિ સરીખો વિઠ્ઠલભાઈ પટેલના મૃતદેહને યુરોપથી ભારત લાવવામા આવ્યો ત્યારે સરદાર જેલમા હતા બ્રિટિશ સરકારે અમુક શરતોને અધીન તેમને છોડવાની તૈયારી બતાવી પણ શરતોને આધીન થાય તો તે સરદાર શાના? તેમણે જેલવાસ ચાલુ રાખ્યો

સ્વતંત્ર ભારતમા ગૃહપ્રધાનનો હોદ્દો મોટી ઉંમરે સંભાળ્યા પછી પણ તેઓ પુત્રી મણિબહેન સાથે વહેલી સવારે યુવાનની સ્ફૂર્તિથી ફરવા જતા સવારનુ ફરવા જવુ જાણે એક હરતોફરતો દરબાર બની જતુ તેમની સાથે ફરવામા ઉદ્યોગપતિ ઘનશ્યામદાસ બિરલા, લોકસભાના સ્પીકર શ્રી માવળંકર અને અન્ય મિત્રો રહેતા તેમનાથી થોડે જ પાછળ વીસથી ત્રીસ માણસો માત્ર પોતાના નાનામોટા પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે તેમની પાસે આવતા ફરતા ફરતા જ સરદાર સાથે તેમની ટૂંકી મુલાકાતો કરાવી દઈ તે સહુને મણિબહેન વિદાય કરતા આ રીતે સામાન્ય માણસો સાથે પણ સરદાર સંપર્કમા રહેતા પુત્રી મણિબહેનની કાળજી અને જાગૃતિને કારણે જ પિતાની જિંદગીમા ઉપયોગી દસ વર્ષો ઉમેરાઈ ગયા તે કથનમા ઘણું તથ્ય છે

સરદારનો જીવનદીપ બુઝાયો ૧૫ ડિસેમ્બર, ૧૯૫૦ના રોજ. નવા નવા આઝાદ થયેલ ભારતના ઇતિહાસને મોટો વળાંક આપતી એક ઘટના હોય તો તે છે સરદાર પટેલનું નિધન.

સરદારની વિશિષ્ટતા હતી તે તેમની કોઠાસૂઝ — અમેરિકનો જેને horse sense કહે છે તે. તેમની વેધક દૃષ્ટિ સામેવાળા માણસને બરાબર ઓળખી લેતી અને કોઈ પણ સમસ્યાના મૂળ સુધી જઈ શકતી. તેમના ગમા-અણગમાની ભાગ્યે જ કોઈ અવગણના કરવાની હિંમત કરતું. માથે લીધેલા કામને પૂરું કર્યા સિવાય મુકાય જ નહીં એવો તેમનો આગ્રહ રહેતો. આ સંદર્ભમાં તેમના કટ્ટર હરીફ પાકિસ્તાનના વડા પ્રધાન લિયાકત અલીખાનના શબ્દો યાદ કરવા જેવા છે — ''પટેલના નીતિનિયમો સામે તમારો વિરોધ, મોટો વિરોધ હોઈ શકે પણ તેમની સ્પષ્ટ વિચારશક્તિ અને વિચારને અમલમાં મૂકવાની આવડત વિશે ક્યારેય બેમત ન હોઈ શકે.'' આટલા માટે જ લોકો વલ્લભભાઈ પટેલને 'સરદાર' કહેતા અને હવે ભારત 'સરદારવિહોણું' છે.

સારાનુવાદ : જિતેન્દ્ર શાહ

(તંત્રીની નોંધ : કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણીની ઇ.સ. ૧૯૫૧માં અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રગટ થયેલી પુસ્તિકા 'ધ બિગ ૪ ઑફ ઇન્ડિયા'ના સરદાર પટેલ ઉપરના પ્રકરણનો સંક્ષિપ્ત સારાનુવાદ પ્રગટ કર્યો છે. આ લખાણમાં પત્રકાર તેમ જ લેખક શ્રીધરાણીનું દૃષ્ટિબિંદુ પ્રગટ થયું છે. શ્રીધરાણી લિખિત મૂળ પુસ્તિકા હાલ ઉપલબ્ધ નથી.)

એમની (સરદારની) ખરી કસોટી ગાંધીજીના ગયા પછી હતી. સરદારે દેશી રાજ્યોને થાળે પાડવાની, દેશની એકતાના શિલ્પી તરીકેની કામગીરી યશસ્વી રીતે પાર પાડી. આપણો દેશ એવડો મોટો અને અનેક મોટી સમસ્યાઓવાળો છે કે વિવિધ પ્રકારના મહાન પુરુષોની સેવાઓની એને હમેશાં જરૂર રહે. સરદારે ગાંધીજીની હત્યા થઈ એ સાંજે વાયુપ્રવચનની 'મેરે ભાઈ જવાહરલાલને જો કહા....' એવી શરૂઆત કરીને, સારા દેશને પોતે વડા પ્રધાનને ટેકો અને હૂંફ આપશે એ વિદિત કરી દીધું. જવાહરલાલ પણ મહાનુભાવ હતા. એક વખત એમણે 'માય લીડર' - મારા નેતા એવા ઉલ્લાસભર્યા ઉલ્લેખથી એમને બિરદાવ્યા હતા. તેઓ બંનેનાં વ્યક્તિત્વ એકમેકને પૂરક બની રહ્યાં, કેમ કે બંનેની એકમાત્ર લગની ભારત માટેની હતી.

- ઉમાશંકર જોશી

બાયપાસ સર્જરીને 'બાયપાસ' કરી શકાય ખરી?*

ડૉ મહેરવાન ભમગરા

હાર્ટ સ્પેશિયાલિસ્ટ અમેરિકન ડૉ ડીન ઓર્નિશનુ નામ આજકાલ આપણે ત્યા ઠીક ઠીક જાણીતુ થયુ છે ડૉ ઓર્નિશને જો બાયપાસ સર્જરી વિશે ઉપલો સવાલ કોઈ પૂછે તો ઓર્નિશ એનો ઉત્તર હકારાત્મક જ આપે અમેરિકામા એક સન્માનનીય યોગી સ્વામી સચ્ચિદાનદજી અડધી સદીથી એક આશ્રમ ચલાવે છે ઓર્નિશ એમના સપર્કમા આવ્યા ત્યારથી એમની કાર્ડિયોલોજીની પ્રેક્ટિસમા આમૂળ પરિવર્તન થવા લાગ્યુ સ્વામીજીના આશ્રમમા સાધકોમાના કેટલાક એમ ડી ની ઉપાધિ પામેલા ડૉક્ટરો શરૂઆતથી આજ સુધી સેવા આપતા આવ્યા છે એ ડૉક્ટરોનો અનુભવ રહ્યો છે કે આશ્રમમા બે-ત્રણ સપ્તાહ જેટલા ઓછા સમય માટે આવીને સાધના કરનાર પુરુષો અને સ્ત્રીઓને પણ એમના શારીરિક નાનામોટા રોગોમા ફાયદો થયેલો જણાય છે અમેરિકનોમા કબજિયાત બહુ સામાન્ય હોય છે, ઘણાખરાને ઝાડો આતરે આતરે ઊતરતો હોય છે ઊંચુ બ્લડપ્રેશર, ડાયાબિટીસ, દમનો રોગ, પેટમા ચાદુ, કોલાઇટીસ, હાઇપર ઍસિડિટી જેવો શારીરિક તકલીફો પણ સામાન્ય રીતે અમેરિકનોમા જોવા મળે, જેની પાછળ માનસિક તાણાવ, ઉપાધિઓ ગ્રસ્ત કૌટુબિક, સામાજિક કે ધધાકીય જીવન કારણભૂત હોય! આશ્રમમા થોડા દિવસમા જ આવી તકલીફોમા આ દર્દીઓને રાહતનો અનુભવ થવા લાગે અનિદ્રાનો દર્દી ઊંઘની ગોળી લીધા વિના સારી રીતે ઊંઘતો થઈ જાય ડાયાબિટીસનો દર્દી ઇન્સ્યુલિનનો યા ગોળીઓનો ડોઝ ઘટાડી શકે ઊંચુ રક્ત-દબાણ વગર દવાએ કાબૂમા આવી જાય

યોગના આસનો અને પ્રાણાયામ ઉપરાત નેતિ કે બસ્તિ જેવી શુદ્ધિક્રિયાઓથી તો ફાયદો થાય જ, ઉપરાત, માસાહાર બધ થઈ, સાદો શાકાહાર જ ખાવા મળે, તેનાથી પણ શરીરના દરેક અવયવની કાર્યક્ષમતા સુધરે, કારણ માસનો આહાર લિવર કિડની, આતરડા જેવા મુખ્ય અવયવો પર વધુ યુરિક ઍસિડને ક રેસાના અભાવને કારણે ભારે બોજ નાખતો હોય છે આશ્રમમા તો બીફ, મટન, ચીકન કે ઈંડા હોય જ નહી, ઉપરાત શરાબ, વ્હીસ્કી તો શુ, બીયર કે કોલા જેવા પીણા પણ ઉપલબ્ધ હોય નહી આ રીતે, સાત્ત્વિક ખાનપાન, નિયમિત વ્યાયામ, રોજિદુ મેડિટેશન, શાત, નૈસર્ગિક, હરિયાળુ વાતાવરણ વગેરે સ્વાસ્થ્યવર્ધક પરિબળોને કારણે દરેક સાધકને આશ્રમમા રહેવાથી સ્વાસ્થ્ય લાભ જણાવા લાગે જ સાધકોમા જે ક્વૉલિફાઇડ ડૉક્ટરો હતા તે લોકોએ આશ્રમમા જ એક મેડિકલ કેન્દ્ર શરૂઆતથી ચાલુ કરેલુ અને એમા એક લૅબોરેટરી પણ સ્થાપેલી ધીરે ધીરે ત્યા નાને પાયે એક રિસર્ચ સેન્ટર ચાલુ કરાયુ જેમા યોગિક જીવનશૈલીથી જીવતા દર્દીઓને થતા આરોગ્ય

* ડૉ પી વી આર ભાસ્કરરાવનુ આ વિષયનુ એક પુસ્તક છે 'God Bye to Bypass Surgery and Angioplasty Biodynamics' (1998) 131 Gudimalkapur, Mehaipatle Hydrabad 500 028

લાભના રેકર્ડ આજપર્યંત વ્યવસ્થિત રીતે રખાય છે.

કાર્ડિયોલૉજિસ્ટ ડૉક્ટર ડીન ઑર્નિશે પોતે યોગવિદ્યામાં સારું ખેડાણ કરી, પોતાના જીવનમાં શાકાહાર, નિયમિત યોગાસનો, શવાસન અને ધ્યાનને સ્થાન આપી, એવી જ સાત્ત્વિક જીવનશૈલીનો પોતાના દર્દીઓમાં પણ પ્રચાર કરવા માંડ્યો. ચીકન કે ગૌમાંસ નિયમિત ખાનાર, તણાવગ્રસ્ત - કામધંધામાં ગળાડૂબ રહેનાર કે કૌટુંબિક યા સામાજિક ઉપાધિઓમાં ફસેલા દર્દીને 'ફેટી ડિજનરેશન ઑફ હાર્ટ' કે 'વાલ્વ્યુલર હાર્ટ ડીસીસ' યા અન્ય પ્રકારના હૃદયરોગો થાય તો ડૉક્ટર ઑર્નિશ એવા દર્દીઓને સાદા શાકાહાર તરફ વાળવા પ્રયત્ન કરતા તથા એમને આસનો, શવાસનો તેમ જ ધ્યાનની તાલીમ આપતા. કૉરોનરી આર્ટરી ડીસીસ થયું હોય તોપણ બાયપાસ સર્જરીને બદલે હળવી દવાઓ અને પ્રાકૃતિક ઉપાયોથી જ એમને સ્વસ્થ કરવાનો યત્ન કરતા. ઍન્જિયોગ્રાફીની તપાસ ઉપચાર પહેલાં કરાવતા અને ઉપચાર પછી પણ કરાવતા. બધાં દર્દીઓમાં નહીં, પરંતુ કેટલાક દર્દીઓમાં શરૂઆતમાં જે અવરોધ કૉરોનરી આર્ટરીમાં દેખાયો હોય, તે આ ઉપચારોથી પછીના ઍન્જિયોગ્રાફીના રિપોર્ટમાં જોવા ન મળે એવું બનતું!

કૉરોનરી આર્ટરીના અવરોધોનો આ જાતનો નોન-સર્જિકલ ઉપચાર આજે આપણા દેશના કદાચ ૧૨-૧૫ હિંમતવાન કાર્ડિયોલૉજિસ્ટોએ પણ અપનાવવા માંડ્યો છે. અમદાવાદના મશહૂર હૃદયરોગ-નિષ્ણાત ડૉ. રમેશ કાપડિયાએ તો એક યુનિવર્સલહીલિંગ નામની સંસ્થા સ્થાપીને અને ગુજરાતી તથા અંગ્રેજીમાં પુસ્તકો બહાર પાડીને આ દિશામાં ઘણું મોટું યોગદાન કર્યું છે. એમના સિદ્ધાંતો પ્રમાણેના યોગ શિક્ષણના વર્ગો પણ અમદાવાદની એક શાળામાં નિયમિત રૂપે ચાલે છે. અલબત્ત, મોટા ભાગના હૃદયરોગી સ્વાદેન્દ્રિયના ગુલામ તરીકે જ જીવવાનું પસંદ કરતા હોય છે તે ઉપરાંત આળસુ, બેઠાળુ જીવન ત્યાગીને નિયમિત વ્યાયામનો કાર્યક્રમ અપનાવવાની રુચિ કેળવવા જરા પણ ઉત્સુક ન હોવાને કારણે એ દર્દીઓ શૉર્ટકટ ઉપાય તરીકે બાયપાસ સર્જરી પસંદ કરી લે છે.

હૃદયનો પમ્પ

બાયપાસ સર્જરીની મંજૂરી આપનાર દરેક દર્દીએ હૃદય એ કેટલો સશક્ત પમ્પ છે તે વિશે અને બાયપાસના ઑપરેશન વિશે બધી માહિતી મેળવી લેવી જોઈએ, જેથી પાછળથી પસ્તાવું ન પડે. હૃદય જેવા પમ્પની તો કલ્પના કરવી પણ મુશ્કેલ છે. માનવે શોધેલો કોઈ એવો પમ્પ નથી કે જે સિત્તેર, એંસી કે સો વર્ષ એક મિનિટના પણ આરામ વિના કે સાફ-સફાઈ માટે બંધ કરવાની જરૂર વિના કામ કરતો જ રહે! એને કોઈ ઑઈલિંગ કે સર્વિસિંગ ક્યારે પણ આખી જિંદગીમાં કરવાનું જ ન હોય! કેટલાક માણસોને આપણે 'વરકાહોલિક' કહીએ છીએ, પરંતુ હૃદયની સરખામણીમાં તો એમને આળસુ ગણવા પડે! હૃદયને ૭૦-૮૦ વર્ષે પણ એક દિવસની તો શું એક મિનિટની પણ રજા ન મળે. એ છુટ્ટી પાળે તો થોડી સેકન્ડમાં જ આપણી જિંદગીથી છુટ્ટી થઈ જાય! એને તો ફક્ત બે ધબકારા વચ્ચે જે આરામ મળે તે ક્ષણિક આરામ મેળવી લેવાનો! શરીરનાં બધાં જ નાનાંમોટાં અંગોને લોહી પહોંચાડવાનું કપરું કામ કરનાર એક અદ્ભુત પમ્પ તે આ હૃદય છે. શરીરના કરોડો કોષો સુધી રક્ત-સંચાર થાય નહીં, તો એ કોષોનું જીવન ટૂંકું થઈ જાય. લોહી વિના આપણી કોઈ પણ ઇન્દ્રિય કામ ન કરી શકે. કાન સાંભળી ન શકે અને આંખો જોઈ ન

શકે વળી, મગજના કોષોને તો શુદ્ધત્તમ રક્તની આવશ્યકતા હોય, જે વિના મગજના તતુઓ અને સાથે સકળાયેલા કરોડરજ્જુ તથા જ્ઞાન તતુઓ તેમ જ આખુ ચેતાતત્ર ભાગી પડે લોહીના ઑક્સિજન-સભર રાતા કણો શરીરના કોષોને પોષણ પહોચાડતા હોય છે અને વળતામા કાર્બનડાયૉક્સાઈડના કચરાવાળુ લોહી હૃદય તરફ ફેફસામા વિશુદ્ધ થયા પછી પાછુ કરે છે વળી, હૃદયના સ્નાયુઓને પણ આ ઑક્સિજનયુક્ત રાતા કણો જ પોષણ આપતા હોય છે હૃદયને આ પોષણ ન મળે તો 'ઇસ્ચેમિક હાર્ટ ડીસીસ' થાય છે

હૃદયના સ્નાયુઓને ત્રણ મુખ્ય ધમની, કૉરોનરી આર્ટરિઝ અને એની નાની નાની શાખાઓ, આર્ટિરિઓલ્ઝ રક્ત પહોચાડવાનુ કામ કરે છે ક્રોધી કે વારવાર તણાવ કે હતાશા અનુભવતી વ્યક્તિઓમા આ ધમનીઓ અને એની શાખાઓ પણ તણાવગ્રસ્ત થઈ સકોચન અનુભવે છે, એટલે જે વ્યક્તિ ઉદ્વેગમય જીવન જીવતી હોય, તેને હૃદયરોગની શક્યતા ઘણી રહે, બીજુ જે વ્યક્તિના ખોરાકમા રિફાઈન્ડ સાકર કે મેદો કે પૉલિશ કરેલા ચોખા જેવો સ્ટાર્ચ વધારે આવતો હોય, યા જે દૂધમાની પ્રાણીજ ચરબી, યા ઠડા બીફ કે મટન, યા ચીકન જેવો માસાહાર વધુ કરતી હોય, યા ધૂમ્રપાનની બધાણી હોય, તેની ધમનિઓની દીવાલો સખત થવાની શક્યતા વધવા સાથે એ દીવાલોના અદરના ભાગમા ચીકાશવાળા ગઠ્ઠાના અવરોધ (બ્લૉકેજ) પણ વહેલા પેદા થાય આ આર્ટિરિયલ બ્લૉકેજ એક યા બે ધમનિમા હોય, યા વધારેમા વધારે દસ શાખાઓમા પણ હોઈ શકે કુદરતી શાક-ફળનો આહાર જેમા થોડા પ્રમાણમા અકુરિત અનાજ અને કઠોળ પણ લેવાતુ હોય, તેનાથી ધમનિઓ અવરોધમુક્ત થઈ શકે સાથે ચાલવા-ફરવાનો તથા અન્ય પ્રકારનો શ્વાસોચ્છ્વાસનો વ્યાયામ પણ એક અગત્યનો ઉપચાર સમજીને રોજેરોજ કરવાનો હોય તદુપરાત શવાસન અને ધ્યાન પણ દિવસમા બે વેળા કરીને, એ વાતનુ શિક્ષણ મેળવવાનુ રહે કે ભવિષ્યમા દરેક પ્રવૃત્તિમા મનને શાત અને સતુલિત રાખવાનુ જરૂરી છે આવી એક યોગીને છાજે એવી જીવનશૈલી હૃદયરોગીએ અપનાવવી પડે, જેના પરિણામ સ્વરૂપ એનો કૉરોનરી આર્ટરી ડીસીસ કોઈ પણ દવા, ઇંજેક્શન કે ઑપરેશન વિના, કુદરતી રીતે જ દૂર થઈ જાય! પરતુ સ્વાદેન્દ્રિય જેના વશમા હોય એવા માણસો તો દર્દીમાથી પાચ પણ મળવા મુશ્કેલ! તે જ પ્રમાણે રોજિદા જીવનમા કલાક કે દોઢ કલાક વ્યાયામ કરવા તૈયાર થનાર પણ બહુ ઓછા! વળી, ક્રોધ, કામ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર જેવા ષડ્રિપુઓ પર નિયત્રણ રાખી, માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાળવનાર એથી પણ ઓછા! એટલે જેની પાસે બેત્રણ લાખ રૂપિયા ખર્ચવાની ત્રેવડ હોય તે તો બાયપાસ સર્જરી જ પસદ કરી લે અને જેને આર્થિક રીતે ઑપરેશન ન પોસાતુ હોય, યા જેને ઑપરેશન દરમિયાન મોતનો ડર હોય, તે દવાઓ પર આધાર રાખી પૂર્વવત્ જીવનશૈલી પ્રમાણે જીવ્યા કરે! દુનિયામા ખોટા ખાનપાન, ધૂમ્રપાન અને ફિકરચિતાની આદતવાળા તથા વ્યાયામરહિત જીવન જીવનારા અને મનોબળવિહોણા લોકોની સખ્યા વધારે છે, મનોબળ મજબૂત હોય એવા લોકો જવલ્લેજ જોવા મળે છે

સર્જનો ચેતવણી ન આપે !

આ વાઢકાપને બાયપાસ સર્જરી કહેવામા આવે છે, તેનુ કારણ એ છે કે જે આર્ટરીઝમા બ્લૉક છે, તે આર્ટરીઝને કે તેમાના અવરોધવાળા ભાગને જરા પણ અડ્યા વિના, નવી આર્ટરી દર્દીના જ પગ યા હાથમાથી મેળવી

લઈને તેને સીવી લઈને જુદો રક્તમાર્ગ બનાવી લેવાય છે. કેટલાક દર્દીઓમાં આ નવી આર્ટરી પણ સ્વચ્છ અને મજબૂત, શોધેલી જડતી નથી; એવા સંજોગોમાં જેવી મળે તેવી ચલવી લેવી પડે છે. અહીં કોઈના મનમાં પ્રશ્ન થાય કે ૫૦-૬૦ની વયની વ્યક્તિમાં બાયપાસ કરવાનું હોય તો કોઈ ૨૦-૨૫ની વયની વ્યક્તિમાંથી રક્તનલિકા મેળવીને ટ્રાન્સપ્લાન્ટ કરવાનું પસંદ ન કરી શકાય? એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે એમ કરવું હોય તો ટિસ્યૂ-મૅચિંગ કરવું પડે અને ડોનર વ્યક્તિએ પણ રીતસર ઑપરેશન થિયેટરમાં દાખલ થઈ સર્જરી કરાવવી પડે, જેમ કરાવવા કોઈક જ તૈયાર થાય.

પહેલી વાર બાયપાસ સર્જરી કરાય ત્યારે ડૉક્ટરે દર્દીને વિગતવાર જે ચેતવણી આપવી જોઈએ તે સર્જનો આપતા નથી. આ કોઈ નાનું ઑપરેશન-કાકડા કે ફોડા પર કરાય એવું નથી હોતું; એમાં છાતીના બ્રેસ્ટ-બોન હાડકાંને કાપીને, છાતી ચીરીને સર્જરી કરવાની હોય છે. ઑપરેશન પછી પણ ખોરાક, વ્યાયામ, વ્યસન, માનસિક સંતુલન વગેરે બાબત દર્દી સાવચેતી ન રાખે અને જીવનશૈલી ન સુધારે તો થોડા મહિનામાં જ નવી ધમનીમાં પણ અવરોધ બંધાવાની શરૂઆત થવા લાગે. હંમેશ, બીજી વેળાનું ઑપરેશન, પહેલા ઑપરેશન કરતાં વધુ ગૂંચવણભર્યું હોય છે. પહેલી વારના ઑપરેશનમાં જ્યારે હૃદય પરનું આવરણ, જેને પેરિકાર્ડિયમ કહે છે, તેના પર છરી ફરે ત્યારે હૃદય અને હૃદયપટળની વચ્ચે જે શોક-એબ્સોર્બર તરીકે કામ કરતું પ્રવાહી હોય છે તે પ્રવાહી બહાર વહી જાય છે; ઑપરેશન પછી એ પ્રવાહી પાછું પેદા થતું નથી. પહેલા ઑપરેશન પછી આ પ્રોટેક્ટિવ વ્યવસ્થા, દર્દીને પાછી કદી મળતી નથી, વળી પહેલી સર્જરીમાં હૃદયની આર્ટરીઝ, આર્ટિરિઓલ્સ વગેરે બરાબર જોઈ શકાય એવાં હોય છે, તેથી વાઢકાપ સરળતાથી થઈ શકે છે. પછીની સર્જરીમાં સ્કાર-ટિસ્યૂને કારણે કઈ કઈ આર્ટરીઝમાં બ્લૉકેજ છે અને એ અવરોધો ક્યાં ક્યાં છે, તે સહેલાઈથી જાણી શકાતું નથી. બીજી વેળાની સર્જરી હાઈ રિસ્ક ગણાય છે, જોકે આજકાલ સર્જિયનો એટલા નિષ્ણાત અને નિપુણ હોય છે કે પહેલી હોય યા પછીની, બાયપાસ સર્જરીમાં જાનનું જોખમ બે ટકાથી વધારે નથી ગણાતું.

ઊંચું રહેતું બ્લડપ્રેશર, ડાયાબિટીસને કારણે વધુ પ્રમાણમાં બ્લડ શુગર, વધુ કોલેસ્ટરૉલ કે ટ્રાયગ્લીસરાઇડ્ઝનો આંક, આક્રોશનો યા ફિકર-ચિંતાનો સ્વભાવ વગેરે શારીરિક ઉપરાંત માનસિક બધાં ફૅક્ટર પર ધ્યાન આપીને જીવન જીવતાં શીખવું જોઈએ. મા અને બાપ બંનેમાં જો હૃદયરોગ હોય, તો દરેક બાળકમાં એવા રોગ આવવાની શક્યતા ૫૦ ટકા સુધીની હોય છે, પરંતુ સંયમિત જીવનશૈલી અપનાવીને આ પ્રકારના વારસાગત ફેક્ટરને પણ અતિક્રમીને, રોગથી બચી શકાય છે. ભલે જીન્સ અને ક્રોમોઝોમ્સથી લાગતું હોય કે ડાયાબિટીસ કે હૃદયરોગ કે જાડાપણું વારસાગત ઊતરી આવશે, સ્વસ્થ જીવનશૈલીથી મોટે ભાગે એવા કોઈ પણ રોગથી બચી શકાય છે. જાડાપણા વિશે ખાસ જાણવું જરૂરી છે કે એનાથી પણ અનેક રોગો ઘર કરે છે, જેમાં હૃદયરોગ ખાસ છે. ચરબીથી લદાયેલું શરીર હૃદય પર ભારે કાર્યબોજ નાખે છે. આપણા દરેકના શરીરમાં સામાન્ય રીતે સાઠ હજાર માઈલ જેટલી, નાનીમોટી રક્તનલિકાઓ જે કેપિલરિઝ, વેઈન્સ, વેઈન્યુલ્સ આર્ટરીઝ વગેરે નામોથી ઓળખાય છે - હોય છે. સાડા પાંચ કે પોણા છ ફૂટની ઊંચાઈના શરીરમાં આટલા હજારો માઈલની પાઈપલાઈનનો કેમ કરી સમાવેશ થઈ શકે, એ સામાન્ય માણસની તો કલ્પનામાં પણ આવી ન શકે! હૃદયે આ

હજારો માઈલ ફેલાયેલી નસોમા લોહીને મોકલવાનુ હોય છે, અને વળી નસોએ પણ આસપાસના સ્નાયુઓ વગેરેની મદદથી લોહીને પાછુ હૃદય તરફ મોકલવાનુ હોય છે જો કાર્ડિઓવાસ્ક્યુલર સિસ્ટમ તદુરસ્ત હોય, તો આ કાર્ય બરાબર ચાલ્યા કરે છે, પરતુ શરીરમા ચરબી વધતી જાય, અને સાઠ હજારને બદલે સિત્તેર કે એસી હજાર માઈલ રક્તનળીઓ કોઈ જાડાપાડા શરીરમા પેદા થાય, તો હૃદય પર કામનો બોજ વધવાથી એની કાર્યક્ષમતા ઓછી થઈને, એ ક્યારેક તો ભાગી પડે છે, જેને આપણે 'હાર્ટફેલ્યોર' કહીએ છીએ

સારા પ્રમાણમા કસરત કરનાર વ્યક્તિનુ હૃદય પણ મજબૂત, સશક્ત બને છે, અને હૃદયના સ્નાયુઓમા કે ધમનીઓમા ચરબીની જમાવટ થઈ 'ફેટી ઈન્ફીલ્ટ્રેશન ઑફ ધ હાર્ટ' યા 'એન્લાર્જમેન્ટ ઑફ ધી હાર્ટ' યા 'કૉરોનરી આર્ટરી ડીસીઝ' જેવા રોગોની શક્યતા છેક જ ઘટી જાય છે, જેટલા ટકા ચરબીની જમાવટ શરીર પર એક હદને અતિક્રમીને થતી હોય, તેનાથી બમણા ટકા હૃદયરોગની શક્યતા વધે છે, યાને નૉર્મલ વજન કરતા વજન ૨૦ ટકા વધારે ચરબીવાળુ થઈ જાય, તો એ વ્યક્તિમા ૪૦ ટકા હૃદયરોગની શક્યતા ઊભી થઈ શકે નોનસ્ટોપ કામ કરતા હૃદયરૂપી પમ્પ પર કામનો બોજ વધી ન જાય તે માટે શરીરને 'ફેટ' નહી, 'ફિટ' રાખવા માટે વ્યાયામ તો રોજ કરવો જ જોઈએ

છેવટ કૉરોનરી આર્ટરી ડીસીઝના દર્દી માટે એક સારા ખબર! અમ નેચરોપથીમા કહીએ છીએ કે કુદરત યા પ્રકૃતિમાતા કરતા મોટો કોઈ ફિઝિશિયન કે સર્જન છે જ નહી જો દર્દી પોતાની રોગકારક, ભોગવાદી, જીવનશૈલી છોડી, યોગવાદી જીવન જીવવા માડે તો કુદરત જ અને માટે હૃદય પર નવી આર્ટરીઝ, રીતસર ઉગાડી દઈને, હૃદયના સ્નાયુને રક્ત બરાબર પહોચાડવાની વ્યવસ્થા કરી દે છે! ડૉક્ટરોએ અનેક કેસમા આ જોયુ જાણ્યુ છે, પણ દર્દીને જણાવતા નથી! પ્રકૃતિમાતા તો આપણને સ્વસ્થ રાખવા અને લાબુ જિવાડવા, હમેશ ઉત્સુક હોય છે, તે આ સાચી, મેડિકલ જર્નલોમા નોંધાયેલી, ઘટનાઓથી સાબિત થાય છે શરીરમા નાનુમોટુ સમારકામ દરેક અવયવમા રોજબરોજ જીવન ઊર્જા 'વાઈટલ પાવર' દ્વારા થતુ જ હોય છે અદ્ભુત રીતે, જૂના, નકામા કોષોને દૂર કરી, નવા કોષો તની જગ્યાએ બેસાડવાનુ, બધી જ રીતે જેને 'રિપેર', 'રિપ્લેસમેન્ટ' અને 'રિનોવેશન' કહી શકાય એવુ કામ, આપણને ખબર પણ ન પડ એ રીતે, શરીરમા દિનરાત ચાલ્યા કરે છે આપણે પ્રકૃતિના માર્ગમા અવરોધ પેદા કરવાનુ બધ કરીએ, તો પ્રકૃતિ સ્વય આપણા અવયવોમા જરૂર પ્રમાણે સર્જરી પણ કરતી જ હોય છે કેન્સરની ગાઠ સુધ્ધા કુદરતે આ પ્રકારે ઑપરેશન કરી દૂર કરી હોય એવા પણ કકડો કિસ્સા ડૉક્ટરોએ જાણ્યા હોય છે એ જ રીતે જીવનઊર્જા 'બ્રાન્ડ ન્યૂ' કૉરોનરી આર્ટિરિઓલ્ઝ પણ ઉગાડીને હૃદયને જીવતદાન બક્ષી શકે છે

છેવટે શ્રી ભગવદ્ગીતામા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહેલા શબ્દોને આપણી સ્વાસ્થ્ય ગીતામા લઈને કહી શકીએ કે 'થાડુ પણ ધર્મનુ આચરણ, મહા અનિષ્ટ, મહા નુકસાનથી આપણુ રક્ષણ કર છે ' શરીર પ્રત્યેનો પણ આપણો એક ધર્મ હોય છે, એ ધર્મનુ પાલન કરીએ તો મહારોગોમાથી પણ પ્રકૃતિ આપણો છુટકારો કરવાની શક્તિ ધરાવે છે આપણુ સ્વાસ્થ્ય મહદશે આપણા હાથમા જ હોય છે, આ સત્ય દુનિયાના ખ્યાતનામ ડાક્ટરોએ પણ સ્વીકાર્યુ જ છે

પુનરપિ

'ખાંડણિયામાં માથાં રામ !'

પન્નાલાલ પટેલ

[ગુજરાતી ભાષાની ઉત્તમ નવલકથાઓ યાદ કરીએ તો 'સરસ્વતીચંદ્ર' અને 'ગુજરાતનો નાથ' પછી 'માનવીની ભવાઈ' કદાચ તરત યાદ આવે. કાળુ અને રાજુ આ નવલકથાનાં મુખ્ય પાત્રો છે. નાનપણમાં બંનેનું સગપણ થયેલું. પણ ઈર્ષાળુ માલી(કાળુની કાકી)એ સગપણ ફોક કરાવ્યું. બે મળેલા જીવ કાયમ એકબીજા વગર ઝૂર્યા. પણ આ કથા માત્ર કાળુ અને રાજુની નથી સમગ્ર કાલખંડની આ કથા છે. તેથી આ કાળપ્રધાન નવલકથા છે. દર્શક કહે છે તેમ 'કાળ એટલે વ્યક્તિઓનાં વૈયક્તિક ને સામાજિક કર્મોનો તાણો ને એમાં ઉમેરાય દૈવનો વાણો.' આ તાણાવાણાથી ગૂંથાયેલા સમગ્ર પ્રજાજીવનની આ કથા છે. છપ્પનિયા કાળ તરીકે ઓળખાવાયેલા ભીષણ દુષ્કાળનું આ નવલકથામાં જે હૃદયદ્રાવક વર્ણન છે તેવું વર્ણન આપણી ભાષાની બીજી કોઈ નવલકથામાં થયું નથી. ગુજરાત-રાજસ્થાનના કારમા દુષ્કાળે હમણાં લીધેલા ભરડાની સ્મૃતિ જ્યારે તાજી છે ત્યારે દુષ્કાળના વર્ણનવાળા આ પ્રકરણનું પુનર્મુદ્રણ આપણી ચેતનાને વિશેષ કંપિત કરી જશે - તંત્રી]

આશા હતી કે બાર બાર માસનો ગયેલો મેહ જેઠના પાછલા પંદરોમાં તો જરૂર આવશે. પણ કોણ જાણે કે મેઘરાજા તો ઊંઘી ગયા છે કે પછી એમનેય પાણી ખૂટ્યાં કે વળતી વખતે એ વાટો ભૂલી પડી!

ધરતી પર મોતનો વરસાદ વરસી રહ્યો! વનમાં ને ખેતરોમાં, બજારમાં ને શેરીઓમાં - જ્યાં જુઓ ત્યાં માનવીનાં મડદાં જ મડદાં! ક્યાં બાળવાં ને ક્યાં દાટવાં! પછી કાણ, સૂતક ને સરાવવાની તો વાત જ ક્યાં રહી! પાછળ રહેલાં તો સંબંધીને આગળ કર્યાની રાહત જ અનુભવતાં હતાં, ખુશ થતાં હતાં: 'ગાગતાં રહ્યાં... ન દેખવાં ન દાઝવાં!'

અરે કાળુ સરખાને તો અદેખાઈ જ આવતી હતી: 'રણછોડભાઈ ને શંકરદા તો છૂટ્યા આ દુઃખમાંથી ને ભૂખમાંથી. અરેરે! એ તો અમરિયા થઈ ગયા! ને રહ્યા આપણે! કોણ જાણે ક્યાં લગી કરમમાં આ ભૂખે ટળવળવાનું હશે?''

પેલું અનાજેય ખૂટ્યું ને વાણિયાને ત્યાંથી 'બી નહીં માગું, શેઠ!' કરીને આણેલા બે મણ કોદરાય - જેમાં અડધો તો કચરો - ને તેય પાછા મેણા, ધોઈ ધોઈને દમ નીકળી જાય એવા. પણ એય રાજુ, કાકાજી, સાસુ, સાસુનાં ત્રણ છોકરાં, ભલી (કાળુની પત્ની) ને પોતે - આમ સાતઆઠ માણસને કેટલા દિવસ ચાલે?

અલબત્ત, એક તરફ અનાજ ઘટતું ગયું તો બીજી બાજુ સાસુ મૂઆં ને કાકોજીય નાનકડી ભત્રીજીને આગળ કરીને ચાલતા થયા. કાળુ એક બાજુ ખુશ થયો તો બીજી બાજુ દુઃખીય એટલો જ થયો: 'આ વગર કામનાં જીવે છે ને કામનાં મરી જાય છે!'

પણ પોતાના એ વિચાર બદલ તો પોતે જ પોતાને રોકવા લાગ્યો: 'બીજાને મારવા બેઠો છે પણ યાદ રાખને, તું જ પે'લો મરવાનો છે!'

અને એવો જ વખત હતો - કદાચ આ છપનને જોઈને જ પેલી કહેવત પડી હશે:

'દુકાળમા અધિક માસ!'

ને ગાઢના આભલા ચોખ્ખાચટ! ઢોરઢાખર ને માનવી વિનાના પાધરપટ પેલા ખેતરો જોઈ લ્યો, દૂર દૂરની ક્ષિતિજો સુધી વાદળાનુ નામનિશાન ન હતુ જ્યારે તાપ તો અરે વૈશાખ જેઠના તડકાય આ અષાઢિયા તાપ આગળ તરણા તોલે જ લાગતા હતા!

આ તરફ ડેગડિયાનુ મહાજનેય વિચારમા પડી ગયુ, ધનવાળાઓએ મકાન ઉઠાવ્યા હતા ને ધાનવાળાઓય, 'હા, ના,' 'હા, ના,' કરતા ગયા ને ઓછુવત્તુ ધીરતા ગયા તો કઈકને વળી સલાહ આવી 'આ અગ્રેજ સરકાર રેલ પથરાવે છે ને અનાજ આલે છે માટે જાઓ ત્યા, જો જીવવુ હોય તો '

કોણ અગ્રેજ અને ક્યા રેલ! આ માનવીઓમાનુ ભાગ્યે જ કોઈ એવુ હશે જે ડેગડિયેથી કદી પાર વધ્યુ હોય પછી એમને તો અમદાવાદ ને વડોદરુ એ બધા દુનિયાપારના જ મલક હતા ને? છતાય ઘણુખરુ લોક ચાલી નીકળ્યુ ડેગડિયામાથી જ નહી, આસપાસના ગામોમાથીય

એમાના કેટલા ટકા રેલ સુધી પહોચ્યા ને કેટલા ટકા વાટમા 'સલેપાટ' થઈને પડ્યા એ તો રામ જાણે કે ના ના! રામ સિવાય બીજુ કોઈ જ નથી જાણતુ! કોણ ક્યા ગયુ ને ક્યા ફરે છે એનો કોઈને હિસાબ જ ન હતો કે ન હતી ચર્ચાય અરે ખુદ પતિને પત્નીની દરકાર ન હતી

તો આ બાજુ ડેગડિયામા રહેલા માનવીય, અરે ધરાઈને ખાતા હતા એવા મહાજનોય મરવા માડ્યા પછી તો અતિશય તાપને લીધે કે પરદેશમાથી આવી પહોચના કે ડેગડિયાના વતની સુદરજી શેઠે કહ્યુ એમેય હોય 'આ ભૂખ્યા પેટુઓનો નિસાસા પડ્યો!'

ને પછી તો કોઈ કોઈ વૈષ્ણવે તુલસીદાસનો પેલો દુહો ટાકી સુદરજી શેઠના શબ્દોમા પૂર્તિ કરી 'સાચી વાત છે તુલસીદાસ કહી ગયા છે

તુલસી હાય ગરીબકી કભી ન ખાલી જાય,
મૂએ ઢોરકે ચામસે લોહા ભસ્મ હો જાય!

ગમે તેમ પણ ડેગડિયાના મહાજને સુદરજી શેઠની વાત ધ્યાનથી સાભળી 'વરસાદ નહી આવે તો તો આપણ જેની જેની પાસે ધાન હશે એય નથી જીવવાના, ને આવશે તો આના આ જ માનવી, એકનુ અનેકગણુ પકવી આપવાના છે આપણ કઈ હળ હાકવાના ઓછા છીએ? '

ને ડેગડિયાના મહાજને કોઠારમાથી ધાન કાઢી આપવાનુ કબૂલ કર્યુ કિમત પણ અડધી જ લીધી અડધો ભાગ ધરમમા રાખ્યો!

જોકે શરૂ શરૂમા તો ધરમાદુ ખાનાર બહુ ઓછા નીકળ્યા પણ દિવસે દિવસે સખ્યા વધતી ચાલી ભૂખે ટેકને ઠોકરે ચઢાવી કાળુનેય રાજુએ વીનવ્યા

'તમે તો ક'તા'તા ને કે આ કોઠારમા આપણા ધાન છે!'

'તે આપણા જ છે ને?'

'તો પછી મા'જન આલે છે ને લવુ છે એમા શરમ શાની?'

'ગણે એને તો ખરી જ ના! ને આપણા છે એટલે તો ઊલટાની વધારે શરમ! આપણા ધાન ને તોય આપણે હાથ ધરવાનો ભીખ માગવાની!'

'લો હડો હેડો! એવુ બધુ ગણ્યા વગર ઊઠો, નકર હુય નથી જવાની જાઉ તો જેને તમારા સાગન છે! આ બે છોકરાય ભલે ભગા મરી જતા '

લોચો વળીને પડેલા કાળુને ઊઠવે જ છૂટકો

ગયો. પણ એક શરતે : 'હું તારી સાથે આવું એ ભલે, બાકી હાથ તો નથી જ ધરવાનો?'

'ન ધરતા; તમારી વતી હું ધરીશ, પછી તો ખરું ને?'

'અરે ગાંડી...!' કાળુની ઊંડી ઊતરી ગયેલી આંખોમાં, બહાર નીકળી ગયેલા જડબાંના પેલા હાડકાં ઉપર હાસ્ય જેવું કંઈક ફરી રહ્યું. બોલ્યો: 'આ દોઢપાશેર ખીચડી જિવાડશે એમ તું માને છે? અરે, બશેર આલે તોય મારું પેટ તો નથી ભરાવાનું!' આગળ થતાં ઉમેર્યું: 'ને તું એમ જાણે છે કે વરસાદ આવવાનો છે? આ પરથવીનો પલ્લો (પ્રલય) થવા બેઠો છે, ભૂંડી! નથી આપણ જીવવાનાં કે નથી જીવવાનાં આ મા'જનેય! ત્યારે... શું કામ ભૂંડી, આ મરતી ઘડીએ કાગબીના છોકરા પાસે હાથ ધરાવે છે!... ના ના, રાજુ! તું એકલી જા, હું તો નથી જ આવવાનો.' ને એ થંભી ગયો. દૂર દેખાતી પેલી દરિદ્રનારાયણની લાંબી કતારને આંસુવિહોણી રડતી આંખે તાકી રહ્યો. સ્ત્રીપુરુષોનાં અર્ધનગ્ન હાડપિંજરોમાં પટેલ હતા ને બ્રહ્માણોય હતા. કોઈ કોઈ વાણિયામાંથી પણ હતા. જ્યારે મુસલમાનોય હારમાં સેળભેળ હતાં. પણ એ બધાંયમાં ઝાઝો ભાગ તો હતો ખેડૂત જ ને! કાળુના પગ જાણે જડાઈ ગયા. 'ભગવાનને જીવતો રાખવો હશે તો મોખાંના છોડાંએ જ...'

'પણ મારી સાથે તો ચાલો! કમનેય તમારે મને ભૂખે મારી નાખવાની છે? તમારા આ બે સાળાઓનો તો વિચાર કરો!' રાજુ કરગરતી હતી.

'મારે વાદે તમે શું કામ મરો! લંડ.' અને વળી એણે પગ ઉપાડ્યો.

પાસે જતાં એણે ચારે બાજુ નજર ફેરવી, ઊંચા ઓટલાવાળી મંદિરની પરસાળમાં સુંદરજી શેઠ, આંખ મીંચાઈ જાય એવાં કપડાં - સફેદ ધોતિયું ને અંગરખું સોનેરી તલાવાળી રાતી પાઘડી ને ગળે દુપટ્ટો, વગેરે પોશાકમાં શોભના ગોળ તકિયાને અઢેલી ગાદી પર બેઠા છે. બીજા મહાજનો પણ આસપાસ ગોઠવાયેલા છે.

ટોટાદાર તમંચા સાથે એક તરફ ખુરશી ઢાળી ફોજદાર બેઠો છે તો હવાલદાર પેલી કારતૂસી બંદૂક સાથે ચારે બાજુ નજર ફેરવતો તોલાટની બાજુમાં ગોઠવાયો છે. કેટલાક સિપાઈઓ લાકડીઓ સાથે ફરી રહ્યા છે. આવનારાઓને છેલ્લે કાઢે છે, લેનારને ચેતવણી આપે છે : 'જે ભૂલેચૂકે ફરીથી આવ્યો તો છાતીમાં આ ટોટો જ સમજી લેજે.'

રાજુને પેલે છેડે પહોંચાડવા જતા કાળુની આંખે એવા એવા માણસો નજરે પડ્યા કે જેણે ખળામાંથી બ્રાહ્મણોને ઊંચકાય એટલા દાણા દાન કરેલા, તો વળી ઘરમાં ધાન નાખવાની એક વખત જગ્યા ન હતી એવાય એમાં ઊભા હતા. અરે નાના સરખો લૂંટફાટને શરમ માનનારો ને ભાઈનું દીધેલું ન લેનારોય કંગાળ બનીને હારમાં પડ્યો હતો.

'અરેરે! ભૂખ જ ભૂંડી છે, નહીં? નકર વળી-' કાળુની આંખો ભીની થઈ આવી. જ્યારે વિચાર તો અનેક ઊઠતા હતા: 'જેના ધણી આગળ આખી દુનિયા - ભલભલા રાજ-મા'રાજા ને શેઠિયાઓ હાથ ધરતા આવતા એના જ ધણીને આજે હાથ ધરવાનો! ને તેય એક દોઢ પાશેર ખીચડી માટે?... ધિક્ પડ્યો એ અવતાર ને ધિક્ પડ્યું એ જીવવું!'

પણ આવા વિચારવાળો એક કાળુ જ ન હતો, બીજાય કેટલાય હતા જે આવી ટોકાયાય ન હતા. અરે, શંકરદા ને રણછોડ જીવતા હોત તો એય બીજું અમે તે કરત પણ આમ હારે પડીને

આખી દુનિયા દેખે એ રીતે - હાથ તો ન જ લબાવત!

કાળુ રાજુ તથા પેલા બે છોકરાને લાઈનમા ઊભા રાખ્યા ન રાખ્યા ને તરત જ પાછો વળી ગયો સિપાઈએ ટોક્યો 'એ ભાગલા! ક્યા જાય છે એમ?'

'ક્યા તે મારા મુકામ પર ' કાળુએ પાછળ જોયા વગર જ કહ્યુ પગ તો ચાલુ જ હતા

'અરે ઊભો રે' એ ઝખ્ખા! સુનતા નહીં હે?'

કાળુ ઊભો રહી ગયો કહ્યુ 'પણ મારે નથી ખાવુ ધર્માદુ પછી?'

'કેમ નથી ખાવુ સાલા? આ બધા લે છે ને તુ કેમ ન લે? મોટો લાટ થઈ ગયો?'

કાળુને તો આ જબરદસ્તી નવાઈની લાગી ને એય તગ બન્યો 'લાટ હોત તો લેત, પણ કણબી છુ એટલે નહીં લઉ તુ તૂટી જઈશ તોય નહીં લઉ, ચાપી દેવો હોય તો ચાપી દે ટોટો આ ઊભો '

માનવીની એ આખીય કતાર ડોક ફેરવી રહી કાળુ સામે - ધરતીના જાયા સામે તાકી રહી, ખુદ પેલા ફોજદાર અને સુદરજી શેઠેય ઊંચી ડોક કરી ને

સિપાઈ કઈ ગદડાપાટુ કરે તે પહેલા તો એમને એક મહાજનને મોકલી કાળુને પોતાની પાસે બોલાવ્યો, અને પૂછ્યુ 'કેમ ભાઈ, પટેલ, તુ આ પેટિયુ નથી લેતો?'

કાળુ શો જવાબ આપે! ન આપે તોય - એના મનથી તો ખાતરી હતી કે આ લોક એના જવાબને - કણબીના દિલને નહી સમજી શકે! સામે પડેલા આ ધાનનો ઢગલો અમારો છે એમ કહીશ તો ઊલટાનો ટોટો ચાપી દેશે ને વળશે કઈ નહીં! અરે વળે શુ નહીં! જો આ બધા ધાનના ધણીઓ હાથ ધરવાને બદલ ઉગામે તો આ બદ્દફવાળાય નાસવા માડે ઊભી પૂછડીએ!

'શા વિચારમા પડી ગયો છે, ભાઈ! મને તુ જવાબ તો આપ ' સુદરજી શેઠના શબ્દોમાથી મીઠાશ જ નહીં, હૈયાને સુવાળુ સુવાળુ લાગે એવુ કઈક ટપકતુ હતુ

ને તથીસ્તો કાળુની પેલી આગભરી આખોમાથી ટપ ટપ કરતા આસુ જ ખરી પડ્યા ને 'શુ કહુ શેઠ! છાતી સામે અમારા જ કમાયેલા આ ધાનના ઢગલા જોઈને અમારા કાળજા શુ કે'તા '

પણ 'હરી' કહે એ પહેલા તો ધ્રુસકુ નીકળી પડ્યુ એ ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી ઊઠ્યો

આવડા મોટા શેઠ-મહાજનો ને ફોજદાર આગળ જઈ સવાલ-જવાબ કરતા કાળુને - ટૂટિયાને જોઈ દૂર ઊભેલો નાનો બળી ઊઠ્યો કાળુને રડતો જોઈ, 'આવો લાગ મળ્યો'તો કે મળશે?' ને ઘાટો પાડી કહી નાખ્યુ 'હાથ ન'તો ધરવો ત્યારે હવે રાડની જેમ રોવા શુ બેઠો છે?'

પણ આ શબ્દોને સુદરજી શેઠને જરાક ખાટા કરી મૂક્યા અરે પેલા ફોજદારનેય દાઝ ચડી, પણ-

નાનાના એટલા વળી સદ્ભાગ્ય કે એને બોલતો એણે દેખ્યો ન હતો ને ત્યા વળી સુદરજી શેઠ બોલતા થયા 'હુ જાણુ છુ જુવાન, કે તને તારા જ ધાન માટે હાથ ધરતા શરમ આવે છે! પણ અમનેય આ સદાવ્રત ખોલતા એટલી જ શરમ આવે છે! સમસ્ત પૃથ્વીનુ પાલન કરનારને અમે તે ક્યા સુધી પાળવાના છીએ! આ તો, મેઘરાજાને પાણી પહોચાડવા જેવી વાત છે!' શેઠે હાસ્ય કર્યુ પણ સાવ ફિક્કુ જોરથી શ્વાસ લેતા ઉમેર્યુ 'પણ શુ થાય ગાડા! કુદરત આગળ આપણ બધાય લાચાર છીએ જો, તુ એક વાર મારી સામે જો '

કાળુએ ઊંચે જોયું.

'તને એમ લાગતું હોય કે ધર્માદા છે - હાથ ધરતાં તને સંકોચ થતો હોય તો કાલથી તું ઓટલા પર આવીને ઝાડુ મારી જજે. મુખિયાજી પાસેથી ગાદીતકિયા માગીને અહીં પાથરી દેજે. પછી તો બસ ને? પછી તને એમ નહીં થાય ને કે હું મફત - ધર્માદા ખાઉં છું?'

કાળુને પોતાના પેલા વિચાર જાણે બાલિશ લાગવા માંડ્યા. શેઠની મોટાઈને માથે ચડાવી એ આંખ વાટે વંદી રહ્યો. મનમાં મનમાં કહેતોય હતો : 'શેઠ હજી તો આવાં મોટા ગજાનાં હજો!'

શેઠે વળી કહ્યું: 'તારા જેવા બીજા હોય તો એમનેય સમજાવજે. કે'જે કેયે તમારું છે ને તમને આપીએ છીએએમાં ધર્માદા જેવું કંઈ જ નથી.'

કાળુએ ડોકું હલાવ્યું. અહેસાન માનવાના શબ્દો ન સૂઝતાં સુંદરજી શેઠને 'જે શ્રીકૃષ્ણ' કરીને ચાલતો થયો. લાઈનમાં જઈને ખડો થઈ ગયો. 'અમારું છે ને અમારે લેવું છે... મારુંય આમાં હશે સ્તો. પેલાં વલ્લાવાળાં ક્યારડાની મારી શાળ (ડાંગર), હાથમાં ફેરવેલી ને રમાડેલી એ શાળના ચોખા, ઓળખી કાઢું - વીણી દેખાડું કો'તો!'

સિપાઈઓને તો - કોણ જાણે કેમ પણ કાળુ જાણે આંખનો પાટો અને તેય જાણે મરચાંનો હતો. પણ ફોજદાર જેણે સલામ ભરતા હતા એવા ખુદ શેઠની જ એના પર મહેરબાની ઊતરી હતી, અરે 'મોંઢામોઢ' એનાથી વાતો કરી પછી એને કરી પણ શું શકાય? ને એ લોક કાળુ ઉપરની દાઝ બીજા ઉપર ઉતારી રહ્યા: 'સાલા પાલણહાર ન જોયા હોય તો!... એ ટુકકર, બરાબર હારમાં ઊભો રે'!'

એ દોઢ પાશેર ખીચડી ફાટેલા ધોતિયાની ફડકમાં લઈને રવાના થતાં કાળુને હસવું આવ્યું: 'એ તો - બાવાના બેય બગડ્યાં એના જેવો ઘાટ થયો! ટેકેય ખોયો ને જીવ પણ ખોવાનો!'

કાળુની વાત ખોટી ન હતી. અત્યાર સુધી તો પાશેર-દોઢ પાશેર પણ મકાઈ કોદરા સરખું 'નકુર' ધાન મળતું'તું જ્યારે આ તો કાળુના જ શબ્દોમાં કહીએ તો - 'એક ઓડકાર ખાનામાં જ આ દોઢ પાશેર ખીચડી હજમ!' ને વાટ જોતી ઊભેલી રાજુને કહ્યું:

'રાજુ, પેલા કે'નારે ખરું જ કહ્યું છે કે, ''રામ! તારી કેવી ગતિ, તે કુણ કમાણ કોની વતી!''... આપણું તો કપાળેય કાણું છે ને આ ખોબોય કાણો નીકળ્યો.'

રાજુ ચિડાઈ ઊઠી: 'મારો ભાઈને ભાગો કે'છે એમાં જરાય ખોટું નથી,' ને આંખો કાઢતાં કહ્યું: 'ખબરદાર, જો હવે આવો કશો બબડાટ કર્યો છે તો! અડધા તો આમ ગાણીગાણીને જ મરવા પડ્યા છો. તમારા દિલ સામે તો જુઓ? તમને ખબર છે? ડાકણમાં ડાકણ કુણ છે એ તો જાણો છો?'

કાળુને તો - રાજુની ગાળોય ગોળથી મીઠી હતી. જ્યારે આ તો ઠપકો હતો ને તેય મીઠો. હસતાં હસતાં વચ્ચે જ બોલી ઊઠ્યો: 'ડાકણમાં ડાકણ તો ભૂખ છે, પણ...'

પણ રાજુ અત્યારે રમૂજમાં ન હતી, બોલી ઊઠી: 'ના! ડાકણ ચિંતા છે. માનવીના કાળજાને ખોતરી ખાય છે!'

ને આ પછી તો રાજુએ એને કેટલીક સમજણ શીખડાવી, શિખામણ દીધી.

'હા ભાઈ હા. હેંડ હવે એ બધો લવારો નહીં કરું.'

આમ કહેતો કાળુ વળી પાછો ગંભીર બન્યો. બની જવાણું. બોલ્યો: 'પણ ભૂંડામાં ભૂંડું શું છે એ જાણે છે તું?'

'ભૂખ, શુ તે?'

'ના' હુય ભૂખને ભૂડામા ભૂડી કે'તો'તો પણ એનાથીય ભુડુ આજ એક બીજુ ભાળ્યુ '

કાળુએ ધોતિયાની પેલી પોટલી ઉપરથી નજર ઊચકી રાજુ સામે માડી આરપાર તાકતો હોય તેમ જોઈ રહેતા પૂછ્યુ 'તને ખબર છે? ભૂખથીય ભૂડી ભીખ છે ભૂખ તો હાડ માંસ ગાળી નાખે છે પણ આ ભીખ તો ' કાળુ જાણે બેભાનમા એકલો એકલો લવતો હતો, 'રાજુ' ખરુ કહુ છુ, આપાણા ગુમાનને ને આત્માનેય ઓગાળી નાખે છે પાણી કરી દે છે! ને યાદ રાખજે '

રાજુ માટે હવે આ અસહ્ય થઈ પડ્યુ, ને મા જેમ છોકરાને ધમકાવે તેમ ધમકાવતા બાવડુ ઝાલી હડસેલ્યો 'તમે છાનામાના ઘેર હેડો ઘર, નકર ?' પણ આ સાથે જ એનો અવાજ ઢીલો પડી ગયો 'શુ કામ બધા ભેગા થઈને મારો જીવ ખાઓ છો! કહેતા પેલા બે છોકરાનેય હડસેલ્યા, 'આના કરતા તો હુ જ મરી ગઈ હોત તો '

રાજુના કટાળાએ કાળુને ભાનમા આણ્યો પછતાતો હોય તેમ લાચાર અવાજે કહ્યુ 'તારા સમ ખાઈને કહુ છુ રાજુ, હવેથી હુ આવો કઈ લવારો કરુ તો જેને ભગવાન પૂછે જે '

'તો હેડો છાનામાના ' કાળુ આજ્ઞાકિત પુત્રની જેમ આગળ થઈ ગયો પેલા બે છોકરા સાથે ચાલવા લાગ્યો

જ્યારે રાજુય - રૂઠેલી માની જેમ બબડાટ કરતી પાછળ જઈ રહી 'ઓહોહો! આ તો જાણે - ઘેર રાજ ના હોય એમ આ મોત તો પગલા નીચે દબાય છે ને ગુમાનની ને ભીખની મોટી વાતો પાછી?'

કાળુએ ન બોલવાના સોગન ખાધા હતા બાકી એનુ અતર તો, પાછા ફરતા શેરીઓમા ભટકતા પોતાના બાંધવોની હાલત જોઈને બળ્યે જતુ હતુ કપરેલને ને દેદારે તો બહાલ હતા જ ને તેમા આજ વળી પેટિયા લીધા હતા ભિખારીઓના ટોળા જ બરાબર! ને કાળુની આખમાથી ડબ ડબ કરતા આસુ ખરી પડ્યા મનમા મનમા કહીય રહ્યો 'અડધો અષાઢ ગયો તોય ના આવ્યો ત્યારે તો હવે ખાણિયામા માથુ ને ધીમો કેમ રામ! આ દોઢ પાશેર ખીચડી વળી શુ કામ? હવે તો ઝીંકવા જ માડ! નથી વેઠાતા રામ! ભૂખોય નથી વઠાતી ને આ ભીખોય! માટે ઝીકવા જ માડ ' પણ મકાનનો ઓટલો ચઢતા ખુદ કાળુ જ ઝીંકાઈ પડ્યો પછી એ તો આ ગરમ વિચારોને લીધે, ભૂખનો માર્યો કે ગમે તે કારણ હોય

ગભરાયેલી રાજુ બૂમાબૂમ કરી ઊઠી 'દોડો કોદરભાઈ, ભગા, કોઈ પાણી લાવો! આ આખો તો '

કોદરભાઈ વગેરે ચારપાચ પુરુષો ને ભલી રૂખી વગેરે ચારપાચ સ્ત્રીઓ એ આખુય ઘર બહાર ઓટલા પર ધસી આવ્યુ

રાજુ આખો દબાવી રહી ભગો કોદર માથા પર પાણી છાટવા લાગ્યા, જ્યારે ભલી, કાળુ ભાડી રહી 'ખા હવે મારા પીટ્યા! ખાતો જા! ભાઈઓને ને માથાને (રાજુને) જિવાડવા વળ્યો'તો તે લે! બાપ ભજાઈનો પોટલો ને જા પેલા મોટા ઘરોમા! ત્યા તારો ભા (ભગવાન) આપી દેશે રાજગાદી '

પણ ભલી તરફ કોઈનુય લક્ષ ન હતુ એક પેલી રૂખી કુનાળા ઘાઘરામા ઘૂમતી ને મરક મરક હસતી ભલીને કહેતી હતી 'અલી, છાની મર! મરી જશે તોય કાઈ તારે તો ખાપે નથી ચઢાવવો ને? તુ શુ કામ '

(માનવીની ભવાઇ માથી)

ગૃહગંગાને તીરે

પાનખરને પણ શોભા હોય છે!

('જો હું જાણતો હોત કે હું આટલું લાંબું જીવવાનો છું, તો હું મારી જાતની વધારે કાળજી રાખત.') — યુ. બી. બ્લેઇક

કોઈ મને પૂછે કે તમે સારી રીતે - સફળતાપૂર્વક વૃદ્ધ થઈ રહ્યા છો? એને હું શું જવાબ આપું? મને સમજ નથી પડતી, કારણ કે, એ અઘરો અને જટિલ પ્રશ્ન છે. જીવનનાં ઘણાંખરાં ક્ષેત્રોમાં સફળતાનો માપદંડ કાઢવો સહેલો છે. વિદ્યાર્થી તરીકે શાળા-કૉલેજનું રિપોર્ટ કાર્ડ અને સર્ટિફિકેટ હોય કે જેના પરથી અભ્યાસ કેવો ચાલે છે તે ખબર પડે. ક્રિકેટ કે ટેનિસ જેવી રમતમાં સ્કોર પરથી ખબર પડે. નોકરીમાં હો તો ક્યાં પહોંચ્યા - કેટલું પ્રમોશન મળ્યું તેના પરથી નક્કી થાય. ધંધામાં કેટલું કમાયા - કેટલો નફો કર્યો તેના પરથી સફળતાની ખબર પડે. નિવૃત્તિમાં તમારું ઇન્વેસ્ટમેન્ટ કેટલું છે તે સફળતાનો માપદંડ બની જાય છે.

પરંતુ જ્યારે તમે ૭૦ વર્ષ વટાવી જાવ કે પછી ૮૦ કે ૯૦, ત્યારે તમારી સફળતા કેવી રહી છે, કેટલી રહી છે એનું માપ કાઢવાનું ખૂબ જ મુશ્કેલ છે. વૃદ્ધાવસ્થાની જટિલતાને લીધે એનો આંક કાઢવો અઘરો છે. કોઈક વૃદ્ધ ૮૦ વર્ષની વયે બાઇસિકલ ચલાવી ચારપાંચ માઈલ જઈ શકે જ્યારે ૮૦ વર્ષનો બીજો કોઈ વૃદ્ધ વ્હીલચૅરમાં હોય!

જ્યારે હું મારાં આગામી વર્ષોનો વિચાર કરું છું ત્યારે હું ઇચ્છું છું કે આયુષ્યનાં શેષ વર્ષો બને તેટલાં સક્રિય બની રહે, સંતોષજનક રહે. આજના જ દિવસે આપણા દેશમાં અને દુનિયામાં કેટલાંયે માણસોએ ૬૫ વર્ષ પૂરાં કર્યાં હશે. આપણે બધાંને હવે કેટલીક ખાસ વસ્તુઓની અને સેવાઓની જેને સ્વાસ્થ્ય સાથે - ફિઝિકલ ફીટનેસ સાથે - નાણાંના રોકાણ સાથે - પ્રવાસ સાથે સંબંધ હોય અને વરિષ્ઠ નાગરિકો માટેના સૅનેટોરિયમ અને ઘરોની પણ જરૂર પડવાની.

સક્રિય પ્રવૃત્તિમય લાંબું જીવન કેવી રીતે જીવી શકીએ એ અંગેનાં સલાહસૂચનો હું વાંચતી રહું છું - સાંભળું છું. મારી માફક તમે પણ ઘણું કરીને માનતાં હશો કે આપણે એક privileged સમયમાં જીવી રહ્યાં છીએ. આજે વરિષ્ઠ નાગરિકો માટે ઘણી તક ઊભી થઈ છે.

થોડા સમય પહેલાં અમેરિકામાં એક ઉપયોગી અને રસપ્રદ પુસ્તક પ્રગટ થયું હતું. "Successful Aging' by John Rowe and Robert Kahn. આ પુસ્તકને તૈયાર થતાં દસ વર્ષ લાગ્યાં છે. એની પાછળ સંશોધનનો ખર્ચ ૧૫ મિલિયન ડૉલર થયો છે અને તે 'મેક આર્થર ફાઉન્ડેશન સ્ટડી ઑફ એઇજિંગ ઇન અમેરિકા' પર આધારિત છે.

આ પુસ્તકમાં વૃદ્ધાવસ્થા અંગે ઘણી બધી પ્રચલિત માન્યતાઓ છે તે ખોટી છે એમ બતાવ્યું છે અને એમાં સાબિત કર્યું છે કે યોગ્ય આહાર, કસરત અને તબીબી સારવારથી મોટી ઉંમરે માણસો શારીરિક રીતે સક્રિય અને માનસિક રીતે ચપળ રહી શકે છે. આ પુસ્તકના લેખકો કહે છે કે સફળ વાર્ધક્ય મુખ્યત્વે ત્રણ બાબતો પર આધાર રાખે છે:

(૧) જે રોગો અપંગ બનાવે તેવા રોગોને નિવારવાનું (૨) માનસિક રીતે જાગ્રત અને કાર્યરત રહેવાનું (૩) લોકો સાથે અને જીવન સાથે સંલગ્ન રહેવાનું

આ વિશે મેં કેટલાકને પૂછ્યું કે તમે વધતી જતી વય સાથે કેવી રીતે તાલ મેળવો છો, તો મને ઘણા કહે છે, 'You have got to have a positive attitude' વિધેયાત્મક રહેવા માટે હું શું કરું છું? હું વાંચું છું, લખું છું, મિત્રો અને સ્નેહીઓને મળું છું બહાર ફરવા જાઉં છું, ઘર સંભાળું છું અને કૌટુંબિક બાબતો પર ધ્યાન આપું છું તમે કહેશો કે, ઘડપણમાં આટલું કરો તો બસ!

ઘણા વરિષ્ઠો પૈસા કમાવા માટે કામ કરે છે પૌત્રપૌત્રીને સંભાળે છે એમને રમાડે છે કિઝિકલ ફિટનેસના કાર્યક્રમમાં જાય છે પ્રવચનો સાંભળે છે, પ્રવાસ કરે છે આ બધી પ્રવૃત્તિઓ પાછલી અવસ્થા કેવી હોવી જોઈએ - એમાં શું થઈ શકે એનો ખ્યાલ આપે છે

પરંતુ આટલું જ આપણને પર્યાપ્ત લાગતું નથી જીવનમાં આથી વિશેષ કંઈક હોવું જોઈએ એમ આપણને થાય છે કે માટે આપણે શેષ જીવનમાં શું કરવું છે? જીવન પાસેથી આપણે શું ઇચ્છીએ છીએ તેનો આપણે નિર્ણય કરી લેવો જોઈએ જે કરવું છે, એના આંતરિક અને બાહ્ય સાધનો આપણે મેળવવા જોઈએ સાવધાન થઈને યથાબુદ્ધિ, યથાશક્તિ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ આપણે હવે સફળતાના પૂજારી નહીં, પણ કર્મકુશળતાના ઉપાસક બનવું જોઈએ સ્વસ્થ ચિત્તથી અને સાવધાન બુદ્ધિથી આપણે જે કાળે જે કર્તવ્યો કરવાના હોય તે કરવાં

માણસને જીવનમાં મોટી ઉંમરે ખાસ કરીને બે ભય રહેતા હોય છે (૧) માંદગી અને (૨) મૃત્યુ શ્રી રવીન્દ્ર કેળકરે એક સ્થળે લખ્યું છે 'મરણથી હું એટલો ડર રાખતો નથી પણ ઘડપણનો મને તિરસ્કાર છે કાકાસાહેબ કાલેલકરને આ દિવસોમાં નિહાળું છું તો લાગે છે કે ઘડપણને પણ અનું સૌંદર્ય અને શાન હોય છે' ૯૫ વર્ષના કાકાસાહેબે રવીન્દ્રને કહ્યું હતું 'જ્યારે શક્તિઓ ક્ષીણ થવા લાગી ત્યારે એક પછી એક કામ છોડતો ગયો ધીમે ધીમે અંતર તરફ વળવા લાગ્યો મેં મારું જીવનકાર્ય માન્યું હતું તેને પૂરી લગન સાથે કરતો રહ્યો હવે કોઈ કર્તવ્ય બાકી નથી બાકીનું કામ ભગવાન ઉપર છોડી પરમાત્માનું ચિંતન કરતો રહું છું છેલ્લાં પાંચસાત વર્ષોથી અખંડ ઈશ્વરસ્મરણ કરું છું અને તૃપ્ત છું કોઈ જાતની ફરિયાદ નથી '

આવા વૃદ્ધત્વને પોતાની શાન હોય છે, ગૌરવ હોય છે એમનામાં સમત્વ અને સ્થિરતા હોય છે, જેને આપણે resilience કહી શકીએ તેઓ મહિમાવંત વંદનીય માનવી હોય છે જીવન અને જગત પ્રત્યે એમના દિલમાં કટુતા નથી, ફરિયાદ નથી, મમત્વ નથી

જીવનમાં વસંત પછી પાનખર આવવાની લીલાં પર્ણો પીળાં થવાનાં આપણે જો પીળાં પર્ણોની ફરિયાદ જ કરતા રહીશું તો આપણે પાનખરની વનરાઈની સુંદર શોભા નહીં માણી શકીએ નારંગીની છાલમાં અને બીમાં કડવાશ હોવાની, પણ એની કડવાશની ફરિયાદ કરવાને બદલે નારંગીમાંથી રસનું છેલ્લું ટીપું નિચોવીને આપણે મેળવી શકીએ જીવનનું અને વૃદ્ધાવસ્થાનું ખાસ કરીને આવું જ છે કહેવાનું તાત્પર્ય તો એટલું જ છે કે જે અનિવાર્ય અને અચૂક છે તેને આનંદપ્રદ બનાવી, બોનસના મળેલા વધારાના વર્ષોને અર્થસભર બનાવી શકીએ થોડોક વધુ વિચાર કરીએ અને એ માટે પ્રયત્ન કરીએ તો બની શકે ખરું એ કામ મુશ્કેલ જરૂર છે પણ સાવ અશક્ય નથી જીવનનો ઉલ્લાસ એ કંઈ ખાણમાંથી નીકળતા સોનાના

ગક્ષ નથી. એનો તો એકેએક કણ મેળવવો પડતો હોય છે. જે લોકો એ કરવા માટે સતત જાગ્રત અને ઉદ્યમી રહે છે એમને તો કપાચરામાંથી પણ સુવર્ણરજ મળી આવશે.

આવા જ એક માણસની વાત છે. એક વૃદ્ધને કોઈકે પ્રશ્ન પૂછ્યો, 'જીવનની સૌથી સુખદ મોસમ કઈ?'

એણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો, 'જ્યારે વસંત આવે છે અને મંદ મંદ વાયુ લહેરીને સ્પર્શે, વૃક્ષ પર કળી હસતી હોય છે ત્યારે હું વિચારું છું વસંત કેટલી સુંદર છે!

ગ્રીષ્મ આવે છે, વૃક્ષો પાનથી છવાઈ જાય છે અને વૃક્ષની ડાળીએથી પંખીઓ ટહુકા કરે છે ત્યારે મને થાય છે ગ્રીષ્મ કેટલી સુંદર છે!

જ્યારે કડકડતી શિશિર હોય છે અને નથી હોતી કૂંપળો કે પાન, કે નથી હોતાં ફળ ત્યારે એ નિષ્પર્ણ ડાળીઓમાંથી હું ઊંચે જોઉં છું કે જે હું અત્યાર સુધી નહોતો જોઈ શક્યો, અને હું જોઉં છું ઝગમગતા તારા! કેટલી અદ્‌ભુત આ વાત છે'!

"Enjoy Old Age' Of Self Management નામનું બી. એફ. સ્કીનર અને એમ. ઈ. વોધાનનું સુંદર પુસ્તક છે. આ પુસ્તક વાંચ્યા પછી કોઈક નવો જ ઉત્સાહ, શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ આપણામાં પ્રગટે છે. આ લેખકો કહે છે: હજુયે મોડું થયું નથી. વૃદ્ધાવસ્થાને તમે એવા એક રમણીય કાલખંડમાં અને પ્રદેશમાં રૂપાંતર કરી શકો:

Where people get old but not Godly and grave
Where people get old but not crafty and wise
Where people get old but not bitter of tongue.

ડબ્લ્યુ બી. યેટ્સની આ કેટલી સુંદર પંક્તિઓ છે! વૃદ્ધાવસ્થા આવવાની હોય તો આવે પણ એના આવા દોષ ન આવે!

કોઈક કવિએ કહ્યું છે "Life is a Play with a badly written last act! જીવનના ખરાબ રીતે લખાયેલા આ અંતિમ અંકમાં એટલે જ કદાચ ખરેખર મહાન અને સુંદર અભિનય (performance) આપવો આટલો મુશ્કેલ હશે. જ્યારે કુશળતાથી વૃદ્ધનું પાત્ર ભજવવામાં આવ્યું હોય છે ત્યારે એમાં સમતા, શાણપણ, સ્વાતંત્ર્ય, ગરિમા, વિનોદવૃત્તિ અંકિત થયેલાં હોવાનાં. લગભગ પ્રત્યેક માણસની ઈચ્છા તો એ રીતે જ વાસ્તવિક જીવનમાં પોતાનું પાત્ર, પોતાની ભૂમિકા ભજવવાની હોય છે, પરંતુ બહુ થોડામાં એ કૌશલ હોય છે.

ઘણાંખરાં તો એમ જ માનવાનાં કે ભૂમિકા જ જ્યાં ખરાબ હોય ત્યાં તેઓ શું કરી શકે? સ્ક્રિપ્ટ નબળી અને ખરાબ હોય, ત્યાં અભિનેતા શું કરી શકે? આ પ્રકારનું વલણ થોડા વૃદ્ધોનું જ હોય છે કે પછી આ સંજોગોમાં મુકાયેલાં સામાન્ય માણસોનું આ જાતનું લક્ષણ હોય છે?

શાનદાર અને ગૌરવશાળી વૃદ્ધો વ્યવહારુ, સમજદાર અને એકંદરે સુવ્યવસ્થિત હોય છે. તેઓ વિપત્તિમાં અને જીવનમાં પોતાનું કીમતી અને પ્રિય ગુમાવવા છતાં પોતાનું જીવન ચાલુ રાખે છે. એમનામાં એવા રસ હોય છે જે તેમને ટકાવી રાખે છે. તેઓ નાની વસ્તુઓમાં અને સામાન્ય અને નજીવી ક્ષણોમાં પણ આનંદ શોધી કાઢે છે. તેઓએ પોતે જ પોતાના ચિંતનથી ને જીવનના અનુભવો પરથી શોધી કાઢ્યું હોય છે ગે જીવનની આ સ્વસ્થતા અને સમત્વ માટે જરૂરી છે 'સ્વીકાર', અને સુખ માટે આવશ્યક છે 'કૃતજ્ઞતા.' Acceptance and Gratitude જીવનનો અને સમગ્રતા સાથે સ્વીકાર અને પ્રાપ્ત થયેલા સુખ માટેની કૃતજ્ઞતા.

આ જ ભાવને વ્યક્ત કરતુ એક સુદર કાવ્ય મારા મિત્રે મારા જન્મદિને શુભ કામના સાથે મને મોકલ્યુ હતુ કાવ્યનુ શીર્ષક હતુ Two Boxes' એનો ભાવાર્થ આવો હતો

એક કાળી અને બીજી સોનેરી એવી બે પેટીઓ મને આપતા ભગવાને કહ્યુ, 'આ જે કાળી પેટી છે તેમા તુ તારુ દુ ખ ભરજે અને આ સોનેરી પેટીમા તારા સુખ ભરજે ' પ્રભુની આજ્ઞા પ્રમાણે મે મારા સુખ અને દુ ખ બે પેટીઓમા ભર્યા સુખવાળી સોનેરી પેટીનો ભાર વધતો જતો હતો, અને પેલી કાળી પેટી જેમા દુ ખ ભર્યાં હતા તે તો એવી હલકી જ રહી હતી મને આશ્ચર્ય થયુ આવુ કેવી રીતે બન્યુ? મે કાળી પેટી ખોલી જોઉ છુ તો એમા છિદ્ર હતુ અને એમાથી મારા બધા દુ ખો બહાર નીકળી ગયા હતા ઈશ્વરને મે જ્યારે પૂછ્યુ કે આમા મૂકેલા મારા દુ ખ ક્યા ગયા? ત્યારે એણે મને હસીને કહ્યુ

'વત્સ, સુખનુ સોનુ તારા માટે છે Count your Blessing અને આ કાળી પેટીના છિદ્રમાથી બધા દુ ખ જવા દે The black is for you to Let Go'

આવા પરિપક્વ અને મહિમાવત વૃદ્ધો પોતાની સુખદ સ્મૃતિઓને સભારે છે અને રમૂજવૃત્તિથી વ્યથાનુ સમતુલન કરે છે તેઓ સતત ચિતામા રહેતા નથી તેઓ રોજેરોજ જીવે છે

બીજી વાત એ છે કે આવા ગરિમાવાળા વૃદ્ધો જીવનમા બહુ આશા રાખતા નથી તેઓએ સ્વીકારી લીધુ હોય છે કે જીવનમા નિરાશા ખમવી પડે છે આપણે પોતાની મર્યાદાઓ સ્વીકારી લેવી પડે આવા વિચારવત અને શાણા વૃદ્ધો પોતાના કાર્યોની જવાબદારી પોતે સ્વીકારે છે અન્યને દોષ દેતા નથી તેઓ પોતાના જીવનની રમત રસપૂર્વક રમ્યા હોય છે એમણે સગીત, નૃત્ય, પ્રવાસ, પાર્ટીઓ બધુ માણી લીધુ હોય છે તેઓ બીજાના વર્તનથી જરા જરામા ખળભળી ઊઠતા નથી અને પોતાના કામ સાથે કામ રાખે છે તેઓ સમજે છે કે જીવનમાથી કોઈ જ નિરાશા, દુ ખ અને કશુક ખોયા વગર બહાર નીકળી શકતુ નથી આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ એ જીવનના અતરગ ભાગ છે અને જીવન સાથે અતૂટ રીતે વણાયેલા છે, એ હકીકતનો મર્મ તેમણે આત્મસાત કર્યો છે

'અનધર કન્ટ્રી'ના લેખિકા મેરી પાઈફર માને છે કે વૃદ્ધાવસ્થામા માણસે પાચ વસ્તુઓનો ખ્યાલ રાખવાનો છે પાચ "R નો' (1) Respect સન્માન (2) Relationship સબધ (3) Results પરિણામ (4) Relaxation વિશ્રાતિ અને (5) Realisation આત્મખોજ આ પાચ વસ્તુઓ જીવનવ્યવહારમા માર્ગદર્શક નીવડે એવી છે

આપણે જેને અધ્યાત્મ કહીએ છીએ, તે જીવન જીવવાની દૃષ્ટિ છે એનાથી જ જીવનમા પરિવર્તન ઘટી શકે છે અધ્યાત્મ એ સ્વશિક્ષણની કળા છે

મનુસ્મૃતિના રચનાર મનુ મહારાજે વ્યક્તિના જીવનની ચાર અવસ્થાઓ દર્શાવી છે એને ચાર આશ્રમ કહ્યા છે (૧) બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, (૨) ગૃહસ્થાશ્રમ, (૩) વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને (૪) સન્યાસાશ્રમ એ દરેક અવસ્થાના કર્તવ્ય એમણે ઉદ્બોધ્યા છે

(૧) બ્રહ્મચર્યાશ્રમ એટલે અધ્યનની અવસ્થા, (૨) ગૃહસ્થાશ્રમ એટલે કૌટુબિક જીવન અને એના ધર્મો, (૩) વાનપ્રસ્થાશ્રમ એટલે નિવૃત્તિ અને (૪) સન્યાસાશ્રમ, એટલે સન્યસ્ત - વિરક્તિની અવસ્થા એનુ અતિમ ધ્યેય હોય છે મોક્ષ, નિર્વાણ, આત્મજ્ઞાન અને પ્રભુપ્રાપ્તિ પહેલી ત્રણ અવસ્થા પચ્ચીસ પચ્ચીસ વર્ષની ગણી છે અને દરેક અવસ્થામા

એની પછી આવનારી અવસ્થાની તૈયારી કરવાની હોય છે.

આ વર્ગીકરણ સમાજને વ્યવસ્થિત રાખે છે અને માનવઅસ્તિત્વને ઉજ્જ્વલ અને સાર્થક બનાવે છે. તમે વિદ્યાભ્યાસ કરો. અધ્યયન કરો પછી ગૃહસ્થ તરીકે કુટુંબ માટે તમારું કર્તવ્ય કરો અને ગૃહસ્થ તરીકે સમાજધર્મ બજાવો. પછી ગૃહસ્થે ધીમે ધીમે કુટુંબમાંથી અને જવાબદારીમાંથી ખસતા જવાનું છે. કુટુંબ પ્રત્યેનું મમત્વ ઓછું કરવાનું છે અને યુવાન સંતાનો માટે જગ્યા ખાલી કરવાની છે. યોગ, ધ્યાન, ચિંતન વગેરેથી જીવનની ચોથી અવસ્થા માટે તૈયારી કરવાની છે. આ અંતિમ અવસ્થા એટલે Finiteમાંથી Infinite તરીકેનું પ્રયાણ... સીમિતમાંથી અસીમ તરફનું પ્રયાણ.

શ્રીમદ ભગવદ્ગીતામાં માણસે જે સદ્ગુણ કેળવવાનું કહ્યું છે તેમાં છે સત્ય, અહિંસા, કરુણા અને સમગ્ર વિશ્વ માટેનો ભ્રાતૃભાવ અને પ્રેમ. જીવનની આ અવસ્થામાં રાગ-દ્વેષ-મોહ-મત્સરમાંથી મુક્ત થતા જવાનું અને સુખ-દુ:ખ, લાભ-ગેરલાભ, જય અને પરાજય પ્રત્યે સમાન ભાવ કેળવવાનો. સંન્યસ્ત લેવાનો અર્થ ભગવાં વસ્ત્રો પહેરી વનમાં નિવાસ કરવાનો એવો નથી પણ સંસારમાં રહી એનાથી અલિપ્ત રહેવાનો છે.

જીવનના આ સાયંકાળે શરીરના આધિવ્યાધિ આવવાના પણ એ બધું શરીર ભોગવે પણ ચિત્ત સ્વસ્થ રહે, બુદ્ધિ સ્થિર રહે અને વ્યવહાર સંતુલિત રહે એટલું પરમકૃપાળુ પરમાત્મા પાસે માંગવાનું.

આદરણીય વિમલાબહેન ઠકારે ખૂબ જ સુંદર રીતે આ સમજાવ્યું છે:

'આપણે એટલું સમજવાનું છે કે વૃદ્ધાવસ્થાને જીર્ણાવસ્થા નથી બનાવવાની. વૃદ્ધાવસ્થા એટલે પરિપક્વ યૌવન. યૌવનને ઉમંગ હોય અને વાર્ધક્યનો અનુભવ અને રસ. શ્રદ્ધાનો જુસ્સો અને વિવેકનું બળ હોય. જવાબદારીઓ શાંત થઈ ગઈ હોય અને સંબંધોના આવેગો ઓસરી ગયા હોય. રાગદ્વેષના કષાયમાંથી મુક્ત ચિત્તમાં આનંદનું ઝરણું વહેતું હોય એનું નામ વૃદ્ધાવસ્થાની સાર્થકતા. સ્વસ્થ શરીર, પ્રશાંત ચિત્ત અને સ્થિર બુદ્ધિ એ ઘડપણનું સાચું ઐશ્વર્ય.'

હિંદુ-મુસ્લિમ-ખ્રિસ્તી કે જૈન, બૌદ્ધ કે પારસી - બધા ધર્મમાં માનવજીવનનું આ જ લક્ષ્ય મનાયું છે ને?

— જયવતી કાજી

(લેખિકાના તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલા 'જીવનસંધ્યાનો ઉજાસ' ગ્રંથમાંથી)

---

૦ એમ્બ્યુલન્સ માટે રાહ જોવી પડે તે કરતાં લીલી બત્તીની રાહ જોવાનું વધારે સારું છે.

૦ જ્યારે માણસને લાગે કે હું ઘણો મહત્ત્વનો છું, ત્યારે એણે જાતને પૂછવું જોઈએ : હું હયાત નહિ હોઉં તો દુનિયામાં કશો ફેર પડે ?

૦ તમે માત્ર આશા પર જ જીવી ન શકો; તેમ આશા વિના પણ નહીં.

('શ્રેષ્ઠ રમૂજ ભંડાર')

આથમતાં અજવાળાં

ગામકૂવો

ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ

હવે તો એકવીસમી સદીમા આપણે પ્રવેશીએ છીએ ત્યારે 'કૂવો' અને 'ગામ' બને શબ્દો અજાણ્યા લાગે છે પણ 'ગામકૂવો' એ શબ્દપટારામાથી આપણે આપણા અતીતના ચિરંજીવ ચિત્રો બહાર કાઢીને એકવીસમી સદીને બતાવવા જેવા રહેશે

આજે તો ટેક્નોલોજીમા થઈ નળ દ્વારા પાણી ઘર સુધી આવી ગયા એટલે ગામકૂવાનો મહિમા કોને હોય? શા માટે હોય?

કેટકેટલી બહેન-દીકરીઓ, વહુવારુઓના બાવડા ગામકૂવાએ ચકાસ્યા છે? કેટકેટલા પરિવારોની ભીતરી વાતો ગામકૂવાએ સાભળી છે? કેટકેટલા વટેમાર્ગુઓ એના હાજરીપત્રકમા નોંધાયા છે? કેટકેટલા જીવોની એને આશિષ પહોંચી છે? આ તમામ પ્રશ્નો સમજવાની હવે તો કોને પડી છે? કોને નવરાશ છે? અને ગામ આખાનો રિપોર્ટ તમને ગામકૂવેથી મળી રહેતો એ વાતને પણ કોણ સ્વીકારશે?

નણંદ-ભોજાઈનો ઝઘડો ગામકૂવે આવતો વધતો સળગતો અને હોલવાઈ જતો સાસુ-વહુની સમસ્યાઓનો પણ એ જ ગામકૂવો સાક્ષી ગામની કેટલી સ્ત્રીઓ વિધવા થઈ એની ગણતરી પણ ગામકૂવે થાય, વિધવા સ્ત્રીઓ ગામકૂવે જ પોતાની બગડીઓ ફોડવા આવે

ગામકૂવો એ ગામને ગોંદરે આવેલો, ગ્રામજનોનો જળ માટેનો એક સ્રોત વિસામો ગામકૂવે આવીને કેટકેટલી વહુવારુઓ એકમેકને મળતી ગામના અનેક સ્ત્રીપાત્રોના પરિચયમા આવતી અનુભવોની આપલે કરતી વિચારવિમર્શ કરતી સુધરતી-બગડતી કાળજુ ટાઢુ કરતી હૈયુ ઠાલવતી ઊભરા બેસાડતી માથે બેડુ લઈને ગામકૂવે આવી, જગ્યાફેરનો અનુભવ કરી ગૂગળામણ ઓછી કરતી આજે ક્યા છે એવી જગ્યા? વાત વધી ગઈ હોય, બહેનો, વહુવારુઓ, સ્ત્રીઓ કોઈનાથી કોઈ વાતે કશો માર્ગ ન નીકળી શકે ત્યારે ગામકૂવો પોતે એ ચરિત્રને પોતાનામા સમાવી લેતો

લોકો 'કૂવે પડી' એવો પ્રયોગ કરતા, પણ લોકોને ક્યા ખબર છે કે કૂવાને એના પ્રત્યે કેટલી હમદર્દી 'ગામકૂવો' સૌને સરખા સમજતો સરપચની વહુ હોય કે ખેડૂતની બધા માટે સરખુ દોરડુ

ગામકૂવે ત્યારે કોશ જોડાતા વાહ! પન્નાલાલે એનો લહાવો મન ભરીને લીધો હોવો જોઈએ નહીં તો 'મળેલા જીવ'મા આવતા દુહા અને કોશગીતો તેઓ આપી શક્યા ન હોત

જેવુ ગામનુ તળ, એટલી ઊંડાઈએ છટ્ટ પાણી ડોલને કે ઘડાને દોરડુ બાધી પાણી ખેંચીને ભરવુ પડે કેટકેટલો વખત ગામકૂવે ગાળવો પડતો! ત્યારે ગામકૂવે ભીડ પણ થતી પણ એ ભીડની ચીડ કે ભીડનો ભાર ગામકૂવાએ ક્યારેય અનુભવ્યા નથી પરબના પુણ્યના જ્ઞાન વગર ગામકૂવો તો સૌને સમાનભાવે જળ પૂરુ પાડતો

કોશ આવતાની સાથે, ગામકૂવામાથી ચામડાના પાત્રમા પાણી ખેંચવા લાગ્યા માણસનુ સ્થાન બળદે લીધુ જનાવરને જોર પડવા માડ્યુ માણસે નિરાત અનુભવી જનાવરની બળતરાઓ ગામકૂવો સાભળે ખરો, પણ ગામકૂવાની વાત જનાવરને

એક સ્વાયત્ત કૉર્પોરેશન છે અને તેને ગુજરાત રાજ્યના કાયદા-કાનૂનો લાગુ ન પડે. બોર્ડને પોતાના અલગ સેવાનિયમો હોવા જોઈએ અને તરત જ સેવાનિયમો બનાવવાની સૂચના આપી. ત્યાર બાદ અમને તેમણે કહ્યું કે આ ૨૨/૨૩ વરસની યુવતી અન્ય ઠેકાણે અરજી કરે ને દરેક તેના અગાઉના ખાતા - પોસ્ટઑફિસની હકીકત ધ્યાનમાં લે તો આ છોકરીને જિંદગીમાં ક્યારેય અને ક્યાંયે નોકરી ન મળે. આવી જુવાન જિંદગીને મારા હાથે નુકસાન કરવાનું હું પસંદ નહીં કરું. આપણે સૌએ નોકરી દરમિયાન મેં અને તમે ભૂલો કરી હશે. પણ આપણને આવી ગંભીર સજા નથી થઈ. માટે આ બહેનને નોકરીમાં રાખો, તેનું કામ જુઓ, પછી જો તેનું કામ સંતોષકારક ન લાગે તો તેને રુખસદ આપી શકો છો.

સાધારણ રીતે, ચૅરમૅન જેવા મોટા અમલદારો તો નીચેથી જે પ્રમાણે ભલામણ આવી હોય તેમાં સહી કરીને મંજૂરી આપે છે. આ કેસમાં પણ તેમણે જો સેક્રેટરીની ભલામણ મંજૂર કરી હોત તો કોઈ ટીકા કરત નહીં. કારણ કે સરકારી નિયમ પ્રમાણે કામ થતું હતું. પણ આ ચૅરમૅન જુદી માટીના હતા. મારી ત્રીસ વરસની સરકારી નોકરી દરમિયાન, મને ઘણાયે ઉચ્ચ કક્ષાના અધિકારીઓ સાથે કામ કરવાનો મોકો મળ્યો છે. પરંતુ જે રીતે આ ચૅરમૅન નાનામાં નાના માણસોની બાબતમાં ઊંડાણથી રસ લેતા, માનવતાની દષ્ટિથી કામ કરતા બહુ જ થોડા અમલદારો - અધિકારીઓને જોયા છે. અમને વારંવાર તેઓ કહેતા કે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિને લગતી ફાઈલ કે કાગળ આવે ત્યારે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું કે આ ફાઈલ કે કાગળ નિર્જીવ વસ્તુ નથી પણ તમે એક જીવતીજાગતી વ્યક્તિના ભવિષ્ય વિશે નિર્ણય લઈ રહ્યા છો તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખશો.

આ ચૅરમૅન તે સ્વ. એચ. એમ. પટેલ, સ્વતંત્ર ભારતના પ્રથમ કૅબિનેટ સચિવ; ત્યાર બાદ સંરક્ષણ સચિવ અને ગુજરાત વિદ્યુત બોર્ડના પ્રથમ અધ્યક્ષ.

લે. કર્નલ જીલુભા જાડેજા (નિવૃત્ત)

વૃદ્ધાવસ્થાની સાર્થકતા

અમરેલી જિલ્લાનું ખાંભા ગામ. ત્યારે તો ગામડું કહેવાય. પૂરી બે હજારની વસ્તી નહોતી. (અત્યારે બાર હજાર.) મારી ઉંમર ત્યારે ૨૦-૨૨ વરસ હશે. (અત્યારે ૮૭), અમારા એ ગામડાના જીવાબાપા મારા પિતાશ્રીના સગા કાકા. ચાર ભાયુંમાં જીવાબાપા સૌથી નાના. પણ મોટા ત્રણ ભાયુંની હંમેશની વિદાય થઈ ગયેલી. જીવાબાપાની ઉંમર કદાચ સાત દાયકા વટાવી ચૂકી હોય. ચાર ભાયુંનો ભાગ. ખેતી વ્યવસાય. એમાં જીવાબાપાના ભાગમાં ખેતીની જમીન કેટલી આવી હોય? ઘર મળેલું. દરદાગીના કે રોકડ જેવું તો ખાસ નહોતું. ચિરવિદાય થયેલા ત્રણ ભાઈઓ ખાસ સુખી નહોતા. દીકરા ફેરીફાંટા કરી કે નાનકડી હાટડી માંડી જીવન નિર્વાહ કરે. જીવાબાપાને ચાર દીકરા અને બે દીકરી. નાની દીકરી નંદુ વિધવા થયેલી. એક દીકરો ઊના ગામમા રહે. દીકરીનું પણ જીવાબાપાને સંભાળવું પડે. દુઃખી તો ખરા.

દીકરા પછી તો વારાફરતી આફ્રિકા જવા માંડ્યા. કાંઈક કમાવા માંડ્યા. જીવાબાપા - પૂરીમા હજી ગામમાં જ હતાં. પહેલા મોટા બે દીકરા આફ્રિકા ગયા. એમાં બીજો નંબર હુસેન ગુજરી જતાં વીમાની રકમ મળેલી. મોટા દીકરાએ બાપાને રકમ મોકલેલી. હવે બાકીના બીજા બે દીકરા વારાફરતી આફ્રિકા ગયા.

સરખાઈ થવા માટી ત્યા પૂરીમા ગુજરી ગયા બાપા એકલા પડ્યા દીકરાઓએ બાપાને આફ્રિકા તેડાવી લીધા થોડો ટાઈમ ત્યા રહી પાછા ખાભા આવ્યા અમારા મોટા કુટુબમા બાપાને જમવાની તકલીફ નહોતી

દીકરાઓને ખૂબ સારુ થયુ ફરીથી બાપાને આફ્રિકા બોલાવી લીધા એક દીકરા વલી ભેગા બાપા રહે બાપા માટે અલગ રૂમની ફાળવણી થઈ હતી બાપા પાસે ચોવીસ કલાક નોકર રહે વહુઓ ટાઈમસર જમવા બોલાવે, ચા મોકલે ખાન બાપા માટેનો ગાડીડ્રાઈવર નૈરોબીમા રહે બાપાને જ્યા જવુ હોય ત્યા ડ્રાઈવર કરવા લઈ જાય અને ઈસ્માઈલી ખોજા નામદાર આગાખાનને માનવાવાળા બાપાને જમાતખાને જવુ હોય તો જાય બધી વાતે અનુકૂળતા દીકરાઓએ કરી આપી હતી પણ બાપાને વિદેશમા ગમે નહીં એમને નાનકડુ ખાભા યાદ આવ્યા કરે કેવુ યાદ આવે?

મને મારા વતન કેરી પલેપલ યાદ આવે છે
ક્ષણેક્ષણ ને કણેકણનો હૃદયને સાદ આવે છે
સગાસબધીઓ સગે વળી વગડા અને વાડી
સ્મરણમા એ બધા આજે હજી આબાદ આવે છે
નથી સમજી શકતો કે કર્યા છે કર્મ શુ એવા
હજી આ ઉંમરેય આમ ઉલ્કાપાત આવે છે

બાપા ઉદાસ રહે દીકરા બાપાની રૂમમા આવે, બેસે, વાતો કરે બાપાને બીમારી કાઈ નહોતી છતા એ સોનાના પાજરામા પુરાવુ એમને ગમ્યુ નહીં પાછા ખાભા આવ્યા ઘર, જમીન વેચાઈ ગયેલા ઓસરીવાળુ એક ઘર રાખ્યુ જમવામા તો એક વૃદ્ધ વિધવા બહેન વખતસર જમવાનુ આપી જાય બાપા સવારમા તો ઓળખીતા-પાળખીતાને ત્યા આટે જાય બપોરે જમે આરામ કરે બપોર પછી ઓસરીમા મિત્રોને બોલાવે કેશવજી ઠાકરશી, ખોડાભાઈ મિસ્ત્રી અને મારા પિતાશ્રી હેમચદ માસ્તર એમ ચાર જણને ભેગા કરે ગજીપો પોતે રાખે પણ પોતાનો રમવાનો શોખ નહી ચાર મિત્રો રમે પોતે બેસીને જુએ સાજે છ વાગ્યા સુધી નિવૃત્ત એવા આ ચાર જણ પત્તા ખેલે અને બાપા ખુશ થાય પછી જમાતખાને જાય રાત્રે થોડુ જમે આરામ કરે પૈસા તો દીકરા જોઈએ એટલા મોકલતા પરતુ બાપાને હવે આફ્રિકા પાછુ જવુ નહોતુ

કાળક્રમે તેઓ ગુજરી ગયા એ સમયે કુટુબી દીકરાઓ તો હાજર હતા પોતાનો એકેય દીકરો મરણ સમયે હાજર નહોતો પણ બાપાને એ વાતે દુ ખ નહોતુ પરતુ એમને તો વતનની માટીમા મળી જવુ હતુ ગામઅગ્રેસરોના કહેવા મુજબ ગામમા હાઈસ્કૂલ કરવા પચને એમણે રકમ આપી હતી જેમાથી નિર્માઈ જે આર બોઘાણી હાઈસ્કૂલ (જીવા રવજી બોઘાણી હાઈસ્કૂલ) ઘણા વરસ રહી પછી સમય અનુસાર એનુ નામ બદલ્યુ હજી હાઈસ્કૂલ છે પણ નામ જુદુ હોવાનુ સાભળ્યુ છે

- હબીબ ખાભાવાળા

પતિવ્રતની પરાકાષ્ઠા

સૌરાષ્ટ્રના એક ગામડાની આ સત્યઘટના છે અગિયાર વર્ષની બાળકી પરણીને સાસરાળમા પગ મૂકે છે નહોતી એને મન લગ્નની કોઈ સ્પષ્ટ કલ્પના કે નહોતુ એની બુદ્ધિમા કોઈ લગ્નજીવનનુ સ્પષ્ટ ચિત્ર એ ગભરુ બાળાના ગણાતા સગાવહાલાઓએ જે ઉત્સવ માણ્યો હતો તેની છાયામા એ મહાલીને આવતી હતી વરઘોડિયા ગામમા આવે, ત્યા જ પતિને પગે લચક આવી પ્રથમ એક પગ, પછી બીજો, પછી કેડ અને એમ એક પછી એક અગ લાકડા

જેવાં થતાં ગયાં. મંગળ મુહૂર્તમાં જ ખાટલો ઢળાયો તે ઢળાયો. એક વર્ષ વીત્યું, બે વીત્યાં. પાંચ વીત્યાં. હવે તો આખું શરીર કાષ્ઠવત્ બની ગયું હતું. સંપૂર્ણ પક્ષઘાત કહીએ તો પણ કહી શકાય. સદ્‌ભાગ્યે દાંત અને હોઠ વચ્ચે કાણું રહી ગયું હતું. રોટલાનો ઝીણો ભૂકો દૂધમાં મેળવી ચમચી વતી પાઈ શકાતો. હોજરીનું યંત્ર ચાલુ હતું. ઝાડો, પેશાબ, અંગસફાઈ એ બધું ખાટલામાં ને ખાટલામાં જ પતાવવાનું હતું. આવી ભયાનક બીમારીનાં સાક્ષી આ બાઈને થવાનું હતું. એ પણ અધૂરું હોય, તેમ વળી ગરીબીએ મહોર - છાપ લગાવી હતી.

દળણાં દળીને કે થોડું બીજું કામ કરીને આજીવિકા ચલાવવી, લગભગ ચોવીસે કલાક ઘરમાં ગોંધાઈ રહેવું, ખાટલામાં પડેલા આ પતિની તહેનાતમાં ખડે પગે હાજર રહેવું, બીમારની માતાનો પાઠ ભજવવો અને સેવિકાનો પણ ભજવવો. દાંપત્યસુખ, સંતાનેચ્છા અને હાણવા-માણવાના કોડ એ બધાને સેવાની આગમાં આ યુવતીએ સમર્પી દીધાં. છઠ્ઠું વર્ષ વીત્યું, સાતમું ગયું. એમ એક એક જતાં બાર બાર વર્ષો પસાર થઈ ચૂક્યાં. જેમ પાપ છૂપું રહેતું નથી, તેમ પુણ્ય પણ છૂપતું નથી, ચંદ્ર, તારા સૌ પોતપોતાની પ્રગતિમાં મશગૂલ છે. સહજ મશગૂલ છે. આ દેવી પણ પોતાના દૈનિક કામમાં મસ્ત છે.

વહેલી સવારથી ઊઠીને રાત્રે પોઢી જતાં સુધી એનું જીવન એક ચાલતું સંગીત બની ગયું છે. પતિની શરીરશુશ્રૂષા પૂરતો આ યજ્ઞ નહોતો રહ્યો. આ સેવાયજ્ઞમાં તો પતિના અંતરને મીઠી અમીરસધારાથી ઠારવા ઉપરાંત પતિના અંતરમાં સૂતેલી સંસ્કારિતાને જગાડીને વેગ આપવાનું મહાન કાર્ય પણ સામેલ હતું. પતિ આવી ભયંકર બીમારીમાં પણ ધર્મકથાઓ સાંભળે અને વ્રત પચ્ચક્ખાણ પણ કર્યા કરે. પતિની વાચા બંધ હતી. અંગોપાંગ સ્થગિત હતાં પણ એનું હૈયું ઊઘડી ગયું હતું. એનો આત્મા કેટકેટલી આશિષો વરસાવતો હતો.

સત્તર વર્ષ સુધી અખંડ આ યજ્ઞ ચાલુ રહ્યો. ચોમેર આ માનવદેહની સુવાસ ફેલાઈ ગઈ હતી. મારા પર એક ભાઈએ લખ્યું: 'કાઠિયાવાડમાં છો તો એક સતી પાસે જઈ દર્શનદાન લેજો અને દેજો.' તે વખતે ન ગયો. બીજી વખત ગયો ત્યારે આત્મા પરવારી ચૂક્યો હતો. હું એમને ઘેર પહોંચ્યો અને બહેનનાં દર્શન કર્યાં. વાતાવરણ જોયું. મરનારનાં બહેને કહ્યું, "પરણાવ્યા પહેલાં કંઈક બીમારીની અસરની ખબર તો હતી, પણ ભાઈને પરણાવી દીધો." એ કથન પાછળ પસ્તાવો અવશ્ય હતો, પણ શા ખપનો? આવી અનેક બાળાઓ બચપણથી જ વણખીલ્યે સમાજના વાંકે કરમાઈ જતી હશે. આટલા હડહડતા અન્યાયના પુંજમાંથી આવું સતીત્વ ઝળકી ઊઠે છે, એ જોઈને ખરે જ આશ્ચર્ય થાય. અહા! હિંદ તારા પર ભગવાનની કેટલી દયા છે! ઓ આર્ય સંસ્કૃતિના સૂત્રધારો! તમારા ત્યાગ, તપ અને જ્ઞાનનો વારસો આવાં ખૂણે પડેલાં સ્ત્રીરત્નો આવી દશામાં પણ કેવી અનન્ય શ્રદ્ધાથી જાળવે છે, જાળવી શકે છે! સંસ્કારોમાં વણાયેલા ધર્મ સિવાય આ બાઈની મદદમાં બીજું કોણ હતું. ધન્ય હો એ આર્યસન્નારીને!

('વિશ્વવાત્સલ્ય' તા. ૧૬-૧૧-૧૯૪૮)

- સંતબાલજી

કળિયુગનાં નંદ-યશોદા

વાત છે ઘણાં વર્ષો પહેલાંની, પણ આજેય સ્મરણપટ પર એવી ને એવી તાજી છે.

બનાનકાઠાનુ એક નાનકડુ ગામ પ્રાથમિક શાળામા એક ભાવનાશાળી નવયુવાનની શિક્ષક તરીકે નિમણૂક થઈ છ ફૂટ ઊંચો દેહ, સાદગીનો અવતાર, ગાધીવિચારને વરેલા, હૃષ્ટપુષ્ટ શરીરવાળા, વિદ્યાર્થીઓના ઘડતર માટે ઉદ્યમશીલ અને સનિષ્ઠ શિક્ષક એમના જીવનમા એક પાવક પ્રસગ બની ગયો

શિક્ષક રોજ સવારસાજ ફરવા નીકળે એક દિવસ ગામના છેડે રસ્તા પર રડતુ એક ભૂલકુ જોયુ થોભ્યા ભૂલકુ મોટે મોટેથી રડતુ હતુ નમણુ અને સોહામણુ આપણે એને "બાલમુકુદ" તરીકે ઓળખીશુ પરતુ તે યોગ્ય કાળજીના અભાવે લાગતો હતો ગદોગોબરો! અર્ધ ઉઘાડુ શરીર, શરીરે ચીંથરેહાલ જાણે ધૂળમા ખીલેલુ ફૂલ શિક્ષકે આજુબાજુ નજર કરી, કોઈ દેખાયુ નહીં પૂછે પણ કોને? શિક્ષક તેની પાસે ગયા વહાલથી તેનો વાસો પસવાર્યો માથે હાથ ફેરવ્યો તેણે બાલમુકુદને ઊભો કર્યો પૂછ્યુ, "બેટા, કેમ રડે છે?" બાલમુકુદે રડતા રડતા કહ્યુ, "બવ ભૂખ લાગી છે માને ખાવુ છે " શિક્ષકે ફરી આસપાસ નજર નાખી કદાચ બાળકના કોઈ સગાવહાલાની ભાળ મળે પણ વ્યર્થ હવે રોકનો કશો અર્થ ન હતો શિક્ષકના હૃદયમા રામ વસતા હતા સાચા વૈષ્ણવજન હતા મનોમન નક્કી કર્યું કે આને (બાલમુકુદને) હુ ઘેર લઈ જાઉ અને તેને સભાળી લેવુ અને તપાસ કર્યા બાદ કોઈ વાલી આવે તો સોંપી દેવુ શિક્ષક મનમા ગડમથલ કરતા બાલમુકુદને આગળીએ વળગાડી ઘેર લાવ્યા જમવાનુ આપ્યુ સ્નાન કરાવ્યુ ચડ્ડી-ખમીસ પહેરાવ્યા બાલમુકુદ તો કશુ સમજતો ન હતો પરતુ ખુશખુશાલ જણાતો હતો શિક્ષકે બાલમુકુદ સાથ ખાની વાતચીત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે એટલુ જાણવા મળ્યુ કે બાલમુકુદ માતાપિતા વગરનો હતો અને મામાને ઘેર રહેતો હતો પરતુ મામા-મામીને માટે બોજરૂપ હતો તેઓનુ માનવુ હતુ કે બાલમુકુદ અપશુકનિયાળ હતો કારણ કે તેના જન્મતા પહેલા જ બાપનુ મરણ થયુ હતુ ને થોડા વખતમા મા પણ મરણને શરણ થઈ હતી એટલે અધશ્રદ્ધાળુ મામા-મામીએ પણ તેને હડધૂત કરી રામભરોસે છોડી દીધો હતો

માસ્તર કોઈ બાળકને (બાલમુકુદને) લઈ આવ્યા છે અને પોતાની સાથે રાખે છે એ વાતની ખબર જોતજોતામા આડોશપાડોશમા ફેલાઈ ગઈ લોકોએ સલાહ આપી માસ્તર, આ પારકી પળોજણ તમે ઘેર કા લાવ્યા?" માસ્તરે કહ્યુ, "એમા પળોજણ શાની?" મને તો એનામા બાલમુકુદના દર્શન થાય છે હુ એને મારી પાસે જ રાખીશ "

એ વખતે માસ્તરનુ કુટુબ નાનુ હતુ બા, પત્ની અને ફૂલ જેવી નાનકડી એક દીકરી

સાજ પડી બાલમુકુદની મરેલી માની માને ખબર પડી એ માસ્તર પાસે આવી કહેવા લાગી, "માસ્તર સાહેબ, આ તો અભાગિયો છે એને રાખીને તમે શુ કરશો? જન્મતા પહેલા જ એ કાળમુખો એના બાપને ભરખી ગયો છે ને પછી એની માને જ્યા જ્યા એના પગલા પડે છે ત્યા ત્યા દેવતા મેલાઈ જાય છે " શિક્ષકે આ સાભળ્યુ પણ તેઓ ગાધીવાદી હતા વહેમ, શુકન, અપશુકન કે અધશ્રદ્ધામા માનતા ન હતા તેમણે કહ્યુ, "ભલે, બાલમુકુદના આવવાથી મારુ જે થવાનુ હશે તે થશે, પણ હુ એને હવે રઝળતો નહી મેલુ મારી પાસે જ રાખીશ "

તેઓ પછી તો જાતે જ બાલમુકુદને નવડાવે, જાતે જ પાસે બેસાડીને જમાડે તૈયાર કરી

શાળામાં સાથે લઈ જાય. પત્ની પહેલાં જરા દૂર રહેતી. હવે તેણે પણ માસ્તરના સૂરમાં સૂર પુરાવવા માંડ્યો. દિવસો વીતતા ગયા. સમય સમયનું કામ કરતો રહ્યો. બાલમુકુંદ મોટો થવા લાગ્યો. ભણવામાં પણ તેજસ્વી. ને માસ્તરની જાતદેખરેખ. મન દઈને માસ્તર ભણાવે. રાત્રે ધર્મની, કર્તવ્યની, પરોપકારની વાતો કરે. સવારે 'જય શ્રીરામ' કહીને જગાડે.

દિવસો વીતતા ગયા. ઈશ્વરની ગતિ પણ ન્યારી છે. 'કસાઈને ત્યાં કુશળ અને ધરમીને ઘેર ધાડ.' એ ન્યાયે માસ્તરને માથે પણ આપત્તિ આવી પડી. પત્નીની બીજી પ્રસૂતિ વખતે પત્ની પ્રભુને પ્યારાં થઈ ગયાં. માસ્તરનાં મા આમ તો ભલાભોળાં, ભાવિક પણ જુવાન પુત્રવધૂનો આઘાત જીરવી ન શક્યાં. એમને પણ એવું લાગવા માંડ્યું કે, 'કહો ન કહો પણ આ બાલમુકુંદના કારણે જ પોતાની ગુણિયલ, જુવાન પુત્રવધૂ કાળનો કોળિયો થઈ ગઈ. પત્નીની ઉત્તરક્રિયા પતી ગઈ. એક દિવસ માસ્તરનાં માતુશ્રીએ કંઈક સંકોચ સાથે માસ્તરને કહ્યું, "ભાઈ, આ પારકી પળોજણ આપણે ક્યાં સુધી વેંઢારીશું? હવે તો બાલમુકુંદ મોટો થઈ ગયો છે. સમજણો થયો છે. તેને ગમે ત્યાં મૂકી આવ. માના અવાજમાં રહેલો રણકો અને તેની પાછળનો ભાવ માસ્તર સમજી ગયા. લાગ્યું કે, માતુશ્રીના મગજમાં પણ વહેમનો કીડો સળવળવા માંડ્યો છે. તેમણે કહ્યું, મા બેબીની બા ગુજરી ગઈ તે કંઈ આ બાલમુકુંદને કારણે નહીં. તેથી તમે મનમાં કોઈ ખોટો વિચાર કરશો નહીં. જ્યાં સુધી હું જીવીશ ત્યાં સુધી આ બાલમુકુંદ તો રહેશે તો આપણા ઘરમાં જ.

ઘરમાં ઘરડાં અશક્ત બા, ધાવણું નમાયું બાળક, બીજાં બે બાળકો. માસ્તરે સંજોગો વર્તી જઈ બીજાં લગ્ન કર્યાં. નવી પત્નીને પણ સૂચના આપી દીધી કે બાલમુકુંદ એ મારું સંતાન નથી પરંતુ એ આપણા ઘરનો જ સભ્ય છે એ ધ્યાનમાં રાખશો. નવી પત્ની પણ ઉદાર અને ભલી હતી. માસ્તરની વાત તેને ગળે ઊતરી ગઈ.

પછી તો બાલમુકુંદ મોટો થવા લાગ્યો. પી.ટી.સી.ની પરીક્ષામાં સારા ગુણ મેળવીને પાસ થયો. માસ્તરે તેને એક શાળામાં નોકરી પણ અપાવી. ઉંમરલાયક થતાં એક સંસ્કારી કન્યા સાથે પોતાના પુત્રની જેમ ઉમળકાભેર પણ સાદાઈથી તેનું લગ્ન પણ કરાવી આપ્યું. તેને સ્વતંત્ર ઘર ભાડે લઈ આપ્યું. પછી તો માસ્તરની જ્યાંત્યાં બદલીઓ થવા લાગી. મળવાના પ્રસંગો ઓછા થતા ગયા. પરંતુ જ્યારે જ્યારે માસ્તરને ઘેર કોઈ પણ પ્રસંગ હોય તો બાલમુકુંદ દોડીને હાજર થઈ જતો. બંને મળે ત્યારે જાણે પિતા-પુત્ર મળતા હોય તેવાં લગણીભીનાં દશ્યો જોવા મળતાં. પછી તો બાલમુકુંદ એ. ડી. આઈના હોદ્દા સુધી પહોંચેલો. પરિવારમાં ત્રણ પુત્રો અને એક પુત્રીની લીલી વાડી જોવા સદ્ભાગી બનેલા, સુંદર જીવન જીવી છેવટે પાકટ વયે ઈશ્વર ધામમાં ગયેલા.

આજે એ પુણ્યશાળી 'માસ્તર' નથી. અને એ 'વિદ્યાર્થી' પણ નથી. પરંતુ આ કથા નજરે જોનાર, વિદ્યાર્થીની પત્ની હયાત છે. તેઓ પોતાના દીકરાઓને કહે છે, 'તારા બાપાને જો "સાહેબ બાપા" ન મળ્યા હોત તો શું આપણે બધાં આજે આ સ્થિતિએ હોત ખરાં?" અને તેમનો સાદ ભારે થઈ જાય છે. આજે પણ એ બહેન જ્યારે જ્યારે ભૂતકાળને વાગોળે છે ત્યારે ત્યારે મનોમન માસ્તરને લાખ લાખ વંદન કરે છે અને તેમની આંખોના ખૂણા કૃતજ્ઞતાની ભાવનાથી ભીના બની જાય છે.

– શારદાબહેન ત્રિવેદી

સંકલન

તહોમતનામું એ લોકો પર

એ લોકો પહેલા
ધૂળ, ધુમાડા અને રજકણોથી સૂરજને ઢાંકે છે
અને પછી, રોશનીની ઝાકમઝાળ કરે છે
એ લોકો પહેલા,
જમીન પર રસાયણો છોડીને, જમીનને નિષ્પ્રાણ બનાવે છે
અને પછી
ઝાડવા વાવવાની અને અનાજ વધારવાની ઝુંબેશ ચલાવે છે
એ લોકો પહેલા,
પ્રાણવાયુ જેવા અનેક વાયુને બાટલામા પૂરે છે
અને પછી, વાહનો બનાવી, ફેરવીને ઓઝોનમા બાબડા રચે છે
મોતને નોતરે છે
એ લોકો પહેલા,
જળ જમીન વાયુ વનસ્પતિ ઝેરી દવાનો છંટકાવ કરી
જીવને ઝેર પાઈ રિબાવે છે
અને પછી,
અવનવા સંશોધનો કરી, દવા શોધી, દવાખાના રચીને રોકોન
નીરોગી રહેવાનો વેપલો ચલાવે છે
એ લોકો પહેલા,
જનાવર, બળદ, પશુઓની કતલ કરીને કુદરતના કાયદાનો ભંગ કરે છે
અને પછી,
કારખાના રચીને માનવ જગતને રિબાવે છે
એ લોકો પહેલા,
આદિવાસીઓના, માછીમારોના, ખેડૂતોના
અને પશુપાલકોના,
કલાકારોના અને કારીગરોના વસવાટોમાના
પધા છીનવી લે છે
અને પછી,
ઔદ્યોગિક વસાહતો સ્થાપીને, રોજગાર વિનિમય કેન્દ્ર ખોલીને
યુનિવર્સિટીમા ભણાવીને, રોજગારી વધારવાનો ઢોળ કરે છે
એ લોકો પહેલા,
લોકશાહીનો ધૂપ બનાવે છે, ચૂંટણીમા નાચે છે, સત્તાના નશામા ચકચૂર બને છે
અને પછી
દેશની સત્તા સંપત્તિ દુનિયાના ચોકમા વેચી મારે છે
એ લોકો પહેલા,
રાષ્ટ્રવાદી અને ધર્મ બચાવવા યુદ્ધ ખેલે છે
અને પછી, ધર્મના રક્ષક બને છે
એ લોકો પહેલા,
માનવને ઠેર ઠેરથી સમૂળો ઉખાડી મૂકે છે
નગરો અને ઉદ્યોગોમા બજારો અને કચેરીમા,
ઝૂપડપટ્ટી અને ફૂટપાથ પર, ટ્રેનમા અને સડક પર, રઝળતો રખડતો કરી મૂકે છે
આખા ને આખા સમાજનો, સંસ્કૃતિનો ઉચ્છેદ કરી દે છે
અને પછી,
દારૂના પીઠા, સાહિત્ય, નાટ્ય નૃત્ય અકાદમી ખોલે છે ટી વી અને જાતકીડા ધામો રચે છે
વિશ્વસુંદરીઓ અને વન ડે મેચની શૃંખલા ચલાવે છે
અને તેમ કરીને ભૂખ્યા છોરુને કાયમી નિદ્રામા

પોઢાવી દે છે.

(ભરૂચ જિલ્લા સર્વોદય મંડળના સૌજન્યથી)

રજાઓમાં તમે શું કરો છો?

વિદ્યાર્થીઓ મળેલા ગુણાંકને આધારે વિદ્યા અને જ્ઞાનને માપે છે. એમને માટે એ સ્વાભાવિક છે. છતાં કહેવું જોઈએ કે વિદ્યા અને જ્ઞાન એ કાંઈ ગુણાંકોથી માપી શકાય એવાં વાનાં નથી. ને જે વિદ્યાર્થીઓએ ખરા અર્થમાં વિદ્યાની, જ્ઞાનની ઉપાસના કરી નથી એવાઓને રજાઓ માણવાનો પણ અધિકાર નથી... જોકે એમણે તો બારે માસ મનમોજ કર્યા કરી હશે... ને સરવાળો કરવાની વેળાએ એની પાસે તો કાંઈ બચ્યું જ નહીં હોય... ને તોય એના ભ્રમનો ભાગાકાર કરી આપવાનું શિક્ષણકાર્ય કોઈથી થતું નથી...! મૂળે તો વિદ્યાર્થીને એનું સાચું મૂલ્યાંકન સંપડાવવું જોઈએ. પણ આપણી શિક્ષણ પ્રથામાં એવી શક્યતા કેટલી છે?... ને એવું અનિવાર્ય કાર્ય કરનારા સજ્જ કર્મઠ શિક્ષકો-પ્રાચાર્યો કેટલા છે વારુ? નહીંવત્!! આવી પરિસ્થિતિઓમાં રજાઓનો અર્થ વિરામ - આરામથી વધારે શો હોય? પણ ખરેખર જોઈએ તો વૅકેશન એ માત્ર કામ નહીં કરવાનો અને અમસ્થો આરામ કરવાનો કે સામાજિક કાર્યો નિમિત્તે અથવા જરાક મનમોજથી થોડાંક સ્થળો ફરી આવવાનો સમયગાળો માત્ર નથી... એ બધું તો યથોચિત રીતે થવું જોઈએ. પણ વૅકેશન તો પુન: સજ્જતા કેળવવાનો, વર્ષ દરમિયાન નથી વંચાયું કે નથી લખાયું તે તરફ ધ્યાન આપવાનો, વધારાનું અને અન્ય વિષયોનું વાંચીને રુચિસંમાર્જન તથા જ્ઞાનવિસ્તાર સાધવાનો ખરો સમય છે. આ વાત વિદ્યાર્થી અને શિક્ષક બંને માટે છે.

નવા સત્રમાં આપણે આપણી સંસ્થામાં પાછા ફરીએ છીએ ત્યારે આપણી પાસે, આપણામાં નવું કાંઈ હોય છે ખરું? આપણે નવાં સત્રો માટે; નવાં વિદ્યાર્થીઓ માટે કશીક નવી રીતભાતે અને નોખી વિદ્યાકીય વાતે સજ્જતા કેળવી હોય છે ખરી? આ કૅમ્પસમાં તમે પાછાં આવો છો ત્યારે વૃક્ષો પર નવાં પાંદડાં આવી ગયાં હોય છે અને પ્રત્યેક વૃક્ષોએ થોડીક નવી ડાળીઓ વિકસાવી હોવા સાથે જૂની ડાળીઓય જરાક વધુ લંબાવી હોય છે... ઋતુઓને વૃક્ષો એમ જ પસાર થવા દેતાં નથી - એ એના રંગે રંગાય છે; ઋતુને રોકે છે અને એના પડાવના દિવસોમાં ઘણું ઘણું પામે છે - ને ત્યજવા જેવું ત્યજી દે છે... માણસમાં આવું થાય છે ખરું? થવું તો જોઈએ જ... જો એ ખરા અર્થમાં જીવંત અને સ્વશાસિત તથા કાર્યનિષ્ઠ હોય તો તો એય તરુવરની જેમ જ વિસ્તરવા, વિકસવા અને અન્યો સુધી પહોંચવા સક્રિય હોવાનો જ...

વિદ્યાર્થી પણ પોતાના વર્ગોમાં પાછો ફરે ત્યારે વીતેલાં વર્ષોનું એનું નિજી સરવૈયું એની પાસે હોય અને એણે આવનાર વર્ષનો કાર્ય નકશો બરાબર તૈયાર કર્યો હોય એ અપેક્ષિત છે. જેને પોતાનાં રોજેરોજના અને નજીકના કે ચાલુ વર્ષના પોતાના કાર્યનોય ખ્યાલ ના હોય એ પોતાનું ભાવિ કેવી રીતે ઘડી શકે? શિક્ષક સાચો શિલ્પી હશે તોય એ એવા અબુધને તો શું કરી શકશે! હવે ગાફેલ રહેવાના દિવસો ચાલ્યા ગયા છે એટલું નક્કી!

સંસ્થાઓ ચાલ્યા કરે છે. એક વખત માળખું ગોઠવાઈ જાય, પાયાની સગવડો ઊભી થઈ જાય પછી 'રૂટીન' ચલાવવામાં કશો વાંધો આવતો નથી. પરંતુ સંસ્થાઓએ 'આ રીતે' 'ચાલવાનું' હોય છે ખરું?! સંસ્થાઓ પોતેપોતાનાં સરવૈયાં મેળવે છે ને રાજી થાય છે. એક જમાનામાં ઊંચાં પરિણામો અને પ્રથમ વર્ગ કે વિશેષ ગુણવત્તા પામનારની સંખ્યા ગૌરવ લેવા સમાન હતાં... આજે તો પાસ ક્લાસમાં પાસ થનારા કરતાં

પ્રથમ વર્ગમા પાન થનાર ત્રણચાર નાણા વધારે હોય ત્યારે એની મહત્તા ના હોય એ સ્વાભાવિક છે એક બાજુ છાશમા પાણી રેડીને વધુ ને વધુ પાતળી કરીને નાણા બધાને પહોંચાડવાની વાત હોય ને બીજી બાજુ આપણે 'ક્રીમ'ની આશા રાખીએ છીએ ઘણી વાર 'ક્રીમ' માનીએ છીએ એય 'ખાલીખમ' હોય છે બલકે પોતાના વિષયની સાચી અને પ્રાથમિક જાણકારી પણ જેની પાસે નથી એવી વ્યક્તિ પ્રથમ વર્ગ કે ચન્દ્રક મેળવે છે ને એવુ ઉત્તર ભારતમા હતુ તે હવે ભારતભરમા બધે બનવા માડ્યુ છે ત્યારે શુ કરીશુ આપણા માનદડોનુ?

આપણે બધા પરીક્ષા - પરીમાણ પદ્ધતિને ભાડીએ છીએ ને થાગડથીગડ ઉપાયો કરીને રાજી થઈએ છીએ પણ ખરેખર તો ગેઝેરોજના વર્ગ શિક્ષણમા સુધાર થવો ઘટે વર્ગમા ભણનારો અને ભણાવનારો બેય વધુ ને વધુ સક્રિય, નનિષ્ઠ અને જવાબદાર તથા મૂલ્યલક્ષી બને એ જ સમયનો તકાજો છે

એટલે સસ્થાઓએ વિચારવાના દિવસો આવ્યા છે કે પોતાની અલગ ઓળખ રચવી છે? સમાજને વધુ ને વધુ ઉપયોગી થવુ છે? તો ભલે, સેલ્ફ ફાઈનાન્સ કોર્સિસ લાવો, પણ વિદ્યાર્થી અને શિક્ષક ઉભયની પસદગીમા બાંધછોડ ન કરો બરાબર ચકાસણી કરો જે કામ ન કરે તેને રજા આપવાની ને ઘેર જવાની હિમત કેળવો દર વર્ષે નવતા અપનાવો સગવડો વધારો ને કાર્ય પણ વધારો જેની તૈયારી ના હોય એને વિરામ આપો એટલે કે વિદાય આપો સારાને સાચા પરિણામો માટે સખત કામ અને કઠોર નિર્ણયો નહી લેનારી કોઈ પણ સસ્થા ગામમા કે સમાજમા, દેશ કે દુનિયામા પોતાની ઓળખ રચી શકતી નથી

('શીલશ્રુતમ્') મણિલાલ હ પટેલ

એક પત્ર

(બહેન મારિયા એક ખ્રિસ્તી સાધ્વી છે તેઓ પહેલા બનાસકાંઠામા કામ કરતા હતા, હવે મુબઈ છે - સ)

બહેન મારિયા,

થોડી સ્પષ્ટતા મારી સમજ મુજબની-

એક, તમારે મિશનરીઓએ કોઈને ખ્રિસ્તી બનાવવા નહી, જિસસનો આશરો એક જ ઉદ્ધાર છે તેમ ન મનાય ઈશ્વર અગમ્ય છે, તેનો કોઈક ભાગ કોઈક જાણે ને તેને પૂજે વેદમા 'अकम् सत् विप्रा बहुधा वदन्ति' તેમ કહ્યુ છે સત્ય એક જ છે પણ પડિતો તેને વિવિધ નામે વર્ણવે છે આથી સર્વધર્મસમભાવ અનિવાર્ય છે જેની જેવી પ્રકૃતિ તેને તેના સ્વભાવ મુજબ ઈશ્વર ભજવા દેવા

બીજુ, આદિવાસીઓ હિન્દુઓ છે તેમને હિદુ સમાજે અન્યાય કર્યો છે તેથી હિદુ મટ્યા નથી તમે તેને અહિદુ કહેવાની ભૂલ ન કરતા હિદુત્વવાદીઓ મિશનરીઓનો વિરોધ તો કરે છે તે ખોટુ જ છે, પણ સેવા સેવા ખાતર હોય અમે હરિજનો માટે ઘરનાને નારાજ કરેલા પણ તે પ્રાયશ્ચિત્ત બુદ્ધિથી સેવાનો પણ ખ્યાલ ન હતો તેમનુ સગઠન થાય તે ઇષ્ટ છે પણ તેમ હિદુ નથી તેમ કહેવુ તે ભૂલભરેલુ છે તે હિદુતત્ત્વજ્ઞાન વધારે સમજે તે જરૂરી છે બ્રાહ્મણ પણ ક્યા પુરુ સમજે છે? તો તો હિદુત્વનો અવાજ ઊઠ્યો ન હોત

ષડ્દર્શનમા એક સાખ્યદર્શન છે તે કાઈ એક ઈશ્વરમા માનતુ નથી, છતા તે છ દર્શનોમાનુ એક છે ડુગર પર ચડવાના ઘણા રસ્તા, કેડીઓ હોય, જેને રુચે તે રસ્તે ચડે, ઉપર ગયા પછી જણાશે કે વિવિધ રસ્તે આપણે એક સ્થળે જ આવ્યા પણ તે અનુભવ, ઉપર પહોચ્યા પછી થાય મને ન્યૂ ટેસ્ટામેન્ટ પારકુ લાગતુ નથી, તે ગીતાની જેમ જ મારુ લાગે છે અને છતા

બેઉમાં કાંઈક ને કાંઈક ઊણપો હોઈ શકે. આપણે અંધશ્રદ્ધા રાખ્યા સિવાય ભક્તિ કરીએ, પણ મગજ ભાડે ન આપીએ.

ઈરસમસ, વોલ્ટેર, પ્રૉટેસ્ટંટ ધર્મના સ્થાપક બધા ખ્રિસ્તીઓ જ હતા. તે પોપને માને કે ન માને, તેમણે બુદ્ધિપૂર્વક ખ્રિસ્તી ધર્મની એબો દૂર કરી. વિરોધીઓ મિત્ર હોઈ શકે ને મિત્રો વિરોધીઓ હોઈ શકે. આપણે તો બધાને સાંભળીએ, સમજીએ.

બધાંને પ્રણામ.

લોકશાળા (મણાર) - **મનુભાઈ પંચોળી**

('કોડિયું'માંથી ટૂંકાવીને)

શ્રેષ્ઠતાની ઉપાસના

પોતાના વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેની મમતા વાટે પ્રગટેલી ફાધર વાલેસની લેખનપ્રવૃત્તિ વિસ્તરતી જઈને આખા સમાજમાં વ્યાપી ગઈ. પણ એમાં સતત એક રણકાર ગુંજે છે તે વહાલનો. ચાકડા ઉપરથી વિવિધ ઘાટનાં માટીનાં પાત્રો જેમ ઊતરે, તે રીતે જેમના ચિત્તમાંથી ભાતભાતના અવનવા શબ્દો નીપજી આવતા એવા કાકા કાલેલકરે ફાધર વાલેસને 'વાલેશરી' કહેલા, તે નામ એકદમ બંધબેસતું નીવડ્યું છે. પણ એ વાલેશરીના અંતરમાં સતત એક ઉત્કંઠા રહેલી છે તે શ્રેષ્ઠતા માટેની. લેખનજીવનના આરંભમાં એમણે 'શ્રેષ્ઠતા' નામનો લેખ લખેલો. 'નહેરુ પુલ પર ચાલતાં' નામના એક લેખ.

શ્રેષ્ઠતા વિશેનો ફાધરનો ખ્યાલ આપણને જોવા મળે છે. તેઓ કહે છે:

'હું શ્રેષ્ઠતાનો ઉપાસક છું. જ્યાં કોઈ પણ જાતનું કામ ને કોઈ પણ જાતની કૃતિ - પછી એ મનની હોય, હાથની હોય, વિચારની હોય, બુદ્ધિની હોય કે મહેનતની હોય, પણ સાચી હોય - ધ્યાનથી, સુરુચિથી, ભાવથી, કૌશલ્યથી બનેલી હોય તેને જોઉં ત્યારે મારું માથું નમી પડે, મારું દિલ હરખાય. એ મારો ઇષ્ટદેવ અને એ મારી પ્રેરણામૂર્તિ. સાચા કારીગરનો હું ભક્ત છું. પછી એ કડિયો હોય, લેખક હોય કે વાલ્મીકિ હોય. જે કોઈ માણસ પોતાનું કામ સારી રીતે શીખે, જાણે, કરે; જે ચૂક્યા વગર હંમેશાં પોતાના ધંધાનું કે ઘરનું કામ ચોકસાઈથી, મમતાથી, કુશળતાથી, પ્રામાણિકતાથી કરે, એને મારાં વંદન અને એની મારે પૂજા. મારી આગળ એ સાચો સાધક અને સાચો સંત.'

પોતાના વતનથી દૂર દૂરના આ દેશમાં ફાધર વાલેસ ઉત્સાહથી આવેલા. અહીં રહેવાનું થશે અને જીવવાનું થશે, એ એમનો વિશ્વાસ હતો. એમના જીવનનાં ત્રણ મૂલ્યો - મહેનત, શ્રદ્ધા અને આત્મીયતા. પોતાનાં લખાણો દ્વારા ગુજરાતની નવી પેઢીના હૃદયમાં વિકસાવવા એમણે વણથાક્યો પ્રયત્ન કર્યો છે. ગુજરાતને એમણે એમનું સ્મિત આપ્યું છે. એમાં એમની શ્રદ્ધા છે, એમનો પ્રેમ છે, ઊંડો સંતોષ છે. એ બધાંને અંતે ફાધર વાલેસ કહે છે:

'ગુજરાતે મને પોતાનો કરીને મારું જીવન ધન્ય બનાવ્યું છે. ગુજરાતે મને પ્રેમ આપ્યો છે, સાચા ચાહકો આપ્યા છે. એ મારા જીવનની સાચી મૂડી છે.'

(શ્રેષ્ઠતાના ઉપાસક ફાધર વાલેસે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અને સાહિત્ય અકાદમી તરફથી યોજાયેલા એમના સન્માન સમારંભમાં રજૂ કરેલું વક્તવ્ય આ પ્રમાણે છે :)

શ્રેષ્ઠતા

'ઇટલીના મિલાનો શહેરમાં વિશ્વવિખ્યાત દેવાલય બાંધતી વખતે કેટલીક મૂર્તિઓ એવી ઊંચી ને ભીડાતી જગ્યાએ મૂકવાની હતી કે કોઈની નજર ત્યાં સુધી ન પહોંચી શકે. તોપણ શિલ્પકાર પોતાના કામમાં લીન થઈને એક એક રેખામાં ને મરોડમાં પોતાની કલા ઠાલવીને

મૂર્તિઓ કોતરતો હતો એક મિત્રે એ જોઈને ટીકા કરી 'આ મૂર્તિ પર કોઈની નજર સરખીયે પડવાની નથી, તો પછી એની પાછળ આટલી બધી મહેનત કેમ ઉઠાવો છો? ઝટ પતાવી દેશો તો ત્યા તો ચાલશે '

શિલ્પીએ મૂર્તિમાથી આખ ઊચી કર્યા વગર જવાબ આપ્યો 'મારી કૃતિ છે એટલે શ્રેષ્ઠ જોઈએ - પછી ભલે કોઈ જુએ કે ન જુએ હુ તો જોઉ છુ અને બીજુ કોઈ નહીં, તો ભગવાન તો એ જોશે જ ને?'

'મારી કૃતિ છે, એટલે શ્રેષ્ઠ જોઈએ' એ કલાકારનો આદર્શલેખ છે અને જીવનઘડતરનો અગ્રસિદ્ધાત છે મારે હાથે કાચુ કામ નહી શોભે મારી મર્યાદાઓ તો છે જ, પણ એમા રહીને મારાથી જેટલુ સારામા સારુ કામ થઈ શકે એટલુ હમેશ વ્યવહારમા ઉતારવાનો મારો આગ્રહ રહેશે મારુ કામ છે, એટલે મારા પ્રમાણમા ઉત્તમ જ હોય

યુવાને માઈકલાન્જેલોની કેટલીક શિલ્પ-કૃતિઓ ચોરાઈ અને બીજા નામે વેચાઈ, ત્યારે એને ખૂબ લાગી આવ્યુ, અને જે મૂર્તિ પોતે ઘડી રહ્યા હતા એના ઉપર જ મોટા અક્ષરોથી પોતાનુ નામ કોતરી દીધુ પણ એ ઉપાય બેહૂદો લાગતા એમણે મનસૂબો કર્યો કે, મારી એક એક કૃતિ હવે પછી એવી થશે કે તે જોતાવેત એ માઈકલાન્જેલોની જ છે એની સૌ કોઈને પ્રતીતિ થઈ જશે સ્થૂળ અક્ષરોથી નહી પણ મારો પ્રાણ મારી દરેક કૃતિમા રેડીને હુ તે મારી કૃતિ તરીકે ઓળખાવીશ અને ખરેખર, આજના કલાનિષ્ણાતો પણ માઈકલાન્જેલોની એક એક મૂર્તિમા ને એક એક ચિત્રમા એમની આગવી છાપ પારખી શકે છે

મારા જીવનઘડતરમા, મારા અતરના ચિત્રમા પણ એવી છાપ ને એવી કારીગરી જોઈએ 'કૉપીરાઈટ'ના કાયદાને જોરે નહી, પણ મારા આત્માના પ્રભાવથી મારુ કામ ને મારુ જીવન ખરેખર મારા જ છે એ હુ સિદ્ધ કરી દઈશ મારી સહી ન હોય તોયે કાગળ મારો છે એમ વાચનારને થાય એવી રીતે હુ લખીશ ભજનની છેલ્લી કડીમા 'ભણે નરસૈયો' ન આવે તોય ભજન નરસૈયાનુ જ છે એની પ્રતીતિ આપોઆપ થાય એવી રીતે મારુ જીવનકાવ્ય હુ રચીશ

'કેટલુ કરો છો એ નહીં, પણ 'કેવી રીતે' કામ કરો છો એ મુદ્દાની વાત છે કામની 'વિપુલતા' નહી પણ 'શ્રેષ્ઠતા' સાધવાનો આદેશ છે ફ્રાન્સના અગ્રણી તત્ત્વચિતક સાર્ત્રની આગળ એમના એક શિષ્યે ફરિયાદ કરી કે, 'આપે પ્રમાણમા ખૂબ ઓછા પુસ્તકો લખ્યા છે ' ત્યારે એમણે જવાબમા કહ્યુ 'મે લખ્યુ છે તો ઘણુ, પરતુ મારા લખાણનો ફક્ત પાચમો ભાગ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે', અને તરણે ઉમેર્યું 'જો મારા બધા જ લખાણો મે પ્રગટ કર્યા હોત તો મને આટલી ખ્યાતિ મળી ન હોત, અને તમે મારા શિષ્ય પણ ન હોત!' એ શ્રેષ્ઠતાએ એમને અક્ષરોના કીર્તિમદિરમા સ્થાન અપાવ્યુ

શ્રેષ્ઠની ઉપાસના એ કલામા ને વિજ્ઞાનમા, ધર્મમા ને જીવનમા વિજય અપાવનાર મત્ર છે લોકો મારુ કામ જુએ કે ન જુએ, તેની કદર કરે કે ન કરે, મને શાબાશી આપે કે ન આપે, તોયે હુ સપૂર્ણ નિષ્ઠાથી અને મારી શક્તિના ઉચ્ચતમ ધોરણ મુજબ મારુ એ કામ કરતો રહીશ પરીક્ષા હોય કે ન હોય, તોયે હુ સરખી રીતે વાચીશ ક્રિકેટ-મૅચ ટ્રોફી માટેની હોય કે ખાલી 'મૈત્રી રમત' હોય, તોયે હુ સરખા ઉત્સાહથી રમીશ સ્થૂળ વળતરની આશા નહી પણ મારા લાયક કામ કર્યાનો આત્મસતોષ એ મારુ પ્રેરકબળ હશે મનના આ વલણને કલાકારો 'કલા ખાતર કલા', દાર્શનિકો 'કર્તવ્યબુદ્ધિ'ને ધર્મગુરુઓ 'નિષ્કામ કર્મ' કહે છે, પણ છે તો જુદી જુદી

પરિભાષામાં એક જ સિદ્ધાંતનાં ભાષાંતર: કામને અર્થે જ કરેલું ઉત્તમ કોટિનું કામ.

પૂજામાં દેવમૂર્તિને ચોખા ચડાવે છે. એ ચોખાના દાણા અખંડ, અક્ષત હોવા ઘટે. સો સારા દાણા ભેગા એક તૂટેલો હોય તો 'ચાલશે' એમ માને તે સાચો પૂજારી નથી. આપણું જીવન પણ એક યજ્ઞ છે. દિવસે દિવસે, દાણે દાણે હૃદયમંદિરમાં બિરાજતા અંતર્યામીના ચરણની આગળ આપણું એક એક કાર્ય આપણે અર્પણ કરતા જઈએ છીએ. એવું એકેએક કાર્ય વિશુદ્ધ, શ્રેષ્ઠ, અક્ષત રાખવાનો જેને દિલથી આગ્રહ ન હોય તે સાચો જીવનપૂજારી નથી.'

તા. ૮-૨-૨૦૦૦ -ફાધર વાલેસ
(સંકલન : - મહેન્દ્ર મેઘાણી)

ગર્ભહત્યા ક્યાં લઈ જશે?

એક બહેને મને પૂછ્યું કે આ 'અલ્ટ્રાસાઉન્ડ' શું છે? મેં કીધું એની મને બહુ ખબર નથી. તો કહે કે, એનાથી પેટમાં દીકરો કે દીકરી છે તે જાણી શકાય છે ને? મેં એને પૂછ્યું કે 'તમે શા માટે આની માથાફોડમાં પડો છો? શું તમારે પેટમાં દીકરો છે તેની તપાસ કરાવવી છે?' તો હસીને કહે 'હા'. વધુમાં મેં પૂછ્યું કે જો દીકરી હશે તો તમે એની હત્યા કરવાનું વિચારો છો કે શું? એ બહેન ઊઠીને ચાલી ગઈ. વિજ્ઞાનના ફાયદાઓ જરૂર છે, પરંતુ સાથોસાથ તેમાં સર્વનાશનાં બીજ પડેલાં છે એ ન ભૂલીએ.

ઈન્ડિયન મેડિકલ ઍસોસિયેશન નોંધે છે કે પુરુષને મુકાબલે મહિલાઓની વસતિ ઘટી રહી છે. દર હજાર પુરુષે મહિલાઓની સંખ્યા ૯૨૭ થઈ છે. તેમાંય દિલ્હી, ઉત્તર પ્રદેશ, પંજાબ, ચંદીગઢ, હરિયાણા જેવા પ્રદેશોમાં હજાર પુરુષે ૮૫૦ સ્ત્રીઓની સંખ્યા નોંધાઈ છે. મહિલા તબીબ ડૉ. જૈન જણાવે છે કે, લોકોની પુત્રેષણાની ઝંખના એટલી બધી તીવ્ર છે કે પેટમાં દીકરી આકાર લઈ રહી છે તેની ખબર પડે એટલે ગર્ભપાત કરાવવા જાય છે. તેમાં ઊંટવૈદું પણ ચાલે છે ને પરિણામે મહિલાઓનાં મૃત્યુ પણ થતાં રહે છે.

એક માહિતી મુજબ દેશમાં રજિસ્ટર્ડ થયેલા ૨૦,૦૦૦ અલ્ટ્રાસાઉન્ડ ક્લિનિકો છે, એ સિવાય ગામડાંઓમાં અને સાર્વત્રિક વણનોંધાયેલાની સંખ્યા કાંઈ કમ નથી. આવા ગેરકાયદે ક્લિનિકોને કારણે, ખાસ કરીને હરિયાણા અને પંજાબમાં બાલિકા ગર્ભહત્યા કિસ્સાઓ ખૂબ નજરે પડે છે. જો આમ જ ચાલતું રહેશે તો સ્ત્રીઓની વસતિ દર હજારે ૭૫૦ થઈ જવાનો ભય રહે છે એમ તારણ નીકળે છે.

૧૯૯૬માં ભ્રૂણ નિદાન ઉપર નિયંત્રણ તો મૂકવામાં આવેલ જ છે. પરંતુ નિદાન કોઈ એક ક્લિનિકમાં થાય છે. પરંતુ ગર્ભપાત કરાવવા માટે માન્ય ગર્ભપાત ક્લિનિકમાં જવાની સલાહ આપવામાં આવે છે. આમ તો ત્યાં ટર્મિનલ ઑફ પ્રેગનન્સીનો ગર્ભપાતનો કાયદો પણ છે. તેમાં અમુક કિસ્સામાં ગર્ભપાત કરાવવાનું કાયદેસર ગણાય છે. તેનો ગેરલાભ આવા લોકો લેતા હોય છે.

ટ્રાન્સવેજીનલ અલ્ટ્રાસાઉન્ડ ટ્રેક્નિક ૧૪ સપ્તાહના ગર્ભની જાતિ નક્કી કરી આપી શકે છે. જ્યારે ગર્ભ નિવારણ કાયદો ૨૦ સપ્તાહના ગર્ભનો નિકાલ કરવાની માન્યતા આપી શકે છે.

આપણે ક્યા યુગમાં જીવી રહ્યા છીએ? આપણે ત્યાં ભ્રૂણહત્યાને એક બ્રહ્મહત્યા કરતાં વધુ મોટું પાપ ગણવામાં આવ્યું છે. પરંતુ તેની કોને પડી છે? કાયદાની તો આજે હાંસી ઊડી રહી છે. પુરુષની વસતિના પ્રમાણમાં સ્ત્રીઓની વસતિમાં જો ધરખમ ઘટાડો થશે તો તેનાં પરિણામો ઓછાં ભયાવહ નહીં હોય. સેક્સ કલ્ચરમાં ફેર પડશે. આજે પુરુષ વિક્રય થઈ રહ્યો

છે પછી કન્યા વિક્રયનો શિરસ્તો ચાલુ થશે જોકે તમા દહેજ પ્રથા ઉપર આકરતુ નિયન્ત્રણ પણ આવો શકે છે પરતુ એ તો હવેલો બાળીને કોલસા પેદા કરવા જેવી બાબત ગણાય

સ્ત્રીગર્ભનો નાશ કરવા પાછળ દહેજ પ્રથા મહત્ત્વે જવાબદાર છે બાળકી જન્મી એટલે માણસને થાય છે કે પથરો પડ્યો! બીજુ સ્ત્રીજાતિ સામાજિક રીતે ઉપભોગની વસ્તુ ગણાય છે તેની ઉપર બળાત્કાર થઈ શકે છે, તેની ઉપર કોઈ પણ પ્રકારના અત્યાચારો થઈ શકે છે, અપહરણો, મારકૂટ, સળગાવી દેવી એ વાત તો જુગ જૂની છે જ્યા સુધી સ્ત્રી પ્રત્યેના સામાજિક અભિગમમા પરિવર્તન નહી થાય ત્યા સુધી સ્ત્રી બીજની ભ્રૂણહત્યા અટકાવવાનુ મુશ્કેલ છે આ સબધે કાયદાઓ તો થયા છે પરતુ તેને વધુ કડક બનાવવા જોઈએ સજા આકરી થવી જોઈએ, ગેરકાયદે ક્લિનિકો ઊભા થઈ ગયા છે તેની ઉપર છાપા મારીને પણ અટકાવવા જોઈએ ઉપરાત જ્યા ક્યાય ભ્રૂણહત્યાનો કિસ્સો નજરે પડે ત્યારે તેને માટે ડૉક્ટરો તેમ જ સ્ત્રીના પતિ તેમ જ સાસરિયાઓને પણ જવાબદાર ઠરાવવા જોઈએ ભાગ્યે જ કોઈ મહિલા જાતે ગર્ભપાત માટે તૈયાર થતી હોય છે, તેને ફરજ પાડવામા આવે છે, ત્યારે શુ કરીશુ?

('સ્વરાજ ધર્મ')

નાનાજી દેશમુખ સાથેનો વાર્તાલાપ

પ્ર આપે ૨૨ વર્ષ પહેલા રાજકારણ છોડેલુ રાજ્યસભામા પ્રવેશ દ્વારા આપ રાજનીતિમા ફરી પ્રવેશી રહ્યા છો?

જ માફ કરજો હુ ફરી રાજકારણમા નથી આવી રહ્યો રાજકારણમા બે બાબત સમાયેલી છે ચૂટણી અને સત્તા હુ રાષ્ટ્રપતિજી દ્વારા નિયુક્ત થઈને કઈક રચનાત્મક સામાજિક કાર્ય કરવા માટે આવ્યો છુ મે એ શરતે જ આ સ્વીકાર્યુ છે કે હુ મારુ બિનરાજકીય વ્યક્તિત્વ જાળવી રાખીશ હુ સાસદોને કહેવા ઇચ્છીશ કે તેઓએ શુ કરવુ જોઈએ?

પ્ર સાસદો શુ કરી રહ્યા છે?

જ ખરી મુશ્કેલી એ છે કે છેલ્લા ૫૦ વર્ષથી વિકાસની જે પ્રક્રિયા ચાલી રહી છે તેથી લોકોનો સાચો વિકાસ થયો નથી સાપ્રત વિકાસ પ્રક્રિયાથી સમાજના અસમાનતા વધી છે અને બેકારી પણ સતત વધતી જાય છે

પ્ર સરકારની અર્થનીતિના આપ વિરોધી છો?

જ ચોક્કસ ફક્ત આર્થિક નીતિ જ નહી, સામાજિક, શૈક્ષણિક તથા આરોગ્ય અગેની નીતિ અગે પણ મારો વિરોધ છે

પ્ર આપ આર્થિક ઉદારીકરણની વિરુદ્ધમા છો?

જ ઉદારીકરણથી ભારતના ગરીબ લોકોને કોઈ મદદ મળવાની નથી જેઓ આ નીતિ ઘડે છે તેઓ રાષ્ટ્રની સાચી હકીકત સમજતા નથી આર્થિક વિકાસના આધારરૂપ સાધનો - ખેતપેદાશ અને ઓદ્યોગીકરણ માટેનો કાચો માલ - ગામડામાથી મળે છે તે કઈ શહેરમાથી મળતો નથી પરતુ સરકારની નીતિને લીધે ગામડાના યુવાનો, થોડુ ભણેલાઓ તથા જેઓ શક્તિશાળી છે અથવા સમૃદ્ધ છે તેઓ ગામડા છોડીને શહેરમા જતા રહે છે ગામડામા ફક્ત વૃદ્ધો - સ્ત્રીઓ અને નબળા લોકો રહે છે જેઓને ઉત્પાદન વધારવા માટેની આધુનિક યત્રવિદ્યાનો ઉપયોગ કરતા આવડતુ નથી

પ્ર ભાજપે સત્તા પર આવ્યા પછી સ્વદેશીની વાત છોડીને તેના ટેકેદારોની ઉપેક્ષા કરી છે તેવુ આપને લાગે છે?

જ મને માફ કરજો હુ કોઈ રાજકીય પક્ષ વતી વાત કરતો નથી હુ સરકારની વાત કરુ છુ

તે વર્તમાન સરકારની જ વાત નથી, પરંતુ સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી જે કોઈ સરકારો આવી તેમણે આ જ નીતિ અખત્યાર કરી છે. રાજકીય પક્ષો ચૂંટાણી જીતવા માટે 'ગરીબી હટાઓ' જેવા નારા લગાવે છે પરંતુ ગરીબો પોતાના પગ પર ઊભા થાય તે માટે કોઈ તેને પ્રોત્સાહિત કરતું નથી. તમે ગામડામાં જાઓ તો ગ્રામજનોને માંગવાની આદત પડી ગઈ છે. વિકાસની પ્રક્રિયા લોકોથી શરૂ થવી જોઈએ.

પ્ર. સરકાર તરફથી જે સબસિડી અને મદદો મળે છે તેના તમે વિરોધી છો?

જ. સબસિડી વિકાસમાં મદદરૂપ નથી થતી. તેનાથી મોટા ખેડૂતોને લાભ થાય છે. આપણે ત્યાં ૭૬ ટકા તો સીમાંત ખેડૂતો છે જેઓ પોતા પૂરતું જ પકવી શકે છે. બધા રાજકીય પક્ષોમાં મોટા ખેડૂતો છે. તેઓ આધુનિક ટેક્નોલૉજીનો ઉપયોગ કરે છે. ભૂગર્ભજળ ખેંચે છે. તેથી ભૂગર્ભજળનું લેવલ સતત નીચું જઈ રહ્યું છે. સબસિડી આપવાને બદલે યોગ્ય સિંચાઈ પદ્ધતિ વિકસાવવી જોઈએ જેથી ભૂગર્ભજળ ઊંડા ન જાય.

પ્ર. શું આપણી શિક્ષણપદ્ધતિ પણ ગેરરસ્તે જઈ રહી છે?

જ. શિક્ષકો જ નવી પેઢી સાથે સંપર્કમાં છે. પરંતુ તેઓ ફક્ત પગારદાર નોકરો બની ગયા છે અને તેઓની માનસિકતા પણ એવી થઈ ગઈ છે. નવી પેઢીને રાષ્ટ્રના વિકાસ માટે શિક્ષિત કરવામાં આવતી નથી. ફક્ત પૈસા કમાવા માટેનું જ શિક્ષણ અપાય છે. સહયોગની સંકલ્પના ઉચ્ચસ્તરે પણ ભુલાઈ ગઈ છે. સંસદ લોકોના ભલા માટે સહયોગ કરવામાં માનતી નથી. સાચી લોકશાહી કંઈ ફક્ત ચૂંટાણી લડવા માટે જ નથી, પરંતુ જ્યારે લોકો પોતાના શિક્ષણ, અર્થનીતિ અને વિકાસ માટે ઠેઠ નીચેના સ્તરેથી અવાજ ઉઠાવી શકે તે લોકશાહી છે.

('બિરાદર પત્રિકા')

અસત્ય, હિંસા સતયુગમાં હોતાં નથી તેવું નથી; પણ સતયુગમાં તેની પ્રતિષ્ઠા હોતી નથી અને તે સર્વોપરી ગણાતાં નથી. કળિયુગમાં સત્ય, પ્રેમ, દયા હોતાં નથી તેમ નહીં; પણ તેમની ઠેકડી ઉડાડાતી હોય છે. કળિયુગનો અર્થ એ કે શરીરસુખને જ સર્વ કાંઈ ગણવું, અને તેને ટકાવવાનાં સાધનરૂપે બળ ઉપર જ બધો આધાર રાખવો.

- મનુભાઈ પંચોળી

તંત્રીની વાત

'સનદી સેવાના સંભારણા' નિમિત્તે વાચકોના પત્રો મળતા રહે છે એ સંદર્ભે આ અંકમાં શ્રી માંકડ અને શ્રી જોશીના બે પત્રો પ્રગટ થયા છે તે વાચકો જુએ આ જુલાઈ અંકમાં 'જોયેલુ ને જાણેલુ' વિભાગમા નિવૃત્ત લે કર્નલ જિલુભા જાડેજાનુ એક સંભારણુ પ્રકાશિત થયુ છે સુશાસન વિશે પોતાની અપેક્ષાઓ તથા હકીકત આધારિત પોતાના અનુભવો 'અખંડ આનંદ' માટે રસુજ્ઞ વાચકો સંક્ષેપમા લખી મોકલે એવુ સૂચન છે

વર્તમાનમા કાર્યરત હોય તેવા અધિકારીઓની કે અગ્રણીઓની કાર્યપદ્ધતિ વિશેનુ લેખન હાલ અપેક્ષિત નથી એવા લેખનની વિધાયક બાજુ છે જ, પણ એ સાથે કેટલાક ભયસ્થાનો પણ રહેલાં છે તેથી હાલના તબક્કે નિવૃત્ત અને દિવગત મૂલ્યનિષ્ઠ અગ્રણીઓની કાર્યપદ્ધતિ અગે જાતમાહિતીને આધારે લખાય તે આવકાર્ય રહેશે સુશાસન વિશે વાચકોની શી અપેક્ષાઓ છે તેનો ખ્યાલ આવી લેખસામગ્રી દ્વારા મળી રહે એવી ધારણા છે અલબત્ત, મળેલા લખાણોમાથી તંત્રીની વિવેકબુદ્ધિને અધીન પસદગી કરાશે તે ભાગ્યે જ કહેવનુ હોય

સુશાસન વિશે મે ૨૦૦૦ના અંકમા 'તંત્રીની નોંધ તથા પ્રા દિનેશ શુક્લનો લેખ પ્રકાશિત થયેલ છે તે જોયા-વાચ્યા ન હોય તો એવા વાચકો તે કૃપયા જુએ અને 'અખડ આનદ'ને પત્ર લખતો વખતે સમગ્ર સદર્ભ ખ્યાલમા રાખે

કેટલાક વાચકો શ્રી લલિતભાઈ દલાલના સરનામા વિશે માહિતી ઇચ્છતા હતા એ સરનામુ આ પ્રમાણે છે

Mr Lalit R Dalal
9147 Elmwood Drive
MUNSTAR Indiana 46332
U S A

'સનદી સેવાના સંભારણા'ની આ લેખમાળા ક્યારે ગ્રંથસ્થ થશે તે વિશે જિજ્ઞાસા ધરાવતા વાચકોને જણાવવાનુ કે અમદાવાદના રંગદ્વાર પ્રકાશને આ કામગીરી હાથ ધરી છે ડૉ ગુણવત શાહ શ્રી લલિતભાઈ દલાલના એ પુસ્તકનુ આમુખ લખવાના છે

* * *

'અખડ આનદ'ના વાચકોને ગમે એવા બીજા એક સમાચાર આપવાના છે

ડૉ પ્રફુલ્લભાઈ શાહ છેલ્લા બેતાળીસ વર્ષથી સાવરકુડલામા દાક્તરી પ્રૅક્ટિસ કરે છે ઘણુ સેવાકાર્ય પણ કરે છે ડૉ પ્રફુલ્લભાઈને 'અશોક ગોંધિયા એવૉર્ડ' એનાયત થયેલો છે ડૉક્ટરી વ્યવસાય દરમિયાન બનેલા નગદ(જેન્યુઇન) પ્રસગો અને ડૉક્ટરી જીવનના પ્રસંગોની પ્રફુલ્લભાઈએ એમની ભાષામા નોંધ કરી છે ચીલાચાલુ નહી, પરતુ વિશિષ્ટ ગણી શકાય એવા એમના વૈવિધ્યસભર સ્વાનુભાવો મને રસપ્રદ જણાયા માત્ર રસપ્રદ નહી, પ્રેરક અને હૃદયસ્પર્શી પણ ખરા ગમતાનો ગુલાલ કરવાના મનોભાવથી 'અખડ આનદ'ના ઑગસ્ટ, ૨૦૦૦ના અંકથી એ પ્રસગોની લેખમાળા શરૂ કરીએ છીએ

જુલાઈ ૨૦૦૦થી 'અખડ આનદ'ની લવાજમ ભેટની વિશિષ્ટ યોજના શરૂ થઈ રહી

છે તે તરફ વાચકોનું ધ્યાન દોરાયું હશે જ. જાહેર ગ્રંથાલયો, માધ્યમિક શાળાઓ તથા કૉલેજોમાં અભ્યાસ કરતાં પ્રમાણિત વિદ્યાર્થી ભાઈ-બહેનો, જરૂરતમંદ અન્ય બહેનો ઈત્યાદિને લવાજમ-ભેટની આ યોજનાનો લાભ વહેલો તે પહેલાના ધોરણે મળશે. શાળાઓ અને કૉલેજોમાં નવું અભ્યાસસત્ર શરૂ થયું છે. અહીં નિર્દેશેલી વ્યક્તિઓ, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ તથા જાહેર ગ્રંથાલયો આ યોજનાનો લાભ લેશે એવી આશા છે.

લવાજમ - રાહતના ભંડોળમાં અન્ય દાતાઓને ભેટ આપવાની અપીલના સંદર્ભમાં પ્રતિસાદ મળી રહ્યો છે. મદ્રાસથી શ્રી હરિલાલભાઈ કોઠારીએ રૂપિયા પાંચ હજારની ભેટ મોકલી છે. બ્રિટનથી ગુજરાત વેલફેર ઍસોસિયેશન તરફથી કરમસદના શ્રી હરિપ્રસાદ પટેલ દ્વારા રૂપિયા સાત હજારની ભેટ મળી છે. શ્રી લલિત શાહ (પૉંડિચેરી) લખે છે કે 'અખંડ આનંદ'નું મારા ઉપર જીવનભરનું ઋણ છે. 'અખંડ આનંદ'ના વાચક સમુદાયના વિસ્તારની અપીલ અંગે મારો સાનુકૂળ પ્રતિસાદ આપને મળશે જ.

'અખંડ આનંદ'ના અન્ય શુભેચ્છકોને ગ્રાહક-સંખ્યાના ગુણાત્મક વિસ્તારમાં - ખાસ કરીને આજીવન ગ્રાહકોની વૃદ્ધિમાં જોડાવાની અપીલ છે. આ બાબતે વાચકો અને શુભેચ્છકોનાં સૂચનો આવકાર્ય છે.

તા. ૧-૬-૨૦૦૦ - દિલાવરસિંહ જાડેજા

સંપાદકીય પત્રવ્યવહારનું સરનામું :
આશાપુરા, શ્રી અરવિંદ માર્ગ,
વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮ ૧૨૦

પ્રતિભાવ

શ્રી લલિત દલાલનાં 'સનદી સેવાનાં સંભારણાં' રસપ્રદ રહ્યાં પણ થોડાં ઓછાં પડ્યાં એવી લાગણી રહી ગઈ. લેખકે વધુ વિગતવાર લખ્યું હોત તો જાહેર વહીવટના વિષય પર ગુજરાતીમાં લગભગ કંઈ જ લખાયું નથી તેમાં આ એક અગત્યનો ફાળો બની રહેત. સુશાસન પર સૈદ્ધાંતિક અને પ્રયુક્ત પાસાંઓની ચર્ચાની જરૂરિયાત પર તંત્રીએ ભાર મૂક્યો તે યોગ્ય છે. જાહેર વહીવટ ખૂબ રસપ્રદ વિષય છે અને તેના સિદ્ધાંતો તથા પ્રયુક્ત પાસાંની ચર્ચા અનુભવીઓ કરે તો ઉપયોગી થઈ પડે. કેટલાક દાયકાઓ પહેલાં ભારતીય વિદ્યાભવન તરફથી સનદી અધિકારીઓનાં સંભારણાં રજૂ કરતા લેખોનો સંગ્રહ પુસ્તકરૂપે "ICS AND I" એ નામથી પ્રગટ થયો હતો. બ્રિટિશ અમલની 'સ્ટીલ ફ્રેમ' જેવી સનદી સેવામાં કેવા કેવા પ્રશ્નો - કાયદો અને વ્યવસ્થા, દુષ્કાળ, તીડોનું આક્રમણ વગેરે ઊભાં થાય ત્યારે કઈ રીતે આ અધિકારીઓએ તેની સામે વહીવટી તંત્રને દોર્યું. એની વિગતો રસપ્રદ છે. અલબત્ત એ સમય-સંદર્ભ અલગ હતો. લોકશાહીમાં વહીવટી તંત્રનો ભાગ એક અલગ વિષય છે અને ભારત જેવા રાજકારણથી અતિ રંગાયેલા દેશના વહીવટી તંત્રના પ્રશ્નો અલગ છે. શ્રી દલાલની કારકિર્દીનો મોટો ભાગ કાળી રાત્રિ જેવા રાજકારણના યુગ પહેલાં વીતી ગયો હતો એ એમનાં સદ્‌ભાગ્ય.

આજના વહીવટી અધિકારીઓ જુદા વાતાવરણમાં શ્વાસ લે છે, જેમાં જનસેવા જેવા 'હાસ્યાસ્પદ' આદર્શનો ઉલ્લેખ પણ નવા અધિકારીઓ નથી કરતા એ દાવા પર તો રાજકારણીઓનો એકાધિકાર છે. આજે માહાત્મ્ય સેવાનું નહીં પરંતુ પ્રસિદ્ધિ, સગવડો, વૈભવી જીવનશૈલીમાં પરિણમતી ભૌતિક

નહળતાનુ છે આ નવા નરકારી વહીવટકારોની નજર ખાનગી પેઢીઓની એક્ઝિક્યુટિવની જીવનશૈલી અનુકરણીય છે અમની કેડરમા એચ એમ પટેલ, નીલમ બૂચ કે લલિત દલાલ જેવા ઉદાહરણો નથી એમને દોરનારા કોઈ વલ્લભભાઈ પટેલ કે નેહરુ કે ગોવિંદ વલ્લભ પત નથી પરતુ ગામના ઉતાર કરતા ઊતરતા કેટલાક રાજકારણીઓ છે નવી પેઢીના વહીવટી અધિકારીઓને નવી ટેક્નોલૉજી, સંદેશા વ્યવહાર વગેરેનો ઉપયોગ ઉપલબ્ધ બન્યો છે તો પ્રશ્નો પણ વધુ સકુલ બન્યા છે વિદેશી સરકારના વહીવટકારો કરતા લોકશાહીમા કામ કરતા વહીવટી અધિકારીઓનુ કાર્યક્ષેત્ર ખૂબ વિશાળ અને ઘણી સમસ્યાઓથી ગ્રસ્ત તેમ જ સકુલ બન્યુ છે આવા સમયમા આ વિષય પર ઊડાણપૂર્વક ચર્ચા થાય તો નવા સનદી અધિકારીઓને દોરવણી મળશે અને વહીવટશાસ્ત્રના અભ્યાસકર્તાઓને ઉપયોગી સામગ્રી મળશે

- નગેશ માકડ

O

વાચકો લખે છે

જ્યોતિબહેન થાનકી, પોરબદર

ફેબ્રુઆરી-૨૦૦૦નો 'અખડ આનદ'નો અક ખરેખર ઉત્કૃષ્ટ છે પણ આપનો કયો અક ઉત્કૃષ્ટ નથી! મને એવુ લાગ છે કે પ્રત્યેક અકને પોતાનુ વિશિષ્ટ અસ્તિત્વ છે, જીવત વસ્તુઓની માફક જ તે જાણે કોઈ વિશિષ્ટ ચેતનાનો ધારક બને છે હા, આ અકમા પૃષ્ઠ ૬૧થી ૬૯ સુધી ભારે મુદ્રણ ગોટાળો થયો છે જેસલમેર અને મેઘાણીના અનુભવો એકબીજામા ભળી ગયા છે! (તા ૧૫-૧-૨૦૦૦)

O

પ્રા તખ્તસિંહ પરમાર, ભાવનગર

મે ૨૦૦૦ના અકમા 'જોયેલુ ને જાણેલુ' વિભાગમા ડૉ બી ટી ત્રિવેદીએ 'ત્યારનુ પ્રાથમિક શિક્ષણ' શીર્ષક નીચે એ વી સ્કૂલ એટલે 'અર્વાચીન વર્નાક્યુલર સ્કૂલ' એવી સમજણ આપી છે તે બરાબર નથી આજની માતૃભાષાની નિશાળ નહીં પણ 'ઍંગ્લો-વર્નાક્યુલર સ્કૂલ' એટલે અગ્રેજી અને માતૃભાષા(અહીં ગુજરાતી)નુ શિક્ષણ આપતી નિશાળ ઉદાહરણ તરીકે, પાચમી ગુજરાતી ને પહેલી અગ્રેજી હુ ભાવનગર એ વી સ્કૂલમા ૧૯૩૪-'૩૫મા ભણ્યો છુ

O

દુષ્યત પડ્યા, જામનગર

શ્રી લલિત દલાલની લેખમાળા ખૂબ આકર્ષક રહી એમના અને આજના વહીવટની તુલના કર્યા સિવાય રહી શકાતુ નથી તા ૮-૫-૨૦૦૦ના 'ફૂલછાબ'મા બે સમાચારો છે 'કચ્છના રાહત કામમા વ્યાપક ગેરરીતિ' અને રાજકોટ જિલ્લાના એક નગરમા 'જી ઈ બી ના અધિકારીઓ કારખાનાઓમા ચેકિંગ માટે ગયા ત્યારે તમને અટકાવવામા એક ધારાસભ્યે ભજવેલો ભાગ '

O

સુખેન્દ્ર શાહ, મુબઈ

એપ્રિલ-૨૦૦૦ના અકમા 'ગૃહગગાને તીરે' વિભાગમા લેખિકા અરુણા બિલ્ગી-જાડેજાએ આલેખેલો પ્રસગ દિલને હલાવી ગયો (આ જ લેખિકાની ટૂકી વાર્તા 'નવનીત સમર્પણ'ના એપ્રિલ અકમા પ્રગટ થઈ છે મને ઘણી ગમેલી એ કૃતિ વિશે અહીં લખવુ અસ્થાને છે) એમને મારા અભિનદન! (પચ્યાસીમે વર્ષે મારા અક્ષરોના મરોડ બરાબર આવતા નથી માફ કરશો)

O

વલીભાઈ બ્રૂજ, ભાવનગર

નિવૃત્ત શિક્ષક-આચાર્ય છુ નિવૃત્તિ બાદ

અહીંની બેએક શાળાઓમાં નિરીક્ષક તરીકે માનદ સેવા આપું છું. મારા હાઈસ્કૂલ કાળથી (૧૯૫૨) વાચનશોખ કેળવાયેલો. 'અખંડ આનંદ'નો લગભગ નિયમિત રીતે લાભ લીધો છે. નવસંસ્કરણ પામેલા 'અખંડ આનંદ'નું વાચન - મારી આંખો જોકે, નબળી પડી છે - મને અનેરો આનંદ આપે છે.

O

ભૂતપરાય શેઠ, પાલિતાણા

માર્ચ-૨૦૦૦ના અંકમાં પ્રા. ચિ. ના. પટેલનો ઘડપણ' વિશેનો લેખ વાંચ્યો. વૃદ્ધોને જીવન જીવતાં આવડે તો તકલીફ ઊભી થતી નથી. અપેક્ષા રાખવી નહીં, ફરિયાદ કરવી નહીં, તો જીવનમાં સેટ થઈ જવાય છે. સામાજિક સંસ્થાઓને મારી રીતે ઉપયોગી થવા પ્રયાસ કરું છું. મને ઓગણ્યાએંશી વર્ષ પૂરાં થયેલ છે. મારી પાસે 'અખંડ આનંદ'ના ૧૯૫૦, ૧૯૭૨, ૧૯૬૯ના થોડા અંકો છે, જે આજની તારીખે પણ વાંચવાની મજા આવે છે.

O

હબીબ ખાંભાવાળા, મુંબઈ

જુલાઈ-૨૦૦૦થી 'અખંડ આનંદ'નો થતો લવાજમ વધારો અનિવાર્ય હતો. દસેક વર્ષો સુધી માસિક આઠ રૂપિયામાં વાર્ષિક ગ્રાહકોને 'અખંડ આનંદ' આપતા રહ્યા. અન્ય સામયિકો 'અખંડ આનંદ'થી લગભગ અડધાં પાન આપે છે. એની માસિક કિંમત સાતઆઠ રૂપિયા હોય છે. હવે 'અખંડ આનંદ'માં 'જ્ઞાનગોષ્ઠિ' અગર 'આરોગ્ય પ્રશ્નાવલી'ને સમાવતાં બેએક પૃષ્ઠો વધારી શકાય?

O

જયંત ઝવેરી, કિંગ્સ્ટન (સરે-યુ. કે.)

હૉંગ કૉંગથી નીકળ્યા બાદ લાંબા સમય સુધી 'અખંડ આનંદ' વાંચવા મળ્યું ન હતું. લંડનમાં આવીને ઍરમેઇલથી લવાજમ ભર્યું. તેનો પ્રથમ અંક એપ્રિલ-૨૦૦૦નો મળ્યો જેમાં ગુણવંત શાહની 'પતંગિયાની અમૃતયાત્રા', મહેશ દવે લિખિત ટૂંકી વાર્તા 'તલાશ', 'સરદારવાણી', લલિત દલાલનાં 'સંભારણાં', ડૉ. ઘોડીવાળાનો લેખ 'બ્રિટનને બારણેથી' અને બીજું સમૃદ્ધ લેખન વાંચીને અગાઉના અંકો મેળવવાની તત્પરતા જાગી. એમ શોધતાં જાન્યુ.-ફેબ્રુ.-માર્ચના અંકો મળ્યા. એ અંકોની સમૃદ્ધ વાચનસામગ્રીથી મન પ્રફુલ્લિત થયું... વિદેશમાં કેટલીક વ્યક્તિઓને હજુ ખબર નથી કે 'અખંડ આનંદ'ને 'કુમાર' ઘણા સમયથી પુનઃ પ્રકાશિત થઈ રહ્યાં છે (તમારા જેવા શુભેચ્છકો બ્રિટન-અમેરિકાથી પ્રગટ થતાં ગુજરાતી ભાષાનાં દૈનિકો-સામયિકો આ વિશે યથા પ્રસંગે માહિતી આપતાં રહે તો કેવું? - **સંપાદક**)

O

એચ. એમ. જોશી (આઈ.એ.એસ. નિવૃત્ત), અમદાવાદ

'સનદી સેવાનાં સંભારણાં' વિષયક તંત્રી નોંધ (મે-૨૦૦૦) સૂચક અને વિહંગમ રીતે વહીવટની સમાલોચના સ્વરૂપની રહી... મુ. દલાલ સાહેબની પ્રત્યુત્પન્ન મતિ(તરત-બુદ્ધિ)થી શીઘ્ર નિર્ણયો લેવાની પરિપાટીથી મને પોતાને તો સવિશેષ લાભ સંપાદન થયેલો. મારા પ્રત્યે તેમનો ઉષ્માભર્યો ભાવ એક સુખદ સ્મરણ છે.

'સમય તેવું શાસન' એવી જૂની લોકોક્તિ છે... 'રાજા કાલસ્ય કારણમ્' હંમેશાં અફર સિદ્ધાંત જણાય છે.

O

અરુણા બિલ્ગી-જાડેજા (અમદાવાદ)

મુ.શ્રી દલાલ સાહેબ વગર તો બધા વાચકો સૂના થઈ જવાના. ડૉ. પ્રદીપભાઈના લેખો પણ વાચકોને ખાસ સ્પર્શી ગયા.

O

'અખંડ આનંદ' મેળવવા માટે

સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટે ભિક્ષુ અખડાનદ ટ્રસ્ટને 'અખડ આનદ' સોપ્યુ અને તેનુ પ્રકાશન માર્ચ ૧૯૯૧થી નવેસરથી શરૂ થયુ એ જોતા માર્ચ ૨૦૦૦ના અક સાથે તે દસમા વરસમા પ્રવેશી ચૂક્યુ છે

વિશેષ માહિતી રૂપે જણાવવાનુ કે –

(ક) જુલાઈ, ૨૦૦૦થી શરૂ કરી 'અખંડ આનદ' માસિકનુ દેશમા આજીવન લવાજમ રૂ ૨,૦૦૦/- તથા વિદેશમા આજીવન લવાજમ રૂ ૧૦,૦૦૦/- ઠરાવ્યુ છે

(ખ) 'અખડ આનદ' માસિકની છૂટક કિમત તા ૧-૭-૨૦૦૦થી શરૂ કરી રૂ ૧૫ છે, જ્યારે વાર્ષિક લવાજમ રૂ ૧૫૦ છે

(ગ) ભિક્ષુ અખડાનદ ટ્રસ્ટે 'અખડ આનદ' પરિવાર યોજના કરી છે પ્રસ્તુત પરિવારની સભ્ય ફી આ પ્રમાણે છે

પેટ્રન સભ્ય	રૂ ૨૫,૦૦૦
દાતા સભ્ય	રૂ ૧૫,૦૦૦
સહાયક સભ્ય	રૂ ૧૦,૦૦૦
શુભેચ્છક	રૂ ૫,૦૦૦

ઉપરોક્ત પરિવાર સાથે અવારનવાર વિચાર-વિનિમય કરવાનો અને ભિક્ષુ અખડાનદની જ્ઞાનજ્યોત જલતી રહે તે જોવાની ટ્રસ્ટને હોશ છે આશા છે કે જેમના તરફથી પ્રોત્સાહક પ્રતિસાદ મળતો રહ્યો છે તે સૌ શુભેચ્છકો જાહેરખબરો આપી અથવા અપાવીને તથા બને તેટલા વધારે આજીવન સભ્યો નોંધીને 'અખડ આનદ' માસિકને દૃઢમૂલ તથા વ્યાપક બનાવવામા અવશ્ય ઉપયોગી થશે

નોંધ (૧) સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટમા જેમણે સ્થાયી ગ્રાહક તરીકે જે રકમ જમા કરાવી હોય તેઓ મૂળ રસીદની ઝેરોક્ષ નકલ મોકલીને પરત લઈ શકે છે વિકલ્પે જો તેઓ નવા ટ્રસ્ટમા આજીવન ગ્રાહક તરીકે જોડાવા ઇચ્છતા હોય તો એટલી જ રકમ તેમને લવાજમમા મજરે આપવામા આવશે

(૨) જે આજીવન ગ્રાહકો દિવગત થયા હોય તેમના સગા-સબધીઓને 'અખડ આનદ' કાર્યાલયને એ વિશે ઘટિત જાણ કરવાની વિનતી છે

તત્રી સાથે સપાદકીય પત્રવ્યવહારનુ સરનામુ

ડૉ દિલાવરસિહ જાડેજા
આશાપુરા, શ્રી અરવિન્દ માર્ગ,
વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮ ૧૨૦

જૂના આજીવન ગ્રાહકોને વિનતી

આજીવન ગ્રાહકોના લવાજમમા અનિવાર્ય રીતે તેમ જ નાછૂટકે વધારો કરવાનુ થયુ છે જે આજીવન ગ્રાહકો રૂ ૫૦૦(પાચસો)નો આ વધારો સ્વૈચ્છિક રીતે ભેટ મોકલવા તથા એ પ્રકારે 'અખડ આનંદ'ને મદદરૂપ થવાની ભાવના રાખતા હોય તેમને એમ કરવાની વિનતી છે

સપર્ક
વ્યવસ્થાપક, 'અખડ આનદ' કાર્યાલય
જી પી ઓ પોસ્ટબૉક્સ ૧૨૩
રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

"સ્વચ્છ ગુજરાત, સ્વસ્થ ગુજરાત" અભિયાન ૧થી ૧૫ જૂન

પૂ. મહાત્મા ગાંધીજીની વાત 'સ્વચ્છતામાં પ્રભુનો વાસ' અને મુખ્ય મંત્રી શ્રી કેશુભાઈ પટેલના શબ્દોમાં 'આપનું ગામ, આપનું નગર અને આપનું મહાનગર આપના સહયોગ અને સામૂહિક પ્રયાસોથી સ્વચ્છ થાય તો જ ગુજરાત સ્વસ્થ થાય' આ પ્રેરણાદાયી વચનોમાંથી પ્રેરણા લઈ ગુજરાતે સ્વચ્છતા ક્ષેત્રે જનજાગૃતિ કેળવી અભિયાન આરંભ્યું છે.

ગામ હોય કે શહેર, રાજ્યમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિ રોજ ૪૦૦થી ૬૦૦ ગ્રામ કચરો પેદા કરે છે. આ કચરો પોતાના ઘરથી માંડીને ગ્રામ અને શહેરના જાહેર માર્ગો અને સ્થાનો પર અનેક સ્વરૂપે પડેલો હોય છે. આ કચરો ગામને અને નગરને કદરૂપ બનાવે છે. આ કચરો-ગંદકી આપણે ત્યાં મલેરિયા, કમળો, ટાઈફૉઈડ, કૉલેરા અને ક્યારેક ડેન્ગ્યૂ જેવા માનવજાતના દુશ્મનોને આપણાં ઘર અને ગામ સુધી લાવે છે, આ વાતની ગંભીરતા સૌએ સમજી સ્વચ્છતા અભિયાનમાં જોડાવાનું છે. 'પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા' એ કહેવત સ્વચ્છતાના પાયામાં રહેલી છે. આ બધી વાતોના હાર્દમાં અથવા તેનો નિચોડ એ છે કે રાજ્યને સ્વચ્છ બનાવીએ અને આપણે નીરોગી રહીએ.

આ અભિયાન રાજ્યના આરોગ્ય વિભાગ સાથે સાતત્યપૂર્ણ સંકલનમાં રહીને થઈ રહ્યું છે. તેમ જ આ માટે દરરોજનું મૉનિટરિંગ કરી ઝુંબેશને અસરકારક દિશાસૂચન પૂરું પાડવામાં આવી રહ્યું છે. આ અભિયાન માટે સરકારે રૂ. ૨.૨૬ કરોડની જોગવાઈ કરેલ છે. આ અભિયાનના સફળ અમલીકરણ માટે મહાનગરપાલિકાને રૂ. ચાર લાખ, એક લાખથી વધારે વસ્તી ધરાવતી નગરપાલિકાને રૂપિયા ૨.૫૦ લાખ, ૨૫ હજારથી એક લાખની વસ્તી ધરાવતી નગરપાલિકાને રૂ. ૧.૫૦ લાખ અને ૧૫થી ૨૫ હજારની વસ્તી ધરાવતી નગરપાલિકાને રૂ. એક લાખની ગ્રાંટનું આયોજન વિચારાયું છે.

આ કાર્યક્રમ દરમિયાન સ્વચ્છતા અંગે સભાનતા આવે, સ્વચ્છતા માટેનો આગ્રહ સેવાય, પ્રત્યેક કુટુંબ સ્વચ્છતા ચળવળનું સહયોગી બને અને સ્વચ્છતાની જવાબદારી સૌની છે એમ સૌને સમજાય અને આપણને સૌને સ્વચ્છતાની અનુભૂતિ થાય તો સ્વચ્છતાની ટેવ પડે.

સ્વચ્છતાનો પ્રારંભ ઘરથી કરીએ. આપણા ઘરમાં પાણીની માટલી કે આપણું પાણિયારું સાફ રાખીએ. ઘરની કે શેરી અથવા ગામની પાણીની ટાંકીની સફાઈ થાય અને તેની આજુબાજુ ગંદકી ન થાય તેવું કરીએ. પીવાના પાણીને શુદ્ધ કરવા ક્લોરિન પાઉડર કે ટિકડીઓ વાપરીએ. પ્રત્યેક કુટુંબ ઘરમાં પીવાનું પાણી ઉકાળીને પીવાનો આગ્રહ રાખે. ગામ કે નગરની પાણી પુરવઠાની વ્યવસ્થામાં પાણીની પુરવઠા વ્યવસ્થાની શુદ્ધીકરણની, ગુણવત્તાની ચકાસણી કરીએ. પાણીની વિતરણ વ્યવસ્થામાં પાઈપલાઈનોમાં લિકેજને કારણે પાણી દૂષિત ન થાય તે માટે સમયસર પાઈપલાઈનોનું રિપેરિંગ કામ કરાવીએ. હોટલ અને રસ્તા વચ્ચે ખાદ્ય ચીજોની લારીઓ પર અપાતું પાણી અને તેનો સંગ્રહ જો સ્વચ્છ અને પીવાલાયક ન હોય તો સમયસર પગલાં લઈએ.

આવો, આપણે સહિયારા પુરુષાર્થથી સ્વચ્છતા અભિયાનને સાર્થક કરીએ.

— નરહરિ બારોટ

Real Milk. Real Ice Cream.

Amul

ICE CREAM

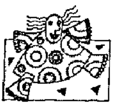

AKHANDANAND Registered No. GAMC 937

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ભિક્ષુ અખંડઆનંદ ટ્રસ્ટ વતી આનંદભાઈ ન. અમીન, આનંદભુવન,
રિલીફ રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૦૧
મુદ્રણસ્થાન : નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૪

અખંડ આનંદ

ઑગસ્ટ ૨૦૦૦

પંદર રૂપિયા

'અખંડ આનંદ'ના બે શુભેચ્છકો તરફથી લવાજમ ભેટ

'અખડ આનદ'ના વાર્ષિક લવાજમ રૂપિયા દોઢસો પેટે અનુક્રમે સુરત તથા પોંડિચેરીમા વસતા સજ્જન તરફથી દાનરૂપે મળેલા ભંડોળમાથી રૂપિયા પચોતેર ભેટ અપાશે બાકીના રૂપિયા પચોતેર નવા થનાર ગ્રાહકે આપવાના રહેશે લવાજમ ભેટની આ યોજનામા અન્ય દાતાઓને પણ જોડાવા અપીલ છે

કયા પ્રકારના ગ્રાહકોને આવો લવાજમ લાભ અપાશે ?

૧ જાહેર ગ્રથાલયોને

૨ માધ્યમિક શાળા તથા કૉલેજોમા અભ્યાસ કરતા પ્રમાણિત વિદ્યાર્થીઓને (શાળા/કૉલેજ/યુનિવર્સિટીનુ શૈક્ષણિક સસ્થાઓનુ પ્રમાણપત્ર સાથે મોકલવુ)

૩ જરૂરતમદ બહેનોને તથા મહિલા સસ્થાઓને

નોધ હાલના ગ્રાહકો આ નવી યોજનાનો લાભ લઈ શકશે નહી જાહેર ગ્રથાલયોને, પ્રમાણિત વિદ્યાર્થીઓને તથા જરૂરતમદ બહેનોને, જોકે, લવાજમ લાભ મળી શકશે

અન્ય વિગતો

૧ ઉપર દર્શાવ્યા મુજબની વ્યક્તિઓ/સસ્થાઓએ રૂપિયા પચોતેરનુ લવાજમ મનીઑર્ડરથી મોકલવુ મનીઑર્ડરની સ્લિપ પાછળ પૂરુ નામ-ઠામ, જિલ્લો અને પિનકોડ નબરની કાળજીપૂર્વક નોધ કરવી ઉપરાત, પૂરુ નામ-ઠામ દર્શાવતો અલગ પત્ર પણ લખવો

૨ ટપાલ ખાતા તરફથી મળતી મનીઑર્ડરની પહોચ સાચવી રાખવી

૩ એક વ્યક્તિ દીઠ/સસ્થા (ગ્રથાલય) દીઠ કેવળ એક મનીઑર્ડર કરી શકાશે

૪ સપ્ટેમ્બર-૨૦૦૦ના પ્રથમ અઠવાડિયા સુધી ગ્રાહક થનારને ઑક્ટોબર-૨૦૦૦મા પ્રગટ થનાર દિવાળીના સમૃદ્ધ વિશેષાકનો લાભ મળી શકશે

ત્વરે સપર્ક સાધવો

સંપર્કનું સરનામું

વ્યવસ્થાપક,
'અખડ આનદ'
ભિક્ષુ અખડાનદ ટ્રસ્ટ, આનદ ભુવન,
રૂપમ સિનેમા પાસે, રિલીફ રોડ,
અમદાવાદ – ૩૮૦ ૦૦૧

૫૧મો વન મહોત્સવ

આપણુ લક્ષ્ય હરિયાળુ ગુજરાત
સમૃદ્ધ ગુજરાત ગરવુ ગુજરાત
- કેશુભાઈ પટેલ
મુખ્યમંત્રીશ્રી, ગુજરાત રાજ્ય

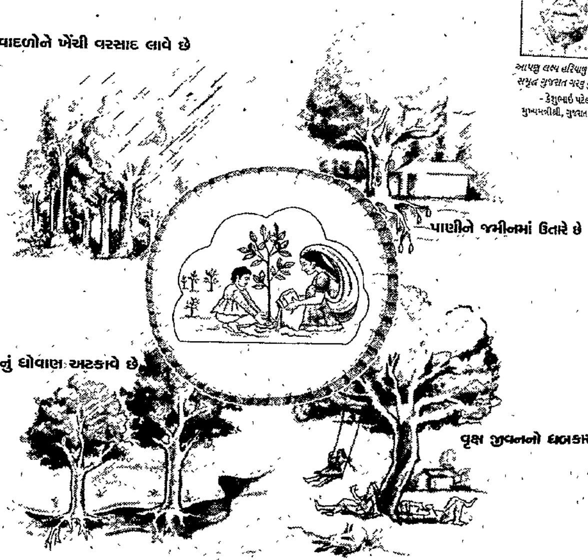

કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય
ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય
રોપે રોપે હરિયાળી છવાય
- કાનજીભાઈ પટેલ
મંત્રીશ્રી (વન અને
પર્યાવરણ વિભાગ), ગુજરાત રાજ્ય

વૃક્ષો વાવો, વરસાદ લાવો

ગામે ગામે વૃક્ષારોપણ
દુષ્કાળ ભાગતો જાય
લીલોતરી છવાતી જાય
સમૃદ્ધિ આવતી જાય
- પ્રભાતસિંહ ચૌહાણ
નાયબમંત્રીશ્રી (વન અને
પર્યાવરણ વિભાગ), ગુજરાત

વન વિભાગ
ગુજરાત રાજ્ય,
ગાંધીનગર

લેખકોને

૧ અખંડ આનંદ કોઈ ચોક્કસ વિષય કે વર્ગનું માસિક થી એ સર્વદેશીય અને સર્વોપયોગી થાય એવા અમારા પ્રયત્નો છે સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકારને – વાર્તા, નાટક, જીવનપ્રસંગ, અધ્યાત્મચિંતન, ધર્મકથા, પ્રસંગકથા, પત્ર, નિબંધ, પરિચય, પ્રવાસવર્ણન, અનુવાદ, કાવ્ય વગેરે કોઈ પણ રૂપમાં માનવજીવનને ઊંચે લાવનારા, પ્રેરણા આપનારા ઉપયોગી વિચારો ગૂંથાયા હોય તેવા તમામ પ્રકારના શિષ્ટ લખાણોને સ્વીકારવામાં આવે છે એ અભ્યાસયુક્ત તેમ જ કલામય છતાં સાદી ભાષામાં અને સરળ શૈલીમાં સરસ રીતે આલેખાયેલા હોવા જોઈએ અખંડ આનંદ'ના સંચય (ડાયજેસ્ટ) સ્વરૂપને ધ્યાનમાં રાખી વાચકો માટે જ્ઞાનપ્રદ અને રસપ્રદ લેખોની પણ અન્ય સામયિકો/ગ્રંથોમાંથી પસંદગી કરવામાં આવે છે

૨ સામાન્ય રીતે લેખના સ્વીકારનો જવાબ બને તેટલો જલદી અપાય છે પરંતુ કૃતિ ચોક્કસ કયા માસમાં પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવું મુશ્કેલ હોય છે માસિકમાં વૈવિધ્ય, દરેક વિષયનું પ્રમાણ અને પ્રાસંગિક લેખોનું મહત્ત્વ જળવાઈ રહે એ દૃષ્ટિએ સંપાદન થાય છે સાધારણ રીતે લાંબા લેખોને અવકાશ નથી કોઈ પણ કૃતિમાં વ્યક્ત થયેલા વિચારની જવાબદારી તો લેખકની જ રહે છે

૩ કૃતિ મોકલતી વખતે લેખકે એની ઝેરોક્સ નકલ પોતાની પાસે સાચવવી જ અસ્વીકૃત લખાણ પાછું મેળવવા પોતાના નામ-સરનામાવાળું તથા પૂરતી ટપાલ-ટિકિટ ચોંટેલું પરબીડિયું મોકલવા કરતાં ઉપરની પદ્ધતિ બંને બાજુએ વધુ સગવડભરી છે આમ છતાં, કૃતિ અંગેના નિર્ણયની જાણ માટે જવાબી પોસ્ટકાર્ડ સાથે મોકલી શકાય અસ્વીકૃત લખાણને એકાદ માસ પછી રદ કરાય છે

૪ અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલ કે પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલેલ લખાણ અખંડ આનંદ માટે મોકલવું નહીં

૫. લેખ પ્રસિદ્ધ થતાં લેખકને અંક, યોગ્ય પુરસ્કાર અને લખાણની છૂટી પ્રતો મોકલી આપવામાં આવે છે

૬ લેખકની કૃતિ સુવાચ્ય અને સ્વચ્છ રીતે લખાયેલી હોવી જરૂરી છે અંગ્રેજી, સંસ્કૃત કે બીજી કોઈ ભાષાના અવતરણો મૂક્યાં હોય તો સાથે તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર આવશ્યક છે

૭ તંત્રી સાથેના તમામ પત્રવ્યવહારનું અને લેખ મોકલવાનું સરનામું નીચે પ્રમાણે છે

તંત્રી : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ગ્રાહકોને

૧ અખંડ આનંદ' દર માસની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે મહિનાના પ્રથમ બે અઠવાડિયામાં અંક ન મળે તો પોસ્ટઓફિસમાં તપાસ કર્યા બાદ કાર્યાલયને જાણ કરવી

૨ અંક ચોકસાઈથી રવાના કરાય છે તે રસ્તામાં ગેરવલ્લે જાય તો તેની જવાબદારી સંસ્થાની નથી આમ છતાં, અંક જો સિલકમાં હશે તો બીજી નકલ મોકલાશે

૩ જુલાઈ –૨૦૦૦ થી વાર્ષિક લવાજમ રૂ ૧૫૦/ અને દેશમાં તથા વિદેશમાં અનુક્રમે આજીવન લવાજમ રૂ બે હજાર તથા રૂ દસ હજાર રહેશે લવાજમની મૂળ પહોંચ ગ્રાહકે સાચવી રાખવી

૪ ગમે તે માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે એક વર્ષથી ઓછી મુદત માટે ગ્રાહકો નોંધાતા નથી

૫ સરનામું બદલાયાની ખબર પંદરમી તારીખ પહેલાં પોતાના ગ્રાહક નંબર સાથે આપવી

૬ પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર આપવો જરૂરી છે

૭ વર્તમાન ગ્રાહકો પોતાનું લવાજમ ગ્રાહક નંબર આપી રૂબરૂમાં, મનીઑર્ડરથી અથવા બૅન્ક ડ્રાફ્ટથી અમદાવાદ કાર્યાલયને મોકલી શકે છે બૅન્ક ડ્રાફ્ટ ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ ના નામનો મોકલવો ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ'ના નામનો ચેક લખો તો લવાજમમાં રૂ પાંત્રીસ ઉમેરવા

૮ નવા ગ્રાહક થનારે પોતે 'નવા ગ્રાહક છે' એમ લખવું

૯ ગ્રાહકને મોકલાતા અંકના રેપર ઉપર લવાજમ પૂરું થવાનો સમયગાળો દર્શાવ્યો હોય છે તેને ધ્યાનમાં લઈ નવેસરથી લવાજમ વેળાસર ભરવું

૧૦ મ ઓ થી લવાજમ મોકલનારને મ ઓ કૂપનમાં સ્પષ્ટ અક્ષરે પોતાનું પૂરું નામ-સરનામું પીનકોડ નંબર સાથે લખવું

૧૧ વ્યવસ્થા અંગેનો સર્વ પત્રવ્યવહાર કાર્યાલયના નીચેના સરનામે કરવો

વ્યવસ્થાપક 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ટે ન ૫૩૫૦૭૨૪, ૫૩૫૦૪૮૨

અખંડ આનંદ

ઑગસ્ટ, ૨૦૦૦

તંત્રીમંડળ : દિલાવરસિંહ જાડેજા (અધ્યક્ષ)
આનંદભાઈ ન. અમીન   જિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈ
હર્ષદકુમાર જી. શાહ   સેવંતીલાલ શાહ   પ્રકાશ ન. શાહ
સહતંત્રી : રતિલાલ બોરીસાગર   સંપાદન સહાયક : વિવેક દેસાઈ

શ્રાવણ ૨૦૫૬   ઑગસ્ટ, ૨૦૦૦

૧.	**પતંગિયાની અમૃતયાત્રા** मनो वै सम्राट् परमं ब्रह्म ।	ગુણવંત શાહ	૭
૨.	**પ્રાર્થના** વંદે માતરમ્	બંકિમચન્દ્ર	૧૦
૩.	**ત્રિરંગાની છાયામાં**	ઉમાશંકર જોશી	૧૧
૪.	**આપણો કવિતાવારસો** લાગ્યો કસુંબીનો રંગ	ચંદ્રકાન્ત શેઠ	૧૨
૫.	**આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ** • ફૂલમાળ	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૧૭
૬.	**નવાં કાવ્યો**	(સં. હરિકૃષ્ણ પાઠક)	૧૮
	• તને ચાહું, તે તો...	ઉશનસ્	
	• હવે તમસમાં તાણખું !	ચંદ્રકાન્ત શેઠ	
	• તમે કૈં એવું...	ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા	
	• સિસૃક્ષા	નિર્મિશ ઠાકર	
	• ગઝલ	એમ. ઝાલા	
	• નિજાનંદનું ટાણું	'જગત્‌મિત્ર'	
	• ગઝલ	કિંજલ્ક આર. વૈદ્ય	
૭.	**ટૂંકી વાર્તા**		૨૦
	• લઈ જા મને	રમેશ ર. દવે	
	• વાઘ	બનફૂલ	

૮	ચિંતન – બે ધ્યાનકથાઓ • નગદ સાંભળવુ એટલે • પાડા	બહાદુરભાઈ જ વાંક	૩૨
૯	સૂર્યપ્રકાશિત માર્ગ શ્રીઅરવિંદની અદ્વિતીય કૃતિ – 'સાવિત્રી'	જ્યોતિબહેન થાનકી	૩૩
૧૦	ચિંતન સત્યની પળ અને અસત્યની ક્ષણ	વિષ્ણુપ્રસાદ ર ત્રિવેદી	૪૨
૧૧	ચરિત્ર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ	સાને ગુરુજી	૪૫
૧૨	સવ્યસાચી સરદાર કર્મ એ જ મહત્ત્વાકાક્ષા	વાડીલાલ ડગલી	૫૦
૧૩	જ્યોતીન્દ્ર સૌરભ ઊંઘ	જ્યોતીન્દ્ર દવે	૫૩
૧૪	વનભ્રમણ દતૂશળનુ દુ ખ	કનૈયાલાલ રામાનુજ	૫૮
૧૫	ધરતીનુ હીર ડૉક્ટરની નોંધપોથી	ડૉ પ્રફુલ્લ શાહ	૬૧
૧૬	પ્રવાસ મબલક ફૂલોનો નાનકડો દેશ નેધરલૅન્ડ્સ	મહેશ દવે	૬૪
૧૭	આરોગ્ય સ્વચ્છતાના પાયાના સિદ્ધાતો	ડેવિડ વર્નર	૭૦
૧૮	સંઘર્ષ કાતાબહેન પ્રતિકૂળતાઓ સામે	કાતિભાઈ શાહ	૭૩
૧૯	ક્લિટનને બારણેથી પ્રણાલી	ડૉ આદમ ઘો ૈવાળા	૭૭
૨૦	ગૃહગંગાને તીરે • ક્યા ગઈ બાળપણની સરળતા ? • નારીનો નવજન્મ	અવંતિકા ગુણવંત અરુણા બિલ્ગી જાડેજા	૮૩

માર્ગ ઉપનિષદોમાં બતાવ્યો છે. માણસ મનનો નચાવ્યો નાચે છે. સંસારમાં સતત લાલચનું નૃત્ય ચાલતું રહે છે. અપ્સરા મેનકાને લાલચના પ્રતીક તરીકે સમજવી રહી. વાસ્તવમાં મેનકા નહીં, વિશ્વામિત્રનું મન નાચવા લાગે છે. વિશ્વામિત્રની અનુમતિ વગર એમનું મન મેનકામય નથી બનતું. વિશ્વામિત્રનું મન મેનકામાં ન પરોવાય તો મેનકા લાચાર છે.

આપણી આસપાસ સતત ઉદ્ભવતું અને આથમતું પરિવર્તનશીલ જગત્ મહદ્ અંશે મનોમય છે. જગત્ એટલે ગતિમાન અથવા જંગમ. આ દુનિયામાં એક જ બાબત કાયમી છે અને તે છે પરિવર્તન. પ્રતિક્ષણ ચાલતા પરિવર્તનના ખેલમાં મન પરોવાય છે અને જે શાશ્વત છે તેની વિસ્મૃતિ થતી રહે છે.

મન પ્રત્યે કેવું વલણ કેળવી શકાય? ત્રણ વિકલ્પો છે:

(૧) મનને મિત્રભાવે નિહાળવું (શમન)

(૨) મનને શત્રુભાવે નિહાળવું (દમન)

(૩) મનને બ્રહ્મભાવે આરાધવું (મનો વૈ પરમં બ્રહ્મ)

ઉપનિષદીય ચિંતનમાં મનને કેવા ઊંચા સ્થાને બેસાડવામાં આવ્યું છે તેનો ખ્યાલ આવે તે માટે થોડાંક સૂત્રાત્મક વિધાનો અહીં પ્રસ્તુત છે. માણસની ગતિ એટલે જ એના મનની ગતિ. એ સદ્ગતિ પણ હોઈ શકે અને દુર્ગતિ પણ હોઈ શકે. ઋષિઓએ મનબ્રહ્મ અંગે જે ચિંતન કર્યું તેનો સાર ટૂંકમાં સમજી લઈએ.

– મન શાંતિનું ઉપસ્થાન છે.. (મન: શાન્તિપદમ્ । મૈત્રાયણી ઉપનિષદ)
– મન પ્રાણ અને શરીરના નેતા જેવું છે. (મનોમય: પ્રાણ શરીરનેતા । મુંડકોપનિષદ)
– મન નરકતુલ્ય છે (મનો નરક । જૈમિનીય ઉપનિષદ)
– મન રાક્ષસ જેવું છે (મનો વા અસુરમ્ । જૈમિનીય ઉપનિષદ)
– મન દેવતાસ્વરૂપ છે (મનો નામ દેવતા। કૌષીતકિ ઉપનિષદ)
– મન વાછરડું છે (મનો વત્સ:। બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ)
– મન અંતરિક્ષ લોક છે (મનો'ન્તરિક્ષલોક: । બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ)
– મન આનંદસ્વરૂપ છે (મનઆનન્દમ્ । તૈત્તિરીય ઉપનિષદ)
– મન એ જ યજ્ઞના અધિષ્ઠાતા બ્રહ્મા (મનો વૈ યજ્ઞસ્ય બ્રહ્મા । બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ)
– મન એ જ બ્રહ્મ છે (મનો હિ બ્રહ્મ । છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ)
– મન એ ઋત છે (મનો વા ઋતમ્ । જૈમિનીય ઉપનિષદ)-
– મન થકી વિષયોની ઇચ્છા થાય છે (મનસા હિ કામાન્ કામયતે । બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ)
– મનથી બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે (મનસ: સત્ત્વમ્ ઉત્તમમ્ । કઠોપનિષદ)
– મનબ્રહ્મની ઉપાસના કરવી જોઈએ (મનો બ્રહ્મેત્યુપાસીત । છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ)

છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે મન બ્રહ્મ છે એ અધ્યાત્મ દૃષ્ટિ છે અને આકાશ બ્રહ્મ છે એ અધિદૈવત દૃષ્ટિ છે. શંકરાચાર્ય આ વાતને સમજાવીને કહે છે: "જેના દ્વારા માણસ મનન કરે તે અંત:કરણને મન કહે છે. એ પરબ્રહ્મ છે, એમ સમજીને એની ઉપાસના થવી જોઈએ. મન અંગેનું આવું આત્મદર્શન એ જ અધ્યાત્મ છે. આકાશ બ્રહ્મ છે એવી ઉપાસના દેવતાવિષયક દર્શન ગણાય... કારણ કે આકાશ અને મન, બંને સૂક્ષ્મ છે. બ્રહ્મ મન દ્વારા પ્રાપ્ત

ઈ શકે છે, તેથી પણ મન 'બ્રહ્મદૃષ્ટિ'ને યોગ્ય છે એ જ પ્રમાણે સર્વગત, સૂક્ષ્મ અને પાધિહીન હોવાને કારણે આકાશ પણ 'બ્રહ્મદૃષ્ટિ'ને યોગ્ય છે '' મન પ્રત્યેનો આવો બ્રહ્મભાવ ઉપનિષદના ઋષિઓના દર્શનનો પ્રસાદ છે

મનોવિજ્ઞાની એરિક ફ્રોમ કહે છે કે માણસ એવુ એકમાત્ર પ્રાણી છે, જેના માટે પોતાનુ જીવન એક કોયડો છે, જે એણે પોતે જ ઉકેલવાનો છે યુનેસ્કોની સ્થાપના થઈ ત્યારે આમુખમા કહેવાયુ 'યુદ્ધ માણસના મનમા પેદા થાય છે અને માણસના મનમા જ શાતિના સુરક્ષાકવચ રચાવા જોઈએ ' હિટલરનુ મન યુદ્ધનુ સર્જન કરે છે અને ગાધીનુ મન શાતિના આદોલનો (વાઈબ્રેશન્સ) વહેતા મૂકે છે પરિવારમા ખલેલયુક્ત મન ધરાવનાર એક જ પાત્ર આખા ઘરને માથે લેતુ હોય છે સમાજમા લોકોના મનનુ આરોગ્ય (મેન્ટલ હેલ્થ) જળવાય તે માટેનુ આયોજન થવુ જોઈએ મનના આરોગ્ય પર મહાનગરોનુ તાણયુક્ત જીવન ખૂબ જ માઠી અસર પહોચાડતુ રહે છે મહાનગરનો નવરો માણસ પણ ઉતાવળમા હોય છે ભીડ, ઘોઘાટ અને ઉચાટને કારણે મનની સ્વસ્થતા ખતમ થાય છે ગીતા મનની પ્રસન્નતા(મન પ્રસાદ)નો મહિમા કરે છે આજનો નગરમાનવ પ્રસન્નતા ગુમાવી બેસે છે એના ચહેરા પર ચિતાના ચામ વર્તાય છે ક્યાક કશુક ખોરવાય કે તરત ટોળુ હુલ્લડ મચાવી દે છે મનના રોગો શરીરના રોગ જેટલા દેખીતા નથી હોતા સમાજમા હજાર માણસોમા દસ માણસો પણ મનોશારીરિક સ્વસ્થતા ધરાવનારા નથી હોતા આખો સમાજ શરીરપ્રધાન છે એ મનપ્રધાન પણ થાય તો કાલે આત્મપ્રધાન થાય એમ બને શરીરની ઉપેક્ષા કર્યા વગર મનની માવજત કરવાની છે

મનની માવજત કરવાનો ઉપાય ગીતા બતાવે છે મનની કામનાઓને આત્મભાવમા (બ્રહ્મભાવમા) વાળવાની છે કૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે પ્રજહાતિ યદા કામાન્ સર્વાન્ પાર્થ મનોગતાન્ આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ તદોચ્યતે મન વિષયો પાછળ દોડવાનુ જ છે વિષયોને હડે હડે કરવાથી પ્રતિક્રિયાઓ જન્મે તેવો પૂરો સભવ રહે છે ઉપવાસ કર્યો હોય ત્યારેય મન બટાકાવડાનુ ચિતન કરવા લાગે છે ગીતા ચેતવણી આપે છે

નિરાહારી શરીરીના ટળે છે વિષયો છતા,
રસ રહી જતો તેમા, તે ટળે પેખતા પર (૨, ૫૯)

ગીતા અને ઉપનિષદ મન અગે જે વિચારે તેનો અનુબધ સમજવા જેવો છે ગીતા મનને આત્મભાવમા લીન કરવાનુ કહે છે અને ઉપનિષદો મનને બ્રહ્મભાવમા ઝબોળવાનુ કહે છે મન પ્રત્યે શત્રુતા રાખનારાઓ ક્યારેક પ્રતિક્રિયાઓનો ઉકરડો વેઠતા રહે છે મન જે બાજુ તાણે તે પ્રમાણે વિવેક છોડીને ચાલનારાઓ અસયમના ખાળકૂવામા ડૂબકા ખાતા રહે છે બનેથી બચીને ચાલવામા વિવેક મદદે આવે છે મન જે કઈ કહે તે બધુ કરવામા જોખમ છે બુદ્ધિની મદદ ન મળે તો મન સર્વનાશનુ નિમિત્ત બની શકે છે (બુદ્ધિનાશાત્ પ્રણશ્યતિ ગીતા, ૨-૬૩) આજની મૅનેજમેન્ટમા નિર્ણય લેવાનુ (ડિસિઝન-મેકિગ) કામ ચીફ એક્ઝિક્યુટિવ ઑફિસર (સી ઈ ઓ) કરે છે પ્રશ્ન મૂળભૂત છે નિર્ણય લેનાર (ડિસિઝન-મૅકર) કોણ છે? ઘોડો ક્યા જાય તેનો નિર્ણય ઘોડો કરે કે ઘોડેસ્વાર? આપણુ મન આપણા કહ્યામા છે કે આપણે મનના કહ્યામા છીએ? કોઈએ સાવ સાચુ કહ્યુ છે કે જેણે મન જીત્યુ તેણે જગ જીત્યુ મનના ખેલ નિરાળા છે મનબ્રહ્મને નમસ્કાર

નવાં કાવ્યો

સં. હરિકૃષ્ણ પાઠક

તને ચાહું, તે તો...

(શિખરિણી સૉનેટ)

તને ચાહું તે ના ફક્ત ગણીને રૂપસી પ્રિય;
ન હું પાણીપોચી, અગર પથરા જેવી કઠણ
ચહું પ્રીતિ; ચાહું મૃદુ-કઠણ જેવા તવ સ્તન;
ન હું ટીકી જોતો રહું રૂપ નર્યો મુગ્ધ અક્રિય;

નરી લુબ્ધાવસ્થા ભજી અલસ સંસાર સરણી;
મહીં મેળે વ્હેતાં સમય ભવનો પૂર્ણ કરવો,
નથી એવી ઇચ્છા; પ્રણય ચહું કર્મણ્ય - નરવો.
હજી વિશ્વે પ્રશ્નો જટિલ ત્યહીં જોડાવું, તરુણી!

તને હું ઊર્જાશી ગણી સહચરી! સખ્ય હું ચહું;
ગમે સંડોવાવું તુજ સહિત સર્વે સુખદુઃખે,
હું હાંકું આયુનાં હળ-બળદ, તું ભાતું ઊંચકે
શિરે તારે; તારું બધું દુઃખ હું માથે લઈ. વહું;

પછી સાંજે થાક્યો - ચહું - શરદ ક્ષેત્રે તરુ તળે
ખળા સામે મેળો અખિલ મનખામાં અમ મળે

- ઉશનસ્

○

હવે તમસમાં તણખું।

તારી પાસે સાગર ને હું ટીપાં માટે વલખું!
તારી પાસે જંગલ ને હું તરણા માટે તલખું!
તારી પાસે રસ્તા રસ્તા,
મારે તારી પગલી!
તારે દુનિયા આખી, મારે
તારી એક જ ગલી!
તારે કંઈ કંઈ નામ, એક દે
અસલ કાળજે લખું!
તારે બારે મેઘ, વાદળી
એક જ મારે ભલી!
તારી જલધારા તે જમુના,
ઝારી રહો આ છલી!
તારી આંખે આંખ મળી. બસ!
હવે તમસમાં તણખું!

- ચંદ્રકાન્ત શેઠ

○

તમે કેં એવું....

તમે નવ બોલ્યા કશુંયે સાંઈ!
અધખૂલી તમ આંખે ન્યાળી પ્રતિપદા પરછાંઈ.
તમે કેં એવું પલક્યા સાંઈ!
ધેનુના પયની જ્યમ પાત્રે પીળચટી હો ઓપ,
સરવર પર કો' હંસ ઊડ્યાની હોય ઝિલાતી છાંઈ!
તુષારનું બિન્દુ આલેખે ઉષાતણી અરુણાઈ!
તમે કેં એવું મલક્યા સાંઈ!
નજર કરી ત્યાં વહે શૈશવી ધવલ વિસ્મયી ધાર,
સાગરને ઓળંગી દૃષ્ટિ ધસે ક્ષિતિજની પાર,
પ્રહર પ્રહરમાં અંધોળાતો સમય ગયો રંગાઈ!
તમે કેં એવું છલક્યા સાંઈ!

- ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા

○

સિસૃક્ષા

ક્ષણભર થયું કે
સમય અટકી ગયો છે!
ફરી થઈ શકે આવું?
જળના ભૂરા પૃષ્ઠ પર
રચાઈ ગયેલી

એક સોનેરી કવિતા
આશ્ચર્યમુગ્ધ સૂર્ય બોલી પડ્યો
'અરે આ પણ હુ!'
'મારુ કશુ નથી કહી
વહી જતુ જળ
ક્યારેક બની જઈશ હુ
એવુ જળ
શબ્દ જોતો હશે ખુદને મારામા
કવિતા હશે એ જ ઘટના

\- નિર્મિશ ઠાકર

O

ગઝલ

રમમા ન્યાયનુ નાટક કશુ ભજવી બતાવે છે,
યા ભવના ગુનાઓની હવે ફરિયાદ આવે છે
સરનામુય આપ્યુ છે, ન મળવાનુય રાખ્યુ છે,
રુ શુ રોજ ક્યાથી કોઈ એની યાદ લાવે છે
મિયસર જે મળે છે મૂલ એના જાણતલ કરશે,
ાબર નહીં માવઠાની, એ કહે વરસાદ આવે છે
ગારી લાગતી મુજને ધરમની ધારણાઓ સૌ,
રુ છુ રોજ હુ હળવે, મરણનો ભય સતાવે છે
વનભર ઓશિયાળા તે ઉછીના આવરણ ઓઢ્યા,
ભખારી માનવીને પણ કફન શણગાર લાવે છે

\- એમ ઝાલા

O

નિજાનંદનું ટાણું

મળ્યુ મને જે ટાણુ,
એને ફરી ફરીને માણુ

જ્ઞાનગુરુએ પરસ કર્યો ત્યા
ઊગ્યુ નવલુ વ્હાણુ

ભીતર ઊગ્યા ચાદ-સિતારા,
જ્યોતિ ઝળહળ સળગી,
ભ્રમણાઓ ભાગી સઘળી —
ને ઇચ્છાઓ થઈ અળગી

નિજાનદની મસ્તીને શુ
શબ્દો થકી વખાણુ?
બત્રીસ કોઠે દીવા સળગ્યા,
રગ રગ માહી ઝગારા,
જ્યોતિ રૂપ ધરી એ ઊભા
બાવન અક્ષર બ્હારા!

મારી મસ્તીમા જ ગાઉ હુ
હરદમ એનુ ગાણુ

મળ્યુ મને જે ટાણુ,
એને ફરી ફરીને માણુ

\- "જગતમિત્ર"

O

ગુજરાતી

ગઝલ

વિવાદોનુ કારણ બનીશુ
બહાના વગર જો મળીશુ

બધા આપણે તો બિરાદર
જુદા કેટલાને ગણીશુ

ભલે આવતી આપદાઓ
લલાટે લખ્યા ભોગવીશુ

હજી એક આશા બચી છે,
તરાપાની ઓથે તરીશુ

મળ્યુ ના નો અફસોસ છોડી,
મળ્યુ જે એ વ્હાલુ ગણીશુ

\- ડિજલ આર વૈદ્ય

O

ટૂંકી વાર્તા

લઈ જા મને

રમેશ ર. દવે

બેતાળીસમું વર્ષ પૂરું થવામાં છે પણ આજકાલ અનુભવાય છે એવી મૂંઝવણ પૂર્વે ક્યારેય અનુભવી નથી. દિવસ અને રાત જાણે કે એક જ વાત-વિષય ફરતાં ફર્યા કરે છે. આ ફાગણે જ નિર્ણય લગભગ લેવાઈ ગયો હતો પણ મન પાછું ફરી ગયું. શ્રેય અને પ્રેય તો બહુ મોટા શબ્દો કહેવાય પણ આમ જુઓ તો વાત કંઈ ઓછી ગંભીર નથી. સીધી રીતે કહીએ તો એક આશાસ્પદ કારકિર્દી ધરાવતા તેજસ્વી યુવાનની જિંદગીનો સવાલ છે. પોતે હા પાડે તો પણ શી રીતે, અને ચોખ્ખી ઘસીને સાફ ના પણ પાડી શકાતી નથી.... જોકે આ હા અને ના -નું કારણ પણ વિરલ જ છે. વિરલ, એમ. એ. એન્ટાયર ઇંગ્લિશ, પાર્ટ ટુ. જોકે સાવ એમ પણ કહેવાય. માત્ર વિરલ નહીં; પોતે પણ પચાસ ટકા જવાબદાર ખરાં જ ને? પાછી ઉંમરને લેખામાં લઈએ તો તો પોતે જ વિશેષ જવાબદાર ન ગણાય? માની લઈએ કે પોતે હા પાડી અને પછી, શરૂઆતમાં તો નહીં પણ દસપંદર વર્ષ પછી બહારનું કંઈક થયું તો લોકો તો એમ જ કહેવાના કે વિરલ તો ઠીક છે મારા ભાઈ, જુવાન હતો, ગરમ લોહી આખુંપાછું ન વિચારે પણ શર્મિષ્ઠાબહેનની મતિ બહેર મારી ગઈ હતી? આટલી ઉમ્મર ને પાછાં ક્લાસ વન ઓફિસર! એમણે તો આગળપાછળ જોવું-વિચારવું જોઈએ ને? સાલી, વિવેક જેવી કોઈ વાત જ નહીં?

આવું વિચારતાં, વાતના મૂળ લગી પહોંચતાં એમને થયું: આ કાર ખરીદી એ જ ખોટું કર્યું! ન ઊગત વાંસ ને ન વાગત વાંસ" ગાંડપણમાં મારા ભાઈ; કોને કહે? બેતાળીસમે વરસે વાંસ વાગ્યા, ઉગ્યા, ઘડાઈ અને વાગી પણ ખરી! અને હવે તે કેવી વાગી? આવી અને આટલી [illegible] જિંદગીના વારાફેરાની વાતેય એમને પોતે તરુણાઈમાં કાગાના કટકા કરીને ગરબી યાદ આવી ગઈ : 'વાછરું [illegible] છોકરાંને બાંધ્યાં! જ્યારે જ્યારે આ [illegible] સાંભળી છે એમને કવિની કલ્પના, [illegible] કવિકલ્પના પર નર્યું હસવું જ આવ્યું છે. [illegible] છે તે કહીક સાનભાન ભૂલેલ ખરો [illegible] વાછરું વસાવે છોકરાંને થાંડાં બાંધી ઇમ્પોસિબલ, હિયર ઇમ્પોસિબલ! કવિ પ્રોબેબલ ઇમ્પોસિબલની [illegible] આમ ગાંડપણ કોણ માની લે?

પણ લોબીની બારીએ વિરલે [illegible] નાજ રચાયેલા ગીતની પંક્તિ 'કોઈ [illegible] કોઈ વસંત આવ્યાં કમાડે' - [illegible] રજ-રિપોર્ટ લખતી વેળા, [illegible] લખતાં પોતેય [illegible] 'પ્રેમ' જેવું આખું કારણ લખી બેઠાં હતાં. અને કોઈ જોઈ તો ગયું નથી ને - ની ખાતરી [illegible] રેડ-રિપોર્ટ [illegible] પર્સમાં મૂકી [illegible] રિપોર્ટ ભર્યો હતો' [illegible] ઉતાવળા, અધીર મને [illegible] કારણ કાગળની [illegible] પણ [illegible]

ફી આહવા-ડાંગના વનવિભાગના અંતરિયાળ સ્ટહાઉસમાં કેસૂડાનાં ફૂલોની પાંખડીઓ થરીને ઊજવેલી એ રાત કદી ક્યાં ભુલાવાની ?

માજે ઘેર જતી વેળા, ગેસ્ટહાઉસના મૅનેજરે કીદારને સૂચના આપી હતી મૅડમના ડ્રાઈવર ટે એમની બાજુની રૂમ ખોલી આપજે ખા ગેસ્ટ-હાઉસમાં કોઈ નથી - ત્યારે વિરલ મર્માળુ હસેલો એ તો એને રાતે ગુડનાઈટ ફી પોતાના રૂમમાં ગયા ત્યારે જ ખબર પડેલી ત્રારે એણે કેસૂડાના ફૂલની એક એક પાંદડી લગ કરી હશે ને પાછી ક્યારે લાગ જોઈને એને ાણ ન થાય એમ, બહાર જતાં પહેલાં બિછાવી શે? પાછુ ટૉચ પર પીળા ઝીકેસર ધગવતા ડક પુકેસરની એક પણ દાંડલી રહેવા દીધી ન તી, રખે ને, પોતાને ખૂંચે તો? ક્ષણેક વાર તો ! પુષ્પશૈયાનું સુખ માણતાં પોતે પડી રહેલાં ણ અચાનક ઓશીકે મૂકેલા એક ફૂલનું પુંકેસર મના નાકને અડ્યું પડખું ફરતાં અને શ્વાસ રાની સાથે અંદર સરેલા સળવળાટે એમને ચેન કરી દીધાં હતાં છીંક આવું આવું કરે અને વે જ નહીં લગીર રાહ જોયા પછી આ ચેનીનું કારણ મૂળે છીંક જ છે કે કશુંક અન્ય? એવો સવાલ થતાં એ બહાર આવ્યાં હતાં સ્ટહાઉસના છોગળે ખુલ્લા ચોકમાં ઊભા ા ને ચંદ્રતેજે એમને આકર્ષ્યાં ઉપર જોયું તો ાવ સૂના આકાશમાં એકલવાયો ચંદ્ર તરે! ડીભર તુલના કરવા મન લલચાયું પણ વળતી ક્ષણે એ ભાવને મનમાંથી ઉશેટી નાખી ાપણીએ તાપતા ચોકીદારને જઈને પૂછ્યું લાકેક કશે ફરવા જવું છે આ ચાંદનીમાં, કઈ ાજુ જઈ શકાય?'

'પણ બહેનજી, સાડા નવ-દસ તો થવા આવ્યા છે '

'તોપણ '

'ગાડી લઈને જશો ને?'

'હા, પણ જગ્યા ખુલ્લી અને વિશાળ હોવી જોઈએ'

'અહીંથી પૂર્ણા નદી ઉપરનો પટ નવદસ કિલોમિટર દૂર છે ' નદી અને એની ઉપરનો પુલ ચોકીદાર પણ એ ચાંદની રાતે એમને રસિક જણાયો હતો વિરલને જગાડવાનું કહીને એ કારની ચાવી લેવા પોતાના રૂમમાં ગયા

જગ્યા સાચ્ચે જ ગમી જાય તેવી હતી, વિશાળ અને ભવ્ય! બે ટેકરીઓ વચ્ચેથી વહેતી પૂર્ણા નદી પરનો એ લાંબો પુલ એક બાજુ ખુલ્લા આકાશ અને બીજી બાજુ ઊંડી ખીણથી મોહક અનુભવાતો હતો પુલને સામે છેડે કાર લૉક કરીને ચહલકદમી કરતાં કરતાં બંને પુલના મધ્યભાગે આવીને રેલિંગ પર લગીર ટેકવાઈ - ઝૂકીને ઊભાં રહ્યાં સાવ શાંત દૂર વીસપચીસ ઝૂંપડાનું નાનું ઝૂમખું એના ટમટમતા દીવા - તાપણી -થી ધ્યાન ખેંચતું હતું બાકી સઘળે ફાગણી પૂનમની ચાંદનીનું સામ્રાજ્ય છવાયું હતું ઊંચાં વૃક્ષોની પાનભરી ડાળીઓમાંથી વહેતા - ગુંજતા પવનની સરસરાહટ અને તમરાં - કંસારીના તીવ્ર, એકધારા અવાજની અજીબો - ગરીબ સૂરાવલિ સાંભળતાં એમને થયું કે ગેસ્ટહાઉસના રૂમ કરતાં અહીં ઠંડી કદાચ વધારે લાગે છે એમણે વિરલ તરફ જોયું સ્વેટર તો પહેર્યું છે આમ પણ ઠંડી હોળી તાપીને જ જાય પણ પર્વતીય પ્રદેશમાં એનો પડાવ કદાચ પખવાડિયું વધારે લંબાતો હશે નિર્જન એકાંતમાં એમને આમ અકારણ એકલવાયા ઊભા રહેવું ન ગમ્યું સુલતાનની દિશામાં પહેલું પગલું ભરવા સાથે જ એ પાછા ખમચાઈને

ઊભાં રહ્યાં. ઊતરતા પવને ઊભેલાં એમને, વિરલની વહી આવતી પૌરુષી દેહગંધ ગમી. અનાયાસ એ એમને લગભગ અડીને ઊભાં રહ્યાં. અને ગમતી એ દેહગંધથી, ઊંડા શ્વાસ લઈ, અંદર બધું ભર્યું ભર્યું કરી મૂક્યું. વિરલ એમની સામે અપલક તાકી રહ્યો. ફિલ્મો અને વાતોમાં આવે છે એવી અણધારી ભયપ્રદ ક્ષણની કલ્પના કરવી અને તેની રાહ જોવી એમને ગમી કે જેથી ભયભીત એવાં એમને, વિરલ આપદ ધર્મ સમજી સાહી લે. પણ સુલતાનનો હાથ તો એમ જ અકારણ, સાવ સહજતયા, નિષ્કંપ લંબાયો અને વિરલના ગાઢ આલિંગનમાં રહ્યે રહ્યે એમને થઈ આવ્યું : અત્યારે પસાર થતી કોઈ કારની હેડલાઇટમાં એમને આ અવસ્થામાં કોઈ જુએ તો? વળતી ક્ષણે જ એમણે વિરલને ગળે, માથે, મોંએ હાથ પસવારી, પોતાને મુક્ત કર્યાં. લાવા સરીખા ભરપૂર આવેગ છતાં વિરલ જાણે કે અનાયાસ એમને અનુસર્યો. એમણે કારની ચાવી લંબાવી. કારના સ્ટાર્ટ થવાના અવાજથી આરંભી તે ગેસ્ટહાઉસ પર આવીને ઊભી રહી ત્યાં સુધીમાં બંને પોતપોતાની રીતે પોતાનામાં એટલે કે એકબીજામાં લયલીન રહ્યાં. કારનાં બારણાંના કાચ ચઢાવી, બારણાં બંધ કરી, ચાવી પાછી આપી વિરલે ચોકીદાર પાસેથી એમના રૂમની ચાવી લીધી અને પોતાને રૂમ સુધી મૂકવા આવ્યો. એની રૂમ તરફ આગળ વધતાં પગ ઉપાડતાં એને વાર થઈ. એની નોંધ લેતાં પોતે પૂછ્યું :

'ફૂસૂશય્યામાં કેવી સોઉં છું, એ નહીં જુએ?'

'આવું છું પણ હમણાં નહીં. તમે તાજાં થઈને પરવારો ત્યાં હું પણ ચોકીદારને સવારે વહેલાં જગાડવાનું કહીને આવું છું. . . .' બાકીની વાત જાણે એની આંખોએ જ કરી લીધી!

* * *

માયા કહો તો માયા અને મોકાણ કહો તો મોકાણ આ આંખોની જ છે ને! પોતે ગુજરાત મોટર ડ્રાઇવિંગ સ્કૂલમાં કાર-ડ્રાઇવિંગ શીખવાનું નક્કી કરવા ગયાં હતાં ત્યારે એની ગૅરેજની ઑફિસમાં આ આંખોએ જ એમને બાંધી લીધાં હતાં ને? એકદમ ઠાવકું મોં, સહેજે વેરવિખેર વાળ, છરહરો બાંધો અને તેલનાં કચોળાં જેવી ઊંડી પણ પારદર્શક એ આંખો! ડ્રાઇવિંગ શીખવાનો સમય નક્કી કરવાની વાતે એમણે મૅનેજરને સામેથી કહ્યું હતું : 'આ મોટી આંખોવાળા ભાઈ શીખવે ત્યારે!'

'વિરલ તારી પાસે કયો કલાક ખાલી છે?'

'હમણાં તો એક પણ નહીં. બે દિવસ પછી પેલા અધબહેરા કાકાના પંદર દિવસ પૂરા થાય છે, બરાબર ને, મહેતાજી!'

'પણ એ તો બીજા પંદર દિવસ આવવાનું કહેતા હતા ને?'

'પણ હવે સવારે નહીં. બપોરે ચાર પછી.'

'તો મૅડમ, તમને સાંજે ફાવે સાડા ચાર પછી?'

'ના, સાંજે નહીં પણ સવારે વિરલભાઈ કહે ત્યારે!'

'એ તો સવારે આઠથી દસ' અને સાંજે પાંચથી સાત જ આવે છે. પાર્ટ-ટાઈમર છે ને! બરાબર ને વિરલ?'

'વાંધો નહીં, હું સવારે આવીશ. મને પણ સવારે જ વધુ ફાવે. બપોરે તો ઑફિસ જાઉં કે અહીં આવું?'

પાર્ટ-ટાઈમરવાળી વાત તો છેક સાતમા કે આઠમા દિવસે મહેતાજી સાથે વાતો કરતી વેળા જાણી હતી. વિરલને મોડું થયું હતું. નવને દસ

થઈ તોય એની કાર જીજે ૧બીકે ૬૧૦૫ દેખાઈ ન હતી રાહ જોતા કટાળીને સમય પમાર કરવા પોતે પૂછ્યુ હતુ 'વિરલભાઈને તમે બધા પાર્ટ ટાઈમર કેમ કહો છો?'

'કૉલેજ કરે છે ને! સવારે અગિયાર વાગ્યે તો ક્લાસમા પહોચી જવુ પડે બપોરે બે વાગ્યે પૂરુ થાય પાછો લાઈબ્રેરીમા જાય એટલે સાજે પાચથી સાત બે કલાક અહીં આવે અગ્રજી ભણે છે કહે છે ભણીને પ્રોફેસર થશે તમારા જેવા લોકોને મોટે ભાગે વિરલને જ સોપીએ છીએ મહેનતુ અને કામથી કામ રાખવાવાળો છોકરો છે!'

બીજે દિવસે લગીર ઓછુ આવ્યુ હોય એમ ઊલટતપાસ કરતા પોતે, કાર ગીધી રોડ પર આવી ત્યારે પૂછ્યુ હતુ 'શેક્સપિયરની બધી ટ્રેજેડીમાથી સૌથી વધારે કઈ ગમે?'

'કિગ લિયર પણ અત્યારે તમે સામેથી આવતી લાલ બસની સામે જુઓ નહીંતર અહી આપણી જ ટ્રેજેડી થઈ જશે '

'પણ એ તો મારે કારણે સર્જાયેલી ટ્રેજેડી કહેવાય ને? બાકી ખરી ટ્રેજેડી તો એના નાયકને કારણે જ સર્જાતી હોય છે ને?'

'એટલે તો તમે મોટા છો તોય કહુ છુ કે ટ્રેજેડીની વ્યાખ્યા પછી થશે, હાલ ડ્રાઈવિગમા ધ્યાન આપો હુ મારી ફરજ ન બજાવુ અને ઍક્સિડન્ટ થાય તો એ ટ્રેજેડીનો નાયક આપોઆપ હુ જ ન થઈ જાઉ?'

'પણ આટલા દિવસો થયા, કહ્યુ કેમ નહીં કે કમાતા કમાતા ભણો છો?'

'કમાતા કમાતા ભણતો નથી, ભણતા ભણતા કમાઉ છુ એટલે!'

'અલબત્ત, એ વધુ સાચુ કહેવાય રહો છો ક્યા? યુનિવર્સિટી હૉસ્ટેલમા જ ને ?'

'હા, પી જી બ્લૉક નબર બે, રૂમ નબર એકસો સાત, બીજે માળે '

'અને જમવાનુ? હૉસ્ટેલની મેસમા? સારુ મળે છે?'

'ના, મિલિટરી આફિસર્સ મેસમા જમુ છુ એક બ્લાઈન્ડ રિટાયર્ડ ઑફિસર છે એમને અર્ધો કલાક છાપા વાચી સભળાવુ છુ '

'પુસ્તકોની જરૂર પડે તો કહેજે, મારી ઇન્સ્ટિટ્યૂટની લાઇબ્રેરી સરસ છે મારી સસ્થાનુ નામ તો સાભળ્યુ જ હશે '

'ચિન્મય મિશનની પાસે છે એ જ ને? મારો એક દોસ્ત ત્યા આઈ એ એસ ની પરીક્ષાની તૈયારી કરે છે ઇંગ્લિશમા એમ એ ડિસ્ટિક્શન સાથે કર્યું '

'તમે પણ આઈ એ એસ ની પરીક્ષા આપવાના?'

'ના, સિવિલ સર્વિસીઝ કરતા ટિચિગ વધારે ગમે પ્રોફેસર હોઈએ તો રિલેક્સ રહેવાય ને વધુ વાચી શકાય '

આ ઉમરમા માણસનુ વિઝન ઘણુ સાફ કહેવાય આ વર્ષોમા તો આવા યુવાનો આઈ એ એસ કેડરના સપના જોતા હોય છે અને આ તો રિલેક્સ રહી વધુ વાચવાની સગવડ પસદ કરે છે! આમ પણ ભણતા ભણતા કમાવાનો સ્પિરિટ પણ માન જગાવે એવો છે એમ જ રસ પડે એવુ વ્યક્તિત્વ છે બે દિવસ બાકી હતા ત્યારે પૂછ્યુ હતુ ઘેર ગમે તો ઘેર અને બહાર કોઈ સારી રેસ્ટોરામા ફાવે તો ત્યા જમીશુ, આવશો? નિમત્રણ સાવ સરળતાથી સ્વીકાર્યું હતુ ગમ્મતમા કહ્યુ હતુ કોઈ ગર્લફ્રેન્ડ હોય તો એને પણ લઈ આવજે મને ગમશે કપની રહેશે વળતો ઉત્તર યાદ રહી ગયો છે 'કમાઈને ભણનારને ફ્રેન્ડ જ ન પોસાય ત્યા વળી

ગર્લફ્રેન્ડની તો વાત જ કેવી?' જાણે, ઇન્ડિપેનને બદલે બોલપેન વધારે ફાવે એવી સાવ સાદીસીધી વાત કહેતો હોય એમ એણે, પોતાની પરિસ્થિતિ અને હાલ જેને ફ્રેન્ડશિપ ગણવામાં આવે છે એ ફિઝુલ શોખની વાત સાવ પેટછૂટી રીતે કહી દીધી હતી.

વુડલૅન્ડમાં પોતાના ગમતા કૉર્નર-ટેબલ પર નિરાંતે બેઠાં બેઠાં, જમતાં જમતાં પારાવાર વાતો જ વાતો કરી હતી. આમ તો પૂછીએ એનો જ જવાબ મળે; પણ એ ટૂંકો અને મુદ્દાસર. વળતો પ્રશ્ન પણ પૂછે નહીં! પણ તે દિવસે નિરાંતે ખૂલીને વાતો કરી. . . ભાવિ સ્વપ્નોની વાતો, એ માટે કરવા ધારેલી અથાક મહેનત - મશક્કતની વાતો, એમાં જોઈતા સાથ-સંગાથની વાતો.... પહેલાં પ્રશ્નો પૂછવા પડેલા પણ પછી તો મન એમ ખૂલી ગયું જાણે ભાનુમતી કા પિટારા!

પોતાને આશ્ચર્ય એ વાતનું હતું કે આ ઇંગ્લિશ લિટરેચર અને ડ્રાઈવિંગ સ્કૂલની નોકરી - એમ બે છેડાનો મેળ શી રીતે થયો હશે? મનમાં ઘણા સમયથી પૂછું પૂછું થતું હતું. આજે વિરલને ખીલેલો જોઈ પૂછી લીધું : 'જીવનના લગભગ બે છેડા ગણાય એવી આ બેય વાતનો મેળ શી રીતે પડી ગયો કે પાડ્યો?'

અવાજમાં સહેજ પણ આરોહઅવરોહ કે ભીનાશ ઊતરવા દીધા વિના નિ:સંકોચ ભાવે કહેવા જેવી બધી વાતો કહી : ભાઈની ટૂંકી આવક, ભાભીને ભારે પડતો હતો પણ ભાઈને નહીં ગમે એ વિચારે ખમી ખાતો હતો. પણ એક વાર ભાભીએ બા વિશે ગમેતેમ વાતો કરી પડોશણના દેખતાં, એટલે મન ઊઠી ગયું. પાંચ કિલોમિટર ચાલીને ભણવા જતો હતો એ કસબાની ગામમાં શાળાની સામે જ એક ઑટો ગૅરેજ હતું. પોતાની ઉંમરનો એક છોકરો ત્યાં કામ કરતો. રોજ એને કામ કરતા જોતો. આ બધુંય તો મનેય શીખું તો આવડે. સીધો જઈને મળ્યો ગૅરેજમાલિક અબ્બાસભાઈને. એમણે શરત કરી કે મોટાભાઈ રજા આપે તો રાખે. સામી આપણે પણ શરત મૂકી : રજા લેવાની જવાબદારી તમારી. વરસેક દિવસ પછી એ મૂકબલચાચાને કહેતા હતા કે છોકરાનું નૂર જોઈને રાજી થવાયું હતું. ત્રીજે દિવસે મોટા ભાઈ ગૅરેજે મળવા આવ્યા હતા. માથે હાથ મૂકીને કહેલું : મને ભૂલી જાય તો કંઈ વાંધો નહીં પણ આ અબ્બાસભાઈને જિંદગીભર યાદ રાખજે. એ તારા માટે ફિરસ્તાથી વધારે છે.... અબ્બાસભાઈને પણ એમણે કહેલું : તમારી નજર સામે જ રાખજો. આડોઅવળો થાય તો માર માર કે ખીમા બના દેના લેકિન અપની ઓલાદ કી તરહ તૈયાર કરના....

બસ, વાત પતી ગઈ. સ્કૂલમાં જતાં પહેલાં અને સાંજે છૂટીને રાતના નવ વાગ્યા સુધી મચી પડવાનું! પહેલાં પહેલાં તો ગાડીના કલર સાફ કરવાના, પછી કલર સ્પ્રે, એ પછી ટીનવર્ક - ગૅસ વેલ્ડિંગ અને એમ કરતાં કરતાં સાઈલેન્સર, કાબ્યુરિટર, ઑઈલ પંપ અને ગિયર બૉક્સ સાથે જાણે દોસ્તી થઈ ગઈ. અબ્બાસભાઈએ પણ મોટા ભાઈની માફક આંખના ઇશારે તૈયાર કર્યો હતો....

'પણ આમાં અંગ્રેજી કેમ ઉમેરાયું?'

'અંગ્રેજીનો ઉપકાર મૂકબુલચાચાએ કર્યો. આજે અંગ્રેજી લખી, બોલી શકું છું એ બધી એમની દેણ છે. એમને કાયમ 'ટાઈમ્સ' વાંચવાની ટેવ. પ્રેસલાઈન સુધી પૂરું ન વાંચી લે ત્યાં સુધી કામે ન ચડે! કામ પૂરું કરી, નાહીધોઈને રસોઈ કરતો હોઉં ત્યારે આખા છાપાની વાત

મને સમજાય એવી અગ્રેજીમા કરે થઈ એડિટૉરિઅલ તો આખો વાચી સભળાવે પાછુ, ન સમજાય એવી વાતે પ્રશ્ન પાણ પૂછે અને ફરી વાચીને સમજાવે બેધ્યાન થાઉ તો વઢે પાગ ખરા એમનુ વઢવાનુ એટલે મૂગા થઈ જવુ પછી એમને બોલતા કરવા અઘરા પડે એક ખૂણામા એ એમની ખાટલીમા પડ્યા હોય અને બીજી બાજુ અબ્બાસભાઈ બેસતા એ કાઉન્ટર પર ટ્યૂબલાઇટના અજવાળામા 'ટાઇમ્સ' પાથરીને હુ બેઠો હોઉ, બને બાજુ પગ લટકાવી ને! ખીચડી-શાક ઠરી જતા હોય પાગ અમે બને હોઈએ અડગ-અફર વચ્ચે વચ્ચે અમારી નજરો મળે અલપઝલપ, એકબીજાની નજર બચાવતી પણ વાચતા વાચતા કઈક ગમી જાય, મનમા વસી જાય એવી કોઈક વાતે મારાથી રહેવાય નહીં એટલે અરધ ઊઘ્યા એમને ઉઠાડુ ને ગમી ગયેલી વાત કહુ - વાચુ એટલે એ રાજીના રેડ! એક વાર કહે અગ્રેજી વાચવાની નવાઈ નથી પાગ વાચવા જેવુ વાચીએ એની તો મજા છે સડન સીરીઝની પૉકેટ બુક્સ વાચનારા રૂપિયાના ત્રણ મળી આવે પણ 'મેકબેથ' અને માર્ક એન્ટનીની સ્પીચ પર વારી જનારા કેટલા? એક વાર ટેવ પડી પછી તો દરરોજ રાતે 'ટાઇમ્સ' અમારો અડ દોઢ કલાક ખાઈ જાય! અને પાછુ એવુય નહીં કે માત્ર 'ટાઇમ્સ' જ વાચવુ! અભ્યાસમા પણ પૂછે, શિક્ષકોને પાગ મળે અગ્રેજી બોલવાની પહેલ એમાણે જ કરેલી મારી સાથે અગ્રેજી સિવાય વાત જ ન કરે વર્ષો પહેલા એ જામિયામિલિયામા ભાણતા જોકે ગામ તો એમને અરધ ગાડા જ ગાણતુ અને લાડથી ઈંગ્લિશચાચા કહી બોલાવતુ!

'એ રીતે તુ - તમે ભાગ્યશાળી ગાગાઓ!'

'એ તો છુ જ ને! જુઓને, તમારા જેવા વિદ્યાર્થિની અમસ્થા મળ્યા હશે?'

'એટલે જ દરરોજ વઢ્યા કરો એમને?'

'પહેલા પાચ દિવસ કઈ કહ્યુ હતુ? ડ્રાઇવિગ શીખવવાના કુલ અમારી પાસે પદર દિવસ જ હોય છે અને દરરોજના અર્ધા કલાક મુજબ કલાક તો કુલ સાત જ પાછા આમાના પહેલા પાચ દિવસ તો કારથી ફેમિલિયર થવામા, બીજા પાચ દિવસ ક્લચ, એક્સિલેટર અને બ્રેક-ઑપરેશનમા પરફેક્ટ રિધમ આવે એ માટે અને છેલ્લા પાચ દિવસ ગમે તેવા ગીચ ટ્રાફિકમાય તમે ભરપૂર સેલ્ફ-કૉન્ફિડન્સથી કાર ચલાવી શકો એ માટેની પ્રૅક્ટિસ કહેતા રિયાઝ માટે! ડ્રાઇવિગ પણ કઈ શાસ્ત્રીય સગીતથી ઊતરતી આવડત નથી, આમા પાગ સમ પર આવવુ સહેલુ નથી કાર સરસ કન્ડિશન્ડ હોય અને તમે એને પાણીના રેલાની જેમ ચલાવો તો ખરા!

પાગ દિવસ પૂરા થાય એટલે હુ મારા ક્લચ-બ્રેકના પેડલ્સ પરથી પગ ઉઠાવી લઉ છુ જેથી શીખનારને અદાજ આવી જાય ક્લચ-બ્રેક માટે પહેલા મળતી હતી એ મારી મદદ હવે મળવાની નથી એ તો મૅડમ તમે હતા એટલે, બાકી તો બેય પગ બારીએ ટેકવીને આપણા પૂર્વજની જેમ જ બેસુ છુ!'

'પાણ, વિદ્યાર્થિની તરીકે હુ કેવી ગાગાઉ? સાવ ઢ તો નહીં ને?'

'વખાણ સાભળવા છે? જોકે તમારુ ગ્રાસ્પિગ તો આમેય એ વન જ હોય ને? અમસ્તા કઈ આ હોદ્દે પહોચ્યા હશો?'

'હોદ્દાની વાત તો ઠીક મારા ભાઈ, એ તો સિનિયોરિટી વધે, ઘરડા થઈએ એટલે આપમેળે આવી મળે! મૂળ મુદ્દો તો છે '

'આત્મવિશ્વાસનો!'

* * *

સમય જતાં એમ જ નજીક આવી જવાયું હતું. લગભગ એકબીજાને ટેવ પડતી જતી હતી. મારુતિ એઈટ હન્ડ્રેડને બદલે ઝેન ખરીદવાનું પણ એના આગ્રહથી જ નક્કી થયું હતું. અસલાલી લેવા પણ બંને સાથે જ ગયેલાં. બિલકુલ નવી કારને ચલાવીને ઘેર લઈ આવવની એની વાત પોતે આનંદપૂર્વક સ્વીકારી હતી. બાજુમાં એ બેઠો હતો એ કારણે જ કદાચ કશાય બોજ-ભારણ વિના ઘેર પહોંચાયું હતું. પ્રગટ રીતે ભલે નહીં પણ મનોમન એ, પોતાની નાનીમોટી તમામ પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્ર બની રહ્યો હતો. ખુદ પણ જાણે અંદરબહાર ધરમૂળમાંથી બદલાઈ રહ્યાં હતાં. પૂર્વે કોઈ વાતે કોઈનેય ન પૂછનારાં-સાંભળનારાં પોતે વિરલને વાત કરી નિર્ણય કરવા પહેલાં, એના તરફથી કશો અણસાર મળે તેની રાહ જોવા માંડ્યાં હતાં. આમ પણ વિરલને ક્યાં ફૂલ ગમશે? એને આઈકોનનું ચેક્સનું શર્ટ શોભે કે નહીં? એનાં દિલ્હીથી મંગાવેલાં પુસ્તકો હજુ કેમ નહીં આવ્યાં હોય? પરીક્ષાની તૈયારી એ હૉસ્ટેલને બદલે ઘેર આવીને કરે તો વધુ ન ફાવે? એવું સતત વિચારતાં રહેલાં એમને બેતાળીસમે વર્ષે આવેલો આ બદલાવ એમ જ ચકિત, વિસ્મિત અને ક્વચિત્ ભયભીત કરી જતો!

ઑફિસમાં પણ, એની આવજાને કારણે અને પોતાનાં કપડાંના બદલાયેલા રંગને કારણે લોકોનું ધ્યાન ખેંચાયેલું. એમને થતું આ તે લોકોની આંખો છે કે રડાર? સાવ નવરા જ બેસી રહેતા હશે સૌ તે આપણી નાનામાં નાની હરકત એમની આંખમાં ઝિલાઈ જતી હશે? સ્ટેનોગ્રાફર સોનાલી કાપડિયા આમ પણ ચબરાક છે. એક વાર પોતે કમિશનર સાથે મીટિંગમાં હતાં અને વિરલ આવેલો. તેની સાથે અલકમલકની વાતો કરીને બીજે દિવસે કહે : 'વેરી સ્માર્ટ યંગ ગાય; નહીં મૅડમ? ઈંગ્લિશ પણ કેવું ફરટિદાર બોલે છે! અને પેશ પણ આવે છે કાફી નજાકતથી, ખોટું કહું છું, મૅડમ?'

પણ વિરલ તો મસ્ત છે પોતાનામાં! આ પોતાનામાં કહેતાં એના - ખુદમાં તમારામાં? શર્મિષ્ઠાબહેને પોતાને સવાલ પૂછ્યો અને સોળ વરસ જેવું શરમાયાં. એના જન્મદિવસની આગલી સાંજે શૉપિંગ કરવા ગયાં હતાં. એક નૂર આદમી; હજાર નૂર કપડાં -વાળી વાત કરી તો જરાય વિરોધનો સૂર ઊપસવા દીધા વિના સહજતયા કહ્યું હતું : હું છું તે છું! કપડું અને સિલાઈ સારાં હોય તો ગમે જ. પણ કપડાં આખરે કપડાં છે; એ શોભે તો આપણાથી જ. એમ. એ.માં પાંસઠ ટકા આવ્યા. પ્રો. સિંગસાહેબને જઈને વંદન કર્યા તો કહે : નો, નો નોટ વેલડન, યૂ શૂડ ગેટ ડિસ્ટિંક્શન માય બૉય!'

વળતો જવાબ ન'તો આપવો જોઈતો છતાં જરા વાગે એવો અપાઈ ગયો હતો એવું નિખાલસતાથી સ્વીકારી વિરલે કહ્યું હતું : 'સિંગસાહેબને શું કહીએ? બાપુજી હોત તો આવડા જ હોત ને?' પણ તોય મારાથી બોલાઈ ગયું : 'પણ સર, ચાર પેપરમાંથી તમે તો બહુ બહુ તો એક પેપર જ તપાસ્યું હશે ને? બાકી બીજાં પેપર્સ પ્રોપરલી તપાસાયાં હશે? સાંભળ્યું છે એક્ઝામિનર્સ એક દિવસના સિક્સટી પેપર્સ તપાસી નાખે છે!'

સારીનરસી, નાનીમોટી બધી વાતો કહે છે, રાધર કહેવા આતુર હોય છે. આ લગાવ જ શું પ્રેમ હશે? આમ જુઓ તો કેટલો સમય થયો છે, એકબીજાના પરિચય ને? ને છતાં સાવ ખુલ્લી કિતાબ સમો આરપાર, સાવ પારદર્શક થઈ ગયો છે આ છોકરો! આખા દિવસમાં એ ન આવે તો રાહ જુએ છે મન. એ પણ ન નીકળાયું હોય તો મોડો મોડો પણ અચૂક આવે જ છે. મોડું થયું હોય અને પોતે કારમાં મૂકી જવાનો આગ્રહ કરે

તો સાઈકલની સીટ થાબડતા માથુ ધુણાવે અને ટેવ મુજબ વિસલમા કોઈ ફિલ્મી ગીત બજાવતો નીકળી પડે આવજો - આવજો કરતો!

એ દિવસે પણ મોડુ થયુ હતુ પોતે 'દરાર' સીરિયલ જોતા બેઠા હતા રેણુકા શહાણે અને સચીન ખેડેકર ભાવસભર અભિનય કરે છે જોકે વાર્તા સાવ પાખી અને શિથિલ છે કેટલાકને તો નરી ટૉકેટિવ પણ લાગે છે પણ આ બને અભિનેતાઓ એમના આખ-હોઠથી વ્યક્ત થતા સવેદનોની બારીકીથી જકડી રાખે છે એ આવ્યો અને પોતે ટી વી બધ કર્યુ એટલે કહે 'ચલાવો, ચલાવો! સચીનનો અભિનય સરસ છે એની આખો તમે જોઈ? રેણુકા પણ આમા મીઠુ હસવા ઉપરાત એનેય અભિનય આવડે છે એવુ

ટી વી ઑન કર્યુ તો સચીનની કારમા બેઠા બેઠા રેણુકા એમના લગ્નેતર આ સબધનો શો અર્થ - એ અગે સચીનને સમજાવતી હતી પણ એણે પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમા સચીને એની સામે જોતા એની જળભરી, તરલ આખોએ રેણુકાને મૂગી કરી દીધી પાત્રોની આવી વિધિદત્ત વિવશતાની પળોમા જ વાર્તા આગળ વધે છે વિરલ સામે જોયુ તો ખાસ્સો તલ્લીન થઈને જોતો હતો અચાનક ટી વી ઑફ કરી પોતે પૂછ્યુ હતુ 'વિરલ, આપણો સબધ પણ સમાજ સ્વીકારશે?'

'શુ કામ ન સ્વીકારે? તમે કે હુ કઈ આ સચીન-રેણુકાની જેમ પરણેલા થોડા છીએ? એ બને તો એમના સગાથીને છેહ દઈને '

'પણ મારી ઉમ્મર આપણી ઉમ્મરનો તફાવત '

'આ તફાવત મને કે તમને ક્યારેય યાદ આવે છે?

'પણ તમારા ભાઈ-ભાભી શુ કહેશે?'

'મોટા ભાઈ તો તમે મને પસદ કર્યો એ વાતથી જ રાજી થશે ભાભીનુ કઈ કહેવાય નહી પણ આમેય હુ કાઈ એમને બહુ માનતો નથી આમા જો ચિતા કરવાની હોય તો તમારે કરવાની છે તમારા બહેન-બનેવીને '

'મીના અને સદીપ તો રાજી રાજી થઈ જશે સદીપ આમ તો મારાથી નાનો પણ કુટુબમા પુરુષોમા એ સૌથી મોટો એટલે જાણે મને પરણાવવાની જવાબદારી એની હોય અને તે એ બરાબર બજાવી નથી શકતો એવો બોજ એ પહેલા અનુભવતો થોડો સમય જવા દઈ એને અને મીનાક્ષીને સાથે બેસાડીને મને ગમતી મારી આઝાદ જિદગીની દુહાઈ દઈને મારા વિશે કશુ ભારણ રાખ્યા વિના એ બને એમની ગૃહસ્થી એન્જૉય કરે - એવુ કહી-સમજાવીને મે નચિત કરી દીધા હતા અનુકૂળ હશે અને આપણે બોલાવીશુ તો બને અમેરિકાથી દોડતા આવશે પણ મૂળ સવાલ કદાચ સબધીઓ કે સમાજનો નથી એટલો મારો પોતાનો, સીધુ કહુ તો દુશ્મન થઈ બેઠેલા કે અળવીતરા મનનો છે આજે તો નર્યો આનદ જ આનદ જ છે તુ કશુય બોલ્યા વિના માત્ર બેજુમા બેઠો છે - એ વાતે જ ન્યાલ થઈ જાઉ છુ આવુ હૂફાળુ, ઉષ્માસભર સખ્ય તારી જેવા સાવ અજાણ્યા છોકરડા પાસેથી સાપડશે એવો તો સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન હતો પણ હુ અને તુ, વિરલ વીસ વર્ષ આગળપાછળ છીએ આ તફાવત આજે ભલે ખભેખભા મેળવીને ચાલતા આપણને નથી અનુભવાતો પણ દસ-પદર-વીસ વર્ષો પછી? એ સમયે તારી જ્વલત કારકિર્દી સોળે કળાયે ખીલી હશે તુ હશે મધ્યાહ્નના સૂર્ય સમો તેજસ્વી પૂર્ણ પુરુષ અને હુ? હુ તો થઈ ગઈ હોઈશ ઢળુ ઢળુ થતી થાકેલી લસ્તપસ્ત સાજ શી! એ સમયે આપણી વચ્ચેના આ વીસ વરસ ચાળીસ નહી

વાર્તા

વાઘ

બનફૂલ

એ વાઘ નહીં પણ કૂતરો હતો. એકદમ દેશી કૂતરો હતો. એની કિંમત નજીવી હતી એમ કહું તો અતિશયોક્તિ કરી નહીં કહેવાય. એના કાન, વાળ કે પૂંછડીમાં વિદેશીપણું કે ભવ્યતા ન હતાં. એ સારી રીતે ખાઈને હૃષ્ટપુષ્ટ થયેલો હતો. વાઘ(નામ)ને પહેલી વાર કોઈ અપરિચિત વ્યક્તિ અચાનક જુએ તો ત્રાસ થાય. પરંતુ જેને એનો પરિચય થાય તે એને જોઈને ક્યારેય વિચલિત ન થાય કારણ કે વાઘ જેવો ડરપોક કૂતરો ક્યાંય જોવા નહીં મળે. પટ્ટો છૂટતાં વાઘ ભસતો ભસતો, માથું ખંજવાળતો પલંગ પરથી નીચે ઊતરીને દોડવા માંડતો. જાણે કોઈએ પથ્થર ન માર્યો હોય!

કારણે-અકારણે એની આંગળી હંમેશાં પાછળના બે પગ વચ્ચે સંકોચાઈને રહેતી. વાઘનો આ ઉપર ઉપરનો પરિચય છે. બિચારો વાઘ પોતાનું નામ સાર્થક ન કરી શક્યો.

પરંતુ શિરોમણિની જેમ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ અને જ્ઞાન હોય તો એનો બીજી રીતે પરિચય મળી શકે. શિરોમણિ મહાશય મારફત તારિણીચરણને જે પરિચય મળ્યો હતો એ પ્રમાણે તેઓ ચાલતા હતા. તારિણીચરણ વાઘના માલિક, ના, નોકર કહેવું વધારે યોગ્ય ગણાશે. કારણ કે તેઓ નોકરની જેમ જ વાઘની સેવાશુશ્રૂષા કરતા. હું રજામાં સાસરે ગયો હતો. શિરોમણિ મહાશયને મોઢે વાઘનો સાચો પરિચય સાંભળીને મને આશ્ચર્ય થયું.

વાત આમ છે -

વાઘ નાનો હતો ત્યારે એનો ગોળમટોળ ભરાવદાર ચહેરો જોઈને જ કદાચ તારિણીચરણને એને પાળવાનું પ્રલોભન થયું હશે. મોટા ભાગનાં દેશી પ્રાણીઓની જેમ નાનપણમાં વાઘમાં પણ સારું જેમ હતું. તારિણીચરણ મુગ્ધ થઈને વાઘને ઘરમાં લઈ આવ્યા. કૂતરાના બચ્ચાને પાળીને, સાંકળ બાંધીને રાખવાનું બધાંને ગમતું હશે. તારિણીચરણ પણ એમાં અપવાદ ન હતા. એક પાતળી સાંકળથી કૂતરાને આંગણામાં બાંધ્યો ત્યારે કૂતરો ધીમું ધીમું ભસતો રહેતો. એ વખતે શિરોમણિ મહાશય આવી ચડ્યા. તેઓ દર વખતની જેમ થોડી વાર બેઠા, તમાકુ ખાધી અને રડવા જેવા થઈ ગયેલા કૂતરાના બચ્ચા તરફ એકબે વાર નજર કરીને છેવટે જતા રહ્યા. એ દિવસે તો તેઓ કંઈ ન બોલ્યા પણ બીજે દિવસે સવારે આવીને જે કહ્યું એ સાંભળીને તારિણીચરણ વ્યાકુળ થઈ ગયા. આવતાંની સાથે જ શિરોમણિએ ભ્રમરો સંકોચીને થોડી વાર કૂતરાના બચ્ચાનું નિરીક્ષણ કર્યું. પછી તારિણીચરણને પૂછ્યું, ''સરોજના મૃત્યુને એક વર્ષ થયું ને?'' તારિણીચરણના મોટા ભાઈ સરોજકુમારનું એક વર્ષ પહેલાં મૃત્યુ થયું હતું એ સાચી વાત હતી.

તેથી તારિણીચરણ બોલ્યા, ''હા, એ વાત સાચી પણ શા માટે એમ પૂછો છો?''

''એના જન્માક્ષર હોય તો મને બતાવી શકે?''

''જન્માક્ષરની શી જરૂર છે?''

તારિણીચરણ અંદર ગયા અને ખાંખાંખોળાં કરીને સ્વ. સરોજના જન્માક્ષર શોધીને શિરોમણિને આપ્યા. શિરોમણિ કૂંડળી ખોલીને ધ્યાનથી નિરીક્ષણ કરી રહ્યા. આતુર તારિણીચરણની આંખોમાં ઘણા પ્રશ્નો સળવળી ઊઠ્યા. થોડી વાર પછી શિરોમણિએ કહ્યું, ''કૂતરાના બચ્ચાની સાંકળ ખોલી નાખો.''

''કેમ?''

''સરોજે જ કૂતરાનો જન્મ લીધો છે. એનું

નસીબ સારું છે કે તારા ઘરમાં આશરો લીધો છે એનું બરાબર જતન કરજે દોષનું નિવારણ કરવા થોડી વિધિ કરવી જરૂરી છે, જેથી એની આવતા જન્મે સદ્ગતિ થાય

'નારાયણ, નારાયણ,નારાયણ' કરતા શિરોમણિ ઊઠ્યા

વ્યાકુળ તારિણીએ જલદીથી કૂતરાની સાંકળ છોડી નાખી કૂતરો મુક્ત થયો

એ કૂતરો જો મનુષ્ય હોત તો તારિણીને જરૂર સંદેહ થાત કે એણે શિરોમણિને લાંચ આપી હશે પરંતુ એ પ્રાણી હતું એટલે સંદેહને અવકાશ ન હતો

શિરોમણિની અનુકૂળતા અને મદદથી યોગ્ય સમયે વિધિ થઈ ગઈ એ દિવસથી કૂતરો બંધનમુક્ત થયો

સાચું પૂછો તો એ દિવસથી કૂતરાના સુખના દિવસો શરૂ થયા તારિણીચરણ કૂતરા રૂપે જન્મેલા મોટાભાઈની શક્તિ પ્રમાણે શુશ્રૂષા કરવા લાગ્યા સંગીત કુંવારો હતો, તેથી કૂતરાને વિધવારૂપે ગણીને સંભાળ લેવામાં આવી અને એને છૂટો મૂકવામાં આવ્યો તારિણીચરણે ભ્રાતૃભક્તિનો જે દાખલો બેસાડ્યો એ કૂતરાના પક્ષે યોગ્ય હતો પરંતુ વિધવારૂપે કૂતરાની ગણતરી એના સ્વાસ્થ્ય માટે સારી હતી કે નહીં એ કહેવું મુશ્કેલ છે

વિધવા ગણાતો કૂતરો સુખી હતો એની સાથે તારિણીચરણ અને શિરોમણિ પણ સુખી હતા

બંને મળતા ત્યારે આ પ્રમાણે સંવાદ થતો

"મરોજ મજામાં છે?" "હા "

"તું કર્તવ્ય કર, ફળ આપવું ન આપવું ઈશ્વરના હાથમાં છે "

"વારુ, શક્તિ પ્રમાણે કરું છું "

"કરવું જ જોઈએ "

આ રીતે બધું ચાલતું હતું કદાચ છેવટ સુધી ચાલ્યું હોત પરંતુ અચાનક એક દુર્ઘટના બનતા બધું ઊલટસૂલટ થઈ ગયું નવી ભરતીના કારણે તારિણીચરણને નોકરીમાંથી છૂટો કરવામાં આવ્યો

તારિણીચરણને ભરણપોષણ માટે નોકરી પર આધાર ન હતો છતાં નોકરી જતા આઘાત લાગી પડી એણે લગ્ન કર્યાં ન હતાં થોડી જમીન જાયદાદ હતી એ વખતે માસિક ચાલીસ રૂપિયાની કમાણી ઓછી ન કહેવાય તારિણીચરણને થોડું દુઃખ થયું એ દુઃખનો સમય કાળક્રમે કપાઈ જાત પરંતુ કૂતરા સાથે એ અન્નજળનો ત્યાગ ન કરી શક્યો એ વ્યાકુળ થઈ ગયો

એની વાત સાંભળીને શિરોમણિ બોલ્યો, એ અન્નજળનો ત્યાગ ન કરે તો શું કરે? ગમેતેમ તોય તારો મોટો ભાઈ છે તું તો એનો પ્રાણ હતો તારી નોકરી ગઈ એ સાંભળીને એ અન્નજળનો ત્યાગ ન કરે તો શું કરે?"

શિરોમણિની આંખમાં પાણી આવી ગયા

તારિણીચરણ તો પહેલેથી જ રડતો હતો

શિરોમણિ આંખ લૂછતા બોલ્યો, 'તું એને ખવડાવવાની કોશિશ કર તારી વિનંતીથી એ ખાશે '

સાંભળ્યું હતું કૂતરાએ ઘરના અંધારે ખૂણે આશરો લીધો હતો છેવટે શું બન્યું એ જોવાની તક ન મળી ઑફિસ ચાલુ થતા મારે સાસરેથી કલકત્તા જવું પડ્યું

થોડા દિવસ બાદ એક તાર મળ્યો, "જલદી આવો "

મારી પત્ની અર્થાત્ શિરોમણિની બહેને તાર કર્યો હતો મારે જવું પડ્યું તારિણીચરણને કરડીને કૂતરા મૃત્યુને આરે ઊભો હતો આમ કેમ બન્યું?

મે આશ્ચર્ય પામીને ડૉક્ટરને બોલાવ્યા

ડૉક્ટર સ્થૂળ દૃષ્ટિવાળા હતા તેઓ બોલ્યા, "બંનેને હડકવા ઊપડ્યો છે બચવાની આશા નથી "

બધાની સંમતિથી હરિનકીર્તન કરવામાં આવ્યું

અનુવાદક કલ્પના શાહ - વોરા

ચિંતન

બે ધ્યાનકથાઓ

બહાદુરભાઈ જ. વાંક

નગદ સાંભળવું એટલે...

એક સભામાં ગુરુ બજુવાએ વ્યાખ્યાન પૂરું કર્યું કે તરત જ કેટલાક શ્રોતાઓ કંટાળો અનુભવતા બોલ્યા: 'આપના વ્યાખ્યાનમાં વારંવાર પુનરાવર્તનો જ સાંભળવા મળે છે. બસ ધ્યાન, હોશ, સાક્ષી અને જાગરણની એકની એક જ વાત... આમાં અમને નવીનતા જેવું કશું જ લાગતું નથી.

બજુવા બોલ્યા: 'મને સાંભળવાને નિમિત્તે તમે માત્ર સાંભળો છો. તમારા ખ્યાલો, પૂર્વગ્રહોને એનો તમને ખ્યાલ છે ખરો?'

'આ પણ તમે જે ક્રિષ્ણમૂર્તિની વાણીનું જ પુનરાવર્તન કરતાં હો તેમ નથી લાગતું શું?' કેટલાક શ્રોતાઓએ હિંમતથી પોતાનો પ્રતિભાવ વ્યક્ત કર્યો.

ચેતનાના ઊંડાણમાં નથી હું શેષ રહેતો કે નથી શેષ રહેતા જે. ક્રિષ્ણમૂર્તિ. પછી જે વાણી બહાર આવે છે, તે મારી કે જે. ક્રિષ્ણમૂર્તિની કેવી રીતે હોઈ શકે?' બજુવાએ બધાને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો ને જરા રહી ઉમેર્યું: 'સત્ય તો પ્રત્યેક ક્ષણે નવીન અને તાજગીપૂર્ણ જ હોય છે - જો સાંભળતાં આવડે તો...'

'તો સત્યને કેવી રીતે સાંભળી શકાય?' એક શ્રોતાએ પૂછ્યું.

આ પ્રશ્નનો જવાબ તો મેં આપી જ દીધો છે, પણ તમે સાંભળી શક્યા નહીં.

'અમે ફરીથી આ પ્રશ્નનો જવાબ સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ.'

'તમને લોકોને જ પુનરાવર્તનમાં જીવવાની ટેવ પડી ગઈ છે, એટલે જ કહું છું, તમે પ્રથમ વખત સાંભળી શક્યા નહીં; તો બીજી વખત કેવી રીતે સાંભળી શકવાના?' ને જરા અટકી બજુવાએ ઉમેર્યું: 'સત્ય એક જ વખત ઉચ્ચારી શકાય, અને એક જ વખત સાંભળી શકાય...' માટે જ કહું છું. તમે સાંભળવાનું જ છોડી દો...'

'સાંભળવાનું વળી શા માટે છોડી દેવું જોઈએ?' જરા નારાજગી સાથે શ્રોતાઓએ પૂછ્યું:

ને બજુવા બોલ્યા: 'નગદ રીતે સાંભળી શકો એટલા માટે!!'

પાડા

આશ્રમમાં વેદો-ઉપનિષદોનો અભ્યાસ પૂરો કરી આશ્રમમાંથી વિદાય લેવા માટે કેટલાક શિષ્યો ગુરુ બજુવા પાસે આવ્યા ને આશીર્વાદ સાથે તેમની વિદાય માગી.

બજુવા બોલ્યા: 'અહીં તમે ઘણુંબધું શીખ્યા... પણ એક હાથથી તાળી પાડવાનું શીખી શક્યો છો ખરા?'

'ના, એ તો આપે અમને ઠેઠ સુધી શીખવ્યું જ નહીં... શું એક હાથથી તાળી પડી શકે ખરી?' સંકોચ સાથે શિષ્યોએ પૂછ્યું.

બજુવા બોલ્યા: 'ઉત્તમ વસ્તુ શીખવી સકાતી નથી, પણ ગુરુની મોજૂદગીમાં પોતાની રીતે જ શીખી લેવાની હોય છે.

શિષ્યોએ પૂછ્યું: 'આટલો લાંબો સમય આપની પાસે રહેવા છતાં અમે એ કેમ નહીં શીખી શક્યા હોઈએ?'

'એટલા માટે કે પુસ્તકિયા જ્ઞાનથી તમે તમારા ચિત્તને સાવ વખાર જેવું બનાવી દીધું છે. આ તાળી પાડવા માટે અને સાંભળવા માટે કોરું ચિત્ત જોઈએ.'

'તો પુસ્તકમાંથી પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનનું શું કોઈ મૂલ્ય નહીં? શિષ્યોએ પૂછ્યું.

'મૂલ્ય ખરું, જો વાંચીને ભૂલતાં આવડે તો. અન્યથા પુસ્તકિયા જ્ઞાનથી ફક્ત એક જ કામ થઈ શકે - બે હાથથી તાળીઓ પાડી માખીઓ ઉડાડવાનું' મર્મ પ્રહાર કરતાં બજુવાએ કહ્યું.

'તો હવે અમારે શું કરવું એ અંગે આપ અમને માર્ગદર્શન ન આપી શકો?' ને બજુવા ઉવાચ: 'હું શું માર્ગદર્શન આપું? જ્યાં મીંડું ઘૂંટવાની વાત હતી ત્યાં તમે ગોખી બેઠા પાડા...!!'

સૂર્યપ્રકાશિત માર્ગ

શ્રીઅરવિંદની અદ્વિતીય કૃતિ - 'સાવિત્રી'

જ્યોતિબહેન થાનકી

"તુ 'સાવિત્રી' વાચે છે?"

'હા, માતાજી'

"તે આખુય કાવ્ય વાચ્યુ છે?"

"હા, માતાજી, મે બે વખત વાચ્યુ છે "

"તે જે કઈ વાચ્યુ તે તને સમજાયુ છે?"

"મોટા ભાગનુ સમજાયુ નથી " પણ મને કવિતા ગમે છે, તેથી વાચ્યુ છે

"તને ન સમજાય તોપણ કઈ વાધો નહીં પણ તુ દરરોજ વાચજે અને દરેક વખતે તને તેમાથી નવો પ્રકાશ મળશે, નવી અનુભુતિ થશે દરેક વખતે તને કઈક નવુ મળશે પરતુ તારે બીજા પુસ્તકો કે દૈનિક પત્રો જેમ વાચે છે, તેમ 'સાવિત્રી' વાચવાનુ નથી તારા મગજને ખાલી કરીને, કોરુ કરીને, શૂન્ય કરીને વાચવાનુ છે સીડીના સર્વોચ્ચ પગથિયે ચઢવા માટે 'સાવિત્રી' એક જ પર્યાપ્ત છે જો કોઈ એના પર ખરેખર ધ્યાન કરે તો તેને જોઈતુ બધુ તેમાથી મળી રહેશે જાણે કે પ્રભુ પોતે જ હાથ પકડીને લઈ જતા ન હોય! નિશ્ચિત લક્ષ્ય પ્રત્યે આપણને દોરી જતા ન હોય! અને એમા દરેક પ્રશ્નોના, પછી ભલેને ગમે તેટલા અગત હોય, તેના જવાબ મળી રહેશે દરેક મુશ્કેલીને ઓળગવાનુ સાધન ત્યા રહેલુ છે યોગ કરવા માટેનુ બધુ જ જરૂરી તેમા છે " શ્રીમાતાજીએ શ્રીઅરવિંદના મહાકાવ્ય 'સાવિત્રી' વિશે વાત કરતા આ કહ્યુ હતુ

શ્રીઅરવિંદે 'સાવિત્રી' મહાકાવ્ય લખવાની શરૂઆત તો તેઓ વડોદરામા હતા (૧૮૯૩-૧૯૦૭) ત્યારે કરી હતી પરતુ તે સમયે તેમને ખ્યાલ નહોતો કે આ મહાકાવ્ય એમની યોગસાધનાની અભિવ્યક્તિ કરનારુ બની રહેશે પછી તો જેમ જેમ તેમની સાધના આગળ વધતી ગઈ તેમ તેમ 'સાવિત્રી'ની હસ્તપ્રતો પણ ફરી ફરીને લખાતી રહી ૧૯૩૮ સુધીમા શ્રીઅરવિંદે 'સાવિત્રી'ની દસ પ્રતો લખી હતી ૧૯૪૦મા એમણે ફરીથી 'સાવિત્રી'નુ કાર્ય શરૂ કર્યું જ્યારે તેમણે 'સાવિત્રી'નુ કામ ફરી હાથમા લીધુ ત્યારે તેમણે શ્રીમાતાજીને કહ્યુ "હુ એક નવુ સાહસ ખેડવા પ્રેરાઈ રહ્યો છુ શરૂમા મને કઈક રુકાવટ લાગતી હતી, પણ હવે કૃતનિશ્ચયી થયો છુ, છતા કેટલે અશે સફળ થઈશ, તેની મને ખબર નથી " કેમ કે એમા તો એમને પોતાની અને શ્રીમાતાજીની સમગ્ર સાધના તેમ જ નૂતન દિવ્ય યુગની કથા આલેખવાની હતી એટલે શરૂઆતમા કદાચ તેમને એમ લાગ્યુ હશે કે આ બધુ શબ્દદેહે ઉતારવુ શક્ય બનશે કે કેમ! આથી, એમણે એમ પણ કહ્યુ હતુ કે, "અનતના અફાટ વિસ્તારમા સુકાન વગરની નૌકામા મે ઝપલાવ્યુ છે " પરતુ તેમણે લખવાની જેવી શરૂઆત કરી કે ઊર્ધ્વમાથી પક્તિઓનો પ્રવાહ સીધેસીધો ઊતરવા જ લાગ્યો શ્રીમાતાજી કહે છે "અને પછી શરૂ થતાની સાથે જ વિરામ વગર પાનાના પાના બસ લખાતા જ ગયા જાણે કે બધુ ઉપર પૂર્ણરૂપે હતુ અને તેમને તો બધુ શાહીથી પાના ઉપર ટપકાવી દેવાનુ હતુ!"

શ્રીઅરવિંદ 'સાવિત્રી'નુ લેખનકાર્ય કેવી રીતે કરતા હતા તેનુ વર્ણન તેમના અતેવાસી શિષ્ય ડૉ નીરોદબરનને 'શ્રીઅરવિંદના સાન્નિધ્યમા બાર વર્ષ' - એ પુસ્તકમા વિસ્તારથી કર્યું છે તેમણે લખ્યુ છે "શ્રીઅરવિંદ સવારે પોતાની

ખુરશી પર બેસતા ને ટેબલ પર રાખેલી નોટબુકમાં લખતા. બપોરે તેઓ પોતાના પલંગ પર બેસીને કામ કરતા. લખવાનું શરૂ કરતાં પહેલાં તેઓ અગાઉ લખેલી બધી પ્રતો (સંબંધિત ભાગો) વાંચી જતા. પછી છેવટની પ્રત માટે તેમાંથી ફકરાઓ અને પંક્તિઓ પસંદ કરતા.'' ૧૯૪૪ સુધીમાં તેમણે પ્રથમ સર્ગનાં ત્રણ પર્વ પૂરાં કર્યાં. પછી તેમણે બીજા સર્ગનું કામ હાથમાં લીધું. બીજો સર્ગ એ અશ્વપતિની સાધનાનો સર્ગ છે. આ સર્ગમાં તેમણે ઘણા સુધારાવધારા કર્યા. પછી તેમણે સુંદર હસ્તાક્ષરોમાં જાતે હસ્તપ્રત તૈયાર કરી પણ ૧૯૪૫થી તેમણે જાતે લખવાને બદલે લખાવવાનું શરૂ કર્યું અને ડૉ. નીરોદબરન તેમના લહિયા બન્યા. શ્રીઅરવિંદ પલંગ પર બેસીને પંક્તિઓ બોલતા જાય અને તેમની સામે નીચે જમીન પર બેસીને નીરોદબરન લખતા જાય. જાણે નવાયુગના મહાકાવ્યના સર્જક વેદવ્યાસ અને તેમના લહિયા વિનાયક! લખવાનો આ ક્રમ શ્રીઅરવિંદના દેહત્યાગના થોડા દિવસ અગાઉ જ્યારે 'સાવિત્રી' પૂરું થયું ત્યાં સુધી ચાલ્યો.

જ્યારે 'સાવિત્રી'નું લેખનકાર્ય પૂરું થયું ત્યારે સંતોષનું એક આછું સ્મિત શ્રીઅરવિંદના મુખ પર ફરકી રહ્યું. આ વિશે નીરોદબરન જણાવે છે: '''તેઓ બોલી ઊઠ્યા, ''આહ સમાપ્ત થઈ ગયું!' લાંબી થકાવટભરી યાત્રાને અંતે લક્ષ્યાંકે પહોંચી જનાર યાત્રિક જે રીતે ઉચ્ચારે એવા સંતોષ સાથે આ શબ્દો ઉચ્ચારાયા હતા. તેમણે નિરાંતભર્યો શ્વાસ લઈને પૂછ્યું, હવે શું બાકી રહ્યું છે?''

''મૃત્યુપર્વ અને ઉપસંહાર'', નીરોદબરને કહ્યું.

''ઓહ, એ તો પાછળથી જોયું જશે.'' પણ એ 'પાછળથી' કદી આવ્યું જ નહીં. એ પર્વોને પુનરાવર્તન કર્યા વિનાનાં એવાં ને એવાં જ રહેવા દેવામાં આવ્યાં. જાણે કે મૃત્યુના ખંડમાંથી પસાર થયા વગર એનું પુનર્લેખન યથાર્થ રીતે નહીં થઈ શકે, એમ તેમને લાગ્યું ન હોય!

શ્રીઅરવિંદે 'સાવિત્રી'ને પૂર્ણતાના પોતાના આદર્શ સુધી પહોંચાડવા માટે ભારે જહેમત ઉઠાવી છે. તે એટલે સુધી કે એક અલ્પવિરામને મૂકવા માટે તેઓ ક્યારેક પંક્તિઓનું દસ વખત પુનર્લેખન કરાવતા. આ વિશે નીરોદબરન લખે છે: ''તેઓ એક પછી એક પંક્તિઓ લખાવ્યે જતા અને અગાઉની પ્રતોમાંથી પસંદ કરેલી *પંક્તિઓ ફકરામાં યોગ્ય જગ્યાએ ઉમેરવાનું* કહેતા. પરંતુ એ બધી પંક્તિઓ એમના જૂના ક્રમમાં હંમેશાં રાખવામાં આવતી ન હતી. તેઓ આમ કેવી રીતે પંક્તિઓ લખાવી શકતા હતા, તે અંગે મને આશ્ચર્ય થતું. જાણે કે આમ નળ ફેરવવામાં આવતો અને પાણીનો પ્રવાહ વહી આવતો. જોકે, એકદમ ધોધની માફક નહીં, પણ ધીમે ધીમે, ખરેખર ખૂબ જ ધીમેથી આગળના ફકરાઓની સાથે મેળ રાખવા માટે ઘણી વાર ફકરાઓ ફરીથી વાંચવા પડતા.''

શ્રીઅરવિંદ પોતાના શાંત નીરવ મનથી ઊર્ધ્વમાંથી સીધેસીધું જ્ઞાન મેળવી શકતા હતા. ઊર્ધ્વના પ્રદેશોમાં યોગ્ય સ્થાન પર દૃષ્ટિ કરતાં જ શબ્દો, પ્રતીકો અને વિચારો બ્રહ્મપુત્રાના ધોધની જેમ નીચે વહી આવવા છતાં તેઓ 'સાવિત્રી'ના લેખન માટે આટલો બધો પરિશ્રમ શા માટે ઉઠાવી રહ્યા હતા? વારંવાર પુનરાવર્તન એક વિરામચિહ્ન યોગ્ય જગ્યાએ મૂકવા પાંચ-દસ વખત પંક્તિઓની ફેરબદલી, આટલું બધું શા માટે? નીરોદબરનના મનમાં આ પ્રશ્ન વારંવાર ઊઠી રહ્યો હતો. શ્રીઅરવિંદે 'સાવિત્રી'ને પૂર્ણ સ્વરૂપે કંડારવા કેવો ભારે પરિશ્રમ કર્યો હતો, તેનું સ્પષ્ટ દર્શન તો પાછળથી જ્યારે શ્રીઅરવિંદના ટેબલનું ખાનું ખોલવામાં આવ્યું ત્યારે થયું. તેમના ટેબલનું

આખુ ખાનુ સાવિત્રીની પક્તિઓથી લખેલા કાગળોથી ભરેલુ હતુ નોટબુકમા, ખુલ્લા કાગળોમા, ચબરખીઓમા, પક્તિઓની પક્તિઓ લખેલી પડી હતી ક્યાક કાપેલી, ક્યાક સુધારેલી, ક્યાક વચ્ચે ઉમેરેલી, ક્યાક એકબીજામા પ્રવેશાવી દીધેલી, ક્યાક યુદ્ધભૂમિમા ધસી આવતા તીરની જેમ પ્રવેશેલી પક્તિઓ, શબ્દો(આ બધુ) જોવા મળતુ હતુ ''

'સાવિત્રી' મહાકાવ્ય પાછળ આટલી જહેમત ઉઠાવતા જોઈને નીરોદબરને તેમને આખરે પૂછ્યુ "શા માટે આપ 'સાવિત્રી'મા આટલો બધો પરિશ્રમ ઉઠાવો છો?" આના ઉત્તરમા શ્રીઅરવિંદે એમને પ્રેમપૂર્વક કહ્યુ, સર્વોચ્ચ (ઊર્ધ્વ) ભૂમિકાઓ બીજા બધાની જેમ એટલી સરળતાથી નીચે સ્થાન લઈ શકતી નથી જો એમ બની શકતુ હોય તો અતિમનસ ચેતનાને લઈ આવવાનુ અને ભૌતિક ચેતનામા કાર્યરત કરી દેવાનુ કાર્ય આટલુ મુશ્કેલ શા માટે હોઈ શકે? તમે બધા કલ્પનાની જાળો ગૂથનારા અને નસીબમા માનનારા સુખી જીવનના કેવા લોકો છો! તમે બધા શાતિ, ચેતના, અધિમનસ અને અતિમનસની વાતો એવી રીતે કરો છો કે જાણે તે બધા કોઈ ઇલેક્ટ્રિક બટનો ન હોય! જે તે બટન દબાવો એટલે ત્યા જઈ શકો અને એમા નિવાસ કરી શકો એક દિવસ આવુ બની આવશે, પણ ત્યાં સુધીમાં વિદ્યુતશક્તિની કાર્ય કરવા અગેની દરેક બાબત મારે શોધી કાઢવી પડશે તેના કાર્ય અગેના બધા જ નિયમો, શક્યતાઓ, જોખમો વગેરે જોડાણ-વ્યવહાર માટેની સઘળી રીતો અને અતિદૂર સુધી પહોચાડવા માટેની તારગોઠવણનો પણ વિચાર કરવો પડશે આ બધી બાબતો અજ્ઞાન અને મૂર્ખ માણસ સામે પણ કેવી રીતે ટકી શકશે, તે શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવો પડશે, અને તે પણ મારા જીવન દરમિયાન જ '' અતિમનસની ભૂમિકાને સ્થૂળ ભૂમિકામા ઉતારવા માટે શ્રીઅરવિંદે જે પરિશ્રમ કર્યો તે આમ જાણી શકાય છે

'સાવિત્રી' ચેતનાની સર્વોચ્ચ ભૂમિકાનુ કાવ્ય હોઈને, તેની રચના પાછળ તેમણે અથાક પરિશ્રમ કર્યો છે 'સાવિત્રી' વિશે તેમણે એક પત્રમા જણાવ્યુ હતુ 'સાવિત્રી'નો મે મારી ઊર્ધ્વયાત્રા માટે ઉપયોગ કર્યો હતો મે અમુક એક માનસિક સપાટી પરથી શરૂઆત કરી હતી, અને દરેક વખતે જ્યારે ઊર્ધ્વ સ્તર પર પહોંચી શકતો ત્યારે તે સપાટી પરથી ફરીથી લખતો વળી, હુ ખાસ ધ્યાન આપતો કે 'સાવિત્રી'નો કોઈ ભાગ નિમ્ન સ્તરમાથી રચાઈ આવતો ત્યારે એ સારી કવિતા છે, એમ માનીને એવો ને એવો રહેવા દેવામા હુ સતોષ માનતો નહીં 'સાવિત્રી'ની દરેકેદરેક બાબત શક્ય હોય ત્યા સુધી એક જ મહાન સ્રોતમાથી ઉદ્ભવવી જોઈએ એવુ હુ ઇચ્છતો હતો હકીકતમા 'સાવિત્રી'ને લખીને પૂરુ કરી નાખવાના એક કાવ્ય તરીકે મે કદી વિચાર્યું નથી, પણ પોતાની યૌગિક ચેતનામાથી કેટલા પ્રમાણમા કવિતા લખી શકાય છે અને તેને કેવી રીતે સર્જનાત્મક બનાવી શકાય છે, એના પ્રાયોગિક ક્ષેત્ર તરીકે મે સ્વીકાર્યું છે ''

શ્રીઅરવિંદની યૌગિક ચેતનામાથી આ સમગ્ર મહાકાવ્ય લખાયેલુ છે આમ તો તેમણે આ મહાકાવ્યમા મહાભારતના આરણ્યક પર્વના ૨૪૮મા અધ્યાયથી શરૂ થતી 'સાવિત્રી'ની કથાને રૂપક તરીકે લીધેલી છે 'સાવિત્રી'ની કથા તો સર્વવિદિત છે સતાનવિહોણો રાજવી અશ્વપતિ અઢાર વર્ષ સુધી તપશ્ચર્યા કરે છે તેની તપશ્ચર્યાથી પ્રસન્ન થઈ ભગવતી સાવિત્રીદેવી તેને વરદાન આપે છે કે તેને ત્યા અદ્વિતીય પુત્રી જન્મ લેશે આ પુત્રીનુ નામ પણ 'સાવિત્રી' જ રાખવામા આવે છે સત્યવાનના શેષ રહેલા એક વરસના આયુષ્યને જાણવા છતા પણ તે તેને જ

પતિ તરીકે જ સ્વીકારે છે. અંતે સત્યવાનને યમના પાશમાંથી છોડાવીને, યમ પાસેથી અન્ય વરદાનો પ્રાપ્ત કરીને સત્યવાન-સાવિત્રી આનંદપૂર્ણ જીવન વિતાવે છે. આ કથાને શ્રીઅરવિંદે પ્રતીકરૂપે લીધી છે. અશ્વપતિની યોગ-સાધનામાં શ્રીઅરવિંદે પોતાની સાધના વર્ણવી છે, જ્યારે યમને પરાસ્ત કરતી સાવિત્રીની સાધનામાં તેમણે શ્રીમાતાજીની યોગ-સાધના વર્ણવી છે..

'સાવિત્રી'માં આવતાં સઘળાં પાત્રોને પણ શ્રીઅરવિંદે પ્રતીકાત્મક રૂપ આપ્યું છે. આ પાત્રો શેનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, તે વિશે જણાવતાં તેમણે લખ્યું હતું: "અજ્ઞાન અને મૃત્યુની પકડમાં આવેલો પોતાની સત્તાના દિવ્ય સત્યને ધારણ કરતો પ્રતિનિધિ આત્મા તે સત્યવાન છે. પરમસત્યની દેવી-સૂર્યની પુત્રી સાવિત્રી અજ્ઞાન અને મૃત્યુમાંથી જીવોને મુક્ત કરવા પૃથ્વી ઉપર અવતરી છે. તેનો પાર્થિવ પિતા અશ્વપતિ, અશ્વોનો રાજા એટલે કે પ્રાણમય શક્તિઓનો સ્વામી, તે તપસ્યાનો પણ સ્વામી છે. પોતાની આધ્યાત્મિક શક્તિની એકાગ્રતાથી માનવજાતને મર્ત્યતામાંથી અમરતા તરફ ઊંચે લઈ જવામાં તે મદદ કરી રહ્યો છે. સત્યવાનનો પાર્થિવ પિતા દ્યુમત્સેન તે દિવ્યમનનું પ્રતીક છે, જે અંધારામાં પડ્યું છે, જેણે પોતાની દૃષ્ટિનું દિવ્ય સામ્રાજ્ય ગુમાવી દીધું છે અને પોતાની ભવ્યતાનું સામ્રાજ્ય પણ ગુમાવી દીધું છે. તેમ છતાં આ કંઈ માત્ર રૂપકકથા જ નથી. આ બધાં પાત્રો એ જીવંત અને સચેતન શક્તિઓનું અવતરણ છે, જેના દ્વારા આપણે તેના સઘન સંપર્કમાં આવી શકીએ અને તે મર્ત્યમાનવને અમરતા અને દિવ્યતાનો માર્ગ તે બતાવી શકે." આ રીતે 'સાવિત્રી'નાં પાત્રોમાં સાવિત્રી, અશ્વપતિ, સત્યવાન, ત્રિકાલજ્ઞ નારદમુનિ, સાવિત્રીની માતા, દ્યુમત્સેન અને યમ મુખ્ય છે. તદુપરાંત દૃશ્ય અને અદૃશ્ય જગતની અનેક સત્તાઓ, દેવો, અસુરો વગેરે પણ 'સાવિત્રી'નાં અદૃશ્ય પાત્રો છે. આ સ્થૂળ જગતની સાથે સાથે અનેકાનેક સૂક્ષ્મ દિવ્યજગનો અને ભાવિમાં પ્રગટ થનાર પ્રભુનું દિવ્યમધુર જગત પણ 'સાવિત્રી'માં આલેખાયેલું છે.

શ્રીઅરવિંદે 'સાવિત્રી'ની આ રૂપક કથાને બાર પર્વોમાં, ત્રેવીસ હજાર આઠસો તેર પંક્તિઓમાં અંગ્રેજી ભાષાના બ્લેન્કવર્સમાં કંડારી છે. આ સમગ્ર મહાકાવ્યમાં તેમણે પોતાની ગહન સાધનાની સૂક્ષ્મ અનુભૂતિઓનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેના પ્રથમ પર્વમાં શ્રીઅરવિંદ જગતની ઉત્પત્તિની કથા કહે છે. દેવતાઓ જાગ્યા તે પહેલાંની ઘડીથી આ મહાકાવ્યનો પ્રારંભ થાય છે. દેવતાઓના આગમન પહેલાંની સ્થિતિ કેવી હતી? તે અચિત્‌ના વર્ણનથી આરંભીને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, ઉત્ક્રાંતિ, માનવજાતનું સર્જન વગેરેની વાત કહીને શ્રીઅરવિંદ આ સર્ગના અંતે સમગ્ર મહાકાવ્યની કેન્દ્રવર્તી ઘટનાની જાણ કરે છે:

It was the day when Satyavan must die.
'હતો દિવસ આ નિશ્ચે મૃત્યુનો સત્યવાનના.'

બીજા સર્ગનો પ્રારંભ 'સાવિત્રી' પોતાના ભૂતકાળને યાદ કરે છે ત્યાંથી થાય છે. તે પોતાના જન્મનું કારણ જુએ છે. બીજા અને ત્રીજા સર્ગો સાવિત્રીની જન્મ પહેલાંની કથા કહી જાય છે. માનવજાતિના પ્રતિનિધિ તરીકે અશ્વપતિ સાધના કરે છે. તેણે આ સાધના પોતાના માટે નહીં પણ સમગ્ર માનવજાતિના રૂપાંતર માટે આરંભી હતી. બીજા પર્વના બધા સર્ગોમાં અશ્વપતિની સાધનાનું નિરૂપણ થયેલું છે. તે સ્થૂળ જડતત્ત્વની ભૂમિકામાંથી પસાર થતો થતો અનેક ભુવનોની યાત્રા કરે છે. તેની સાધનાનાં ઉન્નત ચઢાણો, તેની ચેતનામાં આવતાં પરિવર્તનો, તેની સમક્ષ ખૂલતી જતી જ્ઞાનની

નવી ક્ષિતિજો, તેને થયેલા ઊર્ધ્વ જગતોના અલૌકિક દર્શનો, વૈશ્વિક ચેતના સાથેનુ એનુ તાદાત્મ્ય, કાલાતીત બની ગયેલી તેની ચેતના અને તપસ્યાને પરિણામે તેને થયેલુ આદ્યાજનની મા ભગવતીનુ દર્શન, પૃથ્વીના ઉદ્ધાર માટે તેણે કરેલી પ્રાર્થનાના પ્રત્યુત્તરમા આદ્યાજનનીએ એને ત્યા અવતરવા માટે આપેલુ વરદાન, આ બધી જ યૌગિક અનુભૂતિઓનુ ઊંડાણપૂર્વકનુ કાવ્યમય આલેખન શ્રીઅરવિંદે બીજા અને ત્રીજા પર્વમા કર્યુ છે ત્રીજુ પર્વ એ આદ્યાજનની મા ભગવતીના દર્શન અને વરદાનનુ નિરૂપણ કરે છે

ચોથા પર્વથી લઈને બારમા પર્વ સુધી સાવિત્રીની કથા આલેખાયેલી છે અશ્વપતિની સાધનાથી પ્રસન્ન થઈ આદ્યાજનની તેને ત્યા પુત્રી રૂપે અવતરે છે તે સાવિત્રીની જન્મકથાનુ વર્ણન અહી કરવામા આવ્યુ છે સાવિત્રીનુ શૈશવ, સત્યવાનની પસદગી, નારદ દ્વારા ભવિષ્યકથન, માતાનુ આક્રદ, પિતાની સમજાવટ, છતા સાવિત્રીનો દૃઢ સકલ્પ આ બધુ ચાર, પાચ અને છ પર્વોમા આલેખાયેલુ છે સત્યવાન પાસે સાવિત્રી વનમા આવે છે, ત્યારથી તેની ખરી આતરિક સાધનાનો પ્રારભ થાય છે તેના હૃદયમા ભાવિનુ જ્ઞાન હતુ પણ તે કોઈ જાણતુ ન હતુ સત્યવાનના મૃત્યુની અમગળ ઘટના વિશે માત્ર તે એકલી જ જાણતી હતી આથી, તેના હૃદયમા નિરાશા છવાઈ જાય છે તે હતાશ અને ઉદ્દામ બની જાય છે તેને અધકાર ઘેરી વળે છે ત્યારે તેના અતરનો અવાજ તેને જાગ્રત કરે છે

"Remember why thou cam st
Find out thy soul, recover thy hid salf,
In silence seek God s meaning in thy depths
Then mortal nature change to the divine"

શા માટે તુ આવી છો, તે યાદ કર, તારા આત્માન શોધ, તારી છુપાયેલી જાતને ખુલ્લી કર, તારા ઊંડાણોમા, શાતિમા પ્રભુના અર્થને શોધ પછી મર્ત્ય પ્રકૃતિને દિવ્યતામા પલટાવી દે

આ દિવ્ય અવાજે સાવિત્રીને તેના કર્તવ્યનુ જ્ઞાન કરાવ્યુ તે જાગ્રત બની ગઈ અને પછી તેણે પોતાના આત્માની શોધ આરભી સાતમા પર્વમા સાવિત્રીની સાધનાનુ વર્ણન આપવામા આવેલુ છે આત્માની શોધ માટે નીકળેલી સાવિત્રી અનેક સૂક્ષ્મ પ્રદેશોમાથી પસાર થાય છે માર્ગમા તેને નિરપેક્ષ બ્રહ્મ અને શૂન્યતાના પણ અનુભવો થાય છે અજ્ઞાન અને અચિત્‌ની શક્તિઓ પણ તેને ઘેરી વળે છે વિવિધ સ્વરૂપોમા રહેલા અહકારનો પણ તેને સામનો કરવો પડે છે પણ તેના આત્માની શક્તિઓ તેને સહાય કરે છે અને અતે તે પોતાના આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે આમ, 'સાવિત્રી' પોતાના અતરમા એકાકી રહીને, એક વરસ સુધી પ્રચડ સાધના કરી કાળની સામે યુદ્ધ કરવા જેટલુ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરી લે છે વિધિનિર્મિત દિવસે સાવિત્રી સત્યવાન સાથે જગલમા જાય છે આઠમા પર્વમા સત્યવાનના મૃત્યુની વાત આવે છે પછીના નવ, દશ ને અગિયાર પર્વોમા યમ અને સાવિત્રીના વાર્તાલાપો આલેખાયેલા છે સત્યવાનને લેવા યમ આવે છે અને સાવિત્રી યમની પાછળ પાછળ જાય છે મૃત્યુના દેવને સાવિત્રી સ્વીકારતી નથી યમની શક્તિ પણ અત્યત પ્રબળ છે એ 'સાવિત્રી'ની શક્તિને સ્વીકારતા નથી તે સહેલાઈથી પરાજિત થતા નથી અતે સાવિત્રી પોતાનુ દિવ્ય સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે ત્યારે યમ તેમા લોપ પામી જાય છે

આ રીતે સાવિત્રી પોતાની સાધના દ્વારા પૃથ્વી પરથી યમના પાશને સપૂર્ણપણે દૂર કરી પૃથ્વી માટે ભવ્ય વિજય પ્રાપ્ત કરે છે પરતુ અહી વિજયી બનેલી સાવિત્રી મહાભારતની કથામા જેમ બને છે તેમ આનદથી પરિપૂર્ણ

બની સત્યવાન સાથે પૃથ્વી પર એકાએક પાછી ફરતી નથી. કેમ કે તેને તો પૃથ્વી ઉપર પ્રભુનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવું છે. તેણે ઇચ્છ્યું હોત તો સ્વર્ગનાં અલૌકિક સુખો સત્યવાન સાથે માણી શકત કે બ્રહ્મલોકમાં પ્રભુનો શાશ્વત્ આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકત. પરંતુ તેને તો પ્રભુની શક્તિ પૃથ્વી ઉપર ઉતારવી હતી, એટલે આ ભવ્યવિજય હાંસલ કર્યા પછી પણ તે મૂક અને શાંત બની પ્રભુના આદેશની પ્રતીક્ષા કરે છે. પછી પ્રભુ પ્રગટ થઈને 'સાવિત્રી'માં પોતાની દષ્ટિ, વાણી અને સંકલ્પશક્તિ મૂકી આપે છે અને આદેશ આપે છે:

O Satyavan, O luminious Savitri,
I sent you Forth of old beneath the stars,
Bringing down God to the insentient glow,
Lifting earth-being to immortality."

ઓ સત્યવાન, ઓ જ્યોતિર્મયી સાવિત્રી પુરાણકાળથી તારાઓની નીચે મેં જ મોકલ્યા છે તમને... અચેતન પૃથ્વી પર પ્રભુને લાવવાને, પૃથ્વીના જીવોને અમૃતત્વ પ્રત્યે લઈ જવાને.

અને પછી પ્રભુ સાવિત્રીને નવા જગતનું દર્શન કરાવે છે. એ જગતને પૃથ્વી ઉપર ઉતારવા માટે સત્યવાન અને સાવિત્રી પાછાં ફરે છે એની વાત ૧૨મા પર્વમાં આવે છે. સત્યવાન અને સવિત્રી નૂતન પ્રકાશ લઈને પાછાં ફર્યાં. અંધકાર અને અચિતનાં બળો પરાસ્ત બન્યાં તેથી સત્યવાનના પિતા દ્યુમત્સસેનને દષ્ટિ મળી. રાજ્ય મળ્યું. વૈભવ મળ્યો. તે સમયે સત્યવાન અને સાવિત્રીને શોધવા માટે આવેલા ઋષિઓએ સાવિત્રીમાં દિવ્ય પ્રકાશ જોયો. તેથી તેમણે પૂછ્યું: "આજે તું અમારા માટે કઈ નૂતન શક્તિને - નવા પ્રકાશને લાવી છો? તેં અમારા માટે આજે કયા નવા યુગનાં દ્વારો ખોલ્યાં છે?" તેના જવાબમાં સાવિત્રી કહે છે:

"Awakened to the meaning of my heart
That to feel love and oneness is to live
And this the magic of our golden change
Is all the truth I know or seek, O sage."

'ઓ મુનિવર મારા હૃદયના અર્થ પ્રત્યે જાગી ત્યારે મેં જાણ્યું કે, જીવવું એટલે પ્રેમ અને એકતાનો અનુભવ કરવો. આ જ છે જાદુ, આપણા સ્વર્ણિમ પરિવર્તનનું હું જે જાણું છું ને શોધું છું તે સત્ય આ જ છે.'

સાવિત્રી દ્વારા આ સ્વર્ણિમ પરિવર્તનનું જાદુ ફક્ત ઋષિઓને જ નહીં પણ સમગ્ર માનવજાતિને શ્રીઅરવિંદે આપ્યું છે કે 'જીવવું એટલે પ્રેમ અને એકતાનો અનુભવ કરવો.'

આમ, ૧૨ પર્વોમાં આલેખાયેલી આ કથા માનવજીવનનાં અનેક રહસ્યોને ખોલી દે છે. જન્મ, જીવન, મૃત્યુ, નિયતિ, દ્વંદ્વો, સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ જગતો, ચેતનામાં વિવિધ સ્તરો, અચિત્‌ની શક્તિઓ, અજ્ઞાન, અંધકારનાં બળો, મનથી પેલે પારની સૃષ્ટિઓ, અતિમનસ પ્રકાશ અને એ પ્રકાશના અવતરણથી સર્જનારું દિવ્ય ભાવિ જગત - આ બધું જ 'સાવિત્રી'માં આપવામાં આવેલું છે. માનવ-જન્મ અને મૃત્યુ વિશેની સમસ્યાઓની ચાવી પણ 'સાવિત્રી'માંથી મળે છે. આ સંદર્ભમાં યોગી શ્રીકૃષ્ણ પ્રેમ (રોનાલ્ડ નિકસન) કહે છે, "આ નિરાશા અને અંધકારના યુગમાં 'સાવિત્રી' જેવું મહાકાવ્ય પ્રગટ્યું એ આશા અને ઉજ્જ્વળતાનો શુભ સંકેત છે. એ મહાન વરદાન છે. ચાલો, પ્રભાતને સત્કારીએ."

સાહિત્યિક દષ્ટિએ જોતાં 'સાવિત્રી' ઉત્કૃષ્ટ કૃતિ છે. પરંતુ એ એક વખત વાંચીને રસાસ્વાદ માણી શકાય એવી તે સાહિત્ય કૃતિ નથી. કેમ કે એ કંઈ કલ્પનાનું સર્જન નથી. એ માનવમનની ભૂમિકાનુંય સર્જન નથી. પણ એ ચેતનાની

સર્વોચ્ચ ભૂમિકા પરથી ઊતરી આવેલી પરાવાણી છે આર્ષદ્રષ્ટા ઋષિની કાલાતીત દૃષ્ટિએ જોયેલા ભાવિ જગતનુ એ દર્શન છે શ્રીઅરવિંદે યોગ સાધના દરમિયાન જે જે અનુભૂતિઓ કરી તે જ તેમણે 'સાવિત્રી'મા આલેખી છે આ વિશે તેમણે પોતે જણાવ્યુ હતુ કે, 'સાવિત્રી'મા કોઈ પણ જગ્યાએ કેવળ સાચુ ચિત્ર ઉપજાવવાને માટે, ભાષાના પ્રયોગથી સસ્તી અસર ઉપજાવવા માટે કશુ જ લેખ્યુ નથી આખા કાવ્યમા મે જે જોયુ છે, અનુભવ્યુ છે, અથવા અતરમા જાણ્યુ છે, તે જ વ્યક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે ''

શ્રીમાતાજીએ પણ 'સાવિત્રી' વિશેના પોતાના અનુભવો વિશે શિષ્યને કહ્યુ હતુ ''આ બધુ શ્રીઅરવિંદના પોતાના અનુભવો છે અને સહુથી મોટી આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે મારા પોતાના પણ એ અનુભવો છે એમણે મારી સાધનાને 'સાવિત્રી'મા પરિણત કરી છે એમા આવતી પ્રત્યેક વસ્તુ, પ્રત્યેક ઘટના, પ્રત્યેક સાક્ષાત્કાર સર્વ વર્ણનો, રગો સુધ્ધા મે જેવા જોયા હતા તેવા જ, અને શબ્દો તથા શબ્દસમૂહો મે જેવા સાભળ્યા હતા, બરોબર તેવા જ છે અને આ બધુ મે 'સાવિત્રી' વાચી તે પહેલાનુ છે ત્યાર પછી તો મે 'સાવિત્રી' અનેક વાર વાચી પરતુ તે પહેલા તેઓ જ્યારે 'સાવિત્રી'નુ લેખન કરતા હતા, તે સવારે મને વાચી સભળાવતા અને વિલક્ષણ જેવુ મારા ધ્યાનમા આવ્યુ તે એ કે દિવસોદિવસ જે અનુભવો એ સવારે મારી આગળ વાચતા, તે શબ્દેશબ્દ, તેની પહેલાની રાતના મારા અનુભવો હતા હા, એ આખુ વર્ણન, રગો, ચિત્રો, જે સૌ મે જોયુ હતુ તે અને મે સાભળ્યુ હતુ તે (શબ્દો) - બધુ જ અદ્ભુત કવિતામા ઉતાર્યુ હતુ '' આમ, 'સાવિત્રી'મા શ્રીમાતાજીની યોગસાધનાના અનુભવોનુ આલેખન પણ થયેલુ છે સાવિત્રીએ કરેલી સાધના એ શ્રીમાતાજીની સાધના છે આમ, 'સાવિત્રી'એ શ્રીઅરવિંદ અને શ્રીમાતાજીની યોગસાધનાની સયુક્ત કથા છે

'સાવિત્રી'એ ભાવિયુગનુ મહાકાવ્ય છે શ્રીમાતાજી કહે છે કે મનુષ્ય માટે જે કઈ રહસ્યો હતા એ તો શ્રીઅરવિંદે 'સાવિત્રી'મા પ્રગટ કર્યાં જ છે પણ ભવિષ્યમા જે કઈ માનવની રાહ જોઈ રહ્યુ છે, તે પણ તેમણે પ્રગટ કર્યું છે પૂર્ણયોગના સાધકને સપૂર્ણ માર્ગદર્શન મળી રહે એ માટે તેમણે આ નૂતન માર્ગના એક એક પદ્ચિહ્નને અકિત કર્યું છે અજ્ઞાતમા નૂતન માર્ગ કડારી આપ્યો છે અચિત્‌ની કાળરાત્રિઓમા પ્રકાશ પાથર્યો છે આ માટે તેમણે અપાર કષ્ટો વેઠ્યા છે તેમને અચિતની કાળરાત્રિઓનો સામનો કરવો પડ્યો છે અવચેતનાના કારણોને ખૂદવા પડ્યા છે પરતુ આ બધાનો અનુભવ કરીને એમણે માનવજાતિ માટે સૂર્યપ્રકાશિત પથ તૈયાર કરી આપ્યો છે અમરતાનો માર્ગ કડારી આપ્યો છે

'સાવિત્રી' દ્વારા શ્રીઅરવિંદ ત્રસ્ત અને દુ ખી માનવજાતિને ખાતરી આપે છે કે આ પૃથ્વી ઉપર દિવ્યયુગનુ આગમન જરૂર થશે આ દિવ્યયુગ કેવો હશે, તેનુ દર્શન તેમણે જે રીતે કર્યું હતુ તેનુ નિરૂપણ તેમણે 'સાવિત્રી'મા કર્યું છે ત્યારે પ્રકૃતિ પ્રભુને જ અભિવ્યક્ત કરતી હશે અતિમનસ શક્તિના અવતરણથી સામાન્ય પ્રકૃતિ દિવ્ય બની જશે મન તેજોમય બની જશે પ્રાણશક્તિ પ્રભુની સકલ્પશક્તિ રૂપ બની જશે અને શરીર તેજોમય, હળવુ, મુલાયમ બની જશે એવા દિવ્ય માનવો પૃથ્વીનુ ઉજ્જ્વળ ભવિષ્ય રૂપ છે એ મનુષ્યો પોતાના આત્માની અભિવ્યક્તિ માટે કાર્ય કરતા હશે ત્યારે પરમાત્મા પોતે જ બધામા પોતાના પ્રેમનો અને આનદનો આવિર્ભાવ કરતા હશે ત્યારે જીવનની ગતિ સત્યમાથી સત્ય પ્રત્યે, પ્રકાશમાથી પ્રકાશ પ્રત્યે અને અમરતાનાથી

અમરતા પ્રત્યેની હશે. આ એકતા, સુમેળ અને સુસંવાદિતા ભર્યા આનંદ, પ્રેમ અને પ્રકાશથી પરિપૂર્ણ એવા ભાવિ જગતનું દર્શન 'સાવિત્રી'માં શ્રીઅરવિંદે કરાવ્યું છે ત્યારે માનવજીવન કેવું હશે?

A Divine Force shall flow through tissue and cell
And take the charge of breath and speech and act
And all the thoughts shall be a glow of suns
And every feeling a celestial thrill"

મજ્જા ને કોશોમાં વહેશે પ્રવાહ દિવ્યશક્તિનો,
ને ચલાવશે તે જ શ્વાસને, વાણીને અને કાર્યોને,
ને સઘળા વિચારો બની જશે સૂર્ય રશ્મિઓ
ને પ્રત્યેક લાગણી બની જશે દિવ્ય રોમાંચો.

તે સમયે બધું બદલાઈ જશે. એ દિવ્ય જગતની વાત કરતાં શ્રીઅરવિંદ કહે છે:

Nature shall live to manifest secret God,
The spirit shall take up the human play
This earthly life become the life divine."

પ્રકૃતિ જીવશે ગુપ્ત પ્રભુને પ્રગટાવવા,
સંભાળી લેશે આત્મા માનવીય જીવનને
આ પાર્થિવ જીવન બની જશે દિવ્યજીવન.

પૃથ્વી પર જ્યારે આ દિવ્ય જીવન સ્થપાશે ત્યારે અત્યારની માનવજાતિ કરતાં વધારે સમર્થ - પ્રભુની દિવ્ય ચેતનાથી કાર્ય કરતી નૂતન જાતિ અસ્તિત્વમાં આવી હશે. તેની ઝાંખી પણ શ્રીઅરવિંદે 'સાવિત્રી'માં કરાવી છે. તેઓ કહે છે :

''પછી બધું જ બદલાઈ જશે અને ચમત્કારિક વ્યવસ્થા સર્જાઈ જશે; આ યંત્રવત્ વિશ્વ કરતાં ક્યાંય ચઢિયાતી મહાન સમર્થ જાતિ વસશે, આ મૃત્યુલોકમાં આત્માની ભૂમિકા પરે, પ્રકૃતિના તેજોમય શિખરે બનશે અતિમાનસ પુરુષ જીવનનો રાજવી ને તે જ ચલાવશે રાજ્ય. બનાવી દેશે, તે પૃથ્વીને સ્વર્ગની સમોવડી દોરી જશે તે, માનવીના અજ્ઞાન હૈયાને, પ્રભુ પ્રત્યે, સત્ય પ્રત્યે ને ઉઠાવશે તેની મર્ત્યતાને અમરો પ્રત્યે.''

શ્રીઅરવિંદે આવનાર દિવ્યયુગનું સ્પષ્ટદર્શન આ રીતે 'સાવિત્રી'ની અનેક પંક્તિઓમાં આપ્યું છે. શ્રીમાતાજી કહે છે, બધી ભવિષ્યવાણી, જે કંઈ બનવાનું છે, તે સઘળું ખૂબ ચોક્કસ અને આશ્ચર્યપૂર્ણ સ્પષ્ટતાથી તેમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. શ્રીમાતાજી 'સાવિત્રી'ને શ્રુતિ કહે છે. તેઓ કહે છે: 'તે અનંતની, શાશ્વતીની ખોજ છે. જો એનું વાંચન અમરતાની આવી અભીપ્સાથી કરવામાં આવે તો માત્ર વાંચન જ અમરતાનું માર્ગદર્શન કરાવશે. 'સાવિત્રી'નું વાંચન એટલે યોગનો અભ્યાસ આધ્યાત્મિક એકાગ્રતા. દિવ્યતત્ત્વને પામવા જે કંઈ જરૂરી છે એ બધું ત્યાં મળશે... 'સાવિત્રી'ની પંક્તિએ પંક્તિએ મંત્ર છે. માનવે જ્ઞાનને માર્ગે જે કંઈ પોતાનું કરી લીધું છે, તે સર્વના કરતાં ચઢી જાય તેવું છે. અને ફરી પાછું જણાવું છું કે તેના શબ્દો એવી રીતે અભિવ્યક્તિ પામ્યા છે, ગ્રંથાયા છે કે તેના લયનું ગૂંજન દર્શનના મૂળ ઉચ્ચાર-ઓમ્ પ્રતિ દોરી જાય છે.''

'સાવિત્રી'ને શ્રીમાતાજી શ્રીઅરવિંદના દિવ્ય રૂપાંતરનો યોગ કહે છે જે પૃથ્વીની ચેતનામાં પહેલી જ વાર આવ્યો છે. પરંતુ માનવજાતિ હજુ આ યોગ માટે તૈયાર નથી. શ્રીમાતાજી કહે છે; It is too high, too vast for him.' મનુષ્ય માટે તે ઘણે ઊંચે અને ઘણે વિશાળ છે. ''આથી 'સાવિત્રી' સહેલાઈથી સમજાતી નથી. આ વિશે શ્રીઅરવિંદે પણ એક પત્રમાં જણાવ્યું હતું: 'સાવિત્રી' એક એવા દર્શનનું, એક એવી અનુભૂતિનું નિરૂપણ છે, જે સાધારણ પ્રકારનું નથી... એટલે લોકો એની કદર કરશે કે એને સમજશે, એવી આશા તમારે રાખવી ન જોઈએ.'' પરંતુ જેમનામાં અંતરનું ખુલ્લાપણું છે, જેમને આત્માના જીવનમાં પ્રવેશ કરવાની

અભીપ્સા છે, તેઓ 'સાવિત્રી'ને જરૂર સમજી શકશે તેને સમજવા માટે પ્રખર માનસિક શક્તિ કે તીવ્ર બુદ્ધિની જરૂર નથી પણ આતરશ્રદ્ધાની જરૂર છે 'સાવિત્રી' સમજવા વિશે શ્રીમાતાજી કહે છે કે તે મનમા કે મન દ્વારા પ્રગટ થતી નથી પણ તે ધ્યાનમા પ્રગટ થાય છે ''

'સાવિત્રી' એ માત્ર મહાન ગ્રથ નથી પણ એ સચેતન શક્તિ છે તે યોગનો આધ્યાત્મિક માર્ગ છે મનુષ્ય અજ્ઞાનમાથી પોતાને મુક્ત કરીને અતિમાનસ ચેતના સુધી કેવી રીતે આરોહણ કરી શકે, કેવી રીતે પ્રત્યેક ભૂમિકા પર પહોચી શકાય, ચેતનાના પ્રત્યેક સ્તરની યાત્રા કેવી રીતે કરી શકાય અને મૃત્યુને ઓળગીને અમરતામા કેવી રીતે પહોચી શકાય - એ બધુ એમા વર્ણવાયેલુ છે આમ 'સાવિત્રી' મહાકાવ્ય યોગમાર્ગનુ પથદર્શક છે શાતિ, શક્તિ, આનદ, પ્રેમ, પરમાત્માની પ્રાપ્તિ અને પરમાત્મામા સ્થિતિ, મુક્તિ, પોતાની જાતનુ રૂપાતર, જગતનુ પરિવર્તન તે બધુ 'સાવિત્રી'મા છે એના અતલ ઊડાણમા ડૂબકી મારતા માનવચેતના વિરાટ બનીને બહાર આવે છે શ્રીમાતાજી કહે છે 'સાવિત્રી' અનન્ય છે તમે જેમ જેમ એના સપર્કમા આવતા જશો તેમ તેમ તમારુ ઊર્ધ્વીકરણ થતુ જશે જે કોઈ વ્યક્તિ યોગ કરવા ઇચ્છતી હશે, સચ્ચાઈથી પ્રયત્નશીલ હશે અને તેની આવશ્યકતા તેને જણાતી હશે તે 'સાવિત્રી'ની મદદથી યોગના સર્વોચ્ચ પગથિયે ચઢી શકશે, તે 'સાવિત્રી'નુ ગૂઢ રહસ્ય પામી શકશે અને આમ કરવામા એને કોઈ ગુરુની જરૂર નહી જણાય 'સાવિત્રી' એ પરમ જ્ઞાન છે માનવના સઘળા ધર્મો અને તત્ત્વજ્ઞાનથી પર તે એક અધ્યાત્મ પથ છે, યોગ છે, તપસ્યા છે, તે સ્વય પરિપૂર્ણ છે તેનામા અલૌકિક શક્તિ છે ઝીલી શકે તેને તેમાથી સ્ફુરણાઓ મળે છે તે એક સર્વાંગીણ સત્ય છે શ્રીઅરવિદે એ સત્યને પાર્થિવ ભૂમિ પર ઉતાર્યું છે ''

વિજયી બનેલી સાવિત્રીને પરમાત્મા જે શબ્દો કહે છે, એ શબ્દો શ્રીઅરવિદની આ મહાન કૃતિ 'સાવિત્રી'ને પણ એટલા જ ઉપયુક્ત છે

O Savitri Thou art my spirit s power
The revealing voice of my immortal word
The Face of Truth upon roads of time
Pointing to the soul of men the routes to God

ઓ સાવિત્રી, તુ મારી આત્મશક્તિ છો તુ મારા અમર શબ્દને પ્રગટ કરતો સ્વર છો કાળના માર્ગો પર, માનવ આત્માઓને પ્રભુનો પથ બતાવનાર સત્યનુ મુખારવિદ તુ જ છો

આ રીતે જોતા 'સાવિત્રી' એ શ્રીઅરવિદની આત્મશક્તિ છે એમના અમર શબ્દોને પ્રગટ કરતો સ્વર છે અને કાળના પથ પર ચાલતા મર્ત્ય માનવોને પ્રભુના માર્ગે લઈ જનાર પરમ સત્યનુ મૂર્તિમત સ્વરૂપ છે

'સાવિત્રી' મહાકાવ્ય દ્વારા શ્રીઅરવિદે અનેક યુગો સુધી ચાલે તેટલુ ભાથુ માનવજાતિને આપી દીધુ છે તેમણે 'સાવિત્રી' દ્વારા દિવ્યતાના વિરાટ વૃક્ષને સૂક્ષ્મ ભૂમિકામા રોપી દીધુ છે જ્યારે પૃથ્વીની ભૌતિક ચેતનામા એ વૃક્ષ પાગરશે અને જ્યારે માનવની ચેતનાનુ દિવ્ય ચેતનામા રૂપાતર થશે ત્યાર 'સાવિત્રી' સર્વને સુગ્રાહ્ય બનશે પરતુ એ તો દૂરના ભવિષ્યની વાત થઈ ત્યા સુધી શ્રદ્ધાપૂર્વક, ભગવતી સાવિત્રીદેવીને હૃદયથી પ્રાર્થના કરીને, હૃદયને દિવ્ય પ્રકાશ પ્રત્યે ખુલ્લુ કરીને 'સાવિત્રી' વાચવાથી, 'સાવિત્રી'નો પ્રકાશ પ્રકટ થતા, એ પ્રકાશમા બધુ હૃદયમા ઊતરવા લાગે છે અને પછી તેમા ઊડા ઊતરતા તો મળી આવે છે ઝળહળતો સ્વર્ણિમ માર્ગ*

---

* શ્રીઅરવિદના તા ૧૫-૮-૧૯૭૨ના જન્મદિન નિમિત્તે

ચિંતન

સત્યની પળ અને અસત્યની ક્ષણ

વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી

માનવજીવનના કાલપ્રવાહમાં કેટલીક પળો અતિશય રહસ્યસભર, અવિસ્મરણીય અને જીવનપરિવર્તક હોય છે, જેને કવિ વર્ડ્ઝવર્થ 'Spot of Time' 'કાલપ્રવાહનાં સુસ્થિર સ્થાનકો' - કહી વર્ણવે છે. એવી પળો કે ક્ષણો જીવન વિધાયક હોય, જીવન વિનાશક પણ હોય.

અર્જુન જેવો મહાન સુભટ કુરુક્ષેત્રના પ્રત્યક્ષ યુદ્ધને અવસરે પરિવેદના અને આસક્તિથી સંમૂઢ થઈ જાય છે. એ નહોતો જાણતો કે યુદ્ધમાં દુર્યોધનપક્ષે ગુરુ દ્રોણ અને પિતામહ ભીષ્મ જેવા વડીલો છે? પણ જ્યાં શંખ ફૂંકાયા કે અર્જુનને અણધાર્યું આત્મમંથન થયું : આ બંધુઓને મારવાના! આ ગુરુજનને હણવાના! મારે? અર્જુનથી એ કદાપિ નહીં બને. કુળનો ધ્વંસ કરનારો હું બનું?

'અરેરે! કરવા મોટું પાપ સજ્જ અમે થયા.'

આ આર્ત વૈરાગ્ય સત્યજિજ્ઞાસાની અહીં ભૂમિકા બને છે. સત્યજિજ્ઞાસા, સત્યબોધ, સત્યમય જીવન એ પરિપૂર્ણ જીવનનાં ઉત્તરોત્તર સોપાન ગણાય. અર્જુનનો ક્લેશ રાગાત્મક છે, તાત્કાલિક સંમૂઢતામાં ઊછળ્યો છે. આવી કોઈ સંમૂઢતા વિના, વળી સંસારના હર્ષશોકને માણ્યા - જીરવ્યા પછી, મૈત્રેયી સ્વસ્થ દૃઢતાથી પોતાનું જીવનધ્યેય, વિરતિ, જિજ્ઞાસા અને નિશ્ચય પ્રગટ કરે છે : જે વડે અમૃતત્વ ન મળ્યું, મારા અંતિમ સત્યની નિત્યતા, અનન્યતાનો અનુભવ ન કરી શકું, તેનો મારે શો ખપ? હે પૂજ્ય પ્રિયજન! તમારો વિત્તવૈભવ મારે શા કામનો? યાજ્ઞવલ્ક્યનો ઉત્તર સ્પષ્ટ છે : વિત્તથી સંસારી સુખસગવડ મળે પણ અમૃતત્વની આશા ન કરશો. તેને માટે તો જીવનનું અભિસંધાન જ બદલવું પડે. એને માટે ચંચલ મનનો નિગ્રહ કરી, શમદમાદિથી તેને શુદ્ધ કરી, પ્રજ્ઞાપ્રકાશ પામવાનો રહે છે. સ્થિપ્રજ્ઞ થવાનું છે. આને સારુ વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલા, અણુ અણુમાં વસી રહેલા પરમ આત્મા સાથે અનુસંધાન કરવાનું છે.

સત્યની પળનું આગમન ઈતિહાસ પ્રસિદ્ધ મહાન સ્ત્રી-પુરુષોમાં ક્યાંક ક્યાંક અદ્‌ભુત રીતે થયું છે. મીરાનાં જીવનમાં, મહર્ષિ દયાનંદ, મહાત્મા ગાંધી, મહર્ષિ અરવિંદના જીવનમાં કેવી વિસ્મયકારક રીતે થયું છે! કોઈ વાર તો કોઈ પ્રાકૃતિક અકસ્માતથી વા પ્રકૃતિ સૌંદર્યની ભાવનાથી પણ નવો પ્રકાશ સાંપડે છે અને અભિનવ સંકલ્પ થાય છે. ઓરડામાં અચાનક આવી પડેલા ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદના પહેલા પાનામાં પહેલા શ્લોકથી દેવેન્દ્રનાથના સંકલ્પ વિકલ્પ શમી જાય છે. ટાગોરની વિશ્વભારતીનું બીજ એ મધુર અકસ્માતમાં છે. દેવેન્દ્રનાથની પ્રાર્થના શી છે? જે વડે અમૃતત્વ ન મળે, તેનો મારે શો ખપ?

येन अहम् अमृता न स्याम्, किम अहम् तेन कुर्याम्?

ચાર હજાર વર્ષની આ કેવી અદ્‌ભુત જીવંત પરંપરા?

પ્રકાશ લાધે છતાં સત્યમય જીવનનો રાહ ઋજુ નથી. રામ નામનું બળ કે ઈશ્વરકરુણા લાધ્યા ન હોત તો ગાંધીજી મહાત્મા કદાચ ન થયા હોત. ભગવાનના અનુગ્રહની પાછળ પણ

આત્માનો કોઈ સ્થિર સંસ્કાર હશે, વા તીવ્ર આગ્રહ હશે

મહામાનવો સત્યમય જીવનના સંકલ્પ છતાં ઠોકરો ખાય છે પણ તેમનો શુદ્ધ સંકલ્પ તેમને ઊભા કરી દે છે આપણા પુરુષપ્રવરોએ પણ ક્યાંક ઋતનો, જીવનનિયમનો હ્રાસ કર્યો છે કદીક અંત:કરણને સમજાવી મૂક્યું છે જે સત્ય દ્રૌપદીને સમજાયું, દુર્યોધનના નાના ભાઈ વિકર્ણને સમજાયું, તે દ્યુતમૂઢ યુધિષ્ઠિરને કેમ ન સમજાયું? દ્રોણ ગુરુના અવસાન અંગે પણ તેઓ સત્યને ચૂક્યા કુળપરંપરા કે મમત્વને વશ થઈ ધર્મરાજ ધર્મ ભૂલ્યા પણ મોટી વાત એ છે કે ભૂલો અને દોષોને ઓળખી જઈ તેમણે સત્યયાત્રા ચાલુ રાખી અને પૂર્ણતા સાધી વાલ્મીકિના રામને કેવળ મહામાનવ પરાક્રમી ઐતિહાસિક પુરુષ તરીકે ઓળખીએ અને અવતાર તરીકે જરાક ભૂલી જઈએ તો ચિકિત્સા યોગ્ય અંશો એમના જીવનમાં પણ જણાશે ચિત્તમાં દઢ રહેલો કુળધર્મનો સંસ્કાર અથવા રાગદ્વેષની વાત આત્મરક્ષણની અતિશય ગૂઢ વૃત્તિ વિષમ પ્રસંગે ધસી આવે છે અને માનવને વિવશ કે કૃપણ બનાવે છે

વનવાસ સ્વીકારતા રામનું હૃદય લેશમાત્ર ડગ્યું નથી હે માતા કૈકેયી! પિતાજીની આજ્ઞા હોય તો આ પળે જ દરિયામાં હું ડૂબી જાઉં વા અગ્નિમાં બળી મરું રામો દ્વિ ર્નાભિભાષતે। રામનું વચન ફરે નહીં પિતાને રામ કહે છે

अति लघु बात लागि दुख पावा।

काहु न मोहि कहीं प्रथम जनावा॥

કૈકેયીમાએ વાત કહી તેથી હું તો ખુશ ખુશ થઈ ગયો છું આપને પ્રણામ કરીને હમણાં જ હું વનમાં ચાલ્યો સમજો માતાપિતાને જે પ્રસન્ન કરે તેને ચારે પદારથ સાંપડે

આ હતો ભૂરિવિક્રમ રામનો કુલધર્મ, રાજધર્મ પણ એમને અવતાર ન ગણીએ તો એ ધર્મે કેવી મર્યાદા પણ સ્વીકારી? વાલિના પ્રસંગમાં ક્ષત્રિયવટ ક્યાં ગઈ? સીતાના પ્રથમ ત્યાગને પ્રસંગે પતિધર્મ કેમ ચૂક્યા? વસ્તુત એકમાં હતો પ્રશ્ન વ્યાપક માનવધર્મનો, બીજામાં ઊંડા હૃદયધર્મનો વાલિ રામને ચોખ્ખું કહે છે, તમે અધર્મ કર્યો રામનો બચાવ વકીલનો છે શ્રી રામનો નથી સીતાત્યાગને પ્રસંગે પણ રામ ઝાંખા પડે છે, હૃદયધર્મ, પ્રીતિધર્મ લગ્નવ્રત, અરે માનવતા સુધ્ધાં રામ ભૂલી જાય છે આશ્લેષ-ઉત્સુક સીતાને કેવા વાગ્બાણથી તેઓ વીંધે છે હે જનકની પુત્રી! બારે વાટ તારે માટે ખુલ્લી છે, મને તારો ખપ નથી આ કેવી કટુ ક્રૂર આગધારી વિપરીત ઘટના! ઠીક છે, રામ, સીતા અને પ્રજા અગ્નિદેવના ચમત્કારથી બચી ગયા, પણ રામને દેવ નહીં, માનવ કહીએ, વિપુલ વિક્રમ મહામાનવ કહીએ, તો આ અગ્નિ પરીક્ષામાં રામ સીતાના તેજે તર્યા છે, સીતાના પુણ્યથી બચ્યા છે કવિ વાલ્મીકિની કલાદષ્ટિનો મહિમા કરવામાં આ ઘટનાનું મહત્ત્વ ઘણું છે રામની કથા આ ઘટનાથી માનવજીવનની વાસ્તવિક ધરતી પર ઊતરે છે, પણ તે વાત અહીં અપ્રસ્તુત છે

અસત્યની આ ક્ષણો, રામમાં કે યુધિષ્ઠિરમાં, માનવસહજ પણ એવી વિરલ છે, આપણે માટે એ રોજની છે રામ જેવા મહામાનવ માટે ક્વચિત જ હોય અને તેથી તો એમાં ધ્યાન કેન્દ્રિત થાય છે સત્યની પળ એ જ શ્રેયની પળ છે અને એમાં દઢ રહેવું સહેલું નથી વ્યક્તિચારિત્ર્યનો તોલ કરવામાં આપણે નાણાવટી ન બનીએ એમાં ઘણું જમા કરવાનું હોય છે અને ઘણું ઘણું લખી વાળવાનું હોય છે

એથી તો ગીતાકારે દુરાચારીને પણ આશ્વાસન આપ્યું છે પ્રભુનો ચોપડો વ્યાજખાઉનો ચોપડો નથી એમાં ઋત, ન્યાય, કરુણા બધું એકરૂપ છે માણસ કઈ દિશાએ

જવા માંગે છે, કઈ અવસ્થાથી તેની યાત્રા શરૂ થાય છે, આઘાપાછા થતા થતા, ઠોકરો ખાતાં ખાતાં પણ તે આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરે છે કે નહીં, તેનું આંતર અસ્તિત્વ ખીલતું આવે છે કે નહીં તે જ મહત્ત્વની બાબત છે. ધ્યેયનું સ્વરૂપ, અવરોધોનું બળ તથા પુરુષાર્થની ઈયત્તા ને સાતત્યની ગણતરી કરવી જોઈએ. આવા યોગમાં જે સંસિદ્ધ થાય છે તે છે આપણા પુરુષોત્તમો. તે રામ હોય, બુદ્ધ હોય; અશોક હોય; કબીર, અખો, મીરાં કે તુકારામ હોય; કે પછી ટિળક વા ગાંધી હોય. અવતાર શબ્દ તો માનવપૂર્ણતાનો કલ્પના સંકેત છે. રામ અને કૃષ્ણ એ હવે નામ નથી, મંત્ર છે, ભાવના છે, વિશ્વનું કોઈ અનુપ્રવિષ્ટ પ્રેરક ચાલક તત્ત્વ છે. એ નામના ઉદ્‌ગાર માત્રથી રોમહર્ષણ થાય છે અને આપણી યાત્રામાં વેગ આવે છે. સત્યની પળોમાં કેવું અમૃતભર્યું છે! કેવું વરેણ્ય ભર્ગ છે એ તેજ - બિમ્બોમાં!

એના પ્રકાશમાં પ્રગતિનાં સોપાન સુસ્પષ્ટ દેખાય છે - ઉપરતિ, અધ્યવસાય, ઉપાસના, સમતા, સંયમ, સ્થિપ્રજ્ઞતા, સત્યમય જીવન અને બ્રહ્મનિર્વાણ.

પ્રતિભાસર્જિત સાહિત્યમાં પણ આવી પળો કલાનાં શિખરો સમી તરી આવે છે. ઑથેલો આગળ એમીલિયાનો વસ્તુવિસ્ફોટ, સરસ્વતીચંદ્રની અલક આગળ વેધક વાણી, 'રાઈનો પર્વત'માં રાઈની સત્યનિષ્ઠા કેવાં માંગલ્યપ્રદ છે! સંસારી મર્યાદાઓ વટાવી જઈ આ ઘટનાઓ સંસારને પુષ્પિત કરે છે.

રહસ્યમય સત્યની પળોમાં નવજીવનની પ્રેરણા ભરેલી છે. રોજની ક્ષુલ્લક ચર્ચામાં સુકાઈ ગયેલી ભાવનાઓને જગાડવાનું તેનામાં સામર્થ્ય હોય છે; તમસના દોષોનું તેમાં ઔષધ છે. એનો પ્રસાદ પ્રછન્નપણે આપણને ઉન્નત કરે છે; પળોની સ્મૃતિથી આપણું શીલ ઉજ્જ્વળ અને સંકલ્પબળ વર્ધમાન રહે છે.

('આશ્ચર્યવત્')

'સત્ય' શબ્દ 'સત્'માંથી છે. 'સત્' એટલે 'હોવું'. સત્ય તે હોવાપણું.સત્ય સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુને હસ્તી જ નથી. પરમેશ્વરનું ખરું નામ જ 'સત્' એટલે 'સત્ય' છે. તેથી પરમેશ્વર 'સત્ય' છે એમ કહેવા કરતાં 'સત્ય' એ જ પરમેશ્વર છે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે. આપણું રાજ કર્તા વિના, સરદાર વિના ચાલતું નથી. તેથી પરમેશ્વર નામ વધારે પ્રચલિત છે અને રહેવાનું. પણ વિચાર કરતાં તો 'સત્' કે 'સત્ય' એ જ ખરું નામ છે ને એ જ પૂર્ણ અર્થ સૂચવનારું છે.

('મંગલપ્રભાત') - ગાંધીજી

ચરિત્ર

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ

– સાને ગુરુજી

શ્રીકૃષ્ણનુ ચરિત્ર અનત છે, અપાર છે તેમને પરમાત્મા જ માન્યા છે જેવુ જોઈએ તેવુ તેનુ રૂપ જે જુઓ તે તેનામા છે શ્રીકૃષ્ણને અનેકે અનેક રીતે જોયા છે અને હજુ પણ જોશે બધાનુ જોવુ યથાર્થ છે જે તે પોતાના અનુભવની ઊચાઈએથી તેને જોશે અને તેને માટે તે દર્શન સત્યરૂપ જ છે શ્રીમદ્ શકરાચાર્યે કૃષ્ણની તરફ જોયુ જ્ઞાનદેવે, લોકમાન્ય ટિળકે, શ્રી અરવિંદે, મહાત્માજીએ પ્રત્યેકને શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિ નવી નવી દેખાઈ શ્રીકૃષ્ણ ખરેખર સુદર છે જેનુ રૂપ ક્ષણે ક્ષણે નવુ દેખાય છે અભિનવ દેખાય છે તે જ સુદર

क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति।
तदेव रूप रमणीयताया ॥

કૃષ્ણના ચરિત્રની રમણીયતા આવી છે

વિશ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ

મે કૃષ્ણચરિત્ર વિશે કેટલુક વાચ્યુ છે, કેટલુક સાભળ્યુ છે ક્યારેક મનમા મારી શક્તિ પ્રમાણે કૃષ્ણ વિશે વિચાર કરુ છુ તો કૃષ્ણના અનેક રૂપ આખ સમક્ષ ઊભા રહે છે કોઈ મોહિત કરે છે કોઈ ગભીર બનાવે છે તો કોઈ રૂપ ડરાવે છે કોઈ હસાવે છે, કોઈ રડાવે છે તો કોઈ રૂપ જોઈ ડૂમો ભરાય છે મોરપિચ્છનો મુગટ પહેરનાર, વાસળી વગાડનાર, મોહિત કરનાર, ગોવાળિયાઓ સાથે રમનાર, ઉન્મત્ત અસુરોની ખબર લઈ લેનાર, કસ અને શિશુપાલનો વધ કરનાર, ગાયો રાખનાર, કાલિનાગનુ મર્દન કરનાર, કૌરવ-પાડવોનુ સખ્ય વધે તે માટે પ્રયત્ન કરનાર, અર્જુનનો રથ હાકનાર, ગીતાના ઉદ્ગાતા એક નહી, બે નહી, હજારો રૂપ નજર સમક્ષ આવે છે અને મન ગભરાય છે, મૂઝાય છે આવુ આ વિશ્વરૂપ કૃષ્ણદર્શન મારા જેવાને કેમ પચે? વિદુરની કણકી ખાનાર, રાજસૂય યજ્ઞ વખતે એઠુ ઉઠાવનાર, પાર્થનો રથ હાકનાર, ગાયો ચરાવનાર, માખણ લૂટનાર કૃષ્ણ મને સમજાય છે પણ શિખડીને આગળ કરીને ભીષ્મને મરાવનાર, 'નરો વા કુજરો વા' એમ બોલાવડાવીને યુધિષ્ઠિરને અનત્યવાદી કરીને દ્રોણાચાર્યને મરાવનાર, રથચક્ર ઉદ્ધરનાર દિલદાર કર્ણને અર્જુન પાસે મરાવનાર, ગદાયુદ્ધનો નિયમ ભીમ પાસે તોડાવીને દુર્યોધનની જાઘ તોડાવનાર કૃષ્ણ હુ પચાવી શકતો નથી પરમેશ્વરનુ વર્ણન કરતી વખતે 'શાતાકારમ્ ભુજગશયનમ્' એમ કહ્યુ છે સાપ ઉપર સૂઈને પણ શાત રહેનાર ભગવાન છે આવા જે પ્રખર કર્મ તેની ઉપર સૂનાર આ કૃષ્ણ શાત, ગભીર, અવિચલ છે! આ શ્રીકૃષ્ણ મને ડરાવે છે મને આજી નાખે છે શ્રીકૃષ્ણ તરફ જોવા હુ અસમર્થ છુ હુ હાથ જોડીને કહુ છુ, 'તુ પરમાત્મા છે બધુ રચનારો, પાડનારો તુ દેવ, તને બધુ શોભે છે '

મધુરું બાળપણ

ગોકુળમા ઊછરનાર કૃષ્ણનુ ચરિત્ર અદ્ભુત-સુદર છે કવિઓને ગોકુળના આ મુરલીધરનુ, બસીધરનુ વર્ણન કરતા ક્યારેય કટાળો આવતો નથી શુકાચાર્ય જેવાને પણ એ ચરિત્ર આનદથી પાગલ બનાવે છે મીરાને ઘેલી બનાવે છે ચૈતન્ય-રામકૃષ્ણને તેમની પાછળ ગાડા કરે છે તેથી જ તો તુકારામ ગદ્ગદ કઠે કહે છે, 'ગોકુળના સુખનો અત ના દેખુ ' કૃષ્ણનુ

જોઈતું હતું. આર્તના, પતિતના હૃદયમાંના સિંહાસન પર બિરાજમાન થવું હતું. દીન જનતાના હૃદયમાંના એ અનભિષિક્ત રાજા હતા અને એ જ એનું ખરું ભાગ્ય હતું.

અન્યાયનો સમય

શ્રીકૃષ્ણ મુક્તિ આપનાર છે. બદ્ધની તરફેણ કરનારા છે. જરાસંધે ૯૬ રાજાઓને જેલમાં બદ્ધ કરેલા. તેમને કૃષ્ણે મુક્ત કર્યા. જરાસંધનો વધ કરાવ્યો. શિશુપાલનો ઉચ્છેદ કર્યો. સામ્રાજ્યપદથી છકી ગયેલાઓનો નશો ઉતાર્યો કૌરવોએ પાંડવોનું ધન હરી લીધું તે જોઈને તેણે પાંડવોને ધીરજ આપી. પાંડવોના તે મિત્ર બન્યા. તેમના પડખે રહ્યા. તેમની બાજુએ લઢ્યા, અને કૌરવોનો નાશ કર્યો. બીજાને જે અન્યાયથી ડુબાડે, પગ નીચે રગદોળે, પજવે, તેનો કૃષ્ણ કાળ બને. જે પદદલિત હોય, વંચિત હોય તેમનો વાલી બને, રક્ષક બને. ઊઠો, હું તમારી સાથે છું. રડશો નહીં. હાથપગ પકડીને બેસી રહેશો નહીં એમ કહી અભયવચન આપનારા, આશ્વાસન આપનારા, પ્રોત્સાહન આપનારા હતા.

જે જે સંકટમાં હોય તે તે કૃષ્ણને સ્મરે. તે કૃષ્ણને પોકારે. મરાતી ગાય હોય કે કૌરવો દ્વારા છલના થતી દ્રૌપદી હોય, તેને કૃષ્ણ દેખાય. અને કોઈ પણ અપેક્ષા વિના કૃષ્ણ તેને સહાય કરે. સહાયના બદલામાં કશાની અપેક્ષા નહીં. દ્રૌપદી એક પાંદડું આપે તોપણ તેને ઓડકાર આવે અને કહે, 'તેં મને ખૂબ આપ્યું!' બિંદુ લઈને સિંધુ આપનારા હતા. પૌંઆ ખાઈને સુદામપુર આપનારા! આવી નિઃસ્વાર્થી, ફળની ઈચ્છારહિત, પણ લોકસંગ્રહનું કામ કરનારા, ખૂબ કષ્ટ વેઠી કલ્યાણનાં કામો કરનારા કૃષ્ણ મહાપુરુષ હતા, યુગપુરુષ હતા, જીવંત ત્યાગની યજ્ઞમૂર્તિ હતા.

જીવનનો સાર : ગીતા

આવા આ પરમજ્ઞાની કર્મવીરે આપણને જીવનનો સાર પણ સમજાવ્યો છે. જીવનની સાર્થકતા, સફળતા શેમાં છે તે સર્વ માનવજાતિને કહ્યું છે. આપણને સંદેશો આપ્યો છે. આ સંદેશો એ જ ભગવદ્ગીતા. આ ગ્રંથ નાનો છે પણ તેની તુલના અકલ્પ્ય છે. વામનનાં ત્રણ પગલાંમાં સર્વ બ્રહ્માંડ સમાય છે તેમ આ સાતસો શ્લોકોમાં સમગ્ર તત્ત્વજ્ઞાન! બધા મહાન વિચારો તેમાં છે. અહીં ભક્તિ છે, કર્મ છે, જ્ઞાન છે, યોગ છે. બધાંને અહીં સ્થાન છે. બધાં તત્ત્વજ્ઞાનનો સૂર એકત્ર કરીને પરમેશ્વરે, આ શ્રીકૃષ્ણે મધુર સંગીત નિર્માણ કર્યું છે. ગીતા એટલે ધર્મવિચારોનો નાનો કોશ. અહીં શું નથી? ગીતા એટલે શ્રીકૃષ્ણે, મુમુક્ષુને પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાવાળાને આપેલી અમૂલ્ય ભેટ છે.

નૂતન ધર્મ

પોતાના બધા વિચારો આ ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યા છે. જાણે તેમને નવધર્મ આપ્યો છે! આ ધર્મનો અધિકાર બધાનો છે. આ ધર્મનું આચરણ કરીને બધા મુક્ત થવાના. વેદનો રસ્તો, જ્ઞાનનો રસ્તો! પણ સ્ત્રી-વૈશ્ય-શૂદ્ર માટે એ રસ્તો બંધ થઈ ગયો હતો. તે શ્રીકૃષ્ણે ખુલ્લો કર્યો. (ગીતા ૯/૩૨). જ્ઞાનેશ્વરે જ્ઞાનેશ્વરીમાં છેલ્લે કહ્યું છે કે, 'વેદ શ્રીમંત છે પરંતુ કંજૂસ છે. તે ત્રિવર્ણ માટે જ છે. તેનાં બારણાં શૂદ્ર માટે ખુલ્લાં નથી. પરંતુ ગીતા બધા માટે ખુલ્લી છે. આ જોઈને વેદ લજ્જિત બન્યા અને ચોરીછૂપીથી ગીતામાં જ આવીને બેસી ગયા અને પોતાની આબરૂ સંભાળી લીધી! નાનપણની યજ્ઞની કલ્પના ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે વધુ સ્પષ્ટતાથી કહી. વેદ-નિર્દિષ્ટ યજ્ઞ તે તો હવિર્ભાગ. એ આહુતિનો અર્થ નહીં. સ્વર્ગ અને ભોગની આસક્તિથી થયેલાં કર્મો એ તુચ્છ છે.

અવિવેકી, વૃથા બોલ, બોલતા વધારીને
વેદના વદતા વાદ, કહે બીજે કશ્યાય નથી
(જ્ઞા ૨/૪૨)
જન્મીને કરો કર્મો, મેળવો ભોગવૈભવ,
ભોગવો કર્મફળ મીઠા, કહે સ્વર્ગકામુક
(જ્ઞા ૨/૪૩)

આવા પ્રકારના જે યજ્ઞો તેની શ્રીકૃષ્ણે ઠેકડી ઉડાડી છે 'પુણ્ય કર્મો ક્ષીણ થતા મૃત્યુ આવે છે' વગેરે વચનો (જ્ઞા ૯/૨૧) કહીને શ્રીકૃષ્ણે આ કર્મોની વિફળતા અને હીનતા બતાવી છે દ્રવ્યયજ્ઞ કરતા જ્ઞાનયજ્ઞ જ મુખ્ય છે એમ શ્રીકૃષ્ણે સ્પષ્ટ જણાવ્યુ છે (જ્ઞા ૪/૩૩) અને આ જ્ઞાનયજ્ઞનુ ગીતામા ઠેર ઠેર વર્ણન છે

ગીતા કર્મ કરવા કહે છે 'તારે ભાગે આવેલા કર્મ તુ કરે એ જ સારુ છે —' (જ્ઞા ૩/૮) એમ ગીતા પોકારે છે પરતુ ગીતા જે કર્મ કરવા કહે છે તે યોગયુક્ત કર્મ છે એમા જ્ઞાન અને ભક્તિ પણ છલોછલ છે ભક્તિજ્ઞાનથી ઊભરાતા કર્મ એટલે જ જ્ઞાનયજ્ઞ! આવા કર્મથી શાતિ મળે છે શ્રેય મળે છે મોક્ષ મળે છે

('મારે ગુરુજીની વિચારધારા'માથી એક અશ)

અનુવાદ ડૉ નીલા જ જોશી

એટલુ જ (શ્રીરામના જેટલુ જ) પરાક્રમ, એટલી જ પિતૃભક્તિ, ગુરુભક્તિ, દામ્પત્યપ્રેમ, કુટુંબપ્રેમ ભૂતદયા, મિત્રત્વ અને એટલી જ સત્યનિષ્ઠા ધર્મપ્રિયતા તથા જીવનની પવિત્રતા વિષે પૂજ્યતા છતા શ્રીકૃષ્ણને જીવનયજ્ઞ એ એક કઠોર વ્રત નથી, પણ મંગલોત્સવ છે, અથવા વ્રતોત્સવ (વ્રત છતા ઉત્સવ) છે સુખમા સ્વાસ્થ્યનો આનદ છે, મથુરામા ગોમાન્તક ઉપર જરાસંધને હંફાવવાનો લહાવો છે દ્વારિકામા વૈભવ છે, તો ગોકુળમા વાછડા અને ગોપોની સાથે રમતો છે કુરુક્ષેત્રમાં કૌરવોના નાશથી અસુરોનો સંહાર થાય છે, તો પ્રભાસતીર્થમાં થતો યાદવોનો સંહાર પણ એવો જ છે એકનો શોક કરવાની જરૂર નથી, તો બીજામાથે શાન્તિ ડગવા દેવાની જરૂર નથી

('રામ અને કૃષ્ણ')

- કિશોરલાલ મશરૂવાળા

સવ્યસાચી સરદાર

કર્મ એ જ મહત્ત્વાકાંક્ષા

વાડીલાલ ડગલી

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના જીવન વિશે વિચાર કરતો હતો ત્યારે એક વાત અનન્ય લાગી. ગાંધીજી વિરાટ પ્રજાસેવા કરતાં કરતાં પણ એમ કહેતા કે મારી નેમ ઈશ્વરપ્રાપ્તિ છે; આ બધાં તો સાધનો છે; જવાહરલાલ નેહરુની પણ એટલી જ વિરાટ સેવા. પણ એમની મહત્ત્વાકાંક્ષા ઈતિહાસમાં માનભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાની. ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કે ઈતિહાસપ્રાપ્તિ જેવીતેવી મહત્ત્વાકાંક્ષા નથી. આ બંને જે રીતનું જીવન જીવ્યા તે પરથી એમ પણ કહી શકાય કે તેમની મહત્ત્વાકાંક્ષામાં ઉદાત્તતા હતી. આધુનિક ભારતના ત્રણ ઘડવૈયામાંના ત્રીજા સરદાર વલ્લભભાઈ વિશે એમ કહી શકાય કે એમને આવી કોઈ મહત્ત્વાકાંક્ષા ન હતી.

સરદાર માટે તો જે હાથમાં લીધેલું કામ તે જ જીવનની ઈતિશ્રી. જાહેર જીવનમાં પડ્યા તે પહેલાંના એમના જીવન પર નજર નાખીએ તો તરત દેખાશે કે ત્યારે પણ તેમના જીવનનું ચાલક બળ યોગ: कर्मसु कौशलम् હતું. બૅરિસ્ટર થવા માટે અભ્યાસ કરવા પરદેશ જવાનાં નાણાં નહીં એટલે એમણે લગભગ એક દસકા સુધી આંખ મીંચીને એવી વકીલાત કરવા માંડી કે વિલાયત જવાનાં નાણાં આપકમાણીથી એકઠાં કર્યાં. એ દસકાની નેમ વિલાયત જવાની હતી. ૧૯૧૦માં વિલાયત ગયા અને ૧૯૧૩માં બૅરિસ્ટર બનીને પાછા આવ્યા. ઈંગ્લંડમાં તેમની નજર સમક્ષ બૅરિસ્ટરીની ડિગ્રી સિવાય કશું જ ન હતું. ખરું પૂછો તો લંડન શહેર પણ એમના માટે અપ્રસ્તુત હતું. તે સમયે જે બૅરિસ્ટર થઈને વતન પાછા આવે તે પહેલાં માર્ગમાં યુરોપ જોતા આવે. પણ સરદાર ડિગ્રી લીધી કે સીધા મુંબઈ પાછા આવ્યા અને અમદાવાદમાં બૅરિસ્ટર તરીકે કામ શરૂ કર્યું.

૧૯૧૭માં તેમણે જાહેર જીવન શરૂ કર્યું. ત્યાર પછી તેમણે જે કામ હાથમાં લીધું તેની બહાર માનસિક નજર પણ કરી નહીં. જાહેર જીવનમાં પ્રવેશ્યા અને પાંચેક વર્ષમાં જ તેમણે ગાંધીજીના જેલવાસ દરમિયાન ૧૯૨૩ના બોરસદના હેડિયાવેરા સામેના સત્યાગ્રહની આગેવાની લીધી. આ અહિંસક સત્યાગ્રહ સફળ થયો એટલે બારડોલીનાં બીજ વવાયાં. પાંચ વર્ષ બાદ ૧૯૨૮માં બારડોલી સત્યાગ્રહના વિજયે મહાત્માને પ્રસન્ન કર્યા. ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહનો વિચાર અને અમલ દક્ષિણ આફ્રિકામાં કરી ઈતિહાસ બદલ્યો. સરદારે આ અહિંસક સત્યાગ્રહની 'ટેકનિક' ઊભી કરી બોરસદ અને બારડોલીમાં. ગાંધીજીને વિનંતી કરી કે આપ સાબરમતી આશ્રમમાં બેસીને જુઓ કે તમારું ભણતર અમે કેવું ભણ્યા છીએ. જે તન્મયતાથી તે બારડોલી સત્યાગ્રહમાં ડૂબી ગયા તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે સત્યાગ્રહની લડતને અહિંસક સેનાધિપતિ મળ્યા. આચાર્ય વિનોબા ભાવેનો સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ જન્મશતાબ્દી સ્મૃતિગ્રંથ-૧* માં જે લેખ પ્રગટ થયો છે તેમાં તેમણે અહિંસક યુદ્ધના સેનાની તરીકે સરદારના

* This Was Sardar (Birth-Centenary Vol. I), 1974. Pages 464. Sardar Patel - In Tune with the Millions (Birth-Centenary Vol. II) 1975. Pages p. 365. Co-ordinating Editor : Manibehn Patel Edited by G. M. Nandurkar

અર્પણ વિશે જે અહોભાવ વ્યક્ત કર્યો છે તેના મૂળમા સરદારની નિર્વ્યાજ કર્મનિષ્ઠા છે

૧૯૩૦ના સત્યાગ્રહ બાદ ૧૯૩૧મા કરાચી કૉંગ્રેસમા એ પ્રમુખ થયા, અને અખિલ ભારતીય આગેવાન તરીકે તેમનો સ્વીકાર થયો ત્રણ વર્ષ બાદ ૧૯૩૪મા કૉંગ્રેસ પાર્લમેન્ટરી બોર્ડના તે અધ્યક્ષ થયા અને તેમણે સમગ્ર કૉંગ્રેસ સંસ્થાની ચોટલી પોતાના હાથમા લઈ લીધી ૧૯૩૬મા જ્યારે ફરી વાર તે પાર્લમેન્ટરી બોર્ડના અધ્યક્ષ બન્યા અને જે રીતે તેમણે કૉંગ્રેસના ચૂટણીજગનુ સચાલન કર્યું તેમા પણ તેમનુ એકલક્ષી જીવનદર્શન વ્યક્ત થયુ સરદાર તમામ કૉંગ્રેસી સરકારોના સૂત્રધાર બન્યા અહીં પણ પગ પાસે પડેલુ કામ તે પરમેશ્વર એમ તેમણે માન્યુ ૧૯૪૬મા સત્તા પર આવ્યા તે પહેલા ચૂંટણી થઈ ત્યારે પણ તેમણે આ જ એકલક્ષિતા પ્રગટ કરી ૧૯૪૭-'૫૦ સુધીના એમના જીવનના છેલ્લા ત્રણ વર્ષ દરમિયાન દેશી રાજ્યોનુ જે રીતે ભારતમા વિલીનીકરણ કર્યું તેમા તેમના કર્મયોગનુ વિરાટ સ્વરૂપ પ્રગટ થયુ

સરદાર શતાબ્દી સ્મૃતિગ્રથમા જે અનેક લેખો પ્રગટ થયા છે તેમા શ્રી વૈકુઠભાઈ મહેતા, શ્રી રવિશકર મહારાજ અને જેનો મે આગળ ઉલ્લેખ કર્યો તે શ્રી વિનોબા ભાવે - એ ત્રણે ગાધીવિચારના આગેવાનોએ સરદારે અહિંસાને કઈ રીતે નવી પ્રતિષ્ઠા અપાવી તેની આલોચના કરી છે વૈકુઠભાઈએ ખેડા, બારડોલી, મજૂર મહાજનની સ્થાપના અને દેશી રાજ્યોના વિલીનીકરણમા તેમની અહિંસાને નવુ પરિમાણ આપવાની શક્તિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે આ ત્રણે ગાધીપુરુષોએ પોતપોતાની રીતે એમ કહ્યુ છે કે અહિંસક યુદ્ધનુ વ્યાકરણ સરદારે રચી આપ્યુ

સરદારે આવી કર્મસમાધિને કારણે જ એમની પાછલી અવસ્થા પાસેથી કેટકેટલુ કામ કઢાવ્યુ! આમ જોઈએ તો સરદાર જીવનના દરેક તબક્કામા મોડા પ્રવેશેલા તે બાવીસ વર્ષની ઉમરે મૅટ્રિક પાસ થયા ઠેઠ ૩૮ વર્ષની વયે બૅરિસ્ટર થયા તેમણે જાહેર જીવનમા પ્રવેશ કર્યો ૪૨ વર્ષે (જોકે સરદાર ગાધીજીને મળ્યા ૧૯૧૫મા, પણ એમણે જાહેર જીવન શરૂ કર્યું ૧૯૧૭મા, જ્યારે તેઓ ગુજરાત સભાની કારોબારીના મત્રી બન્યા અને અમદાવાદ સુધરાઈના સભ્ય તરીકે ચૂટાયા મને લાગે છે કે કોઈએ એક પુસ્તક '૧૯૧૭' ઉપર લખવુ જોઈએ આ વર્ષ સરદાર અને ભારત માટે એટલા માટે નિર્ણાયક હતુ કે વલ્લભભાઈ પટેલ અગત વ્યક્તિ મટી જાહેર વ્યક્તિ થયા મને એવો અંદેશો છે કે ચપારણમા ખેતમજૂરો માટે ગાધીજીએ જે રીતે સત્યાગ્રહની લડત કરી તે પરથી આ ખેડૂતપુત્રનુ હૃદય તેમણે જીતી લીધુ) લગભગ ૬૦ વર્ષની ઉમરે તેઓ પાર્લમેન્ટરી બોર્ડના પ્રમુખ થયા અને આઝાદ ભારતના નાયબ વડા પ્રધાન થયા ત્યારે તેમની ઉમર ૭૨ વર્ષની હતી! આ ઉમરે તેમણે લગભગ ત્રણેક વર્ષ જ કામ કરી જીવનલીલા સકેલી લીધી પણ આ ત્રણ વર્ષમા એમણે ત્રીસ વર્ષનુ કામ કર્યું

ભાંગેલી તબિયતે, બોંતેર વર્ષની ઉમરે સરદારે જે કુનેહ અને સકલ્પશક્તિથી ભારતને એક કર્યું અને રાખ્યુ તેની પાછળ બળ હતુ પાચ દાયકાની કર્મસાધનાનુ સરદાર બૌદ્ધિક નહોતા, સરદાર આધ્યાત્મિક નહોતા, સરદાર આધુનિક નહોતા, સરદાર પ્રગતિશીલ નહોતા - આવી કરિયાદો એમના જીવન દરમિયાન અને પછી થયા કરી છે પણ બુદ્ધિ, અધ્યાત્મ પ્રગતિશીલતા અને આધુનિકતા કોના માટે એ સવાલ પૂછીએ ત્યારે

એમ લાગે છે કે જીવનનું અંતિમ સત્ય કદાચ કર્મની સચ્ચાઈ હશે. સરદારનું જીવન એવી રીતે વીત્યું કે એમને પ્રત્યાઘાતી કહેનાર સમાજવાદી આગેવાનોએ પણ એમ લખ્યું કે ''અમે એમને સમજ્યા જ નહીં.'' શતાબ્દી સ્મૃતિગ્રંથમાં શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણે સરદારને જે અંજલિ આપી છે તેમાં આવો વસવસો છતો થયો છે. શ્રી જયપ્રકાશજી એ પણ નોંધે છે કે સાદગીની બાબતમાં જવાહરલાલ નેહરુ ગાંધીજીથી સો જોજન દૂર હતા, જ્યારે સરદાર માટે સાદગી સહજ હતી. સ્વતંત્ર ભારતે ખૂની ભપકા બંધ કરવા જોઈએ એમ જ્યારે જયપ્રકાશજીએ જવાહરલાલજીને વિનંતી કરી ત્યારે ભારતના પહેલા વડા પ્રધાને કહ્યું : ''આવો દબદબો રાજ્યના ગૌરવ (ડિગ્નિટી ઑફ સ્ટેટ) માટે અનિવાર્ય હતો.'' જયપ્રકાશજી લખે છે: ''વડા પ્રધાન જવાહરલાલ નેહરુના મહાલય પાસે સરદાર પટેલ, જે સમાજવાદી નહોતા કહેવડાવતા, તેમનું રહેઠાણ મધ્યમસરનું હતું.'' મને લાગે છે કે સરદારની સહજ સાદગી પણ એમના કર્મયજ્ઞની પ્રસાદી હતી.

કુદરત પણ સરદાર પર ચાર હાથે વરસી. ગાંધીજીના અવસાન સમયે દેશના ભાગલા પડી ચૂક્યા હતા અને એમના સ્વપ્નનું ભારત ચોળાઈ ગયું હતું. જવાહરલાલજી મૃત્યુ પહેલાં ભાંગી ગયા હતા, કેમ કે તેમનું સ્વપ્ન ચીનના આક્રમણે છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું હતું. સરદાર મૃત્યુ સમયે વધુ ભાગ્યશાળી હતા. તેમણે હાથમાં લીધેલું બધું પાર પાડ્યું. કર્મ એ જ જેમની મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી. તેમના માટે મૃત્યુ પણ વરદાન બની ગયું.

કાઠિયાવાડ મૂંગું અને નક્કર કામ માગે છે. દેશી રાજ્યમાં પ્રજાની સેવાનો માર્ગ વિકટ છે. તમે એ વિકટ પણ સાચા માર્ગે ચઢ્યા છો એ જાણી તમને મુબારકબાદી આપું છું. તમારી સફળતા તમારી દૃઢતા ઉપર આધાર રાખશે. જે કામ તમે ઉપાડ્યું છે એ જીવનભરનું સમજીને ઉપાડ્યું હશે એમ હું માનું છું. તમારું કામ કોઈ જાણશે નહીં, ઓળખશે નહીં. પ્રસિદ્ધિ નહીં મળે પણ તમારા આત્માને શાંતિ મળશે. એથી વધારે શું જોઈએ? ઈશ્વર તમને સૌને તમારા પ્રયત્નમાં સફળતા આપો.

– સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ

(શ્રી રતુભાઈ અદાણી પરના તેમના પત્રમાંથી સારવીને)

ઊંઘ

જ્યોતીન્દ્ર દવે

'સહુ અદ્‌ભુતોમા તુજ સ્વરૂપ અદ્‌ભુત નીરખુ' એમ કવિએ ઈશ્વરને માટે કહ્યુ છે, તે નિદ્રાને પણ લાગુ પાડી શકાય છે ખરી રીતે જોતા ઈશ્વર કરતા પણ ઊંઘને એ વર્ણન વધારે લાગુ પડે છે, કારણ કે ઈશ્વરનુ સ્વરૂપ કેવુ છે તે કોઈ જાણતુ નથી ઘણાને મતે એનુ કોઈ રૂપ જ નથી એ તો અમૂર્ત ને અરૂપ છે એટલે એના રૂપ માટે અદ્‌ભુત કે બીજા કોઈ વિશેષણને અવકાશ જ રહેતો નથી વિશેષ્યનો જ જ્યા અભાવ હોય ત્યા એકડા વિનાના મીંડા જેવા વિશેષણોનો શો અર્થ?

નિત્યના પરિચયને લીધે જીવનની ઘણી વિચિત્ર ને અદ્‌ભુત વસ્તુઓ આપણને કેવળ સામાન્ય ને સાધારણ લાગે છે નિદ્રાને વિશે પણ એવુ જ છે નિદ્રાનુ સ્વરૂપ, એના કાર્ય ને કારણ, એનુ આવાગમન ને વિસર્જન - એ બધુ જ અદ્‌ભુત છે

એક વાર હુ ટ્રેનમા મુસાફરી કરતો હતો લડાઈ પહેલાના એ દિવસો હતા એટલે ટ્રેનમા ભીડ બહુ ઓછી હતી અમારા ડબામા એક પઠાણ બેઠો હતો ભીડ બહુ નહોતી તોપણ એ નવા આવનારને દમદાટી આપીને અંદર આવવા નહોતો દેતો મે પણ જ્યારે ડબામા પ્રવેશ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, ત્યારે પહેલા તો એણે મને બીજાની પેઠે અંદર દાખલ થતા અટકાવ્યો બીજે વધારે સારી જગા છે એવી લાલચ બતાવી, ને અંદર આવશો તો જોયા જેવી થશે એમ ધમકી પણ આપી છતા એ કશાને ગણકાર્યા વગર હુ અંદર દાખલ થયો

'આટલી બધી જગા છે છતા બધાને અંદર આવતા કેમ અટકાવે છે?' એમ મે એને સવાલ પૂછ્યો જવાબમા એ માત્ર ઘૂરક્યો ને પછી એ ઓછુ હશે એમ માની હાથમાનો દંડ બતાવ્યો મને એના પર ખૂબ ચીડ ચઢી પણ પઠાણ જોડે લડવામા આપણા જેવા સારા માણસની આબરૂ નહીં એમ માની, હુ કંઈ એનાથી બીતો નહોતો તોપણ ચર્ચા કરવાની માંડી વાળી મૂગો રહ્યો ટ્રેન ચાલુ થઈ એટલે એણે બિસ્તરો પાથરી તે ઉપર લબાવ્યુ થોડી વારમા એ ઊંઘી ગયો ને એના નસકોરાનો અવાજ ટ્રેનના અવાજને દાબી દેતો, સભળાવા લાગ્યો મારી નજર એ સૂતેલા પઠાણ પર પડી મને થયુ

'શુ પ્રચંડ આનુ શરીર છે! પણ અત્યારે એ કેવો અસહાય, લાચાર ને દીન જેવો દેખાય છે! થોડી વાર પહેલા એણે મારુ અપમાન કર્યું હતુ ને તે વેળા હુ કંઈ બોલ્યો નહોતો, પણ અત્યારે એ મારા કરતા ઘણો બળવાન છે તેમ છતા કોઈ સ્ટેશન આવે ને ટ્રેન ધીમી પડે ત્યારે હુ એને ચાર થાપટ ચોડી કાઢુ અથવા એના જ ડંડાથી એનુ માથુ ફોડી નાખુ ને તરત ઊતરી જાઉ તો એ શુ કરી શકે? નિર્બળતાની મૂર્તિ સમો હુ સબળતાના અવતાર સરખા આ પઠાણની, ધારુ તો હમણા છાલ ઉખેડી કાઢુ એમ છુ જાગ્યા પછી એ ફાવે તેમ કરે પણ અત્યારે એ ઊંઘે છે, ત્યારે હુ જાગુ છુ - તેની આગળ એ કેવળ અસહાય, નાનકડા ને નિર્બળ બાળક સરખો જ છે!'

માંડે છે; ને જેમ જેમ એ ચિંતા કરતો જાય છે તેમ તેમ એની બેચેની વધતી જાય છે, અને નિદ્રા એનાથી વધારે ને વધારે દૂર જતી જાય છે. સવારે એ ઊઠે છે, ત્યારે સખત લાઠીચાર્જમાં સપડાઈ ગયેલા પુરુષ જેવી એની સ્થિતિ થઈ ગઈ હોય છે.

ઊંઘ ન આવે ત્યારે માણસ કેવો બેચેન થઈ જાય છે એનો મને સારો અનુભવ છે. શરૂઆતમાં મને ઊંઘ બહુ ઓછી આવતી-ઓછી જ નહીં, પણ મોડી પણ બહુ આવતી. ખરી રીતે જોતાં એમાં વાંક મારો જ છે. વાંચવાનું વ્યસન મને એવું સખત લાગુ પડ્યું છે કે તે છોડીને સૂવા જવું મને બહુ મુશ્કેલ લાગે છે. એટલે ઊંઘ જ્યારે મગજના દરવાજા ઠોકે છે ત્યારે 'જરા થોભ' એમ હું એને કહું છું. થોડી વાર એ થોભે છે ને વળી પાછા દરવાજા ઠોકે છે. 'જરાક થોભ' એમ કહીને હું ફરી વાંચવામાં પડું છું. જરાક થોભીને એ ફરી દરવાજો ખખડાવે છે. 'આ આવ્યો,' હું કહું છું ને એનું અસ્તિત્વ ભૂલી જાઉં છું. બહુ વાર બારણે-વાટ જોઈ ઊભેલો અભ્યાગત દરવાજા ઊઘડે નહીં તો પાછો ચાલ્યો જાય છે, તેમ મારી ઊંઘ વાટ જોઈ જોઈને થાકીને પાછી ચાલી જાય છે. એ પછી લાંબે વખતે પુસ્તક બંધ કરી હું સૂવા જાઉં છું, ત્યારે એ દેવી મારી સામે ફરકતાં પણ નથી. 'કલહાન્તરિતા નાયિકા'ની પેઠે એ પૂંઠ ફેરવીને ઊભી રહે છે. ધીરોદાત્ત નહીં પણ અધીર ને અવદાત્ત નાયકની પેઠે હું એને મનાવવા ખૂબ ખૂબ મથું છું, પણ એક વારની અવગણનાને કારણે ક્રોધે ભરાયેલી એ ગર્વઘેલડી સુંદરી છણકો કરીને સરી જાય છે. स एष ते तिष्ठति संगमोत्सुको विशकसे मीरु यतोऽवधीरणाम्। (મારી એ અવગણના કરશે એમ જેના વિશે તું શંકા રાખે છે તે તો તને મળવા માટે આતુર આ ઊભો છે.) એમ કાલિદાસના નાયકની પેઠે એને હું કહું છું, પણ એ કંઈ કાલિદાસની નાયિકા નથી કે સહેજે મનાઈ જાય. આમ, હું એને મનાવવાના યત્નો છોડી દઉં છું ને પછી કોણ જાણે ક્યારે એ આવીને મને પોતાના પાશમાં લઈ લે છે. આમ, હાથે કરીને મેં અનિદ્રાને આમંત્રણ આપ્યું છે. હવે નિદ્રાદેવીને વશ થવામાં હું ડહાપણ સમજ્યો છું ને અનિદ્રાનો મારો પુરાણો રોગ ઘણે અંશે કમી પણ થઈ ગયો છે. પરંતુ પહેલાં જ્યારે મને ઊંઘ નહોતી આવતી અથવા બહુ મોડી આવતી ત્યારે હું બહુ બેચેન થઈ જતો ને બીજે દિવસે મારી તબિયત ખરાબ થઈ જતી. એ પછી અનુભવે હું શીખ્યો કે ઊંઘ ન આવે તોપણ બેચેની અનુભવવાની કંઈ જરૂર નથી. ઊંઘ ન આવે ત્યારે એમ વિચાર ન કરવો કે ઊંઘ કેમ આવતી નથી? પણ મનને એમ મનાવવું, કે આ હું પથારીમાં પડ્યો છું - આરામ લેવા ખાતર. ઊંઘને જો આવવું હોય તો ભલે આવે, મારી ના નથી. હું એનો આદરસત્કાર કરીશ; પણ એને જો ન જ આવવું હોય તો મારો આગ્રહ પણ નથી. કલા ખાતર કલા તેમ સૂવા ખાતર સૂતો છું. કલાકૃતિમાંથી અચાનક લાભ થાય તો એ સોનામાં સુગંધ ભળ્યા જેવું કહેવાય તેમ સૂવામાંથી ઊંઘ પણ આવી જાય તો બેવડો લાભ થાય. આવા વિચાર કરવા હું પ્રયત્ન કરતો, પણ બીજાઓને નિરાંતે ઊંઘતા જોઈને, એમનાં નસકોરાંમાંથી આવતા વિવિધ અવાજો સાંભળીને આ વિચારમાં મક્કમ રહેવું બહુ ભારે પડી જતું ને થતું 'અરે! ભગવાન! બધા ઊંઘી ગયા છે કેવા નિરાંતે નસકોરાં બોલાવે છે ને એક હું જ આમ આ પડખેથી પેલે પડખે તરફડિયાં મારતો પડ્યો છું.' એટલે ઊંઘ ન આવે ત્યારે ઊંઘ વિશેના વિચાર કરવા એ સૌથી ખરાબ છે,

પોતાની જાતના વિચાર કરવા એ એથી જરા ઓછુ ખરાબ છે અન્ય મનુષ્યો ને તેમની સાથના સબધના વિચાર કરવા એ પણ ઠીક નથી, પણ કોઈ શાસ્ત્રીય અમૂર્ત વિષય તરફ મનને વાળવુ સત્ય, અહિંસા, ગુણાકાર, ભાગાકાર ને તેમા સમાયેલુ રહસ્ય, કલા, સાહિત્ય, તેના સ્વરૂપ ને નિયમો, વીજળી ને તેના ફાયદા તથા ગેરફાયદા, અન્ન, અગ્નિ ને પાણીનો સબધ, સોમવાર પછી મગળવાર જ શા માટે હમેશ આવે છે, બુધવાર કેમ નહીં, સોમવાર ને સોમવાર કહેવાને બદલે મગળવાર કે રવિવારનુ નામ આપ્યુ હોય તો કેમ, અથવા અઠવાડિયાની ને મહિનાની ગણતરી જુદી જ રીતે કરવામા આવે તો પગાર વહેલો ને વધાર મળી શકે કે નહી? આવા આવા વિષયના વિચારો કરવાથી ઊઘ ન આવવાને લીધે વધારેપડતી બેચેની ને વ્યગ્રતા અનુભવાય છે તે ટળી જશે, મન થાકીને વિચાર કરતુ અટકી જશે ને પરિણામે મોડી મોડી પણ નિદ્રા આવી જશે, અને ઘણી ઓછી ઊઘ આવવા છતા બીજે દહાડે એની બહુ અસર નહી વરતાય

'રહે એ દૂર માગે તો, ન માગે દોડતુ આવે' એમ કવિએ પ્રારબ્ધ માટે કહ્યુ છે તે ઊઘ માટે પણ 'દોડતુ' ને બદલે 'દોડતી' જેટલો નજીવો ફેરફાર કરી ને કહી શકાય

કઈ કામ ન હોય, તદ્દન થાકી ગયા હોઈએ ને બીજે દહાડે વહેલા ઊઠીને ટ્રેન પકડવાની હોય ત્યારે એ આઘી સરી જાય છે વહેલા ઊઘી જવાની ખાસ જરૂર હોય ત્યારે ખાસ કરીને એ બહુ જ મોડી - લગભગ જાગવાને વખતે આવે છે જ્યારે ઊઘવુ ન હોય, કોઈ કારણસર જાગતા રહેવુ પડે એમ હોય ટ્રેનમા સૂવા માટે જગા ન મળી હોય અથવા રોગીની પથારી પાસે બેસી એની શુશ્રૂષા કરવાની હોય ત્યારે પરાણે આખ મીંચાઈ જાય છે કામ હોય ત્યારે સૂવા માટે જગા ન હોય, પથારો પાથરી ન હોય તોપણ ઊઘ અચાનક આવી જાય છે અને જ્યારે વહેલા ઊઘી જવાનો નિશ્ચય કરીને સાફ ચાદરવાળી ખૂબ રૂથી ભરેલી પથારીમા જઈને 'હાશ'! કરીને સૂઈ જઈએ છીએ, ત્યારે 'એવી જાળમા સપડાય એ બીજા હુ નહીં' એમ કરીન એ દૂર સુદૂર ભાગી જાય છે

આ લેખ લખતા જ મને એવો અનુભવ મળ્યો સામાન્ય રીતે હુ રાત્રે બીજાઓ ઊઘી જાય ત્યારે લખવા બેસુ છુ નક્કી કરી, રાતના વાળુથી પરવારી, જરાક વર્તમાનપત્રો જોઈ લઈ ઊઘ ઉપર લખવાનુ નક્કી કરી એ વિશે સ્વસ્થતાથી વિચાર કરવા હુ પથારીમા પડ્યો થોડા વિચાર મને આવ્યા પણ ખરા હવે આ બધા મુદ્દાસર ગોઠવી હમણા લખવાનુ શરૂ કરુ છુ એમ મન સાથે બોલીને મે પડખુ ફેરવ્યુ ને પછી અદર ને બહાર ઘોર અધારુ! બીજે દહાડે આખ ઊઘડી ત્યારે જ ખબર પડી કે ઊઘ વિશે લખવાનો વિચાર કરતા હુ જ ઊઘી ગયો હતો! 'એમ? તુ મારે વિશે લખવા માગે છે ઠીક લખ, જોઉ' એમ કહેતી ન હોય તેમ ઊઘે અચાનક છાપો મારીને મને ઢોળી પાડ્યો આવી ઊઘ મને બે રાતના ઉજાગરા પછી પણ ભાગ્યે જ આવે છે કદાચ પોતાની શક્તિનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરાવવા માટે એણે આમ કર્યું હશે!

('અખડ આનદ', નવેમ્બર ૧૯૪૯)

વનભ્રમણ

દંતૂશળનું દુઃખ

કનૈયાલાલ રામાનુજ

આપણા દેશની વનસંપત્તિ અદ્ભુત લેખાય છે. ઘણાંખરાં રાજ્યોમાં અભયારણ્ય આવેલાં છે. એમાં અનેકવિધ પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓ જોવાં મળે છે. મારી પ્રાણી નિરીક્ષણની હૉબીને કારણે ભારતનાં જંગલો તેમાં અનોખાં છે

અમારા વનપર્યટન સંઘ દ્વારા આ વેળા દક્ષિણનાં જંગલો ખૂંદવા જવાનું નક્કી થયું. મિત્રોની પસંદગી થઈ. ટુકડીના દરેક સભ્યોને ઓળખપત્રો આપવામાં આવ્યા. જંગલ ટ્રેકિંગમાં જોઈતી વસ્તુઓની યાદી તૈયાર થઈ... જરૂરી પાગરણ, દૂરબીન, કૅમેરા, ઑલિવગ્રીન રંગનો જંગલ ગણવેશ, ફેલ્ટ, હંટર શૂ... આવી નાનીમોટી વસ્તુઓ સાથે લેવાની સૂચના મળી. સમય અને તારીખ નક્કી થયાં. હોંશીલા મિત્રોઓ સૌ પ્રથમ ઉટાકામંડ પહોંચવાનું હતું. ત્યાંથી આગળનો કાર્યક્રમ નક્કી થવાનો હતો.

મદુમલાઈનું જંગલ ત્રણ રાજ્યોની સરહદની રમ્ય હરિયાળી વનરાજીથી શોભતું જંગલ છે. મોયર નદી પાર કરી અમારી ટુકડી તમિલનાડુના વિખ્યાત અભયારણ્યમાં પ્રવેશી.

અમે જંગલખાતાની ઑફિસે પહોંચ્યા તો ખરા, પણ જંગલપ્રવેશની મના ફરમાવવામાં આવી. કોઈ મોટા વન અધિકારી હાજર નહોતા. નાના કર્મચારી ન હિન્દી સમજે, ન અંગ્રેજી... કોઈ ફિલ્મવાળા જંગલમાં શૂટિંગ માટે આવેલા એટલે પ્રવેશની મનાઈ હતી, પરંતુ સાંજના અધિકારીઓ આવતાં બધું સમું-સુતરું ગોઠવાઈ ગયું. બીજે દિવસે અમને ટ્રેકિંગ માટે એક પાલતુ હાથણી અને મહાવત ફાળવવામાં આવ્યાં. મહાવત તે પૂરો ગાઈડ જેવો હતો. અમે વહેલી સવારે હાથણી માથે બાંધેલ પાલખીમાં ગોઠવાઈ ગયા. ગળામાં દૂરબીન, કૅમેરા, અવાજ ટૅપ કરવા ટૅપરેકૉર્ડર વગેરે તો ખરાં. અમારી હાથણી એલિફન્ટ ગ્રાસ વચ્ચે પાડેલી કેડી પર ચાલતી હતી. રસ્તામાં ઘાસખાઉ પ્રાણીઓ ને અનેકવિધ પક્ષીઓ જોવાનો આનંદ લૂંટતા અમે મોયર નદીના કિનારા પર પહોંચ્યા તો જંગલીગોર (સાંઢ અને વનનો રાજા વાઘ પાણી આરે જોવા મળ્યા. સવારના નવેક વાગ્યે કોંડા (માથે ચાર શિંગ ધરાવતા હરણાને) ઊંબરાનાં વૃક્ષો પર ઊડતી ખિસકોલીઓ જોવા મળી. (ફ્લાઈંગ સ્ક્વિલર).

તસવીરકાર મિત્રો તો ગાંડા બનીને એમની છબીઓ ખેંચતા રહ્યા. તે કૅમેરાના રોલ ખલાસ થઈ ગયા. જંગલ પ્રવાસની મોજ કંઈ ઓર હોય છે. તેમાં ઘરબાર... મિત્ર... પરિવાર... સૌ જાણે વીસરાઈ જાય. તંબૂમાં પડાવ નાખી રહીએ. બપોરના ભોજનની ઉજાણી થાય. વનપંખીડાંના કલશોરમાં ભૌતિક સગવડો વામણી બની જાય.

એક દિવસ અમે માચડા પર ચડી બેઠાં હતાં ત્યાં ઝાડીમાં કડેડાટી બોલી. તેના ભણી ધ્યાન ખેંચાયું તો એક જંગલી હાથીઓનું ઝુંડ ઝાડીને તોડતું મોયરના નીરમાં નહાવા જઈ રહ્યું હતું. મિત્રો ફોટા પાડવા અધીરા બન્યા. એનો ટોળાનો નાયક જાણે ડોલતો ડુંગર. સૂપડા જેવા કાન.. નાની નાની આંખો પણ દંતશૂળ... અરે આ મહાકાયના દંતૂશળ તો કપાયેલા છે? અડધા...ના... કોણે કાપ્યા હશે?

સૌ કોઈએ મહાવતને પ્રશ્નો પૂછી મૂંઝવ્યો..

આવા ખતરનાક હાથીના દતૂશળ કેમ કપાયેલા છે' પ્રશ્નોની ઝડી વચ્ચે તેણે ધીરજ ધરી હિન્દીમિશ્રિત ભાષમા એણે વાત કરી તે અજબની ગાગાય જબુવીંગમ નામના એ ભાઈએ અમને કહ્યુ 'એક સમયે હાથી કરાફાટ હતો '

તમે જેયુ ને આ જગલમા આદિવાસીઓ ઝૂપડા બાધી રહે છે આછી પાતળી ખેતી ને સૂકા લાકડા પર તેમનો નિર્વાહ ચાલે છે આદિવાસીઓની ખેતીને હાથીટોળા નુકસાન કરે, પણ કોઈને મારે નહીં પણ બે વર્ષ પહેલા આ દતૂશળ કપાયેલા હાથીએ હાહાકાર મચાવેલો કેટલાક આદિવાસીઓને તો મોતને ઘાટ ઉતારેલા

આદિવાસીની ફરિયાદ પરથી અમે તેની તપાસ આદરી કાળો કેર વર્તાવનાર એ હાથી કેમ પાગલ બન્યા તે જાણવુ હતુ હાથીના શિકારની મનાઈ હતી તેથી અમે સીધી રીતે બદૂકનો ઉપયોગ ન કરી શકીએ અમે મગજ પકડ્યો એ ખૂનખાર હાથી ટોળાથી વિખૂટો પડી એકલવાયો ભટકતો હતો (હાથી ટોળામા રહેવાવાળુ પ્રાણી છે) તેથી તેની એકલતાને લીધે અને અન્ય કોઈ દુ ખના લીધે પાગલ બન્યો હશે એવુ અમારુ અનુમાન હતુ

એક દિવસ ખરા બપોરે અમને આ હાથી ભટકાઈ ગયો ગરમીથી બચવા એક ઝાડ હેઠળ ઊભો હતો અમે દૂરબીન લગાવી તેનુ નિરીક્ષણ કર્યું જોયુ તો અતિકૃશકાય બની ગયો હતો ઘણા ભાગમા ઘા પડેલા હતા તેને જગલી માખા ઠોલતા હતા પણ મોટુ દુ ખ હતુ સૂઢનુ અને દાતનુ તેના લાબા દતૂશળ વધી વધીને એવા સાણસાકારે થઈ ગયેલા કે તેની સૂઢ એ ભીડામા ફસાઈ ગયેલી સૂઢ તો હાથીનુ મહત્ત્વનુ અગ ગણાય હાથ ગણો કે નાક, ખોરાક ખાવા, પાણી પીવા તેના વગર કેમ ચાલે? આ જકડાઈ ગયેલી સૂઢ જ તેના દુ ખનુ કારણ હતી તે અમે બીજી જ મિનિટે પારખી લીધુ ખાવાની ચીજવસ્તુ તે સૂઢની મદદ વગર કેમ કરી મોમા મૂકે?'

અમને ખાતરી થઈ ગઈ કે જ ક્રોધ, આવેશ અને દુ ખ છે તે આ લાબા દતૂશળને કારણે છે આ વાતની નોધ લઈ ખરી હકીકત ઉપલા અધિકારીઓને જણાવી તેનુ દુ ખ દૂર કરવાનો ઉપાય પણ સૂચવ્યો સાજના વડી કચેરીએથી અનુમતિ મળી ગઈ અમે પળનોય વિલબ કર્યા વગર હાથીને પીડામુક્ત કરવાનો ઉપાય શોધી કાઢ્યો એક ખાસ પ્રકારની સીરિજ તૈયાર કરી, તમા એમ ૯૯ નામની દવા ભરી પ્રાણીઓને બેભાન બનાવવા માટેની તે દવા હોય છે

પૂરતી તૈયારી કરી અમારો કાફલો વહેલી સવારે ઊપડ્યો પેલો દુ ખિયો હાથી બીજા આદિવાસીઓને વધુ દુ ખી ન કરે તે અમારો મૂળ હેતુ હતો એ દુ ખિયાને શોધતા બહુ વાર ન લાગી મોયર નદીના કાઠે ઊભો ઊભો જાણ કે ઝૂરતો હતો એટલે તેનો પીછો પકડ્યો ગનમૅનોએ સીરિન્જ ચડાવેલી બદૂકો ભાગતા હાથી પર છોડી નિશાન આબાદ બેઠુ તે માડ પચાસેક મીટર ભાગ્યો હશે ત્યા ઈન્જેક્શનની અસર થઈ ઘેનની દવા તેના શરીરમા પ્રવેશતા જ તે ડગુમગુ થતો કોઈ કાચુ કોટડુ તૂટી પડે તેમ ઢળી પડ્યો

અમે પાલતુ હાથી પરથી નીચે ઊતર્યા નાથીદારો મોતને અડવા તૈયાર નહોતા પાચેક મિનિટ દૂર રહી રહી ખાતરી કરી જોઈ, તે સપૂર્ણ બેભાન બની ગયો છે કે નહી? પછી અડકવામા વાધો નહીં એક અધિકારીએ પૂછડી હલાવી જોઈ ખાતરી થઈ ગઈ કે જગલનો ગજરાજ પૂર્ણ બભાન અવસ્થામા છે કેટલાક જગની હાથીના શરીરના પ્રથમ વાર સ્પર્શ કરી રોમાચ

અનુભવ્યો.

મેં તેનાં લાંબા દંતૂશળનું જલદીથી માપ કાઢ્યું. જકડાયેલી સૂંઢ મુક્ત થાય તે રીતે દંતૂશળ કાપવાના હતાં. કારીગરોને નિશાન કરી દીધું. ધ્રૂજતા હાથે કારીગરોએ વીસેક મિનિટમાં કામ પૂરું કર્યું. બીજી જ મિનિટે સઘળો સામાન કોથળામાં ભરી, દૂર ચાલ્યા જવાનું હતું. મેં તેમને રોક્યા. હાથીને શરીરે ખૂંચેલા તીરના ઠૂંઠા, ભલકુડા કઢાવ્યાં. તેને મલમપટ્ટા કરાવ્યા. આદિવાસી લોકોએ તેને ભગાડવા તીર માર્યાં હશે.

૪૦ મિનિટે તેના શરીરમાં ચેતના પ્રગટી. કાન હાલ્યા. ૪૫ મિનિટે ઊંઘમાંથી ઊઠતા માણસ જેમ ઘેરાયેલી આંખે બેઠો થયો. બસ એ જ પળે તે ઊભો થઈ ગયો. તેના થાંભલા જેવા પગ સ્થિર કરી ઊભો તો રહ્યો, પણ તેને સમજમાં ન આવ્યું કે પોતાને શું થઈ ગયું? પગમાં ચેતન આવતાં તેણે સૂંઢ હલાવી. અરે.. આ તો ઊંચીનીચી થઈ શકે છે?! આશ્ચર્ય સાથે તે ઝૂમી ઊઠ્યો. કેદખાનામાંથી છૂટેલ કેદીને જીવતદાન મળે તેવા ભાવ તેણે સૂંઢ હલાવતાં વ્યક્ત કર્યો. આનંદના અતિરેકમાં આવી ઝીણી આંખો કરી, સૂંઢ ઊંચી કરી અમારા ભણી હવાને સૂંઘી. કદાચ એ પામી ગયો હશે કે આ મારા મુક્તિદાતા છે. માનવગંધ પારખી તે જંગલમાં ઊતરી ગયો. અમે પણ દંતૂશળના દુ:ખમાંથી ગજરાજને મુક્ત કરી આનંદ-કિલ્લોલ કરતા કૅમ્પમાં આવ્યા.

જંગલ તો આનું નામ. વનવગડામાં અને વનવગડાનું પણ સૌંદર્ય છે. પણે દંડક અને આ હેડંબાવન. ભીમભાઈ અહીં હેડંબાને પરણ્યા... આ તુલસીશ્યામની ચારે કોર ચોકી કરતા ડુંગરાની હાર અને એમાં તરુવરોની લંઘાર જોઈ મનડાને રાજી નહીં કરીએ ? ગરમ પાણીના કુંડ, પાસે નાનું ઝરણું, સિંદૂરના તિલકે પૂજાતા શાલિગ્રામ, ચારણોનું તીર્થધામ, તીર્થધામે પૂજારીઓની પણ ચડતીપડતી જોઈ છે. જિગર હોય તો અહીં રહીએ, સૂર્યોદય જોઈ ડુંગરેડુંગર ભટકીએ; આમ તો આપણે પાધરા ચાલીએ તો એકાએક વનરાજ એક હોય કે સાથીદારો સંગાથે મલપતો હોય કે આરામથી અધનીંદરનાં લહેરિયાં લેતો હોય તો પણ કનડશે નહીં.

('ભમીએ ગુજરાતે - ન વારે, ન રેલપાટે') - ચંદ્રવદન મહેતા

ધરતીનું હીર

ડૉક્ટરની નોંધપોથી

ડૉ. પ્રફુલ્લ શાહ

(૧)

મારા માવતરને ક્યા મૂકવા જાઉં

ધકુ એનુ નામ, જાતે રબારી, ઉંમર ૨૫ વર્ષ જેટલી ખરી ઢીંચકી છોકરી, ત્રણ બાળકોની મા, સદા હસમુખી, દર્દને ઘોળીને પી જનારી

તેને રક્તપિત્તનો રોગ થયો હતો પગમા ઘાવ પાડેલા, તેમા જીવડા પણ પડતા, ચાલવામા તકલીફ પડે છતા તેનુ મુખડુ હસતુ જ હોય બોલે એવી મીઠડી કે તેના પ્રત્યે વધારે લાગણી થાય સ્થિતિ નબળી માડ માડ ગુજરાન ચાલે

દર મહિને રક્તપિત્તની દવા લેવા આવે ત્યારે બધાને હસાવતી જાય કોઈને ખ્યાલ પણ ન આવે કે આટલી તકલીફ હોવા છતા આ સ્ત્રીમા આટલુ નિર્દોષ હાસ્ય ક્યાથી હશે?

દર વર્ષે સોનલ ફાઉન્ડેશન દ્વારા રક્તપિત્તના દર્દીઓને પુનર્વસન માટે સાધન સહાય આપવામા આવે રક્તપિત્તનો દર્દી ભીખ ન માગે અને પોતાના પગ પર ઊભો રહે તે હેતુ છે જે દર્દીને જે સાધન આજીવિકા માટે જોઈએ તે અપાવીએ દા ત હાથ લારી, અંબર ચરખો, સીવણ મશીન, ગાય, ભેંસ, સુતારી સાધનો, લુહારી સાધનો, હાર્મોનિયમ વગેરે

ધકુને પૂછ્યુ, 'દીકરી તને શુ અપાવીએ?' રબારીનો જીવ એટલે એણ ગાયની માગણી કરી તેને મનગમતી ગાય ખરીદવાનુ કહી દીધુ

ધકુએ ગાય ખરીદી લીધી પહેલે દિવસે ગાયનુ જે દૂધ થયુ તે વાસણમા લઈને પતિ પત્ની બને પદર કિલોમિટર દૂર જાબાળથી ચાલતા ચાલતા સાવરકુડલા અમારા ઘરે દૂધ દેવા આવ્યા બારણુ ખખડાવ્યુ એટલે અમે બારણુ ખોલી બહાર આવ્યા દૂધનુ વાસણ નીચે મૂક્યુ, 'સાહેબ, આપે ગાય અપાવી તેનુ આ પહેલુ દૂધ છે તમે અને અમારા બહેન બને 'બોટો'(દૂધ પીઓ) પછી અમારાથી તે દૂધ પિવાય ' આ શબ્દો બોલતા ભલા, ભોળા બને માનવીની આખમાથી પ્રેમ નીતરતો અમે જોયો બને હાથ જોડી ઊભા રહ્યા તેમની લાગણીનુ શબ્દોમા વર્ણન ન થઈ શક ઘણી ના પાડી કે દીકરી, અમારાથી આ દૂધ ન લેવાય પરતુ તેમને અમે સમજાવી ન શક્યા અને તેમની લાગણી પાસે અમારે નમતુ જોખવુ પડ્યુ દૂધ મૂકીને અમે તેમને જતા જોઈ રહ્યા કે કેવા ભોળા, લાગણીવાળા માનવીઓ છે!

એક વખત ધકુ દવાખાને આવી, ત્યારે પગના જખમમાથી દુર્ગંધ આવતી હતી તેને સાફ કરતા પેનીના હાડકાની કરચ નીકળી મે તેને સમજાવી કે, તારુ આ દર્દ વધતુ જાય છે અને એક વખત તુ પથારીવશ થઈ જઈશ ભાવનગરમા એમ પી શાહ રક્તપિત્તની હૉસ્પિટલ છે તેમા દાખલ થવા જણાવ્યુ તેની બધી વ્યવસ્થા હુ કરી આપીશ તારે જરા પણ ખર્ચ કરવાનુ નથી તને સારુ કરવાની જવાબદારી મારી, ફક્ત તારે ત્યા જવાનુ છે બે માસમા તુ સારી થઈને આવી જઈશ ધકુના શબ્દો, 'સાહેબ, તમે તો મારા માટે બધુ કરાવો છો અને મારા સારા માટે જ કરાવો છો, મને દીકરી જેમ રાખો છો મારા બાળકો તો હજુ રસ્તા વચ્ચે રખડી ખાય, પણ મારા માવતરને ક્યા મૂકવા જાઉં? મને નવાઈ

લાગી કે ધકુનાં માવતર તેની સાથે રહેતાં હશે? એટલે સહજ પૂછ્યું કે તારાં માતાપિતા તારી સાથે રહે છે? ધકુ કહે, 'સાહેબ, મારાં સાસુ-સસરા. તેઓ બંને અંધ છે. મારું ભલે જે થવું હોય તે થાય પણ તેમને દુઃખ થાય તેવું કરું તો કયા ભવે છૂટું? ના સાહેબ ના. ઈ નહીં બને. તેના પતિને બોલાવ્યો, સમજાવ્યો અને તેણે વ્યવસ્થા ગોઠવી.

ધકુ ભાવનગર જઈને નવીનકકોર થઈને આવી. જ્યારે મને તે મળવા આવી ત્યારે તેનું મન ખુશીથી ઊભરાતું હતું.

આવાં ગામડાનાં ભોળાં માનવીઓમાં ભરપૂર માનવતા પડી છે. સાથે જ, તેમણે આપણી સંસ્કૃતિને જીવંત રાખી છે. તેઓ ક્યાં શાસ્ત્રો ભણવા ગયાં હતાં? પરંતુ વારસાગત સંસ્કારો તેમણે જાળવ્યા છે.

(૨)

મારો ખુદાતાલા મને માફ ન કરે...

ખાટકીવાસમાં માનવસેવાનું ઉમદા કામ કરનાર એક બહેનની આ વાત છે. આયસાબહેન તેમનું નામ, જરા ભારે શરીર અને બેઠી દડીનાં. પરંતુ શરીરમાં ચેતના ગજબની. મુખ પર કરુણા અને હાસ્યનું મિશ્રણ જોવા મળે. તદ્દન ભોળાં અને સીધાંસાદાં.

તેમને એક દીકરી. સાત વર્ષની હતી ત્યારે તેને મગજનો ટી.બી. થયો હતો. સારવાર કરવામાં કુટુંબે કોઈ કચાશ રાખી ન હતી. દીકરી બચી ગઈ, પરંતુ અપંગ, બેભાન અવસ્થામાં રહી. સમય જતાં દીકરીનું ફક્ત હૃદય ચાલે એટલે કે ખોળિયામાં જીવ, બાકી શરીરના કોઈ અવયવ ચાલે નહીં. હા, હાજત કે પેશાબ કરવાનું મન થાય ત્યારે સંકેતથી આયસાબહેન સમજી જાય. તેને જમાડવી, તેની કુદરતી હાજતનો ખ્યાલ કરવો, પેશાબ પથારીમાં ન થઈ જાય તેની કાળજી રાખવી, હલી-ચલી ન શકે એટલે પાછળના ભાગમાં ચાંદા ન પડી જાય તેને માટે વારંવાર ફેરવવી વગેરે કાળજી આયસાબહેન રાખ્યા કરતાં.

તેમના પતિ તેમને કદી કાંઈ કહે નહીં. ત્રણ બાળકો અને દીકરી સૌ તેમને મદદરૂપ થાય. બહેનનો જીવ આખો દિવસ દીકરીમાં જ હોય. સુવે પણ તેની પડખે જેથી રાતમાં તેને કોઈ મુશ્કેલી ન પડે. દીકરાને પરણાવ્યા, દીકરી સાસરે ગઈ, પરંતુ બહેન તો દીકરીની સારવારમાં લીન. મહોરમનો તહેવાર હોય, કોઈ લગ્ન પ્રસંગ હોય કે કોઈ મહેફિલ હોય, બહેને ક્યાંય જવાનું નહીં. તેને મન તો બધું જ દીકરીમાં. ખૂબ પ્રેમથી દીકરીની સારવાર કરે.

જ્યારે જ્યારે દીકરીને કોઈ તકલીફ ઊભી થાય ત્યારે મને બોલાવી જાય. મને તેને ત્યાં જવું ગમે. દીકરીની દવા વગેરે મારી પાસેથી આપું, જેથી તેમને તેનો તોડ(ભાર) ન પડે. તેમની ખાનદાની એવી કે જ્યારે તેને ત્યાં વિઝિટે જાઉં ત્યારે વિઝિટ ફી વિશે અચૂક પૂછે અને રિક્ષાવાળાને પૈસા આપવા દોડે. મેં પહેલેથી જ રિક્ષાવાળાને કહી રાખ્યું હોય એટલે એની પાસેથી પૈસા લે નહીં. બહેનને હું કહું કે બહેન, તમારા જેવું કામ કરનારાં આ દુનિયામાં ઓછાં જોવા મળે. તમે તો ખુદાની ઘણી નજીક છો. મનોમન તેમને વંદન કરું.

વર્ષો વીતતાં ગયાં. બહેનની અવિરત સેવા ચાલુ રહી. ઘણી વખત એવું બને કે બહેનની તબિયત નરમ હોય અને થાકી પણ જાય, છતાં તેની સેવાચાકરીમાં ઊણપ આવતી નહીં.

એક દિવસ રઘવાયાં થતાં મારી પાસે આવ્યાં. કહે, 'સાહેબ, જલદી ચાલો, દીકરીને વસમું લાગે છે.' મારી નજર આયસાબહેન પર સ્થિર થઈ. થયું, આ કેવી સેવાહેલી સમજવી! સારવાર આપી અને દીકરી તો સારી થઈ ગઈ.

મારાથી એક દિવસ પૂછાઈ ગયુ, 'આયમાબહેન, આ દીકરી કેટલા વર્ષની થઈ?' 'મને કહે ૨૨ વર્ષની ' 'તમે ૧૫ વર્ષથી એકધારી સેવા ચાકરી કરો છો તે તમને કોઈ દિવસ કટાળો નથી આવતો?' 'સાહેબ, આ દીકરીની પથારી પદર વર્ષમા ભીની થવા નથી દીધી હુ તેની ચાકરી ન કરુ તો મારો ખુદાતાલા મને માફ ન કરે ' બસ, હુ તેમને વધારે કાઈ પૂછી ન શક્યો તેમના આ શબ્દોથી મારી આખ ભીની થઈ ગઈ અને હુ બહાર નીકળી ગયો

ખાટકી કુટુબમા જન્મ લઈને આ બહેનમા આવા ઊચા વિચારો ક્યાથી આવ્યા હશે? મહાભારતમા એક વાત આવે છે જેમા ઝાડ નીચે બેઠેલા તપસ્વી માથે પક્ષીનુ ચરક પડે છે તપસ્વી ગુસ્સે થાય છે, બને પક્ષી બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે તપસ્વીમા અભિમાન આવે છે એક બહેનને ત્યા ભિક્ષા માગવા જાય છે બહેન તેના અધ પતિને જમાડતી દેખાય છે વાર થતા તપસ્વી ગુસ્સે થાય છે બહેન ભિક્ષા આપતી વખતે કહે છે, 'સ્વામીજી, આપનુ જ્ઞાન અધુરુ છે આપ મિથિલા નગરીમા એક ખાટકી રહે છે, તેની પાસે જઈને તમારુ જ્ઞાન પૂર્ણ કરો ' આવા જ આ આયમાબહેન પાસે જ્ઞાન મળે

(૩)

'પરણુ તો એને જ, બીજા મારે ભાઈ'

આજથી ૨૫ વર્ષ પહેલાનો આ પ્રસગ છે રસીલાબહેનનુ સગપણ તેમની જ જ્ઞાતિ કડિયા કુભારના એક યુવક સાથે થયુ સગપણ થયુ ત્યારે કાળુભાઈ તદુરસ્ત અને કમાતો ધમાતો હતો તેમા એક વખત વેલ્ડિગ કરતા તેમની આખોને ઈજા થઈ અને બને આખોનુ તેજ જતુ રહ્યુ, કાળુભાઈ અધ થયા

રસીલાબહેનના સગાને આ વાતની ખબર પડી સૌએ વિચાર્યુ કે હજુ તો સગપણ થયુ છે એટલે કાઈ બગડી નથી ગયુ આપણે સગપણ તોડી નાખીએ બહેનને વાત કરી એટલે રસીલાબહેને સાફ શબ્દોમા કહ્યુ કે, 'જેનુ નામ એક વખત મુખેથી લેવાયુ તે જ મારા પતિ રહેશે, બીજા મારે ભાઈ છે ' કુટુબના સૌ ખૂબ દબાણ લાવ્યા પણ બહેન ટસના મસ ન થયા એટલુ જ નહીં પરતુ જ્યારે હદ ઉપરાત દબાણ થયુ ત્યારે સૌને જણાવી દીધુ કે હવે જો કોઈ વધારે કહેશો તો હુ તેમના ઘરે જતી રહીશ તેમણે જણાવી દીધુ કે લગ્ન પછી આ પ્રમાણે થયુ હોત તો શુ હુ તેમને તરછોડી દેત? ઈશ્વરે મારા ભાગ્યમા જે લખ્યુ છે તે મને મજૂર છે

બનેના લગ્ન થયા તેઓ બને કુડલાથી ૩૦ કિલોમિટર દૂર હિપાવડલી રહે છે બને શાકભાજી વેચવાનો ધધો કરે છે અઠવાડિયામા બે વાર આવી શાકભાજી લઈ જાય એક આદર્શ યુગલ તરીકે તેમણે નામના મેળવી છે બસમા તેઓ આવતા જતા હોય કે ગામમા, સૌ તેમનો આદર કરે

કુદરત આવી વ્યક્તિઓને ચાબખા પણ મારે એક દિવસ બને બસમા જતા હતા અને બસને અકસ્માત થયો બહેન રસીલાના ખભાના હાડકાને ઈજા થઈ બે માસ સારવાર લેવી પડી ડૉક્ટર ને, અન્ય સગાવહાલાઓ મદદરૂપ થયા અને પાછા બને કાર્યરત થયા

કાદવમા રહેલા કમળને પ્રકાશિત કરવાનુ કાર્ય શ્રી ઘેલાણી કેળવણી ટ્રસ્ટ અને સોનલ ફાઉન્ડેશન કરે છે તેઓએ ત્રણ બહેનોનુ સન્માન કર્યું

આ ત્રણ નારી રત્નો એટલે ખાટકી બહેન આયમાબહેન, રબારણ બહેન ધકુબહેન અને કડિયા કુભાર બહેન રસીલાબહેન

(ક્રમશ)

પ્રવાસ

મબલક ફૂલોનો નાનકડો દેશ : નેધરલૅન્ડ્સ

મહેશ દવે

ફૂલની નદી, ફૂલનું તળાવ, ફૂલનું નાનું ગામ;
ફૂલનો દીવો, ફૂલહિંડોળો, ફૂલમાં ફોર્યા રામ.
– પ્રિયકાન્ત મણિયાર

પ્રિયકાન્ત રચિત 'ફૂલ' મારું ગમતું ગીત છે. નિનુ મઝમુદારની સ્વરરચનામાં કૌમુદી મુનશીના કંઠે એ ગીત સાંભળવું એ એક લહાવો છે. કૅસેટ – 'ગીતકૌમુદી' મેં કેટલીય વાર સાંભળી છે. તેણે સદાય આનંદ આપ્યો છે. આજે પણ તક મળે ત્યારે એકાંતને ઝરૂખે એ સાંભળવા બેસી જાઉં છું. તેમાંય તે કૅસેટમાં 'ફૂલનો પવન લોચન મારે વાયો' સાંભળું છું ત્યારે વિશ્વ આખું ફૂલફૂલોમય બની જાય છે અને અનુભવું છું: 'પુષ્પવાસ્યમ્ ઇદમ્ સર્વમ્!'

'કૉકેનૉફ ગાર્ડન્સ' જોયાં ત્યારે કવિની કલ્પનાનું ફૂલોનું વિશ્વ જાણે અમારે માટે વાસ્તવની ધરતી પર ઊતરી આવ્યું! જળ, જળ ને જળની નગરી વેનિસ અને બરફ, બરફ ને બરફની ટેકરી ટિટલિસ પછી અમે જોયું ફૂલ, ફૂલ ને ફૂલનું ઉપવન કૉકેનૉફ! કૉકેનૉફ અત્યારે 'ફૂલ-બ્લૂમ'માં હતું.

સાગર ને જળ; પર્વત ને શિખર, પ્રકૃતિનાં આ પ્રભાવશાળી સૌંદર્યો છે. તે નિહાળી અહોભાવ પ્રગટે, પણ અહોભાવમાં 'ઑ' (Awe) છે, સહેજ ભયનો પડછાયો છે, પણ ફૂલોમાં તો નરીનકરી પ્રસન્નતા જ પ્રસન્નતા છે :

ફૂલનો ફુવાર એટલો પ્રગટે
જેમ કવિનાં ગાન,
ફૂલનો છાંયડો છાયો, છાયો રે
આકાશ ભરાય એટલી સુગંધ લાવ્યો, લાવ્યો રે.

નાનકડો દેશ, નવલાં આકર્ષણ

ફૂલ-ફૂલોનો દેશ નેધરલૅન્ડ્સ સાવ ટચૂકડો છે. આખો દેશ ચાળીસ હજાર ચોરસ કિલોમિટરમાં સમેટાઈ જાય છે. તેના કરતાં તો આપણું ગુજરાત મોટું. ગુજરાત બે લાખ ચોરસ કિલોમિટરનું ક્ષેત્રફળ ધરાવે છે. નેધરલૅન્ડ્સ કરતાં પાંચગણું! ગુજરાતની વસતિ ચાર કરોડ કરતાં વધારે, નેધરલૅન્ડ્સની વસતિ દોઢ કરોડની! ગુજરાત એક નાનકડો પ્રાંત અને નેધરલૅન્ડ્સ સ્વતંત્ર દેશ!

કદ અને વસતિમાં નેધરલૅન્ડ્સ ભલે નાનો રહ્યો, પણ કુદરતની કમાલ અને માણસની સરજતે તેને મશહૂર બનાવ્યો છે એટલે જ તો નેધરલૅન્ડ્સમાં દર વર્ષે પચાસ લાખ વિદેશી પ્રવાસીઓ ઊતરી પડે છે. (આવડા મોટા આપણા ભારતમાં વર્ષે માંડ પંદર લાખ પ્રવાસીઓ પરદેશથી આવે છે!)

એવું તે શું જોવા જેવું છે આ નાનકડા દેશમાં? – નેધરલૅન્ડ્સનાં ત્રણ આકર્ષણો છે: સૌથી મોટું આકર્ષણ ત્યાંના 'કૉકેનૉફ' ગાર્ડન્સ. મબલક ફૂલોનું આટલું વૈવિધ્ય બીજે ક્યાંય ભાગ્યે જ જોવા મળે. નેધરલૅન્ડ્સની રાજધાનીનું શહેર આમ્સ્ટર્ડૅમ પણ અત્યંત પ્રેક્ષણીય છે. આમ્સ્ટર્ડૅમ જળમાં સ્થળનું શહેર છે. કળા અને મ્યુઝિયમોનું ધામ છે અને છેલ્લે, હોલૅન્ડની અચરજ સમી વહેંતિયા-સૃષ્ટિ 'મદુરોડૅમ' નાનામોટા સૌને વિસ્મય-સુંદરનો અનુભવ કરાવે છે. તો હાં રે દોસ્ત ચાલો ફૂલોના ધામમાં, ને આમ્સ્ટર્ડૅમમાં ને વહેંતિયાના ગામમાં!

ફૂલ-નગર કૉકેનૉફ

ઍન્ટવર્પનો ઉબરો ઊતરીએ કે તરત નેધરલૅન્ડ્સ આવે, પણ અમે તો જર્મનીમા કોલોન પહોચ્યા હતા ત્યાથી સીદીભાઈના ડાબા કાનની રીતે નેધરલૅન્ડ્સ તરફ પાછા વળ્યા ત્રણસો કિલોમિટરનુ અતર કાપી હોલૅન્ડના લિઝે પ્રદેશમા આવ્યા કૉકેનૉફ બગીચાઓ લિઝેમા આવેલા છે

કૉકેનૉફની બહાર વેનિસ બહારના ડક્કા કે ટિટલિસની તળેટી જેવુ વાતાવરણ જામ્યુ છે ક્યા ક્યાથી ટૂરિસ્ટો ફૂલો જોવા ઊમટ્યા છે પાર્કિંગ લૉટમા તરહ તરહના કોચ ઊભા રહી ગયા છે પ્રવાસીઓ બગીચાના દરવાજા તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યા છે તડકો નથી ને વરસાદે નથી, બપોરના બાર વાગ્યે પણ ભીનો ભીનો, ઠડો ઠડો આહ્લાદ ભીજવી રહ્યો છે વરસાદ પડુ પડુ છે, પણ પડતો નથી વાદળનો ચદરવો ગોરંભાયેલો છે તેની નીચે ખુલ્લા ખડખડાટ હાસ્યના ફુવારા ઊડી રહ્યા છે ફૂલો સાથે માણસોનોય મેળો છે

બગીચાઓ ૭૦ એકરમા પથરાઈને લહેરાઈ રહ્યા છે ઝાઝુ ચાલી ન શકે તેવા માટે વિનામૂલ્યે વ્હીલચૅરની સગવડ છે ફૂલોના રગ-ઉમગનો માણસોને ચેપ લાગ્યો છે બધા હસતા હસતા હો-હો કરતા બગીચાઓમા દાખલ થઈ રહ્યા છે

રસોડાની રાણીનુ કિચન-ગાર્ડન

આપણે ત્યા ઘર બતાવવાનો એક રિવાજ પડી ગયો છે મહેમાન ઘેરે પહેલી વાર આવ્યા હોય અને સબધ ઠીક ઠીક હોય (કે ન હોય તોય) ઘરમાલિક પોતાના ઘરની 'ગાઈડેડ ટૂર' કરાવે એથી કદાચ ઘરમાલિકનો 'ego' સતોષાતો હશે અમદાવાદ જેવા શહેરમા તો ઘણા ટેનામેન્ટ્સ, ડુપ્લેક્સ, રૉ-હાઉસ કે બગલામા રહેનારા પણ હોય 'ગાઈડેડ ટૂર'ને અતે તમને ટેનામેન્ટ કે બગલાની પછીતે, મોટે ભાગે રસોડાની પાછળ લઈ જવામા આવે અને જમીનનો એક નાનો 'પૅચ' (ગામડામા જેને વાડી કહે છે તે) બતાવી કહેવામા આવે, 'આ અમારુ કિચન-ગાર્ડન!'

'નાઈસ, નાઈસ', કહી તમારે મો પર ખોટુ ખોટુ હાસ્ય લાવવાનુ

આવા ઘણા અનુભવ પછી મે એક ઘરમાલિકને પૂછવાની હિમત કરેલી (આ વીસપચીસ વર્ષ પહેલાની વાત છે) 'આને કિચન-ગાર્ડન કેમ કહો છો?'

'સિમ્પલ!' એમણે જવાબ આપ્યો, 'કઢીમા લીમડો નાખવાની જરૂર પડે, ચામા તુલસી, ફુદીનો કે લીલી ચા નાખવી હોય, લીબુ, કોથમીર કે મરચા જોઈતા હોય – આ નાનકડો બગીચો કિચનની આ બધી જરૂરત પૂરી કરે છે એટલે એ 'કિચન-ગાર્ડન!'

'ઓ ' હુ સમજ્યો બ્રહ્મજ્ઞાન લાધ્યુ જોકે, કિચન-ગાર્ડનમા મીઠા લીમડા સિવાય મે અમદાવાદમા બીજુ કશુ ભાગ્યે જ જોયુ છે

આ બધુ યાદ આવવા માટે ખાસ કારણ હતુ કૉકેનૉફનો અર્થ થાય છે કિચન-ગાર્ડન 'કૉકેન' એટલે 'કિચન' અને 'નૉફ' એટલે 'ગાર્ડન' આજથી છસો વર્ષ પહેલા અત્યારે જ્યા ટ્યુલિપના બગીચાઓ છે ત્યા જગલ, તળાવ ને કદમૂળના ઢગલા હતા બાજુમા કાઉન્ટેસ (રાણી) જેકોબાનો કિલ્લો હતો કાઉન્ટેસ જેકોબા અને તેનો મોટો રસાલો રહેતો હોય એટલે ખાવાપીવા તો જોઈએ તે માટે અહીના જગલોમા પ્રાણીઓના શિકાર થતા, શાકભાજી ઉતારાતા, તળાવો ને ખાઈઓમાથી પાણી લઈ જવાતુ, ટૂકમા રસોડાની બધી જરૂરતો આ વન-ઉપવન પૂરી પાડતુ તેથી આ વન-ઉપવન કહેવાયુ 'કૉકેનૉફ' યાને 'કિચન-ગાર્ડન!'

સુવર્ણજયંતી

રાજ ગયાં, રાજરાણી ગયાં ને રસાલાય ગયા, પણ રહી ગયાં વન-ઉપવન ને બગીચા. ૧૮૩૦માં જર્મન લૅન્ડસ્કેપ ગાર્ડનર ઝોસેરે જેકોબાના વનની જમીનમાં હરિયાળા બગીચાઓ માટેનો પ્લાન આપ્યો. વચ્ચે મોટું તળાવ, આસપાસ વૈભવી વૃક્ષો, હરિયાળી અને ફૂલો. અહીંની આબોહવા ટુલિપ્સને બહુ માફક. દેશવિદેશમાં ટુલિપ્સ પહોંચાડતી વેપારી પેઢીઓ ઊભી થઈ. આવી ચાળીસેક વેપારી પેઢીઓને વિચાર આવ્યો, 'કાં ન ફૂલોનું કાયમી 'શો-કેસ' બનાવીએ?' ટુલિપ્સના આવાં કાયમી પ્રદર્શનનો વિચાર ૧૯૪૯માં અમલી બન્યો અને સર્જાયું યુરોપનું સૌથી સુંદર અને સૌથી મોટું બગાન-સંકુલ! આજે નેવું જેટલી વેપારી પેઢીઓ આ બગીચાઓની જાળવણી સાથે સંકળાયેલી છે.

આ વર્ષ કૉકેનૉફ બગીચાઓનું સુવર્ણજયંતી વર્ષ છે. એ નિમિત્તે કાઉન્ટેસ જેકોબાની હન્ટિંગ પાર્ટી, ફૂલોનાં કલાત્મક પોસ્ટર્સ, પ્રકાશ ને રંગની કરામતોવાળું ફોટો-પ્રદર્શન અને ફૂલોની પરેડ જેવા કાર્યક્રમ ગોઠવાયા છે.

૭૦ એકરમાં ફેલાયેલા કૉકેનૉફ બગીચાઓમાં ફરી વળવું કપરું છે. બગીચાઓ જુદા જુદા પંદર વિભાગમાં વ્યવસ્થિત રીતે વહેંચાયેલા છે. એકથી બીજા વિભાગમાં સરકવું સરળ છે પણ સમય જોઈએ, ધીરજ જોઈએ. કોની પાસે છે એ?

ફૂલનો ફુવાર

બગીચાઓમાં ઘૂમવાની કોશિશ તો કરી. પ્રવેશદ્વારના પહેલા વિભાગથી જ તમારા પર હરિયાળો જાદુ છવાઈ જાય છે. ગર્વિલી ઊંચાઈ ધરાવતાં વૃક્ષો તમારું સ્વાગત કરે છે. તેની ડાળીઓ પણ નીચે ઝૂકવાને બદલે ગગનગામી છે. લીલી લીલી લીલ શરીર પર ચોળી થડ અને શાખાઓએ નીલ-ઘનશ્યામ રંગ ધારણ કર્યો છે. બીજા વિભાગમાં તળાવ છે, વચ્ચે ફુવારો ઊડે છે, જળમાં સારસ-બેલડીઓ સર સર સર તરે છે, આસપાસનાં પૂતળાંઓ તમને જોઈ રહ્યાં હોય એવું લાગે છે.

તળાવને કિનારે કિનારે, થાળી આકારની પગથીઓ છે. જળમાં ખૂંપેલી એ પગથીઓ પરથી ત્રીજા વિભાગમાં આવ્યાં. ચોથા અને પાંચમા વિભાગમાં 'ગ્રીનહાઉસ' છે, એટલે કે ફૂલ-છોડને બારે માસ જાળવવાનાં ઘર છે. પ્રકાશ-ઉષ્માની યોજનાથી છોડ ને પુષ્પો બારે માસ એવાં ને એવાં રાખ્યાં છે. પાંચમા વિભાગમાં એ જ રીતે ટુલિપ્સ જાળવ્યાં છે. છઠ્ઠામાં પ્રાણીઓ ને પ્લેગ્રાઉન્ડ છે, સાતમામાં રંગબેરંગી પક્ષીઓ છે. આઠમામાં જૂનાં ને જાડાં વૃક્ષો છે. બેત્રણ જણ ભેગા મળી બથ ભરીએ તો થડને પકડી શકાય એવી જાડાઈ!! નવમો વિભાગ રાણી બિએટ્રિક્સ પેવેલિયન છે. તેમાં ટુલિપ્સના બીજકોષ(bulbs)ની ગાંઠો, ફૂટતાં અંકુર, ઊઘડતી પાંખડીઓ, ખીલતી કળીઓ અને ખૂલતા ફૂલનું પ્રદર્શન છે.

ટૂલિપ-ફૂલોના ફુવારમાં લયબદ્ધ ક્રમ છે. શરદ ઋતુના ઉષ્માભર્યા ગરમાવામાં બીજકોષ (bulb) રોપાય છે. શિશિર અને હેમંતની ટાઢમાં વિકાસ મંદ પડી જાય, પણ વસંતની ગરમી લાગવા માંડે ને બીજકોષ બે પાંખડીમાં ઊઘડે, એકાએક 'બલ્બ'માંથી તેજના કિરણ-લિસોટાની જેમ દાંડી ફૂટે, જોતજોતામાં તેના પર કળી બેસે, ને ગ્રીષ્મમાં તો રંગરંગની પ્રફુલ્લ ફૂલ-પ્યાલીઓ લહેરાવા માંડે. એપ્રિલ-મેમાં કૉકેનૉફ-બગીચા ફૂલ બહારમાં; બે મહિનાનો ખેલ, પછી બધું ધબાય નમઃ ફક્ત એપ્રિલ-મેમાં બગીચા ખુલ્લા. એ દરમિયાન બગીચામાં ૬૦ લાખ ટુલિપ્સ હોય. પછી આઠદસ મહિના બગીચા બંધ! એપ્રિલ-મે દરમિયાન આખા

હોલૅન્ડમા બધુ મળી આઠ અબજ ટુલિપ ફોરે છે દેશ-વિદેશમા તેની નિકાસ થાય છે

'બસ ભાઈ થાક્યા ! અનેક રગ છે, વિવિધ આકાર છે, પદર વિભાગોમા ફરવાનુ આપણુ ગજુ નથી લાલ, પીળા, જાબલી, પ્યાલી આકારના પૂર્ણ ખીલેલા ટુલિપ્સ આખ-માથા પર સવાર થઈ ગયા છે ટુલિપ્સ ઉપરાત કમળ, બેગોનિયા, દલિયા ને એવા કેટકેટલાય ફૂલ છે તેના અગ્રેજી કે ડચ નામ બોલતા જીભ મરડાઈ જવાનો અને તેના લાબાલચક અટપટા વૈજ્ઞાનિકોના નામો વાચતા મોતિયો વહેલો આવવાનો ભય છે એટલે ભાઈઓ ને બહેનો મોટુ મોટુ જાડુ જાડુ જોઈ લો ને ભાગતા થાઓ વરસાદ આવવાની તૈયારી છે ' ને અમે નાઠા

સાઇકલ, સાઇકલ, બાપ, બાપ, સિકલ

લિઝેમાના કૉકેનૉફ-ગાર્ડન્સથી આમ્સ્ટર્ડૅમ ફક્ત ૪૨ કિલોમિટર દૂર છે ચાર્લી ને બાબુભાઈના કિચન-કૅરેવાનનુ લન્ચ આરોગી અમે કોચમા બેઠા ને વરસાદ શરૂ થઈ ગયો વરસાદ બહુ ડાહ્યો છે, ન પહેલા, ન પછી, અમે કોચમા હોઈએ ત્યારે જ પડે છે ત્રણ વાગ્યે તો અમે આમ્સ્ટર્ડૅમમા હતા

પહેલી જોઈ ડાયમડ ફૅક્ટરી તેમા ફૅક્ટરી જેવુ ઓછુ હતુ, ડાયમડના પ્રદર્શન અને વેચાણકેન્દ્ર જેવુ વધારે હતુ ઘણાને બહુ રસ પડ્યો મને તો સ્વાગતાર્થે પિવડાવાતી કૉફી સિવાય કશામા રસ ન પડ્યો! આમ્સ્ટર્ડૅમ તેના વુડનશૂઝ માટે પણ વિખ્યાત છે વુડન-શૂઝના કારખાના-કમ-શૉરૂમની મુલાકાત લીધી અજબ પ્રકારના ને વજનમા સાવ હલકા લાકડામાથી મોજડીઓ જેવા શૂઝ બને છે અમારી નજર સામે કુહાડીના આઠદસ ફટકા મારી ત્યાના કારીગરે પોચા થડિયામાથી શૂઝ બનાવી બતાવ્યા! આપણે ત્યા સાધુપુરુષો લાકડાની ચાખડીઓ પહેરે છે તેને બદલે આ 'વુડન-શૂઝ' બહુ અનુકૂળ રહે

અમારા આમ્સ્ટર્ડૅમના ગાઇડ આવી પહોચ્યા રૅચલ એનુ નામ આ બાઈ પણ જિનીવાની ગાઇડ ગુરી જેવી રમૂજી નીકળી આમ તો એણે ઘણી રમૂજો કરી, પણ સાઇકલ-જૉક્સ તેની સ્પેશિયાલિટી લાગી થોડાક નમૂના

'હૉલૅન્ડમા દોઢ કરોડની વસ્તી છે અને એક કરોડ સાઇકલ છે અહી સાઇકલનો બહુ મહિમા છે '

'સાઇકલ-ચોરી અહીંની રાષ્ટ્રીય હૉબી છે માઇન્ડ યૂ ક્રાઇમ નહીં, હૉબી છે સાઇકલ મૂકી તમે બેચાર કલાક ક્યાક જાઓ કે રેલવેસ્ટેશન પર સાઇકલ મૂકો તો તેને બરાબર રામ-રામ કરી લેવા, કારણ કે પાછા આવો ત્યારે સાઇકલ હશે કે નહીં તેનો ભરોસો નહીં'

'આ કારણે જ સાઇકલ ભલે ખખડી ગયેલી હોય લોકો તેને નવા અને મોઘા તાળા મારે છે ક્યારેક તો તાળા સાઇકલ કરતા કીમતી હોય અને તોય તાળુ ને ચેઇન રહ્યા હોય ને સાઇકલનો સ્પૉક તોડી કોઈ સાઇકલ ચોરી ગયુ હોય!'

'હુ મારી કારને લૉક કરતી નથી એને કોણ લઈ જવાનુ' પણ સાઇકલને બરાબર લૉક કરુ છુ ઉપરથી પૈડા સાથે સાકળ બાધી સાત સાત તાળા મારુ છુ, કારણ કે તેને ચોરવા માટે કેટલીય નજરો ટાપીને બેઠી હશે!'

— આવી બધી મજાકો કરતા કરતા રૅચલબહેને અમને આમ્સ્ટર્ડૅમની સેર કરાવી

કલા અને કૅનાલ્સનુ ધામ

નેધરલૅન્ડ્સ એટલે બારે માસ વરસાદનો દેશ તેમા વળી આમ્સ્ટર્ડૅમમા વચ્ચે આમસ્ટેલ નદી વહે આ નદી પરથી જ શહેરનુ નામ પડ્યુ છે આજુબાજુ દરિયો મોટા ભાગની જમીન દરિયાઈ-સપાટી(sea-level) કરતા નીચાણમા

પછી આમ્સ્ટર્ડેમમાં જળબંબાકાર જ હોય ને! શહેરમાં થઈને આમસ્ટેલ નદી અને અસંખ્ય કૅનાલ્સ વહે છે. ઠેર ઠેર નદી અને કૅનાલ્સ પર પુલ બાંધ્યા છે. આખા શહેરમાં મળીને ૨૦૦ બ્રિજ છે! બ્રિજ વળી એવા કે કોઈ મોટું જહાજ આવે તો તેને પસાર કરવા બ્રિજ ખૂલી જાય!

જમીન બધી કાદવ-પોચી છે. તેમાં લાકડાંની સંખ્યાબંધ ફુરચો નાખી પાયો બનાવવામાં આવે. ૬૦ ફીટ જેટલે ઊંડે સુધી આવો પાયો રચાય ત્યારે તેના પર મકાન બાંધી શકાય. એટલે મકાનો નાનાં નાનાં છે. આવી રીતે બન્યું છે સાત લાખની વસ્તીવાળું શહેર, આમ્સ્ટર્ડેમ.

અન્ય સ્થળે હોય છે તેમ અહીં પણ આમસ્ટેલ નદીને એક કાંઠે જૂનું ગામ છે. બીજે કિનારે નવું શહેર બન્યું છે. અમે પહેલાં નવા શહેરમાં ફર્યા, પછી જૂના ગામમાં ગયાં. આમ્સ્ટર્ડેમમાં ૪૦ મ્યુઝિયમો છે – રેમબ્રાં અને ગૉગનાં ખાસ મ્યુઝિયમો છે. મોટા મોટા જાણીતા કોન્સર્ટ હૉલ છે. ૧૬ જેટલા વિશાળ પાર્ક્સ છે. સંગીતકારો, ચિત્રકારો અને કલાકારોનાં નામ ઉપરથી અહીં શેરીઓનાં નામ આપ્યાં છે. બિથોવન સ્ટ્રીટ ને બાક સ્ટ્રીટ જેવાં પાટિયાં અમે વાંચ્યાં.

હોંશીલી, મંથર પ્રજા

આજે અહીં 'નૅશનલ લિબરેશન ડે'ની રજા છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં ૧૯૩૯થી ૧૯૪૪નાં વર્ષોમાં નાઝી જર્મનીએ અહીં કબજો જમાવેલો. તેનાથી મુક્ત થવાના માનમાં 'લિબરેશન ડે' ઊજવાય છે. ગઈકાલે 'નૅશનલ મેમૉરિયલ ડે' હતો. બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં માર્યા ગયેલા સૈનિકોને અંજલિ અપાઈ, મેમૉરિયલ પર રાણીથી માંડી અદના માણસોએ ફૂલ ચડાવ્યાં.

બે દિવસથી આમ્સ્ટર્ડેમમાં ઉત્સવની હેલી છે. આ પ્રજા આમે ઉત્સવઘેલી છે (કઈ નથી હોતી?) રસ્તા પર બમ્પર ટુ બમ્પર ટ્રા છે. હકડેઠઠ ભીડ છે. ક્યાંક રસ્તા પર સંગી પાર્ટીઓ ગાઈ-બજાવી રહી છે. ક્યાંક નાચી રહ્યું છે. એ બધાથી અલિપ્ત રહી નદી ને કૅનાલ્સમાં હોડીઓ, વહાણો, જહા હાઉસ-બોટ ઊભાં છે કે તરી રહ્યાં છે.

આવડી નાની પ્રજા, ટૂંકો ઈતિહાસ છત રેમ્બ્રાં, વર્મિયર ને વાન ગૉગ જેવા મોટા ગજા કલાકારો હોલૅન્ડે આપ્યા છે. નાના કલાકારો કેટલાય. એવું જ સંગીતક્ષેત્રે. બાઈસિ અહીંનું રાષ્ટ્રીય વાહન છે. એ પ્રજાની ગતિનું સૂચક છે. કોઈ ધમાલ નહીં, ધાં નહીં. શાંતિથી બધું ધીમે ધીમે ચાલ્યા ટ્રાફિક-જામનો કકળાટ નહીં, ભીડમાં કં નહીં.

જર્મન કવિ હેન્રિક હેન્કલે કહ્યું છે કે પ્ર થવાનો હશે ત્યારે હું હોલૅન્ડ ચાલ્યો જઈ કારણ કે ત્યાં બધું મોડું આવે છે; પ્રલય મોડો આવશે! અહીંયાં હજી પવનચક્કીઓ મળે છે, વપરાશમાં છે. એક જમાનામાં દસ હજાર પવનચક્કીઓ હતી. તેનાથી કાપવા, તેલની ઘાણી ચલાવવા, વીજળી કરવા ને પાણી ઉલેચવાનાં કામ લેવા આધુનિકતા અહીં ધીમે પગલે આવી છે, હજી સો-દોઢસો પવનચક્કીઓ ચાલે છે!

ઘણા લોકો હાઉસબોટમાં રહે છે. વીજળી, ટેલિફોન જેવી સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ છે. તમને ગમે ત્યાં સુધી નદી કૅનાલમાં એક સ્થળે રહો. ઓચાઈ અથવા પાડોશી સાથે ન ફાવે તો ઘર ચાલવા માંડો, જઈને બીજે વસો. ન મક શોધવાની ઝંઝટ કે ન સામાન પૅક કરવા માથાકૂટ, કેવી મજા! આજની તારી આમ્સ્ટર્ડેમમાં ૨૫૦૦ હાઉસબોટ છે.

અમે ક્રુઈઝમા બેસી શહેરમા એક કલાકની સફર કરી કોચમા બેસી જે જોયુ હતુ તે જહાજમા બેસીને પણ જોયુ, 'ઍન ફ્રેન્કની ડાયરી'વાળી ઍનના ગલી ને ઘર જોયા એ ઘરમા બે વર્ષ છુપાઈને ઍન ગોધાઈ રહી તે દરમિયાન તેણે ડાયરી લખેલી તે પાછળથી મળી ડાયરી જગવિખ્યાત સાહિત્ય બની ગઈ ગુજરાતી સહિત ૭૫ ભાષામા તેનો અનુવાદ થયો છે ડચ પ્રજા પુષ્પપ્રેમી છે પુષ્પો ઈશ્વરનો આશાવાદ વ્યક્ત કરે છે ઍનની ડાયરીમા પણ શ્રદ્ધાળુ આશાવાદ ટપકે છે

'બધુ સહ્યા છતા હજી હુ માનુ છુ કે લોકો હૃદયથી સારા છે હુ ઊંચે આકાશ તરફ જોઉ છુ ને તરત શ્રદ્ધા પ્રગટે છે બધુ બરાબર થઈ જશે ક્રૂરતાનો અત આવશે, શાતિ અને અતરનો આનદ પાછા આવશે '

મેરી છોટી સી દુનિયા રે

એક લાક્ષણિક શહેરમા શુ શુ હોય – દેવળ, ટાઉનહૉલ, ટાવર, ઈમારતો, બગલા, મિલ, મ્યુઝિયમ, પાર્લમેન્ટ-હાઉસ, મહેલો, બાગ-બગીચા, મેયરની ઑફિસ, યુનિવર્સિટી, ચોક, કૉન્ફરન્સ હૉલ, થિયેટર, નદીનાળા, પુલ, પૉર્ટ, ઍરપૉર્ટ, સૈન્ય-સૈનિકો, મેળા, રમતગમતના મેદાન, રેલવેસ્ટેશન, રેલવે, પવનચક્કી – એવુ કેટલુય મદુરોદામમા આ બધુ છે ફરક એટલો કે આ બધુ સામાન્ય રીતે હોય તેના કરતા પચીસગણુ નાનુ!

બીજા વિશ્વયુદ્ધમા શહીદ થયેલા જ્યોર્જ મદુરોની યાદમા હોલૅન્ડના કારીગરોએ એક વહેંતિયાની સૃષ્ટિ ઊભી કરી છે તેમા મોટાઓ જેવા જ કામ કરતુ બધુ જ નાનુ નાનુ ઊભુ કર્યું છે! ત્યાના દેવળમા ડકા બજે – નાના નાના, ત્યા ટ્રેન ચાલે – નાની નાની, વિમાન ઊડે – નાનુ નાનુ ફૂટબૉલની રમત ચાલે – નાનલાઓ વચ્ચે, લગન થાય નાનલાઓના, સાજન-મહાજન ને બૅન્ડવાજા પણ નાનલા-નાનલા દરેક જગ્યાએ સિક્કો નાખો ને બધુ નાનલુ નાનલુ મોટાની કની ચાલવા માડે!

જૂના વખતનુ એક ગીત યાદ આવી ગયુ

મેરે છોટે સે મન, મેરે છોટે સે મન મે
ઈક છોટી સી દુનિયા રે
છોટે છોટે ઘરવા, છોટી અટરિયા
છોટી સી બગીયા રે
મેરે છોટે સે મન મે છોટી સી દુનિયા રે

બહુ રમણીય સ્થળે છે શૂલપાણેશ્વરનુ આ પ્રાચીન મદિર આપણા મદિરો બહુધા પૂર્વાભિમુખ હોય છે, પણ આ પશ્ચિમાભિમુખ છે, અને એ સારુ જ થયુ છે એને ડાબે પડખે દેવનદી ને જમણે પડખે નર્મદા છે મદિરના પ્રવેશદ્વાર પર ઊભા રહીએ તો સામે વહેતી દેવનદી દેખાય (બાજુમા જ એનો નર્મદા જોડે સગમ થાય છે) ને સામે પહાડોની હારમાળા વચ્ચે દૂર સુધી લહેરાતી નર્મદા દેખાય ખરેખર સુદર સ્થાન છે આ મદિરો માટે અપાર સૌદર્યવતા સ્થાનોની પસદગી કરનાર આપણા પૂર્વ સાધુ-સન્યાસી હતા કે કવિ-કલાકાર, કહેવુ મુશ્કેલ છે

- અમૃતલાલ વેગડ

(પરિક્રમા નર્મદામૈયાની)

આરોગ્ય

સ્વચ્છતાના પાયાના સિદ્ધાંતો

ડેવિડ વર્નર

અંગત કે વ્યક્તિગત સ્વચ્છતા

૧. સવારે ઊઠીને, મળત્યાગ કર્યા પછી, ખાતાં પહેલાં અને રાંધતાં અગાઉ હાથ સાબુ અને સ્વચ્છ પાણીથી ધોવા જોઈએ. હાથ ધોવા માટે માટીનો ઉપયોગ કરશો નહીં, કેમ કે તેમાં કૃમિનાં ઈંડાં અને અન્ય જંતુઓ પુષ્કળ માત્રામાં હોય છે.

૨. નિયમિત સ્નાન કરવું. ઉનાળા જેવી ઋતુમાં દિવસમાં એક કરતાં વધુ વખત નહાવું જોઈએ. સખત કામ કર્યા પછી અથવા અતિશય પરસેવો થયો હોય ત્યારે ખાસ સ્નાન કરવું જોઈએ. સ્નાન કરવાથી ચામડી સ્વચ્છ રહે છે અને ગૂમડાં, ખીલ, ખસ, ખંજવાળ, ખોડા જેવી ચામડીની વ્યાધિઓ નિવારી શકાય છે. બીમાર વ્યક્તિઓ અને ખાસ કરીને માંદાં બાળકોને પણ સ્નાન કરાવવું જોઈએ. બીમાર બાળકને નવડાવવાથી કફ થઈ જાય, એ માન્યતા ખોટી છે.

૩. ખુલ્લા પગે ફરવું નહીં. ખુલ્લા પગે ફરવાથી અંકોડા આકારના કૃમિઓ (hook-worms) લાગુ પડવાનો ભય વધે છે. અંકોડા આકારના કૃમિનો ચેપ પગની ચામડી મારફતે શરીરમાં દાખલ થાય છે. આ કૃમિ થવાથી સખત પાંડુરોગ (anaemia) થઈ શકે છે

૪. દાંત નિયમિત સાફ કરવા. દિવસમાં બે વખત - સવારે ઊઠીને અને રાત્રે સૂતા પહેલાં -દાતણ કે બ્રશ કરવું. જમ્યા પછી કોગળા કરીને દાંત બરાબર સાફ કરવા. ગળી ચીજ ખાધા પછી ખાસ દાતણ કે બ્રશ કરવું. ટૂથપેસ્ટ ન મળી શકે તેમ હોય તો મીઠું અને ખાવાનો સોડા લઈ દાંત સાફ કરવા.

ઘરની સ્વચ્છતા

૧. ભૂંડ જેવા રસ્તે રખડતાં અને ગંદકીમાં ફરતાં પ્રાણીઓને ઘરમાં આવવા દેવાં નહીં.

૨. કૂતરાઓથી બાળકોને દૂર રાખવાં. કૂતરાને પથારીમાં ચઢવા દેવા નહીં. કૂતરાં બાળકોને ચાટે નહીં તે ખાસ જોવું. કૂતરાં પણ અનેક રોગ ફેલાવી શકે છે.

૩. બાળકો કે પ્રાણીઓ ઘર નજીક મળત્યાગ કરે તો મળ તરત જ સાફ કરી નાખવું. બાળકોને મળત્યાગ માટે જાજરૂનો ઉપયોગ કરવાની આદત પાડવી. કુટુંબમાં દરેક જણે મળત્યાગ માટે જાજરૂનો ઉપયોગ કરવો. ખુલ્લામાં મળત્યાગ એ સ્વાસ્થ્ય માટે હાનિકારક આદત છે.

૪. કપડાં સ્વચ્છ અને ધોયેલાં જ વાપરવાં. કપડાંને ધોઈને સૂર્યના તડકામાં સૂકવવાં. ઓઢવા, પાથરવાની ચાદરો અને ગાદલાં પણ વખતોવખત સૂર્યના તડકામાં સૂકવવાં. માંકડ થયા હોય તો પલંગને સખત ઊકળતા પાણીથી ધોઈ નાખવો. ઓઢવા, પાથરવાની ચાદરો પણ તે જ દિવસે ઊકળતા પાણીમાં ધોઈ નાખવી. ગૂમડાં અને દરાજ જેવી બીમારી ધરાવનાર વ્યક્તિઓનાં કપડાં સખત ઊકળતા પાણીમાં અલગથી ધોવાં, સૂકવવાં અને મૂકવાં.

૫. કુટુંબમાં દરેક વ્યક્તિના વાળ નિયમિત ધોવા તેમ જ સ્વચ્છ અને ઓળેલા રાખવા. માથામાં જૂ પડી હોય તો તરત બધાંની સાથે સારવાર કરાવવી. જૂ અને ચાંચડ અન્ય રોગોનો ફેલાવો કરે છે. ચાંચડ ધરાવતાં કૂતરાં કે અન્ય

પ્રાણીઓને અંદર આવવા દેવા નહીં

૬ ગમે ત્યાં થૂંકવું નહીં થૂંકવાથી કે ગળફો ગમે ત્યાં કાઢવાથી રોગ ફેલાય છે ખાંસી કે છીંક આવે ત્યારે મોં આગળ હાથરૂમાલ કે કપડું ઢાંકી દેવું

૭ ઘર વાળીઝૂડીને સાફ રાખવું ભોંયતળિયું, દીવાલો, રાચરચીલાની નીચેની જમીન અને દીવાલો નિયમિત ધોઈને અને વાળીને સાફ રાખવા ઉંદર, માંકડ, વંદા કે વીંછી જેવા જંતુઓ નિવાસ કરી શકે તેવા દર, ફાટ કે તિરાડ જણાય તો તરત પૂરી દેવા

૮ કાચા ઘરોને છાણમાટીથી લીપીને વ્યવસ્થિત રાખવા તેથી જંતુઓને દૂર રાખી શકાશે

ખાવાપીવાની સ્વચ્છતા

૧ સુરક્ષિત સ્થાનમાંથી મેળવવામાં આવેલું કોઈપણ પાણી ઉપયોગમાં લેતા અગાઉ ઉકાળીને ઠંડું કરવું નાના બાળકોને તો અચૂક ઉકાળીને ઠંડું કરેલું પાણી જ આપવું ખાસ કરીને ગામ કે વિસ્તારમાં ઝાડાઊલટી, કૉલેરા, ટાઈફૉઈડ કે કમળા જેવા રોગોનો વાવડ ચાલતો હોય ત્યારે તો ઘરની તમામ વ્યક્તિઓએ ઉકાળીને ઠંડું કરેલું પાણી જ વાપરવું ખુલ્લા કૂવા કે નદીમાંથી ભરવામાં આવેલું પાણી નરી આંખે ગમે તેટલું ચોખ્ખું જણાતું હોય છતાં આરોગ્ય માટે અસલામત હોય છે, રોગો ફેલાવી શકે છે અને તેથી ઉકાળીને જંતુરહિત કર્યા પછી જ તેનો ઉપયોગ કરવો

રોગોના નિવારણ માટે જેટલી આવશ્યકતા સ્વચ્છ, જંતુરહિત પાણીની છે, તેટલી જ પૂરતા પ્રમાણમાં પાણીની છે આથી, ઉકાળીને જંતુરહિત કરેલા પાણીનો ઉપયોગ કરવાની ભલામણ કરવા કરતાં પૂરતા પ્રમાણમાં પાણીનો પ્રબંધ કરવો વધુ વ્યવહારુ છે ખાસ કરીને ગરીબ કુટુંબો પાસે પૂરતા પ્રમાણમાં બળતણ ખરીદી શકે તેટલા પૈસા ન હોય ત્યારે પાણી ઉકાળીને ઉપયોગ કરવાનું કહેવું મૂર્ખામીભરેલું છે વળી, વધુ બળતણ મેળવવા માટે જંગલી અને વનસ્પતિઓનો પણ વધુ વિનાશ થાય છે બળતણ પાછળ વધુ ખર્ચ કરવા જતાં બાળકોના આહારમાં કાપ પડે એ પણ સંભવ છે પાણીને જંતુરહિત કરવાનો સૌથી સરળ માર્ગ એ છે કે પાણીને સ્વચ્છ શીશી કે પ્લાસ્ટિકની થેલીમાં ભરીને સૂર્યના સીધા તડકામાં થોડા કલાકો રાખી મૂકવું સૂર્યના તડકામાં જંતુનાશક શક્તિ રહેલી છે પાણીને સ્વચ્છ, ઢાંકેલા વાસણમાં રાખવું

૨ રાંધેલા ખોરાકને હવાઉજાસવાળા કબાટ કે જાળીમાં ઢાંકેલો રાખવો અને માખી, વંદા જેવા જંતુઓથી તેનું રક્ષણ કરવું ખાધેલા વાસણો કે જમીન પર વેરાયેલા અન્નના દાણા તરત સાફ કરી નાખવા માખી જેવા જંતુઓ રોગના જંતુઓ ધરાવે છે અને ખુલ્લા ખોરાકના સંપર્કમાં આવવાથી તે અનેક રોગો ફેલાવે છે

૩ ખુલ્લો ખોરાક ખાવો નહીં દુકાનો કે ફેરિયા પાસેથી મળતા કાપેલા ફળો, મીઠાઈઓ અને ખાદ્યપદાર્થો ખુલ્લા રાખવામાં આવે છે તેના પર માખી બેસે છે માખી પોતાના શરીર ઉપરના રોગના જંતુઓ ખોરાકમાં દાખલ કરે છે આથી, ખોરાક દૂષિત બને છે આવો ખોરાક ખાવાથી ઝાડાઊલટી, કૉલેરા, કમળો અને ટાઈફૉઈડ જેવા રોગો થાય છે

૪ ખેતી કરવામાં અને શાકભાજી ઉગાડવામાં વપરાતું પાણી પણ ઘણી વાર અસ્વચ્છ હોય છે આવા પાણીથી ઝાડા થઈ શકે છે વળી, કેટલેક ઠેકાણે ખેતરોમાં પ્રાણીઓ અને માણસો મળત્યાગ કરે છે આથી, ખેતરમાંના શાકભાજી, ફળો અને અનાજ જંતુયુક્ત બને છે ખાસ કરીને ગાજર, મૂળા, કોળું અને બટાકા જેવા કંદમૂળો જમીનની અંદર આવા દૂષિત પાણીની અંદર રહે છે આવું અન્ન

સુધી એનો સ્વાદ ચગળવા મળે ને! મને પાણીપૂરી બહુ ભાવે!'

કાચી ઉંમરે લગ્ન થઈ ગયાં અને પાછાં એકાદ વરસમાં તો તેનાથી પરવારી બેઠાં. આવી રીતે બાળપણ, કિશોરાવસ્થા ને ગૃહસ્થાશ્રમ, બધું જ પંદરસોળ વરસની ઉંમર સુધીમાં આટોપાઈ ગયું. અને એ આખોયે ગાળો તુમુલ સંઘર્ષનો ગયો.

પરંતુ પ્રતિકૂળતાઓ સામે ઝૂકી જવાનું કાંતાબહેન શીખ્યાં જ નહોતાં. પ્રતિકૂળતાઓને લાંઘી જવાનો પુરુષાર્થ જ એમણે કરી બતાવ્યો. કર્વે મેટ્રિક થયાં. હેન્ડિક્રાફ્ટનો કોર્સ કરી નિશાળમાં નોકરી મેળવી. ટ્યૂશન કરવા માંડ્યાં. આઠ વાગે ખાઈને દહીંસરથી નીકળે. ટ્રેનમાં બોરીવલી ઊતરે. ત્યાં એક ટ્યૂશન કરે. ત્યાંથી ચાલીને કાંદિવલી. ત્યાં બીજું ટ્યૂશન. કાંદિવલીથી ચાલતાં મલાડ. ત્રીજું ટ્યૂશન. મલાડથી ટ્રેન પકડી વાંદરા થઈ સાયન. સાયનમાં ચોથું ટ્યૂશન. સાયનથી ટ્રેનમાં બોરીબંદર અને ત્યાંથી ચાલતાં રત્નચિંતામણિ હાઈસ્કૂલ.

આમ, હવે સભાનપણે અમુક દિશા પકડવાનો, આપબળે જીવનનું ઘડતર કરવાનો સક્રિય અભિક્રમ શરૂ થઈ ગયો હતો. ઘરની દીવાલો તેમાં કેદરૂપ બનતી લાગી, તો તે દીવાલો તોડીને બહાર નીકળી ગયાં. નોકરિયાત મહિલાઓ માટેની હૉસ્ટેલમાં રહેતાં થયાં. પંડની કમાઈ કરતાં થઈને પગભર તો થઈ જ ગયાં હતાં. હાઈસ્કૂલની નોકરીની સાથોસાથ કર્વે યુનિવર્સિટીમાં બી.એ. ને બી.ટી. પણ થઈ ગયાં. અને હાઈસ્કૂલમાં વાઈસ-પ્રિન્સિપાલના પદે પહોંચ્યાં. શિક્ષણકાર્ય ઉપરાંત વિવિધ ઈતર પ્રવૃત્તિઓમાંયે ભરપૂર રસ લેતાં થયાં.

દરમિયાન ગાંધીવિચારનો રંગ લાગવા માંડ્યો હતો. તેથી નાનાંમોટાં સેવાકાર્યો કરતાં થયાં. સામાજિક કામોમાં ભાગ લેતાં થયાં. હરવિલાસનો સાથ મળ્યો અને બંનેએ વિનોબાજીના અહિંસક ક્રાંતિના આંદોલનમાં ઝંપલાવ્યું.

આંદોલનમાં બંને બહેનો ઓતપ્રોત થઈ ગઈ. જીવનને સાવ નવો જ વળાંક મળી ગયો. આંદોલનમાં તનતોડ કામ કર્યું. પુરુષાર્થની ચરમ સીમાઓ આંબી અનેક પરાક્રમો કર્યાં. સેવક તરીકે સર્વસ્વ સમાજને સમર્પિત કરતાં ગયાં.

આંદોલન મંદ પડતું ગયું, ત્યારે જીવનમાં ફરી એક વળાંક આવ્યો. વિનાબાજીએ કહ્યું, 'હવે ભાવનગરમાં નહીં, અભાવનગરમાં જઈને વસો.' વિનોબાજીની આ શીખનો મર્મ પકડી લઈ આધેડ વયે ગુજરાતના એક અત્યંત અભાવગ્રસ્ત એવા ધરમપુરના આદિવાસી વિસ્તારમાં જઈને બેઠાં. ત્યાં બધાનો જ અભાવ. અન્નનો અભાવ, પાણીનો અભાવ, વસ્ત્રનો અભાવ, રોજીનો અભાવ, રસ્તાનો અભાવ, વીજળીનો અભાવ. ત્યાં કાંતાબહેને મિત્રોને લઈને ધૂણી ધખાવી. આદિવાસી પ્રજાને કમ સે કમ જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો ઉપલબ્ધ કરાવી આપવાનો સેવાયજ્ઞ આરંભ્યો અને પોતાની પ્રચંડ કાર્યશક્તિનો ફરી એક વાર પરિચય કરાવ્યો.

ધરમપુરના આ સેવાયજ્ઞના પ્રાથમિક તબક્કામાં જ સાવ નવા પ્રકારની પ્રતિકૂળતાઓનો સામનો કરવાનો આવ્યો. જ્યારે બાહ્ય પ્રતિકૂળતાઓ ઝાઝી ન રહી, ત્યારે દૈહિક પ્રતિકૂળતાઓ કાંતાબહેનને ઘેરી વળી. જો તેઓ ડગી ગયાં હોત, તો પિંડવળમાં જે બધું થયું તેમાંનું કાંઈ ન થયું હોત.

૧૯૮૯માં ખાદી-મિત્રો પરના એક પત્રમાં કાંતાબહેને લખેલું: 'ભગવાન જાણે કસોટી કરી રહ્યો છે. મારું શરીર રોગોનું મ્યુઝિયમ બની ગયું છે. તમે માત્ર બે નાનાં નસકોરાંથી જ શ્વાસ લેતા હશો. હું મસમોટું મોઢું ખોલીને શ્વાસ લઉં છું. વરસોથી નાકેથી શ્વાસ લઈ શકતી નથી. નાકનું

મારુ હાડકુ વાકુ છે એક વાર ઑપરેશન કરાવી પણ જોયુ, પણ કોઈ ફરક ન પડ્યો (ફરી એક વાર ૧૯૯૪મા ઑપરેશન કરાવ્યુ, તે સફળ થયુ હતુ) કમરનો મણકો મારો લપસણો નીકળ્યો અને મને ખાસ્સો સમય પાટ પર ચત્તાપાટ સૂવાનો લહાવો મળ્યો ઍસિડિટી તો મારી કાયમની સહેલી થઈ ગઈ છે દસેક વરસથી કૅન્સરનો રોગ મારા શરીરમા અડ્ડો જમાવીને બેઠો છે હમણા તો જાણે બાટલીમા પુરાઈ રહ્યો છે પણ મિત્રો કહે છે કે એ તો બાટલીમા પુરાયેલો જિન[1] ચારેક વરસ પહેલા પેન્ક્રિઆઇટિટીસની ભયકર વેદના નરકની યાતનાનો પરચો બતાવી ગઈ (ફરી ૧૯૯૩મા પેન્ક્રિઆઇટિટીસ થયુ હતુ) રોગિષ્ઠ બનેલા પેન્ક્રિઆસે ડાયાબિટીસને જન્મ આપ્યો બેએક વરસથી ડાયાબિટીસની નાનીમોટી અનેક તકલીફો મારા માટે રોજની થઈ ગઈ છે તેમા હવે એક છોગુ ઓર ઉમેરાયુ છે બેઅઢી મહિનાથી ઍન્જાઇનાની તકલીફ શરૂ થઈ છે '

મહારોગોમા કૅન્સર અને તે પણ ત્રીજા સ્ટેજ સુધી પહોચી ચૂકેલુ ગર્ભાશયની બહાર પણ ફેલાયેલુ શરૂમા ઑપરેશન કરી નાખવાની વાત હતી, પણ તે ન થઈ શક્યુ તેની અવેજીમા કોબાલ્ટ કિરણોની સારવાર અપાઈ ત્યાર બાદ એનેસ્થેસિયા આપીને ગર્ભાશયની અદર રેડિયમ નીડલ મૂકવાની કોશિશ કરી, પરતુ ગર્ભાશયનુ મુખ જોઈએ તેટલુ ખુલ્લુ ન હોવાથી અદર નીડલ ન મૂકી શકાઈ એટલે પછી તેને બદલે યોનિમાર્ગમા ગર્ભાશયના મુખ નજીક રેડિયમ બૉમ્બ મૂક્યો સાતઆઠ ઈંચ લાબા એક સળિયાને છેડે મોટા લખોટાની સાઇઝનો આ રેડિયોઍક્ટિવ બૉમ્બ હતો પૂરા પાત્રીસ કલાક એક રૂમમા એમને એકલા સુવાડી રાખેલા ત્યારે અતિશય ત્રાસ પડ્યો અદર બળતી અગન અસહ્ય થઈ પડી હતી અને એમ થઈ ગયુ કે ગમે તે થાય, મરી જવાય તો ભલે, પણ હવે આવી સારવાર ફરી નથી લેવી પરતુ એનાથી અનપેક્ષિત એવો સુધારો થયો, અને છેવટ સુધી કૅન્સરે ફરી માથુ ન ઊચક્યુ

૧૯૯૩મા ગૉલ બ્લેડરમા પથરી થઈ ફરી ભયકર વેદના ઑપરેશન કરાવીને ગૉલ બ્લેડર કઢાવી નાખવુ પડ્યુ

હૃદયરોગ છેવટ સુધી સાથે રહ્યો ૧૯૯૧મા ઍન્જિયોગ્રાફી અને ઍન્જિયોપ્લાસ્ટી કરાવી પરતુ ત્રણ મહિનાની અદર ફરી ઍન્જિયોગ્રાફી અને ઍન્જિયોપ્લાસ્ટી કરાવવી પડી અને છેવટે ૧૯૯૫મા બાયપાસ સર્જરી કરાવી ત્યારે પણ અનેક કૉમ્પ્લિકેશન્સ થયા અને બહુ રિબાયા ૧૯૯૭મા હૃદય પહોળુ થવાનુ શરૂ થયુ ધીરે ધીરે હૃદય માડ ૧૫-૨૦ ટકા જ કામ આપી રહ્યુ છે, એમ ડૉક્ટર કહેતા તેને લીધે જાતજાતની ભારે તકલીફો રહેતી પણ એમણે કદી ખાટલો પકડી રાખ્યો નહી, એટલે ખાટલાએ પણ એમને પકડી રાખ્યા નહીં તકલીફ હોય ત્યારે ખાટલામા પડે, પણ જેવુ જરીક સારુ લાગ્યુ કે તુરત ફરી કર્મયજ્ઞમા પરોવાઈ જાય રોગનો કોઈ ધ્રાનકો કે બોજ નહીં સદાય સ્વસ્થ ને પ્રફુલ્લિત એમના સહનિવાસીઓ કહે છે કે લાગલગાટ ૨૦ વરસ આવી અનેકાનેક માદગીઓથી ગ્રસ્ત એવી એક વ્યક્તિ સાથે રહેવાનુ થયુ, છતા ક્યારેક એમ નથી લાગ્યુ કે આપણે એક ભારે રોગગ્રસ્ત દરદી સાથે રહીએ છીએ તકલીફ હોય ત્યારે હોય, બાકી સાવ નૉર્મલ ને સદાય કર્મઠ જીવન જીવતા રહ્યા કાતાબહેન કહેતા 'એ તો જે ઈશ્વરની ઇચ્છા હશે તેમ થશે પણ મર્યા પહેલા શુ કામ મરવુ?'

'રામ રાખે તેમ રહીએ'નુ એક ઉત્તમ ઉદાહરણ પુરુ પાડતા ગયા કહેતા 'હુ રામનામ અવશ્ય લઉ છુ પણ હુ ભગવાનને એવી પ્રાર્થના કરવાની નથી કે રોગમાથી મને મુક્ત કર એને

જે કરવું હોય તે કરે.' ગમે તેવા સંજોગોમાં 'જે હરિ કરશે, તે મમ હિતનું' - એવી શ્રદ્ધા કાંતાબહેનની અવિચળ રહી.

આ બીમારીઓના સંદર્ભમાં એક વાત કાંતાબહેન વારંવાર કહેતાં: 'આ બીમારીઓ એક બાજુ મને ઈશ્વરના રૌદ્ર સ્વરૂપનું, ભીષણ સ્વરૂપનું દર્શન કરાવે છે, તો તેની સાથોસાથ પ્રેમસ્વરૂપનુંયે દર્શન કરાવી જાય છે. સમાજ મારા પર કેટલો પ્રેમ વરસાવે છે! કેટકેટલા મિત્રો, પરિચિતો, અલ્પપરિચિતો મારી ચિંતા કરે છે, પ્રેમભરી સંભાળ લે છે, અનેકવિધ રીતે મદદ કરે છે! ઈશ્વરની કૃપા જ સહુના પ્રેમ રૂપે વિશેષ અનુભવાય છે.'

અને આ પ્રેમના પ્રતિસાદ રૂપે સમાજને વળી વધુ ખપમાં આવવાની એમની લગન વધુ ને વધુ દૃઢ થતી રહેતી.

હૃદયરોગની શરૂઆત થઈ, ત્યારે સુરેખાબહેને એમને લખેલું કે, 'હવે તમારે શરીરને બિલોરી કાચની બરણીની માફક સાચવવાનું છે.'

આના જવાબમાં કાંતાબહેને લખ્યું: 'હા, સાચવીશ જ ને! દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી કોઈ ને કોઈ રીતે સમાજને ખપમાં આવવું છે, એટલે શરીરને સાચવવું તો પડશે જ. પરંતુ કાચની તો કાચની, બરણી કાંઈ શો કેસમાં મૂકી રાખવા માટે થોડી જ છે? કામમાં ન આવતી હોય, તો એ શું કામની? કાચની બરણીનેય મારે બને તેટલી કામમાં લાવવી છે.'

આમ, કાંતાબહેને ક્યારેય હાર ન માની. આ રોગો અને શારીરિક તકલીફો સામે ઝૂકી જઈને પથારી પકડી લેવાનું એમણે નામ ન લીધું. એમના બુલંદ પુરુષાર્થો અને ઉજ્જ્વળ પરાક્રમો આવી બધી અનેકાનેક દૈહિક પ્રતિકૂળતાઓ વચ્ચે પણ ચાલુ રહ્યાં એટલું જ નહીં; વધુ ને વધુ મહોરતા રહ્યાં. હાર ન માનવાનો આ સંકલ્પ અને જાનની બાજી લગાવીને આખરી દમ તક ઝૂઝવાની તૈયારી કાંતાબહેનના વ્યક્તિત્વનો આ એક વિશેષ રહ્યો.

પોતાની નોબેલ પારિતોષિક વિજેતા કથા 'ઑલ્ડ મેન ઍન્ડ ધ સી'માં પેલા ધીંગા વૃદ્ધ માછીમારને મોઢે અર્નેસ્ટ હેમિંગ્વે એક ધીંગું વાક્ય બોલાવે છે: 'Man can be destroyed, not defeated - માણસનો નાશ કરી શકાય, તેને હરાવી શકાય નહીં.' માણસના અદમ્ય આત્મબળને આ જ શોભે. આ આત્મબળથી જ કાંતાબહેન અંતિમ શ્વાસ સુધી ઝૂઝ્યાં, છેવટે મોત એમના નશ્વર દેહનો નાશ કરી ગયું ત્યાં સુધી ઝૂઝ્યાં.

આવો સતત સંઘર્ષ અને પ્રતિકૂળતાઓને લાંઘી જવાનું અદમ્ય સંકલ્પબળ એ કાંતાબહેનના જીવનનું એક મુખ્ય પાસું રહ્યું. સંઘર્ષની આવી પશ્ચાદ્ભૂ ઉપર ઊપસેલાં એમના પુરુષાર્થ ને પરાક્રમ વધુ દેદીપ્યમાન જણાય છે.

(ભગિની દ્વંદ્વ 'હરિશ્ચંદ્ર'ના કાંતાબહેનના તા. ૨૩-૫-૨૦૦૦ના દિવસે થયેલા અવસાન સંદર્ભે)

('ભૂમિપુત્ર')

અખંડ આનંદનું લવાજમ

ભારતમાં રૂ. ૧૫૦

પરદેશમાં રૂ. ૬૦૦ સી-મેલ

પરદેશમાં રૂ. ૧૦૦૦ એર-મેલ

બ્રિટનને બારણેથી

પ્રણાલી

ડૉ આદમ ઘોડીવાળા

(૧)

અગ્રેજો પ્રણાલીગ્ગ્ખુ પ્રજા છે સામાજિક, રાજકીય ક્ષેત્રે પ્રણાલી ઊભી કરે અને તેનુ જતન કરે નિયમ-પેટાનિયમ-અધિનિયમની જજાળ ઓછી ઘણોખરો વ્યવહાર પ્રણાલીઓ મુજબ ચાલે આવી એક પ્રણાલી 'સર્જરી'ની છે હુ અહી આવ્યો ત્યારે વાતચીતમા કોઈ કહે કે, 'આજે એમ પી ની સર્જરી છે' કે 'મારે કાઉન્સિલરની સર્જરીમા જવાનુ છે' ત્યારે મને આ 'સર્જરી'નો અર્થ સમજાયેલો નહી શબ્દકોશમા જોયુ તો લખેલુ કે, સર્જરી એટલે શસ્ત્રક્રિયા, વાઢકાપ તથા દાક્તર કે દતચિકિત્સક દર્દીઓને તપાસે તે સમય અને સ્થળ 'એમ પી ની સર્જરી' સાથે આ અર્થ બેઠો નહી પછી જાણકારને પૂછતા ખબર પડી કે, નિયત સમય, નિયત સ્થળે ધારાસભ્ય પોતાના મતવિસ્તારના માણસોને મળી તેમની દાદફરિયાદ સાભળે તેને 'સર્જરી' કહેવાય દરેક ધારાસભ્ય પોતાની 'સર્જરી'નુ સમયપત્રક બહાર પાડે અને તે અનુસાર લોકોને મુલાકાત આપી તેમના પ્રશ્નો સાભળે અને નિકાલ લાવે લોકશાહીમા લોકો અને શાસકો વચ્ચેના સતત સપર્ક માટે આ પ્રણાલી અનિવાર્ય ગણાય છે આ જાણ્યુ ત્યારથી મારા મનમા 'એમ પી ની સર્જરી' વિશે કુતૂહલ જાગેલુ તક મળે ત્યારે કોઈ એમ પી ની સર્જરીમા જઈ જોવુ એવુ મનોમન નક્કી કરેલુ

ગયે મહિને આવી તક અનાયાસે મળી બ્લૅકબર્નના એક ભાઈ પાચેક વર્ષ પર ભારતથી આવેલા કાયદાકીય આટીઘૂટીને લીધે કાયમી વસવાટની મજૂરી મળવામા ઢીલ થયેલી તેમને કોઈએ બ્લૅકબર્નના ધારાસભ્ય જૅક સ્ટ્રોની સર્જરીમા જઈ વાત કરવાની સલાહ આપેલી આ ભાઈએ જૅક સ્ટ્રોની સેક્રેટરીને ફોન કરી મુલાકાત માટે સમય નક્કી કરેલો અગ્રેજીની ઝાઝી ફાવટ નહી તેથી મને દુભાષિયા તરીકે સાથે લેવાનુ નક્કી થયેલુ નિયત સમયે અમે બેગોર સ્ટ્રીટ કૉમ્યુનિટી સેન્ટર પહોચ્યા બરોબર પોણાપાચ વાગે કશા ઠાઠમાઠ વગર એક ગાડીમા જૅક સ્ટ્રો અને એમની સેક્રેટરી આવી પહોચ્યા સાથે એક સુરક્ષાવાળો હતો જે છાનોમાનો પ્રતીક્ષા ખડના એક ખૂણે બેસી ગયો જૅક સ્ટ્રોએ સૌને 'હલો' કહ્યુ, અને સેન્ટરના એક નાના ઓરડામા સર્જરી શરૂ થઈ હાથમા કાગળ લઈ જૅક સ્ટ્રો પોતે આ ઓરડામાથી બહાર આવે અને મુલાકાતીનુ નામ બોલે બારણે આવકાર આપી હસતે મોઢે અદર લઈ જાય વાતચીત પૂરી થતા ઊભા થઈ પોતે બારણુ ખોલી તેને વિદાય આપે અને બીજા મુલાકાતીને અદર લે આમ તો અગ્રેજ અતડા ગણાય પણ આવા પ્રસગે ઉષ્માનો અનુભવ કરાવે

પાચેક મુલાકાતો પછી બારણે આવી જૅક સ્ટ્રોએ 'યોનસ પટેલ'ના નામની જાહેરાત કરી એટલે યુનુસ અને હુ અદર ગયા નાની ઓરડી, ખૂણે પેન અને કાગળના પૅડ સાથે જૅક સ્ટ્રોની સેક્રેટરી બેઠેલી રૂમમા બીજી ત્રણ ખુરસીઓ ટેબલ પણ નહીં જૅક સ્ટ્રોએ સસ્મિત અમને બેસવા જણાવ્યુ પછી પોતે બેઠા મેં કહ્યુ, 'હુ ઈન્ટરપ્રિટર છુ આ યુનુસ પટેલ જૅક સ્ટ્રોએ

હકીકત સાંભળી. પાસપૉર્ટ જોઈ, યુનુસનો ફોટો જોઈ મજાક કરી કે, તાજા થયા છો. એમની સેક્રટરી આ બધો સમય વાતચીતની નોંધ કરતી રહી. છેવટે યુનુસનો હોમ ઑફિસ રેફરન્સ નંબર લઈ કહ્યું કે, તમને છ સપ્તાહની અંદર જવાબ મળશે.

મુલાકાત દરમિયાન મને કે યુનુસને બ્રિટનની પાર્લમેન્ટના એમ.પી. અને ગૃહમંત્રીની હાજરીમાં છીએ એવો જરાય ભાર ન વર્તાયો. જૅક સ્ટ્રોના પહેરવેશથી લઈને વાણીવર્તન 'કેઝ્યુઅલ' - સહજ. આખી મુલાકાત નેતાગીરી કે સાહેબગીરીની સભાનતા વગર 'રિલૅક્સ્ડ' - નિરાંતવા વાતાવરણમાં પતી. જૅક સ્ટ્રોની વાતચીત કે 'બૉડી લૅંગ્વિજ'માં કશુંય ભારેખમ કે કડાકૂટિયું નહીં. સેન્ટરની બહાર નીકળ્યા ત્યારે યુનુસ હળવોફૂલ પોતાની વાત ગૃહમંત્રીએ સાંભળી તેની ધરપત.

ઘંટ વગાડનારની રાવફરિયાદ બાદશાહ સાંભળતો એ વાત ઈતિહાસની ચોપડીમાં વાંચેલી. એકવીસમી સદીમાં આ જહાંગીરી દરબાર 'સર્જરી'રૂપે ચાલે છે તેનો જાતઅનુભવ થયો.

(૨)

પ્રણાલી કઈ રીતે ઊભી થાય છે તેના ઉદાહરણરૂપે બ્રિટનની નિશાળોમાં તાજેતરમાં દાખલ થયેલી 'ઍન્ટિ-બુલિંગ પ્રૅક્ટિસ' - એટલે ડાંડાઈ વિરોધી કારવાહીની પ્રક્રિયા સમજવા જેવી છે.

દસેક વરસ અગાઉ 'પજવણી'ની સમસ્યા વિશે નિશાળોમાં ગંભીર રીતે વિચારાતું ન હતું. બાળકોમાં આવું બધું તો ચાલ્યા કરે એવું વલણ હતું. ઓગણીસસો નેવુંમાં શિક્ષણખાતાએ બુલિંગની સમસ્યા સમજવા સાત હજાર વિદ્યાર્થીઓને આવરી લેતું સર્વેક્ષણ હાથ ધર્યું. એના તારણથી જણાયું કે, બ્રિટનની નિશાળોમાં પજવણીની સમસ્યા ખાસ્સી ગંભીર છે. શાળા આ અંગે સુસ્પષ્ટ પ્રણાલી ન પાડે તો કંઈ કેટલાંય બાળકો ચુમાઈને બેસી રહે અને ચૂપચાપ રિબાયા કરે. સર્વેક્ષણને આધારે પ્રૉ. પિટર સ્મિથે અહેવાલ તૈયાર કર્યો. એમાં જણાવાયું કે, નરમ બાળકો શાળામાં ડાંડ વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા થતી રિબામણીનો ભોગ ન બને તે માટે દરેક શાળાએ 'પૉલિસી' અને 'પ્રૅક્ટિસ' નક્કી કરી અમલમાં મૂકવાં. આવી પ્રણાલી પાડવા સાત સ્તરીય પ્રક્રિયા પણ સૂચવી:

૦ નિશાળમાં સર્વેક્ષણ દ્વારા તથા વાલીઓ સાથે મુલાકાતો ગોઠવી સમસ્યાનું સ્વરૂપ સમજવું, અને તે અંગે સભાનતા ઊભી કરવી - રેઈઝિંગ અવૅર્‌નેસ.

૦ વિચારોની આપલે અને પ્રત્યાયનમાં વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, વાલીઓને જોતરી બુલિંગ અંગેના દષ્ટિબિંદુ જાણવાં અને આ અનિષ્ટ કાઢવા કયાં પગલાં લેવાં તે વિશે સૂચનો મેળવવાં - કન્સલ્ટેશન્ પ્રૉસેસ.

૦ બુલિંગ વિરુદ્ધ પ્રણાલીનો ખરડો તૈયાર કરી સુધારાવધારા માટે વિદ્યાર્થીઓ, વાલીઓ, શિક્ષકોના પ્રતિનિધિઓને આપવો. ડ્રાફ્ટ પૉલિસી.

૦ ખરડાને આધારે નીતિ દસ્તાવેજ ઘડવો જેમાં ડાંડાઈની વ્યાખ્યા, પ્રતિકાર માટે પગલાં, માળખું, સમયપત્રક અને મૂલ્યાંકનનો સમાવેશ કરવો - પૉલિસી ડૉક્યુમેન્ટ.

૦ નિયમો અને કાર્યશૈલીને અનુસરી પજવણીના બનાવ સાથે કામ પાડવું - ઇમ્પ્લિમેન્ટેશન.

૦ પ્રણાલીને અનુસરાય છે કે નહીં તે બાબતે નિયમન કરવું - મૉનિટરિંગ.

૦ વર્ષાંતે પ્રણાલીની અસરકારકતા ચકાસવી અને જરૂરી સુધારા કરવા - રિવ્યૂ.

આ બધાનો હેતુ શાળાનિરીક્ષકોને પ્રસન્ન

કરવા દસ્તાવેજ તૈયાર કરવાનો નહીં પણ મજકૂર પ્રણાલી શાળાપરિવેશનુ અવિનાભાવી અગ બને એ હોય

આ માર્ગદર્શન આધારિત 'પાયલટ પ્રૉજેક્ટ' તૈયાર થયો અને શેફિલ્ડની નિશાળોમા બે વરસ તેની કાર્યક્ષમતાની ચકાસણી થઈ પરિણામ 'ઉત્સાહપ્રેરક' મળ્યા પજવણીના બનાવોની માત્રા ઘટી રિબામણીનો ભોગ બનનાર બાળકો વધુ સખ્યામા હિમત કરી ડાડ સામે ફરિયાદ કરતા થયા કોઈ બાળકની પજવણી થતી હોય તો અન્ય બાળકો છેટા રહી તમાશો જોવાને બદલે તે બાળકની પડખે રહેતા થયા ડાડાઈ છતી થતા ડાડ વિદ્યાર્થીઓની હિમત તૂટી અને તે પાછા પડ્યા

આ પ્રૉજેક્ટ પછી શિક્ષણખાતાએ દરેક શાળાને પોતાના સજોગો અને વાતાવરણ મુજબ બુલિગ વિરોધી પ્રણાલી ઘડવાનુ સૂચન કર્યું

મારી શાળા કન્યાશાળા એટલે બુલિગના બનાવો ઓછા છતા ક્યારેક ઉપલા વર્ગની કોઈ રણચડી નાની વયની વિદ્યાર્થિનીને પજવે એમ બને એટલે શિક્ષકો વિદ્યાર્થિનીઓ, વાલીઓ સાથે મસલત કરી 'પજવણીમુક્ત શાળા'ની પ્રણાલી ખડી કરી જેની વિગતો ટૂકમા પ્રસ્તુત છે

ઉત્તરદાયિત્વ '

શિક્ષકગણ, વિદ્યાર્થિનીઓ અને વાલીઓને જણાવવાનુ કે, આ નિશાળમા બુલિગ સ્વીકાર્ય નથી ડાડાઈ કરનાર સામે યોગ્ય પગલા લેવાના તમામ પ્રયત્નો અમે કરીશુ

હેતુઓ

૧ શાળા 'બુલી ફ્રી' - ડાડમુક્ત બને

૨ દરેક વિદ્યાર્થિની સલામતી અનુભવે

૩ સતામણીનો ભોગ બનનારને રક્ષણ મળે

૪ દરેક વિદ્યાર્થિનીને ખાતરી થાય કે, તેણે કોઈ પણ પ્રકારની રિબામણીને સહી લેવાની જરૂર નથી

૫ વિદ્યાર્થિનીને વિશ્વાસ જાગે કે, શાળામા તેની મૂઝવણ સાભળનાર અને ડાડ સામે પગલા લેનાર વ્યક્તિઓ છે

વ્યાખ્યા

બુલિગ એટલે કોઈને અસ્વસ્થ કરે, ત્રાસદાયક થાય, રજાડે, સતાપે, હડધૂત કરે, દબડાવે કે ભય પમાડે એવા વાણીવર્તન આ ત્રણ પ્રકારે થાય

શાબ્દિક ખીજવવુ, અપશબ્દ કહેવો, બોલવામા કડકાઈ વાપરવી, *ઉદ્ધત* થવુ, ધમકાવવુ

ઉર્મિલ અમૈત્રીભર્યા થવુ, એકલા પાડવુ, આખો કાઢવી, અફવા ફેલાવવી, નફરતથી જોવુ, ચેનચાળા કરવા

શારીરિક વસ્તુ આચકી લેવી, વસ્તુ સતાડવી, વસ્તુ ભાગવીતોડવી, ભોય પછાડવુ, માર મારવો

અભિગમ

૧ કોઈ બનાવ સામે 'આખ આડા કાન' ન કરવા - નેવર સે, ઈગ્નોર ઈટ

૨ બને પક્ષોને સાભળવા

૩ મક્કમ રહેવુ

૪ ભોગ બનનારને હિમત આપવી

૫ શિક્ષક, 'પીઅર્ ગ્રૂપ' અને વાલીઓની સામેલગીરી રાખવી

કાર્યશૈલી

શાળામા દસ વિદ્યાર્થિનીઓના 'પીઅર મિડિએશન ગ્રૂપ' - સહાધ્યાયી લવાદી પચની રચના કરાઈ આ શાળાના પ્રાગણમા, રમતના મેદાનમા, પુસ્તકાલયમા, કૉરિડૉરમા કે મુતરડીમા બુલિગનો બનાવ બને તો આ પચ વચ્ચે પડે બને પક્ષોને સાભળી સમજાવટ કરે ફરી નહીં થાય એની બાયધરી લે બનાવની અને લવાદીની નોધ લખે જો બનાવ ગભીર પ્રકારનો

હોય અથવા 'બુલી' આ ગ્રૂપને ન ગાંઠે તો મામલો શિક્ષક સુધી જાય. શિક્ષક વાલીને બોલાવે. વાલીની હાજરીમાં બુલીને ચેતવણી આપે. યોગ્ય સજા કરે.

અનુભવે જણાયું કે, પીઅર મિડિએશન એટલે સમવયસ્ક લવાદીની પદ્ધતિ ઘણી અસરકારક છે. નવમા, દસમા ધોરણની આ દસ વિદ્યાર્થિનીઓને શિક્ષણ ખાતાના નિષ્ણાતોએ શાળામાં ત્રણ દિવસ તાલીમ આપેલી. તેમાં 'ઝઘડા નિવારણ' કૌશલ્યો ઉપરાંત પોસ્ટર, કવિતા, નાટકો દ્વારા શાળામાં 'ઍન્ટિ બુલિંગ' વાતાવરણ કઈ રીતે ઊભું કરવું તેનો સમાવેશ થયેલો.

કાળક્રમે બ્રિટનની શાળાઓમાં બુલિંગ સામેના પ્રતિકારની અને બુલિંગને 'ટોટલી અનૂઍક્સૅન્ટેબલ' એટલે તદ્દન અસ્વીકાર્ય ગણવાની પ્રણાલી પડતી ગઈ. આ બધું લાંબી લેખણે લખવાનો હેતુ એ કે, શાળામાં કે સંસ્થામાં અનિષ્ટ પેસે તો આ પ્રજા હાથ જોડી કળિયુગને દોષ દઈ બેસી રહેતી નથી. અનિષ્ટને નાથવા ને કાઢવા વૈજ્ઞાનિક અભિગમ અપનાવે છે. કમ્મર કસે છે. હિંમત હારતી નથી. ક્યારેક તો એક જ વ્યક્તિ પહેલ કરે છે. અંગ્રેજના આ લક્ષણનો ઉલ્લેખ કરતાં મિસિસ થૅચર કહે છે, 'વન થિંગ અબાઉટ્ બિઈંગ બ્રિટિશ ઇઝ ધૅટ યૂ ટેઈક ધી ઈનિશિએટિવ્. યૂ ડૂ નૉટ વેઈટ ફૉર સમવન ટુ ટૅલ યૂ વૉટ્ ટુ ડૂ, યૂ રાઈઝ ટુ ધી ઑકેઝન ઍન્ડ ડૂ ઈટ ઑન્ યૉર ઓન' - ...બ્રિટિશ હોવાનો એક અર્થ એવો કે તમે પહેલ કરો છો. બીજું કોઈ તમારે શું કરવું તે ચીંધે તેની રાહ જોઈ બેસી રહેતા નથી. તમે સમો આવે સાબદા થાવ છો અને કરવાપાણું જાતે જ કરો છો. રાષ્ટ્રીય મુદ્દાની જાહેર ચર્ચા થાય અને ડિસ્કોર્સ-સંવાદ રચાય ત્યારે કેવી ભાષા વપરાવી જોઈએ? બ્રિટનમાં જાહેર વિધાનોમાં પોલિટિકલી કરૅક્ટ-રાજકારણમાં માન્ય ભાષા વાપરવાની પ્રણાલી છે. નેતાઓ કે સમૂહ માધ્યમો પૂર્વગ્રહયુક્ત, ઉશ્કેરણીજનક, ઝેર ઓકતી કે અભદ્ર ભાષા ન વાપરે તેવી બધાંની સમજ અને અપેક્ષા છે. એટલે જ હમણાં શરણાર્થીઓને પ્રશ્ને 'બોગસ' - તરકટી શબ્દનો ઉપયોગ થયો તેની સામે ભારે ઊહાપોહ જાગ્યો. રૂઢિચુસ્તોના ઢંઢેરામાં શરણાર્થીઓ સંદર્ભે પ્રયોજાયલા બ્રિટન ઈઝ બિઈંગ ફ્લડેડ બાય અસાયલમ· સીકર્સ - બ્રિટન શરણાર્થીઓથી ઊભરાય છે, 'એન્ડ ધ સ્કૅન્ડલ' - આ કૌભાંડનો અંત આણો, આની સામે 'ટફ' - કડક પગલાં લો, એવા શબ્દપ્રયોગો સામે કમિશન ફૉર રેસિઅલ ઇક્વોલિટી - વંશીય સમાનતા નિગમે વાંધો ઉઠાવ્યો 'એવી દલીલ થઈ શકે, આવી મારકણી ભાષાથી સમાજમાં 'રૅસિઅલ હૅટ્રિડ' - વંશદ્વેષને ઉત્તેજન મળશે. મજૂર પક્ષ શરણાર્થીઓ પ્રત્યે કૂણો છે એવું દર્શાવવા ઢંઢેરામાં કહેવાયું કે, એમણે શરણાર્થીઓ માટે આ દેશને 'સૉફ્ટ ટચ્ - બોડી બામણીનું ખેતર બનાવી દીધો છે. આ કૌભાંડ પાછળ પ્રત્યેક બ્રિટિશ કરદાતાના માથાદીઠ ૧૬૦ પાઉન્ડ ખરચાય છે.

કાઉન્સિલે કહ્યું કે, આવી શૈલીથી બ્રિટનના રાજકીય પક્ષોએ કમિશન સાથે જે સમ્મતિપત્ર પર સહીઓ કરેલી તેનો ભંગ થાય છે. આ સમ્મતિપત્રમાં ચોખ્ખું લખ્યું છે કે, 'વાણીસ્વાતંત્ર્યનો ઉપયોગ વંશ, રાષ્ટ્રીયતા કે ધર્મ સામે પૂર્વગ્રહ ઊભા કરી રાજકીય લાભ ખાટવા માટે નહીં થાય. પ્રજાના વિવિધ સમૂહો વચ્ચે દ્વેષ કે ટકરાવ જગવે એવું સાહિત્ય પક્ષો પ્રગટ કરશે નહીં કે પ્રગટ કરનારની પીઠ થાબડશે નહીં.' આ સમ્મતિપત્ર પર ટૉરી નેતા વિલિયમ હેગ અને લેબર નેતા ટૉની બ્લૅર બંનેએ મત્તું માર્યું છે.

હોપ હૅન્લને કહ્યુ કે, 'ટૉરી ઢંઢેરાથી તદુરસ્ત પ્રણાલીનો ભગ થાય છે ' હાર્ડપિકે જણાવ્યુ કે, 'મત મેળવવા આ મુદ્દાને ભડકાવવો એ 'ઈક્સ્ટ્રીમલી ડેન્જરસ' છે ' ટૉરીના મુદ્દાને મોળો પાડવા લેબરે પણ જાહેર ચર્ચામા શરણાર્થીઓ સદર્ભે 'ટફ લૅંગ્વિજ' - કડક ભાષામા વાત કરવા માડી એટલે હાર્ડવિકે કહ્યુ કે, 'આવા નિવેદનોથી વશદ્વેષી અતિમવાદીઓ ગેલમા આવી જશે તેમને ચાનક ચઢશે '

બેપાચ શબ્દોના 'લૂઝ' - બેદરકારીભર્યા કે ખધાઈભર્યા ઉપયોગને કારણે ટૉરી પક્ષને માથે ચારે બાજુથી પસ્તાળ પડી અજના આહુજાને આની વિરુદ્ધમા લખવા - ટુ કન્ડેમ ધ યૂઝ ઑવ્ સચ લૅંગ્વિજ ઈન અ પબ્લિક ડિબેટ - જાહેર ચર્ચામા આવી ભાષાના ઉપયોગની ઝાટકણી કાઢવા - લડનના ટાઈમ્સે એક આખુ પાનુ ફાળવ્યુ અજનાએ બેધડક લખ્યુ કે, આવી પૂર્વગ્રહયુક્ત અને તિરસ્કાર દર્શાવતી શૈલી 'ઑફેન્સિવ' - દુભવે તેવી છે શરણાર્થીઓ વિશેના સમાચારની હેડલાઈનમા 'સ્વૉમ્પ' - ધાડેધાડા શબ્દ વાપરવા બદલ ખુદ ટાઈમ્સની ટીકા કરી આવા 'ઈન્ફ્લૅમૅટરી કવરેજ' - જલદ પત્રકારત્વની શૈલીથી દેશમા સઘર્ષ સર્જાશે એમ જણાવ્યુ ગરીબ, લઘરવઘર શરણાર્થીઓ માટે ડેઈલી મેઈલમા 'વાઈલ' - ગોબરા શબ્દ વપરાયો તે સામે વાધો લીધો ડેઈલી મેઈલના અહેવાલમા ચાલાકી પણ થઈ અહેવાલની શરૂઆતમા સમતોલ અને વિધાયક છે એવી ભ્રામક છાપ ઊભી કરવા પત્રકારે લખ્યુ કે, 'હુ રગદ્વેષી નથી મારે કાળા મિત્રો પણ છે બ્રિટનમા શરણાર્થી તરીકે આવી વસેલા રામ ગિદૂમલ જેવા સારા માણસોય છે પણ ' અને આ 'પણ' પછીના લખાણમા 'રેફ્યુજી બૅશીંગ' - શરણાર્થીઓને મારી કૂટી નાખ્યા છે રામ ગિદૂમલે આ લખાણ સામે રોષ દર્શાવતા કહ્યુ કે, 'મારા માટે બે શબ્દો સારા લખી, વખાણ કરી એના ઓઠે આ પત્રકારે અન્ય શરણાર્થીઓને હડધૂત કર્યા છે - આઈ ફૅલ્ટ અઝ ઈફ ધે વૅર યૂઝિંગ મી ઍઝ અ કવર - શરણાર્થીઓને હલકા ચીતરવા જાણે તેમણે મને આવરણ તરીકે વાપર્યો છે ' આવી ભાષામા લખાયેલા સમાચારો અને તત્રીલેખો શરણાર્થીઓને 'એક્સેપ્ટેબલ ઑબ્જેક્ટ ઑવ્ રિડિક્યુલ ઍન્ડ અબ્યૂઝ' - હાસી કરવા અને ગાળ દેવા માટે સર્વસ્વિકૃત લક્ષ્યાકો બનાવી દે છે આવા લખાણોનો આશય 'વ્હીપિંગ અપ્ અ ફ્રેન્ઝી - ઉશ્કેરાટને ચાબુક ફટકારી બેકાબૂ કરવા'નો હોય છે સમાપન કરતા આવા લખાણોને અજના 'સિનિસ્ટર' - હાઉ ઊભો કરતા દુષ્ટ લખાણો તરીકે વર્ણવે છે

હકીકતે તો બ્રિટનમા જે 'રાજકીય પનાહગીરો' તરીકે આવે છે તેમા આશરે ઍંસી ટકા 'જેન્યુઇન' નથી, પણ વાધો તેમને પેસતા અટકાવવા કે પોતાને દેશ પાછા મોકલવા સામે નથી વાધો છે એમના અગેની ચર્ચામા જે જલદ ભાષા વપરાઈ તેની સામે આમા ડર એ છે કે, આનાથી બધા વસાહતીઓ પ્રત્યે દ્વેષ જાગે રગદ્વેષીઓને બહાનુ મળે વસાહતી કે પરદેશીને ધિક્કારવાનો અભિગમ 'રિસ્પેક્ટેબલ' - ભદ્ર ગણાતો થાય કાયદેસરના વસાહતીને પણ ઘૂસણખોરનુ લેબલ લગાડવામા ફાવતુ આવે, 'ક્લાઈમેટ ઑવ્ ફિઅર' - ભયનુ વાતાવરણ ઊભુ થાય ક્રૉયડનના વડા પાદરી વિલ્ફ્રેડ વૂડે કહ્યુ કે, આવી 'ઈવોકેટિવ લૅંગ્વિજ - લાગણી ભડકાવતી ભાષાને કારણે જ વાત આગળ વધી રિવર્સ ઑવ્ બ્લડ - લોહીની નદીઓ સુધી પહોચે છે '

આ ઊહાપોહને પરિણામે તરત જ 'રિસ્પૉન્સિવ' - પ્રતિભાવક્ષમ સરકારે 'બોગસ' શબ્દનો ઉપયોગ ટાળવાનુ વચન આપ્યુ આમ

સભાના લીડર માર્ગરિટ બૅકે એ કહ્યું કે, તેઓ પોતે, વડા પ્રધાન ટૉની બ્લૅર અને ગૃહમંત્રી જૅક સ્ટ્રૉ 'આર વૅરી ઍન્કસસ ટુ ઍવૉઇડ યુઝિંગ ટર્મ્સ વિચ મે કૉઝ હૉસ્ટિલિટી' - વડા પ્રધાન સમેત અમે બધા વેરઝેર પેદા કરી એવી ભાષાનો ઉપયોગ ટાળવા આતુર છીએ. ગૃહખાતાના સનદી અધિકારીઓને પણ આડેધડ કે આક્રમક શબ્દપ્રયોગો ન કરવાની સૂચના અપાઈ છે.

વાત એમ છે કે, એક મુદ્દાની જાહેરચર્ચામાં મંદ અણછાજતા શબ્દો વપરાયા. હથિયારો તો ખખડ્યાં નથી. પણ તે નિમિત્તે જાહેરચર્ચાના સ્વરૂપ અને નિયમો અંગે જ જાહેરચર્ચા જાગી. આ ચર્ચા મુક્ત રીતે થઈ. આંખ કાઢી કે દબડાવીને લઘુમતીનો બોબડી બંધ કરી દેવાના પેંતરા ન થયા. અન્યોની લાગણી અને માંગણી ધ્યાનમાં લેવાયાં. સરકાર, વિરોધપક્ષ અને સમૂહ માધ્યમોએ વાતને વેળાસર વાળી લીધી. સુસંસ્કૃત પ્રજાએ પાણી પહેલાં પાળ બાંધી. જાહેરચર્ચા માટેની તંદુરસ્ત પ્રણાલીનું જતન થયું.

મધુર કાવ્ય

નાજુક પુષ્પ પર ઊડાઊડ કરતાં નમણાં પતંગિયાઓને નિહાળી તેની સુગંધ, સૌંદર્ય, સુખાનંદની આ અદ્‌ભુત ત્રિવેણી અમૃતયાત્રા માટે આફરીન પોકારી જવાય છે. હા, મધુમક્ષિકા તેમાંથી મધ એકઠું કરે તે અન્ય જીવ માટે ઉપયોગી ખરું, પરંતુ ભ્રમર તો પુષ્પને ચૂસી જ લે છે. એને સુંદરતા સાથે શું લેવાદેવા? એટલે જ શિરપાવ રૂપે પતંગિયું અવનવા રંગે, રૂપે મઢાયું હશે ને?

એક ફૂલને તોડો, શિરચ્છેદ કરો તેની અસરે અવકાશનો દૂર સુદૂરનો તારલો હલબલી જાય એવું કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની આર્દ્ર કલમે લખાયું. કડક બીજમાંથી આવા પુષ્પની નજાકત પ્રગટાવવા માટે કેવી નાજુક કરાંગુલિઓ, કુમળી હથેળીનો ઉપયોગ થયો હશે?

ઇન્દ્રધનુષના સાતે રંગો સર્જનારને ઓછા પડ્યા હશે અનેક રંગ - મિશ્રણના ભાતીગળ રંગોની તુલિકા (પીંછી) સર્જાઈ. પુષ્પ - પતંગિયાનું સર્જન થયું. નવનવીન, નવનીત સર્જાતું જ રહે છે. મેઘધનુષ તો આભાસ માત્ર, જ્યારે આ પુષ્પ અને પતંગિયું તો સત્ય, નિતાન્ત સત્ય!

પુષ્પો એટલે પરમના હસ્તાક્ષરો અને નિર્દોષ પતંગિયાં એટલે એ લિપિને, મધુર કાવ્યને ઉકેલવા મથતા ફિરસ્તાઓ!

- રસિક ચંદારાણા

ગૃહગંગાને તીરે

ક્યા ગઈ બાળપણની સરળતા ?

સલિલ ને કુનાલ બે ભાઈઓ છેલ્લા થોડા વરસોથી એકબીજા સાથે બોલતા ન હતા બેઉ વકીલ હતા બેઉ એકબીજાથી સ્વતત્ર પ્રૅક્ટિસ કરતા હતા એક ફોજદારી કેસ લેતો હતો, બીજો દીવાની આમ, એકબીજાને સામસામા આવી જવાના સયોગ ઊભા થતા નહીં પણ એક કેસનો આરોપી બેઉ પ્રકારના કેસમા સડોવાયેલો અને એ કેસમા બેઉ આમનેસામને આવી ગયા

બેઉ વચ્ચે અણબનાવ થઈ ગયો, કારણ કે એકની હાર બીજાની જીત બની બસ, ત્યારથી બેઉ વચ્ચે અબોલા થઈ ગયા સમય જતો ગયો એમ અબોલા દુશ્મનાવટમા પલટાઈ ગયા સગાવહાલા, સ્નેહી સર્વ જાણી ગયા કે બેઉ એકબીજાને દુશ્મન માને છે

પછી તો કોઈ પ્રસગ હોય ને બેઉ ભાઈઓને આમન્ત્રણ મળ્યા હોય, બેઉ હાજર રહ્યા હોય તો એ બે ભાઈઓ પર જ લોકોની નજર હોય! એમના હાવભાવ, વાણી, વર્તન – સૌ કુતૂહલથી જોયા કરે લોકોના માટે એ એક તમાશો થઈ જાય!

સલિલ ને કુનાલની મમ્મી કેતકીબહેન દીકરાઓના આ અબોલાથી દુ ખી થાય પણ શુ કરે? દીકરાઓ બુદ્ધિશાળી હતા તેઓ સ્વબળે આગળ વધ્યા હતા બેઉએ આપકમાઈમાથી વિશાળ બગલા બાધ્યા હતા સપત્તિ ને પ્રતિષ્ઠા એકઠી કરી હતી એમની સ્વતત્ર ઓળખ હતી ક્યાય એમને માની જરૂર ન હતી માને પૂછવા જવુ પડે એવુ ન હતુ પોતાની તાકાત પર તેઓ મુસ્તાક હતા

કેતકીબહેન આધુનિક જમાનાથી વાકેફ હતા તેઓ જાણતા હતા કે સતાનોને માબાપની ગરજ હોય ત્યા સુધી જ માબાપનુ કહ્યુ માને પણ એક વાર પાખોમા જોમ આવ્યુ ને મુક્ત ગગનમા વિહરતા થયા પછી તેઓ પાછુ વાળીને જોતા નથી એમની દુનિયામા માબાપનુ સ્થાન ગૌણ બની જાય છે માટે માબાપે પોતાનુ માન જાળવવુ હોય તો સતાનોના માર્ગમાથી એક બાજુ હટી જવુ ને ચૂપ રહેવુ ઘણા માવતર સતાનોને વગર પૂછે કોઈ સલાહ આપતા નથી

આમ, કેતકીબહેને એકાદ વાર દીકરાઓને મનમેળ કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો, કહ્યુ 'તમારે ગમે તેટલી દુશ્મનાવટ હોય તોય એ બાહ્ય કારણોસર થઈ છે, એ કારણ આજે મોટુ દેખાય છે પણ જિદગી આખીના સદર્ભમા જુઓ તો એ કારણ ખખેરી નાખવા જેવુ લાગશે ભાઈ ભાઈનો પ્રેમ ચિરકાળનો છે એક માના પેટે જન્મેલા, એક જ ઘરમા સાથે ઊછર્યા છો એક પિતાની આગળી ઝાલીને ઘરની બહાર નીકળ્યા છો તમે બધુ સમાનપણે પામ્યા છો તો આ વિસવાદ શુ કામ? ભૂલી જાઓ મતભેદ ને એક થઈ જાઓ '

પણ બેઉ દીકરાઓએ માની વાત માની નહીં, 'તને કઈ સમજ ન પડે' કહીને માને ચૂપ કરી દીધી કેતકીબહેન મનમા દુભાય છે, મૂઝાય છે, પીડાય છે પણ મનની વેદના મનમા ભડારી રાખે છે એના લીધે શરીર લથડવા માડ્યુ અવારનવાર છાતીમા દુખાવો ઊપડે, દિવસો સુધી માથુ દુ ખે, ચક્કર આવે પણ ખેચે રાખે પતિ અનિલભાઈ પાસેય આ વાત છેડે નહીં, એમની પાસે તો એ

ભૂલેચૂકેય દીકરાઓનાં નામ લે નહીં.

સમય પસાર થતો જાય છે, દીકરાઓ માબાપનેય ખાસ મળવા નથી આવતા, જાણે સગાઈનું સગપણ જતું રહ્યું છે. અનિલભાઈ ને કેતકીબહેનને જીવનમાંથી રસ ઊડી ગયો, પરંતુ જીવ્યા વગર ઓછું ચાલે છે?

એક દિવસ અનિલભાઈ એમની દુકાને ગયા હતા, ને કેતકીબહેનને છાતીમાં દુખાવો ઊપડ્યો. બાજુમાં રહેતા સુધાબહેને તાત્કાલિક અનિલભાઈને ખબર આપી ને ડૉક્ટર બોલાવ્યા. ને ડૉક્ટરે દવાખાનામાં દાખલ કરવાની સલાહ આપી. કેતકીબહેનને દવાખાનામાં ખસેડ્યાં. બેઉ દીકરાઓને ખબર આપી. તેઓ દોડતા આવ્યા. એક દીકરો ડાબી બાજુ બેઠો. બીજો જમણી બાજુ. બેઉ માને પંપાળે છે. અનિલભાઈને માની તબિયત વિશે પૂછે છે પણ બેઉ એકબીજા સાથે બોલતા નથી.

કેતકીબહેન લગભગ બેભાનાવસ્થામાં હતાં. તેમને ભાન આવ્યું ને બેઉ દીકરાઓને પોતાની પાસે બેઠેલા જોઈને ખુશીની લહેર હૃદય-મનમાં પ્રસરી ગઈ. એમને થયું – મારી નાદુરસ્ત તબિયતે બેઉ ભાઈઓને બોલતા કર્યા.

આશાભર્યા સૂરે એમણે પૂછ્યું: 'બેઉને રાગ થઈ ગયો?'

દીકરાઓ ચૂપ રહ્યા. બોલ્યા નહીં. કેતકીબહેને પ્રશ્નાર્થ દૃષ્ટિથી પતિ સામે જોયું. પતિ જાણતા હતા કે જો સાચી વાત કહીશ તો કેતકીને દુ:ખ થશે, પણ તે પત્ની આગળ જૂઠું બોલી ન શક્યા, છેતરી ન શક્યા. એમણે નિરાશામાં ડોકું ધુણાવીને 'ના' કહી.

કેતકીબહેનનું હૈયું જાણે બેસતું ગયું. ઉદ્વિગ્ન અવાજે બોલી ઊઠ્યાં, 'શું થયું છે તમને... મારે ક્યાં સુધી રાહ જોવાની?' આટલું બોલતાંય શ્રમ પડ્યો હોય એમ આંખો મીંચી દીધી. અનિલભાઈને ધ્રાસકો પડ્યો કે પત્ની હૃદયમાં બળાપો લઈને જ મરી જશે કે શું? દીકરાઓના હૃદય પીગળશે નહીં. એમની માની ઇચ્છા પૂરી નહીં થાય. દરેક માબાપની અંતરતમની એક ઇચ્છા હોય છે કે એમનાં સંતાનો સંપથી એક થઈને રહે. શું અમારી આ 'ઇચ્છા વણસંતોષાયેલી રહેશે?

એમણે વ્યાકુળ હૈયે દીકરાઓ સામે જોયું, એમની આંખમાં ઠપકો હતો. થોડી વાર થઈને કેતકીબહેને આંખો ખોલી. દીકરાઓ સામે જોયું. સલિલ બોલ્યો: 'તને જો એવી રીતે સુખ મળતું હોય તો હું બોલું.'

કુનાલ બોલ્યો: 'તારા ખાતર હું બોલું.'

કેતકીબહેન ચિડાઈ ગયાં, બોલ્યાં: 'મારા ખાતર કે મારી પર દયા કરીને બોલવાની જરૂર નથી. તમે બેઉ ભાઈઓ છો. તમારે તમારા ખાતર બોલવાનું છે. સાથે હશો તો તમારી તાકાત વધશે. આટલું બોલતાં બોલતાં એમને ખૂબ કષ્ટ પડ્યું. એકદમ શ્વાસ ઊપડ્યો. અનિલભાઈએ બૂમ મારી. નર્સ દોડતી આવી. પાછળ ડૉક્ટર આવ્યા. છાતીમાં બે ઇંજેક્શન મારી દીધાં. નર્સે બધાને બહાર કાઢ્યા. એણે અનિલભાઈને કહ્યું: 'પેશન્ટ ડિસ્ટર્બ થાય એવું ન થવું જોઈએ, નહીં તો પછી અમને દોષ ન આપશો.

દીકરાઓને હવે જ્ઞાન થયું કે મા જઈ રહી છે. આ ઘડી વીતી જશે ને બધું મનમાં જ રહી જશે. માંને સંતોષ આપવાની તક ફરીથી નહીં મળે. મા જશે પછી અમને કોણ સુલેહ કરવાનું કહેશે?

બેઉ જણને બાળપણ યાદ આવી ગયું. નાના હતા ત્યારેય તેઓ લડતા હતા. મારામારી કરતા હતા. એકબીજાની વસ્તુઓ લઈને તોડીફોડીને ફેંકી દેતા હતા. પણ એ બધું થોડી ક્ષણો માટે. એમની ધાંટાધાંટ સાંભળીને મા દોડી આવતી ને બેઉને વઢતી, સમજાવતી ને બેઉ એકબીજાને 'સૉરી' કહીને પાછા એક થઈને રમવા માંડતા.

કોણે કોને માર્યું કે કોણે કોની વસ્તુ તોડી એ ભૂલી જતા

, તો હવે કેમ તેઓ ભેગા થઈ નથી શકતા? ક્યા ગઈ એ સરળતા ક્યા ગયુ એ કહ્યાગરાપણુ? ત્યારે તો મા જે કહેતી એ બેઉને સાચુ લાગતુ ને એના કહ્યા મુજબ વર્તતા, ને ખુશ રહેતા તો અત્યારે કેમ માની વાત સાચી નથી લાગતી? અબોલા થયા ત્યારથી મા દુ ખી છે એ વાત બેઉ જાણે છે પણ માના દુ ખથી કેમ તેઓ દુ ખી નથી થતા? તેઓ કેમ આવા લાગણીશૂન્ય અને ઘમડી થઈ ગયા છે? હવે માની એમને જરૂર નથી? બેઉના હૃદયમા આવા વિચારો આવે છે ને પસ્તાવાનો પાર નથી રહેતો બેઉએ એકબીજા સામે જોયુ આખો આસુથી ભરાઈ ગઈ બેઉના મો પર લાગણી હતી એકે હાથ લબાવ્યો, બીજાએ પકડી લીધો

અનિલભાઈએ આ જોયુ ને એમને અપરપાર શાતિ થઈ મનોમન બોલ્યા 'કેતકી તુ ઝટ સાજી થઈ જા તારા દીકરાઓ હવે એક થયા છે '

કલાકો પછી ડોક્ટરે જ્યારે કેતકીના રૂમમા જવાની છૂટ આપી ત્યારે બેઉ ભાઈઓ હાથ પકડીને સાથે ગયા કેતકીએ આ જોયુ ને એ જોતી જ રહી, એના હૃદયમા આનદ આનદ થઈ ગયો

હાશ, દીકરાઓ વચ્ચે હવે કોઈ વૈમનસ્ય નથી એના મનને નિરાત થઈ ઈશ્વરનો આભાર માન્યો

— અવતિકા ગુણવત

નારીનો નવજન્મ

મહિનો માસ ગામડે રહી આવ્યા બાદ, ઘર ખોલતાની વારમા જ તેની ચકળવકળ નજર આમતેમ ફરીને ટપાલના ઢગલા પર સ્થિર થઈ રહી હજી તો ગાડીમાથી સામાન ઉતારાતો હતો છતાયે તેણે ઝપાટાબધ અલૈપઝલપ નજર ટપાલ પર ફેરવી લીધી પારિત તેમા દેખાયુ નહીં થોડીક નિરાશા સાથે સાડીનો છેડો ખોસી તે કામે વળગી પણ જીવ તો પેલા ટપાલના ઢગલામા જ હતો ફરી એક વાર ઢગલો ફેદ્યો, તે બબડી, 'નર્યા શૅર્સના જ કાગળિયા' ત્યા તો અચાનક લપાઈછુપાઈને બેઠેલી ટપાલ ડોકિયુ કરી ગઈ હતુ તેરી કી! કાન પકડીને તેને બહાર કાઢી ઇન્તેજારી હતી, ગભરાટ હતો, આશા હતી, તલસાટ હતો ખોલતા ખોલતા તો અર્જુનની જેમ 'સીદન્તિ મમ ગાત્રાણિ રોમ હર્ષ ચ જાયતે' એવુ બધુ થવા માડ્યુ કાગળના મજકૂર પર અકગતિયાની જેમ નજર ફરતી ફરતી એક જગ્યાએ ખોડાઈ રહી 'વાર્તા સ્વીકાર્ય છે ' અર્જુનને જેમ પક્ષીની ડાબી આખ માત્ર જ દેખાતી તેમ ફક્ત આ બે જ શબ્દો 'એન્લાર્જ' થઈને આખાયે કાગળ પર જાહેરાતની નિયૉન લાઇટની જેમ ઝબૂક ઝબૂક થઈ રહ્યા એણે પોતાની જાતને સાહી લીધી આશા શક્યતામા પરિણમી રહી હતી અતિ હરખમા ભ્રમ તો નથી થઈ રહ્યો ને, એમ વળી વળી એ શબ્દો પર તે ળળી ળળી રહી પછી આનદમિશ્રિત ક્ષોભ સાથે પતિશ્રીને આ કાગળ વચાવ્યો વાચતાની વારમા જ પતિના મો પર અચરજ હતુ, કૌતુક હતુ, આનદ તો ચોક્કસ હતો જ 'હે, ક્યારે? મને તો ખબરેય નહીં'

વાત સાચી એમને તો શુ, ઘરમા કે બહાર કોઈનેય ક્યા ખબર હતી? પાચ દાયકા પૂરા કરતી એક પ્રૌઢાએ સસારના અકોડાબદ્ધ ગૂથાયેલા પચીસ વર્ષો બાદ ફરી એક વાર ધ્રૂજતા હાથે કલમ પકડી હતી કૉલેજમા ભણતી ભણાવતી ત્યારે સાપ્તાહિકો, સામયિકો વગેરેમા થોડુઘણુ પરચૂરણ એવુ લખતી ત્યાર બાદ આટલા લાબા ગાળામા અગત પત્રો સિવાય કાઈ લખાયુ નહી તેને ડર હતો કે સામયિકમા એની કૃતિ અસ્વીકૃત થાય, ઘરમા બધાને ખબર

પડી જાય અને હાંસીપાત્ર થવાય. તે બીકે પોતાની સાહિત્યકૃતિને ગુપચુપ શબ્દદેહ આપ્યા કરતી.

નિવૃત્ત પતિદેવની તો દી આખો ઘરમાં હરફર ચાલુ જ હોય. નાની દીકરી કૉલેજ જતી-આવતી હોય. પણ ક્યારેક ક્યારેક થોડોક સમય એનો પોતાનો બની રહેતો, ત્યારે ટુકડે ટુકડે બધાથી છાનીમાની પોતાની સાહિત્યરચનામાં ઉમેરણ કર્યા કરતી. કોઈક આવી ચડે તો સંતાડી દેતી. એકમાત્ર સાક્ષી બની રહેતી બારેક વર્ષની કામવાળી. એને કુતૂહલ થતું કે સતત રાંધ્યા કરતાં મારાં બહેનને લખતાં પણ આવડતું હશે? શું લખ લખ કરે છે? એ કાંઈ પૂછવા જતી તો એને ડારી-ધમકાવીને ચૂપ કરી દેવાતી.

ઉનાળો નજીક હતો. ગામડે તો જવાનું જ હતું. સીઝનના ઘઉં-અથાણાં વગેરે બધું પરવારી લીધું હતું. થોડોક સમય મુઠ્ઠીમાં બચ્યો હતો તેટલામાં મનમાં ગોઠવેલા મુદ્દા પરથી વાર્તા જેવું કાંઈક રચ્યું હતું. બપોરે તો સામાન બાંધવાનો હતો. ગુરુવાર આમેય એને ગમતો. સવાર તો એને વધારે ગમતી. દીકરી કૉલેજ ગઈ. બધાનાં ચા-પાણી પતાવી દીધાં. થોડીક કાચીપાકી રસોઈ પણ કરી લીધી. પતિદેવ તો છાપાં લઈને હીંચકે બેઠા એટલે કલાક બે કલાક સાચા. ઘરની અંદર સાવ એકલી એવી એ પતિદેવના ટેબલ-ખુરશી પચાવી લઈ લખવા બેઠી. પ્રૌઢગૃહિણીને તો આવાં અલગ 'સ્ટડી ટેબલ' હોતાં હશે? હા, 'ડાઈનિંગ ટેબલ' હોઈ શકે. લખતી વખતે ફોન તો ચાલુ જ રહેતો.

કેટલાયે દિવસથી ગટર સાફ કરવા બોલાવેલ સફાઈકામદાર બહેનને પણ તે જ દિવસે મુરત મળ્યું! ઊભા થવું જ પડ્યું. પાણી રેડો, નળ ચાલુ કરો, બંધ કરો, પૈસા આપો, ઓછા છે, સાડલો આપો વગેરે ચાલ્યું. કેટલીયે ઊઠબેસ થઈ પડી. ત્યાં તો પતિદેવ સ્નાન માટે રૂમમાં આવી રહ્યા હતા. જલદી જલદી બધો લેખ ને પથારો લઈ, બીજા રૂમમાં ગઈ. ત્યાં તો કોઈ મહેમાન આવ્યું. 'એમની' સાથે મહેમાનના પણ નાસ્તો-પાણી પતાવ્યાં. વળી પાછી ત્રીજા રૂમમાં ગઈ. બાઈ બાઈ ચાળણીની જેમ ફરતી રહી. ત્યાં તો બાર વાગી ગયા. પોસ્ટ ઑફિસે બપોરે એકની રિસેસ પહેલાં પહોંચવાનું હતું. ક્યારે જવાશે, ક્યારે પાછાં અવાશે એમ વિચારતાં વિચારતાં પોતાની સાહિત્ય રચનાની ફેર નકલ પર નજર કરી તો ખબર પડીકે એક આખું પાનું જ લખવાનું બાકી રહી ગયેલું!

લખાણ તો કાળી સ્યાહીથી જ લખવાનું હોય. હવે થયેલું એવું કે બિલાડી બચ્ચાં સાથે સાત ઘર બદલે તેમ લેખન પથારી સાથે રૂમ બદલવામાં પેલી કાળી પેન આડા હાથે ક્યાંક મુકાઈ ગઈ. રઘવાટમાં તે જડી પણ નહીં. નાછૂટકે છેવટે ભૂરી સ્યાહીવાળી પેનથી જ એ પાનું લખાયું, જેમતેમ. ઉતાવળે પોસ્ટ કરવા દોડી. 'ફર્સ્ટ ઈમ્પ્રેશન ઇઝ ધી લાસ્ટ ઈમ્પ્રેશન'વાળો વિચાર આવ્યો તેવો જ દૂર હડસેલી મૂક્યો. મનમાં તો ઉચાટ એ હતો કે ઘરે પાછા આવીને કુટુંબીઓને વેળાસર જમાડવાનાં હતાં. ક્યાંક મોડું ન થઈ જાય!

જે સામયિકમાં વીસ-પચીસ વર્ષો પહેલાં લખતી હતી તેમાં જ ફરીથી 'શ્રીગણેશ' કરવા એવું નક્કી કરેલ. તંત્રીને લગભગ ગરબડિયા અક્ષરોમાં, કંઈક અંશે અવાચ્ય એવો કાગળ લખાયો. લેખ લખવાનો મહાવરો હવે જરાયે નહીં. આથી, નવા નિશાળિયાની જેમ જોડણીની ભૂલોય થઈને રહી, છેકછાક પણ થઈ. માસ્તર નાપાસ કરશે તો? એ બીક સાથે લખાણ આખરે ગુરુવારે જ પોસ્ટ થઈને રહ્યું. વર્ષોથી અંદર જે કાંઈ ઘૂંટાતું-અટવાતું હતું તે; 'કેથાર્સીસ' થયું હોય એવી રાહત અનુભવાતી હતી.

બીજે દિવસે જ એ ગામડે જવા રવાના થઈ ગઈ લગ્ન પહેલા તે 'જ્યોતિષશાસ્ત્ર'મા માનતી પણ અહીં આવી તો પતિદેવ તો એના ખાસ્સા વિરોધી ઉપરાત સુ-પતિ મળી જવાથી એને ભવિષ્યભાખનની કાઈ પડી ન હતી પણ હવે આ સાહિત્યિક લખાણ લખાયા બાદ જાણ્યે અજાણ્યે એની નજર દૈનિકપત્રની 'ભવિષ્યવાણી'ની કૉલમ પર ફરવા માડી પ્રગતિનો યોગ છે, આકસ્મિક લાભ છે, ઉજ્જ્વળ ભવિષ્ય આવી રહ્યુ છે, ધારણા ફળશે એવુ એવુ વાચવા આખ તરસતી જોકે, બીજે જ મહિને આ ધારણા ફળી પણ ખરી કૃતિ 'સ્વીકાર્ય છે'ની મહોર સાથે તત્રીશ્રીનો ઉપરોક્ત કાગળ મળ્યો પતિદેવ પણ ખુશ એ વળી નફામા હમણા તો બધાથી છાનુ રાખવુ ને બધાને અચાનક 'સરપ્રાઈઝ' આપી ચકિત કરી દેવા એવુ બનેએ નક્કી કરેલ

પછી તો એક સપરમે દહાડે થૈ થૈ આનદ આપતુ એના લેખવાળુ સામયિક આશ્ચર્ય બનીને આગણ આવીને ઊભુ રહ્યુ તત્સમાટ થટકાટ બની ગયો નામ લખાણ બરાબર ચકાસી-તપાસીને, ધબકતા હૈયે ભગવાનને ધર્યું ને પછી પતિદેવને સોપ્યુ એકીશ્વાસે એ વાચી રહ્યા એમના ચશ્માની પેલે પારથી પલપલિયા દેખાઈ રહ્યા હતા સાથોસાથ એમનો કસરતી સીનો પોરસાઈ રહ્યો હતો બપોરની રિસેસમા નાની દીકરી કૉલેજથી આવી તો પતિદેવ તો ઉત્ખપદૂદા થઈ એને બતાવવા દોડ્યા પણ એણે એમને સાનમા વાર્યા ભોજન પહેલા બ્રહ્મજ્ઞાન નકામુ એ ન્યાયે મુખવાસ સાથે એના હાથમા જે આશ્ચર્ય મુકાયુ તેનુ પ્રતિબિબ દીકરીની આખમા ઝીલવા મમ્મી તૈયાર થઈ રહી

અરે, એ તો દડદડ કરતુ વહી નીકળ્યુ લખાણ વાચતા પહેલા જ માત્ર નામ જોઈને જ તે મમ્મીને ભેટી પડી મમ્મીનુ નવુ લેખિકા રૂપ જોઈને દીકરી તો અડધી અડધી થઈ રહી પછી તો અતરગ બહેનપણીને ઑફિસમાથી તાબડતોબ ગૃહિણીએ બોલાવી તેણે પણ નામમાત્ર જોઈને જ આનદાશ્ચર્યથી નવાજી ગામમા જ પરણાવેલી મોટી દીકરી પણ દોડતી આવી એની પણ એ જ હાલત બધાની આખમાથી આશ્ચર્ય આનદરૂપે વરસી રહ્યુ એની ખુશીમા સહભાગી થવા અચાનક જ આગણામા 'ભડલીનો ભાદરવો' વરસી રહ્યો એના ઝાડવા, છોડવા, ફૂલડા બધા નહાતા નહાતાં, ડોલતા-કૂદતા એને અભિનદન આપી રહ્યા પાદડે પાદડે હર્ષાશ્રુ ટપકી રહ્યા ઘરમા જતા આવતા બધાની હસતા હસતા આખ ભીની થતી જોઈને પેલી અબુધ એવી નાનકડી કામવાળી પણ બહાવરી બનીને રડુ રડુ થઈ રહી 'શુ થયુ બહેન?' જવાબ મળ્યો કે, 'હુ જ લખ લખ કરતી'તી તે આ ચોપડીમા છપાણુ છે ' તે પણ હરખાઈ ઊઠી, 'બહેન, આટલા ખુશ તો મે તમને ક્યારેય જોયા નથી ' ઑફિસીના ગયા બાદ એની તાનાશાહી એકમાત્ર આ કામવાળી પર જ ચાલી શકતી

પ્રાઈમરી સ્કૂલમા ભણતી દસ વર્ષની દૌહિત્રી તો રિસાઈ બેઠી, 'મારુ નામ તમારી વાર્તામા કેમ નથી?' એને સમજાવી, 'આ વાર્તા પ્રસગ બન્યો ત્યારે તો તારો જન્મ પણ થયો ન હતો ' 'તો વળી શુ થઈ ગયુ? નામ તો વાપરવુ જોઈએ ને?' એણે ફુગ્ગો ઓર ફુલાવ્યો સહસા યાદ આવી ગયુ, લેખોની જૂની ફાઈલ કાઢી, પચીસ વર્ષ પહેલા લખાયેલી એની એક વાર્તાની નાયિકાનુ નામ તો સયોગવશાત્ દૌહિત્રીનુ જ નીકળ્યુ 'અનુજા ' એને બતાવ્યુ પરાણે વહાલ ઊભરાઈ આવે એવુ મધ મીઠુ તે હસી પડી ફુગ્ગો થોડોક સોસવાયો તો ખરો બીજે દિવસે 'લેટેસ્ટ બ્રાન્ડ'ની મોઘીદાટ પેન ભેટમા આપતી ગઈ ને

આગલા દિવસના જ તોરમાં કહેતી પણ ગઈ, 'આ પેનથી હવે મારું નામ તમારી વાર્તામાં આવવું જોઈએ. પણ પેલા મેલા-જૂના કાગળમાં નહીં, નવાનક્કોર કાગળમાં હં, કે!' અંગ્રેજી મીડિયમમાં ભણતી આ નાનકી ગુજરાતી બાળા ગુજરાતી લખાણ સાદ્યંત વાંચી ગઈ એ તો વળી સોનામાં સુગંધ ભળી રહી. બહેનપણીએ તો બધે હોંશે હોંશે જાહેરાત કરી દીધી હતી. સંબંધીઓના ફોન આવવા માંડ્યા. એને ગમતાં ફૂલ આવવા લાગ્યાં. જાણે સંગીત ગુંજવા લાગ્યું. નાની દીકરી તો ડઝનબંધી કાળી પેન અને થોડાએક લખવાના 'પૅડ્સ' લઈ આવી. હિતેચ્છુઓએ પ્રેમથી નવડાવી દીધી. જન્માષ્ટમી હમણાં જ ગઈ હતી અને ગણેશચતુર્થીને હજી વાર હતી. ત્યાં તો આ બે વચ્ચે એક નવો જ ઓચ્છવ એને ત્યાં ઊજવાઈ રહ્યો.

બહારગામ પરણાવેલી દીકરીએ તો આવીને તુરતાતુરત જ વાંચી લીધું ને પૂછી લીધું, 'આટઆટલાં વર્ષો કેમ ન લખ્યું?' મમ્મીએ જવાબ આપ્યો થોડુંક હસતાં હસતાં, 'તમારા પપ્પાજીના ડંડા અને રિવૉલ્વર સામે નાજુક પેન બિચારી દબાઈને ખૂણામાં બેસી ગઈ'તી.' પપ્પાની વહાલી દીકરીએ લાગલો જ સવાશેરિયો સામો પકડાવ્યો, 'રહેવા દો, હવે તો ડંડો અને રિવૉલ્વર, એ ભરાઈ બેઠાં છાનાંમાનાં માળિયામાં, બાકી તો બધી પેનની જ બોલબાલા છે.' 'રિવૉલ્વર સામે જોર પકડતી પેન!' કેવું સચોટ ચિત્ર!

શ્વસુર જેવા સમાજના એક મુરબ્બી એવા વયોવૃદ્ધ વડીલે તો એમના હૂંફાળા અને પ્રેરણાદાયી આશીર્વચનથી સન્માનિત કરતો એક પત્ર આ લખાણ સાથે બીડીને એની કૉપીઓ સગાંસંબંધીઓને ઉત્સાહભેર વહેંચી. સિત્તેરની નજીક પહોંચેલાં સંબંધી એવાં એક બાએ તો આંખે ઝામરની તકલીફ હોવા છતાં આંખો ખેંચી ખેંચીને કેટલીયે વાર, વારંવાર વાંચી વાંચીને વાર્તા જાણે સાવ મોઢે કરી લીધી. જે કોઈ પરિચિત મળતું તેમને અક્ષરોક્ષર, કાનોમાતર, અલ્પ કે પૂર્ણવિરામ અને એ જ ઢાળ સાથે વર્ણવતાં. ઘરના સભ્યોને તો શું, પોતાને પણ આવું અકબંધ યાદ હશે કે કેમ એ શંકા ખરી! સંબંધીઓનું આનાથી વિશેષ સન્માનપત્ર બીજું કયું હોઈ શકે? પિયરથી આઈનો/માનો વળતો જ ફોન આવ્યો: હરખ એનો ક્યાંયે માતો ન હતો. ધીમે રહીને જાણે કાનમાં પૂછ્યું: 'જમાઈસાહેબને ગમ્યું તો છે ને? નહીં તો... (લેખ લખવાનું બંધ કર.)' માને દીકરીની ખુશી કરતાં સ્વાભાવિક જ સંસારની ચિંતા વિશેષ હતી. નાની દીકરીએ તો આ સામયિકની એક કૉપી એના થેલામાં જ રાખી મૂકી હતી. જે મળતું તેને જાદુગરની અદાથી થેલામાંથી કાઢીને 'છક્' કરી દેતી. જોકે, બધાંને ઝટ 'ક્લિક' થતું નહીં. તેમની આંખોમાં પ્રશ્ન ઊઠતો, 'કોણ આ લેખિકા?' દીકરી સહેજ ચિઢાઈ જતી, 'અરે, આ તો મારી મમ્મી!' હોં!' એમની આંખોમાં પ્રશ્નની જગ્યાએ આશ્ચર્ય મોં વકાસીને બેસી જતું. આ બધાંએ તો એ ગૃહિણીને ગરમાગરમ રોટલી ઉતારતાં જ જોયેલી. ઘણાખરાને એના નામની જ ખબર ન હતી. બધાં એને 'તાઈ' મોટી બહેનથી જ ઓળખતાં.

બધાંએ એને ચોવીસમાંથી બાવીસ કલાક તો રસોડામાં જ જોઈ છે. (પડોશીઓ ઉવાચ). ઘર સજાવતી કે મહેમાનોને આવકારતી જોઈ છે. ભરતગૂંથણ કરતી કે બાગકામ કરતી ભાળી છે. સાડીની પાટલી સહેજ ઊંચે ચઢાવીને, સાડીનો છેડો કમરમાં ખોસીને, 'સૂંથણા જેવો સાલ્લો' (પતિ ઉવાચ) પહેરીને સતત કામ કરતી જ જોઈ છે. તંત્રી લખતા હતા કે લખાણ લખાયા પછી

સમાર્જન કરો હા, તાબાપિત્તળના વાસણ આમલીથી ઊટકી ઊટકીને, ચોમાસાના સાચવેલ પાલકપાણીથી વીછળી વીછળીને દીવાન ખાનામા તે ચમકાવતી રહી પણ પોતાની જાતનુ તે સર્જકતાનુ સમાર્જન કરવાનો ક્યારેય ખ્યાલમાત્ર એને નહોતો આવ્યો સાસરીમા તો નહીં, પણ પિયરમા પણ ક્યા કોઈને ખાસ યાદ રહ્યુ હતુ એના એકમાત્ર આદર્શ એવા, ફ્રેન્ડ, ફિલૉસૉફર અને ગાઈડ જેવા નલુતાઈ/માસી સતત ટોક ટોક કરતા રહેતા, 'તુ લખ, તુ લખ અગદી મુરલી ગબાઈ!' (સાવ અથાઈ ગઈ રે મારી બ'ઈ) રસોડા અને અથાણા, દવાખાના અને જિયાણામા રાજીખુશીથી રચેલપચેલ રહેતી એક પ્રૌઢ ગૃહિણીને હવે રહી રહીને રસોડામા બફારો થવા માડ્યો હતો ખુલ્લા આકાશ નીચે મનગમતી મુક્તિની મહેક માણવાના ઓરતા જાગી રહ્યા હતા ક્રિસ્ટલ અને કોકરીની વાતો, હીરા અને વિલદીની વાતો, પટોળાને પૈઠણીની વાતોમા એને મૂઝારો થઈ રહેતો આ ઉમરે એની પાસે બધુ હતુ ઘર, વર, સસાર – બધુ જ હર્યુંભર્યુ એકમાત્ર ખેવના હતી પોતાની આગવી ઓળખની, ચિરપરિચિત એવી પોતાની ઓળખ

એની પોતાની ખરી ખુશી બહાર બતાવી શકાત તો પોતાના લેખવાળા એ સામયિકને ગેટેની જેમ માથે મૂકીને એ નાચી હોત, જે એને માટે ફરીથી એક વાર નવજીવન લાવ્યુ હતુ હવે મન મૂકીને લખી શકાશે, મત્તાવાર રીતે પતિના ટેબલ-ખુરશી ખુલ્લેઆમ વાપરી શકાશે મન ભરીને વિહરી શકાશે

પેલા રૂડા દિવસે શ્રીકૃષ્ણના 'ઉત્તિષ્ઠ' જેવા (સાહિત્યકૃતિ) 'સ્વીકાર્ય છે' – શબ્દો તે પામી ન હોત તો તે પણ અર્જુનની જેમ પાણીમા બેસી જાત, કદાચ ફરી ક્યારેય ન લખત આ વયે ફરી આત્મવિશ્વાસ કેળવવો કઠિન તો ખરો જ આ ધન્યતાની પળે તે આ સામયિકની કૃતજ્ઞ થઈ રહી જેણે તેનો ખૂટતો આનદ પૂરો કરી અખડ આનદનો અહેસાસ કરાવ્યો, જેણે એનુ ખોવાયેલુ નામ ફરી ગોતી દીધુ સામા આવી રહેલા નોરતાને વધાવતો ગરબો રેડિયો પર ગુજી રહ્યો હતો જે ગીત ગોતતી હતી તેની તરજ એને કાને સભળાઈ રહી હતી રહી રહીને એકની એક ટૂક વારે વારે એના મનમા ઘૂમરાતી હતી 'જડ્યુ, જડ્યુ રે લોલ!'

– અરુણા બિલ્ગી જાડેજા

તમે તમારી પત્નીની ટીકા કરો ત્યારે એક વાત ધ્યાનમા રાખજો - કે પોતાના એ બધા દોષોને કારણે જ તો એ જેને પરણેલી છે તેના કરતા વધુ સારો વર મેળવી શકી નથી

દુકાન હતી. પણ તેમને થાય, 'એમાં કંઈ ના વળે! મારે તો પરદેશ જઈને અખૂટ દ્રવ્ય કમાવું છે, અને તેની લહાણી કરવી છે.' ઈશ્વરે તક આપી અને તેણે ઝડપી લીધી. એક વહાણમાં થોડોઘણો માલ ભરીને ઊપડ્યા. દરિયા રસ્તે, ઘણા દિવસો વિતાવ્યા બાદ, આફ્રિકા પાસેના માડાગાસ્કર ટાપુએ તેમનું વહાણ લાંગર્યું. તે દરમિયાન મધદરિયે અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓ વેઠી. બચ્યો તેટલો માલ વેચ્યો. નાનીમોટી નોકરીઓ પણ કરી. આગળ જતાં ખૂબ કમાયા. બે પુત્રો અને બે પુત્રીઓના પિતા બન્યા. યુગાંડા રાજ્યમાં સ્થિર થયા.

અઢળક દ્રવ્ય જેમ જેમ કમાતા ગયા, તેમ તેમ વાપરતા પણ ગયા. તે સમયે વડોદરાથી પંડિત આનંદપ્રિયજી પોતાના ગુરુકુળની કેટલીક બાળાઓ સાથે આફ્રિકાના પ્રવાસે ગયેલા. તે બાળાઓના શારીરિક શિક્ષણના પ્રયોગો નાનજીભાઈએ જોયા અને તેઓ ખુશ થયા. પોતાની પુત્રીઓને ત્યાં દાખલ કરી અને વડોદરા જેવું જ 'ગુરુકુળ' પોતાના વતન પોરબંદરમાં સ્થાપવાનું સ્વપ્ન સેવ્યું. ઈ. સ. ૧૯૩૫માં રૂપિયા સાઠ લાખના ખર્ચે, ગુરુકુળ સ્થાપ્યું અને તેને વિકસાવ્યું. હિંદ અને આફ્રિકા વચ્ચે અનેક આંટાફેરા કર્યા. દેશ જોયો. દુનિયા જોઈ. જીવનને જાણ્યું ને અનુભવ્યું.

સાથે તેમના આત્માના સતત વિકાસની પ્રક્રિયાને ખોરંભે ના પાડવા દીધી. એશઆરામી જીવન પ્રત્યે તેમને ભારે નાપસંદગી હતી. જીવ્યા ત્યાં સુધી કંઈ ને કંઈ પ્રવૃત્તિ કરતા જ રહ્યા. ગુરુકુળની બાળાઓને દેશ અને દુનિયાનો પ્રવાસ કરાવે. નવી નવી સંસ્થાઓ સ્થાપે અને તેને વિકસાવે. આફ્રિકામાં જમીન લીધી. ખેતી કરી. જીનેરીઓ નાખી. ચા અને કૉફીનો વેપાર કર્યો. આર્યસમાજ તરફ આકર્ષાયા અને ધનના પ્રવાહને તે દિશામાં વાળ્યો.

તેમની મોટી પુત્રી સવિતાદીદીએ વડોદરામાં સ્નાતિકા થયા બાદ પોરબંદરના ગુરુકુળનો વહીવટ સંભાળી લીધો. તેમને મણિપુરી નૃત્યની ભારે રુચિ હતી. ઈમ્ફાલ જાય, ત્યાં રહે અને તેનો શાસ્ત્રાનુસાર અભ્યાસ કરે, તામ્રપત્રો મેળવે. દેશવિદેશમાં કાર્યક્રમો આપે. ગુરુકુળમાં આવે ત્યારે બાળાઓ સાથે હળેમળે, તેમને નૃત્ય-નાટ્ય ઉપરાંત ગીત-સંગીતની તાલીમ આપે. લગભગ એક હજાર બાળાઓ રહે, ભણે અને પોતાના જીવનનો સમતુલિત વિકાસ કરે. ધોરણ પાંચથી બાર સુધીની શાળા અને બી.એ. સુધીનું મહિલા વિદ્યાલય. ત્રણ ત્રણ દિવસો સુધી તેના વાર્ષિક ઉત્સવો ઊજવાય, તેમાં મહાનુભાવો પધારે. બાળાઓને તેમનાં પ્રવચનોનો લાભ મળે. પ્રવાસો અને પર્યટનો તો ચાલુ જ રહે. સંસ્થાની બસ દ્વારા નાનામોટા પ્રવાસો યોજાય. શિક્ષિકાબહેનો ગુરુકુળમાં રહે, બાળાઓને સાચવે અને ભારતીય સંસ્કારોનું સિંચન કરે. સવાર-સાંજ યજ્ઞો થાય. સંસ્કૃત ભાષાના શ્લોકો તેમને શીખવવામાં આવે. નાની નાની બાળાઓ પણ વેદમંત્રો યોગ્ય હાવભાવ સાથે બોલે, જે શ્રોતાઓને સાંભળવા ગમે.

નાનજીબાપા સાચા હીરાપારખુ ગણાતા. માણસને જોઈને તેને માપી લ્યે. સામાન્ય માણસ પાસેથી પણ અસામાન્ય કામ તેઓ લઈ જાણે! જે વ્યક્તિ ખોટું કરે તેને તગેડી મૂકે. નીતિ અને પ્રામાણિકતાના તો તેઓ પ્રખર હિમાયતી. પોતે સખત શ્રમ કરવામાં માને અને બીજાઓ પણ તેમ કરતા રહે, એવો આગ્રહ સેવે. સાળસ તેમને બિલકુલ ના પોસાય. જ્યાંથી જે કંઈ સારું લાગે તે લઈ લે, અને તેને પોતાનું કરી દે. તેઓ પોતાના જીવન દરમિયાન કરોડો રૂપિયા કમાયા. તેનાં કેળવણીવિષયક ટ્રસ્ટો સ્થાપ્યાં.

માનવજીવનની ઉન્નતિમા તેમણે ભારે રસ લીધો

ઈ સ ૧૯૯૮ની પચીસમી ઑગસ્ટે સવારે જ્યારે તેમણે પોતાનો દેહ છોડ્યો, ત્યારે તેમના નિવાસસ્થાન શાતિ કુટિરમા હુ ઉપસ્થિત હતો છેલ્લા બે દિવસ 'કોમા'મા હતા ત્યારે પણ તેમના ચહેરા ઉપર તેજ અને શાતિ સતત રેલાતા ફેલાતા રહ્યા હતા તેમના આત્માએ તેમના જીવનનો હેતુ સિદ્ધ કર્યો

— હરજીવન થાનકી

સ્મરણને સંગાથે

પચીસેક વર્ષ પહેલાની વાત છે મારા એક સ્નેહીભાઈ રમૂજી સ્વભાવના અને અલગારી જીવ ચાના શોખીન પગમા બૂટ ચપલ કઈ પહેરે નહી

એ વખતે ચાની કપનીઓમા લિપ્ટન અને બ્રૂક બૉન્ડ એ બે નામ પ્રખ્યાત હતા એ ભાઈ રમૂજમા કહેતા કે, 'જુઓ, લિપ્ટન એટલે લિપ ટન્ગ, જે હોઠ અને જીભને સ્વાદિષ્ટ બનાવે તે અને બ્રૂક બૉન્ડ એટલે ભૂખ બૉન્ડ, જે ભૂખને વધારે તેવી ચા આ રીતે પોતાની ચા પરની ચાહના વ્યક્ત કરતા

બૂટ ચપલ ન પહેરવા બાબત તે કહેતા કે, 'જુઓ, તમે બધા બૂટ ચપલ પહેરો છો તે તો દર વરસે કે બે વરસે તે ઘસાઈ જાય અને તેથી બદલવા પડે છે પણ મારા પગના તળિયા આટલા વરસે ઘસાયા નથી કે બદલવા પડ્યા નથી '

એમના વિશે એક સાચી બનેલી રમૂજી ઘટના છે તેઓ જે ઑફિસમા કામ કરતા તેના અધિકારી શિસ્તના વધુપડતા આગ્રહી અને ચીકણા સ્વભાવના હતા એ ભાઈને કોઈ કામ કે મરણ પ્રસગે એક વખત તાત્કાલિક રજા લેવી પડેલ તેથી તેના અધિકારીએ તેને કહ્યુ કે આ રીતે તમે ઓચિતા રજા પર જાવ છો તે ન ચાલે પહેલેથી રજા કેમ મજૂર કરાવતા નથી?' આ ભાઈ એ વખતે તો કઈ બોલ્યા નહીં

આ વાતને થોડો સમય થઈ ગયેલ ત્યા એક વખત મોડી રાત્રે તેમના કોઈ સબધીનુ અવસાન થયુ આ ભાઈ પરોઢીએ વહેલા એમના અધિકારીને ઘેર ગયા ત્યા અધિકારી તો સ્વાભાવિક રીતે હજુ ઊઠ્યા ન હતા તેથી આ ભાઈ અધિકારીના ઘરને ઓટલે ડાઘુના વેશમા બેસી રહ્યા થોડા સમયમા તો ફરવા આવતાજતા માણસોએ તેમને ડાઘુના વેશમા બેઠેલા જોયા એ વખતે દેશી રાજ્યમા અમુક અધિકારીઓનુ વર્ચસ્વ તેથી અધિકારીના ઘરમાથી કોઈનુ અવસાન થયુ છે એમ માની બીજા કેટલાક લોકો પણ ડાઘુના વેશમા આવી ગયા આ ભાઈએ પણ કઈ ખુલાસો કર્યો નહીં માત્ર વીલે મોઢે બેઠા રહ્યા થોડી વાર પછી સવાર થતા અધિકારીએ દરવાજો ખોલી બહાર નજર કરી તો ડાઘુ વેશે બેઠેલાઓને જોયા અધિકારીએ પેલા ભાઈને પૂછ્યુ કે આ બધુ શુ છે? આ ભાઈએ કહ્યુ કે, 'સાહેબ, મારા સબધીનુ અવસાન મોડી રાત્રે થયુ છે અને આપે રજા પહેલેથી મજૂર કરાવવાનુ અગાઉ કહેલ છે તેથી આપની રજા લેવા માટે મજૂરી માટે આવ્યો છુ અને આપ સાહેબની રાહ જોતો બેઠો છુ '

આ સાભળી અધિકારીને ગુસ્સો તો બહુ આવ્યો પણ બધાની હાજરીમા કશુ બોલ્યા નહીં અને યોગ્ય ખુલાસો થતા બધા લોકો પણ મનમા રમૂજ પામતા ચાલ્યા ગયા, પણ ત્યાર બાદ એ અધિકારી પેલા ભાઈને રજા માટે અગાઉથી મજૂરી, ગમે તેવી પરિસ્થિતિમા પણ મેળવવાનો આગ્રહ રાખવાનુ કહેતા ભૂલી ગયા

— પ્ર અ માકડ

સંકલન

ભારતનું અમૃતત્વ

પોતાની પરાધીન દશામાં પણ ભારતની પ્રજા મધ્યયુગમાં એક પ્રચંડ પ્રતિભાવ જન્મ આપી શકે છે તે શિવાજી મહારાજના કામને શ્રી જદુનાથ સરકારે આપેલી અંજલિ છે.

આખો ભારતવર્ષ ઔરંગઝેબના ઝનૂની ઈસ્લામિયતની પકડમાં ફફડતો હતો. હિંદુઓ જ શા માટે? દક્ષિણનાં શિયામુસ્લિમ રાજ્યો પણ એનાથી ફફડતાં હતાં.

આવા અપરાજિત શહેનશાહે આલમ સામે પૂનાની એક નાનકડી જાગીરના જુવાને બળવો પોકાર્યો, ને છેવટે ઔરંગઝેબને હરાવ્યો એટલું જ નહીં, પણ એ ફરી દિલ્હી ન જોઈ શક્યો. દક્ષિણમાં જ મૃત્યુ પામ્યો. પણ શિવાજીનું ભારતીય અમૃતત્વ મુસ્લિમ સલ્તનત સામે સફળ બહારવટું ખેડવામાં જ નથી, પણ એ બહારવટામાં પણ ભારતની હજારો વર્ષની માનવતાને જાળવી રાખવામાં છે. એનું લશ્કર કુરાન હાથમાં આવે તો તેને આદર આપતું અને મુસ્લિમ સંતોને રંજાડતું ન હતું, તેના લશ્કરમાં પણ કશાય ભેદભાવ વિના પઠાણો પણ હતા. પણ એનું અમરત્વ પોતાના અંગત સચિવ તરીકે મુસ્લિમને રાખવામાં છે.

શિવાજીએ એ અંગત સચિવને એક દહાડો પૂછ્યું કે જુમ્માની નમાજ તમે ક્યાં પઢવા જાઓ છો? પેલો કહે, છસાત કોસ એક મસ્જિદ છે ત્યાં જુમ્માની નમાજ પઢવા જાઉં છું. શિવાજી મહારાજે એને માટે પોતાના રાયગઢના કિલ્લામાં જ મસ્જિદ બંધાવી આપી. હજુયે તે મસ્જિદ ઊભી છે. આજે ધર્મને નામે ઝઘડા કરનારા શિવાજીના અંગૂઠા જેવા પણ ન ગણાય.

પણ એમની ઊંડી સમજ હતી કે ધર્મ એ કોઈના પર ઠોકી બેસાડાય નહીં. એ કાંઈ પરાણે કપડું પહેરાવવા જેવી ક્રિયા નથી અને બીજું પરમ ચૈતન્ય નિરંજન-નિરાકાર છે. તેને ઇન્દ્રિયો અને મન દ્વારા જાણીએ ત્યારે ભેદાભેદ રહેવાના. અગમ્યનો તાગ કોણ લઈ શકે? એટલે એમણે બધા ધર્મો તરફ ઉદાર બુદ્ધિ રાખી, અને પોતાનું હિંદુત્વ પોતાને પ્રિય છે તેમ બીજાને એનો ધર્મ પ્રિય હોય, તેના પર બળજબરી ન ચાલે.

એને નવા જમાનામાં રાજ્ય અને ધર્મ અલગ ગણાય તેવી સમજણ કહેવાય છે. ઝનૂની ધર્મપ્રચારકો આ પાયાનું સત્ય એકવીસમી સદીમાં પણ આપશે, જેનું દર્શન ૧૬૦૦-૧૭૦૦ની સાલમાં શિવાજી મહારાજને હતું.

('સ્વરાજ ધર્મ') - મનુભાઈ પંચોળી

બર્લિનમાં મહાત્મા ગાંધી વિદ્યાલય

પહેલાં જે પૂર્વ બર્લિનનું એક પરું હતું એ વિસ્તારમાં હવે ૧૯૯૩ના ડિસેમ્બરથી 'મહાત્મા ગાંધી વિદ્યાલય' ચાલે છે. આજુબાજુ નજર નાખીએ તો દૂર દૂર કારખાનાં દેખાય છે. આ વિસ્તારમાં મજૂરો જ રહે છે. પૂર્વ બર્લિન અને પશ્ચિમ બર્લિન ૧૯૮૯માં એક થયાં ત્યાર પછી પરિસ્થિતિ બદલાઈ છે. સુખી મજૂરો પશ્ચિમ બર્લિનના સમૃદ્ધ ગણાતા વિસ્તારોમાં ગયા છે અને ખાલી પડેલી જગ્યામાં નવા મજૂરો આવ્યા છે. કામની શોધમાં બીજા દેશોના લોકો પણ અહીં આવીને વસ્યા છે. વાતાવરણ તોફાની છે.

કામ શોધતા યુવાનો રાજકારણના હાથા બને છે કોઈ નિયો નાઝી બને છે, કોઈ વળી ડાબેરી ઉદ્દામ બને છે ઝઘડા ચાલ્યા જ કરે છે

પાચ વરસ પહેલા અહીં ૧૦ નબરની ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળા શરૂ થઈ અહીં એવો નિયમ છે કે પ્રાથમિક શિક્ષણ પુરુ થાય પછી જેને વ્યવસાયી શિક્ષણ લેવુ હોય તેઓ એવી શાળાઓમા જાય જેને યુનિવર્સિટીમા શિક્ષણ લેવુ હોય તે ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળામા જાય શિક્ષણ બધા માટે મફત છે ૧૦ નબરની ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળામા શિક્ષકો સહિત ૬૦૦ જેટલી સખ્યા હતી

વાતાવરણમા ચારેય બાજુ ક્લેશ અને હિંસા – ખૂનામરકી હતા એમા શાળા ચલાવવી કઈ રીતે? આચાર્ય સમજદાર હતા એમણે બધા શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓની સભા ભરી પરિસ્થિતિની ચર્ચા કરી સૌને લાગ્યુ કે કઈક કરવુ જોઈએ પણ શુ કરવુ? આચાર્યે દરખાસ્ત મૂકી કે શાળાનુ નામ બદલીએ કોઈ એવુ નામ મૂકીએ કે જેથી ખ્યાલ આવે કે આ શાળા પ્રેમ, સહિષ્ણુતા અને અહિંસાનો મહિમા કરતી શાળા છે બધાને આ દરખાસ્ત ગમી એટલે દરેકની પાસેથી એવા નામ માગવામા આવ્યા જે નામ સૂચવાય એની સાથે એના કારણો પણ દર્શાવાય બધાએ પોતાને ઠીક લાગ્યુ એ નામ સૂચવ્યુ, એના કારણો પણ દર્શાવ્યા લિસ્ટ તૈયાર કરવામા આવ્યુ તો મોટા ભાગે 'મહાત્મા ગાધીજી'નુ નામ સૂચવાયુ હતુ એના કારણો પણ દર્શાવાયા હતા

૧૯૯૭ના ઑક્ટોબરની બીજી તારીખે ભારતના રાષ્ટ્રપતિ શ્રી નારાયણન્ જર્મની આવવાના હતા એમની સાથે શ્રીમતી નારાયણન પણ આવ્યા હતા શ્રીમતી નારાયણનના હસ્તે શાળાનુ નવુ નામકરણ કરવામા આવ્યુ શાળાના મધ્ય ખડમા ગાધીજીની અર્ધપ્રતિમા મૂકવામા આવી શ્રીમતી નારાયણન્ને ગાધીજીના સમસ્ત પુસ્તકો શાળાને ભેટ આપ્યા આ રીતે મહાત્મા ગાધી વિદ્યાલય શરૂ થયુ

આ વિદ્યાલયની પાચ વિદ્યાર્થિનીઓએ મહાત્મા ગાધીજી વિશેની નિબધ હરીફાઈમા ભાગ લીધેલો એમા જોઆના નામની એક વિદ્યાર્થિનીએ હરીફાઈમા પ્રથમ આવીને ઍવૉર્ડ મેળવેલો હુ એ બહેનને મળવા ગઈ ત્યારે આ બધુ જાણવા મળ્યુ મહાત્મા ગાધીજીનુ નામ વિદ્યાલયને જે હેતુથી આપ્યુ એની અસર વિદ્યાર્થીઓ અને લોકો પર કઈ થઈ છે કે નહીં એ મે એક વિદ્યાર્થીને પૂછ્યુ, 'તમને કઈ ફેરફાર થયો હોય એમ જણાય છે?' વિદ્યાર્થીએ જવાબ આપ્યો કે, 'તમે બીજી શાળામા જઈ આવ્યા છો તમને કઈ ફેરફાર દેખાયો?' તફાવત દેખીતો હતો વિદ્યાલયમા એક કુટુબ જેવુ વાતાવરણ હતુ શાળામા પરસ્પરનો પ્રેમ અને સહિષ્ણુતા દેખાઈ આવતા હતા નાગરિકો પર થયેલી અસર વિશે એક વિદ્યાર્થીએ કહ્યુ 'અહીં આવતા તમને કોઈએ પજવ્યા નથી દાદાગીરી કરી નથી સલામતીપૂર્વક આવી શક્યા છો! એ જ બતાવે છે કે વાતાવરણમા ફેરફાર થયો છે હજી આ ફેરફારને એક વરસ પણ થયુ નથી ત્યા આટલો ફેરફાર તમને નોંધવા જેવો નથી લાગ્યો?' વાત સાચી હતી શાળામા ગાધીજીના જીવનના પ્રસગો અગે એક કાયમી પ્રદર્શન રાખવામા આવેલુ દસ્તાવેજી ફિલ્મો બનાવેલી હતી મે પૂછ્યુ, "આજના બર્લિન જેવા આધુનિક શહેરમા રહેનારા, રોજબરોજના જીવનની સાથે ગાધીજીના આદર્શો અને ઉપદેશોનો મેળ ખાય તેમ લાગે છે?" આચાર્યે જવાબ આપ્યો, "બધા ગાધી થઈ શકતા નથી એ તો કોઈક જ નીકળે પણ પ્રેમ, સહિષ્ણુતા, અહિંસા તો બધા ઝીલી શકે! અહીં વિદ્યાર્થીઓ બધા પ્રશ્નોની

મુક્તપણે ચર્ચા કરે છે. એક પોસ્ટર બતાવ્યું. એમાં 'આદિવાસીઓ અને અણુબૉમ્બ' વિશે ચર્ચાની જાહેરાત હતી.

ગાંધીજીએ તો પોતાની જાત ભારત માટે ઘસી નાખેલી. એક અમેરિકને એમનો સંદેશો માંગ્યો ત્યારે એમણે કહ્યું કે, "મારું જીવન એ જ મારો સંદેશ છે." એથી બીજો સંદેશો આપવાની જરૂર રહે છે?

ગાંધીજીનો પ્રેમનો સંદેશો શાળાના ઓરડામાં, પરામાં અને બર્લિનમાં પણ પહોંચેલો છે. બહેન જોઆનાને ભારત સરકારે ઍવૉર્ડ લેવા દિલ્હી તેડાવી છે ત્યારે એનો નિબંધ – 'ગાંધીજી એક દિવ્ય આદર્શ કે એક વાસ્તવિકતા?' એ પ્રશ્નનો જવાબ મહાત્મા ગાંધી વિદ્યાલય જ આપી રહે છે.

('હિંદુ' દૈનિકમાં ગીતા સુંદરમ્‌ના લેખનો 'બિરાદર પત્રિકા' ભાવાનુવાદ : બાલકૃષ્ણ વૈદ્ય)

આવી દયનીય પરિસ્થિતિ કોને લીધે?

એક ગામની એક વૃદ્ધા મારી સામે બેઠી છે એને મળતું નિરાશ્રિત પેન્શન આઠ મહિનાથી બંધ છે એવી એની ફરિયાદ છે. એનું પેન્શન અચાનક કેમ બંધ થયું એ પણ કોઈ કહેતું નથી. બાળકીને ખોળામાં લઈને બેઠેલી એક અંધ મહિલાને અને એના અંધ પતિને સરકાર તરફથી પેન્શન અગર તો મદદ મળે છે. તે મદદ પણ બંધ થઈ છે. આવા સેંકડો લોકો પાતાની અરજીઓ લઈને આવે છે. એમને આશા છે કે કંઈ ને કંઈ મદદ એમને મળશે. કોઈ પણ સ્વાભિમાની માણસ માટે આ દશ્ય આનંદ આપે એવું નથી. આ અસહાય લોકો સાથે એવી કેવી રમત રમાય કે એમને કોઈના પગ પકડવાની કે હાથ જોડવા જેવી સ્થિતિ આવી જાય! જે માતૃશક્તિને આપણે પવિત્ર માનીએ છીએ એ જ માતૃશક્તિને ભીખ માગવાનો વારો આવે!

છેવટે આવી સ્થિતિ પેદા કરનારા છે કોણ? ત્રેપન વર્ષની આઝાદી પછી પણ પેટનો ખાડો પૂરવા માટે લોકોને દૂર દૂર સુધી ભટકવું પડે અને સરકારી કર્મચારીઓ સામે હાથ જોડવા પડે! દેશની જનતાએ જેમને મત આપીને વિશ્વાસ સાથે દિલ્હી, ભોપાલ અને લખનૌમાં સત્તાની ખુરશી પર બેસાડ્યા છે એ જ સરકારોએ એમની આ સ્થિતિ કરી છે. આ સરકારોએ જે જવાબદારી ગામડાંઓને સોંપવી જોઈએ તે બધી જવાબદારી પોતાને માથે લઈ લીધી અને બાવન વર્ષોમાં તો ગામડાંને નિષ્પ્રાણ બનાવી દીધાં. ગામડાંમાં ખાવાનું નહોતું મળતું તેમને ખાવાનું પહોંચાડવાની જવાબદારી દિલ્હી અને ભોપાલે પોતાને માથે લીધી એનાથી વધારે હાસ્યાસ્પદ વાત શી હોઈ શકે? નિરાશ્રિત પેન્શને તો ગ્રામજનોને ગામના ગરીબો માટેની પોતાની જવાબદારીમાંથી મુક્ત જ કરી દીધા. બીજી બાજુ સરકાર આ જવાબદારી અદા કરવામાં ઊણી ઊતરી. ચૂંટણી જીતવા માટે જાહેર થયેલા આના જેવા કેટલાય કાર્યક્રમોની આવી જ દુર્દશા થઈ છે. એ એક બાજુ ગ્રામજનોના મનમાં આશાઓ પેદા કરે છે. અને બીજી બાજુ ગામના હાથમાંથી જવાબદારી છીનવી લઈને લોકોને પરેશાન કરે છે. હવે દરેક નિ:સહાય અને ગરીબ વ્યક્તિ એવી આશામાં બેઠી છે કે એને પણ સરકાર રૂ. ૧૫૦નું નિરાશ્રિત પેન્શન આપશે.

શિક્ષણ અને આરોગ્યની બાબતમાં પણ આ જ દશા થઈ છે. ભોપાલ અને દિલ્હીની સરકારોએ ગ્રામજનોના આરોગ્ય અને શિક્ષણની જવાબદારી તો લઈ લીધી પણ બાવન વર્ષમાં આ જવાબદારી પણ પૂરી કરી શકી નથી. ગામડાંનાં બાળકોને શું ભણાવીએ અને કેવી રીતે ભણાવીએ તો ગામડાંનું ભલું થાય, કયા ગામમાં કેવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપીએ તો ભવિષ્યમાં પણ કામમાં આવશે એનું ચિંતન

ચાલવુ જોઈએ જગલમા રહેતા આદિવાસીઓ અને મેદાનમા રહેતા લોકોને માટે કેવુ શિક્ષણ હશે એમા શુ તફાવત હોય એ નક્કી કર્યા વગર જ એક જ પ્રકારનુ બિનઉપયોગી-નિરર્થક શિક્ષણ ગામેગામ અપાય છે એવી જ દુર્દશા આરોગ્ય માટેની વ્યવસ્થાની છે ગામડે ગામડે થતી જડીબુટ્ટીઓ માટે ગામના વૈદ્યને પ્રોત્સાહિત કરવાને બદલે ડૉક્ટર અને નર્સોને ભરોસે જે વ્યવસ્થા ઊભી કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે એમા સરકાર મોટે ભાગે નિષ્ફળ ગઈ છે આડબરી શિક્ષણ-વ્યવસ્થા, આરોગ્ય-વ્યવસ્થા અને પેન્શન-વ્યવસ્થાના માધ્યમથી બાવન વર્ષમા ગ્રામીણ જીવનને પગુ બનાવી દીધુ છે હવે પ્રશ્ન એ છે કે દેશના શિક્ષણ, આરોગ્ય અને લોકોના ગુનેગાર સરકારી તત્રને શી સજા કરવી? દેશ સામે જે તમાશો થઈ રહ્યો છે એને માટે સજા-એ-મોત પણ કદાચ ઓછી ગણાય કારણ કે દેશના લાખો-કરોડો ગરીબ લોકોના જીવન સાથે ખેલ ખેલાતા હોય છે

નબળા તત્રની ફરિયાદ હોય તો ઠીક, પરતુ એક બાજુ ખરાબ તત્ર ઊભુ કરાય છે અને બીજી બાજુ જીવન જીવવા માટેના સસાધનો જનતાના હાથમાથી છીનવી લેવાની જાળ બિછાવાય છે ગામડાના લોકોને તો આશ્ચર્ય એ વાતનુ છે કે એમની ખાણો બહારના કત્રાટીઓના હાથમા છે, એમની જમીન પર જગલ ખાતાએ કબજો કરી લીધો છે અને એમનુ પાણી કારખાનાવાળા અને કત્રાટીઓએ છીનવી લીધુ છે સસાધનોની આ લૂટમા સરકાર એ લૂટારાઓની સાથે છે અને એ લૂટારાઓના રક્ષણ માટે સરકારી કર્મચારીઓ તનમનથી કામે લાગેલા છે આ લૂટારા ચૂટણીમા નેતાઓને મદદ કરે છે તેથી બધા પક્ષો પણ આ લૂટારાઓની ચુગાલમા ફસાયેલા છે આમ, ગ્રામજનો પર પૂરી જાળ ફેલાવીને એમને જકડી લીધા છે જેમને માટે આ ગ્રામજનોને આશા છે કે તેઓ એમનુ રક્ષણ કરશે એ નેતાઓ અને કર્મચારીઓ જ એમના સસાધનો છીનવી લે છે વાડ ચીભડા ગળે છે

આ નિષ્ફળ અને નિષ્ક્રિય તત્ર શિક્ષણ, આરોગ્ય જેવી ઉપયોગી સેવાઓ ગામડે ગામડે કરશે એવી આશા પણ ગ્રામજનો રાખે છે પણ આપણે જોઈએ છીએ કે દેશનુ હાલનુ તત્ર એક મજાક બની ગયુ છે

મધ્ય પ્રદેશના ગામોમા ફરતા ફરતા મે જોયુ કે 'પચાયત રાજ' કે 'ગ્રામસભા' જેવા શબ્દોનો અહીં કોઈ અર્થ જ નથી સરકારી કર્મચારીઓ પર નિયત્રણ રાખવાની ક્ષમતા નથી પચાયત પાસે કે નથી ગ્રામસભા પાસે ગ્રામસભા ઇચ્છે કે ગામની આસપાસની જેટલી જમીન છે તે ગામની જ હોય પરતુ જગલ ખાતાના કર્મચારીઓએ નક્કી જ કરી નાખ્યુ હોય છે કે એ જમીન જગલ ખાતાની જ છે ગ્રામસભા માને કે આદિવાસી ભાઈબહેનો પાસેથી કુહાડો, કોશ અને સાઈકલ જગલ ખાતાએ છીનવી લીધા છે તે એમને પાછા આપી દેવાય પણ જગલ ખાતાના કર્મચારીઓ ગ્રામસભાની વાત માનતા જ નથી ખાણોનુ દાયિત્વ ગ્રામસભાનુ હોય પરતુ ખનિજ વિભાગના કર્મચારીઓ એનો કત્રાટ બહારના કત્રાટીઓને આપે છે અને સ્થાનિક મજૂરોને એ કત્રાટીઓ પોલીસ સ્ટેશને બોલાવીને સતાવે છે તેથી એ તો સ્પષ્ટ જ થાય છે કે પચાયત રાજ અને ગ્રામસભા જેવા શબ્દો કર્મચારીઓને માટે કે સત્તામા બેઠેલા લોકો માટે પોતાનુ મન બહેલાવવાનુ એક સાધન જ છે કોઈ પણ સરકાર સપત્તિ અને સત્તાનુ વિકેન્દ્રીકરણ પ્રામાણિકતાથી કરશે એ તો માન્યામા આવતુ નથી આજે પણ ગામલોકો ઉપર પોલીસ, તલાટી અને જગલખાતાનો પહેલા જેવો જ દબદબો છે કોને મારવો છે, કોને જેલમા પૂરવો છે, કોના ખેતરની હદ

બાંધવી છે કે નથી બાંધવી, કોને પોલીસ થાણે લઈ જવો છે અને ફસાવવો છે, કોની પાસેથી રુશવત લેવી છે. આ બધું આજ પણ સરકારી કર્મચારીની મરજી ઉપર ચાલે છે.

સામાન્ય લોકો સરકારથી હેરાન-પરેશાન છે. સરકારી કર્મચારીઓથી ક્યારે મુક્તિ મળે એ જ એમની અભિલાષા છે. દરેક કર્મચારી પોતે કંઈક છે એવું બતાવવા માટે એમની પાસે જાય છે. એમની સમસ્યાઓને સમજવા અને તેનો ઉકેલ કરવા માટે ભાગ્યે જ કોઈ એમની પાસે જાય છે. દેશનાં સંસાધનો બરબાદ થઈ રહ્યાં છે ત્યારે આવડા મોટા સફેદ હાથીને પાળવાનો કોઈ અર્થ નથી અને એમાં કોઈનું ભલું નથી. મારી સાથે જે મહિલાઓ બેઠી છે એમના જીવનમાં આ સરકારી તંત્રનું શું મહત્ત્વ છે? કદાચ આ તંત્ર ન હોત તો ઓછામાં ઓછું ગામનાં સંસાધનો, ગામનો ન્યાય અને ગામનો પ્રેમ મેળવીને તેઓ એક સરસ જિંદગી જીવતાં હોત.

(સર્વોદય પ્રેસ સર્વિસ) - પી. વી. રાજગોપાલ

લંડનમાં ભાષાપર્વ
ભાષા સંસ્કૃતિની સંજીવની

ભાષા એ એક મોટો પટારો છે. એમાં સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય, સંસ્કાર, ઇતિહાસ સઘળું સુપેરે સચવાઈ રહે છે. એને મનુષ્ય પોતાની અંદર સાચવીને એનું જતન કરે છે.

પરદેશમાં અને ભારતમાં અનેક જાતનાં બાહ્ય પરિબળોએ આપણી પર સીધો જ અને મૂળસોતાં ઊખડી જઈએ એવો હુમલો કર્યો છે ત્યારે આપણી સંસ્કૃતિ, સંસ્કાર અને સાહિત્યને મોકળે મને શ્વસવા માટે પણ હવાતિયા મારવા પડે એવી સ્થિતિ સર્જાઈ છે.

જે માતૃભાષા એક માની જેમ આપણને સાચવતી હતી તેનું જતન કરવાનો સમય આવી પુગ્યો છે. જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં ગુજરાતી ભાષાને જિવાડવા સૌએ નિષ્ઠાપૂર્વક મહેનત કરવાની છે.

આખી દુનિયા ગ્લોબલ વિલેજ બની રહી છે – બની જ ગઈ છે ત્યારે અંગ્રેજી તો રહેશે જ. આખું વિશ્વ અવનવી ટેક્નોલૉજીથી એક દોરીએ બંધાઈ રહ્યું છે ત્યારે અંગ્રેજી અનિવાર્ય છે. પણ તેથી માતૃભાષા જોરથી ફૂંકાતા વંટોળમાં ઊડી જશે તો ઘરનું છાપરું ઊડી જઈ ઉઘાડા થઈ ગયાની પીડા રહેશે.

એવી કટોકટીની પળે યુ.કે.ની 'ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી'ના વિપુલ કલ્યાણી અને બેડફર્ડના ગુજરાતી મિત્રમંડળે છઠ્ઠી ભાષા સાહિત્ય પરિષદનું આયોજન લંડનમાં કરી આખી સમસ્યાને ઊલટસૂલટ જોઈ એની ફેરતપાસ કરી, ફરી એમની ભાષા નિસબતનો પરચો આપ્યો છે. નિમિત્ત બન્યું ગુજરાતના લબ્ધપ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકાર ગુણવંતરાય આચાર્યનું જન્મશતાબ્દી વર્ષ.

૧૯૨૯-'૩૦માં 'સૌરાષ્ટ્ર સ્કૂલ'ના પત્રકાર તરીકે પ્રથમ વાર ઈન્વેસ્ટિગેટિવ જર્નાલિઝમની શરૂઆત એમણે કરી હતી. ભૂતકાળને ગૌરવવંતો આલેખી, આજની ભાવનાઓથી એને અનુપ્રાણિત કરી કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, વિજયનગર, ઈડર વગેરેની ઐતિહાસિક નવલકથાઓ એમણે લખી.

ગુજરાતની દરિયાખેડને જીવતી કરી અને યુરોપના દેશો હજી દરિયામાં માર્ગો શોધતા હતા ત્યારે ગુજરાતના સાહસિકોએ તો દરિયો ડહોળી નાખ્યો હતો એવા ગૌરવનું ભાન કરાવે એવી પ્રાણવાન સાગરકથાઓ ગુજરાતને ચરણે એમણે ધરી.

એમની સ્મૃતિમાં પરિષદ સ્થળને ગુણવંતરાય આચાર્યનગર નામ આપી અહીં ત્રણ દિવસની ભાષા સાહિત્ય પરિષદ ભરાઈ. કૉલેજકાળમાં મુંબઈની ગુજરાતી રંગભૂમિ સાથે સંકળાયેલા,

લડન સ્કૂલ ઑફ ઇકૉનૉમિક્સમા પ્રોફેસર અને લૉર્ડનુ પ્રતિષ્ઠિત સન્માન પામેલા મેઘનાદ દેસાઈ સમગ્ર પરિષદના અધ્યક્ષ હતા વિશેષ અતિથિઓમા 'ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી'ના અધ્યક્ષ અને પ્રવાસી ભોળાભાઈ પટેલ, વિવેચક અને કવિ જયત પડ્યા હતા ગુણવતરાય આચાર્યની પુત્રીઓ અને લેખિકાઓ તરીકે હુ અને ઈલા આરબ મહેતા હતા ઇટાલીની 'કોમો'મા રહેતા ચિત્રકાર, કવિ પ્રદ્યુમ્ન તન્ના અને તેમના ચિત્રકાર પત્ની ચૈઝાલના તન્ના હતા

એ સમયે બેડફર્ડમા વરસાદ અને તોય તૂફાળુ વાતાવરણ અને ઉત્સવનો માહોલ, હૉલની સામેની જ 'સ્વાન' હૉટેલમા સૌને સાથે રહેવાનુ હતુ અત્યત સુદર, રમણીય પિક્ચર પોસ્ટકાર્ડ જેવુ બેડફર્ડ એમા સ્વાન હૉટેલને સ્પર્શીને વહી જતી નદી નદીકિનારે લાબો પથ આવુ આવુ થતી વસતની વધામણીમા રગબેરગી ફૂલોનો બિદવત પાથરીને પ્રતીક્ષા કરતો હતો

ત્રણ દિવસની બેઠકના વિષયો 'વિસ્તીર્ણ ગુજરાતનુ સાહિત્ય સર્જન', 'વિસ્તીર્ણ ગુજરાતમા ગુજરાતી ભાષા', 'ગુજરાતી ડાયસપોરા અને યુવાપેઢી' હતા દૂર દૂરથી શ્રોતાઓએ આવીને હૉલને છલકાવી દીધેલો એટલુ જ નહી, પણ દર બેઠકને અતે જ્યારે ચર્ચા ખુલ્લી મુકાય ત્યારે ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક અને ઘણા તો પહેલી જ વાર કેટકેટલા લોકોએ વતનથી આફ્રિકા અને આફ્રિકાની હકાલપટ્ટી પછી નવા મુલકમા ફરી રોપાવાની ઊગવાની પ્રક્રિયા, પોતાની સાથે ગુજરાતી ભાષા અને સસ્કૃતિને જિવાડવાની મથામણની વાતો કરી ત્યારે થયુ કે આ સઘર્ષ અને સાહસનો એક લાબો ઇતિહાસ અહી દટાયેલો પડ્યો છે જૂની પેઢી સબળ કલમે ગુજરાતી વસાહતોની આ સાહસકથાને, વેદનાને, એમના અખૂટ ધૈર્ય અને કઠોર પરિશ્રમની આખી તવારીખને માડીને લાબી લેખણે લખવાની તાતી જરૂર છે સાચા અર્થમા એ ગુજરાતની, ગુજરાતીઓની, ગુજરાતી પણાની ગૌરવગાથા હશે

ગુજરાતી ભાષા વિશે ચર્ચા તો ઘણી થઈ, પણ બ્રિટનના ગુજરાતીઓએ ગુજરાતી ભાષાને જિવાડવા જે મહાયજ્ઞ માડ્યો છે તે જોઈને દગ થઈ જવાય

ત્યાની 'ઓ' લેવલ એટલે આપણી એમ એસ સી પરીક્ષામા ગુજરાતી ભાષાનુ પેપર રાખવાની જોગવાઈ છે એટલે ઘણાબધા ગુજરાતી બાળકો ગુજરાતી ભાષાનો વિષય લે છે માબાપોએ એટલી તકેદારી રાખી છે હવ તો બ્રિટનમા વસતા ગુજરાતીઓની આ ત્રીજી પેઢી છે આ બાળકોને ગુજરાતી ભાષા શીખવવા ખૂબ મહેનત કરે છે ઘણા ગુજરાતી ભાષાના વર્ગો ચાલે છે

જ્યા જ્યા હુ ગઈ ત્યા ગુજરાતી ભાષાના વર્ગો ચાલતા જોયા પ્રેસ્ટનમા અમે હતા ત્યારે જ સરન મદિર ખુલ્લુ મુકાયુ, એ જોવા ગયા નીચે હૉલમા ભજનો અને ઉપરના માળે ગુજરાતી ભાષાના આઠ આઠ ભરચક વર્ગો ચાલે બ્રિટનની ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી પચીસ વર્ષથી ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરીને, ગુજરાતીની પરીક્ષાઓ લે છે કેટકેટલા પત્રકારો, વ્યાવસાયિકો, શિક્ષકો અને સસ્કારપ્રેમી ગુજરાતીઓ પૂરી નિષ્ઠાથી, ખતથી બાળકોને ગુજરાતી ભણાવે છે

આનદની વાત તો એ છે કે, ઘણી બહેનો ઉત્સાહપૂર્વક આ ભાષાયજ્ઞમા પોતાપોતાનુ બીડુ હોમી રહી છે એવા ઘણા વર્ગોમા ગઈ, બહેનોને મળી એક તો ઘરનુ બધુ જ કામ જાતે કરવાનુ નોકરી, બાળકોની દેખભાળ, અભ્યાસ, સામાજિક સબધો સાચવવા આ

બધામાંથી મળતો મહામૂલો શનિવાર માતૃભાષાને ચરણે તેઓ હોંશે હોંશે ધરી દે છે. ઘણી બહેનો, ઘણી તો માનદ વેતન વિના લોઢાના ચણા ચાવવાનું કામ પ્રેમથી ઊલટથી કરી રહી છે. ઘરના કામમાં અને આ બધાં કામોમાં પણ એમને પુરુષ વર્ગનો સાથ એવો મળે છે કે ઘણા ભારતીય ગુજ્જુ પરિવારોમાં નથી જોયા એવા પતિ-પત્નીનાં સાયુજ્યનાં દશ્યો જોઈને આનંદ થયો. બ્રિટનમાં ભાષાયજ્ઞમાં જોડાયેલાં એટએટલાં નામો છે કે ખાસ્સાં પાનાં ભરાઈ જાય એ પણ એક ઉત્સવની જ ઘટના હું તો ગણું છું અને જ્યાં આટલો પ્રેમ, નિષ્ઠા, પરિશ્રમ હોય ત્યાં ભાષાની આવતી કાલમાં અહીં શ્રદ્ધા પરિષ્કૃત બની છે. એ માટે બ્રિટનવાસીઓને ખોબલો ભરીને અભિનંદન. ગુજરાતી ભાષાને અહીં જિવાડવા આપણેય પ્રવૃત્ત રહેવું પડશે.

પચીસ વર્ષથી ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી સરનામા વિનાની છે. પોતાના મકાનની એની ટહેલ છે. હવે ધર્મને બદલે ભાષામંદિરો ઊભાં થવાં જોઈએ. એ એકવીસમી સદીનું મંદિર હશે.

- વર્ષા અડાલજા

પંગું લંઘયતે ગિરિમ્ !

રામજીની એક નાચીજ ભક્તને નાતે આજે હું અહીં ઉપસ્થિત રહી છું. એની પરમ કૃપાને કારણે જ હું અહીં આવી શકી છું. મને વારંવાર યાદ આવે છે - પંગું લંઘયતે ગિરિમ્! જે પગ રોજના ૧૫-૨૦ માઈલની પદયાત્રા કરતા, તે આજે ૧૫-૨૦ ફૂટનું અંતર પણ બીજાના સહારે પાર કરે છે. એવી એક પંગુ વ્યક્તિની આચાર્ય તુલસીના આશીર્વાદનો વિનમ્ર ભાવે સ્વીકાર કરવાની ભાવના રામજીએ આજે પૂરી કરી છે.

આજે આ પુરસ્કાર, આ સન્માન અમારા ક્ષેત્રના અંત્યોદયના કામને મળી રહ્યો છે. ગાંધી-વિનોબાની પ્રેરણાથી પૂરી ભક્તિ સાથે યથાશક્તિમતિ અમે સહુ ધરમપુરના ડુંગરાળ વિસ્તારમાં કામ કરી રહ્યાં છીએ, તેને સમાજ તરફથી મળેલ આ માન્યતાની મહોર છે. વળી, આ પુરસ્કાર અમને બે બહેનોને સંયુક્ત રૂપે અપાઈ રહ્યો છે, એ પણ અમારા એકત્વને સમાજ દ્વારા મળેલા અમૂલ્ય આશીર્વાદ માનું છું.

છેલ્લે હૃદયની એક વાત કહી દઉં. બાળપણથી જ મીરાબાઈ મારી એક પ્રેરણામૂર્તિ રહી છે. ગાંધી-વિનોબાનું કામ હાથમાં આવ્યું, તે પહેલાંથી જ મીરા મારી ગુરુ, માર્ગદર્શક, મિત્ર જેવી રહી છે. એનો એ લલકાર - તેરો કોઈ નહીં રોકનહાર, મગન ભયી મીરા ચલી! - મારા જીવનનું પાથેય બની ગયું છે. જીવનમાં સંઘર્ષ કરવા પડ્યા, ત્યારે મીરા જ મને કહેતી રહી - 'તેરો કોઈ નહીં રોકનહાર!'

મીરા જેટલી મેવાડની છે, તેટલી જ દ્વારિકાની પણ છે. છતાં રાજસ્થાન એની જન્મભૂમિ છે. પ્રભુની પરમ ભક્ત, પરમ ક્રાંતિકારી એવી મીરાના ચરણોમાં પ્રણામ નિવેદિત કરવા હું અહીં આવી શકી, તેનો મને અનહદ આનંદ છે.

('ભૂમિપુત્ર') - કાંતાબહેન

(રતનગઢ. તા. ૩૦-૪-૨૦૦૦: આચાર્ય તુલસી પુરસ્કાર સ્વીકારતી વખતે)

તંત્રીની વાત

જ્ઞાનની ઉપાસના

આપણા જાહેર જીવનમા જ્ઞાનવિજ્ઞાનની સસ્થાઓનો ઘસારો(ડિક્લાઇન) થઈ રહ્યો હોય એવુ સામાન્ય રીતે અનુભવાય છે આવા શુષ્ક અને નીરસ વાતાવરણ વચ્ચે પણ કેટલીક સસ્થાઓ મીઠા વીરડા જેવી કામગીરી બજાવી રહી છે એવી એક સસ્થા ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ છે જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રને સ્પર્શતી જાહેર સસ્થા હોય - પછી તે જ્ઞાનવિજ્ઞાન, વાણિજ્ય-ઉદ્યોગ, અર્થકારણ, નિ સ્વાર્થ સેવાપ્રવૃત્તિ, વ્યાપક પ્રજાજીવનમા નવજાગરણ લાવવાની કામગીરી, રાજકારણ, પત્રકારત્વ, લલિતકલાઓ, ધર્મસાધના, ઈ -ને લગતી તે સસ્થા હોય - તેને જીવત અને વિકાસશીલ રાખવાનો એક મહત્ત્વનો ઉપાય જે તે ક્ષેત્રની શક્તિશાળી વ્યક્તિઓનો એમા સહભાગિતા(પાર્ટિસિપેશન) નિમત્રવાનો છે વિશેષે જ્ઞાનવિજ્ઞાન, સશોધન-સપાદન, પ્રશાસન ઈ ક્ષેત્રોમા સન્માનપાત્ર સર્જકો, વિદ્વાનો, સશોધકો, સપાદકો, પ્રશાસકો સમર્પિત ભાવે કાર્યક્ષમતાપૂર્વક સાતત્યપૂર્ણ કામગીરી બજાવતા રહે તે ઘણુ અગત્યનુ છે

આવી સસ્થાઓને કુશળ પ્રશાસકો મળતા રહે તે પણ અગત્યનુ છે મે કેટલીક વિદ્યાકીય સસ્થાઓમા જોયુ છે કે અધ્યાપકો અને સશોધકો પોતાનુ નિયતકાર્ય કરવાની સાથે પ્રશાસનની કામગીરી સારી રીતે બજાવતા હોય છે એમા શિક્ષણ-સશોધન તથા વહીવટી કામગીરી વચ્ચે કોઈ અલગતા રહેતી નથી જોકે, વિદ્યાની ઉપાસનાને ક્ષતિ પહોચે એ રીતે વહીવટનો બોજો વધી ન જાય તે વિશે કાળજી લેવાય છે વિશેષમા, ઉમદા પરપરાનુ સાતત્ય જળવાય તે અગે પણ અગ્રહરોળની જાગૃતિ દાખવવામા આવે છે બ્રિટનની સદીઓ પુરાણી કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીનુ છેક મધ્યકાળથી એક મુખ્ય લક્ષણ હતુ અધ્યાપક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે નિકટનો વિદ્યાકીય સપર્ક બૌદ્ધિક જીવતતા ટકાવી રાખવા માટે આવો વિદ્યાર્થી-અધ્યાપક સપર્ક મહત્ત્વનો ગણાય કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીમા સૈકડો વર્ષો પછી પણ આજે એકવીસમી સદીમા વિદ્યાર્થી અને અધ્યાપક વચ્ચેનો જીવત વિદ્યાકીય સપર્ક જાળવી રાખવાની પ્રણાલિકાનુ સાતત્ય જળવાયુ છે વ્યક્તિઓ અને વિદ્વાનો આવે અને જાય, છતા વિદ્યાકીય વાતાવરણ સજીવ રાખવાની પરપરા કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીમા જળવાઈ રહી છે આપણી સસ્થાઓમા એકલદોકલ વ્યક્તિઓનુ નેતૃત્વ સાપડે ત્યારે એ સસ્થા લીલીછમ લાગે, પરતુ એ વ્યક્તિની વિદાય સાથે સ્થપાયેલી ઉજ્જ્વળ પરપરાઓ લુપ્ત થતી જાય અને સુકવણાનો કાળ શરૂ થાય એવો અનુભવ થયા કરે છે પશ્ચિમના વિકસિત દેશો પાસેથી આપણે મહત્ત્વની પરપરાઓની સાચવણી માત્ર સાચવણી નહી પણ સવર્ધનની કળા તેમ જ આવડત હસ્તગત કરવાની જરૂર છે

આજના કાળમા આર્થિક ઉપાર્જન કરાવી આપે એવા શિક્ષણની બોલબાલા છે

વિદ્યાપ્રાપ્તિના કેન્દ્રમાં આજે આર્થિક ઉપાર્જન રહેલું છે અને નહીં કે જ્ઞાનની ઉપાસના. આર્થિક ઉપાર્જનની ઉપેક્ષા કરવાની આ વાત નથી, પરંતુ જ્ઞાનની જ્ઞાન ખાતર ઉપાસના કરવાના આપણા પ્રાચીન મૂલ્યને કેન્દ્રમાં રાખવાની આજે ઘણી જરૂર અનુભવાય છે. જ્ઞાનની ઉપાસના કરતી સંસ્થાઓ માનવજીવન સમક્ષ વૈકલ્પિક મૂલ્યો ઊપસાવી શકે. સહિષ્ણુતા, કરુણા અને ચારિત્ર્યશીલતાનાં. આવી સંસ્થાઓ સભ્યતાના સંવર્ધનનું એક વિધાયક બળ બની શકે. ભોગવાદ અને અર્થોપાર્જનની ગાંડી દોટના આજના જમાનામાં, જ્ઞાન-વિજ્ઞાન-સંશોધન-જીવનનું નવનિર્માણ કરવા ચાહતી સંસ્થાઓ અભયારણ્ય(Sancturies)ની કામગીરી બજાવી શકે. આચાર્ય હેમચંદ્રે 'શ્રી'ને નગરનું લક્ષણ કહેલ છે. શ્રીના પાયામાં અર્થસંપત્તિ રહેલી છે. પરંતુ જ્યારે તે અર્થસંપત્તિ ધર્મ, વિદ્યા અને કલાના સૌંદર્યમાં પ્રગટ થાય ત્યારે જ તે શ્રી બને છે. આપણી આધુનિક કાળની નગરીઓ, વિદ્યાસંસ્થાઓ, યુનિવર્સિટીઓ આવી 'શ્રીયુક્ત' બની રહો!

બુદ્ધિના ખેડાણમાં એક પ્રજા તરીકે આપણે ઊંડી શ્રદ્ધા કેળવવાની છે તથા બુદ્ધિના ખેડાણનો સાતત્યપૂર્ણ કઠોર પરિશ્રમ કરતા રહેવાનું છે. નેપોલિયને પ્રશિયાને તોડી પાડ્યું તે સમયગાળામાં રાષ્ટ્ર તરીકે જર્મની ઊંડી ગ્લાનિ અનુભવતું હતું. તે વખતે ત્યાંના સુજ્ઞોએ બર્લિન યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરી હતી. હંમ્બોલ્ટની કલમે લખાયેલું બર્લિન યુનિવર્સિટીનું ખતપત્ર વાંચવા જેવું છે. હંમ્બોલ્ટ લખે છે: 'આપણા અસ્તિત્વની કટોકટીના સમયે આપણે આ યુનિવર્સિટી સ્થાપી છે. જેથી આપણે ગુમાવેલ પ્રદેશ અને સત્તાનું વળતર બુદ્ધિની ખિલવણી દ્વારા મળી શકે.' બુદ્ધિની પૂર્ણતાની કક્ષાએ પહોંચતી કેળવણી અને ખિલવણી પરત્વે રાષ્ટ્ર તરીકે આપણે ઉદ્યમશીલ રહીએ.!*

— દિલાવરસિંહ જાડેજા

* ગુજરાત વિશ્વકોશ ખંડ ૧૩ના વિમોચન પ્રસંગે અમદાવાદ મુકામે અપાયેલા વક્તવ્યના અંશો.

O

વાચકો લખે છે

નરેશ ઉમરીગર, બારડોલી

'અખંડ આનંદ'નો હું છેક શરૂઆતથી વાચક અને ચાહક રહ્યો છું. સુરતની એમ. ટી. બી. કૉલેજની જીમખાના લાઈબ્રેરીમાં 'અખંડ આનંદ'નો નવો અંક આવતાં જ તે મેળવવાની વિદ્યાર્થીઓમાં પડાપડી થતી તે દિવસો- ૧૯૫૨-'૫૩ અને ત્યાર પછીના - યાદ આવે છે. 'અખંડ આનંદ'માં કંઈક ચિરંજીવ, પ્રેરણા આપે તેવું મળી આવે છે. એટલે ગત વરસના અંકો પણ વાંચવા ગમે.

માર્ચ-૨૦૦૦ના અંકમાં 'સરદાર: પુનરાવલોકન' તરફ ખાસ ધ્યાન ગયું (નહીં કે બીજા લેખો વાંચવા જેવા નથી) તે એટલા માટે કે રાજાજી અને જયપ્રકાશના વલ્લભભાઈ વિશેના ખ્યાલો આપણી સરદાર પટેલ વિશેની સ્મૃતિને ફરી સ્પષ્ટ કરવામાં કેવા મદદરૂપ થાય છે, તે જ પ્રમાણે ગાંધીજીના અવસાન પછી નેહરુ-સરદારે એકમેકને લખેલ પત્રો પણ આ બે મહારથીઓના આંતરસંબંધમાં ડોકિયું કરાવે છે...

O

પ્રદ્યુમ્ન વામનરાય હાથી, અમદાવાદ

દરેક સારા/સાચા વાચકોની જેમ 'અખંડ આનંદ' પહેલેથી મારું માનીતું માસિક રહ્યું છે. તમારી રાહબરી હેઠળ સાહિત્ય સમૃદ્ધિની દૃષ્ટિએ 'અખંડ આનંદ' પગભર થતું આવે

છે સ્નેહીઓના લગ્ન વખતે 'અખડ આનદ' ભેટ તરીકે આપવાનો ચીલો પાડેલો હતો હજુ જૂના અકો જેમા સમૃદ્ધ લેખોનો ભડાર જેવા મળે છે વાચકો હોશભેર વાચે-વખાણે છે

આજીવન લવાજમના સ્વૈચ્છિક વધારાની અપીલ આવતા રૂ ૫૦૦/-નો ચેક આ સાથે મોકલુ છુ સારુ સાહિત્ય પીરસવાના તમારા પ્રયત્નોમા આર્થિક અડચણો ન આવવી જોઈએ તમારી સફળતામા અમારો વાચકોનો સ્વાર્થ રહેલો છે

O

ભરત ધ શુક્લ, સુરત

મારા વાચન મનનની પ્રાપ્તિ માટે 'અખડ આનદ'ના અમે ઋણી છીએ

O

'અખંડ આનંદ' મેળવવા માટે

સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટે ભિક્ષુ અખડાનદ ટ્રસ્ટને 'અખડ આનદ' સોપ્યુ અને તેનુ પ્રકાશન માર્ચ ૧૯૮૧થી નવેસરથી શરૂ થયુ એ જોતા માર્ચ ૨૦૦૦ના અક સાથે તે ઉમ્મરમા વરસમા પ્રવેશી ચૂક્યુ છે

વિશેષ માહિતી રૂપે જણાવવાનુ કે –

(ક) જુલાઈ, ૨૦૦૦થી શરૂ કરી 'અખડ આનદ' માસિકનુ દેશમા આજીવન લવાજમ રૂ ૨,૦૦૦/ તથા વિદેશમા આજીવન લવાજમ રૂ ૧૦,૦૦૦/- ઠરાવ્યુ છે

(ખ) 'અખડ આનદ' માસિકની છૂટક કિંમત તા ૧ ૭ ૨૦૦૦થી શરૂ કરી રૂ ૧૫ છે, જ્યારે વાર્ષિક લવાજમ રૂ ૧૫૦ છે

(ગ) ભિક્ષુ અખડાનદ ટ્રસ્ટે 'અખડ આનદ' પરિવાર યોજના કરી છે પ્રસ્તુત પરિવારની સભ્ય ફી આ પ્રમાણે છે

પેટ્રન સભ્ય	રૂ ૨૫,૦૦૦
દાતા સભ્ય	રૂ ૧૫,૦૦૦
સહાયક સભ્ય	રૂ ૧૦,૦૦૦
શુભેચ્છક	રૂ ૫,૦૦૦

ઉપરોક્ત પરિવાર સાથે અવારનવાર વિચાર વિનિમય કરવાની અને ભિક્ષુ અખડાનદની જ્ઞાનજ્યોત જલતી રહે તે જોવાની ટ્રસ્ટને હોંશ છે આશા છે કે જેમના તરફથી પ્રોત્સાહક પ્રતિસાદ મળતો રહ્યો છે તે સૌ શુભેચ્છકો જાહેરખબરો આપી અથવા અપાવીને તથા બને તેટલા વધારે આજીવન સભ્યો નોંધીને 'અખડ આનદ' માસિકને દૃઢમૂલ તથા વ્યાપક બનાવવામા અવશ્ય ઉપયોગી થશે

નોંધ (૧) સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટમા જેમણે સ્થાયી ગ્રાહક તરીકે જે રકમ જમા કરાવી હોય તેઓ મૂળ રસીદની ઝેરોક્ષ નકલ મોકલીને પરત લઈ શકે છે વિકલ્પે જો તેઓ નવા ટ્રસ્ટમા આજીવન ગ્રાહક તરીકે જોડાવા ઈચ્છતા હોય તો એટલી જ રકમ તેમને લવાજમમા મજરે આપવામા આવશે

(૨) જે આજીવન ગ્રાહકો દિવગત થયા હોય તેમના સગા સબધીઓને 'અખડ આનદ' કાર્યાલયને એ વિશે ઘટિત જાણ કરવાની વિનતી છે

તત્રી સાથે સપાદકીય પત્રવ્યવહારનુ સરનામુ

ડૉ દિલાવરસિહ જાડેજા
આશાપુરા, શ્રી અરવિન્દ માર્ગ,
વલ્લભવિદ્યાનગર ૩૮૮ ૧૨૦

સસ્તું સાહિત્ય એટલે ઊંચામાં ઊંચું સાહિત્ય

વેદ એ કલ્પતરુ છે. વેદરૂપી કલ્પતરુનું આ ભાગવતરૂપી ફળ શુકના મુખમાંથી પડેલું, અમૃતરસથી ભરેલું છે. અહો, શ્રદ્ધાળુ રસિકજનો ! પરમાનંદ-રસથી છલોછલ ભરેલા આ ભાગવતરૂપી ફળનું તમે વારંવાર સેવન કરો

મહર્ષિ વેદવ્યાસ પ્રણીત

શ્રીમદ્ ભાગવત - ૧, ૨

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર, હજારથી વધુ પાનાં, (આઠ બહુરંગી આર્ટ પ્લેટ્સ), પાકી બાંધણી

કિં. રૂ. ૨૦૦/-

આજે હું જોઈ શકું છું કે ભાગવત એવો ગ્રંથ છે કે જે વાંચીને ધર્મરસ ઉત્પન્ન કરી શકાય. મારા એકવીસ દિવસના ઉપવાસમાં ભારતભૂષણ પંડિત મદનમોહન માલવીયજીને શુભ મુખેથી કેટલાક ભાગો સાંભળ્યા, ત્યારે એમ થયું કે, બચપણમાં જ તેમના જેવા ભાગવત-ભક્તને મુખેથી સાંભળત, તો તેની ઉપર પણ મારી પ્રીતિ બચપણમાં જ સારી જામત.

મો. ક. ગાંધી

સંપર્ક

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ભદ્ર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨

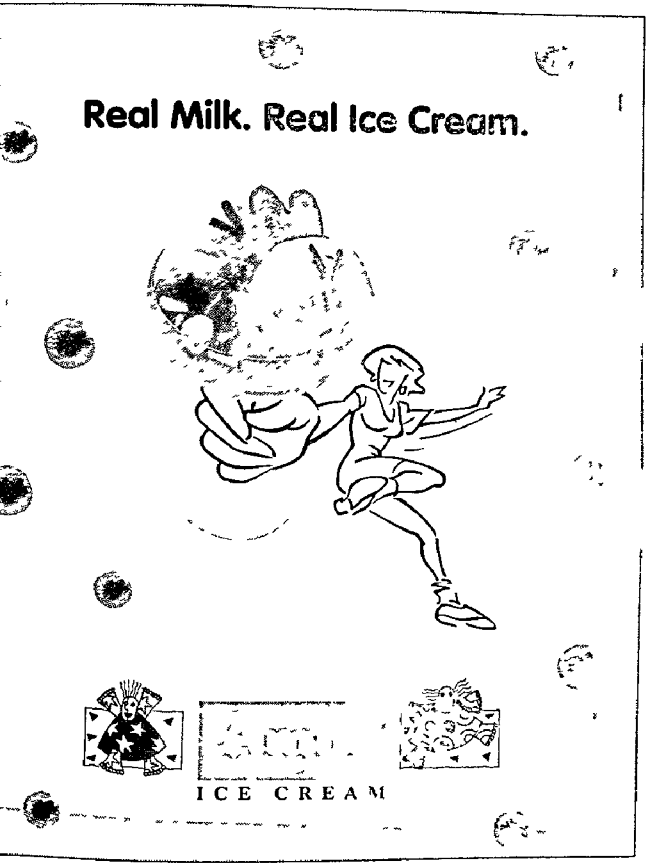
Real Milk. Real Ice Cream.
ICE CREAM

AKHANDANAND Registered No. GAMC 937

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ભિક્ષુ અખંડઆનંદ ટ્રસ્ટ વતી આનંદભાઈ ન. અમીન, આનંદભુવન,
રિલીફ રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૦૧
મુદ્રણસ્થાન : નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૪

અખંડ આનંદ
સપ્ટેમ્બર - ૨૦૦૦

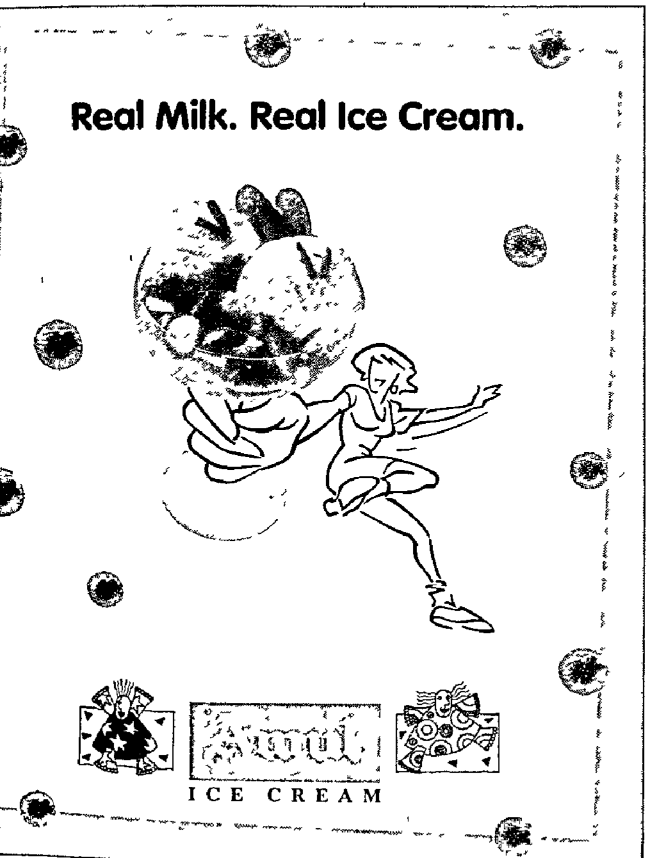
Real Milk. Real Ice Cream.
ICE CREAM

લેખકોને

૧. 'અખંડ આનંદ' કોઈ ચોક્કસ વિષય કે વર્ગનું માસિક નથી. એ સર્વદેશીય અને સર્વોપયોગી થાય એવા અમારા પ્રયત્નો છે. સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકારને – વાર્તા, નાટક, જીવનપ્રસંગ, અધ્યાત્મચિંતન, ધર્મકથા, પ્રસંગકથા, પત્ર, નિબંધ, પરિચય, પ્રવાસવર્ણન, અનુવાદ, કાવ્ય વગેરે કોઈ પણ રૂપમાં માનવજીવનને ઊંચે લાવનારા, પ્રેરણા આપનારા ઉપયોગી વિચારો ગૂંથાયા હોય તેવા તમામ પ્રકારનાં શિષ્ટ લખાણોને સ્વીકારવામાં આવે છે. એ અભ્યાસયુક્ત તેમ જ કલામય છતાં સાદી ભાષામાં અને સરળ શૈલીમાં સરસ રીતે આલેખાયેલાં હોવાં જોઈએ. 'અખંડ આનંદ'ના સંચય (ડાયજેસ્ટ) સ્વરૂપને ધ્યાનમાં રાખી વાચકો માટે જ્ઞાનપ્રદ અને રસપ્રદ લેખોની પણ અન્ય સામયિકો/ગ્રંથોમાંથી પસંદગી કરવામાં આવે છે.

૨. સામાન્ય રીતે લેખના સ્વીકારનો જવાબ બને તેટલો જલદી અપાય છે. પરંતુ કૃતિ ચોક્કસ કયા માસમાં પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવું મુશ્કેલ હોય છે. માસિકમાં વૈવિધ્ય, દરેક વિષયનું પ્રમાણ અને પ્રાસંગિક લેખોનું મહત્ત્વ જળવાઈ રહે એ દૃષ્ટિએ સંપાદન થાય છે. સાધારણ રીતે લાંબા લેખોને અવકાશ નથી. કોઈ પણ કૃતિમાં વ્યક્ત થયેલા વિચારની જવાબદારી તો લેખકની જ રહે છે.

૩. કૃતિ મોકલતી વખતે લેખકે એની ઝેરોક્સ નકલ પોતાની પાસે સાચવવી જ. અસ્વીકૃત લખાણ પાછું મેળવવા પોતાના નામ-સરનામાવાળું તથા પૂરતી ટપાલ-ટિકિટ ચોંટેલું પરબીડિયું મોકલવા કરતાં ઉપરની પદ્ધતિ બંને બાજુએ વધુ સગવડભરી છે. આમ છતાં, કૃતિ અંગેના નિર્ણયની જાણ માટે જવાબી પોસ્ટકાર્ડ સાથે મોકલી શકાય. અસ્વીકૃત લખાણને એકાદ માસ પછી રદ કરાય છે.

૪. અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલ કે પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલેલ લખાણ 'અખંડ આનંદ' માટે મોકલવું નહીં.

૫. લેખ પ્રસિદ્ધ થતાં લેખકને અંક, યોગ્ય પુરસ્કાર અને લખાણની છૂટી પ્રતો મોકલી આપવામાં આવે છે.

૬. લેખકની કૃતિ સુવાચ્ય અને સ્વચ્છ રીતે લખાયેલી હોવી જરૂરી છે. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત કે બીજી કોઈ ભાષાનાં અવતરણો મૂક્યાં હોય તો સાથે તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર આવશ્યક છે.

૭. તંત્રી સાથેના તમામ પત્રવ્યવહારનું અને લેખ મોકલવાનું સરનામું નીચે પ્રમાણે છે :

તંત્રી : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ગ્રાહકોને

૧. 'અખંડ આનંદ' દર માસની દસમી પ્રસિદ્ધ થાય છે. અંક પ્રસિદ્ધ થયા પછી અઠવાડિયામાં અંક ન મળે તો પોસ્ટઑફિસમ તપાસ કર્યા બાદ કાર્યાલયને જાણ કરવી.

૨. અંક ચોકસાઈથી રવાના કરાય છે. તે રસ્તામ ગેરવલ્લે જાય તો તેની જવાબદારી સંસ્થાની નથી આમ છતાં, અંક જો સિલકમાં હશે તો બીજી મોકલાશે.

૩. જુલાઈ –૨૦૦૦થી વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦/ અને દેશમાં તથા વિદેશમાં અનુક્રમે આજીવ-લવાજમ રૂ. બે હજાર તથા રૂ. દસ હજાર રહેશે લવાજમની મૂળ પહોંચ ગ્રાહકે સાચવી રાખવી.

૪. ગમે તે માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. એક વર્ષથ ઓછી મુદત માટે ગ્રાહકો નોંધાતા નથી.

૫. સરનામું બદલાયાની ખબર પંદરમી તારીખ પહેલાં પોતાના ગ્રાહક નંબર સાથે આપવી.

૬. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર આપવો જરૂરી છે.

૭. વર્તમાન ગ્રાહકો પોતાનું લવાજમ ગ્રાહક નંબ આપી રૂબરૂમાં, મનીઑર્ડરથી અથવા ડ્રાફ્ટથી અમદાવાદ કાર્યાલયને મોકલી શકે બૅન્ક ડ્રાફ્ટ 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ'ના ના મોકલવો. 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ'ના નામનો લખો તો લવાજમમાં રૂ. પાંત્રીસ ઉમેરવા.

૮. નવા ગ્રાહક થનારે પોતે 'નવા ગ્રાહક છે' લખવું.

૯. ગ્રાહકને મોકલાતા અંકના રૅપર ઉપર લવાજમ થવાનો સમયગાળો દર્શાવ્યો હોય છે. ધ્યાનમાં લઈ નવેસરથી લવાજમ વેળાસર ભરવું.

૧૦. મ. ઑ.થી લવાજમ મોકલનારને મ.ઑ. કૂપનમાં સ્પષ્ટ અક્ષરે પોતાનું પૂરું નામ-સરન પીનકોડ નંબર સાથે લખવું.

૧૧. વ્યવસ્થા અંગેનો સર્વ પત્રવ્યવહાર કાર્યાલય નીચેના સરનામે કરવો :

વ્યવસ્થાપક : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ટે. નં. ૫૩૫૭૭૨૪; ૫૩૫૭૪૮૨

અખંડ આનંદ

સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૦

તંત્રીમંડળ દિલાવરસિંહ જાડેજા (અધ્યક્ષ)
આનંદભાઈ ન. અમીન જિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈ
હર્ષદકુમાર જી. શાહ સેવંતીલાલ શાહ પ્રકાશ ન. શાહ
સહતંત્રી રતિલાલ બોરીસાગર સંપાદન સહાયક વિવેક દેસાઈ

ભાદરવો-આસો ૨૦૫૬ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૦

૧	પતંગિયાની અમૃતયાત્રા ધર્માત્ પરં નાસ્તિ । ગુણવંત શાહ	૫
૨	યોગ અનુ. અંબાલાલ પુરાણી	૮
૩	આપણો કવિતાવારસો વિસર્જન ચંદ્રકાન્ત શેઠ	૯
૪	આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ બનાવટી ફૂલોને/પ્રહ્‌લાદ પારેખ, સદ્‌ભાવના/પતીલ	૧૨
૫	નવાં કાવ્યો (સં. હરિકૃષ્ણ પાઠક) અજ્ઞાની મન/ઝવેરભાઈ હમ્નાણી, આભા નામનો માણસ/કરસનદાસ લુહાર, સ્મિતાગ્ધારિણી/નિર્ઝરી મહેતા, નવીન તરુ/દુર્ગેશ ન. ભટ્ટ, કલાપીનું ગાંડી/પ્રવીણ ગઢવી, જાગી ગયું છે/અઝીઝ ટંકારવી	૧૩
૬	ટૂંકી વાર્તા વહુઘોડો ઈવા ડેવ • મોજ મહેશ દવે	૧૫
૭.	હાસ્ય ભદ્રંભદ્ર રમણભાઈ નીલકંઠ	૨૬
૮	વિનોદ હાર્મોનિયમ કઈ રીતે વગાડશો ? નિર્મિશ ઠાકર	૩૧
૯	આરોગ્ય લાંબું ચાલો અને લાંબું જીવો રમણલાલ એન્જિનિયર	૩૩
૧૦	શ્રદ્ધાંજલિ ચિતળે માસ્તર પુ. લ. દેશપાંડે	૩૮
૧૧	પ્રશ્ન સત્યનો વિજય કેમ થતો નથી ? ભાણદેવ	૪૯
૧૨	નવસર્જન સોમનાથનું નવનિર્માણ સ્વ. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	૫૨

૧૩. આસ્વાદ : ઊર્ધ્વની અભીપ્સા : ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા ૫

૧૪. જીવનરેખા : સૌજન્યશીલ પ્રભાશંકર પટ્ટણી : મુકુંદરાય પારાશર્ય ૫

૧૫. સમાજ અને વિજ્ઞાન : ૨૧મી સદીનો મોટો પડકાર : મીઠું પાણી : નવલભાઈ શાહ ૬

૧૬. આચમન : અમર સુભાષિતની અમૃતધારા : ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા ૬

૧૭. રત્નકણિકા : સુભાષિત સુષમા : લલિત શાહ ૭

૧૮. ધરતીનું હીર : ડૉક્ટરની નોંધપોથી : ડૉ. પ્રફુલ્લ શાહ ૭

૧૯. ઉપદેશસારમ્ : શ્રી રમણ મહર્ષિના ઉપદેશનું હાર્દ : માધવ પંડિત ૭

૨૦. ગૃહગંગાને તીરે : સેવાભાવી ડૉક્ટરની સાચી વાત : અવંતિકા ગુણવંત ૮

૨૧. જોયેલું ને જાણેલું : સાચકલી વ્યક્તિ/મણિભાઈ ના. પંડ્યા, ૮
મેઘની અટારીએ/નરેન્દ્રસિંહ ઝાલા, વાત સ્વમાનની/ભારતી ભટ્ટ,
શિક્ષક રાહ ચીંધે છે/ગુલાબભાઈ જાની

૨૨. સંકલન : એક ગરવી ગુજરાતણ/વર્ષા અડાલજા, ભારત-ચીન સંબંધો/ત્ર્યં. ઉ. મહેતા ૯

૨૩. તંત્રીની વાત : 'સત્ત્વશીલ' : ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજા ૯
વાચકો લખે છે : 'અખંડ આનંદ' મેળવવા માટે

મુખપૃષ્ઠ તસવીર : વિવેક દેસાઈ

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. ૧૫૦

એર-મેલ પરદેશમાં રૂ. ૧૦૦૦

સી-મેલ પરદેશમાં રૂ. ૬૦૦

છૂટક કિંમત : પંદર રૂપિયા

અખંડ આનંદ

સળંગ અંક ૬૧૬] ભાદરવો-આસો ૨૦૫૬ [સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૦

પતંગિયાની અમૃતયાત્રા

ગુણવંત શાહ

धर्मात् पर नास्ति।

(બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ, ૧, ૪-૧૪)

જગતમા નથી કશુય જ્યેષ્ઠ
ધર્મથી, નથી કશુય શ્રેષ્ઠ

દુનિયામા ધર્મનો ઉદ્દભવ શી રીતે થયો? ઉપનિષદમા આ પ્રશ્નનો જવાબ નાવ અનોખો છે કહે છે કે, શરૂઆતમા આ સૃષ્ટિમા જે કઈ હતુ તે બ્રહ્મ (બ્રાહ્મણત્વ) જ હતુ એ બ્રહ્મને જાગનારો બ્રાહ્મણ એકલો હતો એકલો હોવાથી બ્રાહ્મણ કામને પહોચી શક્યો નહી કામને પહોચી વળવા માટે તેણે ઊચા પ્રકારના રૂપવાળા ક્ષત્રિયને પેદા કર્યો આમ છતા કામને પહોચી વળવાનુ મુશ્કેલ જણાયુ તેથી એણે વૈશ્યને પેદા કર્યો પછી પણ કામને ન પહોચી વળાયુ તેથી સહુનુ પોષણ (પૂષણમ્) કરવા માટે એણે શૂદ્ર વર્ણની ઉત્પત્તિ કરી આ કથાનો એવો પણ અર્થ કરી શકાય કે બ્રાહ્મણત્વ પણ ક્ષત્રિયત્વ, વૈશ્યત્વ અને શૂદ્રત્વ વગર અધૂરુ છે એને બ્રાહ્મણત્વના વિકાસની કથા તરીકે પણ ઘટાવી શકાય ચારે વર્ણો ઉત્પન્ન થયા તોય કામને પહોચી વળવાનુ શક્ય ન બન્યુ તેથી બ્રાહ્મણે ધર્મને જન્મ આપ્યો ધર્મ એટલે જ સત્ય ધર્મથી ચડિયાતુ જગતમા બીજુ કઈ નથી धर्मात् पर नास्ति।

ભારતીય અધ્યાત્મના પાયામા ત્રણ મહાન શબ્દો રહેલા છે ઋતમ્, સત્યમ્ અને ધર્મ 'ધર્મ' આપણી વૈદિક પરંપરાનો એક એવો શબ્દ છે, જેને અન્ય ભાષામા સંપૂર્ણ રીતે વ્યક્ત કરવાનુ અશક્ય છે 'ધર્મ'નો પર્યાયવાચી શબ્દ 'religion' પ્રચલિત ઘણો છે, પરતુ એમા ઘણુબધુ છૂટી જાય છે ધર્મને સમજવા માટે બે વિધાનો ખાના જાણીતા છે

(૧) ધારણાદ્ ધર્મ ઈત્યાહુ । (જે ધારણ કરે તે ધર્મ)
(૨) ધર્મો ધારયતે પ્રજા । (ધર્મ પ્રજાને આધાર પૂરો પાડે છે)

ધ્યાનેશ નારાયણ ચક્રવર્તી 'ધર્મ' શબ્દની અર્થછાયાઓ ગણાવે છે અને કહે છે કે એમા કાયદો, સંપ્રદાય, નૈતિકતા, પવિત્રતા, ફરજ, પરોપકાર જેવી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે ધર્મ એક એવુ ઉચ્ચતમ મૂલ્ય (Value) છે, જે અર્થ, કામ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટેની પૂર્વશરત છે

ભારતીય પરંપરાની ખૂબી એ છે કે ધર્મને અર્થ અને કામ જેવી સામાજિક (Social બાબતો સાથે જોડીને માનવીય વ્યવહારને સ્વચ્છ રાખવાની વાત કરી અને તે સાથે મોક્ષ સમાજાતીત (trans-social) સંકલ્પનાને પણ સમાવી લીધી. મોક્ષની ઊંચેરી ધ્યેયપ્રાપ્તિ પણ સમાજશૂન્યતા અનિવાર્ય નથી. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ જેવા ચાર શબ્દ માનવજીવનની અખિલાઈ પ્રગટ થઈ છે. સંસારમાં હોવા છતાં સંસારથી પર રહીને જીવવ કળા આ ચાર શબ્દોમાં પ્રગટ થઈ છે. ભગવદ્ગીતાના પ્રથમ શ્લોકનો પ્રથમ શબ્દ 'ધર્મ રક્ષણ પામેલો ધર્મ જ રક્ષણ કરનારો છે (धर्मो रक्षति रक्षितः)

ધર્મની વિચારણા યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં થાય તે માટે ચાર લોકપ્રિય ભ્રમણાઓથી બચવું પડે:

પહેલી ભ્રમણા: આસ્તિક હોય એવો માણસ આપોઆપ ધાર્મિક ગણાય.

બીજી ભ્રમણા: નાસ્તિક હોય એવો માણસ આપોઆપ અધાર્મિક ગણાય.

ત્રીજી ભ્રમણા: આસ્તિક માણસ એટલે બુદ્ધિગમ્યતા-વિરોધી (irrational) માણસ.

ચોથી ભ્રમણા: નાસ્તિક માણસ એટલે બુદ્ધિગમ્યતાવાદી (rationalist) માણસ.

આ ચારે ભ્રમણાઓ લોકમાનસમાં એવી તો જામી પડી છે કે સાચા ધર્મને સમજવામ મોટી અડચણ ઊભી થાય છે.

રાવણ આસ્તિક હતો તોય એને 'ધાર્મિક' ગણવાની હિંમત ક્યાંથી લાવવી? બુદ્ધ મહાવીર નિરીશ્વરવાદી હતા તોય એમને 'અધાર્મિક' ગણવાનું કોઈ વિચારી પણ ન રજનીશ આસ્તિક હતા તોય બુદ્ધિગમ્યતા-વિરોધી નથી ગણાયા. કેટલાય નાસ્તિકો અંધશ્રદ્ધાળુ વ્યક્તિપૂજામાં ડૂબકાં ખાતા જેવા મળે છે. તેઓ કાર્લ માર્ક્સની કે લેનિનના સ્તાલિનની ગમે તે વાતોને આંખો મીંચીને સ્વીકારી લેતા હોય તો એમાં બુદ્ધિગમ્યતા (ratio nality) ક્યાં રહી? ધર્મના શુદ્ધ સ્વરૂપને સમજવા માટે ઉપરોક્ત ચારે ભ્રમણાઓથી પડે. સાચી ધાર્મિકતાને બદલે ખોખલી ધાર્મિકતાનો હાહાકાર વધી પડે ત્યારે ભીડ, ઘોંઘાટ . કર્મકાંડમાં અટવાઈ પડેલા અસલી ધર્મનું અરણ્યરુદન ઝટ સંભળાતું નથી. એ જ રીતે વિવેક સથવારા વગરની કોરીધાકોડ બુદ્ધિગમ્યતાની હઠ પણ અશ્રદ્ધાને પનારે પડતી જણાય છે. શાહ સાચું કહે છે કે, અંધશ્રદ્ધાની માફક અંધ-અશ્રદ્ધા પણ ઈચ્છનીય નથી. ઉપનિષદના ધર્મનો મહિમા કરીને કહે છે કે, ધર્મ એટલે જ સત્ય. આપણા સમાજની ખૂબી એ છે કે રીતે અપ્રામાણિક એવો બદમાશ પણ મંદિર કે આશ્રમને સથવારે 'ધાર્મિક' માણસ ગણ લાગે છે. લોકો ક્યારેક ખોખલા બાહ્યાચારને હૉબીની કક્ષાએ લઈ જઈને સમાજની પામતા રહે છે. ક્યારેક ધર્મના દેખાડાને ફૅશનરૂપે પણ સ્વીકારવામાં આવતો હોય છે. ધ ખરો સંબંધ સારા હોવા સાથે છે, સારા દેખાવા સાથે નહીં. દંભ સાથે જોડાયેલી તથાક ધાર્મિકતા એ તો ખરા ધર્મની વિડંબના છે.

મનુએ ધર્મનાં દસ લક્ષણોને એક જ શ્લોકમાં વણી લીધાં છે:

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचम् इन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्विद्या सत्यम् अक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥

મનુ કહે છે: 'ધીરજ, ક્ષમાવૃત્તિ, સંયમ, અચૌર્ય, પવિત્ર ભાવના, ઇન્દ્રિયો પર કાબૂ બુદ્ધિ, આત્મવિદ્યા, સત્ય અને અક્રોધ – એ દસ ધર્મનાં લક્ષણો છે.' આવાં ઉમદા લક્ષણ

દ્વારા માનવધર્મ પ્રગટ થાય છે આવા લક્ષણોની પ્રતિષ્ઠા થાય તેવા ધર્મને વિશ્વધર્મ કહી શકાય સાચો ધર્મ દેશકાળના બધનોમા જકડાયેલો નથી હોતો જે ગામમા બધા જ લોકો ચોર કે ત્રાસવાદી કે દુર્જન હોય તેવુ ગામ ટકી ન શકે જે ગામમા બધા લોકો સજ્જન હોય તે ગામમા જીવન રળિયામણુ બને ધર્મો અનેક છે, પરતુ ધર્મતત્ત્વ એક જ હોવાનુ ફ્રિટજોફ કાપ્રા પોતાના 'ધ અનકોમન વિસ્ડમ' પુસ્તકમા ધર્મતત્ત્વ માટે 'R' અને અનેક સસ્થાગત ધર્મો માટે 'r' અક્ષરો પ્રયોજે છે ('R' એટલે એક જ એવો ધ રિલિજ્યન, જ્યારે 'r' એટલે જગતના અનેક સસ્થાગત રિલિજ્યિન્સ) માનવસમાજમા સુખશાતિ વધે તેવી સ્વાર્થભાવના સતોષાય તે માટે પણ ધર્મ (R) જરૂરી છે અર્થપ્રાપ્તિ કોને નથી ગમતી? કામતૃપ્તિની ઝખના કોને નથી હોતી? મહાભારતમા વ્યાસની વેદના આવા બળૂકા શબ્દોમા વ્યક્ત થઈ છે

"હુ હાથ ઊચા કરીને મોટા અવાજે કહુ છુ
કે ધર્મના સેવનથી જ
અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે
પરતુ
મારી વાત કોઈ સાભળતુ નથી
એ ધર્મનુ સેવન શા માટે થતુ નથી?"

ખોખલી ધાર્મિકતાને કારણે અનેક નિર્દોષ માણસોની કતલ કરનાર ત્રાસવાદી પણ ઇસ્લામની રક્ષા માટે લડતો હોય એવો ભ્રમ સેવે છે સદીઓ સુધી હિંદુ પરપરામા અસ્પૃશ્યતા જેવી અમાનવીય, ક્રૂર અને માનવતાને અપમાનિત કરનારી પ્રથાને ધર્મની ઓથ સાપડી લોભ અને લાલચ હેઠળ ચાલતા સામૂહિક ધર્માંતરોને પણ ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રચારનો ટેકો સાપડ્યો વ્યાપક ધર્મભાવનાને આવી બધી ગદી હરકતો સાથે શી લેવાદેવા?

ભારતીય સસ્કૃતિમા કાયમ ધર્મના મૂળ તત્ત્વની શોધ થતી રહી છે મહાન ઇતિહાસકાર વિલ ડ્યુરા પોતાના 'ધ હિસ્ટરી ઑફ સિવિલાઇઝેશન' નામના ગ્રથમા ભારતની વૈશ્વિક ભૂમિકાને ખૂબ જ સુદર શબ્દોમા અજલિ આપે છે

"સહનશીલતા,
પરિપક્વ મનની ભદ્રતા,
કોઈનુ પડાવી લેવાની વૃત્તિ વગરનો
પ્રશાત આત્મભાવ,
સમજણથી છલોછલ એવા હૃદયની શાતિ
અને બધા જ જીવો પ્રત્યેની
એકતા અને કરુણાથી લથપથ એવો પ્રેમ,
– આ બધી જ બાબતો ભારત ભવિષ્યમા
સમગ્ર વિશ્વને શીખવશે"

○ ○ ○

યોગ

પ્રશ્ન : 'યોગ વિશે અમને કંઈક કહેશો?'

શ્રી માતાજી : તમે યોગ શા માટે કરવા માગો છો?

શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે?

અક્ષુબ્ધતા અને શાંતિ મેળવવા માટે?

માનવજાતિની સેવા કરવા માટે?

જો તમારો હેતુ એમાંનો કોઈ હશે તો તેટલા ઉપરથી તમે આ માર્ગ માટે લાયક છો, અધિ છો એમ ફલિત થતું નથી. તમારે જેનો ઉત્તર આપવાનો છે તે ખરો પ્રશ્ન તો આ છે:

'તમે ભગવાનને ખાતર જ યોગ કરવા માગો છો?

ભગવાનને તમારા જીવનના અંતિમ લક્ષ્ય તરીકે તમે સ્વીકારો છો?

અને તે પણ તેના વિના તમે રહી શકો તેમ નથી એટલે સુધી તમને તેની ધગશ લાગી છે

તમારી જીવનયાત્રાનો એકમાત્ર હેતુ ભગવાન છે?

અને તેના વિના તમને જીવન નિરર્થક, અસાર લાગે છે?'

જો એ પ્રમાણે લાગતું હોય, અને એમ લાગતું હોય તો જ, યોગસાધના માટે તમે અધિકારી એમ કહી શકાય.

એટલે પહેલી વસ્તુ છે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાની ધગશ, અભીપ્સા. ત્યાર પછી બીજી તમારે એ અભીપ્સાને સંભાળવાની છે, સદા જાગ્રત રાખવાની છે, જીવંત અને જ્વલંત બનાવ છે. એને માટે એકાગ્રતાની, એટલે કે ભગવાનના ઉપર અંત:કરણની એકાગ્રતાની જરૂર છે, કરીને ભગવાનની તપ:શક્તિને તથા હેતુને સંપૂર્ણ અને અનન્ય રૂપે આત્મસમર્પણ થાય.

તમારી ચેતનાને તમારા હૃદયના કેન્દ્રમાં એકાગ્ર કરો. તમારા હૃદયની અંદર ઊતરો, એમાં જે અંદર જવાય એટલા ઊંડા ઊતરો, જ્યાં સુધી જઈ શકો ત્યાં સુધી તેમાં ડૂબકી મારો. તમારા ચેતન ક્રિયાના જે તાંતણાઓ અંતરમાંથી ચારે બાજુ પ્રસરી રહ્યા છે તે સર્વને એકત્ર કરો અને પછી ત અંતરાત્માની નીરવતામાં ભૂસકો મારો, તેમાં ડૂબી જાઓ.

ત્યાં, અંતરના ઊંડાણની ગહન શાંતિમાં એક અગ્નિ ચેતે છે. તે તમારા અંતરમાં રહેલો ભગવા દિવ્ય અંશ છે. એ તમારી સાચી સત્-તા છે. તેનો સાદ સાંભળો, તેના આદેશને અનુસરો.

ચેતનાની એકાગ્રતા (ધ્યાન) કરવા માટે બીજાં કેન્દ્રો પણ છે. ઉદાહરણ તરીકે, મસ્તકની ઉપર, તથા ભ્રૂકુટિની વચ્ચે. દરેક કેન્દ્રની પોતાની જુદી જુદી શક્તિ હોય છે અને તેની એકાગ્ર પરિણામ પણ જુદું જુદું હોય છે. પરંતુ અંતરાત્માનું એટલે ચૈત્ય પુરુષનું કેન્દ્ર હૃદય છે તથા ત જ માનવ-ચૈતન્યની મુખ્ય ક્રિયાઓ સઘળી ક્રિયાશીલતા, પ્રકૃતિનું રૂપાંતર કરવાની પ્રેરણા, સાક્ષાત્કાર કરવાની શક્તિ જન્મે છે.

(- શ્રી માતાજીની વા

(અનુવાદક : અંબાલાલ પુરા

આપણો કવિતાવારસો

વિસર્જન

ચન્દ્રકાન્ત શેઠ

વિસર્જન

પ્રભો! છકાગી દે સકળ ગ્રહ, તારા, ઉદધિમાં,
અને નકેલો લે ઘડીક મહીં આ ગગન રમવા,
ચઢી ચોપાને જો, પ્રલયપૂર વ્યાપે પલકમાં,
ગ્રહી લેજે મારું દૃગજલ, ખૂન્યે શક્તિમહિમા!

તુટે ગેબી ગુહા, અનંત નરખા વિશ્વ ફરતા
ફરે ઝંઝાવાતો, ફરી ફરી બધુંય જગનીંઝે,
ખૂટે એ વાયુ તો હૃદયભગમાં દાઝ દવતા
નિસાસામાંથીયે પ્રલયપૂર તો એક ગ્રહજો!

અને પ્હાડોના જે, વીજતણખથી કોઇ જ ફૂટે,
ઊના અંગારાથી ગગનપટ વ્યાપે રજરજે,
પરંતુ વજ્રો શા દૃઢ વીજકડાકા કદી ખૂટે,
અરે આ હૈયાની ઉરધબક એકાદ ગ્રહજો!

નિસાસા, આંસુ ને ઉરધબક સર્વે મુજ વહી
થશે નક્કી દવા! તુજમય નવા સર્જન મહીં

— ચન્દ્રવદન મહેતા

(ઇલાકાવ્યો, રતન અને બીજાં બધાં ૧૯૫૨, પૃ ૧૦૦)

નાટ્યસર્જક તરીકે સવિશેષ પ્રસિદ્ધ સદ્દગત ચન્દ્રવદન મહેતાનું ગુજરાતી કવિતાના ઇતિહાસમાં પણ ઉલ્લેખનીય કાર્ય છે એમણે બ ક ઠાકોર પ્રેરિત કાવ્યશૈલીને એક પ્રાસાદિક મુદ્રા આપી અને એમના સળંગ અગેય પ્રવાહી પદ્યનેથ 'રતન' જેવા કાવ્યો દ્વારા તે કથાકથન માટેનું કેટલું કામયાબ માધ્યમ છે તેની જરૂરી પ્રતીતિ પણ કરાવી એમના કેટલાક સૉનેટો પણ આસ્વાદ્ય છે, જેમાંનું એક આ 'વિસર્જન' છે 'વિસર્જન' શેક્સપિરિયન ઘાટીનું સૉનેટ છે આ સૉનેટમાં યોગ્ય રીતે જ તેમણે શિખરિણી જેવા વર્ણમેળ છંદનો વિનિયોગ કર્યો છે શિખરિણી છંદના તેજ અને તાકાત પ્રસ્તુત સૉનેટમાં પ્રભાવક રીતે કામ આવ્યાં છે વળી, આ સૉનેટના ખંડવિભાજન પ્રાસવિધાન વગેરે તેના આકારને સુશ્લિષ્ટતા અને સૌષ્ઠવ બક્ષે છે

પ્રસ્તુત કાવ્યમાં કવિએ ઓજસ ગુણવાળી બાની અસરકારક રીતે યોજી છે પ્રલયની ભીષણતા ને ભવ્યતાનો પ્રભાવ અનુભવાય એવા જોમ અને જુસ્સાથી કવિએ અહીં વાક્છટા સિદ્ધ કરી છે

આ સૉનેટ પ્રભુને સંબોધીને આરંભાય છે કંઈક એવું કવિના ચિત્તમાં બન્યું છે કે કવિ ખામોશ રહી શકતા નથી, પરંતુ આક્રોશપૂર્વક ઘણુંબધું હઠાવી દેવાનું – મિટાવી દેવાનું ચાહે છે અને એ માટે તેઓ પ્રભુની સંહારક રુદ્ર શક્તિની સહાય વાંછે છે મનુષ્યના તો સર્જન વિસર્જનના મામલા પ્રમાણમાં ઘણા સીમિત જ હોય, પરંતુ પ્રભુના – પરમાત્માના સર્જન વિસર્જનના કાર્યો તો મનુષ્યને અભિભૂત કરી દે, કૃષ્ણના વિરાટ સ્વરૂપના દર્શને અર્જુનને જે ભાવાનુભવ થયેલો એવો અનુભવ કરાવી રહે એવા બરના જ હોય ને?

આમ તો મનુષ્ય પ્રભુની જ સરજત, પણ અહંભાવે અને તજ્જન્ય વિકારવલણોએ એ અવારનવાર એવો બહેકે છે કે તેથી પોતે તો જોખમમાં મુકાય છે ને સાથે સસાર સૃષ્ટિસેય એવા જોખમમાં ધસડે છે શોષણખોરી,

યુદ્ધખોરી, સત્તાખોરી – એ બધાં એવાં તત્ત્વો છે. કેટલીક વાર એ જગતની સામે ને જગન્નાથની સામેય પોતાનું અળવીતરાપણું ધૃષ્ટતાપૂર્વક દાખવીને રહે છે. જો મનુષ્યને કે તેના સર્જેલા સંસારને સાચું સુખ, સાચી શાન્તિ અને જીવન જીવવાની સાર્થકતા ને ધન્યતા લાધવાનાં ન હોય તો પછી એ મનુષ્યને કે એના સંસારને માટે રહેવાપણું કે હોવાપણું શા કામનું? મનુષ્ય પોતે જો પરમાત્માના સર્જનકાર્યમાં ઉપયોગી ન થતો હોય તો પછી એના વિસર્જનકાર્યમાં તો ઉપયોગી થાય! એ રીતેય પોતાની હસ્તીને – પોતાની અસ્મિતાને ખપમાં તો લગાડે!

કવિએ પ્રભુસર્જિત દુનિયાનાં દુ:ખદર્દ એટલાં ને એવાં અનુભવ્યાં છે કે એમનાથી હવે આ દુ:ખી-પીડિત દુનિયાનો વિષણ્ણ ચહેરો જોયો જતો નથી. આ દુનિયા મનુષ્યજાતનાં જ અપલક્ષણોએ ,આમ જો સતત પિસાતી-ભીંસાતી-રહેંસાતી રહેવાની હોય તો એથી તો બહેતર છે કે તેનું નામોનિશાન મટી જાય. જે ભૂંડું છે, અનિષ્ટ છે તે તો નષ્ટ થાય, તેનું વિસર્જન થાય એ જ ઈચ્છવાયોગ્ય છે. જો ગ્રહો-તારાઓ મનુષ્યજાતને – આ પૃથ્વીલોકને સારી રીતે ઉપયોગી થવાના ન હોય તો ભલે એ બુઝાઈ જાય. ભલે આખું આભ તૂટી પડે. પાણી જેમ અંગારાને છંકારી દે એમ ભલે ગ્રહો-તારાઓ – સૂર્યચંદ્ર વગેરે સૌ જ્યોતિઓ નષ્ટ થાય; ભલે બધું તમસમાં ધકેલાઈ જાય, ભલે આ સૃષ્ટિનું રાસચક્ર અટકી પડે. ભલે ચારેય બાજુ પ્રલય થઈ જાય. એ રીતે ભલે વિસર્જન માટેનાં, વિનાશ માટેનાં બળો સક્રિય થાય. કવિ એવાં વિસર્જનાત્મક પરિબળોને ભવિષ્યના સર્જન માટે ઇષ્ટ-અનિવાર્ય ને શિવંકર માનતા જણાય છે અને તેથી જ પરમાત્માના સર્જનમાં નહીં તો તેના વિસર્જનકાર્યમાં – તેના પ્રલયકારી કાર્યમાં રામાયણકથાવાળી પેલી ખિસકોલીની રીતે પોતા તરફથીયે કંઈક સહયોગ આપવાના ખ્યાલે પોતાનું અશ્રુજળ જળપ્રલયમાં જરૂર પડચે ઉપયોગમાં લે એવી પરમાત્માને વિનંતી કરે છે. માનવનાં આંસુમાંયે પ્રલયમાં હોય એવી ક્ષમતાશક્તિ ગર્ભિત રીતે રહેલી છે. આંસુમાં ઘણુંબધું હચમચાવી દેવાની તાકાત હોય છે. કવિ પરમાત્માને પોતાની એ તાકાતનો સ્વીકાર કરી, ઉપયોગમાં લેવા વિનંતી કરે છે.

પહેલી કડીમાં જો જલપ્રલયે તો બીજી કડીમાં અગ્નિપ્રલયે વિસર્જનનું કાર્ય આગળ ધપાવવા ઈચ્છે છે. તેઓ આ સૃષ્ટિના ગહનગંભીર ગહ્વરોને તોડી નાખતી, આગ જેવા – દાવાનળ જેવા તોફાની પવનોને-ઝંઝાનિલોને આવકારે છે. એવા પવનો દ્વારા આ આખું વિશ્વબ્રાહ્માણ્ડ ભલે તવાય, ભલે એમાંની ચરાચર સૃષ્ટિને સિઝાવાનું – તળાવા કે બફાવાનું બને. એમ કરતાંયે માનવના વિકાસ માટે – માનવતાના હિત માટે જે કંઈ અનિષ્ટ છે તે ભલે ભસ્મીભૂત થઈ જાય. કવિ પ્રભુ પાસે ઉગ્ર તાંડવી પ્રહારો વાંછે છે, જેથી જીર્ણશીર્ણનો નિકાલ થઈ જાય. આ પ્રકારના કાર્યમાં ચંદ્રવદન હૃદયને દાહ દેનારા અને હૃદયમાંના દાહે પ્રગટ થતા પોતાના નિસાસાઓનો જરૂરિયાત મુજબ ઉપયોગ થાય એવી અપેક્ષા પ્રગટ કરે છે. જેમ આગમાં તેમ મનુષ્યના હૃદયદાહમાં – એના નિસાસાઓમાં પણ ભારે વિનાશક શક્તિ રહેલી છે. એ શક્તિને વિસર્જનમાં જરૂર કામે લગાડી શકાય; અલબત્ત, વિસર્જનને પગલે પગલે ફરીથી પ્રસન્નકર નવસર્જન થવાની પાકી સંભાવના હોય તો છેવટે તો સર્વ

પ્રકારના વિસર્જનો ઉત્કૃષ્ટ સર્જનની ભૂમિકારૂપે જ આવકાર્ય બની શકે તોડવા ખાતર કશું તોડવાનું, બાળવા ખાતર કશું બાળવાનું નથી, તોડી-બાળીને વસ્તુત કશું નૂતન-ઉત્તમ સર્જવાનું કર્તવ્ય રહે છે એવા કર્તવ્યમા જ માનવતાનો ધર્મ સનિહિત રહેલો પ્રતીત થાય છે આ વલણની પુષ્ટિ રા વિ પાઠક, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, સુન્દરમ્, ઉમાશકર, ઝવેરચદ મેઘાણી જેવા અનેક કવિઓએ એમની કાવ્યરચનાઓ દ્વારા કરી છે

કવિ માત્ર આભ તૂટે, દરિયા રૂઠે એટલુ જ નહીં પહાડોયે દારૂખાનાની કોઠીઓ જેમ ફૂટેફાટે એમ ઇચ્છે છે ચારેય બાજુ જળસ્થળમા તેમ અવકાશ સમસ્તમા વિનાશના તડાકાભડાકા ને તિખારા વ્યાપે, ચારેય બાજુ એની ઝાળજ્વાળાઓથી બધુ ભસ્મસાત્ થઈ જાય એવુ ઇચ્છે છે એ પ્રક્રિયા જલદી થાય, અસરકારક રીતે થાય એ માટે તેઓ પોતાના હૃદયના ધડકધબકારે એમા ખપમા લેવા પ્રભુને સૂચન કરે છે

આમ, કવિ પરમાત્માની સર્જનલીલામા જ નહીં, તેની વિસર્જનલીલામાયે યત્કિંચિત્ ઉપયોગી થવા પોતાનુ સમર્પણ પરમાત્માને કરે છે પરમાત્માએ જ જો સર્જનમા નહી તો સર્જન માટેની અ-નિવાર્ય ભૂમિકા રૂપે વિસર્જનમા કવિનો – મનુષ્યનો ઉપયોગ કરવાનુ પગલુ ભરવાનુ રહે છે

કવિને શ્રદ્ધા છે કે પોતાના અશ્રુ, નિ શ્વાસ, હૃદયના દુ ખદ આઘાતો – આ બધુ વિસર્જનની અને એ દ્વારા ભાવિ સર્જન માટેની ઉપકારક સામગ્રી થઈ શકે એમ છે પરમાત્માના સર્જનમા તેમ વિસર્જનમાયે મનુષ્ય પોતાની રીતે સહભાગી થઈ રહે એવી એની ભૂમિકા ને એવી એની કામગીરી રહી છે –

આમ, કવિ સમુદાર દૃષ્ટિથી પરમાત્માની વિસર્જનની પ્રક્રિયામા પોતાનો અગીકાર થાય એ માટેની ભાવના અહીં રજૂ કરે છે જેમ સર્જનમા જિજીવિષાનુ તેમ વિસર્જનમા મુમૂર્ષાનુ બળ અહીં ઇચ્છનીય હોવાનુ જણાય છે અતતોગત્વા તો સર્જન-વિસર્જનની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયામા પરમાત્માની અખડ દ્વદ્વાત્મક અમૃતલીલાનુ દર્શન થાય છે મનુષ્યનુ તન-મન, એનુ જીવન અનિવાર્યતયા સર્જન-વિસર્જનની ઘાટીમાથી પસાર થતુ જ હોય છે જેટલુ સર્જન તેટલુ જ વિસર્જન પણ જીવનોપકારક છે, સમગ્ર સૃષ્ટિ માટેય તે ઉપકારક છે આવી સમજદૃષ્ટિ સાથે જ આ સૉનેટની રચના થઈ જણાય છે કવિ પ્રભુને પ્રલય નહીં કરવા કહેતા નથી, બલકે પ્રલય કરવાનુ કહે છે અને તે કહેવા પાછળ એમનો ઉત્કટ સર્જનરસ – જીવનરસ જ કારણભૂત છે કવિની પરમાત્મા પ્રેરિત પ્રલયકાર્યમા એક મદદગાર તરીકે સામેલ થવાની જે વૃત્તિ છે તે ખાસ તો વિલક્ષણ છે એ વૃત્તિએ જ આ કાવ્યની રજૂઆત આકર્ષક થઈ શકી છે પ્રત્યેક ખડમા કવિ પોતાના તરફથી કઈ ને કઈ પરમાત્માને સોપવા-અર્પવાની તૈયારી દાખવે છે અને એમ કરીને વિસર્જનના રસ્તેય સર્જનહાર સાથેની પોતાની તદાત્મતા–તદાકારતા સિદ્ધ કરવાની ભાવના અતમા રજૂ કરે છે આમ, આ સૉનેટ વિસર્જન દ્વારા નવા સર્જનમા પરિણમવાની પ્રક્રિયા સુધીનો પોતાના વ્યાપ દાખવીને રહે છે કવિનુ લયપ્રભુત્વને વાક્પ્રભુત્વ સહેજેય ધ્યાનાર્હ છે તેઓ પોતાના ભાવ-સવેદનને પ્રાકૃતિક સદર્ભો દ્વારા કાવ્યાત્મક રીતે રજૂ કરે છે તેમા વર્ણવિન્યાસ, શબ્દવિન્યાસ, પ્રાસવિધાન વગેરેનોયે મહત્ત્વનો ફાળો જોઈ શકાશે કવિ જીવનને, જગતને અને પરમાત્માને કેવી ગભીરતાથી, જવાબદારીથી સ્વીકારે છે તે પણ અહી જોઈ શકાય છે - -

આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ

બનાવટી ફૂલોને

તમારે રંગો છે,
અને આકારો છે,
કલાકારે દીધો તમ સમીપ આનંદકણ છે,
અને બાગોમાંનાં કુસુમ થકી લાંબું જીવન છે.

ઘરોની શોભામાં,
કદી અંબોડામાં,
રહો છો ત્યાં જોઈ ઘડીકભર હેયું હરખતું;
પ્રશંસા કેરાં એ કદીક વળી વેણો ઊચરતું.

પરંતુ જાણ્યું છે,
કદી વા માણ્યું છે,
શશીનું, ભાનુનું, ક્ષિતિજ પરથી ભવ્ય ઊગવું?
વસંતે વાયુનું રસિક અડવું વા અનુભવ્યું?

ન જાણો નિંદું છું,
પરંતુ પૂછું છું:
તમારાં હૈયાંના ગહન મહીં યે આવું વસતું:
'દિનાન્તે આજે તો સકલ નિજ આપી ઝરી જવું'?

– પ્રહ્લાદ પારેખ

સદ્ભાવના

ના મારે તુજ ભેટ, બક્ષિસ ન વા તારી કૃપા જોઈએ,
છું એવો નહીં રંક કે અવરની મારે કૃપા જોઈએ!

આવ્યો છું લઈ જગ્દ હાથ કરવા સોદો મને ભાવતો,
થા મારી, જન આ નિખાલસ તણી જો ચાહના જોઈએ.

જો તું દાન કરે મને ભગવતી! દે દાન હેયાતાગું-
હેયું સાફ પરંતુ કાચ સરખું તે હોવું હા! જોઈએ;

જેમાં જોઈ શકું મુહબ્બત તણી તસ્વીર ફેંકાયલી;
રાજા, ચોર લિયે હરી નહીં, નહીં એવી મતા જોઈએ.

આપે તો ગુજરાત આપ મુજને, મારી લઈ ખાતરી,
થોડા આપ દિનો વળી સુખ તણા - ના વાસના જોઈએ!

તે મારી નથી માગણી તુજ કને સંકોચ જેનો તને
ઝાઝું જો તુજ પાસ હોય નહી તો સદ્ભાવના જોઈએ!

-પતીલ

નવાં કાવ્યો

સ હરિકૃષ્ણ પાઠક

અજ્ઞાની મન

મન અજ્ઞાની મેરા
જીરે ભાઈ મન અજ્ઞાની મેરા
ઝિલમિલ ઝિલમિલ જ્યોતિ ઝલકે
વામે કરે અધેરા,
મલીલ હો કે કરે નીત્કારા
ભવન ફિરા કયા તેરા   જીરે ભાઈ
કથા સુણુ તો અવિદ્યા નગે
આઈ લગાવે નેરા,
જપતપ જ્ઞાન ભુલાવે ભમરો
નિશા ડુબાવે બેરા   જીરે ભાઈ
મતિ કુમતિ તેરી હુઈ મનવા
બુગ બેર હમેરા,
મરી જાયગો મોત બિના કો
ક્લેશ કરી અદકેરા   જીરે ભાઈ
બુદ્ધિકી બદૂક, દારૂ દયા કો
બહુનામી બખતર પેરા,
કરને લગા બ્રહ્મજ્ઞાન ભડાકા
તબ યે ચરન આઇ ઠેરા   જીરે ભાઈ
શિરગુણ શબ્દોસે નપડા કે
બેઠી બુદ્ધિ કી દીયે પેરા,
ખોજે જે કે બાન દીયો તબ
લગી ગગનમે લેરા   જીરે ભાઈ

- ઝવેરભાઈ હસ્નાણી

O

આબા નામનો માણસ

બાવળના પૂરેપૂરા લખ્ખણ એનામા ને
ભાઈશ્રીનુ નામ હતુ આબો!
કાટા બનીને એના ભોકાતા આગળા
જો કોઈ તરફ હાથ કરે લાબો
કઈ કેટલીયે મોમમોએ માથા પછાડ્યા
પણ આબાને બેઠી ન કેરી
બાવળપણાએ ખેડ્યુ બા'રવટુ એવુ કે,
આબો ખુદ આબાનો વેરી!
કોઈ કહે આબો કે, બાવળ નથી એ તો
હરતો ફરતો છે એક - ખાભો!
બાવળના૦
તેમ છતા આબાનુ ઊભુ છે ઘર, ભલે-
ઘરને એકેય નથી થાભલી,
આબાએ લીધુ છે નીમ, કદી પામીશ ઘરવાળી તો
નામ દઈશ આબલી!
પાનખરી દિવસોના ઉજ્જડ લોહીમા
કોઈ કલબલતો મૂકે કોળાબો!
બાવળના૦

- કરસનદાસ લુહાર

O

સિતારધારિણી

અતિશય તપને વિજન મારગ જાતા,
ગૌતમને મળી ગઈ કો' સિતારધારિણી!
રણઝણાવી રહી જીવન તાણી કો' મધ્યમા રાગિણી!
ખીલી રહી, જીવન સિતારીની કો' વિરાગી રાગિણી!
'સા'ની બે પાદડીના સપુટ મધ્યે,
પ્રશમ્યુ તપવ્રતનુ ખેચાણ,
થયુ પ્રબુ દ્રપથ પ્રયાણ,
જગ પામ્યુ પ્રબુદ્ધ સિદ્ધાર્થ
જગ તણો મધાયો સિદ્ધ-અર્થ!
વિજન પાદરે ગૌતમ જે પામિયા,

ભર્યા નગરે તમે એ ન પામિયા,
કો' સિતારધારિણી, કો' તારિણી,
અતિધર્મ વારિણી,
હે, દશરથસુત રાજવી શ્રીરામ!
ભાગ્ય હોત જો એવું તમ,
યુગ યુગ ચલંત અનંત
સીતાત્યાગમેખ ન હોત, તમ લલાટલેખ!
રાજદ્વારે આવી ઊભો નતનેત્ર ભિક્ષુકવેશ હૃદયસ્વામી ગૌતમ,
થંભી ધડક પલ એક,
અનુગમના થઈ જાયા,
ચાલી નીકળી જાયા, આપ સજવા ભિક્ષુણીવેશ!
રાજસૂર્યયાગે બેઠા, ઉદાસનેત્ર યજમાનવેશ રાજસ્વામી શ્રીરામ,
સાથ સ્થાપિત સહધર્મચારિણી
સુવર્ણ સીતા હૃદયહારિણી!
રાજદ્વારે આવી ઊભી જાયા
મિલન પ્રજા સ્વીકારબદ્ધ
પલકમાં ઊતરી પૃથ્વીતલ જાયા
આપ તજી દેશવેશની માયા,
અહો, સિતારધારિણી
અતિશય ધર્મવારિણી
ભારતભાગ્ય ઉદ્ધારિણી
તારા વિણ
રામરાજ્ય વિચરત, સર્વ સુજાણજન
નીવડી રહ્યા સાવ નાદાન!
બની રહ્યા સાવ અજ્ઞજન!

- નિર્ઝરી મહેતા

O

નવીન તરુ

ફળીમાં ઊગ્યું છે લઘુક તરુ કો' એક નમણું.
વધ્યે જાતું કોઈ રસિક નવ-સંબંધ સરખું.
ન જાણું એનો શો પરિચય, કિંવા નામ-ગુણ શા?
હશે વર્ણ્યા શાસ્ત્રો મહીં? કથિત વા ત્યાંય નહીં એ?
ઉદાસી મિત્રોને, પરિચિત જનોને ન પરવા.
પરંતુ, આકર્ષે નવતર મને કાં? સહજ એ
હશે? છો, કિંતુ એ નવીન તરુને નામ દઈ કો'
રચ્યા ખાને મૂકું, તહીં સુધી ન કાં ચેન ઉરને?

- દુર્ગેશ ન. ભટ્ટ

O

કલાપીનું લાઠી

ખુલ્લા મેદાને આગ વરસતો સૂરજ,
એક પગે પડું પડું ઊભો એક બુરજ.
સઘળું ભસ્મીભૂત : નામશેષ
નથી ક્યાંય શોભનાની પગલીનાં કુમકુમ,
નથી લહેરાતી વસંતની ચૂંદડી લાલહિંગોળ.
શરાબના પયમાનાના રણકાર,
ગઝલ સિતારીના ઝણકાર,
કશું નથી ક્યાંય.
નામશેષ રાજમહેલના અવશેષ
જ્યાં જ્યાં નજર મારી ફરે-
ખુલ્લા મેદાને આગ વરસતો સૂરજ,
એક પગે પડું પડું ઊભો એક બુરજ.

- પ્રવીણ ગઢવી

O

જંપી ગયું છે

(ગઝલ)

નામ એનું હોઠ પર ચોંટી ગયું છે,
કોઈ બસ એવી મદિરા પી ગયું છે.
ડાળ તો ખાલી હજી ઝૂલ્યા કરે છે,
એક પંખી ક્યારનું ઊડી ગયું છે.
કાલ તક તો સ્લેટ આ કોરી હતી ને-
નામ ભીનું કોઈ ત્યાં ચીતરી ગયું છે.
એ હવે ક્યારેય ના જાગી શકે લ્યો,
આ નગરનું લોક તો જંપી ગયું છે.
ના કશો ઉન્માદ કે ના વેદના રઈ
આ જીવન એવું હવે ભાવી ગયું છે.

- અઝીઝ ટંકારવી

O

ટૂકી વાર્તા

વહુઘોડો

ઈવા ડેવ

લોકોની દષ્ટિમા - અહી વક્રદષ્ટિ શબ્દપ્રયોગ ઘટિત રહેશે - જિતુ, એટલે કે જિતેન્દ્ર - બી એ ની પરીક્ષા, જે બધી ડિગ્રીઓમા સહેલામા સહેલી ગણાય, ખાસ માતૃભાષાનો વિષય લીધો હોય ત્યારે, બીજી વાર નાપાસ થયો એ પરિણામે કુટુબના માણસોને પણ લાગ્યુ કે એમના મોટા દીકરાના લલાટે સિદ્ધિની રેખા સાવ નીચી ને ટૂકી ખેચાઈ છે જો એમ ના હોય તો ભલા આર્ટ્સમા પણ, જેમા ઠોઠમા ઠોઠ નિશાળિયો પાસ થઈ જાય એવુ મનાય છે તો જિતુ એમા નાપાસ કેવી રીતે થઈ શકે? બીજી બાજુ જિતુમા બીજા ઘણા પ્રશસનીય ગુણો હતા જેવા કે, એ લાગણીશીલ હતો, કોઈ વાતનુ માઠુ નહોતો લગાડતો, ઈતર વાચન કરતો, કોઈનેય - રસ્તામા મળી ગયેલા આગતુકને પણ - સહાય કરવા તૈયાર રહેતો, કોઈ પણ કામ કરવાની, ઘરનુ કે બહારનુ, એ કદીય ના નહોતો પાડતો, ભલે પછી એ ઊચુ કે નીચુ હોય, સારી વા ખોટી મકસદથી એને સોપવામા આવેલુ હોય, સમાધાન એ એના જીવનની ફિલસૂફી હતી, ડફોળનો ડામ કપાળે ચોટેલો હોવા છતા તે છાનો છાનો કવિતા પણ લખી નાખતો પરતુ દુનિયાને એ બધા ગુણો સાથે કોઈ નિસ્બત નહોતી

અજબની વાત એ હતી કે આ બધી વાતોથી તે પોતે અવગત હોવા છતા એ નિરાશાવાદી નહોતો બન્યો કે ના એ કોઈ લઘુતાગ્રથિથી પીડાતો એને એમ લાગતુ કે જો એ જીવનમા પ્રયત્નશીલ રહેશે તો એક દિવસ જરૂર મોટી લૉટરી લાગી જશે, સફળતાના સિસમ ખૂલી જશે - પૈસાની, જૉબની કે પત્નીની તેને કારણે તે અચૂક દૈનિક અખબારમા આ વિષયો પર આવતી લઘુ, દીર્ઘ જાહેરખબરોનો અભ્યાસ કરતો, અને એમને લગતી અરજીઓ મોકલ્યા કરતો એમ કહેવાની જરૂર નથી કે એ લૉટરીની ટિકિટો પણ ખરીદતો

હરરોજની ધારા પ્રમાણે, એના પપ્પા ઑફિસે ગયા અને એની મમ્મી શાકભાજી વગેરે ખરીદવા નીકળી ત્યારે એણે પેપરના જાહેર ખબરોવાળા પાન ઉથલાવવાની શરૂઆત કરી અને લો, એક પાન પર બૉક્સમા ગાઢા અક્ષરોમા મૂકેલી જાહેરખબર પર એમની નજર પડી

"અમેરિકાના ફ્લોરિડા સ્ટેટની રહેવાસી એક યુવતી જીવનસાથીની શોધમા ડિસેમ્બરના છેલ્લા અઠવાડિયામા ઇન્ડિયાની મુલાકાતે આવી રહી છે તેનો બાયોડેટા નીચે મુજબ છે

નામ શાંતા (અટકમા માનતી નથી), વર્ષ ૩૦, ઊચાઈ ૫' ૨", ભણતર ૧૨મુ ધોરણ, ધધો એક મોટેલ અને પાપડ, ગાઠિયા, ભૂસુ વગેરે બનાવવાની ફેક્ટરી, હૉબિઝ ગરબા, ભજનો સાભળવાની, સ્વજનો માત્ર બા

જે કોઈ વ્યક્તિને અમેરિકામા રહેવાસી થવાની ઇચ્છા હોય, જેની ઉમર ૨૦થી ૪૦ વર્ષની અદર હોય અને જે કોઈ પણ કામ કરવા તૈયાર હોય તેણે બૉક્સ નબર અમે ફ્લો જા ખ ૧૫૭૧ ઉપર ૧૫ ડિસેમ્બર પહેલા અહી ઉપરની સૂચિમા આપેલી આઈટેમો ઉપર ટૂકી વિગતો મોકલવી " તા ક જેઓ જાતિ, ધર્મ,

રંગ, રૂપ, ઊંચનીચના ભેદોમાં માનતા હોય એમણે મહેરબાની કરીને અરજી મોકલવાની તસ્દી કરવી નહીં.

જાહેરખબર વાંચીને જિતેન્દ્ર પ્રફુલ્લિત બની ઊઠ્યો, એના મનને પાંખો આવી ગઈ, બદન પુલકિત બની ગયું; દીવાસ્વપ્નો ચક્ષુ સમક્ષ ભાત ભાતના આકાર લેવા માંડ્યાં: "ફ...લો...રિ...ડા! અમેરિકા! ઓહ! જો આ લોટરી લાગી જાય તો? બસ આ લાઈફ બની જાય, જિતુભાઈ! કોઈ મારા જેવી જ છોકરી લાગે છે! ભણતર માત્ર બાર ધોરણ! છતાંય સાહસ કરીને પહોંચી ગઈ હશે ત્યાં અને જમાવી દીધો હશે ધંધો! બસ! ઓ મારી મેલડી મા! બસ, માત્ર એક ભીખ માગું છું. પહોંચાડી દે મને ત્યાં! ન્યાલ કરી દે મને!"

પછી તો એક ફણગામાંથી બીજો ને બીજામાંથી ત્રીજો એમ શેખચલ્લીના વિચારો, ચોમાસામાં મંકોડા ઊભરાય તેમ એના મગજમાં ઊપસવા માંડ્યા: જીન બ્લાઉઝ હેટવાળી સાધારણ કદની યુવતી... હોટલમાં બેત્રણ દિવસ દિલ્લગી... રસિયણની હા... (એની તો હા તો હતી જ)... વાજતેગાજતે લગ્ન... ધૂમ મચાવતાં લગ્ન... ગરબા-રાસની રમઝટ... ચોરીના ફેરા... ને પછી એની મુંબઈ ઍરપોર્ટથી વિદાય... આંસુભીની!

"સવારના પહોરમાં ઊંઘવા માંડ્યું છે શું? એની મમ્મીનો ઘાંટો કાને પડ્યો.

'હેં, હેં...!" એ ચમકીને સફાળો જાગી ગયો.

"જો, જિતુ! આમને આમ પડ્યા રહેવાની ટેવ પાડીશ તો પછી થઈ રહ્યો પાસ બી.એ.માં તું."

હોશ આવ્યા કે તરત યાદ આવી "રસિયણની જાહેરખબર." જાણે કોઈ એને ઝૂંટવી લેવાનું હોય તેમ એણે એને નીચે પડી ગયેલા દૈનિકનાં પાનાંમાં ખોળવા માંડી.

"હા. નથી ખોવાઈ ગઈ. અહીં જ છે." એનાથી બડબડી જવાયું. એણે પેપરને સરખું કર્યું અને એમના સંયુક્ત રૂમમાં ગયો.

"શું ગાંડાની માફક બબડે છે?" રસોડામાં જતી એની મમ્મીએ સવાલ કર્યો.

"જોતાં રહો તમે બધાં! જોતજોતામાં આ ડફોળનું તકદીર કેવું બદલાઈ જવાનું છે!" સાવચેતીથી એ મનોમન સ્વગત બોલ્યો, એની મમ્મીના કાને એનો અવાજ પડે નહીં એ રીતે.

વાળું પૂરું થયા પછી પરંતુ પોપ્યુલર ટી.વી. સીરિયલો જોવા કુટુંબીજનો બેસી જાય તે પહેલાં, એણે ડર ને ક્ષોભ અનુભવતાં એના પપ્પા મનસુખભાઈને કહ્યું, "પપ્પા, એક જાહેરખબર આવી છે."

"હા, હા. અરજી નાખી દે. જ્યાં તીર લાગી જાય ત્યાં ખરું. 'ઍપ્લાય ઍપ્લાય, બટ નો રિપ્લાય', એ તો આ દેશમાં વધતું રહેવાનું. ગુજરાતી ટાઈપિસ્ટ કે કમ્પ્યૂટર ઑપરેટરની જગા છે? સારું છે કે તેં ટાઈપિંગ શીખી લીધું. અરજી અંગ્રેજીમાં કરવાની છે ખરું ને...!"

સંકોચાતાં શરમાતાં, ગભરાતાં એણે એના પપ્પાને રોકવાનું સાહસ કર્યું, "નોકરીની નહીં, છોકરીની...!" અને મનસુખભાઈ વધુ વિચારે કે વધારે બોલ ફટકારે એ પહેલાં એણે દૈનિક પેપરની બૉક્સની કાપલી એમના હાથમાં ધરી દીધી. મનસુખભાઈ પહોળી આંખોથી આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરતા એને જોતા હતા.

પહેલું વાક્ય વાંચતાં એ હા... હા... કરી હસી પડ્યા.

"જિતુ, દીકરા! અહીંની છોકરીઓની સાથે તારો સંબંધ બાંધવામાં મુશ્કેલીઓ આવી રહી છે ને તેં તો આસમાનની પરીને નીચે ઉતારવાનાં સ્વપ્નાં જોવાં માંડ્યાં છે? જો, શારદા, તારો છોકરો ફ્લોરિડાની એનઆરઆઈ

છોકરી માટે અરજી મોકલવા માગે છો!"

"એટલે જ સવારનો છાપું વાચવાનો ડોળ કરે છો! અરે! ભઈલા, બી એ પાસ કરી લે. આમ ફાંફા મારવાથી શું મળશે? ફોગટનો સમય બરબાદ કરે છે."

આવા બોલ સાંભળીને જિતુ ડઘાઈ ગયો, એ હતાશ બની ગયો. શું બોલવું એની ગમ એને પડી નહીં. થોડી વારમાં મનસુખભાઈએ પૂરી જાહેરખબર વાચી લીધી. એ પછી તે વિચારમાં પડી ગયા. એમણે જિતેન્દ્રનું ઝીણવટથી અવલોકન કરવા માડ્યું. છોકરો મજબૂત બાંધાનો, ઊંચો, દેખાવડો અને સામાને આંજી જાય એવો હતો. એના નેત્રોમાં ઋજુતા હતી. અને તે જાણે એના પર મળગ પથરાઈ ગયેલી ના હોય એવું વર્તાતું હતું. માત્ર જોઈને જ જો વર પસંદ કરવાનો હોય તો કોઈ પણ છોકરીની પસંદગી પામે એવો એ હતો, નિઃશંક. સ્વભાવમાં એ સાલસ, નમ્ર અને મદદગાર હતો. એણે જિતુની નજર સાથે નજર મેળવી અને એના મો પરની આતુરતાને વાચી. એમને જિતુ માટે સહાનુભૂતિ થઈ. એમણે એને પ્રોત્સાહિત કર્યો, "સૉરી, બેટા! મે જાહેરખબર પૂરી વાચ્યા પહેલાં જ તારી વાતને રદિયો આપી દીધો. છોકરીની વિગતો એમ કહે છે કે એ સામાન્ય છોકરી લાગે છે, એટલે કે ઊંચાઈ ૫'-૨" જ ઇંચ છે અને ભણી છે માત્ર ૧૨ ધોરણ. સામાન્ય કુટુંબની છોકરી અમેરિકા ગઈ અને ખંત મહેનત કરી માલદાર થઈ ગઈ લાગે છે. સંભવ છે કે તારા જેવો મહેનતુ, દેખાવડો, નરમ સ્વભાવનો છોકરો એને પસંદ પડી જાય!? તારું નસીબ પાધરું પડે અને એમ તીર નહીં તો તુક્કો, લાગ્યું તો ભયો ભયો અને ના લાગ્યું તો શું ખોવાવાનું છે?"

શારદા અને એના ભાઈબહેન - સુરેશ ને હેતલ મનસુખના બોલ સાંભળીને અચંબો પામ્યા, પણ સાથે સાથે એમને પણ હર્ષ થયો.

"વાહ, જિતુભાઈ, ઘોડે ચડવાના! લૂણ ઉતારવાનો મારો ઓરતો પૂરો થશે." હેતલે ઉત્સાહ વ્યક્ત કર્યો.

તે પશ્ચાત્ જિતેન્દ્રે, એના પપ્પાની સહાય લઈ, એમના આશીર્વાદ ને શુભેચ્છા સાથે રજિસ્ટર્ડ કરીને પોતાનો બાયોડેટા તે દૈનિકપત્રને મોકલી દીધો.

* * *

અને જ્યારે ૧૯મી ડિસેમ્બરે, શાંતા વતી સહી કરેલો રજિસ્ટર્ડ નિમંત્રણ પત્ર (ઇન્ટરવ્યુ માટે આવવાનો) જિતેન્દ્રને મળ્યો ત્યારે એ તો આનંદવિભોર થઈ ઊઠ્યો તો થઈ ઊઠ્યો પણ એનું સમસ્ત કુટુંબ ખુશખુશાલ બની ગયું, જાણે અલાઉદ્દીનના જીને ગગનવિહાર કરવાની જાદુઈ શેતરંજી એમની સામે પાથરી દીધી! પત્રને જિતેન્દ્રે કેટલીય વાર વાચી નાખ્યો, એની ખાતરી કરવા માટે કે સાચેસાચ એને એ ધનવાન બહેને મળવા માટે બોલાવ્યો છે.

તારીખ ડિસેમ્બર ૧૪, ૧૯૯૯

પ્રિય મિસ્ટર જિતેન્દ્ર જોષી,

શાંતાબહેનની સલાહ મુજબ અમને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે તમારો ઇન્ટરવ્યૂ તારીખ ડિસેમ્બર ૨૩, ૧૯૯૯ના રોજ નીચેના સરનામે રાખવામાં આવ્યો છે. એ માટે તમને ત્યાં હાજર રહેવા માટે વિનંતી કરવામાં આવે છે. જો તમને એમને મળવાની અનિચ્છા હોય તો મહેરબાની કરીને તમારી અશક્તિ પાઠવતો પત્ર - ટેલિગ્રામ - ટેલિફેક્સ-ઈ-મેઈલ કોરન મોકલી દેશો.

આભાર માનતો,

મૅનેજર
જાહેરખબર વિભાગ
અમે ફલો જા ખ ૧૫૨૧

વિગતો :

સરનામું : ૫, આનંદ સોસાયટી, સંતરામ મંદિરની પાછળ, નડિયાદ; ટેલિફેક્સ : ૦૨૬૮ - ૬૦૨૯૫; ઈ-મેઈલ :

Shanta @ aol.com

સમય : સવાર : ૯-૧૨; બપોર : ૨-૫.

તા.ક. ઈન્ટવ્યુ સાંજના ૫ પછી પણ ચાલુ રહે એ સંભાવનાની નોંધ લેશો.

એ વચગાળાના દિવસો જિતેન્દ્ર અને એનાં કુટુંબીજનો માટે વસમા સાબિત થયા. કોઈ વખત જિતુને ભવ્ય આશાના સોનેરી મહેલો નજરે પડતા તો કોઈ વખત ગાંગા તેલીના જેવી સ્થિતિનો ભાસ થતો. વિચાર આવતો કે જો એનો સાવ સામાન્ય બાયોડેટા જોઈને પણ એણે એને બોલાવ્યો છે તો એનો નંબર લાગશે; પરંતુ કાગળમાં ટેલિફેક્સ-ઈ-મેઈલના આંકડા - બારાખડી જોઈને એ હતોત્સાહ થઈ જતો. ઊંઘ આવતી નહોતી; અને જો આવતી તો સારાંનરસાં સમણાં એમાં વિઘ્નો નાખતાં; એ સહસા જાગી જતો, કોઈ વખત પરસેવાથી રેબઝેબ થતો, તો કોઈ વખત ઉલ્લાસથી થનગનતો.

જ્યારે ડિસેમ્બરની ત્રેવીસમી તારીખે શાંતાના બંગલે પહોંચ્યા ત્યાં સુધી તે એવી જ મનોદશામાં રહ્યો હતો; પરંતુ એ આલીશાન બંગલે પહોંચ્યા પછી ત્યાં આવેલા ઉમેદવારોને - ઘણા બધાને સૂટ - ટાઈમાં અને બીજા થોડાકને પંજાબી સ્ટાઈલના સુરવાલ-ઝભ્ભા-જૅકેટમાં - એણે જોયા તો એ એટલો બધો નર્વસ થઈ ગયો કે ત્યાંથી પાછા વળી જવાની તીવ્ર ઈચ્છા એને થઈ આવી. એના જેવા બુશશર્ટ અને પેંટવાળા જૂજ ઉમેદવારો તેને દેખાયા. - બધા ઉમેદવારોને આગલા મોટા ઓરડામાં બેસાડવામાં આવ્યા. બરાબર ૯ વાગે ઈન્ટરવ્યૂ શરૂ કરવામાં આવ્યો.

પંદરેક મિનિટમાં એ પહેલો ઉમેદવાર બહાર આવ્યો. એ દુ:ખી દેખાતો હતો. જે ગુસ્સો એ ઈન્ટરવ્યૂના સમયે વ્યક્ત નહોતો કરી શક્યો તેને તેણે ઉમેદવારોની આગળ જોરશોરથી દેખાડ્યો, "શું સમજે છે પોતાની જાતને એ ઠીંગણી? ઉરાંગઉટાંગ સવાલો પૂછે છે; કે' છે કે 'તમે નોકરી ના મળે ત્યાં સુધી મોટેલમાં વાસણો ધોવાનું કામ કરશો?' શું જખ મારવા M.D. થઈને અહીંની પ્રેક્ટિસ છોડું? દોસ્તો, નીકળો અહીંથી. મને તો ફારસ લાગે છે!"

બીજો ઉમેદવાર દસેક મિનિટમાં પાછો આવ્યો. એના મુખ પર સ્મિત હતું, "પેલા ઉમેદવારની વાત બેકાર છે. બહેન બહુ સારાં છે. પ્રશ્નો બહુ જ સારી રીતે પૂછે છે. વર્થ ઈટ."

એમ બેચાર ઉમેદવારો ગયા, બહાર નીકળ્યા ને ચૂપચાપ વિદાય થઈ ગયા. વળી પાછો વચ્ચે એક ઉમેદવાર - ૩૫ જેટલી વયનો, મોડર્ન કટના સૂટમાં સજ્જ, વાળનાં જુલફાંને અદાથી ઉછાળતો, બહાર નીકળતાંની સાથે એનો ક્રોધ ઓકી રહ્યો, "આ શું તમાશો કરી રહ્યા છે આ લોકો? મારી ઊંચાઈ મપાવડાવી! હવે બેચાર ઈંચ ઓછી નીકળી તેમાં શું? એથી મારી પાસે આવી મને ઊભો કરી મારાં બૂટ કઢાવ્યાં અને પછી ખીખી હસતી કટાક્ષમાં એણે કહ્યું, 'તમે સાહેબ, મારા જેટલાય ઊંચા નથી. ખોટી માહિતી આપનાર તમે શું સારા પતિ નીવડવાના છો? જાઓ, રસ્તો પકડો!' કોઈ જાતની એટિકેટ નહીં. ગમાર કંઈના!" ખટખટ બૂટના કર્કશ અવાજ કરતો તે બંગલામાંથી બહાર નીકળી, એની ઝેન ગાડીમાં ભાગી નીકળ્યો.

તે જ સમયે લંચબ્રેકનું એલાન કરવામાં આવ્યું. એ સાંભળીને ઊઠવા જતા ઉમેદસારોને ઉદ્દેશીને એક સફેદ ડ્રેસમાં સજ્જ બેરાએ ખબર પ્યા કે કોઈએ નાસ્તાપાણી કરવા માટે બહાર જવાની જરૂર નથી કારણ કે એની વ્યવસ્થા ત્યાં

૨૦૩૬૪

જ કરવામા આવી છે, એની પણ ખબર આપી કે બાથરૂમ બહારની લોબીના છેલ્લા રૂમમા આવેલી છે અને એનો ઉપયોગ એ કરી શકે છે

બરાબર બે વાગે ઈન્ટરવ્યૂ ફરી શરૂ થયા અચાનક 'જિતેન્દ્ર જોષી'ના નામનો પોકાર સાભળતા એ પળેક માટે છળી ઊઠ્યો પણ તરત જ પોતાની જાત ઉપર કાબૂ લાવીને એ વિશ્વાસપૂર્વક શાતાની રૂમમા પ્રવેશ્યો

રૂમની ડાબી બાજુ એક અર્ધગોળાકાર ટેબલની પાછળ ગોળાકાર ફરતી ગાદીવાળી ખુરશીમા શાતા બેઠી હતી જિતુને એ ઠસ્સાદાર ને આકર્ષક જણાઈ

રૂમની અધવચ્ચે પહોચતા જિતેન્દ્રે થોડા નીચા નમીને વદન કરીને અભિવાદન કર્યાં, "નમસ્તે શાતાજી!" સાથે બેઠેલી વ્યક્તિ એમની બા હશે એમ માનીને એમને પણ નમસ્કાર કર્યા

શાતાના મો પર સ્મિતની લહેર પસાર થયેલી જોઈને એની તગદિલી ઓછી થઈ અને જ્યારે એણે સામા હાથ જોડીને અભિવાદન કર્યું ત્યારે એણે આગમની લાગણી અનુભવી

શાતા જિતેન્દ્રને ટીકી ટીકીને નિહાળી રહી હતી, જાણે બહારથી આકર્ષક દેખાતા વ્યક્તિત્વની પાછળ કેવો માણસ સતાયેલો હશે એનો ક્યાસ કાઢવા ના મથી રહી હોય! શાતા અને એની બાએ સમંતિસૂચક નજરો એકમેક સાથે મેળવી

"તમારી હાઈટ કેટલી હશે?"

"પાચ દસ" મિતાક્ષરી જવાબ આપ્યો એણે

"સારી હાઈટ કહેવાય!" પછી એણે મજાક કરી, "મારા જેવી નીચી છોકરીની સાથે લગ્ન કરવા તમે કેમ તૈયાર થયા છો?"

કોણ જાણે કેમ એને પણ એવો રમૂજી જવાબ આપવાનો વિચાર થઈ આવ્યો, "અમિતાભ બચ્ચન જેમ જયા ભાદુરી સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર થયો હતો તેમ" પ્રત્યુત્તર સાભળીને માદીકરી એટલા જોરથી હસી પડ્યા કે રૂમમા હાજર રહેલા પી એ અને નોકર બેઉએ એમા સાથ આપ્યો એમના એ પ્રતિભાવે જિતુ ખુશી ખુશી થઈ ગયો, જાણે કે દાવપેચનો પહેલો પેતરો સફળ થયો

એણે હિમતથી બીજો પેતરો ભર્યો એણે એની રજા માગી, "હુ તમને એક સવાલ પૂછુ?"

"બેશક વિચારની આપલે કરવા તો આ મુલાકાત રાખી છે"

"મારો બાયોડેટા તો તમે ધ્યાનથી જોયો હશે બે વાર ટ્રાયલ માર્યા પછી પણ હુ બી એ પાસ નથી થઈ શક્યો, બહાર બેઠો હતો ત્યારે મે ડૉક્ટરો, એન્જિનિયરો, બીઝનેસમૅનને આવેલા જોયા એવા મોટા ને ઊચા ઉમેદવારો સાથે મારા જેવા અસફળ માણસને તમે શુ કામ બોલાવ્યો?"

"વિચારવા જેવો ગુડ ક્વેશ્ચન!" જાણે પહેલાની મજાકને ચાલુ રાખવા માગતી હોય એમ એ વદી, "એ તો તમને ખબર છે ને કે મે માત્ર બાર ધોરણ પાસ કર્યાં છે! એ રીતે તમે હજુય બે વર્ષ મારાથી વધારે ભણેલા છો આઠ ઈંચ વધારે ઊચા અને બે વર્ષનુ વધારે ભણતર! મળી ગયો જવાબ?"

"ભઈલા, ભણે પણ ગણે નહી એવાઓને શુ કરવાના!" એની બાએ ટહુકો કર્યો

"મિસ્ટર જોષી! આજે અમારી પાસે જે કઈ છે, જે કાઈ પ્રાપ્ત કર્યું છે એ બધુ આ મારી બાના પ્રતાપે છે જાણો છો મારી વહાલી બા કેટલુ ભણી છે? પાચ ચોપડી બાપાએ બીજુ ઘર માડ્યુ ને મારી સ્વમાની બા મને લઈને નીકળી ગઈ ઘરમાથી, અથડાતીકૂટાતી પહોચી ગઈ અમેરિકામા મોટેલમા રસોઈયણ બની

ખેર! આજે એની છોકરીનો હાથ ખોળતા આ બધા મોટા ને ઊંચા ઘરના નબીરાઓ દોડતા ચાલ્યા આવ્યા છે.'' ગર્વની લાગણી અનુભવતી એ ઉશ્કેરાટથી એ બોલી.

''પૂજનીય વંદનીય છે તમારી બા.'' એણે બે હાથ જોડીને એની બાને પ્રણામ કર્યા.

''હવે કેટલીક ગંભીર વાતો કરી લઈએ જેથી તમારો વધારે પરિચય થાય. નંબર ૧, તમે જન્માક્ષર મેળવવામાં માનો છો? નંબર ૨, તમે લગ્ન કેવી રીતે કરવા માંગો છો.''

''પહેલા પ્રશ્ન વિશે મારો અંગત મત 'ના'માં છે. પ્રશ્ન બે માટે આજ સુધી કાંઈ વિચાર્યું નથી.'

''ચાલો, બીજી રીતે પ્રશ્ન મૂકું. તમને લગ્ન કેવી રીતે કરવા ગમે? રજિસ્ટર્ડ કરીને, મંદિરમાં હારની અદલબદલ કરીને, સાદાઈથી વિધિ પ્રમાણે, વગેરે વગેરે.''

એ પ્રશ્નથી એ મૂંઝાયો. એને શું ગમશે એનો વિચાર એણે કર્યો. એને ના ગમે એવો જવાબ અપાતાં, અત્યાર સુધી સીધી પટ્ટી પર ચાલતી ઈન્ટરવ્યૂની ગાડી ઊથલી પડે એ એક શક્યતા હતી.

''અમે રહ્યા બ્રાહ્મણો; એથી વિધિથી લગ્ન થાય તો એ અમારા કુટુંબને આવકાર્ય બને. અમે આર્થિક રીતે સાધારણ માણસો છીએ. મારા પપ્પા વિદ્યાનગરની કૉલેજમાં ક્લાર્ક છે. હું બેકાર છું. બીજાં બે ભાઈબહેનોને આગળ ભણાવવાનાં છે. આથી અમારી સ્થિતિ ખર્ચાળ લગ્ન કરવાની નથી.'' એણે એની લાચારી સ્પષ્ટ કરી.

''તો તો ગરબડ થઈ જવાની મિસ્ટર જોષી! હું તો અહીં ધામધૂમથી, ઝાકઝમાળ સાથે, બૅન્ડવાજાં, ડાંસગરબા સાથે મારું લગ્ન ઊજવવા આવી છું. આ ગામને, પછી પોતાને સુધારીને, ''બા કહે છે કે હવે તો ધમધમતું શહેર બની ગયું છે - એને યાદ રહી જાય કે ગરીબ ન્યુસા સુથારની છોકરીએ એવી ધામધૂમથી લગ્ન ઊજવ્યાં કે શહેરનો માલદારમાં માલદાર માણસ પણ એની તોલે ના આવી શકે.'' એક જ શ્વાસે શાંતાએ એના સ્વપ્નાની વાત કરી નાખી.

જેટલા જોશીલા ઉત્સાહથી શાંતા બોલી એનાથી પણ વધારે હતાશાથી જિતુ હતોત્સાહ બની ગયો. ધીમે ધીમે રચાયેલું એનું સમણું ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં ચૂરચૂર થઈ, ગયું. ફક્ત એ ચૂપ થઈ ગયો.

શાંતાને જિતુના મનોભાવ પરખાયા. એણે એને ટકોર્યો, ''મિસ્ટર જોષી, તમે એકદમ ગંભીર થઈ ગયા. મને લાગે છે કે મારી વાત તમને જચી નથી, પણ હું તમને યાદ દેવડાવું કે આપણે માત્ર ચર્ચા કરી રહ્યાં છીએ. એથી એકબીજાના અભિપ્રાયોથી ડિસ્ટર્બ થવું જોઈએ નહીં. ઓ. કે.! તમારો સ્ત્રીપુરુષોના અધિકાર ઉપર શો મત છે.''

શાંતાના નિખાલસ શબ્દોથી જિતુમાં પાછું જોમ આવ્યું. પણ સાથે એના બીજા સવાલે પાછો વિવાદ ઊભો કરવાની સંભાવના વધારી.

''મા... રી... છે જબરી!'' મનોમન એણે વિચાર્યું. પછી એણે એની સાચી માન્યતા પ્રગટ કરી, ''બધી જ બાબતોમાં સ્ત્રીપુરુષ બેઉ સરખાં હિસ્સેદાર હોવાં જોઈએ. શિવને અર્ધનારીશ્વર કહ્યા છે. બેઉને એક સિક્કાની બે બાજુ ગણવી જોઈએ. એકમેકનાં પૂરકો ગણવાં જોઈએ.''

''પણ પરંપરા તો ઊંધી જ ચાલે છે આપણા સમાજમાં!'' એની દલીલ સાંભળતાં જ એ ચિંતિત થયો કારણ કે ફરી બાથડવાની વાત થઈ.

શાંતાએ એની દલીલને વધારે ધારદાર કરી, જેમ કસાઈ પશુવધ કરતાં પહેલાં એના મોટા ચાકુને એના ખાસ પાણા પર ઘસે તેમ, ''પણ કોઈએ કોઈ દેવીને, એટલે કે પાર્વતીને

અર્ધનરેશ્વર તો નથી જ કહી ને? વર્ચસ્વ, કેન્દ્ર તો પુરુષ રહે છે, સ્ત્રી નહીં '' એ સાભળીને જિતેન્દ્ર ગજબનો તાજ્જુબ થઈ ગયો આવી સ્ત્રીઅધિકારની વાતો એ પેપરમા વાચતો, ટી વી પર સાભળતો પણ એના પર આવી જોરદાર દલીલનો જવાબ આપવાનો વખત આવશે એવુ એણે સ્વપ્નમાય વિચાર્યુ નહોતુ હવે એને બહાર આવીને એમનો ગુસ્સો કેટલાક ઉમેદવારાએ કેમ ઠાલવ્યો હતો તે સમજાયુ પાછી તતપપ થઈ જશે એની દહેશત એને થઈ આવી

''સાચુ કહુ, આ રીતે મે પહેલા કદીય વિચાર્યું નહોતુ ના, મે પણ કોઈ દેવીનો સદર્ભ રાખીને આવુ કહેલુ, લખેલુ સાભળ્યુ નથી '' પછી અચાનક એને પ્રેમની દલીલ યાદ આવી ને એ ઉત્સાહથી બોલ્યો, ''પરતુ શાતાજી! પરસ્પર પ્રેમ હોય, ઊડી લાગણી હોય, સમજણ હોય ને ભોગ આપવાની ઇચ્છા હોય તો બીજુ બધુ ગૌણ નથી બની જતુ?'' કવિતા કરવાની પ્રક્રિયા ખરા સમયે કમ લાગી એને પોતાને જ એના બોલ પર આશ્ચર્ય થયુ ને ગર્વ પણ

શાતા અવાક્ બની એને જોઈ રહી અણધારી રીતે એની બાએ પોતાનો અલગ આગવો મત પ્રદર્શિત કર્યો, ''સો ટચના સોના જેવી વાત કરી, ભઈલા તે મને આ છોડીની આવી વાર્તામા બહુ ગમ નથી પડતી પૈસા આપતાય તે કહી એમાની એક પણ ચીજ મળતી નથી '' એમના મુખમાથી એક ઊડો નિસાસો નીકળી ગયો, એમના પોતાના જીવનની સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેની વિફળતાને ઇંગિત કરતો એ સાભળીને જિતુના હૃદયમા હર્ષના મોજા ઊછળી રહ્યા

પણ પેલીએ એની જીદ પકડી રાખી, ''તમારા જવાબે મારા પર ઊડી અસર કરી છે એ સબધમા હુ તમને એક છેલ્લો પ્રશ્ન પૂછી લઉ અત્યાર સુધી જેમ સ્પષ્ટતાથી, નિખાલસતાથી તમે તમારા અભિપ્રાય આપ્યા છે તેમ જ મારા આ મહત્ત્વના પ્રશ્નનો જવાબ આપજો રૂઢિ પ્રમાણે છોકરાઓ જાન લઈને ઘોડા પર સવાર થઈને છોકરીઓને ત્યા જાય છે હવે મારા જેવી અડબગ છોકરી આગ્રહ કરે કે એ જાન લઈને, ગરબાડાસ કરતી બેડવાજા, નગારાના તાલ સાથે છોકરાને ત્યા વહુઘોડા રૂપે જાય તો તમને કેવુ લાગે?'' પછી જિતુએ કરેલી છેલ્લી દલીલને વ્યાજ સાથે પાછી વાળી, ''ખાસ કરીને બેઉ વચ્ચે મહોબત થઈ ગઈ હોય તો શુ છોકરો આ રૂઢિનો ભગ કરવા તૈયાર ના થાય?''

એ દરખાસ્ત સાભળતા જ જિતેન્દ્ર માત્ર અવાચક જ નહી બેહાલ બની ગયો, જાણે અચાનક વાવાઝોડુ ધસી આવ્યુ અને એણે પગતળથી ઉપાડીને યોજન દૂર નાખી દીધો, ઘોડાપૂર આવ્યુ અને એના વમળમા ફસાઈને એ તણાતો ચાલ્યો પહેલી વાર એ શાતાની આખોમા આખો પરોવીને એને સમજવાની કોશિશ કરી રહ્યો કે તે કોઈ ગભીર વાત કરી રહી હતી કે પછી એની મજાક ઉડાવી રહી હતી! શાતા પણ એને ધ્યાનથી નીરખી રહી હતી પરતુ એની પાછળ એનો હેતુ શુ હશે એને તે કળી ના શક્યો એ ઉઘાડી વાત હતી કે એ શાતાની પકડમા આવી ગયો હતો આવા જ કોઈ વિચિત્ર પ્રશ્નોથી અટવાયેલા પેલા બેત્રણ ઉમેદવારોએ બહાર આવીને એમનો ઉકળાટ બીજા બધા સામે ઠાલવ્યો હતો '' એક વિચાર ઝબકી ગયો એના મગજમા

અચકાતા અચકાતા એણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો, ''અગત રીતે મને એમ કરવામા કોઈ વાધો લાગતો નથી પણ લગ્ન એ એક મોટો સામાજિક પ્રસગ છે એમા છોકરા-છોકરીએ વડીલોની લાગણીઓ પણ સભાળવી પડતી હોય છે પ્યારમહોબતનો પ્રશ્ન તો આપણા

ગોઠવેલાં લગ્નમાં ઊઠતો નથી. પરણ્યા પછી, એટલે કે તમારાં લગ્ન થશે પછી જ પ્રેમની શરૂઆત થશે. ધીમે ધીમે એની પાપા પગલી મંડાશે. આ તબક્કે તો તમારે અને તમારી પસંદગી પામેલા ઉમેદવારે અને એમના કુટુંબે આ સમસ્યાને ઉકેલવી પડશે.''

''જો એ ઉમેદવાર તમે હો તો?'' મલકતાં મલકતાં શાંતાએ ઍટમ બૉમ્બ ફોડ્યો.

''...હું... હું...?'' થોથવાતાં થોથવાતાં જિતેન્દ્રને એકદમ ઊઠેલા વાવંટોળિયાએ અધ્ધર ઊઠાવીને અવકાશમાં ફંગોળી દીધો.

* * *

એક અઠવાડિયાના ગાળામાં બેઉ કુટુંબે વાટાઘાટો કરીને બધા જ પ્રશ્નોને ઉકેલી લીધા. મનસુખ જોષીના કુટુંબે પોતાના રસાલા સાથે ૫, આનંદ સોસાયટીમાં આવીને વાસો કર્યો. શાંતાએ એના આજ સુધી બંધ રહેલા નાના ઘરને ખોલીને અદ્યતન મકાનમાં ફેરવી નાખ્યું. એની શેરીના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી સુંદરતમ મંડપ બંધાવ્યો, ને એને ફૂલોથી અને લાઇટથી સજાવડાવ્યો. તે અરસામાં શાંતાની પાંચસાત સાહેલીઓ અને પાંચસાત મિત્રોનું વૃંદ એમના અદ્યતન માઇક-ઓડિયો સીડી, વિડિયો કૅમેરા અને બીજાં જરૂરી સાધનો સાથે ત્યાં ઊતરી આવ્યું.

શાંતા અને મિત્રજૂથ લગ્નની રાતે સફેદ ઘોડાઓ પર સવાર થયું. બૅંડ, વાજાં, સીડીના એક પછી એક વગાડાતાં ગીતોના - પંજાબી, હિંદી, ગુજરાતી ને અમેરિકન પૉપ - તાલ સાથે એ વહુઘોડો જ્યારે એ નાની શેરીમાંથી ૪, આનંદ સોસાયટીના બંગલે જવા નીકળ્યો તો એને નિહાળવા શહેરની મેદની ઊમટી પડી. આખે રસ્તે લોકો એમના ઘરમાંથી એ દશ્ય જોવા બહાર ધસી આવ્યાં. કેટલાક જાનૈયા બનીને એમાં જોડાઈ ગયા. તે રાત્રિએ આનંદ સોસાયટીના બંગલે બાંધેલા વિશાળ મંડપમાં શાંતાનું દીવાસ્વપ્ન સાકાર થયું; એના અને જિતેન્દ્રના જ્યારે હસ્તમેળાપ થતા હતા ત્યારે ચારે બાજુ મંત્રોચ્ચાર થતા હતા, બૅંડ વાગતું હતું, વાજાં વાગતાં હતાં, પરિચિત, અપરિચિત જનસમુદાય ભાંગડા-રાસ-ગરબા-અમેરિકન ડાન્સ કરતો ઝૂમી રહ્યો હતો.

* * *

જૂના આજીવન ગ્રાહકોને વિનંતી

આજીવન ગ્રાહકોના લવાજમમાં અનિવાર્ય રીતે તેમ જ નાછૂટકે વધારો કરવાનું થયું છે. જે આજીવન ગ્રાહકો રૂ. ૫૦૦(પાંચસો)નો આ વધારો સ્વૈચ્છિક રીતે ભેટ મોકલવા તથા એ પ્રકારે 'અખંડ આનંદ'ને મદદરૂપ થવાની ભાવના રાખતા હોય તેમને એમ કરવાની વિનંતી છે.

સંપર્ક :
વ્યવસ્થાપક, 'અખંડ આનંદ' કાર્યાલય
જી.પી.ઓ પોસ્ટબૉક્સ ૧૨૩
રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ટૂંકી વાર્તા

મોજાં

મહેશ દવે

મહેન્દ્ર અને હુ બાળપણના મિત્રો છેલ્લા સાઠેક વર્ષથી અમારી મૈત્રી એવી ને એવી જ ટકી રહી છે આજના સમયમા 'રેકર્ડ' જ ગણાય ને! નાનપણથી અમે એક જ શાળામા અમારા ઘર પણ નજીક, પાચ મિનિટના અતરે એ ઠાકોરદ્વારના નેહરુ મેન્શનમા રહે અને હુ ગિરગામની દગડુ ચાલીમા મારે લટકસલામિયા દોસ્તો ઘણા, પણ ગાઢ મૈત્રી તો એકલા મહેન્દ્ર સાથે જ, જ્યારે મહેન્દ્રને તો ગણ્યો ને ગાઠ્યો હુ જ એક મિત્ર!

વિલ્સન કૉલેજમા બી એ કરી ગવર્નમેન્ટ લૉ કૉલેજમા અમે સાથે જ જોડાયા એલએલ બી પછી સૉલિસિટર થવા હુ નરીમાન ઍન્ડ નરોન્હા સૉલિસિટર્સમા જોડાયો મહેન્દ્ર પણ પાછળ ઘસડાયો તેણે શોભાગચદ ઍન્ડ સાકલેચા સૉલિસિટર્સની ફર્મ જૉઈન્ટ કરી

કૉલેજ અને સૉલિસિટરનુ ભણતા ત્યારે અમારો એક ક્રમ નક્કી સવારે સાડા છ વાગે અમે ઠાકોરદ્વાર ક્રૉસિંગે મળીએ, ચર્ની રોડનો પુલ વટાવી દરિયાકિનારે પહોચીએ, થોડુ ફરીએ ને પછી થોડી વાર પાળી પર બેસી વાતો કરીએ, જોકે વધારે વાતો તો હુ જ કરતો મહેન્દ્ર પહેલેથી જ થોડો ઓછાબોલો અથવા કહો કે મીંઢો, એનુ પેટ કળવા ન દે

સૉલિસિટરની અઘરી ગણાતી પરીક્ષામા પહેલી જ ટ્રાયલે અમે બેઉ પાસ થઈ ગયા, પણ મહેન્દ્ર નસીબદાર એ જ વખતે એની જ ફર્મ, શોભાગચદ ઍન્ડ સાકલેચામા જુનિયર પાર્ટનર થવાની તેને ઑફર મળી, જ્યારે મારે નોકરી શોધવાનો વારો આવ્યો

શોભાગચદ ઍન્ડ સાકલેચામા થોડા જ વખતમા એક સિનિયર પાર્ટનર અવસાન પામ્યા, બીજા એક પાર્ટનર ઘણા વખતથી માદા રહેતા હતા એટલે ચારેક વર્ષમા તો મહેન્દ્ર ધીકતી કમાણીવાળી કપનીમા સરખો ભાગીદાર બની ગયો મને મોટી અને સારી કપનીમા 'લીગલ ઍડ્વાઈઝર'ની પોસ્ટ મળી, પગાર પણ સારો હતો, પણ નોકરી એટલે નોકરી ને વ્યવસાય એ વ્યવસાય મહેન્દ્રની ફર્મે ઑફિસ મોટી કરી હતી, મહેન્દ્રે રહેવા માટે ચર્ચગેટ પાસે મોટો 'લક્ઝુરિયસ' ફ્લૅટ લીધો હતો અને દર ત્રણચાર વર્ષે મહેન્દ્ર નવી ગાડી લેતો તેણે જૂના સૉલિસિટરોની જેમ નવા પાર્ટનર લેવાની નીતિ રાખી નહોતી તે બધા પગારદારો જ રાખતો તેના દીકરા રજનીને તે ભવિષ્યના ભાગીદાર તરીકે તૈયાર કરતો હતો શોભાગચદ ઍન્ડ સાકલેચા 'પ્રોપ્રાઈટરી કન્સર્ન' જેવી બની ગઈ હતી અને ભવિષ્યમા બહુ બહુ તો 'ફૅમિલી કન્સર્ન' બની રહે તેમ હતી

મે પણ પ્રગતિ કરી હતી દગડુ ચાલી છોડી મે મરીનલાઈન્સ પર ફ્લૅટ લીધો હતો, પણ તે 'લક્ઝુરિયસ' કહી શકાય તેવો નહોતો જ મારી પાસેય ગાડી તો હતી પણ એ હતી જૂના મૉડેલની ફિયાટ, જોકે મને કોઈ વસવસો નહોતો મુબઈમા સુખી ગણાતા લોકોમા ગણતરી થાય એવુ મારુ જીવન હતુ મારા બને પુત્રોએ સબર્બમા પોતપોતાના ફ્લૅટ લીધા હતા બને સુખી હતા અમે ક્યારેક તેમને ત્યા રહેવા જતા કુટુબમા મનમેળ સારો હતો

જીવનમા ઘણુબધુ બદલાઈ ગયુ હતુ, પણ

વચ્ચેના થોડા અંતરાય સિવાય મારો ને મહેન્દ્રનો સવારમાં ફરવા જવાનો ક્રમ ચાલુ ને ચાલુ જ રહ્યો હતો. હવે મહેન્દ્ર તેની ગાડીમાં મરીનલાઈન્સ આવતો, હું ત્યાં જોડાતો, અમે ઠીક ઠીક ચાલતા ને પછી પાળી પર બેસી વાતો કરતા. ઘણી વાર મારી પત્ની ભારતી અમારી સાથે જોડાતી. જોકે મહેન્દ્રની 'વાઈફ' કૃષ્ણા ક્યારેય આવતી નહીં. તેને ઘરની બહુ હાયવોય હતી ને તે ચાલવાની કાયર હતી.

ઘણીખરી વાર મિત્રોની ઊણપો પ્રત્યે આપણે આંધળા હોઈએ છીએ, મિત્રના અવગુણ આપણને દેખાતા જ નથી. એક સવારની વાત છે. ભારતી અમારી સાથે પંદરેક દિવસથી ફરવા આવતી હતી. હું અને ભારતી એકલા ઘરે પાછા ફરી રહ્યાં હતાં. અમસ્તી જ વાત કરતાં ભારતીએ કહ્યું, 'આ તમારા મિત્ર બહુ બોલ બોલ કરે છે.'

મેં તરત જ વિરોધ કર્યો, 'જા જા હવે... એ તો બિચારો બહુ ઓછાબોલો છે... બોલકણો તો હું છું.'

'સારું... બતાવીશ કાલે', ભારતીએ જાણે ચૅલેન્જ ઉપાડી લીધી.

બીજે દિવસે હું તો વાત ભૂલી ગયો હતો પણ જેવો મહેન્દ્ર મળ્યો કે તરત તેણે ચપડ ચપડ વાતો કરવાનું શરૂ કરી દીધું. કોણી મારી ભારતીએ મારું ધ્યાન દોર્યું. મેં જોયું કે, ચાલતાં ચાલતાં ને બેઠા ત્યારે મહેન્દ્ર સતત બોલ્યા કરતો હતો. ભારતી સંકેતોથી મારું ધ્યાન તે તરફ દોર્યે જતી હતી.

કાયદાના અભ્યાસ અને વ્યવહારમાં તેના ઉપયોગે મને એક શિસ્ત શીખવી છે. હકીકતો જોવી, તપાસવી અને સાચો 'ડેટા' એકઠો કરવો. તેનું વિશ્લેષણ કરી પછી નિર્ણય કરવો. મેં પાંચછ દિવસ નિરીક્ષણ કર્યા કર્યું, પૃથક્કરણ કર્યું. ભારતી સાચી હતી. મને સમજાયું, મહેન્દ્ર ઓછાબોલો ને મીંઢો છે તે મારો પહેલાંથી બંધાયેલો પૂર્વગ્રહ હતો. મહેન્દ્ર બદલાયો તોયે પૂર્વગ્રહ ચાલુ રહ્યો હતો. હું એ પણ સમજ્યો કે મધ્યમ વર્ગમાંથી મહેન્દ્ર એકાએક નવધનિક વર્ગમાં આવ્યો હતો, તેના ઉદ્રેકમાં એ બહુ બોલતો થઈ ગયો હતો.

થોડા દિવસ પછી ભારતીએ મહેન્દ્રની બીજી ટીકા કરી, 'તમારો મિત્ર પોતાની બડાશોમાંથી ઊંચો જ આવતો નથી.' હું સમસમી ગયો. મેં વિરોધ કર્યો, મહેન્દ્રનો પક્ષ લીધો, પણ થોડા દિવસના અભ્યાસે ભારતીને સાચી ઠેરવી મેં કાનની બૂટ પકડી. મેં જોયું કે મહેન્દ્રની વાતમાં પોતે કોઈને કેવો તતડાવ્યો, કોઈ અધિકારીને કેવો ઉતારી પાડ્યો, જાણીતા કાઉન્સેલને કેવો ચિત્ કરી દીધો, તેની નવી મોટર કેવી સરસ છે. 'કેમ ન હોય? કેટલી મોંઘી છે!' બીજાઓની ટીકા – આવું બધું ખૂબ સાંભળવા મળતું. મેં ભારતીને પહેલાંના મહેન્દ્રની વાત કરી ભારતીએ સહજતાથી કહ્યું, 'પૈસો આવે એટલે માણસો બોલકા ને બડાશ મારતા થઈ જાય છે.'

મહેન્દ્રનો પુત્ર રજની સૉલિસિટર થઈ ગયો. તરત જ મહેન્દ્રએ તેને પાર્ટનરનો દરજ્જો આપી દીધો. અહીંથી જાણે મહેન્દ્રનો નવો તબક્કો શરૂ થયો. મહેન્દ્ર રજનીની આવડતના વખાણ કરતાં થાકતો નહીં. રજનીનાં લગ્ન થયાં પછી રજનીના સાસરિયાનાં ગુણગાન શરૂ થયાં – 'કેવું ઊંચું કુળ, કેટલો પૈસો ને પાછું સંસ્કારી કુટુંબ!' હું નિર્લેપભાવે સાંભળ્યે રાખતો. 'A Friend should bear a friend's infirmities'.

પાછું વળીને જોઈએ ત્યારે બહુ આશ્ચર્ય થાય છે. કેવાં હતાં ને કેવાં થઈ ગયાં, ક્યાં હતાં ને ક્યાં આવી ગયાં! સમય કેટલો ઝડપથી ચાલ્યો ગયો, રહી ગયાં કેવળ સ્મરણો. હું નિવૃત્ત થયો, પણ કંપની અવારનવાર બોલાવે છે. થોડું 'કન્સલ્ટેશન'નું કામ પણ કરું છું. બાકી સંગીત,

વાચન ને ટી વી ! એક જ ક્રમ એવો ને એવો રહ્યો છે – મહેન્દ્ર સાથે સવારે ફરવાનો વકીલો, સૉલિસિટરો, ડૉક્ટર્સ વગેરે વ્યાવસાયિકોને નિવૃત્તિ જેવુ હોતુ નથી બલકે તેઓ જેમ ઉમરવાન થાય તેમ તેમનુ મૂલ્ય વધે સિનિયર સૉલિસિટર તરીકે મહેન્દ્રનો રુઆબ વધવો જોઈતો હતો, પણ મને જાણે લાગતુ હતુ કે છેલ્લા થોડા વર્ષોમા મહેન્દ્ર ઢીલો પડ્યો હતો

મહેન્દ્ર હવે પહેલાની જેમ ઊંચા સાદે બોલતો નથી બોલે છેય ઓછુ પહેલા તો એને ટાઈમ જ નહોતો હવે ગમે તે પ્રોગ્રામ બનાવીએ તો જોડાવા તૈયાર હોય છે ગમે ત્યારે ફોન કરી મારા ઘરે આવી ચડે, પણ આવે એટલુ જ એ જાણે ક્યાક જુદા વિચારોમા જ હોય ભારતીએ એક વાર ટકોર પણ કરી, 'મહેન્દ્રભાઈ, તમે ઘણા બદલાઈ ગયા છો ' મહેન્દ્રએ જરા હસીને કહેલુ, 'હવે ઘરડા થયા ને!' મારો વાઘ જેવો મિત્ર નરમ ઘેંસ બની ગયો હતો

હમણા હમણા મહેન્દ્રમા જબરો ફેરફાર નિહાળુ છુ એ જાણે પહેલાનો, મૂળ હતો તેવો મહેન્દ્ર થઈ ગયો છે ગભીર મોઢુ રાખી ચાલ્યા કરે, ચૂપચાપ બેસી રહે, બોલાવા માટે બહુ કહુ તો માડ એકાદ વાક્ય બોલે હવે આ મહેન્દ્ર મને જુદો લાગતો હતો એ બોલતા બોલતા ક્યારેક વાત ભૂલી જતો, નામ ભૂલી જતો 'આ વૃદ્ધાવસ્થાની નિશાની હશે? કે પછી મહેન્દ્રને કોઈ વ્યાધિ કે ચિંતા છે અને તેની વાત તે કરવા માગતો નથી?' મને કઈ સમજાતુ નહોતુ

મહેન્દ્રની ફર્મે મોટી ઑફિસ લીધી સવા બે કરોડમા! તેમા એની લાખનુ તો નવુ ફર્નિચર કરાવ્યુ હતુ જોકે, મહેન્દ્રએ આ વાત બહુ ચગાવી ચગાવીને મને કહી નહોતી તે કામ તો તેના પુત્ર રજનીએ કર્યું હતુ નવી ઑફિસનુ ઉદ્ઘાટન હતુ આમ તો હુ આવા 'ફન્કશનો'મા જતો નથી, પણ મહેન્દ્રને ત્યા તો જવુ પડે રજનીએ ફરી ફરીને મને ઑફિસ બતાવી – રિસેપ્શન હૉલ, વેઈટિંગ રૂમ, ચેમ્બર્સ, પેન્ટ્રી – બધુ 'આલાગ્રાન્ડ' હતુ બધુ પત્યુ એટલે મે મહેન્દ્રને પૂછ્યુ, 'તારુ ચેમ્બર ક્યા?' મહેન્દ્ર મને એક ખૂણે લઈ ગયો ત્યા એક નાનકડુ ચેમ્બર હતુ નાનુ ટેબલ, સામે બે ખુરશી, મહેન્દ્રની એક્ઝિક્યુટિવ ચેર અને એક કપબોર્ડ! મારાથી રહેવાયુ નહી, 'તારુ ચેમ્બર આટલુ નાનુ!'

'મારી પાસે કામ જ ક્યા છે?' મહેન્દ્રએ કહ્યુ

'એટલે?' મને સમજાયુ નહી

'જો દોસ્ત! વરસોના મારા જૂના ક્લાયન્ટ્સને રજનીએ રવાના કરી દીધા છે એ કહે છે કે, એવા કુટકળિયા ક્લાયન્ટ્સ પાસે શુ કમાવાનુ! રજની હવે મોટા 'કોર્પોરેટ બોડીઝ' અને 'મલ્ટિ નેશનલ્સ'નુ કામ જ રાખે છે તગડી ફી મળે પણ એમા મારી ગતિ નહીં ' ઘણા વખતે મહેન્દ્ર કઈક સરખુ બોલ્યો પછી કહે, 'કાલે દરિયાકિનારે વાત '

બીજે દિવસે મહેન્દ્રએ ધીમે ધીમે પણ કઈક માંડીને વાત કરી મહેન્દ્રના જૂના ક્લાયન્ટ્સની જેમ જૂના સ્ટાફને પણ રજનીએ એક પછી એક રવાના કર્યો હતો જૂની ઘરેડના માણસો હવે ન ચાલે સ્માર્ટ, અપ-ટુ ડેટ માણસો જોઈએ, કૉમ્પ્યૂટર્સ ને ઈન્ટરનેટથી વહેવાર કરી શકે એવા તેની જ ઑફિસમા મહેન્દ્ર સાવ નકામો માણસ બની ગયો હતો રજની તો કહેતો પણ ખરો, 'પપ્પા! તમે ઘરે આરામ કરો ને!' મહેન્દ્રનુ જીવન પ્રયોજન વગરનુ થઈ ગયુ હતુ તેને આપઘાત કરવાના વિચારો આવતા હતા

દૂર દૂરના કિનારે હુ મોજાઓને જોઈ રહ્યો મોજા ચડતા હતા, પડતા હતા, આખડતા હતા, કિનારા પરના ખડકને અફળાઈ શીર્ણ-વિશીર્ણ થઈ ભાગતા હતા

હાસ્ય

ભદ્રંભદ્ર

રમણભાઈ નીલકંઠ

[ભદ્રંભદ્ર ગુજરાતી ભાષાની અમર હાસ્ય નવલકથા છે. ભદ્રંભદ્ર ગુજરાતી સાહિત્યનું અમર પાત્ર છે. ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં આપણા સાક્ષરોમાં તથા સમાજના અગ્રણી હિતચિંતકોમાં બે ભાગ પડી ગયા હતા. બંને તરફના સાક્ષરો-હિતચિંતકો અંગ્રેજી કેળવણી પામેલા હતા. આમાંનો એક વર્ગ સુધારકોનો વર્ગ હતો. પશ્ચિમની જીવનપદ્ધતિથી અભિભૂત હતો. પશ્ચિમના નવા વિચારોની અસર તળે આ વર્ગ સામાજિક કુરૂઢિઓ અને કુરિવાજોને નાબૂદ કરવાની ઉગ્રતાથી હિમાયત કરતો હતો. પૂર્વનો પક્ષ લેનારાઓ પૂર્વની સંસ્કૃતિની ઉજ્જ્વળ બાજુઓની સાથે પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી રૂઢિઓનો ત્યાગ કરવાની પણ આનાકાની કરતા હતા. આ વર્ગની રૂઢિ સંરક્ષણવૃત્તિની ઠઠ્ઠામશ્કરી કરવાના ઉદ્દેશથી રમણભાઈ નીલકંઠે 'ભદ્રંભદ્ર'નું સર્જન કર્યું. એ સમયના કેટલાક સંમાન્ય વિદ્વાનોને પાત્ર રૂપે દાખલ કરી રમણભાઈએ એમની ખૂબ મજાક ઉડાવી. આ નવલકથાએ એ સમયે તીવ્ર ઊહાપોહ જગાવ્યો હતો. એ સમયનો ઊહાપોહ તો ક્યારનો શમી ગયો છે, પણ આ નવલકથાનો અપૂર્વ હાસ્યરસ આજેય માણી શકાય તેવો છે. આ વર્ષ 'ભદ્રંભદ્ર'ની જન્મશતાબ્દીનું વર્ષ છે. ઈ. સ. ૧૯૦૦ના સપ્ટેમ્બર મહિનામાં 'ભદ્રંભદ્ર' નવલકથા પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. બરાબર સો વર્ષ પછી, 'અખંડ આનંદ' હોંશભેર આ નવલકથાનાં હાસ્યની છોળો ઉડાડતાં બે પ્રકરણો પ્રસિદ્ધ કરે છે.

- સંપાદક]

પ્રયાણ

જમીને અમે સ્ટેશન પર ગયા. ઘેરથી નીકળતાં ભદ્રંભદ્રનો આનંદ અપાર હતો. કપાળે કંકુનો લેપ કરતાં મને કહે કે, 'અંબારામ, આજ દિવસ મહોટો છે. આપણે આપણા વેદધર્મનું રક્ષણ કરવા, આર્યધર્મનો જય કરવા, સનાતન ધર્મનો પ્રચાર કરવા પ્રયાણ કરીએ છીએ. રાવણનો પરાજય કરવા નીકળતાં શ્રીરામની વૃત્તિ કેવી હશે! કંસના વધનું કાર્ય આરંભતાં શ્રીકૃષ્ણનો ઉત્સાહ કેવો હશે! કીચકને મર્દન કરવાની યુક્તિ રચતાં ભીમસેનનો ઉમંગ કેવો હશે!'

ચકિત થઈ મેં કહ્યું, 'અકથ્ય, મહારાજ! અકથ્ય.'

ભદ્રંભદ્ર બોલી ઊઠ્યા, 'તો મારી વૃત્તિ પણ આજ અકથ્ય છે. મારો ઉત્સાહ પણ આજ અકથ્ય છે. મારો ઉમંગ પણ આજ અકથ્ય છે. અને અંબારામ! એમ ન સમજીશ કે આગગાડીમાં જાઉં છું તેથી જ મારી ગતિ આટલી ત્વરિત છે. મારો વેગ, મારો પોતાનો વેગ તને વિદિત છે?

મેં કહ્યું, 'મહારાજ, તે દહાડે જમાલપુર દરવાજા બહાર એક શિયાળવાને વરુ ધારી આપણે પાછા ફર્યા હતા તે દહાડે તો તમે મારાથી બહુ અગાડી નીકળી ગયા હતા. તેવો વેગ કહો છો?'

ભદ્રંભદ્રે ગંભીરતાથી કહ્યું, 'કંઈક તેવો, પણ તેથી સરસ.'

ઉત્સાહની વાતો કરતા કરતા અમે સ્ટેશન પર જઈ પહોંચ્યા અમારી બંનેની ટિકિટ કરાવવા

ભદ્રભદ્ર ગયા હુ જોડે ઊભો રહ્યો બારીમા ખભા સુધી ડોકુ ઘાલી ભદ્રભદ્રે કહ્યુ, 'શ્રી મોહમયીની બે મૂલ્યપત્રિકા આપો '

ટિકિટ માસ્તર પારસી હતો, તેણે કહ્યુ, 'સુ બકેચ? આય તો તીકીટ ઑફિસ છે '

ભદ્રભદ્રે ઉત્તર દીધો, 'યવન! તેથી હુ અજ્ઞ નથી મારે મોહમયીની બે મૂલ્યપત્રિકાની આવશ્યકતા છે, તેનુ વિતરણ કરવુ એ તવ કર્તવ્ય છે '

ટિકિટ ઑફિસમા એક હિદુ હતો, તેણે કહ્યુ, 'સોરાબજી, એને ગ્રાટ રોડની બે ટિકિટ આપો '

ટિકિટ આપતા સોરાબજી બોલ્યા કે, 'માલો કઈ મેદ થયેલોચ હુ તો સમજતો જ નહીં, કે એ સુ બકેચ '

ભદ્રભદ્ર હવે કોપ શમાવી શક્યા નહીં તેમણે મહોટે નાદે કહ્યુ, 'દુષ્ટ યવન! તારી ભ્રષ્ટ વાનનાને લીધે તુ અજ્ઞાન રહ્યો છે મૂર્ખ-'

અગાડી બોલવાને બદલે ભદ્રભદ્રે એકાએક ડોકુ બહાર ખેચી લીધુ પસકારો થયો હતો અને બહાર આવી નાક પપાળતા હતા તે પરથી મે ધાર્યું કે પારસીએ મુક્કો માર્યો હશે, પણ મને તો એટલુ જ કહ્યુ કે, 'દુષ્ટ યવનનો સ્પર્શ થયો છે માટે મારે સ્નાન કરી લેવુ પડશે '

સ્નાન કરી રહ્યા પછી અમે આગગાડીમા જઈ બેઠા ગાડી ઊપડવાને પદર મિનિટની વાર હતી તેથી નીચે ઊતરી પાણી છટાવી, ચોકો કરી તે ઉપર ઊભા રહી પાણી પીધુ ગાડી ઊપડવાની તૈયારી થઈ તેવામા બે આદમી દોડતા દોડતા રઘવાયા થયેલા આવી બારણુ ખેચી બૂમ પાડવા લાગ્યા કે, 'માસ્તર, આ તો બધ છે, બારણુ ઉઘાડો, 'બારણુ ઉઘાડો ' એક પોર્ટર આવી બારણુ ઉઘાડી બનેને જોસથી અદર ધકેલી દીધા તે ભદ્રભદ્ર પાસે બેસી ગયા ભદ્રભદ્રે સકોચાઈને પૂછ્યુ, 'કયી નાત છ?' 'બ્રાહ્મણ છીએ ' એવો, જવાબ મળ્યો એટલે ભદ્રભદ્રે સતોષથી પૂછ્યુ, 'ક્યા જશો?' 'મુબાઈ' કહ્યુ, એટલે જિજ્ઞાસાથી પૂછ્યુ કે, 'નામ શુ?' પેલા બેમાના એકે કચવાઈને જવાબ દીધો, 'મારુ નામ રામશકર અને આ મારા ભાઈનુ નામ શિવશકર, પણ અમારા ઘરના નામ નખોદીઓ અને ઘોરખોદીઓ છે છોકરા ન જીવે તેથી માબાપે એવા નામ પાડેલા '

એક ઉતારુ બોલ્યો કે, 'વહેમ, ઈમ કઈ સોકરા જીવ સે?'

બીજો ઉતારુ બોલી ઊઠ્યો, 'અમારા ગામના શભુ પુરાણીનો ભાણેજ વલ્લભો મુબાઈ જઈ અગ્રેજી ભણી આવ્યો છે તે તો કહે છે કે એ તો સુધારાવાળાએ અગ્રેજ લોકોની દેખાદેખી શાસ્ત્ર જોયા વિના વહેમ વહેમ કરી કહાડ્યુ છે શાસ્ત્રમા તો લખ્યુ છ કે આપણા શરીરમા નાસકમા કઠોડા મળે છે તેના જેવા-કોઠા છે તેમા વચ્ચે કમરખ જેવી દાબડી છે, તેમા પ્રાણવાયુ ભરલો છે આવા હલકા નામ બોલીએ ત્યારે કમરખ આસપાસ કોઠામાથી પિત્ત નીકળે, એટલે તેના જોરથી પેલા કમરખમાથી પ્રાણવાયુની ધાર છૂટે, તે જીભને વળગી બહાર ઝરે તેની જોડે પેલુ પિત્ત છૂટતુ જાય, તેનુ જોર નરમ પડે એટલે આયુષ્ય વધે તેથી એ કાઈ વહેમ નથી ખરી વાત છે ઘણાએ અજમાવી જોયેલુ છે '

આગગાડીના અનુભવ

આ વાતો ચાલતી હતી એટલામા ગાડી ઊપડી ઊપડી કે તરત ભદ્રભદ્ર તથા હુ ઊભા થઈ 'માધવબાગકી જે!' પોકારવા લાગ્યા અમે તો ધાર્યું હતુ કે ગાડીમાના બધા લોકો અમારી સાથે ઊભા થઈ 'જે' પોકારવા લાગશે અને બીજી ગાડીઓમા તથા સ્ટેશન પર પણ 'માધવબાગની જે' બધે ગાજી રહેશે, અને એ જયનાદથી જ શત્રુદળ ધ્રૂજી જશે પણ તેમ ન થતા બધા નવાઈ પામી અમારી સામુ જોવા લાગ્યા અમે બેસી ગયા એટલે પેલા વહેમ કહી

ટીકા કરનારે મને પૂછ્યું કે, 'માધવબાગની જાત્રાએ જાઓ સો? એ તીરથ ક્યાં આવ્યું?'

આવું શરમભરેલું અજ્ઞાન જોઈ સ્તબ્ધ થઈ મેં ભદ્રંભદ્ર ભણી જોયું.

ભદ્રંભદ્ર આશ્ચર્ય પામી બોલ્યા, 'કેવી મૂર્ખતા! માધવબાગની વાત જાણતા નથી? જે સભાના સમાચાર દશ દિશામાં પ્રસરી રહ્યા છે, પૃથ્વીના ચતુરંતમાં વ્યાપી રહ્યા છે, દિગંતમાં રેલી રહ્યા છે; જે સભાના સમાચારના આઘાતથી મેરુ પર્વતની અચલતા સ્ખલિત થઈ છે, દિગ્ગજ લથડી પડ્યા છે, દધિસમુદ્ર શાકદ્વીપને ઉલ્લંઘી દુગ્ધસમુદ્ર સાથે એકાકાર થઈ ગયો છે; જે સભાના સમાચારથી સુધારાવાળા, યવનાદિ શત્રુગણ ભયગ્રસ્ત થઈ પલાયન કરતાં પડી જઈ શેષનાગના શીર્ષને ધબકારાથી વ્યથા કરે છે, આશ્રયસ્થાન શોધતાં અરણ્યવાસી તપસ્વીઓની શાંતિ ભગ્ન કરે છે, આર્તસ્વરથી દેવોની નિદ્રા હરી લે છે; જે સભાનાં દર્શન સારુ આવતા કરોડો જનોનાં ટોળાંઓ માર્ગમાંનાં વ્યાઘ્ર-વરુને ભય પમાડી પોતે ઉજ્જડ મૂકેલાં ગૃહોને નિવાસી કર્યાં છે, જે સભાનાં દર્શન સારુ આવતા દેવો વિમાનોમાંથી સૂર્ય આચ્છાદિત થતાં બ્રહ્માંડમાં અંધકાર વ્યાપી રહ્યો છે. સભાના દર્શન સારુ સમુદ્ર ઘડી ઘડી ઊંચો થઈ નિરાશ થઈ પાછો પડે તે માધવબાગની સભાથી તમે અજ્ઞ છો? અપશોચ! અપશોચ!'

મોટે નાદે કહેલાં આ વાક્ય સાંભળી કેટલાક ઉતારુ ઊભા થઈ ગયા હતા, કેટલાક પાસે આવ્યા હતા, કેટલાક સામું જોઈ રહ્યા હતા, તેમને ભદ્રંભદ્રે પાટલી ઉપર ઊભા થઈ ભાષણ કરવા માંડ્યું.

શંકરના પુત્ર ગણપતિનું સ્મરણ કરી ભદ્રંભદ્ર બોલ્યા કે, 'ભારતવાસી આર્યજનો! શ્રવણ કરો! આપણી આર્યભૂમિમાં કેટલો અધર્મ વ્યાપી રહ્યો છે. આપણી આર્યનીતિરીતિગીતિધીતિપીતિપ્રીતિભીતિ, અહા કેવી ઉત્તમ! અહા શી તે ઉત્કૃષ્ટ! અહા! જય જય શ્રી રંગ રંગ! ઉમંગ નંગ! આવા દેશનું કેવું દુર્ભાગ્ય! શિવ! શિવ! શિવ! આપણો દેશ પૃથ્વીથી પણ શ્રેષ્ઠ હતો. દેવગણની કૃપા માત્ર આપણા દેશ પર જ હતી. બીજી ભૂમિઓના લોકોને ઇન્દ્રાદિ દેવોને તેમના વિશે માહિતી નહોતી, આજ લગી નહોતી. હાલ નથી અને હવે પછી નહીં થાય એવી સર્વ કલા અને પ્રવીણતા આ આપણા આર્યદેશમાં હતાં. આપણા મુનિઓ ત્રિકાળજ્ઞાની હતા એટલે કોઈ જાતની શોધ કરવાની તેમને જરૂર નહોતી. આપણા બાપદાદા આપણા જેવા જ સર્વ વાતે સંપૂર્ણ હતા. અહા! હાલ કેવી ભ્રષ્ટતા થઈ ગઈ છે, લોકો ધર્મહીન થઈ ગયા છે. વેદ ધર્મ કોઈ પાળતા નથી. પણ નિરાશ થવાનું કારણ નથી. આપણો આર્યધર્મ તો સનાતન છે. આપણે હજી એવા ને એવા શ્રેષ્ઠ છીએ. વિપરીત દેખાય છે તે માયા છે. સંસાર સર્વમાયામય છે. માટે ઊઠો! યત્ન કરો! જય કરો! અધર્મીનો નાશ કરો! અહા! આપણો ધર્મ કેવો નાશ પામ્યો છે! શાસ્ત્રની આજ્ઞાને વહેમ કહેનાર આ મૂર્ખ આપણા ધર્મનું રક્ષણ કરવા મળનારી માધવબાગ સભા વિશે કેવળ અજ્ઞ છે. રે મૂર્ખ! રે દુષ્ટ! રે પાપી! તારા જીવતરમાં ધૂળ પડી. તારાથી ગધેડા-'

હું ભદ્રંભદ્રના પ્રતાપી મુખ તરફ જોઈ રહ્યો હતો. તેથી તે એટલામાં એકાએક પડ્યા. શાથી તે ખબર પડી નહીં, પણ પેલો વહેમ વહેમ કરનાર રાજપૂત કાં તો સ્નાનથી મોં પર બધે પ્રસરી ગયેલા કંકુનો લેપ જોઈ ઉશ્કેરાયો હોય કે અધર્મ જોડે યુદ્ધ કરવાના આવેશમાં ભદ્રંભદ્ર જોડે યુદ્ધ કરવા મંડી પડ્યો હોય, પણ એકદમ તે નીચે પડ્યા કે તેમના પર ચડી બેસી તે મુક્કા પર મુક્કા લગાવવા લાગ્યો; ભદ્રંભદ્ર બૂમો પાડવા લાગ્યા; હું બારણું ઉઘાડું છે કે બંધ તે તપાસવા લાગ્યો;

બેત્રણ જણ અમારો સામાન તપાસવા લાગ્યા, પણ યુદ્ધના નિઃસ્વાર્થ આવેશમાં હું ફરીથી જરા કાંપવા લાગ્યો. કોઈ 'મારો, લ્યો મારો' કોઈ 'જવા દો, લ્યો' એમ બૂમો પાડવા લાગ્યા.

કેટલાક ઉતારુ વચમાં પડ્યા તેથી મેં તો રાજપૂત ખસી ગયો. 'એ બામણ મને ક્યાં ગાળો ભાંડનાર? એ વાંકું વાંકું બોલ્યો તે તો હું ના સમજ્યો પણ મારા ભાણી આંગળી કરી લોક માણસ દેખતાં મને મૂરખ ને ગમાર કહે ને તે જીવતો ના મેલું.' એમ બોલતાં ઘડી ઘડી તે અમારી તરફ વળતો હતો. પણ બીજા લોકો તેને સમજાવી ગાડીના બીજા ભાગમાં લઈ ગયા.

ભદ્રંભદ્ર વાયુદેવને યુદ્ધમાં ઉતરવાનું કહેતા મોકલતા હોય તેમ મુખ અને નાસિકા દ્વારા ધમણ માફક પ્રાણવાયુની પરંપરા કહાડવા લાગ્યા. મેં ભાષણ અગાડી ચલાવવા કહ્યું કે 'આવતે અગ્નિરથસ્થાપનસ્થલે બીજી ગાડીમાં જઈ ત્યાં બોધ કરીશું. એના એ જ માણસોને વક્તૃત્વશક્તિનો બધો લાભ આપી દેતાં બીજા પર અન્યાય કરેવાય.'

ભદ્રંભદ્રના નિષ્પક્ષપાતી સ્વભાવ પર મને સાનંદાશ્ચર્ય પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. જાણે કંઈ બન્યું જ ન હોય તેમ રામશંકર અને શિવશંકર જોડે વાતો કરવા મંડી ગયા. શી મોટા માણસોની ઉદારતા! પેલા રાજપૂત ભણી ક્રોધમય દૃષ્ટિ કરવાને બદલે તેની નજર ન પડે તેમ એક માણસને ઓથે બેઠા. હું પણ તે તરફ પીઠ કરીને બેઠો.

રામશંકરને પૂછ્યું કે, 'મોહમયીમાં ક્યાં જશો?' રામશંકર કહે કે, 'અમારું મુંબાઈમાં ઘર નથી, પણ આ ઘોરખોદીઆના ભાઈના કુળ ત્વપુરુષના કાકા પ્રસન્નમનશંકરને ઘેર ઊતરવાના છીએ. તમે ક્યાં ઊતરશો?'

ભદ્રંભદ્ર કહે, 'અમારા પાડોશીના દીકરાના મામાનો સગો ભરૂચમાં મહેતાજી છે. તેના કુંઆના નાવકા ભાઈનો સાળો શ્રી ભૂતેશ્વર સમીપ મોતી છગનના માળામાં રહે છે તેને ત્યાં ઊતરવાનો વિચાર છે.'

આ વાતો ચાલતી હતી તેવામાં અમારા સામાનના પોટલા પર મારી નજર પડી. બધું ફીંદાઈ ગયું હતું. તેથી મેં તપાસી જોયું તો માંહેથી એક ધોતિયું ને એક ચાદર ખોવાયેલાં માલમ પડ્યાં. ભદ્રંભદ્ર કહે, 'લાભ અને અલાભ પર ધીર પુરુષ સમદૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ. આપણા સદ્ધર્મનું રક્ષણ કરવામાં તન ગુમાવ્યું છે, મન ગુમાવ્યું છે અને ધન ગુમાવવાને તૈયાર છું.

હજી તો મહાભારત પ્રસંગ આવવાના છે. માટે અંબારામ, શોક કરવો નહીં. પણ મિત્રના શોકમાં ભાગ લઈ તે આછો કરવો એ કર્તવ્ય છે. તારી ચાદર માટે શોક મૂકી દઉં છું. અને મારા ધોતિયા માટે તું શોક મૂકી દે.'

મને આ વહેંચણીમાં પૂરી સમજણ પડી નહીં, પણ ભદ્રંભદ્રના મુખની ગંભીરતા જોઈ મેં વધારે પૂછ્યું નહીં.

પેલો શાસ્ત્રની વાતો કરનાર અમારી પાસે આવી બેઠો. તે ભદ્રંભદ્રને કહે કે, 'મહારાજ! આપ શાસ્ત્ર ભણેલા છો તેથી એક ખુલાસો પૂછવાનો છે. શિંગોડાં ખવાય કે નહીં?'

ભદ્રંભદ્રે કહ્યું, 'કેમ ન ખવાય! ફરાળમાં શિંગોડાંનો લોટ વપરાય છે ને?'

તે ઉતારુએ કહ્યું, 'તે તો ખરું, પણ અમારા ગામમાં એક શાસ્ત્રી આવ્યા હતા, તે કહેતા હતા કે શાસ્ત્રમાં શિંગોડાં ખાવાની ના લખી છે. કેમ કે તેનો આકાર શંકુ જેવો છે અને તેથી તેમાં બ્રહ્માજીનો વાસ છે, કારણ કે અસલ બ્રહ્માંડરૂપી ઈંડું શિંગોડા જેવું શંકુ આકારનું હતું.'

શાસ્ત્રનું આ મહોટું અને ઉપયોગી તત્ત્વ સાંભળી ભદ્રંભદ્રના મુખ પર ગંભીરતા પ્રસરી રહી. તેમની આંખોના ચળકાટથી તેમને કંઈ ચમત્કારી નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયાનું ભાન થતું હોય

એમ જણાયું. તેમણે ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું, 'પછી તે શાસ્ત્રીએ શું કર્યું?' તે ઉતારુ કહે કે, 'શાસ્ત્રી મહારાજે આખા ગામને દેહશુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવી ગોદાનના સંકલ્પ કરાવી તેના નિષ્કય દીઠ દરેક પાસેથી રૂપિયો રૂપિયો લઈ સર્વને પાપમાંથી મુક્ત કર્યા.'

ભદ્રંભદ્રના મુખ પર સ્વદેશહિતેચ્છુ હર્ષ જણાઈ આવ્યો. તેમની પરોપકારવૃત્તિ તત્પર થઈ રહી. કપાળે આંગળી મૂકી એક સ્થિર દૃષ્ટિએ વિચાર કરી તેમણે પોટલીમાંથી એક નોટબુક કહાડી. તેમાં 'શ' નામના મથાળાવાળા પાના પર લખી દીધું કે 'શિંગોડાં-અભક્ષ્ય-આખા હિંદુસ્તાનને અને શિંગોડાં ખાનાર મૃત્યુ પામેલા પૂર્વજોને પ્રાયશ્ચિત્તની આવશ્યકતા-શંકા-પ્રશ્ન-સિદ્ધાંત-શાસ્ત્રાર્થ.' પેલા ઉતારુને કહ્યું કે, આ વિશે વધારે વિચાર કરી પંડિતોના મત પુછાવી અને બનશે તો વિદ્વાનોની સભા કરી નિર્ણય પ્રસિદ્ધ કરાવીશું એટલે તમારા ગામમાં ખબર પડશે.'

સ્ટેશન આવ્યું એટલે અમે બીજી ગાડીમાં જઈને બેઠા.

....ભદ્રંભદ્રને ગંભીર વિચારમાં પડેલા જોઈ હું બારી-બહાર જોવા લાગ્યો. તારના થાંભલા બહુ રસથી ગણતો હતો એવામાં ભદ્રંભદ્રની પાઘડી એકાએક મારા પગ પર પડી. જોઉં છું તો તેમની આંખો બંધ હતી, નાકમાંથી ધ્વનિ નીકળતો હતો. અને ઘીના ઘાડવાવાળું ત્રાજવું સામે કાટલાં મૂકતાં ઊંચુંનીચું જાય તેમ તેમનું ડોકું હાલતું હતું. મને એમણે એક વખત કહ્યું હતું કે. 'હું નેત્ર બંધ કરી ધૂણતો હોઉં ત્યારે મને ઊંઘમાં ન સમજવો. એ તો એક જાતની સમાધિ છે, એક બાવા પાસેથી હું શીખ્યો છું.' તેથી તેમાં ભંગાણ પાડવું મને ઠીક ન લાગ્યું. વખતે શિંગોડાના પ્રશ્ન માટે આ જરૂરનું હોય તેથી મેં પાઘડી મૂકી છાંડી.

('ભદ્રંભદ્ર' પ્રકરણ ૨-૩)

કેટલાંક ખરેખર એમ માનતાં હોય છે કે બ્રહ્માંડના સર્જન વેળા હું હાજર હોત તો તેની વધુ સારી રચના અને સંચાલન અંગે મેં ચોક્કસપણે કેટલાંક કીમતી સૂચનો કર્યાં હોત.

* * *

લાખો ભારતવાસીઓ કામ કરતાં નથી; પણ નોકરી કરતાં હોય છે. પરદેશીઓ ક્યારેય સમજી ન શકે એવો આ અદ્‌ભુત કોયડો છે.

* * *

ઇતિહાસ શીખવો સહેલો છે; તેમાંથી પાઠ શીખવો લગભગ અશક્ય.

* * *

તમારી સાથે સહમત ન થાય એવી વ્યક્તિ પ્રત્યે સહિષ્ણુતા દાખવજો. તેને પણ પોતાના વાહિયાત અભિપ્રાયો ધરાવવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ ને !

* * *

અહમ્‌પ્રેમી માણસો પોતાનો જ એટલો બધો વિચાર કર્યા કરતા હોય છે - જેટલો આપણે આપણો કરતાં હોઈએ છીએ.

વિનોદ

હાર્મોનિયમ કઈ રીતે વગાડશો ?

નિર્મિશ ઠાકર

ચોમાસુ આવે ને મચ્છરો વધી પડે, એમ નવરાત્રિ આવતા જ હાર્મોનિયમ શીખનારાઓ વધી પડતા હોય છે! ઘણા તો ઓરંગઝેબના વંશજ હોય એવી સ્પષ્ટ મુખાકૃતિ લઈ મારે ઘેર પધારે અને પૂછે 'સાંભળ્યુ છે કે તમે પેટી શીખવાડો છો, વાત ખરી?' 'એ હુ નહીં આમે મગનભૈ મિસ્ત્રી રહે છે ફર્નિચરનો ઓર્ડર ના હોય, ત્યારે એ પેટીઓ બનાવે છે તમને રસ્તો ફાવતો હોય, તો એમની સામે બેસી જજો, એ શીખવાડશે ' અંદરખાને ઘણી દાઝ ચડી હોવા છતા હુ આત્મીયતાપૂર્વક જણાવુ છુ

'પેટીનીય તમને ખબર નથી?' આવનાર પાછો હવામા કાલ્પનિક ધમણ હલાવી મને કહે, 'પેલુ આમ કરીને હવા ભરી ચાપો દબાવીએ તો પેટી એટલે વાજુ, હજી ના સમજ્યા?'

હાર્મોનિયમને પેટી કે વાજુ કહેનારાઓ (કેટલાક તો વળી પેટીવાજુ પણ કહે છે!) એક જ પેટીને લાયક હોય એમ કહુ છુ જેમા એમને સુવાડી દેવા જોઈએ ના સમજ્યા? કૉફિનની વાત કરુ છુ, જેમા શ્વાસની ધમણ બેસી જતી હોય છે!

અમારા ગણપતલાલે ગઈ નવરાત્રિમા એક જૂનુ હાર્મોનિયમ ખરીદેલુ ઘણી ગડમથલ પછી હવે એમનો હાથ બરાબર બેસી ગયો છે, એટલે એ હવે પોતાના જેવા અનેક શિષ્યો તૈયાર કરે છે (આ પણ એક ચેપી રોગ છે, જેની રસી હજી શોધાઈ નથી!) એમનો એક નવો શિષ્ય તો પહેલે દા'ડે જ સરગમ શીખી કંટાળી ગયેલો

'સાહેબ, ગાયનો શીખવાડોને ' એણે ગણપતલાલને કહેલુ

'અલ્યા પહેલે દા'ડે જ ગીધા ગાયનો?' ગણપતલાલે તાર સપ્તકમા ફરતી એક ત્રાડ નાખેલી, 'અલ્યા તુ જન્મ્યો કે તરત જ ચાલવા માંડેલો?'

'પણ સાહેબ, પેલુ ગાયન આમા વાગે તો ખરુ ને?'

'કયુ?' ગાડીના છાપરે ચડ્યા હોય એવા અધ્ધર શ્વાસે ગણપતલાલે પૂછેલુ

'પેલુ છ-છ છૈયા-છૈયા-છૈયા-છૈયા છ-છ ' પેલાએ ગાઈ બતાવ્યુ કે તરત ગણપતલાલે રૂમાલમા પોતાનો ચહેરો નતાડી દીધેલો! ગાયનમા જેટલી વાર 'છ' આવ્યો એટલી વાર શિષ્યના મુખમાથી થૂકનો છંટકાવ થયેલો

ગણપતલાલના પેટી-શિષ્યો પર તો પટારો ભરાય એટલા પુસ્તકો થઈ શકે

'સાહેબ, આ તો વાગતુ જ નથી!' બે પગની ભીંસમા હાર્મોનિયમને જકડી, બન્ને હાથે ફક્ત ધમણ ધમધમાવ્યે જતા એમના એક શિષ્યે એમને પૂછેલુ 'હરામખોર, આવ્યો ત્યારનો બે હાથે ધમણ પર મચ્યો છે, પણ આ ચાપો કોણ દબાવશે, તારો બાપ?' ગણપતલાલ શબ્દશ મુજબ ત્રાડેલા એ શિષ્યે પંદર મિનિટમા બે હાથે હાર્મોનિયમમા કેટલી હવા ભરેલી, એ તો ભગવાન જાણે, પણ એના ગયા પછી અડધા કલાક સુધી હાર્મોનિયમ આપોઆપ વાગ્યા કરતુ મે જોયેલુ! હાલ એની (એટલે કે હાર્મોનિયમની) એ દશા છે કે એ પોતાના મૂડ

સરખી રીતે વહેંચાઈ જશે, ચાલવાની કસરતથી શરીરનાં બધાં અંગોમાં લોહી સરખી રીતે ફરે છે તેમ જ શરીરના બીજા પ્રવાહીઓની પણ જુદાં જુદાં અંગોપાંગોમાં સપ્રમાણ વહેંચણી થાય છે.

આ ઉપરાંત આ કસરતથી વધુ ઊંડા અને સંપૂર્ણ શ્વાસોશ્વાસ લઈ શકાય છે. ખાસ કરીને ઉચ્છ્વાસની ક્રિયા વધુ સરસ અને સંપૂર્ણ રીતે ચાલે છે. નિયમિત ચાલનારા માણસો જ્યારે ચાલતા નથી હોતા ત્યારે ઊંડા શ્વાસોશ્વાસ લે છે કે કેમ તેનો આધાર તેમણે કેવા પ્રકારની ટેવ પાડી છે તેની ઉપર છે. પણ કોઈ પણ માણસ જ્યારે ચાલે છે ત્યારે પોતાનાં ફેફસાં વધુ પ્રમાણમાં વાપરે છે એ નિસંશય છે.

ચાલવાની કસરત કરવા માગનારને વ્યવહારુ મુશ્કેલી નડતી નથી. લાંબું ચાલવાથી જીવનશક્તિ વધે છે અને ફેફસાં, આંતરડાં, ગુરદાઓ અને ચામડી પોતાનું મલોત્સર્ગનું કાર્ય વધુ સરળતાથી અને સફળતાપૂર્વક કરી શકે છે. નિયમિત અને લાંબું ચાલનારો માણસ કંઈક વિચિત્ર અખતરો કરી રહ્યો છે, એવી આજુબાજુના લોકો ઉપર છાપ પડતી નથી તેમ જ સગાંવહાલાં પણ આ કસરત સામે ભાગ્યે જ વિરોધ ઉઠાવે છે.

આ કસરતનો એક મોટો આશીર્વાદ એ છે કે એ એકલા કરી શકાય છે. અને ચાલવાની ઝડપ તેમ જ અંતર મરજી મુજબ વધારી ઘટાડી શકાય છે. કુસ્તી, બોક્સિંગ અને બીજી હરીફાઈઓમાં સાથીદાર વિના ઊતરી શકાતું નથી. અને એમાં ઘણી વખત અતિ શ્રમ અને અતિ થાકનો સંભવ રહે છે. બીજી બાજુ ચાલવાની કસરતમાં આવી કોઈ ચડસાચડસીનો સંભવ ન હોવાને લીધે અતિ શ્રમ અને અતિ થાકનો ભય સ્વાભાવિક રીતે જ દૂર થાય છે.

આ કસરતના શારીરિક લાભો ઉપરાંત અનેક માનસિક લાભો પણ છે.

ધંધારોજગારથી થાકેલા મનને આરામ અને ઉલ્લાસ આપવા માટે અને વિચારોને બીજી દિશામાં દોરવવા માટે આ કસરત અતિશય ઉપયોગી છે. ચાલવાથી જેમ મન એક બાજુ ધંધામાંથી અને ચિંતામાંથી મુક્ત થાય છે તેમ બીજી બાજુ એનાથી અવલોકનની અને એકાગ્રતાની ટેવો કેળવાય છે. લેખકો, કવિઓ અને સાહિત્યકારોને ચાલવાથી પ્રેરણા મળે છે અને નવા વિચારો સ્ફુરે છે. આ એક એવી કસરત છે કે જેમાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષો, બાળકો, યુવાનો અને વૃદ્ધો, પહેલવાનો અને બેઠાડુ લોકો, બુદ્ધિજીવીઓ અને નિત્ય-દરદીઓ સૌ સરખા ઉત્સાહથી ભાગ લઈ શકે અને પોતપોતાની જીવનશક્તિ મુજબ ઓછેવત્તો લાભ ઉઠાવી શકે.

આરોગ્ય અને દીર્ઘાયુષ માટે

જેણે પોતાની જિંદગીમાં કદી વ્યવસ્થિત કસરત ના કરી હોય, એવો દરદી પોતાની તંદુરસ્તીની બાબતમાં મારી સલાહ માગે છે ત્યારે એક સામાન્ય નિયમ તરીકે હું તેને કસરતની શરૂઆત આસનોથી અથવા તો ચાલવાથી કરવાનું સૂચવું છું. લાંબા સમયના દર્દથી પીડાતા રોગીમાં જીવનશક્તિ ઘણી ઓછી હોય છે, એટલે શરીરને જેમાં ખૂબ જોર પડે એવી કસરતો એને માટે કામની નથી હોતી. પણ ચાલવાથી અથવા તો જો દરદી પથારીવશ હોય તો આસનો કરવાથી, એની જીવનશક્તિ ઉપર વધારાનો બોજો નાખ્યા વિના, શરીરની બધી ક્રિયાઓ ધીમે ધીમે સુધારી શકાય છે. ચાલવાથી શરીરશુદ્ધિ થતી હોવાથી દર્દીના બળ કરતાં પણ સહનશક્તિમાં (Endurance) ઘણો જ સુધારો

થાય છે

દીર્ઘાયુષી સ્ત્રી-પુરુષોના જીવનનો જો આપણે ઝીણવટથી અભ્યાસ કરીએ તો એ જણાઈ આવશે કે એ બધાની રહેણીકરણીમા ઘણો તફાવત હોવા છતા કેટલાક તત્ત્વો તો એ બધાના જીવનમા સમાન હતા

પહેલો મુદ્દો એ છે કે આ બધા સ્ત્રી-પુરુષોએ નીરોગી અને દીર્ઘાયુષી માબાપને પેટે જન્મ લીધો હોય છે કસરતની બાબતમા તેઓ ગમે તે કસરત કરતા હોય તોપણ તેની સાથે સાથે તેઓ નિયમિત રીતે લાબુ ચાલનારા હતા એમનો ખોરાક સાદો હતો, અને એમાય ખાસ કરીને દૂધ, દહીં અને છાશનો તેઓ છૂટથી ઉપયોગ કરતા તેઓ કબજિયાતથી પીડાતા નહી અને એકદર એમનુ જીવન નિર્વ્યસની હતુ આ પાચ મુદ્દાઓ એવા છે કે એની ઉપર મતભેદને માટે બહુ ઓછો અવકાશ છે

ચાલવાની અપૂર્ણતાઓ

ચાલવાની કસરતના અનેક લાભો હોવા છતા આપણે એને સપૂર્ણ કસરત કહી શકીએ નહી એનાથી બધા સ્નાયુઓને સરખો વ્યાયામ મળતો નથી તરવાથી બધા સ્નાયુઓનુ સકોચન અને પ્રસરણ જેવી રીતે થાય છે તેવી રીતે ચાલવાથી થતુ નથી એ જ રીતે શાસ્ત્રીય કસરતોથી શરીરનો જેવો સર્વાંગસપૂર્ણ વિકાસ થાય છે તેવો ચાલવાથી થતો નથી

ચાલવાની આ મર્યાદાઓ અને અપૂર્ણતાઓ દૂર કરવા માટે એની સાથે બીજી કેટલીક કસરતો પણ કરવી જોઈએ જો તમે સાજના ચાલવા જતા હો તો સવારમા કેટલાક આસનો કરવા આસનો સહેલા પડવા માડ્યા પછી કઈક વધુ પરિશ્રમ માગી લેતી અઘરી કસરતો કરવી જો ગામ પાસે તળાવ, નદી અથવા દરિયો હોય તો અઠવાડિયામા બે દિવસ ચાલવાનુ છોડી દઈ તરવાનુ રાખવુ દોરડા કૂદવાની કસરત પણ ચાલવાની અપૂર્ણતાઓ ઘણે અશે દૂર કરશે

જો ચાલવાની કસરત સવારમા કરતા હો તો સાજના ગમે તે દેશીવિદેશી રમતમા ભાગ લેવાનો રાખવો રમતથી જે ખેલદિલી કેળવાય છે તે ચાલવાથી કેળવાતો નથી

એક સારામા સારી કસરત ચાલવુ અને દોડવુ એ રીતે વારાફરતી કાર્યક્રમ બદલવો એ છે પહેલા ચાલવાથી શરૂઆત કરવી પછી થોડુ દોડવુ અને વળી પાછુ શ્વાસ હેઠો બેસે ત્યા સુધી ચાલ્યા કરવુ આ રીતે કરવાથી એકસામટુ દોડવાથી જે અતિશય થાક લાગે છે તે નહીં લાગે અને પરસેવો સારી રીતે વળવાથી તેમ જ ઊડા શ્વાસોશ્વાસથી મલોત્સર્ગનુ કાર્ય વધુ સફળતાપૂર્વક પાર પડશે

ચાલવાની જુદી જુદી રીતો

જે લોકો રોગ મટાડવા માટે કે તદુરસ્તી સુધારવા માટે ચાલવા માગતા હોય તેમણે તો ઝડપથી ચાલવુ જોઈએ શરૂઆત ભલે ધીમે ધીમે ચાલવાથી થાય પણ જેમ શક્તિ વધે તેમ જો ઝડપ વધારવામા નહી આવે તો આ કસરતથી પૂરતો લાભ નહીં થાય મરતા મરતા અડધો માઈલ અથવા પા માઈલ ટાગા ઘસડતા ચાલવુ એને કસરત ન કહી શકાય કસરતને માટે જેઓ ચાલવા માગતા હોય તેઓ દરરોજ ઓછામા ઓછા પાચ માઈલ ચાલે તો જ શરીર સુધારવાની બાબતમા સતોષકારક પરિણામો મેળવી શકે, એવો મારો અનુભવ છે (શરીરની અવસ્થા પ્રમાણે એમા થોડા ફેરફાર થઈ શકે)

ચાલનારાઓ માટે કેટલીક સૂચનાઓ

જે લોકો પોતાનો કોઈ ચોક્કસ રોગ મટાડવા માટે અથવા તો કેવળ સારી તદુરસ્તી જાળવી

રાખવા માટે ચાલવા માગતા હોય તેઓ જો શાસ્ત્રીય રીતે ચાલશે તો ઓછા પરિશ્રમે ઘણાં વધુ સારાં પરિણામો મેળવી શકશે.

શરૂઆત શી રીતે કરવી?: જો તમે કદી ચાલ્યા ન હો તો પા અથવા અડધા માઈલથી ચાલવાની શરૂઆત કરો. જેમ જેમ શક્તિ વધતી જાય તેમ તેમ ચાલવાનું વધારતા જાઓ. સામાન્ય થાક લાગે એટલે ચાલવાનું બંધ કરો. અતિશય થાક લાગે ત્યાં સુધી કદી ચાલવું નહીં. જો કોઈ વખત બીજે દિવસે એમ લાગે કે આગલે દિવસે વધારેપડતી કસરત થઈ ગઈ છે તો એક કે બે દિવસ બિલકુલ ચાલવું નહીં. શરીરમાં પૂર્વવત્ શક્તિ લાગે એટલે ફરી પાછી કસરત શરૂ કરવી. ચાલવામાં દરરોજના એક અથવા બે ફર્લાંગ વધારતા જવું. પછીથી એવો એક વખત આવી જશે, જ્યારે તમને એમ લાગશે કે તમારી શક્તિની મર્યાદા આવી ગઈ છે અને કોઈ પણ ઉપાયે એટલા અંતરથી વધુ અંતર ચાલી શકાય તેમ નથી. ત્યાર પછી એ જ અંતરને દિનપ્રતિદિન વળગી રહેવું જોઈએ. જુદા જુદા માણસોમાં આ મર્યાદા જુદે જુદે અંતરે આવી જાય છે.

ચાલવાનો સમય અને સ્થળ : ચાલવા માટેનો આદર્શ સમય વહેલી સવારનો અથવા તો સાંજનો છે. સ્થળ શહેર અથવા ગામ બહાર રસ્તાઓ અથવા કેડીઓ છે. પણ જ્યાં કોઈ પણ કારણને લઈને શહેર બહાર જવાનું શક્ય ન હોય ત્યાં શહેરમાં પણ ચાલવાની કસરત ન ચૂકવી જોઈએ. (ચાલવાના સમયે યોગ્ય પગરખાંનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.)

વસ્ત્ર-વિચાર : ચાલનારનાં ઘણાં સુખ-સગવડ અને એ કસરતના લાભોનો આધાર એનાં વસ્ત્રો ઉપર છે.

જો કપડાં અતિશય તંગ પહેરવામાં આવે તો સ્નાયુઓને હલનચલન માટે પૂરતું સ્વાતંત્ર્ય ન મળે એ દેખીતું છે. ચાલવા જવા માટે આદર્શ પોશાક અડધી બાંયનું ઉઘાડા કૉલરનું ખમીસ અને ચડ્ડી એ છે. એને લઈને શરીરના ઘણા ભાગો સાથે હવા સીધેસીધી સ્પર્શે છે, અને ચાલનારને ચાલવા ઉપરાંત હવાસ્નાનના લાભો મળી રહે છે. ચડ્ડી ઉપરનો પટ્ટો પણ અતિશય તંગ ન હોવો જોઈએ. (ઋતુ પ્રમાણે એમાં ઘટિત ફેરફાર થઈ શકે.)

જ્યારે આખો દિવસ ચાલવાનું હોય ત્યારે એકને બદલે બે મોજાંની જોડ પહેરવાથી ઘણી અનુકૂળતા રહેશે. એને લઈને પગને થતું ઘર્ષણ ઘટશે અને પગને થાક ઓછો લાગશે. જ્યારે લાંબું અંતર ચાલવાનું હોય છે ત્યારે પગને ખૂબ પરસેવો વળે છે. એટલા માટે મોજાંનો ઉપયોગ ઇચ્છવા જેવો છે. હલકાં, ખૂલતાં અને અનુકૂળ વસ્ત્રો અને પગરખાં ચાલવાનો આનંદ અનેક ગણો વધારશે.

સ્નાન : ચાલીને આવ્યા પછી થોડા સમય બાદ, શરીરને સંપૂર્ણ રીતે ધોઈ નાખવું જોઈએ. અનેક લોકો કસરત કર્યા પછી નહાવાની કે કપડાં બદલવાની દરકાર કરતા નથી. આ એક મોટી ભૂલ છે. ચાલવાની કસરતનો એક લાભ તો એ છે કે ચામડીને વધુ સારી રીતે કાર્ય કરતી કરે છે. એટલે શરીરશુદ્ધિનો અને સ્વચ્છ કપડાં પહેરવાનો સારામાં સારો સમય ચાલી આવ્યા પછી છે. સારી રીતે નહાવાથી અને નવાં વસ્ત્રો પહેરવાથી ચાલવાનો થાક ઘટી જશે.

આ પ્રકારનું સ્નાન ઠંડક આપવા અને સારા રાખવા ઉપરાંત પગને કઠણ અને શ્રમસહિષ્ણુ બનાવવા માટે છે. પગને જો ચીરો, ઘસારો અથવા ચાઠું હોય તો શરૂઆતમાં સહેજ બળતરા

કરશે પણ ક્ષણ-બેક્ષણમા તુરત જ એ લાગણી દૂર થઈ જઈ આહ્લાદની લાગણી ઉત્પન્ન થશે

ઘણા લાબુ ચાલનારાઓ પગને મજબૂત બનાવવા માટે ગરમ પાણીમા મુઠ્ઠીભર મીઠુ અને પ્યાલો ભરીને મરકો નાખવાની સલાહ આપે છે આ પ્રકારનુ પાણી પણ પગનો થાક ઉતારવા માટે ઘણુ જ ઉપયોગી છે

શ્રી હરિનારાયણ આચાર્યની સલાહ

કોણે ન ચાલવુ ?

ચાલવાથી દરેકેદરેક રોગ મટી જાય છે, એવુ લેખકનુ મતવ્ય છે જ નહી આ દુનિયા ઉપર એવો એક પણ કુદરતી કે અકુદરતી ઉપચાર અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી કે જેનાથી દરેકેદરેક રોગ મટાડી શકાય એ ઉપરાત કોણે કોણે ન ચાલવુ એ પણ જાણી લેવુ જોઈએ

(૧) નાના બાળકોને કદી બળાત્કારે ચલાવવા નહી તેઓ થાકી જાય કે તુરત જ તેમને ઊચકી લેવા અથવા વાહનમા બેસાડવા બળાત્કારે ચલાવવાથી તદુરસ્તીને હાનિ પહોચવા ઉપરાત તેમના શરીર વધતા અટકી જાય છે

(૨) કોઈ પણ ઉગ્ર રોગમા (acute dis-ease) ચાલવુ નહી આરામ એ જ શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે અપવાદ શરદી અને સળેખમ

(૩) હઠીલા અને જીવલેણ રોગોના અગાઉ વધેલા કેસોમા નિષ્ણાતની સલાહ સિવાય કદી ચાલવુ નહી

(૪) હૃદયરોગીઓએ કદી લાબા અતર કાપવા નહી

(૫) અતિકૃશ અને અતિસ્થૂલ માણસોએ પણ યોગ્ય તૈયારી વિના ચાલવુ નહી

(૬) જેમની જીવનશક્તિ ઘણી ઓછી હોય તેમણે લાબા અતરો ચાલવા નહી

(સ્વ રમણલાલ એન્જિનિયર લિખિત પુસ્તિકા 'લાબુ ચાલો અને લાબુ જીવો'ની પ્રગટ થયેલી તાજી આવૃત્તિમાથી સકલિત અશો)

ભક્તિનો સર્વોત્તમ આવિર્ભાવ છે, સેવા માનવ-જીવનનુ પ્રયોજન શુ ? આનો મારી પાસે એક જ ઉત્તર છે - સેવા આપણો દેહ પ્રભુએ બનાવેલુ એક ઉત્તમ યત્ર છે, જે સેવાની ક્ષમતા રાખે છે ચરખો કયા કામ માટે છે ? તો કે' સૂતર કાતવા માટે તેની આપણે ઉત્તમ સભાળ રાખીએ છીએ ને ! તો જ ઉત્તમ સૂતર કાતી શકાય એવી જ રીતે આપણુ શરીર કયા કામ માટે છે ? સેવા માટે તો આ શરીરનીયે ઉત્તમ સભાળ રખાવી જોઈએ તો જ તેના દ્વારા ઉત્તમ સેવા થઈ શકશે જે યત્ર આપણે રોજ વાપરવાનુ છે, તેની સૂક્ષ્મ જાણકારી આપણને હોવી જોઈએ યત્રના જેમ અમુક નિયમ હોય અને તે નિયમોનુ પાલન થાય તો જ એ યત્ર સરસ ચાલે એવી રીતે શરીરરૂપી યત્રનાયે કેટલાક નિયમ છે તેનો આપણે અભ્યાસ કરવો જોઈએ શરીર વિશે બેખબર અને બેફિકર રહીએ તે ન ચાલે માટે આપણા શરીરને બરાબર સમજી લેવુ અને કુદરતના નિયમોનુ પાલન કરવુ શરીરની ઉત્તમ કાળજી રાખીને એ શરીરને સહુની સેવામા સમર્પિત કરવુ શકરાચાર્યે કહ્યુ છે, 'સ્વતનોરપિ અજ્ઞાને પરમાર્થસ્ય કા વાર્તા ?' - આપણા શરીરનુ જ જ્ઞાન આપણને ન રહ્યુ તો પરમાર્થની તો વાત જ શી ? શરીર એ તો કર્મયોગ માટેનુ મુખ્ય સાધન છે

- વિનોબા

('ભૂમિપુત્ર')

શ્રદ્ધાંજલિ

ચિતળે માસ્તર

પુ. લ. દેશપાંડે

એક જમાનામાં અમારા ગામમાં છોકરાને એક વાર બાળમંદિરમાં બેસાડ્યો કે તે છોકરો મેટ્રિક પાસ અથવા નાપાસ થાય ત્યાં સુધી માબાપ તેને વિશે વધારે વિચાર કરતાં નહીં. 'છોકરાને ચિતળે માસ્તરને હવાલે કર્યો છે. તે તેમના હાથ નીચે સુખરૂપ છે.' એવી દૃઢ માન્યતા હોય. 'એક સમયે આવું' એમ જ કહેવું યોગ્ય ગણાશે. કારણ કે હવે ગામ બદલાયું છે. 'ચિતળે માસ્તરની શાળા' તે જ તેનું જાણીતું નામ. વાસ્તવમાં ચિતળે માસ્તર શાળાના સંસ્થાપક ન હતા અથવા શાળાના બોર્ડ પર પણ ન હતા. એટલું જ નહીં, હું અંગ્રેજી ત્રીજીમાં હતો ત્યારે તેમને સંજોગવશાત્ કહે છે તેમ પ્રિન્સિપાલ થવું પડ્યું હતું, પણ પંદર દિવસમાં માસ્તર તે ખુરશીથી કંટાળી ફરી પાછા 'ચિતળે માસ્તર' થયા. તેમના કરતાં ઉંમરમાં ઘણા જ નાના કાળે માસ્તર પ્રિન્સિપાલ થયા.

ડાબા હાથમાં ધોતિયું, એક સમયે નીલા રંગનો હશે તેવી શંકા ઉત્પન્ન કરાવનાર ખાદીનો ડગલો, માથા પર ઈશાન-નૈઋત્ય બતાવતી કાળી ટોપી, ટાલની આસપાસ ટકી રહેલ વાળ ટોપીની બહાર આવેલા, નાક અને મૂછ રામ ગણેશ ગડકરી જેવાં, પગનાં ચંપલ આગલે દિવસે શાળામાં ભૂલી ગયા ન હોય તો પગમાં હોય, ડાબો હાથ ધોતિયાનો છેડો પકડવામાં ગૂંથાયેલો હોવાથી જમણા હાથનાં પુસ્તકો જમણા ખભા પર રાખેલાં અને હાથમાં પુસ્તકો ન હોય તો જમણા હાથની તર્જની ખભાની બાજુમાં, આપણે એકનો આંકડો બતાવ… નચાવીએ તેમ નાચાવતા ચિતળે માસ્તર પોતાના ઘરથી શાળા સુધીનો તે લાંબોચ… રસ્તો છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષમાં પગ તળે ઘસી નાંખ્યો.

તેમણે મને ભણાવ્યો, મારા કાકાને ભણાવ્… અને હવે મારા ભત્રીજાને શીખવે છે. અમ… ગામના શંકરના મંદિરના ધર્મલિંગ ગુરવ એ… ચિતળે માસ્તરને એક જ વર્ણન લાગુ - नै… छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः। તેમણે પ્રથ… મહાયુદ્ધ જોયું, બીજું જોયું ને હવે કદાચ ત્રીજું પણ જોશે. હજી પણ ગામે જઉં તો હું શંકરના મંદિરમાં જઉં અને ત્યાંના ધર્મલિંગ ગુરવ 'પુષ્… સાલા, રહેવાનો છે ચાર દિવસ કે પછ… ભાગવાની ઉતાવળ?' આમ જ મારું સ્વાગત કરે છે. મને 'પુર્ષ્યા' કહેનાર બીજા સજ્જન તે ચિતળે માસ્તર! ધર્મલિંગને ફક્ત પુર્ષ્યા કહેવાથી સંતોષ થતો નથી. 'પુર્ષ્યા સાલા' કહે નહીં ત્યાં સુધી તે મને જ ઉદ્દેશીને બોલે છે તે કદાચ મને સમજાશે નહીં એવી તેમની માન્યતા હોવી જોઈએ. કેટલાંક વર્ષો પહેલાં ગામના લોકોએ હું પરદેશ જઈ આવ્યો તેથી મારો સત્કાર કર્યો હતો! સમારંભ પત્યા બાદ ધર્મલિંગ ગુરવ ફાનસ ઊંચું કરતાં મારા સુધી આવ્યા અને બોલ્યા, 'પુર્ષ્યા સાલા, ઇંગ્લૅંડમાં શું હવાબવા ભરી લીધી શરીરમાં? કેટલો ફૂલ્યો છે ને?' ધર્મલિંગની અ… નિકટતાથી ગામની નવી પેઢી જરા નવાઈ પામી હતી. અને ચિતળે માસ્તર મારી પીઠ થાબડી…

બોલ્યા હતા, 'પુર્ષા, નામ રાખ્યું હ શાળાનું' વેસ્ટમિન્સ્ટર બ્રિજ પરોઢિયે જઈને જોયો કે નહીં? વર્ડ્ઝવર્થની કવિતા યાદ આવે છે ને?
-અર્થ હેઝ નૉટ એનિથિંગ ટુ શો મોઅર ફેઅર -
ડલ વુડ હી બી ઑફ સોલ હુ કુડ પાસ બાય એ
સાઈટ સો ટચિંગ ઈન ઈટ્સ-?'

'મૅજેસ્ટી!' હું શાળાની જૂની ટેવને યાદ કરી બોલ્યો

'મૅજેસ્ટીડડ! બરોબર!' ચિતળે માસ્તરની આ ટેવ હજી ટકી રહી હતી તે વાક્યનો છેલ્લો અક્ષર છોકરાઓ પાસે બોલાવતા, મને તેમનો અંગ્રેજીનો વર્ગ યાદ આવ્યો

' ટેક હર અપ ટેન્ડરલી, લિફ્ટ હર વિથ કેઅર - ફેશન્ડ સો સ્લેન્ડર્લી યંગ ઍન્ડ સો ?

'ફેઅર!' બધા છોકરાઓ કોરસમાં મોટેથી બોલતા અંગ્રેજી પહેલીમાં આવ્યો ત્યારથી મૅટ્રિક સુધી સતત સાત વર્ષ ચિતળે માસ્તરે મને અનેક વિષયો શીખવ્યા તેમનો મુખ્ય વિષય અંગ્રેજી, પણ ડ્રૉઈંગ અને ડ્રિલ બાદ કરતા તે કોઈ પણ વિષય શીખવતા, પણ પિરિયડનો બેલ અને સમયપત્રક એ બે બાબતો સાથે તેમનું ક્યારેય જામ્યું નહીં પ્રત્યેક વિષય માટે સ્વતંત્ર શિક્ષક એ સાહેબી તે જમાનામાં અમારી શાળાને પરવડે તેવી ન હતી આઠદશ શિક્ષક આખી શાળા સંભાળતા હવે તો શાળા, ચોમાસામાં નદી ઊભરાય તેમ ઊભરાય છે સારી એવી મોટી ઇમારત, એક એક વર્ગના આઠ આઠ વિભાગો સવારની શિફ્ટ, બપોરની શિફ્ટ - બે બે હજાર છોકરા વગેરે મારા નાનપણમાં ન હતું આજકાલ છોકરાઓને શિક્ષકોના નામ ખબર નથી હોતા મારા શિક્ષકોને શાળાના દરેક છોકરાનું પૂરું નામ મોઢે! પગમાં ચપલ પહેરીને આવનાર છોકરો ફક્ત ગામના મામલતદારનો અથવા ડૉક્ટરનો હોય! બાકી મૅટ્રિક સુધી છોકરાઓ અને ચિતળે માસ્તર જેવા માસ્તરોએ પણ શાળાનો રસ્તો ઉઘાડે પગે કાપેલો શાળાના ખૂબ હોશિયાર અને વધારે 'ઢ' છોકરાઓને માસ્તર ઘરે બોલાવી મફત શીખવતા 'કુમાર અશોક ગણિતમાં યોગ્ય પ્રગતિ દેખાડતો નથી, તેને માટે ખાસ શિક્ષણની જોગવાઈ કરવી પડશે' એવી ચિઠ્ઠીઓ માબાપો પર આવતી ન હતી છોકરો નાપાસ થાય એથી માસ્તરને 'માથે આળ આવે' તેવી શિક્ષકોની ભાવના હતી 'સોટી' એ શાળામાં બ્લૅકબૉર્ડ અને ચૉક જેટલી જ આવશ્યક વસ્તુ હતી

ચિતળે માસ્તરે માત્ર પોતાની ત્રીસબત્રીસ વર્ષની કારકિર્દીમાં સોટી કદીય વાપરી નહીં હોય તેમની જીભનો ઝોક જ એટલો ત્રાસો હતો કે, તેનો માર પૂરતો હતો બહુ ગુસ્સે થાય તો અંગૂઠાથી છોકરાઓના ખભા દાબતા

સાંજે શાળા છૂટે ત્યારે ચિતળે માસ્તરનો અવતાર જોવા જેવો હોય બોર્ડ પરની ચૉકની ધૂળ ઊડી ઊડીને લોટ દળવાની ઘંટીમાં નોકરીએ હોય તેવા દેખાય છતાં પણ શિક્ષણકાર્ય પૂરું થયેલું ન હોય

ચિતળે માસ્તરના વર્ગમાં વાપરવાનો શબ્દકોશ સાવ આગવો હતો પહેલો પિરિયડ અંગ્રેજીનો તેથી અમે નેસ્ફનસાહેબ અથવા તર્ખડકરનું પુસ્તક ઉઘાડી તૈયાર રહીએ તો માસ્તર હાથમાં દુનિયાનો નકશો બંદૂકની જેમ ખભા પર લઈ દાખલ થાય પછી વર્ગમાં ખિખિયાટી ફેલાય, 'માસ્તર, અભ્યંકર, આપટે, બાગવે, ચિત્રે' બોલતા હાજરી લેવા માંડે તેટલામાં શાળાના ઘંટ જેટલો જ જૂનો ઘંટ વગાડનાર દામુ સિપાઈ પૃથ્વીનો ગોળો લાવી ટેબલ પર મૂકે ચિતળે માસ્તર તેને તે આખી પૃથ્વી હાથમાં ઊંચકતો માટે 'હર્ક્યૂલસ' કહેતા

હાજરી પૂરી થાય કે આગલા બાંકડા પરના એકાદ સ્કૉલર છોકરાને ઉદ્દેશી માસ્તર પૂછતા, ‘હં બૃહસ્પતિ, ગયા પિરિયડમાં ક્યાં (સુધી) આવ્યા હતા?

‘સર, અંગ્રેજીનો પિરિયડ છે.’

‘ઑ, તો પછી ભૂગોળનો પિરિયડ ક્યારે છે?’

‘ત્રીજો.’

‘તો પછી ત્રીજા પિરિયડમાં તર્ખડકરનું શ્રાદ્ધ કરીએ. ભૂગોળનું પુસ્તક કાઢો!’

એ પુસ્તક કાઢ્યાનો કોઈ અર્થ ન હોય કારણ કે ચિતળે માસ્તરે પુસ્તકને ધ્યાનમાં રાખી કદી જ કંઈ શીખવ્યું ન હતું. ભૂગોળ હોય, ઇતિહાસ હોય. ઈંગ્લિશ હોય અથવા ગણિત હોય, ‘શેનો પિરિયડ છે?’ એ પ્રશ્નનો ‘ચિતળે માસ્તરનો’ એ જ જવાબ યોગ્ય હતો. સર્વાનુમતે એકાદ વિષય નક્કી થાય અને પછી માસ્તર રંગમાં આવવા લાગે. જીવનભર તેમણે અનેક વિષયો શીખવ્યા, પણ કોઈક કોઈક બાબત તેમને કદીય સાવ જ ફાવી નહીં. ઉદાહરણાર્થ, હિંદુસ્તાનનો નકશો. પાંચદશ મિનિટ બોર્ડ પર ચૉક આમતેમ ફેરવ્યા બાદ સાવ દુણાયેલો હિંદુસ્તાનનો નકશો તૈયાર થતો!

‘હિંદુસ્તાન દેશ સહેજ દક્ષિણ અમેરિકા જેવો દોરાયો છે કે શું, છોકરાઓ?’ પોતે જ મશ્કરીમાં પૂછે. ખભા પર લાવેલ નકશાનો વીંટો ક્યારેક જ ખોલતા. ‘હાં, પાંડુ. જરા બરોબર દોર જોઈએ માતૃભૂમિનો નકશો...’

પછી અમારા વર્ગમાં ડ્રૉઈંગમાં નિપુણ પાંડુ ધરત ચિતળે માસ્તરે દોરેલ માતૃભૂમિ ભૂંસી નાંખી સરસ નકશો દોરે.

‘બાકી ભગવાન કોની આંગળીઓમાં શું મૂકે છે તે જુઓ. હં પાંડુ અણગા, કહો હવે, મૉન્સૂનના પવનો ક્યાંથી આવે છે?’

પાંડુ અણગાની. વિકેટ ઊડી ગઈ હોય.

એક વાર જમીન પરના પવનો અને દરિ પરના પવનો શીખવતા હતા.

‘હં, ગોદાબહેન, કહો, હમણાં પવન કઈ દિશાએથી વાય છે?’ વર્ગમાંની છોકરીઓને મિસ જોશી, મિસ સાઠે કહેનારા શિક્ષકો ત્યાં સુધી શાળામાં આવ્યા ન હતા. ટાઈ બાંધીને, મિસ જોશી બોશી કહેનાર દેશમુખ માસ્તર પહેલા શાળામાં આવ્યા ત્યારે આ સાહેબના બચ્ચાને શાળામાં કોઈ છોડી ગયું હશે એવું અમને લાગ્યું હતું. પગમાં સફેદ ટેનિસ શૂઝ પહેરી, પીંછાં કાઢેલ મરઘી જેટલી પાતળી ડોકના દેશમુખ માસ્તર અમારી શાળાના અપટુડેટપણાની અજબગજબની પરાકાષ્ઠા હતા. આમ તો બાકીના બધા ધોતિયાછાપ માસ્તરો છોકરાઓને બંડ્યા, બાળ્યા, પેશ્યા, પુર્ષ્યા એવાં નામોથી અથવા છોકરીઓને કુસ્મે, છબે, શાંતિ, કમળે એવા જ નામથી બોલાવતા. ચિતળે માસ્તર ફક્ત ‘ઢ’ છોકરાંઓને અત્યંત આદરથી બોલાવતા. ગોદી ગુળવણે સાક્ષાત્ ‘ઢ’ હતી. ગોરી માંજરી આંખોવાળી ભરેલી ગૂણ જેવી ઢબ્બુ ગોદી ચોથીપાંચમી સુધી જેમતેમ શાળામાં ટકી. છેવટે અણગા ગુળવણેએ તેને પરણાવી દીધી. તેનાં લગનમાં ચિતળે માસ્તરે વરરાજાને ‘મારી વિદ્યાર્થિની છે હં કે! સંસાર સારો ચલાવશે, પણ માત્ર બજારમાં પૈસા આપીને ખરીદીએ મોકલશો નહીં. બાર આને ડઝનના ભાવની અડધો ડઝન કેરીઓ ચૌદ આના આપી લઈ આવશે. કેમ, ગોદીબહેન?’ આવું ભરપંગતમાં કહ્યું. ‘ઢ’ ગોદીએ પણ સાસરે જતાં પોતાના પિતાને પગે પડ્યા પછી ચિતળે માસ્તરના પગ પર માથું ટેકવી નમસ્કાર કર્યા હતા. ‘શું જમાઈરાજ, અષ્ટપુત્રા કહું કે ઇષ્ટપુત્રા?’ ચિતળે માસ્તરે ગળામાં દાબેલો ડૂમો

છુપાવતા કહ્યુ હતુ ગોદી હોડીમા ચડી કે તેમણે ધીરથી આંખો લૂછી તે મે અને બાળુ પરાંજપેએ જોયુ હતુ

'માસ્તર રડે છે જો!' બાળુએ મૂર્ખપણે કહ્યુ હતુ

'ચકલીની જેમ નાચે છે દસબાર વર્ષ ઓસરીમા અને ફરર ઊડી જાય છે હ ' ચિતળે માસ્તર ગોદીના પિતાને કહેતા હતા, એ જ ગોદીની, ગોદીબહેન કહીને ચિતળે માસ્તરે વર્ગમા એટલી મશ્કરી કરી હતી કે, આજના જમાનામા તો માબાપની પ્રિન્સિપાલસાહેબ પર ચિઠ્ઠી આવી હોય ચિઠ્ઠી તો બાજુએ રહી, પણ અમારા માબાપ તો નિશાળમા માસ્તરે પોતાના કુળદીપકને માર માર્યો એ સાભળ્યા બાદ ફરી એક વાર ઘરે ઉત્તરપૂજા કરતા

'ગોદીબહેન, પવન વાય છે કઈ દિશાથી?' ગોદી પોતે શકુ વાણિયાની દુકાનની ગા દી જેવી બાકડા પર ધબ્બ બેઠેલી, 'એ છોકરી, ઊભી તો રહે જરા આમ!' સાવ મૅટ્રિક સુધીની છોકરીઓને પણ ઊભી રહે એમ કહેવામા કઈ ખોટુ છે એવુ ચિતળે માસ્તરને પણ લાગતુ નહીં હોય અને તેમની સામેના શિષ્યગણને પણ તેવુ લાગતુ નહીં પછી ગોદી નીચલો હોઠ આગળ કરી મૂર્ખની જેમ ઊભી રહેતી

'હ, કહો હવે, કયા પવનનો વાય છે?' માસ્તરે પૂછ્યુ ગોદી મૂગી 'ગોદુબહેન, તારો છેડો કઈ દિશા તરફ ઊડે છે જો ડુગર તરફ કે સમુદ્ર તરફ? ગમ્યા, તુ કહે '

પછી જોગટેના ગમ્યાએ બિનધાસ્તપણે ગોદીને કહ્યુ હતુ, 'એ ગોદલી, સરખી ઊભી રહે ને-'

'કેમ રે, ગમ્યા?' માસ્તર દબડાવતા

'તો પછી અમને તેનો પાલવ બરોબર કેમ દેખાય?'

'તેનો પાલવ શા માટે જોવો છે?'

'પછી પવન ડુગર તરફથી કે સમુદ્ર તરફથી તે કેમ સમજાય?'

'અલ્યા પરીક્ષામા શુ ગોદીને ઊભી કરવાનો છે? અરે, દિવસે વાય છે તે લૅંડ વિન્ડ્ઝ કે સી વિન્ડ્ઝ?'

પછી આખા વર્ગ પાસેથી 'દિવસે વાય છે તે -' એ લહેકાથી પાચ પચીસ વાર ગોખણપટ્ટી થતી અને પછી 'ગોદીના પાલવ અને લૅંડ વિન્ડ્ઝ વચ્ચે સબધ?'

'નકકથી ' છોકરા બરાડતા

ગોખણપટ્ટી, મુખપાઠ, એ બાબતો પર ચિતળે માસ્તરને ખૂબ વિશ્વાસ, પણ તે મુખપાઠ થવાનો માત્ર ગમ્મતમા ઈંગ્લિશ ડાયરેક્ટ મેથડથી શીખવવાનુ ઘેલુ સમાણુ સમાણુ જ શરૂ થયુ હતુ વર્ગમા એક તરુણ ઈન્સ્પેક્ટર આવ્યા હતા તેમણે તેવી રીતે લેસન આપી બતાવ્યુ હતુ મને હજી પાન તે દિવસ યાદ છે પાછલા બાકડા પર વિદ્યાર્થીની જેમ ચિતળે માસ્તર બેઠા હતા અને પાછળના બાકડા પરના છોકરાઓ માસ્તરનુ જેમ ધીમે અવાજે ટીખળ કરે, તેમ તે ઈન્સ્પેક્ટરનુ ટીખળ કરતા હતા ઘટ વાગ્યો તે પહેલા જ પિરિયડ પૂરો થયો, અને બારણા પાસે તે ઈન્સ્પેક્ટર અને ચિતળે માસ્તર વચ્ચે સવાદ ચાલતો હતો

'તમારી તે પતુજી મેથડ બદલવી જોઈએ હવે' વર્ગ કેવો હસતો રમતો રહેવો જોઈએ-'

માસ્તરે પોતાની ઈશાન-નૈઋત્ય ટોપી નાકની દાડી પર લાવતા અર્થપૂર્ણ રીતે અમારી તરફ જોયુ અમે 'ખીક્' કરીને પુસ્તકોમા 'મોઢા' નાખ્યા તેટલામા પિરિયડ પૂરો થયાનો ઘટ થયો વચલી છૂટીનો પ્રચડ ઘોઘાટ શરૂ થયો

'તમારા બાળકો ખૂબ જ ધમ્માચકડી કરે

.' ઈન્સ્પેક્ટર પોતાના ભાષણમાં ખલેલ પડી બોલ્યા.

'નોપણ આજે તમે આવ્યા છો તે ખબર છે ઓછી છે. બાકી તો શાળાનું છાપરું માથે -' ચિતળે માસ્તર શાંતિથી તેમને કહેતા

'પણ થોડી શિસ્ત શીખવવી જોઈએ!' સતારમતાના સંપ્રદાયના પુરસ્કર્તા ઈન્સ્પેક્ટરે ગંભીરપણે કહ્યું.

ચેતળે માસ્તરે પોતાના આખા જીવનમાં પણ શિસ્ત જેવી ચીજ શીખવવાનો ı કર્યો નહીં. પોતાની જાત પર પણ લાદી પોતાનાં બાળકોને શીખવી નહીં અને ાર્થીઓને શીખવી નહીં. તેમણે તેમના નમાં આવેલ દરેકને ફક્ત પ્રેમ કર્યો. પ્રેમાળ : વાપર્યા વિના પ્રેમ કર્યો. વર્ગમાં એકાદ ાએ ઉત્તમ નિબંધ લખ્યો તો દસમાંથી આઠ સ આપતા. છોકરો વાંધો પાડે કે પૂછતા, રે, ભાઈ?'

સર, બે માર્ક કેમ કાપ્યા?'

'ત્રણ કાપવાનો જીવ ન ચાલ્યો મારો!'

એટલું ખરું કે અંગ્રેજી ભાષા પર ચિતળે તરને ખૂબ પ્રેમ હતો. ઉચ્ચાર સાવ દેશી! વવાની પદ્ધતિ સાવ સંસ્કૃત પાઠશાળા .

પહેલી-બીજીના વર્ગની બહારથી પસાર રને અંદર અંગ્રેજી ચાલે છે કે છોકરાઓ નેશ્વરી'માંથી ઓવીઓ બોલે છે તે સમજાય હજી પણ મને તેમની તે 'આય'? 'ગો'! 'ગો!' 'વી?' 'ગો!' 'હી?' ડઝ!'ની રીત યાદ આવે છે. અંગ્રેજી ભિનય શીખવતા. 'આય ઍમ?' એવો પ્રશ્ન હવામાં ને હવામાં હાથથી બૂકડો ભરે, કે ાંઓ 'ઈટિંગ' બોલે. પછી દડબડ ચાલીને 'આય ઍમ...?' કે બાળકો 'વૉકિંગ' એમ બરાડે, પછી ખુરશી પર ડોકી નાંખી આંખો મીંચીને પડે અને કહે, 'આય ઍમ...?' 'સ્લીપિંગ' એવી છોકરાંઓની ગર્જના થઈ કે ઊંઘમાંથી ચમકીને જાગ્યા હોય તેમ ઊઠીને 'ગધેડાઓ, મારી ઊંઘ બગાડી!' બોલતા અને ફરી તે જ 'પોઝ' લઈને ધીમે અવાજે બોલતા. 'આય ઍમ...' પછી બધાં છોકરાંઓ પણ દબાયેલા સ્વરે 'સ્લીપિંગ' બોલતાં. 'આય ઍમ સ્લીપિંગ'ને વખતે ખુરશી પર ડોક ટેકવતાં નિ:સંશયપણે ટોપી ખુરશીની પાછળ પડતી. બાળકો હસવું દબાવવાનો પ્રયત્ન કરી હસે તે ચિતળે માસ્તરના ધ્યાનમાં આવે કે, 'મુગટ પડી ગયો કે અમારો?' કહી ટોપી ઊંચકી માથા પર દાબીને બેસાડે. આમ, ભાન ભૂલીને શીખવનાર શિક્ષક ત્યાર બાદ મારા જોવામાં આવ્યા નથી. 'આય ઍમ ક્રૉલિંગ વખતે ખરેખર નાના બાળકની જેમ વર્ગમાં ઘૂંટણ પર ચાલતા અથવા વર્ગના એકાદ છોકરાને પકડી તેને ઘૂંટણ પર ચલાવતા. ચિતળે માસ્તર જે વર્ગમાં શીખવતા હોય ત્યાં એટલી ધમાલ મચી ગઈ હોય કે ઘણી વાર બાજુના વર્ગના માસ્તર તે વર્ગનો કોઈ ધણીધોરી છે કે નહીં તે ડોકાઈને જોઈ જાય અને તે ઈન્સ્પેક્ટર ચિતળે માસ્તરને કહેતા હતા કે વર્ગ હસતોરમતો રાખવો! તેમના પિરિયડમાં ઘંટ ક્યારે પડ્યો તેની ખબર પડે નહીં ત્યાર બાદના વિષયના માસ્તર બારણામાં આવી વાટ જોતા ઊભા રહ્યા હોય. શાળાના બધા માસ્તરો ચિતળે માસ્તરની ખોડથી પરિચિત હતા. તેથી એક વર્ગ પૂરો કરી બીજા વર્ગનાં પુસ્તકો અથવા નોટબુકો ભેગી કરવા ચિતળે માસ્તર કૉમનરૂમમાં જઈ પહોંચે ત્યાં સુધી તે વર્ગની લાઈન ક્લિયર થઈ કે નહીં તેમ જાણતા. ચિતળે માસ્તર અત્યંત ભુલકણા હતા. વર્ગમાં ચંપલ ભૂલી જવાં એ

રોજનો કાર્યક્રમ. પછી વિદ્યાર્થીઓમાંથી કોઈક, તે પછીના વર્ગમાં પાડોચાડે 'અરે, ભગ્તે ચૌદ વર્ષ નભાળ્યાં' તમારાથી એક પિરિયડ પણ બનતું નથી કે?'

નાયના શિક્ષકો તેમની ખૂબ મશ્કરી કરતા. હથ ટ્રિપ વખતે આ ધ્યાનમાં આવે. ચિતળે માસ્તરને ટ્રિપનો વિચાર, ઉત્સાહ સિંધુદુર્ગ, વિજયદુર્ગ વગેરે કિલ્લા માં અમે તેમની સાથે જોયા. પહેલીમાં નામ લખાવ્યાની આગાવાડીથી શરૂઆત થાય. ચિતળે માસ્તર અમારા સ્કાઉટ માસ્તર પણ હતા. સ્કાઉટ માસ્તરના પહેરવેશમાં તેમને જો બડન-પોવેલ જોયા હોત તો સ્કાઉટની બધી ચળવળ આવરી લીધી હોત. તે વખતે સ્કાઉટ માસ્તર લીલો ફેંટો બાંધતા. ચિતળે માસ્તરના માથા પર તે ફેંટા દશાનાનન ખાપર્ડેના ફેંટા જેવી ગાંઠ મૂકી હોય તેવો દેખાય. ગામના દરેક છોકરાને તમારે તરતા શીખવું. તરતા શીખવવાની તેમની માત્ર ડાયરેક્ટ મેથડ હતી. મહુડળે નાવરકરના પ્રચંડ કૂવામાં શનિવારે બપોરે તેઓ છોકરાઓને તરવા લઈ જાય અને નવું નવું તરતા શીખનાર છોકરાને કાંઠા પરથી ખેંચીને જ ધકેલી દેતા. પાછળથી પોતિયાનો કછોટો વાળી પોતે ભૂસકો મારતા. ક્યારેક ક્યારેક છોકરાઓને ખભા પર બેસાડી ભૂસકો મારતા. જે નિયમ છોકરાઓને માટે તે જ છોકરીઓને માટે! મારા બાળપણમાં ગામમાં તરતા ન આવડનાર છોકરાઓ મોટે ભાગે મારવાડીના ઘરના અથવા મામલતદારના હોય! નાહતી વખતે મોં નાકમાં પાણી જાય કે છોકરાઓ દેડકાની જેમ તરે. તરવાનું પત્યા પછી માથું ભીનું રહ્યું કે તે જાતે પંચિયાથી લૂછતા. અમારા ગામના બધા માબાપ, ભણવાનને ભરોસે બોકડો છોડીએ તેમ ચિતળે માસ્તર પાસે છોકરા છોડી નિશ્ચિંત રહેતા. શાળામાં જ શું પાદરમાં અથવા મંદિરમાં પણ છોકરાઓના કાન પકડવાની તેમને પરમિશન હતી.

મેટ્રિકના વર્ગમાં આવ્યા પછી પસંદ કરેલા કેટલાક છોકરાઓને (બેચો) નંબર મેળવવા માટે ચિતળે માસ્તરને ઘેર પરોઢિયે પાંચ જવું પડતું. માસ્તર નાહીધોઈને આરામખુરશીમાં મોટે મોટેથી કોઈક સ્તોત્ર બોલતા ઊભા હોય. એમ જૂના બનતી જતા ઘરમાં તેમનું રહેઠાણ હતું. માસ્તરાણીને અમે બાળકો જ શું, ચિતળે માસ્તર પણ 'કાકી' કહેતા.

"કાકીજી, વાંદરાઓ આવી ગયા છે. બળી આપવાની હતી ને?" એમ બોલતા ક્યારેક ક્યારેક ખાવાનું આપતા અને પછી શીખવવાનું શરૂ થતું. આ શિક્ષણ મફત હોય અને શીખવવાની પદ્ધતિ પણ વર્ગ કરતા જુદી. તે વખતે અમારા ગામમાં વીજળી આવી ન હતી. માસ્તરના ઘરનો 'ટમટમિયો' દીવો અને અમે ઘરેથી લઈ ગયેલા બેચાર ફાનસના પ્રકાશમાં અભ્યાસ શરૂ થાય. ચિતળે માસ્તર એક પંચિયું વીંટીને ઉઘાડે શરીરે ભીંત પાસેની પેટી પર બેસે. આ મજબૂત પેટી એ તેમનું ગમતું આસન હતું. તે પેટીમાં વિદ્વાન પુસ્તકો ભર્યાં હતાં. માસ્તરનો ગોપૂ મારા વર્ગમાં હતો. વાસુ મારા કરતા મોટો અને ચિંતામણિ નાનો. આ ત્રણે બાળકો હોશિયાર નીકળ્યા. ગોપૂ મેટ્રિકમાં ફર્સ્ટ ક્લાસમાં આવ્યો હતો. હમણા તે દિલ્હીમાં મોટા હોદ્દા પર છે. વાસુ પણ બી.એ. થઈ. ચિંતામણિએ મેટ્રિક બાદ શિક્ષણ છોડ્યું. માસ્તરે તેને ચિપળૂણમાં સાઈકલની દુકાન ખોલી આપી. માસ્તર તેને એન્જિનિયર કહેતા. આ છોકરો નાનપણથી કંઈક કંઈક તોડફોડ કરતો.

બીજો અસ્ત પામે છે.'

'એમ એમ? સારું, જમીને જ જાઓ.'

'ના, ના. નરુ કાજીને ત્યાં જમવાનું આમંત્રણ છે. આપણા ઇસ્માઈલ કાજીનો દીકરો. ચાળીસના બૅચમાંનો હોશિયાર છોકરો. સચિવાલયમાં છે. એજ્યુકેશન મિનિસ્ટ્રીમાં. તેને લીધે જ તો ઓપન એર થિયેટર માટે ગ્રાંટ મળી. તે બધી ભાંજગડ તે જ કરે છે. શું અંગ્રેજી લખે છે! વચ્ચે જ મને એક મઝાની વાત કહેતો હતો. બીજો કોઈ હાપિસર બદલાઈને આવ્યો તેની ફાઈલ આની પાસે આવી હતી. ફાઈલ પરના નોટિંગમાં દરેક લાઇનમાં આઠ શબ્દો! કહે કે સહજ સૂઝ્યું. ફોન કર્યો. ઓળખાણ નહીં હં કોઈને કોઈની. ફોન પર પૂછ્યું. જોગળેકર કે? તેણે કહ્યું, હા! આણે કહ્યું, હું કાજી વાત કરું છું. તે તરત જ 'યસ સર' બોલ્યો. હાથ નીચે હશે. નહીં તો 'સર' શા માટે કહે? કાજી બોલ્યો, ચિતળે માસ્તરના વિદ્યાર્થી કે? તે જોગળેકર પેલી બાજુ આઠ ઈંચ ઊડ્યો ખુરશી પર. 'અરે, કેવી રીતે ઓળખ્યો?' બોલ્યો. ત્યાં તો કાજી બોલ્યો, 'ફાઈલ પરના નોટિંગમાં એક લાઇનમાં નવમો શબ્દ આવ્યો તો તે છેકીને ફરી નીચેની લાઇનમાં તે જ પ્રમાણે લખ્યો છે...' આપણા હરિ જોગળેકરનો દીકરો ઉડતાળીસની બૅચ! અંગ્રેજી, મૅથ્સ, સંસ્કૃત અને ફિઝિક્સમાં ડિસ્ટિંક્શન - બી.એ.માં બીજો આવ્યો હતો. તે પણ છે સચિવાલયમાં ફાઇનાન્સમાં.'

'તો પછી હવે કાજીને ત્યાં જવાના જમવા?'

'ભારપૂર્વક કહ્યું છે. મટનબટન ખાવા આપીશ તો સારા શિક્ષણમંત્રીને જઈને કહીશ કે ત્રીજા ધોરણમાં ભૂગોળના-પેપરમાં કૉપી કરી હતી, આણે! વાત સાચી છે. હં. હોશિયાર છોકરાઓને પણ લાલચ થાય છે.'

'સારું, તો પછી હમણાં શું ચા લેશો કે કૉફી?'

'તારી સહધર્મચારિણી આપશે તે લઈશ. શું આપે છે? ગૃહિણી સચિવ: સખી મિથ: પ્રિયશિષ્યા લલિતે કલાવિધૌ. કાકી તને બહુ યાદ કરે છે!'

'સારી છે તબિયત?'

'મોતીબિંદુ'[1] થયું છે. બાકી માસ્તરના ઘરમાં પત્નીના ગળામાં કંઈ મોતી પડ્યાં નથી, આંખોમાં પડ્યાં. ગોપૂ કહેતો હતો ઑપરેશન કરાવવાનું. આપણો સાને થયો છે ને આય સ્પેશ્યાલિસ્ટ! ગયે વખતે મળ્યો હતો તેને! બહુ મીઠો છોકરો. અક્ષર શું સુંદર, તેના... કવિતા કરે - હવે આંખનું ઑપરેશન કરે છે.'

'તો પછી હવે ક્યાં ક્યાં ભિક્ષાંદેહિ થયું? અને માસ્તર. આ નાટક માટેનું થિયેટર શાળામાં જ શા માટે?'

'શાબાશ! નાટકવાળો હોવા છતાં આટલો સનાતની? અરે, અમારું 'બેબંદશાહી' જોયું હોત તો મારી પીઠ થાબડી હોત.'

'તમારી?'

'કારણ કે ડાયરેક્ટર હું ને?'

હું એકેક નવી નવી વાત જ સાંભળતો હતો. 'તમે ડાયરેક્ટર?'

'તો પછી તને વળી શું લાગ્યું? એવી ગોખાણપટ્ટી કરાવી છોકરાંઓ પાસે. ફક્ત પોતપોતાનું જ નહીં, બધાંને આખું નાટક મોઢે! મળસકે પાંચે ભેગાં કરતો! છોકરાંઓની મઝા જો. સાતની શાળા માટે આંખો ચોળતાં આઠ સુધીમાં પધારે. નાટકની પ્રૅક્ટિસ માટે માત્ર સંભાજીથી માંડીને ઔરંગઝેબ સુધી બધાં પાંચે હાજર!'

---

૧. મોતિયો.

'બધા પાને શા માટે આખુ નાટક મોટે કરાવ્યુ?'

'ડાહ્યો છે! છેવટની ઘડીએ એકાદ આડો થયો તાવથી અથવા શરદીઉધરસથી, તો નાટક સૂઈ ન ગયુ હોત? પણ મુહૂર્ત જોઈ નાળિયેર ફોડ્યુ હતુ મને વિશ્વાસ નથી આ નકામી વાતો પર, પણ છોકરાઓએ કહ્યુ, મુહૂર્ત જોઈને નાળિયેર ફોડો બાકી મને આ છોકરાનુ કઈ સમજાય જ નહીં એવુ થયુ છે હ! વર્ગમા આજકાલ એક જણ પણ ટોપી પહેરીને આવે તો સોગંદ! ખિસ્સામા પેન્સિલ ન હોય, પણ કાનકોલ્હોય દરેકની નેવીની તરાહ જુઓ પણ બેટાઓ મુહૂર્ત જુએ છે. આગળીઓમા જાતજાતના બાવાઓની વીંટીઓ પહેરે છે, ગળામા લૉકેટ પહેરે છે તરવાજરવાનો વર્ગ સિવ્વિલેશનમા ગયો પિન ઇંચ સિવલી પત્તનિ! આ બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી કહો કે સ્વાતંત્ર્ય પછી કહો, ધાણીજપી ગડબડ થઈ છે ગામમા તમારા વખતમા પણ સિનેમા હતો, પણ તમે કઈ શાળામા દાંડી મારીને ન જતા હમણા અડધા છોકરાઓ તો થિયેટરમા! તને આશ્ચર્ય થશ, નવો સિનેમા આવે કે હુ પણ જાઉ છુ '

'સિનેમામા?'

'સિનેમામા નહીં, ઇન્ટર્વલમા '

સાઠે પહોચેલા ચિતળે માસ્તર થોડાક 'તે' થતા ચાલ્યા છે કે શુ, એવુ મને લાગ્યુ હુ 'આ' કરીને તેમની તરફ જોવા લાગ્યો 'થોબડુ બધ કર ' ઘણે દિવસે ચિતળે માસ્તરને ગમતુ આ વાક્ય સાભળ્યુ વર્ગમા છોકરાઓને મોઢુ ઉઘાડુ રાખીને બેસવાની ટેવ હોય છે મૂર્ખની જેમ મોઢુ ખોલીને છોકરા બેઠા કે માસ્તર હમેશા 'થોબડા બધ કરો' કહેતા

'પણ માસ્તર, 'ઇંટરવલ જોવા જાઉ' એટલે કઈ સમજાયુ નહીં '

'નહીં જ સમજાય! અરે, વહેલો જઈ અધારામા ઊભો રહુ આપણા શિરુભેનુ થિયેટર માટે ટિકિટ લવાની હોતી નથી તે માગે વિદ્યાર્થી, સાવ શરૂઆતની બેચમાનો તેની પાસેથી ઇન્ટરવલની ફ્રી પાસ માગી લીધો છે તો શુ કહેતો હતો અધારામા ઊભો રહુ અને અજવાળુ થાય કે તરત જોઉ કે પ્રેક્ષકવર્ગમા શાળામાના કેટલા ઘેટા ઘૂસ્યા છે! એક વાર જ દખાયો તો ચિતા નહીં, પણ તે જ સિનેમામા બીજી વાર દખાયો કે પૂછુ, બીજી વાર શુ જોવા આવ્યો છે?'

'આ એક નવુ કામ થયુ!' તે બોલી

'તમને સમજાશે નહીં ફ્લૉરેન્સ નાઇટિંગેલનો જમાનો ગયો હવે હવે તો મીનાકુમારી, બીના રૉય - કાલે ઊઠીને ઇતિહાસના પિરિયડમા એમના ચરિત્રો શીખવવાના આમ જ ચાલશે ટાઇમ્સ હેવ ચેન્જ્ડ તે જવા દે મારો મુખ્ય મુદ્દો ભિમા દેશિનો - તેનુ શુ કરે છે, બોલ?'

'તમારો મુકામ કેટલા દિવસ?'

'આવતે અઠવાડિયે શાળા શરૂ થશે પરમ દિવસે તો નીકળવુ પડે '

'તો આજે રાતે જમવા આવો '

'હમણા રાતનુ જમવાનુ બધ!'

'હુ ફરાળ બનાવીશ '

'અરે, વ્રત છે માટે બધ નથી જીવનભર વ્રત એક જ કર્યું છોકરુ આવ્યુ હાથમા કે તેને ઘણી ઘની જગતમા મોકલી દેવાનુ પણ રાત્રે રહેવા માટે આવીશ ભાઈ, અહીં '

'જરૂર આવો પણ ઘર મળશે કે રાત્રે?'

'તે માત્ર જરા મુશ્કેલ છે હા! ખરેખર વિલ્સનનો સ્ટુડન્ટ છુ હુ અરે, પણ મારા સમયમા ચોપાટી એટલે ચર્ની રોડ સ્ટેશનના

દાદરા અડીને જવાની. સખૂબાઈની ખાણાવળમાં ભોજન અને મોહન બિલ્ડિંગમાં રહેઠાણ! હવે દર વર્ષે જોઉં છું તો મુંબઈ બદલાતું ચાલ્યું છે. થોડા દિવસ પહેલાં પાંચ મિનિટ કૉલેજમાં ચક્કર મારી આવ્યો! આપણા બે વિદ્યાર્થીઓ છે વિલ્સનમાં... અમારે વખતે ઍલફિન્સ્ટન કરતાં વિલ્સન સસ્તી પડે. મેકેંઝી હતા પ્રિન્સિપાલ! ડિવૉટેડ માણસો! તેઓનું તે ડિવૉશન જોઈને જ પછી આ શિક્ષકના ધંધામાં પ્રવેશ્યો હું. એમ તો એક મહિનો કલેક્ટરની ઑફિસમાં નોકરી કરી. ખિસ્સામાં 'કેસરી' મળ્યું એટલે કાઢી મૂક્યો હતો મને, એટલે જ આ રાષ્ટ્રકાર્યમાં પડ્યો! મુંબઈ છોડતાં મેકેંઝીને મળવા ગયો હતો. બોલ્યા, 'હવે શું કરવાનો?' મેં કહ્યું, 'માસ્તરગીરી!' મારી પીઠ પર હાથ ફેરવી બ્લેસિંગ્ઝ આપ્યાં હતાં તેમણે. તે સમયે ચોપાટી પરની અમારી કૉલેજ જુદી જ તરી આવે. હવે તો ઊંચી ઊંચી ઇમારતોમાં ઢંકાઈ ગઈ છે. માત્ર સામેના સમુદ્રનાં મોજાં પહેલાં જેવાં રહ્યાં છે. બાકી એવરીથિંગ હેઝ...'

'ચેન્જ્ડ!' હું અને 'તે' એકદમ બોલ્યાં. બંનેને તે ટેવ હતી.

'સારું, તો હું લેવા આવું છું. તમે ક્યાં હશો સાંજે?'

'સાંજે હું જવાનો છું આપણો - અરે, તારા જ બૅચમાંના તે મુકુંદ પાટણકર પાસે.'

'એટલે હિંદુ કૉલોનીમાં?'

'યસ! હી ઇઝ ડૂઈંગ વેરી વેલ! મોટર લીધી છે. ગયે વર્ષે આવ્યો હતો ત્યારે ખૂબ ફેરવ્યો હતો. તેમ તો મુંબઈમાં મારી પાંચછ મોટરો છે-' ચિતળે માસ્તરનું તે મૂછમાં હસવાનું કાયમ હતું.

સાંજે હું મુકુંદને ઘરે ગયો. 'માસ્તર આવ્યા છે ને રે?'

'હા, અંદર છે. બેબીને વાર્તા કહે છે.'

મને એકદમ યાદ આવ્યું. મુકુંદની પાંચછ વર્ષની છોકરી ગયું આખું વર્ષ પોલિયો થવાથી પથારીમાં પડી હતી. મેં અંદર ડોકાઈને જોયું. માસ્તર તેને વાર્તા કહેવામાં તલ્લીન થઈ ગયા હતા. કોઈક રાજપુત્રની વાર્તા હતી. વાર્તા કહેતાં ચિતળે માસ્તર અને સાંભળતાં બેબી ભાન ભૂલ્યાં હતાં. રાજપુત્રનું વિમાન આકાશમાં ગયું ત્યારે બંને હાથ ફેલાવી ચિતળે માસ્તર તે આખી રૂમમાં દોડ્યા. મેં અને મુકુંદે એકમેકની સામે જોયું. મુકુંદની આંખો આંસુથી ભરેલી હતી.

'અહીં આવ્યા તે દિવસથી રોજ સાંજે બેબીને એક વાર્તા કહીને જાય છે.'

માસ્તરની વાર્તા પૂરી થવા આવી હતી.

'અને આ રીતે તે રાજપુત્ર અને રાજકન્યા અત્યંત સુખમાં જીવવા...?'

'લાગ્યાં!' બેબી, મુકુંદ અને હું એકસાથે બોલ્યાં.

હું અને માસ્તર ટેક્સીમાં બેઠા.

'જરા ઊભા રહો.'

'શું છે?' માસ્તર બોલ્યા.

'કંઈ નહીં, જૂની સેવા. પગમાં ચંપલ નથી તમારા.'

'રહી ગયાં લાગે છે ઉપર. રહેવા દે. કાલે આવવાનું જ છે.'

'ઊભા રહો. હું લાવું છું-'

'ના ના! ગાંડો થયો કે શું?'

હું ઉપર ગયો. મુકુંદના બારણા પાસેના ચંપલના સ્ટૅન્ડ પરથી માસ્તરનાં ચંપલ શોધી કાઢતાં મુશ્કેલી ન પડી. કોઈ પણ ચંપલની એડી આટલી ઘસાઈ ગયેલી ન હતી.

('ભાત ભાત કે લોગ') અનુ. : શકુંતલા મહેતા

પ્રશ્ન

સત્યનો વિજય કેમ થતો નથી?

ભાણદેવ

આપણા વહાલા ભારતદેશનો ધ્યાનમન્ત્ર છે
सत्यमेव जयते।

"સત્યનો જ વિજય થાય છે"

આ ધ્યાનમન્ત્રનુ મૂળ મુંડકોપનિષદનો એક મન્ત્ર છે-

सत्यमेव जयति नानृत
सत्येन पन्था विततो देवयान ।
येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्त कामा
यत्र तत् सत्यस्य परम निधानम्॥

"સત્ય જ વિજયી થાય છે, અસત્ય નહીં, કારણ કે દેવયાન નામનો માર્ગ સત્યથી પરિપૂર્ણ છે, જે માર્ગ દ્વારા પૂર્ણકામ ઋષિઓ (ત્યા) ગમન કરે છે, જ્યા તે પરબ્રહ્મ પરમાત્માનુ ઉત્કૃષ્ટ ધામ છે"

સત્યનો વિજય થાય છે, અસત્યનો નહીં આ અસ્તિત્વનુ, જીવનનુ એક અતિ મૂલ્યવાન સત્ય છે આ સત્યને આર્ષદ્રષ્ટાઓએ આર્ષ દૃષ્ટિથી જોઈને આપણી સમક્ષ મૂક્યુ છે હા, આ વિધાન સપૂર્ણ સત્ય છે કે સત્યનો જય થાય છે, અસત્યનો નહીં

પરતુ આ જગતમા, આ જગતના વ્યવહારમા અસત્યનો જય પણ અનેકવાર જોવા મળે છે એ વાત સાચી છે કે અસત્યનો આ જય કાયમી નથી, આખરી નથી, અતિમ નથી આખરે તો સત્યનો જ જય થાય છે, પણ પ્રત્યેક ઘટનામા, પ્રત્યેક તબક્કે અને હમેશા સત્યનો જ જય થાય છે, તે જોવા મળતુ નથી આ દુનિયામા તો એવુ વારવાર જોવા મળે છે કે સત્યની હાર થતી હોય, અને અસત્યનો વિજય થતો હોય ભલે, કામચલાઉ ધોરણે પણ અસત્યનો વિજય શા માટે થાય છે? અસત્ય સત્યને ક્વચિત પણ, થોડા સમય માટે પણ શા માટે હરાવી શકે છે?

ક્યારેક, કોઈક તબક્કે અસત્યનો વિજય અને સત્યનો પરાજય થતો જોવા મળે છે તેના કારણો તપાસવા જોઈએ

સામર્થ્યનો અભાવ

અસુરો શક્તિની પ્રાપ્તિ માટે તપ કરે છે તપ દ્વારા શક્તિમાન બને છે, આ સામર્થ્યના જોરે તેઓ દેવોને હરાવે છે - આવી ઘટનાઓ પુરાણોમા અનેકવાર જોવા મળે છે પોતાને પક્ષે સત્ય નહીં હોવા છતા સામર્થ્યના જોરથી અસુરો દેવોને, ભલે કામચલાઉ ધોરણે પણ, હાર આપે છે પરતુ દેવો પાસે અસુરો કરતા વધુ સામર્થ્ય હોત તો? સત્ય તો તેમના પક્ષે છે જ સત્યની સાથે સામર્થ્ય પણ હોત તો તેમના માટે અસુરો સામે હારવાનો પ્રસગ ઉપસ્થિત થાત નહીં

નિર્માલ્યનુ સત્ય સામર્થ્યવાનના અસત્ય સામે અનેકવાર હારી જાય છે સત્ય જો સતત વિજયી રહે તેમ કરવુ હોય તો સત્યવાનોએ સામર્થ્યવાન પણ બનવુ જોઈએ

એ વાત સાચી છે કે આખરે જરાસધનો પરાભવ થયો, પરતુ જરાસધ સાચો નહીં હોવા છતા સામર્થ્યના જોરથી જીવનભર અનેકને હરાવતો રહ્યો જરાસધના સામર્થ્યને કારણે યાદવોએ મથુરા છોડીને દ્વારિકા જવુ પડ્યુ

ગુજરાત

નવસર્જન

સોમનાથનું નવનિર્માણ

સ્વ. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

સોમનાથના મંદિરનું નવનિર્માણ પૂરું થયું. એના બહારના દ્વારનો શિલારોપણવિધિ મેં કર્યો. એના બાંધકામમાં નવાનગરના માનનીય રાજમાતા ગુલાબકુંવરબા તરફથી રૂપિયા પાંચ લાખ દાનમાં મળવાના છે. મારા સ્વપ્નને સિદ્ધ કરનાર ભગવાન સોમનાથ સમક્ષ મેં કૃતજ્ઞતાપૂર્વક હાથ જોડ્યા.

મહંમદ ગઝનીએ સોમનાથ ભાંગ્યું એ ઘટના હું કૉલેજમાં હતો ત્યારથી મારા ચિત્તમાં ચકરાઈ રહી હતી. મેં વડોદરા કૉલેજના મુખપત્રમાં એક લેખ લખ્યો હતો; એનું શીર્ષક બાંધ્યું હતું : 'ગુજરાત : વિલય પામેલા સામ્રાજ્યોની કબરભૂમિ.'

૧૯૨૨ના ડિસેમ્બરમાં હું આ ખંડિત તીર્થની યાત્રાએ ગયો ત્યારે મારા મન પર જે છાપ અંકાઈ તેને મેં નીચેના શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી હતી:

'ખંડિત, ભસ્મીભૂત થયેલ અને પરાજિત એવું આ તીર્થ આપણા અપમાન અને આપણી અકૃતજ્ઞતાનું સ્મારક બની રહ્યું છે. વહેલી સવારે સભામંડપમાં તૂટેલ ફરસ, ખંડિત સ્તંભો અને વેરવિખેર પથ્થરો જોઈ મારું હૃદય શરમથી સળગી ઊઠ્યું. જે સભામંડપ એક વેળા બ્રાહ્મણોના વેદગાનથી અને રાજપૂતોના શૌર્યથી પ્રકીર્તિત થયો હતો ત્યાં મારાં અપરિચિત પગલાંનો અવાજ સાંભળી ગરોળીઓ પોતાના દરમાંથી બહાર ડોકાઈ પાછી સંતાઈ જતી હતી અને કોઈક અધિકારીનો ત્યાં બાંધેલો ઘોડો મારા આગમનને સાંભળી માથું ધુણાવતો હણહણી ઊઠ્યો. મારું મસ્તક શરમથી ઝૂકી ગયું.'

શ્રીકૃષ્ણના દેહોત્સર્ગના પવિત્ર સ્થાને હું ગયો. ત્યાં પણ પથ્થરો તૂટું તૂટું થઈ રહ્યા હતા. જૂનાગઢના નવાબે હિંદુઓના આ પવિત્ર તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરવા પર પ્રતિબંધ મૂક્યો હતો.

૧૯૪૭ના ઓક્ટોબરના અંતમાં હું નવી દિલ્હીમાં સરદાર પટેલના નિવાસસ્થાને હતો ત્યારે પ્રાદેશિક કમિશનર શ્રી બૂચનો ટેલિફોનસંદેશ આવ્યો: 'સર શાહનવાઝ ભૂતોએ જૂનાગઢનો કબજો લેવા ભારતીય સૈન્યને નિમંત્રણ આપ્યું છે. 'સરદારે મને આ ખબર આપ્યા ત્યારે મારું હૈયું હર્ષથી છલકાઈ ઊઠ્યું. હું બોલી ઊઠ્યો: 'ચાલો ત્યારે, જય સોમનાથ!'

૧૯૪૭ની અધવચમાં સરદાર પ્રભાસપાટણ ગયા - ત્યાં સોમનાથના મંદિરના દર્શન કર્યા. સરદારે એક જાહેર સભામાં કહ્યું: 'નવા વરસના આ પવિત્ર દિવસે આપણે નિરધાર કરીએ કે સોમનાથનો જીર્ણોદ્ધાર થાય. તમારે સોમનાથવાસીઓએ આ માટે બનતું બધું જ કરવું જોઈએ. આ એક પવિત્ર કાર્ય છે, એમાં તમારે સૌએ ભાગ લેવો જોઈએ.'

રિયાસતી ખાતાએ સલાહકાર સમિતિ નીમી હતી અને પહેલેથી જ આ સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે હું આ જીર્ણોદ્ધારની યોજના સાથે સંકળાયેલો હતો.

જે જીવતાં મૂલ્યોને બદલે મરેલા પથ્થરોમાં રસ ધરાવે છે એવા થોડા માણસોએ સૂચવ્યું કે પ્રાચીન મંદિરના ખંડેરને પુરાતન નમૂના સાથે જાળવી રાખવું જોઈએ. (પરંતુ) સોમનાથ તો સમગ્ર રાષ્ટ્રના હૃદયમાં જીવે છે.

જ્યારે પુરાતત્ત્વ ખાતું એ ખંડેરને જાળવવા

મથી રહ્યુ હતુ ત્યારે સરદારે પોતાની લાગણીઓને વાચા આપી 'આ મદિર વિશેની હિંદુઓની લાગણી ખૂબ જ દઢ અને વ્યાપક છે અત્યારના સજોગોમા માત્ર મદિરમા નાનામોટા સમારકામથી આ લાગણી સતોષાય એ શક્ય નથી ખરો પ્રશ્ન જ્યોતિર્લિંગની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાનો છે અને હિંદુ પ્રજાના ભક્તિભાવ અને સ્વમાનનો આ પ્રશ્ન છે '

સરદાર પટેલ ૧૫ ડિસેમ્બર, ૧૯૫૦ના રોજ અવસાન પામ્યા

શાસ્ત્રાજ્ઞા પ્રમાણે જ્યોતિર્લિંગની પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે જગતની બધી જ નદીઓના જળ, મૃતિકા અને કાષ્ઠ લાવવા જરૂરી હતા એટલે અમે વિદેશ ખાતા દ્વારા તમામ ભારતીય એલચી ખાતાઓને આ મોકલવા વિનતી કરી

લગભગ સૌએ આ વિનતીનો સાનુકૂળ ઉત્તર આપ્યો ચીનમાના આપણા એલચી સરદાર પણિક્કરે આ જળ અને કાષ્ઠ મોકલ્યા તો ખરા, પણ પડિતજી પર લખ્યુ 'જો ભારતમા આવુ થતુ રહેશે તો ચીનના લોકો આપણા માટે શુ વિચારશે?' જાણે કે બીજા રાષ્ટ્રો આગળ સારા દેખાવા માટે આપણે આપણી ઊડામા ઊડી લાગણીને કોરે મૂકવી

પ્રધાનમડળની બેઠકના અતે પડિત જવાહરલાલે મને બોલાવીને કહ્યુ 'તમે સોમનાથની પુન પ્રતિષ્ઠા કરો છો એ મને ગમતુ નથી એ તો હિંદુ ધર્મના પુનરુત્થાનનુ કામ થયુ કહેવાય ' મે એમને કહ્યુ કે હુ ઘેર જઈ જે કઈ બન્યુ છે તે વિગતવાર લખી જણાવીશ

૧૯૫૧ના એપ્રિલની ૨૪મી તારીખે મે તેમને એક કાગળ લખ્યો આ કાગળ હુ અહીં રજૂ કરુ છુ

'ભારતીય સૈન્યને જૂનાગઢમા નિમત્રણ અપાયા પછી સરદાર, જામસાહેબ અને ગાડગીલ જૂનાગઢ ગયા બીજા દિવસે ૧૯૪૭ના નવેમ્બરની તેરમી તારીખે તેઓ પ્રભાસ ગયા ત્યા તેઓ સોમનાથના મદિરના ખડેર જોવા ગયા ત્યા તેઓએ નિર્ણય કર્યો કે સોમનાથના મદિરની નવરચના કરવી સરદારે એ જ વખતે જાહેર કર્યું કે, 'ભારત સરકારે મદિરની નવરચના કરવાનો અને પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે ' જામસાહેબ તથા જૂનાગઢના વહીવટીતત્રે એ જ વખતે દાન પણ જાહેર કર્યાં જૂનાગઢના વહીવટીતત્રે પ્રભાસનગર વિકસાવવાનો ઇરાદો જાહેર કર્યો અને સોમનાથ મદિરના વિકાસ માટે પાચ હજાર એકર જમીન ફાજલ પાડી

ભારત સરકારના રિયાસતી ખાતાએ એ પછી આ નિર્ણયને અમલમા મૂકવા પગલા લીધા

૧૯૪૭ની ૧૩મી ડિસેમ્બરે બાધકામ, ખાણ તથા વિદ્યુત ખાતાની સ્થાયી સમિતિએ ગાડગીલની દરખાસ્ત સ્વીકારી કે ભારત સરકારે મદિરને એના મૂળ રૂપમા ફરી બાધવુ અને આસપાસના એક ચોરસ માઈલ વિસ્તારને વિકસાવવો

ગાડગીલે મને કહ્યુ છે કે પ્રધાનમડળમા પણ આનો ઉલ્લેખ થયો હતો એ વખતે સરકારે નિર્ણય કર્યો હતો કે બાધકામ, ખાણ તથા વિદ્યુત ખાતાએ જૂના તીર્થસ્થાનોનુ નવનિર્માણ કરવુ અને આ મુજબ કેટલાક મુસ્લિમ ધર્મસ્થાનો અને મસ્જિદોનુ નવનિર્માણ હાથ ધરાયુ હતુ

ભારત સરકારે એ પછી સરકારી સ્થાપત્યવિદોને પ્રભાસની મુલાકાત લેવા અને મદિરના નવનિર્માણ અગે અભિપ્રાય આપવા નિયુક્ત કર્યા હતા

સરદારે આ આખી યોજના બાપુ જોડે ચર્ચી હતી ત્યારે બાપુએ કહ્યુ કે યોજના સારી છે માત્ર મદિરના જીર્ણોદ્ધાર માટેની સપૂર્ણ રકમ જાહેર જનતા પાસેથી આવવી જોઈએ ગાડગીલ પણ બાપુને મળ્યા અને બાપુએ તેમને તે જ સલાહ આપી એ પછી મદિરના

આસ્વાદ

ઊર્ધ્વની અભીપ્સા

ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા

એક જ રટના

ઉચ્છ્વાસે નિઃશ્વાસે મારી એક જ રટના હો,
તું મુજમાં તુજ ધામ રચી જા, એ શુભ ઘટના હો.
હે ઉન્નત ગિરિશૃંગ નિવાસી,
અમ ભૂતલનો તું બન વાસી,
અણુ અણુમાં અમ રહે તું હુલાસી,
મુજ તુજ બીચ હવે એ પ્રીતમ, ઘૂંઘટ પટ ના હો
હે અજરાં તેજોના રાશિ!
અમ અંધારાં જા તું પ્રકાશી,
વખડાં જા ધરતીનાં પ્રાશી,
અમ જ્યોતિના એ પંકજને ઝાંખઝપટ ના હો.
હે આનંદ પરમના જલધિ!
અમ ઝરણાંની સંહર અવધિ,
અમ ક્લેશે સંભર તવ રસધિ,
પંથ પંથ ભણકારા તારી પટ-આહટના હો.
- સુન્દરમ્

તરસ્યા ચાતકનો કંઠ વર્ષાનાં જળને ઝંખે છે. વૈશાખના સીમાડે બપૈયાના બોલમાં મેઘને નિમંત્રણ છે. પરોઢનું કમળ સવારનાં સૂર્યકિરણોના સ્પર્શની પ્રતીક્ષા કરે છે. એ રીતે ભક્ત, સાધક અને યોગીનું ચિત્ત પ્રભુ-પરમાત્મ તત્ત્વનું સતત રટણ કરે છે. એની રટના અવિરામ ચાલતી હોય છે. ઉચ્છ્વાસ અને નિઃશ્વાસમાં, અરે નિસાસામાં પણ, તેનું અનુસંધાન હોય છે. સુખ હો યા દુઃખ, અનુકૂળતા હો કે પ્રતિકૂળતા પણ ઉપાસકની આરજુમાં પ્રભુ મિલનની ઝંખના પ્રજ્વલિત હોય છે. નરસિંહ મહેતાએ ગાયું છે: 'તમસું લાગી, તમસું લાગી, તમસું લાગી તાળી રે, નંદના કુંવર કહાન, મને તમસું લાગી તાળી રે!' - આવા ઉદ્ગારોનું આવર્તન એટલે જ રટણા! વેદાંતી બરાબર કહે છે: આપણા શ્વાસોચ્છ્વાસમાં 'સોઽહમ્-સોઽહમ્'નો નાદ સતત ધીમે ધીમે સંભળાય છે. 'આ દમબદમ બોલી રહી ઝીણી સિતારી આપની!' - એમ ગાનાર કલાપી પણ આવા જ સાતત્યનો નિર્દેશ કરે છે.

કવિ સુન્દરમ્ આપણા સાધક અને અભીપ્સુ કવિજન છે. પૂર્ણયોગ અનુસાર આ ઊર્ધ્વારોહી વિશ્વચેતના અને ઊર્ધ્વની પરમચેતનાનું મિલન નિશ્ચિત છે. યુગાંતર પછી પણ એ થવાનું છે. આથી, અહીં કવિએ પરમચેતના(ચિતિ)ને નિમંત્રણ આપતાં લખ્યું છે: 'તું મુજમાં તુજ ધામ રચી જા', અહીં 'ધામ' એટલે પ્રભુનું નિવાસસ્થાન પરમ ચૈતન્યનું અવતરણ એ ભીતરની ચેતનામાં થાય એના જેવી બીજી ધન્ય ક્ષણ કઈ? આથી કવિએ એ અવસરને 'શુભ ઘટના' તરીકે યોગ્ય રીતે જ ઓળખાવ્યો છે. પરમતત્ત્વ અને સાધક, ભગવાન અને ભક્ત વચ્ચે હંમેશાં 'તું'કારાનો જ સંબોધન વે'વાર રહ્યો છે. 'પ્રભુજી! તુમ સ્વામી હમ દાસા' - એમ કહેનાર રૈદાસ જેવા તરત યાદ આવે! કવિએ પણ અહીં 'તું મુજમાં તુજ ધામ રચી જા!' એવું પ્રથમ પુરુષ એકવચન બરાબર યોજ્યું છે. વાત પ્રેયીની છે, પણ જાહેરમાં, સહુના હિત માટે રજૂ થઈ છે!

આપણી સર્વ સ્થૂળતુચ્છ કામનાઓથી પર એવો ઊંચેરો પરમાત્માનો નિવાસ હોય છે પરમચેતના ઊર્ધ્વમા વસે છે, એનો આ મર્મ છે આથી, એ ઉન્નત ગિરિશૃગ ઉપરના નિવાસીને આ ભૂતલ ઉપર પધારવાનુ નિમત્રણ છે અસીમને-ભૂમાને આ અસીમ પૃથ્વી પર અવતરણ કરવા પ્રાર્થના થઈ છે આપણી ઉત્કટ ક્ષુદ્ર-તૃષ્ણાઓના અધારાને અજવાળવા અને અણુ અણુમા આનદનો રોમાચ પ્રસારવા કવિએ આ અભીપ્સા વ્યક્ત કરી છે હવ પરમાત્મા અને અભીપ્સુ સાધક વચ્ચે કશો અતરાય ન હોવો જોઈએ કવિએ મીરાબાઈને આત્મસાત્ કરીને કેવી પોતાની પક્તિ રચી લીધી છે! 'મુજતુજ બીચ હવે એ પ્રીતમ, ઘૂઘટ પટ ના હો!'

કદી પણ ન ખૂટે એવા તેજનો ભડાર છે દિવ્યતા 'ઝળહળ જ્યોત ઉદ્યોત રવિકોટ' કરોડો સૂર્યના ઝળહળાટ જેવી એ દિવ્યતાને ભક્ત નરસિહે નિહાળી છે એવા પ્રકાશના પૂર ધસમસતા આવે તો અધકારના જાળા દૂર થાય અજ્ઞાન તિમિરને એ દિવ્ય પ્રકાશ અવશ્ય હરી લે આ ભૂમિની સકલ સકુચતા, તર્પણો, આધિ વ્યાધિના વિષનુ પ્રાશન તો આ અક્ષય તેજનો રાશિ જ કરી શકે પછી દિવ્ય જ્યોતિનુ કમળ ખીલી ઊઠે કવિની અભ્યર્થના છે કે એ વિકસિત પ્રજ્ઞાપદ્મને કોઈ આવરણ ન હો! 'અમ જ્યોતિના એ પકજને ઝાખઝપટ ના હો!'

જે શબ્દનો કોઈ પર્યાય નથી કે જેનો કોઈ વિરોધી શબ્દ નથી તે છે 'આનદ' એ સુખ-દુ ખાત્મક અનુભવથી પણ પર છે જ્યા કેવળ આત્માની પ્રસન્નતા છે તે અવસ્થા છે આનદની પરતુ પરમાત્મા તો એ આનદથી ઊભરાતો સાગર છે! કવિ પોતાના જીવતરના ઝરણાની ગતિને સમેટીને, સુખ દુ ખાત્મક ભાવોથી વિરમીને હવે એ પરમાનદના જલધિમાં ભળી જવાની મનીષા પ્રગટ કરે છે એ જ પરમ ગતવ્ય સ્થાન છે એની સાથે જ કવિએ એક સરસ ઉપાય દર્શાવ્યો છે આનદસાગર પરમાત્મા અક્ષય રસથી પણ સભર છે તેના સ્પર્શે બધુ જ રસમય બની જાય કવિ કહે છે કે અમારા બધા ક્લેશો, અમારી ક્ષુદ્રતાઓ, અલ્પતાઓ એ સર્વને કાલવીને હે પ્રભુ, એનુ તારા રસમા રૂપાતર કરી દે! 'અમ ક્લેશે સભર તવ રસધિ' શોક શ્લોકત્વ ગત ' એ ન્યાયે બધુ આનદમા જ પરિણમી જાય! જો આમ થશે તો પછી આ તુચ્છ 'હુ'ને પથે પથે પદે પદે પરમ ચેતનાના - પરમ ચેતના જ ભણકારા સભળાશે! એવા ભણકારા ત્યારે સભળાય જ્યારે પરમાત્મા સમીપમા હોય, પરમાત્મા પ્રત્યે ઉન્મુખ થવાયુ હોય કે તન્મય થવાયુ હોય! આખી ગીતરચના ઊર્ધ્વની અભીપ્સા ધરાવનાર સાધના પથના યાત્રીની ઝખનામાથી ઉદ્ભવી છે આમ છતા એ માત્ર એકલપેટા નાયકનો ઉદ્ગાર નથી બનતી માત્ર બીજી પક્તિમા જ 'તુ મુજમા તુજ ધામ રચી જા!' એમ મમત્વનો નિર્દેશ છે, એ સિવાય સર્વત્ર 'અમ ભૂતલનો તુ બન વાસી', 'અમ અધારામા જા, તુ પ્રકાશી', 'અમ ઝરણાની સહર અવધિ' એ રીતે બહુવચનનો પ્રયોગ છે તેથી 'સર્વે ભદ્રાણિ પશ્યન્તુ'નો સર્વલક્ષી સર્વગ્રાહી ઉદ્ઘોષ છે! પ્રસ્તુત રચના એની પદરચનાની તત્સમયુક્ત સરળતા, પ્રાસ રચનાની સહજતા, સવેદન વિશેષની સન્નિષ્ઠા અને ગેયતાને કારણે આપણા હૃદયમનને આનદથી ભરી દ છે

સૌજન્યશીલ પ્રભાશંકર પટ્ટણી

મુકુંદરાય પારાશર્ય

સૌરાષ્ટ્રમાં મોરબી ગામમાં ગરીબ બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં જન્મી, મૅટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કરી, સામાન્ય શિક્ષકપદથી પ્રારંભ કરીને, ભાવનગર રાજ્યના દીવાનપદ તથા ઍડમિનિસ્ટ્રેટરના પદને શોભાવનાર, હિંદમાં દેશી રાજ્યોના માનવંતા સલાહકાર બનનાર, બ્રિટિશ સલ્તનતનો પરમ વિશ્વાસ મેળવી ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ તથા લીગ ઑવ નેશન્સમાં સ્થાન ભોગવનાર અને દેશના સ્વાતંત્ર્ય માટે પૂ. ગાંધીજીના અંગત મિત્ર રહી કાર્ય કરનાર, સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણીની ઈ.સ. ૧૮૬૨થી ૧૯૩૮ સુધીની પોણોસો વર્ષની કારકિર્દીમાં કાર્યસિદ્ધિઓ અસંખ્ય છે. એમની બુદ્ધિપ્રતિભા તથા કાર્યશક્તિ આકર્ષક હતાં.

તેમની આશ્ચર્યકારક અનેક સિદ્ધિઓ નોંધી શકાય; પણ તેમના જીવનની ઓછી મહત્ત્વની નહિ તેવી વસ્તુ તેમનો સ્વભાવ હતો, જેનાં સૌજન્ય, નિઃસ્પૃહતા, નિરભિમાનતા તથા પરહિતપરાયણતા વગેરે લક્ષણો હતાં. એમની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ પરહિતસાધક હતી. એમની સ્વભાવદર્શક ઉપલબ્ધ હકીકતોમાંથી થોડીક અહીં તારવી છે.

ઈ. સ. ૧૮૮૫માં મોરબી રાજ્યના કેળવણી ખાતામાં નિરીક્ષકના પદથી ભાવનગરના મહારાજના હજૂર સેક્રેટરીપદે એ આવ્યા, તે મહારાજ ભાવસિંહજી સગીર વયમાં રાજકુમાર કૉલેજમાં રાજકોટમાં ભણતા અને શ્રી પ્રભાશંકર ત્યારે તેમની નોકરીમાં હતા, ત્યારથી ભાવસિંહજીને શ્રી પ્રભાશંકર પ્રત્યે આકર્ષણ હતું. એટલે મહારાજ તખ્તસિંહજી દેવ થયા ત્યારે ભાવસિંહજીએ તાર કરીને પટ્ટ

તેડાવ્યા. શ્રી પ્રભાશંકરે

મોરબીબાપાનો નોકર છું. મને

રાખે છે. એટલે નિષ્કારણ તેમની

છોડાય નહીં.'' આ પરથી શ્રી

મોરબીના વાઘજી ઠાકોરને લખી

પ્રભાશંકરને બોલાવ્યા. મહારાજ

શ્રી પ્રભાશંકર માટે આકર્ષણ

મકરીમાં તેમ જ અન્યથા,

મહારાજ તેમને દીવાનપદું

ખટપટકા ચાલેલી. તદ્દન નવી

સત્તાપદે વધતા પ્રભાશંકરનું

કરાવવાના યત્ન પણ થયેલા. એવ

પોતે પકડેલા મારાને ક્ષમા અર્પ

ને વાત દાબી દીધી. તે પછી એ પ્ર

પણ એ બનાવ પછી શ્રી પ્રભાશ

વડે પ્રભુ પ્રાર્થના કરી:

'મારી આખી અવનિ પરની કિ

રાખી હોયે મુજ રિપુ પરે દૃષ્ટિ

તવીયે જો મુજ ઉપર હું શ

તોયે તારો અનુગ્રહી થઈને પાર

શ્રી પ્રભાશંકર હજૂર સેક્રે

વખતે મહારાજ ભાવસિંહજીએ

અમલદારને રાજીનામું આપી ચે

ભાવનગર છોડી જવા હુકમ કર્યો

પ્રભાશંકરને બોલાવી માગેલા

મંજૂરીનો હજૂર હુકમ લખવા

વખતે બધી હકીકત જાણી શ્રી પ્ર

રાજીનામું લખી મહારાજને આ

'આ શું?' મહારાજે પૂછ્યું

આ મતલબનુ કહ્યુ 'રાજા કેવળ સત્તાધીશ દડદાતા નથી, પ્રજાનો બાપ પણ છે અને નોકર થવાથી કોઈ માણસ આપનો પ્રજાજન મટી જતો નથી નોકર ભૂલ કરે તો તેને સુધારવાની ફરજ અમલદારની અને એથી વધુ અમલદારોના પણ અમલદાર જેવા રાજાની છે એને બદલે જો રાજા ઘડીમા કોપે અને જે કુટુબે પેઢી દર પેઢી રાજાની સેવા કરી જીવન આપ્યા હોય, એવા કુટુબના એક માણસે રાજાના નોકર તરીકે કઈ ભૂલ કરી હોય, તો તે બદલ તત્કાળ આકરી સજા કરે, તો એવા મનસ્વી રાજાની નોકરી કરવા કોણ સાચો માણસ ઈચ્છા રાખે? માટે મે રાજીનામુ આપ્યુ છે ' મહારાજાએ વાત સાભળી, બગડેલી બાજી સુધારવા શ્રી પ્રભાશકરને સર્વ છૂટ આપી

લૉર્ડ કર્ઝન હિંદના એક મહાન વાઇસરૉય હતા, મહારાણી વિક્ટોરિયાના તા ૧ ૧૧ ૧૮૫૮ના ઢઢેરાથી તાજે વચન આપેલુ કે ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કપની સાથે થયેલા કરારો તાજ સાથે જ થયા હોય તેવા ગણીને, તેની બધી શરતોને જે તે સ્વરૂપે પ્રામાણિકપણે પાળવામા આવશે એ પ્રમાણે વધતેઓછે અશે સરકારે પાલન કરેલુ પણ લૉર્ડ કર્ઝને સાર્વભૌમ સત્તાના અનિરુદ્ધ સ્વાતત્ર્યના હકના આધારે જે મનસ્વી વર્તન ચલાવ્યુ, તેમા ભાવનગર રાજ્ય સાથે તાજને સમાન બદરીહકના કરાર હોવા છતા ભાવનગર રાજ્યની સમતિ લીધા વગર, ભાવનગર સહિત કાઠિયાવાડના બદરોનો વિકાસ તોડવા, કાઠિયાવાડ અને બ્રિટિશ હિંદની વચ્ચે જકાતની લાઇનદોરી નાખીને, ભાવનગર સહિત કાઠિયાવાડનો વેપાર બ્રિટિશ હિંદમા જતો અટકાવ્યો કરારભગનો આ દાખલો તાજની ન્યાયપરાયણતાની નીતિથી વિરુદ્ધ હતો લૉર્ડ કર્ઝને મહારાણી વિક્ટોરિયાના ઢઢેરાનો અર્થ પણ બીજી રીતે કર્યો હતો લોકમતની પરવા કર્યા વગર બગભગની યોજના અમલમા મૂકવા તેણે જે યત્ન કર્યા તેથી સરકારની ન્યાયવૃત્તિ પર જે દૃઢ વિશ્વાસ લોકોનો હતો તેના પર ઘા પડવા શરૂ થયા ધીમે ધીમે બીજી સરકારી વ્યક્તિઓ દ્વારા પણ લોકમતની ને ન્યાયની અવહેલના થવા માડી પરિણામે લોકમત બ્રિટિશ વિરુદ્ધ ચળવળમા પરિણમ્યો

ઈ સ ૧૯૦૨થી શ્રી પ્રભાશકર ભાવનગર રાજ્યના દીવાનપદે હતા બદરીક રભગ નામે ભાવનગર રાજ્યે કર્ઝન સરકારને તથા તે પછી મિન્ટો સરકારને ઘણી અરજી કરી પણ દાદ ન મળી આથી, ભાવનગર રાજ્યે ઈન્ડિયા કાઉન્સિલ સુધી અરજ કરી ને તે કામ ઈંગ્લૅન્ડમા શ્રી ભાવનગરી નામના પારસી સદ્ગૃહસ્થને નાખ્યુ ૧૯૧૦ સુધી એ કામ પાર ન પડ્યુ છેવટ શ્રી પ્રભાશકર પોતે ઈંગ્લૅન્ડ ગયા, ને તે વખતના સક્રેટરી ઑવ સ્ટેટ ફૉર ઈન્ડિયા લૉર્ડ મોર્લીને મળી બધી વાત રૂબરૂ સમજાવી ન્યાયપ્રેમી લૉર્ડ મોર્લીએ આખો કેસ તપાસી જઈ લૉર્ડ કર્ઝનના પગલાને અન્યાયી કહી તેને રદ કરતો ઠરાવ કર્યો

ભાવનગર રાજ્યની તરફેણમા ચુકાદો આવ્યા પછી લૉર્ડ મોર્લી શ્રી પ્રભાશકરને હર્ષથી મળ્યા અને કહ્યુ "Congratulations Mr Prabhashankar you have won the case" (અભિનદન, શ્રી પ્રભાશકર, તમે તમારો કેસ જીતી ગયા છો)

ઉત્તરમા શ્રી પ્રભાશકરે કહ્યુ "No thanks It is not Mr Prabhashankar who has won the case It is the sencse of jus tice on the part of the Government that has won the case" (ના, આભાર, આ વિજય પ્રભાશકરનો નથી પણ બ્રિટિશ રાજ્યમા રહેલી ન્યાયની ભાવનાનો છે)

અને ચુકાદાના તારથી ભાવનગર ખબર આપતા શ્રી પ્રભાશકરે લખેલુ કે, આ સફળતાનો

યશ શ્રી ભાવનગરીને આભારી છે.

ભાવનગરની તરફેણમાં ફેંસલો આવતાં મહારાજા પાસે હરખ કરવા ગામલોકો આવેલા. તેમાં માજી દીવાન શ્રી વિઠ્ઠલદાસભાઈ પણ હતા. તેમણે શ્રી પ્રભાશંકરનો તાર વાંચી મહારાજાને કહેલું: 'પટ્ટણીના પ્રયત્નથી જ ભાવનગરની જીત થઈ છે છતાં પટ્ટણી ભાવનગરીને જશ દે છે તે એની મોટાઈ છે. એ પટ્ટણીથી જ થઈ શકે.'

મહારાજા ભાવસિંહજીને ત્યાં સંતાન ન હતું, તેથી શ્રી પ્રભાશંકરે વ્રત કરેલાં. એ પછી ઈ. સ. ૧૯૧૨ના જુલાઈની ૩જી તારીખે સૂર્યોદય સમયે પાટવીકુંવર કૃષ્ણકુમારસિંહજીનો જન્મ થયો ને તત્કાળ શ્રી પ્રભાશંકરને એ વધામણી આપવા મહારાજા ભાવસિંહજી પોતે અનંતવાડી ગયા. તે સમયે હજી શ્રી પ્રભાશંકર જાગ્યા ન હતા. મહારાજા પોતાની મોજડી ઉતારી હળવે પગલે પથારીએ જઈ શ્રી પ્રભાશંકરની સંમુખે જાગવાની રાહ જોતા ઊભા રહ્યા, ને જાગ્યા ત્યારે વધામણી આપી. પોતાને ત્યાં પાટવીપુત્રનો જન્મ થયો છે એ આનંદ તો હતો જ, પણ સાથે પ્રભાશંકરનાં વ્રત ફળ્યાં તેનો સંતોષ હતો, તેથી વધામણી આપતાં મહારાજાસાહેબ હર્ષથી ગદ્ગદિત થઈ ગયેલા.

એ મહારાજાસાહેબ ઈ. સ. ૧૯૧૯માં દેવ થયા, ત્યારે શ્રી પ્રભાશંકર ઈન્ડિયા કાઉન્સિલના સભ્ય હોઈ ઈંગ્લૅન્ડમાં હતા અને તેમને હિંદના કોઈ પ્રાંતના ગવર્નરપદે નીમવા સરકાર વિચારતી હતી. તે વખતે ભાવનગરનાં પ્રજાજને તથા રાજ્યકુટુંબે બાળમહારાજાની સંભાળ રાખવા તથા રાજ્યનો વહીવટ કરવા સર પ્રભાશંકરને નીમવા માટે સરકારમાં તાર તથા પત્રથી અરજી કરેલી. સત્તા તથા વૈભવભર્યું ઊજળું ભાવિ છોડી પ્રભાશંકર એ પદ નહીં સ્વીકારે તેમ સરકાર માનતી હતી. બે વચ્ચે પસંદગી કરવાનું શ્રી પ્રભાશંકરને કહેવામાં આવ્યું, ત્યારે તરત તેમણે ભાવનગર રાજ્યનું વાલીપણું સ્વીકાર્યું, અને કારણ પૂછતાં સરકારને જણાવ્યું: 'ભાવસિંહજી મહારાજની ઇચ્છા હતી કે તેમના પાટવીકુંવર મારા હાથ તળે ઊછરે. હાલ જ્યારે એ નામદારની હયાતી નથી ત્યારે મારી પહેલી ફરજ એ છે કે મારે આ જ સ્વીકારવું જોઈએ.'

એ પછી તેઓ ભાવનગર રાજ્યના ઍડમિનિસ્ટ્રેટરના પદે આવ્યા અને હિંદભરનાં દેશી રાજ્યોના એકમાત્ર ઉત્તમ સલાહકાર બન્યા. ઈ. સ. ૧૯૩૦-'૩૧માં કાશ્મીરના મહારાણાએ રાજ્યના પ્રશ્ન અંગે સર પ્રભાશંકરને આમંત્રી સલાહ લીધી, જેનું પરિણામ ઘણી સરળતાથી સારું આવ્યું. આથી, મહારાણાએ કહ્યું: 'ભાવનગર ખાબોચિયા જેવું છે. આપને માટે ઘણું નાનું છે. આપ કાશ્મીરને પોતાનું કરો, તો હું માસિક પાંચ હજારથી ઓછા નહીં આપું અને આપની યોગ્ય કદર કરીશ.'

શ્રી પ્રભાશંકરે કહ્યું: 'મારા પર આપ વિશ્વાસ ન રાખો તો આવું.'

મહારાણાએ પૂછ્યું: 'એવી શરત કેમ મૂકો છો?'

ત્યારે શ્રી પ્રભાશંકરે કહ્યું: 'ભાવનગરના મહારાજા ભાવસિંહજીએ મને આગળ આણ્યો. એ દેવ થયા, ત્યારે તેમનાં સંતાનો મને સોંપતા ગયા છે. જો હું સત્તા કે ધનને લોભે એ બધું ભૂલી, ફગાવીને કાશ્મીર આવું, તો પછી હું આપને કે કાશ્મીર રાજ્યને વફાદાર રહુ એવો વિશ્વાસ આપે મારામાં રાખવો ન જોઈએ.'

શ્રી પ્રભાશંકરમાં નિઃસ્પૃહતા તથા નિરભિમાનીપણા સાથે જે સત્યનિષ્ઠા તથા પરહિતસાધકતા હતાં, તેને અંગે તેમના પરિચયમાં જે કોઈ આવતા તે પછી રંક હોય કે રાજા, નોકર હોય કે બ્રિટનના મહાન અમલદાર, બાળક હોય કે મોટી ઉંમરના, પણ તે દરેકને

લાગતુ કે પટ્ટણીજી પોતાના જ છે તેમનુ વિશાળ હૃદય અને વાત સમજાવવાની સ્વાભાવિક કુશળતાને લીધે અગ્રેજ અમલદારોને તેમના ઉપરીઓ તરફથી સલાહ અપાતી If you have to differ form or fight with Sir Prabhashankar do it on paper Never discuss the point with him per sonally otherwise he shall turn you to his opinion ('તમારે શ્રી પ્રભાશકર સાથે મતભેદ દર્શાવવો હોય અથવા લડવુ હોય તો તે કાગળ પર કરજો કદી પણ તેમને રૂબરૂ મળીને વાત કરશો નહીં, નહીં તો તે તમને પોતાના મતના કરી નાખશે ')

પૂ ગાધીજી તથા પ્રભાશકર રાજકોટ હાઈસ્કૂલમા સાથે ભણતા ત્યારની એમની પિછાન ગાધીજી આફ્રિકા હતા ત્યારે તેમના કાર્યથી શ્રી પ્રભાશકર વાકેફગાર રહેતા તેમના હિંદ આવ્યા પછી બને ગાઢ મિત્રો બની ગયેલા શ્રી પ્રભાશકર ગાધીજી પ્રત્યે માનથી જોતા, છતા પોતાને સત્ય લાગતી વાત તેમને કહી દેતા ઈ સ ૧૯૨૩મા સત્યાગ્રહની લડતને નામે હિંસક તોફાનો થયા, ત્યારે ગાધીજીને રૂબરૂ મળીને તેમણે વાત સમજાવતા કહેલુ 'આવા તોફાનથી આપના અહિંસક સત્યાગ્રહના મૂળમા ઘા થાય છે આપની પ્રતિષ્ઠા ઘટે છે, માન ઘટે છે ને જગતની આખે આપનુ કાર્ય દભરૂપે દેખાય તેવુ બને છે એવે વખતે સત્યાગ્રહ પાછો ન ખેંચી લેવો તે 'હિમાલય જેવડી ભૂલ' છે,' ગાધીજીને આ વાત ખરી લાગી સત્યાગ્રહ પાછો ખેંચી લેવાયો, ને ગાધીજીએ નવજીવનમા 'હિમાલય જેવડી' નામે લેખ લખ્યો

ઈ સ ૧૯૨૪ પછી ભાવનગર ખાતે કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ બોલાવવા હિલચાલ થઈ ત્યારે શ્રી પ્રભાશકરે ના પાડીને ગાધીજીને અમદાવાદમા આશ્રમમા કહેલુ 'ભાવનગરમા હાલ બાળમહારાજ છે મહારાજને બીજા રાજ્યો સાથે રાજકીય તેમ જ કૌટુંબિક સબધ છે એ ભાવનગરને આગણે પરિષદ મળે ને પરિષદમા બીજા રાજ્યો વિરુદ્ધ ઠરાવ થાય તો તે રાજ્યોનો ભાવનગર સાથે સબધ બગડે તે માટે હુ ના પાડુ છુ પણ જો બીજા રાજ્યોની વિરુદ્ધમા ઠરાવ ન કરવાના હોય ને આપ પોતે પ્રમુખ થવાના હો તો ખુશીથી ભાવનગરમા પરિષદ ભરો, હુ બધી સગવડ અપાવીશ, અને એ પરિષદમા ભાવનગરની વિરુદ્ધ જેને જે કહેવુ હોય તે કહેવાની છૂટ છે '

ગાધીજી પાસે તે વખતે બીજા માણસો પણ હતા ગાધીજીએ શ્રી પ્રભાશકરને હસીને પૂછ્યુ 'ધારો કે મારા પ્રમુખપદે ત્યા પરિષદ ભરાય ને તેમા બીજા કોઈ રાજ્ય વિરુદ્ધ ઠરાવ થાય તો તમે શુ કરો?'

શ્રી પ્રભાશકરે સામે હસીને કહ્યુ 'તો ભાવનગરની જેલ દૂધથી ધોવડાવીને આપને તેમા પધરાવુ ને હુ આપની સામે બેસુ '

ગાધીજીએ પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું, પરિષદ ભાવનગર ખાતે ભરાઈ, કોઈ અનુચિત ઠરાવ પસાર ન થયો

ઈ સ ૧૯૨૯મા ગાધીજી શ્રી પ્રભાશકરના અગત મહેમાન તરીકે ત્રાપજમા રહેલા તા ૧૨ ૩ ૧૯૩૦ના રોજ આશ્રમેથી ગાધીજી દાંડીકૂચ માટે નીકળ્યા ત્યારે તેમની સાથે સર પ્રભાશકર પણ હતા

બીજી ગોળમેજી પરિષદ વખતે કોંગ્રેસ આગેવાનો તથા સરકારના સત્તાધીશોના આશ્ચર્ય વચ્ચે ગાધીજીને સમજાવીને શ્રી પ્રભાશકર તેમને ઇંગ્લૅન્ડ લઈ ગયેલા શ્રી પ્રભાશકરે એ વખતે ગાધીજીને કહેલુ 'હુ જાણુ છુ કે અગ્રેજ સત્તાધીશો હાલ સ્વાર્થથી અધ છે, તેથી પરિષદ સફળ નથી જવાની પણ આપનુ ત્યા જવુ નિષ્ફળ નહીં થાય, કારણ કે ત્યા જવાથી ત્યાની

પ્રજા જે આપ વિશે કે હિંદ વિશે ખરેખર કંઈ જાણતી નથી, માત્ર સરકારે ચાળીને આપેલા ખબર જાણે છે, તે પ્રજા સત્યથી પૂરેપૂરી વાકેફ થશે અને આપણી માગણી ન્યાયપુરઃસરની છે એમ સમજશે અને તે હિંદ માટે અનુકૂળ વાતાવરણ ઘડશે.'

ગોળમેજી પરિષદમાં શ્રી પ્રભાશંકરને પણ આમંત્રણ હતું. ત્યાંના એક સત્તાધારીએ શ્રી પ્રભાશંકરને કહેલું: 'તમે સામાન્ય વ્યક્તિ નથી. સરકારને તમારામાં વિશ્વાસ છે ને ઇચ્છે છે કે કોઈથી દબાયા વગર તમે સ્વતંત્ર અભિપ્રાય આપશો.'

ઉત્તરમાં શ્રી પ્રભાશંકરે આ પ્રકારે કહેલું: 'આપ જાણો છો કે કેવળ હિંદના લાભ માટે નહીં પણ ભારોભાર બ્રિટનના અને માનવજાતના હિત માટે શ્રી ગાંધીજી વાત કરે છે. એટલે આપે ગાંધીજીને પૂરા સાંભળવા એવી મારી વિનંતી છે. અમે અમારી અંગત વાત બોલીએ છીએ, જ્યારે ગાંધીજી સમગ્ર હિંદની વાત બોલે છે. આપ બીજાઓને મોટા બનાવી પૂછો છો જેથી સામા માણસને એમ થાય કે હું કાંઈક છું. ને તેથી ગાંધીજીથી જુદા પડી નવી કે આડી વાત બોલે અને તેથી સમાધાન ન થાય, ત્યારે સરકાર કહે કે તમે અંદર અંદર એકમત નથી ત્યાં અમે શું કરીએ? તો એવી પરિસ્થિતિમાં આપ મને ન મૂકો. હું બ્રિટન તથા હિંદ બંનેનું હિત ચાહું છું એટલે ગાંધીજી જે કહે તેમાં મારી સંમતિ સમજશો. અને બ્રિટને ગાંધીજીને સાંભળવા, તેના કથનને માન્યતા આપવી તેમાં બ્રિટનનું હિત થશે તેમ જ તેનો મોભો વધશે એવી મારી માન્યતા છે.'

શ્રી પ્રભાશંકર સમજતા હતા કે ગોળમેજી નિષ્ફળ જવાની છે, પણ ભારતને થોડાં વર્ષોમાં સ્વતંત્રતા મળવાની જ છે. આથી, ગોળમેજી પરિષદ વખતે શ્રી પ્રભાશંકરે એક બીજું કાર્ય કર્યું. ગાંધીજી કદી ફોટો પડાવવા ઊભા રહેતા નહીં પણ શ્રી પ્રભાશંકરે ગાંધીજીને એક વિનંતી કરી અને ગાંધીજીએ તે માની. તે એ કે ઇંગ્લૅન્ડના નામી ચિત્રકાર સર ઑસ્વાલ્ડ બિર્લી પાસે ગાંધીજી નિત્ય એક કલાક જઈને સ્થિર ઊભા રહે અને તે ચિત્રકાર તેમનું તૈલચિત્ર તૈયાર કરી આપે. ગાંધીજીએ લાગટ ૮ દિવસ સુધી એ રીતે 'પોઝ' આપ્યો. તે તૈલચિત્ર પોતાના ખર્ચે તૈયાર કરાવી શ્રી પ્રભાશંકર હિંદ લાવેલા. પણ એ પેટી ખોલાવી ન હતી. પોતાનો અંતકાળ નજીક જોઈ તેમણે એ પેટી પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી અનંતરાયને સોંપીને કહ્યું: 'આમાં પૂજ્ય ગાંધીજીનું લાઈફ સાઈઝનું તૈલચિત્ર છે તે ભારતને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેની વડી ધારાસભાને ભેટ આપવાનું છે.'

અને એ રીતે ઈ. સ. ૧૯૪૭માં ભારતને સ્વતંત્રતા સાંપડી ત્યારે શ્રી અનંતરાયે તે તૈલચિત્ર વડી ધારાસભામાં તા. ૨૮-૮-૧૯૪૭ના રોજ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદના હાથે ખુલ્લું મુકાવેલું.

આવી દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા, લોકહિતસાધક શ્રી પ્રભાશંકરના નિઃસ્પૃહ અને નિરભિમાન માનસનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ તેમના નીચેના શબ્દોથી આવશે. તેમનું જીવનચરિત્ર ન લખવાની વાત કરતાં તેમણે કહેલું: 'ખરી હકીકત તો એ છે કે મહારાજ ભાવસિંહજીને હું જડી ગયો અને તેમના વિશ્વાસને લઈને મારામાં જે શક્તિઓ હતી તે બહાર આવી. હું માનું છું કે મારા જેવા ઘણાય છે, માત્ર એને મહારાજ ભાવસિંહજી મળ્યા નથી.'

(પ્રભાશંકર પટ્ટણી : વ્યક્તિદર્શન)

૨૧મી સદીનો મોટો પડકાર : મીઠું પાણી

નવલભાઈ શાહ

વીસમી સદી પૂરી થઈ માનવજાતે એકવીસમી સદીમા પગ મૂક્યો આ યાત્રા દરમિયાન જગતના જીવમાત્ર પર માનવનુ આધિપત્ય, શોષણ અને સંહાર વધતા જ રહ્યા અનેક જીવો ધરતી પરથી વિદાય લઈ ચૂક્યા છે, અને અનેક નાશ તરફ ઝડપથી આગળ વધી રહ્યા છે ફક્ત માનવવસતિ જ કૂદકે ને ભૂસકે વધી રહી છે

જરૂરિયાતો વધી

ગુફા યુગના માનવની જરૂરિયાતો કેટલી ઓછી હતી! તે ગુફામા રહેતો, કપડા માટે ઝાડની છાલ કે શિકાર કરેલા પશુના ચામડાથી રક્ષણ મેળવતો ઓજારો પણ પથ્થરના અને તે પણ તદ્દન પ્રાથમિક અવસ્થાના તેની જરૂરિયાતો અતિ અલ્પ હતી એટલે આસપાસની સજીવ સૃષ્ટિનો કચ્ચરઘાણ નીકળતો નો'તો માનવીની બુદ્ધિ એક પછી એક શોધો કરતી જ રહી ચક્ર શોધાયુ, ગતિ વધી, પછી યત્ર બનાવ્યા વળી ગતિ વધી, શરૂઆતમા યત્રો કોલસાથી ચાલતા ગતિની થોડી મર્યાદા હતી પણ ઊર્જાના બે નવા માધ્યમો શોધ્યા લાખો વર્ષ પહેલા પૃથ્વીના પેટાળમા સઘરાયેલુ ક્રૂડ અને કોલસો શોધાયા તે ખેચી કાઢવા ઊડા સારકા થયા પેટ્રોલથી ચાલતી મોટરગાડી, સ્કૂટર, રિક્ષા અને ટ્રક આવ્યા, જમીન પર દોડતો માનવી આકાશમા ઊડવા લાગ્યો વિમાનો જ વિમાનો, વિમાનોમા ઊડનારની સખ્યા પણ વધે છે

ગતિ ને દોડ વધી

પગે ચાલતા માનવની રોજના પ્રવાનની વધુમા વધુ શક્તિ હતી ૨૪ માઈલ યત્રયુગ આવતા સને ૧૯૦૦ સુધીમા કલાકના ૧૨૦ માઈલ, ૨૦૦૦ સુધીમા ૬૦૦ અને ૨૧મી સદીમા ૩૦૦૦ની કોલમાને ફેરવવા ફેરવવો પડે, એનો ભાર ખેચવો પડે એ ઊર્જાનુ વીજળીમા રૂપાતર કરવામા આવ્યુ ફાનસની જગ્યાએ પ્રકાશ માટે દીવા આવ્યા, પપ આવ્યા, ફ્રિજ અને એરકન્ડિશન આવ્યા વીજળીથી ભાતભાતના કામો થવા લાગ્યા માણસના બે હાથની શક્તિ અનેકગણી થઈ બે નહી બાવન! અને હવે તે હજારો હાથવાળો થાય તો નવાઈ નહી!

પગની દોડ વધી, હાથની ઉત્પાદન શક્તિનો વિસ્ફોટ થયો અરે, હાથ હલાવ્યા ચલાવ્યા વગર પણ ઉત્પાદન થાય તેવા સ્વયમચાલિત યત્રો અને રોબોટ આવ્યા

ઉત્પાદન વધ્યુ, ગતિ વધી, વપરાશ વધી, વધારે વાપરો ને સભ્ય બનો જે દેશ જેટલી વધારે સગવડો ભોગવે તે દેશ તેટલો સમૃદ્ધ! જગત વિકસિત, વિકસતા અને અવિકસિત રાષ્ટ્રોમા વહેચાઈ ગયુ માથાદીઠ વપરાશ એની પારાશીશી ગણાવા લાગી

આ બધાને માટે માનવ જગતની જડચેતન સાથે બધી જ સપદાનો પોતાની સગવડો માટે ઉપયોગ વધારતો જ ગયો એને કારણે સજીવ સૃષ્ટિને તે આડેધડ લૂટવા લાગ્યો પાણી માટે

ઊંડે ને ઊંડે ગયો, ખાણો ખોદી, વૃક્ષો કાપ્યાં... અને રાસાયણિક કારખાનાં નાખ્યાં. એનાથી ઝેરી તત્ત્વો કૂવામાં ભળવા લાગ્યાં.

પડકારોની સદી

એકવીસમી સદી પડકારોની સદી છે. ૨૦૦૦ વર્ષના માનવવિકાસની દોડે તેની સામે ગભરાવી મૂકે એવી સમસ્યાઓ ઊભી કરી છે તે છે: પાણીની તંગી, સ્વચ્છ પીવાલાયક પાણીની તાણ, કૂવાને પ્રદૂષિત કરી પ્રદૂષણ વધતું જ જાય છે. અને એની માનવસ્વાસ્થ્ય અને કુદરતના વાયુમંડળ પર કારમી અસર થઈ છે; તે વધતી જ જાય છે.

પાણી, પ્રદૂષણ અને વૈશ્વિક પર્યાવરણની જાળવણીની સમસ્યા એકવીસમી સદીના આરંભે આંખ ફાડીને ઊભેલી સમસ્યાઓ છે. માનવજીવનના આરંભને તો લાખો અગણિત વર્ષ થયાં. બ્રહ્માંડમાં ગ્રહો, ઉપગ્રહો અને સૂર્ય છે, પણ જીવન તો માત્ર પૃથ્વી પર જ વિકસ્યું છે. આઠથી નવ વાર પૃથ્વી પ્રલયનાં પૂર ફરી વળ્યાં. છેલ્લો પ્રલય ૮થી ૯ લાખ વર્ષ પહેલાં થયો હતો. પૃથ્વીના વાતાવરણની સમતુલા ખોરવાઈ. જેને કારણે ડાયનોસોર જેવાં વિરાટ કાય પ્રાણીઓનું જીવન અશક્ય બન્યું. આજે તેમના અવશેષો પ્રલયની પ્રતીતિ કરાવે છે.

એવી જ પ્રલય નોંતરનારી સમસ્યાઓ તરફ આપણે ઝડપથી ધસી રહ્યા છીએ! ઓઝોન વાયુની ગોદડીમાં મોટા બાકોરાં પડ્યાં છે. ઓઝોનના પડનું ફક્ત ૧ ટકો જ ધોવાણ થાય તો રેડિએશનના પ્રમાણમાં ૩ ટકા વધારો થાય. [illegible] ને [illegible] મે ચામડીના કૅન્સરનું પ્રમાણ ૨ ટકા [illegible] એને પરિણામે ઉત્પાદન ઘટે અને [illegible] શ્વાસ મંદ પડી જાય! કોલસો, પેટ્રોલ [illegible] રહ્યાં છે. આજની ગતિએ પેટ્રોલ વાપરવામાં આવે તો પણ તે ૩૫-૪૦ વર્ષ સુધી ચાલે એટલું જ છે. વધતાં વાહનો ચલાવવા માટે દેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેથી વધુ ખનિજ તેલ પરદેશથી આયાત કરવું પડે છે. ૧૯૯૯-૨૦૦૦માં દેશમાં ૩૨.૫૦ મિલિયમ તેલ ઉત્પન્ન થયું. જ્યારે ૪૧.૫૦ મિ.ટન તેલ આયાત કરવું પડ્યું. આપણા વિદેશી હૂંડિયામણની ૨૫ ટકા રકમ તેલની આયાતમાં જ ખરચાઈ જાય છે. આપણને સહેજે પ્રશ્ન થશે; શું જગત પરની જીવન સૃષ્ટિ કોઈ પ્રલયનો ભોગ બનશે? આપણી પૃથ્વી પરથી સજીવ સૃષ્ટિ નાશ પામશે!

જીવન પોષક શૈલી

આ પડકારો જેવાતેવા નથી. પણ તેથી નિરાશ થવાની જરૂર નથી. નિરાશા જ મૃત્યુ છે. માણસ સમજી-વિચારીને પાછો ફરે તો તે સોના જેવું. પણ ભોગવાદથી અંજાયેલી માનવજાત તેમાંથી ઝટ બહાર નીકળે એવું લાગતું નથી. જો સમજીને પાછા નહીં ફરીએ તો ઠોકર ખાઈને પાછા ફર્યા વગર ચાલવાનું નથી. જગત અને આસપાસની સૃષ્ટિનું માનવનું જ્ઞાન એટલું વિકસ્યું છે કે તે કાંઈક માર્ગ કાઢશે, કાઢ્યા વગર રહેવાનો નથી. આપણે ઠોકર ખાઈને પાછા વળીએ તે કરતાં સમજી-વિચારીને એવું જીવીએ કે સજીવ સૃષ્ટિની સાંકળ વિકસતી જ રહે. એકવીસમી સદી માનવમાત્ર પાસે આ સમજની અને તે પ્રમાણેની જીવનશૈલીની અપેક્ષા રાખે છે.

આ જગત ઉપર એકલો માનવ નથી.
પશુ છે, પંખી છે,
વનો છે, સરિતાઓ છે, વાયુનો વીંઝણો છે.

આ બધાંના પરસ્પર સહયોગમાં જીવવું એ જીવનનું સૌંદર્ય છે. એ જ જીવનનો આનંદ છે.

એ જ પરમાત્માની ઉપાસના છે

જગતની સીધીસાદી વ્યાખ્યા છે યત્ ગચ્છતિ સ જે ગતિ કરે છે તે જગત છે પ્રતિ પળ સરે છે તે સૃષ્ટિ, અને તેમા જે રમે છે તે રમા?

જળ છે જીવન

જગત ૧૨૫ જેટલા પાયાના તત્ત્વોનુ બનેલુ છે અગ્રેજીમા એને ઈલીમેન્ટ્સ કહે છે જેમ શોધખોળો આગળ વધતી જાય છે તેમ તેમ આ પાયાના તત્ત્વોની સખ્યામા ઉમેરો થતો જાય છે આ તત્ત્વોની ખૂબી એ છે કે તે નાશ પામતા નથી, તેના ગુણધર્મો છોડતા નથી, હા, એકબીજા સાથે હળીમળી નવા નવા સયોજનો ઊભા કરે છે તેનુ સ્વરૂપ બદલાય છે આને પર્યાય કહે છે આ ઘટમાળ એટલે જીવનચક્ર આવા કેટલાય ચક્રોની ગતિથી જગત અવનવા રૂપે વિલસે છે

હાઈડ્રોજન અને ઑક્સિજન નામના બે વાયુ છે તેના સયોજનથી પાણી બને છે બે ભાગ હાઈડ્રોજન અને એક ભાગ પ્રાણવાયુ તે સકળ સજીવ સૃષ્ટિનો આધાર છે જલ અપાર છે વિવિધતાથી ઊભરાતી સજીવ સૃષ્ટિનો ૮૫થી ૯૦ ટકા ભાગ પાણીનો જ છે આપણે લીલાછમ વૃક્ષો જોઈએ છીએ, ફળ અને શાકભાજી આરોગીએ છીએ, તે બધામા ૮૫થી ૯૦ ટકા તો પાણી જ હોય છે આપણુ શરીર જ લો ને તે લોહી, હાડ, માસ, સ્નાયુઓનુ બનેલુ છે પણ જો તેનુ પૃથક્કરણ કરવામા આવે તો તેમા પણ ૮૫ ટકા જેટલુ પાણી જ છે!

જગતનુ મોટામા મોટુ, સૌને પોષનારુ અને અનત રૂપે અભિવ્યક્ત થતુ તત્ત્વ જળ છે પાણીના પણ સ્વરૂપો બદલાય છે તેની વરાળ બને, વાદળો રચાય, વળી પાણીરૂપે વરસે, તો ઊંચા પર્વતોની ટોચે તે શિખરો પર બરફ રૂપે ચમકે એન્ટાર્ટિકામા તો લાખેક વર્ષ પહેલાનો થીજેલો બરફ છે

પાણી જમીન પર પડે, તે કાણોમા સઘરાય, ધીમે ધીમે તે ભૂતળમા ઊતરે અને ભૂગર્ભ જળના ભડારો બને, વરસાદનુ પાણી વહે, તેના ઝરણ બને, નદીઓ સ્વરૂપે વહેવા લાગે, તળાવ ને સરોવરમા સઘરાય અને આકાશમાથી પડેલુ પાણી - છેવટે સાગરને જઈને મળે

તમે કહી શકશો કે આ પૃથ્વી પર પાણીનો કુલ જથ્થો કેટલો હશે? સરોવરથી માડીને સાગર ને વાતાવરણથી માડીને ભૂગર્ભ અને સકળ જીવસૃષ્ટિમા બધો મળીને ૧૪૦૦૦ ઘન કિ મિ પાણીનો જથ્થો છે

પાણી ક્યા, કેવુ ને કેટલુ

પણ વિરાટ જથ્થામાનુ ૯૭ ટકા પાણી તો સમુદ્રમા છે તે પડ્યુપાથર્યું રહે છે તે ખારુ છે પીવા યોગ્ય નથી માત્ર ૩ ટકા પાણી જ મીઠુ છે ને તે જલચક્રમા વિવિધ સ્વરૂપે ફરતુ રહે છે આ ૩ ટકા પાણીની જ લીલા તે સજીવ સૃષ્ટિ! વૃક્ષ અને વેલીઓ, ફળ અને ફૂલ, બાગ અને બગીચા, ઘાટા જગલો - આ ૩ ટકા મીઠા પાણીના જ પ્રતાપે આ ૩ ટકા મીઠા પાણીમાથી ૭૭ ટકા પાણી તો બરફ સ્વરૂપે જ છે ૨૨ ટકા પાણી જમીનના કાણો, પૃથ્વીના પોલાણો, ભૂગર્ભ જળ તરીકે સઘરાયેલુ છે પૃથ્વીના વાતાવરણમા ૦૩૫ ટકા ભેજ રૂપે છે આપણે નદી ને સરોવર જોઈએ ત્યારે એમ થાય કે કેટલુ બધુ મીઠુ પાણી છે! પણ પૃથ્વીની સપાટી પર વિવિધ સ્વરૂપે આપણે જે પાણી જોઈએ છીએ તે પૃથ્વી પરના મીઠા પાણીના કુલ જથ્થાનો માત્ર ૩૩ ટકા જ ભાગ છે

'જલ છે જીવન ' પાણીના કેટકેટલા

ઊંડે ને ઊંડે ગયો, ખાણો ખોદી, વૃક્ષો કાપ્યાં... અને રાસાયણિક કારખાનાં નાખ્યાં. એનાથી ઝેરી તત્ત્વો કૂવામાં ભળવા લાગ્યાં.

પડકારોની સદી

એકવીસમી સદી પડકારોની સદી છે. ૨૦૦૦ વર્ષના માનવવિકાસની દોડે તેની સામે ગભરાવી મૂકે એવી સમસ્યાઓ ઊભી કરી છે તે છે: પાણીની તંગી, સ્વચ્છ પીવાલાયક પાણીની તાણ, કૂવાને પ્રદૂષિત કરી પ્રદૂષણ વધતું જ જાય છે. અને એની માનવસ્વાસ્થ્ય અને કુદરતના વાયુમંડળ પર કારમી અસર થઈ છે; તે વધતી જ જાય છે.

પાણી, પ્રદૂષણ અને વૈશ્વિક પર્યાવરણની જાળવણીની સમસ્યા એકવીસમી સદીના આરંભે આંખ ફાડીને ઊભેલી સમસ્યાઓ છે. માનવજીવનના આરંભને તો લાખો અગણિત વર્ષ થયાં. બ્રહ્માંડમાં ગ્રહો, ઉપગ્રહો અને સૂર્ય છે, પણ જીવન તો માત્ર પૃથ્વી પર જ વિકસ્યું છે. આઠથી નવ વાર પૃથ્વી પ્રલયનાં પૂર ફરી વળ્યાં. છેલ્લો પ્રલય ૮થી ૯ લાખ વર્ષ પહેલાં થયો હતો. પૃથ્વીના વાતાવરણની સમતુલા ખોરવાઈ. જેને કારણે ડાયનોસોર જેવાં વિરાટ કાય પ્રાણીઓનું જીવન અશક્ય બન્યું. આજે તેમના અવશેષો પ્રલયની પ્રતીતિ કરાવે છે.

એવી જ પ્રલય નોંતરનારી સમસ્યાઓ તરફ આપણે ઝડપથી ધસી રહ્યા છીએ! ઓઝોન વાયુની ગોદડીમાં મોટા બાકોરાં પડ્યાં છે. ઓઝોનના પડનું ફક્ત ૧ ટકો જ ધોવાણ થાય તો રેડિએશનના પ્રમાણમાં ૩ ટકા વધારો થાય. તેને પરિણામે ચામડીના કેન્સરનું પ્રમાણ ૨ ટકા વધી જાય. એને પરિણામે ઉત્પાદન ઘટે અને છોડનો વિકાસ મંદ પડી જાય! કોલસો, પેટ્રોલ ખૂટી રહ્યાં છે. આજની ગતિએ પેટ્રોલ વાપરવામાં આવે તો પણ તે ૩૫-૪૦ વર્ષ સુધી ચાલે એટલું જ છે. વધતાં વાહનો ચલાવવા માટે દેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેથી વધુ ખનિજ તેલ પરદેશથી આયાત કરવું પડે છે. ૧૯૯૯-૨૦૦૦માં દેશમાં ૩૨.૫૦ મિલિયમ તેલ ઉત્પન્ન થયું. જ્યારે ૪૧.૫૦ મિ.ટન તેલ આયાત કરવું પડ્યું. આપણા વિદેશી હૂંડિયામણની ૨૫ ટકા રકમ તેલની આયાતમાં જ ખરચાઈ જાય છે. આપણને સહેજે પ્રશ્ન થશે; શું જગત પરની જીવન સૃષ્ટિ કોઈ પ્રલયનો ભોગ બનશે? આપણી પૃથ્વી પરથી સજીવ સૃષ્ટિ નાશ પામશે!

જીવન પોષક શૈલી

આ પડકારો જેવાતેવા નથી. પણ તેથી નિરાશ થવાની જરૂર નથી. નિરાશા જ મૃત્યુ છે. માણસ સમજી-વિચારીને પાછો ફરે તો તે સોના જેવું. પણ ભોગવાદથી અંજાયેલી માનવજાત તેમાંથી ઝટ બહાર નીકળે એવું લાગતું નથી. જો સમજીને પાછા નહીં ફરીએ તો ઠોકર ખાઈને પાછા ફર્યા વગર ચાલવાનું નથી. જગત અને આસપાસની સૃષ્ટિનું માનવનું જ્ઞાન એટલું વિકસ્યું છે કે તે કાંઈક માર્ગ કાઢશે, કાઢ્યા વગર રહેવાનો નથી. આપણે ઠોકર ખાઈને પાછા વળીએ તે કરતાં સમજી-વિચારીને એવું જીવીએ કે સજીવ સૃષ્ટિની સાંકળ વિકસતી જ રહે. એકવીસમી સદી માનવમાત્ર પાસે આ સમજની અને તે પ્રમાણેની જીવનશૈલીની અપેક્ષા રાખે છે.

આ જગત ઉપર એકલો માનવ નથી.
પશુ છે, પંખી છે,
વનો છે, સરિતાઓ છે, વાયુનો વીંઝણો છે.

આ બધાંના પરસ્પર સહયોગમાં જીવવું એ જીવનનું સૌંદર્ય છે. એ જ જીવનનો આનંદ છે.

નથી? કારખાનુ સિમેન્ટનુ હોય કે ખાંડનુ, તેને મીઠુ પાણી જોઈએ કુલ મીઠા પાણીનાથી ૨૪ ટકા જેટલુ મીઠુ પાણી કારખાનામા વપરાય છે તેને પરિણામે પાણીમા સજીવ સૃષ્ટિના જીવનને નુકસાન કરતા ક્ષારો ભળ છે એ પાણી પ્રદૂષિત પાણી છે પ્રાણીમાત્રના પીવા, નહાવા, સફાઈ વગેરે કામો માટે તો માત્ર ૬ ટકા જેટલુ પાણી વપરાય છે

વસતિ વધે તેમ પાણીની જરૂરિયાત વધે,
યત્રો વધે તેમ પાણીની જરૂરિયાત વધે,
અને શહેરો વધે તેમ માથાદીઠ પાણીની વપરાશ વધે,

સામાન્ય રીતે ગ્રામ વિસ્તારમા મીઠા પાણીની માનવની જરૂરિયાત ૧૦થી ૧૫ લિટર હોય છે પણ જેમ શહેરનુ કદ વધે તેમ મકાનોની ઊચાઈ વધે, તેમ પાણીની જરૂરિયાત વધે સુખી ગણાતા દેશો અવિકસિત ગ્રામ વિસ્તારો કરતા આઠથી દસ ગણુ વધારે મીઠુ પાણી વાપરે છે

વિસ્ફોટ વસતિનો

વસતિનો વિસ્ફોટ થઈ રહ્યો છે એક હજાર વર્ષ પહેલા વસતિને બમણી થવા માટે ૫૦,૦૦૦ વર્ષ લાગ્યા હવે ફક્ત ૩૦ જ વર્ષ જેટલા ટૂકા ગાળામા વસતિ બમણી થાય છે ભારતનો જ દાખલો લો આજથી ૫૦ વર્ષ પહેલા ભારતની વસતિ ૩૨ કરોડ હતી એકવીસમી સદીએ પહોચતા એટલે કે આઝાદીના ૫૦ વર્ષ પછી આપણી વસતિ ૧૦૦ કરોડ જેટલી થઈ ગઈ જેમ વસતિ વધે તેમ ભૂખ વધે, પાણીની જરૂરિયાત વધે આજે અનેક દેશોમા પાણીની ભયકર ખેચ વર્તાવા લાગી છે પાણીના અભ્યાસીઓનુ કહેવુ છે કે હવે પછી જે યુદ્ધ થશે તેના મૂળમા મીઠા પાણીની ખેચાખેચ હશે આપણે ત્યા નાનામોટા રાજ્યો છે કાવેરી અને નર્મદા જેવી લાબી નદીઓ માત્ર એક જ રાજ્યમાથી વહેતી નથી મધ્ય પ્રદેશમા નર્મદાનુ મૂળ છે ત્યા પડેલુ પાણી રાજસ્થાન, મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાથી વહી દરિયાને મળે છે આ પાણી પર મોટા બધો બાધી તે પાણી ખેતી તેમ જ જળવિદ્યુત પેદા કરવા માટે વાપરી શકાય પાણીની વહેચણીનો ઝઘડો એટલી હદે આગળ વધ્યો છે કે રાજ્યો સામસામે થઈ ગયા છે

વસતિ વધે છે ફૂદકે ને ભૂસકે વપરાશ પણ વધે છે ગુફામા જીવતો માણસ માત્ર વલ્કલ કે ઢોરનુ ચામડુ ઓઢીને ઠડી-ગરમીથી બચતો હવે સુખી માણસના ઘરનુ કબાટ ખોલીએ તો ૫૦-૧૦૦ ખમીસ, એથી લગભગ બમણી સાડીઓ લટકતી જોવા મળે માત્ર કપડા જ નહી બધી જરૂરિયાતો ગુણાકારની ગતિએ વધે છે યત્રો નફા માટે ઉત્પન્ન કરે છે તે ટી વી પર જાતજાતની લોભામણી જાહેરાતો આવે છે મોટા મોટા માલ ને સ્ટોરમા વસ્તુઓની ગોઠવણી જ એવી કરવામા આવે છે કે જરૂરિયાત ન હોય તો પણ ખરીદાઈ જાય, વાપરો ભાઈ વાપરો! વાપરો ને ફેકો 'યૂઝ એન્ડ થ્રો'ની ટેવ આગળ વધતી જ જાય છે! પણ, કારખાનામા વસ્તુઓ બનાવવા કાચો માલ જોઈએ, તેની પ્રક્રિયા માટે પાણી જોઈએ આમ, જેમ જરૂરિયાત વધે તેમ પાણીની જરૂરિયાત વધે અને કાચા માલની ખેચ ઊભી થાય

પ્રદૂષિત પાણી

પાણી વાપરીએ એટલે બગડે! તે પ્રદૂષિત થાય આ પ્રદૂષિત પાણી જમીનમા ઊતરે, તે પીવાના પાણીને બગાડે જમીનમા સઘરાયેલુ પાણી તો શુદ્ધ હતુ પણ કાપડ રગવાના

ઉપયોગ? થોડા કલાક પાણી ન મળે તો આપણો જીવ આકુળવ્યાકુળ બની જાય. લીલાંછમ છોડના મૂળ પાણી ન મળે તો તે મરી જાય, નહાવા, ધોવા અને સફાઈમાં વપરાય, પાણી ન હોય તો ગટરોમાં ગંદકી જામી જાય. પાણી માણસને આનંદ આપે. સરોવરો અને સમુદ્રકિનારે ફરવું, સ્નાન કરવું માણસને ગમે, ફળમાં તો ૯૦ ટકા જેટલું મીઠું પાણી જ છે. સૃષ્ટિ પાણીની લીલા છે. સૌંદર્યના મૂળના મૂળમાં પણ પાણી!

આ જીવનચક્ર ચલાવે છે સૂર્યની ગરમી. સમુદ્રમાં સંગ્રહાયેલું મોજાં ઊછળતા ખારા પાણીને શુદ્ધ કરે છે. પૃથ્વી પર કુલ પાણીનો જથ્થો ૧૩૮ કરોડ ઘ. કિ. જેટલો છે. સૂર્યની ગરમીથી તેનું બાષ્પીભવન થાય. તે ઊંચે ચઢે છે, વરસે છે. આટલા પાણીની વરાળ કરી તેને ઊંચે ચઢાવવું હોય તો થોડી જ મિનિટોમાં આપણા બધા ક્રૂડ અને કોલસાના ભંડારો વપરાઈ જાય. તેથી જ સૂર્યને પિતા કહ્યો છે. દર વરસે સમુદ્રમાંથી ૪,૪૫,૦૦૦ ઘ.કિ. પાણીનું બાષ્પીભવન થાય છે. પૃથ્વી પરના બધાં જ સ્વરૂપોમાં રહેલા ૭૧,૦૦૦ ઘ.કિ. પાણીનું બાષ્પીભવન થાય છે. પાણીમાં ઓગળેલી ખારાશ, બધા જ પ્રકારની ગંદકી આ પ્રક્રિયામાંથી દૂર થાય છે. સૂર્યની ગરમીથી હવા ગતિ કરે છે. તે સમુદ્ર ઉપર બંધાયેલાં વાદળોને ધરતી તરફ ખેંચી લાવે છે. ઊંચે ચઢેલા પાણીમાંથી ૪,૧૨,૦૦૦ ઘ.કિ. પાણી તો સાગરમાં જ વરસે છે. ૩૩,૦૦૦ ઘ.કિ. જેટલું પાણી જ પૃથ્વી પર પડે છે. તે જમીનના કણોમાં અને પોલાણોમાં સંઘરાય છે. ડુંગર પર પડેલું પાણી ઝરણાં રૂપે વહી નદીઓમાં ઠલવાય છે, સરોવરમાં કેટલુંક સંઘરાય છે; અને વધેલું પાણી સમુદ્રમાં ઠલવાય છે. આ પાણી જમીનના ક્ષારને ધોઈ પોતાની સાથે લઈ જાય છે. જમીન ખેતીલાયક બને છે.

માત્ર ત્રણ ટકા જ

પાણીના કુલ જથ્થામાંથી માત્ર ૩ ટકા જ મીઠું પાણી છે. તેમાંથી પણ કેટલો ઓછો હિસ્સો સજીવ સૃષ્ટિના પોષણ માટે મળે છે! તે પ્રાણીમાત્રની તરસ છીપાવે, તે અનાજ ઉગાડે, ફળફૂલ પેદા કરે, લીલો ચારો ખાઈ પશુ સૃષ્ટિ જીવે, તે માનવને દૂધ આપે, માંસ આપે, ઈંડાં આપે. આ બધો ઉપકાર - આ બધી લીલા મીઠા પાણીની. તેથી જ જગતભરની સંસ્કૃતિઓ નદીને કિનારે જ વિકસી. આજે પણ વિશ્વની ૭૦ ટકા જેટલી વસતિ નદીને કે વિશાળ સરોવરને કાંઠે જ વસી છે. ન્યૂયૉર્ક, મુંબઈ, દિલ્હી, મદ્રાસ, કલકત્તા જેવાં મહાકાય શહેરો પણ નદી કે સાગરકાંઠે જ વસ્યાં છે. એટલું જ નહીં જ્યાં મીઠું પાણી ખૂટ્યું ત્યાંથી પ્રાણીમાત્ર ભાગ્યાં!

વધે તેમ

અન્ન માણસની પ્રાથમિક જરૂરિયાત છે. મીઠા પાણીની મદદથી જમીનમાં પેદા થતું અન્ન જીવમાત્રની ભૂખ સંતોષે છે. એકાદ વરસ પણ વરસાદ ન પડે તો દુષ્કાળ જાહેર કરવો પડે. એવા દુષ્કાળોએ લાખો માનવના જાન લીધા છે. મીઠા પાણીનો જે કુલ જથ્થો ઉપલબ્ધ છે તેનો ૭૦ ટકા જેટલો હિસ્સો અનાજ વગેરે ઉત્પન્ન કરવામાં વપરાય છે. જેમ જેમ માનવની વસ્તી વધે અને આરોગ્ય માટેનાં જરૂરી તત્ત્વોની જાણકારી વધતી જાય તેમ તેમ અનાજની જરૂરિયાત વધે. ૨૫૦ વર્ષ પહેલાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ શરૂ થઈ. માણસ હાથપગના શ્રમથી જ પોતાની જરૂરિયાતો મેળવતો. યંત્રો આવ્યાં ને વિકસ્યાં. કારખાનાં પણ ઓછું પાણી વાપરતાં

સુભાષિત સુષમા

લલિત શાહ

અત્યાગ સહન બન્ધુ
સદૈવ અનુમત સુહૃદ ।
એક ક્રિય ભવેત્ મિત્રમ્
સમપ્રાણ સખા મત ॥

બધુ, સુહૃદ, મિત્ર અને સખા એમ ચારેયની ઓળખ આપતુ આ સુભાષિત સમજીએ

મિલન અને વિયોગ એવી બે સ્થિતિ નગાઓ વચ્ચે હોય છે સગા પરસ્પર એવા ગાઢ સ્નેહથી સકળાયેલા હોય છે કે તેઓ બને એકબીજાનો વિયોગ સહન કરી શકતા નથી 'બધુ' શબ્દ વિશાળ અર્થમા લેવો જોઈશે સ્નેહગાંઠથી બધાયેલી કોઈ પણ વ્યક્તિ તે બધુ તેમા કુટુબીજન, સહપાઠી, પડોશી, જીવનસાથી, સહકર્મચારી પૈકીનુ કોઈ પણ સજાતીય વિજાતીય હોઈ શકે એટલે બધુની વ્યાખ્યા આપતા આ સુભાષિત કહે છે કે જેનાથી વિરહ જીરવાતો નથી તે બધુ

જેનુ હૃદય આપણા હૃદય સાથે તાલ મેળવાવુ છે તે સુહૃદ જે પરસ્પર સહમતિ સમતિ ધરાવતા હોય દરેક કામમા ખભેખભા મિલાવી શકતા હોય તે એકબીજાના સુહૃદ્ છે એકસૂર અને એકસૂત્રતાથી કામ આરભી તે પાર પાડી શકે તે સુહૃદ

જેમના આચરણમા અવિરોધ સરખાપણુ દિસી આવતુ હોય, જેમના બધા પગલા એકસરખા હોય, આરભ સમારભ દિલ જોડીને કરી શકતા હોય તે મિત્ર

હવે છે સખાની વાત સખ્ય કોની વચ્ચે હોય? બે દેહ પણ એક પ્રાણ અલગ અલગ બને દેહ એકજીવ હોય, જે બનેમા એક જ પ્રાણ ધબકતો હોય તે સખા આત્મીયતાથી પણ વિશેષ એવુ કઈક આ સખ્યમા હોય છે

સખા, સુહૃદ બધુ અને મિત્રની અલગ અલગ વ્યાખ્યા આપી છે પણ જોઈ શકાશે કે તેમની વચ્ચેની ભેદરેખા અતિશય પાતળી, બારીક અને સૂક્ષ્મ છે

અદ્રોહ સર્વભૂતેષુ
કર્મણા મનસા ગિરા ।
અનુગ્રહ ચ દાન ચ
શીલ એતદ્ વિદુ બુધા ॥

અદ્રોહ કરતા દ્વેષનો અભાવ મનની માયાળુ સ્થિતિ, પ્રેમાળ મનોભાવ માત્ર માનવી પ્રત્યે નહીં પરતુ આ સૃષ્ટિના તમામ જીવો વિશે મન વચન કાયાથી નિર્મળ, નિ સ્વાર્થ હિતકારી ભાવના અને કાર્ય અનુગ્રહ કહેતા હિતેચ્છુ બુદ્ધિ, દિવસભરની પળપળ સ્વહિતની જ નહીં, પરહિતની પણ ખેવના, ચિંતા અને ક્રિયાશીલતા, તન મન અને બને તો ધનથી પણ સર્વજન, સર્વ પ્રાણીના કલ્યાણ અર્થે જ આપણા તમામ પગલા હોવા જોઈએ

ભલા બનવુ અને ભલુ કરવુ એ આપણા શીલની, આપણી સદ્બુદ્ધિપૂર્ણ જીવનચર્યાની ખરી ઓળખ છે સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે મૈત્રીભાવના, સર્વ વિશે પરોપકારી કર્તવ્યપરાયણતા અને ત્યાગીને ભોગવી જાણવાની કળા એ ઉમદાશીલના લક્ષણ છે

શીલવાન તે જ છે જે કોઈનો દ્રોહ કરતો નથી, કોઈ વિશે બૂરુ ઇચ્છતો કે કરતો નથી મન વચન કાયાથી, વિચાર લાગણી અને કાર્યથી ઉમદાપણુ જેના હૃદયમાથી અભિવ્યક્ત

સાહિત્યમાં હજારો સુભાષિતો અત્રતત્ર વેરાયેલાં છે એટલું જ નહીં, એના અનેક સુભાષિતસંગ્રહો પ્રાચીન કાળમાં પણ સંકલિત થયેલા છે. ભર્તૃહરિના નામે ચઢેલાં શતકો અથવા સુભાષિતસંગ્રહો એમાં સૌથી પ્રસિદ્ધ છે.

સંસ્કૃતમાં જેમ સુભાષિતો છે તેમ સુભાષિતોની પ્રશસ્તિ ગાતી સ્મરણીય સૂક્તિઓ પણ છે. એમાંથી એકબે અહીં જોઈએ. કોઈ કવિએ કહ્યું છે :

संसारकटुवृक्षस्य द्वे फले अमृतोपमे।
सुभाषितरसास्वादः संलापः सज्जनैः सह॥

'સંસારરૂપી કડવા વૃક્ષનાં બે ફળ અમૃત જેવાં મીઠાં છે; એક, સુભાષિતનો રસાસ્વાદ અને બીજું, સજ્જનો સાથે સંવાદ.'

વળી, બીજાએ ઉલ્લાસપૂર્વક ગાયું છે :

पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलमन्नं सुभाषितम्।
मूढैः पाषाणखण्डेषु रत्नसंज्ञा विधीयते॥.

'પૃથ્વીમાં ત્રણ રત્નો છે- પાણી, અન્ન ને સુભાષિત; પથ્થરના ટુકડાઓને રત્નની સંજ્ઞા તો મૂર્ખ લોકોએ આપી છે.'

સુભાષિતોની પ્રશંસા કરતાં આ પદ્યો પોતે પણ સુંદર સુભાષિતો છે. પરંતુ સુભાષિતના હાર્દને આર્ષદષ્ટિએ વિશદ કરતો એક ઉત્તમ શ્લોક મહાભારતમાં દેવર્ષિ નારદ અને ગાલવ મુનિના સંવાદમાં મળે છે. જીવનમાં શ્રેય શું એવો ગાલવને ઉપદેશ આપતાં નારદ કહે છે :

असन्नुच्चैरपि प्रोक्तः शब्दः समुपशाम्यति!
दीप्यते त्वेव लोकेषु [illegible]पि सुभाषितम्॥

'મોટેથી બોલવામાં આવ્યો હોય તોપણ અસત્ એટલે ખોટો શબ્દ વિલીન થઈ જાય છે, જ્યારે સુભાષિત ધીરે બોલાયું હોય તોપણ જગતમાં દીપી ઊઠે છે.'

સ્પષ્ટ છે કે અહીં સુભાષિત એ કોઈ વક્રોક્તિ કે મનોરંજક ચિત્રકાવ્ય નથી. અહીં સુભાષિત એ સમર્થ અને વિશિષ્ટ વિચાર-ચિંતનસ્ફુલિંગ છે; એનો વૈખરી વાણીરૂપે મંદ ઉચ્ચાર થાય તોપણ એનાં આંદોલનો વિશ્વમાં પ્રસરે છે. સદ્વિચારની અભિવ્યક્તિ ઝનૂનપૂર્વક થતી નથી. સુભાષિત અને ક્રોધ એ બંને સાથે શી રીતે હોય? સુભાષિત એ સતતવાહી શાંત સુવિચારની સનાતન અમૃતધારા છે.

('અખંડઆનંદ', માર્ચ-૧૯૭૯)

कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्तेः न शक्यते धैर्यगुणः प्रमार्ष्टुम्।
अधोमुखस्यापि कृतस्य वह्ने- र्नाधःशिखा याति कदाचिदेव॥

ધૈર્યવાન સ્વભાવવાળા મનુષ્યને ગમે તેવી હીન સ્થિતિમાં કે કષ્ટમાં મૂકવાથી પણ તેના ધૈર્યરૂપી ગુણનો નાશ કરી શકાતો નથી. પ્રજ્વલિત અગ્નિને અધોમુખ (ઊંધો) કર્યો હોય તોપણ તેની જ્યોત કદી નીચેની તરફ જતી નથી, પણ ઊંચેની તરફ જ જાય છે. (ધૈર્યશાળી મનુષ્ય ગમે તેવી ખરાબ પરિસ્થિતિમાં પણ હીન વૃત્તિવાળો બનતો નથી.)

श्लक्ष्णा वाणी निराबाधां मधुरां पापवर्जिताम्। स्वगतेनाभिभाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः॥

જે મનુષ્યો સ્પષ્ટ અથવા સંકોચરહિત, મધુર, પાપ અથવા કપટથી રહિત અને હૃદયમાં રહેલો હોય તે જ ભાવ રજૂ કરનારી વાણી બોલે છે, તેઓ સ્વર્ગને અથવા પ્રકાશને પ્રાપ્ત કરનારા છે, એમ સમજવું.

नित्यं क्रोधात् श्रियं रक्षेत् तपो रक्षेश्च मत्सरात्। विद्यां मानापमानाभ्यां आत्मानं तु प्रमादतः॥

ક્રોધથી માણસની લક્ષ્મી, શોભા અથવા પ્રસન્નતા નાશ પામે છે, માટે ક્રોધ ન કરીને તેને બચાવતા રહેવું. માન અને અપમાનથી (થતા હર્ષ અને શોકને લીધે) માણસની વિદ્યા અથવા વિવેકબુદ્ધિ નાશ પામે છે, તેને (માન-અપમાન અથવા હર્ષશોકથી પર રહીને) બચાવતા રહેવું અને પોતાના શરીર તથા મનને પ્રમાદ-આળસ, જડતા, અભિમાનથી નિત્ય બચાવતા રહેવું.

સુભાષિત સુષમા

લલિત શાહ

અત્યાગ સહન બન્ધુ
સદૈવ અનુમત સુહૃદ્ ।
એક ક્રિય ભવત્ મિત્રમ્
સમપ્રાણ સખા મત ॥

બધુ, સુહૃદ્, મિત્ર અને સખા એમ ચારેયની ઓળખ આપતુ આ સુભાષિત સમજીએ

મિલન અને વિયોગ એવી બે સ્થિતિ સગાઓ વચ્ચે હોય છે સગા પરસ્પર એવા ગાઢ સ્નેહથી સકળાયેલા હોય છે કે તેઓ બને એકબીજાનો વિયોગ સહન કરી શકતા નથી 'બધુ' શબ્દ વિશાળ અર્થમા લેવો જોઈશે સ્નેહગાઠથી બધાયેલી કોઈ પણ વ્યક્તિ તે બધુ તેમા કુટુબીજન, સહપાઠી, પડોશી, જીવનસાથી, સહકર્મચારી પૈકીનુ કોઈ પણ સજાતીય વિજાતીય હોઈ શકે એટલે બધુની વ્યાખ્યા આપતા આ સુભાષિત કહે છે કે જેનાથી વિરહ જીરવાતો નથી તે બધુ

જનુ હૃદય આપણા હૃદય સાથે તાલ મેળવાળુ છે તે સુહૃદ્ જે પરસ્પર સહમતિ સમતિ ધરાવતા હોય દરેક કામમા ખભેખભા મિલાવી શકતા હોય તે એકબીજના સુહૃદ્ છે એકસૂર અને એકસૂત્રતાથી કામ આરભી તે પાર પાડી શકે તે સુહૃદ્

જેમના આચરણમા અવિરોધ સરખાપણુ દિસી આવતુ હોય, જેમના બધા પગલા એકસરખા હોય, આરભ સમારભ દિલ જોડીને કરી શકતા હોય તે મિત્ર

હવે છે સખાની વાત સખ્ય કોની વચ્ચે હોય? બે દેહ પણ એક પ્રાણ અલગ અલગ બને દેહ એકજીવ હોય, જે બનેમા એક જ પ્રાણ ધબકતો હોય તે સખા આત્મીયતાથી પણ વિશેષ એવુ કઈક આ સખ્યમા હોય છે

સખા, સુહૃદ્ બધુ અને મિત્રની અલગ અલગ વ્યાખ્યા આપી છે પણ જોઈ શકાશ કે તેમની વચ્ચેની ભેદરેખા અતિશય પાતળી, બારીક અને સૂક્ષ્મ છે

અદ્રોહ સર્વભૂતેષુ
કર્મણા મનસા ગિરા ।
અનુગ્રહ ચ દાન ચ
શીલ એતદ્ વિદુ બુધા ॥

અદ્રોહ કરતા દ્વેષનો અભાવ મનની માયાળુ સ્થિતિ પ્રેમાળ મનોભાવ માત્ર માનવી પ્રત્યે નહીં પરતુ આ સૃષ્ટિના તમામ જીવો વિશે મન વચન કાયાથી નિર્મળ, નિ સ્વાર્થ હિતકારી ભાવના અને કાર્ય અનુગ્રહ કહેતા હિતેચ્છુ બુદ્ધિ, દિવસભરની પળપળ સ્વહિતની જ નહીં, પરહિતની પણ ખેવના, ચિતા અને ક્રિયાશીલતા, તન મન અને બને તો ધનથી પણ સર્વજન, સર્વ પ્રાણીના કલ્યાણ અર્થે જ આપણા તમામ પગલા હોવા જોઈએ

ભલા બનવુ અને ભલુ કરવુ એ આપણા શીલની, આપણી સદ્બુદ્ધિપૂર્ણ જીવનચર્યાની ખરી ઓળખ છે સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે મૈત્રીભાવના, સર્વ વિશે પરોપકારી કર્તવ્યપરાયણતા અને ત્યાગીને ભોગવી જાણવાની કળા એ ઉમદાશીલના લક્ષણ છે

શીલવાન તે જ છે જે કોઈનો દ્રોહ કરતો નથી, કોઈ વિશે બૂરુ ઇચ્છતા કે કરતો નથી મન વચન કાયાથી, વિચાર લાગણી અને કાર્યથી ઉમદાપણુ જના હૃદયમાથી અભિવ્યક્ત

સાહિત્યમાં હજારો સુભાષિતો અત્રતત્ર વેરાયેલાં છે એટલું જ નહીં, એના અનેક સુભાષિતસંગ્રહો પ્રાચીન કાળમાં પણ સંકલિત થયેલા છે. ભર્તૃહરિના નામે ચઢેલાં શતકો અથવા સુભાષિતસંગ્રહો એમાં સૌથી પ્રસિદ્ધ છે.

સંસ્કૃતમાં જેમ સુભાષિતો છે તેમ સુભાષિતોની પ્રશસ્તિ ગાતી સ્મરણીય સૂક્તિઓ પણ છે. એમાંથી એકબે અહીં જોઈએ. કોઈ કવિએ કહ્યું છે :

संसारकटुवृक्षस्य द्वे फले अमृतोपमे।
सुभाषितरसास्वादः संलापः सज्जनैः सह॥

'સંસારરૂપી કડવા વૃક્ષનાં બે ફળ અમૃત જેવાં મીઠાં છે; એક, સુભાષિતનો રસાસ્વાદ અને બીજું, સજ્જનો સાથે સંવાદ.'

વળી, બીજાએ ઉલ્લાસપૂર્વક ગાયું છે :

पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलमन्नं सुभाषितम्।
मूढैः पाषाणखण्डेषु रत्नसंज्ञा विधीयते॥.

'પૃથ્વીમાં ત્રણ રત્નો છે- પાણી, અન્ન ને સુભાષિત; પથ્થરના ટુકડાઓને રત્નની સંજ્ઞા તો મૂર્ખ લોકોએ આપી છે.'

સુભાષિતોની પ્રશંસા કરતાં આ પદ્યો પોતે પણ સુંદર સુભાષિતો છે. પરંતુ સુભાષિતના હાર્દને આર્ષદષ્ટિએ વિશદ કરતો એક ઉત્તમ શ્લોક મહાભારતમાં દેવર્ષિ નારદ અને ગાલવ મુનિના સંવાદમાં મળે છે. જીવનમાં શ્રેય શું એવો ગાલવને ઉપદેશ આપતાં નારદ કહે છે :

असन्नुच्चैरपि प्रोक्तः शब्दः समुपशाम्यति।
दीप्यते त्वेव लोकेषु शनैरपि सुभाषितम्॥

'મોટેથી બોલવામાં આવ્યો હોય તોપણ અસત્ એટલે ખોટો શબ્દ વિલીન થઈ જાય છે, જ્યારે સુભાષિત ધીરે બોલાયું હોય તોપણ જગતમાં દીપી ઊઠે છે.'

સ્પષ્ટ છે કે અહીં સુભાષિત એ કોઈ વક્રોક્તિ કે મનોરંજક ચિત્રકાવ્ય નથી. અહીં સુભાષિત એ સમર્થ અને વિશિષ્ટ વિચાર-ચિંતનસ્ફુલિંગ છે; એનો વૈખરી વાણીરૂપે મંદ ઉચ્ચાર થાય તોપણ એનાં આંદોલનો વિશ્વમાં પ્રસરે છે. સદ્વિચારની અભિવ્યક્તિ ઝનૂનપૂર્વક થતી નથી. સુભાષિત અને ક્રોધ એ બંને સાથે શી રીતે હોય? સુભાષિત એ સતતવાહી શાંત સુવિચારની સનાતન અમૃતધારા છે.

('અખંડઆનંદ', માર્ચ-૧૯૭૮)

कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्तेः न शक्यते धैर्यगुणः प्रमार्ष्टुम्।
अधोमुखस्यापि कृतस्य वह्नेः नाधःशिखा याति कदाचिदेव॥

ધૈર્યવાન સ્વભાવવાળા મનુષ્યને ગમે તેવી હીન સ્થિતિમાં કે કષ્ટમાં મૂકવાથી પણ તેના ધૈર્યરૂપી ગુણનો નાશ કરી શકાતો નથી. પ્રજ્વલિત અગ્નિને અધોમુખ (ઊંધો) કર્યો હોય તોપણ તેની જ્યોત કદી નીચેની તરફ જતી નથી, પણ ઊંચેની તરફ જ જાય છે. (ધૈર્યશાળી મનુષ્ય ગમે તેવી ખરાબ પરિસ્થિતિમાં પણ હીન વૃત્તિવાળો બનતો નથી.)

श्लक्ष्णां वाणीं निगबाधां मधुरां पापवर्जिताम्। स्वगतेनाभिभाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः॥

જે મનુષ્યો સ્પષ્ટ અથવા સંકોચરહિત, મધુર, પાપ અથવા કપટથી રહિત અને હૃદયમાં રહેલો હોય તે જ ભાવ રજૂ કરનારી વાણી બોલે છે, તેઓ સ્વર્ગને અથવા પ્રકાશને પ્રાપ્ત કરનારા છે, એમ સમજવું.

क्रोधात् श्रियं रक्षेत् तपो रक्षेच्च मत्सरात्। विद्यां मानापमानाभ्यां आत्मानं तु प्रमादतः॥

…ો માણસની લક્ષ્મી, શોભા અથવા પ્રસન્નતા નાશ પામે છે, માટે ક્રોધ ન કરીને તેને બચાવતા …ાન અને અપમાનથી (થતા હર્ષ અને શોકને લીધે) માણસની વિદ્યા અથવા વિવેકબુદ્ધિ નાશ છે, તેને (માન-અપમાન અથવા હર્ષશોકથી પર રહીને) બચાવતા રહેવું અને પોતાના શરીર તથા મનને પ્રમાદ-આળસ, જડતા, અભિમાનથી નિત્ય બચાવતા રહેવું.

રત્નકણિકા

સુભાષિત સુષમા

લલિત શાહ

અત્યાગ સહન બન્ધુ
સદૈવ અનુમત સુહૃદ્ ।
એક ક્રિય ભવેત્ મિત્રમ્
સમપ્રાણ સખા મત ॥

બધુ, સુહૃદ્, મિત્ર અને સખા એમ ચારેયની ઓળખ આપતુ આ સુભાષિત સમજીએ

મિલન અને વિયોગ એવી બે સ્થિતિ સગાઓ વચ્ચે હોય છે સગા પરસ્પર એવા ગાઢ સ્નેહથી સકળાયેલા હોય છે કે તેઓ બને એકબીજાનો વિયોગ સહન કરી શકતા નથી 'બધુ' શબ્દ વિશાળ અર્થમા લેવો જોઈશે સ્નેહગાઠથી બધાયેલી કોઈ પણ વ્યક્તિ તે બધુ તેમા કુટુબીજન, સહપાઠી, પડોશી, જીવનસાથી, સહકર્મચારી પૈકીનુ કોઈ પણ સજાતીય વિજાતીય હોઈ શકે એટલે બધુની વ્યાખ્યા આપતા આ સુભાષિત કહે છે કે જેનાથી વિરહ જીરવાતો નથી તે બધુ

જેનુ હૃદય આપણા હૃદય સાથે તાલ મેળવાળુ છે તે સુહૃદ્ જે પરસ્પર સહમતિ સમતિ ધરાવતા હોય - દરેક કામમા ખભેખભા મિલાવી શકતા હોય તે એકબીજાના સુહૃદ્ છે એકસૂર અને એકસૂત્રતાથી કામ આરભી તે પાર પાડી શકે તે સુહૃદ્

જેમના આચરણમા અવિરોધ સરખાપણુ દિસી આવતુ હોય, જેમના બધા પગલા એકસરખા હોય, આરભ સમારભ દિલ જોડીને કરી શકતા હોય તે મિત્ર

હવે છે સખાની વાત સખ્ય કોની વચ્ચે હોય? બે દેહ પણ એક પ્રાણ અલગ અલગ બને દેહ એકજીવ હોય, જે બનેમા એક જ પ્રાણ ધબકતો હોય તે સખા આત્મીયતાથી પણ વિશેષ એવુ કઈક આ સખ્યમા હોય છે

સખા, સુહૃદ્, બધુ અને મિત્રની અલગ અલગ વ્યાખ્યા આપી છે પણ જોઈ શકાશે કે તેમની વચ્ચેની ભેદરેખા અતિશય પાતળી, બારીક અને સૂક્ષ્મ છે

અદ્રોહ સર્વભૂતેષુ
કર્મણા મનસા ગિરા ।
અનુગ્રહ ચ દાન ચ
શીલ એતદ્ વિદુ બુધા ॥

અદ્રોહ કરતા દ્વેષનો અભાવ મનની માયાળુ સ્થિતિ, પ્રેમાળ મનોભાવ માત્ર માનવી પ્રત્યે નહીં પરતુ આ સૃષ્ટિના તમામ જીવો વિશે મન વચન કાયાથી નિર્મળ, નિ સ્વાર્થ હિતકારી ભાવના અને કાર્ય અનુગ્રહ કહેતા હિતેચ્છુ બુદ્ધિ, દિવસભરની પળપળ સ્વહિતની જ નહી, પરહિતની પણ ખેવના, ચિતા અને ક્રિયાશીલતા, તન મન અને બને તો ધનથી પણ સર્વજન, સર્વ પ્રાણીના કલ્યાણ અર્થે જ આપણા તમામ પગલા હોવા જોઈએ

ભલા બનવુ અને ભલુ કરવુ એ આપણા શીલની, આપણી સદ્બુદ્ધિપૂર્ણ જીવનચર્યાની ખરી ઓળખ છે સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે મૈત્રીભાવના, સર્વ વિશે પરોપકારી કર્તવ્યપરાયણતા અને ત્યાગીને ભોગવી જાણવાની કળા એ ઉમદાશીલના લક્ષણ છે

શીલવાન તે જ છે જે કોઈનો દ્રોહ કરતો નથી, કોઈ વિશે બૂરુ ઈચ્છતો કે કરતો નથી મન વચન કાયાથી, વિચાર લાગણી અને કાર્યથી ઉમદાપણુ જેના હૃદયમાથી અભિવ્યક્ત

કહેવાનું નહીં. તેને ખૂબ પ્રેમ આપો. તેને જે કાંઈ ખાવાની ઈચ્છા થાય તે આપવું. તેની સાથે સારી સારી વાતો કરો. કદી કટુ વચન કહેવું નહીં. દુઃખ લાગે તેવી વાતો કરવી નહીં. તેને ખૂબ આનંદમાં રાખશો તો તે તેનું વ્યસન ભૂલી શકશે.

દવા શરૂ થઈ ગઈ. બીજા દિવસે મા-દીકરી તબિયત બતાવવા આવ્યાં. રમાને સિલાઈ મશીનની જરૂર હતી, જેથી કામમાં સમય પસાર થાય. અડધા પૈસા તેના પપ્પાએ આપ્યા, અડધા અમે ઉમેર્યા અને મશીન લઈ આપ્યું. દીકરી કામ કરતી થઈ ગઈ. પેટનો દુખાવો હોવા છતાં ખુશખુશાલ.

પેટમાં દુખાવો રહ્યા કરતો. દરરોજ એક શક્તિનો બાટલો સાથે શક્તિનાં અને પેટમાં ન દુઃખે તેવાં ઈંજેક્શન પણ આપતાં. દસેક દિવસ આ પ્રમાણે ચાલ્યું. પછી તેને તદ્દન સારું થતું ગયું. દીકરી ખિલખિલાટ હતી. તેણે જ કહ્યું કે, ''સાહેબ, હવે બાટલાની જરૂર નથી. આજે હું તમારી પાસે એક વચન લેવા આવી છું તે આપશો?''

મેં કહ્યું: ''દીકરી, જે માગે તે આપવાનું હોય. બોલ, તારે શું જોઈએ છે?''

તેણે માગ્યું: ''સાહેબ, તમારે અને મમ્મીએ મારું કન્યાદાન કરવાનું છે.''

આ બેઠા છે તે મારા જન્મદાતા છે પરંતુ તમે મને સાચા રાહે ચડાવી મને નવું જીવન આપ્યું એટલે તમે મારાં માતપિતા.'' મેં તેની વાત કબૂલ રાખી. સૌની આંખ ભીની થઈ ગઈ.

એક દીકરીને ચૂટકીનું બંધાણ છોડાવતાં પગે પાણી આવી ગયાં.

આજે તેનાં બા મને મળવા આવ્યાં અને સમાચાર આપ્યા કે રમા તેના સાસરે ગઈ છે અને ખૂબ ખુશ છે. વજન પણ વધ્યું છે અને મને સ સંદેશો મોકલાવ્યો કે સાહેબને જઈને મારા ાનંદના ખબર આપી આવજો.

અમને બંનેને સમાચાર જાણી ખૂબ આનંદ થયો.

ત્રણ ભાઈ વચ્ચે ૧૧ વર્ષે એક જ પુત્ર

૩૫ વર્ષ પહેલાંનો પ્રસંગ છે, પરંતુ હજુ કાલે પ્રસંગ બન્યો હોય તેટલો જ તાજો મારા મનમાં છે. એક સવારે ત્રણ ભાઈઓ (પુરુષો), એક બહેનના ખોળામાં બાળક લઈને દવાખાને આવ્યા. તેમનો વારો આવ્યો એટલે તેઓ મારી રૂમમાં દાખલ થયા.

બહેને વાતની શરૂઆત કરી કે બાબાને ત્રણ દિવસથી સખત તાવ આવે છે. સાથે આંચકા પણ છે અને બેશુદ્ધ અવસ્થામાં છે. ત્રણ દિવસ ગામડાના વૈદ્યરાજની દવાથી ચલાવ્યું પરંતુ દર્દ વધી જતાં અહીં લાવ્યા છીએ. બાળકની તપાસ કરી. તેને 'મેનિંજાઈટિસ' નામનું દર્દ હતું. પીઠમાં સોય મારીને મગજમાંથી પાણી ખેંચવામાં આવ્યું તો એકલી રસી આવી. તે વખતે પેનિસિલિનનાં ઈંજેક્શન ઉપલબ્ધ હતાં. એટલે તે આપ્યાં. જ્યારે હું ઈંજેક્શન આપી રહ્યો હતો ત્યારે બાળકની જનેતાની આંખમાંથી બોર બોર જેવડાં આંસુ પડતાં હતાં તે મારાથી જોયાં ન ગયાં.

બહેનને કહ્યું કે, ''બહેન, દીકરાને સારું થઈ જશે, ચિંતા કરવાની જરૂર નથી.''

બહેનના આ શબ્દો હતા: ''સાહેબ, હું તેને રોતી નથી, પરંતુ આ ત્રણ ભાઈઓ ઊભા છે તેમની ત્રણેયની વચ્ચે આ એક જ દીકરાનો જન્મ ૧૧ વર્ષે થયો છે એટલે ત્રણે ભાઈઓએ તેને ખૂબ લાડકોડથી બે વર્ષનો કર્યો છે. આ બાળકને કાંઈ થશે તો આ ત્રણ ભાઈઓને સાચવવા ખૂબ મુશ્કેલ થશે'' આવું કહેતાં તો જનેતાના હૃદયમાં ડૂમો ભરાઈ ગયો. વાત વાળી લેતાં એટલું જ કહ્યું કે, ''તમે કાંઈ ચિંતા ન કરો,

બધુ મારા પર છોડી દો '' હુ પણ સમજતો હતો કે ત્રણ દિવસથી Pyogenic Meningitis છે, તે મટે કે કેમ?

અમારે અહીં પટેલભાઈઓ માટે ગામડાના દર્દીઓને રહેવા-જમવા વગેરેની પટેલવાડીમા સગવડ બાળકને ત્યા દાખલ કર્યો બપોરે દવાખાનેથી છૂટીને પટેલવાડી જઈને જોઈ આવ્યો, તે વખતે સારુ હતુ

ઘરે પહોચ્યો અને બે વાગ્યે આચકા શરૂ થયા મને તેડવા આવ્યા મે બે ઈન્જેક્શનો ફરીથી આપ્યા ચારેક વાગ્યે ફરીથી માણસ દોડતો તેડવા આવ્યો જોયુ તો બાળક વળી ગયો હતો જેને Opisthotonus કહેવાય ૧૦૯° તાવ, આખોના ડોળા ચડી ગયેલા હવે એક જ ઉપાય હતો તે માથા પર પાણી રેડવાનો પટેલવાડીમા જેટલા ગોળા હતા તે બધુ પાણી મગાવ્યુ પલગમા સુવડાવી નીચે ડોલ રાખી અમે તો ધાર કરવી શરૂ કરી બને હાથે નેપ્કિન ભીનો કરીને મૂકીએ અને પેટ પર કરાળ માટી ભીની કરીને મૂકી દવાખાને ફોન કરી દીધો કે આજે સાજના દવાખાનુ બધ રાખવાનુ છે આ કામ અમારે જાતે જ કરવુ પડે તેમ હતુ, કારણ કે આ ગામડાના ભાઈઓને તે ફાવે નહી સાજના ચાર વાગ્યાના શરૂ કરેલ પોતા રાત્રે આઠેક વાગ્યા સુધી ચાલુ રાખ્યા ત્રણેય ભાઈઓ મટકુ માર્યા વિના ખાટલા ફરતા ઊભા ઊભા જોયા કરતા હતા જ્યારે આઠ વાગ્યે બાળકે આખ ઉઘાડી અને તાવ ૧૦૦° થયો ત્યારે સૌમા જીવ આવ્યો અને મે પહેલુ સ્મિત ત્રણે ભાઈઓના ચહેરા પર જોયુ બહેન તો લાજ કાઢી ખાટલા પાસે સૂનમૂન બેઠી હતી

આઠ દિવસ સતત ચાર વખત ઈન્જેક્શનો આપતા દીકરો તદ્દન સારો થઈ ગયો જ્યારે તે લોકો ઘરે જઈ રહ્યા હતા તે વખતે તેઓ મારા પગ પકડીને ગદ્ગદ કઠે એટલુ જ બોલી શક્યા કે, ''સાહેબ, તમે નવી જિદગી આપી'' બાળકને સારો થયેલો જોઈ મનને ખૂબ સતોષ થયો

વર્ષો વીતી ગયા ૨૦ વર્ષે એક જુવાન, મૂછના આકડા વાળેલા, ભેટમા તલવાર, હાથમા મીઢળ, ગળામા હાર, મરક મરક થતો મારી પાસે આવ્યો બાપે કહ્યુ ''સાહેબને પગે લાગ સાષ્ટાગ દડવત પ્રણામ કરીને તે ઊભો રહ્યો ''

તેના પિતાએ કહ્યુ ''સાહેબ, આ છોકરાને ઓળખ્યો?''

મે કહ્યુ ''ખ્યાલ નથી આવતો ''

તેમણે કહ્યુ ''સાહેબ, ૨૦ વર્ષ પહેલા આને લઈને અમે આવ્યા હતા અને તમે તેને નવુ જીવન આપ્યુ હતુ, તે આ જ છોકરો તેના લગ્ન છે તમારે અને મારા બહેન બનેએ આશીર્વાદ આપવા આવવાનુ છે ''

આવા પ્રસગોના પરિમલથી અમારુ દાક્તરી જીવન મઘમઘતુ થયુ છે!

''સાહેબ, તમારે બંનેએ મારી જાનમા આવવુ પડશે.''

એક રવિવારે હુ અને મારા પત્ની બગીચામા સવારના સમયે બેઠા હતા ત્યા અહીંના સાર્વજનિ છાત્રાલયના ગૃહપતિ એક બહેન અને એક યુવાનને લઈને આવ્યા તેઓ મા દીકરો હતા

માનુ નામ કાળીબહેન ઉમર ૪૦ ૪૨ આસપાસ દીકરો ૬ ફૂટથી વધારે ઊચો અને ૨૦ ૨૨ વર્ષની આસપાસ તેની ઉમર હશે કાળીબહેનનુ શરીર રક્તપિત્તથી ભરેલુ મો પર ગાઠા, ચમકતી ચામડી, કાનની બુટ્ટી જાડી થઈ ગયેલી હાથના આગળા જાડા અને રસીવાળા તેમને જુઓ એટલે એક બિહામણુ દૃશ્ય લાગે છોકરાને શરીરે અનેક ઝાખા રગના ચાઠાઓ

કાળીબહેને વાત શરૂ કરી, ''સાહેબ, આ ગોવિંદ અમારા ગામનો તે અમને અહીં લઈ આવ્યો છે. કહે છે કે, અમારા સાહેબ તમને સારું કરી દેશે. સાહેબ, પણ મારે સારું થવું નથી. આ છોકરાનો બાપ મને ગમાણ(ઢોર બાંધવાની જગ્યા)માં રાખે છે. ઘરમાં તો પગ મુકાય જ નહીં. ત્યાં બે ટંક ખાવા આપી જાય છે. બહાર કાંઈ જવાનું નહીં અને કોઈની સાથે વાત કરાય નહીં. છોકરાવને રમાડાય નહીં. હવે તો આ જિંદગીથી કંટાળી ગઈ છું. તે મારે સારવાર નથી કરવી, મરી જવું છે. કોઈ ઝેરની દવા આપો ને!''

બહેનને દવા લેવા ખૂબ સમજાવ્યાં, પણ તૈયાર થાય નહીં. દીકરાને સારવાર કરવી હોય તો સાહેબ કરો. મેં મારાં પત્નીને કહ્યું: ''બહેનને શીરો-પૂરી કરીને જમાડો.'' જમીને મીઠો ઓડકાર લીધો એટલે ફરી મેં એ જ વાત કરી, ''કાળીબહેન એક માસ દવા લો. સારું ન થાય તો દવા બંધ કરી દેજો અને અહીં ન આવતાં.''

વાત ગળે ઊતરી અને દવા લેવા બંને તૈયાર થયાં. બંનેની સારવાર તો મફત જ કરવાની હતી એટલે તેમને ખર્ચનો તો પ્રશ્ન જ ન હતો. સાથે પગમાં પહેરવાનાં સૅન્ડલ પણ આપ્યાં. વિશ્વાસ બેઠો અને દવા લઈને મા-દીકરો ગયાં.

એક માસ પછી બંને દવા લેવા આવ્યાં. દવાનો ખરેખર ચમત્કાર થયો અને બંનેને ઘણું સારું લાગ્યું. ત્રણ માસ નિયમિત દવા લેવા આવ્યાં.

ચોથા માસે દીકરો એકલો જ દવા લેવા આવ્યો. પૂછ્યું: ''ભાઈ તું એકલો જ કેમ દવા લેવા આવ્યો છે, તારી બા કેમ દવા લેવા નથી આવ્યાં?''

છોકરો મૂછમાં હસતો જાય અને શરમાતો જાય. કહે: ''સાહેબ, મારી મા મારા માટે છોકરી જોવા ગયાં છે. કહેરાવ્યું છે કે સાહેબ, તમારે બંનેએ મારી જાનમાં આવવું પડશે!''

નાના માનવીઓને કેટલો પ્રેમ હશે ત્યારે આવી વાત કરી શકે!

બંને સારાં થઈ ગયાં. અત્યારે મજૂરી કરવા જઈ શકે છે. જ્યારે છેલ્લા મળવા આવ્યાં અને અમારી આંખો મળી ત્યારે ઘણી ઘણી વાતો થઈ ગઈ.

લવાજમના દર

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં	રૂ. ૧૫૦
એર-મેલ પરદેશમાં	રૂ. ૧,૦૦૦
સીમેલ પરદેશમાં	રૂ. ૬૦૦
આજીવન ભારતમાં	રૂ. ૨,૦૦૦
આજીવન પરદેશમાં	રૂ. ૧૦,૦૦૦
છૂટક નકલની કિંમત	રૂ. ૧૫.૦૦

શ્રી રમણ મહર્ષિના ઉપદેશનું હાર્દ

માધવ પંડિત

શ્રી રમણ મહર્ષિ આપણી માફક ઉત્ક્રાંતિગત જીવ ન હતા – જે જીવને પોતાના અગાઉના જન્મના કર્મોને લઈને જન્મ ધારણ કરવાની ફરજ પડી હોય તેઓ આવિર્ભાવની એ હરોળના જીવ નથી મહાન તપસ્વી તેમ જ દ્રષ્ટા વશિષ્ઠ ગણપતિના નિશ્ચિત કથન મુજબ શ્રી રમણ મહર્ષિ એ ઈશ્વરના સત્માથી જ પ્રકટેલુ એક કિરણ છે એ કિરણ ઈશ્વરતત્ત્વની એવી બાજુને અભિવ્યક્ત કરે છે, જે જ્ઞાનને પણ પરાભૂત કરી દે છે સ્કદ સનતકુમારો તેઓ દિવ્ય ચેતનાના સીધા અવતરણરૂપ હતા તે ચેતના એક વિશિષ્ટ હેતુસર અવતરણ પામી હતી એ હેતુ છે આત્મસાક્ષાત્કારની તત્ત્વમીમાસાઓ તથા એને માટેના અનેક માર્ગોની ભરચક ચળકભળકથી આકુળવ્યાકુળ બની ગયેલી માનવજાતિને આત્મસાક્ષાત્કારનો સીધો તેમ જ સરળ માર્ગ દર્શાવવો એ આવ્યા હતા નૂતન ક્ષિતિજોને ખોલી આપવા માટે, અસ્તિત્વના કેન્દ્રીય સત્ય પ્રતિ પહોચવાનો સીધો માર્ગ તૈયાર કરી આપવા માટે વેદકાળના પ્રત્યેક ઋષિએ જે રીતે આત્મસાક્ષાત્કાર કરીને નૂતન પદ્ધતિ શોધી એ જ રીતે શ્રી રમણ મહર્ષિ પણ આત્મસાક્ષાત્કારની નૂતન કેડી કડારી આપવા માટે આવ્યા હતા આત્માના અતરતમ સત્યનુ તેઓ મૂર્તિમત સ્વરૂપ હતા અને છતા સામાન્ય માનવોની વચ્ચે જ તેઓએ રહેવાનુ પસદ કર્યું હતુ સામાન્ય કોટિના માણસો તેમને મળી ન શકે એટલી હદે તેઓ એમનાથી દૂર સરી ગયા ન હતા સર્વ કોઈ, સર્વ સમયે, નિ સકોચ તેમની પાસે જઈ શકતા હતા મારા માર્ગદર્શક શ્રી કપાલી શાસ્ત્રી જણાવે છે કે, આ બાબતમા (લોકો સહેલાઈથી એમની પાસે જઈ શકતા તે બાબતમા) શ્રી રમણ મહર્ષિનો જોટો જડવો મુશ્કેલ છે બુદ્ધ ભગવાન પોતાને થયેલા નિર્ણાયક સાક્ષાત્કાર બાદ પચાસ વર્ષ સુધી બધા સાથે મુક્તપણે હળીમળીને રહ્યા હતા પરતુ શ્રી રમણ મહર્ષિ, એ પ્રમાણે સર્વ કોઈ સાથે છૂટથી હળીમળીને પૂરા ચોપન વર્ષ સુધી રહ્યા હતા – જે એક વિક્રમ છે, અને જેની જોડ ઈતિહાસમા હજુ સુધી નોંધાઈ નથી

આવુ અનુપમ વ્યક્તિત્વ છે શ્રી રમણ મહર્ષિનુ, અને છતા તેઓ પરમોચ્ચપણે વ્યક્તિનિરપેક્ષ હતા 'વ્યક્તિનિરપેક્ષ વ્યક્તિતા' બાહ્ય રીતે જોતા તેઓએ સમય તથા અવકાશની મર્યાદામા રહીને કાર્ય કર્યું અને છતા એમની ચેતના હમેશા શાશ્વતીમા લીન રહેતી હતી, તેઓની દૃષ્ટિ અનતને આબી જતી હતી

ઉપદેશસારમ્

એ તો જાણીતી હકીકત છે કે, શ્રી રમણ મહર્ષિના ઉપદેશનુ મૂળ તેઓ જ્યારે નિશાળે જતા બાળક હતા ત્યારે તેમણે મૃત્યુનો જે સામનો કર્યો હતો તે પ્રસગમા સમાયેલુ છે એમના ..જમા થયેલા મૃત્યુને લઈને એમના ઉપર મૃત્યુનો ભય સવાર થઈ ગયો હતો પરતુ એ ડર પછીથી તુરત જ જિજ્ઞાસામા પરિણમ્યો હતો મૃત્યુ શુ છે? મૃત્યુની પ્રક્રિયા દરમિયાન શુ થતુ હોય છે? મૃત્યુ બાદ શુ બનતુ હોય છે? – એ બધુ જાણવા તેઓ આતુર બની ગયા હતા બાળક રમણ પોતે એક ઓરડામા પુરાઈ ગયા અને 'મૃત્યુ પામવાની' શરૂઆત કરી દીધી અને તેઓએ આશ્ચર્યચકિત બની જઈને એ અનુભવ્યુ કે શરીર તેમ જ પ્રાણની બધી ક્રિયાઓ થભી

ગઈ હતી છતાં પોતે જીવંત હતા, તેમ જ વધુ સભાન હતા! એ અવસ્થામાં જીવન કરતાં વિશેષ એવું કોઈ તત્ત્વ હતું. તેઓએ પોતાની અંદર એવું કંઈક શોધી નાખ્યું, જે મૃત્યુ પામ્યું ન હતું! એ હતો એમના સ્વરૂપના કેન્દ્રમાં રહેલો ધબકાર, 'સ્વ' જે અમર છે, એની તેઓને અનુભૂતિ થઈ હતી. મૃત્યુની પ્રક્રિયામાંની એની ખોજમાં એ બાળકને પોતાની અંદર રહેલા અમર આત્માનું દર્શન થયું.

એ હતી શ્રી રમણ મહર્ષિની પરમ પિતા પરત્વેની પરમ યાત્રાની શરૂઆત. એ હતું એમના સંદેશનું બીજ: 'હું કોણ છું?' બધી જ ચર્ચાઓ તથા બધાં તત્ત્વજ્ઞાનોને બાજુ પર મૂકી દઈને માણસના પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પામવાનો સીધો માર્ગ તેમણે શોધી નાખ્યો હતો. માનવઆત્મા માટે ઉપદ્રવી એવા અનેક 'હું'ને પાછળ છોડી દઈ સાચા 'સ્વ'ની શોધ કરવી એ જ છે ભગવાનના ઉપદેશનો સાર.

હવે આ 'હું' છે શું એમ પૂછી શકાય. તૈતરિય ઉપનિષદ પાંચ પ્રકારના 'હું'(પુરુષ)ની વાત કરે છે: अन्नमय पुरुष, प्राणमय पुरुष, मनोमय पुरुष, विज्ञानमय पुरुष, आनंदमय पुरुष - શારીરિક સ્વરૂપ, પ્રાણમય સ્વરૂપ, મનોમય સ્વરૂપ, જ્ઞાનમય સ્વરૂપ અને આનંદમય સ્વરૂપ. મહર્ષિ આ પાંચમાંથી એક પણ સ્વરૂપની અહીં વાત કરતા નથી. તેઓ વાત કરે છે કેન્દ્રસ્થ સ્વરૂપની. એ કેન્દ્રસ્થ સ્વરૂપના પ્રકૃતિમાંનાં પ્રતિબિંબો સમાન આ બીજાં બધાં સ્વરૂપોને ગણાવી શકાય. આ કેન્દ્રસ્થ સ્વરૂપ શાશ્વત છે, અવિકારી છે, જે 'સ્વ' તરીકે ધબકતું રહે છે. એ સ્વરૂપને જન્મ કે મૃત્યુની અસર થતી નથી. એ શાશ્વત છે. જે શારીરિક સ્વરૂપમાં એ પોતે સ્થિત થાય છે એ સ્વરૂપથી પણ એ બંધાતું નથી. એનો વ્યાપ વૈશ્વિક છે.

હવે સ્વાભાવિકપણે પ્રશ્ન એ થાય કે 'આ સ્વરૂપને શોધવું ક્યાં?' – 'હૃદયમાં'. આ જ છે જવાબ. પરંતુ અહીં એ પણ અસંદિગ્ધપણે સ્પષ્ટ કરી દેવામાં આવ્યું છે કે આ 'હૃદય' તે આપણા શરીરની ડાબી બાજુએ આવેલું શારીરિક હૃદય નહીં. મહર્ષિ જે હૃદયની વાત કરે છે તે સામાન્યત: હૃદય સ્નાયુ તરીકે ઓળખાતો શરીરનો ભાગ નથી. તેઓ વાત કરે છે આધ્યાત્મિક હૃદયની, જે હૃદય છાતીના મધ્ય ભાગથી જમણી બાજુ તરફ બે આંગળ દૂર આવેલું છે. એ શારીરિક હૃદય નથી. એ આધ્યાત્મિક હૃદય આપણા સૂક્ષ્મ શરીરમાં આવેલું છે અને જેની અનુભૂતિ સાચા સાધકને પોતાની સાધના દરમિયાન થતી હોય છે.

શું એ તંત્રવિદ્યાનું અનાહત છે? ભગવાન જણાવે છે: 'ના'. અનાહત કેન્દ્ર તે આ આધ્યાત્મિક હૃદય નથી. રમણગીતા પરના શ્રી કપાલી શાસ્ત્રીના ભાષ્ય(પ્રભા)ની સમીક્ષા કરતી વખતે મહર્ષિએ ભારંપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે, ઉપનિષદમાં જે હૃદયની વાત કરવામાં આવી છે તે 'અનાહત' નથી. એ હૃદયાકાશ પણ નથી. તો પછી આ આધ્યાત્મિક હૃદય એ શું મહર્ષિએ પોતે રજૂ કરેલો એવો વિશિષ્ટ વિચાર છે કે પછી પુરાણોમાં આ વિચારને અનુમોદન આપતા પુરાવાઓ છે? 'હા', પુરાણોમાં આ વિચારને અનુમોદન આપતા પુરાવાઓ છે એમ મહર્ષિ જણાવે છે. મલાયલમમાં આયુર્વેદના જૂના એક ગ્રંથ(અષ્ટાંગ હૃદયમ્)માં આ આધ્યાત્મિક હૃદયનો ઓજસસ્થાન તરીકે ઉલ્લેખ થયેલો જોવા મળે છે. સંત અય્યારના થેવરમની એક પંક્તિમાં એનો ઉલ્લેખ ઉલ્લમ તરીકે પણ થયેલો જોવા મળે છે. ઉલ્લમનો અર્થ થાય છે: પરમાત્મા એટલે કે આધ્યાત્મિક હૃદય.

આ પ્રકારના ઉલ્લેખોથી રસપ્રદ પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થયું છે, કારણ કે માત્ર તંત્રવિદ્યામાં જ હૃદયકેન્દ્રને અનાહત સાથે એકરૂપ માની લેવામાં આવ્યું છે એવું નથી. બીજી પ્રણાલીઓમાં પણ આ બાબતે વધુ સંશોધનો થયેલાં છે. દા.ત., શ્રી

અરવિંદના પૂર્ણયોગમાં અનાહતને લાગણીના કેન્દ્ર તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યું છે અને એની પાછળના ભાગમાં, કાર્ડિયાક કેન્દ્રની પૂંઠળ ચૈતસિક કેન્દ્ર આવેલું છે, જે અંતરાત્મનનું સ્થાન છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. એ છે માણસની અંદર રહેલી ઈશ્વરની હાજરીનું કેન્દ્ર.

મહર્ષિ આ આધ્યાત્મિક હૃદયના કેન્દ્રને ખૂબ જ મહત્ત્વ આપે છે. એ કેન્દ્રને તેઓ સૂર્યમંડળ તરીકે ઓળખાવે છે. જેમાંથી તત્ત્વનાગનું ચંદ્રમંડળ પ્રકાશ તેમ જ ઊર્જા પ્રાપ્ત કરે છે. અને એ બે મંડળોને જોડતી કડી છે અમૃત અથવા તો આત્મ નાડી. એ કેન્દ્ર અહીં છે (છાતીના મધ્ય ભાગથી જમણી બાજુએ બે આંગળ દૂર) મહર્ષિ એવા ફકરાઓનો ઉલ્લેખ પણ કરી બતાવે છે જેમાં પરમાત્માને પોતે હૃદયમ સાથે એકરૂપ વર્ણવવામાં આવ્યા છે.

હવે, આ જે આધ્યાત્મિક હૃદયની વાત મહર્ષિ કરે છે, જે અમર આત્માનું સ્થાન છે, અને જેની પાસે અસ્તિત્વના બધા જ પ્રશ્નોની ચાવી છે, તથા જેને જાણી લેવાથી બીજું બધું આપમેળે જાણી લઈ શકાય છે, એ આધ્યાત્મિક હૃદયમાં પ્રવેશ કઈ રીતે કરવો? સામાન્ય રીતે આપણી બધી ઇન્દ્રિયો બહિર્ગામી હોય છે, બહિર્મુખી હોય છે. કઠોપનિષદ જણાવે છે "ઇન્દ્રિયોના દ્વારો બહારની બાજુએ ખૂલતા હોય છે." હજારોમાં કોક વિરલો જ પોતાની દૃષ્ટિ અંતર્ગામી કરી લેતો હોય છે. આવા વિરલ વ્યક્તિવિશેષો, ભાગ્યશાળીઓમાંના એક, આપણે પણ બની રહીએ! આપણી દૃષ્ટિ આપણે અંતર્મુખી કરી લઈએ. અલબત્ત, એ એકાએક કરી શકાય પણ નહીં. એને માટે જરૂરી છે શિસ્તપૂર્વકનો અભ્યાસ, તથા એકાગ્ર સંકલ્પ. એમ કરવાથી જ આપણે આપણા સ્વરૂપની અંદર સ્થિત થઈ શકીએ.

હા, તો સૌપ્રથમ, આ અભ્યાસમાં મદદરૂપ બની રહે એવું આસન જમાવો. ટટ્ટાર બેસો, વિરસન્તતમ। ગીતા સમજાવે છે તે મુજબ, છાતી, ગળું અને મસ્તક — સીધી લીટીમાં રહે એ પ્રમાણે બેસો, જેથી કરીને આંતર ઊર્જાનો પ્રવાહ સમગ્ર નાડીતંત્રમાં અટક્યા વગર વહી શકે. આંખો બંધ કરી દો. અને જે હેતુ માટે તમે આસન જમાવ્યું છે એ હેતુનું સ્મરણ કરો. તમે તમારા સત્ય સ્વરૂપની શોધ માટે પ્રયત્નશીલ છો. મહર્ષિની હાજરી તેમ જ તેઓની કૃપાને આહ્વાન કરો અને ધ્યાનની શરૂઆત કરી દો.

ધ્યાન ધરવાની તમે જેવી શરૂઆત કરશો કે તરત જ વિચારો તમારા મગજમાં ધસી આવશે, જેમાંના મોટા ભાગના વિચારો તો તમારા હેતુ માટે અપ્રસ્તુત હશે, અમુક વિચારો તો તમને તમારા હેતુથી અવળી દિશામાં લઈ જનારા હશે. તમારે એ વિચારોને રોકવાના છે. વારંવાર વિચારવમળો તમારી અંદર પ્રવેશશે. તમારે તમારો જે હેતુ છે, એના પર એકાગ્રતા કરવાની છે. એટલું યાદ રાખો જેટલી તમારી ઉત્સુકતા એટલી તમારી એકાગ્રતા, કારણ કે ઉત્સુકતા એ એકાગ્રતાનો પાયો છે. અને આમ એકાગ્રતા કેળવ્યા બાદ તમે તમારા પ્રયત્નોમાં સફળ થવાની આશા રાખી શકો.

જેવા તમે તીવ્ર ઉત્સુકતા તેમ જ નિશ્ચયાત્મક એકાગ્રતાપૂર્વક અંતરમાં ઊંડા ઊતરશો કે તમને એ અનુભવ થશે કે પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. પુરાણો એનું વર્ણન કોઈ ગુફા કે કૂવાના રૂપમાં કરે છે. વેદોમાં જણાવ્યા મુજબ તમે મધના કૂવામાં અવતરણ કરો છો. તમે તમારા અંતરમાં ઊંડા ને ઊંડા ઊતરો એ માટે તમારે દોરડાની જરૂર રહે છે. તમારા શ્વાસનું નિરીક્ષણ કરવાની તેમ જ એને અનુસરવાની પદ્ધતિ અપનાવશો, જે દોરડાની ગરજ સારે છે. તમે જેમ જેમ દોરડા(શ્વાસ)ને અનુસરશો તેમ તેમ તમે તમારા સ્રોત પ્રતિ અવતરણ કરતા જશો. ઉપનિષદ હૃદયની ગુફા, હૃદ્ગુહાનો ઉલ્લેખ કરે છે. એ ગુફામાં આગળ જતા માર્ગ સાંકડો ને સાંકડો

થતો જાય છે. અમુક અવસ્થાએ અંધકારની અનુભૂતિ પણ થશે. પછીથી તમે જેવું થોડું દબાણ કરશો કે તમને જાણે કે કોઈ દ્વાર ખૂલી રહ્યું હોય એવી અનુભૂતિ થશે. અનુભૂતિ ગમે તે પ્રકારની થાય પરંતુ તમારે ખૂબ જ સાવધાની રાખવાની છે. વિચારોને બહાર કાઢી મૂકવા પૂરતું તમારે જાગ્રત રહેવાનું છે અને સાથોસાથ તમારે અંતરના ઊંડાણમાં એકાગ્રતાપૂર્વક ભૂસકો લગાવવાનો છે. તમારી આ ખોજ અવિરતપણે જારી રાખવાની કાળજી તમારે લેવી જોઈએ.

ધીરે ધીરે તમને એ અનુભવ થશે કે મનની બાહ્ય ક્રિયાઓ શાન્ત થઈ ગઈ છે. શાન્તિ તમારી ઉપર છવાઈ ગઈ છે એવું તમને લાગશે. એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે કે એ શાન્તિ તે શારીરિક શાન્તિ નહીં પણ આધ્યાત્મિક શાન્તિ હોય છે. એ અગાધ શાન્તિ હોય છે, જે તમારા સમગ્ર સ્વરૂપને આવરી લે છે. આ શાન્તિ ખૂબ જ સઘન હોય છે, તે જેમ જેમ દૃઢ થતી જાય છે તેમ તેમ તમે અંતર્મુખ થતા જાવ છો. જેવી રીતે લોહચુંબક સોયને આકર્ષતું રહે છે, તેમ, – તમે સોય અને એ શાન્તિ તે લોહચુંબક – એ શાન્તિ તમને અંદર ઊંડે ને ઊંડે ખેંચી જાય છે અને છેવટે તમને તમારા અંતરતમ આત્માની પ્રથમ ઝાંખી થાય છે. અને આમ, વારંવાર થતી અનુભૂતિ દ્વારા તમને એ પણ સમજાઈ જાય છે કે આ આત્મા તે સ્થિર (અક્રિય) નથી એ જીવંત છે, એ શાશ્વત છે. આ અનુભૂતિ દૃઢ થવી જોઈએ. અને એ સમય માગી લે છે. આ 'સ્વ' જે તમારું સાચું સ્વરૂપ છે એની અનુભૂતિના પ્રવેશદ્વાર સુધી પહોંચવામાં પણ ઘણો સમય લાગી જાય છે. એને માટે જે જરૂરી છે, એ છે તૈયારી, અનુશાસન, સમર્પણનું વલણ અને સૌથી મહત્ત્વની વસ્તુ છે ધીરજ. આપણા સારા નસીબે આ બધી અવસ્થાઓનું વિગતવાર વર્ણન સાધનાની પોથી 'રમણગીતા'માં આપવામાં આવેલું છે. એમાંથી આપણે માર્ગદર્શન મેળવી શકીએ છીએ.

વર્ષ ૧૯૧૩ અને ૧૯૧૭ દરમિયાન મહ જ્યારે અરુણાચલની ગુફાઓમાં નિવાસ હતા ત્યારે અમુક અધિકારી ભક્તોએ ભગવ સમક્ષ અમુક સમર્પક પ્રશ્નો રજૂ કર્યા હતા, પ્રશ્નો વ્યક્તિ જ્યારે આત્માની શોધ આદરે ત્યારે સહજ ઉપસ્થિત થતા જ હોય છે. અધિકારી ભક્તોમાંના એક હતા ગણપતિ મુનિ, જેમને તેમના અનુયાયીઓ ત જ મહર્ષિ જાતે નયના (પિતાજી) કહી બોલાવ હતા. બીજા અધિકારી ભક્ત હતા દૈવ્રત, વૈદિક જ્ઞાનના વિદ્વાન તો હતા જ પણ મંત્રદ્રષ્ટા પણ હતા. ત્રીજા હતા કપાલી શાસ્ત્ર જેઓ તે સમયે મહર્ષિની નિકટ હતા. નયના દૂરંદેશિતા દાખવીને એ વાર્તાલાપ 'રમણગીતા'માં નોંધી લીધા હતા.

આપણા સારા નસીબે શ્રી કપાલી શાસ્ત્રી 'રમણગીતા' પર રચેલું ભાષ્ય પ્રાપ્ય છે. એ ચર્ચાઓ(પ્રશ્નો અને ઉત્તરો)માં વ્યક્ત જ્ઞાનની પૂર્ણ સમજૂતી તેમ જ એના ગ આપવામાં આવેલા છે. કપાલી શાસ્ત્રી ગ્રંથનું નામ છે: 'પ્રભા'. અલબત્ત, એ ર ભાષામાં લખાયેલું પુસ્તક છે અને ઘણા સમયથી એ પુસ્તકના અંગ્રેજી ભાષાં આવશ્યકતા ઊભી થયેલી છે.

'રમણગીતા'નાં એ અઢાર પ્રકરણ અતિશય મહત્ત્વના એવા વિષયોની ચર્ચા કર આવી છે. દા.ત. એમાં અહમ્ વૃત્તિ તથા સ્ફુરણા વચ્ચેનો ભેદ સમજાવવામાં આવ્યં અહમ્‌નો નિર્દયી જુવાળ અને આ બાદશાહી ધબકાર – એ બંનેના મૂળમાં રહેલો છે. હૃદયગુહામાં એક સતત કંપનશીલ થતી રહે છે, જેને લઈને આ સમગ્ર વિશ્વ – અને તમે પણ – ગતિશીલ બની રહે છે. આ જ્યારે નિદ્રાગ્રસ્ત થઈએ છીએ ત્યારે અહ ગતિવિધિ કદાચ અટકી જઈ શકે પરંતુ આત

ધબકાર (સ્ફુરણ) નહીં

હવે આ આત્મા જે મૂળ સ્વરૂપે અનંત છે તે આ માનવસ્વરૂપમાં કેવી રીતે પુરાઈ રહી શકે? આ પ્રશ્નનો સીધો અને સરળ જવાબ એ છે કે આત્મા પોતે અનેક જગ્યાઓએ સ્થિત થયેલો હોવાને લઈને એની વ્યાપકતા શરીર પૂરતી મર્યાદિત નથી એ સર્વવ્યાપક છે, અને છતાં એ પ્રત્યેક રૂપોમાં પોતાને સ્થિર કરી શકે છે અને કરે પણ છે આપણે અહીં આકાશ તત્ત્વ(ETHER)નું ઉદાહરણ લઈએ આકાશ તત્ત્વ સમગ્ર વિશ્વમાં પ્રસરેલું છે અને એ સ્થૂળ દેહમાં પણ રહેલું છે અને આમ દેહમાં સ્થિર થવાથી એની વ્યાપકતાને કંઈ અસર થતી નથી

આ આત્મા, એ કોઈ એવી વસ્તુ નથી જે જડ, અનિશ્ચિત તેમ જ હલનચલન રહિત હોય રમણગીતાના બારમા અધ્યાયમાં જે વિશદ ચર્ચા રજૂ થયેલી છે, એમાં શ્રી કપાલી શાસ્ત્રીએ મહર્ષિને શક્તિ, બળ વિશે સીધા પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા શું આત્મા પાને શક્તિ હોય છે ખરી? શું આત્મા શક્તિને કાર્યમાં તથા કાર્યને લગતી એવી બીજી બાબતોમાં પ્રયોજતો હોય છે ખરો? ભગવાનનો જવાબ છે 'હા', આત્માની શક્તિ હોય છે, એનું બળ હોય છે આ શક્તિ આત્મામાં અંતર્ગત રીતે રહેલી હોય છે તથા-એ શક્તિ મૂળભૂત રીતે આત્માના સત્ત્વની જ બનેલી હોય છે આપણે જેને ઊર્જા કહીએ છીએ તે આ શક્તિનો એકદમ બહિર્મુખ એવો ભાગ છે અને આ શક્તિ એના મૂળ સ્વરૂપમાં દિવ્ય હોય છે આ સંદર્ભમાં આપણે શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદની પેલી પ્રસિદ્ધ પંક્તિઓનું સ્મરણ કરીએ એમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે ધ્યાનયોગમાં પ્રવૃત્ત થયેલા ઋષિઓને કેવી રીતે આ આત્માની શક્તિનો અનુભવ થાય છે ध्यानयोगानुगता अपश्यन देवात्मशक्तिम् स्वागुणेर निगूढम्' આ આત્મશક્તિ, દિવ્યાત્માની શક્તિ એ આત્માની પોતાની કાર્ય કરવાની રીતમાં, એની પ્રક્રિયામાં જ સમાયેલી છે

આપણું આ વિશ્વ તે આત્માની આ શક્તિના કાર્યનું જ પરિણામ છે આ શક્તિ આપણે જોયું તે મુજબ આત્મનની આત્મશક્તિ છે, એ શક્તિ તે આત્માથી અલગ એવી કોઈ વસ્તુ નથી, એના ઉપર જાણે કે ખોટી રીતે ઠોકી બેસાડેલી હોય એવું નથી એ શક્તિ જેની છે, તે આત્મા જેટલી જ એ વાસ્તવિક છે સમગ્ર સર્જન તે એ આત્મશક્તિનું કાર્ય સ્વરૂપ છે શક્તિ એને ધારણ કરનાર – શક્તિ – કરતા કોઈ પણ રીતે જુદી નથી જેમ અગ્નિની દાહકશક્તિ તે અગ્નિથી અલગ નથી, જે રીતે સૂર્યપ્રકાશ સૂર્યથી અલગ નથી એ જ રીતે આત્મા અને એની શક્તિ – બંને – એક જ વાસ્તવિકતા છે બીજી રીતે કહીએ તો આત્મા ક્રિયાશીલ છે પરંતુ એનો અર્થ એમ પણ ન જ થાય કે ક્રિયાશીલ વસ્તુએ હંમેશા આપણે જેને ગતિશીલ કે ક્રિયાશીલ ગણીએ છીએ એ જ રીતે ક્રિયાશીલ રહેવું જોઈએ ગતિ એ શક્તિનો અવિચ્છેદ્ય અંશ નથી એ પોતે જ્યારે પસંદ કરે ત્યારે શક્યતા રૂપે એમાં સુષુપ્ત અવસ્થામાં રહી શકે છે એ પોતે સ્વ-કેન્દ્રિત, – સમાધિ અવસ્થામાં – રહી શકે છે અને જ્યારે યોગ્ય ઘડી આવે ત્યારે પોતે ક્રિયાશીલ ગતિ સ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે

આમ, આત્મા એ વાસ્તવિકતા છે, વાસ્તવિકતાઓની પણ વાસ્તવિકતા છે, આત્માની શક્તિ, એનું બળ, એ પણ વાસ્તવિકતા છે અને આના પરથી એ ફલિત થાય છે કે આ શક્તિ દ્વારા જેનું સર્જન કરવામાં આવ્યું છે, જેનો આવિર્ભાવ કરવામાં આવ્યો છે, તે સર્જન પણ એના સર્જક જેટલું જ વાસ્તવિક છે પરિણામ સ્વરૂપ, જગત પણ વાસ્તવિક જ છે એ અવાસ્તવિક નથી અને કોઈ પણ ભોગે જગત તે ખોટું સર્જન તો નથી જ જે ખોટું છે, ભૂલભરેલું છે, એ છે જગત વિશેનું આપણું દર્શન, આપણી માન્યતા મન વડે, ઇન્દ્રિયો

દ્વારા જગત વિશેની જે સમજ આપણે કેળવી છે તે સાચી નથી – ખોટી છે. મનને ભાગલા પાડીને, જગતને એની બહુવિધતામાં જોવાની ટેવ પડેલી છે. મન એવી સૃષ્ટિનું દર્શન કરે છે જેમાં પ્રત્યેક વસ્તુ બીજી દરેક વસ્તુથી અલગ થયેલી છે, દરેક સ્થળે જુદાઈ છે; અહંકારના ઝઘડા છે, પ્રત્યેક વિચાર બીજાના ભોગે પોતાની જાતને પ્રતિપાદિત કરવા માર્ગે છે. દરેક વ્યક્તિ પોતાનો જ કક્કો ખરો કરવા મથતી હોય છે. આમ, સખત વિરોધને લઈને ઝઘડો, દુઃખ તેમ જ અનિષ્ટ પ્રવર્તતું હોય એવો ભાસ થાય છે. અજ્ઞાન દશામાં મન જગત તથા જગતમાંના જીવોને આ રીતે મૂલવે છે. પરંતુ જ્ઞાનની દષ્ટિએ જોતાં આ સર્વે વસ્તુઓ – જે એકબીજાથી અલગ, એકબીજાથી વિરુદ્ધ ભાસે છે – પાછળ અચૂક એકતાનું – એકત્વનું દર્શન થાય છે.

આમ, વસ્તુમાત્રના મૂળમાં રહેલ વ્યાપક આત્મતત્ત્વની એકતા – એકત્વનું દર્શન, જગતના સત્ય સ્વરૂપને પ્રકટ કરે છે. દેખીતા વિરોધાભાસોમાંથી પછી સમાનતા ઉદ્‌ભવે છે. અને જે વ્યક્તિએ આ 'એક' એવા આત્માનો અનુભવ કર્યો હોય છે એને માટે પછી 'બીજું' કંઈ રહેતું નથી, કારણ કે એ વ્યક્તિ માટે પછી બીજી વ્યક્તિઓ તે બીજાં રૂપોમાં રહેલો એનો પોતાનો જ આત્મા હોય છે. એવી વ્યક્તિ પછી કોઈ પણ જાતના સ્પર્શથી સંકોચ અનુભવતી નથી, એને કોઈનો ડર રહેતો નથી, કશાનો પણ ડર રહેતો નથી, કારણ કે ડર ત્યારે ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યારે બીજી – અલગ – એવી કોઈ વ્યક્તિ કે વસ્તુનું અસ્તિત્વ હોય; બીજું કોઈ હોય ત્યારે જ ડરની શક્યતા ઊભી થતી હોય છે. ઈશોપનિષદમાં જણાવવામાં આવ્યું છે તે મુજબ "જે સર્વ સ્થળે, સર્વ રૂપોમાં આત્માનું દર્શન કરે છે, તથા સર્વ રૂપોને આત્મામાં જુએ છે, તે પછીથી કોઈ પણ વસ્તુથી ભય પામતો નથી." 'તે' કે જેની અંદર આત્મસ્વરૂપ જ સર્વ અસ્તિત્વો રૂપ બની રહ્યું હોય છે. 'તે' કે જેને સંપૂર્ણ જ્ઞાન થઈ ચૂક્યું છે, જે સર્વ સ્થળે એકતાનું દર્શન કરે છે 'તે' પછી કેવી રીતે ભ્રમિત થઈ શકે? એ શોક કેવી રીતે પામી શકે?

સર્વત્ર એક આત્મા રહેલો છે, એની આ અનુભૂતિનું એક અનિવાર્ય એવું પરિણામ એ હોય છે કે ચેતનામાં સ્વાભાવિક સમત્વની ભાવના વિકાસ પામે છે. પછી નિરુત્સાહિતા રહેતી નથી, ઉત્તેજના પણ થતી નથી. બધા જ આવેગોનો વ્યક્તિ સમજપૂર્વક સામનો કરી શકે છે. પછીથી વ્યક્તિગત જીવનની ક્રિયાઓ તેમ જ વૈશ્વિક જીવનની ક્રિયાઓ વચ્ચે કોઈ ઘર્ષણ રહેતું નથી – એ ઘર્ષણ તે અજ્ઞાનમય જીવન તથા એના પરિણામ સ્વરૂપ એવા જૂઠાણાની લાક્ષણિકતા છે – પછીથી સાધકને સંપૂર્ણ સમજ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે કે આ જગતની બધી ગતિવિધિઓ ઉપર દેખરેખ રાખનારી એક પ્રજ્ઞા છે, અને એ જગતના બધા બનાવોનો સહર્ષ સ્વીકાર કરી લે છે. જોકે, બીજા લોકો – પ્રત્યેક વ્યક્તિ – એ પ્રમાણે સમજી શકતા નથી કારણ કે તે લોકો એક અર્ધ-અણસમજની અવસ્થામાં જીવતા હોય છે.

અને આ સમત્વની ભાવના તે માત્ર મનમાં જ નથી હોતી. સમત્વની અવસ્થા જાળવી રાખવા માટે મનને તાલીમ આપવી એ કંઈ અતિ મુશ્કેલ વસ્તુ નથી. જે મુશ્કેલ છે, એ છે માણસના લાગણીમય સ્વરૂપમાં, કામનામય સ્વરૂપમાં, શરીરમાં, આ સમત્વની સ્થાપના કરવી, કારણ કે આ બધાં સ્વરૂપો ટેવ મુજબ, આપોઆપ થતી ક્રિયારૂપે દુઃખ તેમ જ આનંદની લાગણીઓને પ્રત્યાઘાતો આપતાં રહે છે. પરંતુ 'એક' એવા આત્માની અનુભૂતિ જ્યારે દઢ થાય છે ત્યારે આ પરિવર્તન પણ થઈ આવતું હોય છે.

અનુવાદ : કિરીટ ઠક્કર; 'સમર્થ વ્યક્તિ નિરપેક્ષતા' – (માઇટી ઇમ્પરસનાલિટી) પુસ્તિકામાંથી સાભાર)

ગૃહગંગાને તીરે

સેવાભાવી ડૉક્ટરની સાચી વાત

ડૉક્ટર જમનાદાસના ત્રણે દીકરાઓ ડૉક્ટર છે ત્રણે અમેરિકામા વસ્યા છે જમનાદાસ પોતે ભારતમા જ રહેતા હતા પણ અમેરિકામા ફરવા આવ્યા હતા ને એમને ચ્યાનની તકલીફ ઊભી થઈ નિષ્ણાત ડૉક્ટરને બતાવ્યુ ને નિદાન થયુ કેન્સરનુ કેન્સર તાત્કાલિક આપરેશન કરાવવાની સલાહ મળી

જમનાદાસ બોલ્યા, 'મારે આપરેશન નથી કરાવવુ મને દેશમા મોકલી દો'

'બાપુજી, તમારી આવી તબિયતે આટલી લાબી નજર શી રીતે કરી શકશો? ને તમારી આ હાલત જોઈને કોઈ એરલાઇન્સ તમને પ્રવાસી તરીકે સ્વીકારે જ નહીં માટે ઇન્ડિયા જવુ હોય તો અહીં ઑપરેશન કરાવો '

'ઑપરેશન કરાવુ પછી માગથી ઇન્ડિયા જઈ શકાશે? હુ અટલી તાકાત મેળવી શકીશ?'

'બાપુજી તમે પોતે ડૉક્ટર છો ને આવી શકા કેમ રાખો છો! તમને તો દાક્તરી ઇલાજમા પૂરી શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ' દીકરો નરેન્દ્ર બોલ્યો

'ડૉક્ટર છુ એટલે જ બેઉ બાજુના વિચાર આવે છે બેટાઓ, હુ મોતથી ડરતો નથી પણ મારે આપણા દેશમા મરવુ છે, મારા ઘરમા મરવુ છે મારા મિત્રો અને સ્નેહીજનો વચ્ચે મરવુ છે '

'બાપુજી, જીવનની ચિરવિદાય ક્ષણે અમે તમારી નજીક હોઈએ એવુ તમે નથી ઇચ્છતા? અમારા કરતા તમારે મન તમારા મિત્રો વધારે છે?'

'જૂઠુ બોલવાનો કોઈ અર્થ નથી જૂઠુ બોલવુ મને ગમતુ નથી મને મારી ભૂમિ જ્યા હુ જન્મ્યો, જ્યા જીવ્યો, જ્યા મારા સ્નેહીજનો છે ત્યા જ બાકીના દિવસો ગાળવાનો મોહ છે અમની હાજરીમા વિદાય લેવા ઇચ્છુ છુ ' ભાવથી નીતરતા અવાજે જમનાદાસ બોલ્યા

'બાપુજી, તમે જેમને આટલા નિકટના ગણો છો તેઓ કદાચ ન આવે તો? તમે સેવાભાવી ડૉક્ટર હતા, દરદીઓમા તમે અત્યત પ્રિય હતા, એ સમયે તો તેઓ રોગમુક્ત થઈ, નવુ જીવન પામતા હતા, તેથી તમને માન આપતા હતા પણ હવે તમે પ્રૅક્ટિસ કરી શકવાના નથી દવાખાને જઈને બેસવાના નથી દરદીને દવા આપવાના નથી ત્યારે એ બધા લોકો કદાચ તમારી પાસે પહેલાના જેવા પ્રેમથી ન પણ આવે, ત્યારે તમને દુ ખ લાગશે, તમે નિરાશ થઈ જશો તમે એકલા પડી જશો એ એકલતા તમને કોરી ખાશે '

'બેટા, તમારી વાત સાચી છે જેમને મે મારા માન્યા છે તેઓના ઉપયોગનો હવે હુ નથી રહ્યો તેથી તેઓ ન પણ આવે તોય મને એનુ દુ ખ નહી થાય

કારણ કે હુ દાક્તર તરીકે એમનો ઇલાજ કરતો ને તેઓ રોગમુક્ત થઈને હસતા ચહેરે એમના ઘેર જતા ત્યારે એમના જેટલો જ મને આનદ થતો હતો એમને રોગમુક્ત થતા જોઈને હુ જે ધન્યતાની

લાગણી અનુભવતો એનો તમને કદાચ ખ્યાલ નહીં આવી શકે ત્યારે મને એમનાં અઢળક સ્નેહ આદર મળ્યાં છે. એની યાદ માત્રથી અત્યારે હું ખુશ રહી શકું એમ છું. તેઓ નહીં આવે તો શું થશે એની ચિંતા તમે ન કરશો. 'હું ઑપરેશન કરાવવા તૈયાર છું. ડૉક્ટર જમનાદાસે ઑપરેશન કરાવ્યું, તેઓ સાજા થયા પણ અશક્તિ ખૂબ હતી. મોટો દીકરો એમને મૂકવા એમની સાથે ભારત આવ્યો. ડૉક્ટર સાહેબ આવ્યા છે એવી ખબર પડી ને સ્નેહીજનો ઊમટી પડ્યાં. ડૉક્ટરની તબિયત જાણવાની ચિંતા હતી. ઑપરેશન હેમખેમ પાર પડ્યું છે, જાણીને રાહત અનુભવે.

કેટલાય લોકો એવા હતા જેમને ડૉક્ટરનો દીકરો ઓળખતોય ન હતો. અને ઓળખવાની જરૂરે ક્યાં હતી? એ લોકોના બોલવામાં, આંખમાં, ચહેરા પર ડૉક્ટર સાહેબ માટે જે અસીમ લાગણી ઊભરાતી હતી એ જ કહી આપતા હતા કે તેઓ ડૉક્ટરના કોણ છે? ડૉક્ટર એમને મન કોણ છે!

પળભર તો દીકરા નરેન્દ્રને થયું આ લોકો એના બાપુજીની વધારે નજીક છે. એ પોતે જમનાદાસનો દીકરો છે. એમના હાડમાંસમાંથી બનેલો છે. એમનો ખોળો ખૂંદી મોટો થયો છે, એમની આંગળી પકડી નિશાળે ગયો છે, સાચું શું ને ખોટું શું એ એમની પાસેથી શીખ્યો છે. ડૉક્ટરે ખૂબ સ્નેહથી કાળજીપૂર્વક પળેપળ જાગ્રત રહીને એનામાં સંસ્કાર સીંચ્યા છે. માત્ર એનામાં જ નહીં, ત્રણે ભાઈઓમાં ડૉક્ટરે એટલો જ રસ લીધો છે. ડૉક્ટર એમને મારા જિગરના ટુકડા કહેતા, અત્યારે પણ તેઓ એના જિગરના ટુકડા જ છે છતાં તેઓ કેમ એમની આટલી નજીક નથી? નરેન્દ્રને થયું બાપુજીએ અમને હૃદય છલકાઈ ઊઠે એટલો પ્રેમ આપ્યો છે પણ અમે એમના હૃદય છલકાવી શક્યા નથી? એમના આ સ્નેહીજનોની હાજરીમાં બાપુજી કેટલા ખીલે છે? જાણે એમને રોગ જ નથી. મનમાં ક્યાંય અજંપો કે ખટક નથી. કોઈ ફરિયાદ નથી. આવા આનંદમાં તો અમેરિકાના વૈભવમાંય તેમને નહોતા જોયા.

અમેરિકાના અમારાં વિશાળ મકાનો, ચારેબાજુની ખુલ્લી જગ્યા, હરિયાળી અને રંગબેરંગી પુષ્પો જોઈને એ કહેતા કે' આ તો હિલસ્ટેશન છે, ઉત્તમ, સર્વશ્રેષ્ઠ આરોગ્યધામ. અહીં રહેનાર કદી માંદું જ ન પડે, ઉદાસ ન રહે.

આવું સાંભળીને ત્રણે દીકરાઓ કહેતા, 'બાપુજી તમે અહીં જ રહો. હવે એ પ્રદૂષણયુક્ત ગરમ પ્રદેશમાં પાછા ન જશો!

'બેટા એ ગમે એવા પ્રદૂષણથી ભરેલો હોય તોય આપણો દેશ છે, મારી કર્મભૂમિ છે, ત્યાં મારી જરૂર છે.'

'પણ અમને અહીં તમારી જરૂર છે.' પૌત્રો ને પૌત્રીઓ કહેતાં. તેઓને પણ દાદાજી બહુ પ્રિય હતા.

'મારા દરદીઓને જેટલી મારી જરૂર છે એટલી આ પૃથ્વી પર બીજા કોઈનેય મારી જરૂર નથી.' ડૉક્ટર જમનાદાસ કહેતા. ત્યારે એમના પોતાના શરીરમાં પાંગરેલા અને વ્યાપી રહેલા કૅન્સર રોગની ખબર ન હતી. એ રોગે બહાર દેખાડો નહોતો દીધો. ડૉક્ટર તો પોતાનાં સંતાનોના મહોરી રહેલા મહેકતા જીવનબાગમાં નજર કરવા જ આવ્યા હતા.

ચાર મહિનામાં તેઓ પાછા જવાના હતા. તેઓ વાતો કરે ત્યારેય એમના દરદીઓની વાતો જ હોય. દરદીઓની ચિંતા હોય. દવાખાનું અને દરદીઓ એમનાં શ્વાસપ્રાણ હતાં. આ પહેલાં બે વાર એમને હાર્ટઍટેક આવી ગયેલો. સંપૂર્ણ

આરામ લેવાની સલાહ હોવાથી જ્યારે એ ઘેર તદ્દન આરામમા હતા ત્યારેય કોઈ દરદી ગભીર માદુ છે એવુ નાભળે ત્યારે એ એને તપાનવા જતા પોતાની તબિયતની એમને ચિતા ન રહેતી

એમના પત્ની તારાબહેન કહે, 'તમને કઈ થઈ જશે તો!'

'મને કઈ થવાનુ નથી મને સાચવવાની જવાબદારી ઉપરવાળાની છે ' ખૂબ શ્રદ્ધાથી જમનાદાસ કહેતા

અને એમની સાઠ વરસની ઉમર સુધી તો ઉપરવાળાએ એમને નાચવ્યા હતા અનેક દરદીઓને મોતના મુખમાથી બચાવેલા

અત્યારે અહીં ખબર કાઢવા આવનારમાથી કેટલાય નરેન્દ્રભાઈને કહેતા, 'મને તો ડૉક્ટર સાહેબે બચાવેલો ડૉક્ટર સાહેબે મને નવુ જીવન આપ્યુ હતુ આ આયુષ્ય તો ડૉક્ટર સાહેબનુ આપેલુ છે ઈશ્વર મારુ આયુષ્ય ડૉક્ટર સાહેબને આપે '

'નરેન્દ્રભાઈ કહે, 'ભાઈ બાપુજીએ તો એમનુ કર્તવ્ય બજાવેલુ, ઈશ્વરની મહેરબાની હતી તો તમે બચી ગયેલા

'તમે ગમે તેમ કહો ડૉક્ટર સાહેબ તો અમારે મન ભગવાનના દૂત છે '

લોકોના દિલમા બાપુજીનુ સ્થાન જોઈને નરેન્દ્ર ગળગળો થઈ જતો એણે અમેરિકા રહેલા બીજા બે ભાઈઓને કહ્યુ, 'આપણા બાપુજીને જોવા-સમજવા હોય તો અહી આવો '

'આપણા બાપુજી ઉમદા દિલના ડૉક્ટર છે તેથી એમના માટે લોકોને ભાવ હોય એ સ્વાભાવિક છે '

'અરે ભાવ નહી, ભક્તિ છે ભક્તિ આપણે એમના દીકરા થઈને એમનુ શુ સન્માન કરીએ છીએ અહી આવનારા એમને કેટલા સ્નેહ આદરથી પૂજે છે એ જોઈને હુ ધન્ય થઈ જાઉ છુ '

નરેન્દ્રને થયુ બાપુજી માટે અમે કઈ કર્યુ નથી એણે પૂછ્યુ, 'બાપુજી તમારા માટે અમે ભાઈઓ શુ કરીએ તો તમને સતોષ થાય?'

જમનાદાસ હસ્યા કઈ બોલ્યા નહીં

'બાપુજી તમે કહોને, અમે શુ કરીએ?' નરેન્દ્રએ ફરીથી પૂછ્યુ

'તમે કરી શકશો? તમારાથી એ નહી થાય '

'તમે કહો તો ખરા ' નરેન્દ્ર આગ્રહપૂર્વક બોલ્યો

'મારા દરદીઓની સારવાર મારા હૈયે એમની ચિતા છે પણ હુ જાણુ છુ તમે ત્યાની દુનિયા છોડીને અહીં આવી શકવાના નથી!

'બાપુજી, ત્યાની દુનિયા છોડવાની વાત જ નથી, મે ત્યાની દુનિયા છોડવાનો નિર્ણય કરી લીધો છે હુ અહી તમારા દવાખાનામા બેસવાનો છુ ત્યાની દુનિયા કરતા અહીની તમે વનાવેલી આ દુનિયા અનેકગણી સુદર છે મને આશીર્વાદ આપો આ દુનિયા મને સ્વીકારે '

જમનાદાસ દીકરાની વાત સાભળી આશ્ચર્યચકિત થયા, ભાવવિભોર થઈ ગયા બોલ્યા, 'બેટા તે મને પરમસુખ આપ્યુ છે '

- અવતિકા ગુણવત

"મારી પત્નીની યાદશક્તિ ભયકર ખરાબ છે "
કેમ એમને કશુ યાદ નથી રહેતુ ?"
"ના, યાર ! એને બધુ જ યાદ રહે છે "

o

"ત્રાણ અઠવાડિયાથી મે મારી પત્ની સાથે વાત જ નથી કરી "
"અરે ! પણ એવુ કેમ ?"
'મને વચમા બોલવાનુ પસદ નથી '

જોયેલું ને જાણેલું

સાચકલી વ્યક્તિ

શ્રી દલસુખભાઈનું બાણું વર્ષની વયે થોડા વખત પહેલાં ભાવનગરમાં અવસાન થયું. એમના સંપર્કમાં આવવાનું મારે બન્યું હતું. તેઓ નિષ્ઠાવાન શિક્ષક તેમ જ સરકારી - શૈક્ષણિકતંત્રમાં અધિકારી હતા. એમના નિવૃત્તિકાળમાં જૂના વિદ્યાર્થીઓ અને શાળાના શિક્ષકો મળતા અને પૂછતા. ''બાણું વર્ષે પણ આપ ટટ્ટાર ચાલી શકો છો અને તંદુરસ્તી જાળવી શકો છો તેનું રહસ્ય શું છે?'' દલસુખભાઈ જવાબ આપે: ''હું રોજ સવારે લીમડાંના તાજાં દસ પાન ચાવું છું અને આગલી સાંજે તાંબાના લોટામાં ભરેલું પાણી પી જાઉં છું. મારા મકાનમાં આરીઠાનું ઝાડ છે. વર્ષો સુધી એ અરીઠાનો નહાવામાં ઉપયોગ કરી શરીરને ચોખ્ખું રાખું છું. હું માનું છું કે સાબુથી તો ચામડીને નુકસાન થાય.''

મુ. મનુભાઈ પંચોળીને યાદ કરીને દલસુખભાઈએ કહેલું: ''ભાવનગર જિલ્લાની શિક્ષણ સમિતિના મનુભાઈ તે વખતે પ્રમુખ હતા. હું ભાવનગરમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ વિભાગનો અધિકારી હતો. આ જૂની વાત છે. શ્રી મનુભાઈએ એક વખત મને કહ્યું, એક શિક્ષકે લાંચની રકમ તમારી ઑફિસમાં આપીને ભાવનગર શહેરમાં પોતાની બદલી કરાવી છે. મેં તરત તપાસ કરાવી. મારા કલાર્કે મને ઑફિસનો રેકર્ડ બતાવ્યો અને કહ્યું કે ક્રમાનુસાર એ શિક્ષકનો વારો આવતો હોવાથી તેની બદલી થઈ છે. મને પણ એની ખાતરી થઈ. તેથી મેં કલાર્કને જ લોકભારતી, સણોસરા મોકલ્યા. કલાર્કે શ્રી મનુભાઈને સમગ્ર રેકર્ડ બતાવ્યો. તેથી તેમને સંતોષ થયો અને તેમને ખાતરી થઈ કે દલસુખભાઈના વહીવટમાં આવી ગોલમાલ નહીં થાય. આ વાત પછી પાંચ વર્ષના ગાળામાં આવી બાબતમાં મનુભાઈએ મને ક્યારેય પૂછ્યું નથી. મનુભાઈ સાથે કામ કર્યાનો મને આનંદ છે.

કોઈ વખત દલસુખભાઈ એમના કુટુંબની વાત કરતા. ''મારે છ દીકરીઓ અને એક દીકરો. મેં કોઈને ટપલીયે મારી નથી. મારા પિતાજી પણ શિક્ષક હતા. મેં પણ શરૂઆતનાં વર્ષોમાં શિક્ષક તરીકે કામગીરી બજાવેલી. મારામાં કુટુંબગત સંસ્કાર આવ્યા કે બાળકોને કાળજીથી, ધ્યાન રાખી ભણાવવાં ને સારો ઉછેર કરવો. આજે મારી દીકરીઓ, દીકરો અને એમનાં કુટુંબો સુખી છે. મારા મોટાભાઈ પંચાણું વરસના છે. ડૉક્ટર છે. તેમનું કુટુંબ પણ સુખી છે.'' શિક્ષક તરીકે પોતાની ગોંડલમાંની કામગીરી અંગે કહેલું: ''ત્યારે હું અંગ્રેજી ભાષા ભણાવતો. ભણાવવાની મને મજા પડતી. ત્યાંથી મારી બદલી તે વખતની સૌરાષ્ટ્ર સરકારે ભાવનગર જિલ્લાના નઈ તાલીમ અધ્યાપન મંદિર, ત્રાપજ બંગલે કરી હતી. અમને ચારેક શિક્ષકોને સૌરાષ્ટ્ર સરકારે છ મહિનાની તાલીમ લેવા સેવાગ્રામના હિન્દુસ્તાની તાલીમ મહાવિદ્યાલયમાં મોકલ્યા હતા. આર્યનાયકમજી અને આશાદેવી અમારું ત્યાં ખૂબ ધ્યાન રાખતાં.''

ત્રાપજ બંગલે હું આચાર્ય હતો ત્યારે

છાત્રાલયમા જ્યારે મિજબાની (ફીસ્ટ) હોય ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ મને આમત્રે ત્યારે મે કહેલુ કે "મિજબાનીમા તમે મારો ભાગે પડતો ખર્ચ લો તો જ ભાગ લઉ આ રીતે હુ વિદ્યાર્થીઓ સાથે આનદપૂર્વક ભાગ લેતો તે વખતના વિદ્યાર્થીઓ વર્ષો પછી મને મળે છે ત્યારે આદર દર્શાવે છે મને થાય છે કે આ વિદ્યાર્થીઓ જ મારી સાચી સપત્તિ છે "

આવા દલસુખભાઈની પુણ્ય સ્મૃતિને વદન!

- મણિભાઈ ના પડ્યા

મેઘની અટારીએ

અષાઢ મહિનો આવે અને કવિ કુલગુરુ કાલિદાસની મેઘદૂતની વિરહિણી યક્ષિણીની મનને યાદ આપે અષાઢી બીજ એટલે કચ્છનુ અને હાલારનુ નવુ વર્ષ લોકકવિએ એની ભાષામા એની યાદ આપવી છે

કાઈ ટહુક્યા મોરલા
અને વાદળ ચમકી વીજ
રાણાને નદિયે સભાર્યાં
આવી અષાઢી બીજ

ભૂતકાળમા એક કામે મારે શિલોગ જવાનુ થયુ હતુ ભારતના જુદા જુદા રાજ્યોના વેરહાઉસ કૉર્પોરેશનના મહામડળના ચૅરમૅનના નાતે અમારા મડળની વાર્ષિક મીટિંગ મેઘાલયના આમત્રણથી શિલોગમા રખાયેલ ત્યાના મૅનેજિંગ ડાયરેક્ટર હતા દેવેન બર્મન એ મૂળ ત્રિપુરાના

ત્રિપુરાના રાજ્યકુટુબને સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાત સાથે લગ્નનાતો ત્રિપુરાના એક કુવરી ભાવનગર મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિહજીના નાના ભાઈ અને પક્ષીવિદ ધર્મેન્દ્રસિહજી સાથે પરણાવેલા, તો માગ મિત્ર-સાથી દેવગઢ-બારિયાના રાજવી જયદીપસિહજીના માતુશ્રી પણ ત્રિપુરાના ભારતીય ફિલ્મજગતના સગીતકાર સચિન દેવ બર્મન પણ ત્રિપુરાના મ દેવેનનો ફોન આવ્યો ત્યારે સહેજ પૂછેલ કે, 'આપ બર્મન ફૅમિલીના કે?' એ કહે, 'હુ જયદીપસિહજીને પિછાણુ છુ '

મને મઘાલયની યાદ આવતા સાથે એના તે વખતના મુખ્ય દડક ડાર્વિન ડિગો ખાઉ આડવાત તરીકે યાદ આવી ગયા આ નાનકડા રાજ્યના પ્રતિનિધિએ ભોપાલમા મળેલ ભારતના બધા જ રાજ્યોના મુખ્ય દડકોની પરિષદમા એક નાનકડા સવાલ પર હગામો મચાવ્યા હતો કેન્દ્ર સરકારે બધા જ રાજ્યોના મુખ્ય દડકોની એક પરિષદ ભોપાલમા રાખેલ તેમા બધા જ રાજ્યોના સસદીય બાબતોના પ્રધાનોને પણ આમત્રણ આપેલ હુ ત્યારે કૉંગ્રેસ(ઈ)નો મુખ્ય દડક અને સ્વ શ્રી રતુભાઈ અદાણી પ્રધાન ઉપરાત, વિરોધ પક્ષ (કોગી-મોરારજી ગ્રૂપના) મુખ્ય દડક શ્રી સાલિમ રહેવર પણ તેમા ભાગ લેવા ગયેલા કેન્દ્રના સસદીય બાબતોના મત્રી શ્રી રાજબહાદુર તથા રાજ્યકક્ષાના મત્રી કેદારનારાયણ સિહ (કે એન સિહ) હતા મધ્ય પ્રદેશના મુખ્ય મત્રી ત્યારે શ્રી પી સી શેઠી હતા

કૉન્ફરન્સ હૉલમા બધાએ પોતપોતાની જગ્યા લીધી કે મેઘાલયના ડાર્વિન ઊભા થઈ ગયા કહે પ્રોસિડિંગ ચાલુ કરતા પહેલા મારા રાજ્ય મેઘાલયને થયેલ અન્યાય દૂર કરો રાજબહાદુરજીએ પૂછ્યુ, 'કયા હુઆ હૈ?''

ડાર્વિન કહે મેઘાલયનુ જે પાટિયુ મારી જગ્યાએ છે તેમા મેઘાલયનો સ્પેલિંગ ખોટો છે તમે MEGHLAY લખ્યુ છે, તેના બદલે MEGHALAYA જોઈએ તે સુધારા પછી જ પ્રોસિડિંગ શરૂ થવા દઈશ એ સ્થાન ઉપર ઊભા જ રહ્યા દોડાદોડી થઈ બધા હસતા હતા, પણ ડાર્વિન ગભીર મુખે કહેતા હતા આ મારાથી

સહન કેમ થાય?

બીજું સુધારેલું કાગળનું પાટિયું મુકાયું પછી જ પરિષદનું કામ શરૂ થયું. એ ડાર્વિન પછી મેઘાલયના મુખ્ય મંત્રી પણ થયેલા. પૂર્વનાં રાજ્યોમાં ત્રાસવાદની રંજાડ છે. પરંતુ શિલોંગ તો પૃથ્વી ઉપરનું સ્વર્ગ. જોયા પછી લાગ્યું કે સિમલાથી પણ રળિયામણું. પહાડ-ટેકરીઓની ગોદમાં લીલીછમ વનરાજી વચ્ચે તેના અત્યંત આધુનિક અને નાગા સંસ્કૃતિને અનુરૂપ બનાવાયેલાં જૂનાં મકાનો-મહેલો. ચારે બાજુ વૃક્ષનાં ઝુંડ, લહેરાવતાં વૃક્ષો-છોડો. મેઘાલયના પર્યટન વિભાગે એને પ્રવાસધામ બનાવી દીધું છે.

ખૂબ નાનકડું રાજ્ય. વસ્તી તો આપણા એક અમદાવાદ કરતાંય ઓછી. પણ સ્વાયત્ત રાજ્ય. એટલે એની વિધાનસભા. એના કેટલાક સભ્યો લોકસભા-રાજ્યસભામાં પણ ખરા. ધર્મ માત્ર એક જ: ખ્રિસ્તી. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ આદિવાસી વસ્તીમાં જઈ ચર્ચો સ્થાપ્યાં. નિશાળો-કૉલેજો બનાવ્યાં. ખાસા નાગાઓને ઉચ્ચ કેળવણી આપી. ઇંગ્લંડ મોકલીને પણ ઘણાને ભણાવ્યા અને પછી તો નર્યું અંગ્રેજીકરણ થઈ ગયું.

અમારા યજમાન મેઘાલય રાજ્યના સહકાર ખાતાના પ્રધાન બૅરિસ્ટર હતા. એમનાં પત્ની પણ પ્રધાન હતાં. એ પણ બૅરિસ્ટર હતાં. બંને ઇંગ્લંડમાં ભણતાં ભણતાં પરણી ગયેલાં.

શિલોંગમાં ફાઇવસ્ટાર હોટલો છે. અમારો બધાનો ઉતારો આવી એક હોટલમાં હતો ત્યાં સંદેશો મળ્યો કે કેન્દ્રની પોલીસ ટ્રેનિંગ કૉલેજના વડા રેનેસન તમને મળવા માગે છે. રેનેસન ગુજરાતમાં અમદાવાદમાં પોલીસ કમિશનર હતા નવનિર્માણની લડત વખતે. એટલે પરિચયમાં આવેલ. બાહોશ પોલીસ અફસર. હું ખુશ થઈ ગયો. રહેવરે ફોન જોડી આપ્યો. સામે છેડે રેનેસન હતા. કહે, ક્યારે મળવા આવું? મેં કહ્યું: એમ કરો, સાંજે ડિનર ઉપર જ આવો. મને કહે: મારાં પત્ની પણ આવે ને? મેં કહ્યું: હું એકલો જ આવ્યો છું. પણ મારા બીજા મિત્રો સપત્ની આવ્યા છે. જરૂર બંને આવો.

ક્યાં અમદાવાદના નવનિર્માણના એ દિવસો અને ક્યાં શાંત શિલોંગમાં આ મિલન! કૉન્ફરન્સ તો પતી. સાંજે મેં સાહજિક રીતે પૂછ્યું કે તમે આ પ્રદેશનું નામ મેઘાલય કેમ રાખ્યું? જવાબ મળ્યો કે અહીં વરસાદી વાદળાં ઝળૂંબે છે - મેઘની અટારી જેવાં - એટલે કદાચ મેં કહ્યું: ઝળૂંબતાં વાદળાં જોવા મળે? યજમાન મંત્રીનાં પત્ની કહે જરૂર, પણ તે માટે શિલોંગ હિલ પર વહેલી સવારે જવું પડે. મેં કહ્યું: જરૂર જઉં, કોઈ લઈ જાય તો. એ કહે તમને અચંબો થશે, પણ મેં કાલિદાસના 'મેઘદૂત'ની વાત સાંભળી છે. મનેય ઝળૂંબતાં વાદળાં બહુ ગમે છે. અમે તમને સવારે સાડા ચાર વાગ્યે લેવા આવીશું.

સવારના ચાર વાગ્યે હું તૈયાર થઈ ગયો. બંને આવ્યાં અને શિલોંગ હિલ લગભગ આઠ કિ.મિ. દૂર હતું ત્યાં પહોંચ્યાં. શિલોંગ હિલ ઉપર લશ્કરી વાયરલેસ મથક અને ચોકી હતાં. ત્યાં જવા માટેની મંજૂરી યજમાને મેળવી લીધેલ એટલે સડસડાટ મોટર ઉપર ચડવા માંડી. વચ્ચે એક જગ્યાએ રોકાઈ ત્યાં લશ્કરી અધિકારી અમારી રાહ જોતા હતા. અમને ઉતાર્યા અને આ ભાઈ પણ અમારી સાથે જવા માટે ગોઠવાયા.

શિલોંગ હિલ ઉપર તો વાદળાંઓની દોટાદોટ ચાલતી હતી. એક પછી એક. કોઈક સામાન્ય કાળાં, વધુ કાળાં વાદળો પકડદાવ રમતાં હતાં. અમે ઊતર્યા. ટોચ ઉપર સરસ મેદાન બનાવ્યું હતું. એક છેડે મને ઊભો રાખ્યો. બીજે છેડે યજમાનો. મેજર કહે: દેખો, અબ કૈસા

લગતા હે

વાદળુ જાણે મને ભ઼કાયુ એની ભીનાશ મને સ્પર્શી વાદળુ આગળ ગયુ અને યજમાનોને ઢાકી દીધા એમના માથા દેખાય તો નીચેનો ભાગ ન દેખાય વાદળુ જાણે ચીટબાઈ વળ્યું પછી એમનો શરીરનો નીચેનો ભાગ જોવા મળે, માથા ખોવાઈ જાય એ વાદળોમા હુ અવર્ણનીય આનદ અનુભવી રહ્યો મને થયુ કવિ કાન્તિદાસ જરૂર અહી આવ્યા હશે આ રમત સતાકૂકડી પકડદાવ તો ચાલ્યા જ કરત ત્યા મેજરનો અવાજ આવ્યો ચલિયે સા'બ, નાસ્તા તૈયાર હે આ લશ્કરી પરિવારે ટોચ ઉપર જ નાસ્તાની વ્યવસ્થા કરી હતી આમ તો એ બધા માસાહારી હતા અને હુ ચુસ્ત શાકાહારી પણ યજમાને અગાઉથી ખબર આપેલ એટલે મારી ડિશમા વેજિટેબલ કટલેટ પોટેટો ચિપ્સ મુકાયા ફોલ્ડિંગ ખુરશીઓ અને ફોલ્ડિંગ ટેબલ નાનકડુ વૃદ અને આ આનદ

મને થયુ, પ્રદેશનુ નામ રાખનારે યોગ્ય જ રાખ્યુ છે

મેઘના આનદે,
મેઘની અનારીએ

અષાઢના વાદળા ગોરભાય છે આકાશમા ભગવાન ગેડીદડે રમે છે વીજળી ચમકે છે અને દર અષાઢે આ યાદ તાજી થાય છે

- નરેન્દ્રસિંહ ઝાલા

વાત સ્વમાનની

વાત નાની પણ સ્વમાનની છે અમારી સોસાયટીમા સાફસફાઈ કરવા માટે નિયમિત રીતે એક દપતી આવે બધાને તેમના પર હમદર્દી દરેકના ઘરમાથી એકત્રિત કચરો તેઓ લઈ જાય સોસાયટીના એક વ્યવહારકુશળ બહેને તેમને કહ્યુ, "આપણી સોસાયટી મોટી છે તમે આ સોસાયટીના પણ માનવતાની દષ્ટિએ સભ્ય કહેવાઓ તમે રાત્રે જો વાળુમા ભાગ માગો તો આવડી મોટી સોસાયટીમાથી તમને એક ટકનુ ભોજન તો જરૂર મળી રહે" આમ વાળુ ભાગની પ્રથા અમારી સોસાયટીમા શરૂ થઈ

હવે બન્યુ એવુ કે મારા ઘરે છેલ્લા દસ વર્ષથી એક જ કુટુબના સભ્યો કામ કરે તેમા યુવાન પુષ્પા લગ્ન કરીને સાસરે ગઈ પુષ્પા ટણીવાળી અને સ્વમાની પણ ખરી હુ વધારાનુ ભોજન આપુ તોપણ તે ન લે" સજોગોએ કરવટ બદલી પુષ્પા પાચ બાળકોની માતા બની પહેલા બાળક પછી મે તેને કુટુબનિયોજનના મહત્ત્વની વાત સમજાવી વધારે બાળકો હશે તો તુ કેવી રીતે તેનુ પાલનપોષણ કરી શકીશ અને અમુક અતરે બીજુ બાળક હોય તો સારુ તે સમજાવ્યુ, પણ તે સમજી નહી નિરક્ષર જ રહી તેની કાકાની દીકરી સાત ધોરણ ભણી એટલે તેનાથી તે ચડિયાતી બની પુષ્પાના ઘરમા ગરીબાઈએ ભરડો લીધો ગરીબાઈની નાગચૂડમાથી તે મુક્ત થઈ શકી નહી તેનો પતિ પણ દારૂડિયો તે દુખના દરિયામા ડૂબેલી પણ સ્વમાની ભારે કોઈક વખત તે ખોટુ પણ બોલે એ કહે કે મારી મોટી દીકરીને ભણવા કાજે હૉસ્ટેલમા મૂકી દઈશ મે સાભળ્યુ એવુ કે તે અનાથાશ્રમમા મૂકવા માગતી હતી, કારણ કે તે ભરણપોષણ કરી શકે તેમ ન હતી સમજણશક્તિનો અભાવ પણ ભીખ માગવાની વાત આવતા તે ચીડથી ચિત્કારી ઊઠતી

એક વખત તે મને મળવા આવી પોતાની ગરીબાઈની વાતો કરતા આખમા મેઘ ઊમટ્યા મે કહ્યુ, "તુ જો, તારી પરિસ્થિતિ દિનપ્રતિદિન ખરાબ થતી જાય છે મજૂરીની રોજી તો તને મળે છે પણ તારુ શરીર ઘસાતુ જાય છે તુ પણ "વાળુ" લેવા રાત્રે નીકળતી હોય તો તારા

કુટુંબનું ભરણપોષણ એક ટંક પૂરતું દરરોજ મળે. આ તો હું તને સૂચન કરું છું. જો, તારો વર દાડિયો છે. મહિને પાછો આવે, કોઈક વખત તું કહે છે તેમ વધારે વખત પણ લાગે. વિચાર તો ખરી.'' આમ કહેતી હતી ત્યાં તે બોલી, ''બહેન, ખાણું લેવા નીકળવું એટલે વાટકો ને થાળી લઈને ભીખ માગવી. અમે ભિખારી નથી. ભીખ માગવી પડે તે તો મને જરાયે ન ગમે. બહેન, અમે તો મહેનત કરીએ.'' હું તો અચંબાથી સાંભળતી જ રહી. આટલી વસમી ગરીબી અને છતાંય કાખમાં છોકરું લઈને મજૂરીએ જાય પણ સ્વમાનનો રોટલો જ ખાય. વાત સાવ નાની પણ સ્વમાનની! મજૂરી કરનાર બહેનની કેવી ખુમારી!

- ભારતી ભટ્ટ

શિક્ષક રાહ ચીંધે છે

અમારા મુરબ્બી શ્રી રતિભાઈ ગોંધિયા અવારનવાર અમને સારાં પુસ્તકો ભેટ મોકલાવે. થોડા દિવસો પહેલાં એમણે ''વંચિતોના વાણોતર'' પુસ્તક મોકલાવ્યું. બાંગ્લાદેશની ગ્રામીણ બેંકના સ્થાપક મુહમ્મદ યુનુસની આત્મકથા છે. પરંતુ એને આત્મકથા કહેવા કરતાં બહેનોની શક્તિમાં અખૂટ વિશ્વાસ મૂકી ''તેરો કોઈ નહીં રોકણહાર'' સ્વરૂપે નારીશક્તિની કથા કહેવી જોઈએ.

મુહમ્મદ યુનુસ, ચિત્તાગોંગ યુનિવર્સિટીના અર્થશાસ્ત્રના અધ્યાપક. પરંતુ યુનિવર્સિટીની ભવ્ય ઇમારતોના વર્ગખંડમાં ફક્ત સિદ્ધાંતો ભણાવતા અધ્યાપક નહીં. એનું હૃદય અનુકંપાથી ભરેલું - ગરીબો અને ખાસ કરીને બહેનો માટે કંઈક કરી છૂટવાની ભાવનાવાળા, એક સ્વપ્નદ્રષ્ટા - કર્મશીલ.

બાંગ્લાદેશ - દુનિયાના ગરીબ દેશોમાંનો એક ગણાય છે. ૧૯૭૪ના ભયંકર દુષ્કાળમાં લોકો ભૂખમરાથી મરવા લાગ્યા. મુહમ્મદ યુનુસ આ જોઈ દ્રવિત થઈ ગયા. તેમણે લખ્યું છે ''લોકો માટે મરવાના ઘણા રસ્તા છે. પરંતુ ભૂખમરાથી મરવું એ સૌથી અસ્વીકાર્ય માર્ગ છે.'' સંવેદનશીલ પ્રા. યુનુસ પોતાના વિદ્યાર્થીઓ સાથે યુનિવર્સિટીની નજીક આવેલ જોબરા ગામના ગરીબ કુટુંબોને મળે છે. સુફિયા બેગમની મુલાકાત અને તેની કંગાલિયત જોઈ, આખો દિવસ મહેનત કરી વાંસના સ્ટૂલ બનાવ્યા પછી ફક્ત ૫૦ પૈસા જ મેળવતી જોઈ તે હચમચી ગયા. આવી પરિસ્થિતિમાંથી શું માર્ગ નીકળી શકે? પ્રાધ્યાપક યુનુસ આ ચિંતન કરતા રાતોની રાત સૂઈ ન શક્યા. એમાંથી જન્મ્યો લઘુધિરાણનો ખ્યાલ - ગ્રામીણ બેંકનો ખ્યાલ.

પ્રા. યુનુસ દૃઢપણે માને છે કે ગરીબીથી મુક્ત એવું વિશ્વ સર્જાઈ શકે તેમ છે. તેઓ સ્વપ્નદ્રષ્ટા અને કર્મશીલ તરીકે એવા વિશ્વનું નિર્માણ ઇચ્છે છે કે જ્યારે ગરીબી સમાજનું નહીં પણ સંગ્રહાલયનું અંગ બની જાય. આખા પુસ્તકમાં ગરીબ પ્રત્યેની એમની સંવેદનશીલતાનાં પાને પાને દર્શન થાય છે.

ફક્ત સંવેદનશીલ હોવું પૂરતું નથી. કર્મશીલ થવું જરૂરી છે. પ્રા. યુનુસે એ સંવેદનશીલતાને કાર્યમાં પરિણીત કરી અને એમાંથી ઊભી થઈ લઘુધિરાણની એક વિરાટ સંસ્થા ગ્રામીણ બેંક.

પ્રાધ્યાપક યુનુસ બાંગ્લાદેશની ગરીબ, પછાત, અભણ બહેનોને - લઘુધિરાણ આપવાની યોજના લઈ બેંક પાસે જાય છે. પણ જામીનગીરીમાં જાત સિવાય બીજી કોઈ ચાવણ જ જેની પાસે નથી એને ધિરાણ કોણ આપે? વળી, બાંગ્લાદેશનો રૂઢિચુસ્ત મુસ્લિમ સમાજ જ્યાં સ્ત્રીને સીધું ધિરાણ આપવાની કલ્પના જ ના થઈ શકે. વળી રૂઢિચુસ્ત મુલ્લાઓનો પણ

વિરોધ - અરે! જેને ધિરાણ આપવાનુ છે તેવી મહિલાઓના પરિવારનો પણ વિરોધ આવા અનેકવિધ વિરોધો વચ્ચે પ્રા યુનુન કાર્ય શરૂ કરે છે કોઈ કાચોપોચો માણસ નિરાશ થઈ હટી જાય પણ પ્રાધ્યાપક યુનુન જુદી માટીના બનેલા છે એ નિરાશ થયા વિના મહિલાઓમા ગરીબ અને પછાત મહિલાઓમા વિશ્વાસ રાખી કાર્ય કર્યે ગયા અને લાબા સઘર્ષ પછી સફળ થયા વિશ્વ બેંકથી લઈ અનેક આતરરાષ્ટ્રીય ધિરાણ સસ્થાઓએ આ અદ્ભુત પ્રયોગને બિરદાવ્યો એટલુ જ નહીં પણ પ્રાધ્યાપક યુનુને જ્યારે પ્રારભમા "ગ્રામીણ બેંક"નો વિચાર બાગ્લાદેશમા મૂક્યો ત્યારે, 'આવી બેંક ચાલી જ ન શકે' 'આવો વિચાર વ્યવહારુ નથી' એમ કહી આ વિચારની હાસી ઉડાવનાર વ્યાપારી બેંકોએ જ ગ્રામીણ બેંકના બૉન્ડ ખરીદવાના દિવસો આવ્યા તે એક સિદ્ધિ છે આનો અર્થ એ થયો કે લઘુ ધિરાણની બેંક એ સફળતાથી ચલાવાય તો એ મૂડી બજારમાથી નાણા ઊભા કરી શકે છે અને ગરીબીની રેખા નીચે જીવતા લોકોની સખ્યા ઝડપભેર ઘટાડી શકે છે અને વિકસિત દેશોમા જેની તાતી જરૂર છે એ સામાજિક પરિવર્તન લાવી શકે છે અને વસતિવૃદ્ધિને આપોઆપ રોકી શકે છે

આ 'ગ્રામીણ બેંક' ૧૯૯૯ના ઑગસ્ટ સુધીમા ૨૨ ૯૦ લાખ સભાસદોને એકદર રૂપિયા ૧૨ હજાર કરોડનુ સરળ, જામીનગીરી વગરનુ ધિરાણ કરનારી બેંક માત્ર નથી, પણ એ તો એક વિકાસનુ આદોલન બની ગઈ છે અને વિકાસ પણ ગરીબીની રેખા નીચે જીવતી જનતાનો આ પ્રયાગ હવે બાગ્લાદેશ બહાર જગતના અન્ય દશોમા આફ્રિકામા ૨૨ દેશોમા, એશિયાના ૧૬ દેશોમા, અમેરિકામા ૧૫ દેશોમા અને યુરોપના પાચ દેશોમા સફળતાપૂર્વક ચાલે છે

હવે એ કાર્યક્રમ માત્ર ધિરાણના ન રહેતા ઘર માટેની લોનથી લઈ ગ્રામીણ ફિશરીઝ ફાઉન્ડેશન ગ્રામીણ ફોન લોકોનુ ફડ ગ્રામીણ ટ્રસ્ટ સુધી વિસ્તરેલ છે

પ્રાધ્યાપક યુનુસ લખે છે "ગ્રામીણ બેંક"મા કામ કરવાના મારા અનુભવે મારામા મનુષ્યોની સર્જકતામા અપ્રતિમ શ્રદ્ધા ઊભી કરી છે તે મને એમ માનવા પ્રેરે છે કે મનુષ્યો કઈ ભૂખમરો અને ગરીબી સહન કરવા માટે જન્મ્યા નથી હુ ઊડે ઊડે અને મક્કમપણે એમ માનતો થયો છુ કે આપણે ઇચ્છીએ તો ગરીબીથી મુક્ત એવા જગતનુ નિર્માણ કરી શકીએ એમ છીએ હુ એક ખોખા સપના તરીકે આવુ માનતો થયો નથી પરતુ "ગ્રામીણ બેંક"ના મારા કામના અનુભવના આધારે આ તારણ પર આવ્યો છુ માત્ર લઘુ ધિરાણ કઈ ગરીબીનો અત લાવી નહી દે ધિરાણ તો એક દરવાજો છે કે જેના થકી લોકો ગરીબીમાથી છટકી શકે ગરીબીમાથી છટવા માટે બીજા અનેક દરવાજાઓ અને બારીઓ સર્જી શકાય તેમ છે

પ્રાધ્યાપક યુનુસ આપણને સહુને આહ્વાહન આપતા જણાવે છે કે "તમે ક્રાતિકારી, ઉદારમતવાદી કે પછી રૂઢિચુસ્ત હોઈ શકો છો, તમે યુવાન કે વૃદ્ધ હોઈ શકો છો, પરતુ આપણે સહુ આ પ્રશ્ને એકસાથે મળીને કામ કરી શકીએ તેમ છીએ એના વિશે જરા વિચારી જુઓ

એક શિક્ષક - સવેદનશીલ શિક્ષક સહુ શિક્ષકમિત્રોને રાહ ચીંધે છે કલ્પનાતીત કામ કરીને નવી દિશા બતાવે છે શિક્ષણમા પડેલા સહુ કોઈએ આ પડકાર ઝીલી લેવા જેવો છે ચાલો, સાથે મળી કઈક કરી બતાવીએ

પ્રાધ્યાપક યુનુસને અનેકોના સલામ!

– ગુલાબભાઈ જાની

સન્માનથી ફરી નોકરીમાં લેવી પડી. ભારતના તળ ગામડાના કૂવાનું પાણી પીનારી ગુજરાતણોએ મદાંધ સત્તાધીશોને ભૂ પાયું.

આમ, પરદેશમાં ઈતિહાસનું એક ઉજ્જ્વળ પ્રકરણ ગરવી ગુજરાતણને લીધે લખાયું.

('સંદેશ'માંથી સાભાર) – વર્ષા અડાલજા

ભારત-ચીન સંબંધો

દુનિયામાં વધુમાં વધુ વસતિ ધરાવતા બે દેશો ભારત અને ચીન. એશિયાના બે મહાન દેશો- ભારત અને ચીન. દુનિયાની જૂનામાં જૂની બે સંસ્કૃતિ ધરાવતા દેશો-ભારત અને ચીન. દુનિયાની બે પડોશી અણુસત્તાઓ – ભારત અને ચીન. આ બંને દેશો રાજકીય અને આર્થિક ક્ષેત્રે આંતરરાષ્ટ્રીય ફલક ઉપર એક થાય તો દુનિયાની કોઈ સત્તા તેના પડકારને અવગણી શકે નહીં. ઈન્ડોનેશિયાના પ્રમુખ વાહીદની આ માન્યતાની ઉપેક્ષા કરી શકાય તેમ નથી. પ્રમુખ વાહીદના માનવા પ્રમાણે ઈન્ડોનેશિયા, ભારત, ચીન, જાપાન અને સિંગાપોર આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે એક થઈને કામ કરે તો ફક્ત એશિયાઈ નહીં પરંતુ સારાએ વિશ્વની કાયાપલટ થઈ જાય.

પંડિત નેહરુની આ દૃષ્ટિ હતી જેના પરિપાકરૂપે હિંદી-ચીની ભાઈ-ભાઈનો નાદ આપણા દેશમાં ચાલ્યો. આ ભાઈ-ભાઈની સગાઈએ ચીનના હિતમાં ઘણું કામ કર્યું. ચીનને યુનોની સિક્યુરિટી કાઉન્સિલમાં સ્થાન આપવા અમેરિકા, બ્રિટન અને યુરોપના દેશો તૈયાર હતા નહીં. છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધમાં જર્મન-જાપાન સામેના યુદ્ધમાં જે પાંચ દેશોએ અગ્રભાગ લીધો તેમાં ચીન હતું જ પરંતુ તે છતાં આ સ્થિતિ હતી. તે સામે મોટી લડત કોઈએ આપી હોય તો તે ભારતે આપી હતી. તિબેટમાં ભારતીય લશ્કર બ્રિટિશ સાથેના જૂના કરાર મુજબ રાખવાનો ભારતને હક્ક હતો છતાં સરદાર પટેલના અભિપ્રાય વિરુદ્ધ જઈને નેહરુજીએ તિબેટ ઉપર ચીની સાર્વભૌમત્વને સ્વીકારી ભારતીય લશ્કર ત્યાંથી ખસેડવાનું કબૂલ કર્યું. આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં ચીનને આગળ લાવવામાં પંડિતજીએ 'મોટાભાઈ'નું કામ કર્યું. પરંતુ આ બધાના બદલામાં ચીને ભારત પર આક્રમણ કરી ભારતીય પ્રદેશનો મોટો ભાગ હસ્તગત કર્યો અને હજુ પણ તે બાબતની વાટાઘાટ ટાળ્યે જાય છે. બીજી બાજુ પાકિસ્તાને આક્રમણ કરી કાશ્મીરનો ઉત્તર ભાગ ગેરકાયદેસર કબજે કર્યો છે તેમાં રસ્તો કરી ચીનના દક્ષિણ-પશ્ચિમ ભાગો માટે મધ્ય-એશિયા તથા સમુદ્ર સાથેનો વ્યવહાર સરળ કરી આપ્યો. વર્લ્ડ ટ્રેડ ઑર્ગેનિઝેશન (W.T.O.)માં ચીનને સ્થાન મળતું નહોતું તે બાબતમાં પણ હાલમાં ભારતે ચીનને સ્થાન મેળવવાના પ્રશ્ને ટેકો આપ્યો. આ રીતે આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ચીનને દરેક પ્રકારનો ટેકો ભારત આપતું આવ્યું છે. પરંતુ ભારતને યુનોની સિક્યુરિટી કાઉન્સિલમાં સ્થાન આપવાના પ્રશ્ને હજુ સુધી ચીનનો ટેકો મળી શક્યો નથી. જ્યારે જર્મની, ફ્રાંસ અને બ્રિટન ટેકો આપવા તૈયાર છે. ભારત સાથેની મૈત્રીના પુરસ્કાર રૂપે ચીને ભારત પર આક્રમણ કરી તેનો પ્રદેશ તો પચાવી પાડ્યો પરંતુ તેટલેથી જ નહીં અટકતાં પાકિસ્તાનને ભારત વિરુદ્ધ અણુસંસ્થાનો સ્થાપવા તથા અણુશસ્ત્રો તેમ જ તે શસ્ત્રો ધાર્યા સ્થળે વાપરી શકાય તે માટેનાં મિસાઈલોનાં જરૂરી સાધનો પૂરાં પાડવા પૂરી મદદ કરી છે તેથી પણ આગળ જઈ મ્યાનમાર(બર્મા)ની હદમાં ભારતને પહોંચી શકે તેવી રીતે અણુશસ્ત્રો ગોઠવ્યાં છે. આથી આપણા સમાજમાં બને છે તેમ ભાઈ-ભાઈ વચ્ચેની દુશ્મની જ વધુ પ્રખર હોય છે તે વાત આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ચીને સાબિત કરી છે.

આ સંજોગોમાં હાલમાં આપણા રાષ્ટ્રપતિની

ચીનયાત્રાને ઘણુ જ મહત્ત્વ અપાયુ છે તેઓની યાત્રા હવે પૂરી થઈ છે અને હમેશ બને છે તેમ આવી યાત્રાઓ 'સફળ' થઈ છે તેવો પ્રચાર આ વખતે પણ થયો છે આ યાત્રા કેટલે અશે સફળ થઈ છે તે તો તેની શુ ફલશ્રુતિ છે તેના ઉપરથી જ નિર્ણીત થઈ શકે તેની ફલશ્રુતિ બે વિષયો પરત્વે જ છે તે (૧) બને દેશો વચ્ચેના વ્યાપારી સબધોમા પ્રગતિ (૨) આતકવાદને કાબૂમા લેવાની જરૂરિયાત આ બને વિષયોમા જરૂર પ્રગતિ થઈ છે પરતુ તેથી આ યાત્રા 'સફળ' થઈ છે તેમ કહેવુ અતિશયોક્તિભર્યુ છે

ચીન સાથેના આપણા અગત્યના પ્રશ્નો જે તાત્કાલિક હલ કરવા જેવા છે તે નીચે મુજબ છે

(૧) યુનોની સિક્યુરિટી કાઉન્સિલમા કાયમના સભ્ય તરીકે ભારતનુ સ્થાન અને તેમા ચીનનો ટેકો (૨) જે પ્રદેશ આપણા ઉપર આક્રમણ કરી ચીને પચાવી પાડ્યો છે તે અગેનુ સમાધાન અને સિક્કીમ ભારતમા ભળ્યુ તેનો ચીને સ્વીકાર કર્યો નથી, તે અગેનો પ્રશ્ન (૩) અણુશસ્ત્રબધીના કરારોમા સહી કર્યા બાદ પણ પાકિસ્તાનને અણુશસ્ત્ર સજ્જ કરવાના ચીનના પ્રયત્નો

આ ત્રણ પ્રશ્નોમાથી એક પણ પ્રશ્ન અગે ચીને મચક આપી નથી, કારણ કે ચીન એશિયામા પોતે એક જ મહાન સત્તા છે અને ભારત તેમા તેનુ હરીફ છે તેમ માને છે તેમ જ હાલમા ભારતે દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયામા નવો રસ લેવાનુ શરૂ કર્યું છે તેમા એક તો વિયેટનામ સાથે ભારતીય નૌકાદળે સયુક્ત કાર્યવાહી શરૂ કરી છે તે અને સાઉથ ચાઈના સી(દક્ષિણ ચીની સમુદ્ર)મા જાપાન તથા બીજા દેશોના સહકારથી સયુક્ત ચાંચિયાગીરીવિરોધી કાર્યવાહી પણ શરૂ કરી છે જે ચીનને પસદ ન હોય તે સ્વાભાવિક છે

તિબેટના પ્રશ્ને પણ હજુ ભારત ચીન સાથે સપૂર્ણ સમતિ થઈ નથી દલાઈ લામાને ભારતે આશ્રય આપ્યો છે તેનુ ચીનને ઘણુ દુ ખ છે પરતુ ભારતે એટલી વાત કબૂલ રાખી છે કે તિબેટ ચીનનો એક સ્વાયત્તતા ભોગવતો હિસ્સો છે આ સ્વાયત્તતા કેટલે અશે હોય તે દલાઈ લામા તથા ચીન વચ્ચેનો પ્રશ્ન છે કદાચ ચીન તિબેટ ઉપર હાલ ભોગવે છે તેવી સપૂર્ણ સત્તા ચાલુ રાખવા ઇચ્છતુ હોય જે દલાઈ લામાને મજૂર ન હોય તેવુ શક્ય છે પરતુ તેમા ભારત કશુ કરી શકે નહીં તે પણ સ્પષ્ટ છે

દુનિયા આખીના તમામ રાજદ્વારી પુરુષોમા ચીન દેશના રાજદ્વારીઓ વધુમા વધુ ખધા, લુચ્ચા અને કાર્યલક્ષી છે તે સમજે છે કે જે દેશ આર્થિક સધ્ધરતા અને સરસાઈ ભોગવે છે તેની સત્તા અણુશસ્ત્રની સત્તા કરતા પણ વધુ છે આથી, તેની કહેવાતી સામ્યવાદી પદ્ધતિને પણ બાજુએ મૂકીને તેણે મૂડીવાદી પદ્ધતિ મુજબનુ આર્થિક ઉદારીકરણ સ્વીકાર્યું અને એકપક્ષીય બિનલોકશાહી વ્યવસ્થા પદ્ધતિનો લાભ લઈ આ ઉદારીકરણનો અમલ કડક બનાવ્યો જે ભારતની 'સસદીય લોકશાહી'મા શક્ય નથી

જ્યા સુધી ચીનને લાગેવળગે છે ત્યા સુધી આ જાતની આર્થિક અને વ્યાપારી વ્યવસ્થાથી ચીનને એટલો મોટો આતરરાષ્ટ્રીય ફાયદો થયો છે કે અમેરિકાની સ્થાપિત નીતિની વિરુદ્ધ ખુલ્લખુલ્લા તે કામ કરે છે છતા તેની સાથેના વ્યાપારી સબધો જાળવી રાખવા અમેરિકા તેની સામે કોઈ પણ પગલા ભરી શકતુ નથી આજે ચીની બનાવટની વસ્તુઓ અમેરિકન ઘરોમા સસ્તી કિમતે અને સારી ક્વૉલિટીની એટલી ભરાય છે કે ચીન સાથેના આ વેપારથી ક્લિન્ટનનુ રાજ્યતત્ર ત્યાનો ફુગાવાનો દર (in flation rate) ઘણો જ નીચો રાખી શક્યુ છે

સામાજિક ક્ષેત્રે છેલ્લા પચાસ વર્ષોમા દેશમા મૃત્યુની સખ્યા દર હજારે ૩૦ની હતી તે ઘટીને ૯ ૫ની થઈ અને બાળમૃત્યુની સખ્યા હજારે

નદીમાંથી બે બેડાં પાણી લાવી પીપળાને પાતાં. પછી પૂજા કરતાં. સાંજે તુલસીક્યારે તેમ જ પીપળાને થડે જોડ દીવા ધરી પગે લાગતાં. વૃક્ષપ્રીતિ અને વૃક્ષ-આદરનો એ સમગ્ર પ્રસંગ 'કુટુંબના વડીલ'માં વાંચીએ છીએ ત્યારે થાય છે કે કેવા જીવનપોષક રિવાજો હતા, કેવા સંસ્કારો હતા! આપણી ધરતીમાંથી આ બધું કેવી રીતે ઊગી નીકળ્યું? કોનો એ પુણ્ય પ્રતાપ? આજના વિપરીત કાળમાં ત્યાંની એ ધરતીમાં પુણ્યાઈની એવી સરવાણી વહેતી હશે ખરી? - એવા પ્રશ્નો આપણા મનમાં જાગે. કલ્પનાકથા કરતાં સત્યનિરૂપણ ક્યારેક વધુ રોમાંચક હોય છે એવો અનુભવ 'સત્ત્વશીલ'ના વાચન દરમિયાન થયા કરે છે.

જીવન જીવવાની કળાની ચાવીઓ 'સત્ત્વશીલ'ના વાચનમાંથી અનેક સ્થળે પ્રાપ્ત થયા કરે છે. જીવન જીવવાની કળા એટલે માત્ર બહારનો શિષ્ટાચાર નહીં, પરંતુ આંતરિક અભિજાત્ય (ખાનદાની)માંથી પ્રગટ થતી સંસ્કાર સુવાસિત જીવનપદ્ધતિ. મારું ચાલે તો ગુજરાતની શાળાઓમાં મુકુન્દરાય પારાશર્ય લિખિત 'સત્ત્વશીલ'ના કેટલાક પ્રસંગોનો પૂરક અને પ્રેરક વાચનસામગ્રી તરીકે સમાવેશ કરું.

શ્રી પ્રભાશંકર પટ્ટણી વિશેના લેખો 'સત્ત્વશીલ'માં સમાવાયા છે. એ લેખોનું આપણે સેવન કરવાનું છે, અનુભવવૃદ્ધનું સેવન કરતા હોઈએ તે રીતે. સામે બેઠેલી વ્યક્તિ પ્રભાશંકરભાઈ સામે ભારોભાર કડવાશ વ્યક્ત કરતી હોય ત્યારે પણ પ્રભાશંકરનું અપાર ઔદાર્ય જોવા મળે છે. ધીરજ અને ક્ષમાભાવ પ્રગટ કરવામાં પ્રભાશંકરભાઈ સંતત્વની કક્ષાએ પહોંચે છે. સ્વઆગ્રહથી મુક્ત થઈ સામી વ્યક્તિના દૃષ્ટિબિંદુથી વાત સમજવાનો પ્રભાશંકરભાઈનો અભિગમ હતો. રાજ્યશાસક પ્રભાશંકરની શિક્ષણવૃત્તિ દર્શાવતા પ્રસંગો રસપ્રદ જણાય છે. ધીરગંભીર, સ્થિર, પોતાના આસન ઉપર અડોલ રહેનાર પ્રભાશંકરભાઈનું ચિત્ર આપણા ચિત્તમાં વસી જાય છે. એવી જ છબિ આપણા હૃદયમાં અંકિત થઈ જાય છે. ભાવનગરના પુણ્યશ્લોક નરેશ કૃષ્ણકુમારસિંહજીની, દેવજીભાભાની - નાના ગણાતા મોટા માણસની - મોટાઈનું ચિત્રણ પણ ઘણું સ્મરણીય છે. ઝંડુ ભટ્ટજી, વૈદરાજ સુંદરજી ઝીણા, રાજવી ભગવતસિંહજી ઇત્યાદિ વિષયક ચિત્રો ધ્યાનપાત્ર છે. ગોંડલના રાજવી ભગવતસિંહજીની મહત્તા લેખક દર્શાવે છે. વડોદરાના ખુદ શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ જેવા મહારાજા પોતાના અમલદારોને કહેતા કે, 'કુશળ રાજવહીવટ કેમ થાય તે શીખવા માટે ગોંડલ જાઓ.' સાથે એ જ લેખના સમાપનમાં ગોંડલના એ રાજવીની સાંભળવા મળેલ મર્યાદાનો મૃદુતાપૂર્વક તટસ્થભાવે શ્રી પારાશર્ય ઉલ્લેખ કરે છે.

હકીકતને વફાદાર રહી, રસપ્રદ રીતે પ્રસંગ આલેખવાની મુકુન્દરાય પાસે કુશળતા છે. રેખાચિત્રના કેન્દ્રમાં રહેલી વ્યક્તિની વાત કરતી વખતે આજુબાજુનું સામાજિક-સાંસ્કૃતિક-ધાર્મિક વાતાવરણ સ્વસ્થ અને પ્રસંગે ભાવાર્દ્ર શૈલીમાં લેખક નિરૂપે છે. ગતકાલીન સૌરાષ્ટ્રનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, વ્યક્તિચિત્રો અને કુટુંબચિત્રોના માધ્યમ દ્વારા, રસાવહ રીતે 'સત્ત્વશીલ'માં આલેખાયો છે. લેખકની બહુશ્રુતતા સરળ-સહજ રીતે અહીં પ્રગટ થઈ છે. લેખનમાં એમની સંશોધકવૃત્તિ અને ચોકસાઈનો પણ વાચકને પરિચય મળે છે.

શ્રી પારાશર્યની લેખક તરીકેની સચ્ચાઈ (સિન્સિયારિટી)નો આ ગ્રંથમાં આહ્લાદક અનુભવ થયા કરે છે. 'સત્ત્વશીલ'માં એક જુઓ અને બીજું ભૂલો એવાં મોતી ઝગમગે છે.

'અખડ આનદ'નો દિવાળીનો અક

'અખડ આનદ'ના દીપોત્સવી અકની આગવી ભાત હોય છે ગયા વર્ષે પ્રકાશિત થયેલા દીવાળી અકની વધારે નકલો છપાઈ હોવા છતા તે ખપી ગઈ હતી અને નવી માગ મળ્યા કરતી હતી ઓક્ટોબર-૨૦૦૦નો આગામી અક દીપોત્વી અક તરીકે પ્રસિદ્ધ થશે 'નત્ત્વશીલતા અને રસમયતાના સાહજિક સમન્વય જેવો એ અક કાયમી સભારણા જેવો બની રહે તેવી અમારી કોશિશ છે

'અખડ આનદ'નો અક હવે પછી દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રસિદ્ધ થશે

- દિલાવરસિહ જાડેજા

O

વાચકો લખે છે

રતુભાઈ રોહડિયા, રાજકોટ

'અખડ આનદ' સાથે મારે જૂનો નાતો છે સને ૧૯૬૮ના અરસામા મારી લોકકથાઓ 'અખડ આનદ'મા પ્રગટ થયેલી હવ એ સબધ તાજો થઈ રહ્યો છે તેની ખુશી છે

O

અરુણ પાઠક, રાજકોટ

'અખડ આનદ'ના નિયમિત વાચક તરીકે દરેક લેખ વાચવાની, સમજવાની અને માણવાની બહુ મજા આવે છે હુ ઍક્યુપ્રેશરિસ્ટ છુ જુલાઈ-૨૦૦૦ના અકમા આરોગ્ય-પ્રાપ્તિના 'વૈકલ્પિક માર્ગનો નિર્દેશ કરતા ડૉ મહેરવાન ભમગરાના બાયપાસ સર્જરી વિશેના લેખમા મને તેથી ઘાગો રસ પડ્યો, અને તે લેખથી હુ પ્રભાવિત થયો છુ આપને મારા વિનયપૂર્વક નમસ્કારસહ અભિનદન!

O

વીરેન્દ્ર સવાઈલાલ મોદી, શિકાગો

મે મહિનાનો અક ન્યૂજર્સીમા ન મળતા શિકાગો આવીને તે અઢી ડૉલરમા ખરીદ્યો 'અખડ આનદ'મા તમે ને તમારી ટીમ જોડાયા પછી એ સામયિકને મળેલા ખાસ ઉઠાવનો મને આનદ છે મે મહિનાના અકમા ઘણી રસમય વાચનસામગ્રી આપવા બદલ તત્રીમડળને અભિનદન!

O

'અખડ આનદ' મેળવવા માટે

સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટે ભિક્ષુ અખડાનદ ટ્રસ્ટને 'અખડ આનદ' સોપ્યુ અને તેનુ પ્રકાશન માર્ચ ૧૯૯૧થી નવેસરથી શરૂ થયુ એ જોતા માર્ચ ૨૦૦૦ના અક સાથે તે દસમા વરસમા પ્રવેશી ચૂક્યુ છે

વિશેષ માહિતી રૂપે જણાવવાનુ કે –

(ક) જુલાઈ, ૨૦૦૦થી શરૂ કરી 'અખડ આનદ' માસિકનુ દેશમા આજીવન લવાજમ રૂ ૨,૦૦૦/- તથા વિદેશમા આજીવન લવાજમ રૂ ૧૦,૦૦૦/- ઠરાવ્યુ છે

(ખ) 'અખડ આનદ' માસિકની છૂટક કિંમત તા ૧-૭-૨૦૦૦થી શરૂ કરી રૂ ૧૫ છે, જ્યારે વાર્ષિક લવાજમ રૂ ૧૫૦ છે

(ગ) ભિક્ષુ અખડાનદ ટ્રસ્ટે 'અખડ આનદ' પરિવાર યોજના કરી છે પ્રસ્તુત પરિવારની સભ્ય ફી આ પ્રમાણે છે

પેટ્રન સભ્ય	રૂ ૨૫,૦૦૦
દાતા સભ્ય	રૂ ૧૫,૦૦૦
સહાયક સભ્ય	રૂ ૧૦,૦૦૦
શુભેચ્છક	રૂ ૫,૦૦૦

ઉપરોક્ત પરિવાર સાથે અવારનવાર વિચાર-વિનિમય કરવાની અને ભિક્ષુ અખડાનદની જ્ઞાનજ્યોત જલતી રહે તે જોવાની ટ્રસ્ટને હોંશ છે

૧૭. દિલીપ એન. કોઠારી મુંબઈ
૧૮. જી. એમ. દલાલ સાંતાક્રુઝ, મુંબઈ
૧૯. વિક્રમ એસ. વસાવડા આંબાવાડી, અમદાવાદ
૨૦. કુ. માયા જે. ઝવેરી સિનોર, જિ. વડોદરા
૨૧. શ્રીમતી વિમલા ચૌહાણ વિશાખાપટ્ટનમ, AP
૨૨. સરલાબહેન બંસીલાલ ગાંધી સયાજીગંજ, વડોદરા
૨૩. ચીનુભાઈ એસ. કંસારા આંબાવાડી, અમદાવાદ

તા. ૧-૭-૨૦૦૦થી તા. ૩૧-૭-૨૦૦૦

૧. કે. જે. ઠક્કર મુંબઈ
૨. નટુભાઈ એમ. પટેલ બેંગલોર
૩. પ્રાગજીભાઈ નરશીભાઈ પટેલ અમદાવાદ
૪. ડૉ. ડી. સી. ભટ્ટ ભાવનગર
૫. ડૉ. ભારતીબહેન ચંદુલાલ બંદરીઆ સુરત
૬. વિનોદ સી. મોતીવાલા પુના
૭. કુંદનલાલ રવીચંદ્ર શાહ મુંબઈ
૮. પ્રવીણ વી. દેધીઆ મુંબઈ
૯. નટવરલાલ ઈશ્વરલાલ દેસાઈ સુરત
૧૦. રાજીવ કિરીટભાઈ પટેલ વડોદરા
૧૧. રમેશ એન. જસાની U.S A (100 S)ડૉલર
૧૨. પંડિત ઉમીયાશંકર એમ. સાઉથ આફ્રિકા
૧૩. ગોરધનભાઈ પી. પટેલ સુરત
૧૪. પ્રવીણચંદ્ર એસ. શાહ અમદાવાદ
૧૫. બીપીન એસ. ઈનામદાર મુંબઈ
૧૬. સોમચંદ શાહ અમદાવાદ
૧૭. અમૃતલાલ વસનજી નાયક લુસવાડા, ડિ. નવસારી
૧૮. એક બહેનશ્રી USA (રૂ. ૪,૪૦૦) Bakers field california u.s.a માં વસતા આજીવન સભ્ય તરફથી ભેટ
૧૯. જયંતિકુમાર આર. પટેલ રાજકોટ
૨૦. પુરુષોત્તમ પી. મુગલી અમદાવાદ
૨૧. હિરાભાઈ શામલભાઈ પટેલ વડોદરા
૨૨. હંસાબહેન એસ. નાનપુરા-સુરત
૨૩. દક્ષાબહેન ધોળાભાઈ સુરત
૨૪. કંસારા વ્રજલાલ કેશવજી અમદાવાદ
૨૫. હસમુખલાલ પી. શાહ મુંબઈ
૨૬. એ. ડી. પંડ્યા અમદાવાદ
૨૭. લુણીધાર માધ્યમિક શાળા લુણીધાર, ડિ. અમરેલી
૨૮. વિક્રમભાઈ પુષ્પક ઓઝા અમદાવાદ
૨૯. કિશોર જે. લાકડાવાલા મુંબઈ
૩૦. પ્રેમચંદ આર. સોલંકી મુંબઈ
૩૧. સરલાબહેન જી. ઠક્કર મુંબઈ
૩૨. સી. એન. રૂપી પુના
૩૩. આર. એ. ભનસાલી મુંબઈ
૩૪. ધીરજલાલ જે. પટેલ મુંબઈ
૩૫. શશાંક પ્ર. જોષી કરમસદ
૩૬. મુકુદ પટેલ મુંબઈ
૩૭. રવિનચંદ્ર જી. દેસાઈ નવસારી
૩૮. હર્ષદરાય કે. દોશી મુંબઈ
૩૯. કાંતિલાલ એલ. પટેલ પીપલા, ડિ. સુરત
૪૦. ભારતીબેન એમ. મચ્છર મુંબઈ
૪૧. લીલાવતીબહેન પાલેજા જામનગર
૪૨. ચંદુલાલ અમૃતલાલ વોરા અમદાવાદ
૪૩. જરૂમીલ જે. મરચન્ટ મુંબઈ

AKHANDANAND

Registered No. GAMC 93

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ વતી આનંદભાઈ ન. અમીન, આનંદભુવન,
રિલીફ રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧
મુદ્રણસ્થાન : નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૪

With Best Compliments From

AN ISO-9001 COMPANY

Manufacturers and suppliers of :

- Standard Reduction Helical Gear Boxes upto 800 mm size for parallel shaft.
- Standard Reduction Bevel-Helical Gear Boxes upto 500 mm size.
  Either Single, Double, Triple or Quadruple Reduction with accessories like Back-Stop or Hold-Back, Shrink Disc etc. And with Hollow Shaft, FLS System or other cooling System as per Customer's requirement.
- Spares like Gear and Pinions for any make and size of Gear Boxes by developing the same by Reverse Engineering.
- Refurbishing/Overhauling of Gear Boxes depending upon the repairing required.
- Custom-made Gear Boxes and Spares as per Customer's requirement, we can design and develop the same by Reverse Engineering.
- Geared Couplings, standard or as per Customer's requirement.
- Drilling Accessories like Blast Hole Drill Rods and Subs.

Please contact for your requirements :

Vulcan Industrial Engineering Company Private Limited

A-2/440, G.I.D.C. Vithal Udyognagar, Dist-Anand, Gujarat-388 121
Phone : (02692)36032 Fax : (02692)36560
E-mail : vulcan@icenet.net Visit us at : www.viecl.com

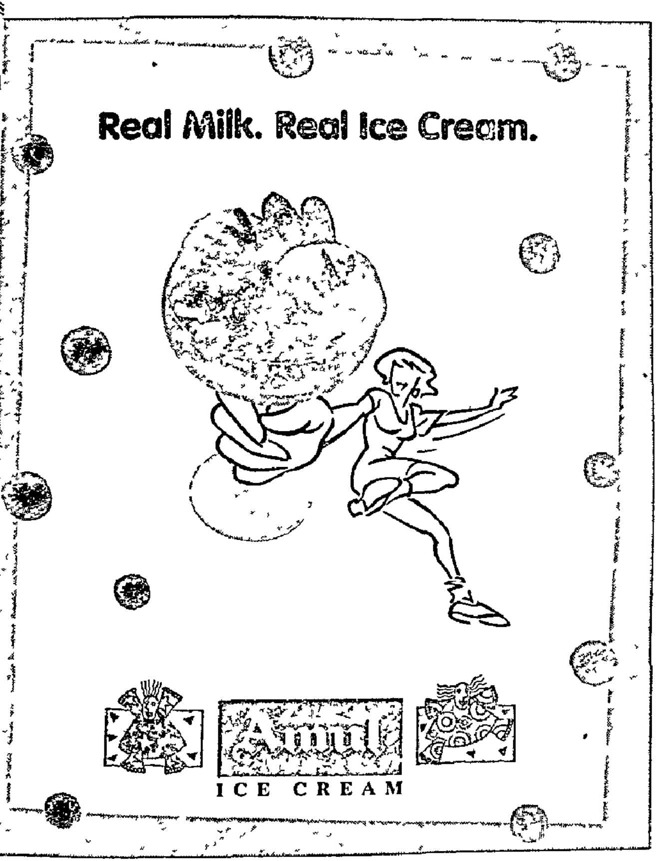
Real Milk. Real Ice Cream.
Amul
ICE CREAM

મહેસાણા જિલ્લા સહકારી દૂધ-ઉત્પાદક સંઘ લિ.,

દૂધસાગર ડેરી, મહેસાણા-૩૮૪ ૦૦૨

હાર્દિક શુભેચ્છા

દૂધસાગર એટલે જનસમુદાય માટે જિલ્લાના ૧૦૭૮ ગામડાંઓ દ્વારા સહકારની ભૂમિકા પર દૂધ એકત્ર કરનાર સંસ્થા.

સ્પ્રે. ડાઇડ પદ્ધતિથી બી.આઈ.એસ. માર્ક સહિત હોલ મિલ્ક પાઉડર, સ્કીમ મિલ્ક પાઉડર, અમૂલ્યા બેબીફૂડ, સ્વીટન્ડ કન્ડેન્સ મિલ્ક, એગમાર્ક સ્ટાન્ડર્ડ સાથેના ટેબલ બટર અને સાગર ઘી બનાવનાર સંસ્થા.

જિલ્લાના ૩,૬૬,૫૫૫થી વધુ નાના-સીમાન્ત અને જમીન-વિહોણા દૂધ-ઉત્પાદકોનાં પશુઓ માટે સમતોલ પશુઆહાર, મફત પશુ સારવાર, પશુ-ઓલાદ સુધારણા યોજના, પશુ જૂથ વીમા યોજના અને સભાસદ જૂથ વીમા યોજના, સહિયારા ખેતર જેવી શિક્ષણ અને પ્રશિક્ષણની સભાસદો માટેની યોજના, પશુ દીઠ દૂધ-ઉત્પાદન વધારવાના સતત સઘન પ્રયત્નો તથા સમવાયી ઑડિટ પદ્ધતિ જારી રાખનાર સહકારી સાહસ.

એમ. વી. ચૌધરી
મેનેજિંગ ડિરેક્ટર

મોતીભાઈ ર. ચૌધરી
ચેરમેન

અખંડ આનંદ

ઑક્ટોબર, ૨૦૦૦

તંત્રીમંડળ

દિલાવરસિંહ જાડેજા (અધ્યક્ષ)

આનંદભાઈ ન. અમીન • જિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈ

હર્ષદકુમાર જી. શાહ • સેવંતીલાલ શાહ • પ્રકાશ ન. શાહ

સહતંત્રી રતિલાલ બોરીસાગર • સંપાદન સહાયક વિવેક દેસાઈ

આસો-કારતક ૨૦૫૬-'૫૭ ઑક્ટોબર, ૨૦૦૦

૧	પતંજલિની અમૃતયાત્રા दीप्यत इव हि देवलाक । ગુણવંત શાહ	૭
૨	પ્રાર્થના શ્રી માતાજી	૧૦
૩	ભજનની જન્મકથા મકરન્દ દવે	૧૨
૪	આપણો કવિતાવારસો દિલમાં દીવો કરો રે /રણછોડ ચન્દ્રકાન્ત શેઠ	૧૫
૫	આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ જ્યોતિધર/રમણલાલ વ. દેસાઈ, આ અવકાશ શો મહેકે છે/પ્રજારામ રાવળ, મુક્તકો ઉમાશંકર જોશી, પૂજાલાલ	૧૮
૬	નવાં કાવ્યો (સં. હરિકૃષ્ણ પાઠક)	૧૯

એક ડિનેમ્બરી મણે /ઉશનસ, અંદર એવા મળ્યા /ચન્દ્રકાન્ત શેઠ,
ઉદ્ધન /રમેશ પારેખ, નહીં ગહીએ /જયન્ત પાઠક, ભૂલતા ચ્મરી
રહે !/ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, – તો મંગળ છે /રમણીક સોમેશ્વર,
શાયના /અનામી, અમારો વાંક /ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી, ગઝલ /વીરુ પુરોહિત,
લહેર અને કિનારો /નરોત્તમ પલાણ, પાતાળમાં /ભરત વિંઝુડા,
ઝાડવું થાશું અમે ! /કરસનદાસ લુહાર, મ્હીંક /દુર્ગેશ ન. ભટ્ટ,
ગઝલ /પ્રફુલ્લ નાણાવટી, કાનુ ઘર /વિનોદ ગાંધી,
તવ કૃપા /અનુપસિંહજી પરમાર, ગઝલ /ગોવિંદ ગઢવી 'સ્મિત',
ગઝલ /પ્રફુલ્લ વોરા, ગીત, /કિરીટ ગોસ્વામી, સ્વપ્નસ્થ છું /જગત જી. ગાંધી
'કુસુમાયુધ', સાધન કે ટાવા /જિતુ પુરોહિત, લો સુખ /પ્રતાપસિંહ ડ. રાઠોડ
'સારસ્વત', ગઝલ વાંધી /હરજીવન દાફડા, જીવી જવાશે /મનીષ પરમાર
વાર તો લાગે જ ને ! /ઉદયન ઠક્કર, મૃગજળમાંથી /હર્ષદેવ માધવ,
ફૂટ /નિર્મિશ ઠાકર, જાગ્યા કરું /જગદીશ ધનેશ્વર ભટ્ટ,
સ્મરણ /વિનાયક રાવલ, ગઝલ /વિમલ અગ્રાવત,
લિજ્જત શું છે ? /જિતેન્દ્ર પંડ્યા, ગઝલ /નતીન દેસાઈ 'પરવેઝ'

૭.	**સરદારપ્રશસ્તિનાં કાવ્યો :** સરદાર/हरिवंशराय बच्चन, ગુર્જરી ગૌરવ વીર/સુન્દરમ્, સરદાર/હરીશ મીનાશ્રુ, એહવો તું સરદાર નથી !/કરસનદાસ માણેક	૨૭
૮.	**સમયની છીપમાં :** જેલ તે જેલ/અનિલ શાહ, જામસાહેબ અને પત્રકારો/નરભેરામ સદાવ્રતી, સત્યનિષ્ઠા/મજબૂતસિંહજી જાડેજા, તત્ ત્વમ્ અસિ/ડૉ. પ્રજ્ઞા પૈ, બે સ્મરણીય પ્રસંગો/તખ્તસિંહ પરમાર, 'હરીચ્છા'/પ્રીતિ સેનગુપ્તા, વ્યથા : માતા-પિતાની/ડૉ. પ્રદીપ પંડ્યા, સંગીત અને સ્મૃતિ (વાર્તિક)/પ્રિયવદન નીતમરાય પાઠક	૨૯
૯.	**વાર્તાજગત :** પરિહાર/ઈવા ડેવ ફરજ/પ્રવીણસિંહ ચાવડા આસમાની/રમેશ ર. દવે અંતઃ સલિલા/નન્દ ચૌધૂરી અનિસા/કૅપ્ટન નરેન્દ્ર તીર્થયાત્રા/વસુધા ઇનામદાર	૫૦
૧૦.	**તપસ્વિની :** સુકન્યા/જ્યોતિબહેન થાનકી	૮૩
૧૧.	**શિક્ષણદર્શન :** સંગીતની શક્તિ/ગાંધીજી	૯૧
૧૨.	**ચયન :** મહર્ષિ દયાનંદની વાણી/સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી	૯૫
૧૩.	**સંસ્કૃતિચિંતન :** કર્મફલત્યાગ/સાને ગુરુજી	૯૮
૧૪.	**વાર્તાલાપ :** લોકતંત્ર અને આત્મવિજ્ઞાન/વિમલાતાઈ ઠકાર	૧૦૫
૧૫.	સમજ અને સ્વભાવમાંથી સંવાદી સૂર પ્રગટાવીએ/પ્રદ્યુમ્નસૂરિ	૧૧૧
૧૬.	**લલિત નિબંધ :** ॥ નાગલિંગમ્ ઉર્ફે કૈલાસપતિ ॥/મણિલાલ હ. પટેલ	૧૧૩
૧૭.	**સંવેદન :** મોટી/અરુણા બિલ્ખી-જાડેજા	૧૧૭
૧૮.	**શતાબ્દી-વંદના :** જ્યોતીન્દ્રસૌરભ/સંપાદક : રતિલાલ બોરીસાગર	૧૨૧
૧૯.	**હાસ્ય :** બેકસીટ ડ્રાઈવિંગ/બકુલ ત્રિપાઠી	૧૨૪
૨૦.	**વિનોદની નજરે :** મને રડાવનાર : ચંદ્રવદન મહેતા/વિનોદ ભટ્ટ	૧૨૯
૨૧.	**'લાખ રૂપિયાની વાત' :** સુવિચારની સુવાસ/શાહબુદ્દીન રાઠોડ	૧૩૨
૨૨.	**સુશાસન :** મોરારજીભાઈ દેસાઈ/હસમુખ શાહ	૧૩૬

૨૩ દિવગત ગાધીજન ઉષાબહેન મહેતા/ગીતા મહેતા ૧૪૪

૨૪ ધરતીનુ હીર ડૉક્ટરની નોંધપોથી/ડૉ પ્રફુલ્લ શાહ ૧૪૭

૨૫ ગુહગગ્નાને તીરે સપના છોડશો નહીં /જયવતી કાજી ૧૫૦

૨૬ જોયેલુ ને જાણેલુ બે અભિગમ/નરેશ ઉમરીગર, દેદમલ ભડવીર/સકીના હબીબ ખાભાવાળા, શત શત વદન એ શિક્ષકને !/પૂનમચદ સ્વામી, ગુરુ રિક્ષાવાળો/કુલીનચદ્ર યાજ્ઞિક, રૂડો વહીવટ/મનુભાઈ પઢિયાર ૧૫૪

૨૭ સકલન મુબઈ શહેરને,બચાવવા શુ કરવુ જોઈએ ?/ડૉ રશ્મિ મયૂર, ગણેશપૂજા અને પર્યાવરણ/ – એમ્યુઝમેન્ટ પાર્ક – વોટરપાર્ક અને પર્યાવરણ/રજની દવે, બાળકને બુદ્ધિમાન કઈ રીતે બનાવશો ?/ઇન્દુમતિ કાટદરે, ધર્મમગલ/સતબાલજી ૧૬૦

૨૮ તત્રીની વાત ચાર જાદુઈ શબ્દો/ડૉ દિલાવરસિંહ જાડેજા ૧૬૬
વાચકો લખે છે 'અખડ આનદ' મેળવવા માટે

મુખપૃષ્ઠ તસવીર કેતન મોદી

વાર્ષિક લવાજમ દેશમા રૂ ૧૫૦

એર-મેલ પરદેશમા રૂ ૧૦૦૦

સી-મેલ પરદેશમા રૂ ૬૦૦

છૂટક કિમત ૨૫ રૂપિયા

લેખકોને.

૧. 'અખંડ આનંદ' કોઈ ચોક્કસ વિષય કે વર્ગનું માસિક નથી. એ સર્વક્ષેત્રીય અને સર્વોપયોગી થાય એવા અમારા પ્રયત્નો છે. સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકારને – વાર્તા, નાટક, જીવનપ્રસંગ, અધ્યાત્મચિંતન, ધર્મકથા, પ્રસંગકથા, પત્ર, નિબંધ, પરિચય, પ્રવાસવર્ણન, અનુવાદ, કાવ્ય વગેરે કોઈ પણ રૂપમાં માનવજીવનને ઊંચે લાવનારા, પ્રેરણા આપનારા ઉપયોગી વિચારો ગૂંથાયા હોય તેવા તમામ પ્રકારનાં શિષ્ટ લખાણોને સ્વીકારવામાં આવે છે. એ અભ્યાસયુક્ત તેમ જ કલામય છતાં સાદી ભાષામાં અને સરળ શૈલીમાં સરસ રીતે આલેખાયેલાં હોવાં જોઈએ. 'અખંડ આનંદ'ના સંચય (ડાયજેસ્ટ) સ્વરૂપને ધ્યાનમાં રાખી વાચકો માટે જ્ઞાનપ્રદ અને રસપ્રદ લેખોની પણ અન્ય સામયિકો/ગ્રંથોમાંથી પસંદગી કરવામાં આવે છે.

૨. સામાન્ય રીતે લેખના સ્વીકારનો જવાબ બને તેટલો જલદી અપાય છે. પરંતુ કૃતિ ચોક્કસ કયા માસમાં પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવું મુશ્કેલ હોય છે. માસિકમાં વૈવિધ્ય, દરેક વિષયનું પ્રમાણ અને પ્રાસંગિક લેખોનું મહત્ત્વ જળવાઈ રહે એ દૃષ્ટિએ સંપાદન થાય છે. સાધારણ રીતે લાંબા લેખોને અવકાશ નથી, કોઈ પણ કૃતિમાં વ્યક્ત થયેલા વિચારોની જવાબદારી તો લેખકની જ રહે છે.

૩. કૃતિ મોકલતી વખતે લેખકે એની ઝેરોક્સ નકલ પોતાની પાસે સાચવવી જ. અસ્વીકૃત લખાણ પાછું મેળવવા પોતાના નામ-સરનામાવાળું તથા પૂરતી ટપાલ-ટિકિટ ચોડેલું પરબીડિયું મોકલવા કરતાં ઉપરની પદ્ધતિ બંને બાજુએ વધુ સગવડભરી છે. આમ છતાં, કૃતિ અંગેના નિર્ણયની જાણ માટે જવાબી પોસ્ટકાર્ડ સાથે મોકલી શકાય. અસ્વીકૃત લખાણને એકાદ માસ પછી રદ કરાય છે.

૪ અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલ કે પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલેલ લખાણ 'અખંડ આનંદ' માટે મોકલવું નહીં.

૫. લેખ પ્રસિદ્ધ થતાં લેખકને અંક, યોગ્ય પુરસ્કાર અને લખાણની છૂટી પ્રતો મોકલી આપવામાં આવે છે.

૬. લેખકની કૃતિ સુવાચ્ય અને સ્વચ્છ રીતે લખાયેલી હોવી જરૂરી છે. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત કે બીજી કોઈ ભાષાનાં અવતરણો મૂક્યાં હોય તો સાથે તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર આવશ્યક છે.

૭. તંત્રી સાથેના તમામ પત્રવ્યવહારનું અને લેખ મોકલવાનું સરનામું નીચે પ્રમાણે છે :

તંત્રી : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ગ્રાહકોને

૧. 'અખંડ આનંદ' દર માસની દસમી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે. અંક પ્રસિદ્ધ થયા પછીના અઠવાડિયામાં અંક ન મળે તો પોસ્ટઑફિસમાં તપાસ કર્યા બાદ કાર્યાલયને જાણ કરવી.

૨. અંક ચોકસાઈથી રવાના કરાય છે. તે રસ્તામાં ગેરવલ્લે જાય તો તેની જવાબદારી સંસ્થાની નથી. આમ છતાં, અંક જો સિલકમાં હશે તો બીજી નકલ મોકલાશે.

૩. જુલાઈ -૨૦૦૦ થી વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦/ અને દેશમાં તથા વિદેશમાં અનુક્રમે આજીવન લવાજમ રૂ. બે હજાર તથા રૂ. દસ હજાર રહેશે. લવાજમની મૂળ પહોંચ ગ્રાહકે સાચવી રાખવી.

૪. ગમે તે માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. એક વર્ષથી ઓછી મુદત માટે ગ્રાહકો નોંધાતા નથી.

૫. સરનામું બદલાયાની ખબર પંદરમી તારીખ પહેલાં પોતાના ગ્રાહક નંબર સાથે આપવી.

૬. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર આપવો જરૂરી છે.

૭. વર્તમાન ગ્રાહકો પોતાનું લવાજમ ગ્રાહક નંબર આપી રૂબરૂમાં, મનીઑર્ડરથી અથવા બૅન્ક ડ્રાફ્ટથી અમદાવાદ કાર્યાલયને મોકલી શકે છે. બૅન્ક ડ્રાફ્ટ 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ'ના નામનો મોકલવો. 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ'ના નામનો ચેક લખો તો લવાજમમાં રૂ. પાંત્રીસ ઉમેરવા.

૮. નવા ગ્રાહક થનારે પોતે 'નવા ગ્રાહક છે' એમ લખવું.

૯. ગ્રાહકને મોકલાતા અંકના રેપર ઉપર લવાજમ પૂરું થવાનો સમયગાળો દર્શાવ્યો હોય છે. તેને ધ્યાનમાં લઈ નવેસરથી લવાજમ વેળાસર ભરવું.

૧૦. મ. ઑ.થી લવાજમ મોકલનારને મ. ઑ. કૂપનમાં સ્પષ્ટ અક્ષરે પોતાનું પૂરું નામ-સરનામું પીનકોડ નંબર સાથે લખવું.

૧૧. વ્યવસ્થા અંગેનો સર્વ પત્રવ્યવહાર કાર્યાલયના નીચેના સરનામે કરવો :

વ્યવસ્થાપક : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ટે. નં. ૫૩૫૭૭૨૪; ૫૩૫૭૪૮૨

અખંડ આનંદ

સળંગ અંક ૬૧૭] આસો-કારતક ૨૦૫૬-'૫૭ [ઑક્ટોબર ૨૦૦૦

પતંગિયાની અમૃતયાત્રા

ગુણવંત શાહ

दीप्यत इव हि देवलोकः।

(બૃહદ્ આરણ્યક, અધ્યાય ૩, પ્રથમ બ્રાહ્મણ મંત્ર ૮)

આહુતિ થકી થાય યજ્ઞ પ્રજ્વલિત,
દેવલોકે દીપોત્સવ ઉજ્જ્વલિત!

વિખ્યાત ફ્રેન્ચ લેખક ઍલેક્ઝાંડર ડ્યુમા નાનો બાળક હતો ત્યારે બનેલો પ્રસંગ છે. એ રસ્તા પરથી પસાર થતો હતો ત્યાં ક્યાંકથી એને ભાંગેલી આરસીના ટુકડા જડ્યા. એણે એમાંથી એક મોટો ટુકડો ઉપાડ્યો અને તેની સાથે રમવાનું શરૂ કર્યું. રમત લાંબી ચાલી ત્યારે એને એક વાત જડી. એને સમજાયું કે આરસીના એ ટુકડાની મદદથી ગુફાઓમાં, ભોંયરાઓમાં અને અંધારિયા ખૂણાઓમાં પણ પ્રકાશનું પરાવર્તન કરી શકાય છે. બાળકને તો ભારે મજા પડી ગઈ!

ઍલેક્ઝાંડર મોટો થયો ત્યારે એને એવું સમજાયું કે માણસના મનને સુધારવાનો એક જ માર્ગ છે, મનના અંધારિયા ખૂણાઓમાં પ્રકાશ પહોંચે તો જ જીવનમાં કંઈ વળે. આવી પરિપક્વ સમજણથી એણે લખવાનું શરૂ કર્યું, જેથી માણસનું મન ઉજમાળું બને.

એક ચીની કહેવત છે :

ગાઢ અંધકારને
ગાળો દેવા કરતાં
એક મીણબત્તી સળગાવવી સારી!

દિવાળી એટલે પ્રકાશનું પર્વ. એને દીપાવલિ (દીવાઓની હાર) કે દીપોત્સવી પણ કહે છે. આસો વદ અમાસની રાતે ગાઢ અંધકારનો સામનો ફળિયે ફળિયે અને ઘરે ઘરે પ્રગટેલા દીપકોની જ્યોત થકી થતો રહે છે. સર્વત્ર ફેલાયેલા અંધકાર સામે જાણે અહિંસક અસહકારનો જ્યોતિર્મય સત્યાગ્રહ શરૂ થઈ જાય છે. છેવટે અંધકાર હારે છે અને નવા વર્ષની ઊઘડતી ઉષાએ સર્વત્ર આનંદ-મંગલ વર્તાય છે. દિવાળીનો તહેવાર એટલે દીપક-મહોત્સવ. ઘરના ઉંબર પર ગોઠવાયેલી દીપમાળાની પ્રતીક જ્યોત 'માઇક્રો-સૂર્ય' છે. પ્રજ્વલિત દીપક સાક્ષાત્ સૂર્યનો આગળિયાત છે.

ઊગતા સૂર્ય સામે અઢી મિનિટ માટે ત્રાટક કરવામાં આવે ત્યારે એવું જોવા મળે છે કે

દિવાળી આવે ને દીવાની વાત સૂઝે જ. 'દીવે દીવે દિવાળી' એમ કહેવાનું મન થઈ આવે ને પછી 'દેવે દેવે દિવાળી' એવું કહેવાનુંય સૂઝે. જ્યાં દેવ નહીં ત્યાં દિવાળી નહીં; અને દેવ તો હોય જ્યાં દીવો હોય - પ્રકાશ હોય ત્યાં. ઘરમાં દીવા થાય ત્યારે ઘરમાં દિવાળી અને દિલમાં દીવા થાય ત્યારે દિલની દિવાળી. મંદિરમાં દેવની પ્રતિષ્ઠા દીવો કરીને થાય. આ મનખાદેહમાં દેવની પ્રતિષ્ઠા - દેવનું પ્રાકટ્ય - દેવનું દર્શન જ્ઞાનના દીવે કરીને થાય. દેવનું દર્શન કરાવે એવો દીવો કેમ પેટે એ જ ખરેખરો આપણા ચિંતનનો વિષય છે.

પ્રસ્તુત પદનો ઉપાડ જ દિલમાં દીવો કરવાના આશયથી - બોધપ્રબોધથી થાય છે. કશુંક કરવા જેવું હોય તો તે અજવાળાની બાબતમાં કરવા જેવું છે. અંધારું તો છે જ. અજવાળાને જોઈ શકે ને અજવાળે જોઈ શકે એવી આંખને એનું ભાન - એનો અનુભવ થયો જ છે. અંધારાનો આતંક કેવો હોય અને તેના કારણે કેવું કેવું વેઠવાનું થાય તેનોયે આંખને અંદાજ ખરો જ અને તેથી જ આંખ અંધારાને ચલાવી લેવા માગતી નથી. એને અજવાળાની ઉત્કટ ઇચ્છા રહે છે અને એ માટે જ દીવો કરવા જેવું કામ કરવા તરફ એની નજર જાય છે. આંખનો બરોબર અને ખરો ઉપયોગ ત્યારે જ થઈ શકશે, જ્યારે દીવો મળશે. દીવો હશે તો જ આંખની શક્તિનો અંધારાના વાતાવરણમાં વધુમાં વધુ લાભ લઈ શકાશે. જ્ઞાનરૂપી દીવાનુંયે આવું જ છે. જ્ઞાનનો દીવો આપણે આપણા દિલમાં પેટાવવાનો છે. આપણું દિલ - આપણું મન - આપણું ચિત્ત વધુમાં વધુ મોકળાશથી, સાફ સાફ રીતે જે છે ને જેવું છે તેને બરોબર જોઈ - પામી શકે એવું કરવાનું છે. એવું થશે ત્યારે બધું યથાતથ રૂપમાં પમાશે ને સમજાશે, અને તેથી વધુમાં વધુ સાર્થકતાથી જીવવાનું થઈ શકશે. આપણા દિલમાં દીવો થયો હશે તો આપણે બીજાઓને માટે દીવારૂપ - માર્ગદર્શક થઈ શકીશું; પરંતુ આપણે જો અંધારાનું પોટલું બની બેસીશું તો આપણે કોઈ સારા કામના નહીં રહીએ. देवो भूत्वा देवं यजेत् । - એમ કહેવાયું છે : દેવ થઈ, પછી દેવને પૂજ. આ રીતે દીવો થા પછી બીજાને અજવાળું આપવા દોડ.

ઘરના ગોખે દીવો કરવો સહેલો છે પણ દિલની અંદર દીવો કરવો એ અઘરું કામ છે. [illegible] અઘરું છે પણ છે કરવા જેવું. દિલમાંથી કામ, ક્રોધ, મદ, મત્સર આદિ ષડ્‌રિપુઓને વિદાય આપવાની રહે છે; કેમ કે એ ષડ્‌રિપુઓ મનુષ્યની ચેતનાને અજ્ઞાનજન્ય અંધકારે વિકૃત કરી તેને હાનિ કરે છે. મનુષ્યચેતનાનો એ રીતે દુરુપયોગ થાય છે. મનુષ્યે તેથી પહેલ પ્રથમ કામ દીવો કરવામાં અવરોધરૂપ થતાં અનિષ્ટોને ટાળવાનું છે. દીવો પેટાવતાં પવન ફૂંકાય તો તેને પહેલાં રોકવો પડે. એમ દિલમાં દીવો કરવા જતાં સ્વભાવે જ ભૂંડાં એવાં કામ, ક્રોધ આડે આવતાં હોય તો તેમને રોકવાં પડે. દીવો કરવાનો શિવસંકલ્પ સુદૃઢ હશે તો અંધકારના પ્રતિનિધિરૂપ કામ-ક્રોધનો સામનો કરવાનું સ સફળતાથી થઈ શકશે. જ્ઞાનપ્રકાશ માટેની સાચી લગન - અભીપ્સા એ દીપપ્રાકટ્યની સત્ક્રિયામાં મૂળભૂત રીતે જોઈએ જ.

આ દિલનો દીવો હકીકતે તો આધ્યાત્મિક પ્રકાશ માટેનો દીવો છે. એમાં દયા - કરુણા દિવેલરૂપ છે, તો પ્રેમ એમાં પરણાયારૂપ - કોડિયારૂપ છે. જ્ઞાનની જ્યોતિ પ્રેમના પાત્રમાં પ્રગટાવવાની વાત જ ઘણી માર્મિક છે. જ્ઞાનનો આધાર પ્રેમ. કરુણા વિના - દયા વિના જ્ઞાનનું

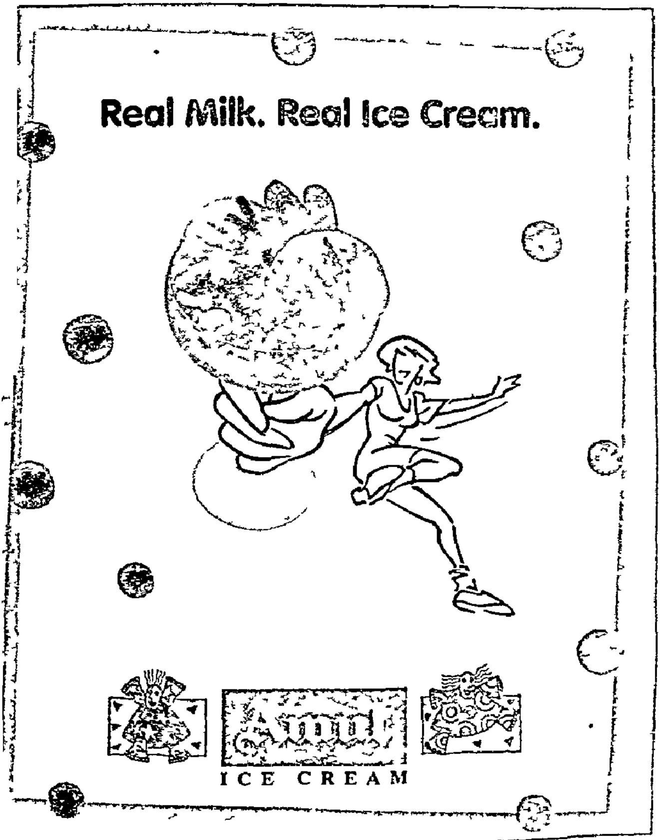
Real Milk. Real Ice Cream.
Amul
ICE CREAM

પ્રાર્થના

પ્રભુની સેવામાં રહેવા ઈચ્છનાર માટે એક પ્રાર્થના

હે વિઘ્નમાત્રના વિજેતા, તારો જય હો પ્રભુ! અમારામાંનું કશું પણ તારા કાર્યમાં વિઘ્નરૂપ ન બનો.

તારા આવિર્ભાવમાં કશું પણ અવરોધક ન બનો. સર્વે વસ્તુઓમાં, પ્રત્યેક ક્ષણે તારો સંકલ્પ પૂર્ણ બનો.

તારો સંકલ્પ અમારામાં સિદ્ધ થાઓ. અમારા એકેએક તત્ત્વમાં, અમારા સ્વરૂપની એકેએક પ્રવૃત્તિમાં, અમારી ચેતનાનાં ઊર્ધ્વતમ શિખરોથી માંડી છેક અમારા દેહના નાનામાં નાનાં કોષાણુઓ સુધી તારો જ સંકલ્પ ચરિતાર્થ બનો.

અમે સર્વાંશે અને સદાયને માટે તારામાં જ નિષ્ઠાવાન રહીએ

અમે અનન્યભાવે અને સંપૂર્ણપણે કેવળ તારા પ્રભાવ હેઠળ જ રહીએ.

અમે તારા પ્રત્યે હૃદયના ઊંડાણમાંથી તીવ્રભાવે કૃતજ્ઞ રહેવાનું ભૂલીએ નહીં.

તું હરપળે જે અદ્‌ભુત વસ્તુઓની પ્રસાદી અમને આપી રહ્યો છે તેમને અમે વેડફી ન નાખીએ.

અમારામાંનું સર્વ કાંઈ તારા કાર્યમાં સહાય કરે, તારા સાક્ષાત્કાર માટે સર્વ કાંઈ તૈયાર થાય.

સર્વ સિદ્ધિઓના સ્વામી, હે પરમ ગુરુ, તારો જય હો!

તારા વિજયમાં અમને સક્રિય અને ખરા અંતરની, અનન્ય અને અવિચલ, શ્રદ્ધા આપ.

('પ્રાર્થનાઓ અને ધ્યાન') - શ્રી માતાજી

ભગવત્સેવાયૈ અભીપ્સૂનામર્થે પ્રાર્થના.

ભગવન્ વિજયી ભૂયાઃ સર્વવિઘ્નવિનાશન॥
મા ભૂત્ ત્વદાશિષાનોઽન્તઃ કિંચિત્ ત્વત્કાર્યબાધકમ્॥
દેહિ નસ્ત્વં વરં યેન મા ચિરં તેઽસ્તુ ભાવનમ્॥
કૃતકાર્યા ત્વદિચ્છાસ્યાત્ પ્રતિ વસ્તુ પ્રતિક્ષણમ્॥
સમ્મુખે સ્મઃ સ્થિતા યેન કૃતાર્થા સ્યાત્ ત્વદેષણા॥
સર્વેષ્વસ્માકમંશેષુ સત્તાયાઃ સર્વવૃત્તિષુ॥
આપરમોચ્ચચૈતન્યાત્ સુતુચ્છ-દેહકોશિકામ્॥
ત્વત્પ્રસાદાત્ સદાસ્યામ સતતં તેઽનુગામિનઃ॥
અનન્યેનૈવ ભાવેન નિઃશેષેણ ચ હે પ્રભો॥
વ્યાવર્ત્ય ચાપરાન્ સર્વાન્ પ્રભાવાન્ ભગવન્ વયમ્॥
ઈચ્છામઃ સર્વદા સ્થાતું ત્વત્પ્રભાવે હિ પૂર્ણતઃ॥
તુભ્યં કૃતજ્ઞતા તીવ્રા ગભીરા નો હૃદન્તરે॥
વિસ્મૃતા ન કદાપ્યસ્તુ ત્વત્પ્રસાદેન હે વિભો॥
ન ચાલ્પમપિ વસ્તૂનામ્ અદ્‌ભુતાનાં વૃથા ભવેત્॥
તેષાં યાનિ પ્રભોઽસ્મભ્યં પ્રદદાસિ દિવાનિશમ્॥
કાર્યે તે સહકારિ સ્યાત્ સર્વમસ્માકમન્તરે॥
ત્વદીય-સિદ્ધયે ભૂયાન્ નિખિલં પ્રસ્તુતં વિભો॥
જયોઽસ્તુ તે પ્રભો નિત્યં સિદ્ધિકૃત્ પરમેશ હે॥
દેહિ નો ભગવન્ શ્રદ્ધાં યા સ્યાત્ તીવ્રાથ સક્રિયા॥
અનન્યા ચાપિ નિષ્કમ્પા સતતં વિજયે તવ॥

અનુવાદિકા: - ચિન્મયી

October 23, 1937

(A prayer for those who wish to serve the Divine)

GLORY to Thee, O Lord, who triuphest over every obstacle.

Grant that nothing in us shall be an obstacle in Thy work.

Grant that nothing may retard Thy manifestation

Grant that Thy will may be done in all things and at every moment

We stand here before Thee that Thy will may be fulfilled in us, in every element, in every activity of our being from our supreme heights to the smallest cells of the body

Grant that we may be faithful to Thee utterly and for ever

We would be completely under Thy influence to the exclusion of every other

Grant that we may never forget to own towards Thee a deep an intense gratitude

Grant that we may never squander any of the marvellous thing that are Thy gifts to us at every instant

Grant that everything in us may collaborate in Thy work and all be ready for Thy realization

Glory to Thee, O Lord Supreme Master of all realization

Give us a faith active and ardent absolute and unshakable in Thy Victory

(Prayers and Meditation)

-The Mother

અતર મમ વિકસિત કરો અતરતર હે,
નિર્મળ કરો, ઉજ્જ્વળ કરો, સુદર કરો હે

જાગ્રત કરો, ઉદ્યત કરો, નિર્ભય કરો હે,
મગલ કરો, નિરલસ નિ શસય કરો હે

યુક્ત કરો હે સબાર સગે મુક્ત કરો હે બધ,
સચાર કરો સકલ કર્મે શાત તોમાર છદ

ચરણપદ્મે મમ ચિત્ત નિસ્પદિત કરો હે,
નદિત કરો નદિત કરો, નદિત કરો હે

-રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

ગજાનનની જન્મકથા

મકરન્દ દવે

ગણેશની આકૃતિ તથા તેમનાં વાહન, આભૂષણો, આયુધો અને આખ્યાયિકાઓ પાછળ સાધનાનાં બીજ વેરવામાં આવ્યાં છે. એમાંયે ગણેશની જન્મકથા આપણે આ જીવનમાં જ પામવાના નવજન્મની કથા કહી જાય છે. અહીં એના પર જ વિશેષ ધ્યાન દોરવાનું મન છે.

ગણેશને ગજમુખ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું તેની કથા 'શિવપુરાણ' મુજબ સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે છે:

પાર્વતી ગૃહમાં એકાકી હતાં ત્યારે તેમને સ્નાન કરવાની ઈચ્છા થઈ. તેમણે અંગલેપન અને તેલ તૈયાર કર્યાં. પોતે સ્નાન કરતાં હોય ત્યારે કોઈ આવી ન ચડે એટલા માટે તેમને દ્વારરક્ષકની જરૂર જણાઈ. તેમણે શરીર પરનાં મેલ અને તેલ વડે એક મૂર્તિનું નિર્માણ કરી એનામાં જીવનનો સંચાર કર્યો. એ પછી તેમણે એ વ્યક્તિને દ્વારપાળ તરીકે ફરજ બજાવવાની તેમ જ કોઈને પણ ઘરમાં ન આવવા દેવાની સૂચના કરી.

થોડી વારમાં શિવ ઘરે આવ્યા ત્યારે દ્વારપાળે તેમને ઘરમાં પ્રવેશ કરતા રોક્યા. બંને વચ્ચે ઝઘડો થયો અને શિવે યુવાન દ્વારપાળનું મસ્તક છેદી નાખ્યું. પાર્વતી સ્નાન કરીને આવ્યાં અને તેમણે પોતાના પુત્રની હત્યા થયેલી જોઈ. તેને સજીવન કરવાની હઠ લીધી. આ મૃત દ્વારપાળ માટે બીજું કોઈ મસ્તક લાવવાનું વિષ્ણુને શિવે કહ્યું. વિષ્ણુ હાથીનું મસ્તક લઈ આવ્યા. દ્વારપાળની ડોક પર એ લગાવવામાં આવ્યું. શિવની કૃપાથી દ્વારપાળ જીવતો થયો. શિવે તેને પોતાનો ગણનાયક સ્થાપ્યો અને અગ્રપૂજાનો અધિકાર આપ્યો. શિવે તેને પોતાનો સર્વોત્તમ પુત્ર કહ્યો: 'પુત્રોડયામ્ ઇતિ મે પર:'.

ગણેશ ગજાનન નથી બન્યા ત્યાં સુધી એ માત્ર શક્તિના સંતાન છે. વળી, શક્તિના અંગલેપન અને મેલ વડે જ તેમનું નિર્માણ થયું છે. આ વસ્તુ દર્શાવે છે કે તે શક્તિના અપરા સ્વરૂપનું સંતાન છે. તેનામાં જડતાનો અંશ જ વિશેષ છે અને શિવને પણ ન પારખી શકવાનું અજ્ઞાન છે. દેહની જડતા સાથે, મલિનતા સાથે, આવરણો સાથે આત્મા બદ્ધ છે ત્યાં સુધી એ પોતાના કલ્યાણ-સ્વરૂપને પિછાણી શકતો નથી. માત્ર શક્તિ જ હોય અને સાથે શિવત્વ ન હોય તો એને હાથે વિનાશ થાય અને તે વિનાશને નોતરે. આપણે સહુ ઘણે ભાગે આવી અપરા પ્રકૃતિનાં સંતાન છીએ. અશુદ્ધ વૃત્તિઓના ગુલામ છીએ, કારણ કે આપણી જન્મદાત્રી પ્રકૃતિ હજી સ્નાનથી વિશુદ્ધ નથી થઈ અને શિવનું સામીપ્ય પણ નથી પામી.

પાર્વતી સ્નાન કરી વિશુદ્ધ બની આવે છે. પોતાના પુત્રને મરેલો જુએ છે. માત્ર શક્તિનો જ પુત્ર હોય એ તો સદાય મરણાધીન છે. એને પરમ રક્ષક વિષ્ણુ દ્વારા શિવ નવો જન્મ આપે છે ત્યારે જ તે મર્ત્યભાવમાંથી મુક્ત બને છે. ગણેશની ગરદન પર નવું ગજમુખ બેસાડવામાં આવે છે તે કંઠસ્થાને આવેલા વિશુદ્ધ ચક્રનું ભેદન થતાં સાધકનો જ્ઞાનક્ષેત્રમાં નવો જન્મ દર્શાવે છે.

સાધકના નવા જન્મ માટે ગજમુખનું સ્થાપન શા માટે? આ પ્રશ્નના જવાબમાં તો

એક પ્રાણી તરીકે હાથીની ગતિવિધિનુ સશોધન કરતા જે માહિતી મળી છે તેની વિગતમા જવુ પડે હાથી એક પ્રાણી તરીકે પણ અદભુત ગુણો ધરાવે છે હાથીની દૂરના અશ્રાવ્ય ધ્વનિને સાભળવાની શક્તિ, આ શ્રવણ કરવાની ક્રિયા, તેની સ્મરણશક્તિ, યૂથની સુયોગ્ય વ્યવસ્થા, મદનિયા માટે પ્રાણત્યાગ કરવાની પણ તૈયારી, આવી ઘણી બાબતો પર સશોધકોએ પ્રકાશ પાડ્યો છે

('નેશનલ જ્યોગ્રાફિક, ઓગસ્ટ ૧૯૮૭ લેખ 'એલિફન્ટ ટૉક')

જે નદી કે સરોવરમા જળ ન રહ્યુ હોય ત્યા સૂઢને કાદવમા ઊડે ઉતારી જળપાન સાથે જરૂરના ખનીજ દ્રવ્યોનુ પણ હાથી કેવી રીતે સેવન કરે છે એ જાણીએ ત્યારે ચકિત થઈ જવાય છે કલાકો સુધી તેમનુ આ સેવન ચાલુ રહે છે હાથીના દીર્ઘાયુષ્યનુ આ પણ એક કારણ હોઈ શકે

બુદ્ધ અને તીર્થંકરના જન્મ પહેલા તેમની માતાને શ્વેત હાથીનુ સ્વપ્ન આવે છે તે પણ ગજવદન – જ્ઞાની સતાનના જન્મની ભવિષ્યવાણી સૂચવે છે પશુમા હાથી તો પક્ષીમા શુક જ્ઞાની ગણાય છે આ બને પ્રાણીઓમા જ્ઞાનની માત્રા વિશેષ છે એવો આધુનિક સશોધકોનો અનુભવ છે

ભારતીય દ્રષ્ટાઓએ હાથીને એક જ્ઞાનવાન પ્રાણી તરીકે જોવા ઉપરાત તેનામા રહેલી આતરિક શક્તિઓનુ પણ યોગદષ્ટિથી નિરીક્ષણ કર્યું લાગે છે હાથી સૂઢ દ્વારા જળ ઊચે ચડાવે છે એ પેલી નિમ્ન પ્રકૃતિને ઊચે લઈ જવા જેવુ કાર્ય છે ગજહસ્ત ઉપરાત તે શૂર્પકર્ણ પણ છે સૂપડા જેવા કાન છે હાથીના વળી, તે વારવાર હલાવે છે આપણે સૂપડાનો ઉપયોગ ધાન્યને સાફ કરવા માટે કરીએ છીએ સૂપડા દ્વારા જેમ કસ્તર, કહોજાણ કે ફોતરા દૂર કરી શકાય છે તેમ સાધકની ચેતના સૂઢ જેવી સુષુમ્ણા દ્વારા ઊચે ચડે છે ત્યારે તે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગધમા રહેલા ફોતરા જેવા 'આવરણો'ને દૂર કરી નાખે છે આ યોગ સકેત કાનિફનાથની જન્મકથામા જળવાઈ રહ્યો છે એ જરા જુદી રીતે ગજાનનની જ જન્મકથા છે

નવનાથમાના એક સિદ્ધ કાનિફનાથ વિશે દતકથા છે કે તેમનો જન્મ હાથીના કાનમાથી થયો હતો આ શુ સૂચવે છે? પચ તન્માત્રામા છેલ્લે શબ્દ-તન્માત્રા વિશુદ્ધ થાય છે ત્યારે મત્ર-ચૈતન્યનો ઉદય થાય છે મત્રમાત્ર શબ્દ, અર્થ, ધ્વનિ પૂરતો મર્યાદિત ન રહેતા જ્યોતિર્મય બને છે

જે શક્તિ દ્વારા આવી જ્ઞાનજ્યોતિનો ઉન્મેષ થાય છે તેને માતગિની કહેવામા આવે છે દશ વિદ્યામાની તે નવમી વિદ્યા છે પૂર્ણાંકની માત્રા છે માતગિનીનુ નામ પણ મતગ એટલે હાથી સાથે સબધ ધરાવે છે કાનિફનાથને આ શક્તિની સહાય વડે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી

અપરા પ્રકૃતિના લોહિત ક્ષેત્રમાથી પરા પ્રકૃતિના નીલ ક્ષેત્રમા પ્રવેશ કરતા આવી ઘટના બને છે એટલા માટે શક્તિમય શિવનુ એક નામ નીલ લોહિત છે આ રૂપાતરને મહાવિદ્યા છિન્નમસ્તકા અને પરશુરામની માતા રેણુકાના મસ્તક છેદનમા પણ વણી લેવામા આવી છે આધુનિક કાળમા કાશીના ઢૂઢિ-ગણપતિની કૃપાથી જેમનો જન્મ થયો હતો એ કાવ્યકઠ ગણપતિ મુનિ છિન્નમસ્તકાના અનન્ય ઉપાસક હતા તેમને રેણુકાના સ્તવન-પૂજનથી બ્રહ્મરન્ધ્ર-છેદનનો અનુભવ થયો હતો તેમના આ અનુભવનુ વર્ણન 'વાસિષ્ઠ વૈભવમ્' પ્રકરણ ૧૧, 'રેણુકા – ચાર પરીક્ષા'મા આપવામા આવ્યુ છે

(કલેક્ટેડ વર્ક્સ ઑફ ટી વી કપાલી શાસ્ત્રી, વૉલ્યૂમ ૭, પાના ન ૫૫ ૫૮)

'છિન્ન'મસ્તકાની ઉપાસના અને તેના

અનુભવેલ મુનિએ બતાવેલા પ્રત્યક્ષ અનુભવનું વર્ણન ડૉ. પી. જી.ના પુસ્તક 'ધ ટેન ડ્રીમ ...' માંથી જાણવા મળે છે.

વિશુદ્ધ ચક્ર કંઠસ્થાને આવેલું છે ત્યાં સુધી પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ તથા તેની પાંચ તન્માત્રા ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દની શુદ્ધિ થતી આવે છે. કંઠની પાછળ આજ્ઞાચક્રમાં ઈન્દ્રિયાતીત શક્તિનો નિવાસ છે. [illegible] એટલે તેને [illegible] કહેવામાં આવે છે. ઉપરાંત તે વિશુદ્ધના [illegible] છે અને તે [illegible] પ્રગટ છે, તે [illegible] છે. એનાં પ્રકાર પ્રગટ છે. એ [illegible] અનુભવ થાય છે. [illegible] થઈ છે.

વિશુદ્ધ ચક્રના છેદન પછી સાધકને સાધીનું જાણે થયે છે; એટલે તેનું જાણે કોઈ સ્વાધીન આકારનું થઈ શકતું નથી. જાણે ખેચર-મુદ્રાના પ્રત્યક્ષ લક્ષણો તેના જીવનમાં પ્રગટ થાય છે. આ 'આજ્ઞા-વિદ્યા' છે. અહીં તો તેની આકાશ-વાણી-જાણી કહેવામાં આવી છે. [illegible] આત્મિક બળ થાય છે ત્યારે [illegible] અનુભવોને આંતરિક ભાષામાં વ્યક્ત કરવામાં આવે છે, કારણ કે તેના [illegible] કોઈ અનુસરણ કરવા માટે, તો [illegible] છે એટલે જ શિવસૂત્રના આદેશ અનુસાર આ [illegible] ગણવામાં આવે છે. શિવસૂત્રના [illegible] તેમના [illegible] શકાતા નથી. એ તો અનંત અને સદાકાળ સ્વાધીન જ હોય છે. તેમને [illegible] જરૂર છે, બાકી ન કંઈ લેવાની શક્તિ.

वन्दे वन्दारुमन्दारमिन्दुभूषणनन्दनम् ।
अमन्दानन्दसन्दोहबन्धुरं सिन्धुराननम् ॥१॥

જે પ્રણામ કરનાર ભક્તજનોના કલ્પવૃક્ષ છે, જે ચંદ્રભૂષણ મહાદેવના પુત્ર છે અને જે અપાર આનંદના સમૂહથી ભરેલા છે, તે હાથીના જેવા મુખવાળા ગણપતિને હું પ્રણામ કરું છું.

[illegible] ।
[illegible] ॥२॥

જેના ગંડસ્થળમાંથી ઝરતા મદજળની [illegible] ગુંજારવ કરે છે, તે ગજવદન ગણપતિના ચરણકમળનો હું આશ્રય લઉં છું.

गजाननाय महसे प्रत्यूहतिमिरच्छिदे ।
अपारकरुणापूरतरङ्गितदृशे नमः ॥३॥

જે વિઘ્નરૂપી અંધકારને દૂર કરે છે, જેમની દૃષ્ટિ અપાર કરુણાના મોજાથી ભરેલી છે, તે ગજાનન, પ્રકાશ સ્વરૂપ ગણપતિને પ્રણામ કરું છું.

દિલમાં દીવો કરો રે...

ચન્દ્રકાન્ત શેઠ

દિલમા દીવો કરો રે,
દિલમા દીવો કરો
કૂડા કામ ક્રોધને પરહરો રે,
દિલમા દીવો કરો રે - દિલમા

દયા-દિવેલ પ્રેમ-પરણાયુ લાવો,
માહીં સુરતાની દિવેટ બનાવો,
મહીં બ્રહ્મ અગ્નિ ચેતાવો રે,
દિલમા દીવો કરો રે - દિલમા

સાચા દિલનો દીવો જ્યારે થાશે,
ત્યારે અધારુ સૌ મટી જાશે,
પછી બ્રહ્મલોક તો ઓળખાશે રે,
દિલમા દીવો કરો રે - દિલમા

દીવો અણભે પ્રગટે એવો
તનના ટાળે તિમિરના જેવો,
એને નયણે તો નરખીને લેવો રે,
દિલમા દીવો કરો રે - દિલમા

દાસ રણછોડે ઘર સભાળ્યુ,
જડી કૂચી ને ઊઘડ્યુ તાળુ,
થયુ ભોમડળમા અજવાળુ રે,
દિલમા દીવો કરો રે - દિલમા
- રણછોડ

(ગુર્જર મધ્યકાલીન ગુજરાતી પદસચય, પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૯૮, પૃ ૭૩)

દિવાળી આવે ને દીવાની વાત સૂઝે જ. 'દીવે દીવે દિવાળી' એમ કહેવાનું મન થઈ આવે ને પછી 'દેવે દેવે દિવાળી' એવું કહેવાનુંય સૂઝે. જ્યાં દેવ નહીં ત્યાં દિવાળી નહીં; અને દેવ તો હોય જ્યાં દીવો હોય - પ્રકાશ હોય ત્યાં. ઘરમાં દીવા થાય ત્યારે ઘરમાં દિવાળી અને દિલમાં દીવા થાય ત્યારે દિલની દિવાળી. મંદિરમાં દેવની પ્રતિષ્ઠા દીવો કરીને થાય. આ મનખાદેહમાં દેવની પ્રતિષ્ઠા - દેવનું પ્રાકટ્ય - દેવનું દર્શન જ્ઞાનના દીવે કરીને થાય. દેવનું દર્શન કરાવે એવો દીવો કેમ પેટે એ જ ખરેખરો આપણા ચિંતનનો વિષય છે.

પ્રસ્તુત પદનો ઉપાડ જ દિલમાં દીવો કરવાના ઉદ્દેશથી - બોધપ્રબોધથી થાય છે. કશુંક કરવા જેવું હોય તો તે અજવાળાની બાબતમાં કરવા જેવું છે. અંધારું તો છે જ. અજવાળાને જોઈ શકે ને અજવાળે જોઈ શકે એવી આંખને એનું ભાન - એનો અનુભવ થયો જ છે. અંધારાનો આતંક કેવો હોય અને તેના કારણે કેવું કેવું વેઠવાનું થાય તેનોયે આંખને અંદાજ ખરો જ અને તેથી જ આંખ અંધારાને ચલાવી લેવા માગતી નથી. એને અજવાળાની ઉત્કટ ઇચ્છા રહે છે અને એ માટે જ દીવો કરવા જેવું કામ કરવા તરફ એની નજર જાય છે. આંખનો બરોબર અને ખરો ઉપયોગ ત્યારે જ થઈ શકશે, જ્યારે દીવો મળશે. દીવો હશે તો જ આંખની શક્તિનો અંધારાના વાતાવરણમાં વધુમાં વધુ લાભ લઈ શકાશે. જ્ઞાનરૂપી દીવાનુંયે આવું જ છે. જ્ઞાનનો દીવો આપણે આપણા દિલમાં પેટાવવાનો છે. આપણું દિલ - આપણું મન - આપણું ચિત્ત વધુમાં વધુ મોકળાશથી, સાફ સાફ રીતે જે છે ને જેવું છે તેને બરોબર જોઈ - પામી શકે એવું કરવાનું છે. એવું થશે ત્યારે બધું યથાતથ રૂપમાં પમાશે ને સમજાશે, અને તેથી વધુમાં વધુ સાર્થકતાથી જીવવાનું થઈ શકશે. આપણા દિલમાં દીવો થયો હશે તો આપણે બીજાઓને માટે દીવારૂપ - માર્ગદર્શક થઈ શકીશું; પરંતુ આપણે જો અંધારાનું પોટલું બની બેસીશું તો આપણે કોઈ સારા કામના નહીં રહીએ. देवं भूत्वा देवं यजेत् । - એમ કહેવાયું છે : દેવ થા, પછી દેવને પૂજ. આ રીતે દીવો થા પછી બીજાને અજવાળું આપવા દોડ.

ઘરના ગોખે દીવો કરવો સહેલો છે પણ દિલની અંદર દીવો કરવો એ અઘરું કામ છે. કામ અઘરું છે પણ છે કરવા જેવું. દિલમાંથી કામ, ક્રોધ, મદ, મત્સર આદિ ષડ્‌રિપુઓને વિદાય આપવાની રહે છે; કેમ કે એ ષડ્‌રિપુઓ મનુષ્યની ચેતનાને અજ્ઞાનજન્ય અંધકારે વિકૃત કરી તેને હાનિ કરે છે. મનુષ્યચેતનાનો એ રીતે દુરુપયોગ થાય છે. મનુષ્યે તેથી પહેલ પ્રથમ કામ દીવો કરવામાં અવરોધરૂપ થતાં અનિષ્ટોને ટાળવાનું છે. દીવો પેટાવતાં પવન ફૂંકાય તો તેને પહેલાં રોકવો પડે. એમ દિલમાં દીવો કરવા જતાં સ્વભાવે જ ભૂંડાં એવાં કામ, ક્રોધ આડે આવતાં હોય તો તેમને રોકવાં પડે. દીવો કરવાનો શિવસંકલ્પ સુદૃઢ હશે તો અંધકારના પ્રતિનિધિરૂપ કામ-ક્રોધનો સામનો કરવાનું કામ સફળતાથી થઈ શકશે. જ્ઞાનપ્રકાશ માટેની સાચી લગન - અભીપ્સા એ દીપપ્રાકટ્યની સત્ક્રિયામાં મૂળભૂત રીતે જોઈએ જ.

આ દિલનો દીવો હકીકતે તો આધ્યાત્મિક પ્રકાશ માટેનો દીવો છે. એમાં દયા - કરુણા દિવેલરૂપ છે, તો પ્રેમ એમાં પરણાયારૂપ - કોડિયારૂપ છે. જ્ઞાનની જ્યોતિ પ્રેમના પાત્રમાં પ્રગટાવવાની વાત જ ઘણી માર્મિક છે. જ્ઞાનનો આધાર પ્રેમ. કરુણા વિના - દયા વિના જ્ઞાનનું

તેજ જ ન પ્રગટે! ઘણી ઊંડી વાત છે આ. સૌને માટે સદ્ભાવ, સ્નેહ, કરુણા ઊપજે ત્યાં જ સાચી પ્રસન્નતાનો પ્રકાશ પ્રગટે આપણા મનખાદેહરૂપી ઘરમાં આત્મજ્યોતિનો દીવો ધારણ કરવાની પૂરતી ક્ષમતા છે એ દીવાની જ્યોતિ ગીતાનિર્દિષ્ટ દૈવી સંપત્તિઓના સિંચને જ ખરેખરી ઝળહળ થશે જેના માટે આપણે જન્મ્યા છીએ, જેના થકી આપણું જીવન છે, જેના થકી આપણા સર્વે કરણ ક્રિયાશીલ રહે છે તે પરમ બ્રહ્મજ્યોતિની - મહાનલની ચિનગારી સ્થિર રૂપે - આત્મજ્યોતિ સ્વરૂપે આપણામાં ઝળહળતી રહે એમાં જ આપણી સાર્થકતા આપણને જ્યારે જ્ઞાનના પ્રકાશને કારણે ખબર પડશે કે આપણે શરીર નથી પણ આપણે શરીરમાં રહેનાર ચૈતન્યનો પ્રકાશ છીએ, બ્રહ્માગ્નિના અંશરૂપ આપણે છીએ ત્યારે આપણને આપણા અમૃતત્વની ખરી પ્રતીતિ થશે, ત્યારે આપણે 'अहं ब्रह्म निष्कलम् अरम्, न च भूतसघ ।' એમ કહેવાને પાત્ર થઈશું અને ત્યારે જ આપણા લોચનિયાં હરિનું ને હરિની આ દુનિયાનું ઊરું ને સાચેરું દર્શન કરી શકશે જાગવાનું આપણે છે, જોવાનું આપણે છે, દીવો કરવાનો આપણે છે, દર્શન/દીદાર દેનાર તો આપણી અંદર ને આપણી આસપાસ હાજર છે જ

જેને જ્ઞાનનો પ્રકાશ મળે એને પછી અટવાવાપણું તો હોય જ ક્યાંથી? ભય કે શંકા એને પીડે જ ક્યાંથી? જ્ઞાનના અમૃતમય પ્રકાશમાં જ પરમાત્માનું - એમની વિભૂતિનું - એમની સર્જનશક્તિનું ખરેખરું દર્શન થઈ શકશે અને ત્યારે જ ખરી સાર્થકતા, ખરો આનંદ અનુભવી શકાશે

જે જાતને ખોલી જાણશે એને પછી જગત ખોલવાનું અઘરું નહીં લાગે પિંડને ખોલવાની ને બ્રહ્માંડને પામવાની ગુરુચાવી તો આપણી અંદર જ છે આપણા આ મનખાદેહમાં પ્રકાશના પ્રાકટ્ય માટેની પૂરી ભૂમિકા - પૂરતી તકો છે જ, સવાલ મહાનલની ચિનગારીએ એને પ્રકટાવવાનો છે આપણે આપણું ઘર સંભાળીએ, બીજાની પંચાતમાં પડ્યા વિના પોતાને ખરા અર્થમાં પ્રકાશિત કરવાના પુરુષાર્થમાં દત્તચિત્ત થઈએ આપણે પ્રકાશિત થઈશું - દીવાની જ્યોતે ઝળહળીશું તો સૌને ઉપકારક થઈ શકીશું જેનું દિલ પ્રકાશિત, એની પછી દુનિયાયે પ્રકાશિત થઈને રહેશે સમસ્ત સંસારમાં - ભૂમંડળમાં અજવાળું જોવાની ખેવના રાખનાર ચિંતા તો પોતાના દિલમાં દીવો કરવાની છે દિલમાં દીવો થતાં જ પરમાત્માની અમૃતલીલાનું રહસ્ય આપણે પામી શકીશું અને આપણી હસ્તીની ધન્યતા પણ અનુભવી શકીશું

ભક્તકવિ રણછોડનું આ પદ સરળ, સચોટ શબ્દોમાં, સુગેય ઢાળમાં આપણને આત્મવિકાસ માટેનો સાચો સદ્બોધ આપી રહે છે એ બોધમાં અનુભવ - શ્રદ્ધાનો રણકો છે ને સદ્ભાવ ને સમભાવનો થડકો છે, તેથી જ એ બોધ અપ્રિય કે અકારો ન લાગતાં સદ્ગુરુના વત્સલ વચન જેવો મધુર લાગે છે આ ભક્તકવિએ આપેલ ગુરુચાવીથી આપણને આપણું તાળું ખોલવાની ચાનક ચડે એવી જ ભાવના

૦ ૦ ૦

આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ

(૧)
જ્યોતિધર

જ્યોતિધર ઊતરે ભારત દેશ!
પલટતા સહુના વિહ્‌વળ વેશ.
મોતભીરુમાં જીવન પૂર્યાં, અંધકાર ઉજેશ;
દૈન્ય નિવારી મર્દ બનાવ્યા, આપી અમર સંદેશ—
જ્યોતિધર ઊતરે ભારત દેશ!

ગેરુ રંગી ઝોળી એની, ભભૂતભરી ભરપૂર;
અંજન આંજ્યું, ક્ષણમાં ઝબક્યાં લક્ષ્મીતણાં નૂપુર—
જ્યોતિધર ઊતરે ભારત દેશ!

અમૃતવર્ષી આંખલડીમાં પ્રેમ ભર્યાં અનિમેષ!
વેરઝેરના દરિયા સૂક્યા, અણહિંસા આદેશ—
જ્યોતિધર ઊતરે ભારત દેશ!

હિન્દ-સ્વરાજ અપાવ્યું, સ્થપાવ્યું, નહીં મીન કે મેખ
કાળગતિ પ્રગટાવી યોગી! પ્રગટાવ્યા પરમેશ!
ભારતે પ્રગટાવ્યા પરમેશ!
જ્યોતિધર ઊતરે ભારત દેશ!

— રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

O

મોટાંઓની અલ્પતા જોઈ થાક્યો,
નાનાંની મોટાઈ જોઈ જીવું છું.

- ઉમાશંકર જોશી

રેલાઈ આવતી છો ને, બધી ખારાશ પૃથ્વીની,
સિન્ધુના ઉરમાંથી તો ઊઠશે અમી-વાદળી.

- પૂજાલાલ

O

(૨)
આ અંધકાર શો મ્હેકે છે

આ અંધકાર શો મ્હેકે છે!
શું કોઈ પદ્મણી નારીએ નિજ કેશ ઉઘાડા મૂક્યા છે!
ને, શોભાથી વિસ્મિત વિસ્મિત નભથી શું તારા ઝૂક્યા છે!
ઘટા સઘન ઘનશ્યામ નિહાળી મયૂર મનના ગ્હેકે છે!

અહો, વહે શી હળવે હળવે સુરભિ મગન મન ભરી દઈ!
દિગ્દિગન્તમાં — બસ અનન્તમાં સરી જાય ઉર હરી લઈ!
અંધકારના મસૃણ હૃદયથી નિગૂઢ બુલબુલ ગ્હેકે છે!

સ્વચ્છ સુભગ મધરાત વિશે આ કાલતણું ઉર શાન્ત અહો!
મધુર મૌનથી સભર શરદનું નીલમ આ એકાન્ત અહો!
પૃથિવી કેરું પારિજાત શું ફુલ્લ પ્રફુલ્લિત બ્હેકે છે!

— પ્રજારામ રાવળ

નવાં કાવ્યો

સ : હરિકૃષ્ણ પાઠક

૨૭૧૫૮

એક ડિસેમ્બરી ક્ષણે.. / ઉશનસ્
(હરિણી સૉનેટ)

ધૂપસવસના ચારેકોરે દિગતલગી ધરા,
ગગન પણ છે ભૂરા વસ્ત્રે, ન છેક દિગંબર,
તુહિન ધવલે જાડે વસ્ત્રે, સુસન્ન ડિસેમ્બર,
શિશિરઋતુએ પીળા પર્ણો ખર્યે, ન પીતાંબરા,
સમય પુરખો જાતા જોઉં ત્યહીં હું ડિસેમ્બરી
ધવલલટિયા, દાઢી, મૂછો, દગો પર પાંપણે
ધવલિત! ભવા, રૂરૂ ધોળું! રૂ ઊડ્યું શું પીંજણે!
અતીત અખિલો પીઠે વ્હેતા ગયો ઊગડો વધી!
નિરખું છું હવે તે યાત્રાન્તે જરા ખમી, પાદરે
પ્રવિશત, યથા ઓઢી લેતો સ્વય જ મઝારનું
દ્યુતિવણ ફિકું લાબું બુગ્દું અનાગત કાળનું,
કબર મહીં શું પેસે પોતે મુખે ખીંચી ચાદરે,
અવ નીકળશે કયાં જૈ, બુગ્દે હશે કયહીં અંત કે?
રવિ કૂંપળ લૈ રાતોમાતો, સામે છેડે હમે શું વસંત કે?

O

અંદર એવા મળ્યાં . / ચન્દ્રકાન્ત શેઠ

અંદર એવા મળ્યા,
આપણે મધુરૂં મધુરું ગળ્યા!-
ખીણ-ખડક ના કશુંય આડે,
ડુંગર તે સૌ દળ્યા!
આઘેના તે ઓરા આવી
ભીતરમાં ભળ્યા!
ઝરમર ઝરમર ઝમતા કેવા
જીવ મળ્યા - ઝળહળ્યા!
રગે રગે રાગ રચે આરતી,
આંખે યમુના છલ્યા!
શ્વાસે શ્વાસે બજે બાંસુરી,
અંતરમાં વ્રજ વળ્યા!
ઘટમાં ગોરસ એવા ઊભર્યાં!
-ફોડનારને ફળ્યા!-

O

ઉડ્ડયન. . / રમેશ પારેખ

જેને ઊડવું હો વીંઝીને પાંખો
હો! આભ તેને ઓછા પડે
થાય ધખધખતી તડકો યે ઝાંખો
હવાઓ એને કયાંથી નડે?

નથી આંકેલા નકશા પર ચાલવાની વાત
ના થકાવટના ભયથી સંકેલવાની જાત
ઝીલે તેજ તણા નોતરાને આંખો
તો જીવને ના સાંકડ્યું પડે

નહીં ડાળખી મળે કે નહીં છાંયડો મળે
ઝાડ ભૂલીને ઊડીએ તો જાતરા ફળે
ભાર હોળાનો ખંખેરી નાખો
તો અનહદની ઓસરી જડે!

O

નહીં રહીએ. / જયન્ત પાઠક

રહેવું નથી, લો, નહીં રહીએ, નહીં રહીએ
કયાં જઈશું તે નહીં કહીએ, નહીં કહીએ!
દેશ તમારો બડો નકામો
થલ થલ ઊબડખાબડ,
ઊભા પરવત, આડી ખીણો

બધ્ધ બંધમાં સજ્જડ;
ઝરણ અમે તે ક્યાં દહીએ, ક્યાં વહીએ!
દરિયા વચ્ચે બેટ બનાયા,
નહીં આવન, નહીં જાવન,
નહીં નાવ, સંદેશ સુખન વા
એક અકલ એકલપન;
એકલપન આ નહીં સહીએ, નહીં સહીએ.
રહેવું નથી, લો, નહીં રહીએ, નહીં રહીએ.

○

ભૂલતાં સ્મરી રહે...!/ભાનુપ્રસાદ પંડયા

'ભૂલી જવું બધુંય' - નિશ્ચય એમ કીધો,
સાશંક છિન્ન ઉરને ઈતબાર દીધો.
હાવાં ન પંથ સ્મૃતિને ખડકાળ જાવું,
ને ઝંખનામૃગજળે કદી યે ફસાવું!

છે ભૂલવાં: શિશુવયે ઘર જે રચેલાં
રેતીતણાં, તરુણકાળ કર્યાં અનોખાં
તોફાન, યૌવન કીધાં હયફાળ જેવાં
સૌ સાહસો, પલકની કરી નૈત્રમૈત્રી!

જાવી ભૂલી જનનીની હેતની વૃષ્ટિ, તાતે
અર્પ્યો ઉછેર, ભગિની - ભૂલું સર્વ ભ્રાતા,
સન્મિત્ર સાથ રચવા નહીં નેહનાતા,
ના માનચાંદ જીતવાં, અવ હે વિધાતા!
આશા-અતીત ભૂંસવા મથતો સમૂલ,
ને ભૂલતાં સ્મરી રહે થઈ ફૂલ-શૂલ!

○

-તો સરળ છે.../રમણીક સોમેશ્વર

હું વિકળ ને તું અકળ છે
ધારણા બહારું સકળ છે

સ્હેજ ડૂબકીમાં વમળ છે
છેક ઊંડે શાંત જળ છે

કોણ - કોને - કેમ સ્પર્શે
જળકમળવત્ જળકમળ છે

હું ઉકેલું, તો ગૂંચાતો
તું ઉકેલે, તો સરળ છે

ના કશો પ્રતિઘોષ જાગે
આ સમય કેવો અતળ છે!

○

યાચના... / અનામી

પ્રભુ! મને કેવટની મતિ આપો.
જે ભવસાગર પાર કરાવે,
તેને કરાવ્યા ગંગાપાર!
કેવળ સેવક, રામની ભક્તિ
દેખાડ્યું મુક્તિનું દ્વાર!
અનુગ્રહની તો વાત નિરાળી!
નિજનો કરીને થાપો... પ્રભુ મને.

એક ચરણ-સેવ સીતા કરતાં,
દૂજની લક્ષ્મણ ભ્રાત;
બડભાગી કેવટિયો કેવો
દોઉ પખાળે પાદ!
શબરી-જટાયુની પંક્તિમાં પેઠો
કર્મનાં બંધન કાપો... પ્રભુ! મને.

અનુગ્રહ, પુષ્ટિ, પ્રપત્તિ શું જાણે!
શું જાણે જ્ઞાન ને યોગ;
દાસ્ય-ભક્તિ દામોદર દોડે
ભવભવ પુણ્ય-સંયોગ!
અહરહ પ્રાણ રઘુપતિ રતિ શું
જપુ અઘભંજન જાપો
પ્રભુ! મને કેવટની ગતિ આપો... પ્રભુ! મને.

○

અમારો વાંક ../ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી

વનમાં ગહેક્યા મોર
અમારો વાંક!
આંબે લ્હેક્યા મ્હોર
અમારો વાંક!
ગોરલ ગૂંદા-ડાળ
ડાળ પર લચકે લૂમ રસાળ,
છક્યા પલાશી ઢાળ
ઢાળને ચડ્યા કેસૂડા આળ,
બહેક્યા હષ્ટ અડાબીડ થોર અમારો વાંક!
ચડ્યા વાયરા ચાક
ઊથલ્યા બાવળ સોન-ઝકોર,
મધુ કહુડાનો છાક
કેર-ઘેરૈયા ડુંગર-ડટોર,
વરખડે ચટક પીલુડાં તોર અમારો વાંક!
સોઝલ મેદી નેણ
નેણમાં ઘૂંટ્યા ઘન ઘેઘૂર
રટ્યા બપૈયા રેણ
રેણના ઘેન ચડ્યા ચકચૂર,
અષાઢો ઝૂર્યા પાંપણકોર અમારો વાંક!

O

ગઝલ ../વીરુ પુરોહિત

પરંપરા જ નથી પથ્થરો પીગળવાની!
નથી કશી જ વ્યવસ્થા પરત નીકળવાની!
લઉં છું શ્વાસ હું તેથી જ જાગતાં-સૂતાં,
મઝા હું એ રીતે માણું સતત પલળવાની!
અજાણ્યો હોઉં એવા સ્વાંગમાં દર્પણ જોઉં,
ગમી મારી નજર, મારી નજરને છળવાની!
દમામ જે હતો વનનો, મને મુબારક હો!
તમે ન યાદ અપાવો સૂરજના ઢળવાની!
અમસ્તું આમ પણ રણમાં તો થોર ઊગે છે,
તમારા શહેરમાં એવી ક્ષણો છે મળવાની!

O

લ્હેર અને કિનારો /નરોત્તમ પલાણ

(ત્રણ ચિત્રો)

કિનારાને પપાળી
પાછી ફરતી લ્હેર
બીજી લ્હેર સાથે અથડાય છે!
પારણામાં પોઢેલા
બાલમુકુન્દને નિહાળતી
હિંચોળતી
એક પછી એક ગોપીઓની
આવનજાવન છે કિનારે!

O

કળિયું વાળવા
વાંકી વળેલી
માતાની પીઠ પર
કૂદકો લગાવી
ચડી જવા યત્ન કરતી
અને
વારેવારે પાછી પડતી
લ્હેરીએ
નટખટનું રૂપ લીધું છે આજે!

O

સાંજની લ્હેર
ઝલમલઝલમલ!
આથમતો સૂર
મસ્તકે સ્વર્ણમિંઢ!
વાદળનું મોરપિચ્છ વાંકું!
જંગમ સાધુ
ઝીણી ઝીણી ઝાંઝરી બજાવે
જશોદાના દ્વારે
'માઈ, તેરો લાલન દિખાદે!'

O

પાતાળમાં.../ભરત વિંઝુડા

હોય છે પૃથ્વી ઉપર ને જાય છે પાતાળમાં!
રસ નથી પડતો ઉપરની કોઈ પણ ઘટમાળમાં!
થાકીને સંસાર છોડી નીકળ્યાં, સાધુ થયાં,
આમ પહોંચ્યાં એ પછીની આવતી જંજાળમાં!
સૌ સમયના વહેણમાં વહેતા રહે છે એ રીતે
જેમ નદીઓને સતત વહેવું પડે છે ઢાળમાં!
કામ વધતું જાય છે કેવળ અહીં સરકારને
કોણ જાણે ક્યાં જતા રહે છે ખુદા દુષ્કાળમાં!
આ હવા થઈ ગઈ ઘડીભરમાં પવનની લહેરખી
એવું સંમોહન થયું છે તારા ખુલ્લા વાળમાં!
હું અજાણ્યો એક પ્રવાસી ઊતરું જે શહેરમાં
કોઈ અંગત કારણે તે હોય છે હડતાળમાં!

ઝાડવું થાશું અમે!.../કરસનદાસ લુહાર

એ જ વિસ્મયથી જીતી જાશું અમે,
બંધ હોઠો હોય ને જીવશું અમે.

વાયરા વરસાદના વા'શું અમે,
કોઈ રણના શ્વાસમાં ન્હાશું અમે!

આ ભવે માણસ થવાની ભૂલ પર
આવતે ભવ ઝાડવું થાશું અમે!

તીર પેઠે શબ્દ છૂટી જાય પણ
જો પણછની જેમ ખેંચાશું અમે.

શ્વાસની સરહદના શિલાલેખમાં-
'ના લખાયા' એવું વંચાશું અમે!

○

કદીક.../દુર્ગેશ ન. ભટ્ટ

ક્ષણ એ
આવી મળી અચાનક!
બાળપણાની ખિલ ખિલ કરતી
સહિયર સરખી
હૈયા સરસી મળી ઉમળકે,
મોજમસ્તીમાં મનને ખેંચી
ઘડી બે ઘડી,
એમ જ પાછી વિદાય લેતી...
"અરે, આમ કાં? એવી જલદી?
-કામ કશું?"
"ના, એમ જ બસ! મન-મોજ કાજ!"
ને કશું નિહાળી આંખોમાં આ
ઝટપટ સરકી ચાલી લટકે.
"અરે, ભલેને કામ કશું ના
તોય, કદીક તો આમ જ - ખાલી આમ -
આવતી રહે ઘણું તો!

○

ગઝલ.../પ્રફુલ્લ નાણાવટી

અનિમેશ નયને શું જોયા કરું છું
નજરને નજરમાં જ પ્રોયા કરું છું
ઘણી વાર એમ જ તો ખડખડ હસું છું
ઘણી વાર અમથો જ રોયા કરું છું
હતું હાથમાં એ તો હોમી દીધું છે
હતું હાથમાં એ યે ખોયા કરું છું
મને જો કે પાલવ મળ્યો છે મઝાનો
છતાં આંખ પહેરણથી લોયા કરું છું
મને વ્યર્થ શોધો છો ચોરે ને ચૌટે.
નથી કોઈ હોતું ત્યાં હોયા કરું છું

○

કાચું ઘર.../વિનોદ ગાંધી

કાચા ઘરની છત પણ કાચી, કાચી ભીંત ધરાર,
એની ઉપર કોણ કરે છે જળની ધીંગી ધાર!
છત ચૂવે છે, તળ પલળે છે,
ગળે-ઓગળે માટી,
બધું જ એકાકાર બન્યું છે
નહીં તળ, નહીં સપાટી,

સમરસ સઘળુ હોય એહનો કેમ નીકળશે સાર?
કાચા ઘરની છત પણ કાચી, કાચી ભીંત ધરાર
વહેવડાવે એ જ વહે છે,
ડુબાડનારુ ડૂબે,
મૂળ બનીને જે નીચે છે
ઉપર એ જ ઝળુબે,
ના આરો કે ના ઓવારો શુ છે પાર - અપાર?
કાચા ઘરની છત પણ કાચી, કાચી ભીંત ધરાર

O

તવ કૃપા.. /અનુપસિંહજી પરમાર

છે હૈયુ આ મમ હજી પણ સ્વસ્થ સ્વસ્થ,
કેવુ રહ્યુ' ધબકતુ ગતિ જાળવીને,
છે પ્રેમનુ 'નિત ભૂખ્યુ, બસ પ્રેમ પ્રેમ,
ન્યાળ્યો જ પ્રેમ તહીં એ ધમતુ રહ્યુ છે!
/ છે મસ્તકે'હજી ય આ મમ સ્હેજ શાંત,
જાણે ભરી ભરી હજી પણ ચેતનાઓ,
રે, ઊર્ધ્વ ઊર્ધ્વ ગતિના મનમા વિચારો,
ઇચ્છે સદાય શુભ સાત્ત્વિક પ્રેરણાઓ!
ને માહરે કર ભલે વયનો પ્રભાવ,
થેલી ભરી વજન કે ઊચકી શકુ ને,
ઉદ્યુક્ત જે ફૂલ ગુલાબ ઉછેરવાને
સીંચી શકે જલ સદા ઊગતે પ્રભાત!
હો એટલી તવ કૃપા પ્રભુ, પૂરતી છે,
વાછુ અધિક નહીં એથી જરા વધારે!
(ઉમાશંકરના એક મુક્તક પરથી)

O

ગઝલ. /ગોવિંદ ગઢવી 'સ્મિત'

તમે ફૂલો મહીં રંગો સજાવ્યા છે
અમે તો માત્ર એને મ્હેક આપી છે
તમે પણ આવડે તો માણજો એને
ખુશીની પળ અહીં પ્રત્યેક આપી છે
ગજુ શુ મોરલાનુ કે ટહુકી દ્યે?
ઉછીની મેજ એને ગ્હેક આપી છે
મળે બસ ચાર ડગલા ભોમ ત્યા લગ
ચરાગને ચાલવાની ટેક આપી છે
ભલા બે ચાર ફેરા ઠીક છે નમન્ના
અમસ્તી લાખ ફેકાફેક આપી છે
નરી આખે ઘણુ જોવા સરીખુ પણ
બહુ ઓછી નજર અહીં નેક આપી છે

O

ગઝલ . /પ્રફુલ્લ વોરા

હોય કદી કકુ ને ચોખા આ જીવનમા
ખેલ સમયના નોખા નોખા આ જીવનમા
ચપટીક અમથા અજવાળાનુ સ્વાગત કરીએ,
શેષ ભલે ને ખાલી ખોખા આ જીવનમા
સાજ-સવારે આભ કાગરે જોયા કરવુ,
દશ્ય બદલતા રગ અનોખા આ જીવનમા
કઈંક અચાનક ચમકારો થઈ જાય પછી, તો-
ઝળહળ ઝળહળ થાય ઝરોખા આ જીવનમા
ધરમ કરમના સરવાળાને માડી જોજે
કરવા પડશે લેખા જોખા આ જીવનમા

O

ગીત . /કિરીટ ગોસ્વામી

બહુ લાગે છે એકલુ-અટૂલુ
ટોળામા રોજ-રોજ પડતુ રે જાય મન ભૂલુ!
ફૂલ હસે, પાદ હસે, પખી તો ગાય
છતા આખો કા ભૂલે નહીં આસુ?
ધોધમાર, ધારદાર વરસે છે આભ
છતા કોરુ કટ લાગે ચોમાસુ!
હુ તો ઝુલાવે ભ્રમણાઓ એમ હવે ઝૂલુ!
ચહેરાઓ એક પછી એક મળે કૈંક
બધા પાસે છે વારતાઓ નોખી
લાગણીઓ સતાડી, શબ્દોને શણગારી
વાત કરે સૌ જોખી-જોખી
એવામા ક્યા જઈ હુ મન મૂકી ધોધમાર ખૂલુ?

O

સ્વપ્નસ્થ છું.../જયંત જી. ગાંધી 'કુસુમાયુધ'

બેઉ ખૂલ્લી આંખ પણ સ્વપ્નસ્થ છું,
નર્કશા સંસારમાં સ્વર્ગસ્થ છું.
ભીતરે જૂના ઝખમ છોને દૂઝે,
મુખ પર મલકાટ રાખી સ્વસ્થ છું.
શબ્દનો ગેબી ખજાનો સાંપડ્યો,
લો નિજાનંદે સદા શબ્દસ્થ છું.
વ્યક્ત કરવા જે ભીતર આ સળવળે,
તે અભિવ્યક્તિ વિના અસ્વસ્થ છું.
નામ જો ધાર્યું 'કુસુમાયુધ' મેં,
તો બળ્યો છું ને સદા ભસ્મસ્થ છું.

○

સાધન છે ટાંચાં.../જિતુ પુરોહિત

વિસરાયા શબ્દો ને અટકી છે વાચા
નથી કોઈ પાસે તો સપનાંઓ સાચાં.
અહીં આ જગતનું વલણ સાવ નોખું,
જુદી રીત રસમો, જુદા એના ઢાંચા.
જુઓ માનવીની કરુણતા આ કેવી?
ઉપાડીને ચાલે છે ખોટા લબાચા.
અહીં જીવતરની સફરની વચાળે,
પળોજણ ઘણી છે ને સાધન છે ટાંચાં.
હવે કેમ ચહેરાઓ હરખાય આજે,
લગાવે છે ગાલે સમય પણ તમાચા.

○

લૌં સુખ.../પ્રતાપસિંહ હ. રાઠોડ 'સારસ્વત'
(વસંતતિલકા/સૉનેટ)

આકાશથી ઝરમરે સિત શીત ધારા,
પીંજેલ પોલ સમ વાદળના ફુવારા.
ચોળી લસોટી કરી ઔષધ કૌમુદીનાં,
વ્હેંચે બધે પવન સૌ પરિતાપ ટાળ્યા!
ઉલ્લાસ હાસમય સૌ લયમાં ભળું છું,
ધારી નિહાળું શશિ ત્યાં ચમકી જાઉં છું.
રે! રે! અરે! નિધનની મતિ આ પ્રિયાની-
ભૂલી ગયો સમૂળગી! ક્ષતિ શી હિયાની?
કો ચૌદશે દશક આગળ થૈ પરી જે
સારે ભલે અવસરે સ્મૃતિ લૈ ઝરી તે.
ક્યાં, તો હશે અવતરી, કઈ યોનિમાં રે?
કો માનુષી, ભગવતી, કદી યોગિની કે?
ના, ના, અરે! શશી તણું મુખ એનું મુખ,
લૌં ચન્દ્રિકા દલદલે નીતર્યાનું સુખ!

○

ગઝલ શોધી.../હરજીવન દાફડા

બોધ લીધો નહીં જગતમાંથી,
હું નરમ ના થયો સખતમાંથી.
ક્યાંક તારો મુકામ શોધી લે,
જિંદગીના બધા વખતમાંથી.
શ્વાસ થોડાક તો ખરીદી લો,
આપણી આ બધી બચતમાંથી!
ખૂબ કોશિશ કરી અમે થાક્યા,
જીવ છૂટ્યો નહીં મમતમાંથી.
શોધતાં શોધતાં ગઝલ શોધી,
આયખાની બધી અછતમાંથી.

○

જીવી જવાશે.../મનીષ પરમાર

શ્વાસ ઊંડે તળ મળે જીવી જવાશે,
ફૂલ પર ઝાકળ મળે જીવી જવાશે.
જિન્દગી મારા દુ:ખોનો છાંયડો છે,
શક્યતાની પળ મળે જીવી જવાશે.
અંધકારો ચોતરફ દીવાલ જેવા,
ઝંખના ઝળહળ મળે જીવી જવાશે.
બસ તને ભૂલી જવાના માર્ગ વચ્ચે-
આખરે કાગળ મળે જીવી જવાશે.
એકલો પડતાં મને ઘેરી વળે રણ-
ઝાંઝવાનું જળ મળે જીવી જવાશે.

○

વાર તો લાગે જ ને!.. /ઉદયન ઠક્કર

દર્દથી ધીમા સ્વરોને લાંબુ અંતર પાર કરતાં,
વાર તો લાગે જ ને!
આ ગઝલ વંચાઈ ગઈ પણ આંસુઓને કાને
પડતાં, વાર તો લાગે જ ને!
પાંખડીઓને વકાસી સૂર્યની સામે કમળ
જોયા કરે છે ક્યારનું
જે છુપાવે મોં તિમિરથી એને
અજવાળું સમજતાં, વાર તો લાગે જ ને!
રીસમાં ભીનાં થઈ બિડાઈ ગયેલાં નેણ એનાં,
એમ તો ક્યાંથી ખૂલે!
બોજ ઝાકળનો લઈને, પાંખડીઓને ઊઘડતાં,
વાર તો લાગે જ ને!
ઊછળી-ઊછળીને ફોરાં, વારે-વારે દઈ ટકોરા,
બહાર બોલાવી રહ્યાં,
ડોકિયું કાઢીને કૂંપળ એમ કહેતી હસતાં હસતાં,
"વાર તો લાગે જ ને!"

○

મૃગચર્મમાંથી. ./હર્ષદેવ માધવ

જડે કર્મ નૈષ્કર્મ્યના કર્મમાંથી
જડે કંઈ નવા ગર્ભ સૌ મર્મમાંથી
હશે ફૂલ, કાં ચંદ્ર, કાં તો મૃગાક્ષી
રચે રૂપ - ચિદ્રૂપ શું ચર્મમાંથી!
ચકે ના કશું માણસ અકબંધ જેવું
છતાં ઘાવ જ્યાં થાય છે વર્મમાંથી
બળ્યાં/શોષ પામ્યાં થયાં રિક્ત/વરસ્યાં
રહ્યાં જળ-ચળ્યાં જે ન જળધર્મમાંથી
રહે વાણ જ્યાં પક્ષપાતે રિબાતી
પ્રગટ થાય તે મૌનના મર્મમાંથી
શમ્યો શોષ - આકંઠ મૃગજળ પીધાથી
ગયો મૃગ-ધણી દૂર મૃગચર્મમાંથી

○

છૂટ /નિર્મિશ ઠાકર

હું તો વ્યર્થ અઘરા ઉપાયો જ
વિચારતો રહેલો
વ્યવહારો - ગણતરીઓ ફરજો - અપેક્ષાઓ
ક્યારેક થઈ પડે છે બોજ
છૂટવું તો સાવ સહેલું
મને તેડો એમ કહતી આંખોથી કહેતા
બાળક જેવી નિર્દોષતાથી
બે હાથ જ ઊંચા કરી દેવાના!
પછી જવાબદારી સમજી
હવા જ સામી દોડી આવે
ને ઊંચકી લે આપણને!
હેઈઈ ઊડ્યો!'નો શોર રહી જાય નીચે
ને આપણે
છાપરું, ઝાડની ટોચ, ઊડતાં પંખી
બધુંયે વટાવી
સીધા વાદળમાં જ ગોથમગોથ
હમણાં જ તો
દોડી આવેલ એક બાળકે
યુગો જૂની ઓળખાણ હોય એટલા હકથી
દોરીનો છેડો અને ચાંદેદાર પતંગ
સામાં ધરી કહેલું
'અંકલ, જલ્દી! પહેલાં આને બાંધીને
છૂટ અપાવો
એટલે પછી હું ઉડાડીશ હોને!'
બાળકો તો ભલભલાને ઉડાડે
પણ આપણને જ સમય નથી હોતો
દોર બાંધવાનો, અધરું વિચારવામાંથી!
માત્ર બાળકો જ ઊડી શકે

○

જાગ્યા કરું /જગદીશ ધનેશ્વર ભટ્ટ

આમ આખી રાતભર જાગ્યા કરું,
આયખું બે હાથથી માપ્યા કરું
ટેરવાંને તોષ ના હોવા વિશે,

ચામડીના વેશને તાગ્યા કરું.
મૌનની તલવાર તીખી તગતગે,
વૈખરીના રાઝને પામ્યા કરું.
પાંપણોની પાર પેલે ઘૂઘવે,
સાત સમદર ઓઘને ખાળ્યા કરું.
ઝાળ ઊઠી આભને આંબી જશે,
માંયલાની વાતને માન્યા કરું.
લાગણીને પીંજવાની હર પળે,
પારદર્શી પોતને કાંત્યા કરું.
શ્વાસની ચોપાટ માંડી ચોતરે,
હું જ મારી જાતને હાર્યા કરું.

○

સ્મરણ.../વિનાયક રાવલ

આમ તો ઝાઝાં નથી આજે સ્મરણ
પણ હવાની સંગતે જાગે સ્મરણ.
રાખની નીચે દટાયો કોલસો
સ્હેજ જો ફૂંકો તમે બાળે સ્મરણ.
આ સમયની સાથમાં બસ દોડતાં
આખરે સંબંધને કાપે સ્મરણ.
ધરણાઓની ગરમ નગરી વિશે,
બંધ મુઠ્ઠી ખોલતાં વાગે સ્મરણ.
દોડ તું આજે વિનાયક એકલો,
આગમાં બાળ્યા પછી આવે સ્મરણ.

○

ગઝલ.../વિમલ અગ્રાવત

રોમ રોમ ને રગ અફવા છે.
માણસના બે પગ અફવા છે.
પગથી માથાલગ અફવા છે.
માણસ મોટ્ટો ઠગ; અફવા છે.
સૂર્ય થયાનો દાવો; કિન્તુ;
માણસની ઝગમગ અફવા છે.
હોય હયાતી પળ, બે-પળની;
શ્વાસોના આ ઢગ અફવા છે.
માણસ છે કાળું અંધારું;
ઝળહળ થાતી શગ અફવા છે.

હિજરાવું શેં?.../જિતેન્દ્ર પંડ્યા

ષષ્ટિપૂર્તિ ને અમૃતપ્રવેશનાં
ટાણાં ગયાં અણ ઊજવ્યાં
વયવૃદ્ધિ થતી રહી.
શેની રે કરવી ઉજવણી?
વયવેરો ભરવાની આ વેળ
એકલતાને બેકલતાને
કોઠે પાડવાનો અવસર
સર્વાનુભવ આ
ન કેવળ સ્વાનુભવ
ન કો દત્તક વિચાર
જિંદગીની ફીરકીનો ઊકલે છેડો -
સાંજ ઢળ્યે સૂરજ રાણો થાય જ
એના ગમ ન હોય
વજન કોઈના અશ્રુનું
હોય ઝાઝું જનાજામાં
બસ નથી એટલું?

○

ગઝલ.../સતીન દેસાઈ 'પરવેઝ'

શૈલરૂપી શબ્દને આ સ્પર્શ કોનો સાંપડે!
કે અહલ્યાના સ્વરૂપે હર ગઝલ અમને જડે!
એક ભીનું શું કિરણ જાહોજલાલી સર્જતું.
તુંય ઝળહળ હુંય ઝળહળ સૂર્યમય ઝાકળ વડે.
પાર પહોંચીને કરાવે મોક્ષનું એ આચમન
છે નિરાકારી છતાં એ શિલ્પ શ્વાસોના ઘડે.
જાળનોયે અર્થ જળમાં આખરે બદલાય છે.
મત્સ્ય છોડી જાય જળને, જળ હજુયે તરફડે.
આ જનમ છે પ્હાડનો પેલા જનમમાં શું હશું!
કલ્પનાનાં નિર્ઝરોમાં પળ કમળવત્ ઊઘડે.
ચાસ પળના પાડવાના જોતરીને જાતને.
સાવ સાદો આ કસબ પણ અંત લગ ના આવડે.
શી અસર થાતી હશે એ સાગરોના તળ ઉપર
એક પરપોટો બધા આકારના શિલ્પો ઘડે!

○

સરદારપ્રશસ્તિનાં કાવ્યો

सरदार

यही प्रसिद्ध लोह का पुरुष प्रबल
यही प्रसिद्ध शक्ति की शिला अटल,
हिला जिसे सका कभी न शत्रु दल
पटेल पर स्वदेशी को गुमान है।
सुबुद्धि उच्च श्रृग पर किये जगह,
हृदय गभीर है समुद्र की तरह,
कदमो छुए हुए जमीन की तरह,
पटेल देश का निगाहबान है।
हरक पक्ष को पटेल तौलता,
हरेक भेद को पटेल तौलता,
हरेक भेद को पटेल खोलता,
दुराव या छिपाव से उसे गरज?
कठोर नग्न सत्य वह बोलता।
पटेल हिंद की निडर जबान है।

- हरिवशराय बच्चन

ગુર્જરી ગૌરવ વીર

જય જય ગુર્જરી ગૌરવ વીર,
મહારથી જય જય રણધીર!
શૂરોના સરદાર!
વદન તો અમ કોટિકવાર
જય જય ગુર્જરી ગૌરવ વીર
ધરા ઢળી'તી દાસ બનીને,
યુગ યુગના અંધારા પીને,
જાગ્યા જીવનના અબાર,
જાગ્યા મુક્તિતણા પુકાર,
કો આવ્યો અદ્‌ભુત સેનાની -
ફેંક્યો શાંત પ્રખર પડકાર
નવા સજાવ્યા તાતા તીર,
જય જય ગુર્જરી ગૌરવ વીર! (૧)
હતા અડીખમ દુર્ગ શત્રુના,
હતા મહાભંડાર શસ્ત્રના,
સામદામના કાતિલ દાવ,
મોત તણા મબલખ સરપાવ,
નવા ગુરુએ નવા મોરચા
બાંધ્યા કીધા નવા જમાવ
પગલાં માંડ્યા ધીર ગભીર
જય જય ગુર્જરી ગૌરવ વીર! (૨)
અહો જગ મંડાયા શૂરા,
થયા દર્પ શત્રુના ચૂરા,
દીન રંકના અંગે અંગે,
જાગ્યા જૌહર નવલા રંગે,
મહા મોરચે ખડા ગુરુએ
લીધા કૈં નરવર નિજ સંગે
એક એકથી ચડતા વીર
જય જય ગુર્જરી ગૌરવ વીર! (૩)
આખો દેશ જલ્યો દાવાનલ,
યોદ્ધાના ઉમટ્યા દલ પર દલ,
સૈન્ય બધા એ કરવા મજાજ,
એક નરે કર ધાર્યો ધ્વજ,
મહા ગુરુને હૃદય વસ્યો એ -
એને પૂરી પડી પતીજ
આ મારો હનુમન્તો વીર
જય જય ગુર્જરી ગૌરવ વીર! (૪)
હે હનુમન્તી સખા પખાળા!
તવ ગાજ્યા ઘેરા ત્રંબાળા,
શબ્દ તણા બસ તારે બાણ,
ઢળી જતા શત્રુના પ્રાણ,

ગુર્જર-હિન્દ અખિલના તંતુ
તેં બાંધ્યા-તેં કીધાં ત્રાણ:
ભારતમુક્તિ મહા જહાજનો
તું બળવંતો મહા સમીર.
જય જય ગુર્જરી ગૌરવ વીર! (૫)
-સુન્દરમ્

સરદાર

કુમળું કરેણફૂલ કાળજું ને
અગનિથી કેળવેલાં વજ્જરનાં હાડ
છાતી કાઢીને ઇતિહાસમાં ઊભેલો જાણ:
જાણે નર્યો નિશ્ચેનો પ્હાડ.
સતનો સ્હેલાણી ને પરકમ્મા પુણ્યની, ખપે એને ખાંડાની ધાર
ઝિન્દાદિલ લડવૈયો, ઘડવૈયો ગામઠી મુડદામાં પ્રાણ ફૂંકનાર. કુમળું...
મનમાં છો ગૂંચ, ગાંઠ, ગોરંભો
હૈયામાં ઉકલતનો નકરો ઉઘાડ
કુમળું કરેણફુલ કાળજું ને અગનિથી કેળવેલાં વજ્જરનાં હાડ
બોલે તો ગુજરાતી ભાષા ય ધન્ન થઈ, જોડે કેં ડહાપણનાં ગાડાં
હોઠ સ્હેજ ભીડીને મુઠ્ઠી વાળે તો એમાં પાંચસો પચાસ રજવાડાં
એના ધબકારે - જરા કાન દઈ સાંભળો તો
ધબકે છે નકશાની નાડ. કુમળું...
છાતી કાઢીને ઇતિહાસમાં ઊભેલો જાણ
જાણે નર્યો નિશ્ચેનો પ્હાડ
મૂળિયાં ઘાલીને ઊંડે ભોમકામાં, સદીઓને
પડકારે: આવ, લે ઉખાડ. કુમળું...
કુમળું કરેણફૂલ કાળજું ને અગનિથી કેળવેલાં વજ્જરનાં હાડ.
- હરીશ મીનાશ્રુ

એહવો તું સરદાર નથી!

તને મુત્સદ્દીગીરીશું પ્યાર નથી,
ગમતો તને વાણી-વિહાર નથી;
સુખ-સેજ આળોટતી રાજનીતિ પરે
રંચ તને ઇતબાર નથી:
કિનખાબી શિબિરને રેશમી તકિયે
લેખાણે તું લખનાર નથી:
રહી ફોજની પાછળ કાગળથી લડે
એહવો તું સરદાર નથી!
તારા ઉરમાં એક જ વાત ઘૂમે:
પ્રાણને બીજી પંચાત ન ગમે:
તારી તેજ-વેરન્ત આંખો મહીં એક જ
સ્વપ્ન સદા રળિયાત રમે:
મારી માત પરાધીન પિંજરમાંહીથી
મુક્ત બની, તોય તપ્ત રહી:
દશે દિશ અરિગણ ઘેરી ઘૂમે:
એનું દુ:ખ સદા રહ્યું ઉર દમી!
એવા વીર હજાર અમે નીરખ્યા,
સૈન્ય દેખીને જે સરદાર થયા:
દેખી વીંઝણહાર તણી વીરતા,
એનાં હાથ તણી તલવાર થયા:
રણ-આતુર તોખાર દેખીને જે એની
પીઠ પર અસ્વાર થયા:
લાખ લાખ જુવાનોનાં લોહી વટાવીને
કીર્તિ કેરા હકદાર થયા!
તારી વીરતા જુદા જ તેજે ઘડી:
વણશસ્ત્ર ને એકલાં હાથે લડી:
નિજ કિરણ-કામણે સૈન્ય સંજાવતી
રોષ-રાતી તારી આંખલડી:
એને ઢોલ ને ત્રાંસાના કૃત્રિમ કેફની
લેશ દિલે દરકાર નથી:
કોઈ પૂર-પ્રવાહની વાટ જુવે
એવો કાયર એનો પ્રકાર નથી.
- કરસનદાસ માણેક

સમયની
છીપમાં

જેલ તે જેલ

અનિલ શાહ

''તમે કૉલેજમાં જોડાઈ શકો માટે તમને જેલમાંથી છોડી મૂકવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે ભાવનગર સેન્ટ્રલ જેલની ઑફિસમાં બોલાવી મને મૅજિસ્ટ્રેટ ત્રિવેદીએ સ્મિત સાથે કહ્યું.

''મારી સજા હજુ બાકી છે!'' મેં નિર્દોષ ભાવે મૅજિસ્ટ્રેટને યાદ આપ્યું.

''અમે જાણીએ છીએ પણ કેદીઓમાં તમે એક જ વિદ્યાર્થી રહ્યા છો. ભણવામાં હોશિયાર તેથી તમે અભ્યાસમાં ફરી જોડાઈ શકો માટે તમને છોડવામાં આવે છે.''

''પણ મારે એમ નથી છૂટવું.'' મારા પ્રતિભાવથી ત્રિવેદીસાહેબ થોડા મૂંઝાયા.

''પણ હવે મારાથી તમને જેલમાં રાખી ન શકાય. આ તો દીવાનસાહેબ(અનંતરાય પટ્ટણી) હુકમ છે.''

છૂટીને ઘરે આવ્યો. હવે શું કરવું એ નક્કી કરવાનું હતું. સાથે પકડાયેલ સહુ મિત્રોને એમના મુરબ્બીઓએ માફી માંગીને છોડાવ્યા હતા. એ બધા કૉલેજમાં જોડાઈ ગયા હતા. હું મોરેથી જોડાઉં તો ખાસ કિસ્સા તરીકે મને કૉલેજ સ્વીકારે એ જાણતો હતો. થોડા દિવસ ફર્યો. જેમને મળું એમની એ જ સલાહ - કૉલેજમાં જોડાઈ જવું. કેમ કે અંગ્રેજો ગાંધીજીના કહેવાથી હિંદ છોડીને થોડા જતા રહેવાના છે? પણ એ દિશામાં વિચારવાનો મૂડ ન હતો.

૧૯૪૨ની હિંદ છોડોની ''કરેંગે યા મરેંગે''ની લડત વખતે જેલ બહાર હતા તે મોવડીઓ, મિત્રોને મળતો રહેતો. નક્કી કર્યું કે સત્યાગ્રહ કરી ફરી જેલમાં જવું. બહેનો પર અત્યાચાર કે એવા કોઈ કારણે આચાર્ય ભણસાલી આમરણાંત ઉપવાસ ઉપર ઊતરેલા. તેમના વિશે કોઈ સમાચાર પ્રગટ કરવા પર પ્રતિબંધ. અમે બે કૉલેજિયન મિત્રો સત્યાગ્રહી બની શહેરના કોઈક ખાલી પાટિયા પર ચડ્યા અને પત્રિકા વહેંચવા સાથે ભાષણ કર્યું - અંગ્રેજોની વિરુદ્ધ. ભણસાલીને બિરદાવ્યા. મતસ્વાતંત્ર્યનો મહિમા પ્રગટ કર્યો! પકડાયા.

કોર્ટમાં મૅજિસ્ટ્રેટે જાણ્યું કે હું તો ફરી પકડાયો છું. તેથી રીઢો ગુનેગાર ગણી બે વર્ષની સખત કેદની સજા કરી. આપણે ખુશ. હવે કોઈ વહેલું છોડાવવાની મહેરબાની કરવા નહીં આવે! ફરી જેલમાં ગયા ત્યારે ત્યાં સત્યાગ્રહીઓ આમરણાંત ઉપવાસ કરતા હતા. પાંચમો કે છઠ્ઠો દિવસ ચાલતો હતો. અમે તાજામાજા હતા. ઉપવાસની અસર નીચે જેઓ નબળા હતા તેમની સેવામાં લાગી ગયા. એક હિતેચ્છુએ અમને જુદા બોલાવીને કહ્યું, ''ઉપવાસીઓ થાક્યા છે! તમે છોકરાઓ ઉપવાસમાં જોડાવ તો રાજ્ય ઢીલું પડે એ આશાએ તમને ઉપવાસમાં જોડાવાનું કહે તો પણ જોડાતા નહીં. તમારું આ કામ નથી.'' અમે ન જોડાયા તોયે સમાધાન થયું. પારણાં થયાં.

જેલનિવાસમાં શરૂઆતમાં ખૂબ ઉત્સાહ. સોળ વર્ષની વયે ભાવનાનું જોર હોય તે સ્વાભાવિક સમય જ એવો કે ''જુવાન હોવું તે જ સ્વર્ગ સમાન.'' નાઝી, ફાસીવાદ સામેની અંગ્રેજોની 'ઈમાં સ્વતંત્ર ભારત સબળ બનીને અંગ્રેજોને પક્ષે જોડાય માટે તેના પર દબાણ લાવવા હતો તેમ અમને કહેવામાં આવેલું. આ તર્ક સમજાયો હોય, ગળે ઊતાર્યો હોય તેવું માતની હાકલ પડી અને મરવાની ઘડી છે તેવો મિજાજ તો ખરો જ. પકડાયા પહેલાં જ્યારે કોઈ ખાસ સત્યાગ્રહમાં જોડાવાનું હોય, જેમ કે પ્રતિબિંધિત વિસ્તારમાં પેસવાનું હોય ત્યારે એવા

સફેદ કપડા પહેરવાનુ મન થતુ જે લાઠીમારથી, ગોળીબારથી લોહીના રગે દીપી ઊઠે વળી, આ જેલમા બહુ સખતાઈ ન હતી રાત્રે ભોજન પછી પૂરી દેતા, પરતુ દિવસભર મુક્ત અદરના ભાગમા ક્રિમિનલ ગુનેગારો માટેની બૅરેકોનુ જેલનુ વર્તુળ બહારના ભાગમા જેલની કિલ્લા જેવી ઊચી દીવાલ એ બે વચ્ચેના ભાગના થોડા નાના મકાનો કરેલા તેમા ૩૦ ૩૫ રાજદ્વારી કેદીઓને રાખેલા રોજના આઠ આનાના ભથ્થામા સુખેથી બે ટકનુ ભોજન નીકળી રહેતુ ગોરડિયા અને દેવેન્દ્રભાઈ તેલમસાલાવાળુ ભોજન પસદ કરે કેશુભાઈ ભાવસાર જેવા સાદુ આપણને તો જે જ્યારે ભાવે તે ખાઈએ રસોઈ કેદીઓએ જ કરવાની હતી રોટલી રોટલા કરતા શીખવાનુ મળ્યુ ૩૦ જણના રોટલા થાબડીને કરતા પડવાળી રોટલી વણતા રસોઈ અને ગૃહકાર્યમા ત્યાર બાદની મારી ઉદાસીનતા જોઈ કારાવાસની મારી સિદ્ધિ વિશે કોઈ માનવા તૈયાર નથી મનુભાઈ પચોલીની સાહેદી અને પ્રમાણપત્ર છતા

રાજદ્વારી કેદીઓમા હુ સૌથી નાનો સોળ વર્ષથી નાનો રાજદ્વારી કેદી કદાચ બીજી કોઈ પણ જેલમા નહીં હોય બધાની સ્નેહ સભાળ મળે મનુભાઈ પચોલી 'દર્શક'નો હુ પ્રીતિપાત્ર જાણે જગમ વિદ્યાપીઠ ખાસ કરીને રવીન્દ્રનાથ અને શરદચદ્રનુ કથાસાહિત્ય વચાવે ટૉલ્સ્ટૉયની ટૂકી વાર્તાઓ અને "ત્યારે કરીશુ શુ" પણ ખરુ મનુભાઈ વિનોબાના ગીતા-પ્રવચનો મરાઠીમા વાચે, ગુજરાતીમા સમજાવે કર્મ અને વિકર્મનો ભેદ સમજાયો ભાવના ઉમેરાય ત્યારે કર્મમા વિશિષ્ટ તત્ત્વ ઉમેરાય છે અને એ કરવા જેવુ છે તેમ લાગ્યુ એમ કરવા પ્રયત્ન પણ રહ્યો સાહિત્યના નિષ્કર્ષ મર્મ વિશે ચર્ચા થાય સાહિત્યસેવનમા કેવળ કથાવાર્તાના આનદથી વિશેષ કાઈક છે તેનો ખ્યાલ આવવા લાગ્યો સાહિત્યના મર્મ સુધી પહોચવાની કોશિશ શરૂ થઈ મનુભાઈ 'દીપનિર્વાણ' નવલકથા જેલનિવાસ દરમિયાન લખતા હતા અને ક્યારેક લખતા જાય અને આખમાથી આસુ સરતા હોય એ પણ જોયેલુ મોહનભાઈ પટેલ ભજનો મારફત શાસ્ત્રીય સગીત અને 'રઘુવશ'ના વાચનથી સસ્કૃત શીખવતા આમ, સાહિત્ય, સગીતનો સારો પાયો નખાયો પણ પછી ચણતર થયુ નહીં બહુ બહુ અણઘડ્યુ રહી ગયુ, પણ તેથી જીવનમા ખાસ દુર્મેળ મચ્યો નહીં

દિવસ પછી દિવસ, મહિના પછી મહિના એ જ ત્રીસ માણસોને જોયા કરવાના તેનો થાક લાગવા માડ્યો સત્યાગ્રહમા બેત્રણ મહિલાઓ હતી, પણ અમારી ઉમરની કોઈ કિશોરી નહીં! કોઈ પ્રાણી પણ જોવા ન મળે કૂતરુય જોવાનુ મન થાય! બહાર લડત ઠડી પડી છે તેવા સમાચાર મળતા રહેતા હતા તો પછી આપણે જેલમા શુ કરીએ છીએ એવો સવાલ મનમા ઊઠતો ભાવનગરના મહત્ત્વાકાક્ષી દીવાન અનતરાય પટ્ટણીને 'સર'નો ઇલકાબ મળે તો કદાચ તમામ કેદીઓને છોડી મૂકે તેવી વાતો સાભળેલી ઇંગ્લૅન્ડના રાજવી ક્યારે ખિતાબોની જાહેરાત કરે તેની તપાસ કરવા લાગ્યા

સજાને લગભગ એક વર્ષ થવા આવ્યુ ત્યારે બધા રાજદ્વારી કેદીઓને છોડી મૂક્યા ગાધીજી હજી આગાખાન પૅલેસમા બદી હતા દેશના બીજા મોટા નેતાઓ અહમદનગરના કિલ્લામા અને સૌરાષ્ટ્રના નેતાઓ રાજકોટની અને અન્ય જેલોમા 'કરેગે યા મરેગે' પાછુ ખેચાયુ ન હતુ કેટલાક નેતાઓ ઇચ્છતા હતા કે લડત ઠડી પડી હતી એટલે ગ્રામ વિસ્તારમા રચનાત્મક કામમા મારે જોડાવુ, પરતુ શિક્ષકપિતાની ઇચ્છાને માન આપી અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી આગળનો નિર્ણય કરવો એમ સ્વીકાર્યું એક વર્ષના ગાળા પછી ફરી કૉલેજમા જોડાયો અભ્યાસ પૂરો કર્યો ત્યારે સ્વરાજ મળી

ગયું હતું. લડત, કારાવાસની વાત રહી નહીં. દેશનું કામ કરવા માટે વિવિધ માર્ગો ખૂલી ગયા. મારી ગાડી જેલ રસ્તાથી ભિન્ન માર્ગે ચડી. જેલનિવાસને લીધે સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકનું તામ્રપત્ર મળ્યું. પણ મિજાજ સૈનિકનો રહ્યો. સરકારી નોકરીનું પેન્શન લીધું. સ્વાતંત્ર્ય સૈનિક તરીકેનું નહીં. એટલા માટે થોડો જેલમાં ગયો હતો?

O

જામસાહેબ અને પત્રકારો

નરભેરામ સદાવ્રતી

પત્રકારો, ખાસ કરીને રિપોર્ટરો, ઘણી વાર વિવેક ચૂકી જતા હોય છે એવા ઘણા પ્રસંગોનો હું સાક્ષી છું. આ પત્રકારોની નિંદા નથી, પણ પત્રકારોએ પણ પરિસ્થિતિને સમજીને વિવેકપૂર્ણ વર્તન કરવું જોઈએ અને બહારગામના પ્રવાસો દરમિયાન જે સરકારી અધિકારી (મોટે ભાગે તો માહિતી ખાતાના જ અધિકારી) એમની સાથે આવે છે તેમની ફરજની મર્યાદાઓને સમજીને વર્તન કરવાની હિમાયત કરવાનો ઉદ્દેશ અહીં છે. ઘણી વાર જોયું છે કે આ અધિકારીના અધિકાર ક્ષેત્રમાં ન આવતી હોય એવી કે નિયત સમયપત્રક જળવાય નહીં એવી માગણીઓ એમની પાસે કરવામાં આવતી હોય છે. સાથેના માહિતી અધિકારી એમની ઇચ્છાઓને સંતોષવાના બની શકે તેટલા પ્રયાસો કરતા જ હોય છે. કોઈક અધિકારી અયોગ્ય માગણી કે વર્તન અંગે વિરોધ કરે તો પ્રવાસને અંતે તેના ઉપરી અધિકારી સમક્ષ એની વિરુદ્ધ ફરિયાદ થાય છે અને ખાતાના ઉપરી અધિકારી જેને ઠપકો કહી શકાય એવી ભાષામાં ખુલાસો કરવાની માગણી કરે છે. આવા એક પ્રસંગનો હું સાક્ષી પણ છું. પત્રકારોને ગમે તેવી વાત નથી છતાં કહેવું પડે છે કે કેટલાક પત્રકારોના અયોગ્ય વર્તનને કારણે સમાજના ઘણા વર્ગોમાં એમની પ્રતિષ્ઠાને ઝાંખપ લાગી ગઈ છે. નવી પેઢીને આ કહેવાનો હું મારો અધિકાર નહીં પણ ફરજ સમજું છું; કારણ કે હું પોતે એક આજન્મ પત્રકાર છું. પત્રકારોની મર્યાદાને સમજું છું. એમના વિવેકને સમજું છું.

પત્રકારોને અનેક વાર વાતવાતમાં ખોટું લાગી જાય છે. જે કેટલીક બાબતો એમને પોતાનાં કુટુંબોમાં ઉપલબ્ધ નથી હોતી તેની તેઓ પ્રવાસ દરમિયાન અપેક્ષા રાખે છે. પત્રકાર એક પ્રતિષ્ઠિત વર્ગ છે. સમાજને સાચી વાતો કહેનાર, એને માર્ગદર્શન આપનાર, કઠિન સંજોગોમાં અપૂર્વ હિંમત બતાવનાર અને ભલભલાઓને મોઢા પર કે પોતાની કલમ દ્વારા સ્પષ્ટ વાતો કહી દેનાર, ખોટાને ખોટા અને સાચાને સાચા કહેનાર આ વર્ગ છે. એ જ ગુણો એની પ્રતિષ્ઠાના દ્યોતક છે. એમને જાળવી રાખવાની એની ફરજ આપોઆપ ઊભી થાય છે. પત્રકારનો શૈક્ષણિક અભ્યાસ ભલે ગમે તે હોય પણ એ વિવિધ વિષયોનો અભ્યાસ કરી પોતાના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરે એ પણ એની પાસે અપેક્ષિત છે. જે પત્રકાર પોતાના અંગત ચારિત્ર્ય દ્વારા, પોતાની બહુશ્રુતતા દ્વારા, પોતાના લેખનના પ્રભાવ દ્વારા અને એ સર્વમાંથી આપોઆપ ઘડાયેલા એના વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ નહીં પાડી શકે, એ જ્યારે પત્રકાર નહીં હોય ત્યારે એનો ભાવ કોણ

પૂછવાનુ છે? જે મનુષ્ય જીવનના અત સુધી પોતાના વ્યક્તિત્વની વિશિષ્ટતા ઊભી ન કરી શકે એ મનુષ્ય નિષ્ક્રિય દિવસોમા સદતર ખોવાઈ જવાનો છે આપણે આ રીતે ખોવાઈ જવુ નથી જ ખુમારીને લાચારીમા પલટાવી દેવી નથી વ્યક્તિત્વનુ યોગ્ય ઘડતર જ આ કરી શકે

પત્રકારો અને કટારલેખકોને કારણે માત્ર પૈસાના જોરે તત્રીઓ બની બેઠેલા બુધ્ધુઓને પણ અનેક લોકો સર્વજ્ઞ માને છે આવા અનેક માલિક તત્રીઓ, પોતાની શકિતથી અખબારને સમૃદ્ધ કરવામા મહત્ત્વનો ફાળો આપનારા બુદ્ધિજીવીઓને પોતાના પૈસાથી જીવતા માત્ર ઓશિયાળા નોકરો જ માને છે અને અમુક સ્વમાની માણસોને બાદ કરતા મોટા ભાગના બુદ્ધિજીવીઓ પણ માલિક તત્રીઓ આગળ 'હા જી હા' કરતા હોય છે અને ક્યારેક એમના દ્વારા થતા અપમાન પણ સહન કરી લેતા હોય છે આ બાબતનો વધારે વિસ્તાર કરવાની ઇચ્છા નથી, પણ એક વ્યાવસાયિક પત્રકાર તત્રીએ આપેલી સલાહ યાદ આવે છે અને તે આજના યુવાન વ્યાવસાયિકોને કહેવાનુ યોગ્ય લાગે છે 'તમે કસબી છો, તમારી પાસે ભાષા છે, સરસ્વતીનો પૂજક કદાપિ કોઈનાયે ખોટા ટોણા સહન ન કરી લે, સત્યનો સાથ ન છોડે તત્રીની નિર્ધારિત નીતિ બાબતમા કોઈ વાર મતભેદ પડે તો પોતાની વાત બરાબર છે એવુ નમ્રતાથી કહીને પણ તત્રીનુ માન રાખવા માટે જ એની વાતને નમ્રતાથી સ્વીકારે કારણ કે અખબારમા તત્રી જ નિર્ણાયક વ્યક્તિ છે સાચો પત્રકાર ધનિકોથી કદાપિ પ્રભાવિત થાય નહી, લાલચમા પડે નહી, જ્ઞાનની વૃદ્ધિનુ અભિયાન ચાલુ રાખે અને વિવેક ચૂકે નહી ' આજે આમાની ઘણી બાબતોનો અભાવ જોતા જીવ બળે છે છતા અખબારમા તો તત્રીના બોલ જ આખરી ગણાય છે આ બધી બાબતોથી કેટલોક જુદો પડતો છતા વિવેક સબધી એક જૂનો પ્રસગ યાદ આવે છે

૧૯૫૦ની સાલમા સોમનાથની પ્રાણ પ્રતિષ્ઠાનો પ્રસગ હતો એને અજનશલાકાનો પ્રસગ પણ કહેવામા આવ્યો હતો આ કાર્ય દેશના સર્વપ્રથમ રાષ્ટ્રપતિ ડૉ રાજેન્દ્રપ્રસાદને હસ્તે થવાનુ હતુ છેક કેરળથી માડીને ઉત્તર ભારતના ઘણા રાજ્યોની અગ્રણી વ્યક્તિઓની ત્યા ઉપસ્થિતિ હતી સૌરાષ્ટ્રના રાજપ્રમુખ જામસાહેબ દિગ્વિજયસિહજી મુખ્ય યજમાન તરીકે સ્વાગત પ્રમુખ હતા અનેક રાજાઓ પણ હાજર હતા સૌરાષ્ટ્રનુ આખુ પ્રધાનમડળ ઉત્સવની વ્યવસ્થામા વ્યસ્ત હતુ ઉછરગરાય ઢેબર સૌરાષ્ટ્રના મુખ્ય પ્રધાન હતા

અજનશલાકાનો પ્રસગ પતી ગયા પછી રાષ્ટ્રપતિ વિમાનમા કે હેલિકૉપ્ટરમા દ્વારકા ગયા દ્વારિકાધીશના દર્શન કરી તેઓ જામનગર પહોચવાના હતા એની બધી જ વ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી

જામસાહેબ ત્યારે રાજા નહોતા, પણ રાજપ્રમુખ એટલે રાજાઓના પણ રાજા જેવા હતા એમણે પત્રકારો સહિત સખ્યાબધ મહેમાનોને જામનગર આવવાનુ નિમત્રણ આપ્યુ ભારતના જુદા જુદા મુખ્ય શહેરોમાથી આવેલા પત્રકારોની સખ્યા પણ પચાસ ઉપરાત હતી છેક સોમનાથથી એક ખાસ ટ્રેન ઉપાડવામા આવી સવાર પહેલા અમે જામનગર પહોચી ગયા બપોરે જામસાહેબે પોતાના એક મહેલમા રાષ્ટ્રપતિ માટે બપોરના ભોજન સમારભ(લચ)નુ આયોજન કર્યું હતુ પત્રકારોને પણ એમા આમત્રણ અપાયુ હતુ જામનગર પહોચતા પહેલા કેટલાક પત્રકારો છૂટા પડી ગયા હતા એટલે બહારગામથી આવેલા પત્રકારોની સખ્યા માત્ર

વીસપચીસની જ રહી હતી. ત્યારે દેશમાં અન્નની તંગીને કારણે રૅશનિંગ હતું અને એક જ પંગતમાં પચાસથી વધારે માણસોને જમાડી ન શકાય એવો રાજ્યનો કાયદો હતો. એટલે લંચમાં રાષ્ટ્રપતિ, એમના અંગત સ્ટાફના જૂજ માણસો, જામસાહેબ, સૌરાષ્ટ્રના પ્રધાનમંડળના સભ્યો અને પત્રકારો તેમ જ અન્ય થોડાક માણસો મળીને પચાસની સંખ્યા થઈ ગઈ હતી. બપોરનો ભોજનસમારંભ આનંદથી પતી ગયો.

રાત્રે ભોજનસમારંભમાં જામસાહેબે જામનગરના પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકો અને અધિકારીઓને નિમંત્ર્યા હતા. પ્રધાનમંડળના સભ્યો પણ એમાં હતા, પત્રકારો માટે આ સમારંભથી અલગ વ્યવસ્થા હતી અને તેમાં જામસાહેબના પ્રતિનિધિ તરીકે એમના જ કુટુંબના એક સભ્ય કે જેઓ એક હોદ્દેદાર પણ હતા તેઓ પત્રકારો સાથે યજમાન તરીકે બેસવાના હતા. એમનું નામ ઘણે ભાગે સંગ્રામસિંહજી હોવાનું આછું આછું યાદ છે. તેઓ અમને અમારા જમવાના સ્થળે લઈ જવા માટે તેડવા આવ્યા, એ વખતે દક્ષિણ ભારતના એક અગ્રણી અખબારના મુંબઈસ્થિત પીઢ પત્રકારે કહ્યું, 'અમને રાષ્ટ્રપતિ સાથે જમવા કેમ બોલાવ્યા નહીં? અમે નહીં આવીએ.' સંગ્રામસિંહજીએ કાયદાને લીધે ઊભી થયેલી પરિસ્થિતિની સમજ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો પણ એ ભાઈ એકના બે થયા નહીં. અમુક જણ એ પત્રકાર સાથે અલગ રહ્યા અને અમે થોડાક જમવા ગયા. વાત જામસાહેબ સુધી પહોંચી.

બીજે દિવસે 'મુંબઈ સમાચાર'ના મુંબઈથી આવેલા કેશવલાલ ઉપાધ્યાય નામના એક મુરબ્બી પત્રકારે મને કહ્યું, 'ચાલ આપણે જરા બાપુને મળી આવીએ.' એમને જામસાહેબ સાથે અંગત પરિચય હતો. અમે બંને એમના મહેલ પર ગયા. જામસાહેબ અમને મળ્યા, બહાર પોર્ચમાં જ ત્રણ ખુરશીઓ મૂકવામાં આવી. ત્રણેય બેઠા. કેશવલાલે મારો પરિચય આપ્યો. એમનો પોતાનો પરિચય આપવાની જરૂર જ નહોતી.

તરત જ જામસાહેબે પોતાની કટ્ટુ વાણીમાં કહ્યું, 'છોકરાઓ, રાત્રે તમે જે રીતે વર્ત્યા એ જરાય સારું કામ કર્યું નથી. હું રાજપ્રમુખ છું. આખા સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યનો ધણી છું. મારા હાથે જ મારા રાજ્યનો કાયદો તમારે તોડાવવો હતો? તમને બધાને રાષ્ટ્રપતિજી સાથે લંચ લેવા માટે મારી મર્યાદા બહાર જઈને બેસાડ્યા હતા. એથીયે તમને સંતોષ ન થયો? મેં તમારી પ્રતિષ્ઠા જાળવી, પણ તમે મારી પ્રતિષ્ઠાના તો કાંકરા કરી નાખ્યા! તમારું માન જળવાય એ માટે મારા જ કુટુંબની એક વ્યક્તિ તમારી સાથે ભોજન લે એવી વ્યવસ્થા પણ મેં કરી હતી, પરંતુ તમે એની કદર કરી નહીં!'

'કેશવલાલે ખુલાસો કર્યો. માંડીને બધી વાત કરીને કહ્યું, 'બાપુ, અમને થતું હતું આ ઠીક થતું નથી, પણ અમારો તો ત્યાં કોઈ અવાજ હતો જ નહીં. છતાં જે થોડાક પત્રકારો જમવા બેઠા એમાં અમે તો હતા જ.'

'તમારી વાત હું માનું છું પણ તમારા ભાઈઓએ જે કંઈ કર્યું એ જરાયે ઠીક કર્યું નહોતું. એમાં જરાયે વિવેક નહોતો. તમે ભણેલાગણેલા માણસો વિવેક ચૂકો તો પછી કોની પાસે વિવેકની આશા રાખવી? જામસાહેબે પોતાની વ્યથા વ્યક્ત કરી.

('અતીત વરસે સરવડે')

○

સત્યનિષ્ઠા

મજબૂતસિંહજી જાડેજા

'મારું રક્ષણ ઈશ્વર કરે છે'

ઈ સ ૧૯૭૦ના અરસાની આ હકીકત છે ત્યારે જૂનાગઢમા જિલ્લા પોલીસ સુપરિ ની ફરજ હુ બજાવતો હતો પોરબદર ત્યારે જૂનાગઢ જિલ્લાના ભાગરૂપ હતુ) પોરબદર શહેરમા એક ગુનાની થઈ રહેલી તપાસથી અસતુષ્ટ થઈ એક સમાજે પોરબદર બધનુ એલાન આપ્યુ હતુ આ બધથી ઊભી થતી પરિસ્થિતિ દરમિયાન કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવા જરૂરી પોલીસ બદોબસ્ત ગોઠવવામા આવેલો પોરબદર બધનુ એલાન આપનાર આ સમાજના આગેવાનોની માગણી હતી કે, ગુનાની તપાસ તપાસનીશ પોલીસ અધિકારી પાસેથી લઈ લેવામા આવે અને સદરહુ પોલીસ અધિકારીને તાત્કાલિક સસ્પેન્ડ કરવામા આવે આગેવાનોને કહેવામા આવ્યુ કે, સદરહુ અધિકારી સામે કોઈ ચોક્કસ આક્ષેપોની વિગતો આપવામા આવે તો તેની તદ્દન નિષ્પક્ષ રીતે તપાસ કરવામા આવશે અને જો આક્ષેપમા તથ્યનો એક અશ પણ જણાશ તો સદરહુ અધિકારીને તરત જ સસ્પેન્ડ કરવામા આવશે અને ખાતાકીય કાર્યવાહી કરી સખત સજા કરવામા આવશે સમાજના આગેવાનોએ આગ્રહ ચાલુ રાખ્યો કે પહેલા અધિકારીને સસ્પેન્ડ કરવામા આવે તેમ કરવાની અમે અશક્તિ દર્શાવતા બધનો કાર્યક્રમ યથાવત્ રહ્યો

આ બધ દરમિયાન પોરબદર શહેરના અગત્યના સવેદનશીલ વિસ્તારો તથા ચોક્કસ સ્થળો ઉપર વધારાની પોલીસ ગોઠવવામા આવી સતત પેટ્રોલિંગ વગેરે વ્યવસ્થા કરવામા આવી બદર વિસ્તારમા આવેલ એ સી સી સિમેન્ટ ફેક્ટરીના વિસ્તારનો આમા સમાવેશ થતો હતો ફેક્ટરીના ગેઇટ ઉપર સી આર પી ની એક સશસ્ત્ર ટુકડી ગોઠવવામા આવી હતી આ ફેક્ટરીના દરવાજા પાસે જ ઘોડિયાઘર હતુ ફેક્ટરીમા કામ કરવા આવતી બહેનોના બાળકોની સભાળ ત્યા રાખવામા આવતી એક બહેન આ ઘોડિયાઘરની જવાબદારી સભાળતા હતા

સરકાર વિરુદ્ધનો ગુસ્સો ફેક્ટરીના દરવાજે રાખવામા આવેલ સી આર પી ની ટુકડી ઉપર ઉતારવાનુ નક્કી કરી એક હિંસક ટોળુ ત્યા દેકારો કરતુ આવ્યુ અને સી આર પી ના જવાનો ઉપર સખત બેફામ પથ્થરમારો કર્યો સી આર પી ની ટુકડીએ સ્વરક્ષણ માટે પોતાની પાસેના શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કર્યા કુલ એકવીસ ગોળી છોડવામા આવેલી તેના પરિણામે ત્રણ યુવાનોના મૃત્યુ થયા અને અઢાર યુવાનોને ઈજા થઈ

ફેક્ટરીના ઘોડિયાઘરમા ફરજ બજાવતા બહેને આ બનાવ નજરોનજર જોયો હતો અને તેમણે તમામ હકીકત વિગતવાર તપાસ દરમિયાન પોલીસને જણાવી હતી સી આર પી એ કરેલ આ ગોળીબારની ન્યાયિક તપાસ કરાવવાનો સરકારે નિર્ણય કર્યો આ તપાસપચ સમક્ષ તદ્દન સ્વતત્ર અને તટસ્થ સાક્ષી તરીકે પોલીસે ઉપર જણાવેલ બહેનને રજૂ કરેલ

આ બહેનની ન્યાયપચ રૂબરૂ જુબાની લેવાની હતી તેના એક દિવસ અગાઉ પચ રૂબરૂ રજૂઆત કરી રહેલ એક પક્ષના વિદ્વાન ધારાશાસ્ત્રીશ્રી ત્રણચાર યુવાનો સાથે સવારના આ બહેનના ઘરે ગયા અને તેને પોલીસ રૂબરૂના તેના નિવેદનમાથી ફરી જવા સમજાવવા પ્રયત્ન કરેલ તેમને કહેવામા આવ્યુ કે, તેમણે તો માત્ર એટલુ જ કહેવુ કે, જ્યારે આ બનાવ બન્યો ત્યારે પોતે ઘોડિયાઘરમા હતા નહીં અને પોતાનુ જે કઈ નિવેદન પોલીસ તરફથી રજૂ કરવામા આવેલ છે, તે તદ્દન ખોટુ છે અને

પોતે તેવું કોઈ નિવેદન કરેલ નથી. બહેને મક્કમતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો કે પોતે ધોડિયાધરમાં હાજર હતી અને સમગ્ર બનાવ પોતે નજરોનજર જોયેલ છે. તે તમામ સત્ય હકીકત પોતે ન્યાયપંચને જણાવશે. સત્ય બોલવાનો ઈશ્વરનો આદેશ છે. વિદ્વાન ધારાશાસ્ત્રીએ મોટી રકમની રૂપિયાની નોટો બતાવી તે રકમ આપવાની દરખાસ્ત કરતાં બહેન પૂરી સ્વસ્થતા તથા દઢતાથી બોલ્યાં કે, ઈશ્વરે સત્યને વેચવાનું અમને શીખવ્યું નથી. તમારા પૈસા તમારી પાસે રાખો. હું તો જે સત્ય હકીકત છે તે કહેવાની જ છું. આ તબક્કે વિદ્વાન ધારાશાસ્ત્રી સાથે આવેલ યુવાનોએ આ બહેનને કહ્યું કે, તમે દરરોજ ફેક્ટરી પરની તમારી ફરજ ઉપર બસમાં આવો છો અને ચોકમાં આવેલ બસ સ્ટૅન્ડે ઊતરી પગે ચાલતાં ફેક્ટરીએ જાઓ છો. તમે 'સમજી જાઓ' તે તમારા હિતમાં છે, નહીંતર તમારી લાશ રસ્તા ઉપર રઝળશે.

બહેને આ સમયે પણ પૂરી સ્વસ્થતા અને મક્કમતાપૂર્વક નિર્ભય રીતે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું કે, મારું રક્ષણ ઈશ્વર કરે છે અને વિશ્વની એવી કોઈ તાકાત નથી કે મને કંઈ કરી શકે. હું આવી ધમકીથી ડરી જવાની નથી, હું તો જે સત્ય છે, તે ન્યાયપંચ રૂબરૂ કહેવાની જ.

આ બનાવની મને માહિતી મળતાં અને આ બહેન ન્યાયપંચ રૂબરૂના પોલીસ તરફથી એક તટસ્થ સ્વતંત્ર સાક્ષી તરીકે રજૂ થવાનાં હોવાથી તેમ જ એક નાગરિકના જીવનને કંઈ પણ હાનિ ન પહોંચે તે જોવાની પોલીસની ફરજ હોઈ તે બહેનને બોલાવી મને મળેલ આ બનાવની માહિતી અંગે પૂછતાં તેણે કહ્યું કે, જે માહિતી આપને મળી છે તે સાચી છે અને તેમણે બનાવની બધી વિગત કહી. મેં તેમના જીવન ઉપર જોખમ હોઈ તેમના રહેણાક ઉપર, ફરજના સ્થળ પર અને તેમની સાથે તેમની સલામતી માટે ગણવેશધારી તથા સાદાં કપડાંમાં પોલીસ રક્ષણ આપવાની દરખાસ્ત કરી. આ બહેનનો પ્રતિભાવ સાંભળી હું તો દંગ જ થઈ ગયો. તેમણે કહ્યું, ઈશ્વર મારો રક્ષક છે. પોલીસ કે અન્ય કોઈ રક્ષણની મારે જરૂર નથી અને મારી દરખાસ્ત સ્વીકારવાનો તેમણે સાભાર ઇન્કાર કર્યો.

આ બહેને ન્યાયપંચ રૂબરૂ ગોળીબારના બનાવને લગતી જે હકીકત તેમણે જોઈ હતી તેની વિગતવાર જુબાની આપી. આ બહેને જુબાનીના દિવસે અને ત્યાર પછી કાયમ ફેક્ટરીના ધોડિયાધરની ફરજ પર જવાનું ચાલુ રાખેલ. બસમાં આવી, ચોકમાં આવેલ બસ સ્ટૅન્ડે ઊતરી પગે ચાલી ફેક્ટરી પર પહોંચતાં.

ઈશ્વર પ્રત્યેની અતૂટ શ્રદ્ધા અને ઈશ્વરના આદેશ પ્રમાણે સત્ય કહેવાનો આગ્રહ અને ખાસ કરી જ્યારે તેમને સ્પષ્ટ ધમકી આપવામાં આવી હતી કે, તેમ કરવાથી તેમની લાશ રઝળતી મળશે, તે સંજોગોમાં પણ નિર્ભીક રીતે પણ સત્ય કહેવું અને ત્યાર પછી તે જ રસ્તેથી પગે ચાલીને ફરજની જગ્યાએ પહોંચવાની તેમની તત્પરતાથી હું ખૂબ પ્રભાવિત થયો હતો.

આ યુગમાં વિશ્વને અહિંસાનો અને સત્યનો સંદેશ આપનાર પૂ. મહાત્માજીની જન્મભૂમિ પોરબંદરમાં જ 'ઈશ્વર મારો રક્ષક છે.' તે વિશ્વાસ સાથે મનના પ્રત્યક્ષ જોખમ સામે પણ ઈશ્વરના આદેશ પ્રમાણે એક ખ્રિસ્તી સન્નારી બહેન મેરી વર્તે તે એક અતિ પ્રેરણાત્મક બાબત છે. જ્યારે જ્યારે હું આ પ્રસંગ યાદ કરું છું. ત્યારે અચૂક આ બહેનને વંદન કરું છું.

સાંપ્રત પરિસ્થિતિમાં જ્યારે ભગવાન બુદ્ધ, ભગવાન મહાવીર અને ગાંધીજીના ભારતના સામાજિક, રાજકીય, વ્યાવસાયિક રીતે મહત્ત્વનાં પદ ધરાવતા પણ સતત સશસ્ત્ર રક્ષકોથી ઘેરાયેલ રહેતા મહાનુભાવોને પગે ચાલીને જનાર આ નિઃશસ્ત્ર સન્નારી, જ્યાં મૃત્યુ સામે જ ઊભું છે તેટલું

જોખમ છે, તે જાણવા છતા ઈશ્વર પરની શ્રદ્ધા અને ઈશ્વરના આદેશ પ્રમાણે નિર્ભીક રીતે વર્તનાર આ બહેન માથે સરખાવવાનુ સ્વાભાવિક મન થાય

O

તત્ ત્વમ્ અસિ

ડૉ પ્રજ્ઞા પૈ

જાણીતા તબીબ ડૉ સુનીલકુમાર પેરિસમા ભરાયેલી પરિષદમા તેમણે કરેલા સશોધન પર ભાષણ આપી ખુશખુશાલ ભારત પાછા આવ્યા તેમનુ આવવા, જવાનુ અને રહેવાનુ ખર્ચ સસ્થાએ આપ્યુ હતુ અને આ ભાષણ ખૂબ વખણાયુ હતુ અને વિશેષ પુરસ્કારને પાત્ર ઠર્યું હતુ એમ બેવડો આનદ હતો આ સશોધન-પત્ર તૈયાર કરતી વખતે કોણે કોણે મદદ કરી હતી, કોણે કોણે ભોગ આપ્યો હતો અને કોણે કોણે શારીરિક કે માનસિક યાતના સહન કરી હતી તેમનો ઋણ સ્વીકાર કરવાનુ આવે અવસરે ભુલાઈ જાય એ બૌદ્ધિક અહકારની લાક્ષણિકતા છે

રોજિદી અને આધુનિક ઉપચાર પદ્ધતિથી લાખો દર્દીઓનો ઇલાજ કરતી, હજારો તબીબી વિદ્યાર્થીઓને ઉત્કૃષ્ટ તાલીમ આપતી અને અનેક સશોધનો કરતી મુબઈની કે ઈ એમ હૉસ્પિટલમા ભારતીય આયુર્વિજ્ઞાન પરિષદે – ઇન્ડિયન મેડિકલ કાઉન્સિલે નક્કી કરેલી જરૂરિયાત મુજબ પ્રાણીઘર અને ઉદર, સસલા, ગીનીપીગ, બિલાડી, કૂતરા વગેરે પ્રાણીઓ પર પ્રયોગો અને પ્રાયોગિક શસ્ત્રક્રિયા કરવા માટે પ્રયોગશાળા હોવી આવશ્યક હોવાથી વર્ષોથી તે અસ્તિત્વ ધરાવે છે હવે ઘણી પ્રક્રિયાઓનુ અનુકરણ કરી શકે તેવા યત્રો, કમ્પ્યૂટરો અને અમુક સમીકરણો વાપરવાથી મૂગા પ્રાણીઓ પર અખતરા કર્યા વગર અને તેમની હત્યા કર્યા વગર નવી શોધ શક્ય હોવાથી અને વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ આપવાનુ પણ શક્ય હોવાથી મે દાક્તરી શિક્ષણના ડાયરેક્ટર (અધિષ્ઠાતા)ની જવાબદારી સભાળી ત્યારે પશુહત્યા અને તેમને સહન કરવી પડતી શારીરિક યાતના તેમ જ માનસિક યાતના ઘટાડવાના ઉપાયો સૂચવ્યા એ સમયે પોતાની જાતને મહાન સશોધનકાર માની પશુઓ પર આડેધડ અખતરા કરતા મારા સહકર્મચારીઓએ 'મેડમ પોતાની જાતને મેનકા ગાધી માને છે', 'મહાવીર સ્વામી માને છે ' જેવા કાનફૂસિયા શરૂ કર્યાં હતા થોડા વાદવિવાદ અને સમજાવટ પછી મને સારી એવી સફળતા મળી હતી છતા પ્રયોગો સપૂર્ણપણે બધ કરવાનુ શક્ય નહોતુ

આઠેક વર્ષ પહેલા તરવરિયા સર્જન ડૉ સુનીલકુમારને લીવર અને પિત્તાશય પર નવી જાતની શસ્ત્રક્રિયા અજમાવવાનુ મન થયુ આ પદ્ધતિ કૂતરા પર સફળ થાય તો થોડી હથોટી મેળવી તેનો ઉપયોગ મનુષ્ય પર કરવાની તેમની આકાક્ષા હતી પ્રયોગશાળામા સહાયક તરીકે કામ કરતા માવજીને ગલૂડિયાથી થોડી વધારે વય હોય તેવા ચાર નાના કૂતરા લાવવાનુ તેમણે કહ્યુ હૉસ્પિટલની આસપાસના પરિસરમા રમતા, ફરતા કે રખડતા ચાર કૂતરા માવજી કોથળામા નાખી પકડી આવ્યો તેમને નવડાવી સ્વચ્છ કરી ત્રણચાર દિવસ પાઉ, દૂધ વગેરે ખાવાનુ આપ્યુ

ડૉ સુનીલકુમાર અને બીજા બે ડૉક્ટરોએ વારાફરતી ચારે કૂતરા પર શસ્ત્રક્રિયા અજમાવી દૂધ સાથે ઘેનની દવા પીવડાવી જ્યારે કૂતરુ ઘેનમા જ હોય ત્યારે બધિરીકરણ —એનેસ્થિસીઆથી તેને

બેહોશ કરી સ્વચ્છ ટેબલ પર સુવડાવી, હાથ ધોઈ, ગાઉન-માસ્ક પહેરી સુનીલકુમારે તેનું પેટ ખોલી અગાઉથી વિચારી રાખેલી પદ્ધતિ વાપરી કૂતરાના પિત્તાશય અને તેની આસપાસના ભાગમાં શસ્ત્રક્રિયા કરી. આ ક્રિયા પૂરી કર્યા પછી ટાંકા લઈ પેટ બંધ કર્યું અને ડ્રેસિંગ કરી તેનાં પાંજરામાં સુવડાવ્યો. બે કૂતરાંને શસ્ત્રક્રિયા દરમિયાન વધુપડતો રક્તસ્રાવ થયો તેથી તે બચ્યાં નહીં. એક કૂતરાના ટાંકા પાક્યા અને આઠેક દિવસની સારવાર પછી પણ તેની હાલત સુધરી નહીં તેથી તેને ઘેનનું ઈંજેક્શન આપી કાયમ માટે પોઢાડી દેવામાં આવ્યો. બાકી રહેલો એક કૂતરો બચી ગયો અને એના ટાંકા પણ રુઝાઈ ગયા. બે અઠવાડિયાં પછી આ કૂતરાનું પિત્તાશય, પિત્તનલિકા અને બીજા ભાગોની સ્થિતિ જોવા માટે અને તેના ફોટા લેવા માટે ફરી પાછો તેને બેભાન કરી, નાનકડો કાપો પાડી અંદરના ભાગનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું, ફોટો પાડવામાં આવ્યા. વિડીઓ ફિલ્મ લેવામાં આવી અને આ કાપો સાંધી લઈ પાછું ડ્રેસિંગ કરવામાં આવ્યું. નસીબજોગે બીજી વારની શસ્ત્રક્રિયા પછી પણ કૂતરો સાજો થઈ ગયો. હવે ડૉક્ટરને કૂતરાની જરૂર નહોતી. કૂતરાને પણ અહીં રહેવું પસંદ નહોતું. તે મૂંઝાયેલો દેખાતો હતો. જોકે, પ્રયોગશાળાનો માવજી તેની દેખભાળ કરતો હોવાથી તેની સાથે થોડી માયા બંધાઈ હતી. સતત એકધારું કામ કરનાર વ્યક્તિની સંવેદનશીલતા બુઠ્ઠી પડી જાય અથવા બુઠ્ઠી કરી નાખવી પડે એવું કંઈક અંશે માવજીની બાબતમાં પણ હતું. બેત્રણ દિવસ કોઈક દયાળુ કામગારો આને પાંઉ, બિસ્કિટ કે એવું કંઈક ખવડાવશે પછી તો આ કૂતરો શેરીનાં બીજાં કૂતરાંની જેમ ખાવાનું ગોતતાં શીખી જશે એવો વિચાર કરતાં કરતાં માવજી આ કૂતરાને હૉસ્પિટલના દરવાજા આગળ મૂકી આવ્યો.

થોડા દિવસો પહેલાં બીજાં નાનકડાં કૂતરાં સાથે ગેલ કરતા આ નિર્દોષ કૂતરાને કોથળામાં નાખી, અજાણ્યા સ્થળે લઈ જઈ, ઈંજેક્શન આપી બબ્બે વાર શસ્ત્રક્રિયા – કાપાકૂપી કરવામાં આવ્યાં હોવાથી અને જ્યારે તેને માવજીની માયા બંધાવા માંડી ત્યારે આમ બીજા અજાણ્યા સ્થળે એકલો છોડી મૂકવામાં આવ્યો હોવાથી આ કૂતરો મૂંઝાયેલો, ગભરાયેલો અને હવે પાછું શું વીતશે તેવા વિચારે અસહાય, કોકડું વાળી સૂતો હતો. કદાચ આમ ને આમ ભૂખ્યો, તરસ્યો કે વાહનની અડફેટમાં આવી તે મરી જાત, પણ સદ્‌ભાગ્યે કંઈક જુદું બન્યું. પોતાની ફરજ બજાવી ઘેર જવા નીકળેલા ક્ષીરસાગર નામના સુરક્ષારક્ષકનું ધ્યાન પડ્યું. આમને આમ તો 'આ કૂતરું મરી જશે: કોણ મૂકી ગયું છે?' ધ્રૂજતા કૂતરાને જોઈ તે બબડ્યો. તેણે સામેની હોટેલમાંથી થોડાં બિસ્કિટ ખરીદ્યાં અને કૂતરાને ખવડાવવાનો પ્રયાસ કર્યો. માણસજાતનો ભરોસો ન કરતા ગભરાયેલા કૂતરાએ બિસ્કિટ તો ન ખાધાં, પરંતુ ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં અને દયામણું રડતાં તેણે દૂર જવાનો પ્રયાસ કર્યો. ક્ષીરસાગરે હળવેથી તેને પંપાળ્યો અને તેને ઉપાડી કપડાં બદલવાના ઓરડામાં લઈ ગયો. એક રકાબીમાં થોડું દૂધ અને એક રકાબીમાં થોડું પાણી રાખી વહાલથી પુચકારી, સિસોટી વગાડી 'અરે, થોડા દૂધ પી રે, માઝા પાન્ડિયા' કહી આગ્રહપૂર્વક અડધી રકાબી દૂધ પીવડાવ્યું અને સ્વયંસ્ફુરિત ઉમળકાથી તેનું નામકરણ પણ કરી લીધું. ઘેર જતાં પહેલાં બહાર ફરજ બજાવતા સુરક્ષારક્ષકને પાન્ડિયાનું ધ્યાન રાખવાની અને પોતે ચા પીએ ત્યારે ઘૂંટડો ચા પાન્ડિયાને પણ પીવડાવવાની ભલામણ કરી.

બેત્રણ દિવસમાં પાન્ડિયો ક્ષીરસાગર સાથે હળી ગયો. બિસ્કિટ, ચા, પોતાના જમવાના ડબ્બામાંથી રોટલીના કટકા કે થોડુંક મટન અને એવું બીજું ફક્ત ક્ષીરસાગર જ નહીં પણ બીજા સુરક્ષારક્ષકોએ પણ આપવાનું ચાલુ કર્યું. દોઢબે મહિનામાં પાન્ડિયાના કદમાં અને તબિયતમાં

સુધારો જણાવા માડ્યો એટલુ જ નહીં, પરંતુ યુનિફોર્મ પહેરેલા, નીટી વગાડી વાહન કે લોકોને રોકતા-ડારતા સુરક્ષારક્ષકો પર તેને સારો એવો ભરોસો બેસી ગયો સાજે-રાતે સુરક્ષારક્ષક ભેગો તે રાઉન્ડ લેવા પણ જતો દિવસના ભાગમા હૉસ્પિટલના મુખ્ય દરવાજા આગળ અથવા સુરક્ષારક્ષકોના કપડા બદલવાના ઓરડા પાસે તે બેસતો

એક વાર મોડી રાતે હુ અચાનક – સરપ્રાઈઝ રાઉન્ડ લેવા ગઈ ત્યારે ક્ષીરસાગર સાથે પાન્ડિયાને પણ જોયો પાન્ડિયાનો ભૂતકાળ, તેણે ભોગવેલી શારીરિક અને માનસિક યાતના, તેના પુનર્વસન માટે કરેલા પ્રયાસો વગેરે વિગત મને ત્યારે જ જાણવા મળી પોતાની ત્રેવડ પ્રમાણે ક્ષીરસાગર એનુ લાલનપાલન કરે છે અને બીજા રક્ષકો પણ થોડીઘણી મદદ કરે છે છતા અનિયમિત મળતો ખોરાક અપૂરતો પણ છે તે મારા ધ્યાનમા આવી ગયુ તે જ પગેરથી હૉસ્પિટલમા આવતા દૂધમાથી દરરોજ એક લિટર દૂધ પાન્ડિયાને મળે તેવી વ્યવસ્થા મે કરી લીધી હૉસ્પિટલના પાઉ, રોટલી, ભાત વગેરે પાન્ડિયાને ધરી જોયા, પણ તેણે ખાવાનો ઇનકાર કર્યો હોવાથી મે ઘેર બનાવેલી રોટલી ઘીનુ ઘી ચોપડી પાન્ડિયાને આપવા માડી સદ્ભાગ્યે તેને ભાવી પણ ગઈ દરરોજ રોટલી અને બિસ્કિટ ઉપરાત કોઈ કોઈ વાર ગોળપાપડી, પેડો, લાડુ કે ઘી તાવ્યા પછી વધેલુ કીટુ પણ પાન્ડિયો હોઠ પર જીભ ફેરવી લિજ્જતથી માણતો ઘણી વાર તે મારી પાછળ પાછળ રાઉન્ડ લેવા આવતો અને ઑફિસમા મારી ખુરશી પાછળ કે પગ આગળ ટેબલ નીચે ઝોલુ ખાવા – ઍરકન્ડિશનરની ઠડી હવા ખાવા પણ પધારતો મહત્ત્વની ખુરશી પર બેસતી વ્યક્તિ સાથે ફરતો હોવાથી પાન્ડિયો પણ વી આઈ પી બની ગયો અને કાજીની કૂતરી જેમ ઘણા કર્મચારીઓ તેને રમાડવા અને મલાવા કરવા માડ્યા પાન્ડિયાના રક્ષણ માટે અને તેને રમાડતા કે તેની સાથે અડપલા કરતા લોકોની સલામતી ધ્યાનમા રાખી, પશુ ડૉક્ટરની સલાહ પ્રમાણે હડકવા અને ડિસ્ટેમ્પરની રસી અને કૃમિની દવા અપાવ્યા

હૉસ્પિટલની ક્ષેત્રસીમામા રહેતા ત્રણચાર પશુપ્રેમી કર્મચારીઓએ પાન્ડિયાને પોતાને ઘેર રાખવાનો પ્રયાસ કર્યો પણ થોડી વાર પખા નીચે આરામ કરી, રુચિ હોય તો એકબે બિસ્કિટ ખાઈ તે નીકળી જતો મારી નિવૃત્તિનો સમય નજીક આવ્યો હોવાથી મારી પણ ઇચ્છા હતી કે તેને વાલી મળી જાય તો સારુ, કારણ કે થોડા જ સમયમા આ વી આઈ પી કૂતરો એકડા વગરના મીડા જેવો બની જશે પણ જે માણસજાતે એને બધ બારણે યાતના આપી હતી તે ભૂલવા કે તેમની સાથે રહી પોતાની સ્વતત્રતા ગુમાવવાનુ પાન્ડિયાએ કબૂલ ન જ કર્યું

હવે ક્ષીરસાગર અને સાઈકિયાટ્રી વિભાગના પ્રમુખ ડૉ શુભાગી પારકર પાન્ડિયાનુ પેટના જણ્યા જેટલુ ધ્યાન રાખે છે મરજાદી કૂતરો લિફ્ટ, મોટર કે એવા વાહનથી દૂર રહેતો હોવાથી ડૉ પારકરની તેને ફરવા લઈ જવાની હોશ પૂરી નથી થઈ તક મળ્યે રૂબરૂ જઈને અથવા કોઈની મારફત પાન્ડિયા માટે ઘીનુ ઘી કે માખણ ચોપડેલી રોટલી, ઘીનુ કીટુ કે મીઠાઈ હુ પાન્ડિયાને પહોચાડુ છુ પાન્ડિયા સાથે થઈ ગયેલી માયા જ નહીં પરતુ તેના જેવા અસખ્ય મૂગા પશુઓની આહુતિ અને સમર્પણને લીધે પ્રગતિ સાધી શકેલા – કે ન સાધી શકેલા મારા તબીબી જાતભાઈઓ તરફથી વિશ્વભરના પ્રાણીઓને આ વિનમ્ર, અજ્ઞાત્મક શ્રદ્ધાજલિ અર્પણ કરવાના પ્રયાસો ચાલુ રહે અને પ્રાયશ્ચિતરૂપે તેમની કનડગત ઘટે તેવી પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કુરાનના એક સિદ્ધાત પ્રમાણે ખુદાની રહેમ હતી, નહીંતર પાન્ડિયો સુનીલકુમાર કે પ્રજ્ઞા હોત અને સુનીલકુમાર કે પ્રજ્ઞા એ પાન્ડિયો હોત

O •

બે સ્મરણીય પ્રસંગો

વખ્તસિંહ પરમાર

ચાલીસેક વર્ષ પહેલાં જેના સાક્ષી બનવાનું સૌભાગ્ય ભૂલ્યું ભુલાતું નથી એવા બે પ્રસંગો અહીં યાદ કરવા છે.

પ્રસંગો છે, જેમનું જન્મશતાબ્દી વર્ષ હમણાં જ પૂરું થયું (૧૫ એપ્રિલ ૨૦૦૦) એવા ભારતના અમેરિકા ખાતેના, આઝાદીની શરૂઆતના વર્ષોના, રાજદૂત શ્રી ગગનવિહારી મહેતાના, ભાવનગરની શામળદાસ કૉલેજના, આઝાદી પહેલાંના વર્ષોના ઇતિહાસ અને રાજનીતિશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક અને આચાર્ય ટી. કે. શહાણી - શહાણી સાહેબ પ્રત્યેના ગુરુભાવના.

ગગનવિહારીભાઈને ઘણા ઓળખે, ને ઓળખતાય રહેશે. ભાવનગરના દીવાન, જેમનું નામ શામળદાસ કૉલેજ સાથે સંકળાયેલું છે, ને કૉલેજ પ્રવૃત્ત છે ત્યાં સુધી સંભવત:; સંકળાયેલું રહેશે તે શામળદાસ પરમાણંદદાસ મહેતાના પૌત્ર, સહકાર અને ઉદ્યોગના ક્ષેત્રે યશસ્વી કામગીરી બજાવનાર લલ્લુભાઈ મહેતાના પુત્ર, બૉમ્બે ક્રોનિકલના કેટલોક સમય સહાયક તંત્રી, સિંધિયા નૌકા કંપનીના અગ્રણી સૂત્રધાર, અનેક નાણાકીય સંસ્થાઓના વડા કે અગ્રણી સભ્ય, આયોજન પંચના સભ્ય, 'આકાશનાં પુષ્પો' અને 'અવળી ગંગા' જેવા હાસ્યરસિક નિબંધ સંચયોના, ગણનાપાત્ર હાસ્યકાર તરીકે સ્થાપી આપે તેવાં પુસ્તકોના લેખક; અર્થશાસ્ત્ર વિષયક ત્રણેક અંગ્રેજી ગ્રંથોના કર્તા, રમણભાઈ નીલકંઠ અને વિદ્યાબહેન નીલકંઠના જમાઈ; પરિચય ટ્રસ્ટના પ્રમુખ ગગનવિહારીને નાણાક્ષેત્ર કે સાહિત્ય ક્ષેત્રની વ્યક્તિઓ અવશ્ય ઓળખે - ઓળખશે. અસિફઅલી અને આર. બી. સેન પણ, ભારત-અમેરિકાના સંબંધોના, આઈઝનહોવર અને જ્હૉન ફોસ્ટર ડલેસના સમયના, સંઘર્ષના કાળમાં; ૧૯૫૨થી ૧૯૫૭ સુધી એલચીપદને ગૌરવ અપાવે તેવી કામગીરી કરી, સંબંધો સુધારી શકેલા ગગનવિહારીભાઈને યોગ્ય રીતે જ Ambassador for excellence, (ઉત્તમતાના રાજદૂત) ગણવામાં આવ્યા ને 'પદ્મવિભૂષણ' ગૌરવપદથી વિભૂષિત થયા.

પ્રિ. ટી. કે. શહાણી એક આદર્શ શિક્ષક અને આચાર્ય, ઈંગ્લંડના રાજબંધારણના તે જમાનાના ગણનાપાત્ર અભ્યાસી ને તે નામના ગ્રંથના જાણીતા લેખક, ઉત્તમ કોટિના વક્તા, મારા જેવો નવો નિમાયેલો આચાર્ય તેમના એક વખતના સાથી - પ્રાધ્યાપક, સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના શિક્ષણ ખાતાના, કદાચ પ્રથમ સચિવ, ગાંધી મહિલા કૉલેજના સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા પછી, વર્ષો સુધી માનદ આચાર્ય જૈનદર્શનના મોટા અભ્યાસી પ્રો. ખીમચંદ ચાંપશી શાહ (કે. સી. શાહ) ને બેસતા વર્ષે વિદ્યાર્થીભાવે મળવા જાય તો 'શહાણી સાહેબ જેવો થજે' તેવા આશીર્વાદ પ્રાપ્ત થાય તેવા શામળદાસ કૉલેજને સમગ્ર પશ્ચિમ ભારતમાં ગૌરવભર્યું સ્થાન અપાવનાર, ૧૨ વર્ષ પ્રોફેસર અને ૨૩ વર્ષ સુધી આચાર્ય તરીકે આજ સુધી કીર્તિમાન ગણાય તેટલો સમય સેવા આપનાર અનુશાસનપ્રિય, વિદ્યાર્થી-વત્સલ, તે વખતે પણ ખાદી પહેરી રાષ્ટ્રીયતા વ્યક્ત કરનાર, ટૂંકું પાટલૂન, બંધકોલરનો કોટ અને ખાદીના સોલા હેટમાં જ કાયમ સજ્જ રહેનાર, અત્યંત નિયમિત, ૧૯૪૨ની ક્રાંતિ સમયે પોલીસ પરવાનગી વિના કૉલેજ - છાત્રાલયમાં પ્રવેશ કરે તો પોલીસ અધિકારીને, 'હવે પછી આવું ન બને' તેવું સૂચનનાર, કોઈ ભણેશરી વિદ્યાર્થી (માત્ર ત્રણ મારી જાતમાહિતીની વાત) કૉલેજમાં જાય અને હડતાલ દરમિયાન પોતાને ભણાવવા વિનંતી કરે તો હડતાલિયા વિદ્યાર્થીઓ (જે કૉલેજને દરવાજે ઊભા હોય અને જેમની તરસ છીપાવવા પટ્ટાવાળા

સાથે તે પ્રાણી મોકલતા હોય) પાસે જવાનુ કહેનાર હિંમતવાન, કારકિર્દીના આરભના વર્ષોમા સર પ્રભાશકર પટ્ટણીએ ઓપેલ ભાવનગર રેલવેના વડાનુ પદ ત્રણ દિવસમા જ તજી, કૉલેજનુ કામ સભાળનાર આચાર્ય ટી કે શહાણી (તેજુમલ કરમચદ શહાણી)ને કોણ ઓળખે?

ગગનવિહારીભાઈનો ઉછેર મુબઈમા થયો, ભણ્યા પણ મુબઈમા જ, (તેવુ 'ગ્રથ'નો ઑક્ટોબર ૧૯૭૪નો 'ગ્રથ'મા ગગનવિહારીભાઈ સ્મૃતિ અક) નોંધે છે, તો શહાણી સાહેબ પ્રત્યે તેમણે, હવે પછી વર્ણવાશે તે પ્રસગોએ વિદ્યાર્થી તરીકેનો પૂજ્યભાવ વ્યક્ત કર્યો તેનુ મૂળ ક્યા? ભાવનગરના પુણ્યશ્લોક મહારાજા શ્રી કૃષ્ણકુમારસિહજી, શહાણી સાહેબના વર્ગમા જતા અને પ્રસગોપાત્ત પોતાનો પૂજ્યભાવ વ્યક્ત કરતા એમ ગગનવિહારી પણ પોતાના વતન ભાવનગરમા આવે ત્યારે શહાણી સાહેબના વર્ગમા જતા હશે?

ઠીક ઠીક વિસ્તાર થયો, છતા ધરવ નથી થયો, પણ હવે પ્રસગો આપુ

ગગનવિહારીભાઈ રાજદૂત હશે તે ગાળામા કે પછી નિવૃત્તિ પછીના તરતના સમયગાળાના, એકાદ વર્ષના ગાળામા બનેલા આ પ્રસગો છે

આર્ટ્સ અને સાયન્સ-વિનયન અને વિજ્ઞાન બન્ને વિદ્યાશાખાઓનુ શિક્ષણ અપાતુ હતુ તે શામળદાસ કૉલેજનો વાર્ષિક ઉત્સવ હતો ૧૯૬૫ પછી માત્ર વિનયન વિદ્યાશાખાના વર્ગોવાળી કૉલેજ છે અનુશાસન અને વહીવટ માટે વખણાતા, નિવૃત્તિ પછી સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના એક સત્રના કુલપતિ, યુનિ ગ્રથનિર્માણ બોર્ડના અધ્યક્ષ શ્રી જે બી સેન્દિલ આચાર્યપદે હતા ગગનવિહારીભાઈ કાર્યક્રમ પ્રમુખ અત્યારની સાયન્સ કૉલેજના આગલા ભાગમા બેઠક વ્યવસ્થા, મચ પર આચાર્ય, અધ્યાપકો ને અતિથિઓએ પોતાનુ સ્થાન લીધુ શામળદાસ કૉલેજના તથા કોમર્સ કૉલેજ, પોલિટેકનિક વગેરેના અધ્યાપકો ને નિમત્રિતો જમણે-ડાબે મૂકેલ ખુરશીઓમા ભૂતપૂર્વ આચાર્ય ને સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના ભૂતપૂર્વ શિક્ષણ નિયામક (માત્ર બાર મહિના માટેના) શહાણી સાહેબ નીચે રાખેલ ખુરશીઓ પૈકી એક ખુરશીમા ગગનવિહારીભાઈએ ખુરશી પર બેસતા પહેલા ઉપસ્થિત સૌ પ્રત્યે એક સર્વગ્રાહી દૃષ્ટિ નાખી બોલી ઊઠ્યા (અલબત્ત અગ્રેજીમા)"શહાણી સાહેબ, નીચે બેઠા હોય ને હુ મચ પર બેસી શકુ નહી, એવુ કલ્પી શકુ નહી!" તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે ઉપચાર-પ્રિય સેન્દિલ સાહેબે શહાણી સાહેબને મચ પર આવવા વિનતી કરી, પોતેય નીચે ઊતર્યા, ગગનવિહારીભાઈ થોડા ડગલા સામે ચાલ્યા, વૃદ્ધાવસ્થા ને આખની નબળાઈને કારણે અસ્થિર પગલા ભરતા શહાણી સાહેબને નમ્યા, તેમનો હાથ પકડી મચ પર આગલી હરોળમા બેસાડ્યા પછી જ પોતે બેઠા ફરી તાળીઓનો ગડગડાટ

બીજો પ્રસગ તે પછીનો છે વધારે પ્રભાવ વ્યક્ત કરનારો છે, હલાવી નાખે તેવો છે

પ્રસગ હતો ગગનવિહારીભાઈના પોતાના એલચીપદ અનુભવો વિશેના વાર્તાલાપનો સ્થળ ભાવનગર થિયોસોફીનો મોટો ખડ સમય સાજનો અધ્યક્ષ પ્રિ શહાણી બન્ને ઉત્તમ વક્તા ગગનવિહારીભાઈ ભાવનગરના ખડ ખીચોખીચ ભરેલો ટાકણી પડે તો પણ સભળાય એવી પરિસ્થિતિ

ગગનવિહારીભાઈના નર્મ મર્મયુક્ત ધારાવાહી ભાષામા થયેલ પ્રવચનને શ્રોતાઓએ બરાબર ઝીલ્યુ પ્રવચન દરમિયાન તાળીઓ પડતી હતી પ્રવચન પુરુ થયુ ત્યારે દૂર દૂર સભળાય તેવી પ્રસન્ન તાળીઓ પડી શહાણી સાહેબ અધ્યક્ષીય સમાપન કરવા ઊભા થયા શ્રોતાઓ ઉત્કઠ બન્યા -

હું 'થૅન્ક યૂ, હો ભાઈ' કહેતી હોઉં, ને એનો ભાવ ઉપકાર-કર્તાનો હોય. વિસનગરમાં પકડેલી એક રિક્ષા એટલી તો ખખડધજ, ને બધી રીતે ઘસાઈ ગયેલી નીકળી, કે સાવ ધીમે, માંડ માંડ ચાલી એનો ગુસ્સો ઓગળી ગયો ને સુકલકડા ચાલક માટે જીવ બળવા માંડ્યો. એવી રિક્ષામાં ફસાઈ હતી હું, છતાં અપરાધ-ભાવ અનુભવવાનો પણ મારે જ હતો!

આપણાં બધાનો સાચો સગોયે રિક્ષાવાળો જ છે. જો મોઢું ફેરવી લઈ શકે છે, તો રસ્તાની ધારે અસહાય ઊભાં હોઈએ ત્યારે આવીને એ જ પાસે ઊભો રહે છે! સાચો આધાર આપણને બધાંને જાહેર વાહનોનો જ હોય છે, એમ નથી લાગતું?

હું તો, પરદેશથી આવી છું - એવું ના લાગે એટલે ઘણી મહેનત કરું - શૂન્ય થયું કે નહીં તે જોઉં, કયે રસ્તે વાહન લેવું તે કહું, ભાવ બહુ થયાની ફરિયાદ કરું; પણ કોઈ ચાલક ક્યારેય મારાથી ગભરાતો કે છક થતો નથી! એમાંનો કોઈ ક્યારેય મારાથી છેતરાયેલો જાણ્યો નથી! હશે!

O

વ્યથા : માતાપિતાની

ડૉ. પ્રદીપ પંડ્યા

કથાની શરૂઆત થાય છે તા. ૨૩-૬-૧૯૯૧ અને અમુક ભાગ પૂરો થાય છે છેક ૧૯૯૯માં અને ત્યાં કથા પૂરી થતી નથી, નવી કથા શરૂ થાય છે.

નડિયાદની મુળજીભાઈ પટેલ કિડની હૉસ્પિટલમાં રમેશભાઈ અને જ્યોત્સ્નાબહેન કંસારા તેમના મોટા દીકરા અર્પણને લઈને આવે છે. (સાચાં નામ સંમતિથી છાપ્યાં છે) અમદાવાદના એક તબીબે કહ્યું હતું કે અર્પણને કિડનીનો પ્રશ્ન છે, તેઓ ચેક-અપ માટે નડિયાદ તા. ૨૩-૬-'૯૧ના રોજ આવે છે.

કિડની હૉસ્પિટલમાં સવારે અમે દર્દીઓને તપાસીને લોહી અને સોનોગ્રાફી અને બીજાં પરીક્ષણો માટે મોકલીએ છીએ. રમેશભાઈ-જ્યોત્સ્નાબહેન અને અર્પણ પાસેથી વિગતો જાણી. બીમારીની વાત સાંભળતાં સાંભળતાં અર્પણે કહ્યું કે તે ક્રિકેટ રમે છે. અમે એ વાત પણ સાંભળી. અર્પણનો જન્મ તા. ૨૧-૨-'૬૯માં થયો હતો. ૧૯૮૩-'૮૪માં અંડર ૧૫ની ક્રિકેટ ટીમમાં પસંદ થયો હતો. ૧૯૮૩માં રાજ્યના કૅમ્પમાં પણ ગયો હતો અને ૧૯૮૪માં કૂચબિહાર ટ્રોફીમાં - અન્ડર ૧૯ની ટીમના સભ્ય તરીકે ભાગ લીધો હતો. તે છેક ૧૯૮૭ સુધી રમ્યો. ૧૯૮૭માં પોરબંદર ખાતે ગુજરાત રાજ્યના કૅમ્પમાં અને '૮૮માં મદ્રાસમાં ડેનિસ લીલીના કોચીંગ કૅમ્પમાં ભાગ લીધો હતો.

અર્પણને ટેસ્ટ ક્રિકેટમાં રમીને અમદાવાદનું નામ રોશન કરવું હતું. પરંતુ અત્યારે અમારી સામે તરવરિયા યુવાનને બદલે પીળાશભર્યા ચહેરાવાળો થાકેલો યુવાન હતો.

સાંજે બધા રિપોર્ટ આવ્યા અને જે વાતનો ભય હતો તે જ નિદાન આવ્યું. અર્પણની બંને કિડની બગડી ગઈ હતી. હવે બે જ રસ્તા હતા: કાયમી ડાયાલિસીસ અથવા કિડની ટ્રાન્સપ્લાન્ટેશન જ્યારે આવું નિદાન આવે અને દર્દી યુવાન હોય ત્યારે સામાન્ય રીતે અમે દર્દીને બહાર જવાનું કહીએ છીએ.

''અર્પણ, તમે બહાર બેસો. અમે તમારાં માતાપિતા સાથે વાત કરીને પછીથી તમને ફરીથી બોલાવીશું.

''સર, શુ વાત છે? હુ ક્રિકેટર છુ ક્રિકેટમા કોઈક લાબી ઇનિગ રમે છે તો કોઈક પહેલા બોલમા જ આઉટ થઈ જાય છે મારો આઉટ થવાનો સમય આવી ગયો છે ને?''

અમે એ યુવકને જોઈ રહ્યા કેટલી આસાનીથી આ યુવક જિદગીને લેતો હતો અર્પણને ત્યા જ બેસવા દીધો

''સાહેબ, વધુ પડતુ ક્રિકેટ રમવાથી કિડની બગડી નથી ને?'' રમેશભાઈએ પૂછ્યુ, ''તો ક્રિકેટ રમવાનુ બધ કરાવી દઈએ '' ''નહીં, હુ ક્રિકેટ રમવાનુ બધ કરવાનો નથી'', અર્પણે મક્કમતાથી કહ્યુ

બધી વાતો કરી અને સારવારના વિકલ્પો સૂચવ્યા જ્યોત્સ્નાબહેન તરત જ બોલી ઊઠ્યા, ''મારા દીકરાને કિડની હુ આપીશ ''

અમારા માટે પણ એક પ્રશ્નનો ઉકેલ આવતો હતો સામાન્ય રીતે માતાપિતા પોતાના સતાનો માટે કિડની આપવાની આનાકાની કરતા નથી, પણ અમારી ફાઈલોમા એવા થોડાક કિસ્સાઓ છે, જ્યા માતાપિતાએ પોતાના સતાન માટે કિડની આપવાની ના પાડી હોય ખેર! અહી આ પ્રશ્ન ન હતો

અર્પણને વોર્ડમા દાખલ કર્યો તપાસ થઈ અને ડાયાલીસીસ શરૂ થયુ હવે એનો નાતો મશીન સાથે હતો એ મશીન એનુ જીવન હતુ જ્યોત્સ્નાબહેનની તપાસ શરૂ થઈ માતાપિતાને કાનમા બહેરાશનુ નિદાન આવ્યુ ALPORT DISEASE, જેમા જન્મથી કાનમા બહેરાશ હોય અને કિડની બગડે છે જ્યોત્સ્નાબહેનની વધુ તપાસ કરી બધુ બરાબર હતુ બધી તૈયારીઓ કરવા માડી અને થોડાક દિવસો પછી રમેશભાઈ, જ્યોત્સનાબહેન, અર્પણ અને બીજો એક યુવક અમારી કેબીનમા આવ્યા

''સર, આ મારો નાનો ભાઈ જુગલ છે, એની પણ તપાસ કરવાની છે '' જુગલનો જન્મ તા ૧૧-૩ '૭૨ બી કોમ થયેલો ફરીથી તપાસ અને સાજે એ જ ચહેરાઓ અને અમારુ એ જ નિદાન થોડુ આશ્વાસન હતુ જુગલની કિડનીઓ સપૂર્ણપણે બગડી ન હતી જો કે, બગડવાની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ ગઈ હતી અમે એ પ્રક્રિયાને દર્દીની સહાયથી ધીમે પાડી શકીએ, પણ એ કિડની પછી ક્યારેય નોર્મલ થતી નથી

''રમેશભાઈ, જુગલને પણ અર્પણ જેવી જ બીમારી છે પણ એક આશ્વાસન છે કે એની કિડનીઓને બગડતા થોડાક વર્ષો લાગશે ત્યા સુધી દવાઓ ચાલુ રાખીશુ ''

''હાશ! ભગવાને મારી પ્રાર્થના સાભળી,'' જ્યોત્સ્નાબહેને ગભીરતાથી કહ્યુ અમને થયુ કે એમને આશ્વાસન મળ્યુ હશે, પણ -

'હવે અમે બને જણ અમારા એક એક સતાનને કિડની આપી શકીશુ હુ ઇચ્છુ છુ કે મારા બાળકોને કઈ જ ન થાય, પણ કુદરતને એ મજૂર લાગતુ નથી પરતુ કિડની આપતા અમને કોઈ અટકાવી શકે નહીં ' કેટલી સહજતાથી અને કેવા આશ્વાસન સાથે જ્યોત્સનાબહેને બને દીકરાઓની અતિ ગભીર વાત સ્વીકારી લીધી હતી બને જણ (માતાપિતા) ભાગી પડ્યા ન હતા કઈ શ્રદ્ધાથી તેઓ જીવતા હશે?

ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૨મા અર્પણનુ કિડની ટ્રાન્સપ્લાન્ટનુ ઓપરેશન થયુ જ્યોત્સ્નાબહેને કિડની આપી હતી

''સર, હવે હું ક્રિકેટ રમવાનો છું.''

અમે હસતા ચહેરે અર્પણ, જુગલ અને તેનાં માતાપિતાને રજા આપી. અર્પણ અને જુગલ બંને સાથે કે એકલા ચેકઅપ માટે આવતા હતા. અર્પણની જ્યોત્સ્નાબહેને આપેલી નવી કિડની ફરીથી બગડવાની શરૂઆત થઈ. એકાદ વર્ષમાં ફરીથી સંપૂર્ણ બગડી ગઈ. આ જ અરસામાં જુગલની કિડની પણ '૯૩-'૯૪ સુધીમાં સંપૂર્ણ બગડી ગઈ.

હવે જ મોટો યક્ષપ્રશ્ન આવ્યો. બંને પુત્રો અર્પણ અને જુગલની કિડની સંપૂર્ણપણે બગડી ગઈ હતી. બંનેને કિડનીની જરૂર હતી અને કિડની આપી શકે એમ એકલા પિતા જ હતા. કિડની કોને આપે? અર્પણને કે જુગલને?

રમેશભાઈએ હમણાં જ વાત કરી અને કહ્યું કે એ મહિનાઓ દરમિયાન અનેક રાત્રિઓ સુધી અમારી આંખમાં નિદ્રા ન હતી. અર્પણના વિવાહ થઈ ગયા હતા, તે બૅંકમાં નોકરી કરતો હતો. એક તરફ અર્પણને કિડની આપવાની ઈચ્છા થતી હતી તો અર્પણ કહેતો, ''પપ્પા, મને તક મળી ગઈ છે, હવે જુલગનો વારો છે. તો જુગલ કહે, ''પપ્પા, મમ્મી, મોટાભાઈ બૅંકમાં નોકરી કરે છે. એમના વિવાહ થઈ ગયા છે. જિંદગીની એમને વધુ જરૂર છે.''

રમેશભાઈ અને જ્યોત્સ્નાબહેનનું મનોમંથન. અર્પણ અને જુગલની જીદ કે કિડની બીજા ભાઈને જ આપવી જોઈએ. રમેશભાઈએ અને જ્યોત્સ્નાબહેને, બન્નેએ પોતાની કિડની બંને દીકરાઓને આપવાની તત્પરતા બતાવી.

પરંતુ કુદરતને કંઈ બીજું જ મંજૂર હતું. જુગલને ખેંચ આવવાની શરૂ થઈ અને તા. ૩-૮-'૯૪ના રોજ એનું મૃત્યુ થયું. માતાપિતાને શું શું થયું હશે? ઈશ્વરનો આભાર માન્યો હશે? વાંક કાઢ્યો હશે? રમેશભાઈએ હમણાં કહ્યું, ''અમે ઈશ્વરનો આભાર માન્યો હતો કે ધર્મસંકટમાંથી બચાવી લીધાં. જો બેમાંથી એકને કિડની આપી હોત તો બીજાનું મૃત્યુ થાત પણ એ કાયમ માટે વિચારતો રહ્યો હોત કે મને કિડની મળી હોત તો?''

''ડૉક્ટર સાહેબ, અમારું દુઃખ છે, પણ અમારે બીજા પુત્રને બચાવવો છે.''

રમેશભાઈની કિડની અર્પણને આપી અને માતાપિતા ઘેર ગયાં. અર્પણ હવે ક્રિકેટની વાતો કરતો ન હતો. ચહેરા પર દુઃખનો ઓછાયો હંમેશાં રહેતો. ભાઈના મૃત્યુનું દુઃખ કે એના હકની કિડની લઈને એ જીવિત હતો.

સમય પસાર થતો ગયો. ફરી એક દિવસ (ક્રોનિક રીજેક્શનને લીધે) અર્પણની બીજી નવી કિડની પણ બગડી ચૂકી હતી. તેને ખેંચ આવવાની શરૂ થઈ અને હૉસ્પિટલમાં તા. ૧૩-૧૧-'૯૫ના રોજ મૃત્યુ પામ્યો.

રમેશભાઈ અને જ્યોત્સ્નાબહેન બંનેએ પોતપોતાની એક કિડની આપ્યા છતાં, લાખો રૂપિયાના ખર્ચ પછી પણ, એક પણ દીકરો એમની પાસે રહ્યો ન હતો.

આમાં કોને દોષ દેવો? ઈશ્વરને, નસીબને કે તબીબને? કોઈને નહીં?

રમેશભાઈ કે જ્યોત્સ્નાબહેને કોઈએ પણ ક્યારેય ઈશ્વર કે તબીબોનો વાંક કાઢ્યો નથી.

૧૯૯૯માં અર્પણની વિવાહિત યુવતીનું લગ્ન થયું. યુવતીએ કહ્યું, ''મારું કન્યાદાન તમારે જ કરવાનું છે.''

રમેશભાઈ અને જ્યોત્સ્નાબહેને પોતાના દીકરાઓના લગ્નમાં મહાલવાને બદલે એક સમયની

પુત્રવધૂ બનવા સર્જાયેલ યુવતીને દીકરી માની અને કન્યાદાન કર્યું
તેઓના ચહેરા પર દુ ખ ન હતુ પરિસ્થિતિને સભાળી લીધી હતી તેઓ કિડનીના દર્દીને હાલ આશ્વાસન અને સલાહ આપે છે
હુ ઈશ્વરમા માનતો નથી છતા મે મારા મુક્તકમા લખ્યુ છે,
''હુ બદ્રીનાથ કે કેદારનાથને નમન કરતો જ નથી,
કરોડો લોકો જે શ્રદ્ધાથી બદ્રી-કેદારને નમન કરે છે એ શ્રદ્ધાને હુ નમન કરુ છુ ''
રમેશભાઈ, જ્યોત્સ્નાબહેન અને એમના જેવા અનેક માતાપિતાઓને, અર્પણ-જુગલોને હુ નમન કરુ છુ

○

સંગીત અને સ્મૃતિ (વાર્તિક)
પ્રિયવદન નીતમરાય પાઠક

'To-'

Music, when soft voices die,
vibretes in the memory,
And so thy throughts, when thau art gone

-P B Shelly

(મીઠા સ્વરો ગુંજે સ્મરે, સગીતના સૂરો શમ્યે,
તેવી જ તારી યાદ આ, તારા જતા તાજી સદા) -શેલી

એક નાનકડા - બે જ કડીના - ઊર્મિ કાવ્યમા કવિ શેલીએ પોતે માણેલા પ્રેમ પ્રસગોની સ્મૃતિઓની ચિરજીવતાની રસપ્રદ વાત કરી છે અને તેને સગીતની ચિરજીવતાની ઉપમા આપીને વધારે હૃદયગમ વાત કરી છે

સ્મૃતિ તો માનવજીવનનુ આગવુ લક્ષણ છે અન્ય જીવાત્માઓને સ્મૃતિ હોતી નથી અથવા તો બહુ ટૂકી હોય છે જ્યારે મનુષ્ય તો સ્મૃતિથી જીવે છે મનુષ્યનુ જ્ઞાનમાત્ર તેની આ સ્મૃતિની વિશિષ્ટ શક્તિને આભારી છે અને સ્મૃતિએ જ્યારથી અક્ષરદેહ ધારણ કર્યો ત્યારથી તે ચિરાયુ થઈ ગઈ અને માનવરચિત વાઙ્મય જગતની ઉત્પત્તિ થઈ આમ, માનવકૃત સર્વ સર્જનનો સ્રોત તેની સ્મૃતિમાથી વહેતો સમજાય છે કહોને કે માનવસસ્કૃતિ એટલે માનવીની સ્મૃતિનો સચય

તો પછી, કોઈ કાળે થયેલી પ્રેમની અનુભૂતિને, પ્રેમના પાત્રને, કે સ્થળકાળ અને સમગ્ર ઘટનાને પ્રેમી મનુષ્ય પોતાની સ્મૃતિમા વારવાર વાગોળે તે વિષય કાવ્યમા કવિ માટે આગવો બની રહે છે અને અહી પ્રેમની અનુભૂતિને સગીત શ્રવણની ભાવાનુભૂતિ સાથે સરખાવી છે તેનુ ઔચિત્ય પણ જેણે સગીતને માણ્યુ છે તે બરાબર જાણે છે શેક્સપિયરે જ ક્યાક કહ્યુ છે

If music be the food of love, play on

(સંગીત જો છે પ્રેમનું ભાથું, વગાડી વાદ્યને...)

પ્રેમની અનુભૂતિ જેવી જ સંગીતશ્રવણની માણેલી ક્ષણો આસ્વાદકના કાનમાં ફરીફરીને ગૂંજ્યા કરે છે. શ્રવણથી પણ કદાચ અધિક આનંદ આ ગુંજન ઉપજાવે છે. કવિ કીટ્સ કહે છે ને:

Heard melodies are sweet,
but those unheard are sweeter.
(મીઠા છે મધુરા સ્વરો અજબના, સુશ્રાવ્ય સંગીતના;
કિંતુ તોય સૂરાવલી વણસુણી, લાગે વધૂકી મધુ).

અને તેવી ક્ષણોમાં સંગીતના નાદને પ્રત્યક્ષ હોવાની પણ જરૂર રહેતી નથી. મનુષ્યના અંત:કરણમાં તે ઝણઝણી રહે છે.

આવી સંગીતશ્રવણની જે ક્ષણો મેં જીવનમાં માણી છે તે અને તેની કંઈક પારલૌકિક લાગે તેવી અનુભૂતિનું અહીં સ્મરણ થાય છે:-

સન ૧૯૪૪-'૪૫ની આ વાત છે. અમે કેટલાક મિત્રો મુંબઈમાં કાયદાનો અભ્યાસ કરતા હતા. પ્રખ્યાત સંગીતજ્ઞ અને ગાયક શ્રી બાબુભાઈ અંધારિયા અહીં ભાવનગરમાં અમારા કલાગુરુ હતા. તેમણે કહ્યું કે મુંબઈ જાઓ છો તો ત્યાં શ્રી યશવંતભાઈને મળજો. હું એક દિવસ, શ્રી યશવંતરાય પુરોહિતના ઘરે, તારદેવ ઉપરના તેમના ફ્લેટમાં, તેમને મળવા ગયો. ભાવનગરથી આવું છું તેમ કહ્યું એટલે મને અંદર બોલાવ્યો. ઓરડામાં પણ એક કેબિન જેવા એક ઉપખંડમાં બારણું બંધ કરીને તેઓ રિયાઝ કરતા હતા. જેથી પડોશમાં કોઈને ખલેલ ન પહોંચે. હું અંદર જઈને બેઠો. તેઓ એકાદું વસ્ત્ર પહેરીને, તંબૂર લઈને રિયાઝ કરતા બેઠા હતા. માલકંસ રાગ ગાતા હતા. રિયાઝ પૂરો થયો. વાતચીત થઈ. પછી મને પૂછ્યું: શું સાંભળવા ઇચ્છા છે? મેં કહ્યું: મારો પ્રિય રાગ જ આપ ગાઈ રહ્યા હતા. મુલાકાત પૂરી થઈ. આજે પણ તેમણે ગાયેલો માલકંસ રાગ રેડિયો ઉપર પ્રસંગોપાત્ત સાંભળવા મળે છે ત્યારે તેમની યાદ તાજી થાય છે અને મન ભરાઈ આવે છે. ત્યાર પછી તો તેઓ ભાવનગર પણ આવતા ત્યારે તેમની માતૃસંસ્થા દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવનના કોઈ ખંડમાં તેમની બેઠક થાય અને તેમનું એ કિરાણા ઘરાણાનું મધુર ગાયન સાંભળવા મળે.

એક યાદગાર પ્રસંગ છે તેમને મુંબઈ રેડિયો ઉપર સાંભળવાનો, રાતના દસ વાગે ઘોષણા થઈ: અબ યશવન્તરાવ પુરોહિતકા ગાના હોગા. ખ્યાલ ગાયો, પૂરો થયો. સમય હતો રાત્રિના ૧૦-૪૫ મિ. મને થયું કે હવે ઠુમરી ગાશે. મને પ્રબળ ઇચ્છા થઈ કે ગારાઠુમરી સાંભળવા મળે તો સારું! અને તેમણે ગારાઠુમરી જ ગાઈ - 'જાદુ ભરેલી કોન અલબેલી'! આવી અંતરની પ્રાર્થના પ્રભુ સાંભળે છે અને તે ધન્ય ક્ષણ જીવનભર યાદ રહી જાય છે. અને આ પ્રસંગ સવિશેષ યાદ છે એટલા માટે કે ત્યાર પછી થોડા જ સમયમાં તેમનું અકાળ અવસાન થયું. અને એ ગારાકુમારીનું ગાયન અવિસ્મરણીય બની રહ્યું.

આવો એક બીજો ધન્ય પ્રસંગ યાદ છે: પંડિત ઓમકારનાથ ઠાકુરનો કાર્યક્રમ સંગીત-એકેડેમીએ ભાવનગરમાં યોજ્યો હતો. પંડિતજીનો ઉતારો નીલમ બાગ પેલેસમાં હતો. રાતે જલસાના સમયે મહારાજા શ્રીકૃષ્ણકુમારસિંહજી ઉપસ્થિત હતા. ગાયકે વિવેકથી મહારાજા સાહેબને તેમની શું ફરમાશ

છે તે પૂછ્યુ અને મહારાજા સાહેબે, પોતે દરબાર હોઈને, જરા મજાકમા, રાગ દરબારીની ફરમાશ કરી પડિતજીએ રાગ દરબારી કાનરા ગાયો વિસ્તારથી બડા ખ્યાલની ગાયકી સાભળીને ગુણીજનો મત્રમુગ્ધ હતા ત્યા શ્રોતાઓ તરફથી રાગ માલકસની ફરમાશ થવા લાગી તેમનો ગાયેલો માલકસ રાગ ઘણો લોકપ્રિય છે તેથી શ્રોતાઓની મેદની બૂમો પાડવા લાગી માલકસ, માલકસ ને પડિતજી ચીડાઈ ગયા 'અબ મેરી તબિયત ઐસી નહી હૈ કિ મૈ એક સે જ્યાદા ખ્યાલ ગા સકૂ બધા શાત થઈ ગયા ત્યારે મારા મને પ્રાર્થના કરી કે પ્રભુ! 'મૈ નહી માખન ખાયો' સભળાવો અને પડિતજીએ ગાયુ મૈયા મોરી મૈ નહી માખન ખાયો

હુ ભાવવિભોર થઈ ગયો આ ભજન મને પરમપ્રિય હતુ કારણ કે મારા મુરબ્બી વામનમામા (નાનાભાઈ ભટ્ટના લઘુબધુ) નિ સતાન હતા અને તેઓને શ્રીકૃષ્ણની બાળલીલાનુ આ ભજન બહુ ગમતુ - સાભળીને આખમા આસુ રોકી ન શકતા અને તેથી મારુ મન પણ ભરાઈ આવતુ તે દિવસે પડિતજીના કઠે ભાવથી ભરપૂર આ ભજન સાભળવાનો લહાવો મળ્યો તે એક ચમત્કાર અને જિદગીનો એક યાદગાર પ્રસગ બની રહ્યો

આવો જ ચિરસ્મરણીય પ્રસગ છે મુબઈમા મહાત્માજીની પ્રાર્થના સભાનો ૪૨ના રાજકીય આદોલન પછી જેલવાસી થયેલા ગાધીજી, તેમની અવસ્થતાના કારણે મુક્તિ મેળવી બહાર આવેલા મુબઈના દરિયાકિનારે એક વિશાળ બગલામા તેમનો નિવાસ હતો કિનારા પરની વિશાળ જગ્યામા સાંજે તેમની પ્રાર્થના સભા થતી એક દિવસ સાજે અમે મિત્રો પ્રાર્થના સભામા સમયસર ગયા વિશાળ જનમેદનીમા અમેય ઊભા હતા ત્યા મહાત્માજીને સામેથી આવતા જોયા નજીક આવ્યા ત્યારે તેમના દર્શન થતા મારા બને હાથ પ્રણામવત્, જેટલી સાહજિતકાથી દર્શનાર્થે આખના પોપચા ઊચકાય તેટલી સહજતાથી ઊચકાયા તે સમય જે મનોગત પ્રસન્નતા મે અનુભવી છે તેવી અનુભૂતિ કોઈ પવિત્ર દેવમદિરમા પણ થઈ જાણી નથી પ્રાર્થના શરૂ થઈ 'જબ જાનકીનાથ સહાય કરે ' ભજન ગવાઈ રહ્યુ હતુ પૂછતા જાણ્યુ કે ગાનાર ગાયક ડી વી પલુસકર હતા ધન્યતા બેવડાઈ જીવન જાણે ધન્ય થઈ ગયુ! ગાધીજીના અભિરામ દર્શન! અને પલુસકરજીનુ ભાવભર્યુ ભજન ગાયન!

સભા પૂરી થઈ અને ગાધીજી ચાલી નીકળ્યા લોકોની ભીડને રક્ષકો રોકતા હતા અમે રસ્તાની બાજુએ ઊભા રહી ગયા રસ્તા પરથી ગાધીજી નત મસ્તકે, હાથમા લાકડી અને પડખ ઉપર પોતડી પહેરીને ચાલતા જતા હતા આવો માનવી ધરતીના પટ પર એક વાર ચાલતો હતો તે વાત પછીની પેઢીઓ માની નહી શકે, તે માનવીને વાટે વિચરતો પ્રત્યક્ષ જોયો છે તે જીવનની ધન્ય ક્ષણ છે સ્મૃતિપટે તે ક્ષણ ચિત્રવત્ અકિત છે અને તેવુ જ પેલુ પલુસકરજીનુ ભજન પણ આજે અર્ધી સદીના અતરે અત કર્ણે ગુજ્યા કરે છે

સગીતના આવા આદોલનો એક દિવ્ય અનુભૂતિનો ઝકાર હૃદયમા જન્માવે છે, અને મનોજગતમા વ્યક્તિ વિશેષોની સ્મૃતિઓને ઢઢોળ્યા કરે છે સજીવની સમી આવી સ્મૃતિઓનુ વૈશેષ્ય કવિ જ પારખી શકે

'માણ્યુ તેનુ સ્મરણ કરવુ એય છે એક લહાણુ' -કલાપી

O

પરિહાર

ઈવા ડેવ

રાબેતા મુજબ એની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાંથી ફારેગ થઈ સંધ્યાકાળે અરવિંદ બંગલે પાછો વળ્યો. મોં ધોઈ, સ્વચ્છ બની, તાજગી અનુભવતો એ બાગની અંદર ખુરશી પર દક્ષા ચા બનાવીને લાવે તેની રાહ જોતો બેઠો. સમાચારપત્રની અંદર નજર ફેરવવા એણે દૈનિકને જેવું ઉઠાવ્યું કે એક કવર સરકીને નીચે પડ્યું. એને ઉઠાવ્યું ને નજર ફેરવી તો એના પર એનું સરનામું નહોતું; વિચાર્યું કે કોઈ માણસ દક્ષાને તે આપી ગયો હશે અને એનું ધ્યાન એની પર ખેંચાય તે માટે એણે પેપરની ઉપર એમ મૂક્યું હશે. કવર ફાડ્યું ને અંદરથી એક ગડી વાળેલી કાપલી હાથ આવી. કાપલી ખોલતાં પ્રેરણાના મરોડદાર અક્ષરો જોતાં એને ધ્રાસકો પડ્યો, સ્વાભાવિક હૃદય ડરનું માર્યું ધડક ધડક થઈ રહ્યું.

પ્રિયજનો,

વિદાય લઉં છું. છેલ્લા ત્રણેક માસથી એક તુમુલ મનોદશામાંથી પસાર થઈ રહી હતી. એક બાજુ આ ઘર, તમે સહુ, તમારી સાથેનો ૨૫ વર્ષનો સ્નેહસંબંધ અને બીજી બાજુ અનામીજ્યોતિ મહારાજનો સત્સંગ, આશ્રમ અને ઉપાસના. અંતે મહારાજના ચરણકમળમાં ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ માટે, મોક્ષ માટે સંસારનો ત્યાગ કરવાના નિર્ણય પર હું આવી છું. બોલ્યું-ચાલ્યું માફ કરશો; આવડો મોટો આઘાત લગાડવા માટે ક્ષમાયાચના! આશીર્વાદની ભિક્ષા યાચતી,

- પ્રેરણા

એની આંખે અંધારાં ફરી વળ્યાં. હૃદય તેજીથી ધબકી ઊઠ્યું; મગજની નસો તંગ બની ગઈ. એ કાચી માટીનો માણસ નહોતો. જીવનમાં એણે ઘણા ઝંઝાવાતો જોયા હતા. તદુપરાંત તે દક્ષાની ઢીલી પ્રકૃતિથી ખૂબ પરિચિત હતો. જો એ આ સમયે એનું સમતુલન ગુમાવે તો દક્ષા તો સંપૂર્ણપણે ભાંગી પડે તેમ હતી. એની માઠી અસર તેનાં બીજાં બે બાળકો પર નિશ્ચિત પડે તેમ હતી. મહાપ્રયાસે એણે ઊંડા શ્વાસ ખેંચી રિલેક્સ થવાનો યત્ન કર્યો. સમસ્ત પ્રાણને કાબૂમાં લેવાની એણે જબરી કોશિશ કરી.

દક્ષાએ ત્યાં આવી ટ્રેને ટિપોય ઉપર મૂકી. અરવિંદના મોં સામે નજર નાખીને, એના હાથમાંની કાપલીને જોઈ એણે પૂછ્યું, 'કોનો કાગળ છે? આજે તો કોઈ ટપાલ આવી નથી.' ચાનો પ્યાલો અરવિંદને આપવા જતાં, એના મોં પર ફરીથી દૃષ્ટિ ફેરવીને એ બોલી, 'તમે થાકેલા લાગો છો. કંઈ થયું છે? કે પછી તબિયત નરમ થઈ છે?'

શું કહેવું એની અવઢવમાં - કેવી રીતે એ અત્યંત દુઃખદ સમાચાર દક્ષાને જણાવવા જેથી અચાનક થઈ ગયેલા એ પ્રહારની પીડા હળવી થાય - એ તરત જવાબ ના આપી શક્યો. વધારે કશું એ વિચારે તે પહેલાં દક્ષાએ કાપલી એના હાથમાંથી સેરવી લીધી. એના મનમાં ચાલતા ગજગ્રાહની જગાએ હવે આશંકા આવીને બેસી ગઈ. ચાની રકાબીને સખત પકડમાં રાખી એ એકીટશે દક્ષાના મોં પરના ભાવ નિહાળી રહ્યો.

પળોમાં ચિઠ્ઠી વંચાઈ ગઈ. મોં ઊંચું કરીને હતપ્રભ એણે અરવિંદ સામું જોયું. લગભગ મોટી ચીસ નીકળી ગઈ એના મોંમાંથી, 'ઓ મારે!

આ શું કર્યું એણે? બસ, ચાલી નીકળી, આપણને છોડીને!' એના મો પર હૃદયની કંદરામાથી નીકળી આવીને કોતરાઈ ગયેલી અપાર વેદના જોઈને એનુ દિલ પણ કાપી ઊઠ્યુ એ રડમસ ચહેરા પર અંકાયેલી રેખાઓએ એની વયમા જાણે વધારો કરી નાખ્યો ક્ષણાર્ધમા એના દેહ, મન અને આત્માનો કકળાટ અશ્રુમા પરિવર્તિત થઈ એના ગાલ પરથી મરી રહ્યો એનુ એક એક ડૂસકુ એના આતમનો પરિતાપ અભિવ્યક્ત કરી રહ્યુ

અચાનક એમણે પાખોનો હાલવાનો ભારે ફડફડાટ સાભળ્યો, હરરોજના પ્રેરણાના ખાસ સાથી - દીર્ઘપિચ્છગુચ્છવાળો મોર અને એની ઢેલો - અગાશીમાથી બાગમા કૂદી પડ્યા તેઓ બેઠા હતા ત્યાથી પાચેક ફૂટ દૂર ખડા થઈ તે સહુ એમની સામુ દેખતા રહ્યા

એ સમય હતો પ્રેરણા અને મોરઢેલોના મિલનનો, વર્ષોની તે ટેવ એમને પ્રેરણાએ પાડેલી હતી, એમને ઘઉ જવારનુ ચણ નાખવાની

'તમારી બેનપણી હવે નથી સાભળો છો તમે, સમજો છો તમે? હવે તમને ચણ કદીય નથી મળવાની જા વ જતા ર હો અહીંથી ' એણે હીબકા પર હીબકા ભરવા માડ્યા એના હાથના હલનચલનને તીવ્ર નજરે જોતા મોરે અને એને અનુસરીને ઢેલોએ જમીન પર ચાચો મારીને ચણ શોધવા પ્રયાસ કર્યો એ જોઈને દક્ષાનુ રુદન અટક્યુ એણે ફરિયાદના સૂરે કહ્યુ, 'મૂગુ પ્રાણીએય પ્રીતે બધાયેલુ રહે છે માણસ કેમ કરીને કટાક નેહ તાતણો તોડીને આમ ચાલી નીકળતુ હશે?'

અરવિદ ચૂપચાપ એના ગાડાઘેલા બોલ સાભળી રહ્યો દક્ષાની અભિવ્યક્તિમા એને પોતાને થઈ રહેલી વેદના વ્યક્ત થતી હોય એવી લાગણી એણે અનુભવી, એથી એનો ભાર ઓછો થયો હોય એમ એને લાગ્યુ અરવિદે દક્ષાને રુદન કરતા ના રોકી, એમ વિચારીને કે જો એનો ડૂમો નીકળી જશે તો એ આઘાતની તીવ્રતા ઓછી થશે અને પરિણામે એ જલદી સ્વસ્થ બનશે

'કેમ તમે કશુ બોલતા નથી? આવડી મોટી આફત માથે આવી પડી છે ને?'

'તને એમ લાગે છે કે મને કશી અસર નથી થઈ? પણ દક્ષા, બેઉ જણ ભાગી પડીએ તો '

તે વાક્ય પૂરુ ના કરી શક્યો જે મક્કમતાથી એણે આવતા દુખાવેગોને ખાળ્યા હતા તેમા ગાબડુ પડ્યુ અને એની આખોમાથી પાણી ટપકવા માડ્યા એ થોથવાતો થોથવાતો કરુણ સ્વરે બોલ્યો, 'આને કારણે, લાચાર ના દેખાઉ તેના કારણે, ખાસ તો મને ઢીલો જોઈ તુ તૂટી ના પડે તેના કારણે હુ તારી સ્થિતિ સમજી શકુ છુ કદીય વિચાર્યું નહોતુ, દુ સ્વપ્નમા પણ કદાચ નહીં, કે આપણા જીવનમા આવી ભયકર બીના બની જશે' એની નજર સમક્ષ પણ એક ચારપાચ વર્ષની નાની પ્રેરણા આવી ગઈ ગમે એટલો કામમા એ વ્યસ્ત હોય, સવાર હોય કે સાજ, બાગમા કોઈ ઘટના બની, જેવી કે પોપટોનુ ઝુડ લીમડા પર આવીને કલરવ કરતુ હોય કે વાદરાઓ ઝાડ પર કૂદાકૂદ કરતા હોય કે પછી મોર કળા કરતો હોય, પ્રેરણા જિદ કરીને, એનો હાથ ખેચતી એને બહાર લઈ આવીને જ જપતી એને પ્રશ્ન થયો કે શુ સદાય કલ્પોડ્યન કરતી એ છોકરીને સમજવામા એ બેઉએ ભૂલ કરી હતી?

'તમારી વાત સારી રીતે સમજુ છુ પણ કોણ જાણે કેમ આવી નાજુક પળોએ તમે મૌન બની જાવ છો તે ગમતુ નથી એકલી એકલી થઈ ગઈ હોઉ એવુ લાગે છે એટલે મૂઈ મારાથી ના બોલવાનુ બકી જવાય છે ચાલો અદર જઈએ, મને મૂઝારો થાય છે ' દક્ષાએ એના હાથને

હાથમાં લીધો, દબાવ્યાં. અને ઊઠીને બેઠે બંગલામાં જવા માંડ્યાં. દીવાનખંડના સોફામાં બેસવા જતાં અરવિંદ પ્રસ્તાવ ધર્યો, 'ચાલ, પ્રેરણાના રૂમમાં જઈએ. વિચારું છું કે કેટલો બધો સમય વીતી ગયો એના રૂમની મુલાકાત લીધે!' આઘાતના પ્રારંભિક ઝટકાની તીવ્રતા જરા બુઠ્ઠી થઈ

'તમે ઘરમાં કેટલા કલાક હો છો? સવારના નવ વાગ્યાના નીકળી જાવ છો. પાર્ટીની મીટિંગો, ટ્રસ્ટોની મીટિંગો, રોટરી ક્લબની મીટિંગો! મીટિંગો ના હોય તો મુલાકાતીઓ આગળપાછળ ફરતા હોય. વિરલ બારમાની પરીક્ષા આપશે આવતી સાલ. એ માટે એને તૈયાર કરવાનો છે. ક્યાં છે વિચાર! ને ક્યાં હોય તોપણ તમારી પાસે છે સમય? પિંકીને ૧૨મામાં માર્ક્સ ઓછા મળ્યા ને કૉલેજમાં ઍડમિશન ના મળ્યું તો ધકેલી દીધી આઈ.ટી.આઈ.ના કૉમ્પ્યુટરના ડિપ્લોમા કોર્સમાં—'

એ કડવું સત્ય હતું છતાંય એને કનડી ગયું. એણે ઊંચા સાદે ગુસ્સો દબાવતાં સામો પ્રશ્ન કર્યો, 'તો એમાં ખોટું શું થયું? એ ક્ષેત્રમાં કેટલો બધો સ્કોપ છે! કૂદકે ને ભૂસકે એ આગળ વધી રહ્યું છે. સારી શાળામાં ભણવા મૂક્યાં બાળકોને, ટ્યૂશનો કરાવી આપ્યાં, સગવડો આપી...'

'...પણ એમની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ રસ તો ના જ લીધો ને? આ ઉંમરમાં છોકરાંઓને માર્ગદર્શન, સલાહ —'

અરવિંદને ભાસ થયો કે દશા કંઈક એવું ઈંગિત કરે છે કે પિતા તરીકેનો ધર્મ બજાવવામાં એની ચૂક થઈ છે. બીજા કોઈ સમયે એણે એનો ફેંસલો કોર્ટ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી દીધો હોત પણ આ વખતે અપરાધની લાગણી તેમાં સંલગ્ન હોવાને કારણે એની આંખમાં જ્યારે આંસું [illegible] આવ્યાં. કહેવાની ઈચ્છા તો એવી હતી કે તું ૨૪ કલાક ઘરમાં હોય છે તો તેં શું કર્યું? પરંતુ એવું કહેવાની હિંમત ના ચાલી.

અરવિંદને ફરી આંસુ સારતો જોઈને [illegible] એની ભૂલ સમજાઈ. તેમાં વળી અરવિંદે એના કોઈ નકારાત્મક પ્રતિભાવ વ્યક્ત ના કર્યો એટલે એણે હીનતા અનુભવી. એ ભાવને શાંત કરવા માટે એણે પોતાની નિર્બળતા કબૂલી લીધી. 'મારી કહેવાની મતલબ એ નથી કે માત્ર તરીકે જે બધું કરવું જોઈએ તે મેં કર્યું છે. કરવાની ઈચ્છા હતી, પણ એક તો એમના સાયન્સ-મેથ્સમાં હું કશી સહાય આપી શકું એમ નહોતી. બીજી બાજુ છોકરાં મને ગાંઠતાં નથી. એમને મારો ડર નથી. ઊલટાં એ મને ડરાવી જાય છે. આજ સુધી તમારા નામે એમને બીવડાવીને કામ ચલાવ્યું છે. પણ હવે મોટાં થઈ ગયાં: મુગ્ધાં, એ મને તતડાવી જાય છે.'

એના એ એકરારથી અરવિંદ પીગળી ગયો. એ પૂરી તરહથી વાકેફ હતો કે એની પત્ની કેટલી ભલી બાઈ હતી, કેટલી નરમ હતી અને એને કારણે એના કુટુંબમાં સહુએ — સાસુએ, નણંદોએ, દિયરોએ, અરે દૂરનાં પિતરાઈ ભાઈબહેનોએ — એનો કેવો લાભ ઉઠાવ્યો છે. વર્ષો પહેલાં જ્યારે એ સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેતાં હતાં ત્યારે રસોડામાં એ કામ કરતી હોય જ્યારે કુટુંબની બીજી સ્ત્રીઓ પરસાળમાં ગપ્પાં મારતી હોય, એની દેરાણીઓ સૂતાં. રાત્રે જ્યારે એ પોતાની અલાયદી ઓરડીમાં એની રાહ જોતો બેઠો હોય ત્યારે જ્યાં સુધી એની સાસુ સૂઈ જાય નહીં ત્યાં સુધી એ એની પાસે આવવાની હિંમત કરી શકતી નહોતી. 'સ્વતંત્ર' એના હક માટે પણ તે લડી નહોતી શકી. આજ સુધી એ ભલી અને [illegible] અનુકંપાથી એનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું.

એના એ હાથ [illegible] ઊભી કરી. [illegible] પ્રેરણાના [illegible]

બોલ્યો, 'દક્ષા, તને બધા ડરાવતા રહ્યા છે, તારો લાભ ઉઠાવતા રહ્યા છે મેં પણ તને અન્યાય કર્યો છે '

'ના, ના તમે મારે પડખે ઊભા રહ્યા છો સંયુક્ત કુટુંબમાંથી જુદા થવાની હિંમત તમે બતાવી —'

'પણ એનો દોષ તો તારા પર ઢળવાતો રહ્યો ને!'

'એ જાણે ઓછું હતું કે આ છોકરીએ ધડાકો કર્યો જાણો છોને સગાંવહાલાં શું કહેવાનાં છે, સોસાયટીના લોકો શું કહેવાના છે, ખાસ તો તમારા દુશ્મનો?!' પળેક ગેંકાઈને એણે 'વાક્ય પૂરું કર્યું, 'ભગવાન જાણે ભાઈજપોય શું કહેવાના છે?'

જે દહેશત પ્રેરણાની ચિઠ્ઠી વાંચતાંની સગાથે એના અંતરના ભૂસ્તરમાં ઊઠી હતી, જેને અત્યાર સુધી એણે એના અચેતન માનસમાં દબાવી રાખી હતી, તે નિર્વસ્ત્ર થઈ એની સામું છતી થઈ ગઈ ક્ષણાર્ધ એ નખશિખ હચમચી ઊઠ્યો, એક કુનેહબાજ, કાઠો, ખરબચડી ચામડીવાળો રાજકીય સામાજિક કાર્યકર્તા હોવા છતાંય એની ત્વરિત ગણતરીમાં જમા કરતા ઉધારનું ત્રાજવું એને ખાસ્સું નમેલું લાગ્યું નિઃશંક જીવનનો એ બધી રીતે જોતાં સૌથી વધારે વિકટ અને કટોકટીનો સમય હતો

બેઉએ પ્રેરણાના રૂમનું બારણું ખોલી અંદર પ્રવેશ કર્યો ચોમેર દૃષ્ટિ ફેરવતાં એ આભા બની ગયા ભીંતો પર ચોડેલા પ્રેરણાએ દોરેલા ચિત્રો હતા કોઈ રંગબેરંગી હતા, કેટલાંક કાળી શાહીથી કરેલા હતા, થોડા પેન્સિલથી પુસ્તકો માટે બનાવેલા ખુલ્લા કબાટની વચ્ચેની છાજલીમાં પૂ અનામીજ્યોતિ મહારાજને મળતું એણે પોતે જ દોરેલું એક મોટું રેખાંકન હતું નીચેની છાજલીમાં ગુલાબ ચંપા મોગરાનાં કરમાયેલાં ફૂલો હતાં, જેની હલકી મહેક આવી રહી હતી, દીવડીમાં બુઝાયેલ દિવેટોના કાળા રેસા પડેલા હતા, સાથે સાથે હતી વીખરાયલી અગરબત્તીની રાખ

અરવિંદને ભીંતો પર ચોંટાડેલા ચિત્રોમાં રસ પડ્યો, એ દૃષ્ટિએ કે એમાંથી પ્રેરણાની પ્રેરણાનું કોકડું કદાચ ઊકલે! એક ચિત્રમાં વાવટોળિયામાં ફસાયેલી, નીચે ઊતરી ગયેલી એક યુવતી હતી તો બીજામાં ઊંડા પાણીમાં ડૂબતી વ્યક્તિનો ઉપર નીકળવાનો પ્રયાસ હતો, ત્રીજા એક રંગીન ચિત્રમાં સમુદ્રની લહેરો પર બેઠેલ, આશીર્વાદની મુદ્રામાં, ધ્યાનસ્થ મહારાજ જેવો કોઈ યોગી

'જુઓ તો,' દક્ષાએ એને બોલાવ્યો, 'આ કૉટને અને ગાદલાને એણે કેટલાય દિવસથી વાપર્યાં નથી શેતરંજીમાં વીંટાયેલા આ ઉશીકાના વીંટાથી તો એમ લાગે છે કે તે ભોંય પર સૂતી હશે '

અરવિંદે એક નજર ધ્યાનથી ઓરડામાં ફરી ફેરવી એ અવલોકને એક જ સંદેશ એને આપ્યો ઘણા વખતથી પ્રેરણા ગૃહત્યાગ કરવાની તૈયારી કરી રહી હતી નિશ્ચિત એ કોઈ ઝાંખિયું કૃત્ય નહોતું ત્યાંની એક એક ચીજ એમને કોરી રહી હતી, એમની નિષ્ફળતાની યાદ દેવડાવતી એમને દમી રહી હતી એમને એવી પ્રતીતિ થઈ રહી હતી કે ઘરની અંદર જેમ એ ઓરડો ખાલીખમ રહેવાનો છે તેમ જ એમના કુટુંબની હસ્તીનો એક મોટો ભાગ આમ સદાયને માટે શૂન્ય બની જવાનો છે ત્યાં પથરાયેલી નીરવતા એમના રોમ રોમમાં અસંખ્ય વિસ્ફોટ પેદા કરી રહી હતી દબાયેલા નિનાસા ઉચ્છ્વસનોમાં સીત્કાર કરતા રહ્યા

'સાહેબ! સાહેબ!' બેબે ત્રણત્રણ પગથિયાં સામટાં ચડતો નોકર એ ઓરડે ધસી આવ્યો અને હાંફળોફાંફળો કહી રહ્યો, 'મહારાજ સ્વામી મહારાજ આવ્યા છે '

'પૂજ્ય અનામીજ્યોતિ મહારાજ! પધાર્યા છે?!'

અરવિંદ આશ્ચર્યથી છક બની બોલી ઊઠ્યો.

'હે રામ! હું તો એમની સમક્ષ જઉં એવા કપડાંમાં પણ નથી.' સાડલાને સરખો કરતી, માથાના વાળ સમારતી એ ગાભરી બની બોલી.

જ્યારે તેઓ દીવાનખંડમાં નીચે હડપફડફ આવી ઘરમાં પ્રવેશીને પહોંચ્યાં ત્યારે મહારાજ સોફા પર બેસી ગયા હતા. એમના ચરણમાં દંડવત્ પ્રમાણ કરીને પોતાને સ્વસ્થ દેખાડવાનો પ્રયાસ કરતો અરવિંદ બોલ્યો, 'મહારાજ! આપે આ કષ્ટ શા માટે લીધું? પછી એકદમ વાહનનો વિચાર આવતાં અચંબો વ્યક્ત કરતાં એણે આદરથી પૂછ્યું, 'આપ પધાર્યા કેવી રીતે?'

'રિક્ષામાં!' ઋજુતાથી એમણે ઉત્તર આપ્યો.

'મહારાજ, મને ફોન કરી દેવો'તો. હું...'

'હરિ ૐ! હરિ ૐ! સમયોચિત પગલું ભરવું હિતાવહ છે, બેટા! મારાં સાધક ને સાધિકા ગળાબૂડ દુઃખના દરિયામાં બૂડેલાં હોય ત્યારે મારે એમની પાસે પહોંચવું આવશ્યક છે.' સદાય હસતાં રહેતાં એમનાં ચક્ષુ અરવિંદ અને દક્ષાની નજરોમાં પરોવાતાં રહ્યાં; એમની ધારદાર તીવ્રતા પતિ-પત્નીના પર વશીકરણ કરવા લાગી. બેઉ જણાએ થોડી શાંતિ અનુભવી. જીવનના કેટલાય દુઃખદાયી પ્રસંગોએ તેઓ મહારાજ પાસે દોડી ગયાં હતાં અને મહારાજે એમના સાધકોના વિકળ મનને શાંત કરવામાં સહાય કરી હતી.

'માતા મુક્તાનંદમયી બાવળીઆશ્રમમાં સુરક્ષિત છે.' મહારાજે શાંત સ્વરે સમાચાર આપ્યા અને સ્થિર નેત્રોએ એમણે પતિ-પત્નીના ભાવોને પામવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો.

'પ્રે...ર...ણા...મા...તા.. મુ..ક..!' એ શબ્દો સાંભળતાની સંગાથે દક્ષાના હ્રદયમાં પ્રચંડ ભૂકંપનો આંચકો લાગ્યો. એના સમસ્ત શરીરમાં જાણે આગ ચંપાઈ; રુંવેરુવું દઝાઈ ઊઠ્યું; ને સહસા વાઈ ચડી આવી હોય એમ તે કાંપવા લાગી. મહારાજના પગમાં પડી એ એમને વીનવવા માંડી, 'મ...હા...રા..! મ..ને મારી દી...ક..રી પાછી આપો. મારાથી નહીં જિવાય એના વિના.' ડૂસકે ને ડૂસકે એ હીબકાં લઈ રહી.

મહારાજ દક્ષાના મસ્તક પર હાથ ફેરવવા લાગ્યા. 'તારી વેદના હું સમજું છું, બેટી! જો મારાથી એને પાછી વળાવી શકાય એમ હોત તો...'

દક્ષાને જાણે એમના શબ્દો સંભળાતા જ નહોતા. એની ધા એ નાખતી જ રહી, 'ગુરુજી! ત..મારા હુકમનો એ અનાદર નહીં કરે... એ સાવ નાદાન છે... તમે એને સમજાવો...હું સાવ ભાંગી પડીશ...!'

'વત્સા! ઉદ્વેગ ના કર! શાંત થઈ જા. શાંતિ, શાંતિ...!' મહારાજના સૂર અને સ્વરમાં પણ જાદુઈ શક્તિ હતી. દક્ષા થોડી સ્વસ્થ થઈ.

'વત્સ, વત્સા! મારા અહીં આવવાનું પ્રયોજન એ છે કે તમે આ પરિસ્થિતિનો સ્વીકાર કરો અને એ માટે હું તમને સહાયભૂત થઈ શકું. એ આશ્રમમાં આવી ત્યારથી અત્યાર સુધી અમારા બેઉ વચ્ચે ઊંડો વિચારવિમર્શ થયો છે. મુક્તાનંદમયી માનું આ કોઈ ઉતાવળું કે અણધાર્યું પગલું નથી. બહુ વિચારીને એણે આ કદમ ઉઠાવ્યું છે. એનું આ નામ — જેને સાંભળતાંની સાથે તું પારાવાર દુઃખથી હચમચી ઊઠી હતી — એણે પોતે પસંદ કર્યું છે. ઘણુ ગહન છે. 'મુક્તિ' માટેની એની આ યાત્રા શરૂ થાય છે. હવે એને કોઈ રોકી શકે એમ નથી. સ્વીકારી લો.'

એ સાંભળીને બેઉએ નિતાંત નિઃસહાયતા અનુભવી. બેઉનાં ચક્ષુ સમક્ષ પ્રેરણાની ઓરડી,

એમા દીવાલો પર ભેરવેલા ચિત્રો, તપસ્યાના ચિહ્નો વગેરે ઊભરાવા માડ્યા દક્ષાનુ ધીમુ રુદન બધ ના રહ્યુ અને એના પ્રભાવે અરવિંદનો સયમ પણ તૂટી ગયો ને એની આખમાથી આસુ સરવા માડ્યા

મહારાજે એમનો પ્રયાગ જારી રાખ્યો અરવિંદને ઉદ્દેશીને એ કહેવા લાગ્યા, 'અરવિદ બેટા! તને યાદ છે ને એ દિવસ, જ્યારે હુ ૨૦ વર્ષ પહેલા આ ગામમા આવેલો અને તુ મારી કુટિરમા, બાવળીમા પ્રથમ વાર મારી સાથે સત્સગ કરવા આવેલો?'

'કેમ ભૂલી શકુ એ સધ્યાકાળ મહારાજ?' થોડો સયમિત થઈને અરવિંદે જવાબ આપ્યો

'તારી સાથે નાનકડી મુક્તાનદમયી મા પણ આવી હતી યાદ છે, એણે શુ કર્યું હતુ અને એ શુ બોલી હતી?'

અરવિદ વિચારમા પડી ગયો એની સ્મૃતિમા કશુ જ નહોતુ એણે એકરાર કર્યો, 'ના, મહારાજ! નથી યાદ!' એણે શરમ પણ અનુભવી

'આજે એ પ્રસગને યાદ કરવો અનિવાર્ય છે તુ તારી પૃચ્છા કરતો હતો ત્યારે એ કુટિરના ખૂણામા મારા આસનનુ અનુકરણ કરીને બેઠી રહી હતી, જ્યા સુધી આપણો સવાદ ચાલ્યો ત્યા સુધી જ્યારે તે જવાની આજ્ઞા માગી ત્યારે એણે મને સીધો પ્રશ્ન પૂછેલો, 'તમારુ ઘર નથી? તમારા મમ્મી-પપ્પા નથી? તમે આમ એકલા આખો મીચીને કેમ બેસી રહો છો?' મે હસીને જવાબ આપ્યો હતો કે બધુ જ છોડીને હુ ભગવાનને મળવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છુ એ બોલી હતી, 'હે સાચે જ આમ ભગવાન મળે છે?' ત્યારે મને થયુ હતુ કે એનામા કોઈ તપસ્વિનીનો આત્મા ઊતરેલો હતો '

દક્ષા અત્યત અચરજ અનુભવી રહી અચાનક એના એવા જ કાલાઘેલા સવાલોની સ્મૃતિ થવા લાગી અરવિદને પણ એવા કેટલાક ખ્યાલો આવવા લાગ્યા

'એવો જીવ ઓછો પીજરામા પૂરાઈ રહે? એ તો આજ સુધી મુક્ત થવા વલખા મારી રહ્યો હતો આજે એ દિવસ આવ્યો છે એને આસક્તિના બધનો આસાનીથી તોડવા દો મોક્ષ મેળવવાની એની એષણાને પૂર્ણ કરવા એને સહાય કરો બેટા અરવિંદ! આ બાવળીની કુટિરને મોટો આશ્રમ બનાવવા તે અથાક પાર્થિવ પરિશ્રમ કર્યો છે હવે આશ્રમને આધ્યાત્મિક ઊર્ધ્વગમન કરવાની વેળા આવી છે મારા પછી આ આશ્રમની આધ્યાત્મિક પરપરા જાળવવા માટે જ નહી પણ એને ઉચ્ચતર શિખરે પહોચાડવા માટે એક વારસદારની જરૂર છે ઈશ્વરની એવી ઈચ્છા છે કે મુક્તાનદમયી મા આ આશ્રમની ભાવિ પ્રણેતા બને એ અસખ્ય સાધકોની મુક્તિની આધારશીલા બની રહે બેટા, બેટી, આ અપૂર્વ દિવસ છે ઉત્સવ મનાવવાનો, આનદોલ્લાસ અનુભવવાનો, શોક કરવાનો નહી આજે તમારુ નાનુ કુટુબ સમસ્ત વસુધાનુ કુટુબ બની રહ્યુ છે હરિ ૐ તત્સત્! હરિ ૐ તત્સત્!'

મહારાજ જવા માટે ઊઠ્યા એમની વાણીથી પ્રભાવિત થયેલા પતિ-પત્નીએ એમને સાષ્ટાગ દડવત્ પ્રણામ કર્યાં ઘરમા, બાગમા, આખાય પર્યાવરણમા એમની ચાખડીઓના અવાજના તાલમા, એમના શબ્દોના — હરિ ૐ તત્સત્! હરિ ૐ તત્સત્! ગુજનના પડઘા પડી રહ્યા હતા

ફરજ

પ્રવીણસિંહ ચાવડા

વાચા કૉલેજમાં હતી ત્યારે એક દિવસ પિતાજીએ એને કહ્યું, 'વાચા-'

'હા, પિતાજી-'

એણે વાસણ માંજીને ઊંધાં પાડી દીધાં હતાં, રસોડું સાફ કર્યું હતું, પાછળનું બારણું બંધ થયું છે એની ચોકસાઈ કરી લીધી હતી. એ પછી પિતાજીના ખાટલા પાસે પાણીનો લોટો મૂકી ચોપડીઓ લઈ વાંચવા માટે મેડી ઉપર જવાની તૈયારી કરતી હતી. પાણી પીતાં ફ્રૉક થોડુંક પલળ્યું હતું. તે છુપાવતી એ એમના ખાટલા પાસે જઈને ઊભી રહી.

'રવિ છોકરો કેવો?'

પ્રશ્ન એને તરત સમજાયો નહીં. કોની વાત થાય છે એ પણ સ્પષ્ટ થયું નહીં. પછી યાદ આવ્યું - ચારપાંચ છોકરા પિતાજી પાસે સંસ્કૃત શીખવા આવતા એમાં એકનું નામ રવિ હતું.

'કેમ?'

'તું બેસ મારી પાસે.'

એને ખાટલા ઉપર પોતાની પાસે બેસાડીને ખભે હાથ મૂક્યો. પછી એ રડ્યા. પછી વાચા રડી. ચોપડીઓ સરકીને નીચે પડી તે ઉપાડીને પોતાની પાસે સરખી થપ્પી કરી એની ઉપર હાથ ફેરવતાં પિતાજીએ કહ્યું, 'કંઈક વિચારવું તો પડશે ને, બેટા'-

મા વિનાના ઘરમાં પિતા-પુત્રી વચ્ચે જે એક મંદ પ્રવાહ સતત વહેતો રહેતો એને ભાષા નહોતી એટલે લથડતાં-તૂટતાં બે વાક્યો એ બોલ્યા અને એવા બે શબ્દો વાચા બોલી. લાંબા મૌન પછી પિતાજીએ ધીમેથી કહ્યું, 'જાઓ, બેટા, વાંચો.' અહીં આ દૃશ્ય પૂરું થયું, પણ એમાંથી એક પાત્ર જુદું પાડીને બહાર આવ્યું. ખૂબ તેલ નાખીને ઊભા હોળેલા લાંબા વાળ, લેંઘો, બુશકોટ. આમ તો બધા છોકરા ગોરા, પાતળા અને ઊંચા હતા. ઝઘડતા હોય કે સામસામે આક્ષેપ કરતા હોય એમ ઊંચા સ્વરે શ્લોકો બોલતા અને ચાલવાનું હોય ત્યાં દોડતા. એ બધામાં રવિ પિતાજીને વધારે પ્રિય હશે કારણ કે ઘઉંનો ડબ્બો લઈ ચક્કીએ એ જતો. સંસ્કૃતના શિક્ષણે આજુબાજુની દુનિયાથી જુદી, થોડીક નાની પણ તેજસ્વી અને સુગંધિત જગ્યા બનાવી આપી હતી એમાં એ ખૂબ આત્મવિશ્વાસથી હણહણાટી કરતો ફરતો હતો. લગ્નનું વિચારવાની સમજ વાચામાં સાવ નહોતી એમ નહીં. બહેનપણીઓ છોકરાઓની વાતો કરે એમાં થોડુંક સમજાતું, પણ એને તો આગળ ભણવું હતું અને પ્રોફેસર બનવું હતું. પિતાજી આ સમજતા હશે પણ જે પરિસ્થિતિ હતી એમાં એમનો તર્ક સરળ હતો. વાચાને લાયક, આ ઘરને લાયક છોકરો તો મળવાનો નથી.

લગ્ન પછી તરત વાચાને બૅંકમાં નોકરી મળી અને અમદાવાદ રહેવા ગયાં. રવિ એલ.ડી. આર્ટ્સ કૉલેજમાં દાખલ થયો. વાસણામાં એક ઓરડી ભાડે રાખી. શરૂઆતના દિવસોમાં બંને સિટી બસોના નંબર અને રૂટ એકબીજાને સમજાવતાં. થોડા વખત પછી રવિને સાઈકલ અપાવી. એટલે એમને એક પ્રકારની મુક્તિ મળી. દર મહિને પગાર થાય એટલે વાચા રતનપોળ ફેંદી નાખીને પાટલૂન કે પહેરણનું કાપડ લાવતી. એક વાર ફૂટપાથ ઉપરથી કાળો

બેન્ટ લાવી પણ પહેરણ પાટલૂનમા ખોનતા કરવામા બહુ સમજાવટની જરૂર પડી લોકો એમનો નનાર જોઈ મરકતા હશે એની ખબર ન પડે એટલી વાચા ભોળી નહોતી ગાધી રોડ ઉપરથી એની બાન્ચમા એની સાથે પારણની સ્મૃતિ મજમુદાર હતી પાણીની ઓરડીમા એના મો ઉપર પાણીનો છટકાવ કરતા એ ક્યારેક પૂછતી, 'કાનો રમે છે તારી કેડમા?' ત્યારે વાચા કઈક હદયથી વજનપૂર્વક કહેતી, 'હા, મારી કેડમા, મારે ખભે, માથે ' એક વાર તો ઉમેર્યું હતુ, '-અને છાતી ઉપર પણ '

ચિત્રકાર ચિત્ર દોરે એવી વાત હતી અમદાવાદમા આવ્યા ત્યા સુધી માથે લાબી ચોટલી હતી સવારે ઊછળીને રવિ સાઈકલ ઉપર બેસે ત્યારે ચોટલી પણ ઊછળે એ દશ્ય વાચા રસોડાની બારીમાથી જોતી પિતાજીને કારણે શિખા માટે તો ભક્તિ જેવુ હતુ, છતા એક સાજે કાતર લઈ હળવેથી એણે બ્રાહ્મણત્વની એ ધજાને ઉતારી લીધી એ તેનની ચીધી સતાડવા લાગી જમવામા ગળપણથી આગળ સૂક્ષ્મ સ્વરો જેવા બીજા સ્વાદો હોય છે એ વાત રવિના ગળે એ કાળક્રમે ઉતારી શકી બૂટ મોજાના પ્રશ્ને બને વચ્ચે નાગે એવો સઘર્ષ થયો નવા બૂટ પહેરી, 'આ તો લાકડા જેવા લાગે છે!' કહેતા ચાલવાનુ શીખતા બાળકની જેમ રવિ સાકડી ઓરડીમા ડગુમગુ ચાલ્યા ત્યાર વાચાને ખૂબ હસવુ આવ્યુ એણે કહ્યુ, વાધો નહીં ટેવાઈ જવાશે પૂર્વજો ચાખડી પહેરતા તે પણ કાષ્ઠની જ હતી '

માણસને આખોથી નવડાવી શકાય છે, એમની પાસે ઊભા રહીને દષ્ટિ વડે જ એનુ રૂપાતર કરી શકાય છે, એ સત્યનો અનુભવ વાચાને થયો માઠાન ગભીર બની આગળપાછળ ડોલતા વાચતુ હોય ત્યારે એની ચોપડી પડાવી લઈ એને સૂવડાવી દેવામા આવે, પા માથુ દબાવી દેવામા આવે, સવારસાજ ઝધડીને બદામવાળુ દૂધ આપવામા આવે ધીમે ધીમ જે આકૃતિ પ્રગટ થઈ તે ઓછી મનોહર નહોતી! બાહ્ય રૂપાતર સાથે નામ પણ વિસ્તરીન ઊડુ અને સકુલ બન્યુ રવીન્દ્ર ટેનિસનુ રેકેટ આવ્યુ એટલે એની સાથે અનિવાર્ય શર્ટ અને ટીશર્ટ આવ્યા સ્પોર્ટ્સના સામા છેડે વિદ્યાપીઠની લાઈબ્રેરી અને સાહિત્ય પરિષદ જેવા વિષયો પણ ઘરમા ચર્ચાણી બન્યા બી એ થયા પછી રવીન્દ્ર સ્કૂલની નોકરી માટે જાહેરાતો જોવા લાગ્યા ત્યારે વાચાએ કહ્યુ, 'ભણો એમ એ કરી લેક્ચરર નથી થવુ '

ગાદી ઉપર બેસવાથી રાજાપણુ આપોઆપ ઊગતુ નહી હોય, પણ ચોપડીઓના સ્પર્શથી રવીન્દ્ર વિદ્વાન બની ગયા એ વિશે વાચાને શકા નહોતી 'શુ કરે છે તુ, વાચા! જો, સાભળ' કહી ક્યારેક મોડી રાત્રે બાલ્કનીમા એને બોલાવતા અને ટેનિસન કે કિટ્સની થોડી લીટીઓ વાચતા તે વાચા બારણા પાસે ઊભી ઊભી સાભળતી કાલેજથી આવતા રસ્તામા કઈક જોયુ હોય એમ એ વર્ણન કરતા, 'લૉર્ડ બાયરનના મરણના સમાચાર મળ્યા ત્યારે દસબાર વર્ષના બાળક ટેનિસને ગામ બહાર જઈ એક ખડક પાસે ઊધા પગે બેસી અક્ષરો કોતર્યા

લૉર્ડ બાયરન ઇઝ ડેડ!' એક વાર કહ્યુ, 'તુ પાસે સૂતેલી હોવા છતા જાણે આકાશમાથી મારી તરફ હાથ ફેલાવી ઊતરતી હોય એવી કાલે રાત્રે દેખાઈ ' વાચા થોડી વાર આખો બધ કરીને બેસી રહી પછી બોલી, 'બને, એવુ પણ બને ' અહી એને ખૂબ રડવુ આવ્યુ 'રવિ, તમે કેવા રહસ્યોની વાતો કરો છો!' આ વિષયનુ કાવ્ય બન્યુ તે છપાયુ લેક્ચરર બન્યા પછી તો કાવ્યો અને લેખો નિયમિત છપાવા લાગ્યા એમને નોકરી મળી એટલે તરત વાચાની બૅંકની નોકરી ઊતરાવી દીધી ઋણ વળી ગયુ

પિતાજીની માંદગીના સમાચાર મળ્યા ત્યારે વાચાને સમજાયું કે આવી ઘટના માટે તો એને તૈયાર કરવામાં આવી જ નહોતી! ગણીને પાંચ દિવસ અને પાંચ રાત સંધ્યાના એ ક્ષેત્રમાં ઓશીકા પાસે બેસી ચાકરી કરી ત્યારે એ ચહેરા સામે જોતાં વાચાને થતું હતું - એ જમાનાનાં માણસોમાં આ શું હતું? મૃત્યુ સમક્ષ નહીં કોઈ ફરિયાદ, નહીં આંખોમાં પાણી. આંખો છત સામે જ મંડાયેલી રહેતી. હાલમાં ચોપડીઓ સાથે રાત્રે એમના ખાટલા પાસે પાણીનો લોટો મૂકી જતી એ વાચાની જાણે ઓળખાણ જ રહી નહોતી. પણ વાચાને આની ફરિયાદ નહોતી. એ જાણતી હતી. એને એક દિશામાં વળાવી એ સાથે જ એ તો બીજી દિશામાં પગ ઉપાડી ગયા હતા.

· પિતાજીના મૃત્યુ પછી ઘરમાં જે અવકાશ ઊભો થયો એમાં ખૂણાઓમાંથી એની સામે જોયા કરતું એક પાત્ર દેખાયું. એ કૂબડી, શ્યામ છોકરી તરફ ખરેખર ધ્યાન ખૂબ મોડું ગયું. વાચા કોઈ પરદેશી હોય એમ એ એનાથી છેટી રહેતી હતી. એના બનેવી હોય એ ઓરડામાં તો પગ પણ મૂકતી નહોતી, બાના મરણ વખતે અંજુ માંડ ચાર વર્ષની અને વાચા પરણી ત્યારે દસેક વર્ષની હતી. એને નવડાવી માથું ઓળી દેવું, કરગરીને, પાછળ ફરી ફરીને દૂધ પાવું, નિશાળે મૂકી આવવી - આ બધું મૂકીને વાચા તો પરણી ગઈ હતી. છોકરીને મા વગરના ઘરમાં ઓશિયાળું લાગ્યું હશે. એ સાવ મૂંગી બની ગઈ હતી. અવકાશના વર્તુળની વચ્ચે બેસીને વાચાએ એનો હાથ પકડ્યો, ખોળામાં બેસાડી એના માથે ગાલ ટેકવ્યા અને કહ્યું, 'તારી ચોપડીઓ લઈ લે, અંજુ. ચાલ.'

જંગલમાંથી પકડીને લવાઈ હોય એમ અંજુ સી.એન.વિદ્યાલયની સામેના એમના ફ્લૅટમાં પુરાઈ ગઈ. આખો દિવસ ઘરમાં કામ કર્યા કરતી. કામ હોય નહીં તો ખૂણામાં ઊભી રહેતી. બહુ સમજાવીને એને વાંચવા બેસાડવી પડતી. ત્યાંથી પણ વચ્ચે ઊઠીને પૂછતી, 'મોટીબહેન, પાણી આપું?' રાત્રે રવીન્દ્ર સૂઈ જાય પછી એ અંજુના ઓરડામાં જઈ થોડી વાર એની પાસે બેસતી, એની ચોપડીઓ ઉથલાવતી, પછી એને સૂવડાવી, ખભા સુધી ઓઢાડી, બત્તી બંધ કરતી. ત્યાંથી ઝટ ખસાતું નહીં એટલે અંધારામાં અટકીને એના માથે હાથ મૂકતી.

અણધડ પ્રહાર એક સાંજે ઈસરોવાળા સીંગની પત્નીએ કર્યો. જમ્યા પછી બધાં બેઠાં હતાં ત્યારે બીજી વાતોની વચ્ચે અચાનક જાડા, રંગેલા હોઠ મચકોડીને બોલી, 'આપકી વો સરવેન્ટ-'

આ છોકરાએ કોઈ અપરાધ કર્યો હોય એમ મહેમાનોના ગયા પછી તરત જ વાચા એને ખેંચીને બાથરૂમમાં લઈ ગઈ. પશુ ચિકિત્સાલયમાં થાય એવું દૃશ્ય ત્યાં શરૂઆતમાં થયું પણ અંતે બંને બહેનો ખૂબ હસી અને નાનીએ ખોબા ભરીને મોટીના મોં ઉપર પાણી રેડ્યું. બીજા દિવસે બપોરથી સાંજ સુધી કપડાં, શૂઝ, કૉસ્મેટિક્સ એવી ખરીદી ચાલી. હવે કોઈને ઘેર જવાનું થાય ત્યારે વાચા અંજુનું ભણવાનું પડતું મુકાવીને એને સાથે જ લેતી અને ઓળખાણ કરાવતી - આ અંજુ, અંજની મારી નાની બહેન. એની સ્પષ્ટ સૂચના હતી. કોઈ આવે ત્યારે પાણી આપવું કે એવી બીજી વેઠ અંજુએ કરવાની નહોતી. આ દરમિયાન જે રૂપ ઊઘડતું હતું તે વાચા જોતી હતી. થોડી શ્યામ હતી, શરીર થોડું સુક્કું હતું પણ રવિવારે સવારે માથું ધોઈને બાથરૂમમાંથી નીકળે ત્યારે કેશ આખો બરડો ઢાંકીને ઢીંચણ સુધી પથરાતા. ગભરાટ, વિહ્વળતા અને લજ્જાને કારણે એ ભીના ચહેરા ઉપર ત્વરાથી ભાવોની અવરજવર થતી, એનું માથું ઓળતાં એ કહેતી, 'જો, અંજુ

હુ કહુ તે બરાબર સાભળ તુ અહી કામવાળી બનીને નથી આવી એ ખબર છે ને? ભણવુ, સારી અને મસ્કારી ઘરની બહેનપણીઓ કરવી, એમના ઘેર જવુ, એમને આપણે ઘેર લાવવી-' અજુ કહેતી, 'હા ' 'શુ હા! લોહીની પીનારી! તુ સમજે છે મારી જવાબદારી!' વાચા આવુ કહે ત્યારે અજુ બેઠી બેઠી રડતી બને બહેનોમાથી એકે પિતાજીના નામનો ઉલ્લેખ કરતી નહીં પણ ઊચા સ્વરે ગવાતા શ્લોકોથી ઘર ભરાઈ જતુ

ધીમે ધીમે ઘરમા કલબલ થવા લાગી અને રગીન પીછા દેખાવા લાગ્યા પ્રજ્ઞા, પીનલ એવા નામ બધા 'અજુ અજુ-' કરે તે રસોડામા સભળાય ત્યારે વાચાને થતુ મારી બહેનમા કઈક હશે તો આટલી બહેનપણીઓ થતી હશે ને? હિન્દી અને અગ્રેજીમા મોટે મોટેથી ઝઘડીને એ બધી વાચાનુ માથુ પકવી દેતી ક્યારેક કૉલેજમાથી આવીને ટોળી રસોડાનો કબજો લઈ લેતી અને દૂધ, ગાજર, ટામેટા, ઠડુ પાણી બધુ ક્ષણોમા અદશ્ય થઈ જતુ ઘણી વાર માજે પણ અજુ બહાર જતી હવે એની વાતોમા વ્યક્તિઓથી આગળ વધીને સસ્થાઓ આવવા લાગી હતી આર્ટ ગૅલેરી, ફિલ્મ સોસાયટી રવીન્દ્ર આ બધુ જોતા અને એમની ટેવ પ્રમાણે વાચાને આનો સિદ્ધાત સમજાવતા - મોકળાશ મળે તો જ વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થાય બહારથી કઈ આવતુ નથી બધુ અદર જ હોય છે રાત્રે ત્રણે સાથે બેસે ત્યારે અજુ કૉલેજની વાતો કરતી ક્યારેક ચોપડી ઉઘાડીને એના બનેવીને કઈક પૂછતી જિજ્ઞાનાથી આગળ એક તબક્કો એવો આવ્યો જેમા એ જે કહેવાય તે ધીરજથી સાભળ્યા પછી ખભા ઊચા કરીને કહેતી, ''ના, હોં એવુ ન પણ હોય!'' વાચાને મન આ મોટો વિજય હતો આપ ગુરુ છો, આશ્રયદાતા છો, માલિક છો, પણ હુ માથુ સહેજ ઊચુ કરીને કહુ છુ કે માફ કરજો હુ આપની સાથે સમત થઈ શકતી નથી

રસોડુ અને ઘર અજુના હાસ્ય અને ગીતોથી ભરાવા લાગ્યા વાચા એના ચહેરાને ધારીને જોતી ઉપરનો જમણી તરફનો એક દાત સહેજ ત્રાસો હતો નાની હતી ત્યારે એનાથી વધારે કદરૂપી લાગતી તે અજુ હવે એ વિદ્રોહી દાતને કારણે વધારે રૂપાળી લાગવા માડી હાસ્યથી ત્વચા ગોરી ન થઈ જાય, પણ શ્યામ રગની મજબૂતાઈ વાચાને હવે સમજાઈ દેખીતી રીતે કઈ ન બદલાય, છતા બધુ બદલાઈ જાય, એ કેવુ? દાતનુ હતુ એવુ જ શરીરનુ હતુ વજન વધ્યુ હશે તો કદાચ એકાદ શેરથી વધારે નહી વધ્યુ હોય પણ એનો ઉપયોગ ઉત્તમ શિલ્પીના હાથે થયો હતો

અચાનક, કોઈ નોટિસ વગર અજુ સિનેમા કે પિકનિકનો કાર્યક્રમ બનાવતી નાસ્તાના ખૂબ નવા અને હેરતભર્યા પ્રયોગો કરતી 'પ્રોફેસર સાહેબ ' કરતી એ રવીન્દ્રના વાચવા લખવાના ઓરડામા દોડતી પહોચી જતી ત્યા ઊચા અવાજે જે દલીલો થાય એને અતે ક્યારેક હસતી પણ મોટે ભાગે ભીની આખે બહાર નીકળતી વાચા ન પૂછે તોપણ એની સમક્ષ આવી ફરિયાદ કરતી તે વાચાને પૂરી સમજાતી નહી 'ના, સત્ય એ કહે તે આપણે સમજીએ તે તો નહી જ જ્ઞાન એક જગ્યાએ કબાટના ભૂકી રાખેલુ હશે તે લઈ લઈને અમુક માણસોએ ખિસ્સા ભરી રાખ્યા છે દાણા મોઢામા ઓર્યે જાય છે અને છોતરા બે બાજુ ફક્યે જાય છે ના, જ્ઞાન જ સાચી વસ્તુ છે હૃદય લાગણી એ બધા તો પરપોટા ' આવુ બને ત્યારે રવીન્દ્ર ક્યારેક ચિતાથી વાચાને કહેતા, 'છોકરી જબરી થઈ ગઈ છે, અને ગેરસમજ ન કરતી એ ખોટી છે એમ હુ નથી કહેતો મને તો આટલી તેજસ્વિતા, આટલુ ઓજસ ચિતા થાય છે તે

એ અર્થમાં કે-' રાત્રે મોડેથી બારણે ધ્રૂજતા ટકોરા થતા અને ધીમેથી આવીને અંજુ દૂર ભીંતને અઢેલીને બેસતી. એની મુઝવણ વાચા રમૂજથી જોતી. થોડી વારના મૌન પછી એ કહેતી, 'જા, સૂઈ જા. બધાં સમાધાન થઈ ગયાં.' અંજુ રડી દેતી, 'ના, મોટીબહેન. અજાણતાં પણ અવિવેક થઈ જાય, ત્યારે, સામું માણસ ચલાવી લે એ એમની મોટાઈ, પણ મોટીબહેન, હું કોણ? આ જીભડો ખૂબ લાંબો થઈ ગયો છે...' ચોપડી બંધ કર્યા વગર, એમાંનું લખાણ વાંચતી હોય એમ રવીન્દ્ર પૂછતા, 'વાચા, તારી આ નાની બહેનને હજુ આ ઘરમાં પારકું લાગે છે? ક્ષમાની આપલેનો રિવાજ આ ઘરમાં છે?'

ઘનઘોર વાદળ અને વેદના - આવું તો ક્યારેક જ બનતું. મુખ્યત્વે તો તેજ અને ઉલ્લાસ જ ચાલ્યા કરતાં. તે દિવસે રવિવાર હતો અને સવારથી વરસાદ ચાલુ હતો. આખી બપોર ગાવામાં અને વાતોમાં પસાર થઈ હતી. વરસાદ અને સંગીતમાં ત્રીજો લય ઉમેરવાના હેતુથી એક તબક્કે ગોટાની ફરમાઈશ થઈ એટલે વાચા રસોડામાં ગઈ. વરસાદની અસર એના મન ઉપર પણ હતી, પણ ન સમજાય તેવા ભાવો થાય ત્યારે કોઈ રીતે મન વાળી લેવું એટલી સમજ એનામાં આવી હતી. શરીર છે, મન છે, દિવસ-રાત, ઋતુઓ અને ખાસ તો શરીરની વધતી ઉંમર - આ બધાની અસર મન ઉપર થાય. બેઠક રૂમમાંથી આવતા સ્વરોની દિશા બદલાઈ એટલે બારી આગળ સહેજ નમીને એણે બાલ્કનીમાં નજર કરી. કઠેડા ઉપર બે હાથ મૂકીને અંજુ ઊભી હતી. રવીન્દ્ર એની પાસે ઊભા હતા. બંને શાંત હતાં. રવીન્દ્ર આગળ નમીને ખોબામાં વરસાદને ઝીલતા હતા, અને પછી ધીમેથી અંજુના માથા ઉપર રેડતા હતા. અંજુની આંખો બંધ હતી. એ કંઈ બોલતી નહોતી. વળી, આગળ નમી થોડુંક પાણી ખોબામાં લઈને રવીન્દ્રએ આંખો, ગાલ, હોઠ ઉપર અભિષેક કર્યો એ સાથે અંજુનું શરીર હણહણી ઊઠ્યું. કઢાઈમાં તેલ બળતું હતું. શરીરના ટેકાને કારણે વાચાનો હાથ દુખતો હતો. વળી, આ રીતે સંતાઈને કોઈને જોવામાં અભદ્રતા હતી, હીનતા હતી. બારી છોડીને એ સીધી થઈ. કઢાઈમાં 'છમ્' થયું અને વરાળનું નાનું વાદળ આંખો આગળ ઊભરાયું ત્યારે એને પ્રશ્ન તો થયો - કોઈ જગ્યાએ આડી દોરેલી લીટી આવશે જ્યાં પોતાની ફરજ પૂરી થતી હોય?

જૂના આજીવન ગ્રાહકોને વિનંતી

આજીવન ગ્રાહકોના લવાજમમાં અનિવાર્ય રીતે તેમ જ નાછૂટકે વધારો કરવાનું થયું છે. જે આજીવન ગ્રાહકો રૂ. ૫૦૦(પાંચસો)નો આ વધારો સ્વૈચ્છિક રીતે ભેટ મોકલવા તથા એ પ્રકારે 'અખંડ આનંદ'ને મદદરૂપ થવાની ભાવના રાખતા હોય તેમને એમ કરવાની વિનંતી છે.

સંપર્ક :
વ્યવસ્થાપક, 'અખંડ આનંદ' કાર્યાલય
જી.પી.ઓ પોસ્ટબૉક્સ ૧૨૩
રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

આસમાની

રમેશ ર દવે

'આજકાલ કઈ બહુ ગુમસૂમ રહો છો!'

'એમ?'

'કોઈ ચિંતા કરતુ હોય ત્યારે સામો સવાલ પૂછવાનો?'

'ના, સૉરી પણ '

'પણ શુ? ડાઇનિંગ ટેબલ પર કે રાતે ટી વી જોતા ત્રણચાર દિવસથી તમારી ચટાકેદાર, ડૉલી જેને અફલાતૂન કહે છે એ કૉમેન્ટ્સ સાવ બધ છે ને સૂતી વખતે પણ નિમાસા '

'હા પણ એ તો '

'હોય એમ જ ને? હોય એની તો હુય ક્યા ના પાડુ છુ માણસ છીએ એટલે પેલી નાટકમા ગવાતી'તીને એ ગઝલ 'એક સરખા દિવસો ' વારાફેરા તો આવે પણ જે 'કઈ' હોય એનુય કોઈ ને કોઈ કારણ હોય અને જો કારણ જાણવા મળે તો એને થઈ શકે એમ હોય તો દૂર પણ કરી શકાય

'બ્રેવો! તેર તાળીનુ માન શુ લાજવાબ એનાલિસિસ થયુ છે! લૉજિક કોણ ભણાવતુ હતુ? કેટલા માર્ક્સ આવતા હતા?'

'ના, મન ન હોય તો ભલે ન કહેશો પણ એમ ખોટા વખાણ કરીને ચણાના ઝાડ પર ચડાવીને વાતને આડે પાટે ન ચડાવશો '

'ન કહેવાનુ તો શુ હોય ને વાતને આડે પાટે પણ શુ કામ ચડાવુ? તારાથી કદી છાનો શ્વાસ પણ લઈ શકાય એવુ ક્યા રહ્યુ છે? પરણ્યા પછીની જિંદગી તો તે તારી આખે જ જોઈ છે ને એ પહેલાની '

'રજેરજ તમે કહી છે! એટલે તો કહુ છુ, હાલ મન ન વધતુ હોય તો કઈ નહી, કાલ પરમ દિવસ, નિરાત પછી કહેજો પણ મને તો એમ થાય કે પથારીમા પડતાવેત, પડખુ ફર્યા નથી ને તરત સૂઈ જનારા આ ભલા માણસ મણ મણના નિમાસા કેમ મૂકે છે, એટલે યાદ રાખીને પૂછ્યુ!'

'કેટલા વાગ્યા હશે?'

'કેમ? ક્યાય જવાનુ છે?'

'અગિયાર તો થયા હશે ને?'

'અરે હોય? સાડા અગિયારે તો હુ આવી ટી વી બધ કરીને ઓછામા ઓછા પોણાબાર તો થયા જ હશે '

'ત્યારે હવે રહેવા દ ચાલ, પીઠ પપાળી દ ઘડી વાર એટલે ઊંઘ આવી જાય!'

'વાળો તો પપાળુ પણ રહેવા નથી દેવુ શુ કહેતા હતા? કહો જોઉ!'

'એક કાગળ આવ્યો છે પણ અત્યારે વાચીશ તો અમસ્થી તારીય ઊંઘ ઊડી જશે સવારે વાત '

'ના, સવારે તો ઊઠતાવેત હુ ચકરભમરડી હઈશ બાર વાગ્યા સુધી ક્યા છે કાગળ? કોનો છે?'

'યાદ નથી, કદાચ ઑફિસમા જ હશે, વનિતાની કોઈ શામલી કરીને પુત્રવધૂ છે પાછુ હવે એ ન પૂછતી શુ કામ લખ્યો છે!'

'તમને જૂઠુ બોલતા કદી આવડ્યુ છે? આવો કાગળ તમે કદી ઑફિસમા મૂકતા હશો? વાચવા

જેવો ન હોય તો કંઈ નહીં શું કામ ને શું લખ્યું છે એ કહી દો એટલે મને નિરાંત થઈ જાય ને તમને ઊંઘ આવી જાય....'

'ના, એ કરતાં તો તું જ વાંચ. જો, બ્રીફકેસમાં આસમાની રંગનું કવર છે, જડશે ને?'

'તમે જડી ગયા છો આવા સારા ને પાછા પૂછો છો....'

'હા, હા હું બહુ સરસ છું એ તો પીઠ ખણવા - ખંજવાળવાનું કોરાણે મૂકીને આ ચાલ્યા એનાથી જ પરખાઈ આવે છે પણ જો સાંભળ, અત્યારે માત્ર પત્ર વાંચવાનો જ હં... જોકે એય ખાસ્સો લાંબો છે ને સાંભળ, પેટાપ્રશ્નો ને સલાહસૂચનો વગેરે વગેરે બધું કાલે; બરાબર?'

'યસ સર!' કહેતાં કૌશલ્યાએ બ્રીફકેસ ખોલી કવરમાંથી પત્ર કાઢીને મનવંતરાયના હાથમાં મૂક્યો.

'વાહ! શાં આજ્ઞાંકિત છે અમારાં....'

'એ તો છીએ જ ને?'

મનવંતરાય ઘડીપળ કૌશલ્યાના રૂપેરી થઈ રહેલા વાંકડિયા વાળને તાકી રહ્યા પછી પત્ર લંબાવ્યો. કૌશલ્યાએ ટ્યૂબલાઈટ બંધ કરી રીડિંગ લૅમ્પ કર્યો અને પત્ર પર નજર કરતાં કહ્યું : 'અક્ષરો હજુ કાચા છે, શામલી નાની લાગે છે....'

'હા, પણ અક્ષરો જ. પર્સનાલિટી તો... પણ એ તો તું પત્ર વાંચશે એટલે તને....' મનવંતરાયનું વાક્ય અધૂરું રહ્યું ને કૌશલ્યા પત્રમાં પહોંચી ગઈ.

આદરણીય મુરબ્બી શ્રી મનવંતરાયજી,

શામલીના સાદર પ્રણામ. આટલું વાંચતાં તમને થશે કે આ ઓળખાણ-પિછાણ વિના સાદર પ્રણામ કરવાવાળી શામલી વળી કોણ છે અને ક્યાંથી ફૂટી નીકળી? આમ થાય એવો જ તાલ છે. એટલે બીજું કંઈ લખું - કહું એ પહેલાં હું મારો પરિચય આપી દઉં: હું શામલી વિનાયક. એટલે તમારાં યુવાનીનાં બહેનપણી વનિતાજી એટલે કે અમારાં બાની પુત્રવધૂ... સૉરી, માત્ર પુત્રવધૂ નહીં, બીજા નંબરની અને એટલે નાની પુત્રવધૂ. વિનાયક મારા પતિનું નામ નથી. એમનું નામ તો મનીષ પણ વિનાયક એટલે અમારા દાદાજી. અમે બધાં આજે 'વિનાયકજી' તરીકે જ ઓળખાઈએ છીએ. આટલું વાંચ્યા પછી, ધારું છું કે વાયા વાયા પણ ઓળખાણ પડી હશે. તેમ છતાંય જો કંઈ યાદ ન આવતું હોય - આવ્યું હોય તો બાએ મહામહેનતે સમજાવ્યું છે કે મારે તમને એમની ઓળખાણ આપવા માટે તમારા હોમટાઉનના રેલવે સ્ટેશનની સામે આવેલા શિવાલયના મોટા બધા મેદાનમાં એક જ લાઈનમાં ઊભેલાં કૈલાસનાં ત્રણ ઝાડ અને એનાં, અદ્દલ શિવલિંગ અને એના થાળા જેવા ફૂલની યાદ અપાવવી... આ વાત વાંચ્યા પછીય જો તમને કશું કંઈ યાદ ન આવે તો બાએ લખાવ્યું છે કે આ પત્ર આગળ વાંચવાની જરૂર નથી. કૃપા કરીને એને ફાડીને ફેંકી દેજો. જોકે હું ધારું છું કે એમ નહીં જ થાય. પહેલા પરિચય-પ્રેમની કેટકેટલી નજીવી વાતો પણ....

'છોકરી જબરી સ્માર્ટ છે!' કૌશલ્યાથી બોલી જવાયું. મનવંતરાય મરક મરક હસતા રહ્યા.

... તો હવે આ પત્ર લખવાનું કારણ જણાવું? અમારાં બાએ સંથારો કર્યો છે. ના, અમે જૈન નથી. પણ માણસ જાતે ચાહીને દેહ છોડવાનું નક્કી કરીને ખોરાક લેવાનું બંધ કરી દે એને સંથારો જ કહેવાય ને? મેં બાને આ શબ્દ કહીને પૂછ્યું તો એમણે શું કહ્યું, ખબર છે?

'બેટા, મથારો તો નાધુગતો કરે અને એય કંઈ મારી જેમ હારી-થાકીને નહીં, સાવ સાજસારા સમાધિ લે! જ્યારે હુ તો ' કહેતા કહેતા એમની આખો ઊભરાઈ ગઈ હતી ને મે આસુ લૂછતા વાર કરી હતી રડવુ આવે તો ભરે રડી લે મને રડી શકનારા માણસો ગમે છે પણ બા હવે થાકી ગયા છે ચાર વર્ષથી સતત બેડરિડન છે મે હમણા કહ્યુ નહીં, આસુય આપણે લૂછીએ તો લુછાય પૅરેલિસિસ બસ, એક હૈયુ સાબૂત છે ને આ કાગળ છે એનો પુરાવો જોકે વાતો તો કરે પણ એ મને અમને ટેવવાળાને જ સમજાય

એક દિવસ અમે બે એકના જ ઘેર હતા હુ શિવાજી સાવતની નવલકથા 'મૃત્યુંજય' વાચી સભળાવતી હતી ઘરના સૌને કઈ કામધધો છે! હુ એક જ ખાલી છુ મને ઘર ગમે છે બાનુ કઈ કામ ન હોય તો ઘરના બેચાર કરવા જેવા કામ પણ કરી લઉં એ પછી હુ બાની સાથે અને એમની આસપાસ કહેવા જતી હતી, પડછાયાની જેમ પણ પથારીમા સૂતેલા માણસનો પડછાયો ક્યા પડે? બીમારીની વાત જ એવી રાતે બાની બીજી બૂમેય બાપાજી ન જાગે તો હુ અમારા રૂમમા સડાક કરતી બેઠી થાઉ પણ મનીષ મને વારે! હા, પણ હુ વાત કરતી'તી બાએ મને વાચતી અટકાવીને પૂછે ના પ્રશ્નની

'શામલી, બેટા, મારુ એક કામ કરીશ!'

'આમ પૂછો છો કેમ?'

'કામ એવુ છે ને, એટલે '

'તમારુ કયુ કામ, ક્યારે નથી કર્યું?'

'બધુ જ કરે છે ને તોય કામ જાણ્યા પછી ન ગમે ને તુ ના પાડીશ તો મને ખોટુ નહીં લાગે, તુ તારે '

'પણ એક વાર તમે કહો તો ખરા!'

'એમ ઝટ દઈને કહેવાય એવી વાત નથી શામલી!'

'સથારે સૂતા છો બા તોય '

'માણસનુ મન બહેન, બીજુ શુ? તારી વાત સાચી છે પરવારી જવા બેઠી છુ ને છતા પણ જવા દે, તુ સાચુ કહે છે એવો મોહ આ અવસ્થાએ '

'ના, ના મારુ એમ કહેવુ નહોતુ મે તો કહ્યુ કે તમારે વળી, સારી ને નરસી એવી વાત શી હોય? તમારે તો મનમા આવે એ કહી દેવાનુ, બીજુ શુ?'

'તોય શોભતી વાત શોભે!'

'ના, હવે તો કહેવુ જ પડશે લો, હાથમા હાથ મૂકીને કહુ છુ કે ઘરમા સૌથી નાની છુ પણ તમે કહેશો તેમ કરીશ ને હકદાવે કરાવવુ પડશે તો કરાવીશ પણ ખરી જોકે બાપાજીએ તમારી કઈ વાત ટાળી છે? આ સથારાની જિદ તમે કરી તો એય બાપાજીએ હૈયુ કઠણ કરીને હસતે મોઢે સ્વીકારી જ છે ને? બાકી તમારા આ નિર્ણયથી એમનુ હૈયુ કેવુ ભડભડ બળતુ હશે એ તો તમારાથી વધારે કોણ જાણે?'

'એટલે તો વળી વળીને થાય છે કે રહેવા દઉં! માણસ છુ એટલે મન ગોથુ ખાઈ ગયુ પણ તુ તારે આગળ વાચ '

'ના, બા હવે ન કહો તો તમને મારા જ નહી મનીષના સોગન!'

'સાવ ગાડી છોકરી છો તુ! તારા પોતાના ઓછા હતા તે મનીષના સોગન દીધા? તુ કઈ મારે મનીષથી કમ છે બેટા?'

'બસ ત્યારે, ડાહ્યા થઈને મનની વાત કહી દો, પાછુ હમણા કોઈ આવી ચડશે '

'તારે એક કાગળ લખવાનો છે '

'મારે? કોને?'

'કહું છું - મનવંતને.'

'એ કોણ? આપણાં શું થાય?'

'આમ ગણો તો કશુંય નહીં પણ આમ ગણો તો... તો ઘણું બધું!'

'એટલે?'

'લુચ્ચી, જાણીકરીને પૂછે છે ને!'

'ચાલો, જાણી કરીને નહીં પૂછું; તમે જ કહો, કોણ છે આ મનવંતરાય?'

'છે નહીં, હતા.'

'એટલે કે હાલ નથી એમ?'

'ભગવાન એમને સો વરસના કરે. એ તો એ બેઠા મજાના અમદાવાદ. પણ હવે એ આપણાં એટલે કે મારા કંઈ થતા નથી.'

'પણ પહેલાં તો કંઈક થતા હતા ને? એ કહોને!'

'એમ બધું ફોડ પાડીને કહેવાની જરૂર છે?'

'ના, સમજાઈ તો ગયું છે પણ તમારે મોંએ સાંભળવું છે.'

'તુંય જબરી બલા છો, બીજું તો શું હોય? અમે નક્કી કરેલું; લગ્ન કરીશું!' - ઓહ્ માય ગોડ! સંથારે સૂતેલી, લગભગ સાવ અપંગ થઈ ગયેલી સ્ત્રી આટલી સુંદર, મોહક લાગી શકે - એ વાત, જો મેં જાતે વનિતાબાને જોયાં ન હોત તો માની જ ન શકત. કેવા કમનસીબ છો મનવંતરાય? જોકે ના, કમનસીબ શેના? મૃત્યુની રાહ જોવાની પળે વનિતાબા તમારું સ્મરણ કરે છે અને એ પણ કેવાં મુગ્ધ થઈને! મીઠી અદેખાઈ આવે છે તમારી. પણ રહો, પહેલાં બાની વાત પૂરી કરી લઉં - મેં પૂછ્યું :

'તો હવે?'

'બસ, એક વાર જોવાનું મન થયું છે. તું એમને કાગળ લખીશ કે મળી જાય ઊભાઊભ! મને થાય છે કે...'

'સરનામું?'

'સરનામું તો...'

'નથી?'

'સાવ એવું તો નહીં, અમદાવાદમાં ઑ઼ ઇન્ડિયા ઇન્સ્યોરન્સ કંપનીમાં મોટા ઑફિસ઼ છે.'

'ઘરનું સરનામું નથી?'

'ના, એટલે તો કહું છું રહેવા દે!'

'અરે, હોતું હશે? અમદાવાદ ક્યાં અમેરિ઼ છે? જરૂર પડશે તો જાતે જઈને ખોળી કાઢીને લઈ આવીશ....'

'પણ તારા સિવાય કોઈને ખબર ન પડવી જોઈએ હોં!

'બાપાજી પણ નથી જાણતા?'

'ના, વીતી વાતોનો શો મોહ?'

'ને અત્યારે તમે કરો છો એ?'

'તું તો સ્ત્રી છે, મારી દીકરી...' કહેતાં વનિતાબાની આંખો ફરી ચૂઈ પડી. પાલવથી આંસુ લૂછી એમની આંખો ચુમાઈ ગઈ મારાથી. પછી કહ્યું : હવે તમારે શાંતિથી મારો ખેલ જોવાનો. મારા દૂરના ફુઆ જે આફ્રિકાથી લંડન જઈને વસ્યા છે એ તમને વંદન કરવા આવશે, બરાબર? પણ, બા હું એમને ઓળખીશ કઈ રીતે? કોઈ ફોટોગ્રાફ, ચહેરા પર દેવદાસે પારુને કરી આપી હતી એવી કોઈ નિશાની?'

'એ સવાલ તો મનેય થયો હતો પણ અમારા જમાનામાં ફોટાની તો વાત જ ક્યાં હતી? અને પચાસ વર્ષ પહેલાંની વાત... એ કેવા લાગતા હશે - કેમ કરીને કહું? અને શામલી, મૂળ વાત તો હુંય એમને યાદ રહી હઈશ ખરી? જવા દે ને દીકરા, આ બધું!'

'ના, મને માત્ર એટલું કહો, કપડાં કેવાં પહેરતા? આઈ મીન ફેવરિટ રંગ કયો?' તમે

નહીં માનો પણ બાની આંખોમાં તેજ છવાયું ને એમણે કહ્યું 'એમની નહીં પણ મારો ગમતો રંગ આસમાની, એ રંગનું શર્ટ એમને ખૂબ ફળતું - શોભતું!'

'ધેન ઓકે! નાવ ડૉન્ટ વરી તમારા મનવતરાય ઉર્ફે મારા દૂરના વિદેશવાસી ફુઆજી આસમાની રંગનું શર્ટ પહેરીને તમને મળવા નો નો, તમને વંદન કરવા આવે છે, બરાબર?'

'તારો આ ઉપકાર, આમ સપારે સૂતી છું ને કહું છું ખોટું નહીં બોલું આ ઉપકાર ફેડવા તારી દીકરી થઈને અવતરવું પડશે શાલુ બેટા!'

'તો પછી શાલુ બેટા શેના કહો છો? આજથી જ પ્રૅક્ટિસ શરૂ કરી દો 'આઈ' કહેવાની, શામલી આઈ! ખોટું કહું છું?'

તો મનવતરાયજી સમજાઈ ગયું ને આ પત્ર લખવાનું કારણ? અને આવો છો ને? તમારા આવવાના તારીખ, સમય, મને મારી બહેનપણીના કાગળના અંતે લખેલા સરનામે, તમારે તમારા ઑલ ઇન્ડિયા ઇન્શ્યોરન્સ કંપનીના ખાખી કવરમાં જણાવવાના અને ઘેર આવો ત્યારે યાદ રાખીને અચૂક સ્કાય બ્લ્યૂ એટલે કે આસમાની રંગનું શર્ટ, બાની પસંદગી મુજબનું અને વ્હાઈટ પેન્ટ મારા સંકેત માટે પહેરવાના, બરાબર? આટલું ભૂલ્યા વિના કરજો નહીંતર ઓળખાણી વિના હું ક્યાંક આંધળે બહેરું કૂટી મારીશ!'

તો, તમે આવો છો મનવતરાય જોકે આમ, મનવતરાય મનવતરાયજી લખું છું કર્યા કરું છું એ ફાવતું નથી, તમને તમારા સંતાનોના સંતાનો શું કહે છે? દાદાજી? તો દાદાજી તમારા પગે મારા હાથ મૂકી, એને વળતા આંખ માથે અડાડીને માગું છું તમે આવશો ને? બાને ખાતર જોકે હવે તો મનેય તમને જોવાનું મળવાનું બહુ મન છે, અને હોય જ ને? તમે મારા દૂરના પણ ફુઆ થાઓ છો! ફોઈને જાણ્યા જોયા વિના આ સંબંધ પાછા મ એમને જોયા તો ક્યાંથી હોય? ખુદ બાનેય એમના નામની ખબર નથી પણ એ અજાણ્યા ફોઈને, આમ, ગાંડી વાત લખનારી ગાંડી ભત્રીજીના પ્રણામ કહેશો ને?

કાગળ સડસડાટ લખ્યો છે લખાયો છે મૂળે વાત જ એવી છે કે કદાચ મો માથું મેળમાં ન હોય તો તમે ઘડ બેસાડી લેજો, હા, બાનો એકએક શબ્દ યાદ રાખીને ટાંક્યો છે મૂળ વાત તો એમની જ છે ને? એમની આવી, ચાહવી ગમે એવી અંતિમ ઇચ્છા હું આ કાગળ લખીને તમને પહોંચાડી શકી હોઉં તો ભયો ભયો ઘરમાં અન્ય સૌને ઘટિત પત્રમાં ઘર અને ઑફિસના ફોન નંબર પણ ભૂલ્યા વિના લખશો ને?'

તમારી શામલીના ફરી સાદર પ્રણામ

મારી બહેનપણીનું સરનામું
કુસુમ કુલકર્ણી
૨/૨૧ બીચક્વીન અપાર્ટમેન્ટ્સ
૩૫/બી આઝાદ રોડ, જૂહુ
મુંબઈ ૪૦૦ ૦૪૯

કૌશલ્યાએ પત્ર પૂરો કરી મનવતરાય સામે જોયું એમની આંખોના આતુરતા હતી પણ એને વારી લેતી સ્વસ્થતાથી એમણે પહેલા કૌશલ્યાના વાળની લટને કપાળ પરથી સહેજ આઘી કરી અને પછી રીડિંગ લૅમ્પ બંધ કર્યો

* * *

વળતી રાતે ફરી રીડિંગ લૅમ્પ થયો અને કૌશલ્યાએ ફરી પત્ર વાંચતા વાંચતા પૂછ્યું 'આમાં સૌથી વધારે સરસ વાત કઈ છે?'

'એટલે?'

'એટલે એમ કે કયો ફકરો સૌથી વધારે ગમે છે?'

'પણ એનું શું કામ છે?'

'એક વાર કહો તો ખરા!'

મનવંતરાયે પત્ર હાથમાં લીધો અને આમતેમ નજર કરતાં કરતાં, પાનાં ફેરવતાં છેલ્લા પાને અટકી જઈ, ઊંડા શ્વાસ લઈ વાંચ્યું : ''તમને તમારાં સંતાનોનાં સંતાનો શું કહે છે? દાદાજી? તો દાદાજી, તમારા પગે મારા હાથ મૂકી એને વળતાં આંખ-માથે અડાડીને માગું છું કે તમે આવશો ને? બાને ખાતર....'

'સરસ છે! હવે મને કયો ફકરો વધારે ગમ્યો એ કહું?'

મનવંતરાયે હકારમાં પોપચાં ઢાળ્યાં પછી પત્ર કૌશલ્યાને આપીને ઉત્સુકતાથી જોઈ રહ્યા. કૌશલ્યાએ પત્રની ગડી વાળી એને ઓશિકા નીચે મૂકી મનવંતરાય સામે અપલક જોઈ કહ્યું : મને તો ગમે છે આ વાક્ય : ''અમે નક્કી કરેલું, લગ્ન કરીશું'' અને એ વાક્ય બોલાયું એ સમયની વનિતાની મનઃસ્થિતિનું શામલીએ કરેલું વર્ણન : 'ઓહ માય ગોડ! સંથારે સૂતેલી, લગભગ અપંગ થઈ ગયેલી સ્ત્રી આટલી સુંદર, મોહક લાગી શકે - એ વાત, જો મેં જાતે વનિતાબાને જોયાં ન હોત તો માની જ ન શકત. કેવા કમનસીબ છો મનસંતરાય? જોકે ના, કમનસીબ શેના? મૃત્યુની રાહ જોવાની પળે વનિતાબા તમારું સ્મરણ કરે છે અને એ પણ કેવાં મુગ્ધ થઈને? મીઠી અદેખાઈ આવે છે તમારી!''

'એ પણ સરસ છે. જોકે આમ તો આખો મર્મ જ... પણ'

પાછું 'પણ' આવ્યું? પણ શું?' કૌશલ્યાએ લુચ્ચું હસતાં વળતો પ્રશ્ન કર્યો.

'બીજું શું આ પત્ર....'

'પત્ર આખો સરસ છે, બીજું શું?'

'ના, તું એમ મને વધુ મૂંઝવ નહીં; ચોખ્ખેચોખ્ખું કહી દે. મને કંઈ સૂઝતું નથી, એક બાજુ એમ થાય છે કે જવું જોઈએ પણ....'

'તમે પુરુષો આવી બાબતે હંમેશાં કેમ કમઅક્કલ જ સાબિત થતા હશો? આમાં પણ ને બાણની વાત જ ક્યાં છે? આખી વાત દીવા જેવી સાફ છે. અને તમને ગમતા પૅરેગ્રાફ જ કહી દે છે કે તમારે જવું જ જોઈએ. ને છતાં તમે ન જવાના હો તો મને ગમેલા પૅરેગ્રાફની દુહાઈ દઈને કહું છું : 'તમારે જવું જ જોઈએ. તમે નહીં જાઓ તો મને અજંપો રહેશે જીવનભર ને જશો તો તમને એક સારું, સરસ કામ કર્યાનો સંતોષ થશે. મને કંઈ આ આપણી ભત્રીજી શામલી જેવું કહેતાં - માંગતાં ન આવડે પણ તમે જાઓ તો....'

'પણ, આમ સાવ સંધ્યા ટાણે, કોઈના ઘેર સાવ અજાણ્યા....'

'સંધ્યાવેળાનું તો મહત્ત્વ છે અને સાવ અજાણ્યા તો તમે બીજાં બધાં માટે ને? વનિતાને કેવું સારું લાગશે? અને આપણી શામલી ખરું નંગ છે - એ પૂરી કાબેલ છે - એના ઉપર જ છોડી દો ને કાગળ લખી દો, જો જો પાછા ફોન નંબર ભૂલતા નહીં; નહીંતર એનું સરનામું.... જોકે એની બહેનપણીનું સરનામું તો છે ને? - કહેતાં કહેતાં ઊભાં થઈ કૌશલ્યાએ કબાટ ઉઘાડી, બૉક્સ લઈ, બે હાથે મનવંતરાયની સામે ધરી હંમેશના આદેશાત્મક સૂરે કહ્યું : 'ખોલો ને જુઓ!'

મનવંતરાયે સેલોટેપ ઉખાડીને બૉક્સ ખોલ્યું ને આભા બની ઘડી પળ કૌશલ્યા સામે, ઘડીપળ બૉક્સમાં જોઈ રહ્યા : ઝોડિયાકના આસમાની રંગના શર્ટના ખિસ્સામાં ભરાવેલા નાના એવા કાર્ડમાં લખ્યું હતું : 'વિથ બેસ્ટ વિશિઝ.'

વાર્તાજગત

અંતઃ સલિલા

નન્દ ચૌધૂરી

ગિરિબાલાને બળિયા નીકળેલા આ થોડા દિવસ પહેલા જ શમી ગયા ખાલી જેરમા નહોતા ચહેરા પર અને હાથે દમબાર છૂટાછવાયા ડાઘ સિવાય બીજા કોઈ ચિહ્ન નથી

દસ દિવસ સુધી નીલમાધવ ઘરમા જ દરીકામ બેસી રહ્યો આ દોડી જાય તાન્ત્રિકને ત્યા મગેલા માદળિયા લાવે ચૂલા પર મસૂરની દાળ ચઢાવે કપડાલત્તા ધોવે જરા અમથો નવરો પડે કે ગિરિબાલાના બિછાના પાસે આવીને બેસી જાય ગિરિબાલાના શરીરે લીમડાના પાન ઘસે માતા આવેલા ત્યારે ગિરિબાલાના શરીરે લાગી એવી પીડા હતી આખની પાપણ સુધ્ધા ઊંચી કરી શકતી નહી પણ એ સ્થિતિમાથી ગિરિબાલા જલદી જ બહાર આવી ગયેલી અને નીલમાધવ ન હોય ત્યારે બિછાનામાથી ઊઠી, વાડકામા જાતે મમરા લઈ ફાકતી, કુટુર કુટુર કરી ચાવતી નીલમાધવ જોઈ ગયો તો આવી બન્યુ સમજો ખૂબ લઢે "હજી તો નાહી પણ નથી અને બહાદુરી બતાવવા માડી જા સૂઈ જા બિછાનામા " ગિરિબાલા બીતી, બીતી પાછી બિછાનામા સૂઈ જાય

પરતુ ગિરિબાલાને મનોમન ખેદ થતો પુરુષજાત, કપડાલત્તા ધોવે, રસોઈ કરે અને એ બેઠી બેઠી ખાય એ વિચારે જ એને કેવુ વિચિત્ર લાગ્યા કરે તે ઉપરાત નીલમાધવને કામ પણ તો હતુ ત્રણેક વીઘા જમીન હોય તો શુ હળ ચલાવવાનુ, ખાતર નાખવાનુ, પાણી પાવાનુ, કેટલીયે જાતના કામ હોય એને અને આમ વહુની કાળજી કરી પાસે બેસી રહેવાથી શુ વળવાનુ?

એક દિવસ નીલમાધવ તાન્ત્રિક પાસે ગયો હતો કપડાબપડા જે હતા તે ધોઈ કાઢ્યા ગિરિબાલાએ, અને વરડામા બાધેલી દોરીએ સૂકવતી હતી ત્યારે ઓચિતો નીલમાધવ આવી ચઢ્યો

"આ બધુ શુ માંડ્યુ છે, બોલ તો?" તે એક ક્ષણ ઠમકાઈ ઊભો રહ્યો પછી થપ થપ કરતો આગળ વધ્યો એકઝાટકે તાર પરથી બધા કપડા ભોંય ભેગા કરી દીધા ગિરિબાલા તો ક્યારની દોડી જઈ બિછાનામા ભરાઈ ગયેલી તે નીલમાધવની ગાળો સાભળતી રહી "જા, જા, ભાગી જા આ ઘરમાથી બેશરમી, જગની બૈરી કહીંની! એક નાનો, હુ, પૈસા ખરચી મરુ છુ અને તુ નાની, છે તને કોઈ સૂધબૂધ, સાનભાન!"

નીલમાધવના હાથમા દવા હતી તે ઢોળી દીધી વરડામા ચૂલા પર ભાત ટગમગ ટગમગ રધાતા હતા તેણે દોડી જઈ, હાડલી ઉપાડી, આગણામા ફેકી પછી "મર જા, ભૂખે" બરાડતો, બરાડતો ચાલ્યો ગયો

આવો ગાડો છે નીલમાધવ ગિરિબાલાને કેટલુ વિચારી, વિચારી બોલવાનુ હોય તેનુ કોઈ માપ નથી કેટકેટલી રીતે સમજાવ્યા, ફોસલાવ્યા પછી મુશ્કેલીથી આજે પદર દિવસ બાદ તે કામ પર ગયો છે

બપોરે ઓચિતા ગિરિબાલાના મોટાભાઈ આવ્યા થેલીમા ફળફૂલ, મીઠાઈ અને હાથમા દોરીથી બાધેલા બે નાળિયેર ગિરિબાલા આનદથી ઊભરાઈ ગઈ

"દુર્ગાપુરથી ક્યારે આવ્યા, મોટાભાઈ?"

"ગઈકાલે જ આવ્યો ઘરે અને તારા ખબર સાંભળ્યા. બોલ હવે કેમ છે તને?"

"આમ તો સારું છે, પણ થાક જરૂર લાગ્યા કરે."

"સારી રીતે ખા, પી. દૂધ, ઈંડાં એવું બધું અને હા, આ નાળિયેર રાખ. નાળિયેરનું પાણી લગાવવાથી બળિયાના ડાઘ જલદી મટી જાય."

મોટાભાઈ બિછાના પર થપ કરી બેઠા. ટેરેલિલીનનું ખમીસ કાઢ્યું. પસીનાથી ભીંજાયેલું એમનું બંડિયું જોઈ ગિરિબાલા એક તાડપાનનો વીંજણો શોધી લાવી અને મોટાભાઈના હાથમાં મૂક્યો.

ચૂલા પર દાળ ખદબદે છે. ગિરિબાલા ચૂલા પાસે બેઠી. તાડની સૂકી ડાળખીઓ ઘુસાવી શમી જતી આગને ફરી ચેતાવી. પછી શાકભાજી રાખવાની છાબડી પર નજર ફેરવી. બેત્રણ બટાટા પડી રહ્યા છે. ઉકરડામાં થોડી ભાજી છે અને ખસખસ પણ ખરી. પરંતુ નથી માછલી, નથી ઈંડાં! આ ભરબપોરે ગામડાગામમાં વળી માછલી ક્યાંથી મળે? હા, થોડાંઘણાં ઘરોમાં કુકડાં-મરઘી છે ખરાં, પણ ઈંડાં મળવાનો સંભવ બહુ ઓછો. રોજ સવારે અને સાંજે, વેપારીઓ આવી, રોકડ કિંમત ચૂકવી, ઈંડાં ખરીદી ચાલ્યા જાય. શહેરોમાં વેચાશે બધાં.

ગિરિબાલા ઝાંખપ અનુભવવા લાગી. એના મોટાભાઈ જેવીતેવી વ્યક્તિ નથી. દુર્ગાપુરમાં નોકરી કરે છે. ત્રણસો, ચારસોનો પગાર છે. બટાટાપોસ્તો અને દાળભાત પીરસી થાળી એમની સામે કેમ કરી મુકાય?

"ગિરિ, જરા ચા કર તો જોઉં!" - મોટાભાઈના અવાજથી ગિરિબાલા ચમકી.

"આ આવી. પાણી પીશોને પહેલાં?"

"હેં, રે, નીલમાધવ ક્યાં?"

"એ જરા કામ પર ગયા છે."

ગિરિબાલા હાંલ્લાં-કુલ્લાંમાં હાથ ફેરવવા લાગી. તળિયે થોડા ચાનાં પાન પડેલાં છે. પણ ખાંડ ક્યાં? ગિરિબાલાને ખ્યાલ આવ્યો કેટલાયે દિવસોથી એ લોકોએ ખાંડ નજરે પણ જોઈ નથી. નીલમાધવ પૂજાના દિવસોમાં કોઈ એક વાર દુકાનેથી ખરીદી લાવેલો - ચાર કે સાડાચાર રૂપિયા કેજી!

એકાએક કાંઈક યાદ આવ્યું ગિરિબાલાને. થોડી સાકર છે. એની માંદગીવેળા લઈ આવેલો નીલમાધવ - તેમાંથી થોડી બચી છે.

બહાર અસહ્ય તાપ તપે છે. આ હમણાં લૂ વાતો પવન ફાટી નીકળ્યો છે. નીલમાધવ વહેલી સવારે કામ પર ગયો છે. હજી સુધી તો પાછા ફરવાનું નામનિશાન નથી.

છાજનું છાપરું છે એટલે ઘરની અંદર ઠંડક છે. ગિરિબાલાના મોટાભાઈ ચા પીને બિછાનામાં સૂઈ ગયા. ઘરમાં એક જ ઓરડી. ઓરડીની સામે વરંડો. વરંડાની બે બાજુ છાતી સુધીની માટીની ભીંત. ભીંતની એક બાજુ ચૂલો છે. ચૂલાની પાસે સૂકાં ડાળીકાંડાં પડ્યાં છે. ચૂલાની સામે એક દોરી બાંધેલી છે. સાડી, લૂંગી, પહેરણ લટકાવેલાં છે. ઓરડીમાં એક કોઠી છે. આ વર્ષે ડાંગરનો પાક એકદમ ઊતર્યો જ નથી. જીવડાંઓ બધું ધાન ખાઈ કુશકી રાખી ગયાં. જે ચોખા છે એનાથી છએક મહિના નભી જશે. પછી? પછી શું થશે એ તો ભગવાન જ જાણે. ગિરિબાલાને મોટાભાઈના શબ્દો યાદ આવ્યા. "ઈંડાં ખા. દૂધ પી." બહુ સુખી ન હતી તોપણ એના હોઠે એક સ્મિત સ્ફુર્યું. મોટાભાઈ માને છે અમે પૈસાદાર છીએ!

ગિરિબાલા ઘર વ્યવસ્થિત કરવા માંડી. કપડાં ગડી કરી દોરીએ ટીંગાડ્યાં. મોટાભાઈએ આણેલી વસ્તુઓ થેલીમાંથી બહાર કાઢી, ગોઠવી દીધી. નાળિયેર બંને કેવાં સરસ છે. કુમળાં, લીલાં, તાજાં, નિશ્ચય ખૂબ મોંઘાં હશે. મોટાભાઈ એને કેટલી ચાહે છે. એટલે જ તો ઘરે

આવતાંની સાથે સાથે એને મળવા આગ્યા બળિયા નીકળ્યા પછી નાળિયેરનુ પાણી પીવુ સારુ પેટમા ઠડક રહે શરીરની ગરમી ઓછી થાય છે તો માત્ર આઠ દસ ડાઘ ચોપડવા માટે થોડુ પાણી બસ થશે બાકીનુ પી જવાનુ ગિરિબાલાએ ઠડા લીલા, બન નાળિયેર, પોતાના બને ગાલે દબાવી પકડી રાખ્યા

બહાર નીલમાધવનો અવાજ સભળાયો માથા ઉપર તાડના સૂકા પાદડાનો મોટો બોજો, કાપે, બાધેલા વાસની ઝૂલતી લાબી ભારી, લઈને એ અદર આવ્યો ગિરિબાના હાફળીફાફળી બહાર આવી, આગળીનો ઈશારો કરી બોલાવ્યો એને ધપાસ કરી માથાનો ભાર ભોયે પછાડી, ભારી ઊતારી, અગૂઠાથી પગનેવો લૂછતો નીલમાધવ પાસે આવ્યો કર્કશ અવાજ કાઢી બોલ્યો "શુ થયુ પાછુ?"

"જરા ધીરે, મોટાભાઈ આવ્યા છે "

"ઓહ, શી વાત છે? ગરીબ બોનને ઘર, આમ, ઓચિતા, ઓચિતા!"

"મને મળવા આવ્યા છે તમે, બાપુ આ ફાટ્લુ પહેરણ ઉતારી આ લુગી પહેરો ને!"

"શુ કામ?" તે લાલ આખે તાકી રહ્યો " પૈસાદાર મોટાભાઈ છે માટે શરમ આવે છે?"

ગિરિબાલા નીચુ મોઢુ કરી ચૂપચાપ ઊભી રહી

નીલમાધવ ઉદ્ધતાઈથી બોલ્યા "તારા ભાસે તો હજી સુધી મને સાઈકલ પણ નથી આપી એમને વળી પૈસાદાર હોવાનો ઘમડ!

ગિરિબાલાના પિતાએ જમાઈને એક સાઈકલ આપવાનો વાયદો કરેલો હજી સુધી આપી નહોતા શક્યા એટલે આ મેણા

કાઈ ગુસ્સો, કાઈ નિરાધાર ભાવથી ગિરિબાલાનુ અગ કપવા લાગ્યુ પણ ભયને લીધે એકે શબ્દ ઉચ્ચારી શકી નહીં હમણા જ કદાચ કુરુક્ષેત્રનો એક કાડ ભજવાઈ જશે એ બીક ચૂપચાપ ત્યાથી ખસી ગઈ પખો લઈને પાછી ફરી ને પછી રકાબીમા મોટાભાઈએ આપેલી મીઠાઈ, અને એક પ્યાલો પાણી મૂકી ગઈ

લાકડુ ચીરી નાખે એવો તડકો તપે છે બ ફાર નાની, નાની ચીબરીઓ સૂકા પાદડા અને ખરુમલા લઈ ચક્કર લેતી ઊડ છે

નીલમાધવ આગણામા ગયા પીવાના પાણીથી અવાજ કરતા કોગળા કર્યા ખભા પર, માથા પર પાણી રેડ્યુ હથેળીમા પાણી લઈ ઘડઘડ કરી નાકથી પાણી ખેચવા લાગ્યો પછી નાકમાથી લાલ લાલ લોહીરગ્યુ પાણી નીકળ્યુ ગિરિબાલાએ જોયુ પ્રશ્ન કર્યો "શુ થયુ? લોહી શાથી?"

"શરીર તવાઈ ગયુ છે બીજુ શુ? હે કરીને તાકી શુ રહી છે જા એક લોટો પાણી લઈ આવ "

ગિરિબાલા બીજો એક લોટો પાણી લાવી, ગરમીના દિવસો આવે કે નીલમાધવને આ એક રોગ પકડે બીજી કોઈ પાણ આગાહી વિના, બીજુ કાઈ પણ થાય નહી ને નીલમાધવના નાકમાથી એકદમ આમ જ ગલગલ, ગલગલ લોહી વહી જાય તનાવની પ્રકૃતિ તડકામા હરેફરે એટલે વધી જ જાય

જરા સ્વસ્થ થતા નીલમાધવ પાછો વરડામા આવ્યો ટેકો લઈ બેઠો ગિરિબાલા માથા પર હવા કરવા લાગી

"થોડુ શરબત બનાવી દે ને!" નીલમાધવ બોલ્યો

"શરબત!" વજાઘાત થઈ હોય તેમ ગિરિબાલા સ્થિર ઊભી રહી ગઈ

"હા! હા! શરબત હાડલીમા એક વાડકીમા મે સાકર રાખી હતી જો તો છે? થોડુ શરબત નહી પીઉ તો આ સાલા તનાવનુ જોર હલકુ નહીં થાય "

યત્રવત્ ચાલતી ગિરિબાલા ઓરડીમા પેઠી

સાકરની ગાંગડીઓ ક્યાં હતી તે એનાથી થોડું અજાણ્યું હતું! થોડી વાર પહેલાં જ તો મોટાભાઈને ચા બનાવી આપી હતી એ જ સાકર વાપરીને. હવે શું થશે? આવી દુશ્ચિંતામાં એ કોઈ દિવસ પડી ન હતી. શક્ય, અશક્ય - જાતજાતની ચિંતા એના માથામાં ઘુમરડી લેવા માંડી. એક વાર થયું ચાલને ચટ કરી જોઈ આવું કોઈ પાસેથી ઉછીની મળશે કે કેમ. પછી પાછું થયું: જાઉં પણ ક્યાં? બધાની અવસ્થા તો એના જેવી જ છે. પાંચ, છ રૂપિયે કેજી ખાંડ કોણ સંઘરી રાખવાનું છે ઘરમાં, એને માટે? અને પાછું વિચાર્યું, - પાલવમાં ચોખા ભરી હું પોતે જ દુકાનદાર પાસેથી બદલામાં ખાંડ કેમ ન લઈ આવું? પણ દરવાજાની પાસે જ વાઘની જેમ બેઠો છે, સ્વયં નીલમાધવ. ચોખા વેચવા જાય છે ખબર પડતાં જ મોટાભાઈની સામે જ મેથીપાક ખાવો પડશે. ગિરિબાલા વ્યાકુળ બની ભગવાનને બોલાવવા લાગી. એકદમ એની નજરમાં તરી આવ્યાં. ઠંડાં, લીલાં, કુમળાં, બે નાળિયેર. આવી ભયંકર વિપત્તિમાંથી ઉગારવા જ જાણે એ આવ્યાં ન હોય! ગિરિબાલાએ ચૂપચાપ એક નાળિયેરનું મોઢું કાપી પ્યાલામાં પાણી રેડ્યું.

બહુ સારું લાગતું હતું ગિરિબાલાને. સદ્દભાગ્યે બુદ્ધિ આવી આખર. નાળિયેરનું પાણી પણ ઠંડું. નીલમાધવને ખુશી થશે. પછી જ્યારે એનો મિજાજ ઠેકાણે નહશે ત્યારે કહેશે એને: ''મોટાભાઈ આવ્યા એટલે જ તો લહેરથી માણી, માણી નાળિયેરનું પાણી પીધેલું.''

નીલમાધવે હાંક મારી: ''શું....તારું શરબત બન્યું કે નહીં?''

''આ લ્યોને.'' કરી ગિરિબાલાએ પ્યાલો ધર્યો.

નીલમાધવ ઘૂંટડો ભરવા જતાં અટકી પડી બોલ્યો: ''આમ કેમ ધૂંધળું?''

''લીંબુ નાખ્યું છે.'' શું કહેવું, ન કહેવુંની ગતાગમ ન પડતાં ગિરિબાલાએ ફટ દઈને જૂઠું બોલી દીધું. એક ઘૂંટડો ભરતાં, ન ભરતાં સ્પ્રિંગની જેમ નીલમાધવનો હાથ ખેંચાયો.

''કહે તો, આ શું કાવતરું છે? હરામજાદી. આ શું, મને વશ કરવાની દવા છે?'' બોલતાં, બોલતાં નીલમાધવે પ્યાલાનો ઘા કર્યો. મોઢામાં રહ્યુંસહ્યું પાણી પણ થૂથૂ કરી કાઢી નાખ્યું.

ગિરિબાલા હવે પોતાની જાતને રોકી શકી નહીં. ચહેરા પર પાલવ સેરવી હૂ હુ કરતી રડી પડી. હાંફતી, હાંફતી બોલી: ''મોટાભાઈ નાળિયેર લાવેલા, તેમાંથી એક કાપીને આપેલું તમને.''

નીલમાધવ કાંઈક ભોંઠપ, કાંઈક મૂંઝવણ અનુભવવા લાગ્યો. પણ હાર માની જાય એમાંનો એ નહીં. બોલ્યો: ''કેમ સાકર ક્યાં ગઈ? શરબત કેમ ન બનાવ્યો તેં. કહે તો?''

''ખાંડ ન હતી. એટલે સાકર નાખી ચા બનાવી દીધેલી મોટાભાઈને.''

નીલમાધવ ભયાનક મુખમુદ્રા બનાવી બોલ્યો: ''ઓહો એમ છે. પણ મને કહે કે ભાઈ પર આટલું બધું વહાલ શા માટે?''

ઓરડીમાં ઊંઘરેટા અવાજે મોટાભાઈ પૂછતા હતા: ''શું થયું ગિરિ? નીલમાધવ આવ્યા કે?'' બોલતાં, બોલતાં એ બહાર આવ્યા.

ગિરિએ એક હાથે આંસુ લૂછી નાખ્યાં. પ્રાણપણે ચહેરા પર સ્મિત ખીલવી બોલી: ''પેલા અભાગા, કાળમુખિયાએ નાળિયેરનું બધું પાણી ઢોળી દીધું.''

આમ બોલી દીવાલ પર બેઠેલો એક કાળો બિલાડો બતાવ્યો.

અનુવાદ : ધનવંતી

''અયસ્કાંત'' વાર્તાસંગ્રહમાંથી

અનિસા

કેપ્ટન નરેન્દ્ર

(આ એક વાર્તા છે કદાચ સત્યકથા હોય કે ન હોય કારણ કે તેમાના પાત્રો અને સ્થાનોની સચ્ચાઈ તપાસી શકાય તેમ નથી વળી, વાત કહેનાર હાલ ક્યા છે અને શુ કરે છે તે કહવુ અશક્ય છે આ કથા સાભળીને મે એક પ્રસ્તુતકર્તા તરીકે 'કુમાર વિમલ ગિલ' પાસેથી જેવી વાત સાભળી તેવી લખી મારા માટે કે અન્ય કોઈ માટે આ કેસ સ્ટડી નથી આ છે કેવળ વા ર તા લેખક)

એક દિવસ મારા સહકારી બહેન જમીલાનો ફોન આવ્યો જમીલા અને હુ બ્રિટનમા નોશિયલ વર્કર તરીકે એકસરખુ કામ કરતા હતા, પણ તેની નિયુક્તિ બીજી એરિયા ઑફિસમા હતી મહિનામા એક વાર અમે ભેગા મળી અમારા સામાન્ય પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતા, અને કેટલીક વાર જટિલ 'કેસ'મા એકબીજાને કેવી રીતે મદદરૂપ થઈ શકીએ તેની વાત કરતા જમીલાના માતા પિતા મૂળ ધોરાજીના, એટલે પોતે પણ ગુજરાતી સારુ બોલે ઘણી ખુશમિજાજ અને સરળ સ્વભાવની ઘણી વાર ફોન કરીને ખબરઅતર પૂછે પણ આજે તે જરા ગભીર લાગી

'તારુ ખાસ કામ પડ્યુ છે મળવા આવુ?'

મારી ડાયરી જોઈને મે કહ્યુ, 'જરૂર આવ આવતા મગળવારે આખો દિવસ ફ્રી છુ બપોરે આવીશ તો સાથે જમવા જઈશુ '

'નો, બ્રધર, આજે જ આવવુ પડે તેમ છે અને સાભળ, તને હજી સુધી કહ્યુ ન હતુ, પણ પ્રસ્તાવના કરી દઉ તારી ટીમનો એક કેસ મારી પાસે એક વરસથી છે ક્લાયન્ટની જરૂર એવી હતી કે તેને એક મહિલા વર્કર જ જોઈએ તારા વિશે મે તેને વાત કરી તેથી તે તને મળવા તૈયાર થઈ છે ' આટલુ કહ્યુ ને તે ખડખડાટ હસી પડી 'સૉરી, તુ મહિલા છે એટલે નહીં, પણ ભલો માણસ છે તેથી જો, તને મળ્યા પછી એને તસલ્લી થાય તો તને પોતાનો કેસ સોપવા રાજી થશે કામ ઘણુ intense છે, અને સાચુ કહુ તો મારી પાસે મારા એરિયાનુ કામ એટલુ બધુ વધી ગયુ છે, કે આ કેસ મારા ગજા ઉપરનો થઈ ગયો છે વળી, આવતા શનિવારે હુ દોઢ મહિના માટે કરાચી જઉ છુ, અને અનિસાનો કેસ સોપ્યા વગર મારાથી નીકળાય તેવુ નથી '

આ તો આફત આવી ગઈ આફત એટલા માટે, કે એક વરસથી સતત કામ કર્યા પછી 'ક્લાયન્ટ' સાથે જમીલાનો તે બહેન સાથે સારો વહેવાર બધાયો હતો, અને તેમને એકબીજા સાથે સમજણપૂર્વક કામ કરવુ આસાન હતુ મારા માટે તો આ સાવ નવો અને કઠણ કેસ હતો, અને તેમા જો મુશ્કેલી નડે, તો આધાર કે સલાહ આપવા દોઢ મહિના માટે જમીલા હાજર નહોતી રહેવાની છતા એક વાત અનુભવથી શીખી ગયો હતો, કે કોઈ પણ કામ કે પ્રસગ આપણા ફાળે આવવાના જ હોય, અને કોઈ પણ હિસાબે તે ટળી શકે તેમ ન હોય, તો તે કામને ગૌરવપૂર્વક સ્વીકારી લેવુ સારુ! કામ આપનારને તો આપણી આવી 'સકારાત્મક (પૉઝિટિવ) વૃત્તિ' સારી લાગે જ, અને આપણુ પોતાનુ આવુ વલણ સ્વય પોતાના માટે લાભદાયક સાબિત થાય છે કામનો 'સ્વૈચ્છિક' સ્વીકાર કર્યા પછી તે કાર્ય વસમુ લાગતુ નથી મે જમીલા પાસેથી અનિસા વિશે વધુ માહિતી લીધી, અને સાજે ચાર વાગે મળવાનુ નક્કી કર્યું

બરાબર ચાર વાગે જમીલા અનિસાને લઈને આવી નાજુક શરીર, પાચ ફૂટ, બે ઈંચ જેટલી

ઊંચાઈ, એકદમ ગૌરવર્ણ, કાળાભમ્મર વાળ અને ખૂબસૂરત ચહેરા પર ઘેરો વિષાદ એક વાદળાની જેમ અનિસાને ગ્રહણની જેમ ગ્રસતો હોય તેવું સ્પષ્ટ જણાતું હતું. કપાળના ડાબા ભાગ પર ભમરની બાજુમાં એક રુઝાયેલા જખમનું નિશાન હતું. પોશાકમાં સાવ સાદા રંગના શલવાર-કમીઝ, કાળું કાર્ડિગન અને માથા પર ચુન્ની (દુપટ્ટો). એના કમીઝની ચાળને ડાબા હાથે પકડી, એક નાનકડી, ચારેક વર્ષની અત્યંત સુંદર, ઢીંગલી જેવી બાળકી અનિસાની સાથે ધીમે ધીમે ચાલતી હતી. જમીલાને હેલો કહી મેં અનિસાને સલામ-આલૈકુમ કહ્યા. અસ્પષ્ટ સ્વરમાં તેણે કંઈક જવાબ આપ્યો, અને દીકરીને કહ્યું, 'ઈનકો સલામ કરો, અંજુમ બેટી' અંજુમે જવાબમાં શરમાઈને પોતાનું મસ્તક માના પડખામાં છુપાવી દીધું. તેમને બધાંને હું મીટિંગ કક્ષમાં લઈ ગયો, અને ચા-પાણી પૂછ્યાં. બધાંએ ના પાડી. વધુ સમય ન લેતાં જમીલાએ અનિસાને કહ્યું, 'અનિસા, તારે જે કાંઈ પૂછવું હોય તે જરા પણ કોચવાયા વિના પૂછી લે. કુમાર મારો ભાઈ છે એમ સમજ. તું ના પાડીશ તોપણ એને ખોટું નહીં લાગે.' જમીલાએ અનિસાને મારો આછો પરિચય આપ્યો હતો તેવું લાગ્યું.

સેકંડના દસમા ભાગમાં મારા ચહેરા પર જે કાંઈ વાંચી શકાતું હોય તે જાણે વાંચતી હોય તેવી રીતે મારા તરફ એક નજર નાખી, અનિસાએ ટેબલ પર નજર ટેકવી, અને પૂછ્યું, 'આપ કહાંસે હૈં?'

'ઈન્ડિયા કે ગુજરાત ઈલાકે સે.'

અચાનક અનિસાના ચહેરા પર આછું સ્મિત આવી ગયું. 'હમ પાકિસ્તાનકે ગુજરાતસે હૈં'. કોણ જાણે કેમ, અનિસાએ જમીલા તરફ વળીને કહ્યું, 'સારું, તો આપણે હવે જઈએ?' જમીલા થોડી ચમકી ગઈ. એક પ્રશ્નસૂચક નજર અનિસા તરફ નાખી મારી તરફ જોયું, તેના ચહેરા પર નિરાશાની આછી ઝલક જણાઈ. મને મીટિંગ રૂમમાં જ રોકાવાનું કહ્યું અને અનિસાને લઈ તે રિસેપ્શનમાં ગઈ. બે મિનિટમાં તો તે પાછી આવી અને આનંદમાં આવીને બોલી, 'હા...શ, એણે હા કહી. ગુજરાતના નામે જાદુ કર્યો. અનિલા ઝેલમ જિલ્લાના ગુજરાત શહેરની છે, અને કોણ જાણે કેમ ગુજરાત નામ સાંભળી તારા પ્રત્યે વિશ્વાસની ભાવના થઈ આવી. હવે કેસ ટ્રાન્સ્ફર કરવા મંગળવારે આપણા ટીમ લીડર્સ અને આપણે મળીશું, તેમાં અનિસાની બધી વિગતો આપીશ. અત્યારે મારે અનિસાને હાઉસીંગમાં લઈ જવાની છે. ચાલ ત્યારે, હવે નીકળું. સાહેબજી,' કહી, લગભગ દોડતી જ બહાર નીકળી ગઈ. જે વેગથી જમીલા બોલે અને ચાલે તે જોઈ મેં એને એક વાર કહ્યું પણ હતું કે એની ફોઈએ એનું નામ વીજળી રાખવું જોઈતું હતું.

મંગળવાર આવ્યો. મીટિંગ શરૂ થઈ, અને જમીલાએ અનિસાનો કેસ રજૂ કર્યો.

અનિસા ઝેલમ જિલ્લાના ગુજરાતના એક ગરીબ પરિવારની સૌથી મોટી દીકરી હતી. કુટુંબમાં માતા-પિતા, ચાર બહેનો અને છ વર્ષનો નાનો ભાઈ હતાં. વાલીદ સાહેબ (પિતાજી) વીજળીના સામાનની એક દુકાનમાં નોકરી કરતા હતા. માંડ માંડ પૂરું થાય. એવામાં સિયાલકોટથી તેમના દૂરનાં સંબંધી, અઢાર વર્ષની અનિસા માટે સગાઈનો પ્રસ્તાવ લઈ આવ્યા. મુરતિયો - મોહમ્મદ શફીક લંડન ટ્રાન્સ્પૉર્ટમાં સારી નોકરી પર હતો. તેના પિતાનું ઈસ્ટ લંડનમાં પોતાનું મકાન હતું. એક વાર વિવાહ થઈ જાય, અને અનિસા લંડન પહોંચે એટલે તેની બહેનો અને ભાઈ માટેનો રસ્તો ખુલ્લો થઈ શકશે. અનિસાની અમ્મીનું કહેવું હતું કે છોકરાને જોયા વિના દીકરી આપવી નથી. પણ બધાં સગાંવહાલાંઓનું મંતવ્ય હતું કે આવો મોકો ફરી હાથ નહીં આવે. અનિસા હા પાડે તો

આખા પરિવારનો ઉદ્ધાર થશે આખરે પરિવારની ભલાઈ ખાતર અનિમાએ હા કહી એક મહિનામાં વાગ્દત્તા (fiance) માટેની સ્પૉન્સરશિપ આવી ત્રણ મહિના પછી ઈન્ટરવ્યૂ આવ્યો અને છ મહિનામાં અનિમા લંડન પહોંચી વૉલ્થમસ્ટો વિસ્તારની એક સાંકડી પોળમાં આવેલ એક લાંબી ટેરેનની વચ્ચોવચ શફીક પરિવારનું મકાન હતું આખા રસ્તાની બેઉ બાજુએ આવેલા મકાનોના આકાર એકસરખા હતા રસ્તાની બંને બાજુએ ત્યાંના રહેવાસીઓએ પાર્ક કરેલ જૂની ખટારા જેવી મોટરોની લાંબી કતાર આ પોળનું એક કાયમી અંગ હતુ, અને ત્યાંની ગરીબાઈનું પ્રતીક હતું પણ નવોઢા અનિમા માટે તો આ સ્વર્ગ હતું શેરીમાંની સ્વચ્છતા, લોકોએ પહેરેલા આધુનિક પોશાક અને શફીક પરિવારની બે બે મોટરગાડીઓ જોઈ અનિમા અવાક થઈ ગઈ હતી

બીજે દિવસે સ્થાનિક મસ્જિદમાં નિકાહ થઈ ગયા રાતે મોટી દાવત થઈ, ગીતો ગવાયાં, પણ એકાંતમાં પતિમિલન થયું તે વખતે અનિમાને ખબર પડી કે શફીકને માનસિક બીમારી હતી

શફીકને કોઈક અદૃશ્ય વ્યક્તિના આદેશ-સંદેશ સંભળાતા અને જ્યાં સુધી આવા હુકમનું પાલન ન કરે ત્યાં સુધી તેને આ અવાજની ચીસો સંભળાયા જ કરતી કેટલીક વાર તો તે પોતે ચીસો પાડવા લાગી જતો, કારણ કે આ અવાજો તેને ચેન ન પડવા દે કોઈ કોઈ વાર ટેલિવિઝનમાંથી પણ તેને સંદેશા મળતા તેની આ હાલતથી તેના કુટુંબીજનો કંટાળી ગયા હતા શફીકની આ દશાને કારણે તેની લંડન ટ્રાન્સ્પૉર્ટની નોકરી પણ છૂટી ગઈ હતી તેના જી પી (જનરલ પ્રૅક્ટિશનર)નું નિદાન હતું સ્કીત્ઝોફ્રેનિયા આપણા ઉપખંડમાં સામાન્ય રીતે જાણકાર લોકો અને તબીબ સિવાય સાધારણ જનસમાજને સ્કીત્ઝોફ્રેનિયા વિશે ઊંડી માહિતી હોતી નથી, અને તેથી તેને એક લેબલ-ગાંડપણ-લગાડી દેવામાં આવે છે ખરેખર તો આ એક જાતની માંદગી જ છે, અને તેના ઉપચાર માટે 'ડોપામિન'ના ઈન્જેક્શન અથવા અન્ય 'સાઈકોટ્રૉપિક' દવાઓ આપવામાં આવે છે પરંતુ આ ઉપચાર ઉપરાંત દર્દીને તેના સમગ્ર પરિવાર તથા સોશિયલ સર્વિસીઝ ખાતાએ સમજણતાપૂર્વક સહાયતા આપવી પડે ખેર, અત્યારે તો સ્કીત્ઝોફ્રેનિયાની વાત બાજુએ મૂકીએ

દોઢેક વર્ષ પહેલાં શફીકના પરિવારને જ્યારે આ માંદગીનાં ચિહ્નો નજર આવ્યાં ત્યારે તેમણે તેમના ફૅમિલી ડૉક્ટરની સાથે વાતચીત કરી હતી, અને ડૉક્ટર ખાને તેમને પૂરી રીતે આ માંદગી વિશે સમજણ આપી અજ્ઞાન કહો, બદનામીની બીક કહો - જે કહો તે, પણ શફીકના પરિવારે નક્કી કર્યું કે જો આ માંદગીની વાત બહાર જાય તો પરિવારની છોકરીઓનાં લગ્ન થવાં મુશ્કેલ તો શું, અશક્ય થઈ જશે તેમણે એક પીરસાહેબને ઘેર બોલાવ્યા અને શફીકની હાલત વિશે વાત કરી પીરસાહેબે કહ્યું શફીકની પાછળ એક બલા પડી છે, અને તેનો ઉપાય એક જ છે 'શફીકને હું આપું છું તે તાવીજ પહેરાવો, અને જેમ બને તેમ તેનાં લગ્ન કરાવી નાખો'

ભારત અને પાકિસ્તાનમાં હજી સુધી કોણ જાણે ક્યાંથી એક માન્યતા પ્રસરી હતી પુરુષને માનસિક બીમારી હોય તો તેને અતૃપ્ત વાસનાનું પરિણામ સમજી 'એનાં લગ્ન કરી નાખો, સાજો થઈ જશે' કહેવામાં અને કરવામાં આવે છે કોઈ કોઈ વાર બલાની છાયા તેના પર પડી હોય તેવું મનાય સ્ત્રીને આ માંદગી હોય તો તેને ભૂતપ્રેત અથવા જીનનું વળગણ સમજી તાન્ત્રિક વિધિથી ભૂત ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે બ્રિટનના બ્રૅડફર્ડમાં એક શિક્ષિત યુવતીને જીન વળગ્યું છે કહી જીનને નસાડવા એક પીરસાહેબે

આખી રાત એને એટલી મારી કે તે બિચારી મરી ગઈ. ખેર, પીરસાહેબ તો જેલ ગયા, પણ યુવતીએ તો જીવ ગુમાવ્યો. આવા ઘણા પ્રસંગો મારા પંજાબ, જમ્મુ-કાશ્મીર અને ઉત્તર પ્રદેશના વાસ્તવ્ય દરમિયાન થયેલા સાંભળ્યા હતા.

શફીક માટે અપાયેલ લગ્નની સલાહ પર અમલ થઈ ગયો, અને ભોગ અપાયો માસુમ અનિસાનો. ડૉક્ટર ખાનને જ્યારે ખબર પડી ત્યારે તેઓ નારાજ તો થયા, પણ તેમણે આર્જવથી પરિવારને સમજાવ્યું કે તાવીજ પહેરવામાં વાંધો નથી, પણ તેઓ કમ્યુનિટી સાયકાએટ્રીસ નર્સને કેસ 'રીફર' કરી શફીકને ઘેર ઈન્જેક્શન આપવાનો પ્રબંધ કરી આપે, તો તેની ના કહેવી નહીં. પરિવારે તેમનું કહેવું માન્યું નહીં. શફીકની હાલત એટલી બગડી ગઈ કે તે પોતાનાં કુટુંબીજનો પર હિંસક હુમલા કરવા લાગ્યો. સૌથી વધુ સહન કરવું પડ્યું હોય તો અનિસાને. ડૉ. ખાને પરિવારને સલાહ આપી કે શફીકને ૧૯૮૩ના મેન્ટલ હેલ્થ ઍક્ટ મુજબ 'સેક્શન' કરવો પડે એવી સ્થિતિ આવે તે પહેલાં મરજિયાત રીતે તે હૉસ્પિટલમાં દાખલ થાય તો સારું, નહીં તો એવી પરિસ્થિતિ આવશે કે તે કોઈ બહારના માણસ પર હુમલો કરશે, અને પોલીસ જ જાહેર કરશે કે શફીક પોતાના માટે અને અન્ય લોકો માટે જોખમરૂપ થઈ ગયો છે. આમ થતાં તેને ફરજિયાત રીતે સાયકાએટ્રીક વૉર્ડમાં દાખલ કરવામાં આવશે. આ વાતને એક વર્ષ થઈ ગયું. અનિસાને દીકરી થઈ - અંજુમ નૂર. એક દિવસ ડૉ. ખાનને જે બીક હતી તે સાચી નીકળી. શફીકને ફરજિયાત રીતે લંડન બહારની એક કાઉન્ટીમાં આવેલી મોટી હૉસ્પિટલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો. એક વર્ષ બાદ શફીક ઘેર આવ્યો. એક વર્ષના વાસ્તવ્યમાં શફીકની હાલત થોડીઘણી સુધરી હતી, અને રિહેબિલિટેશન સેન્ટરમાં નિયમિત હાજરી આપવાની સિફારસ સાથે તેને ડિસ્ચાર્જ કરવામાં આવ્યો. સાથે કમ્યુનિટી નર્સ દ્વારા દર બે અઠવાડિયે તેની હાલતનું 'મૉનિટરિંગ' કરવામાં આવે અને ડોપામિનનું ઈન્જેક્શન અપાય તેવી સૂચના આપવામાં આવી. છસાત મહિના તો કામ બરાબર ચાલ્યું, પણ ત્યાર પછી શફીકે ડે સેન્ટરમાં જવાનું બંધ કર્યું અને ઈન્જેક્શન આપવાના દિવસે ઘેરથી જ છટકી જવાનું શરૂ કર્યું. તેની હાલત ફરી બગડી, અને એક દિવસ તેણે અનિસા અને અંજુમ પર હાથ ઉઠાવ્યો. અનિસાએ અત્યાર સુધી તો શારીરિક અને માનસિક યાતના સહન કરી હતી, પણ જ્યારે તેની અઢી-ત્રણ વર્ષની માસુમ દીકરીને થપડાક પડી ત્યારે અનિસાએ નક્કી કર્યું હવે નિર્ણયનો સમય આવી ગયો છે. તેની એક બહેનપણી કાઉન્સિલમાં નોકરી કરતી હતી, તેણે અનિસાનો સંપર્ક સ્થાનિક કાઉન્સિલની એશિયન સોશિયલ વર્કર ઝાહિદા સાથે કરાવી આપ્યો.

ઝાહિદાએ લગભગ છ મહિના સુધી શફીક અને તેના પરિવારના લોકો સાથે ઘનિષ્ટ રીતે કામ કર્યું. જેટલી સહાય, સાધનો તથા સેવા કાઉન્સિલ તરફથી આપી શકાય તે આપી, પણ શફીક પાસેથી અનિસાને કશી રાહત ન મળી. ન મળ્યાં તેને સાસરિયા તરફથી સાથ કે સહાનુભૂતિ. તેમને લાગ્યું કે અનિસાએ શફીકને જોઈએ તેવો સાથ આપ્યો નથી, નહીં તો તેની માંદગી આટલી લાંબી ન ચાલત. પરિસ્થિતિ અસહ્ય થતાં અનિસાએ નિર્ણય લીધો. ઝાહિદા પાસેથી પીડિત એશિયન મહિલાઓ માટેના આશ્રયસ્થાનનું સરનામું મેળવી અનિસા અંજુમને લઈ એક દિવસ ઘર છોડી ચાલી ગઈ. પતિગૃહથી માઈલો દૂર આવેલા આ આશ્રયસ્થાનની સંચાલક બહેનોએ અનિસાનો કેસ જમીલાને સોંપ્યો. એક વર્ષ સુધી કામચલાઉ રહેઠાણમાં અનિસાની રહેવાની અને સોશિયલ સિક્યોરિટીની બેનિફિટ વ્યવસ્થા કરી, અંજુમ માટે બાળમંદિરમાં ઍડમિશન, છૂટાછેડા માટેનો કેસ - એ બધું કર્યા બાદ અનિસાને હવે

કાઉન્સિલ તરફથી કાયમ રહેઠાણ આપવામા આવ્યુ હતુ મકાન જોઈ, પસદ કરી, ભાડાચિઠ્ઠી પર સહીસિક્કા કરવાના બાકી હતા, અને જમીલાને કગાચી જવુ જ પડે એવુ થયુ

ગયા અઠવાડિયે મને મળીને અનિસાને લઈ જમીલા સીધી હાઉસિગમા ગઈ હતી, અને ભાડાચિઠ્ઠી પર સહી કરાવી આપી હતી હવે આ કેસ મને સોપાય તો અનિસાને તેના કામચલાઉ રહેઠાણમાથી નવા મકાનમા જવાની, અજુમ માટે નવી શાળામા ભરતી, સ્કૂલ યુનિફૉર્મ વગેરે બાબતોમા, અને જરૂર પડે ત્યારે તેને 'પ્રૅક્ટિકલ સપોર્ટ' આપવાનુ કામ મારુ થાય 'કુમાર અનિસાનો કેસ લેવા તૈયાર છે, ખરુ ને?' કહી જમીલાએ કેમનો નારાજ પૂરો કર્યો

કેસ ટ્રાન્સ્ફર ફૉર્મ પર સહી થઈ ગઈ, અને અનિસાનો કેસ મારી પાસે આવ્યો

૦ ૦ ૦

અનિસાને નવા ફ્લૅટમા જવાની સગવડ કરવા સામાન ફેરવનાર રિમૂવલ્સ કપની સાથે વાટાઘાટ કરી, પૈસાની વ્યવસ્થા કરી, અને નવા મકાનમા જાય તે પહેલા એક હાઉસીગ ઍસોસિયેશનની સખાવતી શાખા પાસેથી ફર્નિચરની જોગાઈ કરી અજુમની શાળા ઘરની સાવ નજીક હતી, તેથી અનિસાને તેને રોજ મૂકવા-લેવા જવામા કોઈ તકલીફ નહોતી ત્યાર પછી ખાસ કામ તો અનિસાને 'કાઉન્સેલિંગ' આપી, કોઈ કોઈ વાર હતાશા અને ઉદાસીનતાની છાયામાથી બહાર કાઢી હૈયાધારણ આપવાનુ હતુ આટલી નાની ઉમરમા, એસએસસી કરતા પણ ઓછુ શિક્ષણ લીધેલી, મા-બાપ અને સગાસબધીઓથી દૂર લડન જેવા શહેરમા આપત્તિઓ સામે ઝઝૂમવાનુ કામ તો કેવળ એક માતા જ કરી શકે

એક દિવસ બપોરે અનિસાનો ફોન આવ્યો એને હાઈ ટેમ્પરેચર થઈ ગયુ હતુ, અને અજુમને નિશાળેથી લાવી શકે એવી એની સ્થિતિ નહોતી સોશિયલ સર્વિસીઝ શુ કરી શકશે? કેવળ એક દિવસ માટે? પછી તો તે સાજી થાય ત્યા સુધી તેને ઘેર બેસાડી રાખશે અમારી ફૅમિલી-એઇડ (આવી હાલતમા મદદ કરનાર બહેન) રજા પર હતી મારા ઘરનો રસ્તો અનિસાના ફ્લૅટની સડકને સમાતર હતો, તેથી એક અઠવાડિયા સુધી અજુમને નિશાળે મૂકવા-લેવા જવાની જવાબદારી મે લીધી તે દિવસે જમવા માટે તો અનિસાએ કહ્યુ કે એ ચાવલ બનાવી લેશે અને અજુમને તો નિશાળમા જ 'લચ' મળતુ હતુ સોશિયલ સર્વિસીઝને સરકાર તરફથી 'ચિલ્ડ્રન ઍક્ટ'ની જોગવાઈ મુજબ બાળકોના સરક્ષણ માટે ખાસ રકમ ફાળવવામા આવે છે, તેમાથી નજીકની એશિયન 'કૅશ એન્ડ કૅરી' (જથ્થાબધના ભાવે રિટેલમા માલ વેચતી દુકાન)માથી સામાન લાવીને અનિસાના કિચનમા મૂકી આવ્યો આવી આપત્કાલીન સ્થિતિ તો કોઈ કોઈ વાર જ આવતી, પણ એનાથી અનિસાને એક હિમત આવી તે નિ સહાયતાની સીમા પાર કરી ગઈ તેને કોઈના આશ્રિત થવાની જરૂર નહોતી, એનો અહેસાસ થયો સરકાર તરફથી મળતા બેનિફિટના રોકડા પૈસા તેને દર અઠવાડિયે પોસ્ટઑફિસમાથી મળી જતા કાઉન્સિલે મકાન આપ્યુ, જેનુ ભાડુ પણ સરકાર આપતી જોકે આ બધા લાભ હાસલ કરવા માટેની સલાહ અને તેની માગણી કરવા માટેના ફૉર્મ અમે ભરી આપીએ વેલ્ફેર સ્ટેટની આ એક મુસીબત હતી તમને કયો બેનિફિટ મળી શકે છે તેની તપાસ અને માગણી કરવા માટેના ક્લેમ ફાર્મ ભરવાની જવાબદારી તમારી પૈસા આપવાનુ કામ સરકારનુ'

અનિસાની હિમત અને ધગશને માન તો આપવુ જ પડે ધીમે ધીમે તેણે અજુમની શાળામા બાળકોને મૂકવા આવતી અન્ય એશિયન માતાઓ સાથે સબધ કેળવ્યો, અને સારી એવી શાખ ઊભી કરી નેબરહૂડ ઇંગ્લિશ

ક્લાસમાં જઈ અંગ્રેજીમાં વાતચીત કરવા જેટલો કાબૂ મેળવી લીધો હતો. એનો કેસ હવે 'ક્લોઝ' કરી શકાય તેમ હતો, પણ એક વધુ મહિનો 'નિરીક્ષણ' માટે ચાલુ રાખ્યો - એ જોવા માટે કે અનિસા અને અંજુમ સારી રીતે 'સેટલ' થઈ ગયાં હતાં કે નહીં.

મહિના પછી અનિસાનો કેસ 'ક્લોઝ' કર્યો, છતાં કોઈ કોઈ વાર એ મને હાઉસિંગ કે સોશિયલ સિક્યોરિટીના પત્રો બતાવવા આવતી. થોડા મહિના પછી તો એ પણ બંધ થઈ ગયું.

○ ○ ○

અમારી કાઉન્સિલ વારંવાર પુનર્રચના અને સેવાઓનું નૂતનીકરણ કરવા માટે ઘણી 'બદનામ' હતી. ત્રણ વર્ષમાં બે વાર આવી 'પુનર્રચના' થઈ, અને મારી ઑફિસ હવે એક ગીચ વિસ્તારમાં ખસેડાઈ હતી. એક દિવસ અમારા કસ્ટમર સર્વિસમાંથી રિસેપ્શનિસ્ટ મેરીઍનનો ફોન આવ્યો: 'એક એશિયન મહિલા વગર એપૉઇન્ટમેન્ટથી આવી છે, અને ખાસ તને મળવા માટે વારંવાર વિનંતી કરે છે. નામ મિસિસ શુજા કહે છે.'

હું કોઈ મિસિસ શુજાને ઓળખતો નહોતો, તેથી મેરીઍનને કહ્યું કે તેને બુધવારે ઓપન સર્જરીના દિવસે આવવાનું કહે, અને જો ઇમર્જન્સી હોય તો ડ્યૂટી સોશિયલ વર્કર સાથે મુલાકાત કરાવી આપ. એક મિનિટમાં તો મેરીઍનનો પાછો ફોન આવ્યો, અને કહે, 'કુમાર, તું જ વાત કર. She is insisting on talking to you'.

મેં 'હેલો' કરતાં જ સામેથી અવાજ આવ્યો, 'કુમાર સાહબ, મૈં અનિસા બોલ રહી હૂં. આપ એક મિનટકે લિયે ભી મુઝે નહીં મિલેંગે?'

'અનિસા? તુમ? તુમ મિસિસ શુજા કબસે હુઈ? ઠહરો, મૈં આ રહા હૂં.' અનિસા મારા કરતાં લગભગ વીસેક વર્ષ નાની હતી, તેથી તેના કહેવાથી 'આપ' પરથી 'તુમ' પર ઘણા વખતથી આવી ગયો હતો.

હું નીચે રિસેપ્શનમાં ગયો, અને મીટિંગ રૂમમાં તેને લઈ ગયો.

'ઘણી લાંબી વાત છે, પણ તમારો વખત નહીં લઉં. બે વર્ષ પહેલાં મારાં બીજાં લગ્ન થયાં. મારી એક બહેનપણીનો ભાઈ જર્મનીથી આવ્યો હતો. મને જોતાંવેંત મારા પ્રેમમાં પડી ગયો એવું કહ્યું, અને મારાં લગ્ન તેની સાથે થાય તે માટે બંને ભાઈબહેન ખૂબ પાછળ પડી ગયાં. મોહમ્મદ શુજા - મારો 'હસ્બંડ' અંજુમ-નૂરને સ્વીકારવા તૈયાર હતો, અને દીકરી તરફ ઘણો પ્યાર પણ 'જતાવ્યો'. ખૂબ ભલો માણસ છે. લગ્ન પછી અમે તેની સાથે જર્મની ગયાં, પણ એક મહિનામાં ત્યાંની સરકારે તેને પાકિસ્તાન પાછા જવાની નોટિસ આપી. શુજાએ જર્મનીમાં 'શિઆસતી પનાહ' (political asylum) મેળવેલ, એમ કહીને કે તે બેનઝીરની પીપીપીનો કાર્યકર્તા હતો અને માર્શલ લૉની ખિલાફ હોવાથી તેને પાકિસ્તાન છોડવું પડ્યું હતું. હવે જનરલ ઝિયા વિમાની અકસ્માતમાં મરી ગયા, અને માર્શલ લૉ ઊઠી ગયો હોવાથી શુજા જેવા સેંકડો 'શરણાર્થીઓ'ને જર્મન સરકારે પાકિસ્તાન પાછા મોકલાવી દીધા.'

અનિસા એકાએક ભાવુક થઈ ગઈ, અને મારા આટલા વર્ષના પરિચયમાં તેની આંખમાં પ્રથમ વાર આંસુ જોયાં. તેને પાણીનો ગ્લાસ આપ્યો. પર્સમાંથી ટિસ્યૂ કાઢી આંખ લૂછીને કહ્યું, 'મને શુજાથી દીકરી થઈ. ફાહમેદા નસીમ, એક વર્ષની છે. ખેર, હું મારી બંને દીકરીઓને લઈ પાકિસ્તાન ગઈ. ત્યાંના બ્રિટિશ હાઈ કમિશનમાં મેં શુજાના વિઝા માટે અરજી કરી, અને હાલમાં જ પાછી આવી છું. તમારે મારી મદદ કરવી પડશે. કંઈ પણ કરો, મારા શોહરને અહીં લાવી આપો. બે દીકરીઓ અને... હું એકલી ક્યાં ક્યાં દોડું?' અનિસા શરમાઈને ચૂપ

થઈ ગઈ હું સમજી ગયો અનિસા ગર્ભવતી હતી

ખેર, અમારી કાઉન્સિલમા ઇમિગ્રેશન અંગે સલાહ આપવા તથા બ્રિટનની હોમ ઑફિસના અન્યાયપૂર્ણ નિર્ણયો સામેના કેસ લડવા માટે કેટલાક સૉલિસિટર્સ અને બૅરિસ્ટરોએ મળીને એક મફત સલાહ કેન્દ્ર શરૂ કર્યું હતુ એમાના એક બૅરીસ્ટર દેવવ્રત બોઝ મારા મિત્ર હતા તેમને ફોન કર્યો, અને તેમણે અનિસાનો કેસ હાથમા લીધો એકાદ બે મહિને બોઝબાબુનો ફોન આવતો અને અનિસાના કેસની પ્રગતિ જણાવતા

એક વર્ષ નીકળી ગયુ, અને કાઉન્સલે મને 'સેકોન્ડમેન્ટ' (ભારતમા આને 'ડેપ્યુટેશન' કહે છે) પર સરકારના એક ખાતામા એલિફન્ટ ઍન્ડ કાસલની ઑફિસમા મહત્ત્વના કામ માટે મોકલ્યો અનિસા અને બોઝબાબુ સાથેનો સપર્ક સાવ ખતમ થઈ ગયો જોકે અતરમા મને ખાતરી હતી કે બોઝબાબુ જેવા નિપુણ બૅરિસ્ટર પાસે અનિસાનો કેસ મહેફુઝ હતો

દોઢ વર્ષ પછી જ્યારે મારા મૂળ ખાતામા પાછો આવ્યો ત્યારે મારી બદલી 'ફીલ્ડ સોશિયલ વર્ક'માથી હેડક્વાર્ટર્સના 'પૉલિસી ડેવલપમેન્ટ' વિભાગમા થઈ કામ એવુ હતુ કે જનસમાજની સેવા કરવાનુ છોડી સીધા ડાયરેક્ટરની સાથે જ પ્રૉજેક્ટ-મૅનેજમેન્ટનુ કામ માથે આવ્યુ એક દિવસ બોઝબાબુનો ફોન આવ્યો અસ્સલ બગાળી ઢબમા હિંદીમા બોલ્યા, 'અરે, કિધારસે બાસતા હે તુમ? ચલો, અચ્છા હોમોયમે મિલા', પછી અગ્રેજીમા કહે, 'પદર દિવસ પછી અનિસાનો કેસ ઇમિગ્રેશન અપીલ્સ ટ્રાઈબ્યૂનલમા મારે રજૂ કરવાનો છે, અને તમારી સાહેદીની મારે ખાસ જરૂર છે આખા કેસનો મદાર તમે એક સોશિયલ વર્કર તરીકે કહેશો તેના પર છે યૂ હૅવ ટુ કમ'

સેન્ટ્રલ લડનમા આવેલ ટ્રાઈબ્યૂનલમા પહોચ્યો ત્યારે બોઝબાબુ રિસેપ્શનમા જ મળ્યા અમે બને અરજદારો માટેના જુદા ઓરડામા ગયા, અને બોઝબાબુએ જરા ઉતાવળમા જ આખા કેસનો સાર આપ્યો કેસ જરા નબળો હતો બ્રિટનની હોમ ઑફિસે ભારત અને પાકિસ્તાનમાથી પતિ કે પત્નીને બ્રિટનમા લાવવા માટેના વિઝા માટેના કેટલાક કેસની ઊંડી તપાસ કરવાની શરૂઆત કરી હતી આ ઉપરાત તે વખતની સરકારે એક નવો જાલિમ નિયમ - 'પ્રાઈમરી પર્પઝ રૂલ' બહાર પાડ્યો હતો આ નિયમ મુજબ ભારતીય ઉપખડમા લગ્ન કરનાર બ્રિટિશ નાગરિકની પત્ની અથવા પતિએ સાબિત કરી આપવુ પડે કે બ્રિટન આવનાર વ્યક્તિ લગ્નને બ્રિટનમા વસવા માટેનુ બહાનુ ન બનાવતા, એક સુખી દપતી તરીકે જીવન ગાળવાના ઉદ્દેશથી જ તેઓ પરણેલા છે આવા હાસ્યાસ્પદ નિયમે અનેક યુવાનોના જીવન બરબાદ કર્યાં હતા, અને દેવવ્રતને ભય હતો કે અનિસા ક્યાક આનો ભોગ ન બને આનુ કારણ એ હતુ કે તપાસમા એવુ જણાઈ આવ્યુ હતુ કે જર્મની ગયો તે પહેલા શુજા યુરોપના અન્ય દેશમા 'ઇલીગલ ઇમિગ્રન્ટ તરીકે ગયો હતો, અને એક વર્ષ રહ્યા બાદ પકડાઈ જતા પાછો તેને મુલક મોકલી દેવામા આવેલ સરકાર પક્ષ આ વાતને અગ્રતા આપી કેસ કાઢી નાખવો એવી દરખાસ્ત કરે છે, એવુ તેમના દસ્તાવેજમા લખવામા આવેલ

આટલી વાત થઈ અને અનિસા આવી પહોચી છેક ઢળતી બપોરે ત્રણ વાગે અમારો કેસ આવ્યો ચાર વાગ્યા સુધી સરકારી વકીલની રજૂઆત થઈ, અને કેસ બીજા દિવસ પર ઠેલાયો બીજા દિવસે અનિસાને 'બેબી-સીટર' ન મળી, એટલે ત્રણે બાળકોને સાથે જ લાવી અંજુમ નૂર, ફાહમેદા નસીમ અને નાનકડી નફીસ આટલા રૂપાળા બાળકો, તેમની ટાપટીપ અને સુઘડતા બતાવી આપતા હતા કે

તેમની અમ્મી એમનો કેટલો ખ્યાલ રાખતી હતી. ટ્રાઈબ્યૂનલના ચૅરમૅનને બાળકોની હાજરી ગમી તો નહીં, પણ તેમનું શાંત અને સુંદર વર્તન જોઈ કશું આગળ બોલ્યા નહીં. કેસ ચાલુ થયો. દેવવ્રત બોઝે કેસની રજૂઆત કરી. મારી સાહેદીનો વારો આવ્યો. કેવી હાલતમાં અનિસા બ્રિટન આવી ત્યારથી માંડી તેણે એક વીર નારીરૂપે મુસીબતોનો કેવી રીતે સામનો કર્યો, અને આટલાં વર્ષો બાદ તેને હવે શાંતિથી પતિની સાથે સુખમય જીવન જીવવાનો અધિકાર સરકારે આપવો જોઈએ તેની વાત કરી. અનિસા મારી આખી જુબાની દરમિયાન આંસુ સારતી હતી એવું પાછળથી બોઝબાબુએ મને કહ્યું. મારી સાહેદી પૂરી થયા બાદ હું તો કામ પર પાછો ચાલ્યો ગયો.

દોઢેક મહિના બાદ બોઝબાબુનો ફોન આવ્યો. 'અભિનંદન, અનિસાના કેસમાં આપણને સફળતા મળી છે. અનિસા તેના પતિને લેવા મુલતાન જાય તે પહેલાં તમને મળવા આવશે.'

બીજે જ દિવસે અનિસા તેનાં બાળકોને લઈ મને મળવા આવી. સૌથી પહેલાં બાળકોને કહ્યું, 'મામુજાનકો સલામ કરો', અને આંખોમાંથી હળવી વર્ષા થતી હોય તેવી દૃષ્ટિથી પહેલી વાર મારી સામે એકટસ નજરથી જોઈને એવા જ ભીના અવાજમાં કહ્યું 'ભાઈજાન, કૈસે શુક્રિયા અદા કરૂં?' આટલાં વર્ષોના સંપર્કમાં અનિસાએ પહેલી વાર મને 'ભાઈજાન'નું ઉચ્ચ અને પવિત્ર સ્થાન આપ્યું હતું. મારું મન હજારો માઈલ દૂર, 'ધન્ય-હો-ધન્ય- સૌરાષ્ટ્ર ધરણી'માં રહેતી મારી નાની બહેન 'જયલી' પાસે પહોંચી ગયું. સમય થંભી ગયો. મન વિચાર-ચકડોળમાં ચડી ગયું, પણ મારી સ્તબ્ધતાનો ભંગ કર્યો નાનકડી ફાહમેદા નસીમે. મારા હાથમાં 'ક્વૉલિટી સ્ટ્રીટ' ચોકલેટનો નાનકડો ડબો આપી, કાલી કાલી ભાષામાં તેણે કહ્યું, 'શુક્રિયા મામુજાન.'

મારી પાસે તો કહેવા જેવી કોઈ વાત જ નહોતી. મેં તો કોઈ મોટી ધાડ નહોતી મારી. ટ્રાઈબ્યૂનલમાં જે કાંઈ કહ્યું હતું તે મારી જગ્યાએ બીજો કોઈ પણ હોત તો તેણે પણ એ જ કહ્યું હોત. મારી પાસે વધારે વાત કરવાનો સમય ન હતો, કારણ કે એક મીટિંગમાં જવાનું હતું. વળી વ્યાવસાયિક વ્યક્તિ તરીકે અમે કોઈ પણ ક્લાયન્ટની સાથે ભાઈ-બહેન-માતા-પિતા જેવો ભાવનાભર્યો સંબંધ રાખી જ ન શકીએ, તેથી અનિસાને આભાર સમેત શુભેચ્છાઓ આપીને 'બાય-બાય' કહી, વિદાય કરી.

૦ ૦ ૦

મારાં સદ્ભાગ્ય એવાં છે કે કોઈ પણ જગ્યાએ જઉં, કે વ્યક્તિને મળું, તો તે જ સ્થાને બીજી વાર જવાનો અને આવી વ્યક્તિઓને ફરીથી મળવાનો આનંદ હંમેશાં પ્રાપ્ત થતો હોય છે. લંડન છોડી બીજી નોકરી કરવા લેસ્ટર ગયો, અને બે વર્ષે પાછો લંડન આવ્યો. બધું બદલાઈ ગયું હતું. એક દિવસ ઑક્સફર્ડ સ્ટ્રીટમાં બોઝબાબુ મળી ગયા. ઘણો આનંદ થયો. અત્ર-તત્ર-સર્વત્રની વાતો થઈ. મને બાય-બાય કરતાં કરતાં બોઝબાબુને એક વાતની યાદ આવી ગઈ, અને કહે, 'કુમાર, તમને અનિસા યાદ છે કે હજી? એનો વર અહીં આવ્યો, એની સાથે થોડા મહિના રહી બીજે ક્યાંક રહેવા જતો રહ્યો છે. અનિસા સાથે લગ્ન કરવાનો મકસદ અહીં રહેવાનો હક મેળવવાનો હતો.' પછી ઘડિયાળ તરફ નજર નાખી બોલ્યા, 'ચાલો ત્યારે, ફરી ક્યારેક મળીશું, ત્યારે નિરાંતે વાત કરીશ.' કહી તેઓ ઝપાટાબંધ નીકળી ગયા.

આખી દુનિયા ઝપાટાબંધ ચાલતી હતી. લોકો, ડબલ-ડેકર બસો, લંડનની કદરૂપી કાળી અને મોટીમસ ટૅક્સી-કૅબ્ઝ-બધાં જ. ફક્ત હું જ સેલ્ફ્રિજીસના ડિપાર્ટમેન્ટલ સ્ટોરની બહાર, તેના શો-કેસમાં રખાયેલ એક પૂતળાની જેમ ઠરી ગયો હતો.

* * *

વાર્તાઅમૃત

તીર્થયાત્રા

વસુધા ઈનામદાર

ઠાકોરજીની પાઠપૂજાથી પરવારીને રાધાબહેન ચા મૂકવા માટે ઘસડાતા પગે ધીરે ધીરે રસોડા તરફ જઈ રહ્યા હતા એમના મીઠા મધુરા અવાજે 'શ્રીકૃષ્ણ ગોવિંદ હરે મુરારિ' ગાતા હતા ને ત્યા જ ફોનની ઘટડી રણકી ઊઠી વહેલી સવારે કોનો ફોન હશે એમ વિચારતા તેઓ ફોન તરફ ગયા છેલ્લા કેટલાય મહિનાઓથી વહેલી સવારે આવતા ફોન બધ થઈ ગયા હતા એમનુ મન થોડા દિવસ ઉદાસ રહ્યુ હતુ ઠાકોરજીની માળા ફેરવતા બેઠા હોય ને મન હજારો માઈલ ઊડીને અમેરિકામા વસતા સતાનોના માળામા વિહરતુ બે દીકરા અને એક દીકરી અને તેમનોય ભર્યો સસાર દીકરા-દીકરી અમેરિકામા 'વેલ સેટલ' હતા છેલ્લા પદરેક વર્ષમા રાધાબહેન નહીં નહીં તોય પાચેક વાર અમેરિકા જઈ આવ્યા હતા તેઓ ફોન સુધી પહોચે તે પહેલા તો ફોનની ઘટડીઓ બધ થઈ ગઈ હતી

રાધાબહેનનુ મન ફરી વિચારોમા અટવાયુ કોણ હશે? દીકરીનો ફોન હશે કે દીકરાનો કે પછી રૉંગ નબર!! રાધાબહેન બે વર્ષ પહેલા અમેરિકા ગયા ત્યારે પાડોશીઓ હસીને કહેતા, "રાધાબહેન હવે તમે શાના પાછા આવવાના! તમે તો અગ્રેજી બોલતા થઈ ગયા, તમે અમેરિકન થવાના દીકરા-દીકરીને ઘેર લહેર કરવાના હવે અમેરિકામા કાઈ પહેલા જેવુ થોડુ છે! આપણા દેશની બધી જ ચીજવસ્તુ ત્યા મળે છે ભાતભાતની દુકાનો અને જાતજાતના રેસ્ટોરન્ટ, ખરુ ને, રાધાબહેન! આપણા દેશની ટી વી ચેનલો પણ ત્યા છે પછી શુ જોઈએ! બદામ-પિસ્તા ખાવ ને જલસા કરો, જલસા રાધાબહેન આ બધી વાતોને હસી કાઢતા '

બે વર્ષ ઉપર મોટા દીકરાની વહુને કાર અકસ્માત થયો અને પગનુ ઑપરેશન કરાવવુ પડ્યુ ત્યાર રાધાબહેનને એમના દીકરાએ તાત્કાલિક બોલાવી લીધા હતા દીકરાની વહુની તેમણે પ્રેમપૂર્વક સેવા કરી હતી દેશમાથી લઈ ગયેલા નારાયણ તેલથી તેને માલિશ કરતા દીકરાની વહુ કૃપા પણ એમના ઉપર સ્નેહ વર્ષાવતી રાધાબહેન ઘરમા કામકાજ કરતા, બે બ્લૉક સુધી ચાલતા જઈને ક્યારેક શાકભાજી પણ લઈ આવતા સિત્તેર વર્ષની ઉમરે પણ રાધાબહેન આવુ-તેવુ કામ હોશભેર કરતા ક્યારેક દીકરો તેમને મદિરે દર્શન કરાવવા લઈ જાય અને રાધાબહેનનુ મન પ્રસન્ન થઈ જતુ પુત્ર અને પુત્રવધૂના સ્નેહભર્યા વર્તાવથી તેઓ ધન્ય ધન્ય થઈ જતા

રાધાબહેનને એક વાતનો અફસોસ હતો એમના પૌત્ર-પૌત્રીઓ હવે પહેલાની જેમ 'બા' 'બા' કહીને તેમને વળગી નથી પડતા હવે તેઓ મોટા થઈ ગયા દાદીમા સાથે વાતો કરવા તેમની પાસે હવે સમય નહોતો તેમને ટી વી આગળ બેસીને ટાઈમ પસાર કરવામા વધુ આનદ આવતો દાદીની સાથે ફરવા જવા કરતા પોતાના ડૉગને વૉક કરવા લઈ જવામા બાળકોને વધારે રસ હતો તે ઉપરાત ભાષાનુ બધન પણ ખરુ! બાળપણમા ગુજરાતીમા દાદી સાથે કાલીઘેલી ભાષામા વાત કરનારા આ પૌત્ર-પૌત્રીઓ હવે ગુજરાતી નથી બોલી શકતા તેથી દાદીમા એમની સાથે ભાગીતૂટી અગ્રેજીમા વાત કરવાનો પ્રયત્ન કરતા તો એ

કિશોરો એમની ઠેકડી ઉડાડતા. ત્યારે દીકરાની વહુ પણ એ લોકો સાથે ભળી જતી. રાધાબહેનને થતું, દીકરો કે તેની વહુ આવીને કહે કે ''ચાલો બા, અમે તમને અંગ્રેજી શિખવાડીએ. પણ...'' પછી તેઓ પોતે જ મન મનાવી લેતાં. 'મારે ક્યાં નોકરી કરવા જવું છે!' અને આમ પૌત્રો સાથેનો વાતચીતનો સેતુ તૂટતો ગયો.

રાધાબહેને ત્રણ સંતાનોનાં મળીને છએક પૌત્ર-પૌત્રીઓ ઉછેરવામાં પોતાનો ફાળો આપ્યો હતો. બાળકોનાં ડાયપર (બાળોતિયાં) બદલવાં. દૂધની બૉટલો ભરવી, કપડાં મશીનમાં ધોઈ નાખવાં. દીકરો અને વહુ નોકરી કરવા જાય ત્યારે એમને અવનવી વાનગી બનાવીને આપવી વગેરે કામ તેઓ કરતાં. એટલું જ નહીં તેમનાં મિત્રમંડળોમાં કે બર્થ ડે પાર્ટીઓમાં રસોઈ બનાવવામાં તેમને મદદ કરતાં! આ બધું જ રાધાબહેન હોંશે હોંશે કરતાં. એમના પતિના મૃત્યુ પછી તેઓ સંતાનોના સંસારમાં છવાઈ ગયાં હતાં. બંને દીકરાની વહુઓ કૃપા અને નીના બાને પોતાની સાથે રાખવા માટે અંદરોઅંદર ઝઘડી પડતી. કૃપા કહેતી, 'મારી નોકરીનો ટાઈમ બહુ વિચિત્ર છે, એટલે બા મારે ત્યાં રહે તો મને વધારે અનુકૂળ આવશે'. જ્યારે નીના કહેતી, 'મારાં બાળકો નાનાં છે. મને ઘરમાં એક માણસની સતત જરૂર છે. બા જો અમારી સાથે રહે તો હું ફુલટાઈમ નોકરી કરી શકું.' રાધાબહેન સમજતાં હતાં કે નીના અને કૃપાનો મારા પ્રત્યેનો સ્નેહ સ્વાર્થથી ભરેલો છે. મોટી દીકરી બાને મજાકમાં કહેતી, 'બા, તને તો દીકરા જ વહાલા છે. તેથી તું એમને ત્યાં જ રહે છે.'

મોટી દીકરીએ આ બંને ભાઈઓને અમેરિકા બોલાવ્યા. રાધાબહેન પોતે માનતાં કે દીકરી-જમાઈને ત્યાં રહેવા કરતાં દીકરાને ત્યાં રહેવું વધારે વ્યાવહારિક છે. પણ જ્યારે તેમણે જાણ્યું કે દીકરીની દીકરી ક્ષમાને પગે કૅન્સરની ગાંઠ નીકળી ત્યારે એને ઑપરેશન માટે દવાખાનામાં દાખલ કરવી પડી હતી. એ સમયે રાધાબહેન દસ વર્ષની ક્ષમા સાથે દિવસ અને રાત દવાખાનામાં રહ્યાં હતાં. ક્ષમા ઘરે આવ્યાં પછી પણ દાદીમા તો ક્ષમાની સાથે જ સૂતાં. ક્ષમા બાની મમતાથી ભીંજાતી રહી. તે એક જુદા જ ભાવવિશ્વમાં મોટી થવા માંડી. સ્કૂલમાંથી આવેલી ક્ષમા સીધી રાધાબહેનના રૂમ તરફ દોડી જતી. જ્યારે જ્યારે તેને હૉસ્પિટલમાં જવાનું થતું ત્યારે તે જિદ કરીને બાને સાથે લઈ જવા માટે પપ્પા-મમ્મીને મનાવી લેતી. બાળકોના વૉર્ડમાં તે સહુને બાની ઓળખાણ કરાવતી. ક્યારેક નાનકડી ક્ષમા બાને કહેતી, 'બા, જુઓ સામે છે ને એ બાથરૂમ છે. તમારે જવું છે? હું સાથે આવું?' રાધાબહેન વહાલથી હાથ ફેરવીને 'ના' પાડતાં. ક્યારેક ક્ષમા બાને વળગીને કહેતી, 'બા, તમે એકલાં બહાર ન જતાં, હં કે, ભૂલા પડી જાવ તો!' અને રાધાબહેન હસીને કહેતાં, 'ના ક્ષમા, તારી જેવી દીકરી સાથે હોય પછી હું કેવી રીતે ભૂલી પડું?' હંમેશાં એમને વળગીને સૂઈ રહેનારી ક્ષમા પણ હવે મોટી થઈ ગઈ. વર્ષો જતાં સહુ પોતપોતાની દુનિયામાં રમમાણ થઈ ગયાં.

રાધાબહેન પાંચેક મહિના પહેલાં પડી ગયાં હતાં. તેથી છૂટથી હરીફરી શકતાં નથી, એમણે દીકરાઓને જણાવ્યું ન તો કોઈ ખબર કાઢવા આવ્યું, ન તો કોઈએ એમને બોલાવ્યાં. એટલું જ નહીં, શરૂ શરૂમાં ખબર પૂછવા માટે આવતા ફોન ધીરે ધીરે બંધ થઈ ગયા. એક વાર કૃપા અને નીનાને એમણે ફોન ઉપર કહ્યું હતું, 'કૃપા, આવી બીમારીમાં દીકરા અને વહુની સાથે રહેવાનું મન થાય છે.' ત્યારે કૃપાએ કહ્યું હતું, ''બા, બીમારીમાં તમે અહીં આવો તો સાવ એકલાં પડી જશો. ત્યાં દેશમાં તો સગાંવહાલાં ઉપરાંત આડોશી-પાડોશી પણ ખબર પૂછવા

આવે એમના આવવા જવાથી તમારી અડધી બીમારી જતી રહેશે ' તમે ત્યા રહેશો તો તમને વધારે સારુ લાગશે ' રાધાબહેને એ જ વાત જ્યારે નીનાને કહી ત્યારે જવાબ આપવાના બદલે તેણે પોતાના પતિને ફોન આપી દીધો ને દીકરાએ કહ્યુ, 'બા, તમારાથી હરીફરી શકાતુ નથી પહેલા તો ઘરકામમા તમારો સમય નીકળી જતો હતો ને હવે તો મારા છોકરા પણ મોટા થઈ ગયા એમને હવે પહેલાની જેમ તમારી સાથે સૂવા કરવાનુ ફાવે નહીં એમ હોય તો એકાદ બાઈ રાખી લેજો અમે પૈસા મોકલીશુ તમે થોડા હરતાફરતા થઈ જાવ ત્યા સુધીમા હુ કાઈક વ્યવસ્થા કરીશ હુ એક રૂમ તમારા માટે બધાવવાનો છુ તમને સ્વતત્ર રીતે રહેવાનુ મળે અને છોકરા પણ ડિસ્ટર્બ ન થાય ઓ કે ? તો બા, તબિયત સાચવશો કાઈ કામકાજ હોય તો ફોન કરજો '' રાધાબહેન ભારે સાદે બોલ્યા, 'હા, ભાઈ, કામ હશે તો જરૂરથી કરીશ' એમણે ખિન્ન મને ફોન મૂકી દીધો

રાધાબહેનને એક ન સમજાય એવી અકળામણ થઈ એ વિચારતા, પુત્રવધૂઓએ મને ન બોલાવવાની વાત બહુ સારી રીતે ટાળી દીધી, આ મારા દીકરાઓ પણ એ મનોમન વિચારવા લાગ્યા એમના બાળકોએ એમના મા બાપની નહીં, પણ દાદીમાની કેટલીય રાતો ડિસ્ટર્બ કરી હતી આ એ જ દીકરો છે જેણે પોતાના મોટાભાઈ સાથે ઝઘડો કરીને કહ્યુ હતુ, 'બા, કાઈ તમારી એકલાની છે? મારે પણ બાની જરૂર છે' પણ આજે કોઈનેય મારી જરૂર નથી

રાધાબહેનની મોટી દીકરીનો અવારનવાર ફોન આવતો જમાઈ પણ પ્રેમપૂર્વક ખબર પૂછે છે દરેક ફોનમા પોતાને ત્યા આવવા માટેનુ આમત્રણ આપે છે પણ એમને પોતાને જ થતુ, દીકરી અને જમાઈનો ટૂકો પગાર ક્યાક મારી બીમારી વધી જાય તો એમની દીકરીએ તો ચાર વર્ષ સુધી પથારીવશ સાસુની સેવા કરી હતી રાધાબહેનને દીકરી માટે ગર્વની લાગણી થઈ

મોટી દીકરીનો વિચાર કરતાની સાથ જ એમને ક્ષમા યાદ આવી એ એન્જિનિયર થઈ છે, સારુ કમાય છે મા બાપને પણ આર્થિક રીતે મદદ કરે છે રાધાબહેનને ક્ષમાને મળવાની ઈચ્છા થઈ આવી ક્ષમા અવારનવાર ફોન કરતી તેઓ સામેથી કહેતા, 'દીકરી ક્ષમા, ફોનમા પૈસા ન વેડફીશ ' ત્યારે ક્ષમા કહેતી, 'બા, તમારી સાથે વાતો કરવામા મને ખૂબ આનદ આવે છે તમે પૈસાની ચિતા ના કરશો અને અલકમલકની વાતો કરીને ક્ષમા ફોન મૂકી દેતી '

રાધાબહેનને થયુ, કદાચ ક્ષમાએ તો ફોન નહીં કર્યો હોય ને! એમનુ મન ક્ષમા તરફ ખેચાતુ નાનકડી ક્ષમા બીમાર રહેતી ક્ષમા, સારવાર દરમિયાન હૉસ્પિટલમા પોતાને વળગીને સૂઈ રહેતી ક્ષમા, સ્કૂલમા છોકરાઓ ચિડાવ છે કહીને સ્કૂલેથી રડતી આવતી ક્ષમા પચતત્રની વાતો ધ્યાનથી સાભળતી ક્ષમા શકુતલાની વાર્તાના મુખપાઠ બોલી જનારી ક્ષમા કૉલેજમા ગાડી લઈને જતી ક્ષમા કૉલેજમાથી આવીને હરખભેર બાને મદિરે લઈ જતી ક્ષમા એમને ક્ષમાની ખૂબ યાદ આવી ક્ષમાની ઉપર રાધાબહેનનો પ્રેમ અનરાધાર વરસતો

ક્ષમાએ જ્યારે બાની વાત જાણી ત્યારે એનુ મન અસ્વસ્થ થઈ ગયુ એને બાળપણની એક વાત યાદ આવી એક દિવસ સ્કૂલથી આવ્યા પછી બાને ઘરમા ન જોઈને તે રડવા લાગી ત્યારે એને સમજાવતા મમ્મીએ કહ્યુ હતુ, 'જો, ક્ષમા, મામાને આપણી કરતા બાની ખૂબ જરૂર છે' ત્યારે એ વાત ક્ષમાને ખાસ સમજાઈ નહોતી પણ એ સમગ્ર પ્રસગ એના મનમા ઘર કરી ગયો

હતો. આજે ચિત્ર બદલાયું છે. બાને આપણાં સહુની જરૂર છે. તેણે એની મમ્મીને કહ્યું, 'મમ્મી, તું જ કહેતી હતી ને કે મા-બાપની સેવા એ જ ખરી તીર્થયાત્રા છે. મમ્મી, મારી એ યાત્રામાં તું જોડાઈશ ને!' ક્ષમાની મમ્મીની આંખો આંસુથી છલકાઈ ગઈ. તે કશું જવાબ આપે તે પહેલાં ક્ષમાની આંગળીઓ ફોન ઉપરના નંબર દબાવતી હતી.

ફોનની ઘંટડી વાગી, સામે છેડે બા હતાં. ક્ષમા બોલી, 'બા, હું ક્ષમા, તમારી ક્ષમા, આઠેક દિવસમાં તમને લેવા આવું છું. તમે તૈયાર રહેજો.' રાધાબહેનના ગળે ડૂમો ભરાયો તેઓ બોલ્યાં, 'બેટી ક્ષમા'... પણ ફોન મુકાઈ ગયો હતો.

રાધાબહેન અને ક્ષમા જ્યારે હ્યુસ્ટન ઍરપોર્ટ ઉપર ઊતર્યાં ત્યારે ક્ષમાએ જોયું. એના પપ્પા-મમ્મીની સાથે બંને મામા અને મામી પણ બાના સ્વાગત માટે ઊભાં છે. ક્ષમાની મમ્મી બાને ભેટી પડે છે. રાધાબહેન વ્હીલચૅરમાં બેઠેલાં હતાં. બંને દીકરાઓ બાની વ્હીલચૅરની બંને બાજુએ અપરાધભાવે ઊભા રહ્યા ને ધીમે સાદે બોલ્યા, 'બા, ચાલો અમારી સાથે...' બાએ પળવાર માટે દીકરાઓ અને તેમની પત્નીઓ સામે જોયું. એમની નજર પૌત્ર-પૌત્રીઓને શોધી રહી હતી, અંતે એમણે ક્ષમાની સામે જોયું. રાધાબાએ ધીમે રહીને ક્ષમાનો હાથ પકડી લીધો ને બધાંને સંભળાય એ રીતે તેમણે કહ્યું, 'હું તો હવે ક્ષમાની છું. દીકરી, ચાલો.' બંને ભાઈઓ ચૂપચાપ વ્હીલચૅરની પાછળ ચાલતા રહ્યા. ક્ષમાએ બાની વ્હીલચૅરને ગાડી તરફ ધકેલીને જાણે પોતાની તીર્થયાત્રાનો પ્રારંભ કર્યો.

માનાં બે ચરણ છે : એ ચરણ છે - એક 'સમતા' અને બીજું 'મમતા'. 'સમતા' અને 'મમતા'નો જુગપદનિર્વાહ મોટા મોટા જ્ઞાનીઓ પણ નથી કરી શક્યા - સિવાય મા. 'સમતા' અને 'મમતા'ને એકસાથે સાચવવી બહુ કાઠી; મોટા મોટા સિદ્ધ પુરુષોને પણ મુશ્કેલ પડે. એ આપણે ત્યાં મા કરી શકતી હોય છે. 'સમતા' પણ હોય એનામાં અને 'મમતા' પણ હોય. બધાં જ બાળકો માટે સમતા અને મમતા હોય, નહિતર જ્યાં મમતા હોય ત્યાં સમતા તૂટતી હોય, જ્યાં સમતા હોય ત્યાં મમતા થોડી માર ખાતી હોય. આ જગપદનિર્વાહ મા કરતી હોય છે. તો એનાં બે ચરણ છે, 'મમતા' અને 'સમતા'. એના બે હાથ છે, અભય આપવું અને વરદાન આપવું. એની બે આંખ છે : એક ક્ષમા અને બીજી કરુણા. સંસારને એ ક્ષમા અને કરુણાથી જોતી હોય, અને એનું હૃદય એ 'પ્રેમમંદિર' છે. આવી મા પોતાના જીવનમાં ત્રણ વસ્તુઓ વહાવતી હોય છે. પહેલાં રક્ત વહાવે, પછી દૂધ વહાવે અને પછી આંસુ વહાવતી હોય છે.જગત માટે તો માતાનાં ત્રણ સ્થાન. આખા પરિવારની મા બનીને એ બેસે. એટલા માટે આપણે ત્યાં કહેવાયું કે જમાડતી વખતે સ્ત્રી પુરુષને માતાની જેમ પીરસતી હોય છે. આખા ઘરની મા બને. એક દેહ-મા, બીજી ગેહ-મા અને ત્રીજી માતા છે નેહ-મા. જગદંબા બની આખા જગતને ભીંજવતી હોય છે.

- શ્રી મોરારિબાપુ

તપસ્વિની

સુકન્યા

જ્યોતિબહેન થાનકી

'અરેરે, એકાએક આ શુ થઈ ગયુ?'

'આવુ તે કઈ હોય?'

'આખી સેનામા બધાના પેટમા પીડ ઊપડી છે પ્રધાનજી પણ એમાથી બાકાત નથી '

'અરે, રાજાજીને પણ મૂત્રાવરોધ થયો છે અને અધોવાયુ રોકાઈ ગયો છે તેઓ પણ બેચેન છે '

'જુઓને આ ઘોડાઓનેય પેટમા દુ ખતુ લાગે છે, તેઓય હણહણી રહ્યા છે!'

પેટની પીડાથી સહુ બેચેન હતા અને એ સૈનિકો અદરોઅદર વાતો કરી રહ્યા હતા એ સૈન્ય હતુ રાજા શર્યાતિનુ તેઓ વૈવસ્વત મનુના પુત્ર હતા ન્યાયપ્રિય અને પ્રજાવત્સલ રાજા હતા તેમને સતાનમા ફક્ત એક પુત્રી જ હતી તેઓ પોતાના પરિવાર અને સૈન્ય સાથે વનવિહાર કરવા નીકળ્યા હતા હવે વિહાર પૂરો કરી રાજધાનીમા પાછા ફરી રહ્યા હતા ત્યા જ આવી પરિસ્થિતિ સર્જાણી બુદ્ધિમાન રાજા સમજી ગયા કે આ તો કોઈના કોપનુ પરિણામ લાગે છે પણ અહીં વનમા કોણ તેમના ઉપર કોપાયમાન થાય? પછી તેમને યાદ આવ્યુ કે આ તો ભૃગુપુત્ર ચ્યવનમુનિનો આશ્રમ પ્રદેશ છે અને તેમણે સાભળ્યુ હતુ કે મુનિ વરસોથી તપશ્ચર્યા કરી રહ્યા છે તો પછી શુ કોઈએ તેમનો અપરાધ કર્યો હશે? શુ થયુ હશે? તે જાણવા માટે તેમણે સેનાપતિને તપાસ કરવા કહ્યુ સેનાપતિએ દરેક સૈનિકને પૂછી જોયુ, પણ કોઈ આશ્રમ તરફ ગયુ જ નહોતુ આથી, તેઓ રાજાને જણાવવા આવ્યા ત્યારે રાજાની પાસે એમની અતિ લાડકી પુત્રી સુકન્યા પણ આવી પહોચી તેણે પણ રાજાની તપાસની વાત સાભળી હતી અને તે માટે તે કશુક કહેવા આવી હતી તેણે હાથ જોડીને કહ્યુ, 'પિતાજી, અપરાધ થયો છે કે નહીં તે તો હુ જાણતી નથી પણ મારાથી જરૂર કઈક થઈ તો ગયુ છે ' સુકન્યાની વાત સાભળીને ત્યા હાજર રહેલા સહુના જીવ અધ્ધર થઈ ગયા બધાના મુખ પર અદષ્ટ ચિતા ફરી વળી રાજાએ કહ્યુ, 'બોલ બેટા, શુ થઈ ગયુ?'

'પિતાજી, મારી સખીઓ સાથે ફળો વીણવા હુ દૂર દૂર સુધી નીકળી ગઈ ત્યા એક વૃક્ષની નીચે મે ઊધઈઓએ બનાવેલો મોટો રાફડો જોયો આખો રાફડો માટીના ઢેફા જેવો સખત હતો પણ તેમા ઉપર બે કાણા હતા અને તેમા હીરા જેવી સુદર વસ્તુ ચકચકતી હતી મે માન્યુ કે ત્યા સુદર પતગિયા છુપાયેલા હશે તે હીરા લેવા માટે મે તે કાણામા કાટા ભોક્યા પણ કાટા ભોકાતા જ તેમાથી લોહી નીકળ્યુ અને મને ખાતરી થઈ કે અદર બેઠેલા પતગિયાને આ વાગ્યુ છે, એટલે લોહી નીકળે છે પણ ત્યા તો રાફડામાથી અવાજ આવ્યો 'અરેરે, આવુ કોણે કર્યું?' અને હુ ત્યાથી દોડતી ભાગી આવી પિતાજી, મને ખબર નથી કે એ રાફડામા કોણ હતુ ને મે કોને કાટા ભોક્યા, પણ મારાથી આવુ થઈ ગયુ '

પુત્રીની વાત સાભળીને દીર્ઘ નિશ્વાસ સાથે રાજાએ કહ્યુ, 'બેટા, ભારે કરી તે એ રાફડામા બીજુ કોઈ નહીં પણ ચ્યવનમુનિ પોતે જ છે તેઓ એકાસને બેસીને, વરસોથી કઠોર તપ કરી રહ્યા છે તેમણે પ્રાણવાયુને રોકી લીધો છે,

ગુજરાત

ઈન્દ્રિય નિગ્રહ કરીને તેઓ એકાગ્રતાપૂર્વક ઈશ્વરધ્યાનમાં મગ્ન છે. તેમની આજુબાજુ ઊધઈના રાફડા જામી ગયા છે. આવા તપસ્વી ઋષિના તપમાં ખલેલ કરવી એ જ મોટામાં મોટો અપરાધ ગણાય, પણ તેં તો એમની આંખોમાં કાંટા ભોંક્યા, ભલે અજાણતા તેં કર્યું, પણ બેટા, તું કેવડો મોટો અપરાધ કરી બેઠી! એમને કેટલી બધી પીડા થતી હશે! ચાલો આપણે ત્યાં જઈએ.'

સુકન્યા પિતાને તે રાફડા પાસે લઈ આવી. રાજા શર્યાદિત અને પ્રધાને જોયું તો અંદર રહેલા માનવદેહની આજુબાજુ વેલાઓ વીંટળાઈ ગયા હતા. અને જાણે માટીનો એક ટીંબો હોય એવું લાગતું હતું. કોઈનેય કલ્પના ન આવે કે આ રાફડાની અંદર તપસ્વી ઋષિનો દેહ રહેલો છે! સુકન્યાએ કુતૂહલવશ જે કૃત્ય કર્યું હતું, તેમાં તેનો અપરાધ ન ગણાય. પણ ઋષિને કેટલી વેદના થતી હશે? એમ માનીને રાજા અને પ્રધાને પોતાના હાથેથી ઋષિના શરીરને વેલાઓ અને માટીથી મુક્ત કર્યું. પછી ઋષિને તેમાંથી બહાર કાઢી, સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરી, વિનિત ભાવે કહ્યું, 'મુનિવર ક્ષમા કરો. મારી પુત્રી અજાણતાં જ આપની આંખોને હીરા સમજીને તેણે તેમાં કાંટા ભોંકી દીધા. હે મુનિવર તેની વયને ધ્યાનમાં રાખીને આપ તેને ક્ષમા કરો. આપ જ્ઞાની છો, તપસ્વી છો. સત્ત્વગુણની સાક્ષાત્ મૂર્તિ સ્વરૂપ છો. ઉદારતાપૂર્વક ક્ષમા આપો. આપનો આ ઉગ્ર ક્રોધ પાછો ખેંચી અમારા અધોવાયુને મુક્ત કરો. અમે બધાં પેટની ભારે તકલીફથી પીડાઈ રહ્યાં છીએ.'

રાજાનાં આવાં સ્તુતિ વચનો સાંભળીને ચ્યવનઋષિ શાંત થયા અને બોલ્યા, 'રાજન્, હું ક્રોધ કરતો નથી. પણ તારી પુત્રીએ મને અસહ્ય પીડા પહોંચાડી છે. એની મેં તમને આ રીતે માત્ર જાણ જ કરી છે. મેં માત્ર અધોવાયુ ને મૂત્રને રોક્યાં છે. બીજો કોઈ શાપ આપ્યો નથી. શાપ આપીને હું મારી દીર્ઘ તપશ્ચર્યાને નષ્ટ કરવા માગતો નથી.'

'મુનિવર, આપના એ ઔદાર્યથી અમે શાપની આપત્તિમાંથી મુક્ત રહી શક્યા છીએ. પણ હવે આ શરીરની પીડામાંથી મુક્ત કરો.'

'રાજન્, હવે તો હું જ આપત્તિગ્રસ્ત બની ગયો છું. આ શરીરની પીડાને લઈને અવિરત ભગવદ્ ચિંતનમાં પરોવાયેલું મારું મન હવે વેદના પ્રત્યે જઈ રહ્યું છે. મારી દૃષ્ટિ ચાલી ગઈ છે. અને આંધળાનું તે કંઈ જીવન કહેવાય? હવે હું મારી દિનચર્યા કેવી રીતે કરી શકીશ? હોમહવન-યજ્ઞયાગ બધું કેવી રીતે થશે? પ્રભુનું ધ્યાન-ચિંતન પણ હવે સારી રીતે નહીં કરી શકું.'

'મહાત્મા, આપને કોઈ અગવડ પડવા નહીં દઉં. આપને માટે હું અહીં સેવકો નિયુક્ત કરી દઈશ. બધી જ વ્યવસ્થા એવી ગોઠવી દઈશ કે આપની દિનચર્યા બરાબર જળવાઈ રહે.' રાજાએ નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું.

'હે રાજા, ભય, લોભ અને આદેશથી કંઈ સેવા થઈ શકતી નથી. પગારદાર સેવકો તો સેવકો જ રહે છે. તેઓ તારા હુકમથી અહીં વનમાં રહેશે, પણ એમનું મન તો નગરમાં જ ભટકતું હશે. આદેશથી થતું કામ લાંબા સમય સુધી એકધારી રીતે ચાલી શકતું નથી. પછી એ વેઠ બની જાય છે. એમાં દિલનો ભાવ હોતો નથી. મને આંધળાને તો હવે દિલ દઈને મારી સેવા કરે એવું પોતાનું જ માણસ જોઈએ. જો તું ખરેખર મારી ક્ષમા માગવા આવ્યો હોય અને મદદરૂપ થવા ઈચ્છતો હોય તો તારી આ કન્યા જેણે મને અંધાપો આપ્યો છે, એ જ તું મને આપી દે એથી હું સંતુષ્ટ થઈશ. તે મારી સેવા કરશે ને હું નિર્વિઘ્ને તપ કરી શકીશ.

હે રાજન્, તું સ્વસ્થ ચિત્તે વિચાર કરી જો. મારી માગણી અઘટિત નથી. હું ઉચ્ચ કુળનો

તપસ્વી બ્રાહ્મણ છું આ સંબંધથી તને કોઈ કલંક લાગે તેવું નથી '

મુનિની વાત સાંભળીને રાજા તો નહીં, પણ સાથે આવેલા પ્રધાનો અને સેનાપતિઓ બધા આઘાતથી મૂઢ થઈ ગયા વાતાવરણમાં સન્નાટો છવાઈ ગયા થોડી ક્ષણો ભારેખમ રીતે પસાર થઈ બધાના મનમાં વિચારો ચાલતા હતા કે ક્યાં કુસુમકળી જેવી ઊછળતીકૂદતી, નર્તન કરતી આ સ્વરૂપવાન રાજકુમારી અને ક્યાં આ જર્જરિત દેહવાળા, હાડચામના પૂતળા જેવા આ મુનિ! કોઈ રીતે આ મેળ બેસતો ન હતો આથી, બધા એમ જ ઇચ્છતા હતા કે રાજા 'ના' પાડી દે તો સારું અને રાજા શર્યાતિ પણ વિચારી રહ્યા હતા કે, 'સુકન્યા તો મારું એકનું એક સંતાન છે એને તો હું કોઈ વિશાળ રાજ્યના રાજકુમાર સાથે પરણાવીશ આ જંગલમાં તે એકલી આ વૃદ્ધ ઋષિ સાથે કેવી રીતે રહી શકશે? ભલે ઋષિને જે શાપ આપવો હોય તે મને આપે તે હું સ્વીકારી લઈશ પણ સુકન્યાને તો નહીં જ આપું ' આમ વિચારીને તેમણે પ્રધાનની સલાહ લેવા પૂછ્યું 'શું કરવું ઘટે?' 'મહારાજ, હાથે કરીને દીવો લઈને કૂવામાં ન પડાય રાજકુમારીને આવા વૃદ્ધ મુનિ સાથે ન પરણાવાય ' હવે હાથ જોડીને રાજા ઋષિને કહેવા જતા હતા, ત્યાં તો સુકન્યા રાજાની સન્મુખ જઈને બોલી, 'પિતાજી, આપ મારી ચિંતા ન કરો મારાથી અજાણતા અપરાધ થઈ ગયો છે અને તેથી ઋષિએ દૃષ્ટિ ગુમાવી છે, તો હવે મારે એમની દૃષ્ટિ બનવું જ રહ્યું હું ઋષિની પત્ની બનીને એમની જીવનપર્યંત સેવા કરીશ ' સુકન્યાના આ શબ્દોથી ત્યાં ઊભેલા સહુ અવાક્ બની ગયા સ્તબ્ધ થઈ ગયા ત્યાં ફરી સુકન્યાએ રાજાને કહ્યું, 'પિતાજી, આપ આનંદપૂર્વક ઋષિને મારું દાન કરી દો '

'અરે બેટા, આ તું શું કહી રહી છો, તેનું તને ભાન છે? આવેશમાં આવીને કે દયાભાવથી પ્રેરાઈને કરેલો નિર્ણય લાંબુ ટકતો નથી અને પછી જિંદગી આખી પસ્તાવું પડે છે આ કંઈ રમત નથી કે બેચાર દિવસનો વનવિહાર નથી તારા સમગ્ર જીવનનો પ્રશ્ન છે જંગલના કષ્ટોનો તને ખ્યાલ નથી અહીં કંઈ દાસ દાસીઓ નથી તારી માતા નથી કે તારું ધ્યાન રાખશે મુનિ તો ધ્યાનમાં મગ્ન રહેશે તું સમગ્ર જવાબદારી કેવી રીતે ઉઠાવી શકીશ? ના બેટા, તારા આવા ઉતાવળિયા નિર્ણય સાથે હું સંમત નથી ભલે તે ભૂલ કરી છે તો એનું હું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ પણ તેમના હાથમાં તને સોંપીને હું જઈ શકું નહીં '

'હા રાજકુમારી, મહારાજ સાચું કહે છે પછી તમને રાજમહેલ યાદ આવશે અહીંના કષ્ટો તમે સહી નહીં શકો પાછા પણ નહીં આવી શકો તમે દુ:ખી દુ:ખી થઈ જશો આ અંધ મુનિની સેવા કરવાનું તમારું કામ નહીં એ તો કોઈ તાપસી બ્રાહ્મણી કરી શકે માટે ઉતાવળિયું પગલું ભરો નહીં', શાણા પ્રધાને રાજકુમારીને સમજાવતા કહ્યું

'ના પ્રધાનજી, મારો નિર્ણય જરાય ઉતાવળિયો કે આવેશભર્યો નથી, પણ વિચારપૂર્વકનો છે જો અહીં નહીં રહું તો હું જીવનભર દુ:ખી રહીશ મારી જાતને કોસતી રહીશ રાજમહેલના અપાર સુખ સગવડોની વચ્ચે મને આ અંધઋષિનું મુખ દેખાયા જ કરશે એમની પીડા મને પીડિત કરતી રહેશે એના કરતાં ઋષિની સાથે ભલે શારીરિક અગવડો હશે, પણ આંતરિક રીતે હું સદાય પ્રસન્ન રહીશ ' પછી તેણે રાજાને ફરીથી કહ્યું, 'પિતાજી, તમે ખાતરી રાખજો કે તમારી પુત્રી તમને ગૌરવ અપાવશે હું મન, વચન અને કર્મથી ઋષિની એવી સેવા કરીશ કે તેઓ પણ સંતુષ્ટ બનશે અને તેમને દૃષ્ટિ ગુમાવ્યાનો અફસોસ નહીં રહે માટે જરાપણ ચિંતા કર્યા વગર તમે ઋષિને મારું કન્યાદાન કરી દો '

સુકન્યાની આવી નિશ્ચયાત્મક વાણી સાંભળીને હવે કોઈ કંઈ બોલી શક્યું નહીં. બધાએ માન્યું કે એક અપરાધે રાજકુમારીમાં કેટકેટલું ઊંડું શાણપણ જગાડી દીધું હતું! પછી રાજાએ ગળગળા અવાજે કહ્યું, 'મુનિવર, સુકન્યા સ્વયં આપની સેવા કરવા તૈયાર છે. તો હવે આપ એનો સ્વીકાર કરો.' રાજાની વાત સાંભળીને ચ્યવનમુનિ પ્રસન્ન થયા. હવે તેમણે યોગબળથી રોકેલા અધોવાયુને મુક્ત કરતાં બધાંની પીડા દૂર થઈ ને સહુએ રાહત અનુભવી.

'સુકન્યાનું કન્યાદાન કરીને રાજાએ કહ્યું, મુનિવર અત્યારે અહીં અમારી પાસે જે કંઈ ધન, અને આભૂષણો છે તે સુકન્યાને આપું છું. પણ પછી બધું મોકલાવી આપીશ. આપ બંનેને કંઈ જ અગવડ નહીં પડે તેવી વ્યવસ્થા ગોઠવી આપીશ.'

'અરે રાજન્, મારે તારા કોઈ ધન-સંપત્તિ કે દાસ-દાસીની જરૂર નથી. મારે તો તારી આ કન્યાની જરૂર હતી. તેં એ કન્યા મને આપી છે. હું તો રહ્યો તપસ્વી. મારે હવે બીજું કંઈ જ જોઈતું નથી. આ બધું પાછું લઈ જા અને બીજું કશું ક્યારેય મોકલાવીશ નહીં.'

વિદાય વખતે સુકન્યાએ પોતે પહેરેલાં અલંકારો ઉતારીને પોતાની સખીઓને આપી દીધાં. પોતાનાં કીમતી વસ્ત્રો પણ આપી દીધાં ને પોતે વલ્કલ પહેરી લીધું. એની સખીએ તેનો આવો તાપસી વેશ જોઈને રડી પડી અને કહ્યું, 'કેવી હોંશથી વનવિહાર કરવા આવ્યાં હતાં. અને હવે કેવાં કલ્પાંત સાથે પાછાં, વહાલી સુકન્યાને અહીં એકલી મૂકીને જઈ રહ્યાં છીએ ત્યારે હૈયું ચિરાઈ જાય છે.' કલ્પાંત કરતી સહેલીઓને આશ્વાસન આપતાં સુકન્યાએ કહ્યું, 'જે થવાનું હતું કે થયું. હવે આ જીવન મેં આનંદપૂર્વક સ્વીકારી લીધું છે. હા, તમારો સાથ-સંગાથ નહીં હોય તો થોડા દિવસ મને એકલું-અટૂલું જરૂર લાગશે. પણ મારા પતિની સેવામાં મારું જીવન ગોઠવી લઈશ. માતાઓને પ્રણામ કહેજો ને કહેજો કે મારી ચિંતા ન કરે.'

રાજા શર્યાતિનો જીવ પોતાની પ્રાણપ્રિય પુત્રીને આ રીતે છોડી જતાં ચાલતો ન હતો. પણ હવે તેઓ લાચાર હતા. તેમણે આંસુભરી આંખે પુત્રીને વહાલથી થપથપાવીને કહ્યું, 'બેટા, સુખી થજે અને મુનિની સેવામાં રત રહેજે.' પછી આગળ તેઓ કશું જ બોલી શક્યા નહીં. તેમનો કંઠ રૂંધાઈ ગયો. ત્યાં ઊભેલા બધાંની આંખો આંસુથી છલકાતી હતી. પ્રધાનને લાગ્યું કે જો હવે વધારે વખત અહીં ઊભા રહેશું તો રાજા મૂર્છિત બની જશે. એટલે તેમણે રથ મંગાવ્યો અને સેનાને આગળ વધવા હુકમ કર્યો. ફરી એક વાર પુત્રીના મસ્તકે હાથ મૂકીને રાજા ભારે હૈયે રથ પર ચઢી ગયા. રથ દેખાયો ત્યાં સુધી સુકન્યા અનિમિષપણે તે દિશામાં જોતી રહી અને પછી તેણે પોતાની આંખમાંથી નીકળેલાં આંસુઓના બે બુંદને જોરથી લૂછી નાંખ્યા કે જાણે એમાં પોતાના સમગ્ર ભૂતકાળને ભૂંસી નાંખતી ન હોય! અને હવે તેના પગલાં પોતાના નવા ઘર પ્રત્યે વળ્યાં!

જ્યારે ચ્યવનમુનિએ જાણ્યું કે સુકન્યાએ પોતાના બધાં જ વસ્ત્રાભૂષણો ઉતારીને વલ્કલ ધારણ કરી દીધાં છે, ત્યારે તેઓ અત્યંત પ્રસન્ન થયા. એમના ચરણોમાં પ્રણિપાત કરી રહેલી સુકન્યાને આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું, 'તારું કલ્યાણ હો' અને તે જ ક્ષણથી સુકન્યાનું નવું જીવન શરૂ થયું. આ જીવનની તેણે ક્યારેય કલ્પના કરી ન હતી, એ હવે તેણે જીવવાનું હતું. એ જીવન હતું તપનું, ત્યાગનું, વ્રતનું, સંયમનું, કઠોરતાનું ને સેવા અને સાધનાનું. પણ સુકન્યાએ એ જીવન સહર્ષ અપનાવી લીધું. તેના પતિ તેના સ્વરૂપને કે તેના ભાવોને જોઈ શકતા નહોતા. પણ તેના હાથોથી થતી સેવાને જરૂર અનુભવતા હતા અને

એથી તેઓ પ્રસન્ન રહેતા હતા સુકન્યાએ પતિને કેન્દ્રમા રાખીને પોતાની સઘળી દિનચર્યા ગોઠવી લીધી પ્રાત કાલે નદીતીરે જઈને સ્નાન કરી પતિને માટે જળ ભરી આવવુ, પછી તેમને સ્નાન કરાવવાથી માડીને, ફળ-ફૂલ-સમિધ-કુશ-કદમૂળ લાવવા, અગ્નિ પ્રજ્વલિત રાખવો, હવિષ્યન્ન બનાવવુ મુનિને જમાડવા, આશ્રમની સાફસૂફી કરવી, પતિની પ્રત્યેક જરૂરિયાતોની કાળજી રાખવી આ બધામા તેણે પોતાની જાતને વ્યસ્ત કરી દીધી રાત્રે પતિની પાસે તે જ્ઞાન પણ મેળવતી અને એ રીતે તેની આતરસાધના પણ ચાલતી રહી આમ, હવે તેના દિવસો પસાર થતા રહ્યા તે ભૂલી જ ગઈ કે તે રાજકુમારી હતી તપસ્વિનીના જીવનમા એવી તદ્રૂપ બની ગઈ કે તેને એવુ લાગતુ હતુ કે જાણે તે સદાકાળ તપસ્વિની જ હતી પરતુ સતત કામને લઈને તેનુ શરીર કૃશ થઈ ગયુ હતુ એના કોમળ હાથમા છાલા પડી ગયા હતા તેના સુદર કેશ જટા જેવા બની ગયા હતા આમ, હવે તેનુ રાજકન્યા રૂપ ભલે રહ્યુ ન હતુ પણ કૃશ કાયા અને તાપસ વેશમા તેનુ આતરિક રૂપ ખીલી ઊઠ્યુ હતુ તપ, સયમ ને સ્વાર્પણને લઈને તેના ચહેરા ઉપર પ્રસન્નતાભરી શાતિ છવાઈ રહી હતી અને તેનો સુદર ચહેરો વધારે તેજસ્વી બની ગયો હતો એની સેવા-સાધનાથી મુનિ પણ સંતુષ્ટ હતા આ રીતે મહિનાઓ પસાર થવા લાગ્યા

એક દિવસ વહેલી સવારે તે નદીએ સ્નાન કરવા અને જળ ભરવા નિત્યક્રમ પ્રમાણે ગઈ હતી તે પાછી આવતી હતી ત્યારે તેણે બે સ્વરૂપવાન યુવાનોને તેના તરફ આવતા જોયા 'કોણ હશે આ યુવાનો?' મનોમન તે વિચારી રહી ત્યા તો તે યુવાનો તેની પાસે આવી પહોચ્યા અને તેમાના એકે તેને પૂછ્યુ, 'હે સુદરી, તુ કોણ છે? આવા વનમા તુ એકલી કેમ છે? કહે તુ કોની પુત્રી છે? અને કયો ભાગ્યશાળી પુરુષ તારો પતિ છે?' ભીના વલ્કલમાથી ટપકતા જલબિંદુઓની જેમ તાપસ વેશમા પણ સુકન્યાનુ રૂપલાવણ્ય નીતરી રહ્યુ હતુ એના જટા જેવા કેશમાથી ટપકતા જલબિંદુઓ તેની પવિત્રતાને વધુ પવિત્ર બનાવી રહ્યા હતા એના ચહેરા ઉપરની નરી નિર્દોષતા અને વધુ સૌંદર્ય બક્ષી રહી હતી બને યુવાનો આ તાપસીને એકીટશે જોઈ જ રહ્યા ફરી એમાના એકે કહ્યુ, 'સાચ્ચે જ તારુ રૂપ-સૌંદર્ય અનુપમ છે જાણે સૌંદર્યની દેવી હોય એવુ લાગે છે કહે, તુ કોણ છે? વનમા આમ ઉઘાડા પગે જળ ભરીને તુ ક્યા જઈ રહી છો?'

'સાચ્ચે જ તુ તો સ્વર્ગલોક માટે સર્જાયેલી છો આવા મર્ત્યલોકના કામ તને શોભતા નથી તુ કોણ છો? તારો સાચો પરિચય આપ '

બને યુવાનો તેને પૂછતા રહ્યા એટલે સુકન્યાએ નમ્રભાવે તેમને કહ્યુ, 'હુ મહાત્મા ચ્યવનઋષિની પત્ની છુ એમના માટે જળ ભરીને લઈ જાઉ છુ તેઓ વૃદ્ધ અને અધ છે એટલે મારી સાથે આવી શકતા નથી આપ અમારા આશ્રમમા આવી અમારુ આતિથ્ય સ્વીકારો '

આ સાભળીને ફરી એક યુવાને કહ્યુ, 'અરેરે, તારા જેવી સ્વરૂપવાન સ્રીનો પતિ વૃદ્ધ અને અધ? તારુ આ અનુપમ સૌંદર્ય અને યૌવન વેડફાઈ રહ્યુ છે તારા પિતાએ આવા વૃદ્ધ ને અધ સાથે કેમ તારા લગ્ન કર્યાં?' ત્યા તો બીજાએ કહ્યુ, 'અરે, તારા જેવી સૌંદર્યવાન સ્રી અમે સ્વર્ગલોકમા પણ જોઈ નથી તુ અમારી સાથે દેવલોકમા ચાલ અમે તને સ્વર્ગનો વૈભવ આપીશુ અમારામાથી એકને પસદ કરી લે અમે છીએ દેવતાઓના વૈદ્ય અશ્વિનીકુમારો અમે તારા ઉપર મુગ્ધ થયા છીએ તુ અમારી સાથે ચાલ '

સુકન્યા તો સ્તબ્ધ બની ગઈ. તેની સામે અશ્વિનીકુમારો ઊભા હતા. એટલે તેણે જલપાત્ર નીચે મૂકી, હાથ જોડી, મસ્તક નમાવી ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં કહ્યું, 'આપ તો દેવતાઓ છો. સમગ્ર જગતનું પાલનપોષણ કરનાર સૂર્યદેવતાના પુત્રો છો. આપને નમસ્કાર કરું છું. હું પતિવ્રતા નારી છું. પતિની સેવા કરવી એ જ મારું જીવન છે. મારા પિતાએ મારી ઇચ્છાને લઈને ચ્યવનમુનિ સાથે મારાં લગ્ન કર્યાં છે. તેઓ મારા આરાધ્ય દેવ છે, મારું સર્વસ્વ છે. કૃપા કરીને એમના વિરુદ્ધ કશું જ બોલશો નહીં. પતિવ્રતા સ્ત્રીને માટે એના પતિની નિંદા કરવી કે સાંભળવી અસહ્ય બની જાય છે. હવે એક પણ શબ્દ એમના વિરુદ્ધ બોલશો નહીં અને તમે કૃપા કરીને અહીંથી ચાલ્યા જાઓ.'

સુકન્યાના અંતરમાંથી નીકળેલી આ વાણીએ અશ્વિનીકુમારોને હતપ્રભ કરી દીધા. ભલે એ વાણી વિનમ્રતાથી ઉચ્ચારાયેલી હતી, પણ એના શબ્દે શબ્દે સતીનું સતીત્વ અને અતૂટ પતિભક્તિ પ્રગટતી હતી. અશ્વિનીકુમારોને લાગ્યું કે હવે જો કંઈ પણ વધારે બોલશું તો સતીનું તેજ આપણને બાળી મૂકશે. એટલે તેમણે હાથ જોડીને કહ્યું, 'દેવી, તમારી પતિભક્તિને ધન્ય છે. તમારા જેવી સતી સાધ્વીની તપશ્ચર્યાથી અમે પ્રસન્ન થયા છીએ. અમે ઋષિ ચ્યવનના દર્શને આવવા ઇચ્છીએ છીએ.'

'આપ અહીં ઊભા રહો, હું મારા પતિની આજ્ઞા લઈને આપને આશ્રમમાં તેડી જાઉં.' સુકન્યા જલપાત્ર લઈને ઝડપથી આશ્રમમાં ચાલી ગઈ. પતિને સઘળી હકીકત જણાવી કહ્યું, 'સ્વામી, દેવતાઓનાં કાર્યો મને સમજાતાં નથી. તેઓ કપટ કરીને પોતાનું કાર્ય કરાવી લેતા હોય છે. એમની જાળમાં ફસાવાય નહીં. આપ કહો તો જ બોલાવી લાવું.'

'તું ચિંતા ન કર. એમને બોલાવી લાવ. ગમે તેવી કપટભરી દૃષ્ટિ સત્યદૃષ્ટિ આગળ ખુલ્લી પડી જાય છે. કોઈ પણ છળકપટ સત્યની હાજરી સહી શકતું નથી. તેઓ તારું કંઈ જ ખરાબ કરી શકશે નહીં. આપણી શુભ અને કલ્યાણ દૃષ્ટિ છે. માટે કંઈ અમંગલ નહીં થાય. કોઈ પણ જાતની આશંકા વગર તું એમનો આતિથ્ય સત્કાર કર.'

પતિની આજ્ઞા પ્રમાણે સુકન્યા અશ્વિનીકુમારોને આશ્રમમાં તેડી લાવી. મુનિએ યોગ્ય સત્કાર કર્યો. મુનિના તપોમય જીવનથી અને સુકન્યાની સેવા-સાધનાથી પ્રસન્ન થયેલા અશ્વિનીકુમારોએ ચ્યવનમુનિને કહ્યું, 'મુનિવર અમે આપના પર પ્રસન્ન છીએ. આપની જે ઇચ્છા હોય તે માગી લો.'

'આપનું કલ્યાણ હો.' મુનિએ કહ્યું. આપ તો દેવતાઓના વૈદ્યરાજ છો, આપની પાસે અમૂલ્ય ઔષધિઓ છે. જો આપ ખરેખર અમારા પર પ્રસન્ન થયા હોય તો આ સુકન્યાને ખાતર મને દૃષ્ટિ અને રૂપ-યૌવન આપો. તેની સેવા-સાધનાથી હું પ્રસન્ન છું.'

'એવમસ્તુ', 'એમ જ થાઓ' કહીને અશ્વિનીકુમારોએ પોતાની પાસે રહેલી કોઈ ઔષધિઓ કાઢી અને તે ચ્યવનમુનિને ખવડાવી. પછી કહ્યું, તમારે અમારી સાથે નદીકિનારે આવવું પડશે અને નદીના જળમાં ડૂબકી મારવી પડશે.'

'પણ તેઓ કદી નદીમાં સ્નાન કરવા ગયા નથી. કેવી રીતે જળમાં ડૂબકી મારી શકશે?' સુકન્યાએ ચિંતા વ્યક્ત કરી. 'દેવી, હવે તમારા પતિ અમારા હાથમાં સલામત છે, તમે ચિંતા ન કરો. અમે એમનો કાયાકલ્પ કરી રહ્યા છીએ.'

બધાં નદીકિનારે આવી પહોંચ્યાં. અશ્વિનીકુમારોએ હાથ પકડીને વૃદ્ધ ને અંધ ચ્યવનને જળમાં ડુબાડ્યા. કેટલીય વાર થઈ

ગઈ કોઈ દેખાયુ નહી એટલે કિનારે ઊભેલી સુકન્યા ચિંતિત બની ગઈ અને તે પતિના ક્ષેમકુશળ માટે પ્રભુને પ્રાર્થના કરવા લાગી પ્રાર્થના પૂરી કરી આખો ખોલી તો નદીના કિનારેથી બને સ્થાને ત્રણ અશ્વિનીકુમારો આવી રહ્યા હતા ત્રણેયના રૂપ-રગ-આકાર બધુ જ સરખુ હતુ સુકન્યા પાસે આવીને તેમાના એકે કહ્યુ, 'દેવી, અમારા ત્રણમાથી તમારા પતિને ઓળખી લો તમે જેમને પસદ કરો તે પછી ગમે તે હોય તેમની સાથે જ તમારે રહેવુ પડશે '

સુકન્યા આશ્ચર્યથી ત્રણેયને જોઈ જ રહી જર્જરિત વૃદ્ધ દેહ, શ્વેત જટામડળ અને દૃષ્ટિહીન ચ્યવન ક્યા ગયા? હવે તો તદ્દન અશ્વિનીકુમાર જ બની ગયા હતા હવે એમાથી તેમને ઓળખવા કેવી રીતે? વળી, દેવતાઓની આ બીજી છલનાભરી રમત! શુ કરવુ તેની તે મૂઝવણમા પડી ગઈ ત્યા તો તેના પતિએ કહેલા શબ્દો યાદ આવ્યા 'સત્યની દૃષ્ટિ આગળ કપટ ખુલ્લુ પડી જાય છે ' એટલે તેને થયુ કે તે ચોક્કસ તેના પતિને ઓળખી જ લેશે, પણ ફરી તેના મનમાથી ઝડપથી વિચારો પસાર થવા લાગ્યા કે તેણે શા માટે આ પરીક્ષા આપવી જોઈએ? મન, વચન, કર્મથી તે ચ્યવનની ભાર્યા છે તેમા હવે પસદગીનો તો કોઈ પ્રશ્ન જ ઊભો નથી થતો તો પછી અશ્વિનીકુમારોની આ રમતમા તેણે શા માટ ભાગ લેવો જોઈએ? આમ, વિચારીને તેણે બે હાથ જોડી અશ્વિનીકુમારોની સ્તુતિ કરતા કહ્યુ, 'હે દેવતાઓ, આપ તો જાણો જ છો કે હુ ઋષિ ચ્યવનની પત્ની છુ અને સદાકાળ એમની જ પત્ની રહીશ તો પછી હવે આ પસદગીના જુગારમા હુ શા માટે પડુ? જો મે સાચા મનથી પતિની સેવા કરી હોય, તો હે દેવતાયુગ્મ તમે મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ હુ આ દેવયુગલની શરણમા છુ અને ખરા હૃદયથી પ્રાર્થું છુ કે આપ જ મને નવયૌવન સપન્ન મારા પતિ આપો '

સુકન્યાની પતિભક્તિ અન બુદ્ધિચાતુર્ય જોઈને અશ્વિનીકુમારો વધુ પ્રસન્ન થયા અન ચ્યવનમુનિનો હાથ પકડીને કહ્યુ, 'દેવી, લો આ તમારા પતિ તમારા જેવી સતી સાધ્વી આગળ અમે ક્યા સુધી એમના પતિને છુપાવી શકીએ? આપ બનેનુ દામ્પત્યજીવન મગલમય હો ' એવા આશીર્વાદ આપી અશ્વિનીકુમારો જઈ રહ્યા હતા ત્યારે ચ્યવનમુનિએ કહ્યુ 'આપ બનેએ મને નવયૌવન અને દૃષ્ટિ આપ્યા છે, તો હુ પણ આપ બનેને માટે કશુક કરવા ઇચ્છુ છુ દેવતાઓ આપને યજ્ઞમા સોમભાગ આપતા નથી, તે હુ આપને અપાવીશ ' મુનિના વચનોથી વધુ પ્રસન્ન થઈ અશ્વિનીકુમારો ગયા તેઓ વૈદ્યનુ કામ કરતા હોવાથી દેવતાઓ તેમને ઊતરતા ગણતા હતા અને તેથી યજ્ઞમા સોમભાગ લેવા દેતા નહોતા એ માટેના સુયોગ્ય અવસરની હવે ચ્યવનમુનિ પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા

હવે સુકન્યાનુ પતિ સાથેનુ મધુર જીવન શરૂ થયુ હતુ અલબત્ત, આ જીવન પણ તપ, ત્યાગ અને સેવા-સાધનામય હતુ પણ હવે યુવાન અને દૃષ્ટિવાન પતિનુ સતત સાહચર્ય હતુ એટલે એના દિવસો આનદથી ભર્યા ભર્યા બની ગયા હતા

ઘણા દિવસ પછી રાજા શર્યાતિ પુત્રીની ખબર કાઢવા આશ્રમમા આવ્યા રથમાથી જ દૃષ્ટિ પડતા જોયુ તો તેમની પુત્રી એક સુદર યુવાન સાથે હસી હસીને વાત કરી રહી હતી અને યુવાન પણ ખૂબ આત્મીયતાથી એની વાત સાભળી રહ્યો હતો આ દશ્ય જોઈને રાજાનો ક્રોધ ભભૂકી ઊઠ્યો મનોમન વિચારવા લાગ્યા કે, 'વૃદ્ધ, અધ મુનિને સુદર કન્યા પરણાવી દીધી, એનુ આ પરિણામ છે ' બિચારા આધળા મુનિ તો ક્યાય તપસ્યા કરતા હશે અને આ બને પ્રેમાલાપ કરી રહ્યા છે! હમણા એની ખબર લઈ નાખુ' આમ, વિચારતા રથમાથી ઊતર્યા ને

નાટ્યકાર સ્વ. દ્વિજેન્દ્રલાલ રૉયના પુત્ર શ્રી દિલીપકુમાર રૉય આવ્યા. તેમણે હિંદુસ્તાનના એક સુપ્રસિદ્ધ ગાનાર તરીકે ખ્યાતિ મેળવી છે. સવારે તેઓ આવી ગયા હતા, અને તેમણે સાંજે આવીને ગાઈ સંભળાવવાનું વચન આપ્યું હતું. રાત્રે આઠેક વાગ્યા હશે, શ્રી દિલીપકુમાર સિતાર સાથે આવ્યા. ઓરડામાં ઠીક શ્રોતાઓ ભેગા થયા હતા. ગાંધીજીના પલંગના સામેના એક સોફા ઉપર બેસીને શ્રી દિલીપકુમારે ગાવું શરૂ કર્યું:

દીનદયાળ ગોપાળ હરિ વૃંદાવન મોય બુલા તો સહી
રો લૂ ચરણ પખાર પલક દુક પ્રેમપ્રસાદ ચખા તો સહી
તોય છોડકે કૌનકી આશ કરૂં, તેરે નગરમેં નિત્ય નિવાસ કરૂં,
દિનરાત યહી અરદાસ કરૂં, મોય બંસીકે ઘોર સુના તો સહી.
બ્રજ દેશમેં તૂ બિદેશમેં હૂં, એક જોગી બિજોગીકે ભેષમેં હૂં,
ઉપદેશમેં હૂં, ક્લેશમેં હૂં, મોય ઝાંકિ[1] બિશાલ કરા તો સહી.
વિરહાવશ નયન ચુસાય રહે, રો રોકે સમુદ્ર બહાય રહે,
દિન આય રહે, અકુલાય રહે, અય નાથ મોર પ્રાણ બચા તો સહી.
મૈં તો બનફૂલ ખાયકે બૈઠ રહૂં, તોસે ભૂખ પિયાસ કછુ ન કહૂં,
તોર પ્રેમકે જલમેં સદાય બહૂં, મેરે દુ:ખકો આન[2] મિટા તો સહી.
બ્રજ કી બુહારિ[3] મૈં દિયા હી કરૂં, તેરી સેવા ઓ પૂજા કિયા હી કરૂં,
તેરે ધો ધો કે ચરણ પિયા હી કરૂં, મેરી નાવકો પાર લગા તો સહી.

એ ભજનનો ભાવ, ગાનારના સૂરની કોમળ મોહકતા, અને શ્રોતાઓની એ ભજનને અનુકૂળ વૃત્તિને લીધે આખું વાતાવરણ જાણે ઘડીક વાર ઉપરથી પ્રેમભીની વિનંતીથી ભરાઈ રહ્યું. એ જાદુઈ જગ્યામાં સૌ જાણે બેઠા બેઠા ગાતા હતા:

મૈં તો બનફૂલ ખાયકે બૈઠ રહૂં,
તોસે ભૂખ પિયાસ કછુ ન કહૂં,
તોર પ્રેમકે જલમેં સદા મૈં બહૂં,
મેરે દુ:ખકો આન મિટા તો સહી.
... મેરી નાવકો પાર લગા તો સહી.

પણ એની અસરથી હૈયાના તાર ઝણઝણી રહ્યા હતા ત્યાં તો એ જ ભાવનું મીરાંબાઈનું સુપ્રસિદ્ધ ભજન એ ભાઈએ ગાવા માંડ્યું:

નોકર રાખોજી —
ચાકર રાખો, બાગ બનાવીશું,
નિતનિત દર્શન કરશું
શામળિયા ગિરધારી લાલ —
તમે નોકર.
રાઠોડાં ઘરાં દીકરીને ગિરધર ઘરની નાર,
તેરે ભજનકે કારણે મેં છોડ દિયો સંસાર —
તમે નોકર.
કહે રે મીરાંબાઈ ગિરધરના ગુણ, ગોરખને ગંભીર
એક ગોવાલણને દર્શન દીધાં, જબ જમનામાં નીર
તમે નોકર.

સૌ જાણે જળજમનાનાં નીરમાં તણાઈ રહ્યાં હોય એટલી અસર ઉત્પન્ન થઈ રહી. થોડી વાર ખૂબ શાંતિ રહી. પછી શ્રી દિલીપકુમારે વાત છેડી અને જે ચર્ચા ઉત્પન્ન કરી તેનું અક્ષરશ: વર્ણન તેમણે જ આપ્યું છે.

"મહાત્માજી, શાળા અને વિદ્યાલયોમાં સંગીતની ભારે અવગણના થઈ છે." બાપુ કહે:

"હા, મારી તો એ ફરિયાદ જ છે."

"સાચે જ. હું તો અત્યાર સુધી માનતો હતો કે તમે સંગીત જેવી સૌ લલિત કલાની વિરુદ્ધ હશો. પણ આજે તમારો અભિપ્રાય સાંભળી હું રાજી થયો."

---

૧. ભારતીય સંગીતના પુરસ્કર્તા અને શ્રી અરવિંદ આશ્રમના અંતેવાસી દિલીપકુમાર રૉય અને ગાંધીજી વચ્ચેની આ મુલાકાત સાસૂન ઇસ્પિતાલમાં થઈ હતી. અંગ્રેજી પુસ્તકમાં बॉम्बे क्रॉनिकल, ૫-૨-૧૯૨૪ના અંકમાંથી આ હેવાલ લીધો છે. અહીં આપેલી મહાદેવભાઈનો હેવાલ नवजीवन, ૧૦-૨-૧૯૨૪ના અંકમાંથી આપ્યો છે. एमंग ध ग्रेट માંનો વિસ્તૃત હેવાલ વાચક શ્રી નગીનદાસ પારેખે ભાષાંતર કરેલા तीर्थसलिल નામના પુસ્તકમાંથી જોઈ શકશે.

"સગીતની વિરુદ્ધ હુ?" એમ એકાએક ગાધીજી બોલી ઊઠ્યા — જાણે પોતાને ભયકર અન્યાય થતો હોયને

"હા, હા પણ મને ક્યા અજાણ્યુ છે કે મારે વિશે લોકો અનેક ગપાટા હાકે છે જે એટલા બધા વધી પડ્યા છે કે તેને ફેલાતા અટકાવવુ લગભગ અશક્ય થઈ પડ્યુ છે એટલે હુ જ્યારે કહુ છુ કે હુ કલાકોવિદ છુ ત્યારે સૌને હસવુ આવે છે"

"આ તો સરસ તમે તપશ્ચાને જ પ્રાધાન્ય આપ્યુ છે, અને તેમા સગીતને સ્થાન ભગ્યે જ હોઈ શકે એમ મે માન્યુ છે" એટલે ગાધીજીએ આગ્રહપૂર્વક કહ્યુ

"હા, પણ હુ તો કહુ છુ કે તપશ્ચા એ જીવનમા સૌથી મોટી કલા છે સગીતની વિરુદ્ધ તો હુ હોઈ જ શેનો શકું? હુ તો હિંદુસ્તાનના ધાર્મિક જીવનનો વિકાસ સગીત વિના કલ્પી શકતો નથી હુ સગીતનો તેમ જ બધી કલાનો શોખીન છુ કલાને નામે આજે અનેક વસ્તુઓ ચાલી રહી છે, તેની હુ વિરુદ્ધ છુ ખરો એ કલાને માટે હૃદય જોઈએ, એ સમજવા માટે શિક્ષણ અને જ્ઞાન ન હોય તમે સત્યાગ્રહાશ્રમ જાઓ તો ત્યા દીવાલો ખરબચડી, ચૂનાથી ધોળેલી જ દેખાશે પણ તેથી કાઈ એમ નથી કે ત્યા કલા નથી કારણ એ છે કે દીવાલનો ટાઢતડકાથી રક્ષણ કરવાનો હેતુ છે મારે માટે તો જગત્કર્તાએ રચેલા નભોમડળમા કલાના અનત ખજાના ભરેલા છે — તે જોઈને મારી આખ કદી થાકતી નથી, દરેક વખતે કાઈક નવુ જોવાનુ મળ્યા કરે છે તમે ગમે તેવુ ભવ્ય ચિત્ર કાઢો, પણ તે કાઈ અગણિત તારકોથી જડેલા નભોમડળની ભવ્યતાને આટી શકવાનુ હતુ? એની અસર જ ઓર છે ઈશ્વરની એ શ્રેષ્ઠ કલાકૃતિ આગળ મનુષ્યની તુચ્છ કલા શા હિસાબમા છે?"

દિલીપબાબુએ કહ્યુ, કલા જીવનના કરતા અધિક છે એવુ હુયે નથી માનતો

એટલે બાપુએ આગળ ચલાવ્યુ અને ગીતાના "योग कर्मसु कौशलम्" કર્મમા કુશળતા એ જ યોગ એ વચનને બદલીને કર્મમા કુશળતા એ જ ઉત્તમ કલા એવા તાત્પર્યનુ આ પ્રમાણે બોલ્યા

"જીવન સૌ કલાથી અદકુ છે હુ તો માનુ છુ કે જેણે ઉત્તમ જીવી જાણ્યુ તે જ ખરો કલાકાર ઉત્તમ જીવનના પૃષ્ઠતલ વિના કલા શી રીતે ચીતરી શકાય? કલાની કિમત જીવનને ઉન્નત બનાવવામા રહેલી છે જીવન જ કલા છે કલા જીવનની દાસી છે, અને તેની સેવા કરવાનુ જ તેનુ કાર્ય છે એ અર્થમા કલાને હુ માનુ છુ, કદર કરુ છુ કલા વિશ્વ પ્રત્યે જાગ્રત હોવી જોઈએ, કલા જીવન પ્રત્યે જાગ્રત હોવી જોઈએ"

નવજીવન, ૧૦ ૨ ૧૯૨૪ (ગા અ ૨૩ ૧૮૬ ૮)

---

(૩)

જીવનમા સગીત

આપણુ એક સુભાષિત છે કે જેને સગીત પ્રિય ન હોય તે કા તો યોગી હોય કે પછી પશુ હોય આપણે યોગી તો નથી જ, પણ જેટલે અશે સગીતશૂન્ય છીએ તેટલે અશે પશુસમાન ગણાઈએ સગીત જાણવુ એટલે આપણુ આખુ જીવન સગીતમય કરી મૂકવુ આપણુ જીવન સૂરીલુ નથી તેથી જ આપણી દશા દયામણી છે જ્યા પ્રજાનો એક સૂર ન નીકળતો હોય ત્યા સ્વરાજ ક્યાથી હોય?

જ્યા એક સૂર ન નીકળતો હોય, જ્યા બધા પોતપોતાના સૂર જુદા જુદા કાઢતા હોય, અથવા બધા તાર તૂટેલા હોય ત્યા અરાજકતા કે દુરાજ્ય હોય આપણામા સગીત નથી એટલે સ્વરાજના સાધનો પ્રિય નથી લાગતા અને એ અર્થમા પ્લેટોનુ વચન સાચુ છે કે સગીતની દશા જોઈને તમે સમાજની રાજકીય સ્થિતિની દશા કહી

કશી જ જરૂર નથી હોતી. જો ચિત્ત કોઈ પણ રીતે સ્થિર ન થાય, તો મૂલાધારથી બ્રહ્મરંધ્ર પર્યંત પ્રત્યેક ચક્રમાં ચમકતાં ચક્રોની ધારણા કરો; તેની સાથે 'ઓમ્' નાં જપ-ધ્યાન કરો. (ખ) અથવા, ત્રિકુટીમાં સોયના નાકા જેટલા બિંદુની કલ્પના કરીને, તેમાં ધારણા-ધ્યાનપૂર્વક 'ઓમ્' નું ધ્યાન કરો. જેમ જેમ આપની ધારણા દૃઢ થતી જાય, તેમ તેમ, બિંદુ વિના જ આપની ધારણા ધ્રુવતા ધારણ કરી લે ત્યાં સુધી તે તલના ભાગ કરતા જાઓ.' (દ.પ્ર.)

(૨) ઉદયપુરમાં પોતાના દીક્ષિત શિષ્ય સ્વામી સહજાનંદનજીને સ્વામીજીએ ઉપદેશ કર્યો: 'સંન્યાસીઓએ તો સદા પરમાત્મા પર જ નિર્ભર રહેવું જોઈએ. આપ રોજ સવારે અને સાંજે પ્રણવ (ઓમ્) પવિત્રનાં જપ અને આરાધન કર્યા કરો. એ જ આપણો આશ્રય અને આધાર છે. એના ચિંતનથી ચિત્તની સઘળી ચંચળતા દૂર થઈ જાય છે. પાપ-પંકને ધોવા માટે આથી વધારે બીજું કોઈ સાધન નથી. મહામુનિઓ આ મહામંત્ર વડે મન્મથ (કામદેવ)નું ઉન્મથન કરીને પરમાનંદમાં નિમગ્ન રહે છે.

લક્ષ્યને ભેદતી વેળાએ જેમ વીર બાણાવળી એકધ્યાન બનીને માત્ર લક્ષ્યને જ જુએ છે, તે જ રીતે મનોવૃત્તિને એકાગ્ર કરીને પ્રણવ-પાઠ જપવાથી કલ્પનાતીત પરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે. જો તમે ચિરકાલ પર્યંત આ ભક્તિયોગ કરતા રહેશો, તો સમાધિનું મધુમય સ્વાદિષ્ટ ફળ આપ જ ચાખવા લાગશો.

પરમેશ્વર પ્રત્યક્ષ છે

(૧) વેણીપ્રસાદજીના પરમાત્મવિષયક પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મહર્ષિએ કહ્યું:

'ઈશ્વરની સિદ્ધિમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પણ છે. ઈશ્વર સર્વની સમીપ છે અને રોજ બધાને ઉપદેશ આપે છે. જેઓ અવિદ્યા-અંધકારમાં ડૂબેલા છે તેઓ તેને સમજતા નથી. વિચારો, એક માણસ ચાલ્યો જતો હોય છે; એક કિંમતી વસ્તુને માર્ગમાં પડેલી જોઈને તેનો જીવ લલચાય છે. તેને ઉઠાવવા માટે જેવો તે હાથ લંબાવે છે, કે તુરત જ તેને તેની અંદરથી ઉપદેશ મળે છે: "એઈ, એવું કામ કરીશ નહીં; તે મોટું અધર્મ કર્મ છે. એનું ફળ અત્યંત દુઃખદાયક હોય છે."

એ જ રીતે, જ્યારે કોઈ મનુષ્ય પરોપકારાદિ શુભ કર્મ કરવા લાગે છે; ત્યારે તેનામાં ઉત્સાહ તથા હર્ષની માત્રા વધી જાય છે. તેના અંતઃકરણમાં એવો ધ્વનિ થવા લાગે છે કે "આ કર્મ અત્યુત્તમ તથા સુખમય ફળ દેનારું છે."

આ બેઉ પ્રકારનો ઉપદેશ સર્વના અંતરાત્મા પરમાત્મા તરફથી મળે છે. આ દેવવાણી બધાનાં હૃદયમાં ગુંજાયમાન થાય છે. પરંતુ એને તે લોકો જ સાંભળે અને સમજે છે, જેમનાં અંતઃકરણમાંથી કાલિમાનું કલંક દૂર થઈ ગયું હોય. ઈશ્વર-પ્રત્યક્ષનું આ જ પ્રમાણ છે.' (દ.પ્ર.)

(૨) જેવી રીતે ત્વચા આદિ ચારેય ઈંદ્રિયો વડે સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધનું જ્ઞાન થવાથી ગુણી એવી પૃથ્વીને આત્માયુક્ત મનથી પ્રત્યક્ષ કરાય છે; તેવી જ રીતે આ પ્રત્યક્ષ સૃષ્ટિમાં રચના-વિશેષ વગેરે જ્ઞાનાદિ ગુણો પ્રત્યક્ષ હોવાથી તે વડે પરમાત્મા પણ પ્રત્યક્ષ છે. જ્યારે આત્મા મન અને ઈંદ્રિયોને કોઈ વિષયમાં લગાડે છે અથવા ચોરી વગેરે ખરાબ કે પરોપકાર વગેરે સારી વાત કરવાનો જે ક્ષણે આરંભ કરે છે, તે સમયે જીવનાં ઈચ્છા, જ્ઞાન વગેરે તે જ ઈચ્છિત વિષયો ઉપર ઝૂકી પડે છે. તે જ ક્ષણે આત્માની અંદર ખરાબ કામ કરવામાં ભય, શંકા અને લજ્જા, તથા સારાં કામ કરવામાં અભય, નિઃશંકતા અને આનંદોત્સાહ ઊઠે છે, તે જીવાત્મા તરફથી નહીં પણ પરમાત્મા તરફથી હોય છે; અને જ્યારે જીવાત્મા શુદ્ધ બનીને

પરમાત્માનો વિચાર કરવામા તત્પર થાય છે તે જ સમયે તેને બેઉ પ્રત્યક્ષ થાય છે (સ પ્ર)

પાપ માફ નથી થતા

(પ્ર) ઈશ્વર પોતાના ભક્તોના પાપ માફ કરે છે કે નહીં?

(ઉ) નહી, કેમ કે જો પાપ માફ કરે તો તેનો ન્યાય નષ્ટ થઈ જાય, અને સર્વ મનુષ્યો મહાપાપી બની જાય, કેમ કે ક્ષમાની વાત સાભળતા જ તેઓ પાપ કરવામા નિર્ભય અને ઉત્સાહી થઈ જાય, જેમ કે, રાજા અપરાધ માફ કરી દે તો તેઓ ઉત્સાહપૂર્વક વધારે મોટા મોટા પાપ કરવા માંડે, કેમ કે તેમને એવો વિશ્વાસ હોય કે તેઓ હાથ જોડવા વગેરે ચેષ્ટાઓ કરીને રાજા પાસે પોતાનો અપરાધ માફ કરાવી છૂટી જઈ શકશે જે અપરાધ નહી કરનારા છે તેઓ પણ અપરાધ કરવાથી નહીં ડરતા પાપ કરવામા પ્રવૃત્ત થઈ જશે તેથી, સર્વ કર્મોના ફળ યથાવત્ આપવા એ જ ઈશ્વરનુ કામ છે, ક્ષમા કરવી તે નહીં (સ પ્ર)

પરમેશ્વર સર્વનો નિશ્ચિત મિત્ર છે

પરમેશ્વર સર્વ જગતનો નિશ્ચિત મિત્ર છે, કોઈનોય શત્રુ નથી કે નથી કોઈથી ઉદાસીન, તેનાથી ભિન્ન એવા કોઈપણ પ્રકારનો તે કદી થઈ શકતો નથી (સ પ્ર)

ઋષિ દયાનદનું હાર્દિક મંતવ્ય

ભાઈ, મારો કોઈ સ્વતત્ર મત નથી હુ તો વેદને આધીન છુ આપણા ભારતમા પચીસ કરોડ (એ સમયની જનસખ્યા) આર્ય છે કઈ કઈ વાતોમા કોઈ કોઈમા થોડો થોડો ભેદ છે, જે વિચાર કરવાથી પોતાની મેળે જ છૂટી જશે હુ સન્યાસી છુ, અને મારુ કર્તવ્ય એ જ છે કે જે તમારા લોકોનુ અન્ન ખાઉ છુ, તેના બદલામા જે સત્ય સમજુ છુ તેનો નિર્ભયતાથી ઉપદેશ કરુ છુ હુ કોઈ કીર્તિનો રાગી નથી ચાહે કોઈ મારી સ્તુતિ કરે કે નિદા કરે, હુ મારુ કર્તવ્ય સમજીને ધર્મબોધ કરુ છુ ચાહે કોઈ માને કે ન માને, તેમા મારો કોઈ હાનિ-લાભ નથી

તમે જો સમાજ દ્વારા પુરુષાર્થ કરી પરોપકાર કરી શકતા હો તો સમાજ સ્થાપિત કરી લો તેમા મારી કોઈ મનાઈ નથી પરતુ જો તેમા યથોચિત વ્યવસ્થા નહીં રાખો તો આગળ જતા ગડબડાધ્યાય થઈ જશે હુ તો જેવો બીજાઓને ઉપદેશ આપુ છુ તેવો જ ઉપદેશ તમને લોકોને પણ કરીશ અને એટલુ લક્ષમા રાખજો કે મારો કોઈ સ્વતત્ર મત નથી, અને હુ સર્વજ્ઞ પણ નથી તેથી આગળ જતા જો મારી પણ કોઈ ભૂલ નજરે પડે તો યુક્તિપૂર્વક પરીક્ષા કરીને તેને પણ સુધારી લેજો જો એમ નહી કરો તો આગળ જતા આ (આર્યસમાજ) પણ એક મત (સપ્રદાય) બની જશે અને આવી રીતે 'બાબા વાક્ય પ્રમાણ' કરીને આ ભારતમા વિવિધ પ્રકારના મત-મતાતર પ્રચલિત થવાથી, અદરોઅદર દુરાગ્રહ રાખીને, ધમાધ થઈને, લડ્યા કરવાથી, વિભિન્ન પ્રકારની સદ્વિદ્યાનો નાશ કરીને આ ભારતવર્ષ દુર્દશાને પ્રાપ્ત થયો છે, તેમા આ પણ એક મત વધશે મારો અભિપ્રાય તો એવો છે કે આ ભારતવર્ષમા અનેક પ્રકારના મત-મતાતર પ્રચલિત છે, તોપણ તે બધા વેદોને માને છે આથી વેદશાસ્ત્રરૂપી સમુદ્રમા આ બધા જ નદી-નાળાને પુન ભેળવી દેવાથી ધર્મ-એકતા નિર્માણ થશે અને ધર્મ-એકતાથી સાસારિક તથા વ્યાવહારિક સુધારણા થશે, અને તેથી કળા-કૌશલ વગેરે દરેક પ્રકારના અભિષ્ટ સુધારાઓ થવાથી મનુષ્યમાત્રનુ જીવન સફળ થઈને અતે પોતાના ધર્મ-બળથી અર્થ, કામ અને મોક્ષ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે

(સદર્ભ ગ્રથ મુબઈ આર્યસમાજનો ઇતિહાસ, પૃ ૮૯). ('અધ્યાત્મપ્રસાદ')

કર્મફલત્યાગ

સાને ગુરુજી

શ્રીગીતાએ કર્મફલત્યાગની શિખામણ આપી છે. મનુષ્યે જ્ઞાનવિજ્ઞાનપૂર્વક નિષ્ઠાથી અને ઉમળકાથી સ્વવર્ણ અનુસાર એટલે કે પોતાની રુચિ મુજબ સેવાકર્મ કરવું જોઈએ. એ કર્મ ઉત્તમ રીતે પાર પાડી શકાય તે માટે જીવનને સંયત બનાવવાનું, આહારવિહાર નિયમિત બનાવવાનાં. શરીર અને મન પ્રસન્ન અને નીરોગી રાખવાનાં. આ રીતે જીવન સાર્થક બનાવવાનું. સેવાકર્મ કરતાં, તેમાં પોતાની તન્મયતા ઉત્તરોત્તર વધારતા જઈને એક દિવસ આખી સૃષ્ટિ સાથે સાયુજ્ય સાધીને મન ભેદાતીત બનાવીને કેવળ ચિન્મયના સામ્રાજ્યમાં રમમાણ થવાનું.

પણ આ બધું સાધવા માટે બીજી એક બાબત પણ જોઈએ, એક વધુ દૃષ્ટિ જોઈએ. એ દૃષ્ટિ એટલે ફળની આશા ન રાખવી. કર્મમાં એટલું બધું તલ્લીન થઈ જવાનું કે ફળનો વિચાર કરવાનો સમય જ ન મળે. આખું જીવન કર્મમય બની જાય. ''देवचि खावा, देवचि प्यावा'' (ઈશ્વર જ ખાવામાં, ઈશ્વર જ પીવામાં) એમ જનાબાઈ કહેતાં. દેવ એટલે આપણું ધ્યેય. આપણું સેવાકર્મ. આ સેવાકર્મ જ ખાવાનું, આ સેવાકર્મ જ પીવાનું. આનો અર્થ એ કે ખાતી વખતે કર્મનો વિચાર, પીતી વખતે પણ કર્મનો જ વિચાર. ઊંઘમાં પણ કર્મનું ચિંતન. મહાત્માજીએ થોડા વખત પહેલાં એક વાર કહ્યું હતું: 'મને હરિજનોની સેવાનાં જ સપનાં આવે છે. સપનામાં મંદિરો ખૂલી જતાં હોય એવું દેખાય છે.' રામતીર્થને ઊંઘમાં ગણિતના કૂટપ્રશ્નોના ઉકેલ મળતા. અર્જુનની પણ એક વાર્તા કહેવાય છે. અર્જુન માટે શ્રીકૃષ્ણને ખૂબ પ્રેમ હતો, એટલે ઉદ્ધવને અર્જુનની ઈર્ષા આવી. એ વાત શ્રીકૃષ્ણના ધ્યાનમાં આવી. એમણે એક વખત ઉદ્ધવને કહ્યું, 'ઉદ્ધવ! જોઈ આવ તો અર્જુન શું કરી રહ્યો છે?' ઉદ્ધવ ગયો. અર્જુન ગાઢ ઊંઘમાં હતો. પણ ત્યાં 'કૃષ્ણ કૃષ્ણ' એવો મધુર સાદ સંભળાઈ ગયો. આ અવાજ ક્યાંથી આવતો હતો તે ઉદ્ધવ શોધવા લાગ્યો. એ અર્જુન પાસે ગયો. એને શું દેખાયું? અર્જુનના રોમેરોમમાંથી 'કૃષ્ણ કૃષ્ણ' એવો ધ્વનિ સંભળાઈ રહ્યો હતો. કૃષ્ણના પ્રેમથી અર્જુનનું જીવન ઓતપ્રોત હતું. નાનકે કહ્યું છે, 'ભગવાન, તારું સ્મરણ શ્વાસોશ્વાસની માફક થવા દે.' ઈશ્વરસ્મરણ વિના જીવન અસહ્ય થાઓ. એનું સ્મરણ એટલે જીવન અને વિસ્મરણ એટલે મરણ. એનું સ્મરણ એટલે સકલ સુખ અને મરણ એટલે પરમ દુઃખ.

'विपद् विस्मरणम् विष्णोः संपन्नारायणस्मृतिः'

અને ભગવાનનું સ્મરણ એટલે ધ્યેય સ્મરણ. સ્વકર્મનું, સ્વધર્મનું સ્મરણ. જેના મા જીવવાની ઈચ્છા થાય, જેના માટે મરવાની ઈચ્છા થાય તે આપણો આરાધ્ય દેવ. એન ચિંતનમાં લીન રહેવું એટલે જ પરમસિદ્ધિ.

મનુષ્ય સ્વકર્મથી આટલો બધો ક્યારે રંગાશે' - જ્યારે એ કર્મથી મળનારા ફળને ભૂલી જશે ત્યારે જ. નાનું બાળક કેરીની ગોટલી માટીમ દાટે છે. બીજા દિવસે સવારે ઊઠ્યા પછી તરત ફરી એક વખત માટી ઉકાંસીને ગોટલીને બહા કાઢીને જુએ છે. એ ગોટલીને અંકુર ફૂટ્યો છે નહીં એ જોવાની એને ઉત્સુકતા હોય છે. પણ

એ ગોટલીને આમ ઘડી ઘડી જમીન ખોદીને જોવામાં આવે તો એને ક્યારેય અંકુર ફૂટશે નહીં, મોર આવશે નહીં, ફળ થશે નહીં આનાથી ઊલટું, ગોટલીને રોજ પાણી પાવામાં આવે, ખાતર નાખવામાં આવે, બકરી પાન ન ખાય તે માટે વાડ કરવામાં આવે અને તેમાંથી ઊગવા આવેલા છોડને આ રીતે રસપૂર્વક ઉછેરવામાં આવે તો આંબા પર એક દિવસ રસબસ ફળ લાગ્યા વિના રહેશે નહીં ઉપરોક્ત વાત ઊંડાણથી જોઈશું તો સમજાશે કે મનુષ્યનો સાચો આનંદ ફળમાં નહીં પણ કર્મમાં જ છે આપણા હાથપગ, આપણું હૃદય, આપણી બુદ્ધિ હરહંમેશ સેવાકર્મમાં પરોવાયેલી હોય તેમાં જ આનંદ છે ઇંગ્લૅન્ડનો પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર ગિબન જે રાતે તેનો પ્રચંડ ઇતિહાસ લખીને પૂરો કર્યો તે રાત્રે રડ્યો! બાર વાગી ગયા હતા પ્રશાંત રાત્રી હતી છેલ્લું વાક્ય લખાઈ ગયું ગિબન પચીસ વર્ષથી એ ઉદ્યમ કરી રહ્યો હતો એની દરેક ક્ષણ આનંદમાં વીતી હતી પણ ઇતિહાસ લખીને પૂરો થવાની સાથે જ એને દુઃખ થયું એણે કહ્યું, 'હવે કાલે હું શું કરીશ? કાલે કયો આનંદ? હવે શું વાંચીશ? શું લખીશ?' ઇતિહાસલેખનનું એ કર્મ કરવામાં જ એને આનંદ હતો

બાળકો રમતાં હોય છે રમતી વખતે એમના મનમાં એમ નથી હોતું કે રમવાથી આપણને કસરત મળશે, આપણું શરીર સારું બનશે આવો વિચાર મનમાં રાખીને જો બાળકો રમશે તો રમતનો આનંદ એ માણી નહીં શકે આટાપાટા રમતી વખતે ખેલાડી એમ વિચારીને ઓછું રમે છે કે અત્યારે મારી સાથળોને કસરત મળી રહી છે? બાળકો રમત ખાતર જ રમત રમે છે રમત રમતી વખતે બાળકોનું ધ્યાન એ રમત દ્વારા મળતા કસરત નામના ફળ પર હોતું નથી

આનો અર્થ એવો નથી કે રમત રમનારાને કસરતરૂપ ફળ મળતું નથી એનું શરીર તંદુરસ્ત રહે છે તે આનંદી રહે છે એ ખુલ્લા મનવાળો બને છે આવાં કેટલાંય ફળ એને મળે છે રમત રમવા જતાં પહેલાં, રમતની શરૂઆત કરતાં પહેલાં તેનાથી મળતી કસરતનો વિચાર એના મનમાં હોય છે ખરો એ એમ જાણે છે કે હું જો દરરોજ રમીશ તો મારું સ્વાસ્થ્ય ઉત્તમ રહેશે ફળનો વિચાર પહેલાં મનમાં હોય છે પરંતુ કર્મનો એક વાર પ્રારંભ થાય પછી ફળનું વિસ્મરણ થવું જોઈએ એમ સમજવું જોઈએ કે પ્રત્યેક પ્રયત્ન એ કર્મસિદ્ધિ છે, દરેક દોડ એટલે વિજય છે, ભરેલું દરેક ડગલું એટલે ધ્યેયપ્રાપ્તિ છે પ્રયત્ન એટલે સિદ્ધિ

મજૂર હાથમાં મોગરી લઈને પથ્થર ફોડતો હોય છે ધારો કે દસ ઘામાં પથ્થર ન ફૂટે અને અગિયારમા ઘામાં ફૂટે તો પહેલા દસ ઘા નકામા ગણાય? દરેક ઘા એ પથ્થરની અંદરના અણુઓ પર આઘાત કરતો જ હતો એ અણુ છૂટા પડી રહ્યા હતા દરેક ઘા ધ્યેય તરફ જ લઈ જતો હતો

ઉત્તમ કાર્ય થાય તે માટે કર્મફલત્યાગ જરૂરી છે ફળનો જ સતત વિચાર કરવામાં મશગૂલ થવા કરતાં જે કર્મમાં જ તલ્લીન રહેશે તેને વધુ મોટું ફળ મળશે કારણ કે ડગલે ને પગલે ફળનું ચિંતન કરનારાનો ઘણોખરો સમય એ ચિંતનમાં જ જાય છે વરસાદ નહીં પડે તો? ઉંદર ખાઈ જશે તો? સારા ભાવ નહીં આવે તો? આવી ચિંતા જે ડગલે ને પગલે કર્યા કરે, ફળ વિશે જ વિચાર કરતો રહે એ ભરપૂર ઉત્સાહ નહીં અનુભવે એના મનમાં અનંત આશાઓ રહેશે નહીં તેનું કર્મ ઉત્તમ થશે નહીં આનાથી ઊલટું જે ખેડૂત રગાઈ ગયો છે, ખાતર નાખી રહ્યો છે, પાણી પીવડાવી રહ્યો છે, નીંદામણ કરી રહ્યો છે, જેને બીજો કોઈ વિચાર કરવાનો સમય જ નથી એને વધુ સારું ફળ મળશે એમાં શંકા નથી

રામકૃષ્ણ પરમહંસ હંમેશાં કમળની વાત

કહેતા. કમળને ખીલવું હોય છે. તેના માટે એ રાતદિવસ કાદવમાં પગ ખૂંપાવીને મથામણ કરતું હોય છે. સૂર્ય તરફ મોં રાખીને તે ખીલવા જાય છે. ખીલવા માટે કમળ અખંડ સાધના કરતું હોય છે. પોતાનું ખીલવાનું જાણે તે ભૂલી જાય છે. ફળને પણ જાણે તે ભૂલી જાય છે. ઠંડી, પવન, વરસાદ, કાદવ વગેરેની વચ્ચે રહીને મથામણ કરતું હોય છે. પણ એક દિવસ ઊગે છે. એ કમળ મંદ-મધુર ખીલે છે. સૂર્યનાં કિરણો એને ચૂમે છે. પવન એને ડોલાવે છે, ગીતો ગાય છે. એ કમળ તો જાણે પોતે ખીલ્યું છે એનું ભાન જ ભૂલી જાય છે. એને જાણ નથી હોતી કે પોતે સુગંધથી, પવિત્રતાથી, મકરંદથી છલકાય છે. છેવટે ગુંજન કરતો ભમરો આવે છે. કમળ ફરતે મંડરાય છે. અને કમળના અંતરંગમાં પ્રવેશે છે અને કહે છે, ‘હે પવિત્ર કમળ, તું ખીલ્યું છે. કેવી સુગંધ, કેવો રંગ, કેવો મીઠો રસ!’

મનુષ્યની બાબતમાં પણ આમ જ થવું જોઈએ. ફળનું વિસ્મરણ થવું જોઈએ. ફળ પગ પાસે આવીને પડે તોપણ ત્યાં નજર ન જવી જોઈએ. ધ્રુવની આંખ સામે પ્રત્યક્ષ નારાયણ આવીને ઊભા રહ્યા તોપણ તેની આંખો તો બંધ જ હતી! તે નારાયણના ચિંતનમાં તલ્લીન થઈ ગયો હતો. સાધનામાં આટલી સમરસતા આવે એ મહત્ત્વની વાત છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ સાધના શીખવે છે. અધીરા ન બનશો, ઉલ્લુ ન બનશો, ફળ માટે લાલચુ ન બનશો, ઉતાવળિયા ન બનશો. મહાન ફળો ચપટીમાં મળતાં નથી. એના માટે અનંત સાધના, તેમ જ અખંડ અને અવિરત શ્રમ જરૂરી હોય છે. વડનું પ્રચંડ વૃક્ષ બે દિવસમાં મોટું થતું નથી. મેથીની ભાજી બે દિવસમાં ઊગી નીકળે છે અને ચાર દિવસમાં સુકાઈ જાય છે. પણ વડનું ઝાડ એક વાર ઊભું થાય એટલે હજારોને છાંયો આપો છે. એની શાખાઓ આકાશને બાથ ભીડવા જાય છે. એનું મસ્તક આકાશે અડે છે અને મૂળિયાં પાતાળગંગાને ભેટે છે. પરંતુ આવો સ્પૃહણીય અને મહનીય વિસ્તાર, આવો મહાન વૈભવ પ્રાપ્ત થાય તે માટે વટવૃક્ષે વર્ષો સુધી પાણાપથરામાંથી મૂળિયાં ઉતારતાં ઉતારતાં સંઘર્ષ કરવો પડે છે.

વિનતા અને કદ્રૂની વાત જાણીતી છે. કદ્રૂને પેટે એક હજાર સર્પબાળનો જન્મ થતાં જ વિનતા અધીરી બની ગઈ. એણે એક ઈંડું ફોડ્યું પણ એ પરિપક્વ ન હતું. એમાંથી લૂલોપાંગળો અરુણ બહાર આવ્યો. વિનતા દુ:ખી થઈ ગઈ એની ઉતાવળનું ફળ એને મળ્યું. પણ તે અનુભવે શાણી બની. એણે બીજું ઈંડું ન ફોડ્યું. એણે એક હજાર વર્ષ રાહ જોઈ. એક હજાર વર્ષ પછી એ ઈંડામાંથી પક્ષીરાજ ગરુડ બહાર આવ્યો અને ભગવાન વિષ્ણુનું વાહન બન્યો!

તમારાં કર્મોનાં નબળાં ફળ ન મળે એમ તમે ઇચ્છતા હો, જો તમારે ભવ્યદિવ્ય ફળ જોઈતાં હોય તો સેંકડો વર્ષ શ્રમ કરવો પડે, સાધના કરવી પડે. ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉપાસકો આજે સાધના ભૂલી ગયા છે. એમને ચપટીમાં ફળ જોઈતાં હોય છે. ઝટપટ સ્વાતંત્ર્ય જોઈતું હોય છે. પરંતુ લાખો ગામડાંમાં જઈને વરસોવરસ સાધના નથી કરવી હોતી. એક ક્ષણમાં ક્રાંતિ થતી નથી. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના મહાન આચાર્ય વિજાપુરકરે એક વખત કહ્યું હતું: ‘આપણે એવા વિચારથી સંઘર્ષ ખેલવો જોઈએ કે અંગ્રેજોને રાજ્ય મેળવતાં દોઢસો વર્ષ લાગ્યાં અને તેમને ભગાડતાં આપણને ત્રણસો વર્ષ લાગશે.’

કર્મફલત્યાગી મનુષ્ય ક્યારેય નિરાશ થતો નથી. કારણ તેની નજર ફળ સામે છે જ નહીં. જે સતત ફળનું ચિંતન કરશે તે દુ:ખી થશે નિરાશ થશે. ભગવાન બુદ્ધ એકેક ગુણ પોતાનામાં આવે એ માટે એકેક જન્મ લેતા હતા. જીવનની પરિપૂર્ણતા સાધવા એમને સેંકડો

જન્મ લેવા પડ્યા

એક વાર બે સાધકો તપશ્ચર્યા કરતા હતા તેઓ ભગવાનને મળવા ઇચ્છતા હતા દેવદૂત પહેલા એક સાધક પાસે આવ્યો અને બોલ્યો, 'ભગવાન તને ક્યારે મળે તો મારુ એમ તુ ઇચ્છે છે?' સાધકે જવાબ આપ્યો, 'આ ક્ષણે, હુ એકદમ અધીરો થઈ ગયો છુ ' દેવદૂતે કહ્યુ, 'તો પછી તો તને ભગવાન હજારો વર્ષે પણ નહીં મળે ' દેવદૂત બીજા સાધક પાસે ગયો એને પણ દેવદૂતે એ જ પ્રશ્ન પૂછ્યો સાધકે સામો પ્રશ્ન પૂછ્યો, 'કેટલાક વર્ષે મળી શકે?' દેવદૂતે કહ્યુ, 'દસ હજાર વર્ષે ' સાધકે ગદ્ગદ થઈને કહ્યુ, 'શુ ભગવાન મને આટલા જલદી મળશે ભગવાનની પ્રાપ્તિ થવામા તો કરોડો વર્ષ થાય છે મને ખરેખર એ આટલા વહેલા મળશે?' એટલામા જ ભગવાન ત્યા આવ્યા અને કહ્યુ, 'હુ તને અત્યારે જ મળુ છુ, એટલુ જ નહી પણ તારા હૃદયમદિરમા આવીને રહેવાનો છુ '

ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ માટે ગમે તેટલી સાધના કરો તોપણ તે ઓછી જ છે ધ્યેય પ્રાપ્તિ માટે આવી અમર આશા હોવી જોઈએ પ્રયત્નોનો, પરિશ્રમનો, ઉદ્યમનો કટાળો ન આવવો જોઈએ કર્મ ઉત્તરોત્તર વધુ ઉત્કટતાપૂર્ણ બનવુ જોઈએ જે હજારો વર્ષ પરિશ્રમ કરવા તૈયાર હોય તેને એ ઘડીએ ફળ મળશે

પણ પોતાના મનને મળતા સતોષનુ ફળ તો સતત મળતુ જ હોય છે હુ પ્રયત્નોની પરાકાષ્ઠા કરી રહ્યો છુ એવો આતરિક સતોષ જે મને મળે છે તે કોણ છીનવી શકવાનુ છે? આપણને આ દેહ, આ બુદ્ધિ, હૃદય મળ્યા છે ભગવાને પહેલેથી આ મૂડી તો આપી જ રાખી છે આ જે કઈ મળ્યુ છે એમાથી ઋણમુક્ત થવાય એટલા માટે સેવા કરવી જોઈએ સમાજ આપણને પારાવાર આપે છે સૃષ્ટિ પણ આપે છે એમના ઋણમાથી મુક્ત થવા માટે, એમનુ ઋણ ચૂકવવા માટે સતત ઘસાવુ એ દરેકની ફરજ છે

અને આપણને ફળ ન મળે તોપણ સમાજ અમર છે વ્યક્તિઓ જતી રહે છે પણ સમાજ ચિરતન હોય છે કાર્ય કરનારા જતા રહે છ પણ કાર્ય તો બાકી રહે જ છે એ કાર્ય પુરુ કરવા માટે સમાજ છે જ મે અધૂરુ મૂકેલુ કામ બીજુ કોઈ ઉપાડી લેશે મે ઉગાડેલા છોડને બીજુ કોઈ પાણી પિવડાવશે મારા શ્રમનુ ફળ કોઈકને તો મળશે જ, અને જે કોઈને એ ફળ મળશે, તે મારુ જ છે એની અને મારી વચ્ચે ભેદ છે ક્યા?

આપણી સસ્કૃતિમા અદૃષ્ટ ફળની એક સુદર કલ્પના કરવામા આવી છે છીછરી બુદ્ધિના લોકો આ કલ્પનાની મશ્કરી કરે છે, પરતુ આ કલ્પનાનો જેમ જેમ વિચાર કરતા જઈએ તેમ તેમ આનદ થાય છે તારા પ્રયત્નો ફળશે, પણ ફળ તને પ્રત્યક્ષ દેખાશે નહી, તારી કલ્પનાના દિવ્યચક્ષુને તે દેખાશે આ ન દેખાતુ ફળ તો તને મળશે જ મળશે હિંદુસ્તાનમા આઝાદી માટે કેટલા મોટા મોટા માણસો આજીવન મહેનત કરીને જતા રહ્યા એમના પ્રયત્નોનુ ફળ એમને મળ્યુ નહી પણ એમને અદૃષ્ટ ફળ તો મળતુ જ હતુ ન્યાયમૂર્તિ રાનડેએ એક વાર કહ્યુ હતુ, 'જુઓ, સુખી અને સમૃદ્ધ હિંદુસ્તાન મને દેખાઈ રહ્યુ છે દેવોની મનગમતી એવી ભૂમિ સ્વતત્ર અને મુક્ત દેખાઈ રહી છે રોગ નહી, દુકાળ નહીં, અજ્ઞાન નહી, ન દ્વેષ ન ઈર્ષા બધી જાતિઓ, બધા ધર્મો એકબીજા સાથે સમજીમપીને રહે છે બધાને માટે અન્ન છે, વસ્ત્ર છે, રહેવા માટે ઘરબાર છે આવુ હિંદુસ્તાન મને દેખાઈ રહ્યુ છે ' ન્યાયમૂર્તિની વિશાળ દૃષ્ટિને - શાસ્ત્રપૂત અને શ્રદ્ધાપૂત દૃષ્ટિને - એ અદૃષ્ટ ફળ દેખાતુ હતુ માણસને એની મહેનતનુ અદૃષ્ટ ફળ મળશે, એટલે મહેનત નકામી નહી જાય જગતમા કશુ જ નકામુ જતુ નથી

સાફ કર્યું?' - એવું કંઈ કહીને પેલા બાળકની માતા એનું ગૌરવ કરે છે કે નહીં એની પર એનું ધ્યાન રહેશે. પરંતુ સમય જતાં આ બધું દૂર થવું જોઈએ. હાથ માટે એ સહજ ધર્મ થઈ જવો જોઈએ.

'મામનુસ્મર યુદ્ધ્ય ચ' એવી ભગવાનની શિખામણ છે. ફળ મળે ન મળે, સત્યને સ્મરણમાં રાખીને સતત કર્મ કરતા રહો. ઈશ્વરનું સ્મરણ રાખીને કર્મ કરવાનું. પરંતુ ઈશ્વરનું સ્મરણ એટલે શું? સચ્ચિદાનંદનું સ્મરણ. મારું કર્મ સચ્ચિદાનંદરૂપી પરમેશ્વરનું પૂજન કરનારું હોવું જોઈએ. સત્સ્વરૂપને સ્મરવું એટલે મારું કર્મ માંગલ્યની પૂજા કરવાનું છે કે નહીં તેનો ખ્યાલ રાખવો. તે જ પ્રમાણે મારું કર્મ જ્ઞાનવિજ્ઞાનયુક્ત છે કે નહીં તેનું ધ્યાન રાખવું એટલે જ ચિત્તસ્વરૂપે રહેલા પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરવું. એ કર્મ કરવામાં મારું હૈયું હિલોળે ચઢે છે કે નહીં, મને અનહદ આનંદ થાય છે કે નહીં, એ જોવું એટલે આનંદસ્વરૂપ પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરવું. કર્મમાં સમાજનું માંગલ્ય હોવું જોઈએ. કર્મમાં જ્ઞાન હોવું જોઈએ, મને કર્મનો બોજો ન લાગતાં આનંદ લાગવો જોઈએ. આને કહેવાય સચ્ચિદાનંદની પૂજા.

ભારતીય સંસ્કૃતિ જય-પરાજય, સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ, સફળતા-નિષ્ફળતા, યશ-અપયશ સામે ધ્યાન આપતી નથી. સમુદ્રનાં મોજાં ઉપર ઊછળે છે અને નીચે પડે છે. સમુદ્ર ઉપર ઊછળતો અને નીચે પડતો કિનારાને અડે છે. સમુદ્રમાં ભરતી આવે છે, ઓટ આવે છે. પણ તેની ધીરગંભીર ગર્જના ક્યારેય અટકતી નથી. એનું કર્મ ચાલ્યા કરે છે. જીવન કે મરણ, સંપત્તિ કે વિપત્તિ, દાસ્ય કે સ્વાતંત્ર્ય, જય કે પરાજય, એ બધાં તરફ ધ્યાન ન આપતાં સતત ધ્યેય તરફ ગતિ કરવાની. ચારિત્ર્ય એ વાત મુખ્ય છે. મારો પોતાનો વિકાસ એ મુખ્ય બાબત છે. હું એના માટે છું. જય-પરાજયનાં મોજાં સાથે લડતો હું આગળ વધીશ. જીતથી ઘેલો નહીં થાઉં. હારથી હતાશ નહીં થાઉં, સમૃદ્ધિમાં ગર્વાન્ધ નહીં થાઉં. વિપત્તિમાં નિસ્તેજ નહીં થાઉં. હું મારું કર્મ હાથમાં લઈને આગળ વધતો રહીશ. ભારતીય સંસ્કૃતિ કેવળ વિજયનું તત્ત્વજ્ઞાન કહેતી નથી. જો તે કેવળ વિજયના તત્ત્વજ્ઞાન પર ઊભી હોય તો તે દુનિયાના માત્ર અડધા જ અનુભવો પર ઊભી છે એમ ગણાશે. તું હંમેશાં સુખના સ્વર્ગમાં રહીશ એવી લાલચ ભારતીય સંસ્કૃતિ આપતી નથી. વિજયનો છાક રાખીશ નહીં, પરાજયથી હતાશ અને દુઃખી થઈશ નહીં - ભારતીય સંસ્કૃતિનો આ મહાન સંદેશ છે. જય-પરાજયના ખ્યાલો તોડતા, ભેદતા આપણે આગળ વધવાનું છે. વિજયનાં અને પરાજયના સાક્ષી બનવાનું. ઈસુને ક્રૉસ પર લટકવાનો સમય થયો છતાં તે મહાપુરુષે કહ્યું, 'પ્રભુ, જેવી તારી ઇચ્છા!' કર્મ કરતાં ફાંસી મળે કે સિંહાસન મળે, ફૂલહાર મળે કે યાતના મળે, યશ મળે કે અપયશ મળે, મારો આત્મા મલિન થશે નહીં. આ સાચા કર્મવીરની શ્રદ્ધા છે. એને અદૃષ્ટ ફળ દેખાતું હોય છે. અંતે સત્યનો વિજય થવાનો છે એ વાત એને સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે. પણ વિજયનાં નગારાં વગાડીશ નહીં અને પરાજયનાં રોદણાં રોઈશ નહીં. બંને પર સવાર થઈને, નિર્દ્વંદ્વ બનીને સદૈવ કર્મ કરતો રહે, એમાં તન્મય થઈ જા. એ જ તારો મોક્ષ, એ જ પૂજા, એ જ સાચો અને મહાન ધર્મ. આ બધું ભારતીય સંસ્કૃતિ જ કહી રહી છે. પણ સાંભળે છે કોણ?

અનુવાદ : **સંજય શ્રીપાદ ભાવે**
('ભારતીય સંસ્કૃતિ')

વાર્તાલાપ

લોકતંત્ર અને આત્મવિજ્ઞાન

વિમલાતાઈ ઠકાર

अभय करोतु अतरिक्षम्
अभय धात्रा पृथिवी उभे इमे
अभय पश्चात् अभय पुरस्तात्
उत्तरात् अधरात् अभय न हा अस्तु
अभय मित्रात् अभयम् अमित्रात् अभय ज्ञाता कुरो य
सर्वे मम् आशा अभय भवन्तु सर्वे मम् आशा
अभय भवन्तु
ॐ शाति शाति शाति

આજે તમે લોકશાહી અને હિસામુક્ત સમાજનો વિષય રાખ્યો છે જેને તમે લોકશાહી, લોકતત્ર, જનતત્ર કે ગણતત્ર કહો છો એ એક વિચાર છે મનુષ્ય જાતિની વૈચારિક ઉત્ક્રાતિમા એક વિચાર જાગ્રત થયો, ઉદ્દ્ભૂત થયો, એનુ એક તત્ત્વજ્ઞાન પણ બન્યુ એના કેટલાક સિદ્ધાતો લઈને અનેક દેશોમા એનો વ્યવહાર પણ થયો વ્યવહાર પક્ષને ચરિતાર્થ કરવાના પ્રયોગો પણ થયા જનતા દ્વારા, જનતા માટે, જનતાનુ રાજ્ય, એવી એની વ્યાખ્યા થઈ

ધારાસભા, વહીવટી તત્ર અને ન્યાયતત્ર એકબીજાથી બિનશરતી સ્વતત્ર અને પોતપોતાના ક્ષેત્રમા સાર્વભૌમ એવી વ્યાખ્યાઓ પણ થઈ આ સિદ્ધાતો અને વ્યાખ્યાઓના આધાર પર કેટલીક રચનાઓ થઈ અને એ રીતે લોકશાહી અવતરિત થઈ લોકો પણ એવુ માનવા લાગ્યા ગ્રેટબ્રિટન, અમેરિકા કે પશ્ચિમના અન્ય દેશોમા એનો અમલ પણ શરૂ થયો

પરતુ આપણે પાછા વળીને છેલ્લા બસો વર્ષનો ઇતિહાસ જોઈએ તો લાગે છે કે જનતાની અથવા નાગરિકો દ્વારા જનતાનુ કે નાગરિકોનુ સ્વશાસન કરવાનુ જે એક દર્શન હતુ સ્વશાસનનુ જે એક ક્રાતિકારી દર્શન હતુ, એના માટે જે સદર્ભ બનવો જોઈતો હતો તે ન બન્યો

સામાજિક, આર્થિક, સાસ્કૃતિક સદર્ભ બનાવીને લોકશાહીનો પ્રયોગ કરતા કરતા જે એક સદર્ભ બનવો જોઈતો હતો એ ન થયો દૃષ્ટાત તરીકે કહુ કે જો લોકો પોતાનુ શાસન પોતે જ ચલાવવાના હોય, સરકાર ચલાવવાના હોય, સ્વશાસન ચલાવવાના હોય તો એ આવશ્યક છે કે સમાજ હિતોનો પરસ્પર વિરોધ ન હોય આર્થિક દૃષ્ટિએ એવા વર્ગ ઊભા ન થાય જેના હિતો પરસ્પર વિરોધી હોય જ્યા હિતોનો પરસ્પર વિરોધ હોય ત્યા એક વર્ગનુ શોષણ થાય છે જ્યા શોષણ થાય છે ત્યા શોષક અને શોષિત વચ્ચે સઘર્ષ પણ થાય છે સમાજમા અર્થતત્ર અને અર્થનીતિના ભેદના કારણે પક્ષ બન્યા એમના હિતોનુ રક્ષણ કરવા રાજનૈતિક પક્ષો બન્યા પક્ષ આધારિત લોકતત્રને એક અનિવાર્યતા માનવામા આવી આમ, એક સઘર્ષમૂલક માનસ ઊભુ થયુ સહયોગ, સહભાગિતાના આધાર પર લોકોની સરકાર, લોકો દ્વારા ચાલતી સરકાર અને લોકો માટે ચાલતી સરકાર ચાલવી જોઈએ એ ચાલી નહી આજે પણ એ ચાલતી નથી ગ્રેટબ્રિટનમા, અમેરિકામા અને અન્ય દેશોમા લોકતત્રની જે દશા છે, એ ઘણી કરુણ છે

આપણે મધ્યપૂર્વમા અને દૂર રહેલા પૂર્વના દેશોમા, પૂર્વ એશિયામા જઈએ તો ત્યા પણ લોકતત્રનો સદર્ભ નથી ત્યા એમનુ પોતાનુ સામતશાહી માનસ હોય છે ક્યાક જાતિ સસ્થા

છે. જાતિના નામે એ શોષણ કરતી હોય છે. કોઈ ઠેકાણે જ્ઞાતિ સંસ્થા છે, તો ક્યાંક વર્ગસંસ્થા છે. જ્ઞાતિ પદ્ધતિ, એકબીજાના શોષણ કરનારા આટાપાટા અને રમતો રમ્યા કરે છે, ક્યાંક વર્ગની પદ્ધતિ છે તો ક્યાંક વર્ણની પદ્ધતિ છે.

કહેવા ખાતર પ્રત્યેક વ્યક્તિને એકેક મત આપ્યો છે. ભૂદાન માટે અમે ગામડે ગામડે ફરતાં હતાં યુનિવર્સિટીમાંથી તાજાં નીકળ્યાં હતાં. ત્યારે અમે કહેતાં હતાં કે 'વાહ! કેવું સરસ, સ્વરાજ્ય આવ્યું છે, લોકશાહી આવી છે. જવાહરલાલ નેહરુને પણ એક મત છે અને ગરીબના ઝૂંપડામાં રહેતી ડોશીઓને પણ એક જ મત આપવાનો અધિકાર છે!'

પરંતુ પરસ્પરનાં શોષણનો, પરસ્પરનાં હિતોના વિરોધોનો સંદર્ભ તો રહ્યો જ. ઉચ્ચનીચના ભેદો પણ ઊભા રહ્યા. સંપ્રદાયોના અલગ અલગ વાડા પણ રહ્યા. સંપ્રદાયોના આધાર પર પક્ષ બનવા લાગ્યા. જાતિના આધાર પર પણ પક્ષ બનવા લાગ્યા. લોકશાહીના દર્શનનો સ્વીકાર કર્યો છે, એના વિચારોનો સ્વીકાર કર્યો છે પણ જગતમાં હજુ એનો પાયો જ નંખાયો નથી.

છેલ્લાં બસો વર્ષોમાં લોકશાહીના વિચારનો સ્વીકાર થયો છે એ ઘણી મોટી ઘટના છે. એના ભાંગ્યાતૂટ્યા પ્રયોગો પણ થયા છે. પરંતુ એમાં સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ ઊભા થયા ન હોવાથી દરેક ઠેકાણે આંતર વિરોધ ઊભા છે. લોકતાંત્રિક દેશોમાં, સંસ્થાઓમાં, એમના પ્રશાસનમાં, એમના રાજનૈતિક પક્ષોમાં જે નગ્ન ભ્રષ્ટાચાર, જે નગ્ન શોષણ ચાલી રહ્યું છે. એ બતાવે છે કે ક્યાંક ઉતાવળ થઈ ગઈ છે. પરિપક્વ અવસ્થા આવ્યા પહેલાં ખોટું પગલું લઈ લીધું છે. પહેલાં એની તૈયારી કરવી જોઈતી હતી. તમે લોકોને જઈને કહો કે બંધારણે તમને આ અધિકાર આપ્યા છે, આ તમારા મૂળભૂત અધિકાર છે, મૂળભૂત સ્વતંત્રતા છે. પણ એટલું કહેવાથી જ 'લોક' બનતો નથી. એમાં તો જે લોકમાનસ, આર્થિક પરંપરાઓમાં, જ્ઞાતિઓની પરંપરામાં, સ્ત્રીપુરુષોના ભેદભાવમાં અને એની વિષમતામાં જકડાયેલું છે એને બદલવું જોઈએ 'લોક'નું જ નિર્માણ નથી થયું એને કારણે જેવું લોકમાનસ બનવું જોઈએ તેવું બન્યું નથી.

રજવાડી માનસ રાખવું, મહત્ત્વાકાંક્ષા મૂડીવાદી રાખવી અને એવી સ્થિતિમાં લોકશાહી રીતે જીવવું, લોકશાહી ઢબે સરકાર ચલાવવી એ બધું બની શકે નહીં એ માટે સમાજ આખો લોક તાંત્રિક બનવો જોઈએ. અર્થકારણને લોકશાહી ઢબનું બનાવવું જોઈએ. અર્થકારણને વિકેન્દ્રિત કરવું જોઈએ. રાજ્યસત્તાનું પણ વિકેન્દ્રીકરણ કરવું જોઈએ. તમે ગામડાં સુધી આ સત્તાને લઈ જાઓ પણ એ ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે એ સત્તાનો ઉપયોગ અમુક વ્યક્તિ, જાતિ કે વર્ગને માટે ન થાય. સત્તાનો ઉપયોગ સર્વજન હિતાય, સર્વજન કુશલાય કેવી રીતે કરવો જોઈએ, એ ન તો આપણે શીખ્યા છીએ ન તો આપણે કોઈને શિખવાડીએ છીએ.

હું એવું નથી માનતી કે દુનિયામાં દુષ્ટ માણસો ઝાઝા છે એટલે બધા અનીતિ, હિંસા, ભ્રષ્ટાચાર તરફ વળે છે. મનુષ્યમાં પશુઓની સહજવૃત્તિ વણાયેલી છે. પણ મનુષ્ય બુદ્ધિશાળી પ્રાણી છે. પણ પ્રાણી તો છે જ. જ્યારે મનુષ્યનો પ્રાણીજાતિમાંથી મનુષ્યજાતિ તરીકે ઉદ્‌ભવ થયો ત્યારથી જ એનામાં પશુતાની બધી ખૂબીઓ અને ખાસિયતો આવી છે. મનુષ્યના દેહમાં અને વૃત્તિઓમાં પશુતા તો પડેલી જ છે પણ એને પરિમાર્જિત કરીને એને પરિશુદ્ધ કરવાની અને લોકમાનસમાં લોકતંત્ર અપનાવવાની અને ચલાવવાની ક્ષમતા પેદા કરવાનો પુરુષાર્થ રહી ગયો છે એટલે આજની વેદના અને વ્યથા ભરેલી પરિસ્થિતિમાં પણ મને

નિરાશા સ્પર્શતી નથી આ કામ કરવાનુ રહી ગયુ હતુ એટલે આ કરવુ જ પડશે એમ સમજીને આપણે એને અગ્રિમતા આપવી જોઈએ

ભારતવર્ષમા તો આને રાષ્ટ્રીય સ્તર પર અગ્રિમતા આપવી પડશે સાડા પાચ લાખ ગામડાના લોકોએ એમના મત આપવાના અધિકારનુ શોષણ થતુ જોયુ છે જ્ઞાતિ અથવા સપ્રદાયના નામ પર ઊભા થયેલા રાજનૈતિક પક્ષોએ એમની અસ્મિતાને જગાડી છે, સત્તામા ભાગીદારીની અપેક્ષા જગાડવામા આવી છે પરતુ એમને સભ્યતાના સસ્કાર અપાયા નથી એમનામા નિરક્ષરતા પણ છે બે ટક ખાવાનુ પણ મળતુ નથી સ્વચ્છ જગ્યામા રહેવાનુ પણ મળતુ નથી તમે કેવી રીતે એમની પાસેથી સુસભ્ય, શાતિમય વ્યવહારની આશા રાખો છો? સમાજ પરિવર્તનને બદલે હાથમા આવેલી સત્તાનો ઉપયોગ કરી, પોતાનુ અને પોતાની જ્ઞાતિનુ ભલુ કરવા માગતા લોકોને જોઈને આપણુ મસ્તક શરમથી ઝૂકી જવુ જોઈએ કારણ કે આપણે આજ સુધી જે કર્યું છે એ જ તેઓ કરી રહ્યા છે આપણે એમને જે શિખવાડ્યુ છે એ જ તેઓ કરે છે એ બીજુ શુ કરશે?

યુગની માગ છે સામાજિક ન્યાય અને સત્તામા ભાગીદારીની સત્તા અને સપત્તિના સ્પર્શથી એમનુ ચિત્ત દૂષિત ન થાય, આપણામા જે કમજોરીઓ રહી ગઈ છે એ એમનામા ન રહે એવુ શિખડાવનારી કોઈ જમાત છે? કઈ જમાતનુ નામ લઉ? પહેલા તો ગાધી જમાતનુ નામ લેતી હતી હવે એ નામ લેવાની હિમત ચાલતી નથી કોનુ નામ લઉ? મને લાગે છે કે જેવુ તેવુ, ફાટેલુતૂટેલુ પચાયત રાજ મળ્યુ છે એને કઈક કાનૂનનુ સ્વરૂપ મળ્યુ છે, એ પચાયતમા બેસનારા યુવકવર્ગમા, કિસાન વર્ગમા અને સ્ત્રીઓમા એક નવી પ્રેરણા, નવી ચેતના જગાડીએ એમને સામાજિક ન્યાય મળવો જ જોઈએ પચાયતમા એમની સહભાગિતા હોવી જોઈએ એવુ જરૂર થવુ જોઈએ સહભાગિતાવાળી લોકશાહી તરફ દેશના કદમ આગળ વધવા જોઈએ આ નથી થયુ તો આવો આપણે સાથે બેસીએ, અમે જે ન કર્યું એ આપણે સાથે મળીને કરીએ સત્તા અને સપત્તિ અથવા પદાર્થપરાયણ ઉપભોગવાદમા આપણા મન ફસાઈ ગયા છે એમાથી આપણે સાથે મળીને બહાર નીકળીએ આ એક સાસ્કૃતિક પ્રશ્ન છે રાજનૈતિક પ્રશ્નથી પણ વધારે સાસ્કૃતિક કટોકટી છે આપણી સમક્ષ સાસ્કૃતિક સમસ્યા છે આપણે આજની કટુતા, દ્વેષની ભાવના સઘરીને પળે પળે શસ્ત્ર હાથમા લઈશુ એક છોકરો રમવાનુ બેટ બીજા છોકરાના માથામા મારે અને એથી છોકરો મરી જાય છે કોઈ વળી ઝેર પીને મરી જાય અથવા ઝેર પિવડાવીને કે ગોળી ચલાવીને અત્યારે મરી કે મારી રહ્યા છે એને હિસા માનવા પહેલા આપણા ચિત્તમા હિસાના બીજ પડ્યા છે એની તરફ આપણુ ધ્યાન જવુ જોઈએ હિસા બીજે ક્યાય નહી આપણા ચિત્તમા જ પડી છે હિસા પહેલા વૃત્તિમા આવે છે ત્યાર બાદ આખોમા આવે છે પછી વાણીમા આવે છે અને છેલ્લે વ્યવહારમા આવે છે

કેટલાક વર્ષો પહેલા ગુજરાતમા સવર્ણો અને અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ વચ્ચે ઝઘડો થયેલો એકબીજાના મકાનો બાળતા હતા ખબર નથી ત્યારે શુ થયુ હતુ? હુ ત્યારે પ્રવાસમા હતી પ્રવાસમાથી આવીને વડોદરા વિરમગામ વગેરે સ્થળે ગઈ ત્યારે એમના નેતા મને કહે "બહેન, અમારી માતાઓએ તમારે ત્યા કપડા ધોયા છે, વાસણ માજ્યા છે, અમે જ્યા સુધી તમારા લોકોને અમારા કપડા ધોતા નહીં જોઈએ, વાસણ માજતા નહી જોઈએ ત્યા સુધી

અમને સંતોષ નહીં થાય. મેં કહ્યું, બેટા, બીજાની વાતની તો મને ખબર નથી પણ તું મને અત્યારે જ તારે ત્યાં લઈ જા. હું કપડાં ધોઈ આપીશ અને વાસણ માંજી આપીશ. મને આ બધું આવડે છે. એમના મનમાં તો વેર લેવાનું વસી ગયેલું. એમને એ ખબર નહોતી કે વેર લેવાથી પરિવર્તન થતું નથી, વેરથી વેર વધે છે. મૂળભૂત પરિવર્તન થતું નથી. મેં એમના નેતાને પૂછ્યું, 'બેટા, તું શું ઈચ્છે છે? પ્રતિશોધ - વેર-બદલો ઈચ્છે છે કે પરિવર્તન ઈચ્છે છે? વિરમગામમાં હરિજન છાત્રાલય કેટલાક સવર્ણ યુવકોએ સળગાવી દીધું હતું હું ત્યાં ગઈ હતી. એ છોકરાઓ મારી સાથે બોલવા પણ તૈયાર ન હતા એમના હૉલના સમારકામ માટે જે ખર્ચ થાય અને જે સળગી ગયું હતું, તે નવું બનાવવા માટેનો જે ખર્ચ થાય તે આપવાની તૈયારી સાથે હું ગઈ હતી. પરંતુ રોષના કારણે યુવકો વાત કરવા પણ તૈયાર ન હતા. ધીરે ધીરે વાત થઈ તો સમજ્યા કે પ્રતિશોધ, બદલો લેવાથી સમાજપરિવર્તન થતું નથી. એમની પ્રતિશોધની ભાવના, એમની કટુતા, એમની ઉદ્દંડતા, એમનો અશિષ્ટ વ્યવહાર, આપણને ગુસ્સો ન કરાવે એવી સહનશીલતા આપણે રાખવી પડશે.

કોઈ પણ જાતિનો કે વર્ગનો શિક્ષિત વર્ગનો માણસ હોય, જે લોકતંત્રની કે હિંસામુક્ત સમાજની વાત કરતો હોય એને સહનશીલતાની, તિતિક્ષાની શક્તિ કેળવવી પડશે. હિંસામુક્ત સમાજની અને લોકતંત્રની વાત કરતો હોય એણે જાતે બધું સહન કરીને એમને શિખવાડવું પડશે કે સમાજપરિવર્તન અને સ્વાધીનતા તમારો અધિકાર છે. એની રક્ષા જરૂર થાય અને કરવી જોઈએ પણ ખરી પરંતુ એ લોકતંત્ર દ્વારા કરો. એ માટે લોકતાંત્રિક સંસ્થાઓનો ઉપયોગ કરો. આવો અને ચૂંટણીમાં ઊભા રહો. ચૂંટણીનું કહું છું તો સાથે સાથે એ પણ કહું કે ચૂંટણીનું સ્વરૂપ બદલવું પડશે.

કેટલાંક વર્ષો પહેલાં ગુજરાત બિરાદરી દ્વારા અમે એક પ્રયોગ કરેલો. ચૂંટણી માટેનાં પોલિંગ બૂથ ઊભાં કર્યાં હોય ત્યાં પીપલ્સ પોલિંગ બૂથની કલ્પના આપીને યુવકોને મોકલતી હતી. જેથી કરીને ત્યાં હિંસા ન થાય, બોગસ મતો ન અપાય. ત્યારે અમારા બે કાર્યકર્તાઓને આંખે પાટા બાંધીને ત્યાંથી ઉઠાવીને ક્યાંક લઈ ગયા હતા. આવા અનેક પ્રકારના અનુભવો થયા છે. અત્યારે આ બધા અનુભવો તમારી સામે રાખવા માટે હું પ્રસ્તુત નથી.

હું આથી એ કહેવા માગું છું કે હિંસામુક્ત સમાજ અને સાચું લોકતંત્ર ઊભું કરવા માટે છેક છેરેથી શરૂ કરવું પડશે. લોકોની પ્રમાણિત સાચી સરકાર લાવવા માટે આપણે છેક નીચેથી શરૂ કરવું પડશે ત્યારે જ સાચી પ્રજાની, પ્રજા માટેની અને પ્રજા દ્વારા સરકાર લાવી શકાશે.

૧૯૧૫માં ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાથી ભારત આવ્યા ત્યારે તેમની સામે જે પરિસ્થિતિ હતી તેનાથી આજની પરિસ્થિતિ બદતર છે ગાંધીજીની પાછળ કૉંગ્રેસનું પીઠબળ હતું. કસાયેલા કાર્યકર્તાઓનું જૂથ હતું. આજે એ નથી. લોકતંત્ર એટલે તમે જેને સામાન્ય જન કહો છો, એનું વ્યક્તિગત અને સામૂહિક પરિવર્તન.

આજે શરૂ કરવું હોય તો લોકતાંત્રિક સંસ્થાઓ - પંચાયતથી માંડીને તાલુકા પંચાયત, જિલ્લા પંચાયત, વિધાનસભા અને લોકસભા સુધીની સંસ્થાઓમાં યોગ્ય માણસો મોકલવા માટે ઓછામાં ઓછું ગુજરાતમાં એક રાજકીય શિક્ષણ કેન્દ્ર હોવું જોઈએ. જ્યાં ગામડાંઓમાં રહેતાં યુવાન સ્ત્રીઓ, પુરુષોના વર્ગો ચલાવાય. જેમાં પંચાયત શું છે? ગ્રામપંચાયતોને મળનારા અધિકારો કયા છે? એનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરી

શકાય? આ બધી જ જાણકારી લોકભોગ્ય શૈલીમા એમની સમક્ષ મુકાય બહેનોના પણ શિબિરો યોજાય આ બધી વાતો એમા પણ સમજાવાય ગ્રામપચાયતને ગ્રામ સ્વરાજ્ય તરફ આપણે કેવી રીતે લઈ જઈ શકીએ? એના કેટલાક મુદ્દા એમની પાસે મુકાય જેઓ વિધાનસભામા જવા ઈચ્છે છે એમના પણ વર્ગો ચલાવવા જોઈએ ત્યારે એમને ખબર પડશે કે જેઓ આજે સસદ કે વિધાનસભાના સભ્યોનુ અપમાન કરે છે, ત્યા જે બીભત્સતા આચરવામા આવે છે એમા કેવળ સામા પક્ષનુ જ અપમાન નથી એમા સારાયે રાષ્ટ્રનુ અપમાન છે તેઓ લોકતત્રનુ જ અપમાન કરી રહ્યા છે નીચાજોણુ કરી રહ્યા છે

નાગરિકો ભેગા મળીને આવુ કોઈ રાજનૈતિક શિક્ષણ કેન્દ્ર ઊભુ કરશે અને તે માટે અભ્યાસક્રમો બનાવીને આ બધુ શિખવાડશે તો તેને પરિણામે કદાચ સહભાગી લોકતત્ર તરફ આપણે જવા માગીએ છીએ તે વહેલુ થઈ શકશે હવે તો સ્ત્રીઓને પણ તેત્રીસ ટકા બેઠકો અનામત આપવા માગે છે આ બધુ સત્તા અને સપત્તિથી દૂષિત ન બને, એની પાછળ અન્યાય, અધર્મ કે અનીતિની પ્રેરણા ન હોય, એનો સદુપયોગ કરવાની પ્રેરણા હોય, શિક્ષણમા શુભ સસ્કારોનુ સિચન હોય સામાજિક સદર્ભમાથી અલગ અને પરસ્પર હિતવિરોધી વર્ગ બની ગયા છે એવા વિરોધી હિતવાળા જે વર્ગો છે તે વર્ગ પછી આગળ ન વધે જે છે તેનો પણ અત આવે, એ તરફ આપણે ધ્યાન આપવુ પડશે

એમને કહેવુ પડશે કે તમારે વૈશ્વીકરણ, ઉદારીકરણ, જે કઈ કરવુ હોય તે કરો પણ તમે નવા ઉત્પાદકોના, નવા ઉપભોક્તાનો વર્ગ ઊભો કરી રહ્યા છો તો નવા વર્ગો ઊભા ન થાય એ રીતે કરો અમારી ગ્રામીણ જનતા જે ગામડાઓમા બેઠી છે એને એવુ ન શિખવાડશો કે જમીન પણ તમારી દુકાન છે, એમ માનીને એમાથી વધારેમા વધારે નફો લેવાની કોશિશ થાય જે ગોધન છે, એમાથી વધારેમા વધારે દૂધ લેવા માટે જે વાજબી કરવુ પડે તે કરો પણ ઈન્જેક્શન ન આપશો આવુ કરીને આપણે લોકોની મતિ બગાડી રહ્યા છીએ એ ન ભૂલશો ઉપભોગમૂલક ભ્રષ્ટ સસ્કૃતિ છેલ્લા વીસપચીસ વર્ષથી દેશના બુદ્ધિજીવી વર્ગને એવી ઘેરી વળી છે કે આપણી પહેલી લડત એમની સામે હશે એક તરફથી નવા વર્ગ અને સ્થાપિત હિતોના ઇજારા દેશમા ઊભા ન થાય તે જોવુ પડશે બીજી તરફથી આ દેશને વેદો અને ઉપનિષદોનુ જે સાહિત્ય મળ્યુ છે એણે ઉદ્‌ઘોષ કર્યો છે अह ब्रह्मास्मि। सर्वम् खलु इदम ब्रह्म। तत्त्वमसि। એ જોવુ પડશે

અરે ભાઈ! જાતિ, વર્ણ, સપ્રદાયની એક કાળે સગતિ હતી આજે એની સગતિ રહી નથી તમારે ઉપાસના જે પદ્ધતિથી કરવી હોય તે ઘરમા બેસીને નિરાતે કરો પરતુ ઘરની બહાર નીકળો ત્યારે આપણે બધા નાગરિકો છીએ, આપણો નાગરિક તરીકેનો સૌનો એક ધર્મ છે જેમા જાત પાતના કોઈ ભેદભાવ કે નાગરિકતા આડે આવવા ન જોઈએ હુ જાણુ છુ કે આવી વાત કહેનાર આજે લોકપ્રિય થતા નથી સાર્વજનિક સભામા આવુ બોલનારની નિદા પણ થશે, વિરોધ પણ થશે પરતુ આપણે આગળ આવીને કહેવુ પડશે કે એક જ પરમાત્મા સૌમા અણુરેણુમા વ્યાપ્ત છે

મનુષ્ય જ્યારે એ સત્તાનો સ્પર્શ પામશે ત્યારે એ નિર્ભય બનશે ત્યારે પછી હિસાના બીભત્સ, બાલિશ, અશિષ્ટ રસ્તા તરફ જવાની ઈચ્છા જ નહી થાય શ્રીમદ્ રાજચદ્રે કહ્યુ છે 'જેહ સ્વરૂપ સમજ્યા વિના પામ્યો દુ ખ અનત '

સ્વરૂપનુ અજ્ઞાન જ આપણને હિસા તરફ દોરી જાય છે તમે કહેશો કે 'બહેન આખરે અધ્યાત્મ તરફ લઈ ગયા પરતુ અધ્યાત્મ કે

હતું છતાં સંતે કહ્યું કે સાત દિવસ પછી આવજે. પ્રયોજન માત્ર એટલું જ હતું કે उपदेशः स्वयं परित्यागः (ઉપદેશનો અર્થ થાય છે સ્વયં જે આચરતા હોઈએ તેનો જ ઉપદેશ આપી શકાય.) તેથી સાત દિવસ પોતે ગોળનો ત્યાગ કર્યો પછી છોકરાને કહ્યું કે, 'ગોળ ન ખાઈશ' એ જ વાત છે. જેમ જેમ સમજ વધારતા જઈએ તેમ તેમ પોતાના સ્વભાવને તે મુજબ ઘડતા જઈએ તેમાં જે ફેરફાર કરવો પડે તે કરતા જઈએ.

સમજ અને સ્વભાવની વચ્ચેનું અંતર ઓછામાં ઓછું રાખીએ. સમજ દર્પણ છે. સ્વભાવ ચહેરો છે. ચહેરાને સરખો સારો કરવા જેમ દર્પણ ખપમાં લઈએ છીએ તેમ સ્વભાવને સુંદર બનાવવા સમજને ખપમાં - ઉપયોગમાં લઈએ, તો સ્વભાવની જીત થતી રહેશે. સરવાળે આપણને લાભ થશે. સજ્જન મહાન આત્મા માટે કહેવાય છે કે,

मनस्येकं वचस्येकं
कर्मण्येकं महात्मनाम्।
मनस्यत्यत् वचस्यन्यत्
कर्मण्यन्यत् दुरात्मनाम्॥

શીલ અને પ્રજ્ઞાની સંવાદિતા અને એ જ પ્રમાણે વિચાર-વર્તનની એકવાક્યતા લાવવા આપણે પ્રયત્ન કરીએ તેમાં જ આપણી સમજની સાર્થકતા છે.

એવી બે જ શક્તિઓ છે જેમના કાર્યનો એક સાથે યોગ થાય તો આપણી યોગસાધનાના મહાન અને કષ્ટસાધ્ય ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવાને તે સમર્થ બને, - એક નીચેથી, એટલે કે માનવતામાંથી, સાદ કરતી સ્થિર અને સદા જાગ્રત અભીપ્સા-તમન્ના-ધગશ- તથા બીજી, ઊર્ધ્વ લોકમાંથી એનો પ્રત્યુત્તર આપતી પ્રભુની પરમ કરુણા.

પરંતુ એ પરમ કરુણા કેવળ પ્રકાશ અને સત્યની પરિસ્થિતિમાં જ પોતાનું કાર્ય કરશે; અસત્ય અને અજ્ઞાન એના પર જે અવસ્થાઓ ઓરોપિત કરશે તેમાં રહીને એ કરુણા કાર્ય કરશે નહીં. કારણ કે અસત્યની માગણીઓને જો તે તાબે થાય તો તેનો પોતાનો હેતુ જ તે વ્યર્થ કરે.

જ્ઞાનની અને સત્યની શરતો આ રહી, - એ શરતોનું પાલન થશે તો જ સૌથી ઊર્ધ્વમાં રહેલી આધ્યાત્મિક શક્તિ અવતરણ કરશે. એવી ઊર્ધ્વમાંથી અવતરણ કરનારી અને નીચેની પાર્થિવતામાંથી ખુલ્લી થનારી છેક ઉચ્ચ ભૂમિકાની વિજ્ઞાનમય શક્તિ જ સ્થૂલ પ્રકૃતિના ઉપર વિજયશાલી રીતે કરી શકે તેમ છે તથા તેની મુશ્કેલીઓનો વિનાશ સાધી શકે છે. એ પ્રમાણે થવા માટે સંપૂર્ણ અને સાચા દિલનું સમર્પણ થવું જોઈએ; પ્રભુની દિવ્ય શક્તિ પ્રત્યે પોતાની સત્-તાને અનન્ય ભાવે સાધકે અભિમુખ કરવી જોઈએ; ઊર્ધ્વમાંથી જે સત્ય અવતરણ કરી રહેલું છે તેની સતત અને સમગ્ર-સંપૂર્ણ પસંદગી કરતાં રહેવું જોઈએ અને પાર્થિવ પ્રકૃતિના ઉપર હજી સુધી અમલ ચલાવી રહી છે એવી માનસિક, પ્રાણાયામ અને સ્થૂલ ભૂમિકાની શક્તિઓના અને મિથ્યા આભાસોના અસત્યનો સતત અને સંપૂર્ણ પરિત્યાગ કરતાં રહેવું જોઈએ.

- શ્રી અરવિંદ

॥ નાગલિંગમ્ ઉર્ફે કૈલાસપતિ ॥

મણિલાલ હ પટેલ

પોષ માસ જેવી પાનખર ઋતુ અને તેય અષાઢમા?!

હા ભાઈ! હા

વલ્લભવિદ્યાનગરની જાણીતી અને ગુજરાત પ્રદેશની સર્વપ્રથમ ઈજનેરી કોલેજ બિરલા વિશ્વકર્મા મહાવિદ્યાલય એના પ્રાગણના હરિયાળા વિશાળ પટમા ઊભેલા ઝાડવા તમે જોયા છે? એમા મોટા ભાગના વૃક્ષોને તમે તો શુ, અમારા ગામના લોકોય નથી ઓળખતા લોકો જ શુ કામ ભાઈ! એ ઝાડવા નીચે અભ્યાસ કરતા કરતા અંગત લાગણીઓને વાવતા ઉછેરતા નવજુવાન યુવકયુવતીઓય એ ઝાડવાને ભાગ્યે જ જાણે છે કદાચ, ઈજનેરી કૉલેજના અધ્યાપકોનેય આવા વિરલ વૃક્ષોની જાણ નથી આપણો તો એમજી શિક્ષણનો યુગ છે

વલ્લભવિદ્યાનગરના લાદ નમા શાસ્ત્રી મેદાનની સામે વિદ્યાનગરીના કેન્દ્ર સમુ ઊભુ છે બિરલા વિશ્વકર્મા વિદ્યાલય! વૃક્ષોની દીર્ઘ વીથિકાઓથી શોભતો આ તરુ વિસ્તાર તમને કોઈ પહાડી ગામ કે હિલ સ્ટેશનની અનુભૂતિ કરાવે છે અહી ઊભેલા આ તપસ્વીઓ જેવા ઝાડવા નો જુઓ રક્તશોક (આસોપાલવ નહી), નટકચમેલી, રુદ્ર પલાશ, સાતપાની (સપ્તપર્ણ), લીલો કપાસ અને કૈલાસપતિ! એનુ બોટનિકલ નામ COUROUPITA GUIANENSIA શ્રી અરવિંદ આશ્રમના માતાજીએ એ વૃક્ષના પુષ્પોની આતરિકતા (ભાવાર્થ) દર્શાવતુ નામ આપ્યુ છે 'પ્રોસ્પેરિટી' (સિદ્ધિ રિદ્ધિ)

હા, આ કૈલાસપતિના પાદડા અષાઢમા પણ ખરી જાય છે લીલા ને લીલા ફાગુને કાચાય ખરી જાય છે જરા નવાઈ લાગે કે અરે! ગઈકાલ સુધી તો લીલુછમ હતુ આ પહાડી તરુ ને આજ આમ સાવ નિષ્પત્ર નિષ્પર્ણ, તે કોઈની નજર લાગી છે કે જાણભેદુ તાંત્રિકે મૂઠ મારી હશે?! વૃક્ષો તો યોગી જેવા ગમે ત્યારે માયા મૂકી દે દેવતરુના કુળગોત્રનુ આ કૈલાસપતિ નિષ્પત્ર ડાળીઓની જાળીઓ લઈને ઊભુ છે ચારેબાજુ હરિત સૃષ્ટિ અને લીલપ છલકાવતા વૃક્ષોની વચ્ચે સાવ ફકીરી હાલમા! પણ શોભા તો છે એના થડમા તતડી ઊગેલા થડમા ઝીણી ઝીણી ડાખળીઓ અને શ્વેત ગુલાબી લઘુ કમળ જેવા ફૂલોની સૃષ્ટિનો વૈભવ તો જુઓ! એની તીવ્ર ગધથી દોડી આવતા મધુમાખી અને ભમરાઓ, એ ગુંજારવ પાસ સાભળવા સરખો છે, એ જ તો પર્યાવરણનુ ગીત છે

સાજ પડે છે ને હજારો સૂડા પોપટ ઊડી આવે છે આ વૃક્ષો પર રાત ગાળવા! જાણીતા ખગોળવિદ સ્વ આચાર્ય છોટુભાઈ સુથાર વલ્લભવિદ્યાનગરની પક્ષીસૃષ્ટિના જાણકાર હતા એ યાદ આવે છે નિષ્પત્ર કૈલાસપતિની ડાળે ડાળે પક્તિબધ સૂડાઓ જોઉ છુ ને લાગે છે કે તરુવર કરતા તો વધારે માયાવી છે આ વખત, આ સાજ! ને સવાર તો કેવી નિર્દય ચેતનવતા ને કલરવતા પાદડાની બૂકાળી સગતિ ગતભર માણતા રહેલા કૈલાસપતિને સવાર તો રડી જાય છે ગતનુ સ્મરણ માત્ર! જોકે કૈલાસપતિ ઝાઝા દિવસો જોગીવેશ પાળતુ નથી એ તો ઉપાડી લે

છે પાંદડાં, પહેરી લે છે વર્ષાનાં વસ્ત્રો. બેચાર દિવસ એ કૂંપળોને ડાળે ડાળે રંગ બદલતી જોયા કરવાનું ગમે છે. આવો અવસર પોષ-મહામાં ફરીથી આવે છે. હા, કૈલાસપતિને છ માસ પછી બીજી પાનખર આવે છે... આ તો વિશેષ ચેતનથી છલકાતું ઝાડ છે - એનો જીવનરસ જાણે કે ભીતરમાં સમાતો નથી. બબ્બેવાર પાંદડાં ખેરવે અને ઉગાડે. અરે; ફૂલો તો આવે છે એને ત્રણ ત્રણ વાર... બે પાનખરો અને ત્રણ વસંતો. ખરેખર, કૈલાસપતિ વિરલ વૃક્ષ છે... વહાલું લાગે એવું.

આ તો છે 'નાગલિંગમ્'. હા, વલ્લભ-વિદ્યાનગરના આદ્યસ્થાપક ભાઈકાકાના નિમંત્રણે પૉંડિચેરીથી ચરોતર પ્રદેશમાં પધારેલું તે વૃક્ષવિશેષ છે. દક્ષિણ ભારતમાં માણસોનેય 'નાગલિંગમ્' અટક હોય છે. ગામ કાંઈ એમ જ થોડાં વસી જાય છે. વિશિષ્ટ પ્રકારનાં નવાં ગામો વસાવાય ત્યારે તો જાતભાતની વસ્તુઓ આવવાની. દૂર દૂરના માણસો આવે; અનેકવિધ સ્થળોએથી જુદા જુદા વિષયોના નિષ્ણાતો આવે; પુસ્તકો આવે; જાતભાતનું ભણવાનું; અચરજ પમાડતાં વૈજ્ઞાનિક અને તકનિકી સાધનો આવે, સંગ્રહસ્થાનો ઊભાં થાય અને ભાઈકાકા-ભીખાભાઈ જેવા વલ્લભ-વિદ્યાનગરના ઘડવૈયા હોય તો આવાં વિરલ વૃક્ષોય આવે છે ને મોસમોને મહેકાવી-ગહેકાવી દે છે!

ગામ-નગરની જેમ વૃક્ષોનેય પોતાનો ઇતિહાસ હોય છે; નિસર્ગપ્રેમી ભાઈકાકાએ વનસ્પતિવિજ્ઞાની ગોકુળદાસ ખીમજી બામ્ભડાઈના 'વનસ્પતિસૃષ્ટિ'ના બધા જ ગ્રંથોનું ચારુતર વિદ્યામંડળ દ્વારા ૧૯૫૨માં પ્રકાશન કરાવેલું. હેતુ હતો વનસ્પતિના વિજ્ઞાનને જાણવા-સમજવાનો. અમારા આ કેમ્પસ પર ભારતનાં બધાં જ રાજ્યોનાં માણસો છે. ઘણાં તો અહીંનાં રહેવાસી બની ગયાં છે. દક્ષિણ ભારતીયો પણ અહીં છે. સ્વ. ત્રિભુવનદાસ પટેલ અને ડૉ. કુરિયનથી પ્રસિદ્ધ થયેલી (ને જેનાથી તેઓ બન્ને પણ જાણીતા થયા છે તેવી) વિશ્વખ્યાત અમૂલ ડેરી છે; આણંદની ખેતીવાડી સંસ્થા છે. 'એન.ડી.ડી.બી.' અને 'ઈરમા' જેવી કેન્દ્રીય સંસ્થાઓ છે. પણ તમિલ કે મલયાલમી નાગરિકને આ કૈલાસપતિ વૃક્ષ તરફ કેવો અંગત રાગ હશે (કે નહીં હોય!) તે હું જાણતો નથી. જોકે, અહીં થોડાક વૃક્ષચાહકો અને વૃક્ષસંવર્ધકો છે ખરા... જેમાં સ્વ. ભાઈકાકાના બે સુપુત્રો સ્વ. રમણલાલ ઍન્જિનિયર (નિસર્ગોપચારક, જેઓ વિદ્યાનગરના આરંભકાળની નર્સરી - ધરુવાડી - સાથે સંકળાયેલા હતા) અને વરિષ્ઠ નાગરિક ચિમનભાઈ (ઈજનેર) તો ખરા જ! વળી, વૃક્ષોનું જતન અને સંવર્ધન તે વિદ્યાનગરીઓનું કર્તવ્ય છે. શ્રી ચિમનભાઈના અધ્યક્ષપદે ભાઈકાકા ફાઉન્ડેશન આ જવાબદારી અદા કરે છે.

હજી તો વલ્લભવિદ્યાનગર બનતું હતું ત્યારની વાત છે. ભાઈકાકા અને ભીખાભાઈની જોડી, ૧૯૫૦નાં વર્ષોમાં તો સીમસીમાડો લાગતા આ જનવિરલ પ્રદેશને, વિદ્યાધામ ઉપરાંત યુનિવર્સિટી બનાવવાના કામમાં લાગેલી હતી! ભાઈકાકા સારામાં સારા અધ્યાપકો મેળવવા ઉત્સુક! ને એવા વિદ્વાનોને એ લઈ પણ આવેલા. પ્રૉ. ન. મૂ. શાહ, આચાર્ય ડૉલરરાય માંકડ, પ્રૉ. ગુલાટી, આચાર્ય શ્રી જુન્નરકર, પ્રૉ. વાય. વી. કંટક, પ્રૉ. આલુબહેન દસ્તૂર, પ્રૉ. પી. સી. વૈદ્ય, સુરેશ જોશી વગેરે! ભાઈકાકા વિદ્વાન માણસોની સાથે, જુદી જુદી ઋતુમાં જુદાં જુદાં ફૂલો આપતાં અને કેમ્પસને સદાય પ્રફુલ્લિત રાખતાં વૃક્ષો પણ લાવતા. 'નાગલિંગમ્' ઉર્ફે 'કૈલાસપતિ' ભાઈકાકા -

ભીખાભાઈ દ્વારા ચિમનભાઈના હાથ અને સાથે પૉંડિચેરીની ધરતીમાથી વાયા મદ્રાસ મુબઈ વિમાનમા અને મુબઈથી આણદ ટ્રેનમા લાવવામા આવેલુ! પચાસ વર્ષ પછીય વલ્લભવિદ્યાનગરમા કૈલાસપતિ (શિવલિગી?) વૃક્ષોની સખ્યા ચારેકથી વધારે નથી બી જે વી એમ નસ્થાના સ્ટાફરૂમ પાસે મહાકાય કૈલાસપતિ છે સેમકૉમ કૉલેજનુ હમણાનુ નવુ મકાન થયુ ત્યારે આ વિરલ વૃક્ષને બચાવીને આયોજકો દ્વારા ડિઝાઈન કરવામા આવી હતી બીજુ વૃક્ષ ઊભુ છે બી વી એમના પ્રાગણમા! ને ભાઈકાકાએ ગ્રામોદ્ધાર મડળની ઑફિસ પાસે વાવેલુ તે ત્રીજુ અને ચોથુ કૈલાસપતિ વૃક્ષ ચારુતર વિદ્યામડળની કચેરીના આગણે છે એને, આટલા વર્ષોથી હુ જોયા કરતો'તો ફૂલો નહોતા આવતા! આ વર્ષે-કોઈ કુવારકાનો પદાઘાત થયો હશે, માટે? ફૂલો આવ્યા છે ને હા, થડને ફૂલો તડતડી નીકળે ત્યારે પાદડા અચૂક ખરે જ - બને પ્રક્રિયાઓ સાથે સાથે ચાલે છે એ જોવાનો રોમાચ જાગે છે અષાઢે ખાસ સુકાયા વિનાના પાદડા ડૂખેથી ખરખર ખરી જાય છે

પછી, નીચેથી છેક ઊચે સુધી થડને ઝીણી ઝીણી ડાળીઓ ફૂટે છે ને એ ફૂલોથી શોભી ઊઠે છે ફૂલો તીવ્ર સુગધવાળા આજ સવારમા એ ગધ દૂર સુધી ફેલાઈ જાય છે ઘણા કહે છે કે આ ગધથી સર્પો પણ (જે નિત્ય વિકસતા રહેતા, આ કૅમ્પસ પર હાલ ભાગ્યે જ છે) ખેચાઈ આવે છે અહીના લોકો એટલે તો કૈલાસપતિને 'નાગચપા'નુ ઝાડ કહે છે 'નાગલિગમ્' નામ તો એના ફૂલની રચના પરથી પડેલુ લાગે છે પાચ પાદડીઓ શ્વેત ગુલાબી, એની ગોઠવણ શિવજીની જટાધારી જેવી વચ્ચે શિવલિગ જેવો ઊપસેલો કાળો સુવાળો ભાગ ને એની ઉપર રક્ષા કરતો હોય એમ ફણાળા નાગ જેમ ઝૂલતો પુકેસરનો જથ્થો! ફૂલ બે ઘડી નીરખ્યા કરીએ એવુ નોખુ સવારે ઊઘડેને પછી ઊઘડેલુ જ રહે ખરતા સુધી! એક વાર અહીંના શ્રી અરવિદ સાધના કેન્દ્રમા શ્રી સુન્દરમ્ પધારેલા, પૉંડિચેરી નિવાસી આપણા ગુજરાતી કવિ શ્રી સુન્દરમ્‌ને કૈલાસપતિના ફૂલો સત્કારરૂપે આપવામા આવેલા દક્ષિણના તમિલ પ્રદેશના આવા વિશિષ્ટ તરુપુષ્પોને અહીં મધ્ય ગુજરાતમા જોતા જ કવિ તો ભાવવિભોર થઈ ગયેલા દિલાવરસિહજીને કહે 'ચાલો, આપણે એ તરુરાજને મળવા જઈએ!' અને એ અતિથિવૃક્ષ સાથે હસ્તધૂનન કરવા અતિથિવિશેષ સુન્દરમ્ ગયેલા પણ ખરા મે નરોત્તમ પલાણને આ પુષ્પોથી અહીં આવકાર્યા ત્યારે એ પણ કૈલાસપતિને મળ્યા વિના નહોતા રહી શક્યા! આજે મધ્ય અષાઢની વર્ષા વળાઓમા હુ કૈલાસપતિના મહોરેલા રૂપોને વૃક્ષચાલક તરીકે એકલો એકલો જોયા કરુ છુ મનમા થાય છે કે આ તરુવર હિમાલયના પહાડોમાય જરૂર મહોર્યા હશે! વરસાદી સાજેમા ગહનગભીર વૃક્ષઘટાઓને જોઉ છુ ત્યારે આ સૃષ્ટિ વધારે રહસ્યમયી લાગે છે, પણ લીલાશનુ કૃપાળુ આક્રમણ જોતા થાય છે કે પ્રકૃતિ માનવ જેવી અનુદાર નથી એનો પ્રેમાભિષેક ઝીલવાને હુ તો રોજ નીકળી પડુ છુ ખેતરોમા, સીમની પેલ પાર!

માણસની જેમ નગરનેય પોતાનુ વ્યક્તિત્વ હોય છે, પોતાનો આગવો ચહેરો હોય છે આ વિદ્યાનગરીનો ચહેરો નીખર્યો છે એ તો આવા તરુવરોથી! વૃક્ષોમા વલ્લભવિદ્યાનગરનુ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે આ તો તરુનગર છે તરુનગર! એના ઉપર કશાક અદીઠના આશીર્વાદ છે ૧૯૫૦ પૂર્વે પૉંડિચેરીની મુલાકાતે ગયેલા ભાઈકાકા ભીખાભાઈની સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી સ્થાપવાની વાતે શ્રી અરવિદ

આશ્રમના ઘુમાને સાંભળી. પચાસનાં વર્ષોમાં આશ્રમમાંથી શ્રી અરવિંદનાં પુસ્તકો, શ્રી અરવિંદના હસ્તાક્ષર કરાવી, શ્રી માતાજીએ વલ્લભવિદ્યાનગરના બંને આદ્યસ્થાપકોને હાથોહાથ ભેટ આપેલાં. ચારુતર વિદ્યામંડળે અને નલિની અરવિંદ કૉલેજે સાચવી રાખેલાં આ પુસ્તકોમાંથી ડૉ. દિલાવરસિંહજી જાડેજાએ સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીના એમના કુલપતિકાળ દરમિયાન એ પુસ્તકો 'ભાઈકાકા યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલય'માં મુકાવીને પેલાં વર્ષોને પુન:જીવિત કરેલાં. વૃક્ષો બહિર્ગત વાતાવરણ રચે છે ને આંતરિક એવી આબોહવા સર્જે છે; તો પુસ્તકો પણ ભીતરી રસે વિશ્વને સમૃદ્ધ કરે છે. દર વર્ષે અહીં હજારો વિદ્યાર્થીઓ આવે છે ને નવાં નવાં પુસ્તકો અને વૈજ્ઞાનિક ને તકનિકી ઉપકરણો પણ! વિદ્વાનો પણ આવતા-જતા રહે છે. આ નગરનો ચહેરો સાવ ચરોતરના ગામડાનો નથી. ખાસ્સો વિશિષ્ટ છે, કેમ કે અહીં બહારથી વૃક્ષો, પુસ્તકો અને ચરોતરે આવકારેલાં માણસો આવીને વસ્યાં છે - વસાવાયાં છે... નોખું છે અમારું વલ્લભવિદ્યાનગર!

આ અશોક વૃક્ષોય છેક લંકા કે અયોધ્યાથી આવ્યાં હશે. સપ્તપર્ણ અને રુદ્રપલાશ મેં જોયાં હતાં શાંતિનિકેતનમાં... તે અહીં પણ ટટ્ટારને તાજાં છે. મારા ઘર પાસેના નવઉદ્યાન વચ્ચે ગૌરવભેર ઊભું છે બૂચનું વૃક્ષ! અહીં એ બીજું કશે નથી. સૅમકૉમના આંગણે ખીલ્યો છે તે કાળા થડવાળો ને ગુલાબી ગુચ્છાદાર ફૂલોવાળો કેસિયોય વિરલ છે. અમારા માનવવિદ્યા ભવનના બગીચાને ખૂણે અજાણ્યું ને ઉપેક્ષિત ઊભું છે નાનું ઘટાદાર ચંદન! ....ને હું પણ એમ ઊભો છું એની પાસે...

શિરીષ પણ ફાગણનું જ ફૂલ છે. હોળીના દિવસોમાં પાંદડે પાંદડે ખીલી ઊઠે છે. એ રાત પડતાં ખીલવાનું શરૂ કરે અને સવારે તો આખી વસંત પછી તડકો પડવા માંડે અને એ કરમાવા લાગે. શિરીષ બહુ કોમળ. જલદી કરમાઈ જાય. એને નાકે લઈએ એટલે એના તંતુસ્પર્શ અને સુગંધથી વહાલું લાગે. કવિ કાલિદાસને તો બહુ વહાલું હતું. એની વારંવાર વાત કરે. સોનારૂપા અને હીરામણિનાં આભરણોથી કંટાળેલી અલકાનગરીની કામિનીઓ તો શિરીષને કાને પહેરતી. એ જ કર્ણાભરણ. શિરીષ થોડું નાગરિક ફૂલ નહીં? એનો અનુભવ પણ નાગરિક. પણ કેસૂડાના અનુનય તો ઓળઘોળ. 'અનુનય' - ચીપીચીપીને કરેલી વિનંતી કેસૂડાને ના આવડે. એ તો કામણગારો. કેસૂડો એટલે વગડાની આગ; પ્રેમીઓ કહેશે, મનડાની આગ. એ તો પ્રેમીઓ જાણે. પણ સાચે જ વગડાની આગ. એનાં અનેક નામોમાં એક નામ તે 'અગ્નિરથ'. કેસૂડાનાં વન ખીલે શું, જાણે દાવાગ્નિ પેટ્યો.

('બોલે ઝીણા મોર') - ભોળાભાઈ પટેલ

સંવેદન

મોટી

અરુણા બિલ્ગી-જાડેજા

પિતૃપક્ષે પિતાજી સૌથી મોટા અને માતૃપક્ષે મા એ બન્નેનુ પહેલુ સતાન એટલે મોટી બન્ને પક્ષના વીસેક બાળબચ્ચાની લીડર નાનકડા ભાઈરડાની સાથોસાથ મોટેરા માટે પણ એ તો 'મોટી' જ બાજુવાળી બકુડીની બોરડીના બોરા તો શુ ઠળિયો પણ એના નસીબમા નહી 'મા છમ વડુ'ની જેમ 'મોટી મને', 'મોટી મને' કરતી વાનરસેના બધુ જ ઝૂટવી લેતી બધા મોટી મોટી કરે ત્યારે મોટી માથે ઘૂઘરી મૂકીને ઘૂમે પણ લીલુછમ બાળપણ કોરે મૂકવુ પડે ત્યારે ઘૂઘરી ઘૂણિયા (દેગડો) જેવી ભારેખમ લાગતી 'કૂદાકડા ન માર, હવે તો મોટી થઈ' મોટી એટલે કેવડી? માડ દસ વર્ષની મોટી ક્યારેય નાની હતી જ નહી વેદવ્યાસજીની જેમ સીધેસીધી મોટી જ જન્મેલી!

ઘરના નાનામોટા નિર્ણયોમા મોટીનો મત લેવાતો મહેમાનો આવવાના છે, શુ બનાવશુ? કયો ટેબલ ક્લોથ પાથરીશુ? નાના ભાઈબહેનોને કઈ શાળામા મૂકીશુ? બાર વર્ષની મોટી સાત વર્ષની નાની બહેનની આગળી પકડીને એને અગ્રેજી શાળામા દાખલ કરાવવા લઈ જાય પરીકથામા આવતી દુષ્ટ રાક્ષસી જેવા લાગતા આચાર્યબહેન છડીને જેમ સટાક સટાક પ્રશ્નોની ઝડી ફટકારે તોય ડરે તે મોટી શાની? આ મોટિયણ તો પોતાના મોટપણની સાબિતી આપીને જ પાછી ફરે

મોટી કૉલેજમા હતી ત્યારની વાત મા તો પિયર ગયેલી મોટીની બહેનપણીની મોટીબહેન, શિક્ષિકાનો ઈન્ટરવ્યૂ આપવા જતા જતા, મોટી પાસે અરજી લખાવવા આવી ટીપા નાખીને ડાયલેટ (પહોળી) કરેલી કીકીની જેમ, મોટીની નાની આખો, જાહેરાત વાચીને પહોળી થઈ ગઈ માને તાર કર્યો મોટી પણ બીજી મોટી સાથે નીકળી પડી ઓળોઘોળો કરીને માડ માડ લપેટેલી સાડીમા, મોટી મા વતી ઈન્ટરવ્યૂ આપવા ગઈ ઢબૂરાયેલી ઢીંગલીબાઈને જોઈને નિર્ણાયકો મો વકાસીને જોઈ રહ્યા મોટીએ નમ્રતાથી માના બધા જ પ્રમાણપત્રો રજૂ કર્યા અને ફક્ત એક દિવસ માટે થોભી જવા વિનતી કરી નિર્ણાયકો મિસ્કિલપણે (નટખટપણે) હસી રહ્યા આઠમી અજાયબી એ બની કે માને એ નોકરી મળી ગઈ! પછી તો નોકરી અપાવવાની વિનતી સાથે, મોટીની સામે કેટલીયે મામી, માસી, કાકીઓની લાબી કતાર લાગી ગયેલી

લાબી કતારમા ઊભા રહેવાનુ તો કોઈ મોટી પાસેથી જ શીખે સરકસની હોય કે નાટક-સિનેમાની, બસની હોય કે ટ્રેનની ટિકિટો લેવાનો હવાલો હમેશા મોટી પાસે જ રહેતો સહકુટુબ વડીલો સહિત બધા જ ફરવા જતા હોય પણ કેટલી ટિકિટ અડધી, કેટલી આખી, છૂટા પૈસા લેવાના - આ બધી ગડમથલમા મોટીની પિકનિકની મજા જ મરી જતી કમાટીબાગ હોય કે કાકરિયા, નાના ટાબરિયાને તૈયાર કરવાથી માડીને પાછા બધાને ગણીને બસમા બેસાડવાની પળોજણમા રોકાયેલી મોટીને વાઘ-સિહ કેવા અને વાત કેવી? એ તો ચિત્રોમા જ જોવા રહ્યા! જોકે આવુ બધુ મોટીને ગમતુ પણ ખરુ પરતુ એના નાનકડા શિરે સતત ભાર રહ્યા કરતો ઑલ લાઈન ક્લિયર?

હવે, મોટીની પોતાની નોકરીની શુભ ઘડી આવી પહોંચી. કૉલેજમાં અધ્યાપિકાની નોકરી તો મળતી હતી, પણ ભેગાભેગી દક્ષિણામાં મુકાઈ હતી તે જ કૉલેજના કન્યાછાત્રાલયનાં ગૃહમાતા તરીકેની શરત. મસમોટી પેશવાઈ પાઘડી મોટીએ પરાણે માથે કચકચાવીનને બાંધી દીધી. ત્રેવીસ વર્ષથી ગૃહમાતા પંદરવીસ વર્ષની 'હોમસીક' છાત્રાઓ ભેગી રડવા બેસી જાય.

જે નાનીબહેનને, આંગળી પકડીને શાળાએ બેસાડી હતી, તેને હાથ પકડીને મોટીએ જ માયરામાં બેસાડી. પ્રેમાળ પિતા પાસે ધ્રૂજતા હાથે કન્યાદાન પણ કરાવડાવ્યું. એ જ મોટીના પોતાનાં લગ્ન વખતે હવે મોટીથી પણ મોટું કોણ? નાના વીરાએ મોટીની પાઘડી ઘડીક ઉછીની લઈને પોતાના શિરે ચઢાવી જવતલ પણ હોમ્યાં અને કન્યાદાન પણ કર્યું. વિદાય લેતી મોટીએ સજળ નયને પોતાની ખાસમખાસ પાઘડી પાછી માગી લીધી, મનમાં એમ બોલીને, 'એ તો મારા શિરે જ શોભે.'

મોટીનું મન નાનું થવા તરફડિયાં મારતું પણ છઠ્ઠીના લેખ મોટીના માથે એવા તો જડબેસલાક લખાયેલા તે કોણ મિથ્યા કરી શકે?

ગામના વડીલોત્તમ એવા કુટુંબના યુવરાજ સમા પ્રથમ પનોતા પુત્ર મોટીના પતિ થવા સર્જાયેલા. પતિના પુનઃલગ્ન. પતિ કુટુંબમાં સૌથી મોટા અને મોટીથીયે ખાસ્સા એવા મોટા. બાળપણમાં ઠીકરી રમીને ખાનાં કુદાવતી મોટીએ મોટપણમાં એકીસાથે એવાં તો ખાનાં કુદાવ્યા કે ઠીકરી ઠેઠ 'બાઉન્ડ્રી'ની બહાર જઈને પડી! ભરત્રીસીમાં મોટીના હાથમાં 'મા' અને 'નાનીમા'ના બે લાડવા આવી પડ્યા. ચાળીસીમાં ચાલતાં ચાલતાં તો ઑર એક લાડવો ટપક્યો. પતિદેવના ધોળા વાળ ભેગી પોતે પણ કેંદ્ર 'ડાઈ' કરાવવી કે શું એવો વિચાર મોટીને થઈ આવેલો, પણ પતિદેવને તો પૂનમના ચાંદા જેવડી ટાલ એટલે પછી ગાંધારી જેવી ત્યાગ ભાવનાનો વિચાર મોટીએ માંડી વાળેલો.

મોટી હવે તો મોટીબા. કુટુંબનું કરતું-કારવતું વડીલ માણસ. ગણપતિબાપાને તો એક માથાને બદલે બીજું માથું બેસાડેલું પણ મોટીને તો એક માથાની ઉપર બીજું ભારઝલું માથું સરેશથી સજ્જડ ચોંટાડેલું. મોટીનાં સંતાનો મોટીના જેવડાં જ. મોટી પાસે આવીને સંતાનો કહે, 'અમે નાનકાં બધાં પિક્ચર જોવા જઈએ છીએ.' કરુણામૂર્તિ જેવા કોઈ પૌરાણિક પાત્રની છટાથી મોટીને કહેવું પડતું, 'હા, હા. જરૂર જાવને. મજા કરો. તમારી તો ઉમ્મર છે'. સાવ નજીકના કુટુંબને ત્યાં લગ્ન લેવાયાં હોય, મોટીનો ઉમંગ તો માય નહીં. તોય મોટી મન મોટું રાખીને, ભારે મોઢું રાખીને એના દિયર-દેરાણીને કહેતી હોય, 'લગ્નમાં મહાલવાનું અમને મોટાંને કાંઈ થોડું શોભે?' પોતે જતું કરે અને બીજાંને જવા દે. જોકે દિયર-દેરાણી હોય મોટીથીયે દસપંદર વર્ષ મોટાં!

ભરયુવાનીમાં પણ મોટીની ઊઠક-બેઠક તો ષષ્ટિપૂર્તિ કે સપ્તતિપૂર્તિવાળાં સાથે જ હોય. ચસોચસ માથે ઓઢીને, ગોટપોટ થઈને, સંકોડાઈને બેઠેલી, હાજી, નાજી એમ હોંકારો દીધે રાખતી મોટી કાકાઓની વચ્ચે ઘેરાયેલા અભિમન્યુની જેમ કૌટુંબિક ચક્રવ્યૂહોમાં અટવાયા કરતી. ઊતરતી વયની એમની વાતો ઊતરેલી દાળ જેવી બેસ્વાદ મોટીને લાગ્યા કરતી. ગમે ત્યાં જાવ, વડીલ સ્ત્રીવર્ગનો અલાયદો વિભાગ હોય. મોટી આ બાજુ જાણે વૃદ્ધાશ્રમમાં બેઠી હોય અને સહિયર સમી વહુ-દીકરીઓ સામેના ખૂણામાં ટોળ-ટીખળ કરતી હોય. મોટીનું ચંચળ મન હરણીની જેમ ત્યાં દોડી જતું પણ માથા પર એક પછી એક ગોઠવાયેલ વજનદાર હેલનું સંતુલન જાળવવામાં પડેલું તન

ાથણીની ગરવાઈ સાચવી રાખતુ ભાણવારમા પણ એવુ જ એકબાજુ એસિડિટી'વાળા વેવાણ તો બીજી બાજુ કોલેસ્ટરોલ'વાળા વેવાણની 'ફિક્સ્ડ લિમિટેડ' ાળીની વચ્ચે તંદુરસ્ત મોટીના તરભાણામા ારી થવાને બદલે મરો થતો બૂફેટેબલ પર મોટી ાજિયા પૂરી તરફ ચોરીછૂપીથી આગળ વધતી ોય ત્યા જ કોઈક નાનકી વહુ હ હ કરતી ાવી ચડે, 'મોટીબા, પેલા ટેબલ પર તમારા ાટે અલગ રોટલી રાખી છે, 'ખામ કોરી' બડી પડતી હેલને માડ માડ સભાળતી મોટી ખ્ખાશ ગળે ઉતારતી

પતિદેવનો સ્વભાવે રહ્યો ભલો ખોતમતમતો, પણ ખોરાક એમનો માવ ોળીમશા' માહેબની અમર તળે મેમસાહેબની ાળીમા દૂધીનુ એવુ તો પાણીપોચુ શાક રિસાય કે મોટીના મોમા ક્યારેય પાણી છૂટી ન શકે

રસોઈમા કુશળ ગણાતી મોટીને નવા માના પ્રમાણે ચાઈનીઝ, મેક્સિકન, ટાલિયન એવી વાનગી બનાવવાની ભારે ોશ, પણ આજુબાજુ વડીલોની નરી ભરમાર ાયાબિટીસ, હાર્ટટ્રબલ કે છેવટે કાઈ નહિ તો ાતના દર્દીઓ તો ખરા જ ઢોકળા, ઈદડા, ડલા, શીરો, લાપસી એવુ પોચુપોચુ બનાવીને ોટી મન કઠણ કર્યે રાખતી

પહેરવા-ઓઢવાના ઓરતા તો પારેવાની મ પાખ ફફડાવતા હોય ત્યા જ ધુરંધરોના સવાક્યો મોટીના કાનમા ઘૂમરાય, 'હવે તો ાપણે લાકડા ભેગા થવાના, આપણે કેવા ાજ-શણગાર?' સ્વિચ દીધેલા રમકડાની જેમ ોટી ફટ્ દઈને પાખો સકેલી લેતી લાલલીલા હેરિયા કે બાધણી તો બીજાએ ઓઢેલા જોઈને આખ ઠારવી રહી કરતાલ લઈને મીરાની મ 'મેરો તો ઑન્લી ક્રીમ (રગ), દૂજો ન કોઈ' મોટી મોટે મોટેથી જપ્યે જાય ક્યારેક સખીઓ વઢે, 'આ શુ હરઘડી 'મિક્સ્ટીપ્લસ'ના વેશમા જ હોય છે તુ!' આથી, થોડીક સજીધજીને સરખેસરખી સાહેલડી સાથે એક વાર મોટી થનગનતી બહાર નીકળી ત્યારે રસ્તે મળનાર કોઈએ, મોટી હમેશ ઝખતી એવી ટિપ્પણી પણ કરી, 'અરે, તમે તો દસ વર્ષ નાના લાગો છો ને કાઈ!' મોટીને તો ઘણુયે કહેવુ હોય 'દસ નહિ હુ તો વીસ વર્ષ નાની છુ' પણ માથે ઘટીના ટનબધી પડ મુકાયેલ તે કેમ કહેવુ? સોળ વર્ષની સુદરી ઘરે પાછી ફરી તો ઘરે અચાનક આવી ચઢેલા મહેમાનો અને થનગનતી મોટી બન્ને એકબીજાને જોઈને ઠરી રહ્યા કુટુબની બેચાર નાનકી વહુઓ, તેમના પિયરિયા, વેવાઈવેલા બધા મોટા વેવાણનુ આવુ અ પૂર્વ રૂપ જોઈને માડ બેહોશ થતા થતા રહી ગયા

એક વાર ઉનાળાની કાળઝાળ ગરમીમા બહાર જતી વખતે મોટીએ ગૉગલ્સ પહેર્યા હતા ટચૂકડી દોહિત્રીનો લાગલો સવાલ, 'નાનીમા, આખ આવી છે?' સાચમસાચ ભોટની માફક મોટી કાઈ સમજી નહી પાછળ બીજા સવાલનો મારો, 'તો ગૉગલ્સ કેમ પહેર્યા છે?' શિવજીના ત્રીજા નેત્રનો ફફાડો કેવો હશે?

રેબન, અરમાની, નાઈક, જુલિયાગોબર્ન્સ, શાહરૂખખાન બધા જ નામ મોટીને મોઢે હોય, પણ પોતાની જાતને ભોટમા ખપાવીને હોઠે તો ગણતરીના જ નામ લાવવાના અગિયારસ, પૂનમ, ગીતાજી, રામાયણ વેસ્ટર્ન મ્યુઝિક પણ મોટીને વહાલુ 'વ્હિટની હ્યુસ્ટન'ની કૅસેટ વાગતી હોય પણ કોઈનો પગરવ સભળાતા, 'અદબ, પલાઠી મો પર આગળી' વાળા ડાહ્યાડમરા વિદ્યાર્થીની જેમ મોટી કૅસેટ બદલી નાખે 'વિષ્ણુસહસ્રનામ', નહીં તો પોતરા-દોહિતરા તો એનો હુરિયો જ બોલાવી નાખે ને!

મોટી એના દબદબાભર્યા મોભા પ્રમાણે શરૂ શરૂમાં ખાસ કામકાજ વગર બહાર ન નીકળે. કોઈ મોટીની ઓળખ આપી રહ્યું હતું, 'મારાં મોટાં ભાભીનાં મમ્મી છે, ખાસ બહાર નીકળતાં નથી.' હવે તો મોટીને તો તે જ દિવસે બપોરના શૉમાં હેમામાલિનીનું 'સીતા ઔર ગીતા' જોવા જવું હોય. પણ પેલા વાલેશરી બહેન ક્યાંક ભટકાઈ જાય અને રખે ને 'મોટી'ના લેબલને આંચ આવી જાય એ બીકે મોટીએ ડબલ રોલ કરવાનું છોડી દીધું. રાવણની જેમ આજુબાજુ દસ માથાં હોવાં પોસાય; પણ માથા પર માથાનો અઘરો ખેલ તો બજાણિયો જ જાણે.

આજે મોટીના આંગણાંના વિશાળ વટવૃક્ષ નીચે આખોય કુટુંબકબીલો ટોળે વળ્યો છે. મોટી આજે સાચેકલી અરધી સદી વટાવી રહી છે પણ કેટલીયે સહસ્રાબ્દીઓ વટાવી ચૂકી હોય એવી સ્થિતપ્રજ્ઞતા એની આંખોમાં પલાંઠી મારીને બેસી ગઈ છે.

અચાનક કાલીઘેલી હેલી વરસે છે; સમાધિ તૂટે છે, પલાંઠી છૂટે છે. મોટી ઊભી થઈને એક એક હાથમાં વડવાઈઓ પકડી લે છે. હૈયું પણ હિલોળે ચઢ્યું છે. મોટી વાનરસેનામાં ભળી જાય છે. આંખની ચમક થોડીઘણી નીચે વેરાય છે, ટેટા છે કે બકુડીની બોરડીનાં લોલચટકાં બોરાં! રતૂમડા હાથે રતૂમડાં બોરાં ખોબેખોબા ભરીને મોટીના ખોળામાં ઠલવાય છે. પડપોતરાં, દા-દોહિતરાં અને મોટી બધાંની આંખોનું વિસ્મય એકરૂપ થઈ જાય છે.

દરેક બાળકને જન્મસિદ્ધ હક છે, કે
અને હેત મળે, પ્રેમ મળે.
યોગ્ય રીતે સમજવામાં આવે.
પૂરતું પોષણ અને તબીબી સંભાળ મળે.
એને વિનામૂલ્યે શિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય:
રમત-જમતની મોકળી તક મળે.
પોતાની અસ્મિતા અને રાષ્ટ્રીયતા સાંપડે,
જો અપંગ હોય તો ખાસ કાળજી લેવાય,
આપત્તિમાં રાહત અપાય, એમાં એને પણ અગ્રતા મળે.
સમાજને ઉપયોગી થતાં શીખે,
અને પોતાની શક્તિઓ વિકસાવી શકે,
શાંતિ અને વિશ્વબંધુત્વની ભાવના વચ્ચે એ ઉછેરાય,
તથા જાતિ-રંગ-જાતીયતા-ધર્મ-દેશ કે
સમાજના કોઈ પણ ભેદભાવ વિના
પોતાના આ સર્વ હક્ક એ ભોગવે.
(સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની સામાન્ય સભામાં ૨૦મી નવેમ્બર, ૧૯૫૮માં સ્વીકૃત અને ઘોષિત)

શતાબ્દી-વંદના

જ્યોતીન્દ્રસૌરભ

સંપાદક રતિલાલ બોરીસાગર

[આપણી ભાષાના સર્વોચ્ચ હાસ્યકાર જ્યોતીન્દ્ર હ દવેનો જન્મ ૨૧ ૧૦ ૧૯૦૧ના રોજ થયો હતો ઈ સ ૨૦૦૦ ૨૦૦૧ એમની જન્મશતાબ્દીનુ વર્ષ છે આ સર્વશ્રેષ્ઠ હાસ્યકારના જન્મશતાબ્દી વર્ષમા 'શતાબ્દી-વંદના' નિમિત્તે કશુક કરવુ એવો ભાવ ઘણા સમયથી મનમા રહ્યા કરતો હતો જ્યોતીન્દ્ર દવેના લેખોના સપાદનો ઠીક ઠીક સખ્યામા સુલભ છે બેએક સપાદનો તો એમણે પોતે જ કરી આપ્યા હતા એટલે આ સપાદનોમા એક વધુ સપાદન ઉમેરવાનુ ઉચિત ન લાગ્યુ એટલે પછી એમના લેખોમાથી કેટલાક હાસ્યરસિક અશો સપાદિત કરીને રજૂ કરવાનો વિચાર આવ્યો આ વિચારના ફલસ્વરૂપ આ શ્રેણી 'અખડ આનદ'મા આ માસથી શરૂ થાય છે જ્યોતીન્દ્ર દવે જ્યારે ગુજરાતી હાસ્ય સાહિત્ય પર છવાઈ ગયા હતા ત્યારે એ સમયના એમના લેખો ઠીક ઠીક સખ્યામા, નિયમિત રૂપે, 'અખડ આનદ'મા પ્રસિદ્ધ થયા હતા એટલે 'શતાબ્દી-વંદના'ના ભાગ રૂપે રજૂ થતી આ શ્રેણી 'અખડ આનદ'મા પ્રસિદ્ધ થાય એમા પૂરુ ઔચિત્ય છે

અહી રજૂ થનારો પ્રત્યેક અશ હાસ્યના ઉપલક્ષ્યમા સ્વયપર્યાપ્ત હોય, જ્યોતીન્દ્ર દવેના સામર્થ્યની ઝાખી કરાવતો હોય, અને સાથે સાથે મૂળ લેખ વાચવા પ્રેરે તેવો હોય એનો પૂરો ખ્યાલ રાખીને આ શ્રેણીની સામગ્રી પસદ કરી છે આ રસના ચટકા છે પણ આ ચટકા રસના કૂડાની તરસ જગાડશે એવી સપાદકને પૂરી આસ્થા છે

- સપાદક]

(૧)

શબ્દ ઉલ્-ઉદમા ડૉ સર જીવણજી જ મોદીએ એક શોધ હમણા કરી છે અશોક પારસી હતો, એમ પ્રતિપાદન કરવા એમણે પ્રયત્ન કર્યો છે પરતુ એમના આ સશોધન વિશે જોઈએ તેવો ઊહાપોહ થયો નથી અશોક પારસી હતો કે નહીં તે વિશે સતત ને સબળ ચર્ચાઓ ચાલી નથી 'ચર્ચાપત્રી' આ વિષયને લઈને ઊછળી પડ્યા નથી વિદ્વાન પુરાતત્ત્વવિદોએ પોતાની વિદ્વત્તાના દીપક વડે આ વિષયને આજી નાખ્યો નથી ટૂકમા, વિદ્વત્તાના સાગરમા પથરો પડ્યો, છતા જોઈએ તેવા વમળો ઊઠ્યા નથી

અશોક પારસી હતો એમ જાણ્યા પછી એનુ જીવન, એની ભાષા, એની રીતભાત વગેરે વિશે મારી કલ્પનાશક્તિ કેટલી ઉત્તેજિત થઈ તે હુ લખવા માગતો હતો અશોક નામ પારસીનુ ન હોય, તેમ જ કોઈ પારસી રાજા તે સમયમા હિંદની ગાદીએ આવ્યો હોય એ બનવા જેવુ નથી એવા વિરુદ્ધ પ્રકારના અનુમાનોને અવગણીને મે તો માની લીધુ કે અશોક પારસી હતો

કોડિયાઘાટની નાની ટોપી, પહોળી ઈજાર, ચપલ ને બદન પહેરીને હુ એને ફરતો જોઉ છુ સામેથી માથે માથાબાનુ બાધેલી, સદરા ને કબજામા શોભતી એની પત્ની આવે છે, અશોકને વિચારમા ફરતો જોઈને એ કહે છે 'અસુ' આખો દારો સુ કરેચ? ટને જ્યારે બી જોઉચ ત્યારે ડુ ભેજાનુ ડહી જ કરતો હોયચ ડિયર' જરાક તો આરામ લે જરા સોડાજી ટારી પી આમ

સૂફની કાંણી સીરીઆઉસ ડાચું કરી ટું ફરિયા
ટો મને જરાબી નહીં ગમસે જો!'

અશોક કાંઈ સાંભળતો હોય એમ દેખાયું નહીં
લે આંખમાં આંસુ લાવી એવણ બોલ્યાં:
રે! ટું સમજેચ કે? હું કેવારની બોલિયાં કરુંચ ને
મન ટો કંઈ નહીં. હું ટો ટારી પરથી ઓવરાઈ
ચ ને ટને ટો... અસુ! અસુ! ટું આવું કાંય
? ટને મારી-જરીબી માયામહોબત કંઈ
ન-વલગન છે જ નહીં?'

અશોક ભાનમાં આવીને એની પાસે આવે છે
પ્રિયાને આશ્વાસન આપતો કહે છે: 'જેની
ર, હું રાજા પરિયો ને ટેબી ચક્કરબટ્ટી, એટલે
માઠે કંઈ કેટલી વરીઝ પરેલી છે ટેની ટને
ર બી નઠી! પન લવ, હમનાં ટો હું ટારો જ
ાર કરટો'ટો-'

'ટેમાં જ હું આવી ટોબી ટેં મારે સામ્ભે બી
નહીં!'

અશોકનાં શ્રીમતી સમ્રાજ્ઞી વચ્ચે બોલી
ર્યાં.

'નહીં રે, એવું સું બોલેચ? ટને ખબર છ
ર, કે ટું એવું એવું બોલીને મારું હાર્ટ ભાંજી
ખેચ? જો, હું એમ વિચાર કરટો'ટો કે આપરે
કાદ દારો સુરટ જઈ ટારી પીસું ને દારો બધો
કરીસું. પેલો ફારસી કવિ ઓમર ખય્યામ
ી ગીયોચ ને કે ટું, હું ને સોનજી ટારીનું એક
રેયું! બસ એ જ, ઝાડની ઠંઠી છાયા નીચે,
મારું જિન્નત. ટેમ એક દારો આપને બી કરવું
'

'ઓ ડિયર, એમ છે ટો કહેટો કાંય નહીં?
લની આજ જ!'

સપત્નીક સુરત આવીને અશોકે તાડી પીધી
વી શોધ હજી થઈ નથી; પણ તેથી એણે એમ
થી કીધું, એમ પણ સિદ્ધ થતું નથી. હું તો માનું
કે અશોક દર અઠવાડિયે એક વાર સુરત આવતો
તાડી પી જતો. સંશોધકો કાળજીથી આ વિશે
શોધ ચલાવશે તો એ પણ નિર્વિવાદ રીતે જડી
આવવાનો સંભવ છે.

('અશોક પારસી હતો' : ''રંગતરંગ ભાગ-૧''માંથી)

(૨)

તુકારામ, સખારામ, ઈઠુ, પાંડુ, ભીખુ ને ખાસ કરીને રામો એવાં વિવિધ નામે ઓળખાતા હે ઘાટીશ્રેષ્ઠ! તું અત્યારે મારી પોતાની પેટીમાંથી ચૂનો લઈ મારી નવી ચોપડીના પૂઠા પર તે ચોપડવામાં રોકાયો છે, તે કાર્યમાંથી નિવૃત્ત થઈને તારે માટે જે ફરિયાદો કરવાની છે તે સાંભળ.

હું તારી ફરિયાદ ને વાત જેટલી સાંભળું છું તેટલી મારી વાત કે ફરિયાદ તું સાંભળતો નથી, એ મારી પહેલી ને મોટામાં મોટી ફરિયાદ છે.

હું મોડો ઊઠું છું એ તો તું આટલા અનુભવ પરથી ચોક્કસ સમજ્યો છે. છતાં સવારના પહોરમાં વહેલો આવીને પથારી ઉઠાવવી છે, કચરો કાઢવો છે, એવાં બહાનાં કાઢી તું મને જગાડી મારે છે, તે તરફ હું સખ્ત અણગમો જાહેર કરું છું.

તું મારે ત્યાંથી પાનતંબાકુ લઈ જાય છે તેમાં મારે કંઈ પણ વાંધો નથી. ખરું કહું તો હું એ તારે માટે જ વસાવું છું. પણ તું જઈને તારા મિત્રમંડળ અને આપ્તજન વચ્ચે એની લહાણી કરીને વહેંચીને ખાવાની સદ્વૃત્તિ દર્શાવે છે, તે મને કંઈક ભારે પડે છે; અને એથીયે વધારે તો, તું બીજા ઘાટીઓ વચ્ચે 'શેઠને પાન લાવતાં આવડતાં નથી, સોપારી સડેલાં લાવે છે. કાથો લોટ જેવો જ હોય છે,' એવી બાબતની ચર્ચા ઉપાડે છે, તે સામે મારો વાંધો છે.

મારાં વાસણો તું જ માંજે છે, અથવા માંજવાનો ઢોંગ કરે છે; છતાં 'શેઠ, તમારાં વાસણો ચીકણાં બહુ રહે છે,' એમ તું મારે મોઢે ફરિયાદ કરે છે, ત્યારે જગતમાં પ્રમાણિકતા, ન્યાય કે સચ્ચાઈ જરા પણ છે કે નહીં એ વિશે મને ઘણો સંદેહ થાય છે. હું જ્યારે જ્યારે તારી

સાથે મરાઠીમા વાત કરુ છુ ત્યારે મારો ઉદ્દેશ તને હસાવવાનો હોતો નથી હુ તને કઈક ઉપયોગી કાર્ય કરવા કહુ છુ એમ સમજી તારે હસવાનુ છોડી મારા કહેવા પર લક્ષ આપવુ જોઈએ

અમને અઠવાડિયામા એક જ દિવસ રજાનો મળે છે, ઈશ્વરે પણ એક જ દિવસ આરામ લીધો હતો, પણ તુ દર અઠવાડિયે ઓછામા ઓછા બે દિવસ તારી મેળે જ તને રજા આપે છે અને એ પણ કદાચિત્ ચલાવી લઉ, પણ કયા દિવસે રજા રાખવી એ પણ તુ નક્કી કરે છે એ સામે મારે સખ્ત વાધો છે જ્યારે મારે ખાસ કામ હોય કે મ ઘેર મિત્રને જમવા બોલાવ્યા હોય ત્યારે જ તુ નથી આવતો એ કાઈ આકસ્મિક હોય એમ માનવા હુ તૈયાર નથી મારા મિત્રો આગળ ચાહના ખાલા ને બીજા વાસણો માજવાનુ ક્ષુદ્ર કાર્ય મારે કરવુ પડે ને તેથી હુ હલકો પડુ, એ તારો ઉદ્દેશ ચોક્કસ કળી શકુ છુ

પણ આ બધુ છતા તુ મને એકલો મૂકીને ચાલ્યો ન જતો માસ્તર, વકીલ, કારકુન વગેરે બધા ધધાના ક્ષેત્રોમા હવે કોઈને માટે જગા રહી નથી 'તુ નહીં, તો તારા બાપ બીજા' એમ સહેલાઈથી અસીલો વકીલને, હેડમાસ્તર અથવા શાળાના સચાલકો માસ્તરને, શેઠ કારકુનને કહી શકે છે ઘાટીને કોઈ એમ કહી શકતુ નથી, કારણ કે એક ઘાટી જતા તેની જગ્યાએ બીજો મળવો મુશ્કેલ છે અને કદાચ બીજો મળે તોયે તે સ્થિર થઈને તો નહીં જ રહે મારા એક ઓળખીતાને ત્યા એક મહિનામા ૨૮ ઘાટી બદલાયા હતા ૩૦ નહીં ને ૨૮ જ તેનુ કારણ એટલુ જ તે ફેબ્રુઆરી માસ હતો આ કારણથી હુ ઘાટીને કોઈ પણ રીતે નારાજ કરવા માગતો નથી

('ઘાટીને ખુલો પત્ર' "રગતરગ ભાગ ૧"માથી)

(૩)

એમ બી બી એસ ની પરીક્ષા માન સહિત પસાર કર્યાને મને લગભગ પાચ વર્ષ વીતી ગયા હતા છતા હજી પણ હુ 'માખ મારતો હતો' એમ તો નહીં કહુ કારણ કે (૧) ડૉક્ટરની 'ડિગ્રી' મેળવતા પહેલા માખી કરતા ઉચ્ચ પ્રકારના અનેક પ્રાણીઓને અમારે મરવા પડે છે, અને ત્યાર પછી સૌથી ઊચી જાતના પ્રાણીઓને મારવાનો અમને પરવાનો મળે છે, પરતુ માખ 'મારવાનુ' અમારા 'કોર્સ'મા કદી પણ હોતુ નથી (૨) દર્દી મારવાનો ન મળવાથી માખ મારવાનો ઉત્સાહ અમારામા રહેતો નથી (૩) રોગીને અભાવે માખ મારવી અર્થાત્ રોગોનો ફેલાવો કરી અમને દ્રવ્યોપાર્જન અને કાયદેસર મનુષ્ય હનન કરવામા મદદ કરનારનો જ વધ કરવો, એવુ આયુર્વેદમીમાસાનુ કોઈ સૂત્ર નથી (૪) અને ખાસ કરીને એ શબ્દપ્રયોગ અમારા જેવા માટે બહુ માનપ્રદ નથી

એક પછી એક એમ અનેક વસ્તુનો વિચાર કરી જોયો શુ રોગ ઘટી ગયા? માનવશરીર એકાએક બળવાન બની ગયા? ઈશ્વરકૃપાથી એવુ તો કઈ હજુ થયુ નથી ત્યારે શુ મારામા મારા પોતાનામા કઈ વાધો છે? મારા ભેજા સારુ તો હુ ને મારા એકબે મિત્રો વારવાર 'આફ્રીન' પોકારતા અને મારી પાસે હજી સુધી એક પણ દર્દી નહોતો આવ્યો એટલે વાધો લેવાનો કોઈને હક પણ નહોતો મળ્યો તેમ છતા પણ, ઓ ઈશ્વર! મારુ દવાખાનુ દર્દીવિહોણુ શા કાજે? દવાખાનુ પણ મે ભારે ખર્ચે, મારા વૃદ્ધ કાકીના ઘરેણાના ભોગે 'અપ ટુ ડેટ' બનાવી દીધુ હતુ હુ પણ, શુદ્ધ પાશ્ચાત્ય પોશાકમા સજ્જ થઈને મારી સુશિક્ષિતતા ને સસ્કારિતાને શોભાવતો છતા પણ પાચ પાચ વર્ષથી મારે દ્વારે એકે દર્દી ના પોકારે એમ કેમ? આખરે મને કારણ જડ્યુ, ભગવાન્! (આજે જ તને સભારવો પડ્યો!) તે રોગ આટલી સારી સખ્યામા ઉત્પન્ન કર્યા તે તો જાણે ઠીક, પણ ડૉક્ટર, વૈદ, હકીમ વગેરે વગરેને આટલા વિપુલ પ્રમાણમા શા માટ નિપજાવ્યા?

('મારો દર્દી' "રગતરગ ભાગ ૧"માથી)

એટલા માટે તો હું કાર ડ્રાઈવિંગ શીખ્યો નથી. ''સ્વપ્નશીલ પુરુષોએ બેમાંથી એક જ વિકલ્પ પસંદ કરવો'', મારા એક અનુભવી વડીલ વિઠ્ઠલભાઈએ – હૉસ્પિટલમાં એક પગ અધ્ધર લટકાવીને સૂતેલા ત્યાંથી, ભીષ્મ પિતામહે બાણશૈયા પરથી ઉપદેશ આપેલો તેમ, પણ સહેજ ખિન્ન અવાજે યુધિષ્ઠિરને – મને ઉપદેશ આપેલો, ''કાં તો પરણજે, કાં તો કાર ચલાવજે.. પણ કાર ચલાવવી હોય તો પરણતો નહીં અને પરણે તો કાર ચલાવતો નહીં.''

''પણ... શા માટે?''

એ કંઈ બોલ્યા નહીં, એમણે માત્ર પોતાના અધ્ધર લટકાવેલા પગ ભણી આંગળી ચીંધી!

એ કાર ડ્રાઈવ કરતા હતા, એમનાં પત્ની જોડે બેઠેલાં, અને એમનો પગ ભાંગેલો એ મને ખબર હતી. પણ એને પરણવાની મૂળભૂત પ્રક્રિયા જોડે શો સંબંધ એ મને તે વખતે સમજાયેલું નહીં.

પણ આજે 'ટેક રાઈટ... ટેક લેફ્ટ...'' ના ગર્જનધ્વનિ વચ્ચે સમજાયું! મેં આંખો મીંચી દીધી! મને આજે હવે સુધીરભાઈ પણ હૉસ્પિટલના પલંગ પર એમના અધ્ધર લટકાવેલા પગ સાથે દેખાયા!

જોકે પછીથી, થોડાં અઠવાડિયાં અમેરિકાનું જીવન જોયા પછી હું સમજ્યો - બેકસીટ ડ્રાઈવિંગ કે સાઈડસીટ ડ્રાઈવિંગ એ માત્ર મહિલાઓનો અધિકાર નથી. ઘણા ચતુર પુરુષો પત્નીને સ્ટીયરિંગ સોંપી દઈને પોતે સાઈડમાં બેસી જાય છે! એકાદબેને તો એ યથાશક્તિ સાઈડસીટ ડ્રાઈવિંગનો અધિકાર ભોગવતા પણ જોયા! સાચું કહું? ભલે તમને મારે માટે સારો અભિપ્રાય ન થાય, પણ એક પુરુષ તરીકે, જ્યારે મેં એ મિત્રને ''ટેક રાઈટ, ટેક લેફ્ટ'' લલકારતા જોયા, ત્યારે મને ખૂબ સારું લાગેલું! ચાલો, આપણો કોક ભાઈલો તો બેકસીટ ડ્રાઈવિંગના અધિકારો ભોગવે છે! હાશ!

જોકે પેલા ભાઈ વચ્ચે ''પ્લીઝ પ્લીઝ'' જરા વધારે વાર બોલતા હતા, પણ એ તો ઠીક છે. અમેરિકાના પુરુષોમાં સહજીવન સંદર્ભે આત્મવિશ્વાસ ઓછો હોય છે એવું મેં કંઈક સાંભળેલું ખરું.

સદ્ભાગ્યે હું બેકસીટ ડ્રાઈવિંગનું લક્ષ્ય કદી બન્યો નથી, કારણ હું કદી કાર ચલાવતાં શીખ્યો જ નથી! ન રહેગા બાંસ! ન રહેગી બાંસુરી! હું સમજદાર છું. દીર્ઘદૃષ્ટિવંત છું. ભગવાન ચાણક્યે કહ્યું છે (મોટે ભાગે) કે જે પરિસ્થિતિમાં હાર નિશ્ચિત હોય તેવી પરિસ્થિતિ ઊભી જ ન થવા દેવી!

અને પરણ્યા વિના તો છૂટકો જ ન હતો.

એટલે કાર ચલાવવાનું રાખ્યું જ નથી!

જો કે મારો અંતરાત્મા અહીં વચ્ચે તાડૂકી ઊઠે છે, ''જુઠ્ઠો!''

''કાર ચલાવતાં નથી આવડતી એ હકીકત છે'' હું સામે એટલો જ ભાર દઈને કહું છું?

''પણ શીખ્યો નથી એમ ન લખ, કાર ચલાવતાં આવડ્યું નહીં એમ લખ.''

''ઠીક, ઠીક, ઠીક! શીખ્યો નથી એમ નહીં, કાર ચલાવતાં શીખવાનો પ્રયત્ન તો કરેલો પણ... આવડ્યું નહીં! બસ?'' (ઝીણી ઝીણી બાબતોમાં શી કચકચ કરવી?)

વાત એમ બનેલી - વર્ષો પૂર્વે - કે જ્યારે એક બે શોખીન મિત્રોએ મને ઉત્સાહપૂર્વક કાર ડ્રાઈવિંગ લેસન્સ આપવાનો પ્રયત્ન કરેલો. પણ એ બેત્રણ અઠવાડિયાં અદ્ભૂત ચમત્કારો થયા. નિર્જીવ કારમાં જીવ આવી ગયો! સ્ટીયરિંગ પર બેસતો અને તરત જ હર્ષભેર કાર કૂદવા માંડતી, કૂદવા માંડતી, લગભગ ગરબા જ ગાવા માંડતી!

અરે, વચ્ચે એક વાર તો લાગ્યું કે આ કાર હવામાં ઊડશે! અને હું પોતે સામાન્ય રાહદારીમાંથી કુશળ કાર ડ્રાઈવર થવાનો તબક્કો એક ધડાકે વટાવી દઈને સડસડાટ એર પ્લેન

પાયલોટ બની જઈશ! પણ તરત જ કારનું મન ફરી ગયું. એણે ઊડવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. એ એક ઊંચા વૃક્ષની પ્રફુલ્લિતતાથી આકર્ષાઈને એ વૃક્ષ તરફ ધસી ગઈ! ક્ષણમાં જ કાર અને વૃક્ષ પ્રેમથી ભેટી પડત, પણ મારી સાથે જ બેઠેલા મારા મિત્રથી આ સુખદ શક્યતા સહન ન થઈ. એણે મારી બાજુ એકદમ વાંકા વળીને, સ્ટીયરિંગ પકડી લઈને, સાઈડસીટ ડ્રાઈવિંગ નહીં, પણ ખોળા સિટિંગ ડ્રાઈવિંગ કરીને, કારને બાજુએ વાળી લીધી. અને પછી જ્યારે એણે કારને બ્રેક લગાવી ત્યારે તીવ્ર હૃદયવેદનાથી કાર ચીસ પાડી ઊઠી, ને હતાશ બનીને થંભી ગઈ!

મારો મિત્ર મનસુખ મને કહે, "બકુલ, તું મને વચન આપ."

મેં કહ્યું "આપ્યું! ચોક્કસ આપી દીધું જ સમજ! પણ કેવું વચન એ કહે તો સહેજ સારું રહે."

એ કહે, "વચન આપ! આપ વચન કે તું ક્યારેક બળદગાડી ચલાવીશ, ઊંટગાડી ચલાવીશ, હાથીનો મહાવત બનવાની ટ્રેનિંગ લેવા પ્રયત્ન કરીશ, બધું જ કરીશ, પણ પ્રતિજ્ઞા લે કે - કદી કાર ચલાવવાનો પ્રયત્ન તું નહીં કરે!"

"કેમ?" મને એનો ઉશ્કેરાટ ન સમજાયો. એણે ગળગળા અવાજે સમજાવ્યું "કારણ, બકુલ, માનવજીવન અમૂલ્ય છે."

"મારું?" મને નવાઈ લાગી.

"ના!"

"તો ઠીક."

એણે કહ્યું "રસ્તે જતા ભારતીય નાગરિકોનું જીવન અમૂલ્ય છે."

આ પછી મેં કાર ડ્રાઈવિંગ શીખવાનું માંડી વાળ્યું. પણ મેં એ સારું જ કર્યું. આજે મારે કોઈનું બૅકસીટ ડ્રાઈવિંગ સહન કરવું પડતું નથી! હું જ્યારે ઉદાત્ત મનોદશામાં હોઉં છું ત્યારે કાર ડ્રાઈવિંગ કરનારને પાછળથી સલાહ આપું છું ખરો. જોકે હું સાઈડસીટ પર બેસીને કદી સલાહ આપતો નથી, કારણ ત્યાં તો મારા સુધી પેલાનો ફ્રિન્ક હાથ કદાચ પહોંચી શકે!

પાછલી સીટે આપણે સલામત!

ખૂબ મઝા આવે છે, પેલાના પગ સલાહોની વરસાદ વરસાવવાની. "એ ધ્યાન રાખજે હોં! બરાબર! હજી સ્પીડ ઓછી કર. કેટલી છે? થ્રીન પર લાવી દે. જોજે, જોજે, લાલ લાઈટ છે! અરે, ઉપાડ, ઉપાડ જોયા શું કરે છે? લીલી થઈ! તે આ ગલીને બદલે પેલી ગલીમાં વાળી હોત તો ટૂંકું પડત. પેલી ગલીને બદલે આ ગલીમાં વાળી હોત તો તને સહેલું પડત. આટલી બધી સ્પીડ સારી નહીં. અક્સિડન્ટ થઈ જાય. જો... જો... જો... પેલી બાઈ! બરાબર. તેં ગાડી વાળી લીધી તે સારું કર્યું. મેં તને ટાઈમસર વોર્ન કર્યો એ સારું કર્યું ને? પણ ડાબી બાજુ ફૂટપાથ હતી, તેં જમણી બાજુએ વાળી હોત ગાડી, તો સારું થાત. જોકે પણ તું નીકળી તો ગયો જ. પણ હવે જરા ફાસ્ટ લે. વાંધો નહીં. એટલી બધી ફાસ્ટ નહીં અને જો બ્રેક આમ ના મરાય. બ્રેક ધીઈઈઈઈરેથી મારીએ."

જોકે બધાને જ્ઞાન સમૃદ્ધિ સિદ્ધ કરવામાં સરખો રસ નથી હોતો. એક બે કિસ્સા એવા પણ બન્યા કે પેલાએ મારી સૂચના મુજબ કાર ડાબી બાજુએ વાળી પણ તરત જ મારી સૂચના નહોતી તોપણ કાર ફૂટપાથ પાસે ઊભી રાખી, મને કહ્યું, "ઊતરી જા!"

"અરે પણ..."

"ઊતરી જા... આવજો!"

અને ધડ્ડ્ડ્... એણે કાર મારી મૂકી!

હકીકત શું છે કે મિત્રપ્રેમના બંધન એ દાંપત્યના બંધન જેટલા મજબૂત નથી હોતા.

બેકસીટ ડ્રાઈવિંગ પતિપત્ની વચ્ચે જ ખીલે છે, મ્હોરે છે, પ્રફુલ્લે છે.

અમેરિકામાં સંશોધન થયું છે - ન થયું હોય તો થવું જોઈએ - કે પુરુષો જે અકસ્માતો કરે છે તે મહિલાઓને જ કારણે, કાં તો આગલા કાચમાંય દેખાતી રસ્તે જતી સુંદર મહિલા સામે જોઈ રહેવાથી! અથવા તો એ જ કાચમાં આછી આછી પ્રતિબિંબિત થતી, પાછળ બેઠેલી પત્નીની બેકસીટ સૂચનાઓ સાંભળવાથી!

જમાનાઓથી આવી મજાકો થતી આવી છે. છતાં વિશ્વમાં બેકસીટ ડ્રાઈવિંગ અટકતું કેમ નથી?

અમેરિકામાં જ પછીથી મારા એક મિત્રે સમજાવેલું, અમે રસ્તામાં એક રેસ્ટોરાંમાં વિરામ માટે બેઠેલા ત્યારે, કે ''સુધા જે બોલ બોલ કરે છે તે તને દેશીને નહીં સમજાય. શી ઈઝ નોટ ઈન્ટરફિયરિંગ...એ કચકચ કરે છે એમ તું માને છે એ ખોટું છે.''

''સુધાબેન અહીં છે એટલે તું એમ જ કહે ને!'' મેં કહ્યું,

''ના, એ નેવિગેટર છે.''

''એટલે? શિપિંગ કંપનીમાં વહાણ ચલાવે છે? ખરેખર?''

''ના, નેવિગેટર એટલે કારમાં આપણી જોડે બેસીને નકશામાં જોઈને આપણને રસ્તો બતાવે તે!'

''ખરેખર?''

''હા, (ખાલી જગ્યા!)'' એણે કહ્યું (મારે માટે એણે જે વિશેષણ વાપર્યું તે મારે અહીં લાવવું નથી. એટલે એ શબ્દ જેટલી ખાલી જગ્યા રાખી છે) (અને ખરેખર ખાલી જગ્યા રાખી હોય તો ખાલી જગ્યા વાચકોના ધ્યાનમાં ન આવે એટલે ખાલી જગ્યામાં ''ખાલી જગ્યા'' એવા શબ્દો લખ્યા છે!)

હું વિચારમાં પડી ગયો. પછી કારમાં બાકીને રસ્તે આગળ જતાં પાછલી સીટે આરામથી બેઠે બેઠે મને વિચારો આવ્યાં કર્યા. એક જણ સ્ટીયરિંગ સંભાળે, બીજું નેવિગેટ કરે, રસ્તો દર્શાવે, એક જણ સામી સડક પર નજર રાખે, બીજું નકશો જોઈને દિશા દર્શાવે... અરે, આ તો પેલા કવિરાજે કહ્યું છે તે જ થયું, ''અન્યોન્ય કેરી ન્યૂનતા, પૂરે અનુગુણ દંપતી!''

પાસે નકશો ન હોય અને માહિતી પણ ન હોય અને જે બેકસીટ ડ્રાઈવિંગ થાય તે બેકસીટ ડ્રાઈવિંગ, અને પાસે નકશા હોય અને માહિતી હોય અને જે બેકસીટ ડ્રાઈવિંગ થાય તે...નેવિગેટિંગ - શું કાર ડ્રાઈવિંગમાં કે શું લગ્નજીવનમાં.

કવિ ન્હાનાલાલે કહ્યુંક છે પુનર્લગ્નના પ્રશ્ને કે ''દેહલગ્નની વિધવાને પુનર્લગ્ન સમું પુણ્ય નથી, સ્નેહલગ્નની વિધવાને પુર્નલગ્ન સમું પાપ નથી.'' તેમ કાર ડ્રાઈવિંગ માટે કહેવાય કે ''સમજ વિનાના જીવનસાથીના બેકસીટ ડ્રાઈવિંગ જેવો બીજો ત્રાસ નથી, અને સમજવાળા જીવનસાથીનું બેકસીટ ડ્રાઈવિંગ મેળવવું એના જેવું બીજું સદ્‌ભાગ્ય નથી. માત્ર કાર ડ્રાઈવિંગમાં જ નહીં.'' સમગ્ર લગ્નજીવનમાં અનેક બાબતોમાં બેઉ પક્ષો બેકસીટ ડ્રાઈવિંગ કરતા હોય છે વારંવાર.

તમે તમારા પતિ કે પત્નીના ડ્રાઈવિંગ વખતે બેકસીટ ડ્રાઈવિંગ પીરસતા હો ત્યારે તમારા અંતરાત્માને પૂછી જોવું, ''હું બિકરીંગ (કચકચ) કરું છુ? કે નેવિગેટિંગ (માર્ગદર્શન કાર્ય છે) કરું છું? ઉતાવળ ન કરશો, શાંતિથી પૂછજો. તમારો અંતરાત્મા જ તમને ખરો જવાબ આપશે. પૂછવાનું ન વીસરવું!

○ ○ ○

વિનોદની નજરે

મને રડાવનાર : ચન્દ્રવદન મહેતા

વિનોદ ભટ્ટ

આ ચન્દ્રવદન મહેતા, ચી સી , ચાદામામા જ્યેકડી ને પણ આ સાણસે મને એક વાર બોર ોર આસુએ રડાવ્યો હતો એ વખતે હુ ધી ન્યૂ ાઈસ્કૂલમા સાતમા ધોરણમા ભણતો હતો ન્દ્રવદનના ઈલા કાવ્યોમાનુ એક 'ઈલા સ્મર ' 'થી આરભાતુ કાવ્ય અમારે અભ્યાસક્રમમા ાલે આ કવિતા અમારે મોઢે કરવાની ખપાઠ ચોપડીમા જોયા વગર કલામમા ડકડાટ બોલી જવાની

નાનપણમા મારી જીભ ઘણી અટકતી હતી, ોથવાતી બોલતા લોચા વળતા લઘુતાગ્રથિને ોધે આમ થતુ હશે ગુજરાતીના સાહેબે મને ાગ વચ્ચે એ કવિતા બોલવા ઊભો કર્યો ાહેરમા ઊભા રહેતા મને ક્ષોભ થાય, હાટિયા જે કાવ્ય બોલવામા બે વખત ભૂલ પડી, તતૂ પ થઈ ગયુ સાહેબે મને ફૂટે ને ફૂટે ઝૂડી ાખ્યો હુ ચોધાર આસુએ રડી પડ્યો આવી ાધરી, મોઢે યાદ ન રહે એવી કવિતા લખવા દલ કવિ પર ગુસ્સો આવી ગયો કવિ ન્દ્રવદન મહેતાની એકોતેર પેઢીને, બરાબર કોતેર પેઢીને હબિક સાથે મનોમન ગાળો ાડી

વખત જતા હુ લખવાના ચાળે ચડી ગયો ન્દ્રવદન સાથે આત્મીય સબધો બધાયા ઠરિયા શ્રેણીના તેમના પુસ્તકોમાથી ચૂટીને પ્રસન્ન ગઠરિયા' નામથી મે એક સપાદન કર્યું સ્તક પ્રગટ થયુ એટલે તેની પહેલી નકલ તેમને ોવા મોકલી આપી વળતી ટપાલે તેમનો પત્ર ાવ્યો, લગભગ દોઢેક લીટીનો પત્ર વાચતા ાખ ડબડબી ગઈ આખના બને ખૂણા ભીના થઈ ગયા ચી સીએ લખ્યુ હતુ 'પુસ્તક મળી ગયુ ભાઈ વિનોદ, તમે મારી ઇકોતેર પેઢી તારી છ '

ચી ચી નો સ્નેહ પામ્યાનો મને પારાવાર આનદ છે ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી ૧૯૮૮ના વર્ષ માટે તેમનુ સન્માન કરવા ઇચ્છતી હતી, પણ તેમને કહેવા કોણ જાય? સન્માનનો પ્રસ્તાવ લઈને વસુબહેન, ડૉ હસુ યાજ્ઞિક (મહામાત્ર ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી) અને હુ અમે ત્રણ તેમને મળવા વડોદરા ગયા તેમની જગ્યાએ અન્ય કોઈ હોય તો તરત જ હા પાડી દે, અથવા તો ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનુ છે એ જ કારણે આ સન્માનને નકારી દઈ વહેલી ઉતાવળે આ અગે અખબારજોગ નિવેદન ફટકારી દે, જ્યારે સી ચી એ અમને કહ્યુ કે હમણા થોભી જાઓ, મારો શનિ અત્યારે ખાડામા છે, તેને ખાડામાથી બહાર નીકળી જવા દો, પછી વાત આથી, અમે તેમના શનિને ખાડામાથી બહાર નીકળવાની રાહ જોવા લાગ્યા

અને એક દિવસ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાથી મારા પર ચી સી નો ફોન આવ્યો 'બોલો, એ દિવસે તમે શુ કહેતા હતા?'

'તમારા શનિ મહારાજ મજામા છે ને?' મે હળવાશથી પૂછ્યુ તેઓ સારા મૂડમા હતા એટલે હુ ગાળ ખાતો બચી ગયો મે વિગતે વાત કરી, તેઓ સાભળી રહ્યા પછી બોલ્યા 'આ ઉમરે વળી સન્માન કેવા? ભલે, તમે બધા ભેગા થઈને મારો વરઘોડો કાઢવા માગતા હો તો કાઢો લોકો ટઠ્ઠો કરશે, કહેશે પણ ખરા કે અઠ્યાસી વરસે આ અભરખા! પછી શરત કરી 'હુ

'લાખ રૂપિયાની વાત'

સુવિચારની સુવાસ

શાહબુદ્દીન રાઠોડ

હેન્ની હિલને જ્યારે તેર વરસના રૉબર્ટ હિલે પૂછ્યું, "પપ્પા, મને પાંચ ડૉલર આપશો?" ત્યારે હેન્ની હિલને નવાઈ લાગી. તેણે પ્રેમથી પૂછ્યું, "બૉબી, પાંચ ડૉલરની કેમ જરૂર પડી? તારે કાંઈ ખરીદી કરવી છે?" રૉબર્ટ હિલનું હુલામણું નામ બૉબી હતું. બૉબીએ કહ્યું, "હું એમાંથી થોડી દવાઓ ખરીદી ડૉક્ટર આલ્બર્ટ શ્વાઈત્ઝરને મોકલવા ઇચ્છું છું." પિતાને બાળકની લાગણી માટે માન થયું. તેણે ખુશ થઈને બૉબીને પાંચ ડૉલર આપ્યા પરંતુ સાથે એક ચિંતા પણ વ્યક્ત કરી, "બેટા, આ દવા તું આફ્રિકા પહોંચાડીશ કેવી રીતે?"

બૉબીના પિતા હેન્ની હિલ ખડતલ હતા. તેનો ચહેરો કઠોર હતો. પણ હૃદય પ્રેમાળ હતું. હેન્ની હિલ નાટોના ઍર સાઉથ હેડ ક્વાર્ટર્સમાં સાર્જન્ટ હતા. અને નેપલ્સમાં ફરજ બજાવી રહ્યા હતા.

નાનો બૉબી અમેરિકામાં ભણતો હતો. એ એપ્રિલ ૧૯૫૮માં તેના પિતા સાથે નેપલ્સમાં રહેવા આવ્યો હતો. બૉબી નાનો હતો પણ સમજદાર હતો. તેણે નેપલ્સની શાળામાં અભ્યાસ કરતાં કરતાં એરિકા ઍન્ડરસનનું પુસ્તક "ધ વર્લ્ડ ઑફ ડૉ. આલ્બર્ટ શ્વાઈત્ઝર" વાંચ્યું હતું. ડૉ શ્વાઈત્ઝર ધર્મશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક હતા. એ નિષ્ણાત સંગીતકાર હતા. તેમનાં બંને ક્ષેત્રની ઉજ્જવળ કારકિર્દી છોડી ડૉક્ટર સાહેબે અભણ, પછાત, બિનગોરી આફ્રિકન પ્રજા માટે આફ્રિકા જઈ હૉસ્પિટલ શરૂ કરી.

ડૉક્ટર સાહેબ પાસે સંપત્તિ નહોતી. સાધનો નહોતાં. સાથીઓ નહોતા. દવાઓ પણ નહોતી. હતાં માત્ર હૃદયમાં કરુણા. ભલાભોળા અજ્ઞાન આફ્રિકાવાસીઓ માટે પ્રેમ અને ગરીબ દર્દીઓની સેવા કરવાની સમજણ. માનવીના હૃદયમાં જ્યારે કરુણાનો સ્રોત વહે છે ત્યારે તેમાંથી જ પ્રેમનો જન્મ થાય છે. એ પ્રેમમાંથી પ્રજ્ઞા ઉદ્ભવે છે જે માનવીને કાર્ય કરવા માટે સમજણ પૂરી પાડે છે.

ડૉક્ટર સાહેબના સમર્પણની હકીકત નાનકડા તેર વર્ષના બૉબીને સ્પર્શી ગઈ. જ્ઞાન જ્યારે આચરણમાં આવે છે ત્યારે સદ્ગુણ બને છે અને જ્ઞાની સદાચારી બને છે. દવાઓ ડૉક્ટર સાહેબને આફ્રિકા મોકલવી કઈ રીતે? બૉબી ચિંતામાં પડી ગયો.

નાટોના ઍર સાઉથના જનરલને જ્યારે કોઈ સાવ અજાણ્યા તેર વર્ષના રૉબર્ટ હિલ નામના બાળકનો પત્ર મળ્યો ત્યારે જનરલને ઘણી નવાઈ લાગી.

રૉબર્ટ હિલ - બૉબી -નો પત્ર આ પ્રમાણે હતો.

"પ્રિય જનરલ લિંડસે,

મેં છાપાંઓમાં વાંચ્યું છે કે લોકોને વિશ્વશાંતિ જોઈએ છે. મારા પિતાજીએ પણ કહ્યું કે 'નાટો' સંસ્થા વિશ્વશાંતિ માટે જ રચાઈ છે.

મેં હમણાં જ વાંચ્યું કે ડૉ. શ્વાઈત્ઝર આફ્રિકાના લોકોની સેવા કરે છે.... હું તમને એ માટે પત્ર લખી રહ્યો છું. ડૉ. શ્વાઈત્ઝરને

મોકલવા માટે મને થોડી દવાઓ ખરીદી આપો તેમણે કહ્યુ કે મારાથી બનશે એટલી દવાઓ તને ખરીદી આપીશ પણ દવાઓ ડૉ શ્વાઈત્ઝર સુધી પહોચાડવાની કોઈ વ્યવસ્થા થવી જોઈએ મને એમ વિચાર આવે છે કે ડૉ શ્વાઈત્ઝર જ્યા રહે છે ત્યા તમારુ વિમાન જવાનુ હોય તો તે મારી દવાઓ તેમને પહોચાડી શકે કદાચ બીજા લોકો પણ ડૉ શ્વાઈત્ઝરને દવા મોકલવા ઈચ્છતા હોય તમને મે આવો પત્ર લખ્યો છે એ વિશે મે મારા પિતાને જણાવ્યુ નથી પણ મને વિશ્વાસ છે કે તમને વાધો નહીં હોય તમે મદદ કરી શકશો તો આભારી થઈશ

- રૉબર્ટ એ હિલ (ઉમર વર્ષ ૧૩) ''

મૂઝાયેલા બૉબીને એક દિવસ જ્યારે જનરલ સિડગ્રેનો પત્ર મળ્યો ત્યાર તેને નવાઈ લાગી પત્રમા જણાવ્યુ હતુ

''પ્રિય રૉબર્ટ,'

તારી દવાઓ ડૉ આલ્બર્ટ શ્વાઈત્ઝરને જરૂર પહોચાડી દઈશ આ ઉપરાત હુ તારો પત્ર ઈટાલિયન રેડિયોને મોકલી આપીશ જે તેના '૨૪મો કલાક' કાર્યક્રમમા સારા કાર્યોમા મદદ કરવાની અપીલો પ્રસારિત કરે છે તુ નિરાશ થઈશ નહીં

બીજાને મદદ કરવા ઈચ્છનારા લોકોનો દુનિયામા તોટો નથી

- જનરલ સિડગ્રે''

બૉબી આનદથી નાચી ઊઠયો જનરલ જેવા મોટા માણસે પોતાના પત્રની નોંધ લીધી તેનો તેને અત્યત આનદ થયો નોંધ લીધી એટલુ જ નહીં, જવાબ પણ આપ્યો અને દવાઓ પહોચાડવાની ખાતરી પણ આપી નાના બાળકના નાનકડા સત્કાર્યનુ ઘણી વાર મોટુ પરિણામ આવે છે રૉબર્ટ હિલનો પત્ર ઈટાલિયન રેડિયો પરથી અગ્રેજી, ઈટાલિયન, ફ્રેચ અને જર્મન ભાષામા પ્રસારિત થયો પરતુ નાના બૉબીને નવાઈ તો ત્યારે લાગી જ્યારે ઈટાલિયન રેડિયોના સ્ટેશન ડિરેક્ટર તરફથી તેને રેડિયો સ્ટેશનમા આવી પોતાની અપીલ રજૂ કરવા આમત્રણ મળ્યુ બૉબીને તેના પિતા હેન્રી હિલ રેડિયો સ્ટેશન પર લઈ ગયા બૉબીએ પોતાની સાવ સરળ ભાષામા ડૉ આલ્બર્ટ શ્વાઈત્ઝરના માનવતાના કાર્યમા દવાઓ આપી મદદ કરવા અપીલ કરી એક દુભાષિયાએ તેની અપીલનુ ભાષાતર કર્યું અને બૉબીની યોજના લોકો સુધી પહોચી

ડૉ આલ્બર્ટ શ્વાઈત્ઝર પોતાનુ કામ કરતા હતા એ વખતે તેમને એક તાર મળ્યો તાર વાચી ડૉક્ટરની નવાઈનો પાર ન રહ્યો, તારમા વિગત હતી

''ઈટાલીની પ્રજા દ્વારા આપને ભેટ આપવામા આવેલ નવ હજાર રતલ વજનની દવાઓ આપ ક્યારે સ્વીકારી શકશો?'' ડૉક્ટર સાહેબને આશ્ચર્ય થયુ, ''આટલો મોટો દવાનો જથ્થો? કોણે ભેગો કર્યો હશે? કોણે પ્રેરણા આપી હશે?'' સાથે મૂઝવણ પણ થઈ કે આ દવાઓ કેટલી જગ્યા રોકશે? ઘણીખરી દવાઓ રેફ્રિજરેટરમા રાખવી પડશે! રેફ્રિજરેટર તો હૉસ્પિટલમા છે નહીં, દવાઓ રાખવા માટે સ્ટોરરૂમ પણ બહુ નાના છે આમાથી થોડી દવા પેરુમા આદિવાસીઓ માટે ચાલતી હૉસ્પિટલમા મોકલી શકાય?'' ડૉ શ્વાઈત્ઝરે આવા ઘણા પ્રશ્નો સિડગ્રેને પૂછ્યા જનરલે તમામ પ્રશ્નોના સતોષપૂર્વક જવાબો આપ્યા અને જ્યારે એ પણ જણાવ્યુ કે તેર જ વર્ષની ઉમરના રૉબર્ટ એ હિલ - બૉબી - નામના બાળકની પ્રેરણાથી આટલો દવાઓનો સગ્રહ થઈ શક્યો છે ત્યારે

સુશાસન

મોરારજીભાઈ દેસાઈ

હસમુખ શાહ

આપણા દેશના રાજકીય વહીવટકર્તાઓમાં મોરારજીભાઈ દેસાઈનું નામ મોખરાનું રહ્યું છે. આપણા બહુ ઓછા રાજકીય નેતાઓને વહીવટનો અનુભવ હોય છે. તેથી જ્યારે એ સત્તાસ્થાને બેસે છે ત્યારે એમના પક્ષ દ્વારા ઉદ્‌ઘોષિત નીતિઓ ઘડવામાં એને વૈધાનિક સ્વરૂપ આપવામાં અને એના અમલીકરણ વચ્ચે મોટું અંતર રહે છે. નીતિઓ ઘડવાથી માંડીને એનો ચોક્કસ અમલ કરવામાં મોરારજીભાઈનું સ્થાન આપણા રાજકીય વહીવટકર્તામાં અજોડ છે. કમનસીબ એ છે કે એમની કારકિર્દીના કેટલાક તબક્કે એમના અમુક રાજકીય નિર્ણયો ઘણીવાર સાચા હોવા છતાં વિવાદાસ્પદ રહ્યા, તેથી એમની સિદ્ધિઓ અને એમના પ્રદાન વિશે ઓછી નોંધ લેવાઈ છે. એમના વિશેના વિવાદમાં પણ કોઈનો દોષનો ટોપલો એમણે ઓઢ્યાના દાખલા ઓછા નથી. એમની પોતાની પણ સ્વબચાવમાં લોકમત કેળવવાની ખેવના - જે લોકશાહીમાં આવશ્યક છે - ઓછી. એ પણ એમની ઈમેજને અસર કરવામાં કારણભૂત ખરી.

વહીવટ એ એક કળા છે એવી માન્યતા છે. વહીવટકર્તામાં જ્ઞાન, સમજ, અનુભવ, તટસ્થ મનોવૃત્તિ વગેરે હોવાં જરૂરી છે. પરંતુ રાષ્ટ્ર કક્ષાના વહીવટ માટે ચારિત્ર્ય - હિંમત અને ધૈર્ય - પણ હોવાં જોઈએ. સરદાર સાહેબ ઉત્તમ વહીવટકર્તા હતા કારણ કે, એમનામાં વહીવટી કુશળતા ઉપરાંત હિંમત અને ધૈર્ય હતાં. ચર્ચિલમાં વહીવટકર્તાના અનેક ગુણો હોવા છતાં જો એમનામાં હિંમત અને ધૈર્ય ન હોત તો એમની સિદ્ધિઓ ઊણી રહેત. એ પણ હકીકત છે કે સારા રાજકીય વહીવટકર્તા હંમેશાં લોકપ્રિય થઈ શકતા નથી. લોકપ્રિયતાનો મોહ ધરાવનારા નેતાઓ ઉત્તમ વહીવટકર્તા થઈ શકતા નથી. કારણ કે એ જલદી બાંધછોડ કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. એમનો સહેજ પણ વિરોધ થાય, એમના વિશે ટીકાત્મક લખાણો આવે અથવા એમની ઈમેજને સહેજ પણ અસર પહોંચે એવું લાગે તો એમનો નિર્ણય બદલતાં અચકાતા નથી. પરિણામે જનતાને, દેશને સહન કરવું પડે છે. આવા દાખલાઓ તો હાલમાં રોજ જોવા મળે છે. સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પછીના કટોકટીના સમયમાં સરદાર સાહેબની ઉત્તમ ઉપલબ્ધિઓ હોવા છતાં એમના ટીકાકારો કૉંગ્રેસ પક્ષમાં અને પક્ષની બહાર હતા અને આવાં અનેક પરિબળોને ટેકો આપનારા એમના પોતાના સાથીઓ જ હતા. સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પછીના એ કઠિન કાળમાંથી બહાર આવ્યા પછી, એટલે કે ગઈ સદીના પચાસના દાયકામાં, જો સરદાર સાહેબ જીવતા હોત તો એમની સામે કૉંગ્રેસ પક્ષમાંના કેટલાક અને પક્ષની બહારના લોકોએ મોરચો માંડ્યો હોત.

યશમાં ભાગીદાર થનારાઓનો તોટો હોતો નથી અને પોતાનો દોષ બીજા ઉપર ઢોળવામાં પણ ઘણા લોકો ખચકાટ અનુભવતા નથી. તેથી કોઈપણ રાજકીય નેતાના પ્રદાનનું મૂલ્યાંકન લોકપ્રિયતાના માપદંડથી ન કરતાં એમના કાર્યથી જનતાને અને દેશને શો લાભ થયો એ લક્ષમાં રાખીને કરાય તો જ સાચું મૂલ્યાંકન થયું ગણાય. આપણે ત્યાં સામાન્ય રીતે મીઠું બોલનારા,

અનુકંપા દાખવનારા, સાંત્વન આપનારા વધુ લોકપ્રિય નીવડતા હોય છે - એ ઠોસ કામ ન કરે તો પણ આ સંદર્ભમાં અમેરિકી પત્રકાર વેલ્ન હેન્જને ૧૯૬૩માં તેમણે લખેલ પુસ્તક 'નેહરુ પછી કોણ?'માં મોરારજીભાઈ વિશે તટસ્થ વિશ્લેષણ કર્યું છે એની નોંધ લેવી ઘટે હેન્જન લખે છે 'જેમ સ્વિડન કે સ્વિત્ઝર્લૅન્ડમાં (રાજકીય નેતાગીરી પાસેથી) વહીવટકર્તા તરીકેની અપેક્ષા મહદંશે હોય છે, એવું જો ભારતમાં હોત તો મોરારજી દેસાઈ સ્વાભાવિક રીતે જ વડા પ્રધાન પદના પ્રથમ દાવેદાર હોત એમની જનકલ્યાણની ખેવનાને કાર્યક્ષમતા દ્વારા તેઓ વાચા આપે છે અને નહીં કે ભારતની વિશાળ જનતાને ગમતા આશ્વાસનના શબ્દો દ્વારા ' હેન્જન એમના લાંબા લેખના અંતિમ ફકરામાં લખે છે એ સૂચક છે 'વાસ્તવમાં મોરારજી દેસાઈ વહીવટ-કર્તામાંથી રાજકારણી બન્યા છે એ સૌનો આદર મેળવવામાં સફળ થાય છે - સિવાય કે જે લોકો અત્યંત પૂર્વગ્રહયુક્ત હોય પરંતુ ભારતની નેતાગીરી માટે આવશ્યક એવી લોકચાહના તેઓ ક્યારે પ્રાપ્ત કરી શકશે એ પ્રશ્ન અનુત્તર રહ્યો છે '

મોરારજીભાઈનું મૂલ્યાંકન કરતી વખતે એમણે શું કર્યું અથવા શું કહ્યું એના બદલે એમણે કઈ રીતે કહ્યું એને મહત્ત્વ અપાયું છે એમના કહેવા અથવા કરવાથી જે લાભ થયો તે ગૌણ બની જાય છે કડવું સત્ય, એ વધુ આકરું લાગે છે કોઈ ડૉક્ટર કડવી દવા આપીને માણસને તંદુરસ્ત રાખે અથવા આવશ્યકતા મુજબ ઑપરેશન કરીને માણસને સાજો કરે એ સ્થિતિ વ્યક્તિ તરીકે સૌ સ્વીકારી લે છે પરંતુ એક રાજકીય નેતા હંમેશાં મીઠું કહે, આકરાં પગલાં ન લે અને કોઈ પણ દબાણ સામે ઝૂકી જઈને બાંધછોડ કરે એ વધુ સ્વીકાર્ય હોય છે - એ આપણી કમનસીબી છે

આ સંદર્ભમાં બી કે નેહરુએ એમની આત્મકથામાં મોરારજીભાઈ વિશે જે ઉલ્લેખ કર્યો છે એની નોંધ લેવી ઘટે બી કે નેહરુ એટલે જવાહરલાલ નેહરુના ભત્રીજા, આનંદ ભવનમાં રહીને ભણેલા જીવનભર એ પંડિતજીથી નિકટ હતા બી કે નેહરુ એક વિચક્ષણ વહીવટકર્તા અને ડિપ્લોમૅટ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા મોરારજીભાઈ નાણાપ્રધાન હતા ત્યારે બી કે નેહરુ એમના નિકટના પરિચયમાં આવેલા એ એમ માને છે કે સ્વતંત્ર ભારતના ઇતિહાસમાં મોરારજીભાઈ ઉત્તમ નાણાપ્રધાન હતા, એમના નાણાપ્રધાન તરીકેના કાર્યકાળમાં અર્થતંત્ર સ્થિર થયું હતું વિકાસના કામો માટે નાણાં ઉપલબ્ધ હતાં સરકારી ખર્ચમાં શિસ્ત આવી હતી અને ભાવોની સપાટી જળવાઈ હતી પરંતુ નાણાકીય શિસ્ત નહીં જાળવનાર અને સસ્તી લોકપ્રિયતાને શોધનાર કેટલાક મુખ્યપ્રધાનો એમનાથી નારાજ હતા બી કે નેહરુ એમની આત્મકથામાં નોંધે છે 'એક મંત્રી તરીકે ઉત્કૃષ્ટ હતા કોઈ નિર્ણયમાં વિલંબ નહીં, એમના નિર્ણય સ્પષ્ટ હોય, ક્યારેક એમને કાંઈક સંદેહ હોય અથવા ખુલાસો મેળવવો હોય તો એ અધિકારીને બોલાવી ચર્ચા કરી અને પોતે સ્પષ્ટ નિર્ણય લખી આપે '

વહીવટમાં એક જ અભિગમ નથી ચાલતો નાનામોટા અધિકારીઓની કાર્યક્ષમતા અને રાજકીય વહીવટદારોના અભિગમ અને કાર્યપદ્ધતિ એક પ્રકારના ન હોવા જોઈએ અધિકારી સામાન્ય રીતે કાયદા, કાનૂન, ધારાધોરણના ચોકઠામાં રહીને તટસ્થ રીતે મુદ્દાને તપાસે, લાગતાવળગતાને સાંભળે, સ્થળની મુલાકાત લે અને પછી નિર્ણય કરે અને એનો અમલ કરે મોટેભાગે તો સરકાર દ્વારા લેવાયેલા નિર્ણયોનો ધોરણસર અમલ કરવાની

એમની કામગીરી હોય. એમાં પણ નીડરતા જોઈએ નહીં તો દબાણમાં આવીને ખોટા નિર્ણયો લેવાય, જેવું હવે વિશેષ બને છે.

રાજકીય વહીવટકર્તાનું કામ નીતિ ઘડવાનું છે. એ નીતિ અમલમાં મૂકવા કાયદા, ધારાધોરણ અને નિયમો ઘડવાનું છે અને એનો અમલ અધિકારીઓ પર છોડવાનું છે. નીતિ અને નિર્ણયોનો રોજિંદો અમલ બરાબર થાયો છે કે નહીં એ જોવાની જવાબદારી વહીવટકર્તાની ખરી. પરંતુ ઝીણી વહીવટી વિગતોમાં પ્રધાને ઊતરવાનું જરૂરી નથી. પ્રધાનોનું કામ નીતિ ઘડી અને એના અમલની વ્યવસ્થા ગોઠવવાની સાથે સાથે એ નીતિની તરફેણમાં જનમત કેળવવાનું છે. આજે પ્રધાનો કલાકોના કલાકો મિટિંગોમાં ગાળતા જોવા મળે છે. કેટલાક સિનિયર અધિકારીઓ એમ પણ અનુભવી રહ્યા છે કે પ્રધાનો રોજિંદા વહીવટમાં જરૂરથી વધારે રસ લે છે, નાની નાની બદલીઓમાં રસ બતાવે છે અને એક્ઝિક્યુટિવના કાર્યને પોતાનું બનાવી રહ્યા છે, જ્યારે નીતિની તરફેણમાં જનમત કેળવવાનો તેઓ ભાગ્યે જ પ્રયત્ન કરતા જોવા મળે છે. પ્રધાનોનો જનસંપર્ક પણ પાંખો થઈ ગયેલો અનુભવાય છે. નીતિના ઘડતરમાં જનમાનસની સૂઝ વિશે જે પ્રદાન એમણે કરવાનું હોય છે તે કરી શકતા નથી. ફાઈલોમાં પણ પ્રધાને લાંબી ટીપ્પણીઓ કરવાની હોતી નથી. એ કામ અધિકારીએ કરવાનું હોય છે. પ્રધાન નીતિ અને નિયમો મુજબ કામ થાય છે કે નહીં તે જુએ તે આવશ્યક છે.

આ સંદર્ભમાં જોઈએ તો ૧૯૧૮થી ૧૯૩૦ના ગાળામાં, મોરારજીભાઈ જ્યારે સરકારી અધિકારી હતા ત્યારે વિગતોમાં ઊતરતા, ધારાધોરણને ચકાસતા, સ્થળની મુલાકાત લેતા, સંબંધિત પક્ષને સાંભળતા અને પછી નીડરતાથી સ્પષ્ટ નિર્ણય લેતા. ૧૯૩૭થી આખર સુધીની એમની પ્રધાન, ઉપવડાપ્રધાન અને વડાપ્રધાન તરીકેની કારકિર્દીમાં નીતિ, નિર્ણય અને એના અમલ ઉપર તેમણે વિશેષ ભાર મૂકેલો જોવા મળે છે. એમનો જનસંપર્ક સતત રહ્યો. એમને મળવા ઈચ્છનારને ક્યારેય મના ન કરવાની એ કડક સૂચના આપતા. સતત પ્રવાસ કરીને પહેલા મુંબઈ રાજ્યમાં અને પછી દેશના ખૂણે ખૂણે ફરીને વળતા. એમનો વિશેષ સમય લોકોને મળવામાં અને પ્રવાસમાં જતો. છતાં ફાઈલો અને પત્રોનો ઝડપથી નિકાલ કરતા.

ફાઈલોના નિકાલ માટે તો બી. કે. નેહરુનું ઉપર ટાંકેલું લખાણ પર્યાપ્ત થશે. પત્રવ્યવહારની બાબતમાં મોરારજીભાઈ જેને 'ઓલ્ડસ્કૂલ'ના કહીએ એવા હતા. દરેક કાગળનો જવાબ પૂર્ણ અને ત્વરિત જવો જોઈએ. વડા પ્રધાન હતા ત્યારે રોજના સરેરાશ ૧૦૦ જેટલા કાગળોના જવાબો એ પોતે આપતા અને તે પણ ચાર ભાષામાં - અંગ્રેજી, હિંદી, ગુજરાતી અને મરાઠી. ક્યારેક ઉર્દૂમાં પણ જવાબ જાય. જે ઉત્તર એ પોતે જાણતા હોય એનો ડ્રાફ્ટ ખાતામાંથી મંગાવવાની જરૂરિયાત નહીં. એમની વાંચવાની ઝડપ પણ અસાધારણ. ફાઈલો અને પત્રોનું આખું પાનું ઊભું વાંચી શકે અને લખાણ ફોટોગ્રાફની જેમ મગજમાં અંકિત થઈ જાય. બુનિયાદી મૂલ્યો અને નીતિની સ્પષ્ટતા એવી કે ત્વરિત નિર્ણય લેવામાં મુશ્કેલી ન પડે.

નિર્ણયની બાબતમાં મોરારજીભાઈ એમ માને કે પૂરેપૂરો વિચાર કરીને જનહિતમાં નિર્ણય લેવો જોઈએ અને એમાં અપવાદ કરવા ન જોઈએ અથવા કોઈના દબાણ નીચે એને બદલવા ન જોઈએ. કોઈ ખાસ કિસ્સામાં નિર્ણયમાં થોડો ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા જણાય તોપણ નિર્ણય તાત્કાલિક બદલવો ન જોઈએ.

સહેલાઈથી અથવા દબાણથી નિર્ણય બદલાવી શકાય છે એવી માન્યતા જો પ્રવર્તે તો શાસનની ધુરા સંભાળવાનું મુશ્કેલ બને અને લાંબેગાળે નુકસાન જ થાય અગત્યના નિર્ણય પાખા જોઈને જ અમલમાં આવે છતાં જો કોઈ ખાસ પરિસ્થિતિના નિયમમાં અપવાદ કરવો જરૂરી હોય તોપણ તાત્કાલિક ન કરતાં થોડા સમય પછી ફેરફાર માટે ધોરણ નક્કી કર્યા પછી નિર્ણયમાં મર્યાદિત છૂટછાટ મૂકવી જાઈએ, જેથી મૂળ ઉદ્દેશની પૂર્તિમાં કચાશ ન રહે

મોરારજીભાઈએ એમની આત્મકથાના એમની કારકિર્દીના આરંભકાળથી લીધેલા અનેક નિર્ણયો વિશે લખ્યું છે તેથી એ કિસ્સાઓને અહીં ફરીથી આપવાની જરૂર નથી એમણે નખેલા કિસ્સાઓ અનેક ક્ષેત્રે એમના મહત્ત્વના પ્રદાનની સાક્ષીરૂપ છે એમની નિર્ણયશક્તિ વિશેના કેટલાક કિસ્સાઓ જે પ્રસિદ્ધ થયા નથી, તેમાંના થોડા કિસ્સા નીચે આપ્યા છે તે એમણે પોતે લખેલા કિસ્સાની પૂર્તિ કરે છે

આ વાત ૧૯૫૩ની છે જ્યારે મોરારજીભાઈ મુંબઈ રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાન હતા ત્યારે જાગીરદારી નાબૂદ કરવાની નીતિ કૉંગ્રેસે અપનાવી હતી મોટા ભાગના રાજ્યો સ્થાનિક રંગ અને સત્તા ધરાવતા જાગીરદારોને નારાજ કરવા તૈયાર ન હતા ૧૯૩૭થી ૧૯૩૯ અને ૧૯૪૬થી ૧૯૫૪ના ગાળા દરમિયાન મુંબઈ રાજ્ય અન્ય રાજ્યો કરતાં વધુ પ્રગતિશીલ હતું અને એને કારણે ઘણા સુધારા અમલમાં આવેલા જાગીરનાબૂદીનો નિર્ણય મુંબઈ સરકારે ૧૯૫૩માં લીધો એનું વિધેયક તૈયાર થયું મોરારજીભાઈએ એમના મહેસૂલ ખાતાના અનુભવને આધારે એ વિધેયક જોયું ત્યારે એમને એ નબળું લાગ્યું અને એમાં છીંડાં દેખાયાં એ પોતે એને મઠારી શક્યા હોત પણ એ કામ મુખ્યપ્રધાનનું ન હતું એમણે એ વિધેયક જેમનામાં એમને વિશ્વાસ હતો તે બનાસકાંઠાના બાહોશ કલેક્ટર વી શંકરને મોકલ્યું વી શંકર અગાઉ સરદાર સાહેબના નિજી સચિવ હતા એમણે એ વિધેયકને જોયું અને એમાં ખામીઓ અને ભાષાની અસ્પષ્ટતા જોયાં આખી રાત ત્રણ સ્ટેનોગ્રાફરોને બેસાડીને એમણે નવો ડ્રાફ્ટ ડિક્ટેટ કરાવ્યો એ ડ્રાફ્ટ પરિશિષ્ટો સાથે ૨૪ કલાકમાં મુંબઈ પાછો મોકલ્યો એ ડ્રાફ્ટ એટલો સુંદર અને સ્વયંસ્પષ્ટ હતો કે મંત્રીમંડળે એને તરત મંજૂરી આપી અને થોડા દિવસોમાં એ વિધેયક વિધાનસભામાં રજૂ થયું અને મુંબઈ જાગીર નાબૂદી ઍક્ટ પસાર થયો (સ્વ વી શંકર તથા બનાસકાંઠાના તત્કાલીન ડે મામલતદાર જે બી પરીખના કથનના આધારે)

* * *

૧૯૫૩ ૧૯૫૪ના અરસાનો એક બીજો દાખલો છે મોરારજીભાઈની અમદાવાદની એક મુલાકાત દરમિયાન બનાસકાંઠાના કેટલાક કાર્યકરોએ રજૂઆત કરી કે આઝાદી પછી એ જિલ્લામાં કશો વિકાસ થયો નથી અને જિલ્લો પછાતનો પછાત છે એમણે અમદાવાદથી જ જિલ્લા કલેક્ટર વી શંકરને આ રજૂઆત વિશે લખ્યું અને રિપોર્ટ મગાવ્યો વી શંકરે સાત દિવસ જિલ્લાનો સતત પ્રવાસ કરી વિકાસનું વિસ્તૃત આયોજન, ખર્ચના અંદાજ સાથે, એક અઠવાડિયામાં તૈયાર કર્યું અને ખાસ કાસદ મારફતે એમનો રિપોર્ટ મુંબઈ મોકલ્યો મોરારજીભાઈએ એક દિવસમાં એ વિસ્તૃત રિપોર્ટ કાળજીપૂર્વક વાંચી અને હાંસિયામાં લખતા ગયા ‘હું સંમત છું ’ ક્યાંક લખ્યું ‘થોડી વિગત મેળવી નિર્ણય લેવો ’ ક્યાંક લખ્યું ‘હાલમાં આ સ્વીકારવું શક્ય નથી ’ એ અહેવાલ સંબંધિત ખાતાઓના સચિવો અને મંત્રીઓને ટીકા-ટિપ્પણ માટે મોકલ્યો અને ત્રણ કે ચાર દિવસમાં વી શંકરની બનાસકાંઠા

જિલ્લાના વિકાસની યોજનાનો સ્વીકાર થયો. જે સરકારી ઠરાવ પારિત થયો એમાં પણ એમ લખવામાં આવ્યું કે બનાસકાંઠાના કલેક્ટર વી. શંકરે જિલ્લા વિકાસની જે યોજના મોકલી છે તે અમુક ફકરાઓ બાદ કરતાં મંજૂર કરવામાં આવે છે. જે ફકરાઓને હાલમાં મંજૂરી નથી અપાઈ એ વિષયે ટૂંકમાં જ નિર્ણય લેવાશે. જિલ્લાના વિકાસની આવી વિસ્તૃત યોજનાને આટલી ઝડપથી કોઈએ મંજૂરી આપી હોય એવું બન્યું નથી.

* * *

આ વાત ૧૯૬૭-'૬૮ની છે. ત્યારે મોરારજીભાઈ નાયબ વડા પ્રધાન અને નાણા પ્રધાન હતા. એ વખતે વિદેશી હૂંડિયામણ (ફોરેન એક્ષચેન્જ)ની ડૉલરની જાવક ઉપર નિયંત્રણ રાખવું જરૂરી હતું. કોઈ પણ નાણાપ્રધાન માટે અપ્રિય થવાનો એ સમય હતો. વિદેશી હૂંડિયામણની મંજૂરી માટે સરકારે કડક નિયમો જાહેર કર્યા હતા. સહેલાણીઓ માટે વિદેશયાત્રા કરવાનું સહેલું ન હતું. વિદેશી માલના શોખીનોને માટે સ્વદેશી વસ્તુથી ચલાવવું પડતું. માલની આયાત ઉપર ડ્યૂટી રાખવામાં આવેલ જેથી માત્ર પ્રોજેક્ટ માટેની મશીનરી અને જરૂરી કાચો માલ આયાત થાય એવો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થાય. કોઈ ખાસ કિસ્સામાં, જેમાં તબીબી સારવાર કે એવો કોઈ પ્રશ્ન હોય, એ માટે અપવાદ કરવાનું આવે તો પણ નાયબ વડા પ્રધાનની મંજૂરી આવશ્યક હતી. આ સમયમાં અનેક વગદાર અને સાધનસંપન્ન લોકોને નારાજ કરીને પણ હૂંડિયામણની સમતુલા જાળવી રાખેલી.

આ સમયે સરકારમાં એક સ્કીમ હતી. એ અન્વયે વિદેશ ખાતાના અધિકારીઓ એમની નિમણૂક વિદેશમાં થાય અને અમુક સમય ત્યાં ગાળે તો વિદેશી મોટરકાર વગર ડ્યૂટીએ લાવવાની છૂટ હતી. ત્યારે વિદેશી મોટરકારની આયાત કરવાનું લગભગ અશક્ય હતું. વિદેશ ખાતાના મોટા ભાગના અધિકારીઓ આવી ગાડીઓ લાવીને થોડા વખતમાં ઊંચા ભાવમાં વેચી દે છે એવી ફરિયાદ હતી. દેશમાં આવીને તો ફીઆટ જ ચલાવે. કોઈક જ પોતાની વિદેશી ગાડી વાપરે. વિદેશખાતું એટલે વડાપ્રધાનથી હંમેશાં નજીક. તેથી વિદેશખાતાના અધિકારીઓને નારાજ કરવાની કોઈની તૈયારી નહીં. જોકે આ સ્કીમનો દુરુપયોગ થતો હોવાની બહુ ટીકા થતી. આ યોજનાનો લાભ વિદેશમાં પોસ્ટિંગ થયું હોય એવા જાહેર સાહસોના અધિકારીઓને મળે એ માટે માગણી થઈ. ફાઈલોમાં લાંબી લખાપટ્ટી ચાલી. એમાં વળી કોઈએ વિરોધ કર્યો. કોઈએ ટેકો આપ્યો. મોટાભાગનાએ ગોળ ગોળ લોચા વાળ્યા. ફાઈલ જ્યારે મોરારજીભાઈ પાસે ગઈ ત્યારે બધા ઉત્સુકતાથી રાહ જોતા હતા. સામાન્ય રીતે આવા કિસ્સામાં ગોળ ગોળ લખાય અને બાંધછોડ થાય. પરંતુ મોરારજીભાઈએ એમના બૉલ્ડ અક્ષરમાં માત્ર એટલું જ લખ્યું: 'એબોલીશ ધ સ્કીમ', (આ સ્કીમને રદ કરો.) આ નિર્ણયને વ્યાપક આવકાર મળ્યો. માત્ર નારાજ થયા વિદેશ ખાતાના અધિકારીઓ.

* * *

આ કિસ્સો છે ૧૯૭૭-'૭૮નો. મોરારજીભાઈ ત્યારે દેશના વડા પ્રધાન હતા. જનતા સરકારે કારોબાર સંભાળ્યો ત્યારે કેટલાક આઈ.એ.એસ. અધિકારીઓ દિલ્હીમાં લાંબા સમય સુધી મોકાના સ્થાને ગોઠવાયેલા હતા. સામાન્ય નિયમ એવો છે કે આઈ.એ.એસ. અને આઈ.પી.એસ. અધિકારીઓની નિમણૂક થાય ત્યારે એમને રાજ્યોમાં ફાળવવામાં આવે. એમાંના અમુક ટકા કેન્દ્ર સરકારના વહીવટ માટે ડેપ્યુટેશન પર જાય. આ વ્યવસ્થા દ્વારા કેન્દ્ર અને

રાજ્યના વહીવટની એકલયતા જળવાઈ રહે અને કેન્દ્રને ગ્રાનરૂટના નિરીક્ષણનો લાભ મળે અને રાજ્યોને સમગ્ર દેશના સંચાલનમાં લેવાતા નિર્ણયોની ભૂમિકા સમજાય એ ઉદ્દેશ હતો ડેપ્યુટેશન માટે જુદી જુદી સિનિયોરિટીના અધિકારીઓ માટે ત્રણથી પાંચ વર્ષનો સમય મર્યાદિત હોય છે બાળકોના શિક્ષણ કે એવા કોઈ કારણોસર ૬-૧૨ મહિના ડેપ્યુટેશન લંબાવાય પરંતુ ૬૦-૭૦ના દાયકામાં ગયેલા કેટલાક અધિકારીઓ દિલ્હી છોડતા ન હતા અને મોકાના સ્થાને બેઠા હતા કેટલાક તો પોતે અનિવાર્ય છે એમ માનતા વડા પ્રધાન થયા પછી મોરારજીભાઈએ નિર્ણય લીધો કે જેમની ડેપ્યુટેશનની મુદત પૂરી થઈ હોય તેવા અધિકારીઓને રાજ્યમાં પાછા મોકલવા

એપ્રિલ-જૂનનો એ સમય હતો તેથી સ્થળાંતર માટે યોગ્ય સમય હતો ઘણા તો રાજ્યમાં પરત ગયા, પણ કેટલાકે દિલ્હીમાં રોકાઈ રહેવા પેંતરા રચ્યા પ્રધાનોની મદદ લીધી એમના વગર વહીવટ અટકી પડશે એવા બહાના નીચે ભલામણો આવવા માંડી મોરારજીભાઈએ જોયું કે બેચાર કિસ્સામાં અપવાદ કરવાનું વાજબી હોવા છતાં જો એ એમ કરશે તો બીજાને 'ના' કહેવાનું મુશ્કેલ બનશે કોઈ પણ નિર્ણયમાં અપવાદ કરવાથી એના અમલમાં શિથિલતા આવે જ એક અધિકારીએ ૧૭ વર્ષથી દિલ્હીમાં અડ્ડો જમાવેલો સિનિયર સચિવ હતા અને વહીવટતંત્રમાં જામી પડેલા એમને રાખવા માટે એમના પ્રધાને કહ્યું કે અમુક વાટાઘાટમાં એમની હાજરી જરૂરી છે તેથી ત્રણ-ચાર મહિનાનું એક્ષ્ટેન્શન આપો મોરારજીભાઈએ મંજૂરી આપી એ અવધિ પૂરી થઈ એટલે એક અગત્યની સમિતિનું ગઠન એ અધિકારીના અધ્યક્ષપદ નીચે પ્રધાનશ્રીએ કર્યું, એ બહાને બીજું એક્ષ્ટેન્શન માગ્યું પછી એ સમિતિની મુદત લંબાવાઈ એમ કરતા પૂરું એક વર્ષ વીત્યું એ પ્રધાનશ્રીને કેબિનેટ સેક્રેટરીનો પણ સાથ હતો

એક વર્ષને અંતે મોરારજીભાઈએ સંબંધિત ઉચ્ચ અધિકારીને બોલાવીને પૂછ્યું કે આ એક જ અધિકારીને પાછા ન મોકલવા માટે આટલા બધા પ્રયત્નો શું કામ થાય છે? એનો જવાબ તો કોઈ આપી શકે તેમ હતું નહીં ત્યારે મોરારજીભાઈએ એમને કહ્યું કે પહેલા તો તમે નક્કી કરો કે તમારે રહેવું છે કે પેલા અધિકારીને રાખવા છે આવા ટોચના અધિકારીને માટે આટલો સખ્ત વ્યવહાર સામાન્ય રીતે કોઈ ન કરે પરંતુ આમ સૌજન્યની હદ ઓળંગાઈ હતી ત્યારપછી તરત જ એ અધિકારીને એમના રાજ્યમાં પાછા મોકલવા હુકમ થયો આ જ નિર્ણયના સંદર્ભે મારી પાસે એક અધિકારી વિશે વાત આવેલી કે એમના કુટુંબમાં અમુક કરુણતા સર્જાયેલી જેને કારણે એમનું કેન્દ્રનું ડેપ્યુટેશન ચાલુ રહે એ જરૂરી હતું એ અધિકારી એટલા સ્વાભિમાની હતા કે એમણે કોઈ છૂટછાટની માગણી નહીં કરેલી મેં મોરારજીભાઈને આ કિસ્સાની વાત કરી એમણે કહ્યું કે આ કિસ્સામાં હું અપવાદ કરવા તૈયાર છું, પણ થોડા વખત પછી એમને કહો કે મહિના બે મહિના રજા લઈ લે ત્યાર પછી એમને માટે અપવાદ કરીશું અને એ અપવાદ કર્યો પણ ખરો

* * *

૧૯૭૮-'૭૯ના સમયનો આ કિસ્સો છે તત્કાલીન વાણિજ્ય મંત્રીએ અમુક પ્રતિબંધિત કાચા માલની આયાતની છૂટ આપી એ વાત એમણે મોરારજીભાઈના કાને પણ નાખેલી અને એમણે વિશ્વાસે 'હા' પણ કહેલી એ કાચો માલ જે ખાતાના વહીવટ નીચે હતો એના મંત્રીએ વડા પ્રધાનને કાગળ લખ્યો કે આ કાચા માલની આયાતનો દુરુપયોગ થશે અને

કાળાબજાર વધશે. વળી, એમની સહમતી વગર વાણિજ્ય મંત્રાલયે આ નિર્ણય જાહેર કર્યો તે બરાબર નથી. મોરારજીભાઈને એમની વાત સાચી લાગી. આ આયાતની છૂટછાટને જૂજ દિવસો થયેલા. વાણિજ્ય મંત્રી સાથે વાત થઈ શકે એમ ન હતું. કારણ કે એ એમના સચિવ સાથે કોઈ પરિષદમાં ભાગ લેવા જીનિવા પહોંચી ગયા હતા. એ ખાતાના બીજા સચિવને બોલાવ્યા, પરંતુ એ પણ બહાર હતા. વાણિજ્ય ખાતામાંથી એક અધિકારી ચર્ચા કરવા આવ્યા પણ તેમને આ કિસ્સાની કાંઈ ગતાગમ ન હતી. આ આયાતનો ગેરલાભ લેવાશે એવું જ્યારે સ્પષ્ટ થયું ત્યારે મોરારજીભાઈએ એમના સચિવ વી. શંકરને વાણિજ્ય મંત્રી સાથે વાત કરવા કહ્યું. અમે જીનિવા ફોન જોડ્યો. વાણિજ્ય મંત્રી ફોન ઉપર આવ્યા પણ એમણે કહ્યું કે લાઈન ખરાબ છે અને સાંભળી શકાતું નથી. પછી વાણિજ્ય સચિવને લાઈન ઉપર બોલાવ્યા. એમણે કહ્યું કે વડા પ્રધાનશ્રીને જે નિર્ણય યોગ્ય લાગે તે લે એવું વાણિજ્યમંત્રી કહે છે.

વાણિજ્ય મંત્રીએ આ રીતે જવાબદારી વડા પ્રધાન ઉપર નાખી. વડા પ્રધાને તરત જ હુકમ કર્યો કે એ કાચા માલની આયાત ઉપર પ્રતિબંધ ફરીથી નાખો. બહુ થોડા દિવસમાં અમુક પાર્ટીએ મોટાપાયે કાચા માલની આયાત કરેલી; કારણ કે એ પાર્ટીનો અગાઉનો નિર્ણય લેવામાં હાથ હતો અને એ મુજબ બધી તૈયારી કરી રાખેલી. કોઈ પણ માની ન શકે કે આટલા થોડા દિવસોમાં માલની આયાત થઈ શકે. વડા પ્રધાનના આ નિર્ણયની ટીકા થઈ, પરંતુ કાળાબજારનું દૂષણ વ્યાપક ન બન્યું અને હૂંડિયામણ બહાર જતાં બચ્યું. છતાં મોરારજીભાઈ તથા એમના પુત્ર ઉપર આક્ષેપો પણ થયા. ખરેખર જેમણે આ નિર્ણય લીધેલો અને એની જવાબદારીમાંથી છટકી ગયા એમણે આગળ આવીને કાંઈ ખુલાસો ન કર્યો. બધી જવાબદારી વડા પ્રધાને શિરે લીધી. એમના જીવનમાં આવું અનેકવાર બનતું રહ્યું છતાં સાચો નિર્ણય લેતાં એમણે ક્યારેય ખચકાટ ન અનુભવ્યો. સામાન્ય રીતે રાજકીય નેતા પોતાની લોકપ્રિયતાને વધારે મહત્ત્વ આપે અને એ લોકપ્રિયતાને ખાતર બાંધછોડ કરે. મોરારજીભાઈએ સસ્તી લોકપ્રિયતાની ક્યારેય પરવા નહીં કરતાં સાચા નિર્ણયો લેવાનો અને એને વળગી રહેવાનો હંમેશાં આગ્રહ રાખેલો.

* * *

મોરારજીભાઈ વડા પ્રધાન હતા ત્યારે એક કિસ્સામાં ગેરવાજબી નિર્ણય લેવા માટે એમના પર રાજકીય દબાણ થયું. કટોકટી દરમિયાન એક જાણીતા વર્તમાનપત્રના અધિપતિ, જે વેપાર ધંધામાં પણ હતા, એમણે વિપક્ષોને ઘણી મદદ કરેલી અને કૉંગ્રેસની આકરી ટીકા કરેલી. જનતા સરકારની રચનામાં પણ એમણે ભાગ ભજવ્યો હતો. એ સ્વાતંત્ર્ય સેનાની પણ હતા. એમના વેપાર ઉદ્યોગો સંબંધિત એક કેસ ઉપર સરકારી કાર્યવાહી થઈ રહી હતી. વેપાર ઉદ્યોગમાં આચરેલી ગેરરીતિના પુરાવા પૂરતા હતા. ગૃહમંત્રાલયનો અને નાણામંત્રાલયનો એમાં કશું ન થઈ શકે એવો અભિપ્રાય હતો. તેથી જનતા સરકારને સાચવવાની જવાબદારી વડા પ્રધાનની છે એ દલીલથી મોરારજીભાઈ ઉપર દબાણ શરૂ થયું. એમણે સીબીઆઈના તત્કાલીન વડાને બોલાવ્યા. બધા કાગળો તપાસ્યા. સીબીઆઈના વડાને પૂછ્યું કે આ કિસ્સામાં કોઈ રસ્તો ખરો? જેથી કાયદા અને ધારાધોરણના ચોકઠામાં રહીને કાંઈક મદદ થઈ શકે. આ મીટિંગ લગભગ કલાક ચાલી. એ અધિકારીએ કશું કરી શકવાની અશક્તિ જણાવી. એ બહુ જ બાહોશ અને પ્રામાણિક અધિકારી હતા. મોરારજીભાઈએ એ કિસ્સામાં પોતે કશી દખલ

નહી કરે એ વાત સ્વીકારી અને આ કિસ્સામા પોતે દખલ નહીં કરી શકે એવુ દબાણ કરનારાઓને કહી દીધુ

* * *

કોઈ પણ નેતાએ રાજકીય નિર્ણયો લેવા પડે પરતુ કાયદાનુ ઉલ્લઘન ન થઈ શકે અધિકારીઓ ઉપર દબાણ કરીને રાજકીય નિર્ણયો લેવાય તો વહીવટીતત્રની શુ દશા થાય એ આપણે જોઈએ છીએ નીતિ અને કાયદામા ફેરફાર કરવાનો વિચાર જાહેરહિતમા હોય તો થઈ શકે અને એવો ફેરફાર વિના વિલબે કરવો પણ જોઈએ પરતુ જે કાયદો અને ધારાધોરણ હોય એમા ગેરવાજબી છૂટછાટ લેવામા આવે તો રાજકીય નેતાને માટે તો કદાચ ફાયદો થાય પરતુ તત્ર શિથિલ થતુ જાય વિકસિત લોકશાહી દેશોના તત્રમા દખલ કરવાનુ રાજકીય નેતાઓ માટે શક્ય હોતુ નથી પરતુ આપણે ત્યા કાળક્રમે સસ્તી લોકપ્રિયતાનો મોહ અને રાજકીય દખલગીરીને કારણે તત્ર શિથિલ થતુ ગયુ છે એમા જો કોઈ અડગ રહે તો એ વ્યક્તિનો સિદ્ધાત તો જળવાય પણ રાજકારણમા એ ટકી ન શકે

આ સદર્ભમા દ્વારકાપ્રસાદ મિશ્રાએ એક વિધાન કરેલુ તે યાદ આવે છે ૧૯૬૪ની સાલમા મધ્યપ્રદેશના અમુક શહેરોમા કોમી રમખાણો થયેલા અને એની તપાસ કરવા મોરારજીભાઈ ગયેલા રાયપુરથી દિલ્હી મધ્યપ્રદેશ સરકારના વિમાનમા દ્વારકાપ્રસાદજી સાથે પાછા ફરતા હતા નાનકડુ વિમાન એટલે પાયલટ ઉપરાત માત્ર આ લેખક જ સાથે હતા કાઈક ચર્ચા ચાલતી હતી મોરારજીભાઈ અને મિશ્રાજીના દષ્ટિબિંદુમા કાઈક મતભેદ હતો ત્યારે મિશ્રાજીએ કહ્યુ કે 'મોરારજીભાઈ, આપ રામભક્ત હૈ ઔર મૈ કૃષ્ણભક્ત હૂ ' દ્વારકાપ્રસાદ મિશ્રા જેવા વિચક્ષણ રાજનીતિજ્ઞનુ આ વિધાન મોરારજીભાઈનુ સમજવા માટે સૂચક છે *

(* શ્રી હસમુખ શાહ ભારતના પ્રધાનમત્રી મોરારજીભાઈના અગત સચિવ, આઈપીસીએલના અધ્યક્ષ ઇત્યાદિ સ્થાનોએ રહી ચૂક્યા છે હાલ તેઓ ગુજરાત ઈકોલોજી કમિશનના અધ્યક્ષ છે)

મહાપુરુષોના વિચારોને જ આપણે ગ્રહણ કરવા જોઈએ, એમના સ્થૂળ જીવનને ન ઝાલી રાખવુ જોઈએ એટલુ જ નહીં, વચનોનો પણ જે ઉત્તમ અર્થ થઈ શકતો હોય તે ગ્રહણ કરવો જોઈએ

ગાધીજીએ સ્પષ્ટ કહી રાખ્યુ છે કે, મારા અગાઉના શબ્દો ના મારા પાછળના શબ્દોને પ્રમાણ માનજો, મારા ભાવ હુ શબ્દોમા પૂર્ણપણે વ્યક્ત નથી કરી શક્યો, માટે મારા ભાવ સમજી લઈને શબ્દોને ગૌણ માનજો, મારા શબ્દો સાથે મારી કૃતિનો વિરોધ આવે, તો કૃતિને ગૌણ માનજો અને શબ્દોને પ્રમાણ માનજો

એટલે આપણે ગાધીજીના વિચારોને તેમના શબ્દોથી અને કૃતિથી સીમિત ન કરવા જોઈએ એમનો ભાવ લઈને આગળ વધીએ ગાધીજી પોતે તો પરિસ્થિતિ અનુસાર નિરતર બદલાતા રહ્યા, વિકસતા રહ્યા આજે તે હોત તો કેવુ વલણ લેત, તે કોઈ કહી શકે તેમ નથી તેથી આપણે પણ આજની પરિસ્થિતિ અનુસાર સ્વતત્ર ચિંતન કરતા રહેવુ જોઈએ આજ વિજ્ઞાનયુગમા પુરાણકાળનો મનુ અને એનો એ માર્ક્સ નહીં ચાલે અને ગાધી પણ આજ એવો ને એવો નહીં ચાલે ત્યારે એવો સવાલ થશે કે, શુ તમે ગાધીજીથી પણ વધી ગયા? તો આપણામા અત્યત નમ્રતાથી એમ કહેવાની શક્તિ હોવી જોઈએ કે ગાધીજીના જમાનાથી આપણે આગળ જ છીએ

— વિનોબા ભાવે

દિવંગત ગાંધીજન : ઉષાબહેન મહેતા

ગીતા મહેતા

૪૦ કિલોગ્રામ વજનની આ નાની દુબળી કાયાએ ૮૦ વર્ષ સુધી કેટકેટલાં કાર્યો કર્યાં! ૨૫ માર્ચ ૧૯૨૦ના રોજ જન્મેલાં ઉષાબહેનને નાનપણથી જ રાષ્ટ્રભક્તિના પાઠ મળ્યા હતા અને તે પાઠો એમણે આજીવન ટકાવી રાખ્યા. એમના સ્વમુખે સાંભળેલી કેટલીક નાની નાની વાતો એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

શાળામાં ભણતી ઉષા વૅકેશન દરમિયાન પોતાના મોસાળે જતી. નાનીમા સરસ નાસ્તાઓ બનાવી દોહિત્ર-દોહિત્રીની વાટ જોતાં હોય. એવા એક વૅકેશનમાં આ નાની ઉષા ભાઈભાંડુ સાથે મોસાળ પહોંચી. પણ આ વખતે નાનીમા તેમની રાહ જોતાં બહાર બેઠાં ન હતાં. નાનીમાની ભાળ કાઢતી ઉષા અંદર રસોડામાં પહોંચી ગઈ તો નાનીમા તો મીઠું પકવતાં હતાં અને પછી નાનકડી ઉષાને બાપુની દાંડીકૂચની વાતો કહી.

કૉલેજમાં જતી ઉષા તો પોતે જ જાગૃત થઈ ચૂકી હતી. દેશભક્તિના પાઠો એમને કોઈએ ભણાવવાની જરૂર જ નહીં. ચોપાટી પર દેશનેતાનાં ભાષણો થાય અને સામે વિલ્સન કૉલેજમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ પર એની કોઈ અસર ન થાય એવું તો બને જ નહીં! કેટલીય વાર પ્રાધ્યાપકો પણ કહેતા કે તમારું સ્થાન આ વર્ગમાં નહીં પણ ચોપાટી પરની સભાઓમાં છે. નાના છોકરાઓની 'વાનરસેના' હતી, તો આ રાષ્ટ્રભક્તિથી પ્રેરિત છોકરીઓએ પોતાની 'માંજર સેના' બનાવી અને પછી એ માંજરસેના સવારે પ્રભાતફેરી કાઢવા નીકળી પડે. એક વખત તો આ માંજરસેનાને પોલીસે અટકાવી લાઠીચાર્જ કર્યો. એકબે બાળાઓ બેભાન થઈ ગઈ. તેનું દુઃખ તો આ માંજરસેનાને થયું, પણ ઉષાબહેન કહેતાં તેમ વધુ દુઃખ તો પોલીસના લાઠીચાર્જથી એમના ધ્વજ પડી ગયા એનું હતું. પછી તો બધી છોકરીઓ ભેગી થઈ ગઈ અને વિચાર કરવા લાગી કે આપણે શું કરવું જેનાથી આ ધ્વજ પડે નહીં! એમાં ઉષા જેવી તેજસ્વી બાળાને નુસખો સૂઝ્યો કે આપણે કપડાં જ ત્રિરંગી પહેરીએ, જે પડે પણ નહીં અને આપણાથી છૂટાં પણ ન પડે. એક ઘરમાં ભેગી થઈ બધી છોકરીઓ લીલા ઘાઘરા સીવવા બેઠી. એમને શોધતાં શોધતાં એમની મા ત્યાં આવી ચડી તો બધી માઓને ચોળી (પોલકાં) સીવવા બેસાડી દીધાં કેસરી રંગની! અને સફેદ ઓઢણી પહેરી સવારે ત્રિરંગી ધ્વજ પહેરીને માંજરસેના પ્રભાતફેરીએ નીકળી પડી! પોલીસ એમની સામે જોતી જ રહી ગઈ!

૧૯૪૨માં ઉષાબહેન ભૂગર્ભ રેડિયો ચલાવતાં હતાં. એમનો રેડિયો નિયમિત ચાલતો. એક દિવસ રેડિયો ચાલુ હતો, ત્યાં જ એમને પકડવા પોલીસ આવી પહોંચી! ઉષાબહેનને કહ્યું: 'અમે તમને ગિરફતાર કરવા આવ્યા છીએ!' ઉષાબહેને કહ્યું: 'જરૂર, તમારી સાથે આવીશ પરંતુ અમારો છેલ્લે રાષ્ટ્રગીતનો કાર્યક્રમ હોય છે તેથી રાષ્ટ્રગીત થશે પછી તમારી સાથે આવીશ, પણ તમે સૌ રાષ્ટ્રગીત માટે એટેન્શનમાં ઊભા રહો!' આશ્ચર્ય સાથે પોલીસ એટેન્શનમાં ઊભી રહી. રાષ્ટ્રગીત પૂરું થયું અને આપણાં ઉષાબહેન જેલમાં ગયાં! થવાની હતી તો એમને દેહાંતદંડની સજા, પણ મુંબઈના વકીલોએ એમને માટે પ્લીડ

કરીને કેડાતદડની મજા અટકાવી અને ચાર વર્ષની નખત કેદ(રીગરસ ઇમ્પ્રીઝનમેન્ટ)ની સજા થઈ! આ વર્ષો દરમિયાન પણ એમની બાએ ક્યાકથી વાત સાભળી કે ઉષા તો માફી માગીને છૂટી આવવાની છે માને ચેન ન પડ્યુ પર્વનો દિવસ જોઈને દીકરીને જેલમા ખાવાનુ મોકલ્યુ એમા રોટલીની વચ્ચે ચિઠ્ઠી હતી કે મે સાભળ્યુ છે કે તુ માફી માગી બહાર આવવાની છે, પણ તુ કદીયે દેશકાર્ય માટે માફી માગતી નહીં આવી શૂરવીર માની દીકરી પણ શૂરવીર જ હોય ને! એ કાઈ થોડી માફી માગવાની હતી!

ચાર વર્ષની સખત કેદની સજા પછી ૧૯૪૬મા ઉષા બહેન છૂટયા બાવીસ વર્ષની વયે તો બી એ , એલએલ બી ની ઉપાધિ ઉષાબહેને મેળવી લીધી હતી 'હિંદી કોવિદ'ની પરીક્ષામા તો એ વખતે ૧૯૩૮ના આખા ભારતમા પહેલા આવ્યા હતા શિક્ષણક્ષેત્રમા પહેલેથી જ અભિરુચિ, તેથી એ જ ક્ષેત્રમા આઝાદી પછી પણ આગળ વધ્યા ૧૯૫૩મા 'Gandhi a comparative study' પર Ph D ની ઉપાધિ મેળવી અને શિક્ષણક્ષેત્રમા જોડાયા વિદ્યાર્થીઓ સાથેનો અનનો સબધ આજીવન રહ્યો એમનુ લેક્ચર વિદ્યાર્થીઓ કદી છોડે પણ નહીં! એમની વાક્ધારા માહિતીપ્રચુર, તાર્કિક અને અતરના ઊડાણથી નીકળતી અને એનો રસાસ્વાદ માણી સહુ પોતાને ધન્ય સમજતા

શિક્ષણક્ષેત્રે આગળ વધતા તેઓ મુબઈ યુનિવર્સિટીના રાજ્યશાસ્ત્રના મુખ્ય પ્રાધ્યાપિકાના પદ સુધી પહોચ્યા સાથે એમની ગાધીવિચાર પ્રવૃત્તિ ચાલુ જ રહી, પણ ૧૯૮૦મા નિવૃત્ત થયા પછી તો પૂર્ણપણે ગાધીકાર્ય અને ગાધીવિચાર પ્રચારમા જોડાઈ ગયા મણિભવન — જ્યા ગાધીજી પોતાના મુબઈ વસવાટ દરમિયાન રહેતા હતા — તે સ્થળની લાઈબ્રેરી અને મ્યુઝિયમ ઠીક કરીને મણિભવન રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, મુબઈ યુનિવર્સિટી સાથે સલગ્ન કરી શરૂ કર્યું રૂરલ ડેવલપમેન્ટના વર્ગો શરૂ થયા અને ૯૮ વિદ્યાર્થીઓએ ત્યાથી એમ એ ની ઉપાધિ મેળવી પોતાના ક્ષેત્રમા કાર્ય શરૂ કર્યું ૭ વિદ્યાર્થીઓએ પીએચ ડી ની ઉપાધિ પણ પ્રાપ્ત કરી

શાળાના વિવિધ વર્ગો માટે દેશ અને ગાધીવિચારને લગતા વિવિધ વિષયો આપી પ્રતિસ્પર્ધાઓ યોજી મણિભવનને મુબઈ શહેરમા ફરી જીવતુ કર્યું ૧૯ ૩૦ જાન્યુઆરીને દિવસે આ માટે એમને ભોપાલથી ગાધીવિચારના પ્રચાર માટે મણિભવન સસ્થા સર્વોત્કૃષ્ટ કામ કરે છે, એની એક લાખ રૂપિયાની બક્ષિસ પણ મળી!

ઓછામા ઓછી ૨૫ ૩૦ સસ્થાઓમા ઉષાબહેન વિવિધ હોદ્દે રહ્યા અને કામ કરતા રહ્યા કોઈ પણ સત્કાર્ય માટે ઉષાબહેનની 'ના' હોય જ નહીં જે બને તે બધા માટે કરી છૂટવાની એમની ઝખના! હમણા તા ૩૧ જુલાઈએ જ એમની સલાહ લેવા ગઈ હતી તો કોઈ ફોન આવ્યો અને એમણે કહ્યુ 'સમય તો નથી પણ હિંદી માટેનો મારો પ્રેમ જાણો છો તેથી સમય કાઢવો પડશે જ!' જે જ એમના સપર્કમા આવ્યા, તેમને એમણે પોતાના પરિવારના બનાવી દીધા ને એમના બાળકોને પણ આ આજીવન બ્રહ્મચારિણીએ પોતાના બાળકોની જેમ ચાહ્યા! મારી દીકરીને જયહિંદ કૉલેજમા એડ્મિશન અપાવવા મારી સાથે ઉષાબહેન પણ લાઈનમા ઊભા રહ્યા! એમને જોઈને એમના વિદ્યાર્થી રહી ચૂકેલા પ્રાધ્યાપક શરમાઈ ગયા, અને જાળી ખોલી એમને અદર બોલાવ્યા! શિક્ષણક્ષેત્રમા કાઈ પણ પ્રશ્ન થાય તો તરત જ ઉષાબહેનની મદદ લેવા અમે દોડી જતા!

એમની સાદાઈ પણ સહેજે આખે ચોટી

જાય. ખાદીની સાડી, બ્લાઉઝ ઈત્યાદિથી સજ્જ ઉષાબહેન બીજાની સુંદર સાડી જોઈ એની પ્રશંસા કરવાનું ચૂકતાં નહીં. ખોરાક તો એમનાથી લેવાતો જ નહીં. નાના બાળકથીય ઓછું તેઓ ખાતાં. ચા અને વેફર્સ એ જ એમનો ખોરાક અને આટલું ઓછું ખાતાં તેથી જ કદાચ તેઓ વધુ કામ કરી શકતાં હશે! સ્મિતાબહેન મારી બાજુમાં આવી બોલી ઊઠ્યાં: 'મણિભવનનો મોભ ગયો!' છેલ્લાં ૨૦ વર્ષથી ઉષાબહેન અને મણિભવનની પ્રવૃત્તિ એક થઈ ગયાં હતાં!એમના વગરના મણિભવનની કલ્પના કરવી પણ મુશ્કેલ છે. મણિભવનની સામે બેસતો સ્વાતંત્ર્ય સેનાની મોચી ઘણી વાર કહેતો, 'ઉષાબહેનને તો સરકારે ગાડી આપવી જોઈએ', પણ આપણાં ઉષાબહેનને પોતાના બે પગની ગાડી, બસ કે જરૂર પડે તો ટૅક્સી પર્યાપ્ત હતાં!

ગાંધીમાં, ગાંધીવિચારમાં એમની અતૂટ શ્રદ્ધા! જીવન એ કાર્યમાં ખપાવ્યું અને બીજાને એ માટે પ્રેરણા આપતાં રહ્યાં. ગાંધી અને સ્ત્રીવિષયક એમનાં કેટલાંક પુસ્તકો પણ અંગ્રેજી, ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. સરકારે એમની સેવાની સ્મૃતિરૂપે ૧૯૬૭માં તામ્રપત્ર, બેસ્ટ ટીચર્સ ઍવૉર્ડ ૧૯૮૦, સ્વાતંત્ર્ય સેનાની ઍવૉર્ડ ૧૯૯૨, એમિનન્ટ સિટિઝન ઍવૉર્ડ ૧૯૯૩, ભારત ગૌરવ પુરસ્કાર ૧૯૯૩ અને પદ્મવિભૂષણ ૧૯૯૫માં આપ્યા છે પણ છતાં ઉષાબહેન આપણને આપણાં એક મોટાંબહેન જ લાગે!

સામાજિક કાર્ય કરતાં કદી એમને મતભેદ હોય તોયે તેઓ શાંતિથી બીજાની વાત સાંભળી લેતાં અને પોતે કદીય અયોગ્ય કે કટુ શબ્દ કોઈને માટે વાપરતાં નહીં! ગાંધીજગતનો મુંબઈનો તારો ઉષાબહેન સાથે ખરી પડ્યો! ઈશ્વર અમને સૌને એ ખોટ પૂરવાની શક્તિ આપે એ જ પ્રાર્થના!

('ભૂમિપુત્ર')

ભારતના ક્રાન્તિપર્વમાં આપણે આપણું કર્તવ્ય પાર પાડ્યું છે, હવે આપણે શિક્ષણ તરફ વળવું જોઈએ એ ભાવનાથી ઉષાબહેન મહેતાએ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ દરમિયાન ખંડિત થયેલા શિક્ષણ તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં તેમણે ગાંધીજીના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો. યુનિવર્સિટીના રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગમાં તેમણે કામ શરૂ કર્યું. ગાંધીજીના વિચારોનો પ્રસાર કરવામાં તેઓ અગ્રેસર રહ્યાં. સાથે સમાજસેવા અને સમાજપ્રબોધન પણ ચાલુ જ હતાં. ગાંધીજીના વાસ્તવ્યથી પુનિત થયેલું 'મણિભવન' એ ઉષા મહેતાના કાર્ય માટેનું સ્થાનક બન્યું.

અન્યાય વિરુદ્ધ સંઘર્ષ અને સમતાવાદી ભારતની રચના એ બે ગાંધીપ્રણિત ધ્યેયોને ઉષા મહેતાએ પોતાના જાહેર જીવનનાં ચીલાધાર ગણાવ્યાં હતાં. ગાંધીજીની જીવનનિષ્ઠાનાં દર્શન તેમને લોકનાયક જયપ્રકાશ નારાયણના જીવનમાં થયાં. અને એટલે જ ૧૯૭૫માં ભારતમાં કટોકટી જાહેર થયા પછીના 'બીજા સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ'માં તેમણે અભિવ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યના રક્ષણ માટે ભૂમિગત કાર્યમાં મદદ કરી. કટોકટી પૂરી થઈ. નવું રાજ આવ્યું. પણ ઉષા મહેતા સત્તાથી દૂર જ રહ્યાં. 'પુનશ્ચ હરિ:ઓમ' એ ભાવનાથી ગાંધી પ્રણિત વિધાયક અને પ્રબોધનાત્મક કાર્યમાં ફરીથી જોતરાઈ ગયાં. 'મણિભવન' તો તેમણે જાણે ગાંધીવિચારની અનૌપચારિક યુનિવર્સિટી જેવું જ બનાવ્યું.

– મધુ દંડવતે

ડૉક્ટરની નોંધપોથી

ડૉ પ્રફુલ્લ શાહ

(સમાજમાંથી શોધેલા બહાદુરીભર્યાં પાત્રો – જેમણે પોતાના જીવના જોખમે ઘણા મોટા કામો કરી બતાવ્યા ઘેલાણી કેળવણી મંડળ અને સોનલ ફાઉન્ડેશન દ્વારા તેમનુ જાહેર સન્માન થયેલુ તેવા ત્રણ પાત્રોની આ વાત છે તેમની સાથે એક બહેનનુ પણ સન્માન કરેલુ માની મમતા કવી હોય તેનુ તે ઉદાહરણ છે – લેખક)

'ચારણ કન્યા' જેવી દીકરી*

નયનાની ઉમર ૧૫ વર્ષની બહાદુરીને ઉમર સાથે કાઈ થોડો સબધ છે? શ્રી ગુણવતભાઈ સુહાગિયા આદમગના ખેડૂતની તે દીકરી

તા ૧૨-૫ '૯૭નો દિવસ ઊગ્યો છે ગુણવતભાઈ તેમના ખેતરે કુટુબ સાથે કામ કરી રહ્યા છે સાજ ઢળવા તરફ છે સૂર્યનારાયણ ડૂબુ ડૂબુ થઈ રહ્યા છે તે વખતે ગુણવતભાઈ ઢોર માટે મકાઈ વાઢતા હતા ત્યારે તેમની દીકરીને તરસ લાગવાથી નળ પાસે પાણી પીવા ગઈ પાણી પીને પાછી ફરતા તેણે કાળમુખા દીપડાને જોયો

દીપડો તો તેનો ઈરાદો લઈને આવ્યો હતો તેણે કૂદીને ગુણવતભાઈના માથાને પકડ્યુ, અચાનક આવા હુમલાથી ગુણવતભાઈએ રાડ પાડીને સહુને દૂર રહેવા કહ્યુ પોતાનુ જે થવુ હશે તે થશે પણ કોઈ નજીક ન આવે તેમણે દીપડાના પગ પકડી લીધા અને ધક્કો માર્યો દીપડો એક બાજુ પડી ગયો તેમણે તેમનો બૂટવાળો પગ દીપડાના મોમા ખોસી દીધો

નયના પિતા અને દીપડાની ઝપાઝપી જોતી હતી તે કેમ ઊભી રહે? ગમે તેમ તો એ સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિનુ સતાન તેણે દોડીને દીપડાના પાછળના પગ પકડી લીધા અને જોરથી ખેચવા લાગી પિતાને બચાવવા આ દીકરીએ પોતાનો જાન જોખમમા મૂક્યો આથી દીપડો ખૂબ ગુસ્સે થઈ છીકોટા નાખવા લાગ્યો તેના આગલા પગથી ગુણવતભાઈના શરીરને નહોર ભરાવવા લાગ્યો કેટલીયે વખત આ ઝપાઝપી અને ખેચતાણ ચાલી ગુણવતભાઈના શરીરે લગભગ સોએક જગ્યાએ નહોર બેસી ગયેલા અને શરીર લોહીલુહાણ હાલતમા

દીકરીની બૂમાબૂમ અને રાડારાડથી સીમમાથી બીજા લોકો દોડી આવ્યા ત્યા સુધી નયનાએ દીપડાના પગને જોરથી પકડી રાખેલા તે છોડાવા મથતા દીપડાને સહેજે મચક નહોતી આપી લોકો આવી જતા દીપડો ભાગી ગયો

ગુણવતભાઈના ભાઈ પણ આ સમયે હાજર હતા પણ તેઓ તો દીપડાને જોઈને જ હેબતાઈ ગયા ને તેને કારણે તેમનો અવાજ જ જતો રહેલો તે ત્રણ દિવસે પાછો આવ્યો આ દીપડો તે કુત્તી દીપડો ન હતો પણ સિહ દીપડો હતો તે બહુ મોટો અને ખુન્નસથી ભરેલો હોય છે

ગુણવતભાઈને ઘણી ઈજાઓ થયેલી, લોહી વહી જવાથી બેભાન થઈ ગયેલા હૉસ્પિટલ લઈ ગયા ઘણા ટાકા સારવાર લીધા ફ્રેક્ચર પણ થયેલુ દીકરીએ જો આટલી બહાદુરી ન બતાવી હોત કે સમયને પારખ્યો ન હોત તો

કદાચ તેને પિતા ગુમાવવા પડત.

પ્રાથમિક શાળામાં સાત ચોપડી ભણતી આ દીકરી સન્માનને યોગ્ય હતી 'અને ધન્યવાદને પાત્ર હતી.

(* ઝવેરચંદ મેઘાણીના પ્રખ્યાત બનેલા કાવ્ય ચૌદ વરસની ચારણ કન્યા ઉપરથી આ શીર્ષક સૂઝ્યું છે.)

જવાંમર્દ રામકુભાઈ ખાચર

જુલાઈ મહિનો એટલે ભરપૂર ચોમાસું. વર્ષાઋતુએ નદી, નાળાં, તળાવ, કૂવા જીવતાં કરી દીધાં છે. ચારે બાજુ લીલુંછમ એટલું બધું છે કે તેને જોઈને આંખો પણ લીલી થઈ જાય. આવા સમયે એક એસ.ટી. બસ રાજુલાથી સાવરકુંડલા બપોરના ૧૨-૩૦ના સમયે પૂરઝડપે ચાલી આવે છે. રામકુભાઈના હાથમાં સ્ટિયરિંગ છે. હરિયાળી મસ્તી તેની આંખોમાં રમે છે. એકાદ ગીતની કડી લલકારી રહ્યા છે. બસ ઉતારુઓથી ભરેલી છે. બરાબર થોરડી-આંબરડી વચ્ચે સૂરજવડીનો પુલ આવે તે પહેલાં થોડા જ અંતરે એક વળાંક પાસે બસનું ડાબી બાજુનું પૈડું સ્ટિયરિંગ રોડથી અલગ થઈ આડું થઈ ગયું. બસ ઢસડાવા લાગી. જોગાનુજોગ બ્રેક પણ કામ કરતી બંધ થઈ ગઈ.

એક પળ તો રામકુભાઈને વિચાર આવ્યો કે બારણું ખોલી લાવ કૂદી પડું ને જીવ બચાવું, પણ નિશાળમાં ભણતા ત્યારે તેમના આચાર્યશ્રી ઓઢાબાપુએ સારા સંસ્કાર સીંચેલા તેણે ઝબકારો કર્યો. તેમણે કહેલું કે, ‘‘મરદ કદી મેદાન ન છોડે.’’ બસમાં બાળકો, સ્ત્રીઓ અને પુરુષોને ભય પેસી ગયો કે હવે જાનથી ગયાં. રોકકળ અને ચીસાચીસ થવા લાગી.

હવે સઘળી બાજી સંભાળવાની રામકુભાઈના હાથમાં હતી. પચાસેક ઉતારુઓના જીવ પોતાના હાથમાં છે તેની ગંભીરતા સમજાઈ અને જવાબદારી પણ. પોતાની આંતરસૂઝ અને હિંમતથી તેમણે સ્ટિયરિંગમાં પોતાના બંને હાથ નાખી ઊંધા લટકી પડ્યા. આથી સ્ટિયરિંગ હલે નહીં અને બસ ફંગોળાય નહીં. એક વખત તો સ્ટિયરિંગના આંચકાથી પોતે ફેંકાઈ ગયા જેવી પરિસ્થિતિ થઈ, પણ ફરીથી એ રીતે જ કાબૂ કરવા કમર કસી. સ્ટિયરિંગને કાબૂમાં રાખતાં રાખતાં નીચે હાથ લઈને ગિયર લૉમાં નાખ્યું. આથી બસની ગતિ એકદમ ધીમી પડી ગઈ. અને પુલની નીચે ખાબકવાની અણીના સમયે બસ અટકી ગઈ!

સહુના જીવમાં જીવ આવ્યો. રામકુભાઈની સમયસૂચકતા અને સહુને ઉગારી લેવાના પ્રયત્નોથી તેમના પ્રતિ બધાં આભારની લાગણી દર્શાવવા લાગ્યાં અને ધન્યવાદ આપ્યા.

પરંતુ રામકુભાઈના હાથને સ્ટિયરિંગના આંચકાથી ચાર ફ્રેક્ચર થઈ ગયાં હતાં. રામકુભાઈને તો એ વાતનો સંતોષ હતો કે મેં મારી જવાબદારી સૂરજદેવની કૃપાથી બરાબર નિભાવી. ઘણી સારવાર કરવા છતાં તેમને હાથે ખોડ તો રહી જ ગઈ, પરંતુ તેનો તેમને જરા પણ અફસોસ નથી.

આવા જવાંમર્દનું સન્માન ન કર્યું હોત તો ગામ ઊણું ઊતર્યું ગણાત. જોકે એસ.ટી. એ તેમનું સન્માન ન કર્યું તે ખેદની વાત કહેવાય.

નવ વર્ષની દીકરીની ગજબની હિંમત

સાવરકુંડલાથી ૧૨ કિલોમિટરના અંતરે પીઠવડી ગામ આવેલું છે. તે ગામમાં એક વાઘરી કુટુંબ વસે. સીમમાં વાડીપડુ. ટાંચી જમીન પર મહેનત-મજૂરી કરી ગુજરાન ચલાવે. કુટુંબમાં

ત્રણ બાળકો મોટી દીકરી હસા ૯ વર્ષની, બેલડાના બે દીકરા અશોક અને દકો

વૈશાખ મહિનાનો ધોમ ધખતો તડકો તપે છે માબાપને કામ હોઈ ઘરે ગ્યા અને ત્રણેય બાળકોને વાડીએ મોકલ્યા બપોરનો સમય થવા આવ્યો એટલે ત્રણેય બાળકોએ શિરાવી લીધુ હસા ઝાડને છાયે આડે પડખે થઈ છે બેપાચ વર્ષના ભાઈઓ રમતા રમતા ક્યારે કૂવા કાઠે ગયા તેની ખબર રહી નહીં થોડી વારમા ધબાકો થયો હસાએ બેબાકળી ઊઠીને જોયુ તો દકો કૂવામા પડી ગયો હતો અશોક કૂવા પાસે ઊભો ઊભો રડતો હતો

પરતુ હસાના ચિત્તમા સમયસૂચકતા જાગી અને તેણે તરત અશોકને ઘરે માબાપને બોલાવવા મોકલ્યો પોતે પાઈપના સહારે કૂવામા ઊતરી

અદર જઈને જોયુ તો દકો હજુ ડબકા ખાતો હતો ઈશ્વરની કૃપાએ તે કશે અથડાયા વગર સીધો પાણીમા જ પડેલો એટલે કશુ જ વાગ્યુ ન હતુ પરતુ હેબતાઈ ગયો હતો હસાએ તુરત ભાઈને પકડી લીધો ને પાણીની બહાર માથુ રહે તેમ ભાઈને રાખીને બને ભાઈબહેન પાઈપને વળગી રહ્યા

ઘર દૂર હતુ એટલે માબાપને ઘરેથી આવતા વાર તો લાગે જ પણ અણીના સમયે તેનામા જે હિમત અને શક્તિ પેદા થયા તેને લીધે તેટલો સમય તે પાઈપને વળગી રહી માબાપ બનેએ આવીને તેમને બહાર કાઢ્યા

આ વાતને બારેક વર્ષના વહાણા વાઈ ગયા હસા તો સાસરે પણ જતી રહી છે બને ભાઈઓ પણ ૧૭ વર્ષના થઈ ગયા છે દકો તો બહેને દીધેલુ જીવતદાન જીવી રહ્યો છે આજે પણ આ પ્રસગ એટલો જ તાજો છે–

એક નાની એવી દીકરીએ સમયસૂચકતા વાપરી કેવુ ઉદાહરણરૂપ કામ કર્યું!

માની મમતા

અમરેલી જિલ્લાનુ એક નાનકડુ ગામ દામનગર કાસમભાઈ ત્યા પોલીસ જમાદાર તેમના પત્ની આયશાબહેન ઉચ્ચ સસ્કારવાળા આજથી ૩૦ વર્ષ પહેલા તેમને ત્યા પુત્રીનો જન્મ થયો તેનુ નામ હમિદા પાડ્યુ હમિદા જેમ મોટી થતી ગઈ તેમ ખ્યાલ આવતો ગયો કે તેનામા માનસિક સમજણ ઓછી છે આયશાબહેનને તો તે પ્રાણથીયે પ્યારી એટલે જરા પણ રેઢી ન મૂકે જ્યા જાય ત્યા સાથે તેડીને લઈ જાય

એક વર્ષની થઈ હશે ત્યારે તે હિચકા પરથી પડી ગઈ અને આચકી શરૂ થઈ મગજનો વિકાસ ઓછો હતો અને તેમા આચકીને કારણે તેના મગજને વધારે અસર જણાવા લાગી

૨૨ વર્ષની થઈ ત્યા સુધી દીકરી હરતી ફરતી પરતુ કુદરતી હાજતનો કે દુનિયાદારીનો કોઈ ખ્યાલ નહીં હા, એટલી ખબર પડે કે જ્યારે ચા કે જમવાનો સમય થાય ત્યારે રસોડામા જઈને બેસી જાય ધીમે ધીમે ચાલવાનુ પણ બધ થયુ છેલ્લા આઠ વર્ષથી પથારીવશ છે કુદરતી હાજતનો ખ્યાલ પહેલેથી જ નથી

આયશાબહેન છેલ્લા ૩૦ વર્ષથી દીકરીની સેવામા રહે છે તેની પથારી હમેશા ચોખ્ખી રાખે છે ખુદાએ આપેલા બાળકની નિરતર સેવા કર્યા કરે ખુદાએ વિચાર્યું કે હુ દરેક માનવીમા વસુ છુ પરતુ પ્રત્યેક માનવી મને જોઈ શકતો નથી એટલે તેણે 'મા'નુ સર્જન કર્યું માના આવા વાત્સલ્યભાવમા દઢ હિમતનો રગ ભળેલો છે

ગૃહગંગાને તીરે

સપનાં છોડશો નહીં...

એક સુંદર પ્રભાત ધીમે ધીમે ઊઘડી રહ્યું છે. વાસંતી વાયરાના સ્પર્શે વૃક્ષો રોમાંચથી ડોલી રહ્યાં છે. વિવિધરંગી ફૂલો ખીલી રહ્યાં છે. ઉદ્યાનનું વાતાવરણ ખુશનુમા છે. દિવસ રળિયામણો છે. પરંતુ! આજે મને રોજની જેમ ચાલવામાં આનંદ નથી આવતો. કેટલાક મિત્રો મળે છે, પણ તેમની સાથે હસીને વાત કરવાનું મન થતું નથી. આમ તો કશું જ અણધાર્યું, અજુગતું કે દુ:ખદ બન્યું નથી છતાં મારું મન અષાઢની મેઘલી સાંજ જેવું ભારે હતું. મનમાં થતું હતું કે આ તે કંઈ જિંદગી છે! કેટલી સમસ્યાઓ ઊભી છે! છેલ્લા કેટલાક સમયથી બધું જ ખરાબ લાગતું હતું. ન મળે કોઈ જાતનો ઉત્સાહ કે ઉમંગ! આપણે ઇચ્છીએ કે ન ઇચ્છીએ તોપણ કેટલીયે વખત આપણું મન નકારાત્મક - નિરાશાવાદી વિચારો કરવા જ પ્રેરાવાનું!

જ્યારે જ્યારે નિરાશા અને નકારાત્મક વિચારો મારા પર હલ્લો કરે છે ત્યારે હું યાદ કરું છું એક રાજકુમારને. પર્શિયાનો એ રાજકુમાર. એ રાજકુમાર થોડો કુબડો હતો. એને ખૂંધ હતી. રાજાએ મોટા મોટા વૈદ્યોને બોલાવ્યા. હકીમોને બોલાવ્યા. ખૂબ દવાઓ કરી, પણ અંતે સૌને લાગ્યું કે રાજકુમારની ખૂંધ મટાડી શકાય તેવી નથી. રાજા ખૂબ નિરાશ થઈ ગયો હતો; એવામાં એક શિલ્પી આવ્યો. એણે કહ્યું: 'હું રાજકુમારની ખૂંધ મટાડી દઉં.'

રાજાએ કહ્યું ભલે તું પ્રયાસ કરી જો.'

પછી શિલ્પએ તો રાજકુમારના જેવું જ આબેહૂબ સુંદર ઊંચું પૂતળું બનાવ્યું. જાણે જીવંત રાજકુમાર! પરંતુ આ પૂતળું થોડુંક જુદું હતું. આ પૂતળું ટટ્ટાર ઊભું હતું. શિલ્પીએ રાજાને કહ્યું, 'રાજકુમારે રોજ આ પૂતળાની સામે દસ મિનિટ ઊભા રહેવાનું અને મનમાં વિચાર કરવાનો, આ મારું પૂતળું છે. આની માફક હું બરાબર ટટ્ટાર કેમ ઊભો ન રહી શકું?

રાજકુમાર રોજ શિલ્પીના કહ્યા પ્રમાણે દસ મિનિટ પૂતળા આગળ ટટ્ટાર ઊભા રહેવાની કોશિશ કરે. મનોમન ટટ્ટાર ઊભા રહેવાનું નક્કી કરે. એમ કરતાં કરતાં ધીમે ધીમે ખૂંધા ઊભા રહેવાને બદલે એ ટટ્ટાર ઊભો રહેવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે એની ખૂંધ નીકળી ગઈ અને રાજકુમાર ૧૮ વર્ષનો થયો ત્યારે સીધો ટટ્ટાર પેલા પૂતળાની જેમ ઊભો રહેતો થઈ ગયો!

આપણા જાણીતા તત્ત્વચિંતક અને વિચારક શ્રી ચિત્રભાનુજીએ ઉપર્યુક્ત રાજકુમારનું દૃષ્ટાંત આપી એમના એક પુસ્તકમાં કહ્યું છે, 'ફક્ત દિવસની દસ મિનિટ! બીજું કંઈ નહીં. તમારી ખોડને સુધારવા માટે - સીધા બનવા માટે - દિવસની માત્ર દસ મિનિટ જ આપવાની છે. માણસ પોતાના વિચારોની કોટીને - એના પ્રકારને જુએ અને વિચારોને ઊર્ધ્વગામી બનાવે તો અંતરમાં જે દુનિયા એ ઊભી કરવા માગે છે એ જરૂર ઊભી કરી શકે છે!

માણસ અને પશુમાં શો તફાવત છે? માણસ વિચાર કરી શકે છે, એને પોતાના વિચારો હોય છે. એ તો સર્વમાન્ય હકીકત છે કે માણસનું મનોજગત એ એની વિચારપ્રક્રિયાનું પ્રતિબિંબ છે; અને પ્રબળ અસર માનવીના શરીર પર - એના સ્વાસ્થ્ય પર - એના વ્યક્તિત્વ પર અને એના સમગ્ર

જીવન પર પડે છે આ એક મનોવૈજ્ઞાનિક તથ્ય છે

અમેરિકાની વિખ્યાત હાવર્ડ વિશ્વવિદ્યાલય તરફથી થોડાક વર્ષ પૂર્વે એક અભ્યાસ હાથ ધરવામા આવ્યો હતો આ અભ્યાસ પરથી જાણવા મળ્યુ હતુ કે જે માણસો સારી નોકરી મેળવે છે અને પોતાના વ્યવસાયમા યશસ્વી અને સફળ બને છે તેનુ ૮૫ ટકા કારણ એમનુ માનસિક વલણ અને અભિગમ હોય છે આ અભ્યાસને અંતે તેઓ જે તારતમ્ય પર આવ્યા તે ખાસ જાણવા જેવુ છે 'આપણે જે જીવનમા આવતી અનેક મુસીબતો, સંઘર્ષો અને સમસ્યાઓનો સામનો કરવા માટે સજ્જ થવુ હોય તો આપણે જીવન પ્રત્યે વિધાયક, આશાવાદી અને ઉત્સાહભર્યું વલણ વિકસાવવુ જરૂરી છે'

આ દુનિયામા જાતજાતના માણસો હોય છે કેટલાક ઉત્સાહી, આનંદી અને આશાભર્યા હોય છે જ્યારે કેટલાક હમેશા ફરિયાદ કરનારા, રડહુસ અને નિરાશાવાદી હોય છે આશાવાદી પ્રત્યેક મુસીબતમા અને વિપત્તિમા કોઈક નવી તક જુએ છે અને નિરાશાવાદી દરેક તકમા કોઈને કોઈ મુસીબત જુએ છે'

આપણે મનુષ્ય તરીકે વિચારી શકીએ છીએ - તર્ક કરી શકીએ છીએ અને આપણને શુ જોઈએ છે, ક્યા જવુ છે અને શુ કરવુ છે તેની પસંદગી કરી શકીએ છીએ આપણે પોતે જ આપણી પસંદગીની અને આપણી જિંદગીની જવાબદારી લેવાની હોય છે બીજાનો દોષ કાઢવામા કશો ફાયદો થતો નથી જિંદગીની પ્રત્યેક સમસ્યા એ એક પડકાર છે, અને એમા કઈક વધુ લાભ અને શ્રેય માટેની તકના અંકુર રહેલા હોય છે એક વખત આ દૃષ્ટિ કેળવાઈ જાય પછી અનેકવિધ શક્યતાઓ આપણે માટે ખૂલી જાય છે આ જ જીવનને એક રોમાચ અને સાહસભરી યાત્રા બનાવે છે જે વસ્તુ - જે પરિસ્થિતિ તમને ગમતી નહીં હોય તેને બદલો બદલી નહીં શકો તો તમે એને જે રીતે જુઓ છો તે દૃષ્ટિ બદલી નાખો અને જે ન જ બદલી શકાય તેમ હોય તેને સ્વીકારી લો

તમે કશુક ઉચ્ચ અને મહત્ત્વનુ પ્રાપ્ત કરવાની કોશિશ કરતા હશો તો માર્ગમા મુસીબતો તો આવવાની જ વિઘ્નો આવવાના જ, પણ એનાથી આપણે થથી જવાનુ નથી દીવાલ સાથે કદાચ તમે અથડાઈ જાઓ - ભટકાઈ જાઓ તો ત્યાથી તમારે પાછા વળી જવાનુ નથી મેદાન છોડી દેવાનુ નથી પણ તમારે તો એ દીવાલ પર કેમ ઊંચે ચઢવુ તે જ વિચારવાનુ છે આ જાતનુ વલણ આપણામા આવે છે હકારાત્મક વિચારથી અને આશાવાદી અભિગમથી

ઈ સ ૧૯૧૪નો ડિસેમ્બર મહિનો મહાન વિજ્ઞાની થોમસ આલ્વા એડિસનની પ્રયોગશાળામા આગ ભભૂકી ઊઠી એડિસનના જીવનનુ મોટા ભાગનુ કાર્ય અને સંશોધન ડિસેમ્બરની એ રાતે અગ્નિની જ્વાળામા ખાખ થઈ ગયુ' એનો પુત્ર ચાર્લ્સ એના પિતાને શોધવા માટે દોડા દોડ કરી રહ્યો હતો ભગારમા અને આગના ધુમાડામા ૨૪ વર્ષના ચાર્લ્સે એના પિતાને જોયા એડિસન આગના વિનાશક દૃશ્યો જોઈ રહ્યા હતા એમનુ મો ઊંડા વિચારમા ચમકી રહ્યુ હતુ એમના શ્વેત કેશ પવનમા ઊડી રહ્યા હતા તે વખતે એડિસનની વય ૬૭ વર્ષની હતી ચાર્લ્સ પિતાના જીવનકાર્યને રાખ થતુ ખૂબ જ વ્યથિત હૃદયે જોઈ રહ્યો હતો પુત્રને જોતા જ એડિસને બૂમ પાડી, 'ચાર્લ્સ, તારી મા ક્યા છે? એને જલદી અહીં લઈ આવ એને આવુ દૃશ્ય જિંદગીમા ક્યારેય જોવા નહીં મળે!'

બીજે દિવસે એડિસને બળેલી પ્રયોગશાળાનો ભગાર જોયો ત્યારે એટલુ જ કહ્યુ, There is a great value in desaster' આપત્તિનુ પણ મોટુ મૂલ્ય હોય છે' આપણી બધી ભૂલો અને ક્ષતિઓ આગમા બળી ગઈ છે હવે આપણે આપણુ કાર્ય નવેસરથી શરૂ કરીશુ એ માટે હુ ઈશ્વરનો પાડ માનુ છુ' આગ લાગ્યા પછી ત્રણ

સપ્તાહ બાદ થૉમસ આલ્વા એડિસને એનું પ્રથમ ફોનોગ્રાફ બનાવ્યું! એડિસન વિપત્તિઓથી ભાંગી નહોતો પડ્યો. એણે એનો ઉપયોગ પોતાની ભૂલો સુધારવા માટે કર્યો. આશા, વિશ્વાસ, ચીવટ, ખંત અને અંતે મળતી સફળતાનું આ ઉત્તમ દૃષ્ટાંત છે.

એકવીસ વર્ષની વયે આર્ટ બર્ગ એક સુખી, સુંદર અને કસરતબાજ યુવાન હતો. એ એની પ્રિયતમાને મળવા માટે એના મિત્ર સાથે મોટરમાં ડલાસ જઈ રહ્યો હતો. નાતાલની એ પૂર્વસંધ્યા હતી. રાતનો સમય હતો. એનો મિત્ર મોટર ચલાવતો હતો. એને અચાનક ઝોકું આવ્યું અને મોટર રસ્તા પરના એક પથ્થરના ઢગલા પર ચઢી ગઈ! રસ્તાની બાજુમાં ટર્ન લઈને મોટર ઊથલી પડી! ગાડી જ્યારે થોભી ત્યારે આર્ટ બર્ગ મોટરમાંથી બહાર ફેંકાઈ ગયો હતો. એના ગળાનું હાડકું તૂટી ગયું હતું; અને છાતીથી નીચેના ભાગને પક્ષાઘાત થઈ ગયો હતો! એને હૉસ્પિટલમાં લઈ ગયા ત્યારે ડૉક્ટરોએ જણાવ્યું કે આર્ટના ખભા, હાથ અને હાથના પંજાઓએ પોતાની કાર્યશક્તિ ગુમાવી દીધી છે! આખી જિંદગી હવે એણે ખાવાપીવા માટે, કપડાં પહેરવા માટે અને હલનચલન માટે બીજા લોકો પર આધાર રાખવો પડશે! જીવનમાં પહેલી જ વખત આર્ટ સખત ગભરાઈ ગયો. હૉસ્પિટલના બિછાનામાં પડ્યો પડ્યો એ વિચારી રહ્યો હતો 'મારાં બધાં સ્વપ્નાંનું શું? હંમેશને માટે એ ગયાં જ? જીવનની બધી આશા ક્યાં ગઈ? જે જે પ્રવૃત્તિઓ મને અત્યાર સુધી આનંદ આપતી હતી તે બધી જ ખલાસ થઈ ગઈ?'

એના જીવનનો એ અત્યંત વસમો કાળ હતો. એની આખી દુનિયા છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ હતી! ત્યાં આર્ટ બર્ગની માતા એના બિછાનાની નજીક આવી અને બર્ગના કાનમાં ધીમેથી બોલી, 'આર્ટ, મુશ્કેલ વસ્તુઓ સમય માગી લે છે પરંતુ જે અસંભવિત હોય તે થોડો વધુ સમય લે એટલું જ. (Art! While the difficult takes time - the impossible takes a little longer!) આ શબ્દોએ હૉસ્પિટલના એ અંધકારમય રૂમને આશા અને શ્રદ્ધાના પ્રકાશથી અજવાળી દીધો. આર્ટના હતાશ હૃદયમાં આશાનું એક નાનકડું કિરણ આ શબ્દોએ પ્રગટાવ્યું. આવતી કાલ કદાચ સારી થઈ શકે...

માતાના આ શબ્દો સાંભળ્યા પછી અગિયાર વર્ષ બાદ આર્ટ એક સરસ વક્તા અને લેખક બન્યો. એણે પોતાની કંપની કાઢી, અને એનો ચૅરમૅન બન્યો એટલું જ નહીં પણ ૧૯૯૨ના વર્ષ માટે Small Business Administration of U.S.A. તરફથી યુવાન સાહસિક ઉદ્યોગપતિ તરીકે એને બિરદાવવામાં આવ્યો! અત્યંત દુઃખદ શારીરિક હાલત હોવા છતાં એ આ બધું કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શક્યો? આશ્ચર્ય થાય છે ને? એનું કારણ એટલું જ કે એણે પોતાનાં સ્વપ્નાં છોડ્યાં નહીં... He learnt that dreams are born in heart and mind and only there they die! (સ્વપ્ના જન્મે છે માનવીના ચિત્તમાં અને હૃદયમાં અને ત્યાં જ તે મરી શકે!) તમારે તમારાં સ્વપ્નાં મૂકી દેવાનાં નહીં... (Just dont quit your dreams...)

હકારાત્મક અભિગમ અને વિધાયક વિચારસરણીને આપણા જીવનના પોતમાં તાણાવાણાની માફક વણી લેવાની હોય છે. આવું શુભ, મંગલ અને વિધાયક વલણ માત્ર આપણા પોતાના જ હિતમાં નથી પરંતુ આપણાં કુટુંબને અને આપણી આસપાસ સૌને એથી લાભ થાય છે. એનો પમરાટ આપણા ભવજગતને મહેકતું રાખે છે.

ટૂંકમાં કહીએ તો સરસ વિધેયક શ્રધાભર્યો અભિગમ સૂર્યોદય વહેલો કરી શકતો નથી પરંતુ એ રાત્રિને ટૂંકી બનાવી શકે છે! A good possitive attitude that is fall of faith may not make the sun-rise sooner, but

it will make the night seem shorter। સંજોગો પર આપણો અંકુશ હોતો નથી, એ આપણા હાથની વાત નથી પરંતુ સંજોગો પ્રત્યેનો આપણો પ્રત્યાઘાત અને પ્રતિભાવ ઘણે અંશે આપણા હાથમાં હોય છે મનની અસીમ શક્તિનો આપણને ખ્યાલ નથી હોતો મનનો એક દૃઢ સંકલ્પ શું નથી કરી શકતો? બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં જ્યારે ઇંગ્લંડના વડા પ્રધાન ચેમ્બરલેન નિરાશ થયા હતા ત્યારે ચર્ચિલના દૃઢ મનોબળ અને સંકલ્પે ઇંગ્લંડને વિજયી બનાવ્યું માણસ ધારે તો પોતાની આંતરભોમમાં નંદનવન સર્જી શકે અને એ કારાગાર અને ઉજ્જડ વેરાનભૂમિ પણ સર્જી શકે!

આપણે ઇચ્છીએ કે ન ઇચ્છીએ પરંતુ આપણી જીવન સફરમાં આપણા સુકાની છે આપણા પોતાના વિચારો જેવા વિચારો તેવું વ્યક્તિત્વ જેવો વિચાર તેવી વ્યક્તિ અને જેવા વિચારો તેવું જીવન જેવી દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ રોજ ને રોજ આપણે પસંદગી કરવાની હોય છે આપણા વિચારોને કોઈ દિશામાં વાળીશું? મનને કેવો મરોડ આપીશું? આપણા વૈચારિક *અભિગમને કેવો ક (યુ) ટર્ન આપીશું?*

હિંદુ ધર્મ - બૌદ્ધ ધર્મ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ - મને લાગે છે કે જગતના તમામ ધર્મોએ માનવીના મન અને એના વિચારો પર ભાર મૂક્યો છે માણસ પોતાના ચિત્તમાં જે જાતના વિચારો કરે છે તેવો એ થાય છે આપણે જો આપણા વિચારોને ઉન્નત કરીશું, એમાં પ્રેમ, સૌંદર્ય, સત્ય અને કરુણા ભરીશું તો એવું જ પ્રતિબિંબ આપણે પાડીશું એટલું જ નહીં પણ ધીમે ધીમે આપણું જીવન એ જ રંગે રંગાતું જશે

The man who deals in sunshine
Is the man who gets the crowds
He does a lot more business
Than the *man* who peddles the clouds

આપણે વાદળોના નહીં પણ સૂર્યપ્રકાશના માનવી બનીએ અને આપણી આજુબાજુ હુંફાળો સ્વચ્છ પ્રકાશ રેલાવીએ

તમે આ વાંચીને કદાચ કહેશો કે આ તો બધી કહેવાની વાતો છે આ ચંચલ અને તરલ મનમાં ક્ષણે ક્ષણે ઉદ્‌ભવતા વિચારોના તરંગ પર આપણો અંકુશ કેટલો? એને છટકી જતા વાર નથી લાગતી સાચું છે, એટલે જ તો વિચારોના હણહણતા અશ્વ પર સંયમની - જાગૃતિની - સચેતનાની લગામ રાખવી પડે છે પણ એક વખત શુભ દૃષ્ટિએ જીવન અને જગતને જોવાની ટેવ પડી જાય છે પછી તો જીવનઆકાશ સુંદર મેઘધનુષ્યથી ચમકી ઊઠે છે

જ્યારે જ્યારે બધું જ નીરસ લાગે, સ્પીરિટ એકદમ નીચે ઊતરી ગયો હોય, મન ઢીલું પડી ગયું હોય, મૂડ ખરાબ થઈ ગયો હોય ત્યારે તમારા મનને આદેશ આપો કે વિચારોને બદલે અભિગમ બદલે મને લાગે છે કે આ માટે શ્રેષ્ઠ ઉપાય એ છે કે આપણે આપણા વિચારોને કોઈ સારા અને મહત્ત્વના કાર્ય તરફ વાળીએ એનાથી મનની બૅટરી ફરી ચાર્જ થશે જીવનમાં ઉત્સાહ અને ઉમંગનો પુનર્સંચાર થશે

ટૂંકમાં તમારી જાતને 'ના' કહેવાને બદલે 'હા' કહેતા શીખવો અને રચનાત્મક બનો તમારી દૃષ્ટિ બદલાતાં આંતરશક્તિ ખીલી ઊઠશે અને એ તમારી પાસે કોઈ જુદી જ તાકાતથી કામ કરાવશે મુખ્ય પ્રશ્ન છે આપણી દૃષ્ટિનો, આપણા વિચારોનો, આપણા આંતરિક વૈભવનો નિરાશાવાદી માણસને વાદળની કાળી અને ઘેરી બાજુ જ દેખાય છે ફિલસૂફ બંને બાજુ જુએ છે અને આશાવાદી વાદળ નથી જોતો કારણ કે એ તો વાદળ પર ચાલતો હોય છે

Let us learn to deal in Sunshine ચાલો, આપણે સૂર્યપ્રકાશ સાથે કામ પાડતા શીખીએ

- જયવતી કાજી

જોયેલું ને જાણેલું

બે અભિગમ

સમાજમાં ગરીબ અને તવંગર એવા બે વર્ગો તો છે જ. પણ સંપત્તિ અને ભણતરથી માણસ વધારે સમજું પણ બને છે એવું હંમેશાં જોવા મળતું નથી. હકીકતમાં તો પૈસાપાત્ર માણસ ઉતાવળિયો, અધીરો અને લોભી બનતો પણ જોવા મળે છે.

ઉપરની વાતના સમર્થનમાં મને બે ચિત્રો જોવા મળ્યા.

થોડા દિવસ પર જ એક સોસાયટીમાંથી પસાર થતાં ત્યાં એક જગ્યાએ સ્થાનિક નગરપાલિકાએ મૂકેલી લંબચોરસ કચરાપેટીમાં લોકોએ ચૂસીને કે રસ કાઢી લઈને ફેંકેલી કેરીની ગોટલીઓ બે છોકરાઓ ચૂસતા હતા. બંને ગરીબ છોકરાઓ પીળા રંગની મોટા કદની પેટીમાં ઊભા હતા અને અંદર પડેલી કેરીની ગોટલીઓ ચૂસતા હતા. એટલું જ નહીં, તેઓ હાથમાં બેત્રણ ચૂસાયેલી કેરીઓ પકડી કઈ સારી છે, ચૂસવા જેવી છે તે જોઈને એકબીજાને આપતા હતા. આમ તો એ કેરીઓમાં રસ જેવું કંઈ હતું જ નહીં, કેવળ છાલ અને તેમાં રહી ગયેલ લગભગ સૂકી ગોટલી. પણ બન્ને હાથમાં બેત્રણ પકડી 'આ ખાવા જેવી છે' એવું કંઈક કહેતા એકબીજાને પેલું એઠું ફળ ધરતા હતા. એ પછી બેચાર દિવસમાં જ બીજું દૃશ્ય જોવા મળ્યું. એક મિત્રના દીકરાના લગ્નમાં જવાનું થયું. બૂફે (જરૂરી વાનગી લઈ ઊભા ઊભા જ ભોજન લેવાની) જમણ વ્યવસ્થા હતી. એક મોટા ટેબલ પર થાળી-વાટકીઓનો ખડકલો હતો અને ત્યાંથી પોતપોતાની ડિશ લઈ જુદા જુદા કાઉન્ટર ટેબલ પર વાનગીઓ માટે જવાનું હતું. થાળી વાટકીઓ ઓછી હશે કે સમયસર ધોવાઈને મૂળ ટેબલ પર ન આવતી હોય કે જમનારાઓની સંખ્યા ધાર્યા કરતાં વધી ગઈ હોય - ગમે તે કારણસર હોય, થાળી વાટકી મેળવવા એવી પડાપડી થઈ કે એકબે માણસો ઝઘડી પણ પડ્યા.

વાનગીઓ લેવા જે પ્રમાણે ક્રમમાં જવાનું હતું, તે છોડીને કેટલાક પહેલેથી જ વાનગી લઈ લેવાના લોભે લાઈનની સામી દિશામાં આવ્યા. આથી થોડી અવ્યવસ્થા ઊભી થઈ.

કેટલાક થાળીમાં એટલી બધી વાનગીઓ લેતા હતા કે તેઓ સ્વાભાવિક બધી આઈટેમોને ન્યાય આપી શકતા ન હતા. પરિણામે ઘણાની થાળીમાં કેટલીય વાનગીઓ અરધીપરધી ખાધેલી પડી રહી હતી.

આઈસ્ક્રીમ અને ફળના રસનું ટેબલ છેક છેલ્લે હતું અને જમનારાઓ બિનજરૂરી ઉતાવળ કરીને એટલી ભીડ કરતા હતા કે ઘણા બેચાર ટેબલોથી આગળ પહોંચી જ નહોતા શકતા. ભોજન પતાવી, હાથ ધોયા પછી ખબર પડી કે આઈસ્ક્રીમ ખાવાનું તો રહી ગયું. એટલે તેઓ અંદરોઅંદર બબડાટ કરવા લાગ્યા.

આ બે ચિત્રો સમાજની આર્થિક સ્થિતિમાં વહેંચાયેલા બે વર્ગોનો તો નિર્દેશ કરે જ છે. પણ બન્ને વર્ગોના માનસિક અભિગમ તરફ પણ અંગુલિનિર્દેશ કરે છે. ભૂખ્યા માણસો લોભી નથી એમ નથી. પણ ધરાયેલાઓનો લોભ શું ઓછો છે?

- નરેશ ઉમરીગર

દેદમલ ભડવીર

'આને પિયર જવા દો, રાંધવાનું શીખીને આવે ' મારી સાસુના આ બોલ ખોટા નહોતા હું ચૌદ વરસની પરણીને સાસરે આવી પણ ખરે જ રસોઈકામ શીખી નહોતી મારા માબાપની એકની એક લાડકી દીકરી છ વરસ પૂરા કરી સાતમા વરસે શાળામા જતી થઈ

શાળામા પાચ છ વરસે માડ ચોથી ગુજરાતી સુધી પહોચી ફક્ત વાચન વિષયમા માર્ક સારા આવે વાચન સિવાય બીજા વિષયોમા રસ નહી રમતિયાળ જીવ શાળા છૂટ્યા પછી પણ તેવ તેવડી છોકરીઓ સાથે રમવાનુ મારા બા બીમાર રહેવા માડ્યા ચોથા ધોરણમા ગયા પછી નિશાળ છોડી દીધી પરતુ ઘરકામ કરે એ બીજા ભલે બા બીમાર હોય, તોપણ તેઓ અમારી રસોઈ કરતા અમારુ ચાર માણસોનુ કુટુબ માબાપ અને અમે બ બહેન ભાઈ ભાઈ તો મારા કાકા પાસે કલકત્તા રહેતો મારા પિતાશ્રી નાગજી ડાયાનો ધધો એવો કે મહિનામા માડ પદર દિવસ ઘરે હોય હવે અમે મા દીકરી બને જણની રસોઈ કેટલી કરવાની હોય? મારા બા કરી નાખે પાડોશી બહેન થોડી મદદ કરે મને તો તૈયાર થાળી પીરસાય જમી લીધા પછી મારી થાળી મારા બા ઉપાડે સાફસફાઈ કરે મને એવુ ત્યારે બચપણમા અજુગતુ લાગે નહી

શાળા છોડ્યા પછી ચણોઠી પાચીકા પકડદાવ, અજવાળિયુ અધારિયુ રમતમા દિવસો પસાર થતા રહ્યા ૧૪ વરસની વય થતા સુધીમા બે વરસ પહેલા થયેલ મારા વેવિશાળથી મારા સસરાએ લગ્ન માટે દબાણ કર્યુ અને સાસરે આવી મારા સસરાએ મારી સાસુને કહ્યુ, રસોઈ શીખવાડી દેજે, થોડી ધીરજ રાખવી પડશે અને ખરે જ મારા જેઠાણીએ એકાદ માસમા બધુ રાધવાનુ મને શીખવાડી દીધુ ભરતકામ અને મોતી પરોવવાનો શોખ હજી આ એક્યાસી વરસની ઉમરેય એવો ને એવો જ છે અત્યારે હાથ ધ્રૂજે, આખો નબળી, છતા મનગમતુ એ કામ છોડ્યુ નથી શાળામા નામ સરલાના સામરે આવ્યા પછી નદીના થયુ અમે શિયા ઈમામી ઈસ્માઈલી પિયર અને સાસરવાસનો ધર્મ જૈન

મારા જેઠ જેઠાણી જુદા થઈ ગયા પછી ઘરનો બધો બોજો મારા પર આવ્યો પણ બધુ કામકાજ જાણી લીધેલુ ઘરની દરેક રીતરસમ જુદી હોય છે લગ્ન પછી સમજમા આવ્યુ કે ઘરના કામો જાતે કરતા શીખવુ જોઈએ એની આદત પાડવી જોઈએ જેથી નાની નાની વાતોમા અને અમુક પ્રસગોએ પાગળા જેવા બની ન જવાય વળી બીજાનુ કામ કરવાની વૃત્તિ અને મહેનત હોવી જોઈએ અને જેટલુ બની શકે એટલુ જરૂરી કામ ઘરની સ્થિતિ પ્રમાણે જાતે જ કરી લેવુ જોઈએ એવુ સમજતા અમે શીખ્યા મારા પિયરના ગાયકવાડી ગામનુ નામ મોટી ધારી ગામના પાદરમા ધાતરવડી નદીમા પાણી ભરવા જઈએ ત્યારે જેઠ માસના દર રવિવારે કુવારી દીકરીઓ દદો કૂટતી જવામા આવે અત્યારે યાદ આવે અમારા ગામની ત્રિવેણી નદીમા અમારે ૮ ૧૦ ૧૨ વરસની છોકરીઓ દેદો કૂટતી દદો કૂટવો એટલે શુ?

દેદા યાને દેદમલ પરજિયા સોનીની અનોખી કથા છે એની વાત કરુ જેઠ માસ, ભીમ અગિયારસ, નિર્જલા એકાદશી, આર્દ્રા નક્ષત્ર, ગ્રીષ્મઋતુ ઉકળાટ પરસેવામા રેબઝેબ થતા સૌરાષ્ટ્રના લાઠી ગામના માણસોને વરસાદ પડવાની આગાહી થઈ ચૂકી હતી લગ્નની મોસમ પૂરી થઈ છતા હજી એક જાન આવવાની બાકી હતી એ જાન હતી દેદમલ સોનીની સધ્યાટાણે જાન ગામના ઝાપામા આવી પહોચી દેદમલ ઘોડા ઉપર સવાર થયા હતા પાછળ બળદગાડીઓમા જાનડીયુ જૂના જમાનાના ગીતો ગાઈ રહી હતી પણ આ શુ? ઢોલ ઉપર તરધાયો વાગતો હતો અને શરણાઈ સીધુડો તાણતી હતી આવી રહેલી જાન સ્તબ્ધ

થઈ ગઈ. તરધાયો અને સીંધુડો તો કાંઈક અમંગળના એંધાણ કહેવાય. હતું પણ એમ જ. એક વિધવા માની દીકરીનું અપહરણ કરીને લૂંટારુંઓ ભાગ્યા હતા. ગામ લોકો હથિયારની શોધમાં રહ્યા અને દેદમલ વગર હથિયારે દોડ્યો. અપહરણકારો સાથે બાથંબાથીમાં દેદમલને ઝાટકા (તરવારના ઘા) પડ્યા. દરમિયાનમાં ગભરુ બાળા નાસી છૂટી. ઘરે પહોંચી ગઈ. ગામલોકો પહોંચ્યા ત્યારે દેદમલ છેલ્લા શ્વાસ લઈ રહ્યો હતો.

માગી લે, પરજિઆ (સોની), માગી લે, તેં અમારા ગામની આબરૂ રાખી છે.' ગામ આગેવાનોએ કહ્યું, "આજે રવિવાર અને ભીમ અગિયારસ ભેગાં છે. હવે માગું કે જેઠ માસના રવિવારે મને કુંવારી કન્યાઓ કૂટે," દેદમલ બોલ્યા, સૌરાષ્ટ્રમાં જેઠ માસના દર રવિવારે ગામના પાદરમાં કે નદીની કોરી વેળુ (રેતી)માં ૧૦-૧૨ વરસની કન્યાઓ ભેગી થઈ દેદો કૂટતી. હજી કદાચ એ શિરસ્તો ચાલુ હોય. ખબર નથી. દેદમલને ટૂંકા નામે દેદો કહેતી બાળાઓ સામસામે બથ ભરીને રડતી અને જે કંઈ બોલતી એની બે-ત્રણ કડીઓ યાદ આવે છે:

'તું સોની, અમે સુથાર જેનો નાતે નેડો નહીં,
તારી ગણીને રોઉં ગેમાર, તારી જાતને રોઉં નહીં દેદમલ.

દેદા, જબરું દુ:ખ, માણહમાં મરવાતણું,
(પણ) મીંઢળબંધો મરાય
ઈતો તું દેણું રાખી ગ્યો દેદમલ.

સઉ રૂવોને સંસાર; મોકળીઆ મેલીને, ક્યાં જઈ બાંધું પાળ,
દેદો તો જાતો રિયો.

કડલાં કેને કાજ પગધોઈને પેરીએ, દેદમલ ભડવીર,
દેદો તો દોખમાઈ ગ્યો.

આજે પણ લાઠીના ચોકમાં દેદા સોનીની દેરી અડીખમ ઊભી છે અને ભેગી થયેલી બાળાઓ બોલે છે, દેદાને દશે આંગળીએ વેઢ, દેદો મર્યો લાઠીના ચોકમાં રે. વટસાવિત્રીનું વ્રત પણ આ માસમાં જ આવે છે. પરણવા જતા વરરાજા પાસે તલવાર રાખવાનો રિવાજ ત્યારથી ચાલુ થયેલો એવી માન્યતા છે.

- સકીના હબીબ ખાંભાવાળા

શત શત વંદન એ શિક્ષકને !

સન ૧૯૫૩ની સાલ. તે સમયના મહેસાણા જિલ્લાનું પાટણ ગામ. સરકારી પ્રાથમિક શાળામાં ધોરણ ૬માં હું અભ્યાસ કરતો હતો વંદનીય શ્રી સાંકળેશ્વર વ્યાસ મારા વર્ગશિક્ષક હતા. પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક, પણ ખૂબ અભ્યાસી. વાચનનો ઘણો શોખ. તેઓ ઋષિકેશના સ્વામી શિવાનંદના અનન્ય શિષ્ય ઉનાળાની રજાઓમાં ઋષિકેશ જાય અને ત્યાંથી આવ્યા પછી પોતાના અવનવા અનુભવો વિદ્યાર્થીઓને કહે. વિદ્યાર્થીઓને સૂર્યનમસ્કાર અને યોગાસન પણ શીખવે. વર્ષ દરમિયાન અનેક સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરે. વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે અનેરો પ્રેમ તેઓએ એક દિવસ વર્ગમાં જણાવ્યું કે વિદ્યાર્થીઓ માટે એક દિવસનો ચારૂપના પ્રવાસે જવાનો કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો છે. ચારૂપ પાટણથી પાંચ-સાત કિ.મિ. દૂર આવેલું જૈનોનું યાત્રાધામ છે. દરેક વિદ્યાર્થીએ પ્રવાસમાં આવવાનું છે પ્રવાસ ખર્ચના દરેક વિદ્યાર્થીએ ચાર આના (હાલના પચીસ પૈસા) મૉનીટરને આપી પોતાનું નામ લખાવવું. પ્રવાસમાં એક ટંકનું ભાથું સાથે લાવવું. પ્રવાસની વાત સાંભળતાં જ બધા જ વિદ્યાર્થીઓના ચહેરા પર પ્રસન્નતા છવાઈ ગઈ, પરંતુ મારી ગરીબીએ મારા ચહેરાને ગમગીન બનાવી દીધો.

શિક્ષકે કહ્યું, "આપણે પગપાળા પ્રવાસે જવાનું છે. રસ્તામાં સરસ્વતી નદી આવશે આપણે નદીમાં નાહીશું, ગીતો ગાઈશું અને

રમતો રમીશુ આગળ જતા ચાડપ આવશે ત્યા આપણે પ્રભુદર્શન કરીશુ ભજનો ગાઈશુ, વાર્તાકથન કરીશુ અને અને ભાથુ ખાઈશુ થોડો સમય વિશ્રામ કરીશુ અને સાજે કાકોશીથી પાટણ આવતી ટ્રેનમા બેની પાટણ પરત આવીશુ ચાર આના પ્રવાસ-ફી એ ટ્રેનની ટિકિટના છે "

પ્રવાસમા જવાનુ કોને ન ગમે? પણ જીવનની વાસ્તવિકતા ક્યારેક વિદ્યાર્થીને લાચાર બનાવી દે છે હુ ચાર વર્ષનો હતો ત્યારે મારા પિતાજીનુ લાબી માદગી બાદ અવસાન થયુ હતુ મારી વહાલસોઈ વિધવા માતા મજૂરી કરીને મારી બે બહેનોને અને મને ઉછેરી રહી હતી તે વખતના ચાર આના મારા માટે આસમાનના તારા સમાન હતા તે હુ ક્યાથી લાવુ? લાચાર વદને મેં હાથ ઊંચો કર્યો. શિક્ષકે મને પૂછ્યુ હાથ કેમ ઊંચો કર્યો? કઈ પ્રશ્ન છે? મે ઊભા થઈને કહ્યુ, "સાહેબ! હુ ચાર આના લાવી શકુ તેમ નથી તેથી પ્રવાસમા નહીં આવુ " શિક્ષકે મારી વાત સાભળી મને બેસી જવા જણાવ્યુ. હુ બેસી ગયો

પ્રવાસના દિવસની વહેલી સવારે મારુ મન પ્રવાસમા નહીં જઈ શકવાની લાચારીથી ગમગીન હતુ ત્યા જ મારા શિક્ષક શ્રી નાકળેશ્વર વ્યાસની પુત્રી મારા ઘેર આવી મને કહ્યુ, "બાપુજી તને બોલાવે છે " હુ મૂઝવણમા પડી ગયો શુ થયુ હશે? મને શા માટે બોલાવતા હશે! મારી બા પણ મને પૂછવા લાગી તે શુ કર્યું છે કે તને તારા સાહેબે અત્યારે બોલાવ્યો છે! મે બાને કહ્યુ, "મે કઈ જ કર્યું નથી, મને ખબર નથી, સાહેબે મને શા માટે બોલાવ્યો છે " હુ શિક્ષકના ઘેર ગયો મેં તેઓને પ્રણામ કર્યા તેઓએ કહ્યુ, "તારે પ્રવાસમા આવવાનુ છે " "પણ સાહેબ, મે તો પ્રવાસના પૈસા ભર્યા નથી " મારાથી કહેવાઈ ગયુ તારા પૈસા ભરી દીધા છે. શિક્ષકે કહ્યુ મારા પૈસા ભરાઈ ગયા! કોણે ભર્યા? "કોણે ભર્યા તેની તુ ચિંતા ન કર તુ તૈયાર થઈને જલદીથી આવી જા મે કહ્યુ, "સાહેબ મારુ ભાથુ? એ તો બનાવ્યુ નથી ખૂબ લાગણીથી તેઓએ કહ્યુ, તારુ ભાથુ પણ તૈયાર થઈ ગયુ છે ચિંતા કરીશ નહીં તુ જલદીથી આવી જા "

મારુ મન લાગણીથી ભરાઈ ગયુ જે પ્રેમ અને અધિકારથી એમણે મને પ્રવાસમા આવવા કહ્યુ તેણે મારી બધી લાચારી ઓગાળી દીધી ઉત્સાહથી હુ પ્રવાસમા જોડાયો. સહાધ્યાયીઓ સાથે ખૂબ આનદ માણ્યો. પણ આખો દિવસ સતત મનમા એક વાત ઘૂટાતી રહી, 'સાહેબ કેટલા સારા છે! શિક્ષકનો ગરીબ વિદ્યાર્થી માટેનો આટલો અનહદ પ્રેમ હુ ક્યારેય વિસરી શકુ તેમ નથી જિંદગીનો મારો પહેલો પ્રવાસ પ્રાથમિક શાળાના મારા વદનીય શિક્ષક શ્રી નાકળેશ્વર વ્યાસના અપાર પ્રેમના પ્રતાપે થયો. આજે આટલા વર્ષે પણ એ પ્રસગ હજુ ગઈ કાલે જ બન્યો હોય એમ મારા મનમા તાજો છે પ્રસગ યાદ આવતા મારી આખોમા ઝળઝળિયા આવી જાય છે અને મારુ મસ્તક એ પૂજનીય મારા શિક્ષકના ચરણોમા નમે છે અને હૃદયના ઊંડાણમાથી એક ભાવ ઉદ્દભવે છે - શત શત વદન એ શિક્ષકને!

- પૂનમચદ સ્વામી

ગુરુ રિક્ષાવાળો

આપણી સસ્થાઓના સચાલનમા, જાહેર વહીવટમા, સમાજ વ્યવસ્થામા, અત્ર-તત્ર-સર્વત્ર જે પાયાની ઊણપો છે તે એક રિક્ષાવાળાએ ત્રણ જ વાક્યોમા કહી દીધી!

૧૯૯૮નો ગણતત્ર દિવસ, ૨૬મી જાન્યુઆરી શિયાળાની મઝધાર એક શાળામા ધ્વજવદન માટે જવાનુ હોવાથી સવારના પહોરમા રિક્ષા જે મળી તે પકડી છતમા મોટુ ગાબડુ હતુ જેવી રિક્ષા ચાલી કે એમાથી કાતિલ પવનના સુસવાટા વીંધી નાખવા લાગ્યા એટલે મે કહ્યુ, "આને સધાવી લેતા હો તો!" રિક્ષાવાળાએ પહેલો પાઠ કહ્યો, "હજી તો ઘણી

વાર છે, ચોમાસુ ઘણું દૂર છે!''

મેં કહ્યું, ''પણ અત્યારે શિયાળામાં ઠંડી પજવે, ને ઉનાળામાં તડકો; તેનું શું?''

એની પાસે જવાબ નહોતો, એટલે મૂંગો રહ્યો. પણ મનમાં ખૂંચ્યા કરતું હશે, એટલે અર્ધે રસ્તે ગયા પછી બોલ્યો, ''રિક્ષા મારી ક્યાં છે? ભાડાની છે. માલિકે કરવું જોઈએ ને!''

મેં કહ્યું, ''પણ ઘરાક તો તમારા છે ને! હેરાન તો તમારા પેસેન્જર થાય છે ને!''

આનોય જવાબ ન જડ્યો એટલે રિક્ષાવાળો મૌન. પણ વાત મનમાં ઘોળાયા કરતી હશે એટલે છેક હું ઊતરતો હતો ત્યારે એણે અંતિમ ઉપાય સૂચવ્યો, જે રેડિકલ, ઉગ્રવાદી, આજના રાજકીય ચળવળિયાઓને ગમે તેવો હતો: ''આવામાં તો છત પૂરેપૂરી આપણે જ ફાડી નાખવી જોઈએ. માલિક જખ મારીને રિપેર કરાવે!''

આનો ઉત્તર શો હોઈ શકે? હું વિચાર કરતો કરતો, આઝાદીનાં પચાસ વરસ પછી, '૪૯મા ગણતંત્ર દિવસે, રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા અને ગૌરવના પ્રતીક સમું ધ્વજવંદન કરવા પહોંચી ગયો. મને થયું કે રિક્ષાવાળાને વહીવટ અને સંચાલન શસ્ત્રનો ગુરુ ગણવો જોઈએ. ત્રણ જ વાક્યમાં એણે, ભલે ધક્કણ ધક્કણ ની ભાષામાં પણ, પાયાના નિયમોનો પાઠ ભણાવી દીધો! આખરે તો આજે આપણી રાષ્ટ્રીય પ્રતિજ્ઞા તો આજ છે ને -

- થાય છે. રહે છે; પડશે તેવા દેવાશે; 'દિલ્હી હજી દૂર છે (જે કહેનાર સુલતાને રાજ્ય ગુમાવ્યું હતું).

- હું ન કરું, બીજા કરે. બાઈ બાઈ ચાળણી: ઉસકે ઘેર! परोपदेशे पान्डित्यम्!

- ભુક્કા કરી નાખો, નેસ્ત નાબૂદ કરી નાખો, એટલે (અલબત્ત બીજા) જખ મારીને કરશે. (આપણી બધી નવનિર્માણની ચળવળો આ તબક્કે જ આવીને અટકી ગઈ!)

- કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક

રૂડો વહીવટ

સને ૧૯૫૭ના વર્ષની - ૪૩ વર્ષ પહેલાંની આ વાત છે. જૂના સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના ઝાલાવાડ (સુરેન્દ્રનગર) જિલ્લાના સાયલા તાલુકાના ઢાંકણિયા ગામે ખેતીવાડી ખાતાની જમીનસંરક્ષણ યોજના હેઠળની કામગીરીમાં મારી બદલી થઈ હતી. ગામ સાવ નાનું. જનસંખ્યામાં નેવું ટકા બારખલી ગઢવી ગરાસદારો, એક ઘર તળપદા કોળી પટેલનું તથા એક ઘર ભરવાડનું. સૌ પોતપોતાના ખેતીકામમાં વ્યસ્ત.

એક દિવસે અમે સૌ ગામના ચોરામાં ચિંતાગ્રસ્ત ચહેરે બેઠા હતા. ગામના કોળી પટેલ કાનજીભાઈની દીકરી પ્રથમ સુવાવડ પ્રસંગે પિયરમાં તેડાવેલ. પ્રસુતિની વેદના શરૂ થઈ તે દિવસે સુવાવડ અંગેનાં જાણકાર ભરવાડ કુટુંબના માજી બહારગામ ગયેલાં. ગામમાં જે બે ઘોડા હતા તે પણ ગામમાં ન હતા. નિરાકરણ થતું નહોતું. કાનજીભાઈ ચિંતામાં ઘેરાઈને ચોરે આવ્યા. ગામમાં ગાડા સિવાય કોઈ પણ વાહન નહીં, ગામમાં સાઈકલ પણ ન હતી. હવે પ્રસુતિની વેદના પ્રસંગે શું કરવું? અમે સૌ મૂંઝવણમાં હતા. એટલામાં મોટરનો અવાજ દૂરથી સંભળાયો. મોટર ગામની સીમમાંથી બહારના રસ્તે બીજે ગામ આગળ જતી ન રહે એટલા માટે એક જણે સામે હડી કાઢી (દોટ મૂકી). ત્યાં તો તડકામાં ચમકતો આકાર મોટરરૂપે ગામચોરાના ચોકમાં આવી પહોંચ્યો. મોટરમાંથી મલકાતા ચહેરે તે સમયના જિલ્લા કલેક્ટર શ્રી ગોવિંદસિંહ ચુડાસમા બહાર આવ્યા. ગામના સૌ ડાયરાને 'રામરામ' કર્યા. અમે સૌએ પ્રેમથી રામ-રામ ઝીલ્યા.

કલેક્ટર સાહેબ માટે ગાદલું નખાયું. અઢીંગણ માટે ઓશીકાં મૂક્યાં. ઠંડું પાણી અપાયું. વાતચીતમાંથી જાણવા મળ્યું કે કલેક્ટર સાહેબનો તો દસેક માઈલ દૂર આવેલા ધાંધલપુર ગામે જવાનો સત્તાવાર કાર્યક્રમ છે. પણ એમને

થયુ કે ઢાકણિયા ગામ થઈને જાઉ અને ડાયરાની 'સુવાણ' (ખબરઅંતર) પૂછતો જાઉ ગામ કલેક્ટર સાહેબ સરળતાથી પોતાના ધાંધ૨પુરના કાર્યક્રમની વાત કરતા હતા ડાયરામા બેઠેલા કાનજીની અને મારી આંખો મળતા મે તરત જ કાનજીભાઈની દીકરી રૂડીની સુવાવડની પીડાની કલેક્ટર સાહેબને વાત કરી વાત સાંભળતા જ કોઠાડાહ્યા અને અનેક અનુભવોથી ઘડાયેલા આ નરવા અધિકારીએ પોતાના ડ્રાઈવરને બોલાવી સૂચના આપી કે, 'લે આ ચેના, અને આપણી મોટરમા બાઈ રૂડીને તેનુ કુટુંબ નક્કી કરે તે ગામે સુવાવડ માટે લઈ જા અને તે લોકો સૂચવે ત્યા સુધી એમની સાથે રહેવાનુ છે કોઈ જાતની ઉતાવળ કરવાની નથી', એવો સ્પષ્ટ આદેશ આપી, જે તે બહેનને જરૂરત મુજબ સાથે લવાનુ સૂચવી પોતાના ડ્રાઈવરને કાનજીને ઘેર મોકલ્યો આમ થતા દીકરીના બાપના જીવમા જીવ આવ્યો કાનજીએ પોતાના ઘેર મોટર લવડાવી અને દીકરીના બાનો સાથ લો ગો રૂડીને મોટરમા સુવડાવી મૂળી ગામે ડાક્ટર કૃપગલાલ સોની પાસે લઈ જવાની ગામ આગવાનોની સલાહ મુજબ મોટર રવાના થઈ ગઈ

આમ ઢાકણિયા ગામે કલેક્ટરસાહેબને ઓચિંતા રોકાઈ જવાનુ થતા એમની ભરભગની વ્યવસ્થા અંગે હુ વાત કરી રહ્યો હતો ત્યા જ બહારગામ ગયેલા ગામના બન્ને અસવારો એમના ઘોડાઓ સાથે પાછા ફર્યા બનેએ આવીને સાહેબને રામરામ કર્યા કે તુરત જ ચુડાસમા સાહેબ બોલ્યા 'પરમેશ્વરે મારો ધાધલપુર જવાનો રસ્તો કરી આપ્યો', એમ કહી ઘોડેસવારીની તૈયારી કરી બીજા ઘોડેસવારને સાથે રાખી કલેક્ટરશ્રી ધાધલપુર જવા તરત રવાના થયા

બીજી બાજુ રૂડી માટે મોટરગાડીની મુસાફરી આશીર્વાદરૂપ નીવડી દેવ જેવા દીકરાનો જન્મ થયો મૂળી ગામે ડૉક્ટરને ત્યા કે ગામમા બીજે નર્સિંગ હોમ ન હોઈ અને રૂડીની બા તથા રૂડીની ઇચ્છા પણ પરત ઘેર જવાની હોઈ, ડૉક્ટરે જરૂરી સૂચનાઓ આપી યોગ્ય તે દવાઓ સાથે રખાવી મોટરમા ઘેર પરત જવાની છૂટ આપી ઘડાયેલા કુશળ ડ્રાઈવરે આનંદિત રૂડીને તેની બા અને નવજાત દીકરા સાથે હેમખેમ ઘેર સહીસલામત પહોંચાડી અને ગામમા આનંદના મોજાના લોઢ ફરી વળ્યા!

નવા જન્મેલા બાળકનુ નામ ફઈબા જ પાડે એવો ગામડાગામમા રિવાજ હોય છે રૂડીએ દીકરાના જન્મ સાથે પોતે પણ નવો જન્મ પામેલ હોઈ નામ પાડવાના ફઈબાના અધિકારને પોતે હક લઈ તિલાંજલિ અપાવી અને દીકરાનુ નામ 'ગોવિંદ' પાડ્યુ કારણ ગોવિંદસિંહ સાહેબના પરોપકારી કર્તવ્યના ફળ રૂપે આખો પ્રસંગ સુખરૂપ પાર પાડ્યો હતો ડૉ સોનીસાહેબ કલેક્ટરશ્રીની ગાડીમા આવેલી દીકરીની સુવાવડ પેટે થતી પોતાની ફી અને દવાદારૂનો સદંતર ખર્ચ રાજીખુશીથી લીધો જ નહી

કલેક્ટરના આવા માનવીય અભિગમે પછાત એવા ગ્રામવિસ્તારના લોકો ઉપર ઊંડી અસર કરી હતી વહીવટી ઘાણીમા ટલ્લે ચડેલા પોતાના પ્રશ્નો લઈને 'કામગીરી પતે તો સારુ, નહીતર આવા ખાનદાન અમલદારને મળવાનુ તો થશે' એમ માની જિલ્લાભરમાંથી લોકોનો મોટો સમુદાય પોતાની આપવીતીનુ વર્ણન કરવા આવવા લાગ્યો ગોવિંદસિંહજી સાહેબ પણ પોતાની સત્તામર્યાદામા રહી સંતોષજનક પરિણામ લાવતા હતા લોકો કહેતા અધિકારી હજા તો આવા હજા વર્તમાન સમયના અધિકારી સાહેબશ્રીઓ આમાથી કાંઈ મેળવશે ખરા? અસ્તુ

- મનુભાઈ પઢિયાર

સંકલન

મુંબઈ શહેરને બચાવવા શું કરવું જોઈએ ?

મૅક્સિકો અને સાઉપાઉલો પછી વિશ્વના સૌથી મોટા શહેર તરીકે મુંબઈ ૧.૭૦ કરોડની વસતિ સાથે ત્રીજા ક્રમાંકે છે. છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષથી મુંબઈ શહેરનો વિસ્તાર થઈ રહ્યો છે પણ વિકાસ થયો નથી. ૧૯૬૧માં મોડક અને અન્યોએ શહેર માટે કરેલા અભ્યાસ અનુસાર આ શહેરમાં પચાસ લાખથી વધુ નાગરિકો રહી શકશે નહીં પણ આજે વસતિ ૧.૭૦ કરોડની થઈ છે, શહેરના ઝૂંપડાવાસીઓની વસતિ મહત્તમ ૪૦ ટકા સુધી રહેશે એવો અંદાજ હતો. આજે કુલ વસતિના ૭૦ ટકા લોકો ઝૂંપડાંમાં રહે છે.

ભારતના ગ્રામવાસીઓ રોજગાર અને મૂડીરોકાણની તક મેળવવા શહેરભણી પ્રયાણ કરે છે અને આ પ્રક્રિયા નિરંતર ચાલુ રહી હોવાને કારણે ૨૮ કરોડ નાગરિકો શહેરોમાં વસે છે. ઉદ્યોગો, વ્યાપાર, માળખાકીય અથવા વિકાસલક્ષી સેવાઓ રોજગારને આકર્ષે છે અને રોજગારની ઉપલબ્ધિ શહેરોનો વિસ્તાર કરે છે.

બેસુમાર વસતિ, અપૂરતી નાગરિક સુવિધા, આયોજનનો અભાવ, પ્રદૂષણ ફેલાવતાં વાહનોની સંખ્યામાં નિરંકુશ વધારો અને પર્યાવરણના નિકંદનના કારણે મુંબઈ મૃત નગરી બની ગઈ છે.

મહાનગરની મહાકાય સમસ્યાઓ ઉકેલવાની શક્તિ આપણા રાજકારણીઓ ગુમાવી બેઠા છે, સર્વત્ર ભ્રષ્ટાચારે માઝા મૂકી છે ત્યારે મુંબઈને 'હિટલરના ગૅસ ચેમ્બર'થી મુક્ત કરવા શું કરવું જોઈએ?

'બાર વર્ષ પહેલાં મેં આગાહી કરી હતી કે મુંબઈ શહેરની વસતિ ભવિષ્યમાં પૂણે સુધી અને બીજી તરફ અમદાવાદ સુધી સાડા ત્રણ કરોડ જેટલી હશે. ઈ. સ. ૨૦૧૦ સુધીમાં અમદાવાદ મુંબઈનો જ એક ભાગ કહેવાશે.

આજે બોરીવલી અને મુલુન્ડની આગળ રહેતા નાગરિકો દરરોજ મુંબઈમાં આવી મુંબઈ ઉપર નિર્ભર રહે છે. તેમના હંગામી રોકાણ, ખાવાપીવાની, પરિવહનની સુવિધાનો બોજ શહેરે ઉઠાવવો પડે છે.

પર્યાવરણનું સૌથી વધુ નિકંદન વાહનો દ્વારા થાય છે એ હકીકત હવે સહુ સ્વીકારવા લાગ્યા છે. મુંબઈ શહેરની ૧.૭૦ કરોડની વસતિ તેમાં દસ લાખ વાહનો છે. પ્રતિદિન અઢીસો વાહનોનો તેમાં ઉમેરો થાય છે. તેમને સમાવવા માર્ગોની જરૂર પડે, તેમને ઈંધણની જરૂર પડે. કુલ વાહનોમાંથી પચાસ ટકા વાહનો જૂનાં અને યોગ્ય જાળવણીવિહોણાં હોવાથી વિરલ માત્રામાં પ્રદૂષણ ફેલાવે છે. વાહનો દ્વારા બહાર ફેંકાતા સલ્ફર ડાયોક્સાઈડ, નાઈટ્રોજન ડાયોક્સાઈડ, હાઈડ્રો કાર્બન અને કાર્બન મોનોક્સાઈડ તેમ જ રજકણોથી મુંબઈની ત્રીસ ટકા વસતિ ફેફસાંના કેન્સર, હૃદયરોગ, દમ, સોજાથી પીડાય છે. આ તમામ રોગ વાહનપ્રદૂષણથી થાય છે. આ પ્રદૂષણ ફેલાવતાં તત્ત્વો શરીરની રોગપ્રતિકારક શક્તિને પણ ખતમ કરે છે. નવાં વાહનોનો ઉમેરો બંધ નહીં થાય ત્યાં સુધી આ સમસ્યાનો કોઈ ઉકેલ લાવી નહીં શકે.

ઈ સ ૨૦૧૨ સુધીમા મુંબઈની વસતિ સાડા ત્રણ કરોડનો આંક કુદાવશે, આટલી વિરાટ વસતિનો બોજ ગહેવાની શક્તિ મુંબઈમા નથી જરૂરી સ્રોત પણ શહેર પાસે નથી અને નાગરિકોના પ્રશ્નોથી વાકેફ હોય તેવી નેતાગીરી પણ નથી આ શહેરમા લોકો માત્ર દોડી રહ્યા છે તેમનુ અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા અને અમેરિકન બનવાનુ સ્વપ્ન સાકાર કરવા આમ, આ શહેર માનવ અસ્તિત્વના એક આબાદ વિરોધાભાસોનુ નગર બની રહ્યુ છે ગરીબીના આ સાગરમા ક્યાક જરીક અમથુ અમેરિકા દેખાય છે

શહેરોનુ વિકેન્દ્રીકરણ થવુ જોઈએ મુંબઈથી બસો માઈલ દૂર મૂડીરોકાણ થવુ જોઈએ અને એવાં નગરો ઊભા કરવા જોઈએ જ્યા ઉદ્યોગ, વ્યાપાર, માળખાકીય સવલતો, શાળાઓ અને હૉસ્પિટલો વગેરે આવશ્યક બાબતો હોય મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમા આપણે આ પ્રકારના કમસે કમ ૨૦૦ શહેરો ઊભા કરવા પડશે જેથી લોકોની રોજિંદી આવનજાવન બંધ થઈ જશે આમ, કરવાથી પરિસ્થિતિમા મૂળભૂત ફેરફાર જોવા મળશે

સમગ્ર પશ્ચિમ ભારતનુ સપૂર્ણ પ્રાદેશિક આયોજન કરવુ જરૂરી છે મુંબઈ, અમદાવાદ, વડોદરા જેવા શહેરોનુ વિકેન્દ્રીકરણ નાના નગરોમા થવુ જોઈએ અને ત્યા મૂડીરોકાણ થવુ જોઈએ

બૅન્ક, વીમા કપનીઓ અને રાજકીય કેન્દ્રો મોટા શહેરોથી દૂર થવા જોઈએ ઈન્ફર્મેશન ટેક્નોલૉજી દ્વારા સમગ્ર વ્યવહાર ચાલવો જોઈએ

સૌથી મહત્ત્વની બાબત જળવણીની છે, આપણી વ્યવસ્થાપન પદ્ધતિ સુધારવી આવશ્યક છે ભારતમા શહેરની જળવણીનો કોઈ સિદ્ધાત જ નથી પાણી, ઊર્જા અને જગ્યાની બચત કરવી આવશ્યક છે

મુંબઈના અસ્તિત્વને ટકાવી રાખવુ હોય તો લડનનુ અનુકરણ કરવુ જોઈએ ૧૯૫૨મા લડનમા હવાના પ્રદૂષણે માઝા મૂકી તે પછી નક્કી કરવામા આવ્યુ કે નજીકના શહેરોને જોડતા માર્ગો કાપી નાખવા તમામ હાઈવે અને મુખ્ય માર્ગો કાપી નાખવામા આવ્યા તે પછી લડન પહોચતા ત્રણ કલાકનો સમય લાગતો આમ, નજીકના નાના શહેરોના સ્થાનિક વિકાસ માટે માર્ગ મોકળો થયો

મુંબઈમા આપણે વાહનો વચ્ચે ઘેરાઈ ગયા છીએ અને દર વખતે આપણે ઉપનગરીય ટ્રેન સેવા વિસ્તારી રહ્યા છીએ - બોરીવલ્લીથી વિરાર, વિરારથી પાલઘર અને સુરત સુધી આવુ પગલુ મુંબઈના મૃત્યુને ઇજન આપે છે મુંબઈને જોડતી તમામ કડીઓને આપણે વિસ્તારતા જઈશુ તેમ તેનુ મૃત્યુ નજીક આવતુ જશે ટ્રેન રૂટ સુરત અને પૂણે સુધી લબાવીને આપણે સમગ્ર રીતે કેન્દ્રીકરણ કરી રહ્યા છીએ આ શહેર અબજોપતિઓનુ શહેર લાગે છે પણ નાણા માત્ર 'બિલ ગૅટ્સ' જેવા પાસે જ છે આ એક હથ્થુશાહી, આ સ્રોતોનુ એક જગ્યાએ કેન્દ્રીકરણ જ તમામ વિષમતા અને સમસ્યાનુ કારણ છે

તમામ ખાનગી વાહનો બધ કરવા જોઈએ વિશ્વના અનેક મોટા શહેરોની જેમ આપણે પણ જાહેર પરિવહન વ્યવસ્થા અપનાવવી જોઈએ જાહેર પરિવહન વ્યવ સ્થા સસ્તી, ઓછુ પ્રદૂષણ ફેલાવતી, વધુ નાગરિકોની વહનશક્તિ ધરાવતી, ઊર્જાની બચત કરી અને જનતાની જરૂરિયાતોને પહોચી વળતી વ્યવસ્થા છે

આજે મુંબઈગરા નસીબદાર છે કે તેમને દરરોજ ૭૦ કરોડ ગૅલન પાણીનો પુરવઠો મળે છે પણ તે કરવામા હજારો ગામડા પાણીથી વચિત રહી જાય છે પાણી,અહીં ઘણુ મોઘુ છે,

તેને શહેર સુધી લાવવાનો ખર્ચ ઘણો થાય છે. અને વસતિ ઈ. સ. ૨૦10 સુધીમાં સાડા ત્રણ કરોડની થઈ જશે તો શહેરની પચાસ ટકા વસતિએ પ્રતિ નાગરિક પ્રતિદિન પાંચ ગેલન પાણીથી ચલાવવું પડશે અને પશ્ચિમ ભારત દુષ્કાળમાં સપડાશે તો મુંબઈની ૩૦થી ૪૦ ટકા વસતિને શહેરની બહાર સ્થળાંતર કરવું પડશે.

શહેરોમાં કુદરતી આફતોને પહોંચી વળવા માટેની કોઈ વ્યવસ્થા નથી. અન્ય રાજ્યોમાં કુદરતી આફત આવે ત્યારે લોકો શહેરો તરફ ધસારો કરે છે. પછી તે શહેર બૅંગ્લોર હોય, પૂણે હોય, મુંબઈ, વડોદરા, સુરત અથવા અમદાવાદ હોય. આપણાં શહેરો નિરાશ્રિતોનાં શહેરો બની ગયાં છે.

ભારતની સૌથી મોટી કરુણાંતિકા છે કે તેની વસતિમાં દરરોજ ૬૦ હજાર બાળકોનો વધારો થતો જાય છે. ઈ. સ. ૨૦૨૦માં ભારતની વસતિ દોઢ અબજની નજીક પહોંચી જશે જે વિશ્વમાં સૌથી વધુ વસતિ ધરાવતા દેશની હશે.

આપણે અસ્મિતાનું ઘડતર કરવું હોય તો વિકેન્દ્રીકરણ કર્યે જ છૂટકો છે. સ્રોતોની જાળવણી કરો અને સ્થાનિક નેતાગીરી વિકસાવો. સામાજિક વિકૃતિ સામે યુદ્ધ કરવું પડશે. જીવન સુંદરતાથી ભર્યું છે અને આપણો હેતુ આનંદમય જીવનનો છે, એવું દઢપણે માનવું આવશ્યક છે. આવી સ્થિતિ ત્યારે જ શક્ય છે જ્યારે આપણા નાના, પહોંચી શકાય તેવી સ્થિતિમાં, સ્વચ્છ; તંદુરસ્ત અને આનંદી વાતાવરણ ધરાવતા બગીચાઓનાં શહેરોની રચના કરી શકીશું.

ગાર્ડન સિટી ઊભી કરવા માટે સમગ્ર વિશ્વમાં આપણે જનઅભિયાનને પ્રોત્સાહિત કરવાનું છે.

('જન્મભૂમિ-પ્રવાસી') -ડૉ. રશ્મિ મયૂર

ગણેશપૂજા અને પર્યાવરણ

બીજી સપ્ટેમ્બરના રોજ ગણેશચતુર્થી આવે છે. ગુજરાતમાં તેમ જ અન્ય રાજ્યોમાં ગણેશ ભગવાનની મોટી મોટી મૂર્તિઓની સ્થાપના થશે. પૂજાવિધિ થશે અને થોડાક દિવસ પછી તે મૂર્તિને પાણીમાં પધરાવવામાં આવશે. સમગ્ર પ્રક્રિયામાં રહેલી ધાર્મિક ભાવનાનો વિરોધ કરવાની આ વાત નથી, પરંતુ આના કારણે મૂર્તિઓને ડૂબાડતાં જે પ્રદૂષણ ફેલાય છે, તે ખૂબ જ ચિંતાજનક છે.

મૂળે મહારાષ્ટ્રીયન ભાઈઓના આ તહેવારને ગુજરાતની પ્રજાએ પ્રેમપૂર્વક અપનાવી લીધો છે. હવે તો મોટી મોટી મૂર્તિઓ સ્થાપવાની હરીફાઈ પણ ચાલે છે. બંગાળમાં દુર્ગાપૂજામાં પણ મહાકાળીની મૂર્તિઓની સ્થાપના, પૂજા અને મૂર્તિ વિર્સજનનો મહિમા છે. મુસ્લિમ બિરાદરો તાજિયાને પણ કોઈ જળાશયમાં ડુબાડીને ઠંડા કરે છે.

કલકત્તાની હુગલી નદીમાં દર વર્ષે ૧૫,૦૦૦ કરતાં પણ વધુ સંખ્યામાં દુર્ગામાતાની મૂર્તિઓ પધરાવાતી હશે.

જે નગર પાસેથી નદી પસાર ન થતી હોય અથવા નદીમાં પાણી ન હોય, (જેની શક્યતા વધારે છે) ત્યાં તે નગરનાં તળાવોનું સત્યાનાશ વાળે છે. વડોદરામાં સુરસાગર, હૈદરાબાદનું હુસેની તળાવ, ભોપાલનું તળાવ આના કારણે પ્રદૂષિત થયા કરે છે.

ધર્મ તો પંચમહાભૂતોને પૂજ્ય ગણે છે. તેને પ્રદૂષિત કેમ કરાય?

મૂર્તિઓને ડુબાડતાં તળાવમાં કચરો તો વધે જ છે, સાથે સાથે ઝેરી તત્ત્વો પણ ભળે છે. મુખ્યત્વે તેમાં વાર્નિશ, તેલ, ચોંટાડવા માટેનાં રસાયણો તેમ જ રંગમાંનાં વિવિધ રસાયણો જેવાં કે કેડબીયમ, ક્રોમિયમ, જસત (ઝીંક), મેંગેનિઝ, સીસું, મરક્યુરી વગેરે હોય છે.

નગરપાલિકાઓએ ધાર્મિક સંસ્થાઓ સાથે મળીને આ માટેની જાગૃતિ લાવવી જોઈએ પૂજાને અંતે જરૂર લાગે તો માત્ર નાની મૂર્તિને પધરાવે તેવું થવું જોઈએ કેટલીક વખત તો નદીના ગંદા - કહો કે માત્ર ગટરના પાણીમા ધાર્મિક વિધિ કરતા જોઈને દુ ખ થાય છે આપણે ધાર્મિક માન્યતાઓને છછેડવાનો વિચાર નથી કરતા પરંતુ જેનાથી સમાજ ટકે તેવા ધર્મને ફેલાવવા માગીએ છીએ મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને બગાળના ભાઈઓ નદીનાળા કે તળાવને પ્રદૂષિત કરનારી આ વિધિને અટકાવશે તો પ્રભુ નારાજ નહીં થાય પરંતુ જળચરોના જીવન બચશે, તે જોઈને કદાચ ખુશ થશે

એમ્યુઝમેન્ટ પાર્ક-વૉટરપાર્ક અને પર્યાવરણ

ઉત્તર ગુજરાતના સૂકા વિસ્તારમા ઘણી જગ્યાએ વૉટરપાર્કના પાટિયા મેઈન રોડ પર જોવામા આવે છે શહેરના પૈસાદાર વર્ગના તેમ જ મધ્યમ વર્ગના બે પૈસા વધુ કમાતા લોકોના આનદ-પ્રમોદ માટે આ શરૂ કરવામા આવ્યા છે પરંતુ આમા ખેતીલાયક જમીનનો તેમ જ મોઘા સિચાઈના પાણીનો નર્યો બગાડ થાય છે એક બાજુ ગામ-તળાવો આપણે નષ્ટ કર્યા નદી નાળાના પાણી સ્વપ્નવત બની ગયા અને બીજી બાજુ પાણીના બગાડ દ્વારા કમાણી કરવાનુ ચક્ર ચાલી રહ્યુ છે ઉનાળાના વેકેશનમા એક સામટા ગ્રાહકો ઊમટી આવતા ચેપી રોગોની શક્યતા વધે છે પાણીને શુદ્ધ રાખવા માટે વધુ પ્રમાણમા ક્લોરિન વાપરવામા આવે તો તે પણ નુકસાન કરે છે

મુબઈમા બોરીવલી પાસે ગોરાઈ ટાપુ પર સ્થપાયેલા એમએલ વર્લ્ડ એમ્યુઝમેન્ટ પાર્કે પણ દરિયા કિનારાના ૭૦૦ એકરમા આવેલા મેન્ગ્રુવ્સને ખતમ કર્યા છે ટાપુ પર વસનારા ૫૦,૦૦૦ માછીમારની પરેશાની તેણે વધારી દીધી છે અહીં આવનારા મહેલાણીઓને આવવાજવા માટે મોટી બોટો ચાલુ કરતા માછીમારીના ધધાને ફટકો પડ્યો છે જેમની જાળ નાખવાની જગ્યા ઝૂટવાઈ જાય છે આમ તો એનએલ વર્લ્ડ સ્થાપીને કોસ્ટલ રેગ્યુલેશનના કાયદાઓનો ભગ કર્યો છે આ માટે ફરિયાદ પણ નોંધાવી છે પરંતુ પોલીસ દમન દ્વારા માછીમારોનો અવાજ દબાવી દેવામા આવે છે ત્યા મોટી બોટો માટે જે આર્ટિફિશીયલ જેટી બાધવામા આવી રહી છે તેના વિરોધ માછીમારો કરી રહ્યા છે માછીમારોના મતે નાની હોડીઓ એમએલ વર્લ્ડ જોવા આવનારાઓને લાવવા લઈ જવા માટે પૂરતી છે આદોલન દરમિયાન માછીમારોને માર ખાવો પડે છે તેમના પર ખોટા પોલીસ કેસ પણ થાય છે શહેરી લોકોના આનદપ્રમોદને માટે કિનારાને પ્રદૂષિત કરવો કેટલુ વાજબી છે?

('ભૂમિપુત્ર') -રજની દવે

બાળકને બુદ્ધિમાન કઈ રીતે બનાવશો ?

દરેક માતાપિતા ઈચ્છે છે કે પોતાનુ બાળક ખૂબ હોશિયાર બને તે માટે કેટલાક જાગૃત માતાપિતા બાળકની પાછળ પડી જઈને તેને ભણવાની ફરજ પાડે છે વિદ્યાર્થીઓ પણ રઘવાયા થઈને આખો દિવસ પુસ્તકો લઈ લઈને મથતા હોય છે ખાસ કરીને ધોરણ બારમાના વિદ્યાર્થીઓનો અને તેમના માતાપિતાનો રઘવાટ તો દૂરથી જોનાર માટે પાગલખાનાનુ દૃશ્ય ખડુ કરે છે, પરંતુ આ બધાના પરિણામે વિદ્યાર્થી હોશિયાર બને છે? કદાચ પરીક્ષામા તેના વધાર ગુણ આવતા હશે પરંતુ બૌદ્ધિક રીતે તો એ એટલો જ શુષ્ક, પછાત અને પોપટિયો બને છે તેને ખરેખરો હોશિયાર બનાવવા

તેને શહેર સુધી લાવવાનો ખર્ચ ઘણો થાય છે. અને વસતિ ઈ. સ. ૨૦10 સુધીમાં સાડા ત્રણ કરોડની થઈ જશે તો શહેરની પચાસ ટકા વસતિએ પ્રતિ નાગરિક પ્રતિદિન પાંચ ગૅલન પાણીથી ચલાવવું પડશે અને પશ્ચિમ ભારત દુષ્કાળમાં સપડાશે તો મુંબઈની ૩૦થી ૪૦ ટકા વસતિને શહેરની બહાર સ્થળાંતર કરવું પડશે.

શહેરોમાં કુદરતી આફતોને પહોંચી વળવા માટેની કોઈ વ્યવસ્થા નથી. અન્ય રાજ્યોમાં કુદરતી આફત આવે ત્યારે લોકો શહેરો તરફ ધસારો કરે છે. પછી તે શહેર બૅંગ્લોર હોય, પૂણે હોય, મુંબઈ, વડોદરા, સુરત અથવા અમદાવાદ હોય. આપણાં શહેરો નિરાશ્રિતોનાં શહેરો બની ગયાં છે.

ભારતની સૌથી મોટી કરુણાંતિકા છે કે તેની વસતિમાં દરરોજ ૬૦ હજાર બાળકોનો વધારો થતો જાય છે. ઈ. સ. ૨૦૨૦માં ભારતની વસતિ દોઢ અબજની નજીક પહોંચી જશે જે વિશ્વમાં સૌથી વધુ વસતિ ધરાવતા દેશની હશે.

આપણે અસ્મિતાનું ઘડતર કરવું હોય તો વિકેન્દ્રીકરણ કર્યે જ છૂટકો છે. સ્રોતોની જાળવણી કરો અને સ્થાનિક નેતાગીરી વિકસાવો. સામાજિક વિકૃતિ સામે યુદ્ધ કરવું પડશે. જીવન સુંદરતાથી ભર્યું છે અને આપણો હેતુ આનંદમય જીવનનો છે, એવું દઢપણે માનવું આવશ્યક છે. આવી સ્થિતિ ત્યારે જ શક્ય છે જ્યારે આપણા નાના, પહોંચી શકાય તેવી સ્થિતિમાં, સ્વચ્છ; તંદુરસ્ત અને આનંદી વાતાવરણ ધરાવતા બગીચાઓનાં શહેરોની રચના કરી શકીશું.

ગાર્ડન સિટી ઊભી કરવા માટે સમગ્ર વિશ્વમાં આપણે જનઅભિયાનને પ્રોત્સાહિત કરવાનું છે.

('જન્મભૂમિ-પ્રવાસી') -ડૉ. રશ્મિ મયૂર

ગણેશપૂજા અને પર્યાવરણ

બીજી સપ્ટેમ્બરના રોજ ગણેશચતુર્થી આવે છે. ગુજરાતમાં તેમ જ અન્ય રાજ્યોમાં ગણેશ ભગવાનની મોટી મોટી મૂર્તિઓની સ્થાપના થશે. પૂજાવિધિ થશે અને થોડાક દિવસ પછી તે મૂર્તિને પાણીમાં પધરાવવામાં આવશે. સમગ્ર પ્રક્રિયામાં રહેલી ધાર્મિક ભાવનાનો વિરોધ કરવાની આ વાત નથી, પરંતુ આના કારણે મૂર્તિઓને ડૂબાડતાં જે પ્રદૂષણ ફેલાય છે, તે ખૂબ જ ચિંતાજનક છે.

મૂળે મહારાષ્ટ્રીયન ભાઈઓના આ તહેવારને ગુજરાતની પ્રજાએ પ્રેમપૂર્વક અપનાવી લીધો છે. હવે તો મોટી મોટી મૂર્તિઓ સ્થાપવાની હરીફાઈ પણ ચાલે છે. બંગાળમાં દુર્ગાપૂજામાં પણ મહાકાળીની મૂર્તિઓની સ્થાપના, પૂજા અને મૂર્તિ વિસર્જનનો મહિમા છે. મુસ્લિમ બિરાદરો તાજિયાને પણ કોઈ જળાશયમાં ડુબાડીને ઠંડા કરે છે.

કલકત્તાની હુગલી નદીમાં દર વર્ષે ૧૫,૦૦૦ કરતાં પણ વધુ સંખ્યામાં દુર્ગામાતાની મૂર્તિઓ પધરાવાતી હશે.

જે નગર પાસેથી નદી પસાર ન થતી હોય અથવા નદીમાં પાણી ન હોય, (જેની શક્યતા વધારે છે) ત્યાં તે નગરનાં તળાવોનું સત્યાનાશ વાળે છે. વડોદરામાં સુરસાગર, હૈદરાબાદનું હુસેની તળાવ, ભોપાલનું તળાવ આના કારણે પ્રદૂષિત થયા કરે છે.

ધર્મ તો પંચમહાભૂતોને પૂજ્ય ગણે છે. તેને પ્રદૂષિત કેમ કરાય?

મૂર્તિઓને ડુબાડતાં તળાવમાં કચરો તો વધે જ છે, સાથે સાથે ઝેરી તત્ત્વો પણ ભળે છે. મુખ્યત્વે તેમાં વાર્નિશ, તેલ, ચોંટાડવા માટેનાં રસાયણો તેમ જ રંગમાંનાં વિવિધ રસાયણો જેવાં કે કેડમીયમ, ક્રોમિયમ, જસત (ઝીંક), મેંગેનિઝ, સીસું, મરક્યુરી વગેરે હોય છે.

વિદ્વજ્જનોના, વિદ્યાનુરાગીઓના ઘરનુ વાતાવરણ સારુ હોય છે તેનુ એક ઉદાહરણ છે

ભગવાન શકરાચાર્ય મડનમિશ્ર સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવા માટે તેમના ઘેર જવા ઇચ્છતા હતા, પરતુ તેમનુ ઘર કયા આવ્યુ તે ખબર નહોતી રસ્તે જતી એક પનિહારીને તેમણે માર્ગ પૂછ્યો પનિહારીએ કહ્યુ, જે ઘરની આગળ પીંજરામા બેઠેલા મેના-પોપટ પણ મીમાસાની ચર્ચા કરે છે તે ઘર મડનમિશ્રનુ જાણજો

અર્થાત્ ઘરનુ વાતાવરણ જ એવુ છે કે મેના પોપટ પણ જ્ઞાનચર્ચા કરે છે

('ગતિશીલ શિક્ષણ') - ઇન્દુમતિ કાટદરે

ધર્મમંગલ

જૈન ધર્મની જે કોઈ વિશિષ્ટતા હોય તો તે આ જ છે કે તે સમન્વય કરી વ્યક્તિવાર પૃથકપૃથક નિર્દેશ કરી શકે છે આમાથી જ સ્યાદ્વાદ ફલિત થાય છે વિશ્વમા રહેલી વ્યક્તિમા જેમ આકારો ભિન્ન છે તેમ વિચાર ભિન્ન જ રહેવાના પણ એ બધાનો યોગ્ય ભૂમિકા પર સમન્વય કરવો ઘટે જૈન ધર્મના જ્ઞાનીઓએ એકએક ભૂમિકામા રહેલા સત્યને તારવીને એ સિદ્ધ કર્યું કે કોઈપણ વિચાર બધી રીતે ખોટો છે એમ ન કહી શકાય એ ખોટો કહેવાય છે તે અમુક અપેક્ષાએ છે જેમ ખોટો અમુક અપેક્ષાએ છે, તેમ એમા અમુક અપેક્ષાએ સાચુ પણ હોવુ જ જોઈએ આ સત્યની દષ્ટિએ જે જુએ, છતા દ્રષ્ટા તરીકે પોતે અલગ રહી શકે, તેનુ નામ સમ્યકત્વી પણ આ તો ચોથા ગુણસ્થાનકની વાત થઈ પાયા વિના આ ભૂમિકા કદી જ ન સભવે, માટે મે માનવતાના પાયા પર વધુ વજન આપ્યા કર્યું છે અને આપુ છુ

આવી સ્યાદ્વાદ ભૂમિકાની સાથેનો જે આચાર તેમા અહિસા જ મુખ્ય હોય, પણ પૂર્ણ અહિસા મન, વાણી અને કાયાના યોગો હોય ત્યા લગી શક્ય નથી, માટે જ અપ્રમત્તતા જાળવવા કહ્યુ પ્રમાદનુ જોર નહી હોય, તો એવી હિસા કદી જ નહી થાય કે જે અક્ષમ્ય હોય એટલે ક્ષમ્ય એવી અથવા ન છૂટકે થયેલી હિસા (આમા ભાવ હિસા ન હોવાથી) અવશ્ય દૂર થઈ શકે તેવી હશે તેનો સમાવેશ સસારવર્ધક ક્રિયામા નહી પણ ઇર્યા પથિકી (ચાલી જઈ શકે તેવી) ક્રિયામા થશે મતલબ કે તેને સારુ જન્મમરણના ચક્ર કે મનોજન્ય સસાર નહી હોય આથી અહિસાની સાથે, સત્યવાચા, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ એ મુખ્ય વૃત્તિ અને ઇતર એમના પૂરક વ્રતો નર્જાયા

હવે સમજી શક્યા હશો કે જૈન ધર્મની વિશિષ્ટતા, ભૂમિકાને લીધે છે જ્યા લગી પાચમા ગુણ સ્થાનને મનુષ્ય ન પહોચે, ત્યા લગી તે જ્ઞાન દષ્ટિએ જૈનધર્મી કહી શકાય નહી અને પાચમે ગુણ સ્થાનકે પહોચેલો પુરુષ તો ભારોભાર નમ્ર હોવાથી તેને લગારે મત, પથનો કદાગ્રહ કે મારુ જ સાચુ એવુ મિથ્યાભિમાન સ્પર્શી શકે જ નહીં દરેક મત, દરેક પથ, દરેક વિચાર, દરેક વ્યક્તિ આદિના સહજ પરિચયમાથી સત્ય ખેચવા યત્નશીલ રહે અસત્યનો એ મહાન વિરોધક હોય છતા એમના વાણી વર્તન અને વિચારના અસત્યને વળગેલા પ્રત્યે પણ દ્વેષવિહીન વિશુદ્ધ પ્રેમ જ છલકાતો હોય એથી તે પોતાની કે પોતે ધારણ કરેલ ચિહ્ન કે સપ્રદાયની લગાર બડાઈ નહી હાક, ઊલટો એ પોતાને એક નમ્ર સેવક માની પોતાના ચિહ્ન કે સપ્રદાયને સાચી દિશામા દીપાવશે

('વિશ્વવાત્સલ્ય' ૧૬-૧૦-૧૯૮૪)

-સતબાલજી

તંત્રીની વાત

રસપ્રદતા, સત્ત્વશીલતા અને લોકપ્રિયતા વચ્ચે 'કોઈ બિયાબારું – અણબનાવ – નથી તે વાત 'અખંડ આનંદ'ની લેખસામગ્રી પ્રત્યે જોવા મળતી વાચકોની સાતત્યપૂર્ણ ચાહના તેમ જ 'અખંડ આનંદ' સામયિક પ્રત્યેની આદરભાવના દ્વારા પ્રત્યક્ષ થાય છે. વળી, વૈશ્વિકતા-અભિમુખ એવી ધર્મ-તત્ત્વદર્શન-અધ્યાત્મની 'અખંડ આનંદીય' સરવાણી આ સામયિકમાં આજે પણ વહી રહી છે તે સુજ્ઞ વાચકોના ધ્યાન બહાર નહીં હોય. 'અખંડ આનંદ'ના સંપાદનમાં વૈશ્વિક ધર્મભાવ અને બહુમુખી અધ્યાત્મભાવની ઉપેક્ષા કદી થઈ શકે નહીં.

'અખંડ આનંદ'નો ગત વર્ષનો દિવાળી અંક વાચકોમાં ઘણો આવકારાયો હતો. છુટક વેચાણની નકલો ખપી ગયા બાદ પણ એની માગ રહેતી હતી. વાચકોના હાથમાં રહેલો દીપોત્સવીનો પ્રવર્તમાન અંક પણ એમની ચાહના પ્રાપ્ત કરશે એવી આશા છે. 'અખંડ આનંદ'ની ગ્રાહક સંખ્યા ક્રમશઃ વધી રહી છે. સને ૨૦૦૦ના – સંવત ૨૦૫૭ના – આ દિવાળી અંકની અગિયાર હજાર નકલો છપાઈ છે. 'અખંડ આનંદ'માં પ્રસ્તુત થતી રસપ્રદ, સત્ત્વશીલ અને વૈવિધ્યવંત વાચનસામગ્રીના માધ્યમ દ્વારા દેશવિદેશના હજારો ચાહકો સુધી પહોંચી રહ્યું છે. હજુ અમારે લાંબી મંઝિલ કાપવાની છે એવા ખ્યાલ સાથે આ અંકમાં 'અખંડ આનંદ' વિશેના વાચકોના કેટલાક પ્રતિભાવ રજૂ કર્યા છે. વાચકોનો પ્રેમ, આદરભાવ અને વિશ્વાસ 'અખંડ આનંદ'ની આધારશિલા છે. 'અખંડ આનંદ'ના અસંખ્ય વાચકો, શુભેચ્છકો, જાહેરાતદાતાઓ ઇત્યાદિ સર્વનો દિવાળીના આનંદદાયક પ્રસંગે તંત્રીમંડળ/ટ્રસ્ટીમંડળ હાર્દિક આભાર માને છે.

'અખંડ આનંદ'ને લેખકોનો પ્રેમભર્યો સહયોગ પ્રાપ્ત થતો રહ્યો છે. જાણીતા, ઓછા જાણીતા, અણજાણીતા લેખકોની અનેકવિધ લેખસામગ્રીથી 'અખંડ આનંદ' ધબકતું રહ્યું છે. આ સર્વ લેખકમિત્રોના ઉષ્માભર્યા સહયોગ બદલ સંપાદકો તરફથી હું એમનો ઋણ સ્વીકાર કરું છું. 'અખંડ આનંદ'નાં સર્વ પરિવારજનોને દિવાળીની અને નવા વર્ષની હાર્દિક શુભ કામનાઓ પાઠવું છું. એમનો પ્રેમ અને વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કરતા રહેવાની પાત્રતા અમે સૌ સતત કેળવતા રહીએ!

* * *

ગયા વર્ષના દીપોત્સવી અંકમાં બેએક પ્રસંગકથાઓ રજૂ કરી હતી. તે પરંપરાને અનુસરી આ વખતે પણ 'ચાર જાદુઈ શબ્દો' વિશેની પ્રસંગકથા, શ્રી જે. પી. વાસવાણીના ઋણ સ્વીકાર સાથે, અહીં પ્રસ્તુત કરું છું.

ચાર જાદુઈ શબ્દો

કેટલાંક વર્ષો પૂર્વે પૂનામાં ધરતીકંપ થયો હતો. લોકો ત્યારે ઘણા ડરી ગયા હતા. એ વખતે એક વ્યક્તિ બિલકુલ નિર્ભય થઈને સ્વસ્થતાથી હરતીફરતી હતી.

લોકોએ એમને પૂછ્યું: 'ધરતીકંપથી તમે ડરતા-ગભરાતા નથી?' 'ના', એમણે જવાબ આપ્યો, 'મારો પ્રભુ ધરતીને ધ્રુજાવી શકે છે એ

વિચારથી મને તો આનંદ થયો ' 'પરંતુ તમે મૃત્યુ પામ્યા હોત તો?' લોકોએ પૂછ્યું એ નિર્ભીક ને ધીરગંભીર વ્યક્તિનો જવાબ સીધો સાદો હતો 'જીવતો કે મરેલો, હુ પ્રભુના પ્રેમભર્યા બાહુપાશમા જ હોઈશ '

* * *

શ્રી અરવિંદનું એક કવન અહીં યાદ આવે છે 'સમુદ્રની વચ્ચે જહાજ તૂટી પડવાને કારણે બીજા બધા ડૂબી ગયા અને હુ બચી ગયો તેમા જ પરમની કૃપાનો અનુભવ થાય એવુ નથી જહાજ તૂટી ગયુ અને બીજા બધા બચી ગયા, પરંતુ સમુદ્રના વમળોમા બચવા માટે મારી પાસે આધાર રૂપે રહેલુ લાકડાનુ છેલ્લુ પાટિયુ જ ખૂંચવી લે છે અને સમુદ્રના ઊંડાણમા મૃત્યુ પ્રત્યે મને જે ખેંચી જાય છે તે પણ પરમની કૃપા જ છે '

* * *

એક ગરીબ દરવેશ સમક્ષ એક શ્રીમંત આવે છે દરવેશને તે શ્રીમંત એક હજાર રૂપિયા દાનમા આપવા માગતો હતો દરવેશે પૂછ્યુ 'મને તુ હજાર રૂપિયા આપવા માગે છે તો તારી પાસે તારા માટે કેટલા રૂપિયા છે?' શ્રીમંતે જવાબ આપ્યો 'મારી પાસે મારા માટે તો હજારો રૂપિયા છે ' દરવેશે ફરી પ્રશ્ન કર્યો 'હજુ તારે વધુ રૂપિયાની જરૂર છે?' 'હા', શ્રીમંતે જવાબ વાળ્યો દરવેશે કહ્યુ "તો પછી તારા હજાર રૂપિયા હુ સ્વીકારીશ નહીં કારણ, એક શ્રીમંત વ્યક્તિએ બીજી ગરીબ વ્યક્તિ પાસેથી દાન લેવુ ન જોઈએ " પેલા શ્રીમંતે કહ્યુ 'મને તમારી વાત સમજાતી નથી ' દરવેશે સમજાવ્યુ "મારી પાસે માલ મિલકત જેવુ કાંઈ જ નથી, પણ મારે કોઈ તૃષ્ણા પણ નથી તારી પાસે આટલી બધી ધન દોલત છે અને છતા તારી તૃષ્ણાનો અંત નથી જે વ્યક્તિ તૃષ્ણા ધરાવતી નથી અને સંતુષ્ટ રહે છે એ વણપુરાયેલી ઇચ્છાઓથી હમેશા ઘેરાયેલા માણસ કરતા વધુ શ્રીમંત છે "

* * *

મૃત્યુને કિનારે ઊભેલા એક પિતાની આ કથા છે પોતાના પુત્રને બોલાવી, આશીર્વાદોથી છલોછલ ભરેલી એક પેટી પુત્રને તે આપે છે મૃત્યુ પામતા પહેલા પુત્રને તે કહે છે 'જ્યા સુધી ચાર જાદુઈ શબ્દોનુ તુ નિત્ય રટણ કરતો રહીશ ત્યા સુધી તારી આ પેટી હમેશા આશીર્વાદોથી ભરેલી રહેશે ' પેટીમાંથી, પિતાના મૃત્યુ બાદ, એક પછી એક આશીર્વાદનો ઉપયોગ પુત્ર કરતો રહ્યો પેટી લગભગ ખાલી થવા ઉપર હતી પરંતુ પિતાએ કહેલા પેલા ચાર જાદુઈ શબ્દ પુત્ર ભૂલી ગયો હતો ઘણી મથામણ કરી પરંતુ એ શબ્દો એને યાદ આવે જ નહીં મંદિરના પૂજારી પાસે તે શબ્દો જાણવા ગયો પૂજારીએ કહ્યુ "'બ્રહ્મ સત્ય જગત મિથ્યા' એ મહાવાક્ય તે અજમાવી જોયુ છે?"' પુત્રે એ મહાવાક્યનુ ખૂબ રટણ કર્યું, પણ પેટી ખાલી જ રહી

સાંજનો સમય હતો પુત્ર ભૂખ્યો થયો હતો તેણે પેટી ઊઘાડી અમા માત્ર એક રોટી હતી થાકેલો હારેલા પુત્ર રોટી ખાવાનુ શરૂ કરે ત્યા એક અવાજ તેણે સાભળ્યો 'હુ ભૂખે મરી રહ્યો છુ મને કોઈ રોટી આપશે?' પોતાનુ ભૂખનુ દુઃખ ભૂલી જઈ પુત્રે પોતાની પાસે રહેલી એકમાત્ર રોટી પેલા ભૂખ્યા માણસને આપી દીધી રોટી ખાતા પહેલા ભૂખ્યા માણસે હાથ જોડી પ્રાર્થના કરી, "પ્રભુ! તારો ઋણી છુ "

આ ચાર શબ્દો સાભળતા જ પુત્ર આનંદથી નાચી ઊઠ્યો પોતાની ખાલી પેટી હાથમા લીધી અને પ્રાર્થના કરી જે શબ્દો એ ભૂલી ગયો હતો તે એના હૃદયના ઊંડાણમાથી ઊભરાવા લાગ્યા 'પ્રભુ! તારો ઋણી છુ પ્રભુ! તારો ઋણી છુ પ્રભુ! તારો ઋણી છુ!' અને એ પેટી આશીર્વાદથી છલોછલ ભરાઈ ગઈ

આ તો એક દંતકથા છે પણ એની પાછળ

એક સત્ય રહેલું છે. જે વ્યક્તિ 'પ્રભુ! તારો ઋણી છું', 'તારી સ્તુતિ કરું છું.', એવું આંતરિક રટણ જીવનની હર કોઈ પરિસ્થિતિમાં અને હરકોઈ કામગીરીમાં કરતો રહે છે એની પેટી પ્રભુના આશીર્વાદથી ભરેલી રહેશે. સુખમાં અને દુ:ખમાં, આનંદમાં અને વિષાદમાં, લાભમાં અને ખોટમાં, પ્રશંસામાં અને નિંદામાં, આરોગ્યમાં અને દર્દમાં, જીવનમાં તેમ જ મૃત્યુમાં આવું નિત્ય સ્મરણ આપણને રક્ષા કરે, પ્રાર્થનાના આ ઉદ્‌ગારો અંતરમાંથી સ્ફુર્યા કરે: 'I thank Thee, Lord!' "I praise Thee, Lord!' 'પ્રભુ તારો ઋણી છું', 'તારી સ્તુતિ કરું છું.'

પ્રભુ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતાની આવી લાગણી વ્યક્ત કરતી વખતે, સત્યની સાધના અને સ્થાપના પરત્વે વ્યક્તિ તેમ જ સમાજ તરીકે આપણો પુરુષાર્થ પાંગળો નહીં, પણ પ્રબળ રહેવો જોઈએ. 'પ્રભુ, તારો વિજય હો!' એવો ઉદ્‌ઘોષ કરતી વખતે આપણો અભિગમ 'પ્રભુ, તારી વિજયયાત્રામાં અમને સબળ માધ્યમ તું બનાવ' એવો હોવો ઘટે. કવિ સુન્દરમ્‌ની 'એક જ રટના'માં આપણો હૃદયભાવ એનાં ઊંડાણમાં જાણે ઘૂંટાય છે:

'ઉચ્છ્‌વાસે નિ:શ્વાસે મારી એક જ રટના હો,
તું મુજમાં તુજ ધામ રચી જા, એ શુભ ઘટના હો.'

— દિલાવરસિંહ જાડેજા

○

વાચકો લખે છે

કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક, અમદાવાદ

'અખંડ આનંદ' સુંદર રૂપ અને પ્રગતિશીલતા ધારણ કરી રહ્યું છે. અભિનંદન.

○

ગુણવંત શાહ, વડોદરા

'અખંડ આનંદ'માં પ્રગટ થવા લાગેલી 'ધરતીનું હીર' લેખમાળા મને ઉપકારક જણાઈ છે. ડૉ. પ્રફુલ્લ શાહ માનવતાથી છલકાતા અને કરુણાર્દ્ર ડૉક્ટર છે. સાવરકુંડલામાં અને આસપાસ એમના સ્વધર્મની સુગંધ પ્રસરેલી છે.

○

ડૉ. સનતભાઈ ભાટિયા, ગોધરા

જૂન ૨૦૦૦ના અંકમાં ફાધર વાલેસની આત્મકથાનો ખંડ વાંચતી વખતે બે પ્રસંગોએ મારું હૃદય દ્રવિત થઈ ગયું; કુટુંબનો જૂનો ડ્રાઈવર ફાધર વાલેસને ઘણાં વર્ષો પછી મળે છે તે એક પ્રસંગ, અને તેમનાં પરમ વંદનીય માને ફાધર વાલેસ મળે છે તે બીજો પ્રસંગ.

○

અરુણા બિલ્ગી-જાડેજા, અમદાવાદ

ઑગસ્ટ ૨૦૦૦ના અંકનું મુખપૃષ્ઠ – સોનલ માનસિંહની તેજતરારી મૂર્તિ – આંખમાં વસી ગયું. એવી રીતે આગલા અંકનું (જુલાઈનું) મુખપૃષ્ઠ રંગોની સુ-મેળવણીના કારણે એકદમ સૌમ્ય બની રહ્યું; Different shades of gray – ભૂખરા રંગની વિવિધ છટાઓ.

○

રજનીકાન્ત મહેતા, અમદાવાદ

'અખંડ આનંદ'ના અંકો સાચવી રાખવા જેવા આવવા લાગ્યા છે. આધુનિક સર્જકોની કૃતિઓ તો ખરી જ, પણ મધ્યકાલીન અને ગાંધીયુગી કવિ/લેખકોની ગદ્ય-પદ્ય કૃતિઓનો જે આસ્વાદ કરાવો છો તે વાંચીને હું ઘણો રાજી થાઉં છું. ગોવર્ધનરામ કૃત 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના બૃહત્ સંક્ષેપમાં ઉપેન્દ્ર પંડ્યાની વાર્તારસ જાળવી રાખતી સંક્ષેપ-કલાથી મુગ્ધ થઈ ગયો. જાણે ગોવર્ધનરામની લેખનશૈલીને માણતા

હોઈએ એમ લાગે! (જૂન ૨૦૦૦નો અંક)

O

નવીન પારેખ, અમદાવાદ

'અખંડ આનંદ'ના લેખો વાંચતા તેના ઉજ્જ્વલ ભાવિના એંધાણ મળે છે જુલાઈ ૨૦૦૦ના અંકમા ડૉ ભમગરાએ બાયપાસ સર્જરી અંગે વિશિષ્ટ જાણકારી પૂરી પાડી તે બદલ ધન્યવાદ એ લેખમા 'યુનિવર્મલ હીલિંગ' પ્રવૃત્તિ વિશે ઉલ્લેખ છે અમદાવાદ ઉપરાત રાજકોટની સૌરાષ્ટ્ર હાઈસ્કૂલમા ઘણા લાંબા સમયથી આ કાર્યક્રમ નિયમિત ચાલે છે

O

રમેશ સરૈયા, નડિયાદ

જૂન ૨૦૦૦ના અંકમા શ્રી નવલભાઈ શાહનો લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે તેમાં પૃષ્ઠ ૨૮ ઉપરની જમ્બોજેટ ૩પથી ૪૦ હજાર માઈલની ઊંચાઈએ ઊડે છે તે વિગત બરાબર નથી ખરી રીતે ૩પથી ૪૦ હજાર ફૂટ જોઈએ.

O

જ્યુથિકા કડકિયા, ઓહાયો – અમેરિકા

અમને 'અખંડ આનંદ' નિયમિત મળે છે. તેમા મારા પ્રિય વિભાગ 'ગૃહગગાને તીરે', 'આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ' તથા ટૂંકી વાર્તાઓના છે જ્યોતીન્દ્ર દવે અને શાહબુદ્દીન રાઠોડના હાસ્યલેખો પ્રસન્નતા આપે છે 'જોયેલુ અને જાણેલુ' વિભાગ વાચતા થાય છે કે હજુ માનવતા મરી પરવારી નથી મનુષ્યમા વિશ્વાસનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે બીજુ, નરસિંહ મહેતા, ન્હાનાલાલ, સુન્દરમ્, ઉમાશંકર જેવા કવિઓના ઉત્તમ કાવ્યોની ની ડી મેળવવી હોય તો અમેરિકામા કેવી રીતે મેળવી શકાય તે વિશે જાણવાની ઉત્સુકતા છે

O

જયંતીલાલ થાનકી, લડન

જુલાઈ ૨૦૦૦નો અંક સુન્દર છે સમય પ્રમાણે બદલે નહીં તે સાહિત્ય ન કહેવાય જૂની ઘરેડમા પડેલુ સડી જાય છે તેથી નવાની જરૂર છે 'અખંડ આનંદ'એ ઘણુ નવુ અપનાવ્યુ છે છતા તત્ત્વજ્ઞાનના લેખોની વાત આવે તો તમે ઉપનિષદ પૂરતા સીમિત રહો છો સત્ય પ્રાપ્ત કરવાનુ કોઈ એક કેન્દ્ર હોતુ નથી જે કૃષ્ણમૂર્તિના પ્રવચનો તમે કેમ પ્રગટ કરતા નથી? જોકે, તમારો દોષ નથી જે કૃષ્ણમૂર્તિને વાચનાર વર્ગ ઓછો છે 'અખંડ આનંદ'મા એક જ જાતના લેખો ને લેખકોની કૃતિઓ હોય છે ખોટુ ન લગાડશો નમ્રની આ કડવી ગોળી તમારે ગળવી પડશે

O

બ્રજમોહનસિંહ ઝાલી, ઘોડાસર (જિ ખેડા)

'પતંગિયાની અમૃતયાત્રા'થી શરૂ કરી લડનમા યોજાયેલા ગુજરાતી ભાષાપર્વ સુધીની ગઝલવની પીરસતુ ઑગસ્ટ ૨૦૦૦નુ 'અખંડ આનંદ' મને વિશેષ આસ્વાદ્ય લાગ્યુ 'ધરતીનુ હીર'ના ડૉ પ્રફુલ્લ શાહની નોંધપોથીના ત્રણેય પ્રસંગો આપણી સસ્કૃતિ અને આપણા સસ્કારના મહામૂલા દેવત સમાન છે 'ગૃહગગાને તીરે'માનો અરુણા બિલ્ગી-જારેજાનો 'નારીનો નવજન્મ' લેખ ઉત્કૃષ્ટ છે શ્રી ચન્દ્રકાન્ત શેઠ દ્વારા કસુંબલ રંગના ગાયક મેઘાણીભાઈનુ સ્મરણ ઔચિત્યપૂર્ણ બની રહ્યુ

O

'અખંડ આનંદ' મેળવવા માટે

સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રાણાલય ટ્રસ્ટે ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટને 'અખંડ આનંદ' સોંપ્યું અને તેનું પ્રકાશન માર્ચ ૧૯૯૧થી નવેસરથી શરૂ થયું એ જોતાં માર્ચ ૨૦૦૦ના અંક સાથે તે દસમા વરસમાં પ્રવેશી ચૂક્યું છે.

વિશેષ માહિતી રૂપે જણાવવાનું કે –

(ક) જુલાઈ, ૨૦૦૦થી શરૂ કરી 'અખંડ આનંદ' માસિકનું દેશમાં આજીવન લવાજમ રૂ. ૨,૦૦૦/- તથા વિદેશમાં આજીવન લવાજમ રૂ. ૧૦,૦૦૦/- ઠરાવ્યું છે.

(ખ) 'અખંડ આનંદ' માસિકની છૂટક કિંમત તા. ૧-૭-૨૦૦૦થી શરૂ કરી રૂ.૧૫ છે, જ્યારે વાર્ષિક લવાજમ રૂ.૧૫૦ છે.

(ગ) ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટે 'અખંડ આનંદ' પરિવાર યોજના કરી છે. પ્રસ્તુત પરિવારની સભ્ય ફી આ પ્રમાણે છે :

પેટ્રન સભ્ય	રૂ. ૨૫,૦૦૦
દાતા સભ્ય	રૂ. ૧૫,૦૦૦
સહાયક સભ્ય	રૂ. ૧૦,૦૦૦
શુભેચ્છક	રૂ. ૫,૦૦૦

ઉપરોક્ત પરિવાર સાથે અવારનવાર વિચાર-વિનિમય કરવાની અને ભિક્ષુ અખંડાનંદની જ્ઞાનજ્યોત જલતી રહે તે જોવાની ટ્રસ્ટને હોંશ છે. આશા છે કે જેમના તરફથી પ્રોત્સાહક પ્રતિસાદ મળતો રહ્યો છે તે સૌ શુભેચ્છકો જાહેરખબરો આપી અથવા અપાવીને તથા બને તેટલા વધારે આજીવન સભ્યો નોંધીને 'અખંડ આનંદ' માસિકને દૃઢમૂલ તથા વ્યાપક બનાવવામાં અવશ્ય ઉપયોગી થશે.

નોંધ : (૧) સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રાણાલય ટ્રસ્ટમાં જેમણે સ્થાયી ગ્રાહક તરીકે જે રકમ જમા કરાવી હોય તેઓ મૂળ રસીદની ઝેરોક્ષ નકલ મોકલીને પરત લઈ શકે છે. વિકલ્પે જો તેઓ નવા ટ્રસ્ટમાં આજીવન ગ્રાહક તરીકે જોડાવા ઇચ્છતા હોય તો એટલી જ રકમ તેમને લવાજમમાં મજરે આપવામાં આવશે.

(૨) જે આજીવન ગ્રાહકો દિવંગત થયા હોય તેમનાં સગાં-સંબંધીઓને 'અખંડ આનંદ' કાર્યાલયને એ વિશે ઘટિત જાણ કરવાની વિનંતી છે.

તંત્રી સાથે સંપાદકીય પત્રવ્યવહારનું સરનામું :

ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજા
આશાપુરા, શ્રી અરવિન્દ માર્ગ,
વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮ ૧૨૦

લવાજમના દર

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં	રૂ. ૧૫૦
એર-મેલ પરદેશમાં	રૂ. ૧,૦૦૦
સીમેલ પરદેશમાં	રૂ. ૬૦૦
આજીવન ભારતમાં	રૂ. ૨,૦૦૦
આજીવન પરદેશમાં	રૂ. ૧૦,૦૦૦

ચરોતર નાગરિક સહકારી બેંક લિ (શિડ્યૂલ્ડ બેંક)

હેડ ઓફિસ ચીમન સાથી ભવન

સુભાષ રોડ આણંદ

ફોન નંબર (૦૨૬૯૨) ૫૮૮૧૧થી ૫૮૮૧૫
ફેક્સ (૦૨૬૯૨) ૫૮૮૧૬
શાખાઓ વાનંદ, ખંભોળજ, બોરસદ, ચકલાની, મહિલા શાખા, આગદ, નડિયાદ, વિદ્યાનગર, અમદાવાદ નવરંગપુરા, માણેકચોક, નારીનગર, વાસણા

(આંકડાકીય માહિતી)

શેર ભંડોળ	રૂ ૮,૫૬,૯૧,૧૦૦	ધિરાણ	રૂ ૩,૭૦,૧૮,૮૬,૩૮૭
રિઝર્વ ફંડ	રૂ ૩૩,૨૩,૫૨,૩૩૦	કાર્યકારી ભંડોળ	રૂ ૬,૧૩,૭૦,૪ ,૬૪૮
થાપણો	રૂ ૫,૧૧,૯૨,૭૮,૦૩૩	નફો	રૂ ૮,૧૧ ૩,૫૯૧ (૩૧ ૩ ૨૦૦૦)

- તમામ શાખાઓ સહિત સંપૂર્ણ કોમ્પ્યુટરાઇઝ્ડ બેંક
- સિંગલ વિન્ડો સર્વિસ
- ટેલી બેંકિંગ સિસ્ટમ
- એન આર આઈ તથા ટ્રસ્ટની થાપણો સ્વીકારવાની મંજૂરી

ચરોતર બેંક આપની બેંક

ઘનશ્યામભાઈ એન પટેલ	ચીમનભાઈ એમ સાથી	શાકીરશા આર દીવાન	સુરેશભાઈ આર દવરાણી
ચેરમેન	મેનેજિંગ ડિરેક્ટર	વાઇસ ચેરમેન	જી મેનેજર

ધી પંચમહાલ ડિસ્ટ્રિક્ટ પોસ્ટલ એમ્પ્લોઇઝ કો-ઓપરેટિવ ક્રેડિટ સોસાયટી લિ., ગોધરા

૩૦ મનેકલાલ સોસાયટી માર્કેટિંગ યાર્ડ પાછળ ગોધરા ૩૮૯ ૦૦૧

સ્થાપના - ૩૦-૪-૧૯૬૦ ઓડિટ વર્ગ 'અ' રજિ ન ૨૭૦૫૯

(આંકડા ૩૦-૯-૨૦૦૦ના રોજના)

સભ્ય સંખ્યા	૧૪૩૦	થાપણો	રૂ ૫૩,૮૦,૯૨૬ ૦૦
શેર ભંડોળ	રૂ ૧૯,૭૮,૮૧૦ ૦૦	ધિરાણ	રૂ ૧,૩૯,૩૧,૩૩૮ ૦૦

આર. ડી ઠાકોર	આર બી પટેલ	એન જે ઠક્કર
પ્રમુખ	મેનેજર	ચેરમેન

વ્ય ક સભ્યો (૧) બી એચ શ્રીમાળી (૨) એમ એચ કાનપુરવાળા (૩) એમ એચ કુંભાર (૪) ડી કે દવે (૫) બી ટી ભાભોર (૬) આર જે પરમાર (૭) આર વાય પગાર (૮) વાય આઈ પોચા

કર્મચારીગણ (૧) બી એન પટેલ (૨) બી એમ બામણિયા (૩) જે એચ શુક્લ

With Best Compliments From

WHOLESALE DEALERS

BALLARPUR INDUSTRIES LTD.

N. DESAI PAPERS PVT. LTD.

3rd floor, Arun Complex, Sattar Taluka Society,
Opp. Old High Court, Navrangpura,
AHMEDABAD-380 014

PHONE : (O) 7543957-58-59-60

FAX : (079) 7542014

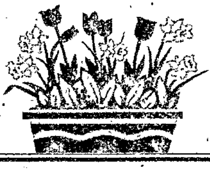

હાર્દિક શુભેચ્છા

સલામતી, સધ્ધરતા અને સેવાનુ પ્રતીક
એટલે આપણા ગામની કામધેનુ

ધી વસો કો-ઓપરેટિવ બેન્ક લિ., વસો

(શિડ્યુલ્ડ બેન્ક)

મુખ્ય કચેરી બેન્ક બિલ્ડીંગ, વસો, ફોન ૭૩૭૪૪ ફોન ૭૫૪૯૭ (મેનેજર),
ફેક્સ ફોન ૮૫૩૪૪ (વસો)

સ્થાપના ૧ ૧૯

શાખાઓ ૧ ગ્રીન સિનેમા પાસે, નડિયાદ, ફોન ૪૪૯૪, ફેક્સ ૬૬૪૯૪
૨ બસ સ્ટેન્ડ પાસે, અલીન્દ્રા, તા માતર, ફોન ૮૫૧૯૨
૩ નવીનગર વલ્લભ, બસ ડેપો, આણંદ ફોન ૬૮૯૩૦, ફેક્સ ૬૩૩૦

મુખ્ય કચેરી તથા ત્રણેય શાખાઓ સંપૂર્ણ કોમ્પ્યુટરાઈઝ છે

તા ૩૧-૮-૨૦૦૦ના રોજ

(૧) બેન્કનુ કાર્યભંડોળ	રૂા	૯૪ કરોડ ૯૭ લાખ
(૨) બેન્કની ડિપોઝિટ	રૂા	૭૦ કરોડ ૪૭ લાખ
(૩) બેન્કનુ ધિરાણ	રૂા	૫૨ કરોડ ૧૭ લાખ
(૪) બેન્કનુ શેરભંડોળ	રૂા	૧ કરોડ ૯૧ લાખ
(૫) બેન્કના પોતાના ફંડો	રૂા	૪ કરોડ ૯૭ લાખ
(૬) બેન્કનો વાર્ષિક નફો	રૂા	૬૮ લાખ

આપની બચતનો દરેક રૂપિયો 'ધી વસો કો ઓપરેટિવ બેન્ક'મા મૂકવાનો આગ્રહ રાખો કારણ કે

વસો કો ઓપ બેન્ક એટલે	સલામતી	સાગરની
વસો કો ઓપ બેન્ક એટલે	સમૃદ્ધિ	લોકોની
વસો કો ઓપ બેન્ક એટલે	સંપત્તિ	સભાસદોની
વસો કો ઓપ બેન્ક એટલે	સગવડતા	સહુની

○ કાર્યવાહક મંડળ ○

સુભાષભાઈ જી અમીન ચેરમેન	શ્રી અજિતભાઈ કે શાહ મેનેજિંગ ડિરેક્ટર	શ્રી દિલીપભાઈ એ પટેલ વાઈસ ચેરમેન
શ્રી રમેશભાઈ આઈ અમીન	શ્રી પરેશભાઈ સી અમીન	શ્રી મગનભાઈ જે પઢીઆર
શ્રી જતીનભાઈ આર પટેલ	શ્રી ભાનુભાઈ એમ પટેલ	શ્રી જયંતિભાઈ એ પટેલ
શ્રી સ્નેહલભાઈ એન પટેલ	શ્રી મધુકભાઈ કે પટેલ	

શ્રી કિરીટભાઈ આઈ પટેલ (જનરલ મેનેજર)

AKHANDANAND Registered No. GAMC 937

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ વતી આનંદભાઈ ન. અમીન, આનંદમુદ્ર
રિલીફ રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧
મુદ્રણસ્થાન : નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૪

આનંદ

[illegible]-/૨૦૦૦

રૂપયા

ભિક્ષુ અખંડ ... પો બો ૧૨૩ અમદાવાદ

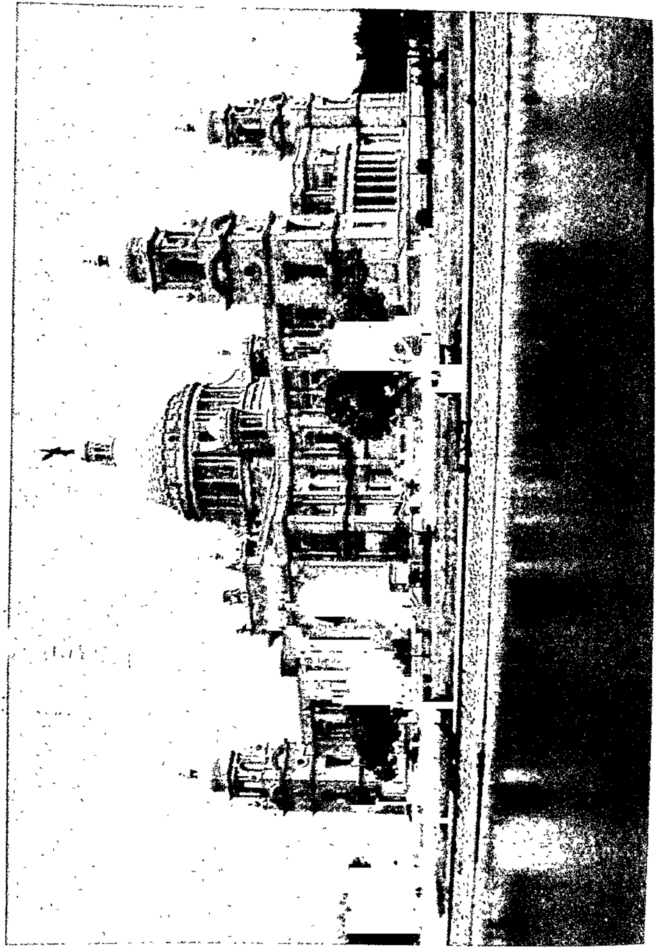

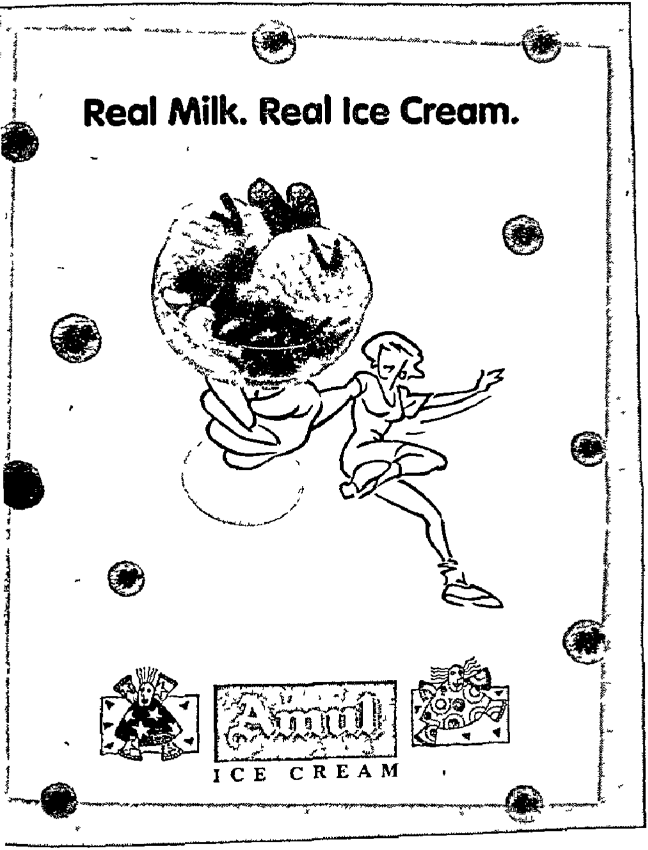
Real Milk. Real Ice Cream.
Amul
ICE CREAM

લેખકોને

૧. 'અખંડ આનંદ' કોઈ ચોક્કસ વિષય કે વર્ગનું માસિક નથી. એ સર્વદેશીય અને સર્વોપયોગી થાય એવા અમારા પ્રયત્નો છે. સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકારને – વાર્તા, નાટક, જીવનપ્રસંગ, અધ્યાત્મચિંતન, ધર્મકથા, પ્રસંગકથા, પત્ર, નિબંધ, પરિચય, પ્રવાસવર્ણન, અનુવાદ, કાવ્ય વગેરે કોઈ પણ રૂપમાં માનવજીવનને ઊંચે લાવનારા, પ્રેરણા આપનારા ઉપયોગી વિચારો ગૂંથાયા હોય તેવા તમામ પ્રકારનાં શિષ્ટ લખાણોને સ્વીકારવામાં આવે છે. એ અભ્યાસયુક્ત તેમ જ કલામય છતાં સાદી ભાષામાં અને સરળ શૈલીમાં સરસ રીતે આલેખાયેલાં હોવાં જોઈએ. 'અખંડ આનંદ'ના સંચય (ડાયજેસ્ટ) સ્વરૂપને ધ્યાનમાં રાખી વાચકો માટે જ્ઞાનપ્રદ અને રસપ્રદ લેખોની પણ અન્ય સામયિકો/ગ્રંથોમાંથી પસંદગી કરવામાં આવે છે.

૨. સામાન્ય રીતે લેખના સ્વીકારનો જવાબ બને તેટલો જલદી અપાય છે. પરંતુ કૃતિ ચોક્કસ કયા માસમાં પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવું મુશ્કેલ હોય છે. માસિકમાં વૈવિધ્ય, દરેક વિષયનું પ્રમાણ અને પ્રાસંગિક લેખોનું મહત્ત્વ જળવાઈ રહે એ દૃષ્ટિએ સંપાદન થાય છે. સાધારણ રીતે લાંબા લેખોને અવકાશ નથી. કોઈ પણ કૃતિમાં વ્યક્ત થયેલા વિચારની જવાબદારી તો લેખકની જ રહે છે.

૩. **કૃતિ મોકલતી વખતે લેખકે એની ઝેરોક્સ નકલ પોતાની પાસે સાચવવી જ.** અસ્વીકૃત લખાણ પાછું મેળવવા પોતાના નામ-સરનામાવાળું તથા પૂરતી ટપાલ-ટિકિટ ચોંટેલું પરબીડિયું મોકલવા કરતાં ઉપરની પદ્ધતિ બંને બાજુએ વધુ સગવડભરી છે. આમ છતાં, કૃતિ અંગેના નિર્ણયની જાણ માટે જવાબી પોસ્ટકાર્ડ સાથે મોકલી શકાય. અસ્વીકૃત લખાણને એકાદ માસ પછી રદ કરાય છે.

૪. અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલ કે પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલેલ લખાણ 'અખંડ આનંદ' માટે મોકલવું નહીં.

૫. લેખ પ્રસિદ્ધ થતાં લેખકને અંક, યોગ્ય પુરસ્કાર અને લખાણની છૂટી પ્રતો મોકલી આપવામાં આવે છે.

૬. લેખકની કૃતિ સુવાચ્ય અને સ્વચ્છ રીતે લખાયેલી હોવી જરૂરી છે. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત કે બીજી કોઈ ભાષાનાં અવતરણો મૂક્યાં હોય તો સાથે તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર આવશ્યક છે.

૭. તંત્રી સાથેના તમામ પત્રવ્યવહારનું અને લેખ મોકલવાનું સરનામું નીચે પ્રમાણે છે :

તંત્રી : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ગ્રાહકોને

૧. 'અખંડ આનંદ' દર માસની દસમી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે. અંક પ્રસિદ્ધ થયા પછીના અઠવાડિયામાં અંક ન મળે તો પોસ્ટઓફિસમાં તપાસ કર્યા બાદ કાર્યાલયને જાણ કરવી.

૨. અંક ચોકસાઈથી રવાના કરાય છે. તે રસ્તામાં ગેરવલ્લે જાય તો તેની જવાબદારી સંસ્થાની નથી. આમ છતાં, અંક જો સિલકમાં હશે તો બીજી નકલ મોકલાશે.

૩. જુલાઈ -૨૦૦૦ થી વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦/ અને દેશમાં તથા વિદેશમાં અનુક્રમે આજીવન લવાજમ રૂ. બે હજાર તથા રૂ. દસ હજાર રહેશે. લવાજમની મૂળ પહોંચ ગ્રાહકે સાચવી રાખવી.

૪. ગમે તે માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. એક વર્ષથી ઓછી મુદત માટે ગ્રાહકો નોંધાતા નથી.

૫. સરનામું બદલાયાની ખબર પંદરમી તારીખ પહેલાં પોતાના ગ્રાહક નંબર સાથે આપવી.

૬. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર આપવો જરૂરી છે.

૭. વર્તમાન ગ્રાહકો પોતાનું લવાજમ ગ્રાહક નંબર આપી રૂબરૂમાં, મનીઑર્ડરથી અથવા બૅન્ક ડ્રાફ્ટથી અમદાવાદ કાર્યાલયને મોકલી શકે છે. બૅન્ક ડ્રાફ્ટ 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ'ના નામનો મોકલવો. 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ'ના નામનો ચેક લખો તો લવાજમમાં રૂ. પાંત્રીસ ઉમેરવા.

૮. નવા ગ્રાહક થનારે પોતે 'નવા ગ્રાહક છે' એમ લખવું.

૯. ગ્રાહકને મોકલાતા અંકના રૅપર ઉપર લવાજમ પૂરું થવાનો સમયગાળો દર્શાવ્યો હોય છે. તેને ધ્યાનમાં લઈ નવેસરથી લવાજમ વેળાસર ભરવું.

૧૦. મ. ઑ.થી લવાજમ મોકલનારને મ.ઑ. કૂપનમાં સ્પષ્ટ અક્ષરે પોતાનું પૂરું નામ-સરનામું પીનકોડ નંબર સાથે લખવું.

૧૧. વ્યવસ્થા અંગેનો સર્વ પત્રવ્યવહાર કાર્યાલયના નીચેના સરનામે કરવો :

વ્યવસ્થાપક : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ટે. નં. ૫૩૫૭૭૨૪; ૫૩૫૭૪૮૨

અખંડ આનંદ

નવેમ્બર, ૨૦૦૦

તંત્રીમંડળ

દિલાવરસિંહ જાડેજા (અધ્યક્ષ)

આનંદભાઈ ન અમીન • જિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈ

હર્ષદકુમાર જી શાહ • સેવંતીલાલ શાહ • પ્રકાશ ન શાહ

સહતંત્રી રતિલાલ બોરીસાગર • સંપાદન સહાયક વિવેક દેસાઈ

કારતક-માગશર ૨૦૫૭ નવેમ્બર, ૨૦૦૦

૧ પતંજિયાની અમૃતયાત્રા
अहंकार च अहंकर्तव्यम् च (पर आत्मनि संप्रतिष्ठते) । ગુણવંત શાહ ૫

૨ આપણો કવિતાવારસો આજ/પ્રહ્લાદ પારેખ ચંદ્રકાન્ત શેઠ ૮

૩ આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ સૌથી મોટો પ્રશ્ન/મુકુંદરાય પારાશર્ય,
મુક્તક/વાડીલાલ ડગલી, લઈને આવ્યો છુ/ગની દહીંવાલા ૧૧

૪ નવા કાવ્યો (સં. : હરિકૃષ્ણ પાઠક) ૧૨
મૂળથી શાખા સુધી/ગુણવંત ઉપાધ્યાય, 'વાચી'/સંજય ચૌહાણ 'અજ્ઞાત',
સબંધ/રિખા સરવૈયા, જીવન સફરમાં /રાઝ નવસારવી, બે મોઢાળો/મનસુખ સલ્લા

૫ સમયની છીપમાં રીવા/ચંદ્રકાન્ત બક્ષી, ગુલાબ ગોટાવાળો/યોગિની શુક્લ ૧૪

૬ વાર્તાજગત રોઝલીન મરી ગઈ/મનીષ મેકવાન, શ્રીસ્મૃતિ/જયશ્રી,
તણિયુ/ધરમાભાઈ શ્રીમાળી ૨૦

૭ રાજસ્થાની લોકકથા બાડો ભાઈ/વિજયદાન દેથા ૩૭

૮ ગોપી-કૃષ્ણ મુખ સૂ કથત ન આવે વેણા/રમેશ પારેખ ૪૩

૯ આચમન શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય/ડૉ ભોગીલાલ જ સાંડેસરા ૪૬

૧૦ વિરલ બંધુદ્વય વિઠ્ઠલભાઈ અને વલ્લભભાઈ/સ્વ ઈશ્વરભાઈ જે પટેલ ૫૧

૧૧ સતચરિત્ર અને લોકકથા/હરિવલ્લભ ભાયાણી ૫૩

૧૨ શતાબ્દી-વંદના જ્યોતીન્દ્ર-સૌરભ/સંપાદક રતિલાલ બોરીસાગર ૫૫

'હું' અંગે આવી વાત કર્યા પછી સનત્કુમાર નારદને આત્માનો આદેશ (આત્માદેશ) આપે છે અને કહે છે: 'આત્મા જ નીચે છે, આત્મા જ ઉપર છે, આત્મા જ પાછળ છે, આત્મા જ આગળ છે, આત્મા જ જમણી બાજુએ છે, આત્મા જ ડાબી બાજુએ છે. આત્મા જ સર્વ કંઈ છે.' સનત્કુમારની વાતનો સાર એ છે કે અત્ર-તત્ર-સર્વત્ર કેવળ વ્યાપકતા અને અનંતતા જ છે. અહંકાર સંકુચિત મટીને અનંતને ઓટલે નિવાસ કરે તો ભૂમાસ્વરૂપ બની રહે. શંકરાચાર્ય કહે છે કે અવિવેકી લોકો અહંકારને દેહ સાથે જોડે છે તેથી આત્માના આદેશની જરૂર છે. તેઓ કહે છે: 'જે અલ્પ છે તે મર્ત્ય છે (અલ્પંચ તન્મર્ત્યમ્)'.

પ્રશ્નોપનિષદમાં મહર્ષિ પિપ્પલાદ ગાર્ગ્યને આત્મા વિશે લંબાણથી સમજાવે છે તેમાં પણ એક સ્થાને અહંકારના અંતિમ આશ્રયસ્થાન તરીકે આત્માનો મહિમા કરે છે. તેઓ કહે છે:

'હે સૌમ્ય!
જેમ આકાશમાં ઊડનારાં પક્ષીઓ
સાંજે વૃક્ષ પર પાછાં ફરે છે,
તે જ પ્રમાણે બધું જ અંતે પરમાત્મામાં લીન થઈ જાય છે.
પૃથ્વી અને તેની સૂક્ષ્મ તન્માત્રા ગંધ,
જળ અને તેની સૂક્ષ્મ તન્માત્રા રસ,
તેજ અને તેની સૂક્ષ્મ તન્માત્રા રૂપ,
વાયુ અને તેની સૂક્ષ્મ તન્માત્રા સ્પર્શ,
આકાશ અને તેની સૂક્ષ્મ તન્માત્રા શબ્દ,
અને વળી
આંખ વડે જોવાનું, કાન વડે સાંભળવાનું,
નાક વડે સૂંઘવાનું, જીભ વડે સ્વાદવાનું,
ત્વચા વડે સ્પર્શવાનું, વાણીરૂપે બોલવાનું,
હાથ વડે ગ્રહણ કરવાનું,
પ્રજનેન્દ્રિય વડે કામસુખ માણવાનું,
ગુદા વડે મલત્યાગ કરવાનું,
પગ વડે ચાલવાનું,
મન વડે વિચારવાનું,
બુદ્ધિ થકી જાણવાનું,
અહંકાર વડે કર્તવ્ય કરવાનું,
ચિત્ત વડે ચિંતન કરવાનું,
તેજ વડે પ્રભાવિત થવાનું.
અને
પ્રાણ વડે શરીર ધારણ કરવાનું - એમ
બધું જ પરમાત્મામાં આશ્રિત છે.'

મહર્ષિ પિપ્પલાદ અહંભાવ આત્મભાવમાં લીન થાય એવી વાત કરીને કહે છે: 'બધું જોનારો; સાંભળનારો, સૂંઘનારો, સ્વાદ લેનારો, સ્પર્શ કરનારો, મનન કરનારો, જાણનારો અને

(અહકારજન્ય) કર્મો કરનારો વિજ્ઞાનમય પુરુષ (જીવાત્મા) પણ આખરે તો અવિનાશી એવા પરમ આત્મામા જ આશ્રય પામે છે (પરે આત્મનિ સપ્રતિષ્ઠતે) '

ભગવદ્‌ગીતામા અહકાર(અભિમાન)ને આસુરી સપત્તિના લક્ષણોની યાદીમા મૂકવામા આવ્યુ છે અહકારથી મુક્ત થવાનો ઉપાય શો? અહકારમુક્તિની સાધનાની દિશા કઈ? ઉપનિષદ મૌલિક ઉપાય બતાવે છે અહકારને વ્યાપક બનાવતા જઈને અતે અનતને શરણે જવા દો 'હુ' ભારેખમ હોય છે એ જેમ વિસ્તરતો જાય તેમ હળવો થતો જાય છે સિકદરનો 'હુ' ભારેખમ હોય છે, કબીરનો 'હુ' હળવોખમ હોય છે અહકારના અનિષ્ટો જીવનમા ક્યારેક ઉકરડાની દુર્ગંધ ફેલાવે છે એ જ ઉકરડો જ્યારે વ્યાપક આકાશ, સૂર્યતેજ અને ગતિમાન વાયુના પરિચયમા આવે ત્યારે દુર્ગંધ ઘટે છે અને ઉકરડો પણ લગભગ નિર્ગંધ બની રહે છે વિશાળતા અને વ્યાપકતાને કારણે અહકાર ધીરે ધીરે ઉપદ્રવરહિત બનતો જાય છે

અહકાર હોય ત્યા અહકારજન્ય કર્મો હોવાના કરવુ શુ? બધા કર્મો છોડી દેવા? કર્મો જીવનની છેલ્લી ક્ષણ સુધી છૂટે ખરા? આ પ્રશ્ન ઘણા સાધકોને પજવે છે શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમા સુદર જવાબ જડે છે 'મનુષ્યનુ હૃદય અગૂઠા જેવડુ (અગુષ્ઠમાત્ર) છે અને સૂર્ય જેવુ પ્રકાશમાન (રવિતુલ્યરૂપ) છે એમા જીવાત્માનો નિવાસ છે એ સકલ્પ અને અહકારના સગાથ (सङ्कल्पाहङ्कारसमन्वित) જાળવનારો છે એ સોયની અણીની માફક સૂક્ષ્મ છે એને બુદ્ધિમાન અને ગુણવાન જ્ઞાનીઓએ નિ શકપણે જોયો છે '

ભૂમા એટલે વ્યાપકતાની ચરમસીમા આપણો અહકાર સાવ સ્વકેન્દ્રી હોય તોય ક્રિકેટની મૅચ ટીવી પર જોતી વખતે થોડીક વ્યાપકતા ધારણ કરે છે 'અને ભારતની ટીમ જીતે તેમા આપણને આપણી જીત જણાય છે ક્યારેક કોઈ સેવક પોતાના જ્ઞાતિમડળનુ હિત જોખમાય તે નથી વેઠી શકતો એના અહકાર સ્વ-નિષ્ઠ મટીને જ્ઞાતિ-નિષ્ઠ બન્યો ગણાય કેટલાક માણસોનો બધો અહકાર હિંદુત્વ કે મુસલમાનત્વ સુધી વિસ્તરતો જણાય છે ક્યારેક અહકાર ગુજરાતવાદી હોય છે અને ક્યારેક એનો વિસ્તાર ભારતમાતા જેવડો વિશાળ બની રહે છે માણસનો આત્મભાવ (ભૂમાભાવ) કેળવાતો જાય તેમ અહકાર સમગ્ર મનુષ્યતા જેટલો વ્યાપક બની રહે છે વાત ત્યા પણ અટકતી નથી મહાવીર સ્વામીનો આત્મભાવ મનુષ્યેતર જીવો પ્રત્યે પણ અહિસાભાવ ધારણ કરીને અનત સુધી વિસ્તરે છે આવુ બને ત્યારે સ્વાર્થ અને શ્રેયાર્થ એકાકાર બની રહે એ શક્ય છે

અહકારને 'હડે હડે' કરવાથી કશુ ન વળે અહકાર એક શક્તિશાળી ચાલક બળ છે એને જીતવાનો પ્રયત્ન કરવાની ચાવી એ જ કે એને વ્યાપકતાને રવાડે ચડાવી દેવો વ્યક્તિગત અહકાર સસ્થાગત બને ત્યારે થોડીક હળવાશ પામે છે સસ્થાગત અહકાર જ્યારે વિશ્વગત કે મનુષ્યગત બને ત્યારે વજનરહિત થવાની શક્યતા સર્જાય એમ બને આત્મભાવ ન કેળવાય ત્યા સુધી અહભાવ જતો નથી આત્મયાત્રા સ્વભાવે આકાશયાત્રાની સહોદરા છે અવકાશમા જનારો અવકાશયાત્રી વજનરહિત અવસ્થા (weightlessness) પ્રાપ્ત કરે છે એ જ્યારે વ્યાપકતાના પરિચયમા આવે ત્યારે ચમત્કાર થાય છે એ ચમત્કાર માટે ભૂમાભાવ જવાબદાર છે ફ્લોરિડામા જ્યારે નાસાના કૅનેડી સેન્ટરમા જવાનુ બન્યુ ત્યારે ત્યા અવકાશયાત્રીઓના પરિચયમા આવેલા કર્મચારી બહેને મને કહેલુ 'અવકાશયાત્રામા જઈ આવ્યા પછી કોઈ માણસ, હતો તેવો ને તેવો રહેતો નથી '

'હું' અંગે આવી વાત કર્યા પછી સનત્કુમાર નારદને આત્માનો આદેશ (આત્માદેશ) આપે છે અને કહે છે: 'આત્મા જ નીચે છે, આત્મા જ ઉપર છે, આત્મા જ પાછળ છે, આત્મા જ આગળ છે, આત્મા જ જમણી બાજુએ છે, આત્મા જ ડાબી બાજુએ છે. આત્મા જ સર્વ કંઈ છે.' સનત્કુમારની વાતનો સાર એ છે કે અત્ર-તત્ર-સર્વત્ર કેવળ વ્યાપકતા અને અનંતતા જ છે. અહંકાર સંકુચિત મટીને અનંતને ઓટલે નિવાસ કરે તો ભૂમાસ્વરૂપ બની રહે. શંકરાચાર્ય કહે છે કે અવિવેકી લોકો અહંકારને દેહ સાથે જોડે છે તેથી આત્માના આદેશની જરૂર છે. તેઓ કહે છે: 'જે અલ્પ છે તે મર્ત્ય છે (અલ્પંચ તન્મર્ત્યમ્)'.

પ્રશ્નોપનિષદમાં મહર્ષિ પિપ્પલાદ ગાર્ગ્યને આત્મા વિશે લંબાણથી સમજાવે છે તેમાં પણ એક સ્થાને અહંકારના અંતિમ આશ્રયસ્થાન તરીકે આત્માનો મહિમા કરે છે. તેઓ કહે છે:

'હે સૌમ્ય!
જેમ આકાશમાં ઊડનારાં પક્ષીઓ
સાંજે વૃક્ષ પર પાછાં ફરે છે,
તે જ પ્રમાણે બધું જ અંતે પરમાત્મામાં લીન થઈ જાય છે.
પૃથ્વી અને તેની સૂક્ષ્મ તન્માત્રા ગંધ,
જળ અને તેની સૂક્ષ્મ તન્માત્રા રસ,
તેજ અને તેની સૂક્ષ્મ તન્માત્રા રૂપ,
વાયુ અને તેની સૂક્ષ્મ તન્માત્રા સ્પર્શ,
આકાશ અને તેની સૂક્ષ્મ તન્માત્રા શબ્દ,
અને વળી
આંખ વડે જોવાનું, કાન વડે સાંભળવાનું,
નાક વડે સૂંઘવાનું, જીભ વડે સ્વાદવાનું,
ત્વચા વડે સ્પર્શવાનું, વાણીરૂપે બોલવાનું,
હાથ વડે ગ્રહણ કરવાનું,
પ્રજનેન્દ્રિય વડે કામસુખ માણવાનું,
ગુદા વડે મલત્યાગ કરવાનું,
પગ વડે ચાલવાનું,
મન વડે વિચારવાનું,
બુદ્ધિ થકી જાણવાનું,
અહંકાર વડે કર્તવ્ય કરવાનું,
ચિત્ત વડે ચિંતન કરવાનું,
તેજ વડે પ્રભાવિત થવાનું.
અને
પ્રાણ વડે શરીર ધારણ કરવાનું - એમ
બધું જ પરમાત્મામાં આશ્રિત છે.'

મહર્ષિ પિપ્પલાદ અહંભાવ આત્મભાવમાં લીન થાય એવી વાત કરીને કહે છે: 'બધું જોનારો, સાંભળનારો, સૂંઘનારો, સ્વાદ લેનારો, સ્પર્શ કરનારો, મનન કરનારો, જાણનારો અને

(અહકારજન્ય) કર્મો કરનારો વિજ્ઞાનમય પુરુષ (જીવાત્મા) પણ આખરે તો અવિનાશી એવા પરમ આત્મામા જ આશ્રય પામે છે (પરે આત્મનિ સપ્રતિષ્ઠતે) '

ભગવદ્ગીતામા અહકાર(अभिमान)ને આસુરી સપત્તિના લક્ષણોની યાદીમા મૂકવામા આવ્યુ છે અહકારથી મુક્ત થવાનો ઉપાય શો? અહકારમુક્તિની સાધનાની દિશા કઈ? ઉપનિષદ મૌલિક ઉપાય બતાવે છે અહકારને વ્યાપક બનાવતા જઈને અતે અનતને શરણે જવા દો 'હુ' ભારેખમ હોય છે એ જેમ વિસ્તરતો જાય તેમ હળવો થતો જાય છે સિકદરનો 'હુ' ભારેખમ હોય છે, કબીરનો 'હુ' હળવોખમ હોય છે અહકારના અનિષ્ટો જીવનમા ક્યારેક ઉકરડાની દુર્ગંધ ફેલાવે છે એ જ ઉકરડો જ્યારે વ્યાપક આકાશ, સૂર્યતેજ અને ગતિમાન વાયુના પરિચયમા આવે ત્યારે દુર્ગંધ ઘટે છે અને ઉકરડો પણ લગભગ નિર્ગંધ બની રહે છે વિશાળતા અને વ્યાપકતાને કારણે અહકાર ધીરે ધીરે ઉપદ્રવરહિત બનતો જાય છે

અહકાર હોય ત્યા અહકારજન્ય કર્મો હોવાના કરવુ શુ? બધા કર્મો છોડી દેવા? કર્મો જીવનની છેલ્લી ક્ષણ સુધી છૂટે ખરા? આ પ્રશ્ન ઘણા સાધકોને પજવે છે શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમા સુદર જવાબ જડે છે 'મનુષ્યનુ હૃદય અગૂઠા જેવડુ (અગુષ્ઠમાત્ર) છે અને સૂર્ય જેવુ પ્રકાશમાન (રવિતુલ્યરૂપ) છે એમા જીવાત્માનો નિવાસ છે એ સકલ્પ અને અહકારના સગાથ (सकल्पाहकारसमन्वित) જાળવનારો છે એ સોયની અણીની માફક સૂક્ષ્મ છે એને બુદ્ધિમાન અને ગુણવાન જ્ઞાનીઓએ નિ શકપણે જોયો છે '

ભૂમા એટલે વ્યાપકતાની ચરમસીમા આપણો અહકાર સાવ સ્વકેન્દ્રી હોય તોય ક્રિકેટની મૅચ ટીવી પર જોતી વખતે થોડીક વ્યાપકતા ધારણ કરે છે'અને ભારતની ટીમ જીતે તેમા આપણને આપણી જીત જણાય છે ક્યારેક કોઈ સેવક પોતાના જ્ઞાતિમડળનુ હિત જોખમાય તે નથી વેઠી શકતો એના અહકાર સ્વ-નિષ્ઠ મટીને જ્ઞાતિ-નિષ્ઠ બન્યો ગણાય કેટલાક માણસોનો બધો અહકાર હિંદુત્વ કે મુસલમાનત્વ સુધી વિસ્તરતો જણાય છે ક્યારેક અહકાર ગુજરાતવાદી હોય છે અને ક્યારેક એનો વિસ્તાર ભારતમાતા જેવડો વિશાળ બની રહે છે માણસનો આત્મભાવ (ભૂમાભાવ) કેળવાતો જાય તેમ અહકાર સમગ્ર મનુષ્યતા જેટલો વ્યાપક બની રહે છે વાત ત્યા પણ અટકતી નથી મહાવીર સ્વામીનો આત્મભાવ મનુષ્યેતર જીવો પ્રત્યે પણ અહિસાભાવ ધારણ કરીને અનત સુધી વિસ્તરે છે આવુ બને ત્યારે સ્વાર્થ અને શ્રેયાર્થ એકાકાર બની રહે એ શક્ય છે

અહકારને 'હડે હડે' કરવાથી કશુ ન વળે અહકાર એક શક્તિશાળી ચાલક બળ છે એને જીતવાનો પ્રયત્ન કરવાની ચાવી એ જ કે એને વ્યાપકતાને રવાડે ચડાવી દેવો વ્યક્તિગત અહકાર સસ્થાગત બને ત્યારે થોડીક હળવાશ પામે છે સસ્થાગત અહકાર જ્યારે વિશ્વગત કે મનુષ્યગત બને ત્યારે વજનરહિત થવાની શક્યતા સર્જાય એમ બને આત્મભાવ ન કેળવાય ત્યા સુધી અહભાવ જતો નથી આત્મયાત્રા સ્વભાવે આકાશયાત્રાની સહોદરા છે અવકાશમા જનારો અવકાશયાત્રી વજનરહિત અવસ્થા (weightlessness) પ્રાપ્ત કરે છે એ જ્યારે વ્યાપકતાના પરિચયમા આવે ત્યારે ચમત્કાર થાય છે એ ચમત્કાર માટે ભૂમાભાવ જવાબદાર છે ફ્લોરિડામા જ્યારે નાસાના કૅનેડી સેન્ટરમા જવાનુ બન્યુ ત્યારે ત્યા અવકાશયાત્રીઓના પરિચયમા આવેલા કર્મચારી બહેને મને કહેલુ 'અવકાશયાત્રામા જઈ આવ્યા પછી કોઈ માણસ, હતો તેવો ને તેવો રહેતો નથી '

આપણો કવિતાવારસો

આજ

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

આજ અંધાર ખુશબો ભર્યો લાગતો,
આજ સૌરભ ભરી રાત સારી;
આજ આ શાલની મંજરી ઝરી ઝરી,
પમરતી પાથરી દે પથારી. આજ૦

આજ ઓ પારથી ગંધને લાવતી
દિવ્ય કો સિન્ધુની લહરી લહરી;
આજ આકાશથી તારલા માંહીથી
મ્હેકતી આવતી શી સુગંધી! આજ૦

ક્યાં, કયું પુષ્પ એવું ખીલ્યું, જેહના
મઘમઘાટે નિશા આજ ભારી?
ગાય ના કંઠ કો, તારા ના ઝણઝણે:
ક્યાં થકી સૂર કેરી કુવારી? આજ૦

હૃદય આ વ્યગ્ર જે સૂર કાજે હતું
હરિણ-શું, તે મળ્યો આજ સૂર?
ચિત્ત જે નિત્ય આનંદને કલ્પતું,
આવિયો તે થઈ સુરભિ-પૂર? આજ૦

(બારી બહાર, ત્રીજી આવૃત્તિ, ૧૯૭૦, પૃ. ૭૪) - **પ્રહ્લાદ પારેખ**

ગુજરાતી કવિતાના અમર વારસામાં આ કાવ્યનું સ્થાન છે. એના કવિ પ્રહ્લાદ પારેખ સૌંદર્યનિષ્ઠ પ્રકૃતિના કવિ છે. ઉમાશંકરે એમની કવિતાને 'આંખ, કાન અને નાકની કવિતા' કહી છે. એમના કથનનું સબળ પ્રમાણ તે આ કાવ્યરચના છે.

પ્રસ્તુત કાવ્યમાં કેન્દ્રમાં પ્રકૃતિનો આનંદાનુભવ છે. પ્રકૃતિ અહીં આલંબન તેમ જ ઉદ્દીપન બેય વિભાવ તરીકે ઉપસ્થિત છે. પ્રકૃતિ પ્રત્યેનો કવિનો પ્રેમ એટલો પ્રગાઢ, એટલો ઊંડો અને નરવો છે કે તેની અભિવ્યક્તિમાં પણ તેથી પ્રસાદ-પ્રસન્નતાનો, ઉલ્લાસ-ઉઘાડનો તાજગીભર્યો સ્પંદ સાદ્યંત અનુભવાય છે. પ્રકાશના અનુભવની – તેના આનંદની તો વાત ઘણા કરે; અહીં તો અંધારના અનુભવની – તેના આનંદની વાત છે. કવિને અંધારું બિહામણું કે અનિષ્ટના પ્રતીકરૂપ લાગતું નથી,

પ્રસન્નકર લાગે છે – સત્ત્વોદ્રેક કરે એવુ ઈષ્ટતમ લાગે છે જેમ દિવસે તેમ રાત્રિ દરમિયાન પણ પ્રકૃતિનો આનદ લેવા જેવો હોય છે આ કવિને તો અધારઘેરી રાત્રિનો અનુભવ પણ લેવા જેવો લાગ્યો છે રાત્રે અધકારનુ દર્શન તો એમની આખ જ કરે છે, પરતુ એ અધકારમા રાત્રિ દરમિયાન જે શાલવૃક્ષોની મજરી ઝરી છે તેની ખુશબો પણ ભળી હોય છે અધકારને પુષ્પોની સોબતની મધુર અસર થાય છે તેથી જ અધકાર કવિને ખુશબોદાર લાગે છે, અધકાર એ રીતે ઘ્રાણેન્દ્રિયનો વિષય બને છે અધકાર સૌરભ દ્વારા સવિશેષ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય બને છે ચક્ષુનો વિષય એવો અધકાર ઘ્રાણેન્દ્રિયનો વિષય થતા ઇન્દ્રિયવ્યત્યય તો થાય જ છે અને તેય સુખદ હોવાનુ પ્રતીત થાય છે આ ખુશબોદાર અધકારના પ્રભાવે કવિનો રાત્રિનો સમય પણ મીઠો મઘમઘતો બની રહે છે

કવિચેતના કુઠામુક્ત છે, સૌદર્યાભિમુખ છે કવિને રાત્રિનો થાક નથી બલકે ઉલ્લાસ છે શાલ એની મજરીઓ સતત ઝરીને (ખેરવીને નહીં) જાણે એમની વિશ્રાતિ માટેની શય્યા (અને તેય પાછી સુવાસિત) તૈયાર કરે છે! રાત્રિ એ રીતે કવિને સર્વથા અનુકૂળ-સુખદાયી બની રહે છે

શાલવૃક્ષની જેમ કવિની ચેતના પણ ખુશબોદાર અધકારના સ્પર્શે પુલકિત થાય છે, તે ભૂમાનો અનુભવ કરે છે 'भूमा वै तत्सुखम्' કહેવાની ભૂમિકા એમના પ્રાણે ખુશબોદાર અધકાર શ્વસતા શ્વસતા સિદ્ધ કરી લીધી છે એમને આ ધરતી પરનો અધકાર જ નહીં, દૂર ગગનમા પ્રકાશતા તારા પણ પુષ્પો જેવા લાગે છે અને એમની સુગધીનો પણ અનુભવ કરે છે! આમ, અંધકારની જેમ તારા પણ ચક્ષુ ઉપરાત ઘ્રાણેન્દ્રિયને માટે આસ્વાદનો વિષય બને છે ધરતીના – શાલવનના પુષ્પો જે અધકારને તો અધકાર તારાઓના પુષ્પોને મધુર-ખુશબોદાર બનાવતો હોય એવી કલ્પના અહીં થઈ શકે આમ, ધરતી અને ગગન પરસ્પરનો સૌદર્યમય સવાદ ઘનીભૂત કરે છે કવિ બૃહત્તા સાથે, અસીમ સાથે એકાકારતા અને તાજગી અનુભવે છે શ્વાસે શ્વાસે એમની ચેતના અપરિપેય આનદસિંધુની લહરીઓ પર લહરીએ ગ્રહની રહે છે ધરા-ગગન વચ્ચે જાણે એમનો આનદલોક અણુએ અણુ મહેકતો થાય છે આવો પ્રકૃતિનો પ્રસન્નકર અનુભવ સૂક્ષ્મ-માનસિક હોવા સાથે આધ્યાત્મિક પરિમાણમાયે વ્યાપતો જણાય છે કવિની ચિત્તક્ષિતિજને ખુશબોદાર અધકાર પ્રકાશિત કરે છે અને વિસ્તારે છે

કવિચેતનાને માટે તો સૌદર્યનુ એકેએક ઈંગિત મહત્ત્વનુ બની રહે છે ક્યાક કોઈ એકાદ પુષ્પનુ ખીલવુ – એ એમના માટે તો પરમ આનદની ઘડી બની રહે છે એ ઘટના જ એમને આનદમૂર્તિ પ્રભુના પ્રાકટ્ય જેટલી જ મધુર અને મહિમાવાન હોવાનુ લાગે છે કવિને અધારી રાત્રિ મધુર લાગી છે એનુ કારણ પુષ્પને અધકારમાયે પ્રફુલ્લવાની અબાધિત અનુકૂળતા સાપડી છે એ છે કવિ હરેક શ્વાસે પ્રકૃતિની આનદભરતીનો ખુશબોદાર અનુભવ લેતા લેતા પોતાના અસ્તિત્વની સાર્થકતા – પરમ ધન્યતા અનુભવે છે એમની એ લાગણીનો પડછદ રાત્રિની પ્રસન્ન શાતિમા નિગૂઢ સ્વરગીતના નાજુક ફુવારા જેવો ન લાગે તો જ નવાઈ કોઈ ગાતુ નથી, ક્યાય કોઈ તારની રણઝણ નથી અને છતા સૂરના ફુવારાની રેલમછેલ છે પ્રસન્ન શાતિ અલૌકિક-લોકોત્તર સગીતના પર્યાયરૂપ છે અત શ્રુતિથી આસ્વાદાય એવી પ્રસન્ન શાતિ આ અધકારભરી રાત્રિની છે

કવિના હરણ જેવા ચચળ ચિત્તને સહજતયા જ સ્વરસગીતની જે દિવ્ય પ્રસન્નકર અનાહત નાદ-થી સુરાવટની અપેક્ષા હતી, આ અનિત્ય-

ક્ષણભંગુર સંસારમાં નિત્ય એવા આનંદની જે અભીપ્સા હતી તે જાણે અંધારભરી રાત્રિના આનંદસભર એકાંતમાં સંતર્પાતી હોવાનું વરતાય છે. અહીં કવિના ભાવોલ્લાસને ખૂબ પ્રભાવક રીતે ઝૂલણાનો લય અહીં મૂર્તરૂપ આપે છે. કવિની બાની પણ ભાવાનુકૂળ ઉછાળ સાથે અહીં વળોટ લેતી, વિસ્તરતી, શબ્દ અને અર્થના સંવાદમધુર સહકારથી અંધકારની રમણીયતાને પ્રત્યક્ષ કરે છે. એમાં વાગ્ગત સ્વર-વ્યંજન-સંકલનતાનું ઝીણું કામ કવિપ્રતિભા દ્વારા અનાયાસ રીતે સધાયું હોવાનું પ્રતીત થાય છે. અહીં છંદ, પ્રાસ, અભિવ્યક્તિ વગેરેમાં આયાસનો ભાર નથી; બલકે સહજતાભરી પ્રફુલ્લતાનો ઉભાર છે. કવિને રાત્રિનો અંધકાર ખુશબોદાર લાગ્યો એમાં જ એમની ખૂબી; એમાં જ એમના અનુભવની વિલક્ષણતા. પ્રકૃતિનો સૌંદર્યપ્રેમ-સભર અનુભવ અહીં આધ્યાત્મિક અનુભવમાં — દિવ્યાનંદની અનિર્વચનીય ભૂમિકામાં સંક્રાન્ત થાય છે અને એ રીતે કવિચેતનાના ઊર્ધ્વીકૃત આનંદ-સંચારનું ઉલ્લાસપ્રેરક દર્શન કરવાની સત્ત્વસુંદર-સુગંધીદાર ભૂમિકા ખોલી આપે છે.

આમ, 'આજ'ની અનેરી આનંદમૂલક અનુભૂતિનું આ સાદ્યંત ખુશબોદાર કાવ્ય પ્રહ્‌લાદ પારેખનું તો ઉત્તમ કાવ્ય છે જ, પણ શરૂઆતમાં સૂચવ્યું તેમ, ગુજરાતી કવિતાનુંયે એક ઝળહળતું આનંદશૃંગ છે. 'નીરખને ગગન'વાળા નરસિંહ મહેતાની 'સાગર અને શશી'વાળા કવિ કાન્તની મંડળીમાં 'આજ'ના કવિ પ્રહ્‌લાદ પારેખનેય એમના આ જાજરમાન ઝૂલણાના બળે હળેલાભળેલા જેવા જોવા-પ્રીછવા એ પણ કંઈ નાનોસૂનો અવસર નથી. 'બારી બહાર' ડોકિયું કરવાની ટેવવાળા કવિને જ ખુશબોભર્યો અંધકાર પામવાનો આવો રમણીય અધિકાર સાંપડી શકે ને? આમ, આ અંધકારનું કાવ્ય કવિસંવિતના આનંદના પ્રકાશે તેજસ્વી ને ખુશબોદાર હોવાની પ્રસન્નકર પ્રતીતિ ભાવકચિત્તને કરાવીને રહે છે.

સાહિત્યની શક્તિ ઉપર મને બહુ વિશ્વાસ છે. હું માનું છું કે સાહિત્યની શક્તિ પરમેશ્વરની શક્તિની બરાબર છે. કદાચ આમાં કોઈને અતિશયોક્તિ લાગશે. પરંતુ હું માનું છું કે બ્રહ્માંડમાં જે કાંઈ છે, તેને ઈશ્વરની શક્તિ માનવામાં આવે છે. હવે, બ્રહ્માંડમાં જે છે, તે બધું તો સાહિત્યકારોની વાણીમાં આવે જ છે, પરંતુ બ્રહ્માંડમાં જે નથી તે પણ સાહિત્યકારોની વાણીમાં આવે છે ! 'શશ-શૃંગ' (સસલાનું શિંગડું) ઈશ્વરની સૃષ્ટિમાં નથી, પણ સાહિત્યકારોની સૃષ્ટિમાં છે ! 'આકાશ-પુષ્પ', 'આકાશ-કુસુમ' કોણે જોયેલું ? પણ સાહિત્યકારોની સૃષ્ટિમાં છે ! સાહિત્યકાર તો આકાશમાં, પાતાળમાં અને ધરતી પર ગંગાની ધારા જુએ છે. આમ, તેને માટે ત્રણ ત્રણ ગંગા છે ! જ્યારે ઈશ્વરની સૃષ્ટિમાં માત્ર એક જ ગંગા છે, જે હિમાલયમાંથી નીકળી ગંગાસાગરમાં મળે છે. એટલે સાહિત્યમાં બહુ મોટી શક્તિ છે.

('સાહિત્ય') — વિનોબા

આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ

સૌથી મોટો પ્રશ્ન

એક દિન મે'તાજીએ છોકરાને પ્રશ્ન કર્યો
''ઇતિહાસ વિશે પ્રશ્ન સહુથી કયો મોટો છે?''

યાદ કરી છોકરાઓ પ્રશ્નનો વિચાર કરે,
મે'તાજીની આગળીની ચીંધ સહુ માથ ફરે

કુરુક્ષેત્ર! ટ્રોય કેરો? ઇતિહાસ ખોટો છે
કૈયરાજ કાન્તિ? એવી કાન્તિનેય જોટો છે

રાજ્યકેરા ધારા? એવા ધારાનો ક્યા તોટો છે?
વીજળી ને સચા શોધ? એ તો પ્રશ્ન છોટો છે

નોખા ધર્મ પથ? એમા ગરબડગોટો છે
સિપાઈના બળવાના વાસા પર સોટો છે

સત્યાગ્રહ! એમાય તે કૈંકે વાળ્યો ગોટો છે
આવડે ન તો તો ગાલે મે'તાજીની થોટો છે

છેલ્લી બાક, છેલ્લો રાક છોકરો જવાબ દે
''સાબ! સાબ! પ્રશ્ન એક રોટલાનો મોટો છે''

— મુકુંદરાય પારાશર્ય

હશે જો કર્ણો તો જગ સકલ સગીત બનશે,
અમી આખોમા જો પથરપટમા પુષ્પ ખીલશે,
મીઠી કિન્તુ સાચી જીભ થકી ધરે અતર બધા,
હશે હૈયુ કૂણુ મલિન તનમા મદિર સદા

— વાડીલાલ ડગલી

લઈને આવ્યો છું

હૃદયના ભાવ, પાખે કલ્પનાની લઈને આવ્યો છુ,
સિતારાઓ! સુણો કથની ધરાની લઈને આવ્યો છુ
હજારો કોડ, ટૂકી જિંદગાની લઈને આવ્યો છુ
સમય થોડો અને લાબી કહાની લઈને આવ્યો છુ
સમયની પીઠ પર બેસી વિહરનારા ભલે રાચે,
તમન્ના હુ સમયને દોરવાની લઈને આવ્યો છુ
તૃષાતુર વાટ! તારે મારી પાછળ દોડવુ પડશે,
ભર્યાં છે નીર છાલામા, એ પાની લઈને આવ્યો છુ
જગત-સાગર, જીવનનૌકા, અને તોફાન ઊર્મિના,
નથી પરદા, હૃદય સરખો સુકાની લઈને આવ્યો છુ
ઊડીને જેમ સાગર-નીર વર્ષા થઈને વરસે છે,
જીવન ખારુ છતા દૃષ્ટિ કળાની લઈને આવ્યો છુ
'ગની', ગુજરાત મારો બાગ છે, હુ છુ ગઝલ બુલબુલ,
વિનયથી સજ્જ એવી પ્રેમ-બાની લઈને આવ્યો છુ

— ગની દહીંવાલા

સમયની છીપમાં

રીવા

રીવાના બાલ્યકાળનાં એ વર્ષો સ્મૃતિપટ પર તાદશ્ય છે. બાળકને ત્રણ-ચાર-પાંચ-છ વર્ષનું થતું જોવું, એની સાથે જીવવું, જીવનને બાળકની આંખે સમજવું એક અભૂતપૂર્વ અનુભવ હતો. મોટા થવું સહેલું છે, પ્રયત્ન વિના પણ સમયના વહનની સાથે માણસ મોટો થતો જાય છે, પણ નાના થતા જવું, નાના થઈ જવું એક આયાસ માગી લે છે. એકસાથે આટલાં બધાં વર્ષોની બાદબાકી, ધુમ્મસ છંટાવાની સાથે નદીનો સર્પાકાર પર, એક પૂરો મૈદાની ઈલાકો, દૂરનું ગામ, નાનાં મકાનોમાંથી ઊડતા જુદા જુદા ધુમાડાઓ, તડકાનું ખૂલવું, નદીનું આકાશી ચમકવું, એક બિખરાવનું ઝૂલી ઝૂલી જવું, રીવાના બાલ્યકાળ એ વર્ષો છે મારે માટે... અતીતનો એક લૅન્ડસ્કેપ.

અને એક દિવસ મેં એને એક જ થપ્પડ મારી હતી જોરથી, એ ટાઈ અને યુનિફૉર્મ પહેરીને, બૅગ લઈને, પાણીની બૉટલ લઈને તૈયાર થઈ હતી અને એને સ્કૂલે જવું ન હતું. કારણ કે મારે અડધી રજા હતી અને હું ઘેર હતો. અને આ રીતે એક સપ્તાહ પહેલાં પણ એ સ્કૂલે ગઈ ન હતી, અને એ થપ્પડની એને કલ્પના જ ન હતી. ડેડી મારી શકે, એના નાના સુંવાળા ગાલ પર મારો વજનદાર હાથ પડી જાય... બધું જ ઊડી ગયું, પાણીની બૉટલ, બૅગ, એ એટલી બધી ચમકી ગઈ કે રડી પણ શકી નહીં. એ દિવસ હું જિંદગીભર ભૂલી નહીં શકું. બકુલાએ એને સંભાળી લીધી પણ એ દિવસે એની નાની આંખોમાં હું ગુનેગાર હતો. બપોરે સ્ટોર પર ગયો. સાંજે વહેલો આવી ગયો. મારી ભૂલ માટે, પ્રાયશ્ચિત્ત માટે માફી માગવા માટે પણ મારી સાથે કંઈ ન હતું. એ આખો દિવસ હું બેચેન થઈ ગયો. બધા જ ખરાબ વિચારો આવી ગયા. બચ્ચાંને આંખ પર, મગજ પર કંઈક અસર થઈ જશે તો ? આટલા નાના ચાર વર્ષના નિરીહ બાળકને પણ મારે મારવું પડે છે ? નાની નાની બેબીઓને મારનારા પાપાઓ મને સૌથી ક્રૂર અને બર્બર માણસો લાગ્યા છે. બસ, એ એક અપવાદ સિવાય મારો હાથ ક્યારેય એના પર ઊપડ્યો નથી. બાળકની આંખોમાં પિતા ઈશ્વરથી મોટો હોય છે....

દરેકને નાનપણના એ દિવસો યાદ રહી જાય છે જે દિવસોમાં પિતાની આંગળી પકડીને ફર્યા હતા, મજા કરી હતી. મજાનું બીજું નામ છે : યાદ. રીવાની સાથે સ્મૃતિઓનો એક સમુદ્ર વહી રહ્યો છે – એનો આગલો દાંત હાલતો હતો, એનાં સૅન્ડલ નાનાં પડી ગયાં હતાં, એના વાળની પોની બાંધી શકાતી હતી, એને દરવાજાનો નૉબ ખોલતાં આવડી ગયો હતો, એ પોતાની મેળે ફ્રૉક કાઢી શકતી હતી, એને નવો નાઈટ સૂટ પહેરવાને લીધે ઊંઘ આવતી ન હતી, એને ઍર-લેટરમાં

મે પેન્સિલની લીટીઓ દોરી આપી હતી કે જેથી એ સીધા અક્ષરો લખી શકે, ઈંડાની પાસે બે કબૂતરો જોઈને એણે કહ્યુ ઈંડાના ડેડી અને મમ્મી આવી ગયા ! અને એ દિવસો જ્યારે પ્લેન ન્યૂ યૉર્કના જ્યોર્જ એફ કેનેડી ઍરપૉર્ટથી લડન આવવા ઊડ્યુ ત્યારે નીચે ઝળહળતો પ્રકાશ બતાવવા માટે એણે મારી આખો ખોલાવી હતી ડેડી, જુઓ ! અને જ્યારે કેલેથી પૅરિસ જતી બસમા ફ્રેચ પુલિસમૅન અમારો પાસપૉર્ટ લઈને ચાલ્યો ગયો અને બસ ઊપડી ત્યારે એણે મને પર્સ આપીને કહ્યુ હતુ આપણા પાસપૉર્ટ ? ઊભા રહો, મને ડ્રાઈવરને કહેવા દો ! અને એ પાસપૉર્ટ લઈ આવી હતી અને પ્લેનમા લૅડિગ વખતે હુ અસ્વસ્થ થઈ ગયો ત્યારે મારી પીઠ પર હાથ ફેરવીને ડિસ્પોઝલ બૅગ ખોલીને, ઍર-હૉસ્ટેસ પાસે કોકના કેન મગાવીને એણે કહ્યુ હતુ 'ડેડી ! રિલેક્સ ! કઈ થાય છે તમને?

નાની હતી ત્યારે એ પૂછતી ''રાતે બત્તીઓ બધ થાય પછી માછલીઓ સૂઈ જાય?''

હવે એ સમજે છે એક રાતે બત્તીઓ બધ થશે ડેડી પણ સૂઈ જશે

એનુ એક આખુ નાનપણ હુ એની સાથે જીવ્યો છુ અને મને ખૂબ જ સકુન મળ્યો છે પોતાના જ સતાન માટે જેને પ્રેમ નથી, પોતાના જ સતાન માટે જેની પાસે સમય નથી એવા લોકો માટે મને આદર નથી અને એવા લોકોમા ગાધીજી પણ આવી જાય છે એક પિતા અને પતિ તરીકે મારી દષ્ટિએ ગાધીજી તદ્દન નિષ્ફળ મનુષ્ય હતા જે પિતા એના બાળકના રમકડાઓ સાથે રમી શક્યો નથી, સાજે એની સાથે ફરી શક્યો નથી, રાત્રે લાઇટોના રોમાચમા એની સાથે ખુશીમા તરબોળ થઈ શક્યો નથી, ઘેર પાછા ફરતા એને માટે કઈ લાવી શક્યો નથી એ કયા પ્રકારનો પિતા છે ! સતાનનો પ્રેમ પણ દરેક પિતાના કિસ્મતમા હોતો નથી

સરકસ, ઝૂ, ફેસ (ક્રિસમસ સમયે અને શિયાળામા કલકત્તામા થતી રમતો અને રોશનીનો મેળો), નદીકિનારો રીવાને લઈને હુ ખૂબ ફર્યો છુ કલકત્તાનુ ચીડિયાખાનુ કે ઝૂ ભારતનુ શ્રેષ્ઠ છે ઝૂના દરવાજામા કૅન્ડી-ફ્લોસ લઈને ખાતા ખાતા રીવા પૂછતી, ઝૂમા કાગડો હોય ? ના બેટા, ઝૂમા કાગડો ન હોય ! ઝૂમા એક કાળુ હસ હતુ જે પાસે આવીને ચાચ ખોલીને ગુલાબી જીભ થરથરાવતુ ઊભુ રહી જતુ હતુ વાદરો પગ લબાવીને, પગથી મગફળી લઈને ફોલીને ખાઈ જતો હતો શરીર પર રુવાટીવાળુ હાથીનુ એક બચ્ચુ હતુ બિલ્લીના બચ્ચાને આગળી અડાડીને એ હાથ ખેચી લેતી હતી ઝૂમા સફેદ વાઘ જોવાની લાઈન બહુ મોટી હતી, એને ખભા પર બેસાડીને લાઈનમા ઊભો રહ્યો હતો તને પાજરામા વ્હાઇટ ટાઈગર દેખાય છે ? હા – ! મોટો છે ! એ મારી સામે જોયા વિના જ જવાબ આપતી

હુ વાર્તાઓ બનાવી બનાવીને કહ્યા કરતો, લગભગ રોજ રાત્રે ! એક બદર ઝૂમાથી ભાગી ગયો પછી હોટેલમા ગયો આઈસક્રીમ ખાવા કયો આઈસક્રીમ, ડેડી ? વેનીલા ! નહીં, સ્ટ્રૉબરી ! હા બેટા, સ્ટ્રૉબેરી ! નહીં નહીં, ટૂટી-ફ્રૂટી ! હા, ટૂટી-ફ્રૂટી ! વાર્તાઓ રોજ ખૂલતી જતી હતી ખૂબ બરફ પડ્યો 'એક બતકનુ બચ્ચુ હતુ રસ્તો ભૂલી ગયુ બચ્ચુ સફેદ નદી સફેદ, પાણી સફેદ, ઝાડ સફેદ પછી ડેડી ? બતકની મમ્મી જ ન દેખાય ! રીવા કહેતી ડેડી ! એવી વાર્તા નહીં કરવાની ! અચ્છા, હવે તારે પોઇટ્રી ગાવાની અને એ એના પ્રિય

જોડકણાંઓમાંથી એકબે ગાતી...: ડીપ ડીપ ડીપ/ માય બ્લૂ શીપ/ સેઇલિંગ ઇન ધ વૉટર/ લાઇક અ કપ ઇન સોસ/ ડીપ ડીપ ડીપ...

અને એ બધું જ યાદ છે, ઘડિયાળ પહેરાવી હતી, કાનમાં કટકટ સંભળાવ્યું હતું, ટાઇમ-પીસનું ઍલાર્મ વગાડ્યું હતું. રંગીન છત્રી ખોલીને ઘર ઘર રમાડ્યું હતું. નંબરો શીખવ્યા હતા. રંગોનાં નામ કહ્યાં હતાં. આઇસ સંદેશ અને ખસનું શરબત અને કુલફી. એક વાર હું એને નદીકિનારે આઉટ્રામઘાટ પર ફ્લોટિંગ-બફે નામની તરતી હોટલમાં આઇસક્રીમ ખાવા લઈ ગયો હતો. એક લૉંચ આવી, જેટીને ધક્કો લાગ્યો, ફ્લોટિંગ-બફે હાલી, રીવાનો આઇસક્રીમ એના ફ્રૉક પર પડી ગયો. લાકડાનાં પગથિયાં નદીના પાણીમાં ઊતરતાં હતાં ત્યાં બેસીને અમે મગફળી ખાતાં હતાં. શિયાળાના લગભગ દર રવિવારે હું એને સવારના તડકામાં વિક્ટોરિયા મેમોરિયલ લઈ જતો. એ હંમેશાં ઘાસ છોડીને કાંકરીઓના ગ્રૅવલ-માર્ગ પર નીચું જોઈને ચાલતી કારણ કે ચાલવાનો અવાજ થતો હતો! હું એની સાથે સહેલા અંગ્રેજીમાં થોડું થોડું બોલતો કે જેથી એ શીખી શકે. હું પીઠ પાછળ હાથ રાખીને ચાલતો એટલે એ પણ પીઠ પાછળ હાથ રાખીને ચાલતી. એને બેંચ પર ઊભી રાખીને હું ફોટા પાડતો, અને એને બેંચ પરથી ઊતરતાં આવડતું ન હતું. પહેલી વાર ચશ્માં લાવ્યા હતા અને એક ફુગ્ગો લાવ્યો હતો અને પહેલે જ દિવસે ઘરમાં પહેલી જ મિનિટોમાં ફુગ્ગાને બદલે એણે ચશ્માં ઉડાવી દીધાં હતાં....

ફોટામાં પાણી જોઈને એણે કહ્યું હતું : ડેડી ! સંભળાતું નથી ! પાણી હાલે છે, ... અને ૧૯૬૫ના ભારત-પાકિસ્તાન યુદ્ધ વખતે બ્લૅક-આઉટ થતો ત્યારે એ કહેતી : ડેડી ! સંભળાતું નથી !

સુખ કે સુખનો થાક કે સુખના થાકનો ગર્વ... કોઈ જ વસ્તુની સમજ ન હતી. એ દિવસો હતા ગર્વ વિનાના, ઈર્ષ્યા વિનાના. નાની રીવા એક જોડકણું ગાતી જે મને બહુ ગમતું : ચબી ચિક્સ/ ડિમ્પલ્ડ ચીન/ કર્લી હેર/ વેરી ફેર/ આઇઝ આર બ્લૂ/ લવલી ટુ/ મમ્મીઝ પેટ/ ઇઝ ધૅટ યૂ ?... અને એ બાજુમાં સૂઈ જતી ત્યારે અંધારામાં હું વિચાર કરતો રહેતો કે હું બદમાશ જીવન જીવ્યો છું. ઇચ્છું છું કે મારો જમાઈ સારો માણસ હોય, મારા જેવો ન હોય કમથી કમ...!

('બક્ષીનામા', ભાગ-૩)

– ચંદ્રકાન્ત બક્ષી

ગુલાબ ગોટાવાળો

ગુલાબ ગોટાવાળો એટલે અમારે મન એક ફેન્ટેસી. ઠંડી ઠંડી. મીઠી મીઠી. કોઈ દૂરની દુનિયાનો એ વતની લાગે. ત્યારે હું લગભગ ત્રીજા-ચોથા ધોરણમાં ભણતી હોઈશ. ગુજરાતી કન્યાશાળા એ મારી નિશાળ. પાકું, લાલ મકાન. મોટું કમ્પાઉન્ડ. પાછળથી કાછિયાવાડની સાંકડી ગલી પડે. એ ગલીને નાકે જાતજાતની લારીઓ અમને લલચાવવા ઊભી જ હોય. શેરડી, ખાટીમીઠી ગોળીઓ, ચૂરણ, ચણીબોર, કાશીબોર, જામફળ, કોઠું, ખારાં બી, હળદર-મીઠાવાળા પીળા ચણા, આથેલાં આમળાં – આ અમારા 'ખાના-ખજાના' – એમાંય મારી સૌથી પ્રિય ચીજ એટલે ગુલાબ

ગોગવાળાની લારી

આ લારીય નવવધૂની જેમ હમેશા શણગારાયેલી જ હોય લારી ઉપર પનરાનુ રગબરગી બોર્ડ લાગેલુ હતુ 'દિલબહાર ગોલાવાળા ' બાજુમા પિપૂડી વગાડતા માણસનુ એક ચિત્ર હતુ પિપૂડીને અને ગોળાને શો સબધ તે હુ આજદિન સુધી સમજી શકી નથી ! લારીની ચારેબાજુ કાચની રગીન ભૂગળીઓ અને કાગળના ફૂલોનુ તોરણ લટકે

અમારે પહેલા નાની રિસેસ પડે દસ મિનિટની પછી બે તાસ આવે ગુજરાતી અને ગણિત પછી મોટી રિસેસ પડે એ અડધા કલાકની બરફનો ગોટો ખાવાની મજા દસ મિનિટમા ઓછી પડે ? આવવાજવામા જ સમય જતો રહે એમા મારાથી તો વર્ગમા મોડા પણ જ કેમ ? હુ તો પાછી મૉનિટર એટલે હુ ગોટો ખાવા હમેશા મોટી રિસેસ જ પસદ કરતી

કઈ કેટલીય વાર કકળાટ કરીએ, ખુશામત કરીએ, કામ કરી આપીએ, રિસાઈએ, ત્યારે માડ ઘેરથી દસ પૈસા વાપરવાના મળે ત્યારે પાચ પૈસાનો નાનો ગોળો અને દસ પૈસાનો મોટો ગોળો આવતો જે છોકરીઓ દસ પૈસાવાળો ગોળો લે એના પર બધા અહોભાવમિશ્રિત ઈર્ષ્યાથી જોઈ રહે

હુ રોફભેર દોડવા લગભગ ચાલીને જરા મોટેથી બધા સાભળે એમ કહેતી, "ગુલાબકાકા મને દસિયાવાળો આપજો " ગુલાબકાકા પણ 'દસિયાવાળો' સાભળીને ખુશ થતા મોજમા આવી જઈ કોઈ જૂના ભજનની પક્તિ ગણગણવા લાગતા ને ગોળો બનાવવાની ક્રિયાનો આરભ કરતા રૂના પોલ જેવુ, ધોળા મજાના નાના વાદળ જેવુ બરફનુ છીણ એમની હથેળીમા પડતુ એ જોવાની ખૂબ મજા આવતી "ગુલાબકાકા, થોડુ છીણ આપો ને " મો પર દીનતા અને અવાજમા આજીજી લાવી હુ કહેતી એ હસીને થોડુ સાદુ છીણ મને આપતા અને જાણે અમૃતનો કોળિયો હોય એવી તૃપ્તિથી ઝટપટ હુ ખાઈ જતી બરફનુ છીણ તરત ઓગળી જતુ અને મો ઠડુ ઠડુ થઈ જતુ ત્યાર બાદ મોટો ખોબો છીણથી ભરાય એટલે ગુલાબકાકા લાકડાની પાતળી સળી અદર નાખી છીણને દબાવતા પછી સૌથી ઈન્ટરેસ્ટિંગ ક્રિયા આવતી ગોટા પર રગ નાખવાની હુ પેલા હેમલેટના ટુ બી ઓર નોટ ટુ બીની જેમ આમતેમ ફગોળાતી આ કે તે ? કયો રગ નખાવુ ? ગુલાબ કે દાડમ ? નારગી કે કેરી ? કેસર કે એ નથી ? વિમટો કે ચાકલેટ ? આખરે બે અડધા અડધા રગ હુ નખાવતી પ્રથમ ચૂસકી વખતની તૃપ્તિ ધીરે ધીરે ઘટતી જતી અને ગોળો સ્વાદ અને દેખાવમા ફિક્કો પડતો જતો "ગુલાબકાકા જરા દાડમ નાખી આપો ને !" દસિયાવાળો લીધો હોય ત્યારે જરા હક્કથી કહી શકાતુ પણ પાચિયાવાળો લીધો હોય ત્યારે જરા ગરીબડા બની જવાતુ પણ ગુલાબકાકા ભલા હતા એ પાચિયાવાળામા પણ બીજી વાર રગ નાખી આપતા ગુલાબકાકા એમની દીકરીનો જન્મદિવસ હોય ત્યારે મને અને મારી આસિસ્ટન્ટ જેવી બહેનપણી સમાન દસિયાવાળો મોટો ગોટો ખાસ ત્રણ રગ નાખીને આપે સાવ મફત અમારી માટે તો એ ઉત્સવ બનતો આખો ગોળો ખાવા મળતો

ગોળો ખાતા ખાતા વળી મારુ મન શરબતની બાટલીઓ પર જતુ રહેતુ કઈ બાટલીનો શરબત વધારે વપરાયો એનુ હુ તારણ કાઢતી ઓહો ! રગોનો જાણે મેળો ! લીલો, પીળો, લાલ, નારગી ચૉકલેટી આ બધી બાટલીઓમા જાણે અબરખની ભૂકી ભભરાવી હોય એમ કશુ ચમક ચમક

ચમક્યા કરતું. હું વિચારતી, દરરોજ નિશાળમાં પાઉડરનું દૂધ મફત પીવા મળે છે એના કરતાં 'મોટાં બહેન' દરરોજ ભલે પાંચિયાવાળો ગોટો બધાંને ખવડાવે તો કેવી મઝા આવે ! મારો આ અફલાતૂન આઈડિયા સાંભળીને મારા વર્ગની સામી પાર્ટીવાળી આશાડીએ મને એક આખ્ખું આથેલું આમળું ભેટ આપી દીધું હતું !

ગુલાબકાકાની બરફના ગોટા પર રંગ નાખવાની સ્ટાઈલ પણ ફાંકડી. બાટલીને પહેલાં બેત્રણ વાર હલાવે, ઊંધી-છતી કરે પછી તબક્કાવાર રંગોળી પૂરતા હોય એમ રંગ નાખે. આ જોવામાં પણ મને મહાઆનંદ આવતો. આખો ગોટો ધુળેટીમાં કોઈ કોડભરી ગૌર કન્યા રંગાઈ જાય એમ રંગાઈ જાય પછી પણ એકબે છાલક છોગામાં એ મારી આપતા. હું મોં નીચું કરી એ દદડતો રંગ ફટાફટ ચૂસી લેતી. અત્યારે મને ઘણી વાર થાય છે કે કૃષ્ણનાં બાળપણનાં તોફાનોમાં દૂધ-દહીં-માખણ આવે છે પણ બરફનો ગોટો કેમ નથી આવતો ? કૃષ્ણને કોઈ ગુલાબકાકા નહીં મળ્યા હોય ?

ગુલાબકાકાની લારી પણ પાછી ચોખ્ખી ચંદન. ગોટો બનાવ્યા પછી બાટલીને એ પાણીથી ધુએ. એક માખ તો તમે શોધી આપો ! પરગજુ પણ એટલા કે કોઈનો બાપડાનો ગોટો ખાતાં ખાતાં તૂટી પડે તો હસીને તરત બીજો બનાવી આપે. પોતાની જાતને જાણે કહે : ''સળી બરાબર નહીં નંખાઈ હોય એટલે તૂટી ગયો. બરાબર દબાયું નહીં હોય એટલે તૂટી ગયો.''

એક દિવસ મેં જોયું તો 'દિલબહાર ગોટેવાલા' એ લારી નહોતી. આવું પહેલી વાર બન્યું હતું. બીજે દિવસે પણ એ લારી ન આવી. ત્રીજે દિવસે પણ નહીં. મારી ઉંમર એ વખતે ચિંતા કરવા જેવડી થોડી હતી ? છતાં મને ચિંતા થઈ. મેં રમાને કહ્યું : ''અલી રમાડી, ગુલાબકાકા કેમ નથી આવતા?'' ''હા, અલી, હવે આપણે ગોટો કોની પાસેથી લઈશું ? મગનકાકાનો ગોટો તો સાવ બેક્કાર !'' રમાએ હોઠ મરડ્યા. મને ગુસ્સો ચડી ગયો. મેં એકદમ રમાનો હાથ જોરથી પકડ્યો. ''અક્કલની ઓથમીર ! હું ગોટો ખાવા પૂછું છું ? બિચારા ગુલાબકાકા કેમ દેખાતા નથી એ પૂછું છું.'' ''રમા હાથ ભીંસાવાની દશામાંય મારી સામે આભી બની જોઈ રહી. મને રાજી કરવા તે કહેવા લાગી : ''લાય તારી પેમસિલને અણી કાઢી આપું.'' (રમા 'પેન્સિલ'ને કાયમ 'પેમસિલ' કહેતી. સારું થયું કે એણે 'પેમસિલ'માં કાંઈ વિશેષ સુધારાવધારા ન કર્યા નહીં તો કેટલાક પ્રકારના અનર્થો સર્જાવાની ભારોભાર શક્યતા હતી !)

''નથી કરાવવી મારે અણી–'' અને હું ચીડમાં ને ચીડમાં ઊઠીને મારી પરમેનેન્ટ શત્રુ સરલાડી પાસે જઈને બેસી ગઈ.

પંદર દિવસ પછી ગુલાબકાકાની લારી આવી. હું ખુશ થઈ ગઈ. દોડીને ગઈ. પણ જોઈને જ ઠરી ગઈ. ક્યાં પહેલાના ગુલાબકાકા અને ક્યાં આ ? દૂધ જેવા પહેરણને બદલે મેલુંઘેલું પહેરણ, વધેલી દાઢી, હોઠ પર ફક્કડ ભજનની પંક્તિને બદલે આંસુઓની વિહ્વળતા – ચહેરા પર આટલી બધી કરચલીઓ ? અને આંખોમાં કેમ પાણી લાગે છે ?

''ગુલાબકાકા'', હું ધીરેથી બોલી : ''મને દસિયાવાળો આપો.'' મેં દસિયું આપ્યું. ગુલાબકાકાએ મારો હાથ પાછો ઠેલ્યો. રમા આનંદમાં આવી ગઈ. ''આજે તમારી દીકરીનો

જન્મદિવસ છે ?'' ગુલાબકાકાના હાથ છીણ ઘસતા અટકી ગયા એમણે શૂન્ય નજરે અમારી સામે જોયું, ''જન્મદિવસ ?'' ને એ એકદમ રડી પડ્યા માંડ બોલ્યા ''એને ભગવાને બોલાવી ''

આનો અર્થ હું નાની હતી તોય મને સમજાયો મે કહ્યું ''ગુલાબકાકા ! રડો નહીં, રડો નહીં '' એક નાની છોકરી મોટી વયના માણસને શું આશ્વાસન આપી શકે ? અમે ગોટો ખાધા વગર જવા લાગ્યા એમણે આનું અટકાવી અમને પાછા બોલાવ્યા, ''ના, ગોટો ખાઈને જાઓ એના આત્માને શાંતિ મળશે ''

આજ લાખ મોંઘો આઈસક્રીમ ખાઈએ પણ એ દસિયાવાળા પાંચિયાવાળા ગોટાનો સ્વાદ જ કંઈ ઓર હતો ! એ આનંદ કંઈ ઓર હતો ! એ રોમાંચ કંઈ ઓર હતો !

આજે વર્ષો પછી એ ગામે મારા નાનકડા ભત્રીજા પાર્થને લઈ હું એ બાજુથી નીકળી નજર કરી તો એ જ લારી અને એ જ ગુલાબકાકા પ્રૌઢાવસ્થા પાર કરી ચૂકેલા એ જ પહેરવેશ એ જ શરબતના રંગબેરંગી બાટલા શું કશું જ બદલાયું નહોતું ?

હું પાસે ગઈ, ''ગુલાબકાકા, ઓળખાણ પડી ?''

ગુલાબકાકાએ મારી સામે જોયું, ''ના બહેન ''

''હું યોગિની યાદ છે ત્યારે હું આ જ શાળામાં ત્રીજા ધોરણમાં ભણતી તમે તમારી દીકરીના જન્મદિવસે મને અને મારી બહેનપણીને મફત ગોટો ખવડાવતા ?''

એમનું મો ઉદાસ થઈ ગયું પણ તરત મો પર હાસ્ય લાવી બોલ્યા ''બહેન, તમે તો હવે મોટા માણસ થઈ ગયા ''

મે કહ્યું ''ના, કાકા, તમે કહો છો એવા 'મોટા માણસ' હું બની નથી ને મારે બનવું પણ નથી પણ છોકરાને ભણાવવા જેટલી મોટી હું જરૂર થઈ ગઈ છું ''

ગુલાબકાકા એક ક્ષણ મારી સામે કોઈ અગમ્ય ભાવથી જોઈ રહ્યા પછી પાર્થ તરફ જોયું ને બોલ્યા ''બાબા, ગોટો ખાઈશ ને ?'' પાર્થ ખુશ થઈ ગયો આનંદમાં આવી જઈ એણે એક કૂદકો પણ મારી દીધો, ''હા, હા, ખાઈશ મમ્મી તો કોઈ દિવસ લારી પર ગોટો ખાવા દેતી નથી '' ગુલાબકાકા બરફ છીણવા લાગ્યા પાર્થ જોઈ રહ્યો પછી ધીમેથી કહ્યું ''મને થોડું છીણ આપો ને '' એ જ શબ્દો એ જ વાત ગુલાબકાકાએ ચમકીને એની સામે જોયું, મારી સામે જોયું અને અમે બે જ સમજી શકીએ એવું અમે હસી પડ્યા !

યોગિની શુક્લ

ભૂલસુધાર

ઑગસ્ટ ૨૦૦૦ના અંકના પૃષ્ઠ ૧૬ 'કોણ સપ્તા'નો કાવ્યાનુવાદ પંક્તિ નં ૮ 'ભ્રમવતી' નહીં, 'ભ્રમતિ' હોવું જોઈએ પંક્તિ નં ૧૦ 'વદન' નહીં 'વદન' જોઈએ પંક્તિ નં ૭ 'વિનતી' નહીં 'વિનતી' જોઈએ

ગુજરાતી ... ૨૭૭૫૭

રોઝલીન મરી ગઈ

મનીષ મેકવાન

'ફીલ, રોઝલીન...'

મેં પાછળના સ્વરો જાણી જોઈને ન સાંભળ્યા. કોઈ અણચેતવ્યો ઘા મસ્તક પર વાગી ગયો હોય તેવું લાગ્યું. હજુ તો આશ્રમના મેઈન ડોર પર મારો પગ પડ્યો નહોતો ને...

મારા પગ કદાચ ત્યાં જ થંભી ગયા હોત જો મેં બીજા માળે આવેલા કમરાની બહાર રોતી-કકળતી આંખો ના જોઈ હોત! એ આંખો મને એમના તરફ કોઈ અપ્રત્યાશિત બળથી ખેંચી રહી. મારી મુઠ્ઠીમાં રાખેલું પર્સ ભીનું થઈ ગયું. બહારથી આવેલા પવનની એક લહેરે મારા રૂંવાડાં ખડાં કરી દીધાં. બીજા માળે જવાનો દાદર ચડતાં જ મને છાતીમાં કશોક ભરાવો થઈ ગયો હોય તેવું લાગ્યું. અચાનક મારી આંખોએ એની સાક્ષી પૂરી. દદડતાં નેત્રો સાથે હું ત્યાં ગઈ. બધી આંખો દયાર્દ્રભાવે મને જોઈ રહી હતી. મેં આસ્તેથી રૂમના અર્ધખૂલેલા દરવાજામાંથી અંદર જોયું.

રાત્રે ત્રણ વાગ્યે અમે છૂટાં પડ્યાં ત્યારે એ જે રીતે બેઠી હતી એ જ રીતે એ...

મને પોક મૂકીને રડી લેવાની ઈચ્છા થઈ આવી, પણ ખબર નહીં. આજુબાજુની ઉપસ્થિત આંખો જાણે મને એમ કરતાં રોકી રહી હતી. મેં સ્વસ્થ થવાનો પ્રયત્ન કર્યો. દુપટ્ટાથી આંખો લૂછી નાંખી. અગમ્યભાવે અંદર ગઈ.

રોઝલીનનો હાથ... એની આંખો... નિર્મલ, સ્વસ્થ, શાંત, નીરવ...

કાલ સુધી તો આ આંખો જોઈ શકતી હતી. આ હાથ બ્લૅક બોર્ડ પર પડતા ને અક્ષરો ફૂટી આવતા હતા. આ બંધ હોઠોમાંથી કક્કો બોલાતો ને...

થરથરતા-ધ્રૂજતા હાથે મેં એને સ્પર્શ કર્યો. એની ખુલ્લી આંખોએ જાણે 'આવજો' કહેવાનું બાકી રાખ્યું હોય એમ કહી દીધું ને...

મેં ઝટપટ નીચે જઈ ફોન જોડ્યો. ડૉક્ટર આવ્યા. વહેલી સવારે જ હાર્ટ ઍટેક આવ્યો હતો રોઝલીનને. સવારે ઝાડુ મારનાર બહેને એની રૂમનો દરવાજો ખટખટાવ્યો ત્યારે...

આશ્રમમાં રોકકળ મચી ગઈ. બધાં મારી સામે અનાથભાવે તાકી રોઈ રહ્યાં હતાં. એમની આંખો જાણે કહી રહી હતી, 'હવે અમારું કોણ? રોઝલીન તો...'

'એનાં ભાઈ-ભાભીને જાણ કરી?'

કોણ જાણે કેમ પણ આ પ્રશ્ન મારા મનમાં આવી જ ગયો. મારી લાખ અનિચ્છા છતાં એ પ્રશ્ન અંતે સમસ્યારૂપે જ મને લાગ્યો. મેં ફરી પૂછ્યું, 'માગરિટ અને માર્ટીનને જાણ કરી?'

ક્યાંય સુધી સ્તબ્ધતા છવાઈ રહી. સ્વાભાવિક હતું. એ લોકો આ આઘાતમાંથી બહાર નીકળે ત્યારે જ જાણ કરી શકે કદાચ. પણ એમ નથી. હું જાણું છું. એ લોકોને ખ્યાલ હશે કે રોઝલીનના એકમાત્ર સગાં - એકમાત્ર સ્વજન એનાં ભાઈ-ભાભી છે ને અહીંથી ચાર કિલોમિટરના અંતરે રહે છે. છતાંય કોઈ પૂર્વભયગ્રંથિને લીધે...

જોકે, રોઝલીનના એકમાત્ર સંબંધી હોઈ એમને જાણ કરી દેવી એ અપેક્ષિત જ નહીં, પણ અનિવાર્યય હતું. પછી ભલે એ કહે કે,

'અમારે એની જોડે '

હું એના ભાઈ-ભાભી સાથેના સંબંધોથી સંપૂર્ણ વાકેફ છું એને મળી ત્યારે હું પચીસ વર્ષની હતી, એ પાંત્રીસની હું અનાથ હતી મેં જે રીતે આ શ્વાસો, આ અસ્તિત્વ ટકાવેલું એનો ખ્યાલ કરીને એક ગાંઠ મનમાં બાંધેલી કે જીવનભર કુંવારા રહેવું અને અનાથ બાળકોની સેવા કરવી ત્યાં જ રોઝલીન મળી ગઈ બિલકુલ બેફિકરું કોઈ મલ્ટિનેશનલ કંપનીમાં ઊંચા હોદ્દે હતી એ સમયે આઠ હજાર તો એનો પગાર હતો એટલી સુંદર ને આકર્ષક હોવા છતાં એ કેમ નહોતી પરણી? શા માટે કોઈ સારો છોકરો શોધી એ ઠરીઠામ ના થઈ?

'બસ મિસ્ટર બનવું'તું પછી થયું કે નથી બનવું જોઈએ એમ ને એમ કામ કરી શકીએ છીએ?'

ના બિલકુલ નહીં મને ખબર હતી શરાબી ભાઈના બચરવાળ પરિવારને સહાયરૂપ થવાના એકમાત્ર અને એકાગ્રી ઉદ્દેશને લીધે જ એ પરણી નહોતી કે નહોતી સાધ્વી થઈ

હું એને આલવામાં પહેલી વાર મળી ત્યારે એ કડકડ અંગ્રેજી બોલતી ગોવાની જ હતી દસ વર્ષ પછી એ સવાઈ ગુજરાતી બની ગયેલી પહેલાં એ ભાઈ-ભાભીના ઘેર જ રહેતી આ આશ્રમ ઊભો થયો પછી અહીં રહેવા આવી અહીં રહેવા આવવાનાય કારણો હતા દારૂડિયો ભાઈ અને કજિયાખોર ભાભીનો ત્રાસ એ બંનેના બાળકો પરિવાર જીવે જતું ઉપકારના મોટો ભાર હોવા છતાં મને સમજાતું નહોતું, રોઝલીન શા માટે એ લોકો માટે ઘસાઈ મરે છે એણે નોકરીમાંથી વૉલન્ટરી રિટાયરમેન્ટ લીધું ત્યારે એની પાસે બાર લાખ રૂપિયા આવ્યા હતા

'બાર લાખ!'

મને ખબર છે, એ દિવસે એના ભાઈ-ભાભીના મોંમાંથી લાળ છૂટી પડેલી હું ત્યાં જ હતી રોઝલીન તો તદ્દન નિર્લેપ મને થતું કે એના ભાઈની લુચ્ચાઈ અને બદમાશીની એને કાં તો ખબર નથી કાં તો આ સ્ત્રી કોઈ અસાધારણ સ્ત્રી છે

એક વાર અમસ્તા જ મેં એને કહ્યું, 'તું પરણી હોત તો વધુ સુખી હોત રોઝલીન '

'ના '

'કેમ?'

મારા આ પ્રશ્નનો જવાબ મને એટલા માટે નહોતો મળતો કે હું પોતે એની જેમ પરણી નહોતી પણ મારી વાત અલગ હતી હું અનાથ હતી ને એ સનાથ એના મા-બાપ તો હજુ બે વર્ષ પહેલા જ મરી ગયેલા, એ પછી એના સગા, એના ભાઈ-ભાભી તો હતા જ

'બસ આ જ કારણ નહીં પરણવાનું ભાઈ નોકરી ના કરે દારૂ પીધે રાખે ભાભી હરામખોર છોકરાને નચાવે કોણ?'

રોઝલીન વળી?

એ એમની સાથે રહેતી સાપુતારામાં એના બે મકાનો હતા મને ખ્યાલ છે ત્યાં સુધી એ મકાનો એ એના ભાઈના નામે કરી જવાની વાત કરતી હતી એના ભાઈના છોકરા એને બહુ પ્યારા રોજ સાંજે ઘેર જાય ત્યારે ચોકલેટનો જથ્થો એમના માટે રોઝલીન લેતી જાય ભાભી માટે દર પગારે એ કશુંક લઈ આવે ભાઈ માટે એ સ્કૂટર લાવેલી

અને છતાં

મારી આંખ આગળ, મારી હાજરીમાં એના ભાઈએ એક વાર એને થપ્પડ મારી દીધેલી ને એની ભાભીએ એને 'કૂતરી' કહેલું એ આખી રાત મને થયેલું, રોઝલીનને એ અવસ્થાઓ વહાલી છે એને એ છોડવું નથી

'તને ખબર છે રોઝલીન, ક્રાઈસ્ટે શું કહ્યું છે?' એક વાર મેં પૂછ્યું

'હા, એ જ ને કે તારી જેમ આદરસત્કાર ના

થાય ત્યાં તારા પગરખાંની ધૂળ પણ ખંખેરીને તું આવતો રહેજે. પણ ફીલ, એક વાત તને કહી દઉં. જો હું એમનું ના રાખું, એમને સહાયરૂપ ના થાઉં તો મારી આ સેવા-શુશ્રૂષા નર્યો દંભ જ ગણાય!'

અમે આહવાની આસપાસનાં ગામડાંઓમાં ફરતાં ને આદિવાસી છોકરાંઓને ભેગાં કરીને ભણાવતાં. દસ વર્ષ સુધી આમ ચાલ્યું. પછી થોડા પૈસા એકઠા કરી આ આશ્રમ બનાવ્યો. આશ્રમની સ્થાપના કરી તે પછીના જ વર્ષે રોઝલીન ત્યાં રહેવા આવતી રહી. હું તો બાજુના ગામડામાં જ રહેતી.

એ આશ્રમમાં રહેવા આવી એ પછી પણ ભાઈ-ભાભીના ઘેર જવાનું ના ચૂકતી. દર બબ્બે, ત્રણ ત્રણ દિવસે જઈ આવતી. ભાઈ-ભાભીને મદદ કરી આવતી ને છોકરાંઓને કશું દઈ આવતી. ગઈકાલેય એ એમ જ ત્યાં ગયેલી. મોડી રાતે હું આશ્રમમાં તાળું મારીને જવાનું કરતી હતી ને એ અત્યંત ઉદાસ દેખાતી આવી. ઝડપથી અંદર ગઈ.

'શું થયું રોઝલીન?'

એ કશું જ બોલી નહીં.

'તેં ખાધું?'

પછી એ બાળકની પેઠે રડી પડી. ક્યાંય સુધી હું એને મનાવતી રહી, રીઝવતી રહી, પંપાળતી રહી. એને ભૂખ્યા પેટે કાઢી મૂકી'તી એ લોકોએ. 'એ લોકોએ' શબ્દ એણે જ વાપરેલો.

પછી મેં એને વધેલું ગરમ કરી આપ્યું ત્યારે એણે નજીવું ખાધું, દસેક મિનિટ સુધી વ્યગ્ર બની બેસી રહેલી. થોડી વાર આંખો મીંચી ટેબલ પર બેસી રહી અને અચાનક મારી સાથે મસ્તી કરવા માંડી. પોતે પરણી હોત તો એનો પતિ કેવો હોત ને હું પરણી હોત તો મારો ઘરસંસાર કેવો ચાલતો હોત એવી કલ્પનાઓ વહાવીને એ ખડખડાટ હસતી રહી. સડસઠ વર્ષની ઉંમરે પણ એનું હાસ્ય મને આશ્રમના બાળકના હાસ્યથી જુદું નહોતું લાગ્યું.

એના હસવા પાછળ એક કરુણતમ વેદના છુપાયેલી હતી. હું જાણતી હતી એનાં ભાઈ-ભાભીએ આપેલાં દુઃખોને એ આ રીતે છાવરવા પ્રયત્ન કરતી હતી. એમનાં થકી મળેલી યંત્રણાઓ એ આમ કરીને ભૂલવા મથતી હતી. જેના માટે પોતે આજીવન રઝળપાટ કરી નાંખ્યો એ સ્વજનોએ આપેલ ઘાવ એ મિથ્યા હસીને પૂરી રહી હતી.

પાછલાં સ્મરણોનો બધો ભાર રસ્તા વચ્ચે હું ઊંચકી લાવી. એનાં ભાઈ-ભાભીના ઘર સુધી આવી ત્યાં સુધીમાં મન બહુ ખિન્ન થઈ ઊઠ્યું. છેક સુધી થતું રહ્યું કે રોઝલીનને મૃત્યુ પછી પણ આ લોકો ચેન નહીં પડવા દે.

મેં દરવાજો ખટખટાવ્યો.

'હૂ ઈઝ નૉકિંગ' અંદરથી અવાજ આવ્યો.

'માગરિટ, આયમ ફીલ.'

મારા અવાજ સાથે જ દરવાજો ખૂલી ગયો.

'સવાર સવારમાં શું છે?' ઘરમાં ભરાઈ રહેલી દારૂની વાસ મારા નાકમાં ભરાઈ ગઈ. મને ઉધરસ ચઢી આવી.

'માગરિટ, રોઝલીન...' મારી જીભ ખબર નહીં કેમ થોથવાતી હતી.

'વૉટ રોઝલીન, નાઊ. શું છે હવે એને? યૂ નો યસ્ટર્ડે શી હેઝ ક્વૉરલ્ડ. હાં... આઈ ડોન્ટ લાઈક. મને ના ગમે.'

બબડાટ સંભળાતો રહ્યો. એ બબડાટમાં એકાએક રડવાનો કર્કશ ધ્વનિ ભળી ગયો.

'માગરિટ... રોઝલીન... મરી ગઈ...'

મેં હામ ભીડીને બોલી નાંખ્યું. મારી આંખો આંસુથી ઊભરાઈ ગઈ. હથેળીઓ ભીની થઈ ગઈ. રૂંવાડાં ઊભાં થઈ ગયાં.

માગરિટે એનો બબડાટ બંધ કરી દીધો હતો ને પેલો રડવાનો કર્કશ ધ્વનિ વધી ગયો હતો.

રડવાના અવાજ સાથે જ ઘરમાંથી ફૂટી નીકળતો હોય તેમ માર્ટીન બહાર આવ્યો. એની આંખોમાં દારૂની રતાશ જામી ગઈ હતી. વાળ વીંખાયેલા હતા. કપડાં ગંદાં હતાં ને એની આંખો પટપટાતી હતી.

માર્ગરિટ ક્યાંય સુધી એને તાકતી ઊભી રહીને પછી અત્યંત શોકમગ્ન બની ગઈ હોય તેમ બોલી, 'માર્ટીન, રોઝલીન...'

પછી એ અચાનક અંદરના રૂમમાં જતી રહી. એ રૂમ રોઝલીનનો હતો. મેં જોયું કે કશુંક ઝડપથી ફેંદતી ફેંદતી એ અંદર જોરજોરથી આક્રંદ કરી રહી હતી. જેમ જેમ એના ફેંદવાની ગતિ વધતી ગઈ તેમ તેમ એના રડવાનો સ્વર બેવડાતો રહ્યો. એને રુદન કરતી સાંભળી માર્ટીન પણ અંદર ગયો.

થોડી વાર પછી બેઉ બહાર આવ્યાં. રોઝલીનના રૂમમાં મેં જોયું તો બધું વીંખાયેલું પડ્યું હતું. માર્ગરિટની આંખો જોરદાર રીતે સૂજી ગઈ હતી. ક્યાંય સુધી ગાઉનમાં હાથ નાખી એ મારી આગળ રડતી રહી. રોઝલીન કેટલી સારી હતી. એણે પોતાના માટે કેટકેટલું કર્યું એમ એ કહેતી રહી. આમ કહેતાં કહેતાં થોડી વાર પછી એણે ગાઉનમાંથી કશીક ચોપડી જેવું બહાર કાઢી માર્ટીનને આપ્યું. કદાચ એ રોઝલીનની પાસબુક હતી. માર્ટીને અત્યંત ભાવાવેશમાં આવી દીવાલના એક ખૂણે બનાવેલી વેદીમાં પાસબુક મૂકી દીધી ને પછી બંને એકસાથે બોલી ઊઠ્યાં, 'ચલો.'

એમણે કપડાં પણ બદલ્યાં નહીં. વાળ પણ એમ જ વીખરાયેલા રહેવા દીધા. રડતા છોકરાને માર્ગરિટે તેડી લીધો ને બીજો હતો તે એના પપ્પાની આંગળી ઝાલી ચાલવા લાગ્યો.

રિક્ષામાંથી ઊતરી અમે આશ્રમમાં પ્રવેશ્યાં ત્યારે આજુબાજુના ગામડામાંથી ખાસ્સું લોક ભેગું થઈ ગયેલું. આશ્રમમાં ભાગતા દરેક બાળકની આંખોમાં નિરાધારપણું હતું.

ભીડમાંથી રસ્તો ચાતરીને હું માર્ટીન અને માર્ગરિટ સાથે અંદર ગઈ. શાંત, નિર્ભ્રાન્ત ચહેરા પર કોઈ થાક નહોતો રોઝલીનના, જાણે સૂતી હોય તેવા નિર્ભયપણા સાથે એ પડેલી. બિલકુલ બેફીકર, હમણાં સવાર થશે ને ઊઠશે એ રીતે.

માર્ટીન અને માર્ગરિટ તદ્દન અસ્વસ્થ બની ગયેલાં જણાયાં. ક્યાંય સુધી કોઈ આવેશ કે ભાવ એમનો બહાર આવ્યો નહીં. થોડી વાર પછી માર્ટીન અચાનક મારી પાસે આવ્યો. મારા કાનમાં દારૂની વાસ છાંટતો હોય તે રીતે બોલ્યો, 'વ્હેર ઈઝ વીલ?'

આ માણસને મૃત્યુની આટલીય તમા નથી. મોતનો મલાજો પણ જાળવી નથી શકતો. મને સખત ગુસ્સો ચઢ્યો. એની પણ... એની સગીબહેન મરી ગઈ છે છતાંય એને... જોકે, હું કશું કરી શકું તેમ નહોતી. એ આખરે એનો સગો ભાઈ હતો, ને હું તો?

હું રાત્રે ગઈ પછી રોઝલીન જે લખવા બેઠી હતી તે કાગળ મને અપાયો. ત્યાં જ અધીરાઈથી મેં વાંચ્યો.

'પ્રિય ફીલ,

લાગે છે હવે જઈશ. જિંદગીનો પડાવ આવી ગયો લાગે છે. હવે મરી જવું જોઈએ. આપણાં જ સતાવ્યા કરે ત્યારે એ ભય પણ વહાલો લાગે છે. આ ભય હું પામી ગઈ છું. એટલે જ આ શ્વાસ ચાલી રહ્યા છે ત્યારે લખું છું કે મારી સઘળી મિલકત અને સંપત્તિ તથા મારું નશ્વર શરીર આશ્રમને દાનમાં આપી દેજો. મારા કોઈ સગા, સંબંધી, સ્વજન કે સ્નેહી નથી, મારા...'

આટલેથી જ રોઝલીનની નકર ટૂંપાઈ ગઈ હશે?'

૦ ૦ ૦

શ્રીસ્મૃતિ

જયશ્રી

ઉનાળાની રજાઓ હતી. યશોદાબહેનની દીકરી શ્રીસ્મૃતિ બાજુના બંગલામાં એની બહેનપણી જ્યોતિને ત્યાં ચેસ રમવા ગઈ હતી. યશોદાબહેન શ્રીકૃષ્ણની સંધ્યાપૂજા માટે મોગરાનાં ફૂલોની માળા ગૂંથી રહ્યાં હતાં. અચાનક શ્રીસ્મૃતિ રડતી રડતી ઘરમાં દાખલ થઈ અને ધડાધડ રૂમનું બારણું બંધ કરી મોટે મોટેથી રડવા લાગી. યશોદાબહેન ગભરાઈ ગયાં. આવું તો કદી બન્યું જ નહોતું. શ્રીતિ (શ્રીસ્મૃતિનું ટૂંકું નામ) રિસાઈ જતી, છણકા કરતી, કદી કદી ગુસ્સોય કરતી પણ આવી રીતે ડૂસકે ડૂસકે રડી હોય એવું એમને યાદ નહોતું. તેઓ માળા ગૂંથવાનું છોડીને ઝડપથી શ્રીતિના રૂમ પર આવ્યાં અને દરવાજે ટકોરા મારી મારીને શ્રીતિને બોલાવતાં રહ્યાં, "શું થયું દીકરી? કોણે મારી દીકરીને દૂભવી? મને કહે તો ખરી, દીકરી, બારણું ખોલ, મારો જીવ કપાઈ જાય છે." તેઓ આજીજી કરતાં રહ્યાં. જેમ જેમ તેઓ કાલાવાલા કરતાં રહ્યાં તેમ તેમ ડૂસકાંનો અવાજ મોટો થતો ગયો પણ એકેય જવાબ મળ્યો નહીં. છેવટે યશોદાબહેન લખવાના ટેબલ પાસે ગયાં અને ઝડપથી એક ચિઠ્ઠી લખી નાખી. ઘરની કામવાળી લક્ષ્મીબાઈને બોલાવીને કહ્યું: "લક્ષ્મી, જલદી જા અને આ ચિઠ્ઠી સુચેતાને આપ. કહેજે, તરત આવી જાય."

સુચેતા શ્રીસ્મૃતિની અતિ પ્રિય સખી હતી. બંને જાણે બહેનો જ હતી. બેઉમાં દેખીતો વિરોધાભાસ ઘણો હતો. શ્રીતિ ઊંચી, ગોરી, નમણી અને ગર્ભશ્રીમંત હતી જ્યારે સુચેતા સાધારણ ઊંચાઈની, ઘઉંવર્ણી, દઢ બાંધાવાળી તદ્દન સાધારણ આર્થિક સ્થિતિવાળી હતી. શ્રીતિ બહુ જ સંવેદનશીલ અને લાગણીપ્રધાન હતી જ્યારે સુચેતા અંતર્મુખી, પ્રેમાળ અને દઢ મનોબળવાળી હતી યશોદાબહેન પણ સુચી(સુચેતાનું ટૂંકું નામ)ને દીકરી જેટલું જ વહાલ કરતાં અને કહેતાં, "મારે તો બબ્બે દીકરીઓ છે. બંનેને ખૂબ ભણાવીશ અને સમય પાક્યે સારે ઘરે પરણાવીશ."

સુચેતાની એક વિશેષ ખાસિયત હતી. એ કદી ગુસ્સે થતી નહીં અને ઊંચે સાદે પણ બોલતી નહીં. કંઈ પણ બોલતાં પહેલાં એ તદ્દન શાંત થઈ જતી અને એકાદ ક્ષણ પછી જ જવાબ આપતી. જાણે એ અંતરમાં ડૂબકી મારીને કોઈ શક્તિ મેળવતી હતી. એ જ્યારે બોલતી ત્યારે એનો અવાજ ચૌદ વર્ષની કિશોરી જેવો નહીં પણ કોઈ પરિપક્વ વ્યક્તિ જેવો લાગતો. એના બોલવાની જાદુઈ અસર થતી અને સામી વ્યક્તિ તરત જ એનું કહ્યું કરતી. યશોદાબહેન આ વાત ભલીભાંતિ જાણતાં હતાં એટલે જ તો એમણે સુચેતાને બોલાવી મંગાવી.

લક્ષ્મીબાઈ સુચેતાને ઘરે પહોંચી ત્યારે એ પોતાના બાપુજીને, જેમનો જમણો ભાગ પક્ષાઘાતના હુમલાથી ખોટો પડી ગયો હતો. શ્રી ચિન્મયાનંદની સમજાવેલ ગીતા વાંચી સંભળાવતી હતી. લક્ષ્મીએ યશોદાબહેનની ચિઠ્ઠી આપી અને મોઢેથી પણ વિનંતી કરી, "બહેન, જલદી આવજો. મમ્મી તો બહુ જ ગભરાઈ ગયાં છે."

"તું જા, હું હમણાં જ ફ્રોક બદલીને આવું છું." સુચેતાએ આશ્વાસન આપ્યું. લક્ષ્મી ચાલી

ગઈ. પાંચ મિનિટમાં સુચેતા તૈયાર થઈ ગઈ અને રસોડામાં ઘઉં સાફ કરતી એની મમ્મી વિનીતાબહેન તથા નાની બહેન સુપ્રિયાને કહ્યું : "યશોદા મમ્મીની ચિઠ્ઠી આવી છે માટે એમને ત્યાં જાઉં છું. તમે પપ્પાનું ધ્યાન રાખજો."

સુચેતા યશોદાબહેનને ઘરે પહોંચી ત્યારે તેઓ બેઠક ખંડમાં ચિંતાતુર ચહેરે એના આવવાની આતુરતાપૂર્વક રાહ જોતા હતા. "આવી ગઈ, દીકરી?" એમને જાણે આધાર મળ્યો હોય એટલી નિરાંત લાગી. સુચેતાએ પૂછ્યું : "શું થયું મમ્મી?"

"એ તો શ્રીતિ કહે ત્યારે જ ખબર પડે. છેલ્લી પંદર મિનિટથી બારણું બંધ કરીને રડે છે. કંઈ જવાબ જ આપતી નથી. સુચેતાએ ધીરજ બંધાવી અને કહ્યું : "ગભરાશો નહીં મમ્મી, આપણે હમણાં જ એની પાસે બારણું ખોલાવીએ."

સુચેતા શ્રીસ્મૃતિના ઓરડા પાસે આવી અને કેટલીક ક્ષણો આંખ મીંચીને જાણે ધ્યાનમાં ઊતરી ગઈ. પછી અત્યંત શાંત, ગંભીર અવાજે કહ્યું : "શ્રીતિ, બહેના, બારણું ખોલ તો", અને તરત જ શ્રીતિએ બારણું ખોલ્યું. જે કામ યશોદાબહેન આટલા કાલાવાલા કરીને ન કરાવી શક્યા તે કામ આ કિશોરીએ ગણતરીની પળોમાં કર્યું. યશોદાબહેનનો જીવ હેઠે બેઠો. એમને ઘણી રાહત મળી. સુચેતાને જોઈને શ્રીતિ એને વળગી પડી. સુચેતાએ મોટી બહેન જેવા વાત્સલ્યથી એને બરડે મમતાભર્યો હાથ ફેરવ્યો. શાંતિની સ્થિતિ શ્રીતિના શરીરમાં જાણે વ્યાપી ગઈ. સુચેતાએ એને પોતાની સાથે ખાટલા પર બેસાડી. યશોદાબહેન પણ એક ટ્રેમાં પાણીના બે ગ્લાસ અને લીંબુ શરબતના બે ગ્લાસ લક્ષ્મી પાસે લેવડાવીને આવી પહોંચ્યા. કશું જ બોલ્યા વગર ટ્રે સુચેતાની સામે ધરી. એણે શરબતનો ગ્લાસ લઈને શ્રીતિને આપ્યો. ચાવી આપેલા પૂતળાની જેમ શ્રીતિ એ ગટગટાવી ગઈ. આમેય એ રડી રડીને થાકી ગઈ હતી અને ઉત્તેજનાથી એનું ગળું સુકાઈ ગયું હતું. સુચેતાએ બીજો ગ્લાસ ધર્યો. એ પણ એ વિના આનાકાનીએ પી ગઈ. યશોદાબહેનને હૈયે ટાઢક વળી.

"હવે બોલ, શ્રીતિ, મારી બહેનાને કેમ આટલું રડવું આવ્યું?" "હું માડાચાર વાગે જ્યોતિને ત્યાં ગેમ રમવા ગઈ હતી. ત્યાં એમના કોઈ ઓળખીતા આવ્યા. એમણે પોતાની દીકરી જ્યોતિની ઓળખાણ કરાવી અને મારા માટે કહ્યું કે હું યશોદાબહેનની દત્તક લીધેલ દીકરી છું. મારા તો માન્યામાં જ ન આવ્યું. એટલે મેં એમની પાસે જઈને પૂછ્યું : "આન્ટી, તમે શું કહ્યું? હું યશોદાબહેનની દત્તક લીધેલ દીકરી છું? કોણે કહ્યું એવું તમને?"

આન્ટીએ કહ્યું : "કોણ શું કહેતું હતું? બધા જ તો જાણે છે કે તને યશોદાબહેન કશેકથી અહીં લઈ આવ્યા છે." બસ થઈ રહ્યું. મને તો એવો ગુસ્સો આવ્યો કે ન પૂછો વાત. હું રડતી રડતી ઘરે આવી."

"ગાંડી રે ગાંડી, એમાં શું ખોટું લગાડવાનું હતું? તું નથી જાણતી કે કૃષ્ણ દેવકીના જાયા હતા પણ યશોદાને ત્યાં ઊછર્યા હતા અને યશોદાનંદન બન્યા?

"શ્રીકૃષ્ણ સાથે મારી સરખામણી ના કર. ક્યાં શ્રીકૃષ્ણ અને ક્યાં હું! એ તો વિષ્ણુનો અવતાર હતા અને અસુરોનો સંહાર કરવા માટે પૃથ્વી પર આવ્યા હતા. દેવકી પાસે રહ્યા હોત તો પેલો કંસમામો એને મસળી નાખત. એટલે જ તો યશોદાની નવજાત દીકરીને સ્થાને પોતાની જાતને ગોઠવી દીધી", શ્રીતિએ કહ્યું. "એક રીતે જોવા જઈએ તો આપણે પણ એની અકળ લીલાનાં પાત્રો જ છીએ. કદાચ તારા જન્મ પાછળ પણ આવી જ કોઈ રહસ્ય કથા હશે," સુચેતાએ ધીમેથી કહ્યું.

યશોદાબહેન આ સાંભળીને અવાક થઈ ગયાં. આ ચૌદ વર્ષની છોકરીને ક્યાંથી આવી ડાહી વાતો સૂઝે છે? શું એ શ્રીતિના જન્મનું રહસ્ય જાણતી હશે? ના, ના, એ કેવી રીતે જાણવાની? એ રહસ્યની તો મને અને મારાં સખી સમ નણંદ રાજુલબહેનને જ ખબર છે. તો શું સમય આવી ગયો છે કે મારે આ બંનેને બધું જણાવી દેવું? આમ તો શ્રીતિ અઢાર વર્ષની થાય ત્યારે તો એને બધું જણાવવાનું જ હતું પણ હમણાં જ્વાળામુખી ફાટ્યો છે તો તેને શાંત કેવી રીતે કરી શકાય?

એમણે મનમાં કંઈ નિર્ણય કર્યો અને છોકરીઓને કહ્યું કે, તમે બંને જરા બહાર ફરી આવો અને તાજાં થઈને આવો. પછી આપણે સાથે જ વાળુ કરીએ. સુચી, હું તારા ઘરે કહેવડાવી દઈશ કે તું આજે અહીં જ જમશે.

સુચેતા, "સારું મમ્મી. પછી સુચેતાએ ઉમેર્યું. શ્રીતિ, તું જલદી તૈયાર થઈ જા. આજે એકાદશી છે. ચાલ આપણે રામકૃષ્ણ મિશનમાં જઈએ. તારી ફેવરિટ આરતી થશે અને તને ભાવતો ગોળકોપરાના લાડુનો પ્રસાદ પણ મળશે."

શ્રીતિ ખુશ થઈ ગઈ. જલદી જલદી તૈયાર થઈને આવી અને બંને બહેનપણીઓ એક કિલોમિટર જેટલું ચાલીને રામકૃષ્ણ મિશનના મંદિરમાં આરતી ટાણે પહોંચી ગઈ. એ બંને અવારનવાર ત્યાં જતી એટલે ત્યાંના સ્વામીજી પણ એમને સારી રીતે ઓળખતા હતા. આરતી થઈ ગયા પછી બંને સખીઓ ત્યાંથી સત્વરે ચાલી જતી નહીં પણ દસપંદર મિનિટ ધ્યાન ધરીને બેસી રહેતી. સ્વામીજી પણ એમને ખલેલ પહોંચાડ્યા વગર ચૂપચાપ બંનેની સામે પ્રસાદનાં બે પડીકાં મૂકીને ચાલ્યા જતા.

મિશનમાંથી બંને કિશોરીઓ જ્યારે ઘરે આવી ત્યારે તદ્દન તાજી અને હળવી ફૂલ થઈ ગઈ હતી. શ્રીતિનાં મન પર અને હૃદય પર કોઈ જાતની તાણ કે બોજો વર્તાતાં નહોતાં. વળી, ઘરમાં રાજુલ ફોઈની હાજરીથી એમને વધુ આનંદ થયો. રાજુલ ફોઈએ બંનેને સ્નેહાલિંગન આપ્યું અને એમણે આપેલો પ્રસાદ પ્રેમપૂર્વક ખાધો. યશોદાબહેને જમવાનું તૈયાર જ રાખ્યું હતું. ઉનાળાના દિવસો હતા એટલે કેરીનો રસ તો હોય જ ને! વાળુ પતાવીને બધાં દીવાનખાનામાં આવીને બેઠાં.

છોકરીઓના ગયા પછી યશોદાબહેને રાજુલબહેનને ફોન કર્યો અને બધી પરિસ્થિતિથી વાકેફ કર્યાં. રાજુલબહેને પણ એ જ સલાહ આપી કે વાત છંછેડાઈ છે તો એનો બુદ્ધિપૂર્વક નિવેડો લાવવો જોઈએ તેથી તેમણે લગભગ તેર વર્ષથી સાચવી રાખેલ એક મોટું પૅકેટ તિજોરીમાંથી બહાર કાઢ્યું. પછી બધાંયને કહ્યું: "ચાલો, આપણે પૂજારૂમમાં બેસીએ. મારે તમને કંઈક વાંચી સંભળાવવું છે." કુતૂહલથી બંને સખીઓ એકબીજા સામે જોઈ રહી અને પૂજારૂમ તરફ ચાલી. ત્યાં પહેલેથી જ યશોદાબહેને ચાર આસન પાથરી રાખ્યાં હતાં અને વાંચવા માટે એક ટેબલલૅમ્પ પણ તૈયાર રાખ્યો હતો.

"શ્રીતિ બેટા", યશોદાબહેને વાત શરૂ કરી, "આ પરબીડિયામાં તારી જિંદગીનું રહસ્ય બિડાયેલું છે. એમાં લખ્યું છે કે તું અઢાર વર્ષની થાય ત્યારે તને બધું જણાવવું. પણ આજે હવે એ વિષય ઉખાડ્યો જ છે તો ભલે તું વહેલી જાણી લેતી. સુચી પણ ભલે જાણે. એ તો તારી બહેન જ છે અને તને આશ્વાસન અને આધાર આપી શકે તેમ છે. રાજુલબહેન તો આ રહસ્ય જાણે જ છે." "મમ્મી, જલદી વાંચો ને" શ્રીતિએ ઉત્સુકતાથી કહ્યું: "યશોદાબહેને પરબીડિયામાંથી આઠદસ પાનાંનો પત્ર કાઢ્યો અને વાંચવાનું શરૂ કર્યું.

"પૂજનીય, આદરણીય મોટીબહેન

યશોદાબહેન,

તમારી નાની બહેન ભૈરવીના સાદર પ્રણામ! કેમ આશ્ચર્ય પામી ગયા? આ વળી નાની બહેન ક્યાંથી ફૂટી નીકળી? કહું છું, બધું જ કહું છું અથથી ઇતિ સુધી કહું જ છુપાવ્યા વગર તમને બધું જ જણાવીશ અને મારા હૈયાનો ભાર હળવો કરીશ તમારા જીવનની કથની મે શ્રીકાન્તને મોઢેથી સાંભળી હતી અને મારી ડાયરીમા નોંધી રાખી હતી

"આજથી પાંચ વર્ષ પહેલા અને તમારા તથા *શ્રીકાન્તના લગ્નના આઠ વર્ષ બાદ તમારે ત્યા* પારણુ બધાવાના આસાર લાગવા માડ્યા ગર્ભાધાન બાદ પાચ મહિને તમારા બા બાપુજી તમને વડોદરા લઈ ગયા આમેય પહેલી સુવાવડ પિયરમા જ થતી હોય છે પૂરા સમયે તમારુ પહેલુ સતાન જન્મ્યુ પણ કમનસીબે એ મૃત હતુ તમે જ્યારે એ જાણ્યુ ત્યારે તમારા દુ ખનો પાર ન રહ્યો અધૂરામા પૂરુ ત્યાના ડૉક્ટરોએ તમારા લોહીનુ પરીક્ષણ કરીને કહ્યુ કે, તમારા લોહીમા એવો વિકાર છે કે તમારુ દરેક બાળક મૃત જ અવતરશે આ સાભળીને તો તમે નિરાશાની ગર્તામા ડૂબી ગયા જીવનમાથી રનકમ ઊડી ગયો શ્રીકાત ઑફિસમાથી મહિનાની રજા લઈને તમારી પાસે રહ્યા પણ તમે તો જાણે શૂન્યમા ખોવાઈ ગયા હતા કોઈ જાતની લાગણી નહીં, રડવાનુ નહીં, હસવાનુ નહીં, બોલવાનુ નહીં, તમારા બા મહાપરાણે તમને થોડુક ખવડાવી શકતા બધા દુ ખી દુ ખી થઈ ગયા બા બાપુજીએ આગ્રહ કરીને શ્રીકાતને મુબઈ મોકલી આપ્યા કહ્યુ "તમે કેટલો વખત કામ છોડીને અહીં રહી શકશો? યશોદા ભલે અમારે ત્યા હાલ રહેતી તમારે ત્યા નોકર સિવાય ઘરનુ કોઈ માણસ નથી જે એની આખો વખત દેખરેખ કરે " ભારે હૈયે અને કચવાતે મને શ્રીકાત મુબઈ પાછા આવ્યા

"શ્રીકાતે કામમા ડૂબી જઈને બધુ ભૂલી જવાની બહુ કોશિશ કરી, પણ ફાવ્યા નહીં દિવસે દિવસે તેઓ પણ નિરાશામા ડૂબતા ચાલ્યા તમારા બા બાપુજી તરફથી પણ કોઈ આશાના કિરણ જેવા સમાચાર મળતા નહોતા એવામા એમના પરમ મિત્ર અને મારા ગુરુભાઈ, પકજભાઈ એમને એક દિવસ અમારે ત્યા પાલી હિલના બગલે લઈ આવ્યા તે દિવસે મારા સ્વર્ગીય પિતા તથા ગુરુજી પડિત નારાયણ જોશીની પહેલી પુણ્યતિથિ હતી એ નિમિત્તે *એમના શિષ્યો અમારા ઘરે શ્રદ્ધાજલિ આપવા* મળ્યા તમે તો જાણો છો કે શ્રીકાતને સગીતનો કેટલો શોખ છે! આ કાર્યક્રમે રામબાણનુ કામ કર્યું ઘણા દિવસ બાદ શ્રીકાતના મનને શાતિ મળી તેઓ દૂર એક ખૂણામા શાતચિત્તે સગીતના બધા સૂરો ઝીલતા હતા તેઓ સૂરોમા એવા લયલીન થઈ ગયા હતા કે કાર્યક્રમ પૂરો થયો તોય ક્યાય સુધી તેઓ સૂર સ્વર્ગમા ખોવાયેલા રહ્યા પકજભાઈએ એમની સમાધિનો ભગ કરી, અમારા બધાની સાથે રાત્રિભોજન કરવાનો આગ્રહ કર્યો આ બધી વ્યવસ્થા પકજભાઈને માથે જ હતી જમ્યા બાદ એક એક કરીને બધા કલાકારોએ વિદાય લીધી પકજભાઈ કાર્યક્રમના સૂત્રધાર હોઈ છેવટ સુધી રહ્યા એટલે શ્રીકાતને પણ ત્યા રહેવાનુ થયુ જતા જતા શ્રીકાતે મને પૂછ્યુ "શુ હુ તમારે ત્યા કદી કદી સગીત સાભળવા આવી શકુ?"

"મે ભોળાભાવે "હા" પાડી બે દિવસ બાદ શ્રીકાત મારે ત્યા આવ્યા મે એમને આદરપૂર્વક બેસાડ્યા અને પૂછ્યુ, "શુ સાભળવુ છે?" એમણે માલકૌંસની ફરમાઈશ કરી આ ધીરગભીર રાગ એમની નસેનસમા પ્રસરી ગયો અને એમણે પરમ શાતિ અનુભવી મે લાગ લગાટ દોઢ કલાક ગાયુ અને એમણે આખો મીંચીને સાભળ્યા કર્યું કોઈ જાતનુ હલનચલન

નહીં, જાણે કોઈ ઊંડી સમાધિમાં ઊતરી ગયા હોય! મેં ગાવાનું બંધ કર્યું તોય ઘણી વાર સુધી તેઓ એ જ અવસ્થામાં બેસી રહ્યા. આઠ વાગવા આવ્યા હતા એટલે મારાં બા જમવા માટે બોલાવવા આવ્યાં. એમણે આગ્રહપૂર્વક શ્રીકાંતને અમારે ત્યાં જ જમવા માટે રોકી લીધા.

"ધીમે ધીમે અમારો પરિચય વધ્યો અને ઘનિષ્ઠતામાં પરિણમ્યો. બાને પણ શ્રીકાન્તની હાજરી ગમતી અને સાંજના અમારી સંગીતની બેઠકો થતી જેમાં મારાં બા પણ ગાતાં. બાપુજીની સંગીતસાધનામાં એમણે પોતાના સંગીતને હોમી દીધું હતું. નાનપણમાં મને બાએ જ સરગમ શીખવી અને પાંચ વર્ષની વયે સૌપ્રથમ ભૈરવી રાગ શિખવાડ્યો, મારા બાપુજીનો પ્રિય રાગ. એટલે જ તો મારું નામ પણ ભૈરવી પાડ્યું.

"જેમ જેમ ઘનિષ્ઠતા વધતી ગઈ તેમ તેમ શ્રીકાંત અમને એમની જિંદગીની કરુણજનક ઘટનાઓથી વાકેફ કરતા ગયા. દર પંદર દિવસે એ તમારે ત્યાં વડોદરા આવતા પણ કોઈ આશાનું કિરણ લાવતા નહીં. આમ, છએક મહિના વીતી ગયા. છેલ્લા કેટલાક દિવસથી મારાં બાને સતત ઉધરસ રહેતી હતી. જાત જાતના ઈલાજો કરાવ્યા, દવાઓ લીધી પણ કંઈ વળતું નહોતું. બાનું વજન પણ ઓછું થતું જતું હતું એટલે અમારા ફૅમિલી ડૉક્ટર વ્યાસને ચિંતા થવા લાગી અને એક દિવસ મને કહ્યું: "તમારાં બા માટે ટાટા મેમોરિયલ હૉસ્પિટલમાં ઍપૉઇન્ટમેન્ટ લીધી છે. આપણે એમનો ત્યાં ચેકઅપ કરાવીએ." મારા પેટમાં ધ્રાસકો પડ્યો. કૅન્સર? સાંજના શ્રીકાંત આવ્યા અને મેં એમને વાત કરી. શ્રીકાંતે ધીરજ બંધાવી અને પોતે પણ સાથે આવશે એવું આશ્વાસન આપ્યું.

"નક્કી કરેલ દિવસે અમે બાને હૉસ્પિટલમાં લઈ ગયાં. પ્રારંભિક ચેકઅપ કરીને ત્યાંના સ્પેશિયાલિસ્ટ ડૉક્ટર ભણસાળીએ કહ્યું એમને હૉસ્પિટલમાં દાખલ કરવાં પડશે કેટલીક ટ્રીટમેન્ટ આપવી પડશે. હું તો બહુ નર્વસ થઈ ગઈ. શ્રીકાંત સાથે હતા એટલે (સંભાળી લીધું. ઍડ્મિશનનો વિધિ પતાવી બાને હૉસ્પિટલના વૉર્ડમાં લઈ આવ્યા. ભગવાનની કૃપા તો જુઓ! એ વૉર્ડની મુખ્ય નર્સ મારી સ્કૂલની સહાધ્યાયિની વર્ષા હતી. :.. બહુ જ સારું લાગ્યું. એટલી બધી રાહત લાગી ન પૂછો વાત. કોઈ પોતાનું માણસ હૉસ્પિટલમ. હોય તો ઘણી મુશ્કેલીઓ આસાન થઈ જાય છે. મેં ઈશ્વરનો પાડ માન્યો. શ્રીકાન્તને વર્ષાની ઓળખાણ કરાવી. તેઓ પણ ખુશ થયા ચાલો મને માર્ગદર્શન આપવાવાળું કોઈક તો ‹ હંમેશ હશે જ. પંકજભાઈને ખબર પડતાં પણ તાબડતોબ આવી પહોંચ્યા. તે ૧૦મી એપ્રિલ હતી. એમની ટ્રીટમેન્ટ શરૂ .. પણ આ શું? એમની તબિયત સુધરવાને બદ વધુ ને વધુ બગડતી ગઈ. વર્ષાએ અમને કહ્યું એમની સતત ખાંસી ફેફસામાં પ્રસરેલ કૅન્સર કારણે હતી. કૅન્સર એટલું બધું પ્રસરી ગયં કે, ક્યારે શું થાય, કશું જ કહેવાય કાબેલમાં કાબેલ ડૉક્ટરો અને સારામાં નર્સોની દેખરેખ છતાં મારાં બા એક મહિન જ ગુજરી ગયાં. હું ખૂબ જ ઉદાસ થઈ એકલી પડી ગઈ. પણ ઈશ્વર દયાળુ છે. બા ગયા અને અમને શ્રીકાંતનો આધાર મળ્યો. બા ગયાં ત્યારે વર્ષાએ એનું સ્થાન લીધું. ખારમાં રહેતી હતી એટલે અવારનવાર આવીને મારી ખબર કાઢી જતી હતી અ ફોન કરીને સમાચાર પૂછી લેતી.

"આ બાજુ તમારી જિંદગીમાં સુખદ આવ્યો. વડોદરામાં કૃષ્ણાનંદમયીમા હતાં. તમારાં બા-બાપુજી તાણખલાનો

સહારો લેતા કે જેથી એમની દીકરી શૂન્યાવકાશમાથી બહાર આવે એક સાજે તેઓ તમને મા પાસે લઈ ગયા મા મોટે ભાગે સમાધિસ્થ રહેતા લોકો પ્રણામ કરીને નીચે જાજમ પર બેસી જતા અને ધ્યાન ધરતા તમારા બાએ પ્રણામ કર્યા અને ત્યાર બાદ તમે પ્રણામ કરવા નીચા વળ્યા ત્યારે માએ આખો ખોલી અને તમારી સામે જોયુ એમની કૃપાદૃષ્ટિ માત્રથી તમારી આખોમાથી આસુની ધાર વહેવા માડી મહિનાઓથી સઘરી રાખેલા આસુ બિન્દાસ્ત અસ્ખલિત વહેવા લાગ્યા લોકો બધા અવાક થઈને જોઈ રહ્યા માએ પોતાની સાડીના પાલવથી તમારા આસુ લૂછ્યા અને તમારા કપાળે અમીભર્યું ચુબન કર્યું તમે તરત જ શાત થઈ ગયા અને માની બાજુમા બેસી ગયા તમારા બા બાપુજીના હર્ષનો પાર ન હતો આટઆટલા મહિનાથી એક સજીવ પૂતળાને એમણે સાચવી રાખ્યુ હતુ આજે માએ એનામા પ્રાણ પૂરી દીધો એમણે ભક્તિનભર હૃદયથી માને વારવાર પ્રણામ કર્યા અને અત કરણથી ઉપકાર માન્યો બીજે દિવસે તમે પાછા મા પાસે અદરના ખેચાણને લીધે આવી પહોચ્યા મા તમને અદરના ઓરડામા લઈ ગયા અને દોઢ ફૂટ ઊચી શ્રીકૃષ્ણની આરસની મૂર્તિ તમને ભેટ આપી અને કહ્યુ "દીકરી, આ સસારમા આનદથી જીવવુ હોય તો મારા આ કૃષ્ણને અપનાવ સવાર, સાજ અને સતત, હરઘડી, હર પળ એનુ જ સ્મરણ કર 'શ્રીકૃષ્ણ શરણ મમ' 'શ્રીકૃષ્ણ શરણ મમ' બોલ જોઉ મારી સાથે" અને મા સાથે તમે એ મત્રનુ રટણ કર્યું બસ, પછી તો આજની ઘડી અને કાલનો દહાડો! એ મત્ર તમારો જીવનમત્ર બની ગયો

"શ્રીકાતને જ્યારે આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે તેઓ તે ને તે જ દિવસે રાતની ગાડીમા બેસીને વહેલી સવારે વડોદરા પહોચી ગયા તમને મળીને અને તમારામા આવેલા રૂપાતરને જોઈને તેઓ સુખદ આશ્ચર્ય પામ્યા તમે એમને આ બધી વાતો કહી જે એમણે મને પાછળથી જણાવી હતી મારી ડાયરીમા મે નોધી લીધી એટલે જ તો હુ આજે આ લખી શકુ છુ તમે જાતે જ એમને મુબઈની ટિકિટ કઢાવવા કહ્યુ અને લગભગ એક વર્ષ બાદ તમે પોતાના ઘરે શ્રીકૃષ્ણને લઈને પાછા આવ્યા એક ઓરડાને તમે મદિર અને ધ્યાનખડમા ફેરવી દીધો અને એમા શ્રીકૃષ્ણની સ્થાપના કરી સવાર-સાજ તાજા ફૂલોની માળા ગૂથવી અને સતત મત્રજાપ કરવો એ તમારુ એકમાત્ર કાર્ય બની રહ્યુ શારીરિક લગ્નજીવનનો તો અત આવી જ ગયો હતો શ્રીકાતને એનુ દુ ખ નહોતુ તમે હેમખેમ પાછા આવ્યા અને ધીમે ધીમે ઘરની બાબતોમા રસ લેવા માડ્યો એ જ એમને માટે આનદની વાત હતી

"આપણા જીવનની નૌકા શાત પ્રવાહમા આરામથી સરકતી હતી શ્રીકાત સાજના છથી આઠ મારે ત્યા આવતા અને સગીતનો આનદ માણીને તમારી પાસે પહોચી જતા તમે અત્યત પ્રેમથી એમનુ સ્વાગત કરતા અને એમની બધી સુખસગવડો સાચવતા વચ્ચે વચ્ચે ઑફિસના કામનુ બહાનુ કાઢી શ્રીકાત ચારપાચ દિવસ કે અઠવાડિયુ મારે ત્યા વિતાવતા અથવા અમે પાસેના ફરવાના સ્થળોએ ખડાલા, લોણાવલા કે માથેરાન, મહાબળેશ્વર જતા અમને જોડતી કડી સગીતની હતી અને એ ભાવમય સૂરોની દુનિયામા અમે ઘણો સમય વિતાવતા શ્રીકાત પોતાની સાથે સારા પુસ્તકો લાવતા અને અમે એ વાચવામા તરબોળ થઈ જતા પણ આ સમયગાળામા એક દિવસ આ ઉચ્ચ ચેતનાની દુનિયામાથી કોઈ એક અચેતન પળે અમે ભૌતિક શારીરિક દુનિયામા લપસી પડ્યા એને પરિણામે હુ ગર્ભવતી થઈ હવે શુ કરવુ? મે

શ્રીકાંતને વાત કરી. એમણે લગ્નનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો. મેં કહ્યું: ''એ કેમ કરીને બને? યશોદાબહેનના હોતાં તમે બીજું લગ્ન કેવી રીતે કરી શકો? એમને છૂટાછેડા તો ન જ અપાય.'' એમણે તોડ કાઢ્યો. કહ્યું: ''આપણે પંડિતજીને બોલાવી બેચાર મિત્રોની હાજરીમાં લગ્ન કરીશું. હું યશોદાને આ બાબતમાં સંમત કરી શકીશ. એ હવે કૃષ્ણની દુનિયામાં જીવે છે અને મારી સાથે એનો કોઈ જાતનો શારીરિક સંબંધ છે જ નહીં. મને ખાતરી છે કે એ વાંધો નહીં ઉઠાવે.''

એક રવિવારની સાંજે પંકજભાઈ તથા એમનાં પત્ની અને વર્ષા તથા એના પતિની હાજરીમાં અમારાં વિધિસર લગ્ન થયાં. દિવસો પસાર થતા જતા હતા. હું શ્રીકાંતને પૂછતી કે એમણે તમને જણાવ્યું કે નહીં ત્યારે એનો જવાબ એ ટાળી દેતા. એક દિવસ મને કહે: ''ભૈરવી, હું તારી પાસે કંઈક માગું તો તું મને આપશે?'' મેં કહ્યું: ''કેમ, તમને શંકા છે? માગી તો જુઓ.'' એમણે ફરી ખાતરી કરવા પૂછ્યું: ''તું ચોક્કસ આપશે ને?'' મેં એમની શંકાને નિર્મૂળ કરવા કહ્યું, ''લો, વચન આપ્યું. પછી કંઈ?'' શ્રીકાંતે કહ્યું: ''ભૈરવી, મારે આ પહેલું સંતાન યશોદાના ખોળામાં મૂકવું છે. બોલ, તું મને આપશે આ સંતાન?''

''હું સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. કઈ મા પોતાનું પહેલું સંતાન આપી શકે? શ્રીકાંતે આ કેવી માગણી કરી? હું ઘણી વાર સુધી મૌન બેસી રહી. મનમાં જાતજાતના વિચારો આવતા રહ્યા. 'ના' પાડીશ તો વચનભંગ થશે ને 'હા' પાડીશ તો સંતાનથી વિખૂટા થવું પડશે. હે ઈશ્વર! હું શું કરું? શ્રીકાંત મારી દ્વિધા જાણી ગયા અને કહ્યું: ''ભૈરવી, મને હમણાં ને હમણાં જવાબ નથી જોઈતો. તું તારે આરામથી આ બાબતમાં વિચાર કરજે અને તારો નિર્ણય જણાવજે.''

''બે દિવસ વીતી ગયા. શ્રીકાંત આવ્યા જ નહીં. મને થયું મેં સરખો જવાબ ન આપ્યો એટલે કદાચ એમને ગુસ્સો આવ્યો હશે. ત્રીજે દિવસે મેં એમની ઑફિસ પર ફોન કર્યો અને વિનંતી કરી કે, આજે સાંજે જરૂર આવો. તેઓ હંમેશ કરતાં વહેલા આવી ગયા. મેં ચાનાસ્તો કરાવ્યો. સાધારણ વાતો થઈ. સંતાનની બાબતમાં એમણે મૌન સેવ્યું. કદાચ તેઓ જાણતા જ હશે કે હું મારો ફેંસલો એમને સંભળાવીશ. ચાનાસ્તો પતાવી અમે બેઠકખંડમાં આવ્યાં. મેં જ વાત ઉપાડી, ''શ્રીકાંત, મેં તમારા પ્રસ્તાવ પર બે દિવસ સતત વિચાર કર્યો. મારી એક વિનંતી છે. જો તમે એ માન્ય રાખો તો હું તમારા પ્રસ્તાવ પર જરૂર અમલ કરીશ.''

શ્રીકાંતે કહ્યું: ''ભૈરવી, તું જે કહેશે તે મને કબૂલ છે.''

મેં કહ્યું: ''નવજાત શિશુને જનેતાના સ્પર્શની અને દૂધ(ધાવણ)ની અત્યંત આવશ્યકતા હોય છે. જો આ બાળકને હું છ મહિના મારી પાસે રાખું અને પછી યશોદાબહેનને આપું તો તમને વાંધો છે?''

શ્રીકાંતે કહ્યું: ''બિલકુલ નહીં, પણ આ છ મહિનામાં તને બાળક સાથે ઍટેચમેન્ટ થઈ જાય એ સ્વાભાવિક છે. પછી એ બાળકથી વિખૂટા પડવાનું વધુ મુશ્કેલ લાગશે.''

મેં જવાબ આપ્યો, ''એમ નહીં થાય. તમારી અને યશોદાબહેનની થાપણ છે એમ માનીને છ મહિના સુધી એનું પ્રેમથી લાલનપાલન કરીશ અને એક સ્વસ્થ સુંદર બાળક એમને આપીશ.''

''શ્રીકાંત અત્યંત ખુશ થયા અને મને પ્રેમભર્યું આલિંગન આપ્યું. ત્યાર બાદ અમે બાળકના નામની ચર્ચા કરી. દીકરી હોય તો 'આશાવરી' અને દીકરો હોય તો 'લલિત' નામ પાડવું એવું નક્કી થયું. આ બંને રાગ એમને અત્યંત પ્રિય હતા.

"વિધિની ક્રૂરતા તો જુઓ! ડૉક્ટરે મને ૨૦મી ઑગસ્ટની તારીખ પ્રસૂતિ માટે આપી હતી એ જ અરસામા શ્રીકાતને ઑફિસના કામે મહિના માટે કેનેડા જવાનુ થયુ એમની જરાયે મરજી નહોતી, પણ મે એમને કહ્યુ કે વર્ષા છે ને! એ બધુ સભાળી લેશે પણ બેસીને પાચ દિવસ વહેલુ આવવુ હતુ ભારતના સ્વાતત્ર્ય દિને એણે પહેલો શ્વાસ લીધો શ્રીકાતને ફોનથી ખબર આપ્યા એમણે ૧૮મી ઑગસ્ટે પાછા આવવાની ટિકિટ બુક કરી હતી તમે જાણો જ છો કે એ વિમાન દુર્ઘટનાગ્રસ્ત થઈને સમુદ્ર ઉપર જ સળગી ગયુ અને બધા યાત્રીઓએ જળસમાધિ લીધી મને તો વર્ષાએ છેક બે દિવસ બાદ આ દુર્ઘટનાના સમાચાર આપ્યા આપણે કેટલા કમનસીબ! એમના અસ્થિઓ પણ ન મેળવી શક્યા મને તમારી પાસે દોડી આવવાનુ મન થયુ, પણ હુ વિવશ હતી

"આજે ૧૫મી ફેબ્રુઆરી થઈ શ્રીસ્મૃતિ – આપણી દીકરી – જેનુ નામ આશાવરીને બદલે શ્રીકાતની યાદમા શ્રીસ્મૃતિ પાડ્યુ છે – છ મહિનાની થઈ જો શ્રીકાત હોત તો આજને દિવસે એ તમને સોપવાની હતી પણ વિધાતાએ કઈ જુદુ જ નિર્માણ કર્યું લાગે છે છેલ્લા એક મહિનાથી મને ઘણી જ નબળાઈ લાગતી હતી અને ચક્કર આવતા હતા વર્ષાએ મારુ ચેકઅપ કરાવ્યુ અને પરિણામ ચોકાવનારુ આવ્યુ મને બ્રેઈનનુ કૅન્સર છે અને મારી જિંદગીનો દોર ક્યારે કપાઈ જાય તે ખબર નથી વર્ષાની મદદથી શ્રીસ્મૃતિને હૉસ્પિટલના શિશુમદિરમા રાખી છે બધા એની સરસ સભાળ રાખે છે મારી સારવાર ચાલુ છે મે અમારા સોલિસિટરને મારુ વીલ તથા લૉકરની ચાવી આપ્યા છે તેઓ આ પત્ર તમને મારી ચિરવિદાય બાદ જ પોસ્ટ કરશે ત્યાર બાદ તમે એમની સાથે બૅન્કમા જઈને લૉકરનો કબજો લઈ લેજો, કારણ કે એમા તમારુ નૉમિનેશન આપ્યુ છે વર્ષાનો ફોન નબર લખુ છુ એને ફોન કરીને શ્રીસ્મૃતિને તમારી છત્રછાયામા રાખશો અને ઉછેરશો એવી નમ્ર વિનતી છે તમારા સિવાય આ જગતમા એનુ છે પણ કોણ?

'ઈશ્વરે આપણને પ્રત્યક્ષ ન મેળવ્યા પણ પરોક્ષ રીતે આપણે એકબીજા સાથે કેટલા સકળાયેલા છીએ! હુ જ્યારે વિચાર કરુ છુ ત્યારે પ્રભુની લીલા પર આશ્ચર્ય પામી જાઉ છુ કેટલી અગાઉથી એમણે આપણે માટે બધી વ્યવસ્થા કરી! એની આપણે કલ્પના પણ ન કરી શકીએ નાટકના એક પછી એક દશ્ય ભજવાતા જાય અને છેવટે નાટકનો અત આવે તેવી રીતે આપણા જીવનનાટકના કેટલાક દશ્યો ભજવાઈ ગયા અને આપણે એના સજીવ પાત્રો બની રહ્યા

"ચાલો ત્યારે, આત્મીય બહેન, વિદાય લઉ છુ શ્રીસ્મૃતિને મનસા, વાચા અને કર્મણા તમને સોપી જાઉ છુ ઈશ્વર મહાન છે તમારા દ્વારા એની રક્ષા કરશે

"શુભમસ્તુ। મગલ ભવતુ। '

યશોદાબહેને પત્ર પૂરો કર્યો બને કિશોરીઓ પૂરા ધ્યાનથી સાભળી રહી હતી ઘણી વાર સુધી કોઈ કશુ જ બોલ્યુ નહીં પછી શ્રીસ્મૃતિએ સજળ નેને અને લાગણીભર્યા સ્વરે પૂછ્યુ "તમને આ પત્ર ક્યારે મળ્યો, મમ્મી? ભૈરવી મમ્મી ક્યારે ગુજરી ગયા?" યશોદાબહેને જવાબ આપ્યો, "ભૈરવી મમ્મી ૨જી જૂને ગુજરી ગયા મને આ પત્ર ૧૦મી જૂને મળ્યો " "એમની હયાતીમા જ એમણે તમને સોપણી કરી હોત તો કેટલુ સારુ થાત ને મમ્મી?" સુચેતા બોલી "હા, પણ મને લાગે છે કે એને સકોચ થયો હશે અથવા તો હવે જેટલા દિવસ હયાતીના બાકી હોય તેટલા દિવસ દીકરી સાથે વિતાવવાની એમની ઈચ્છા હશે" યશોદાબહેને કહ્યુ "આ

પત્ર વાંચ્યા પછી તમને કેવી લાગણી થઈ?''

શ્રીતિએ યશોદાબહેનને પૂછ્યું: ''સાચું કહું તો શરૂઆતનો ભાગ વાંચીને થયું કે શ્રીકાંત કેવા મીંઢા હતા. આટલાં વર્ષોમાં મને આ બાબતમાં એક શબ્દ પણ કહ્યો નહીં. જરા સરખી ગંધ પણ આવવા દીધી નહીં પણ પછીના ભાગમાં જ્યારે વાંચ્યું કે સંતાન છ મહિનાનું થાય ત્યારે મારે ખોળે મૂકવું ત્યારે મને મારા છીછરાપણા પર શરમ આવી અને એમની વિશેષતા પ્રત્યે આદર થયો. વધુ તો ભૈરવી પર ગર્વ થયો કે એણે પોતાનું સંતાન આપી દેવાની તૈયારી બતાવી. વળી, છ મહિના સુધી એને માનું દૂધ પીવડાવી તંદુરસ્ત અને રોગોની સામે ટકી શકે એવું સ્વાસ્થ્ય બક્ષવાની ઊંડી સમજ બતાવી.'' સુચેતા: ''આખો પત્ર વાંચી લીધા પછી તમે શું કર્યું, મમ્મી?'' યશોદાબહેન: ''પહેલાં તો મેં પત્ર શ્રીકૃષ્ણને અર્પણ કર્યો અને થોડી વાર શાંત થઈને બેસી રહી. પછી રાજુલબહેનને ફોન કરીને આવી જવા કહ્યું. એમણે આવીને પત્ર વાંચ્યો અને ''શું કરવું છે?'' તે પૂછ્યું. મેં સૉલિસિટર શ્રી મુનીમનો સંપર્ક કરવા કહ્યું. એમણે અમને બીજા દિવસે સવારના ૧૧ વાગ્યાની ઍપૉઇન્ટમેન્ટ આપી. બીજે દિવસે ટૅક્સી કરીને અમે બંને એમની ઑફિસ પર પહોંચી ગયાં. ઓળખાણ આપી. પત્ર બતાવ્યો. એમણે વર્ષાને ફોન કરીને અમારા આવ્યાના ખબર આપ્યા. તેઓ અમને બાજુની એક બૅન્કમાં લઈ ગયા. એમણે પહેલેથી જ મૅનેજર સાથે બધી વાત કરેલી હતી એટલે તરત જ નવું ફૉર્મ ભરીને મને લૉકરની ચાવી સુપરત કરી. લૉકરમાં ભૈરવીનાં ઘરેણાં, વીલ, ફોટાનું આલ્બમ વગેરે અનેક વસ્તુઓ હતી. ત્યાર બાદ શ્રી મુનીમ સાથે અમે વર્ષાની હૉસ્પિટલમાં પહોંચ્યાં. અને શ્રીસ્મૃતિને ઘરે લઈ આવ્યાં.

''બોલ, હવે તો તને ખાતરી થઈ કે તું અમારી જ દીકરી છે?''

શ્રીસ્મૃતિએ પ્રસન્ન મુખે સ્મિત કર્યું. યશોદાબહેનને તે વળગી પડી. ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું: ''હવે કોઈ દિવસ આ વાતે નહીં રડું. તમે અમારા બંને પર વિશ્વાસ મૂકી, સત્ય હકીકત જણાવી એ બહુ જ ગમ્યું, મમ્મી.''

ચંદુલાલ અને તેના મિત્ર ઢબ્બુજી એકબીજાને પોતાના અંતરની વાતો કરી રહ્યા હતા.

ઢબ્બુજીએ કહ્યું: ''દોસ્ત, એક પ્રશ્ન પૂછું... બચપણમાં તેં રાખેલી કોઈ મહેચ્છા આજ સુધીમાં પૂરી થઈ છે ખરી?''

ચંદુલાલે તરત જવાબ આપ્યો: ''થઈ છે ને! જરૂર પૂરી થઈ છે!! જ્યારે હું સ્કૂલમાં ભણતો હતો ત્યારે મારા શિક્ષક મારા વાળ પકડીને મને ખૂબ મારતા. તે વખતે મને એક આકાંક્ષા વારંવાર થતી, કે હે ભગવાન! મારા માથા પર વાળ ન હોય તો કેવું સારું? અને આજે ઈશ્વરકૃપાથી મારી એ મહેચ્છા પૂરી થઈ છે. જો મારા માથા પર આજે એક પણ વાળ નથી!''

○

એક વૃદ્ધની પંચાસીમી વરસગાંઠે એમની છબી પાડીને પછી યુવાન ફોટોગ્રાફરે જતાં જતાં કહ્યું : ''દાદાજી, તમે એકસો વરસના થાવ ત્યારે પણ તમારી છબી હું પાડી શકું એવી મારી ઇચ્છા છે.''

''કેમ નહીં ? કેમ નહીં ?'' દાદાજી બોલ્યા : ''હજુ તો તારી તબિયત ઘણી સારી દેખાય છે. તારી તબિયત જોતાં તારી ઇચ્છા પૂરી થવાની પૂરી શક્યતા છે.''

તળિયું

ધરમાભાઈ શ્રીમાળી

વિચારોમા ને વિચારોમા જશવત ચળુ કરીને ઊભો થઈ ગયો લીમડા નીચેના ખાટલે જઈ બેઠા પછી ગામનો બદનાયેલો ચહેરો એની સામે ખડો થઈ ગયો

ગામ વધીને ખાસ્સુ મોટુ થઈ ગયુ હતુ નવા મકાન - સોસાયટીઓ, દવાખાનુ, હાઈસ્કૂલ, સહકારી મડળી, પચાયત કચેરીનુ નવુ મકાન, બેચાર રડીખડી દુકાનની જગ્યાએ હારબધ, નટરવાળી દુકાનો નજીકના સિનેમા ઘરમા ચાલતા પિક્ચરના પોસ્ટરો એકાદ જગ્યાએ જોવામા આવેલુ બ્યૂટીપાર્લરનુ બોર્ડ અને પાનના ગલ્લે મસાલાના ડૂચા હથેળીમા ઘસતા ઘસતા વર્લ્ડકપનો ભાર ઊચકતા જુવાનિયા એ હજુ આગળ વિચારતો બેસી રહ્યો હોત પણ મનમા કશીક ચટપટી થવા લાગી ને 'ભાભી હુ ખેતરે જઈ આવુ ' કહીને ઊભો થઈ ગયો પછી પગમા ચપ્પલ ઘાલતો ગામ વચ્ચેથી ઝડપભેર ચાલીને ઊભા નેળિયે ફટાયો

'કેટલા વર્ષે આ નેળિયામા પગ મૂક્યો'નો સવાલ થયો ને મનમા ભરકારે લીધેલો ડેરી નિગમ બધ કરવાનો નિર્ણય આવી ભરાણો પગમા ભાર વરતાવા લાગ્યો કલ્લી સમાણી રેતમા પગ ધીમા પડી ગયા પણ છેલ્લે મોટાભાઈ પોતાના ત્યા આવેલા એ દિવસ તાજો થતા એના પગમા જોમ પ્રગટવા માડ્યુ

ભત્રીજીના લગ્ન પત્યાને વર્ષેય થયુ નહોતુ ને મોટાભાઈનો કાગળ આવેલો નવો બોર બનાવવા પૈસા મગાવ્યા હતા પત્નીએ કહેલુ 'આપણે કયા કશુ ખેતીમા માગીએ છીએ? એમને વાવવુ છે ને ભોગવવુ છે ' ખાસ્સુ બબડેલી પણ જશવતે કશુ ધ્યાન આપ્યુ નહોતુ પછી અઠવાડિયુ ઑફિસ કામે બહાર જવાનુ થયુ ને વળતો જવાબ આપવામા ઢીલ થઈ તે મોટાભાઈ ખુદ આવે ના પૈસા માટે

'જો ભઈ, સેતરમૂઅ તો તનેય ખબર સૂઅ કૂઅ હાવ ભાઠોડી જમીં'તી વરહાદના પાણીમૂઅ પાકતુ'તુ બધુ નૂઅ બાપ દાદા ઘહડ્યે રાખતા'તા પારકા બોરના પાણી એ થૂકના હાધા બરોબર સૂઅ ભઈ, પાણીનો ભાગ આલવો નૂઅ ઉપરથી ઓશયાળ તુ ટેકો કરી તો '

મોટાભાઈનો અવાજ સહેજ ઢીલો પડ્યો હોય એવુ લાગેલુ ને પત્નીનો ચહેરો બારણાની આડશે તગતગી રહેલો

જશવતથી એ વખતે કશુ બોલી શકાયુ નહીં

છોકરાનુ ટ્યૂશન, સ્કૂલ કૉલેજ કમ્પ્યુટરના ખર્ચા, ભત્રીજીના લગ્ન અને મોટાભાઈએ શરૂ કરેલા નવા મકાનનો પાયો પૂરવા કરેલો ટેકો અને એ માટે લીધેલી લોનનો હપતા એક પગારમા આ બધુ કરવાનુ ને પ્લાટ મળે તો ગાધીનગરમા મકાનનુ આયોજન જશવતને મૂઝારો થવા માડેલો ના કઈ રીતે પાડવી? પણ મોટાભાઈનુ ઓશિયાળુ મો જોઈને મન ઢીલુ થઈ ગયેલુ

પિતાજીનો તો ચહેરોય ક્યા જોયો હતો? મા ઝાઝુ જીવેલા નહીં ભાભી આવ્યા જશવતને ભણાવ્યો ને નોકરી મળી એને થયુ, 'રાત

દિવસ ખેતરે પડ્યા રહીને મજૂરી કરતા ભાઈએ ભણાવ્યો જ ના હોત તો?' એની સાથે જ ભણતા ચમન, જયંતી, ધનજી, નટવર અને પેલો ખાધેપીધે સુખી ઘરનો જાલમ... કંઈ કેટકેટલા ચહેરા એની આગળ ખડા થઈ ગયેલા. 'બધ્ધા... મજૂરી કૂટે છે!' જાલમની આંખે હીરાના પેલ પાડી પાડીને ક્યારનાંય ચશ્માં આવી ગયાં છે. ને એક સમયના ઘાટના કારીગર તરીકે પંકાયેલો ધનજી હવે શ્વાસની બીમારીમાં તરફડે છે.

પત્ની પગ પછાડતી રહી ને એણે મકાનના આયોજન માટે કરેલી સગવડ મોટાભાઈને બોર બનાવવા માટે આપી દીધેલી.

પત્નીનો કકળાટ ખાસ્સા દિવસ ચાલેલો. માંડમાંડ બધું થાળે પડવામાં હતું ત્યાં નિગમનાં પાટિયાં અધ્ધર થવા માંડ્યાં. રોજ રોજની નવી નવી વાતો ને જાતભાતના ટોટા...

જશવંતના એક પગનું ચંપલ રેતમાં ફંગોળાઈ ગયું. માથા પરના તડકે લમણો તપવા માંડ્યો. ને નસ લબ્ લબ્ થવા લાગી. વાડમાંના બાવળ નીચે એ ઊભો રહ્યો. આજુબાજુ જોયું. ચોફેર ભાદરવો તપી રહ્યો હતો. આકાશમાં ક્યાંય રૂની પૂણી સરખુંય દેખાતું નહોતું. ગળામાં શોષ જેવું લાગ્યું.

'પાણીની રાડ ક્યાં નથી ઊઠી? ત્યાં સેક્ટરે સેક્ટરે બોર થઈ રહ્યા છે ને અહીં મોટાભાઈએ બોરમાં નવી પાઈપો ઉતરાવવી શરૂ કરી છે...'

વાડમાં ભરાઈ બેઠેલો હોલો થોડી વાર બોલ્યા પછી અટકી ગયો હતો. ને નેળિયાની એક બાજુના ઝાડ પર સુગરીનો માળો લટકી રહ્યો હતો.

'છ મહિના પછી ક્વાર્ટર ખાલી કરીને ક્યાં ઊભાં કરશો બધાં ને?' પત્નીનો સવાલ પેલા માળામાં જઈ પહોંચવા તળે ઉપર થઈ રહ્યો હોય એવું જશવંતને લાગવા માંડ્યું.

'તુંયે શું, જાણે, ગામમાં ઘર નહીં અને સીમમાં ખેતર નહીં' વાળી લઈ મંડી છે તે...' એણે કહેલું. પણ ગામડે રહેવા નામક્કર ગયેલ પત્ની અને છોકરાંના ચહેરા આંખ સામે તગતગી રહ્યા ને એણે પગ ઉપાડ્યો.

હજી નેળિયું પૂરું થયું નહોતું ને રેત તો એવી ને એવી જ પથરાયેલી પડી હતી.

જશવંતે ખાસી દોડાદોડી કરીને છેવટે હાઉસિંગનું મકાન લેવાનું નક્કી કર્યું હતું. પૂરેપૂરી રકમની જોગવાઈ કરવાની હતી. નિગમ તરફથી ત્રણેક લાખ વી.આર.એસ. પેટે મળવાના હતા. બાકીના દોઢબે લાખની જરૂર હતી.

ખરા બપોરના સૂમસામ વાતાવરણમાં જશવંતના મનમાં વિચારોની આંધી ઊઠતી અને શમતી રહી...

વાડમાં પાંગરેલા વેલા અને ક્યાંક અડધુંપડધું લીલા-સૂકું ઊભેલું ઘાસ એને ગમવા માંડ્યું.

આવતી સાલથી મોટો પ્રદીપ કમ્પ્યુટરનું પૂરું કરીને નાનીમોટી જૉબ લેવાનું કહ્યા કરતો હતો.

બોર પર ચાલી રહેલા મશીનનો ઘરરર અવાજ દૂરથી સભળાણો ઘણા વર્ષે ખેતર જોવાની લાગણી ઊભરાઈ આવી ઘડી પહેલા નેળિયાની રેતમા ફાગા પડતા પગમા હવે ઉતાવળ આવી ભરાણી થાક દૂર થઈ ગયો

થોડુક ચાલ્યા પછી ખોડિબારુ આવી ગયુ ઢાળિયા બાજુ બેઠેલુ કૂતરુ ભસવા માડ્યુ એણે બોર તરફ જોયુ મોટાભાઈ દેખાણા એના ચહેરા પર ખુશી છવાઈ ગઈ ભસતા કૂતરાને 'હાડ્ હાડ્' કરતા મોટાભાઈ સામે આવ્યા પછી, 'આવો ભઈ ' બોલીને સૌના ખબરઅતર પૂછ્યા ને 'બેહો ભઈ, ખાટલીમૂઆ' કહેતા પાણી ભરી લાવ્યા પાણી પીતા પીતા જશવત ખેતર જોવા લાગ્યો એનેબધુ લીલુછમ્ દેખાવા લાગ્યુ મનમા ઠડક પ્રસરી મોટાભાઈ સાથે ઔપચારિક વાતે વળ્યા પછી એ બોર પાસે જઈ ઊભો

આસપાસ પીળી માટી અને ડહોળાયેલુ-ચીકણુ પાણી છવાયેલુ હતુ એણે નીચે નમીને માટી હાથમા લીધી પોતાના તળની માટી સૂઘવાની ઈચ્છા થઈ ગઈ

'બઈસ, હવ્અ આજનો દા'ડો કૉલમો ઉતારવી પડશી '

જશવતની પાસે આવી ઊભેલાં મોટાભાઈ બોલ્યા પછી, તળના પાણી ઊડા જવાની વાતે ચિતા કરતા કરતા એક ઢાળિયા બાજુ ગયા

ખેતરમા ઊભેલો આબો, ઘેઘૂર લીમડો, નીચલા ખેતરમા ઊગેલા એરડાને પેલી તરફનો શેઢો ખેતર ફરતી ઊચા થોરિયાની વાડ અને વાડમા ઊભેલા ઝાડ પડતર જમીન અને કૂવાની જગ્યાએ બધુ સુધરીને સારુ થઈ ગયુ હતુ.

મશીનના ઘરરર્ અવાજ વચ્ચે, ચા પીતા પીતા એણે મોટાભાઈ સામે જોયુ મોટાભાઈએ એકાએક પૂછ્યુ, 'અમ જશુ, ઑમ એકાએક આવવુ પડ્યુ ભઈ?'

મોટાભાઈના સવાલથી એને રાહત થઈ ચાનો છેલ્લો ઘૂટ ભરીને રકાબી ભોય પર મૂકતા એ બોલ્યો 'મોટાભાઈ, સરકારી મકાન ખાલી કરવાનુ છે ને છોકરાને અહીં રાખે મેળ પડે એમ નથી '

'તે, ના જ પડ્અન્ ભઈ, હવ્અ તો ગામડાની વસ્તીય શે'રમ્અ ' જશવતની વાત પૂરી થયા પહેલા જ બોલેલા મોટાભાઈએ ખીસ્રામાથી બીડી કાઢીને ચા માટે સળગાવેલા સાઠીકડાના અગારા પર દબાવી

'મકાનનો મેળ પાડવાનો છે મોટાભાઈ હાઉસિગનુ છે '

'જે હોય એ રાશી લ્યોન્ પૈસા તો મળ્યા અશી હારા એવા ' બોલતા મોટાભાઈના મોમાથી ફેકાયેલો બીડીનો ધુમાડો જશવતના મોઢા પર છવાતો ગયો એણે વિગતે વાત કરવા માડી બીડી હોલવાઈ ગઈ. એ ઘડીક મોટાભાઈ સામે તો ઘડીક બોરમા ઊતરતી પાઈપ સામે જોતો બેસી રહ્યો મોટાભાઈએ હોલવાઈ ગયેલી બીડી મસળીને ફેકી દીધી

મશીનના એકધારા અવાજમા ઘરૂરાટી ઊપડી મોટાભાઈ અડધા ઊભા થઈ ગયા પછી પહેલાની જેમ જ મશીન ચાલવા માડ્યુ ને મોટાભાઈ હતા એમ જ બેસી ગયા ઊડો શ્વાસ લીધો ને, 'શુ કરશો તાણઅ મારૂઅ તો ' જેવુ અડધુ ખરુ બોલીને મોટાભાઈ બોર સામે જોવા લાગ્યા

જશવતના મનમા મોટાભાઈની સુધરેલી પરિસ્થિતિ ઘડીક માટે દેખા દઈ ગઈ નવુ ધાબાબધ મકાન, થોડેક દૂર એક ઢાળિયાની પેલી પા ઊભેલુ ટ્રેક્ટર, ખેતરની સમથળ જમીનમા પડેલા ચાસ હજુ હમણા જ રાધણિયામા

રોટલા ઘડતાં ભાભીના દેહ પર શોભી રહેલા દાગીના... અને ભાભીની હરખભેર નવી નવી વાતો...

'તમારાથી ના થાય તો... બીજેથીય હાલ પૂરતું કંઈક કરી આપો મોટાભાઈ! મારે મકાન વગર ચાલે એમ નથી...' જશવંત ખૂબ ધીમેથી બોલ્યો. પછી સૂનમૂન બેસી રહેલા મોટાભાઈ સામે જોવા લાગ્યો.

'કાંય થાય એમ નથી આપડાથી તો. તું તારૂઅ જમ કરવું હોય ઈમ કર ભઈ...'

જશવંતને લાગ્યું જાણે ફરી પાછા પત્ની અને સંતાનોના ચહેરા પોતાની સામે ટગર ટગર થવા માંડ્યા છે. મોટાભાઈએ કરેલા નવા મકાનમાં ઉપલા માળે ભત્રીજો હીરાનું કારખાનું નાખવાનો છે એ ભાભી સાથેની વાતચીતમાં જાણેલું યાદ આવ્યું. એના હોઠ પર શબ્દો ઊભરી આવ્યા: 'મોટાભાઈ, હીરાનું કારખાનું હમણાં રહેવા દો તો...' પણ, મોટાભાઈનો ચહેરો જોઈને એની જીભ ઊપડી નહીં.

આસપાસ બધે મશીનનો અવાજ છવાઈ ગયો હતો.

નોકરીએ લાગ્યા પછી બોર બનાવ્યો ત્યાં સુધીનાં નાનાંમોટાં કામમાં મોટાભાઈની 'હા'માં હા કર્યા અંગેના વિચારે એ થોડી વાર બેસી રહ્યો. પછી, ભત્રીજીનાં લગ્ન અને મકાનના પાયા પૂરતી વખતે આપેલા પૈસાની હળવે રહીને વાત કરી જોઈ, અને-

'હમ ખાવાય પૈસો નથી. તું ભાળી જ સી કૂઅ આ હાંમી છાતીએ શાપડી મેલાણી સૂઅ એ...'

ઊંચા અવાજે બોલીને મોટાભાઈ બોર સામે જોવા લાગ્યા.

જશવંતની નજર સામે હાઉસિંગનું મકાન હાલકડોલક થવા લાગ્યું. ને, એની આસપાસ પત્નીના સવાલો ફેલાતા રહ્યા. એણે બોલવા પ્રયત્ન કર્યો પણ પેલા મશીનની ઘરરરાટી જેવું કંઈક એના ગળામાં આવી ભરાણું. એણે ગળું ખંખેર્યું. પછી માંડ માંડ જીભ ઊપડી.

'ત્યારે એમ કરીએ તો ભાઈ?'

'શું?'

'આ ખેતર ને ઘરનું કો'ક...?'

આગળ ના બોલી શકાયું. ચહેરા પર પરસેવો વળી ગયો.

એને લાગ્યું, ચારે બાજુથી ક્યાંય પવન નામે કશું જ ફરકતું નથી. ને સર્વત્ર સન્નાટો છવાઈ ગયો છે... એણે પેન્ટના ખિસામાંથી રૂમાલ કાઢીને મોં પરનો પરસેવો લૂછ્યો. પછી, મોં પ રૂમાલ વીંજવા લાગ્યો.

મશીનની ઘરરરાટી ઉપરાછાપરી વધી પડી

'તે આ પડ્યું સેતર નૂઅ ઘર... જા ભ ડૂચા...' તપેલા ચહેરે મોટાભાઈ ઊભા થ ગયા.

મશીનની ઘરરરાટી એકધારી જોર પકડ માંડી ને એકાએક આંચકા સાથે મશીન અટ પડ્યું.

'શું થ્યું ભઈ... મશીન આમ અટચી જ્યું? બોલતા મોટાભાઈ ઝડપભેર બોર તરફ દોડ્યા

તળિયે પથ્થર આવ્યાની વાત કરતો કારીગ 'હવે મેળ પડવો કાઠો સૂઅ કાકા!' બોલી મશીન સામે જોતો ઊભો રહ્યો હતો.

હાથમાં ચોંટેલી તળની માટી ખંખેરતાં ઊ થયેલા જશવંતે બોર તરફ દોડી ગયે મોટાભાઈની પીઠ પાછળ નજર લંબાવી. પ બોર પાસે જતા મોટાભાઈ, પીળી માટી અ ડહોળાયેલા ચીકણા પાણીમાં જ બેસી ગ હતા.

રાજસ્થાની લોકકથા

બાંડો ભાઈ

વિજયદાન દેથા

એક હતો કુંભાર સાત દીકરાઓનો બાપ સાતે દીકરા પરણેલા છ દીકરાઓનુ સાસરુ માલદાર ઠાઠમાઠનો પાર નહીં ધનધાન્ય, ગાયભેંસોની ફોજ, સાસુ-સસરા, સાળા, સાળીઓથી ભર્યાભાદર્યાં કુટુબ પરન્તુ સાતમા અને નાના દીકરાને સાસરે કાગડા ઊડે સમ ખાવા કોઈ સગુવહાલુ નહીં! કદાચ, એ કારણે જ, નાના દીકરાની વહુને માટે સાસરુ દોહ્યલુ થયુ! એવુ દુ ખદાઈ કે બિચારીને જીવવુ ભારે પડતુ! પિયરનુ પીઠબળ ન હોવાથી સાસુ-સસરા અને નણદો વાતવાતમા મેણા મારે, ખોડખાપણ કાઢે ઘરના મોટા મોટા કામ નાની વહુ પાસે જ કરાવે બધો ઢસરડો નાની વહુ કરે ઘરમા ખાવાપીવામા પણ જુદાઈ રખાય બિચારી નાની વહુ ઘૂઘટમા આખો દિવસ રડતી રહે

શ્રાવણ માસ ત્રીજ અને બળેવ છએ વહુઓના પિયરથી ભેટસોગાદ આવે, જાતજાતની ચીજવસ્તુઓ, કિમતી વસ્તુઓ-વસ્રો આવે, ટોપરા આવે, નાળિયેર આવે, મગસ અને ભાતભાતની મીઠાઈ-પકવાન આવે પણ બિચારી નાની વહુ! પિયરમા કોઈ હોય તો કઈ મોકલે ને! લગન પછી પિયરની દિશા પણ જોઈ ન હતી! વારતહેવારે છએ વહુઓના પિયરથી કોઈ ને કોઈ તેડવા આવે નાની વહુ માટે તો સાસરુ કેદખાનુ હતુ તે વિચારતી, આ તહેવાર ન આવતા હોય તો કેવુ સારુ! પરન્તુ દરેક વર્ષે સમય પ્રમાણે તહેવાર તો આવ્યે જ રહેતા ગણતરીના સૂરજ ઊગે અને આથમે કે ઝળહળતો કોઈ તહેવાર આવી પહોંચતો! તે દિવસે નાની વહુનુ કામ બમણુ અને દુ ખ પણ બમણુ! બમણી ભાગભાગ, બમણી વેદના, બમણા આસુ! મોએ ચડાવેલી નણદો નાની વહુને આગળીને ટેરવે નચાવતી રહે!

એક વાર બળેવનો તહેવાર નજીક આવી પહોંચ્યો ત્યારે જેમ જેમ તહેવાર નજીક આવવા લાગ્યો તેમ તેમ છએ વહુઓનો હર્ષોલ્લાસ વધવા લાગ્યો કોઈનો ભાઈ આવવાનો હતો તો કોઈનો ભત્રીજો તો વળી કોઈના કાકા બધાને હૈયે હર્ષ હતો ખુશી હિલોળા લેતી હતી પણ નાની વહુની પીડાનો પાર ન હતો રડી રડીને આખો સૂજી ગઈ હતી

તહેવારના કામની ધમાલમા જ નાની વહુને મેદી મૂકવાની પણ ફુરસદ ન મળી એક આખાબોલી નણંદે કહ્યુ, ‘બધી ભાભીઓના હાથ તો મેદી રચ્યા છે આગણુ લીંપશે તો રગ ઝાંખો થઈ જશે નાની ભાભી! તમારા હાથ જ કોરા છે આજે તો તમે જ આખુ આગણુ લીપી નાખો!’ આગણુ લીંપી છાણા થાપવાના છે આમ, હાથ પર હાથ રાખીને બેસવાથી આરો નહીં આવે!

નાની વહુના કાળજામાથી એક ઊડો નિસાસો નીકળી પડ્યો! હવે લીંપણ માટે ગાર તૈયાર કરવાની છે એટલે એક મોટુ માટલુ લઈ, રડતા રડતા તળાવ તરફ ચાલી તળાવ ગામથી ઘણુ દૂર પગલે પગલે મનનુ માનસરોવર ખાલી કરતી તળાવની પાળ પર પહોંચી ત્યા પોતાના દર પાસે બેસીને ડોલતા કાળોતરા નાગ પર નજર પડી છતા નાની વહુએ એ રસ્તો છોડ્યો નહીં! એ જ ચાલે કાળોતરા ભણી આગળ વધી

'આવા જીવતર કરતાં મોત સારું!' કાળોતરો નાગ પણ જાણે તેના મનની વાત સમજી ગયો હોય એમ ડરીને દરમાં ઘૂસ્યો નહીં. અરે! ડર લાગે એવી એની ચાલ જ ક્યાં હતી! નાની વહુ છેક કાળોતરાની નજીક આવી પહોંચી ત્યારે કાળોતરાએ ફૂંફાડો માર્યો. નાની વહુ છતાં પણ ડરી નહીં. બેધડક છેક કાળોતરાની નજીક આવી ઊભી રહી ગઈ. કાળોતરો પણ એવી જ મસ્તીમાં ફેણ ઊંચી કરી ડોલતો રહ્યો. સમજી ગયો કે આ દુખિયારી અબળા વખાની મારી મોતને શરણે આવવા માગે છે!

નાની વહુએ ઘડો નીચે મૂક્યો અને કાળોતરાની સામે બેસી ગઈ. પછી તેની આંખોની સામે આંગળી હલાવી અને કાળોતરાનો સ્પર્શ કર્યો.. અંતે કાળોતરો હસીને બોલ્યો, 'ગાંડીબહેન! મોતને વહાલું કરવા માગે છે!' નાની વહુની ઝળઝળિયાં ભરી આંખો પર નજર પડતાં જ કાળોતરાનું હાસ્ય ઊડી ગયું. તે કંઈ કહે તે પહેલાં જ નાની વહુ નિસાસો નાખી બોલી, 'મારે તો હવે મોત જ વહાલું થયું છે!'

કાળોતરાએ તેની હથેળી પર પોતાની ફેણ ઘસી અને પછી બોલ્યો, 'મોત કોઈને વહાલું હોતું નથી! રાજા હોય કે રંક, કોઈને પણ મોત વહાલું લાગતું નથી!'

ઘરના માણસોના મેણાંટોણાંથી વીંધાયેલું નાની વહુનું કાળજું કાળોતરાની અમીભરી વાણી સાંભળી ખીલી ઊઠ્યું. આંખમાંથી આનંદનાં મોતી વરસવા લાગ્યાં! તેણે ફેણથી પૂંછડી સુધી અનેક વાર કાળોતરાને નીરખ્યો.. 'છે તો કાળોતરો નાગ.. પૂંછડી થોડી કપાયેલી છે.' આ બાંડો કાળોતરો નાની વહુને ઘણો વહાલો લાગ્યો. જીવનમાં પહેલી વાર તેના કાનમાં આત્મીયતાભર્યા મીઠા બોલ સાંભળવા મળ્યા! તે રડતાં રડતાં બોલી, 'આજે બળેવ છે. પિયરમાં કોઈ સગુંવહાલું નથી. હું કોને ભાઈ કહી શકું? હું કોને રાખડી બાંધું? સાસરે તો બધાં જ મેણાં મારે છે. વાતવાતમાં ખોડખાંપણ કાઢે છે!'

નાની વહુને રડતાં જોઈ કાળોતરાની આંખો પણ ભીની થઈ ગઈ. ગળગળા સ્વરે બોલ્યો, 'તું મારી બહેન અને હું તારો ભાઈ! મને રાખડી બાંધજે! પછી બધાં જ તારી અદેખાઈ ન કરે તો મને કહેજે. બસ, હવે રડવાનું બંધ કર. તને રડતાં જોઈ મારા કાળજામાં શૂળ ભોંકાય છે!'

કાળોતરાના આમ કહેવાની સાથે જ નાની વહુનાં આંસું બંધ થઈ ગયાં. તેણે પિયરના અને સાસરવાસનાં બધાં જ દુ:ખો અને પીડાની કથા કહી સંભળાવી. કાળોતરો ચૂપચાપ સાંભળતો રહ્યો. આમ, નાની વહુએ પોતાના આ બાંડાભાઈને ઢગલો ભરીને વાતો સંભળાવી, મન હળવું કરી પોતાને ઘેર પાછી આવી. આજે તેના આનંદની સીમા ન હતી! ઘરમાં સૌ તેની પ્રસન્નતા જોઈ નવાઈ પામ્યાં, પણ કોઈને કારણ સમજાયું નહીં.

બળેવને દિવસે નાની વહુ પોતાના પતિની આજ્ઞા લઈ, શણગાર સજી, આનંદ-ઉલ્લાસભરી તળાવ ભણી ચાલી. આજે તે પોતાના બાંડાભાઈને રાખડી બાંધશે. બાંડોભાઈ તેને બહેન કહીને બોલાવશે.' આજે નાની વહુના ડગલે ડગલે કંકુ-પગલાં પડતાં હતાં!

બાંડો કાળોતરો દરની બહાર બેસી બહેનની રાહ જોઈ રહ્યો હતો. જેને જોઈને બીક લાગે છે અને જે ડંખ મારે તો એક જ ક્ષણમાં મોત આણે છે તે બાંડાભાઈ કાળોતરાને ઘણા જ ઉમંગથી નાની વહુએ કંકુનું તિલક કર્યું, રંગીન રાખડી બાંધી અને નાળિયેરની પ્રસાદી ખવડાવી. બાંડોભાઈ અમૃતવાણીમાં બોલ્યો, 'બહેનને થોડા દિવસ મારે ઘેર રાખીશ. ખૂબ સરભરા કરીશ. બીવા જેવું કશું જ નથી. મારી પાછળ પાછળ આવ અને બેધડક દરમાં ઘૂસી જા!'

'વીરા! દર તો તારા માપનુ છે હુ કેમ અદર ઘૂસી શકીશ?' બહેનની વાત સાભળી કાળોતરો હસી પડ્યો અને બોલ્યો, 'બેની! એ તો હુ ભૂલી જ ગયો કઈ વાધો નહીં તુ મારી પૂછડી પકડી લેજે બાકીનુ હુ સભાળી લઈશ ' આમ કહી કાળોતરો સરર સરર સરતો દરમા ઘૂસ્યો દરની બહાર જ્યારે પૂછડી જ રહી ત્યારે તે અદરથી બોલ્યો, 'મારી પૂછડી પકડી લે અને આખો બધ કરી લે!'

ભાઈએ જેમ કહ્યુ, બહેને તેમ જ કર્યું આખો બધ કરતા જ તેને લાગ્યુ કે તે સરર સરર નીચે પાતાળમા ઊતરી રહી છે થોડી વારમા તેને જમીનનો સ્પર્શ થયો ભાઈએ તેને આખો ખોલવાનુ કહ્યુ નાની વહુએ આખો ખોલી

નાની વહુ આભી જ બની ગઈ આગણામા સોના-ચાદીના વૃક્ષો, હીરામોતીના ગુચ્છા અને સુરગી માણેક! વળી, વિવિધ ફૂલોની ખુશબૂ તેના રોમરોમને પુલકિત કરવા લાગી! આ પહેલા આવુ સુખદ સ્વપ્ન પણ તેણે જોયુ ન હતુ! અને આજે જ્યારે નજર સમક્ષ આવુ રોમાચક દશ્ય! નાની વહુના મનમા આનદ સમાતો ન હતો !

આનદસાગરના તરગો પર ડૂબતુ-તરતુ તેનુ મન જરા સ્થિર થયુ કે બાડોભાઈ બોલ્યો, 'નાગણનો સ્વભાવ જરા ઉગ્ર છે તેની કોઈ વાતનુ માઠુ ન લગાડજે! આપણે તો સદ્ભાગ્યે જે થોડા દિવસ સાથે રહેવાનુ મળ્યુ છે તે દિવસોમા ખુશીથી રહીએ!'

બાડાભાઈની શિખામણ હજુ તો પૂરી થઈ જ હતી કે ફૂફાડા મારતી નાગણ ત્યા ધસી આવી અને તેની પાછળ તેના અઠોત્તેર બચ્ચા પણ પડતા, આખડતા, ડોલતા ડગમગતા આવતા દેખાયા અજાણી સ્ત્રીને જોઈ નાગણના મોઢામાથી ઝેર ઝરવા લાગ્યુ ધણી-ધણિયાણીમા આમ તો રોજ રોજ ઝઘડા-ટટા થતા રહેતા! નાગ ગુસ્સામા આવીને કહેતો, 'આ ચાડાલણનુ નાક કાપી બીજી સ્ત્રી કરીશ અને ત્યારે જ ઘરમા સુખ-શાતિ મળશે!'

નાગણ વિચારવા લાગી કે આજે શુ ખરેખર નાગ બીજી સ્ત્રી લઈ આવ્યો? નાગણ એમ હાર માને કે હથિયાર હેઠે મૂકે તેવી ન હતી ફેણ પટકતી બોલી, 'હુ મરી જઈશ પણ આ ઘરમા બીજી સ્ત્રીનો ટાટિયો ઘાલવા નહીં દઉ મારે જીવતેજીવ મારી શોક્ય લઈ આવ્યો?'

બાડો નાગ તરત જ દાત પીસતો, ગરજી ઊઠ્યો, 'જોતી નથી સમજતી નથી અને મનમા જેમ આવે તેમ બકે છે! અરે! આ તો મારી ધરમની બહેન છે અને હુ એનો ધરમનો ભાઈ આ કકુ તિલક અને આ રાખડી તને દેખાતા નથી? આખ છે કે બાખા? કે પછી તારી આખે કમળો છે!'

નાગણ મો મચકોડી બોલી, 'કમળો તને થયો હશે મારે આખે બાખા નથી, ત્રણ ત્રણ આખ છે! ધરમના બહેન-ભાઈના ઘણા સબધ જોયા છે! મને મૂરખ ન બનાવજે આ છિનાળીને ઘરની બહાર ધકેલી દે, નહીં તો હુ જ આ તારી ધરમની બહેનને ધરમરાજના દરબારમા પહોચાડી દઈશ!'

તે સમયે બચ્ચા નાગણને લાડ કરવા લાગ્યા લાડ કરતા કરતા નાગણના શરીર પર ચડવા લાગ્યા, ચોટવા લાગ્યા અને રમવા લાગ્યા ગુસ્સામા નાગણે બચ્ચાને પણ ઝાપટ મારી મારીને દૂર દૂર ધકેલી દીધા નાગે નાગણને સમજાવવા ખૂબ ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા પણ નાગણ કેમે માની નહીં આખરે જ્યારે નાગે હમેશા માટે ઘર છોડી જવ નો ધમકી આપી ત્યારે અનિચ્છાએ નાગણે સહમતી આપી

રોજ રોજની તકરાર અને કકાસમા હીરા મોતીનો ચળકાટ પણ ધૂધળો લાગે છે! હોઠો પર હાસ્ય ન હોય તો અગણિત ધનદોલત શા કામની? મનનુ સુખ માયા પર આધારિત નથી

હોતું. થોડા જ સમયમાં નાની વહુ સુખદુઃખનો આ મર્મ સમજી ગઈ. પણ સાસરવાસનું દુઃખ અને પિયરની દરિદ્રતા યાદ આવતાં જ આંખોની સમક્ષ અહીંનાં હીરામોતીના ઢગલા ચમકવા લાગતા!

નાગણને મનાવવા નાની વહુએ તેની ખૂબ ખુશામત કરી. ઘણી વિનંતીઓ પણ કરી. તે ઘરનું બધું કામ કરવા તત્પર રહેતી, પણ નાગણ તેને કોઈ કામ કરવા જ ન દેતી! નાગણ જાતે જ બન્ને વખત દૂધમાં ઘી, કેસર અને ખાંડ મેળવી મોટી કડાઈમાં ઉકાળતી અને પછી સોનાની કથરોટમાં દૂધને ઠારતી. દૂધ ઠંડું થાય પછી ઘંટડીઓ વગાડતી. ઘંટડીઓનો રણકાર સાંભળી બચ્ચાં દોડી આવતાં અને લપ્..લપ્ કરતાં કથરોટમાંનું દૂધ પી જતાં.. મન હોય તો દૂધમાં કિલ્લોલ પણ કરતાં!

નાની વહુને આ કામ કરવાનું બહુ મન થતું. નાગણની ખૂબ ખૂબ ખુશામત કરી એટલે અંતે નાગણે નાની વહુને બચ્ચાંને દૂધ પિવડાવવાનું આ કામ સોંપ્યું.

એક વાર સાંજે નાની વહુએ દૂધને ઉકાળીને ઘાટું કરી, તૈયાર કર્યું અને નાની કથરોટમાં ઠારવા મૂક્યું. દૂધમાંથી વરાળના ગોટેગોટા નીકળતા હતા. હજુ દૂધ ઠંડું થવામાં વાર હતી. આંગણામાં પડેલી ઘંટડીને ગોખલામાં રાખવા જતાં; નાની વહુના હાથમાંની આ ઘંટડીઓ હાથ હલી ઊઠતાં રણકી ઊઠી! ઘંટડીઓનો રણકાર સાંભળી નાગણનાં બચ્ચાં દોડતાં-દોડતાં આવી પહોંચ્યાં. નાની વહુ બહુ ગભરાઈ ગઈ અને બચ્ચાંને રોકવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી, પણ ભૂખ્યાં બચ્ચાં પરવા કર્યા વગર દૂધ પીવા તૂટી પડ્યાં! દૂધ તો ગરમ હતું - બળબળતું હતું.. આવું બળબળતું દૂધ પીવા જતાં કેટલાંક બચ્ચાં દાઝી ગયાં, કેટલાંકની પૂંછડી બળી તો કેટલાંકની જીભ! બધાં જ બચ્ચાં સિસકારા કરતાં કરતાં પોતાની મા પાસે દોડી ગયાં અને રડવા લાગ્યાં. કાળજાના ટુકડા જેવાં બચ્ચાંની આવી હાલત જોઈ નાગણના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો! વિષ ઓકતી, ફૂંફાડા મારતી તે નણંદને દંશવા આવી પહોંચી. પોતાની ધરમની બહેન. નાની વહુની ભૂલની જાણ નાગને પડી કે તરત જ તે બાંડો ભાઈ તેની પાસે પહોંચી ગયો.

નાની વહુ ડુસકાં ભરતી બોલી, 'ખરેખર, મેં જાણી જોઈને કંઈ જ કર્યું નથી. જે ભૂલ થઈ તે અજાણે થઈ છે. જે સજા કરશો તે ખુશીથી સહી લઈશ. હું નથી ઈચ્છતી કે મને માફ કરો. ભાભી કરતાં પણ મારો જીવ વધુ બળે છે હોં !'

નાગ કહેવા લાગ્યો, 'હું બધું જ જાણું છું. મને કંઈ જ કહેવાની જરૂર નથી. પણ નાગણ હરગિજ નહીં માને! તેને તો અણધાર્યું બહાનું મળી ગયું!'

એટલામાં તો ફૂંફાડા મારતી નાગણ આવી પહોંચી. જો નાગ વચમાં પડી બચાવ ન કરત તો તે આજે નાની વહુને ડંખ્યા વિના રહેત નહીં! તેના મોઢામાંથી વિષના તણખા ઝરતા હતા! જોકે દાઝેલાં બચ્ચાં પણ પોતાની ફઈબાની ભૂલ સમજી ગયાં હતાં પણ નાગણ તો ભૂલ સમજવા જ માગતી ન હતી એટલે તેને સમજાવવાનો કોઈ અર્થ ન હતો!

અંતે ઘણી રકઝક પછી તે માની.. અને તેણે જણાવી દીધું કે નણંદબાઈ હવે પોતાનું કાળું મોઢું લઈ અહીંથી રવાના થઈ જાય! એ અહીં હશે ત્યાં સુધી નાગણ પાણી પણ નહીં પીએ!...

નાની વહુએ રડી રડીને આંગણું ભીનું કરી દીધું. પોતાની ગફલત માટે વારંવાર માફી માગી. પણ નાગણે તેને ક્ષમા આપી જ નહીં! બાંડાનાગે કહ્યું, 'બહેન! આ કર્કશા હવે હરગિજ નહીં માને વ્યર્થ તકરાર વધારવાથી શો ફાયદો? આ ઘરમાં આટલા જ દિવસ તારાં અન્ન-જળ

લખાયા હશે! તું હવે ખુશીથી તારે નાનરે જા! નનીબમાં હશે તો ફરી મળીશું.'

વિદાય વેળાએ ભાઈ-બહેન બંનેની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. બાડાભાઈએ બેનને ઢગલો ભરીને હીરા, મોતી માણેકની ભેટ આપી. બહેન બસ, બસ કરતી રહી પણ ભાઈએ મોટું પોટલું બાંધી આપ્યું. ભાઈએ એટલું આપ્યું કે રાજાના ખજાનામાં પણ આટલું નહીં હોય!

દરમાંથી નીકળી નાની વહુએ બાડાનાગના માથા પર હેતથી હાથ ફેરવ્યો. તેના મસ્તકને હેતથી પંપાળ્યું. બાડાનાગે બહેનની હથેળીમાં પોતાની ફેણ ઘસી, વહાલ દાખવ્યું. પછી રડતા રડતા બોલ્યો, 'બહેન! આ કર્કશાને કારણે તારા હૃદયને ઠેસ લાગી છે. હું માફી માગું છું.'

'વીરા! કસૂર તો મારાથી થઈ જ ગઈ છે. તું કેમ જીવ બાળે છે? માણનોની દુનિયામાં જે લાડ, પ્યાર, મમતા ન મળ્યાં તે તારે ઘેર મળ્યાં છે. હીરા, મોતી કરતાં પણ મારા માટે તે વધારે મૂલ્યવાન છે! અને એક દિવસ તો જવાનું હતું જ ને!' બાડોનાગ ડૂસકાં ભરતાં ભરતાં પોતાના દરમાં ધૂની ગયો અને નાની વહુ આંસુ સારતી સારતી સાસરે જવા નીકળી!

ધનની લીલા જ ન્યારી છે! અગણિત હીરામોતી અને અણમોલ માણેક પર નજર પડતાં જ નાની વહુ પ્રત્યેનો સૌનો અણગમો પળમાં જ ઊડી ગયો! ઘરમાં સૌ નાની વહુના વણખરીદ્યા ગુલામ બની ગયા! નાની વહુની સેવા-ચાકરી માટે ખડે પગે હાજર રહેવા લાગ્યા! છએ છ જેઠાણીઓ અને સાસુ સસરા જાણે તેના પગ ધોઈને પાણી પીવા તૈયાર હતાં! નણદો મીઠી મધભરી વાણી બોલવા લાગી! ઘરના બધા જ નાની વહુના આરામ ચેનનું, પસંદ નાપસંદનું ધ્યાન રાખવા લાગ્યા! નાની વહુને કંઈ જ કહેવા કે માગવાની જરૂર જ ન પડતી! દુનિયામાં અસલી અને સાચો સંબંધ હોય તો તે ધનનો છે. બાકી બધું પ્રપંચ! નાની વહુના દિવસો ફર્યા તો એવા ફર્યા કે ભલભલા ઈર્ષાથી બળવા લાગ્યા! નાની વહુ પોતાના બાડાભાઈનો ઉપકાર એક પળ પણ ભૂલતી ન હતી. રાતદિવસ તેના બચ્ચાંનું કલ્યાણ વાંછતી રહેતી. પોતાની ભૂલ માટે પસ્તાવો કરતી. સાંજે સંધ્યા વેળાએ દીવાબત્તી પેટાવતાં બાડાવીર અને તેના પરિવારને આશીર્વાદ આપતી. તેમના ભલા માટે પ્રભુને પ્રાર્થતી રહેતી. નાની નરખી ગફલતને કારણે નાગણના બચ્ચાં દાઝી ગયાં એ વાતની તેને પીડા થતી. આ દુઃખ સિવાય બીજું કોઈ દુઃખ કે પીડા હવે તેને ન હતાં!

ત્યાં પાતાળ લોકમાં નાગણ પોતાના દરમાં રોકકળ મચાવી દેતી. દાઝેલાં બચ્ચાંને જોતી અને ધરમની નણદને ખૂબ ગાળો દેતી, શાપ વરસાવતી! નાગણ વિચારતી કે જો આ નણદ જીવતી રહેશે તો ફરી કોઈ વાર આવશે અને ઘરમાં કકાસ થશે! પાણી પહેલાં પાળ બાંધવી સારી. નાગણે તક જોઈ અને નાની વહુને દંશવા ચાલી. કોની મગદૂર છે કે નાગને આ વાતની જાણ કરે!

નાની વહુએ ઘરનાં બધાં કામમાંથી મુક્તિ મેળવી હતી. પણ તે જાતે જ નાનો ઘડો લઈને તળાવે પાણી ભરવા અવશ્ય જતી. ત્યારે બાડોભાઈ દર પાસે બેઠેલો મળતો. ભાઈ બહેન સુખ-દુઃખની વાતો કરતાં અને બંનેનાં મન હળવાં થઈ જતાં. નાગણને જ્યારે આ વાતની જાણ થઈ ત્યારે પૂંછડું પછાડતી, ફૂફાડા મારતી બોલી, 'છિનાળને તરત ડંખ્યા વગર છૂટકો નથી!'

એક દિવસ નાગને જાણ કર્યા વગર ધરમની નણદને ઘેર પહોંચી અને ઢોલિયા નીચે છુપાઈને બેસી ગઈ. 'એવો ડંખ મારીશ કે સવારનો સૂરજ જોવા નહીં પામે! બચ્ચાંને દઝાડવાની

સજા આપીશ ત્યારે જ બળતરા મટશે!'

સાંજ પડતાં નાની વહુ પોતાની મેડી પર આવી. ઘીનો દીવો પ્રગટાવ્યો. આંખો બંધ કરી, હાથ જોડ્યા અને અમૃતવાણીમાં ગણગણવા લાગી:

''દીવા રે આડ્યા જાજે, બાડ્યા જાજે!
બાડ્યાં રા બન ફળ ખાજે!
સાંજ પડ્યા વૈગૌ આજે
જીવો નાગ અર જીવો નાગણી
જીવૈ મ્હારોહ બાંધ્યો, બાંધ્યો વીર
ઓઢાવૈ દિખાણી રૌ ચીર
ચીર હીર ફાટ્ગ્યા
અર અમર હોવૈ વીર
જીવૈ નાગણ રા છોટાં-મોટાં બાળ
જુગ જુગ જીવૈ સગળા સરપ ગોપાળ!'

સાત વાર આમ આશિષ આપી, પછી આંખો ખોલી. અચાનક ગોખલામાં ડોલતી નાગણ પર નજર પડી. જરા પણ ડરી નહીં. આશીર્વાદ દેવા હાથ ઊંચો કર્યો કે નાગણ બોલી ઊઠી; 'હું આવી હતી તો તને ડંખવા પણ તારા આશીર્વચન સાંભળી મારો બધો ભ્રમ દૂર થયો! મારી આંખમાં પણ સાચના દીવા ઝળકી ઊઠ્યા! નણંદબાઈ! મેં તને ઘણું ઘણું ખરુંખોટું સંભળાવ્યું છે. કડવાં વેણ કહ્યાં છે. બે હાથ જોડીને માફી માગું છું.''

નાગણના મુખેથી પહેલી વાર અમૃત વરસ્યું! નાની વહુના આનંદનો પાર ના રહ્યો. આજે તેને પૂરેપૂરું સુખ મળ્યું. ભોજાઈએ સાથે આવવા નોતરું આપ્યું તો તે તત્ક્ષણ પોતાના ભત્રીજાઓને જોવા અને રમાડવા ચાલી. સાસરવાસ કરતાં પણ તેને અદકો ઉમંગ નવા પિયર જવાનો હતો!

અનુવાદ: **ભાવના મહેતા**

* * *

''પારુલ, સૌરભે મને ગઈકાલે શું કહ્યું, ખબર છે ? કહેતો'તો કે તેણે મારા જેવી દેખાવડી અને હોશિયાર છોકરી આજ સુધી જોઈ નથી.''

''અને તુંય કેવી મૂરખ છો, ભૈરવી,'' પારુલે કહ્યું : ''જે માણસ તને પરણ્યા પહેલાં જ આમ છેતરી રહ્યો છે, તેની સાથે લગ્ન કરવા તું તૈયાર થઈ ગઈ છો ?''

*

એક જુવાન સિનેમામાં બેઠો હતો. વિરામ દરમિયાન એક મહાકાય સન્નારી ઊઠીને એનાં પગનાં આંગળાં કચરતાં કચરતાં, એને બેઠકમાં દબાવી દઈને બહાર નીકળ્યાં. થોડી વારે, હાથમાં આઈસક્રીમ ને ધાણીનાં મોટાં પડીકાં સાથે એ પાછાં ફર્યાં. ''હેં જુવાન, હમણા તારા જ પગ મેં કચરેલા ?'' એમણે પૂછ્યું.

''કચરેલા તો ખરા, પણ હશે એ તો....''

''બસ,'' બાનુ બોલી ઊઠ્યાં, ''ત્યારે તો આ જ મારી લાઈન છે.''

ગોપી-કૃષ્ણ

મુખ સૂં કથત ન આવે વેણા

~રમેશ પારેખ

લાડકો નાતો
તમ-શુ મારે લાડકો નાતો
લાખો ભવનુ લેણ રે
દુનિયા ભલા તાગતી ભલે
નેહ ઝરે બે નેણ રે

કોઈ કિયે આનો તોર તોફાની
કોઈ કિયે દુ ખ દેણ રે
પરભુજીને પાઠવે કેવા
બટકબોલા વેણ રે!

વારેવારે લખી વિનતી ઝાઝી
કોઈ છો ભેન્જે કહેણ રે
આવુઆવુ મુને આવડે નઈ
સાભળી લેજે નેણ રે!

તમ-શુ રે મારી વડછડ ઊભી
વાતેવાતે દિનરેણ રે
મન મૂશુ પણ જાય તણાતુ
મોરલીને મધવ્હેણ રે

\- મકરદ દવે

ગોપી અને ગોપાલકૃષ્ણ વચ્ચેની પ્રીતિનુ મધુર કાવ્ય, એવો કયો ગુજરાતી કવિ હશે જેણે નહીં ગાયુ હોય? પોતાની મકરદી મસ્તીથી કવિતાજગતમા આગવી ભાત પાડતા નિજાનદી કવિ શ્રી મકરદ દવેએ તો અનેક કૃષ્ણગીતો લખ્યા છે તે પૈકીનુ આ એક હળવુફૂલ ને હેતાળ ગોપીગીત છે

કોઈ એમ પૂછે કે શાના પરથી એવુ નક્કી કર્યું કે આ ગોપીગીત છે? આખા કાવ્યમા ક્યાય ગોપીનો કે કૃષ્ણનો ઉલ્લેખ સુદ્ધા નથી, તો પછી? તેનો ઉત્તર એ છે કે કાવ્યાતે મોરલીનો સકેત છે ને? એ મોરલી જ કૃષ્ણની મધુરી ઓળખ છે મોરલી માટે જીવત હોઠ જોઈએ, માત્ર જીવત જ નહીં, હસતા, ગાતા અને નાચતા હોઠ જોઈએ કૃષ્ણ સિવાય એવા મસ્તીભર્યા, સજીવની ફૂકતા અને વિહ્વળ બનાવતા હોઠ બીજા કિયા કીમિયાગરના હોય?

કૃષ્ણ અને ગોપી વચ્ચે વ્હાલનો લટકાળો ને લાડકો નાતો છે એ કથા જગજાહેર છે તેમા પરસ્પર રીસ કરવાની, વળી મનામણા કરવાની અને બોલા-અબોલાની સે છે કૃષ્ણ એ વાત વિસરી ન જાય તે માટે ગોપી મુખરિત બની કહી ઊઠે છે

તમ-શુ મારે લાડકો નાતો

આ નાતો લાડકો છે ને લડાકુ પણ છે એમા ફોસલાવવાનો, ફોસલાઈ જવાનો, છેતરવાનો ને છેતરાઈ જવાનો મસ્તીખોર આનદ છે આ નાતો કાઈ એક જનમનો થોડો છે? ભવભવનો છે અપચળા ને અડપલાની લેણદેણ પણ લાખો ભવની છે દોરડાને વળ ચડાવતા તે વધુ મજબૂત બને તેવી રીતે વહાલ અને વડછડથી ગોપી-કૃષ્ણનો પ્રણય વધુ બલભદ્ર બન્યો છે છતાય ગોપી ગાલાવેલી થઈ, વળીવળીને કૃષ્ણને કહે છે કે, તમ-શુ મારે લાડકો નાતો

કેમ, સાચી વાત છે ને?' ગોપીને આમ ફરીફરી કેમ પૂછવું પડે છે? કૃષ્ણ હૃદયસ્થ છે, છતાંય છે હરણિયા પારા જેવો ચંચળ, છટકિયાળ ને નટખટ. ગોપીને ઘડી ભરોસો પડે છે ને ઘડી તે પાછી દુવિધામાં પડી જાય છે - કૃષ્ણ હૃદયમાંથી ને હાથમાંથી છટકી તો નહીં જાય ને! કહે છે કે અતિસ્નેહ પાપશંકી! ગોપીનું હૃદય પણ વારેવારે એવી શંકા-કુશંકામાં ગરકાવ થઈ જાય છે. બીજી બાજુ એનો ભરોસોય ડાલમથ્થો છે - 'કૃષ્ણ ભલે લાખ વાર સતાવે પણ હું એનો કાળજાનો કટકો છું! દુનિયાને ભલે બોલવું હોય તે બોલે.' ગોપીની કૃષ્ણપ્રીતિ અવિચળ છે. ભલેને દુનિયા આંખો કાઢે ને ભવાં તાણી બિવડાવવા કોશિશ કરે. ગોપી છડેચોક કહી શકે છે -

એક નંદના દુલારાને જાણું
બીજાં ગોકુળનાં લોકાંને જાણે મારી બલ્લા!

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કૃષ્ણને રસરાજ કહ્યા છે. ગોપીની વાત સાચી છે - આવા રસરાજને ઓળખ્યા પછી અન્ય કોઈને ઓળખવાની જરૂર પણ શું છે? સુખનું બીજું નામ છે કૃષ્ણ. જે વ્યક્તિ પોતાના જીવન માટે સુખની પસંદગી કરે છે તે આખી દુનિયા માટે પણ ગીત અને સંગીતની વરાણી કરે છે. ધાર્મિક વ્યક્તિ એ જે બીજા માટે પણ સુખની પસંદગી કરે. ધાર્મિકતાનો અર્થ આનંદ સિવાય બીજો કશો પણ હોઈ શકે નહીં. આ અર્થમાં કૃષ્ણ અને ગોપી ઉભય ધાર્મિક છે. તો એમના ભાવોદ્રેકોનું ભક્તિ સિવાય અન્ય કયું નામ હોઈ શકે? નિર્દોષ પ્રીતિ એ ભક્તિનું જ મૂઠી ઊંચેરું નામ છે.

કોઈએ એક મહાત્માને પ્રશ્ન કર્યો - કૃષ્ણ આનંદમાર્ગી હતા તો તેમણે મહાભારતના યુદ્ધનો કરાળ અને ક્રૂર માર્ગ શા માટે પસંદ કર્યો? આનંદ અને યુદ્ધ એ તો પરસ્પર વિરોધાભાસી છે. મહાત્માએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો - 'જીવનનો એકમાત્ર હેતુ છે આનંદ. આનંદના સંરક્ષણ માટે કૃષ્ણ કલુષ અને કુટિલ તત્ત્વો સામે યુદ્ધમાં પણ ઊતરે. કોઈ પણ દિશાએથી આનંદ પર હુમલો થાય તો કૃતાંત બનીને આનંદને બચાવવા યુદ્ધમાં ઊતરે જ!

કૃષ્ણ ગોપીની લીલાને સુરતસંગ્રામ પણ કહેવાય છે. એમાં જીતનો પણ આનંદ અને હારનો પણ આનંદ હોય છે. યુદ્ધ જેવા કદરૂપા શબ્દને સૌન્દર્યની પરિભાષામાં કેવળ રસરાજ કૃષ્ણ જ પરિવર્તિત કરી શકે!

જીવનનો સ્વાદ પ્રેમના દર્દ વિના મળતો નથી. પૂછો મીરાંને. એનાં વિવિધ ભાવભંગિમાઓથી નીતરતાં પદોનું કૃષ્ણ રસરાજ રૂપે કેવા અનન્ય રીતે પ્રકટ થાય છે!

રમૈયા મૈં તો થારે રંગ રાતી
ઔરોં કે પિય પરદેસ બસત હૈ
લિખલિખ ભેજે પાતી,
મેરે પિયા મેરે હૃદય બસત હૈ
રોલ કરૂં દિનરાતી...
ઔર સખી મદ પી-પી માતી
મૈં બિન પિયા હી માતી
પ્રેમ ભઠ્ઠી કો મૈં મદ પિયો
છકી ફિરું દિનરાતી...

અહીં પ્રસ્તુત થયેલું શ્રી મકરંદ દવેનું કૃષ્ણપદ ગોપીના આવા જ ઉમળકાને વ્યક્ત કરતું ગીત છે:

વારેવારે લખી વિનતી ઝાઝી
કોઈ છો ભેજે કહેણ રે
આવું-આવું મુંને આવડે નહીં
સાંભળી લેજો સેણ રે...!

પ્રેમના ઉમળકાને કશી અટપટી આવડતની જરૂર હોતી નથી. અહીં સફળ થવાનો સરિયામ

રસ્તો એ કે નિછાવર થઈ ગયા તે જીતી ગયાં પ્રેમમાં પત્રો લખીલખી મોકલવાની ઔપચારિકતા જરૂરી નથી ઘણી વાર તો હવામાં તરતો મૂકેલો નિઃશ્વાસ પણ નિષ્ઠુર પ્રેમીને, તેના પત્રમાં બેઠી બનીને રોકી લેતો હોય છે

અહીં ગોપી કહે છે 'હે મારા સેણાં' હું ઔપચારિકતાની બાવળી બારાખડી ભણી નથી બીજા પ્રેમીઓ પરસ્પરને પ્રેમપત્રો લખે છે એવું મને ક્યાં આવડે છે? હું તો પ્રીતમાં અવળસવળ તડપું હીં 'સેણ' સંબોધન પ્રિયતમને તેના પદ કરતા યે ચાર તસુ ઊંચે મૂકી આપે છે કેવું મધુર સંબોધન છે! ગોપીએ હૃદયમાં કૃષ્ણની વરણી કરી તે સાથે જ તે રુવરુવે કૃષ્ણને પરણી બેઠી છે આથી જ તે કૃષ્ણવિરહમાં કશા પણ ઢાંકપિછાડા વિના આવો તરફડાટ વ્યક્ત કરી બેસે છે!

પ્યારે દરસન દીજો આય
તુમ બિન રહ્યો ન જાય
જળ બિન કમલ, ચંદ બિન રજની
ઐસે તુમ દેખ્યા બિન સજની
વ્યાકુલ વ્યાકુલ ફિરું રૈણ દિન
બિરહ કલેજો ખાય
દિવસ ન ભૂખ, નીંદ નહીં રૈણા
મુખ સૂ કથત ન આવે વૈણા
મીરાં દાસી જનમ જનમ કી
પડી તુમ્હારે પાય

કવિ શ્રી મકરંદ દવેની કાવ્યનાયિકા ગોપીનો આવો જ મનોભાવ છે - 'મુખ સૂ કથત ન આવે વૈણા ' કહેવા માટે હોઠે શબ્દ આવતા નથી અને બીજી બાજુ લોક મેણાં મારે છે

કોઈ કિયે આનો તોર તોફાની
કોઈ કિયે દુઃખદણ રે
પરભુજીને પારખ કેવાં
બટકબોલા વેણ રે

ભલે મેણાં મારે લોક ગોપી તો મુખ મરડીને કહેશે પણ મારે દુનિયા સાથે શી લેવાદેવા? મારે તો હે કનૈયા, તારી સાથે પ્રેમની પડછંદનો સંબંધ છે વાતેવાતે, ક્ષણેક્ષણે એવી પડછંદ થાય, વારેવારે મને તારી સાથ વાંકુ પડે એનું કારણ એ છે કે તારો અનર્ગળ પ્રેમ પણ મને ઓછો અધૂરો લાગે છે તો પરંતુ મારું મન એ કબજામાં ક્યાં રહે છે? એ તો તારી મોરલીના સૂર સમંદરમાં મધ્ય વહેણે તણાતું જાય છે

આ સ્થિતિમાં ગોપી આવું મકરંદીગાન છેડે છે

કો'ક કો'ક વાર તારી કાયા અ રૂપ બને
કો'ક વાર બાહુમાં કેદ
જોગ ને વિજોગ હવે ક્યાં રે જોખાવું?
મારાં નેણાં ભૂલી ગયાં ભેદ
આ રે અવતાર ભલે વાદળિયો વહી જતો
કેવાં તે સુખ અને દુઃખ!
આંખો જન્મારો તને આંખોમાં રાખું
મને વહાલું લાગે છે તારું મુખ
શું રે થયું છે મને, હું રે શું જાણું?
મને વહાલું લાગે છે તારું મુખ
જોઉંજાઉં જોઉં તો ય જાતા ધરાઉં ના
ભવભવની હાય બળી ભૂખ!

કૃષ્ણ સાથે મારે લાડકો નાતો છે એમ કહેવું સરળ છે પણ એ નાતો નિભાવવો બહુ જ દોહ્યલો છે અપરિપક્વ પ્રેમ કહે છે કે હું ચાહું છું એટલા માટે મને તારી જરૂર છે જ્યારે પરિપક્વ પ્રેમ કહે છે કે મને તારી જરૂર છે એટલે તને ચાહું છું

આચમન

શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય

ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા

'કલિકાલસર્વજ્ઞ' શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનો યુગ અર્થાત્ ઈસ્વીસનનો બારમો સૈકો એ ગુજરાતના ઈતિહાસનો સુવર્ણયુગ છે. હરકોઈ દૃષ્ટિએ એ યુગમાં ગુર્જરોની પ્રગતિ અને ઉત્કર્ષ જોવામાં આવે છે. ગુજરાતનું વ્યક્તિત્વ એ યુગમાં ઘડાયું. સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાળના એ શાસનસમયમાં ગુજરાતના સામ્રાજ્યનો અભૂતપૂર્વ વિસ્તાર થયો. વિદ્યાકલા, સાહિત્યસર્જન, વાણિજ્ય, મુત્સદ્દીગીરી - એ સર્વ ક્ષેત્રોમાં ગુજરાતનો અસામાન્ય વિકાસ થયો. એ કાળનાં સાહિત્યવર્ણિત સ્થાપત્યો પૈકી થોડાંક જ આજ સુધી અવિકલ બચ્યાં છે અથવા કેટલાંકનાં માત્ર અવશેષો જોવામાં આવે છે, પણ જે કંઈ વિદ્યમાન છે તે ઉપરથી તથા સમકાલીન તેમ જ એ પછી થોડા સમયમાં રચાયેલા સાહિત્યમાંનાં વર્ણનો ઉપરથી સ્થાપત્ય, શિલ્પ અને ચિત્રકલાના ક્ષેત્રે ગુજરાતે મેળવેલ સિદ્ધિની ઝાંખી થાય છે. ગુજરાતની વાણિજ્યવિષયક જાહોજલાલીનાં પરદેશી મુસાફરોએ કરેલાં અનેક વર્ણનો મળે છે. આજે સમગ્ર ભારતમાં વાણિજ્યક્ષેત્રે ગુજરાતનું જે સ્થાન છે તે મહદંશે એના ઈતિહાસનો વારસો છે.

ગુજરાતના ભૂતકાળમાં નજર નાખતાં સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના રાજ્યકાળમાં અસામાન્ય દીપ્તિ જણાય છે. એ દીપ્તિ જાણે કે આચાર્ય હેમચંદ્રનાં શાંત પ્રતિભાવાન નયનોમાંથી પ્રગટ થઈ રહી છે. એમાં વિદ્યા, સંસ્કારિતા અને સર્વધર્મસમભાવનું અદ્ભુત ઓજસ છે. હેમચન્દ્ર તત્કાલીન ઈતિહાસના એક સમર્થ ઘડવૈયા હતા. ભારતવર્ષના સંસ્કૃત સાહિત્યના ઈતિહાસમાં સર્વત્ર સ્વતંત્ર સમર્થ મહાપંડિતોની પંક્તિમાં હેમચંદ્ર સ્થાન લે છે. ગુજરાતના ઈતિહાસમાં તેમનું સ્થાન મહત્તમ વિદ્યાચાર્ય તરીકે અને રાજપ્રજાના આચારના સુધારક તરીકે પ્રભાવ પાડનાર એક મહાન આચાર્યનું છે.

હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન છે અથવા ગુજરાતના છે એમ કહેવા કરતાં તેઓ સમસ્ત ભારતના છે એમ કહેવું વધારે ઉચિત થશે. કોઈ પણ પ્રતિભા પોતાની પૂર્વકાલીન પરંપરાથી પુષ્ટ થાય છે. હેમચંદ્રનો આયુષકાળ એવા યુગમાં હતો, જેને પૂર્વકાલીન રાજધાનીઓ તેમ જ (એક નવી શબ્દ યોજીએ તો) વિદ્યાધાનીઓ ગિરિનગર, વલભી, શ્રીમાલ અને અણહિલવાડની તેમ જ સમ્રાટ્ધાનીઓ પાટલિપુત્ર, ઉજ્જયિની અને કાન્યકુબ્જની સંસ્કાર સમૃદ્ધિનો લાભ મળ્યો હતો. હેમચંદ્ર એ યુગથી ઘડાયા હતા તેમ એ યુગના ઘડનાર પણ હતા.

ગુજરાતની વિદ્વત્પરંપરાને હેમચંદ્રનાં જીવન અને કાર્ય દ્વારા અપૂર્વ વેગ સાંપડ્યો અને સમગ્ર ભારતમાં તે દીપી ઊઠી. વિદ્યાની જે શાખાઓ એ કાળે ખેડાતી હતી તે સર્વમાં તેમણે અવિસ્મરણીય પ્રદાન કર્યું તથા પોતાના તેજસ્વી શિષ્યમંડળ પાસે કરાવ્યું. એ કારણે જૈન પરંપરામાં તેઓ 'કલિકાલસર્વજ્ઞ' તરીકે ઓળખાય છે અને સંસ્કૃતના પ્રોફેસર અંગ્રેજ વિદ્વાન ડૉ. પિટર્સને તો આશ્ચર્યની ઊભરાતી લાગણીઓ સાથે 'જ્ઞાનાર્ણવ' (અં. 'ઓશન ઑફ નૉલેજ) તરીકે એમને બિરદાવ્યા છે.

આ મહાન પુરુષનો જન્મ સં. ૧૧૪૫ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાએ ધંધુકામાં થયો હતો. આથી આ વર્ષે ૨૦૪૫ની કાર્તિક પૂર્ણિમાએ (તા. ૨૩ નવેમ્બર, ૧૯૮૮ના રોજ) તેમની નવમી જન્મશતાબ્દી છે. ચચ્ચ અને પાહિણી નામે મોઢ વણિક દંપતીને ત્યાં તે જન્મ્યા હતા. એ બુદ્ધિમાન બાળકનું નામ ચંગદેવ હતું. જૈન આચાર્ય દેવચંદ્રસૂરિએ આ બાળકની અસાધારણ પ્રતિભા જોઈને એને નવ વર્ષની વયે ખંભાતમાં જૈન સાધુ તરીકે દીક્ષા આપી અને તેનું નામ સોમચંદ્ર રાખ્યું. દેવચંદ્રસૂરિ પોતે પણ મોટા વિદ્વાન હતા અને તેમણે પ્રાકૃત, અપભ્રંશ તેમ જ સંસ્કૃતમાં કરેલી ગ્રંથરચના મળે છે. ગુરુએ સોમચંદ્રના અભ્યાસ માટે પૂર્ણ વ્યવસ્થા કરી અને આ બાળસાધુ થોડાં વર્ષોમાં જ સર્વ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરીને સમર્થ વિદ્વાન થયા. ગુરુએ એમની પૂર્ણ યોગ્યતા જાણીને સં. ૧૧૬૬માં હેમચંદ્ર એવા નવીન નામ સાથે આચાર્યપદ આપ્યું.

માત્ર એકવીસ વર્ષના આચાર્ય હેમચંદ્ર પગપાળા વિચરતા અને માર્ગમાં આવતાં અનેક ગ્રામનગરોમાં ઉપદેશ આપતા આપતા ગુજરાતના પાટનગર અણહિલવાડ પાટણમાં આવી પહોંચ્યા. પ્રજાપ્રિય, પરાક્રમી અને મહત્ત્વાકાંક્ષી શાસક સિદ્ધરાજ જયસિંહ ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો. થોડાક સમયમાં આખા નગરમાં અને રાજસભામાં હેમચંદ્રની ખ્યાતિ થઈ. રાજા જેવો સાહસિક તેવો જ વિદ્યાપ્રેમી હતો. તેણે નવજુવાન મનીષી હેમચંદ્રને નિમંત્રણ આપ્યું અને હેમચંદ્રે રાજસભામાં જઈ પોતાના જ્ઞાન અને ચારિત્ર્યનો પરિચય કરાવ્યો. સિદ્ધરાજની સભામાં ભારતના સર્વ પ્રાંતોના, સર્વ સંપ્રદાયોના અને સર્વ શાસ્ત્રોના પંડિતો આવતા તથા અનેકવિધ શાસ્ત્રચર્ચાઓ ત્યાં ચાલતી. હેમચંદ્રના વિચક્ષણ પાંડિત્ય, દૂરદર્શિતા અને સર્વપથ સમભાવને કારણે તેમનો પ્રભાવ ઉત્તરોત્તર વધતો ગયો. સિદ્ધરાજ તથા તેનો ઉત્તરાધિકારી રાજા કુમારપાળ એ બંને હેમચંદ્રને ગુરુ માનતા હતા.

સિદ્ધરાજે માળવા ઉપર વિજય કર્યો ત્યારે ધારાનગરીના રાજા ભોજનો પુસ્તકભંડાર પાટણ લાવવામાં આવ્યો હતો. ભોજ મહાન વિદ્યાપ્રેમી હતો અને વિદ્વાનોનો આશ્રયદાતા હોવા ઉપરાંત પોતે પણ વિદ્વાન અને ગ્રંથકાર હતો. વિવિધ વિષયોના શાસ્ત્રોના અને લલિત વાઙ્મયના અનેક વિશિષ્ટ ગ્રંથો તેણે રચેલા છે અને એમાંના ઘણા પ્રગટ પણ થયા છે. પાટણ લવાયેલા માળવાના ગ્રંથભંડારમાં ભોજકૃત 'સરસ્વતી-કંઠાભરણ' નામે વ્યાકરણ હતું એ જોઈને સિદ્ધરાજે પૂછ્યું કે 'શું અમારા ભંડારમાં આવાં શાસ્ત્રો નથી? આવાં શાસ્ત્રોની રચના કરે એવા પંડિતો શું ગુજરાતમાં નથી?' આ સાંભળીને હાજર રહેલા સર્વ પંડિતોની નજર હેમચંદ્ર તરફ વળી અને સિદ્ધરાજે એક નવીન વ્યાકરણ રચવા હેમચંદ્રને વિનંતી કરી.

ગુજરાતમાં એ કાળે મુખ્યત્વે કાતંત્ર વ્યાકરણનો પ્રચાર હતો અને ભારતમાં વ્યાકરણના અનેક પાઠ્યગ્રંથો હતા, આથી નવીન વ્યાકરણની રચના માટે વિશિષ્ટ તૈયારી કરવાની હતી. પાટણ અને ગુજરાતના જ્ઞાનભંડારો વિવિધ રીતે સમૃદ્ધ હોવા છતાં આ નવીન વ્યાકરણની રચના માટે વિશેષ સંદર્ભસામગ્રી એકત્ર કરવાની હતી. 'શારદા દેશમાં જેની વિદ્યાનો ઉત્સાહ જાણીતો છે એવો 'ઉત્સાહ' નામે કાશ્મીરી પંડિત સિદ્ધરાજની સભામાં હતો. શારદાદેશ એટલે કાશ્મીર. એ સમયે કાશ્મીર મહાન વિદ્યાકેન્દ્ર હતું અને ત્યાંની લિપિ પણ શારદાલિપિ કહેવાતી. ઉત્સાહ પંડિતને કાશ્મીર મોકલવામાં આવ્યો અને ત્યાંથી એ આઠ વ્યાકરણગ્રંથો લઈ આવ્યો. ભારતના

અન્ય પ્રદેશોમાંથી પણ ગ્રંથો એકત્ર કરવામાં આવ્યા હશે અને વિદગ્ધ સહાયકો પણ હેમચંદ્રને પ્રાપ્ત થયા હશે.

હેમચંદ્રે થોડા સમયમાં જ એક વિસ્તૃત અને સરલ શબ્દાનુશાસન અથવા વ્યાકરણ રચ્યું અને કર્તા તથા આશ્રયદાતા બંનેનું નામ જોડી 'સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન' એવું એનું નામ રાખવામાં આવ્યું. વ્યાકરણની રચના થયા પછી ત્રણ વર્ષ સુધી વિદ્વાનો અને રાજપુરોહિતોએ એનું અધ્યયન તેમ જ પરીક્ષણ કર્યું. એ વ્યાકરણ બિલકુલ દોષરહિત જણાયા પછી, રાજાએ ત્રણસો લહિયાઓ રોકીને એની નકલો કરાવી, બધાં દર્શનોના વિદ્વાનોને એ વહેંચી તથા ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં એ ભેટ મોકલી. કાશ્મીરના શારદાપીઠમાં એની વીસ નકલો મોકલાવી. વ્યાકરણની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ (ટીકાઓ) તથા બીજાં અંગોનું સર્જન પણ હેમચંદ્રે કર્યું. કક્કલ અથવા કાકલ નામે વિદ્વાન કાયસ્થને આ વ્યાકરણના અધ્યાપક તરીકે નીમવામાં આવ્યો હતો.

આ સિદ્ધહેમ વ્યાકરણનું સ્વરૂપ પાણિનિના વ્યાકરણની જેમ અષ્ટાધ્યાયીનું છે. અર્થાત્ તેના આઠ અધ્યાય છે. સાત અધ્યાયમાં સંસ્કૃતનું અને આઠમા અધ્યાયમાં પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશનું વ્યાકરણ છે. આધુનિક સમયમાં પ્રાકૃત અને અપભ્રંશના પાઠ્યગ્રંથ તરીકે સિદ્ધહેમનો આઠમો અધ્યાય, જે સામાન્યતઃ 'પ્રાકૃત વ્યાકરણ', તરીકે ઓળખાય છે. તેનું સ્થાન અજોડ છે. તત્કાલીન લોકસાહિત્ય અને શિષ્ટ સાહિત્યમાંથી એમાં ઉદાહરણ તરીકે ઉદ્ધૃત થયેલાં પુષ્કળ અપભ્રંશ પદ્યો - મુખ્યત્વે દુહા-ને કારણે ભારતીય આર્ય ભાષાઓનાં પ્રાચીન સ્વરૂપોના અભ્યાસીને મન 'પ્રાકૃત વ્યાકરણ'નો અપભ્રંશને લગતો ભાગ અમૂલ્ય મહત્ત્વનો છે.

વ્યાકરણની સાથે ભાષા અને સાહિત્યના વ્યાપક અધ્યયનનાં બીજાં અંગો અનિવાર્યપણે આવવાં જોઈએ. વ્યાકરણનો અભ્યાસ સાહિત્યનાં વાચન અને પરિશીલન વિના અધૂરો ગણાય, આથી સિદ્ધહેમ વ્યાકરણનાં સૂત્રોનો ભાષામાં કેવી રીતે વિનિયોગ થાય એ દર્શાવવા માટે હેમચંદ્રે બે મહાકાવ્યો રચ્યાં: સંસ્કૃત વ્યાકરણનાં ઉદાહરણો જેમાં આવે છે તે સંસ્કૃત 'દ્વયાશ્રય'. વ્યાકરણસૂત્રોનાં ઉદાહરણ આપવા સાથે મૂલરાજ સોલંકીના સમયથી સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમય સુધીનો ગુજરાતનો સળંગસૂત્ર ઈતિહાસ પણ તેમાં આવતો હોઈ 'દ્વિ-આશ્રય' 'દ્વયાશ્રય' એવું તેનું નામ સાર્થક છે; એમાં હેમચંદ્ર ઈતહાસકાર તરીકે પણ દેખાય છે અને ગુજરાતના ઈતિહાસના અને સંસ્કૃતિના સાધનગ્રંથ તરીકે એ રચના બહુ અગત્યની છે. પ્રાકૃત 'દ્વયાશ્રય'નું બીજું નામ 'કુમારપાલચરિત' છે; એમાં પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ વ્યાકરણનાં સૂત્રોનાં ઉદાહરણ સાથે રાજા કુમારપાળનું કાવ્યમય ચરિત્ર આલેખેલું છે.

વ્યાકરણની સાથે કોશનો વિચાર થવો જોઈએ. આચાર્ય હેમચંદ્રે એવા ચાર કોશો રચ્યા છે, જે પ્રાચીન ભારતની - ખાસ કરીને સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની - કોશરચના પ્રવૃત્તિના લાક્ષણિક ઉદાહરણરૂપ છે. એમના 'અભિધાન-ચિન્તામણી'માં 'અમરકોશ'ની પદ્ધતિએ એક અર્થના અનેક શબ્દોનો સંગ્રહ છે. 'અનેકાર્થસંગ્રહ'માં એક શબ્દના અનેક અર્થોની નોંધ છે. વૈદિક શબ્દોના સંગ્રહને 'નિઘંટુ' કહેતા તેમ વનસ્પતિનાં નામોનો સંગ્રહ પણ 'નિઘંટુ' કહેવાતો. હેમચંદ્રે 'નિઘંટુકોશ' નામે કોશ રચ્યો છે તે વનસ્પતિશાસ્ત્રનો છે. સંસ્કૃત ભાષાના અભિધાનકોશોને પરિચિત ન હોય એવા પ્રાકૃત-દેશી શબ્દોનો કોશ તે 'દેશી નામમાલા' પર હેમચંદ્રની રચના છે. 'દેશીનામમાલા'માં સંઘરાયેલા શબ્દોમાંના કેટલાક તત્સમ, તદ્ભવ કે

સંશયયુક્ત તદ્ભવ હોવાનું આધુનિક વિદ્વાનોને જણાયું છે, પરંતુ પ્રાકૃત સાહિત્યમાં પ્રયોજાયેલા દેશ્ય શબ્દોના આ કોશની સંકલના ભારતીય ભાષાશાસ્ત્ર અને કોશરચનાના ઇતિહાસમાં એક મહાન સીમાચિહ્નરૂપ છે.

વ્યાકરણ અને કોશની સાથે કાવ્યશાસ્ત્ર અને સાહિત્યમીમાંસા આવે, આથી હેમચંદ્રે વ્યાકરણ અને કોશની સાથે કાવ્યશાસ્ત્રનો શિક્ષાગ્રંથ પણ તૈયાર કર્યો. આ શિક્ષાગ્રંથ તે 'કાવ્યાનુશાસન'. હેમચંદ્ર પોતે જ એ વિશે કહે છે કે,

शब्दानुशासनेऽस्माभिः साध्व्यो वाचो विवेचिताः ।
तासामिदानीं काव्यत्वं यथावदनुशिष्यते ॥

(સાધુ-શુદ્ધ વાણીનું વિવેચન અમે શબ્દાનુશાસનમાં કર્યું છે. એ વાણીની કાવ્યમાં યોજના હવે યથાવત્ ઉપદેશીએ છીએ.)

આ 'કાવ્યાનુશાસન'માં હેમચંદ્રે કાવ્યશાસ્ત્રની સાથે નાટ્યશાસ્ત્રનો પણ સમાવેશ કરીને અભ્યાસી માટે મોટી સરળતા કરી આપી છે. એમની પછી લગભગ બસ્સો વર્ષ બાદ થયેલા આલંકારિક વિશ્વનાથના 'સાહિત્યદર્પણ'માં આ પ્રકારની યોજના જોવામાં આવે છે. છ અધ્યાય અને ૨૦૮ સૂત્રોમાં કાવ્યશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્ર બંને વિષયોનું શાસ્ત્રીય છતાં વિદ્યાર્થીઓ માટે સરળ નિરૂપણ હેમચંદ્રે કર્યું છે. સૂત્રો ઉપરની 'અલંકારચૂડામણિ' નામે તેમની લઘુવૃત્તિ અને 'વિવેક' નામે વિસ્તૃત ટીકા મળીને ભારતીય સાહિત્યશાસ્ત્રનો વિસ્તૃત અને આધારભૂત સંદર્ભગ્રંથ બને છે.

કાવ્યરચના, કાવ્યની સમજ અને કાવ્યવિવેચન માટે છંદોરચનાનું જ્ઞાન આવશ્યક છે, આથી 'કાવ્યાનુશાસન' પછી છંદશાસ્ત્ર વિશેનો શિક્ષાગ્રંથ 'છન્દોનુશાસન' એ નામથી હેમચંદ્રે રચ્યો છે. સંસ્કૃત ઉપરાંત પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ છંદોરચનાનું શાસ્ત્રીય નિરૂપણ એમાં છે. અપભ્રંશ છંદો વિશે તો 'છન્દોનુશાસન' સમગ્ર ભારતીય સાહિત્યમાં અદ્વિતીય ગ્રંથ છે. ગુજરાતી આદિ નવ્ય ભારતીય આર્ય ભાષાઓને અપભ્રંશ પાસેથી વારસામાં મળેલી માત્રામેળ અને કડવકબદ્ધ છંદોરચનાને સમજવા માટે 'છંદોનુશાસન' જેવા ગ્રંથો અતિમૂલ્યવાન છે.

પ્રાચીન ગુજરાતમાં તર્ક, લક્ષણ (વ્યાકરણ) અને સાહિત્ય એ 'વિદ્યાત્રયી'નું ઘણું મહત્ત્વ હતું. તર્ક અથવા પ્રમાણશાસ્ત્રના અધ્યયનથી વિચારો વ્યવસ્થિત થાય તથા અન્ય શાસ્ત્રોના અભ્યાસની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય. એ કાળે શાસ્ત્રચર્ચામાં વાદવિવાદનું જે સ્થાન હતું તે જોતાં સર્વ દર્શનોના વિદ્વાનો પ્રમાણશાસ્ત્રનો ઊંડો અભ્યાસ કરતા, આથી 'પ્રમાણમીમાંસા' નામે સૂત્રશૈલીનો ગ્રંથ તથા તે ઉપરની વૃત્તિ હેમચંદ્રે રચ્યાં છે. એ ગ્રંથ જોકે અધૂરો મળે છે, પણ એક તાર્કિક અને તત્ત્વચિંતક તરીકે હેમચંદ્રનો પૂરો પરિચય તે કરાવી જાય છે.

વળી, રાજા કુમારપાલની યોગશાસ્ત્ર વિશેની જિજ્ઞાસા સંતોષવા માટે હેમચંદ્રે 'યોગશાસ્ત્ર'ની રચના કરી છે. 'યોગશાસ્ત્ર'માં જૈનપંથના ધ્યેય સાથે યોગની પ્રક્રિયા સાધવાનો સમર્થ પ્રયાસ છે. હેમચંદ્રને યોગનો સ્વાનુભવ હતો, એમ તેમના પોતાના કથનથી તેમ ગ્રંથમાંના નિરૂપણથી જણાય છે, પણ ગ્રંથ કુમારપાળ માટે રચાયો હોઈ મુમુક્ષુ ગૃહસ્થજીવનને ઉત્કર્ષકારક ક્રમોમાંથી પસાર કરીને યોગમય જીવનમાં લઈ જવું એ યોગશાસ્ત્રનો હેતુ છે. મૂલ ગ્રંથની રચના સરળ છે અને તે ઉપર હેમચંદ્રે વિસ્તૃત વૃત્તિ લખી છે. વૃત્તિમાં અનેક રોચક કથાનકો દ્વારા ઉપદેશ વણી લેવામાં આવ્યો હોઈ સામાન્ય વાચકને પણ આ ગ્રંથ સમજાય એને રસપ્રદ નીવડે એવો છે. આથી, જૂની ગુજરાતીમાં ઠેઠ પંદરમા સૈકાથી માંડી અઢારમા સૈકા સુધી એના અનેક બાલાવબોધો અથવા ગદ્યાનુવાદો રચાયા છે તથા અર્વાચીન ગુજરાતીમાં પણ એના ભાષાંતર છે.

કવિ અને કથાકાર હેમચંદ્ર 'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત'ને 'પરિશિષ્ટપર્વ'માં તથા સ્તુતિકાવ્યો-સ્તોત્રોમાં દેખાય છે. 'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર' એ આશરે ૩૬૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણનો જૈન પુરાણકથાઓનો કાવ્યમય આકાર ગ્રન્થ છે અને હેમચંદ્રની કવિપ્રતિભાનો ખ્યાલ મેળવવા માટે આ પુરાણનો અભ્યાસ આવશ્યક છે. જેમ મહાભારતનો 'ખિલ' અથવા પરિશિષ્ટ તે 'હરિવંશ' તેમ 'ત્રિષષ્ટિ'નું પરિશિષ્ટ તે 'સ્થવિરાવલિચરિત' અથવા 'પરિશિષ્ટપર્વ'. જંબુસ્વામીથી વજ્રસ્વામી સુધીના પ્રભાવક સ્થવિરોનાં ચરિત્રો એમાં હોઈ ભારતવર્ષના પ્રાચીન ઈતિહાસની ગવેષણામાં એનો ઉપયોગ ઘણો મોટો છે. પુરાણશૈલીની સ્વચ્છ પ્રાસાદિક કવિતા અને રસપ્રદ સમાજદર્શન એ બંને પ્રસ્તુત કાવ્યમય ગ્રંથોમાં છે.

હેમચંદ્રે કેટલાંક ઉત્તમ સ્તોત્રો રચ્યાં છે. - 'અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા', 'અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા', 'વીતરાગસ્તોત્ર', 'મહાદેવસ્તોત્ર', અને 'સકલાર્હતસ્તોત્ર'. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ હેમચંદ્રની ઉત્તમ કૃતિઓ છે. ઊંચી બુદ્ધિમત્તા અને હૃદયની ભક્તિનો એમાં સુભગ સંયોગ છે, ઊંચા કવિત્વ સાથે શરણાગતનું આર્જવ અને તર્કની પ્રૌઢિ છે.

હેમચંદ્રાચાર્યના અક્ષરદેહનો આ કેવળ અછડતો પરિચય છે. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ જેવા બે મહાન રાજવીઓને પ્રેરીને જ્ઞાન અને સંસ્કારના ક્ષેત્રે હેમચંદ્રે ગુજરાતનું નવસર્જન કર્યું તેનું ઉજ્જ્વળ પ્રમાણ તો સોલંકીયુગીન ગુજરાતનો આખો ઈતિહાસ છે.

ભારતના આ મહાન વાચસ્પતિ અને વિરલ જ્ઞાનયોગીનો સ્વર્ગવાસ સ. ૧૨૨૯માં, ૮૪ વર્ષની પાકટ વયે પાટણમાં થયો હતો, પણ એમનો ગ્રંથરાશિરૂપ અક્ષરદેહ તો ચિરંજીવ છે. હેમચંદ્રાચાર્ય પછી પાંચેક દાયકા પછી થયેલા, સોલંકીઓના વંશપરંપરાગત રાજપુરોહિત અને મહામાત્ય વસ્તુપાલના ઈષ્ટમિત્ર, કવિ અને વિદ્વાન સોમેશ્વરદેવના શબ્દોમાં આપણે કહીશું કે

सदा हृदि वहेम श्रीहेमसूरेः सरस्वतीम्।

'શ્રીહેમસૂરિની સરસ્વતી-વાણીને અમે સદા હૃદયમાં ધારણ કરીએ.'

('અખંડ આનંદ', દીપોત્સવી અંક, સં. ૨૦૪૪ તથા 'યજ્ઞશેષ' લેખસંગ્રહ)

— 'કલિકાલસર્વજ્ઞ હે !'

(આચાર્ય હેમચંદ્રની સહસ્રાબ્દી પ્રસંગે)

'સુણો જગજનો, દુખ્યાં રખડતાં ન લંકા વિશે
દુખે જ હનુમંતનાં ઢીંચણ એ અહીં ચાલતાં.'
પ્રશસ્ત હતું એવું પટ્ટણ સુલાડીલું હેમનું.
હતું ? હજીય ઓ રહ્યું ! હતું કહેવું તોયે રહ્યું.
ગવાક્ષસુભગા નદી ચિરકુમારિકા વહેતી, જ્યાં
તટે કૃષિકન્યકા મધુર પંખી ટોયાં કરે;
પુરે ગૃહની કુંજ સૌમ્ય પડઘા પડે સૌખ્યના.
શમ્યા જ ! પડઘા સ્ફુરંત પડઘા તણા માત્ર હ્યાં !
વિલુપ્તસલિલા છતાં વહી સરસ્વતી પ્રાજ્ઞનાં
પ્રફુલ્લ પ્રતિભાજલે સભર કાળવેળુ વીંધી,
વિલુપ્ત સમી એય; ને નવલ રાજ્યરંગો રચ્યા,
સહસ્રાર્ધ ટકીને શમ્યા, શમી સમૃદ્ધિની પૂર્ણિમા.
શું એ સહુય જાણ્યું'તું જ, કલિકાલસર્વજ્ઞ હે,
વળી અમ મથામણો જગવવા ફરી સ્રોત એ ?

— ઉમાશંકર જોશી

વિરલ બંધુદ્વય

વિઠ્ઠલભાઈ અને વલ્લભભાઈ

સ્વ ઈશ્વરભાઈ જે. પટેલ

કોઈ એક રાષ્ટ્રના મુક્તિ અને ઘડતરમા માજણ્યા બે ભાઈઓએ સર્વોત્તમ નામાંકિતતા પ્રાપ્ત કરી, રાષ્ટ્રના ઈતિહાસમા અને વિશ્વના ચોપડે પોતાના નામ અમર કર્યા હોય તેવી વિરલ બધુબેલડી તે વિઠ્ઠલભાઈ અને વલ્લભભાઈ પટેલની એકે રાષ્ટ્રની મધ્યસ્થ ધારાસભાના પ્રમુખ તરીકે, ભારે રોષના ભોગ બની, પાર્લમેન્ટરી પ્રણાલીની પાકી બુનિયાદ નાખી તો બીજાએ સાથીદારો સહિત સૌનો ખોફ વહોરી, દેશ પરના ગૂમડાશી રાજરજવાડી જમાતને નામશેષ કરી, સાચી લોકશાહીની નીંવ નાખી નામદાર પટેલના નામથી, દિલ્હીની સમગ્ર નોકરશાહી ડરતી તેમ સરદાર પટેલના નામથી આખી સલ્તનત ધ્રુજારી અનુભવતી

ગામડાગામમા ખેડૂતકુટુબને ખોળે જન્મી, આપસૂઝ, હૈયાઉકલત, હિંમત, નીડરતા, સ્વપ્રયત્ન ને પરસેવાથી પ્રગતિ સાધી, એક બન્યા વડી ધારાસભાના સર્વપ્રથમ ચૂટાયેલા પ્રમુખ તો બીજા બન્યા સ્વતંત્ર ભારતના સર્વપ્રથમ નાયબ વડા પ્રધાન ઉભયે, પાટીદાર કોમનુ, ચરોતરનુ, ગુજરાતનુ અને રાષ્ટ્રનુ નામ રોશન કર્યું

આ બાંધવબેલડી સાથે ઊછરી, સાથે વકીલાતના ધધામા સ્થિર થઈ ત્યારે બોરસદની કોર્ટને જેમ તોબા પોકારાવ્યા ને કોર્ટસ્થાન બદલીની ફરજ પાડી, તેમ રાષ્ટ્રના મુક્તિજગમા જ્યારે એમણે સાથે ઝપલાવ્યુ ત્યારે ભલભલા સત્તામા રાચતા ચમરબધીઓને કાનપટ્ટી પકડાવી આનો સર્વપ્રથમ ઉત્તમોત્તમ નમૂનો તો નાગપુરનો ઝડાસત્યાગ્રહ અચાનક અણધારી રીતે, વિના પૂર્વયોજના, પ્રારભ પામેલો આ સત્યાગ્રહ ઉભય પક્ષ માટે સ્વાભાવિક પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન થઈ પડેલો સત્યાગ્રહની શરૂઆત પશ્ચાત્ એની જવાબદારી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને સોપાઈ એમણે ઠેર ઠેરથી સત્યાગ્રહી ટુકડીઓ આમત્રી, સત્યાગ્રહને જીવતો ને જાગતો રાખ્યો, તેમ જ પ્રજાનો ઉત્સાહ વધાર્યો વિઠ્ઠલભાઈ તે વખતે મુબઈ કૉર્પોરેશનના પ્રમુખ સત્યાગ્રહની શાનને સપૂર્ણત સાચવવાની પોતાની ફરજ સમજી, એ નાગપુર પહોચી ગયા અને સરદારશ્રી સત્યાગ્રહ મોરચો સભાળતા રહ્યા તો વિઠ્ઠલભાઈએ સભાળ્યો મત્રણાનો મોરચો પોતાની અગત મૈત્રી ને સબધોના સથવારામા એમણે ચાણક્ય બુદ્ધિથી મત્રણાને પોતાના પક્ષમા પલટી, સત્યાગ્રહનો જયજયકાર પુકારાવ્યો ઉભય ભાઈઓ વચ્ચે વિચારભેદ હોવા છતા જે હૃદયતતુનો મનમેળ હતો તેણે બને ભાઈઓને સૂકી-લીલીમા, જીવનના ઝઝાવાતોમા એકબીજાની પડખે જીવનભર અડીખમ ઊભા રાખ્યા છે, અને બાહ્ય વિચારભેદના દેખાવમાય પરસ્પરના પ્રેમ કે આદરને આચ આવવા દીધી નથી એ ઉભયની મનમોટાઈનુ દ્યોતક છે

ઉભય વચ્ચે વિચારભેદના આ ઘર્ષણની માત્રા બાહ્ય નજરે, સને ૧૯૨૨ની સત્યાગ્રહ મોકૂફી પછી, કૉંગ્રેસમા જન્મેલી ફેરવાદી ને નાફેરવાદી વિચારસરણી પ્રસગે ઊભી થઈ વિઠ્ઠલભાઈ પ્રખર પાર્લમેન્ટેરિયન, એમણે ફેરવાદી જૂથના અગ્રિમોમા સ્થાન લીધુ જ્યારે સરદારશ્રી ચુસ્ત ગાધીભક્ત નાફેરવાદીઓ એટલે ધારાસભા

કાશીમાં રહેતો એક ધાર્મિક બ્રાહ્મણ અપુત્ર હતો. એક જૈન સિદ્ધે આપેલી એક ગુટિકાથી તેને ત્યાં પુત્રબેલડી જન્મી. સાત વરસના થતાં એ પુત્રોને જૈન સિદ્ધને ત્યાં પાંચ વરસ સુધી વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા રાખ્યા. શરત એવી હતી કે વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થતાં બેમાંથી જે પુત્ર બ્રાહ્મણને ગમે તે લઈ જાય, બીજા પુત્રને સિદ્ધ રાખે. સિદ્ધે બત્રીસલક્ષણા મોટા પુત્રને બધાં શાસ્ત્ર ભણાવ્યાં પણ મંદબુદ્ધિ નાનાને અભણ રાખ્યો. બ્રાહ્મણ માગવા આવ્યો ત્યારે સિદ્ધે મોટા પુત્રને દૂબળોપાતળો ને ફાટ્યાંતૂટ્યાં કપડાં પહેરેલો તેને દેખાડ્યો. નાનો તગડો અને સારાં વસ્ત્રાભૂષણે શણગારેલો દેખાડ્યો. મોટાએ બાપને પહેલેથી ચેતવી રાખ્યો હતો, તેથી બાપે મોટાને માગ્યો. સિદ્ધ સમજી ગયો. એક સો આઠ બત્રીસલક્ષણાનો રસ કાઢીને એમના રસથી સિદ્ધ કરેલું સોનાનું અક્ષય પૂતળું મેળવવાની એની ઇચ્છા ધૂળમાં મળી. એણે એ મોટા બ્રાહ્મણપુત્રને મારી નાખવા વિદ્યાબળે ઘણા પ્રયાસ કર્યા પણ બ્રાહ્મણપુત્રે પોતે શીખેલી વિદ્યાના બળે એ પ્રયાસો નિષ્ફળ બનાવ્યા અને અંતે વેતાળ બનીને રહેલા એ ચેલાની સૂચનાથી વિક્રમે સિદ્ધનો ભોગ આપીને સુવર્ણપુરુષ સિદ્ધ કર્યો.

૫. આથી જોઈ શકાશે કે લક્ષણવંતા પુત્રને શિષ્ય બનાવવાનો કે અન્યથા તેને માગી લેવાનો કથાઘટક દંતકથાત્મક ચરિત્રો અને લોકકથા વચ્ચે સમાન છે. બીજાં દંતકથાત્મક ચરિત્રોમાં અને લોકકથાઓમાં પણ આ કથાઘટક મળે છે. કઈ વ્યક્તિના ચરિત્રમાં એ વાત કેવળ દંતકથાત્મક છે કે ઐતિહાસિક છે એ તો તપાસ કર્યા પછી જ નક્કી થઈ શકે.

સંદર્ભ : प्रबंधचिंतामणि मेरुतुंगकृत. સંપા. મુનિ જિનવિજય, ૧૯૩૩.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી કથાકોશ. (પહેલો ખંડ), સંપા. હરિવલ્લભ ભાયાણી, ૧૯૯૧.

વેદોનું અધ્યયન શા માટે ?

પુરાતન યુગોથી આપણા બધા જ ધર્મસિદ્ધાંતોની આધારશીલા વેદ રહ્યા છે. આપણાં દર્શનશાસ્ત્રો, તંત્રવિદ્યા અને પુરાણો, 'આપણા શૈવ, શાક્ત અને વૈષ્ણવ મતો, આપણી રૂઢ પરંપરાઓ અને અપસિદ્ધાંત વા પાખંડી માન્યતાઓ એક વૈદિક સત્યને જ પામવા માટેના અધૂરા પ્રયત્નો રૂપે રહ્યા છે. વેદો આપણા આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના આરંભબિંદુ હતા અને વેદો જ તેનું અંતિમ લક્ષ્ય રહેવાના છે.

...(મોટા ભાગના) ધર્મો વખત જતાં કાળગ્રસ્ત બની રહે છે. પણ ભારતમાં વૈદિક ધર્મો ન ક્ષીણ થયા છે, ન નષ્ટ; કિન્તુ તેઓ નિત્ય પરિવર્તન અને નવજન્મ પામતા રહ્યા છે... (આનું રહસ્ય છે) તત્ત્વજ્ઞાનને સંચાર્જિત અને શક્તિ પ્રદાન કરતું તેનું હાર્દ, ધર્મનું એ ઉપકારક તત્ત્વ છે યોગ — જે સાધુઓના યોગાભ્યાસના અનુભવથી સતત સમૃદ્ધ બનતો રહ્યો છે. વેદોનું પૂર્ણ સત્ય એ મૂળભૂત જ્ઞાનરાશિ છે અને તેના આધારે જ જ્ઞાનની અન્ય શાખાઓ માનવજાતિને અત્યંત આવશ્યક એવું સાચું દિશાસૂચન વા માર્ગદર્શન પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે.

વેદોમાં ઢંકાયેલા જ્ઞાનને જ્યારે પરિપૂર્ણ રીતે શોધી કાઢવામાં આવશે ત્યારે દિવ્ય જીવન જીવવા માટે જે જ્ઞાન અને સાધનાની આવશ્યકતા છે તેનું રહસ્ય તેમાંથી વ્યવસ્થિત રીતે પ્રાપ્ત થશે. નિઃશંક માનવજાતે તેની પ્રગતિની કૂચમાં જ્ઞાનના આ સ્રોત ભણી અનિવાર્યપણે પાછા ફરવાનું રહેશે.

— શ્રી અરવિંદ

(અનુવાદ : મનોહર દેસાઈ)

શતાબ્દી-વંદના

જ્યોતીન્દ્ર-સૌરભ

[જ્યોતીન્દ્ર હ દવેની કૃતિઓના અંશો]

સપાદક : રતિલાલ બોરીસાગર

મનુષ્યના આકારમા જુદા જુદા વિરામચિહ્નો ત્રસારમા ફરતા માલૂમ પડે છે દરેક મનુષ્યનુ વિશિષ્ટ લક્ષણ અમુક વિરામચિહ્નો વડે સહેલાઈથી દર્શાવી શકાય કેટલાક મનુષ્યો મૂર્તિમાન આશ્ચર્યના ચિહ્નો જ હોય છે એમનો સ્વભાવ, એમનુ વર્તન, એમની વાતચીત એમનુ અસ્તિત્વ આપણને આશ્ચર્યકારક જ લાગે છે અડધુ કાર્ય કરી પછી તેને છોડી દેનારા આરભશૂરા સજ્જનો, કેવળ સકલ્પ કરી એ સકલ્પની ફલસિદ્ધિ માટે ઉદ્યમ કરનારા સર્વ પુરુષો અર્ધવિરામ જેવા કહી શકાય કૌસમા મૂકવાલાયક મનુષ્યો પણ ઘણા છે પોતાનો એક વાડો કરી તેમા જ બધાઈ રહી તેમાંથી એક ડગલુ પણ ન ચળનારા કૂપમડૂકો ઉપલા વર્ગના છે વસ્તુત આ વિશાળ જગતમા ધર્મ, જાતિ, ન્યાત વગેરે કૌસરૂપ છે અને પ્રજાઓ તથા જાતિઓને એ પોતાની સીમામા સ્થિર રાખી બહારના જગતથી બને તેટલા વિમુખ રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે અવતરણ ચિહ્નની ગરજ સારે એવા મનુષ્યો પણ ઓછા નથી ઉતારા કર્યા વગર ચાલે જ નહીં એવા લેખકો, બીજાના વિચારોના પડઘા પાડનારા, વીરપૂજાના તત્ત્વને સમજ્યા વગર મહાપુરુષોના નામનુ અને શબ્દોનુ સ્થળે સ્થળે ઉચ્ચારણ કરનારા, પોતાની બહુશ્રુતતા દેખાડવાને શિષ્ટ કે અશિષ્ટ લેખકના વાક્યો બોલી બોલી સામાન્ય વાર્તાલાપને નિબધરૂપ બનાવનારા – એ સર્વ માનવ અવતરણચિહ્નો ગણી શકાય અમે બધુ કર્તવ્ય કરી ચૂક્યા, હવે અમારે કઈ પણ પ્રાપ્તવ્ય બાકી નથી એમ માનનારા પૂર્ણવિરામરૂપ છે

આ સર્વે વિરામચિહ્નોમા ભયકરમા ભયકર પ્રશ્નચિહ્ન છે અત્યાર સુધી મને પ્રશ્નચિહ્નનો અનુભવ થયો નહોતો, પણ હમણા થોડા વખત પર જ એવુ પ્રશ્નચિહ્ન મારા સમાગમમા આવ્યુ હતુ એનો અનુભવ થયા પછી જ મને સમજ પડી કે મારી માફક કોઈકે કટાળી જઈને એના માથા પર જોરથી મુક્કો માર્યો હશે, તેથી એ પ્રશ્નચિહ્ન માથા આગળથી વળી ગયેલુ હોય છે

મારા સદ્ગત કાકાના એક મિત્ર(જેને હુ ઓળખ તો પણ નહોતો)નો થોડાક મહિના સારુ એઓ મારે ત્યા પધારવાના છે એવી મતલબનો પત્ર આવ્યો ત્યારે મને આનદ થયો એમ કહી શકુ તેમ નથી મારા વૃદ્ધ કાકીના માન ખાતર મને બહુ આનદ થયો છે એવો મારે ઢોગ કરવો પડ્યો

મે એમને પહેલવહેલા સ્ટેશન પર જોયા, ત્યારે મને એ સજ્જન જેવા લાગ્યા મળતા વારને યુગો પહેલાનુ – જન્માન્તરોનુ – અમારે ઓળખાણ હોય એવી ઢબે એમણે મારી જોડે વાત કરવા માડી. મારી ખબર પૂછી મારા કૂતરા, બિલાડી તથા પોપટની ખબર પૂછી ખબર પુછાઈ રહ્યા પછી એ બધાની પ્રવૃત્તિઓ વિશે પૂછપરછ કરી

દુર્ભાગ્યે એમના આવ્યા પછી બે દિવસ રહીને મારી જન્મતિથિ આવતી હતી તે દિવસે એમનાથી છૂટવાને મે બહુ પ્રયાસો કર્યા, પણ તે સર્વ વ્યર્થ ગયા સાજે મે મારા મિત્ર તથા સગાવહાલાને નોતર્યા હતા સૌ આવી ગયા ને થોડી વાર થઈ એટલે મારા અતિથિએ પોત

નાનાભાઈ અને ગિજુભાઈની કલમે

સાચવવાં જેવાં : છોડવા જેવાં

ભારતીય સમાજજીવનનાં નીચેનાં તત્ત્વો સાચવી રાખવા જેવાં છે:

૧. આપણા ચાતુરવરણ્યના હાડમાં એક વસ્તુ હતી - તે એ કે દરેક માનવીએ પોતાની સમગ્ર શક્તિ વિરાટ(સમાજ)ને ચરણે ધરવી, અને સમાજે તેના યોગક્ષેમ માટે સંજોગો પ્રમાણે જે કાંઈ આપે તેથી સંતોષ માનવો.

૨. આપણા સમષ્ટિ ગૃહજીવનમાં પરસ્પર માટે ઘસાવાની જે વૃત્તિ હતી તે.

૩. વૃદ્ધો, આશ્રિતો અને બાળકોને કુટુંબજીવનમાં આદરનું સ્થાન.

૪. જીવનમાં સંયમ માટેનો આદર.

૫. પારકાનું કોઈ પણ પ્રકારે પડાવી લેવાની વૃત્તિ તરફ ચોખ્ખો અણગમો.

નીચેનાં દૂષણો છોડવા જેવાં છે :

૧. પ્રારબ્ધવાદનો ખોટો આશય લખીને કેળવેલી પુરુષાર્થહીનતા.

૨. ઊંચનીચ કોમની ભાવના અને તેના અધમમાં અધમ પરિણામરૂપે ઊભી થયેલી અસ્પૃશ્યતાની ભાવના.

૩. દુ:ખી, પતિત, અપંગ, દલિત વગેરે લોકો પોતાના જ પ્રારબ્ધ યોગે એવી દશા ભોગવે છે, એ પ્રકારની અમાનુષી માન્યતા.

૪. કોઈ પણ ધ્યેયમાં જીવતી આસ્થાનો અભાવ અને તેને પરિણામે ઊભી થતી સમગ્ર જીવન પરની અનાસ્થા.

૫. સમગ્ર પ્રજાનો આજ સુધી સંન્યાસ ભાવના તરફ જે આદર રહ્યો છે તેના હદ ઉપરાંતના વિકાસથી લેભાગુ બાવા સંન્યાસીઓ તરફ ઊભી થયેલી ખોટી આદરબુદ્ધિ.

- નાનાભાઈ ભટ્ટ

'પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં' પુસ્તકમાં

તમને જાણી જ જવાનાં !

તમે આખી દુનિયાને ઠગી શકશો,
પણ તમારા બાળકને ઠગી શકશો નહીં.
તમે આખી દુનિયાને આંજી શકશો,
પણ તમારા બાળકને આંજી શકશો નહીં.
તમે તમારું ચારિત્ર્ય, ઈશ્વરથીયે છૂપું રાખી શકશો
પણ તમારા બાળકથી છૂપું રાખી શકશો નહીં.

કુદરતે એમને કોણ જાણે કેવીયે શક્તિ આપી છે કે તેઓ તમને જાણી જ જવાનાં.

બેલાશક, તેઓ તરત જ સમજી જાય છે કે-
આપણી આંખમાં અમૃત છે કે ઝેર છે;
આપણી વાણીમાં કડવાશ છે કે મીઠાશ છે;
આપણા અવાજમાં હુકમ છે કે વિનંતી છે;
આપણા સ્પર્શમાં કોમળતા છે કે કર્કશતા છે;
આપણી હિલચાલમાં રુઆબ છે કે સૌંદર્ય છે;
આપણા અંતરમાં શાંતિ છે કે અશાંતિ છે;
આપણા મનમાં આદર છે કે અનાદર છે;
- બાળકો એ બધું તુરત જ સમજી જાય છે.

કુદરતે એમને કોણ જાણે કઈ શક્તિ આપી છે કે તેઓ આપણને તુરત જ સમજી જાય છે.

તમારા બાળકના સુખ માટે

તમે ફક્ત તમારા પોતાના જ બાળકોનો વિચાર ના કરો જ્યા સુધી તમારા પાડોશીના તમારા ગામના, તમારા દેશના બાળકોની સ્થિતિ સુધરી નથી, ત્યા સુધી તમે તેટલી મહેનત કરશો તોપણ તમારા બાળકને સાચુ સુખ, સાચુ જીવન મળવાનુ નથી

તમે જ્યારે તમારા બાળકનો વિચાર કરો, ત્યારે તે સમગ્ર પ્રજાના બાળકોની દૃષ્ટિએ કરો

એથીયે વધારે સારુ તો એ છે કે તમે સૌના બાળકોનો જ વિચાર કરો સૌના બાળકોમા તમારુ બાળક તો આવી જ જાય છે

અત્યારે જ !

એવુ ન સમજશો કે હવે કાઈ કરવાપણુ રહ્યુ નથી

કાર્યના અનેક ક્ષેત્રો છે અને
એક એક ક્ષેત્રમા અનત કાર્યો પડેલા છે
પણ જ્યારે આપણી નજર ટૂકી પડે છે,
આપણુ દર્શન ઝાખુ થાય છે,
આપણી શક્તિ ક્ષીણ બને છે,
આપણી મહત્ત્વાકાક્ષા પોલી હોય છે,
આપણે પોતે થાકી જઈએ છીએ,
આપણે અતરમુખ મટી બહિર્મુખ થઈએ છીએ,
ત્યારે જ - ત્યારે જ માત્ર -
વિશાળમા વિશાળ ક્ષેત્ર ટૂકુ લાગે છે,
ત્યારે જ હવે કશુ કરવાપણુ રહ્યુ એમ લાગે છે!

-ગિજુભાઈ બધેકા
'શાત પળોમા' પુસ્તકમા
(નવેમ્બરમા નાનાભાઈ તથા ગિજુભાઈની જન્મજયતી છે)
સકલન મહેન્દ્ર મેઘાણી

મારા શિક્ષક

જિદગીએ નસરવાનજી પી પાવરીને એમના બદલા રૂપે ખિતાબ આપ્યો નથી પણ એ કારણે એમના ખુશમિજાજની ધાર બુઠ્ઠી થઈ નથી. એમનામા નક્કર અને વ્યાપક જ્ઞાન હોવા છતા એ નમ્રતાની મૂર્તિ હતા એમના અથાગ માનસિક પ્રયત્નના કેન્દ્રમા કોઈ પુસ્તક નહીં પણ માનવી છે નસરવાનજી શાત વ્યક્તિ છે એ જલદીથી અસ્વસ્થ થાય કે હચમચી જાય એવા નથી

એમના પાઠમાં એ હમેશા માનવસ્પર્શ લાવતા. એ હંમેશા પાઠ રહેતો, ભાષણ નહીં નસરવાનજી ઇતિહાસ ભણાવતા ત્યારે હકીકતોને જીવન મળતુ, ઇતિહાસના સૂકાં હાડકા સળવળતા અને યુગોના પડદા હટી જતા એમનુ જ્ઞાન હકીકતોના ઢગલામા સીમિત નથી એમનામા સૂક્ષ્મ ભેદ પારખવાની શક્તિ હતી, વસ્તુને મૂલવવાની તેમ જ તુલનાત્મક સમીક્ષાની કુનેહ હતી નસરવાનજી માટે જ્ઞાન જીવનનો આધાર છે તેઓ કાયમ જીવવાના હોય એ રીતે વાચે છે, પણ કાલે જ મૃત્યુ પામવાના હોય એમ જીવે છે શિસ્તમા એ બહુ ચુસ્ત હતા નિયમિતતા એમને માટે ઉત્કટ લાગણી સમી હતી એ વર્ગમા આવે ત્યારે તમે ઘડિયાળ મેળવી શકો એમના વ્યક્તિગત સપર્કથી લોકો શીખ્યા એટલુ જ નહીં, કાંઈક બની પણ શક્યા

— નાની પાલખીવાલા

જપ

માધવ પંડિત

ભારતવર્ષમાં જપની પરંપરાગત પ્રણાલીનું મૂળ પ્રાચીન વેદકાળના ઋષિઓના સમયનું છે. ઋષિ દીર્ઘતમસ આદેશ આપે છે, "જ્ઞાનીભાવ કરી પ્રાપ્ત જપજે નામ એહનું." (ઋગ્વેદ ૧. ૧૫૬. ૩.). "યજ્ઞોમાં જપયજ્ઞ હું," ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને ઉપદેશે છે. (ભગવદ્ગીતા - ૧૦. ૨). "સર્વ યજ્ઞોનું ફળ જપ યજ્ઞમાંથી મળે છે." એવો તંત્રસારમાં ઉલ્લેખ છે.

તો જપ એટલે શું? કઈ વિચારસરણી ઉપર એની રચના થયેલી છે? કયા વિધિ અનુસાર જપ કરવાનો હોય છે?

જપ એટલે કોઈ મંત્રનું ચાલુ ઉચ્ચારણ - રટણ, કોઈ એક શક્તિસંપન્ન મંત્રાક્ષરનું કે મંત્રાક્ષરોનું, કોઈ એક શબ્દનું કે શબ્દસમુદાયનું રટણ - આવૃત્તિપૂર્વક રટણ. આવા જપ દ્વારા ત્રમાં મૂર્તિમંત થયેલા કોઈ સત્તાત્મક દિવ્ય સાક્ષાત્કાર કરવો લક્ષ્યરૂપે રહેલો હોય ે. આ લક્ષ્યસ્થાને યા તો કોઈ ઐહિક (આ સંસારની) વસ્તુ હોઈ શકે છે, જેવી કે અમુક પ્રકારની સંપત્તિની કે આરોગ્યની કે ચમત્કારી શક્તિની સિદ્ધિ; યા તો કોઈ આધ્યાત્મિક વસ્તુ - પ્રભુની કે પ્રભુનાં અનેક સ્વરૂપોમાંથી કોઈ એકની પ્રાપ્તિ. બેમાંથી ગમે તે એક લક્ષ્ય રાખ્યું હોય તોપણ જપ માટે પસંદ કરેલા મંત્રમાં કાર્ય સાધી આપવા માટેની આવશ્યક શક્તિ મોજૂદ હોય છે ને યોગ્ય પરિસ્થિતિમાં મંત્રનો અખંડ જપ કર્યા કરવાથી એ શક્તિને જાગ્રત કરી, એના કાર્ય દ્વારા ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરી શકાય છે. મંત્રનો પ્રત્યેક જપ જે સ્પંદનો જગાડે છે તે નજર સામે રાખેલા લક્ષ્યની સિદ્ધિને સાનુકૂલ બની, પ્રવર્તતી પરિસ્થિતિ માટેનું સૂક્ષ્મ વાતાવરણ તૈયાર કરી આપે છે. ઉદાહરણ તરીકે ભગવાનના નામનો જપ, જપ કરતી ચેતનામાં, નામમાં રહેલી દૈવી સત્તાને અંકિત કરવાનું તથા તેના સ્વરૂપમાં માનવચેતનાને ઢાળવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે; ને એ રીતે તેને ઈશ્વરના વધતા જતા અવિર્ભાવ માટે ને એ આવિર્ભાવને વધાવી લેવા માટે તૈયાર કરે છે.

સારુંય જગત શબ્દમાંથી પ્રાદુર્ભાવ પામે છે, એ પૃથ્વીલોકના સર્વે ઋષિમુનિઓની પ્રાચીન દૃષ્ટિ જપશાસ્ત્રના મૂળમાં રહેલી છે. આ વિશ્વ નાદબ્રહ્મમાંથી - શબ્દસ્વરૂપ બ્રહ્મમાંથી પ્રકટ થયું છે. પ્રત્યેક નાદનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ હોય છે, જેને ચર્મચક્ષુ ન પણ જોઈ શકે. તે જ પ્રમાણે સૃષ્ટિભરમાં જેટલાં રૂપો છે તેમનું પ્રત્યેકનું એક શબ્દસ્વરૂપ પણ હોય છે - બાહ્ય રૂપમાં પરિણામ પામ્યા પૂર્વે ચેતનસત્તાની સૂક્ષ્મતર ભૂમિકાઓ ઉપર અસ્તિત્વમાં આવેલું તેનું જ નાદસ્વરૂપ. જ્યારે આ વિશિષ્ટ નાદનું - શબ્દનું - પુનરાવર્તન કરવામાં આવે છે, મનુષ્યો દ્વારા ઉચ્ચારાતી એની પ્રતિકૃતિ રૂપ વૈખરી વાણીમાં એનું અનુરણન કરવામાં આવે છે., ત્યારે એણે જે સત્તાને અસ્તિત્વમાં આણી હતી ને ફરીથી આણી શકે એમ છે તેનાં સ્પંદનોના પ્રવાહને એ પુનઃ પ્રવૃત્ત કરે છે. આ પ્રમાણે ઋષિઓને પોતાની દિવ્ય દૃષ્ટિ તથા શ્રુતિ દ્વારા દેવતાઓનાં

જે નાદસ્વરૂપોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો હતો તેમને તે તે દેવતાના આવાહન માટે એમણે મન્ત્રનુ વ્યવસ્થિત રૂપ આપ્યુ હતુ મન્ત્રનુ જ્યારે અમરકારક ઉચ્ચારણ કરવામા આવે છે ત્યારે જે વાતાવરણમા મન્ત્રોચ્ચાર થતો હોય છે તે વાતાવરણમા એને પરિણામે મન્ત્રના દેવતાનુ આવાહન કરનાર આદોલનો પ્રવૃત્ત થાય છે મન્ત્રના મૂળમા ને જપયોગના પાયામા જે સિદ્ધાત રહેલો છે તે આ શબ્દને પણ આકાર - રૂપ - હોય છે તેનુ સમર્થન સામેના છેડાથી આરભીને આજનુ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પણ કરી રહ્યુ છે 'જપયોગ' નામના પોતાના પુસ્તકમા સ્વામી શિવાનદ આ વિષય પર રસપ્રદ માહિતી આપે છે, તે લખે છે

"હિદુઓના સગીતવિષયક પુસ્તકો આપણને જણાવે છે કે વિધવિધ રાગરાગણીઓ પ્રત્યેક પોતાનુ વિશિષ્ટ રૂપ ધરાવે છે; રાગરાગણીઓના આ સ્વરૂપોનુ આબેહૂબ વર્ણન પણ એમા થયેલુ હોય છે ઉદાહરણ તરીકે 'મેઘ' રાગને લઈએ તો તેનુ વિરાજમાન ભવ્ય સ્વરૂપ હાથી પર આરૂઢ થયેલુ બતાવવામા આવ્યુ છે 'વસત' રાગ ફૂલથી સુદર રીતે સજાયેલા નવજોબનમા મહાલતા યુવક રૂપે ચીતરાયેલો છે આનો અર્થ એ કે જ્યારે અમુક રાગ કે રાગણી અણીશુદ્ધ સૂરોએ ગાવામા આવે છે ત્યારે આકાશતત્ત્વમા તે અમુક આદોલનોની પરપરા ઉત્પન્ન કરે છે ને તે આદોલનો તે તે રાગરાગણીના વિશિષ્ટ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપોમા પરિણામ પામે છે સ્વરસ્વરૂપો(વૉઇસ ફિગરક)ની પ્રતિભાશાળી લેખિકા શ્રીમતી વોટ્સ હ્યુજિને જે પ્રયોગો ચલાવ્યા છે તે પણ આ દૃષ્ટિનુ સમર્થન કરે છે

શબ્દની આ અતવર્તી શક્તિનુ જ્ઞાન હિદના યોગવિદ યોગીઓને હતુ અને એમણે ધ્યાન ખેચે એવી સફળતાપૂર્વક એનો પ્રયોગ કર્યો હતો એ યોગીઓએ આ વિષયના પોતાના જ્ઞાનાનુભવને એક ચોક્કસ શાસ્ત્રનુ સ્વરૂપ આપેલુ છે આ પરપરા આજ સુધી ચાલુ રહેલી છે ને એના જે ઉપાસકોએ એને જીવતીજાગતી રાખેલી છે તે દક્ષિણ ભારતમા હજુય મોટી સખ્યામા જોવા મળે છે

૨

તેમ છતા કહેવુ જોઈએ કે નામજપ કે મન્ત્રજપ અમુક પરિસ્થિતિમા જ ધારેલા પરિણામ ઊપજાવે છે જપનો મુખ્ય આધાર જો માનસિક પ્રકારનો હોય તો મન્ત્રના ભાવાર્થનુ સતેજપણે ભાન રહેવુ જોઈએ મન્ત્રના પ્રત્યેક જપ દરમિયાન મન્ત્રાર્થ પર ભાર મુકાતો રહેવો જોઈએ જે દેવતાનો મન્ત્ર હોય તે દેવતાનુ ભાન, કે જે સત્યનુ આવાહન કરવામા આવતુ હોય તે સત્યનુ સ્વરૂપ મનમા અખડ ધારણ કરી રાખેલુ રહેવુ જોઈએ અથવા તો જો હૃદયમા જપનુ પારાયણ કરવામા આવતુ હોય તો ત્યાય પ્રબળ ભાવનો ઉત્કટ અનુભવ થતો રહેવો જોઈએ, ઘેરા ભાવના તરગ ઉપર જપ આરૂઢ થયેલો હોવો જોઈએ, સમસ્ત હૃદય મન્ત્રલય - અનુસાર ધબકતુ બની જવુ જોઈએ આમ થાય ત્યારે જ મન્ત્ર બળ પકડે છે, વ્યક્તિમા જીવતીજાગતી જ્યોત જેવો બની જાય છે, અને પછી તો પ્રયાસ વિના કેવળ આપોઆપ ચાલતો રહે છે કદાચિત્ ઉપર કહ્યુ છે તેમાનુ કશુયે શક્ય ન હોય, એટલે કે મનને મન્ત્રાર્થ સાથે તદ્રૂપ બનાવવાનુ કે મન્ત્રમા પ્રાણ રેડી, હૃદયના ભાવનો તેમા સચાર કરવાનુ શક્ય ન હોય, તોપણ ઓછામા ઓછી મન્ત્રમા દૃઢ શ્રદ્ધા તો અવશ્ય રહેવી જોઈએ આવી શ્રદ્ધા સાથે મન્ત્રનો લાબા વખત સુધી જપ કરવામા

આવે તો એનાં આંદોલનો ઉત્પન્ન થતાં રહે છે, અને આંતરચેતનાના સ્તરો ઉપર એમનું દબાણ વધતાં વધતાં એક એવો સમય આવે છે કે જ્યારે અંતર ઓચિંતું ઊઘડી જાય છે અને મંત્રના હૃદયમાં રહેલું દિવ્ય સત્ય આપણા આત્માની સમક્ષ પ્રકટ ભાવ પામે છે.

કેટલાક જણ જે દાવો કરે છે કે મંત્રનો જપ, એનો અર્થ સમજીને કે સમજ્યા વગર કર્યો હોય તોપણ કાર્યસાધક બને છે, તેમના કથનને અમે ગંભીરપણે લક્ષમાં લેતા નથી. મંત્રના અર્થનું ભાન ન હોય ને એનાં હાર્દની સાથે આપણને તલ્લીન બનાવી દે એવી અંતરની પૂરતી જાગૃતિ ન હોય ત્યારે જે જપ થતો હોય છે તે કેવળ એક પ્રકારના યાંત્રિક અભ્યાસ જેવો હોય છે. મોઢું જપ કરતું હોય ને કદાચ મનનો થોડોક ભાગ એમાં ભાગ લેતો હોય ને છતાં અંતરના બીજા બધા ભાગો ક્યાંના ક્યાંય રચ્યાપચ્યા રહેતા હોય એ બનવાજોગ છે. આ પ્રકારનો જપ માણસની ચેતનાની નિત્ય નૈમિત્તિક પ્રવૃત્તિઓમાં કશો મૂળભૂત ભેદ ઉપજાવી શકતો નથી; એ એક પ્રકારની ઘરેડ પ્રમાણે કેવળ સપાટી ઉપર ચાલ્યા કરે છે ને માણસના મનનાં ને જીવનનાં કાર્યોમાં મૂલ્યવાન કહી શકાય એવો કશો પલટો આણી શકતો નથી. અમારી પિછાનના એક સંભાવિત સદ્‌ગૃહસ્થ લાખો ને કરોડો વાર જપ કર્યાનો દાવો કરતા હતા. એમના નિત્યના ચંક્રમણ (કસરત માટે આમતેમ ફરવાનું) દરમિયાન વર્ષો સુધી કોઈ એક મંત્રના જપમાં હોઠ હલાવતા લોકોએ એમને જોયા હતા. ને તેમ છતાંય એક દિવસ કોઈ એક અભ્યાગતે "કયા મંત્રનો જપ કરો છો?" એવું અકસ્માત એમને પૂછ્યું ત્યારે તે કશો જવાબ આપી શક્યા નહીં; પોતે કયા મંત્રનો જપ કરતા હતા તે જ તે ભૂલી ગયા હતા અને એમણે એ કબૂલ પણ કરી લીધું! પુરાણોમાં ને એમને મળતાં બીજાં સાહિત્યમાં જપનો મહિમા વધારવા માટે લખાયેલી જે વાતો જોવા મળે છે તેમાં ખ્યાલ વગર કરાયેલા જપના તેમ જ મંત્રનો અર્થ સમજ્યા વગર કરાયેલા જપનાં ફળ મળ્યાનો ઉલ્લેખ આવે છે; પરંતુ એને શુભ ભાવથી કરેલી જપની પ્રશંસા જ સમજવી, એને અક્ષરશઃ ખરી સમજવી નહીં. એને માત્ર જપના મહત્ત્વ ઉપર ભાર મૂકવા માટેનું જ લખાણ લેખવું.

આ બાબતમાં મહાનિર્વાણતંત્રે પોતાનો આખરી અભિપ્રાય આપેલો છે. એમાં કહ્યું છે કે મંત્રનો ભાવાર્થ ને મંત્રની શક્તિને સમજ્યા વગર સાધક કરોડો વાર મંત્ર જપ કરે તોપણ તે ફળદાયી નીવડતો નથી. (૩. ૩૧. ૩૫.)

तज्जपः तदर्थभावनम्। પતંજલિ મુનિએ આ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે તેનો જપ ને તેના અર્થનું ચિંતન કરવું જોઈએ.

૩

શાંડિલ્ય ઉપનિષદ કહે છે કે જપ બે પ્રકારના છે : ૧. વાચિક, ૨. માનસ. માનસ જપ મનના ધ્યાનની સાથે થાય છે. વાચિક જપ બે રીતે થાય છે. ૧. સંભળાય એવે અવાજે, ને ૨. ન સંભળાય એવા મંદ સ્વરે. (૧.૧). આમ, એકંદરે જપ ત્રણ પ્રકારના કહી શકાય :

૧. વાચિક કે વૈખરી : આમાં શુદ્ધ, સ્પષ્ટ સ્વરે મંત્ર મોટેથી ઉચ્ચારાય છે.

૨. ઉપાંશુ કે મંદ સ્વરે : આ પ્રકારમાં મંત્રાક્ષરો સ્પષ્ટપણે ઉચ્ચારાય છે ખરા; પણ એવા મંદ સ્વરથી કે માત્ર જપ કરનારને જ એનું ભાન હોય છે. હોઠ માત્ર હાલતા દેખાય છે.

૩. માનસ જપ : આ જપ કરતી વખતે વાણીનાં ઉચ્ચારણ-સ્થાનોમાં ક્યાંય કશી ક્રિયા થતી નથી, હોઠ હાલતા નથી, જીભ પણ સ્થિર રહે છે. अचलजिह्वदृशनावरणः - એવો આ જપ

હોય છે જપ દરમિયાન જપમત્રના અક્ષરેઅક્ષર ને શબ્દેશબ્દના અર્થ પર અખડ ધ્યાન યોજાયેલુ રહે છે

પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી જપપદ્ધતિ અનુસાર એક બેઠકે કેટલી વાર મત્રનુ પારાયણ કરવાનુ છે, કે જપના કાર્યક્રમમા મત્રનો બધો મળીને કેટલી સખ્યામા જપ કરવાનો છે તે સામાન્ય રીતે પહેલેથી નક્કી કરવામા આવે છે સખ્યાના આકડાઓ ગૂઢ અર્થ ધરાવે છે એ તો જાણીતી વાત છે, પરતુ અહીં એ વિષયમા પ્રવેશ કરીશુ નહીં માત્ર એટલુ કહેવુ બસ થઈ પડશે કે મત્રજપની સખ્યાનો હિસાબ રાખવા માટે સામાન્ય રીતે જપમાળાનો ઉપયોગ કરવામા આવે છે જપમાળાઓમા સામાન્ય રીતે ૧૦૮ મણકા હોય છે ને એક બીજા મણકાઓથી મોટો લાબા ઘાટનો મેરુ નામે ઓળખાતો મણકો હોય છે માળા જમણા હાથમા લઈ અગૂઠા ને વચલી આગળીથી મણકા એકેક જપે એક એમ ફેરવવામા આવે છે એમ કરતા કરતા જ્યારે મેરુ આવી પહોચે ત્યારે ૧૦૮ જપ પૂરા થયા હોય છે મેરુ વટાવવામા આવતો નથી, પરતુ માળાને ફેરવી પહોચાયેલા છેલ્લા મણકાને પહેલો બનાવી જપ ને જપની સાથે માળા ફેરવવાનુ આગળ ચલાવાય છે, આ ક્રમે જપકાર્ય ચાલે છે કેટલી માળાઓ કરી તેની ગણતરી ડાબા હાથના અગૂઠા ને આગળીઓને વેઢે સરકાવતા રહી રાખવામા આવે છે

૪

પ્રત્યેક દેવતાનો એનો પોતાનો ખાસ મત્ર હોય છે વળી, એના એ જ દેવતાના બીજા ભિન્ન સ્વરૂપોને અનુરૂપ બીજા મત્રો પણ હોય છે એટલે જપ માટે યોજાતા મત્રોની સખ્યા ઠીક પ્રમાણમા મોટી હોય છે વળી, મત્રો પણ અનેક પ્રકારના હોય છે - કેટલાક વેદોમાથી ઊતરી આવેલા તો કેટલાક તત્રશાસ્ત્રમાથી કેટલાક તો નીચેના મૃત્યુજય મત્ર માફક પૂર્ણપણે આવાહન કરતી પ્રર્થનાના રૂપમા હોય છે

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम्।
उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीयमामृतात्॥

ભાવાર્થ ત્રિલોકના પિતા ત્ર્યમ્બકને, યશસ્વી ને મગળમહિમાવત, પ્રાણ બળની પુષ્ટિઓમા ભરપૂર વૃદ્ધિ આણનાર ત્ર્યમ્બકને અમે આરાધીએ છીએ

ડીંટામાથી જેમ કાકડીને છૂટી કરવામા આવે છે તેમ એ ત્ર્યમ્બક મને મૃત્યુથી મુક્ત કરો - અમૃતથી નહીં!

આ મત્ર રુદ્રને સબોધાયેલો છે ને આધ્યાત્મિક ફળની વાત બાજુએ મૂકીએ તોપણ પ્રાણભયને ભગાડવામા ને પ્રાણશક્તિની પ્રબળતા વધારવામા એ અત્યત સમર્થ કાર્ય કરી બતાવે છે

આવો જ બીજો ગાયત્રી મત્ર છે એમા સવિતૃ દેવને સબોધવામા આવેલા છે

तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि।
धियो यो नः प्रचोदयात्॥

ભાવાર્થ અમે સવિતૃ દેવના તે સર્વોત્તમ પ્રકાશનુ ધ્યાન ધરીએ છીએ અમારા બધા બુદ્ધિકાર્યો એમનાથી જ પ્રેરાઈને થાઓ!

આમા જેમને સબોધવામા આવ્યા છે તે છે સર્વ જ્ઞાન અને શક્તિના પરમ પ્રભુ, સર્વના આદિ મૂલમાથી પ્રકટ થયેલા સર્વોત્તમ પરમ જ્યોતિ કે જેમા બ્રહ્માડમા ગતિમાન જગતોના અતિમ ઉદ્ભવસ્થાન રૂપ અવ્યક્તની સર્વે સર્જનશક્તિઓ એકત્ર થયેલી છે પરમ જ્યોતિ, સ્વરૂપ એ આપણા વિચારોની પ્રવૃત્તિઓને પ્રેરો ને શક્તિસભર બનાવો!*

- --- ---

*(Further Lights The Veda and the Tantra p p 193 3 શ્રી કપાલી શાસ્ત્રી)

ઉપરની ગાયત્રીની ઢબની મહાદેવ (રુદ્ર), ગણેશ, વિષ્ણુ, લક્ષ્મી, સરસ્વતી વગેરે દેવતાઓને સંબોધેલી બીજી અનેક ગાયત્રીઓ છે. એમાંની કેટલીક લાક્ષણિક ગાયત્રીઓનો અહીં ઉલ્લેખ કરીએ છીએ:

तत्पुरुषाय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि।

तन्नो दन्तिः प्रचोदयात्॥

અર્થાત્ - તે પરમ પુરુષનું અમને જ્ઞાન થાઓ। વક્રતુણ્ડનું (ગણપતિનું) અમે ધ્યાન ધરીએ છીએ. એ દન્તિ અમારામાં ચેતનશક્તિ પ્રેરો!

રુદ્રની ગાયત્રી :

तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि।

तन्नो रुद्रः प्रचोदयात्॥

અર્થાત્ - તે પરમ પુરુષનું અમને જ્ઞાન થાઓ! મહાદેવનું અમે ધ્યાન ધરીએ છીએ. એ રુદ્ર અમારામાં ચેતનશક્તિ પ્રેરો!

વિષ્ણુની ગાયત્રી :

नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि।

तन्नो विष्णुः प्रचोदयात्॥

અર્થાત્ - નારાયણનું અમને જ્ઞાન થાઓ! વાસુદેવનું અમે ધ્યાન ધરીએ છીએ. એ વિષ્ણુ અમારામાં ચેતનશક્તિ પ્રેરો!

દુર્ગાની ગાયત્રી :

महाशूल्यलिन्यं विद्महे महादुर्गायै धीमहि।

तन्नो भगवती प्रचोदयात्॥

અર્થાત્ - મહાશૂલિનીનું અમને જ્ઞાન થાઓ! મહાદુર્ગાનું અમે ધ્યાન ધરીએ છીએ. એ ભગવતી અમારામાં ચેતનશક્તિ પ્રેરો!

તો બીજા ટૂંકા મંત્રોય છે. એમાં દેવતાને નમસ્કાર ને સંપૂર્ણ શરણાગતિનો ભાવ સમપયિલો હોય છે.

શિવને : ॐ नमः शिवाय - ઓમ્ - શિવને નમસ્કાર હો! આમાં પાંચ અક્ષરો હોવાથી એ પંચાક્ષર મંત્રને નામે ઓળખાય છે.

હરિને : ओम् नमो नारायणाय।

ઓમ્ - નારાયણને નમસ્કાર હો!

આમાં આઠ અક્ષરો હોવાથી એ અષ્ટાક્ષર મંત્ર કહેવાય છે.

શ્રીકૃષ્ણને : ओम् नमो भगवते वासुदेवाय।

ઓમ્ ભગવાન વાસુદેવને નમસ્કાર હો!

આ દ્વાદશાક્ષર મંત્ર કહેવાય છે.

શ્રી દેવીને - ओम् श्री दुर्गायै नमः।

શ્રી દુર્ગાદેવીને નમસ્કાર હો!

કેટલાંક ઉપનિષદોમાંથી લીધેલાં મહાવાક્યો મંત્રસ્થાને લીધેલાં મળે છે.

अहं ब्रह्मास्मि - હું બ્રહ્મસ્વરૂપ છું.

सोऽहम् - હું તે (આત્મા) છું.

વેદાંતની પદ્ધતિએ સાધના કરનારાઓ આમને પણ જપ તેમ જ ધ્યાન માટે વાપરે છે.

છેવટે આપણે બીજમંત્રને નામે ઓળખાતા એક કે વધારે (સંયુક્ત) અક્ષરના બનેલા મંત્રો લઈશું. જે અક્ષરોનો આવો મંત્ર બનેલો હોય છે તે બીજાક્ષરો કહેવાય છે. પ્રત્યેક દેવતાના પ્રતિનિધિરૂપ તેનો પોતાનો બીજાક્ષર હોય છે. એ દેવતા જ્યારે પ્રકટ થાય છે ત્યારે અમુક નાદનાં આંદોલનો ઉત્પન્ન થાય છે. એ આંદોલનો જે રૂપ લે છે તેને સૌથી વધારે મળતું માનવી ભાષાનું જે રૂપ તે તે દેવતાનો બીજાક્ષર. આ બીજાક્ષરો ને એમના બનેલા મંત્રો એ દેવતાઓના આવાહન માટે આયોજાય છે. આ બીજમંત્રોમાં સૌથી વધારે જાણીતો પ્રણવ - ઓમ્ - મંત્ર છે. અનાદ્યનંત પરબ્રહ્મને સ્થાને ને તેના પ્રતીકરૂપે આ મંત્ર રહેલો છે. બીજા થોડાક મંત્રોનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ.

ક્રીં - આ કાલીનો મંત્ર છે ક્ કાલીસ્થાને ર્ બ્રહ્માને સ્થાને, ઇ મહામાયાને સ્થાને, નાદ એ વિશ્વની માતા ને બિન્દુ શોકાદિને શમાવનાર છે

હ્રીં - એ મહામાયા કે ભુવનેશ્વરી માટે છે હ્ એટલે શિવ, ર્ પ્રકૃતિ, ઈ મહામાયા, નાદ વિશ્વજનની,

બિન્દુ શોકાદિ શમાવનાર

શ્રીં આ મહાલક્ષ્મી માટેનો મંત્ર છે

ઐં સરસ્વતીનો મંત્ર છે

દું દુર્ગાનો

ને હું શિવનો મંત્ર છે

પરંતુ એવું સમજી લેવાનું નથી કે પરંપરાથી ઊતરી આવેલા મંત્રો જ પવિત્ર છે ને એમની બહારનું બીજું કશું જપ માટે પસંદ ન કરી શકાય પરમાત્માના મહિમાના આવિર્ભાવનો જે અનંત ક્રમ ચાલી રહેલો છે તેમાં અનેકાનેક સનાતન સત્યો સમમૂર્ત બનતાં જાય છે અને દ્રષ્ટાઓની દૃષ્ટિને પ્રત્યક્ષ થયા કરે છે એમાંના કેટલાક પ્રકટ થવા માટે દબાણ કરે છે ને દ્રષ્ટા યોગીના આત્મચૈતન્યમાં સાનુકૂલ મંત્રસ્વરૂપ ધારણ કરે છે એ પણ મંત્ર જ છે ને પ્રાચીન સમયના ઋષિએ જે મંત્રોની વાત કરી છે તેમના જેટલા જ તે અમોઘ શક્તિશાળી છે

૫

ગમે તે મંત્ર હો, પરંતુ તે સફળતાથી કાર્ય કરે તેને માટે જે સૌથી વધારે જરૂરનું છે તે એ કે એ જીવતોજાગતો હોવો જોઈએ પ્રત્યેક મંત્રમાં એક પ્રકારનું ચૈતન્ય રહેલું હોય છે ને એને જાગ્રત કરવાનું છે સામાન્ય રીતે મંત્રની દીક્ષા આપનાર ગુરુ તે કરી આપે છે તે પોતાની આધ્યાત્મિક શક્તિથી એને પ્રાણવાન બનાવે છે, એના પ્રાણને પ્રવૃત્ત કરે છે અને સાધક શિષ્યના અંતરમાં એનો પ્રવેશ કરાવે છે ત્યાર પછી એ રીતે મળેલા મંત્રના પ્રાણને પાળવા, પોષવાનું, પોતાના ઊંડા અંતરમાં અને અંતરંગ બનાવવાનું ને સારીયે ચેતનામાં એને સંચારિત કરવાનું કાર્ય સાધક ઉપર જ આધાર રાખતું રહે છે ને આ કાર્ય શ્રદ્ધા, ભક્તિ, આગ્રહી ઉત્સાહ ને પ્રેમપૂર્વક કરેલા જપ દ્વારા પાર પડે છે સાધકે મંત્ર ઉપર મંત્રને ખાતર પ્રેમ રાખતાં ને એમાં હૃદયપૂર્વક રસ લેતાં શીખવું જોઈએ, કોઈ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટેનું એ સાધન છે યા પ્રક્રિયા છે એવી દૃષ્ટિ એની પ્રતિ રાખવી જોઈએ નહીં આવી રીતે આરાધાયેલો મંત્ર સાધક સાથે તદ્રૂપ બની જાય છે ને પછી તો એનો જપ આપોઆપ ચાલતો થઈ જાય છે, સાધકને એ માટે પ્રયાસ કરવો પડતો નથી આવું થઈ ગયા પછી સાધકને તો માત્ર ધ્વનિત થઈ રહેલા મંત્રને ધ્યાનથી સાંભળ્યા કરવાનું જ રહે છે ને સમય પૂરેપૂરો પાકતાં જે દેવતાનું આવાહન ચાલી રહ્યું હોય છે તે દેવતાના સાક્ષાત્ દર્શન એ મંત્ર કરાવે છે સફળ જપસાધનાનો આ સામાન્ય ક્રમ છે પરંતુ એવું પણ બને ને બને પણ છે કે માનવ ગુરુ પાસેથી મંત્ર મળેલો ન હોય કેટલીક વાર સ્વપ્નમાં પણ મંત્ર મળી જાય તો કેટલીક વાર જાગ્રત અવસ્થામાં કોઈ અશરીરી વાણી મંત્રદીક્ષા આપી જાય અથવા તો એવું પણ બને કે કેવળ માણસ પોતે પોતાની જરૂરિયાતને અનુકૂળ કોઈ મંત્ર પસંદ કરી લે ને શ્રદ્ધાપૂર્વક એનો જપ એકાગ્ર ભાવે કરે એકમાત્ર તપસ્યાના બળથી મંત્રના હૃદયમાં રહેલી શક્તિ જાગ્રત કરવામાં આવે છે ને એ સાધકને યોગમાર્ગ પર આગળ દોરી જાય છે પરંતુ આ મુશ્કેલ છે ને ક્વચિત્ જ બને છે

(ટુંકાવીને) અનુવાદક કવિ પૂજાલાલ

એકાંકી

સોયનું નાકું

જયંતી દલાલ

પાત્રો : પાર્ષદ, કાર્યકર્તા, શ્રી ભાઈસાહેબ, શેઠ નંદનંદન, નાગરદાસ, અગ્નિકુમાર, ઉત્તમચંદ, મૂળી ડોશી, શક્તિશરણ, ચિત્રગુપ્ત, ચેતન, ભોગીલાલ, પ્રેક્ષકો...

[નાટકના પ્રેક્ષકો રંગમંચ સમીપે જગ્યા લેતા જાય છે ત્યારે એમને પહેલો ખ્યાલ એ આવે છે કે સામાન્ય રંગભૂમિ કરતાં આ કાંક જુદું જ છે. અહીં પ્રેક્ષક અને નટને અલગ પાડતો પડદો નથી. જેમ પ્રેક્ષાગૃહમાં ખુરશીઓ છે તેવી જ રીતે રંગમંચ પર પણ અર્ધચંદ્રાકારે ગોઠવેલી ખુરશીઓ છે. રંગમંચ પર વચ્ચોવચ એક મોટું મેજ છે. મેજ પર બિછાવેલી ચાદર એ જ એક માત્ર જવનિકા છે.

થોડીક સમય વીતે છે, પ્રેક્ષકો આવતા જાય છે, અને ઘણા તો સીધા રંગમંચ ઉપરની ખુરશીઓમાં ગોઠવાય છે. સહુના ચહેરા ગંભીર છે. કોઈ આપસ આપસમાં વાત પણ નથી કરતું. એક વધુ ગંભીર દેખાતા કાર્યકર્તા ટેબલ પાસે હાથમાં એક પત્રિકા લઈને બેઠા છે.

સહુનું ધ્યાન દરવાજામાં દાખલ થતા એક પીઢ ગૃહસ્થ પર કેન્દ્રિત થાય છે. ગાંધી ટોપી, પહેરણ, પહેરણની બાંય ઉપર બાંધેલી ઘડિયાળ અને એની સોનેરી સાંકળી, હાથમાં લાકડી અને એ સર્વ સાથે બંને હાથ જોડી કરેલા નમસ્કાર: આ નમસ્કાર એક રીતે નાટકની નાન્દીની ગરજ સારે છે.

નાટક શરૂ થાયે છે. અને પેલા કાર્યકર્તા ભાઈ એક પત્રિકા વાંચે છે:

"આપણા શહેરના અગ્રગણ્ય નાગરિક, જાણીતા ઉદ્યોગપતિ, સુપ્રસિદ્ધ દાનવીર અને આપબળે આગળ આવેલા શેઠ નંદનંદના શોકજનક અવસાન બદલ શોક પ્રદર્શિત કરવા શહેરીઓની એક જાહેરસભા ગુરુવારે સાંજના છ વાગતાં સભાગૃહમાં મળશે.'' (કાગળને વળતાં) આજની આ સભાનું પ્રમુખસ્થાન શ્રી ભાઈસાહેબને લેવાની હું વિનંતી કરું છું. શ્રી ભાઈસાહેબની ઓળખ શહેરને આપવાની જરૂર હું જોતો નથી. છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષની શહેરની કોઈ પણ કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિનાં પ્રેરણા અને સંચાલન શ્રી ભાઈસાહેબે જ કર્યા છે. અને શેઠ નંદનંદન સાથે પણ એમને અત્યંત નિકટનો સંબંધ હતો.

[પોતાનું સ્થાન લે છે. શ્રોતાગણમાંથી એકાદ તાલી પડી જાય છે.]

નાગરદાસ: પ્રમુખસ્થાન માટે શ્રી ભાઈસાહેબની જે દરખાસ્ત મૂકવામાં આવી છે તેને હું ટેકો આપું છું.

[શ્રી ભાઈસાહેબ અધ્યક્ષસ્થાન લે છે. ખિસ્સામાંથી કાગળિયાં તથા ચશ્માંનું ઘર કાઢે છે. વ્યવસ્થિત રીતે ચશ્માં પહેરી કાગળ તરફ નજર નાખે છે; પડખે બેઠેલા કાર્યકર્તા સાથે કંઈક મસલત કરી લે છે; ત્યાર બાદ પોતાનું વક્તવ્ય શરૂ કરે છે.]

ભાઈસાહેબ : ભાઈઓ તથા બહેનો, સ્વર્ગસ્થ શેઠ નંદનંદનભાઈ સાથેનો મારો સંબંધ જોતાં, આજની સભામાં એમને વિશે, કાંઈ બોલવું એ મારે માટે અઘરું કામ છે. દુનિયામાં જન્મેલાં સહુ કોઈ જીવતાં નથી. સહુને મૃત્યુને

ભેટવાનું છે જ, પાછળ તો વ્યક્તિએ જીવનની જે સુવાસ મૂકી હોય તે જ જીવે છે અને ખરી રીતે જીવવાનો અધિકાર પણ એને જ છે શેઠ નંદનંદનભાઈએ પોતાના પુરુષાર્થથી એ અધિકાર મેળવ્યો હતો એમના પુરુષાર્થનો હું સાક્ષી રહ્યો છું મારો અને એમનો સંબંધ આજકાલ કરતાં ત્રણ દાયકા થયા ખૂબ ગાઢો અને નિકટનો રહ્યો છે અને મારી એ દૃઢ માન્યતા છે કે નંદનંદનભાઈના જીવનની સુવાસ એવી છે કે નંદનંદનભાઈની સ્મૃતિ ગુજરાત અને એમાં પણ ખાસ કરીને આપણા શહેરમાં તો હરેક શહેરીના હૈયામાં કોતરાયેલી રહેશે ઘણી નીચી કક્ષામાંથી એમણે શરૂઆત કરી અને પોતાના જ પુરુષાર્થથી એ પ્રથમ હરોળમાં પહોંચ્યા એમને એમની સફળતા વિશે ગુમાન ન હતું, પણ પ્રયત્ન

[અચાનક રંગમંચ પર અંધારું થઈ જાય છે પ્રેક્ષકોમાં થોડી ચણભણ થાય છે, પણ પ્રસંગની ગંભીરતાનો ભાર એમને વર્તનની મર્યાદામાં જકડી રાખે છે રંગમંચ પર પ્રકાશ પડે છે ત્યારે પહેલાં તો આંખ અંજાઈ જાય છે અને ત્યાર બાદ વિસ્મયના ઉદ્ગાર નીકળી પડે છે, કારણ કે રંગમંચ પર હવે પેલું સભાગૃહ દેખાતું નથી, ત્યાં તો એક વિશાળ રાજમાર્ગ નજરે ચઢે છે સ્ફટિકના સ્તંભોની વૈભિધ્યભરી હાર વચ્ચેથી લંબાતો રાજમાર્ગ ખૂબ જ સ્વચ્છ છે]

[પ્રેક્ષકોનો વિસ્મય જરા કોઠે પડે એટલામાં શેઠ નંદનંદન દાખલ થાય છે]

નંદનંદન આ તે કાંઈ રીત છે? કયા માણસ જોડે કેવી રીતે વાત કરવી એનો વિવેક પણ છે કે નહીં?

[નંદનંદનની પાછળ આવતો — એટલે કે નંદનંદનને આગળ કરતો એક પડછંદ પાર્ષદ જવાબ આપે છે]

પાર્ષદ માણસ કેવો છે એની ખબર તો હમણાં જ પડી જશે

નંદનંદન એટલે? વાત કરતાં આવડે છે કે નહીં? કોણ છે તારો સાહેબ?

પાર્ષદ સાહેબ અને એવું બધું તો રહ્યું, તમે જ્યાંથી આવ્યા ત્યાં

નંદનંદન ત્યારે અહીંયાં શું છે?

પાર્ષદ મામાનું ઘર કઈ છેટું નથી

નંદનંદન મારે ત્યાં કોઈ માણસ આમ બોલે તો ચાર તમાચા મારીને કાઢી મૂકું

પાર્ષદ એ બધું તમને હમણાં જ યાદ આવી જશે

નંદનંદન બેવકૂફ! પણ હજુ કોઈને મને લેવા પણ નથી મોકલ્યો?

પાર્ષદ કેમ, હું આવ્યો છું ને?

(પાસેથી એક પાલખી પસાર થાય છે)

નંદનંદન અરે અહીં કોણ બેવકૂફ કામ કરે છે? પેલાને પાલખી અને હું પગપાળો? એને ઓળખે છે? નોકર હતો નોકર, મારે ત્યાં!

પાર્ષદ જેને તમે ચાર તમાચા માર્યા હતા તે જ ને?

નંદનંદન ના, ના, એ નહીં આ તો મારી મિલમાં કામ કરતો હતો હમણાં ત્રણ દિવસ પર જ પટો ચડાવતા પટામાં આવી ગયો હતો, એને પાલખી?

પાર્ષદ હાસ્તો, એને બિચારાને પગ જ ક્યાં છે?

નંદનંદન એમાં પગનો નહીં, પ્રતિષ્ઠાનો સવાલ હોવો જોઈએ

પાર્ષદ કઈ પ્રતિષ્ઠા?

નંદનંદન ક્યાંનો ઓડું મળ્યો છે! કજાત, માણસને ઓળખતો જ નથી!

પાર્ષદ જાત-કજાતની કસોટી માટે જ તમે જઈ રહ્યા છો!

નંદનંદન જઈ રહ્યા છો? એટલે? તમે મને

ક્યાં લઈ જઈ રહ્યા છો?

પાર્ષદ: કોઈ કોઈને લઈ જઈ નથી રહ્યું. માણસ મરે એટલે એને એના જીવનનાં પાપપુણ્યનો સરવાળો સમજી લેવા ચિત્રગુપ્તના દરબારમાં આવવું પડે.

નંદનંદન: ચિત્રગુપ્ત? કોણ છે ચિત્રગુપ્ત?

પાર્ષદ: હમણાં ખબર પડી જશે.

નંદનંદન: તેં કહ્યું કે પાપપુણ્યનો સરવાળો થાય; પછી શું થાય?

પાર્ષદ : બાદબાકી, અને પછી ગુણાકાર; પણ એની તો તમને હમણાં જ ખબર પડી જશે. એટલે ઝાઝું કહેવાની જરૂર નથી.

નંદનંદન: ચિત્રગુપ્તના દરબારમાં વિવેક તો નથી જ. માણસની આમન્યા કેમ રાખવી એ પણ કોઈ જાણતું નથી લાગતું. અને વર્તનમાં અન્યાય પણ ભારે છે.

પાર્ષદ: કેમ વારુ!

નંદનંદન: જોને, પેલાને પાલખી અને હું પગપાળો! ખબર છે તને હું કોણ છું એ?

પાર્ષદ: એ મારે જાણવું નથી, પણ તમારું શું થશે એ હું જાણું છું.

નંદનંદન: શું થશે?

પાર્ષદ: દેવાધિદેવને મોંએથી જ સાંભળજો ને!

(રંગમંચ ઉપર અંધકાર છવાય છે. ફરીથી પ્રકાશ થાય છે ત્યારે સભાગૃહ નજરે ચડે છે. વકતા તરીકે શ્રી ઉત્તમચંદ ભાષણ કરતા હોય છે.)

ઉત્તમચંદ: હું આપને સ્વર્ગવાસી શેઠ નંદનંદને પોતાના જીવનની કારકિર્દી કેવા કપરા સંજોગોમાં શરૂ કરી હતી અને આપબળે, ખંત અને પ્રામાણિકતાથી એ કેવી રીતે આગળ વધ્યા તે કહેવા માગું છું. આ શહેરનાં વૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષોને હજુય એક જુવાનનો ચહેરો યાદ હશે. એ જુવાન ફેરી કરતો હતો; જે મળી શકે તેની ફેરી કરતો. પોતાના હસમુખા ચહેરાથી એણે લોકોનાં મન હરી લીધાં હતાં. એની વેપારી કુનેહ અને વહેવારુ બુદ્ધિથી એણે અનેક વેપારીઓની પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી. અને ફેરીનાં બેત્રણ વર્ષ બાદ એણે નાનકડી દુકાન ખોલી. એ હતી સ્વર્ગસ્થ શેઠ નંદનંદનના વેપારી જીવનની શરૂઆત...

(અંધારું)

(પ્રકાશ થાય છે ત્યારે ચિત્રગુપ્તના દરબારમાં શેઠ નંદનંદન ઊભેલા છે.)

નંદનંદન: એ વાતો કરવાનો તમને હક્ક શો છે? હું જે કમાયો છું તે મારા કાંડાબાવડાના જોરે, બુદ્ધિના જોરે કમાયો છું.

ચિત્રગુપ્ત: માત્ર તમારી પોતાની શક્તિથી જ?

નંદનંદન: હા હા, મારી પોતાની શક્તિથી જ.

ચિત્રગુપ્ત: જુઓ, આવી બાબતોમાં સ્પષ્ટ રીતે જે બન્યું હોય તે કહી દેવું, એ તમારા પોતાના હિતની વાત છે.

નંદનંદન: એટલે તમે એમ કહેવા માગો છો કે હું જૂઠું બોલું છું?

ચિત્રગુપ્ત: કદાચ તમારી આખી જિંદગીમાં તમે આ પહેલી જ વાર સાચું બોલ્યા.

નંદનંદન: આ અપમાન હું નહીં સહન કરી શકું.

ચિત્રગુપ્ત: અપમાનની વાત ન કરો, નંદનંદન! તમારા જીવનની, તમારા મનની એક એક ઝીણામાં ઝીણી અને ખાનગીમાં ખાનગી વિગતની અહીં અમને જાણ છે. તમે પોતે એ કહી દો અને કબૂલ કરી દો એ તમારા પોતાના ફાયદાની વાત છે એ હું તમને ફરીથી કહું છું.

નંદનંદન: મારે કાંઈ કહેવું નથી અને કશું સાંભળવું પણ નથી.

ચિત્રગુપ્ત: ભલે, જેવી તમારી ઇચ્છા. (પાર્ષદને) જા, પેલા ભોગીલાલને બોલાવી લાવ

જોઉ (પાર્ષદ જાય છે)

નદનદન ભોગીલાલ?

ચિત્રગુપ્ત એમ? ત્યારે હજુ તમને એની યાદ છે ખરી?

નદનદન ભોગીલાલ! ભોગીલાલ? અહી ક્યાથી? કેમ કરીને અહીં આવ્યો?

ચિત્રગુપ્ત તમે અહીં આવવાના છો એ સમાચાર મળ્યા એટલે એને તુરત જ હાજર રાખ્યો આ આવી પહોચ્યા ભોગીલાલ

નદનદન (ભોગીલાલને જોઈ રહેતા) ભોગીલાલ, ભોગીભાઈ!

ભોગીલાલ હા, નદનદન શેઠ, ઓળખાણ પડી તો ખરી!

નદનદન ભાઈ તમે અહીંયા?

ભોગીલાલ શુ કરીએ, ભાઈ? આ એક એવી જગા છે જ્યા નાનામોટા, ગરીબ તાલેવન સહુને આવવાનુ હોય છે

નદનદન ભોગીલાલ, શુ કહેવુ એ જ મને સમજાતુ નથી

ચિત્રગુપ્ત લ્યોને, હુ સમજાણ પાડુ

નદનદન બેની વાતમા તમે નાહકના શુ કામ માથુ મારો છો?

પાર્ષદ કેમ, દુનિયાની ખુમારી હજુ ઊતરી નથી?

ચિત્રગુપ્ત નદનદન, તમે કહ્યુ હતુ કે તમે જિંદગીમા આપબળે આગળ આવેલા, ખરુ?

નદનદન હા, તદન ખરુ

ચિત્રગુપ્ત આ ભોગીલાલના દેખતા પણ તમે એમ જ કહેશો?

નદનદન એ અમારે બેએ જોવાનુ છે

પાર્ષદ અહીંયા કોઈ 'અમે' નથી, અહીં છીએ માત્ર 'હુ' અને 'તુ'!

નદનદન કેવો નાલાયક છો! સ્વાર્થી!

ચિત્રગુપ્ત નદનદન, તમારા સિવાય એ શબ્દો બોલવાનુ બીજા કોઈનુ ગજુ નથી, કારણ કે સ્વાર્થને સારુ મિત્રને ગરદન મારનાર

નદનદન એ ખોટી વાત છે મે

ભોગીલાલ મે પણ એમ ક્યા કહ્યુ છે? મે તો એટલુ જ કહ્યુ કે તમે જેને આપબળ કહો છો તેની પાછળ બેત્રણ વરસના સબધમા તમે ઉચાપત કરેલા મારા દસ હજાર રૂપિયા હતા

નદનદન પણ પણ

ચિત્રગુપ્ત હજુય હુ તમને કબૂલ કરી દેવા કહુ છુ અતે તો તમારે કબૂલ કરવાનુ જ છે

નદનદન પણ તેમા મારી દાનત ખોટી ન હતી મારી પાસે પૈસા થાય એટલે તુરત જ એ ભોગીલાલને પાછા આપવા માગતો હતો, પણ ત્યા ભોગીલાલ ગુજરી ગયા

ચિત્રગુપ્ત એટલે પછી તો તમને અવકાશ જ ન મળ્યો, પૈસા પાછા આપવાનો, ખરુ ને?

નદનદન હા ના

(અધારુ)

પ્રકાશ થાય છે સભાગૃહ દેખાય છે વક્તા તરીકે રાજેશ્રી અગ્નિકુમાર ભાષણ કરતા હોય છે)

અગ્નિકુમાર સજ્જનો, સહુ કોઈને મોએ આપણે સાભળીએ છીએ કે પ્રામાણિકતા એ જ જીવનવહેવારનો પાયો હોવો જોઈએ પ્રામાણિકતાનો અર્થ માત્ર રૂપિયા આના પાઈની લેવડદેવડ એટલો જ ન કરવો જોઈએ કૈલાસવાસી નદનદન શેઠે આ વસ્તુને જીવનમા આચરી બતાવી હતી કેટલાક પ્રસગોનો તો હુ સાક્ષી રહ્યો છુ કોઈની પણ ખોટી પાઈ પોતાને ત્યા રહી જાય એનુ અમને ભારે દુ ખ હતુ અને એના ખરા હકદાર માલિકને શોધી કાઢીને એને એ રકમ ન પહોચાડે ત્યા લગી એમને ચેન ન'તુ પડતુ કેટલાય અનાથ બાળકોની મિલકત કે વિધવાઓની પૂંજી એમને ત્યા અનામતરૂપે

રહેતી અને એમાંના એકેએકની એ અંતરની દુવા પામતા... ગીતાનો આદર્શ તો એમણે જીવનમાં ઉતાર્યો હતો....

(અંધારું)

(પ્રકાશ થાય છે ત્યારે ચિત્રગુપ્તનો દરબાર દષ્ટિસંમુખ આવે છે.)

નંદનંદન: જૂઠી વાત, સાવ જૂઠી વાત.

મૂળી ડોશી: આખી જિંદગી એને જૂઠી વાત મનાવી, પણ અહીં તો કબૂલ કર્યે જ છૂટકો છે.

નંદનંદન: પણ શું કબૂલ કરું? તમારું કપાળ?

ચિત્રગુપ્ત: નંદનંદન, તમારે ત્યાં અનેક જણ અનામત મૂકવા આવતા એ તો ખરું ને?

નંદનંદન: હાસ્તો, એ તો શાખ વધારે એટલે સહુ કોઈ મૂકી જાય; મારે તો ઉપરથી નાગ જેમ એની ચોકી કરવાની. મળતરમાં આવી બદનામી.

મૂળી ડોશી: નંદુભાઈ, તમને મેં આવા નો'તા ધાર્યા.

નંદનંદન: મૂળીબાઈ, તમે મને શું ધાર્યો તો એ સાથે હું કેટલી નિસબત ધરાવી શકું? મારે બીજું પણ કામ કરવાનું છે કે નહીં?

ચિત્રગુપ્ત: બીજાં કામ એટલે તો ધનપ્રાપ્તિનું ને? અર્થોપાર્જનનું જ ને?

નંદનંદન: હાસ્તો, જે જવાબદારી હોય તે તો અદા કરવાની જ ને?

ચિત્રગુપ્ત: હું એ જ કહેતો હતો! અહીં, એ ખુશાલ થતું હતું. આ અનામત રાખવી એ પણ એક અર્થોપાર્જન જ હતું ને? કેટલાને તમે મૂડી પાછી આપી? કેટલાને ખરો અવેજ પાછો આપ્યો? કેટલાના ડબ્બા તમે ઓળવ્યા?

નંદનંદન: આ ખોટી વાત છે.

ચિત્રગુપ્ત: આ મૂળીબાઈનાં નાણાં તમે પાછાં આપેલાં?

નંદનંદન: ના, કારણ કે... એ નાણાં એમનાં હતાં જ નહીં.

મૂળી ડોશી: ત્યારે કોનાં હતાં?

નંદનંદન: ધર્માદાનાં; મૂળી ડોશીએ એમ કહીને જ મૂક્યાં હતાં.

મૂળી ડોશી: નરદમ જૂઠાણું છે; એવું મેં કહ્યું જ નથી.

નંદનંદન: એમાં કહેવાની જરૂર શી? કોઈનો વંશવારસ હોય નહીં તો એનું ધન તો ધર્માદાનું જ કહેવાય ને?

ચિત્રગુપ્ત: એટલે કે એના વારસ અને ઉપભોગ કરનાર તમે, ખરું ને?

નંદનંદન: તમે લોક માત્ર એક જ વિચાર કરો છો; એની જવાબદારી પણ સમજી લેવી જોઈએ.

ચિત્રગુપ્ત: કોઈની આખી જિંદગીની કમાણી તમે ઓળવી લો અને એને ભૂખે મરવાનો વારો આવે એવો વિશ્વાસઘાત કરો, એ જ તમારી જવાબદારી ને?

નંદનંદન: મને અહીં ન્યાય મળે એમ લાગતું નથી.

ચિત્રગુપ્ત: કારણ કે તમે સાચો ન્યાય શો છે એ સમજતા નથી.

(અંધારું)

(પ્રકાશ, સભાગૃહ. શ્રી ચેતન વ્યાખ્યાન આપતા હોય છે.)

ચેતન: આપણા મનમાં એક માન્યતા એવી દઢ થઈ છે કે દુનિયામાં માણસ જ્યારે કશું સત્કાર્ય કરે છે ત્યારે એની પાછળ એના મનમાં કીર્તિનો કે એવા કશાનો મોહ કામ કરતો હોય છે. નિર્ભેળ સેવા જાણે આ દુનિયાની નહીં, પણ અન્ય કોઈ દુનિયાની વસ્તુ હોય એવી જ માન્યતા બંધાઈ ગઈ છે. સ્વર્ગસ્થ શેઠ નંદનંદન આમાં અપવાદરૂપ હતા એમ મારી જાતમાહિતી

ઉપરથી હુ કહી શકુ એમ છુ કીર્તિની લાલસા કે દુનિયાની વાહવાહ એ એમની સખાવતોનુ કારણ ન હતુ નદનદનભાઈએ દુનિયાની લીલી અને સૂકી બને જોઈ હતી, જીવનમા ટાઢ અને તાપ બને એમણે વેઠ્યા હતા, વસત અને પાનખર બને એમણે અનુભવ્યા હતા એ અનુભવે એમનામા મહાનુભૂતિ પ્રેરી હતી, સવેદના જગાવી હતી, હમદર્દીને ઢઢોળીને જાગ્રત કરી હતી કોઈના દુ ખ પર પોતાનો *કીર્તિમિનાર* રચવાની આકાક્ષા એમણે રાખી ન હતી એ કહેતા કોઈનુય દુ ખ તલભાર પણ હુ ઓછુ કરી શકુ, એના જેટલો લાભ મને આ જિદગીમા બીજો શો મળવાનો છે? મળી છે તે સપત્તિનો ઉપયોગ જો એ માટે થઈ શકે તો એના જેવુ બીજુ કયુ સાર્થક હોઈ શકે? અને એટલે જ એમણે ખુલ્લે હાથે, ઉદાર દિલે, વ્યક્તિ કે સસ્થા, સહુને નભાવ્યા છે આજે જો નદનદન શેઠની હૂફાળી છાય ગુમાવી હોય તો એ પેલા સમાજે તિરસ્કારેલા અનાથોએ ગુમાવી છે

(અધારુ)

(પ્રકાશ, ચિત્રગુપ્તનો દરબાર)

ચિત્રગુપ્ત ત્યારે તમારુ દાન કીર્તિદાન ન હતુ, એમ?

નદનદન કીર્તિ તો મને એટલી મળી કે મારે એને ખરીદવા જવુ ન'તુ પડતુ

ચિત્રગુપ્ત ત્યારે તમારા દાન પાછળનો હેતુ શો હતો?

નદનદન તમેય કેવો સવાલ કરો છો? દાન પાછળ શો હેતુ હોતો હશે? દુ ખ દેખી ન ખમાય ત્યારે એને ઓછુ કરવા કોશિશ કરીએ, બે પૈસા આપી છૂટીએ

ચિત્રગુપ્ત પણ દુ ખ દેખી ન ખમાય એ સ્થિતિ ક્યારે આવે?

નદનદન માણસ હોય અને એને દિલ હોય તો એ સ્થિતિ આવવાની રાહ જ જોવી ન પડે

ચિત્રગુપ્ત એમ ને? (વાત બદલતા) તમે માલતીને તો ઓળખતા જ હશો?

નદનદન માલતી? તમે શુ બોલો છો?

ચિત્રગુપ્ત સ્મૃતિને તાજી કરી જુઓ તમારા બગલાની પડોશમા જ એક કુટુબ રહેતુ હતુ, ત્યા વિધવા પુત્રવધૂ હતી (થોડી વાર અટકી જઈ) હજુ વધારે કહુ? સ્મૃતિ તાજી કરવા?

નદનદન તાજી થઈ હવે એનુ શુ છે?

ચિત્રગુપ્ત મારે એટલુ જ કહેવુ છે કે અનાથાશ્રમ સાથેનો તમારો સબધ માલતી સાથેના તમારા સબધને લઈને હતો ત્યાર બાદ તો તમે વિધવાશ્રમનેય સહાય કરી — આવા જ કારણે

નદનદન તમે તો જાણે એવુ દેખાડવા મથો છો કે મે દુનિયામા મોટુ પાપ આચર્યું છે

ચિત્રગુપ્ત પાપની તમારી વ્યાખ્યા શી હશે એ હુ નથી જાણતો, બાકી આ માલતીની વારવાર થતી કફોડી દશામા તમારા હિસ્સાનો જ્યારે તમને ખ્યાલ આવ્યો ત્યારે તમે અનાથાશ્રમને સહાય કરવા માડી, એટલી તો સાચી હકીકત છે ને?

નદનદન આ બદલ તો ઊલટો માણસને સરપાવ આપવો જોઈએ

ચિત્રગુપ્ત સરપાવ તો તમને મળ્યો જ છે! જીવતા અને મૂઆ બાદ પણ દુનિયા તમને દાનવીર કહે છે એટલો સરપાવ ઓછો છે?

નદનદન વ્યગ અને કટાક્ષ બને સમજાય એવી ચીજો છે, પણ એને હુ પાપ માનતો નથી ઊલટુ, ગીતાનો સારબોધ જીવનમા ઉતાર્યાનુ વાજબી અભિમાન

પાર્ષદ કર્મયોગીનો આદર્શ!

(અધારુ)

(પ્રકાશ, સભાગૃહ)

(દેશપ્રિય શક્તિશરણ વ્યાખ્યાન કરે છે.)

શક્તિશરણ: આપણા દેશમાં પૈસાદારોનું રાજકારણ એક જુદી જ વસ્તુ છે. એમનો પરમમાં પરમ સિદ્ધાંત સ્વાર્થ સાધનાનો હોય છે. ધણીને ધા કહેવી અને ચોરને નાસી જવાની સહુલિયત કરી આપવી એવું એમનું વર્તન હોય છે. લોકલાગણીનો લાભ ઉઠાવવો એને જ એમણે દેશસેવા માની હોય છે. આવા સંજોગોમાં સદ્ગત નંદનંદનનો રાષ્ટ્રપ્રેમ, એમની જ્વલંત દેશભક્તિ, એમની સિદ્ધાંતનિષ્ઠા અને દાનશૂરતા એ સાચે જ અપ્રતિમ હતાં. ભોગ આપવાની વાતથી એ કદી પણ ડગ્યા નથી. અપમાન વેઠીને ટુકડી સ્વાર્થ સાધવાને એ ક્યારેય તૈયાર ન'તા. માથામાં વાગે એવો જવાબ એ આપતા. રાષ્ટ્રપ્રેમનાં જ્વલંત ઉદાહરણ એમના વ્યવહારમાં આપણને ઠામ ઠામ નજરે મળી આવશે.

(અંધારું)

(પ્રકાશ, ચિત્રગુપ્તનો દરબાર)

ચિત્રગુપ્ત: નંદનંદનભાઈ, હવે આપણે તમારી દેશસેવાની વાત કરીએ.

નંદનંદન: એમાં વાત કરવા જેવું શું છે? મારી ફરજ હતી અને એ મેં બજાવી.

ચિત્રગુપ્ત: બરાબર છે, તમારી અને સહુની ફરજ હતી. માત્ર શું બજાવ્યું એ જ સવાલ છે.

નંદનંદન: દેશસેવકોએ કરેલા ફંડફાળામાં પૈસા આપવામાં મેં ક્યારે પણ આનાકાની કરી નથી. અરે, એના વહીવટ વિશે પણ મેં એક સખુન નથી કાઢ્યો! મેં તો પૈસા આપી દીધા, પછી એમને કરવું હોય તે કરે!

ચિત્રગુપ્ત: પણ તમે કાંઈ એકલા દેશસેવકોને જ પૈસા ન'તા આપતા, સરકારી અમલદારોને પણ સારી પેઠે પૈસા આપતા હતા.

નંદનંદન: ખરી વાત છે. તમારા જેવાઓને આ અજુગતું લાગે છે, કારણ કે તમે લોક વહેવારુ નથી, દુનિયામાં રહેતાં તમને આવડતું નથી. દુનિયામાં રહેવું હોય તો ધૂળનો પણ ખપ પડે. અને ખપ પડે એ બધી વસ્તુને એની કિંમત હોય છે. મફત મળે એ હવાપાણીથી પેટ ઓછું ભરાય છે?

ચિત્રગુપ્ત: ત્યારે આ ફંડફાળા તો જીવતરની કિંમત ચૂકવવાના સવાલ જેવા જ ને?

નંદનંદન: એમાં ખોટું શું? અને એ બહાને મારા થોડાઘણા દેશવાસીઓને સહાયભૂત પણ થતો.

ચિત્રગુપ્ત: પેલી સ્વદેશીની ચળવળનું શું?

નંદનંદન: એના પ્રચાર પાછળ મેં લાખો રૂપિયા ખર્ચ્યા છે. દેશ જો બધું સ્વદેશી વાપરતો થાય તો પરદેશી સત્તાની પકડ આપોઆપ તૂટી જાય!

ચિત્રગુપ્ત: આમાં સરવાળે કેટલો નફો થયો? સ્વદેશીની ભાવના અંગે તમારાં કારખાનાંને કેવુંક ઉત્તેજન મળ્યું?

નંદનંદન: એ તો સાદા અર્થશાસ્ત્રનો સવાલ છે. માંગ જાગે એટલે પુરવઠો મળી રહે.

ચિત્રગુપ્ત: અને ક્યારેક માંગને ઊંઘમાંથી ઢંઢોળીને જગાડવી પડે!

નંદનંદન: હા, એમ પણ બને!

ચિત્રગુપ્ત: સ્વદેશીને નામે તમે બધું સ્વદેશી જ આપેલું?

નંદનંદન: સ્વદેશીની તમે કેટલી સાંકડી-સંકુચિત વ્યાખ્યા કરો છો!

ચિત્રગુપ્ત: તો, તમે વેચો તે બધું સ્વદેશી, એવી વ્યાખ્યા તમને માફક આવશે?

નંદનંદન: એ તો ઠીક છે; બાકી પ્રજાની જરૂરિયાત પૂરી પાડવી એ મારી કાયમની નેમ રહી છે.

ચિત્રગુપ્ત તો પછી તમે કાળા બજાર કેમ કર્યાં?

નદનદન સાચે જ તમારા જેવા મમજુ માણમ આમ બોલે છે ત્યારે મને કાળ વ્યાપે છે પહેલી વાત તો એ છે કે બજાર માત્ર કાળુ છે, ધોળા બજાર તો હૈયાફૂટાઓની કલ્પનાનો વિષય છે બીજી વાત એમ છે કે એમ કરીને દેશની વસ્તુ દેશમા જ રહેવા દીધી એનો ગુણ તમારા હૈયામા વસતો નથી અને ત્રીજી વસ્તુ એ છે કે તમને પડેલા પડદા ઊચકવાનો નકામનો શોખ ભારે લાગે છે, હુ તો હમેશા કહેતો કે ભાઈઓ, થઈ ગયુ, તે થઈ ગયુ, હવે પછીની વાત કરો

ચિત્રગુપ્ત તમે તો કાળાબજારમહારક સમિતિમા હતા, ખરુ ને?

નદનદન એનો પ્રમુખ હતો

ચિત્રગુપ્ત એ વધુ સારુ અને તમે તો વહેવારુ રહ્યા તમારી સમિતિએ કામ કરવુ હોય તો કાળાબજાર હોવા જ જોઈએ, નહીં તો તમે મહાર શેનો કરો?

નદનદન માચુ કહ્યુ ખરુ પૂછો તો હવે મને તમારા વિશે કાક શ્રદ્ધા બધાતી જાય છે મારો સહવાસ મળશે તો તમને હુ વહેવારુ તો બનાવી શકીશ

ચિત્રગુપ્ત હુ દિલગીર છુ, પણ મને એ લાભ નહીં મળી શકે

નદનદન કારણ?

ચિત્રગુપ્ત કારણ કે તમારો મુકદ્દમો પૂરો થયો, હવે ફેસલાનો વારો આવ્યો

નદનદન શેનો ફેસલો?

પાર્ષદ પેલી મે કહી હતી એ બાદબાકી તે પતી, હવે આવ્યો ગુણાકારનો વારો

(અધારુ)

(પ્રકાશ સભાગૃહ ભાઈસાહેબ ઉપસહાર કરતા હોય છે)

ભાઈસાહેબ આવા એક વીર પુરુષને ગુમાવ્યાથી શહેર આજે જાણે ભાગેલુ જણાય છે જાય છે તેની જગ્યા પૂરવા માટે નાખી નજરે પણ માણસ મળતા નથી, એટલુ જ માત્ર દુ ખ નથી, દુ ખ તો એ છે કે માણસનુ મન સાકડુ થતુ જાય છે સમષ્ટિના કલ્યાણની ભાવના આજે પુસ્તકો પર જ રહી છે પણ મને એનુય દુ ખ નથી એક રીતે કહુ તો ઉપનિષદ્ના પરમ આદર્શ તેન ત્યક્તેન ભુજીથા નો એક નમૂનો આપણા જીવનમા આપણને વૈકુઠવાસી નદનદનમા જીવતો જોવા મળ્યો, એને આપણુ પરમ સૌભાગ્ય સમજવુ જોઈએ સ્મારકનો વિચાર અહી સભામા થયો અને જે ભાઈઓએ ઉત્સાહભેર એ કામ ઉપાડ્યુ છે તે જોતા એ સુયોગ્ય રીતે પાર પડશે એ વિશે પણ મને જરાકે શકા નથી અતમા મને બાઈબલનુ પેલુ વાક્ય સોયના નાકામાથી ઊટ પમાર થાય, પણ સ્વર્ગના દ્વારમાથી ધનવાન પમાર થઈ શકે નહી, એ યાદ આવે છે, પણ સદ્ગત નદનદને એ ખોટુ પાડી બતાવ્યુ જીવીને જીવનની સાકડી ઘાટીમાથી કાજળની કોટડીમાથી એ જાત બચાવીને બહાર નીકળી ગયા સોયના નાકાના એક અપવાદને પરમાત્મા અમર અને ચિરશાતિ આપો

(અધારુ)

(પ્રકાશ થાય છે ત્યારે રગમચનુ સભાગૃહ ખાલી છે, પ્રેક્ષકગૃહમાથી બહાર નીકળતા તમાશબીનો ખાલી ખુરશીઓ પાસે અટવાતા પૈસા શોકસભાના નિમત્રણને કશીય લાગણી વિના જોઈ રહે છે)

(પડદો પડે છે)

(નવા પુસ્તક – 'સનશાઈન' સ રઘુવીર ચૌધરી - માથી)

લાગી. તેના માથે હાથ ફેરવીને સમજાવ્યું કે દીકરી તું જરા પણ ફીકર કરીશ નહીં. બાબો જરૂર સાજો થઈ જશે. બાબાને ઈંજેક્શનો, દવા વગેરે આપીને બહેનને સમજાવી કે દીકરી તારો કોઈ ચાર્જ લેવાનો નથી. આ દવાખાનું હવે તારું માનવું. તારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે વિનાસંકોચે ચાલ્યા આવવું. ચાર દિવસ પછી બતાવવા આવવા જણાવ્યું.

દીકરીનું મન હળવું થયું. સીધી તેના બાને ઘરે સીમરણ ગઈ. મા પણ વિધવા હતાં. જ્યારે તે નાની હતી ત્યારે દીકરીએ પિતા પણ ગુમાવ્યા હતા. શારદાએ દવાખાને બનેલી બધી વાત તેની બાને કરી, અને કહ્યું કે ગુરુવારે સાહેબ પાસે જવાનું છે. માએ કહ્યું કે હું પણ તે દિવસે દવાખાને આવીશ.

ગુરુવારે શારદાની બા વહેલાં આવી ગયાં. સાહેબને મારે મળવું છે તેમ કહી કંપાઉન્ડરની રજા લઈ અંદર આવ્યાં. એક પોટલી ટેબલ પર મૂકી અને કહ્યું, 'સાહેબ, શારદા આવી છે?' મને તરત તો ખ્યાલ ન આવ્યો. તેમણે જ્યારે વાત કરી ત્યારે ખ્યાલ આવ્યો. મેં પૂછ્યું, 'બહેન આ શું છે?' સાહેબ, તમે મારી દીકરી માટે ઘણું કર્યું. આ થોડા તલ તમારે માટે લાવી છું.' મેં હ્યું, 'બહેન, મારાથી તલ ન રખાય. તમે પાછા લઈ જાવ. શારદા તો મારી દીકરી છે એટલે મારે તેનું કામ તો કરવું જ જોઈએ?' બહેન બોલી, 'સાહેબ, અમ રંકનું આટલુંય તમે નહીં રાખો?' તેમ કહીને તેમની આંખમાં આંસુ ઊભરાયાં. મેં કહ્યું ભલે, હવે તમે રાજી ને? મને સુદામાના તાંદુલ યાદ આવી ગયા. આ ચીંથરે વીંટેલ વસ્તુ કેટલી મહામૂલી છે તેનો મને ખ્યાલ આવી ગયો.

ઘરે આવીને મારાં પત્નીને બધી વાત કરી અને કહ્યું કે આ તલમાંથી તલસાંકળી બનાવવાની છે અને તેની મીઠાશ આપણે બંને માણીશું. આ નાના માનવીની મોટી ભેટ છે.

શારદા તેનાં દિયર-જેઠ-જેઠાણી સાથે સંયુક્ત કુટુંબમાં રહે. ઘરનું બધું કામ સાચા હૃદયથી કરે. દિવસો જતા જાય તેને ઓછું આવવા લાગ્યું અને બાળકોની ચિંતા થવા લાગી. ત્રણ બાળકોમાં કોઈ બીમાર પડે ત્યારે મારી પાસે આવે.

એક દિવસ શારદાને સમજાવી કે અમારે ઘરે બહેનોને પગભર કરવા સીવણ ક્લાસ ચાલે છે. પીઠવડીથી આવજા કરીને સીવણ શીખી જઈશ તો અમે તને સીવવાનો સંચો અપાવીશું. તે વાત તેના ગળે ઊતરી. દરરોજ સીવણ શીખવા આવવા લાગી. ત્રણ માસમાં તો દરજીને આવડે તેટલું શીખી ગઈ.

ધીમે ધીમે તેનામાં આત્મવિશ્વાસ વધતો ગયો. સીવણકામ શરૂ કર્યું. સખત પરિશ્રમ કરવા લાગી. એક દિવસમાં પંદર જેટલાં બ્લાઉઝ બનાવી નાખે. ફોલ મૂકતાં પણ આવડે. લગ્ન પ્રસંગે કરિયાવર તૈયાર કરી આપે. સારી કમાણી થવા લાગી.

પટેલ ભાઈઓને એક ઓસરીએ અનેક ઓરડા હોય. તેના ભાગે આવેલ ઓરડામાં તે જુદી રહેવા લાગી. છતાં કુટુંબનો સંપ તો એવો જ. સૌનું કામ કરી આપે અને સૌને વહાલી લાગે. બંને દીકરીઓ હવે તો મોટી થઈ છે એટલે મદદરૂપ થાય છે.

મહિને રૂ. ૫,૦૦૦/-થી વધારે કમાય છે અને ખૂબ સારી રીતે રહે છે. તેની મોટી દીકરી આજે કૉલેજમાં અભ્યાસ કરે છે. તેના કુટુંબમાં કોઈને નાણાંની ખેંચ હોય તો મદદરૂપ થાય છે.

હવે જ્યારે દવાખાને કે ઘરે મળવા આવે છે ત્યારે કાંઈક નવું કર્યાનો આનંદ તેના મુખ પર હોય છે. તને અને બાળકોને જોઈને અમારું હૈયું પણ હરખાય છે.

તેના ગામ પીઠવડીથી ચારેક કિલોમિટર સેંજલ નામનું ગામડું છે. તેના કહેવાથી અમે સીવણની એક બ્રાંચ સોનલ ફાઉન્ડેશન દ્વારા ખોલી છે. ત્યાં દરરોજ સેવા આપવા મા-દીકરી જાય છે અને અનેક બહેનોને શીખવ્યાનો આનંદ લૂંટે છે.

ગૃહગંગાને તીરે

કોમળતાનું બળ

ઝાડના મૂળિયા દેખાવમા તો કેટલા સુવાળા જણાય છે! હાથ અડાડીએ તો ભાગી જાય એવા કોમળ હોય છે છતા એ મૂળિયામા કેટલુ બધુ બળ હોય છે! પથ્થર જેવી જમીનનેય તોડીને ઊડે ઊડે પાણીને મળે ત્યા સુધી સોસરા ઊતરી જાય છે અને એક વાર અદર ઊતર્યા પછી મૂળ જાડુ થવા પ્રયત્ન કરે છે, જમીનને પહોળી બનાવે છે આ રીતે જમીન સોસરવા ઊતરવામા અને પથ્થર જેવી જમીનનેય પહોળી કરવામા કેટલુ બધુ બળ જોઈતુ હશે!

સ્ત્રીમા પણ આવુ જ બળ છે એના બળને માપી શકાય નહીં, તેથી તેને અબળા કહી છે સ્ત્રી કઠણમા કઠણ હૃદયમા ઊતરી જઈને જગા કરે છે એ પારકાના ઘરને પોતાનુ કરી લે છે, અને પોતે એ ઘરની થઈ જાય છે, એ ઘરમા સમાઈ જાય છે, ફેલાઈ જાય છે ઝાડના મૂળની જેમ એ ઘરમા સોસરી ઊતરી જઈને ઘરનો કબજો લઈ લે છે

- રવિશંકર મહારાજ

બિસ્કેટનુ એક પૅકેટ

મારે ઘાસ કાપણી ચાલતી હતી એટલે આખો દિવસ તો હાજરી આપવાની નહીં, ખાલી સવારે મજૂર નોંધવા જવાનુ એમ આજે સવારે હુ મજૂરની નોંધણી કરવા ગયો ત્યારે બેએકની સખ્યા વધારે જણાઈ એમા મારે ત્યા વીસેક વરસ પહેલા કામે આવતી એક મજૂરણે ટોકો કર્યો, 'કેમ અનોપભાઈ સારા સેવને!' - 'કોણ બુધલી?' મે કહ્યુ, 'ક્યારે આવ્યા?' 'આ બે દિવસથી મારી ભોકરી હો કામે આવેલી એ તરત મારી નજર વાયલ પહેરીને આવેલી વીસેક વરસની છોકરી પર પડી 'તારી છોકરી છે? શુ નામ?' 'નામ તો મજુ' 'હા, નામ સરસ મજાનુ છે પછી પૂછ્યુ, 'કેટલા દિવસ રહેવાના બુધલી? 'હવે તો અહી જ રે'વાના ને તમારે તા કામ તો મળહે ને?' 'કેમ નહીં? મારે તો મજરનુ બારે મહિના કામ તુ તો જાણતી છે ઘાસ કપાઈ રે', પછી બારહેક વીઘા શેરડી ગેપવાની છે ' પછી પાછુ પૂછ્યુ, 'કોને ત્યા, મનીને ત્યા રહેતા ઓહે', તો એણે નરમાતે સાદે કહ્યુ, 'હા, મનીને ત્યા જ બીજી બે સોકરી, આ મજુની હો એક ભોકરી પછી મનીના બે છોકરા અરે, આવડા અમથા છાપરામા દુખે પાપે રહેવુ પડે ભાઈ '

પછી મજૂરના નામ લખતો હુ ફરી પાછો બુધલી અને મજુ પાસે આવીને ઊભો કહ્યુ જ, મજુને છોકરી છે તો એનો ધણી?' 'અરે, મુઓ નફ્ફટ હાડકાનો મે આવી દીવાની જોત(જ્યોત) જેવી ભોકરી સારુ જોઈને આપેલી ભોય મે, મારુ નળિયાવાળુ ઘેર સે અને બેચાર પૂસડા હો મે પણ આળસુનો પીર પહેલા તો જાણેલુ કે પીતો નથી પછી પીવા માડ્યુ મજુ બેત્રણ વરસ રહી ત્યા સુધી કામ કર્યું ને એ લોકના હોજરા ભર્યા પણ મુઓ પીને આવે ને મજુએ બરડો તીયાર રાખવાનો કેમ રે'વાય, કે'વ પસી તો માબાપનુ ઘર જ સાભરે નૈ! હવે બીજુ સારુ ઘર મળે તો આલહુ, નીકર ' કહીને એ બોલી નહી મે પણ ઝાઝી

પૂછપરછ કરી નહીં.

એ દિવસે મંજુ કંઈ બોલી નહીં. મૂંગી મૂંગી સાંભળતી રહી. પણ એટલું કળી ગઈ કે કાકા વાતના રસિયા છે.

આમ દસેક દિવસ ઘાસનું કામ ચાલ્યું. એમાં મંજુનેય થોડી બોલતી કરી. એક દિવસ સહેજ અમસ્તું પૂછી નાખ્યું, 'છોકરી કેવડી છે?' ઓહે, બે અઢી વરસની.' 'નામ શું રાખ્યું?' નામ પૂછવાનો મને થોડો રસ. હવે તો આદિવાસીઓએ પણ મંછી, કાંહલી, કોયલી કે મોટલી જેવાં નામ રાખતા નથી. મંજુએ સાંભળ્યું ને સહેજ ઓઠથી મરકી. 'નામ તો કાકા, હીરલ છે.' 'વાહ! કહેવું પડે મંજુ નામ તો સરસ શોધી લાવી. એણે જ નામ પાડેલું. 'પછી?' 'પછીની વાત તો માએ તમને કીધી તે. હવે તો બીજું સારું ઘર મળે તો જોઈશું.'

મંજુની વાત કરવાની ઢબછબ મને ગમી. ઉચ્ચાર પણ સરખા આવતા જાણીને પૂછ્યું, 'મંજુ, તું ભણી કે નહીં.' 'દશમું ફેઈલ ગઈ. મારે તો ભણવું હતું. ખાલી એક જ વિષયમાં થોડા માર્ક્સ ઘટેલા, પણ ત્યાં તો માબાપે લગનનું ગોઠવી દીધું. હવે પસ્તાતા છે.' આમ વાતે વાતે વડાં થતાં હતાં, ને હું મંજુની નિકટ આવતો હતો. મારા બીજા મજૂર પણ જાણી ગયા કે કાકાને મંજુ સાથે વાત કરવામાં સારો રસ પડે છે. પણ મને તો બુધલી ને મંજુ મફતમાં મળ્યા તેનો આનંદ. મફતનાં એટલે આગળથી કંઈ બસો-ત્રણસો રૂપિયા આપીને બાંધી રાખવાની નહીં. મજૂરી તો ખરી. પણ રોજ રોજ ચૂકવી દેવાની. એમાં ટરી જાય તો વળી જુદી.

શેરડી રોપવા પણ એ બેઉ આવતી રહી. ક્યારેક મંજુને કહ્યું પણ, 'અહીં જ રે'વાનાં ને મનીને ત્યાં સાંકડમૂકડ પડે એટલે હોળી પછી નોખું છાપરું બનાવી દેવાનું. આમ અમારું ગૌચર મોટું છે ને તમારે તો કેટલી જગો જોઈએ? અને બહાર ગામથી દુ:ખી થઈને આવેલા મજૂર માટે સરપંચ ના નીં પાડે.'

વળી એક દિવસ સાંજે હું મનીના ઘરે થઈને ફરવા નીકળ્યો. મંજુ ઓટલે બેસી છોકરીને રમાડતી હતી. પૂછ્યું, 'છોકરી તો સરસ છે, મંજુ.' સાંભળીને એ સહેજ હસી: 'મૂઈ રૂપ લઈને આવી છે, દુ:ખી થવા.' 'ના રે, એનુંય ભવિષ્ય હશે ને! પણ એક વિચાર આવી ગયો મને. કહું તો મંજુ તને ખોટું લાગે.' 'સાંભળું તો ખરું.' એ ફરી હસી.

'એમ કે હું', સહેજ થોભ્યો. હીરલ તરફ મીટ માંડી. પછી ધીરેકથી કહ્યું, 'આવી રૂપાળી છોકરી લઈને તું બીજું ઘર માંડવાની? તો આ છોકરીનું શું થાય?' 'એ તો મારી સાથે જ રહેશે. એને મુઆને થોડી આપવાની છે?' 'એ તો બરાબર, પણ તારો નવતરો ધણી આને પંડની છોકરી પેઠે રાખવાનો છે? એ એને ભણાવહે કે જરાક મોટી થયા પછી વાસેદાંપાણી કરાવહે? આ છોકરી એની છે એવો ભાવ તો એના મનમાં ન જ આવે.'

'તમે તો વાણિયા-બામણ જેવી વાત કરી. અમારામાં તો બધું જ ચાલે. વાસેદું નખાવહે તો વાસેદું. પછી તો એને પારકે ઘરે ચૂલો માંડવાનો છે.'

'મારા મનમાં એ બધું બેસતું નથી. એ તો એ જ તારો અસલ ધણી જ થોડા દહાડામાં પસ્તાશે. અને તને તેડી લેવાનું ગોઠવશે. હા, ત્યારે તારે પંચ પાસેથી થોડું દાબદબાણ કરાવી - જરાક સારે ખીલે બાંધીને. એમતેમ જવાનું નથી કહેતો.'

'તમે કે'વ પણ એણે તો બીજી ગોતવા માંડી છે. મારે કાને પાકી વાત આવી છે. એ કરતાં અમારે વહેવલ ગામમાં તમારે ઓળખાણ હોય તો મને છૂટા છેડા કરાવી આલો. તમારો પાડ

ની ભૂલુ? અદરને ખૂણે બેઠેલી બુધલી હો બોલી 'મારે લાખ વાતેય મજુને તા તો મોકલવી નથી '

'એ તો તમને રુચે તેમ એ તો મે મારો મનનો માઈનો કહ્યો ' અને કહ્યુ પણ, 'એ તો હુ છુ બુધલી બીજો કોઈ તમારા લોકમા આટલો રમ ની લે '

'તમે તો હારી વાત કરતા સે પણ જુઓ પાધરો રહેવો જોઈએ ને?'

'ચાલો, એમ કરીને મે ચાલવા માડ્યુ મારી પણ ભૂલ થતી હોય, પછી આવતી કાલે ક્યા કામે જવાનુ છે તે નોંધ કરી હુ રસ્તે પડ્યો

શેરડી પછી નીંદવાનુ પછી શેરડી ક્યાક આછી ઊગેલી હોય તે તૂણવાની કામ ચાલતુ રહ્યુ અને બીજાઓ સાથે મજુ ને બુધલી પણ અચૂક આવતા રહ્યા દરમિયાન બેઉએ મળી સો દોઢસોનો ઉપાડ પણ કર્યો

હોળી આવી રહી હતી અને બધા મજૂર અમારી નજીક વાસકૂઈ ગામે હોળી પહેલાના છેલ્લા રવિવારે - એક દિવસનો મસમોટો મેળો ભરાય તેમા - જવા થનગની રહ્યા હતા બધાએ એ દિવસે મેળામા જવા માટે ઉપાડની માગણી કરી રાખી હતી મજુને મે પૂછ્યુ, 'તુ તો જવાની હોય તો કહેજે '

'હીરલને કેડે તેડી હુ આઠદસ ગાઉ કેમેક જાઉ?'

'મારુ ટ્રૅક્ટર છે ને, એક દિવસ માટે આવવાનુ તેમા ના થોડી પડાય?'

'તો જેવ!' ત્યા એક જુવાન છોકરીએ કહ્યુ, 'મજુને લીધા વગર અમે જવાના જ નથી એને હો સોએક રૂપિયા આપજો તમે - એટલે વહેલી વહેલી તિયાર થઈ જાય ' 'મારી થોડી ના છે? એ જવાની હોય તો-'

'એ તો અમથી - કે દા'ડાની હરખાઈ રહેલી સે - એ તો એ જ તમને ટ્રૅક્ટરનુ કે'વાની ઉતી ત્યા તમે સામે ચાલીને આપવાનુ કહ્યુ, એટલે ખુશ '

'અનોપકાકા, એ તો એ જ તમને બધી કે'વાની ઉતી, ને મારુ નામ!'

'જે હોય તે કીધુ ને, ચાલો, મજુને હો તમારી સાથે લઈ જજો!'

આમ ગમ્મતમા ને ગમ્મતમા ટ્રૅક્ટરનુ નોંધી લીધુ અને જોતજોતામા રવિવાર પણ આવી ગયો મજુ પણ આગલે દિવસે બીજા મજૂર સાથે આવીને સો રૂપિયા લઈ ગઈ

પછીની વાત બહુ નિરાળી છે હોળી પહેલાના એ એક દિવસના મેળાનો મોટો મહિમા છે એને ગોવીગઢની યાત્રા કહેવાય છે જેણે જે માનતા લીધી હોય એ આ ગોવીગઢના મેળામા પૂરી થાય છે નાનામોટા અનેક વેપારીઓ પણ આ એક દિવસના મેળામા સારુ કમાઈને જાય છે લાખોની મેદની જામે છે અને હોશહરખથી દિવસ પૂરો કરે છે

આ મેળામા આપણા મજુબહેન ગયા છે સાથે સરખી સહેલીઓ છે અને આ મેળાના આકર્ષણથી આપણા મજુબહેનના વર પણ વહેવલથી સાઈકલ પર આવ્યા છે ભીડ પારાવાર છે પણ ક્યાકથી મજુની બરાબર સામે નારણલાલ તરત ગજવામા ગ્લુકોઝનુ એક પૅકેટ હીરલને ધર્યું અને હીરલે તે લઈ લીધુ સહેજ ગાલમા ટપલી કરીને નારણ તો ચાલ્યો મજુ એ જોઈ રહી પૅકેટ લેતા એણે હાથ સુધ્ધા આડો ન કર્યો એ એની બેનપણી જોઈ ગઈ

'શુ જુએ છે અલી જરા સામે આવ્યો તો વાત કરવી હતી અમે જરા આઘા ખમી જાત '

'જો વાત કીધી' - મજુએ મોઢુ ચઢાવ્યુ

'તોય આ હીરલને પૅકેટ આપ્યુ ને!'

'આપે - એની પોરી છે તો આપે ' કહીને મજુ બેક ડગલા ચાલી પૅકેટ લેવા દીધુ તે જાણે ખસિયાણી પડી ગઈ

અને... મંજુ તો મને મેળામાંથી આવીને એની એ વાત કરે છે. અમારાં વાલા પાંચ સાથે તમે આવશો કે? આવજોને, ગમે તેમ- એની બાંહેથી છૂટં. મોકો મળે ત્યારે ખેતરમાં પણ એની એ વાત થાય ત્યારે એની બહેનપણી એની વાત કાપતીક કહે છે. અનોપકાકા, તમને તો અમથી અમથી કહે છે. એનાં મનમાં ઊંડો ભાવ સે - ક્યારે તેડે એની વાટ જોતી સે - તો બીજી બોલી: 'અનોપકાકા, આ મહિનો જાય ને પછી જોજો. મંજુ તમારા ખેતરમાં આવે તો - મંજુ તીરછું જોઈને કહે, 'જાય મારી બલારાત.'

પણ એ બેનપણીની વાત જ સાચી પડી. ના, ના કરતાં મંજુનું દિલ પીગળી ગયું. હવે તો બેપાંચ સાથે નારણલાલ પણ આવે અને પાકે પાયે વાત થાય તો જવાની તૈયારી કરી છે. એની મા બુધલીનો પણ એ જ વિચાર. અને મારે કાનેય આ વાત આવી ગઈ. એટલે મને એને છાપરે જઈને વાત દોહરાવવાનો ચાન્સ મળ્યો.

'મંજુ, હું તો હીરલને જોઈને પહેલેથી જ વાત કરતો હતો. ગમે તેનો તારો અસલ ઘણી જ છોકરીને ધણીધાઈને રાખશે. બાકી બીજે તો વાને પાણી! ચાલ, મારા તો તને આશીર્વાદ છે પણ આપણો ઉપાડ'... મેં તો અમસ્તું કહ્યું.

'એ તો અનોપકાકા, એની પાંહેથી કઢાવી લેશું. કહે શું કે આમ આટલા દિવસ અમે પરગામમાં રહ્યાં. મજૂરી કરી પણ સાથે દેવુંય થયું છે. આ ગામના અનોપકાકા પાસેથી આટલા લીધા છે તે નારણે ચૂકવવાના.'

'ને નારણ આપવાનો? જા ગાંડી, તમારું જોડું પાછું એક થતું હોય તો મને એનો આનંદ છે. મારા તરફથી એટલી ખુશાલી સમજજે; ને કોઈ વાતે કંઈ જરૂર પડે તો નારણ સાથે આવજે, હું તને ખાલી હાથે ની જવા દેમ.'

- અનુપસિંહ પરમાર

લવાજમના દર

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં	રૂ. ૧૫૦
એર-મેલ પરદેશમાં	રૂ. ૧,૦૦૦
સીમેલ પરદેશમાં	રૂ. ૬૦૦
આજીવન ભારતમાં	રૂ. ૨,૦૦૦
આજીવન પરદેશમાં	રૂ. ૧૦,૦૦૦
છૂટક નકલની કિંમત	રૂ. ૧૫.૦૦

જોયેલું ને જાણેલું

નાનાની મોટાઈ

સમાપ્ત થઈ રહેલી સદીના સાતમા દસકાના ઉત્તરાર્ધમા મારી બૅન્ક મૅનેજર તરીકે બદલી ઉત્તર ઓરિસાના સુદરગઢ જિલ્લાના રાજગગપુર શહેરમા થઈ જેવુ જિલ્લાનુ નામ સુદરગઢ તેવી જ જિલ્લામા ચારે તરફ સુદરતા છવાયેલી હતી ગામ સુદર, લોકો સરળ અને સરળતમ હતા ત્યાના મજૂર, નોકર અને ઘરકામ કરનારા

મૂળત ઓરિસા પછાત રાજ્ય અને ગરીબી ત્યા ચારે તરફ જોવા મળે પરતુ અસહ્ય ગરીબીની વેદનાથી પીડાતા હોવા છતા લોકોએ પોતાની નમ્રતા, વિનય અને વિવેક જાળવી રાખેલ નાના બાળકને જેમ કઈક થોડુક આપીએ તો તે અતિ આનદિત થઈ જાય, તેવુ જ આ કામ કરનાર નોકરો અને મજૂરોનુ હતુ અલ્પમા પણ અતિ આનદ અને સતોષ માનતા સતોષધનથી સૌ સમૃદ્ધિશીલ હતા

રાજગગપુરમા અમને જે રહેઠાણનુ મકાન આપેલ તેમા બીજી બધી સગવડો તો હતી પરતુ મકાન નવુ હતુ અને પાણીની સગવડનો અભાવ હતો માટે અમે ઘરની પાણીની મોટી ટાકી સતત ભરેલી રહે તે માટે પાણી લાવવા માટે એક રાઉત (નોકર) રાખેલ

રાઉત સમય સમય પર પાણી ભરતો રહેતો અને સમય મળે તો મારા નાના બાળકો સાથે રમી મજા કરતો ઘણી વાર તો એવુ બને કે તે પાણી લાવતો જાય અને મારી ત્રણચાર વર્ષની પુત્રી આનદ માણવા પાણી ઢોળતી જાય મારી દીકરી કહે, "કુજુર (નોકર), હમને તો પાની ફેક દિયા "

કુજુર જવાબ આપતો, "હુજૂર, હમ ઔર પાની લે આયેગે "

પાણી લાવવામા મહેનત તો પડતી પરતુ તે જરા પણ અણગમો દેખાડ્યા વિના પાણી ભરતો જ રહેતો કદાચ એ પોતાના કામને વ્યાવહારિક વળતર પર આધારિત ન માનતા ઈશ્વરદત્ત કાર્ય સમજીને પોતાનુ કામ કર્યે જતો અભણ હતો માટે શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને કર્તવ્યનુ ભાન કદાચ તેને વધારે હતુ

માત્ર એક વર્ષના ગાળામા મારી ફરી ત્યાથી ગુજરાતના આણદ શહેરની અમારી શાખાના મૅનેજર તરીકે બદલી થઈ અને આણદ આવવા માટેનો દિવસ-તારીખ નક્કી થયા કલકત્તાથી અમદાવાદ આવતી હાવડા એક્સપ્રેસ રાજગગપુર સ્ટેશને ઊભી ન રહેતી હોવાને કારણે અમે નજીકમા આવેલ સ્ટીલ સીટી રાઉરકેલાથી ટ્રેનમા આવવાનુ નક્કી કર્યું

અમારો સામાન સાથે લઈ મારા પરિવારના સૌ, મને વળાવવા આવેલ મારા મિત્ર અને તેના પરિવારના સૌ તથા અમારે ત્યા પાણી ભરવાનુ કામ કરનાર નોકર કુજુર સાથે રાજગગપુરથી રાઉરકેલા આવી પહોચ્યા ટ્રેનનો સમય રાતના ત્રણ વાગ્યાનો હતો મારો બધો જ સામાન કુજુરને ભરોસે સ્ટેશન પર રાખી અમે અને મારા મિત્રના ઘરના સૌ સિનેમા જોવા ગયા સિનેમા જોઈ સ્ટેશન પર આવતા માહિતી મળી કે ગાડી મોડી છે અને સવારે છસાત વાગે આવશે મોડી થતા થતા ગાડી બપોરે બાર વાગે આવી પરતુ આ સપૂર્ણ સમય દરમિયાન આખનુ મટકુ માર્યા

વગર કુજુર સતત સામાનનું ધ્યાન રાખતો એક પ્રામાણિક અને કર્તવ્યનિષ્ઠ વ્યક્તિની જેમ ત્યાં ને ત્યાં જ બેઠો રહ્યો. અમારા લાગણીશીલ સ્વભાવનો કુજુર પરિવારના એક સભ્ય જેવો બની ગયો હતો.

ગાડી આવતાં બધો સામાન ગાડીમાં મૂક્યો. અમે સૌ વ્યવસ્થિત થયા અને કુજુરને તેની બક્ષિસ આપી. પરંતુ કુજુર તો તે પૈસા લેવાની ના પાડી કહેતો હતો કે મેં તો મારું કામ કર્યું છે તે માટે પૈસા ન લેવાય. કેવી ઉદ્દાત ભાવના, કેવું ઉદાર ચરિત્ર. છતાં તેને પરાણે પરાણે અમે બક્ષિસના પૈસા આપ્યા.

એટલામાં લાઈન અપાતાં ગાડીની વ્હીસલ વાગી અને ગાડી ધીરે ધીરે આગળ ચાલવા લાગી. કુજુર પણ ગાડીની સાથે અમને જોઈ શકે તે રીતે ચાલતો રહ્યો. ગાડીએ હવે થોડી ઝડપ વધારી. મેં કુજુરને કહ્યું, ''તું અમારી સાથે ગુજરાત ચાલ, ત્યાં કામ કરજે અને રહેજે.''

મારા એટલા બોલતાંની સાથે જ ગાડીએ વધારે ઝડપ પકડી અને પાછળ કુજુર લાંબો હાથ કરી ગાડી પકડવાની મહેનત કરતો કરતો દોડતાં દોડતાં મોટેથી બોલતો હતો: ''સા'બ મુઝે ભી સાથ લે જાઈએ, સા'બ મુઝે ભી સાથ લે જાઈએ.''

એટલામાં ગાડીની ગતિ વધી અને ખૂબ ઝડપથી તે ચાલવા લાગી. કુજુર ઘણો પાછળ રહી ગયો. ધીરે ધીરે ગાડી આગળ વધતાં કુજુર અને રાઉરકેલાનું સ્ટેશન અદશ્ય થઈ ગયાં. અને મારા અને કુજુરના એકબીજાને પકડવા માટે ફેલાયેલા હાથ ફેલાયેલા જ રહી ગયા.

આજે પણ જીવનયાત્રા કરતાં કરતાં સતત પાછળ જોયા કરું છું કે કોઈ રસ્તે કુજુર દેખાય છે? પરંતુ માનવ-મહેરામણમાંથી ભાવનાશીલ અને હેતભર્યો સરળ વ્યવહાર કરનાર સારા અને સાચા માણસો આ જીવનયાત્રામાં એમ ક્યાં સહેલાઈથી મળે છે?

— રસિક વણજારા

ગોંડલ રાજ્યના વિદ્યાપ્રેમી રાજવી

'ભગવત્ગોમંડલ' શબ્દકોશ દ્વારા ગોંડલને વિખ્યાત કરનાર રાજવી સર ભગવતસિંહજી વિદ્યાપ્રેમી હતા. એટલું જ નહીં, એમણે સ્વત: ઉપાર્જન કરેલ ડિગ્રીઓ દ્વારા વિદ્યાની પ્રશંસાપાત્ર ઉપાસના પણ કરી હતી. ગાંધીજીએ આરંભના કાળમાં પોતાના રાજકીય પથદર્શક તરીકે જેમને આદરપૂર્વક ઓળખાવેલા તે શ્રી ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલેએ પૂનાની ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટી સ્થાપિત ફર્ગ્યૂસન કૉલેજના ઉત્કર્ષ માટે ભેખ ધારણ કર્યો હતો. એ સંસ્થા માટે દાન મેળવવા તેઓ દેશભરમાં ફરતા હતા. આજથી એકસો પાંચ વર્ષ પૂર્વે સને ૧૮૯૫માં ગોંડલ રાજવી ભગવતસિંહજી સમક્ષ તેઓ આવી પહોંચ્યા. ગોખલેજીનું માનપૂર્વક સ્વાગત થયું. રાજ્યના મહેમાન તરીકે એમના ઉતારાની સુયોગ્ય વ્યવસ્થા થઈ.

મહારાજા ભગવતસિંહજીને ગોખલેજી મળવા આવ્યા ત્યારે એમના આગમનના પ્રયોજન વિશે રાજવીએ પૃચ્છા કરી. ગોખલેજી જાણી ગયેલા કે મહારાજા અતિશય કરકસર કરવાવાળી વ્યક્તિ છે અને રાજ્યના ધનનું ખૂબ જતન કરે છે. ગોખલેજીએ સંકોચસહ દાન માટેનો પ્રસ્તાવ રાજવી સમક્ષ મૂક્યો. રાજવીએ ત્યારે એટલું જ કહ્યું કે, આ સંપત્તિ મારા રાજ્યની પ્રજાની છે. આપને દાન કયા હેતુ માટે જોઈએ છે એ સ્પષ્ટતા કરો તો રાજ્યના ટ્રસ્ટી તરીકે હું વિચાર કરી શકું. ગોખલેજીએ જણાવ્યું કે, પૂનાની ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાં રમ્ય વાતાવરણ વચ્ચે આપણા દેશના વિદ્યાર્થીઓને સિદ્ધાંતસભર ઉચ્ચ શિક્ષણ અપાય છે અને યુવાવર્ગમાં દેશપ્રેમની ભાવના જાગે એ માટે પ્રયત્ન થાય છે. એ કૉલેજના

વિકાસ માટે આપ યથાયોગ્ય દાન કરો એવી વિનતી છે

રાજવી શ્રી ભગવતસિંહજીએ આનંદ દર્શાવીને કહ્યુ કે, આપ રકમ નિશ્ચિત કરી મને જણાવો જેથી હુ વિચારીને નિર્ણય લઈ શકુ ગોખલેજીના મનમા થયુ કે બીજા વર્ગનુ ગોંડલ જેવુ નાનુ રાજ્ય શુ આપી શકે? એટલે એમણે કઈક ખચકાતા કહ્યુ કે, અમને રૂપિયા વીસ હજાર દાનમા આપો ગોખલેજીએ દર્શાવેલા ઉમદા ધ્યેયને ધ્યાનમા રાખી, રાજવીએ એ રકમમા સાડા બાર ટકાનો જાતે ઉમેરો કરી, રૂપિયા બાવીસ હજાર પાચસોની સખાવત જાહેર કરી પ્રથમ વર્ગના કેટલાક રાજવીઓ પાસેથી ન મળી હોય એવી સખાવત ગોંડલે આપી તેથી ગોખલેજીએ આનદિત થઈ રાજવીનો ઘણો આભાર માન્યો અને પૂનાની ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટી એનુ ઋણ કઈ રીતે ચૂકવે એ જાણવા ઇચ્છા વ્યક્ત કરી (એકસો વર્ષ પહેલા રૂ ૨૨,૫૦૦ની રકમ ઘણી મોટી હતી ગાડાના મોટા પૈડા જેવડા એ વખતના એક રૂપિયાની કિંમત આજે કેટલી થાય તે નાણાવિદો કહી શકશે)

ગોખલેજીના પ્રશ્નના જવાબમા રાજવીએ સ્પષ્ટ કહ્યુ કે કેળવણી માટે અપાયેલા દાનનુ કોઈ બાર્ગેઇન (સોદો) ન હોઈ શકે વળી, આ રકમ મારી અગત નહીં, પણ મારા રાજ્યની પ્રજાની છે આમ છતા જો આપે વળતરમા કાઈ આપવુ જ હોય તો ફર્ગ્યુસન કૉલેજમા મારા રાજ્યના દસ વિદ્યાર્થીઓને આરક્ષિત જગ્યામા પ્રવેશ આપી શકાય એવી વ્યવસ્થા કરો તો આપનો આભાર મહારાજના આવા દૂરદેશીભર્યા પ્રસ્તાવથી ગોખલેજી પ્રભાવિત થયા અને સહર્ષ જાહેર કર્યું કે ગોંડલ રાજ્યના દસ વિદ્યાર્થીઓને કૉલેજમા તથા હૉસ્ટેલમા વગર ફીએ ભણવા તેમ જ રહેવાની કાયમી વ્યવસ્થા કરવામા આવશે આ પ્રસગ બન્યો અને ૧૮૯૫મા અરસપરસની ભાવના તથા કથન વ્યક્ત કરતુ એક તામ્રપત્ર ગોંડલમા ત્યારે તૈયાર કરાયુ હતુ અને તામ્રપત્રના એ કરાર મુજબ પ્રવેશની કાર્યવાહી શરૂ થઈ હતી જૂના ગોંડલ રાજ્યના ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ ફર્ગ્યુસન કૉલેજમા આગળ અભ્યાસ કરી, આગળ જતા વકીલ, ઇજનેર અને ડૉક્ટર ઇત્યાદિ ક્ષેત્રે સારી નામના મેળવી હતી તેઓ સુખી થયા હતા

૧૯૪૮ના એપ્રિલમા સ્વતંત્ર ભારતમા ગોંડલ રાજ્યનુ વિલીનીકરણ થતા, ગોંડલ રાજ્યનુ અસ્તિત્વ જ ન રહેતા, ફર્ગ્યુસન કૉલેજમા ગોંડલની દસ આરક્ષિત જગ્યા રહી નહીં આ લખનાર લવજીભાઈ શામજીભાઈ વઘાસિયા ૧૯૫૧મા ધોરાજીની ભગવતસિહજી હાઈસ્કૂલમાથી સારાય સૌરાષ્ટ્રમા પ્રથમ નબરે ઉત્તીર્ણ થયા અને ગુણાકના ધોરણે ફર્ગ્યુસન કૉલેજમા પ્રવેશ મેળવવાપાત્ર થયા પરતુ એમને બદલાયેલી પરિસ્થિતિને કારણે શરૂઆતમા પ્રવેશ ન અપાયો પ્રયત્ન પછી જૂના તામ્રપત્રને આધારે પ્રવેશની કાર્યવાહી ચાલુ કરાવી અને ૧૮૯૫ના કરારને ફર્ગ્યુસન કૉલેજે પુનર્જીવિત કરવાનુ સ્વીકાર્યું તેથી આ લખનાર ૧૯૫૨ '૫૩મા ગોંડલની આરક્ષિત જગ્યા ઉપર પૂનામા ઇન્ટર સાયન્સનો અભ્યાસ કરી શક્યા સર ભગવતસિહજીના વિદ્યાપ્રેમ અને પ્રજાપ્રેમનુ આ જ્વલત ઉદાહરણ તાજુ કરતા હુ આનદ અને આભારની લાગણી આજે પણ અનુભવુ છુ મારી ઉમર હાલ ?? વર્ષની છે

(વશી, નવી મુબઈ) — લવજીભાઈ વઘાસિયા

ડૉ. રણધીર ઉપાધ્યાય

હિન્દી ભાષા સાહિત્યના અધ્યયન તેમ જ અધ્યાત્મની ઉપાસના સાથે સકળાયેલી ગુજરાતની આજની વડીલ પેઢી સ્વ ડૉ

રણધીરભાઈને ઓળખે છે અને એમને હૃદયથી સત્કારે છે.

રણધીરભાઈનો જન્મ રાજસ્થાનના વાંસવાડામાં : તા. ૧૨-૬-૧૯૧૯; અવસાન અમદાવાદ મુકામે ૧૬-૩-૨૦૦૦). રણધીરભાઈ મારા વિદ્યાગુરુ થાય. તેઓ પોતાના વિષયની અઢળક તૈયારી કરીને કૉલેજના વર્ગમાં આવે. વર્ગમાં જો કોઈ વચ્ચે ખલેલ કરવા લાગે તો એનું આવી બને. રણધીરભાઈના ક્રોધનો સપાટો ચાલે. છતાં સહુને તેમના માટે પ્રીતિ. તેઓ વિષયને ચાહે, વિદ્યાર્થીને ચાહે, વિદ્યાને ચાહે, સંસ્થાને ચાહે અને શિક્ષકને પણ ચાહે. તેઓ હિન્દીના સંનિષ્ઠ અને સર્વપ્રિય એવા અધ્યાપક હતા. તેઓ મૂળ રાજસ્થાનના. પણ ગુજરાતી ભાષાના લેખન પરત્વે માતૃભાષા જેટલું સામર્થ્ય ધરાવે. એમના કાર્યક્ષેત્રનાં મહત્ત્વનાં ત્રણ પાસાં – આકાશવાણી ઉપરથી હિન્દી શિક્ષણના વાર્તાલાપો, એલ.ડી. આર્ટ્સ કૉલેજ, અમદાવાદમાં અધ્યાપન અને વિશેષે નિવૃત્તિકાળમાં અધ્યાત્મલક્ષી વાચન-લેખન અને અભ્યાસપરક પ્રકાશનો.

સદ્ગત મગનભાઈ દેસાઈ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના મહામાત્ર અને ગુજરાત યુનિવર્સિટીના વાઈસ-ચાન્સેલર હતા. તેમણે અમદાવાદની આકાશવાણી દ્વારા બે વર્ષ સુધી હિન્દીના પાઠો આપ્યા હતા. ત્યાર પછી ડૉ. રણધીર ઉપાધ્યાય આવ્યા. તેમના દ્વારા આકાશવાણી દ્વારા અપાતા હિન્દીના પાઠોએ એક અદ્ભુત વાતાવરણ સમગ્ર ગુજરાતમાં ઊભું કર્યું હતું. બહેન હસીના કાદરી અને અન્ય કોઈ એક ભાઈને આ પાઠો અપાતા હતા. ગુજરાતમાં આકાશવાણી દ્વારા પ્રસારિત થતા હિન્દીના પાઠો સમગ્ર પ્રજાને સાંભળવા ગમતા. ડૉ. રણધીર ઉપાધ્યાયે આકાશવાણી દ્વારા આપેલા હિન્દી શિક્ષણે શ્રોતાઓમાં આકર્ષણ જમાવ્યું હતું. તેમના હિન્દીના પાઠોની એવી અસરકારક શૈલી હતી કે જેઓને હિન્દી શીખવામાં રસ નહોતો તેઓ પણ વહેલી સવારે આકાશવાણી દ્વારા પ્રસારિત થતા એ પ્રસારણને સાંભળવા રેડિયો સમક્ષ બેસી જતા હતા. ડૉ. રણધીરભાઈ ઉપાધ્યાય એટલે હિન્દીના પાઠોવાળા, આકાશવાણીવાળા એવો પરિચય આજે પણ એ સમયના શ્રોતાઓના હૈયામાં અંકિત થઈ ગયો છે.

જ્યાં લોકહૈયાની વાત કરીએ ત્યાં ચાહના ભળેલી જ હોય. લોકોની ચાહનાને કારણે રણધીરભાઈનું ઘર સવાર-સાંજ શુભેચ્છકો અને સ્નેહીઓથી ભરેલું હોય. પરિવારમાં બે જ : રણધીરભાઈ અને ગુણવંતીબહેન. એમનું ઘર ચંદન જેવું સ્વચ્છ. પગલાંને રજ પણ ના સ્પર્શે એવી સ્વચ્છતા ઘરના ચારેય રૂમોમાં. ચાનાસ્તા સાથેનું તેમનું સ્વાગત હોય. બંને એંસી વર્ષ વટાવી ગયેલાં. શક્યત: જાતે જ પોતાનું કામ કરી લે. બંને સાથે મળી ઘરની સફાઈ કરે. બંને ગાંધીજીથી પ્રભાવિત થયેલાં. ખાદી પહેરે. પણ ખાદીધારીનો કોઈ દેખાડો નહીં.

તેમનાં વ્યાખ્યાનો હિન્દી ભાષાનાં શુદ્ધ ઉચ્ચારણો સાથેનાં હોય. શબ્દ તથા અર્થની અભિવ્યક્તિ અત્યંત સ્પષ્ટ, સ્વચ્છ અને હૃદયમાં ઊતરી જાય એવી હતી. વર્ગમાં સંત કબીરની વાણીને ધ્યાનમગ્ન થઈને ભણાવે. કબીરસાહેબમાં ખોવાઈ જાય. પોતાના જ્ઞાનક્ષેત્ર સિવાયનું અન્ય એકેય વ્યસન એમને ન હતું. હા, ચિંતન સાથે એમને લગાવ હતો.

૧૯૭૮માં નિવૃત્તિ પછી અધ્યાત્મ લેખન-પ્રકાશનમાં તેઓ પ્રવૃત્ત થયા. શ્રી માતાજીનું જીવનચરિત્ર ('મા, તું હૃદયે વસનારી'), શ્રી અરવિંદનું જીવનચરિત્ર ('પ્રગટ્યા અંતર્યામી'), મા આનંદમયીનું જીવનચરિત્ર ('મા

આનંદમયીની આનંદયાત્રા'), અર્જુનનું જીવનચરિત્ર ('પુરુષ'), શ્રી અરવિંદના પૂર્ણ યોગનો પરિચય ('સમગ્ર જીવન યોગ છે'), ગીતાના સૂત્રોની વ્યાખ્યા ('શ્રી ભગવાનુવાચ'), શ્રી અરવિંદ વડોદરામાં તેર વર્ષ રહ્યા તે અન્વયે ('વડોદરામાં પાવન પગલાં') તથા ધુમાનજીનું જીવનચરિત્ર ('ધુમાનની ધુનિ') જેવા સરળ ભાષામાં લખાયેલા તત્ત્વથી ૧ ગ્રંથો દ્વારા રણધીરભાઈએ નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે. માત્ર નિવૃત્તિકાળમાં પાંગરેલું અધ્યાત્મપ્રેમનું આ લેખનકાર્ય નથી. એનાં બીજ તો એમની અધ્યાપન કારકિર્દી દરમિયાન નંખાયેલાં હશે જ.

આ પુસ્તકોના લોકાર્પણ ઉત્સવો યોજાતા તે પ્રસંગે લોકો હોંશે હોંશે ગંભીર વિષય ઉપર રસપ્રદ રીતે લખાયેલા આ ગ્રંથો ખરીદતા તે આનંદાશ્ચર્યકારક વાત લાગે. નખશિખ એવા આ શિક્ષકે પોતાના વીલમાં ઠરાવ્યું કે રૂપિયા પચાસ હજારની રકમ શ્રી અરવિંદ આશ્રમ, પોંડિચેરીને તથા એટલી જ રકમ નડિયાદના સંતરામ મંદિરને આપવી. થોડી રકમ એમાંથી હિન્દી સંસ્થાને પણ ફાળવી. પોતાની જાતને ક્યારેય પ્રચારિત ન કરવાનું રણધીરભાઈનું મનોવલણ હતું. એમની પાછળનું પીઠબળ ગુણવતીબહેનનું. ગુણવતીબહેને રણધીરભાઈમાં પોતાની જાત ઓગાળી નાખી હતી. તેઓ શારદામંદિરમાં હિન્દીનાં શિક્ષિકા હતાં. ભણાવે, પણ વેતન લે નહીં. આજે તેઓ એક્યાસી વર્ષનાં છે.

રણધીરભાઈ અને ગુણવતીબહેન શ્રી અરવિંદ આશ્રમ, પોંડિચેરીની યાત્રાએ અવારનવાર જાય. ધુમાનને અને અન્યોને ત્યાં મળે. વનોમાં દરબાર ગોપાળદાસના ધર્મપત્ની ભક્તિબાને મળવા જાય. હરિ ૐ આશ્રમ, નડિયાદ તથા સંતરામ મંદિર, નડિયાદની મુલાકાતો લે. અમદાવાદ અને ગાંધીનગરના શ્રી અરવિંદ કેન્દ્રોના સંપર્કમાં રહે. રણધીરભાઈ અને ગુણવતીબહેનની સાત્ત્વિક નિર્લેપ મનોવૃત્તિનો અણસાર એમાંથી મળે છે. એ બંનેને આપણાં વંદન!

— ડૉ. રજનીકાન્ત જોશી

'અખંડ આનંદ'ના બે શુભેચ્છકો તરફથી લવાજમ ભેટ

'અખંડ આનંદ'ના વાર્ષિક લવાજમ રૂપિયા દોઢસો પેટે અનુક્રમે સુરત તથા પોંડિચેરીમાં વસતા સજ્જન તરફથી દાનરૂપે મળેલ ફંડ તેમાંથી રૂપિયા પચોતેર ભેટ અપાશે. બાકીના રૂપિયા પચોતેર નવા બનનાર ગ્રાહકે આપવાના રહેશે. લવાજમ ભેટની આ યોજનામાં અન્ય દાતાઓને પણ જોડાવા અપીલ છે.

કયા પ્રકારના ગ્રાહકોને આવો લવાજમ લાભ અપાશે?

૧ જાહેર ગ્રંથાલયોને ૨ માધ્યમિક શાળા તથા કૉલેજોમાં અભ્યાસ કરતા પ્રમાણિત વિદ્યાર્થીઓને (શાળા/કૉલેજ/યુનિવર્સિટીનું શૈક્ષણિક સંસ્થાઓનું પ્રમાણપત્ર સાથે મોકલવું) ૩ જરૂરતમંદ બહેનોને તથા મહિલા સંસ્થાઓને

નોંધ: હાલના ગ્રાહકો આ નવી યોજનાનો લાભ લઈ શકશે નહીં. જાહેર ગ્રંથાલયોને, પ્રમાણિત વિદ્યાર્થીઓને તથા જરૂરતમંદ બહેનોને, જો કે, લવાજમ લાભ મળી શકશે.

સંપર્કનું સરનામું: વ્યવસ્થાપક 'અખંડ આનંદ', ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ, આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧

સંકલન

મધ્યમવર્ગનો બદલાતો ચહેરો

દેશના અને ગુજરાતના આર્થિક વિકાસ સાથે ગુજરાતના સમાજમાં વ્યાપક અને મોટાં પરિવર્તનો આવ્યાં છે. અહીં આ પરિવર્તનોની ચર્ચા ગુજરાતના મધ્યમવર્ગને અનુલક્ષીને કરવામાં આવી છે. આ મધ્યમવર્ગમાં સમાજનો આર્થિક અને સામાજિક રીતે ઉપલો ગણાતો વર્ગ અભિપ્રેત છે.

વીસમી સદીના પ્રથમ છસાત દસકા દરમિયાન ગુજરાતનો મધ્યમવર્ગ જે પરિપ્રેક્ષ્યમાં જીવતો હતો તે છેલ્લા ચારેક દસકાના આર્થિક વિકાસને પરિણામે બદલાઈ ગયો છે. આ સદીના પૂર્વાર્ધમાં મધ્યમવર્ગનો ગૃહસ્થ તેની આવકની મર્યાદામાં રહીને કરકસરપૂર્વક જીવવાનું પસંદ કરતો હતો. તેને પોતાની આવકમાં મોટો વધારો થવાની અપેક્ષા ન હતી. તેથી તે 'પછેડી પ્રમાણે સોડ તાણતો' હતો. તે બિનજરૂરી અને ટાળી શકાય એવા ખર્ચને ટાળવાની સદાય મથામણ કરતો હતો. દા.ત. ઘરમાં રાત્રે એકસાથે બેત્રણ ઓરડાઓમાં વીજળીના દીવા બળતા હોય એવું ભાગ્યે જ બનતું, રૂમે રૂમે વીજળીના પંખા ય અને તે એકસાથે ફરતા હોય એવાં દૃશ્યો વિરલ હતાં. જીવનમાં એકાદબે વખત યાત્રા કરીને સંતોષ માનવામાં આવતો હતો. બચત કરવી એ મોટો સદ્‌ગુણ ગણાતો.

ગુજરાતનો આજનો મધ્યમવર્ગ 'બાંધી આવક'ની મનોદશામાંથી બહાર આવી ગયો છે. મધ્યમવર્ગની આવકમાં ધરખમ વધારો થયો છે, એટલું જ નહીં, તે વધતી રહેશે એવી શ્રદ્ધા પ્રબળ બની છે. તેથી કરકસરપૂર્વક જીવવાની વાત હવે ભૂતકાળની બની છે. લોકોની આર્થિક ઉન્નતિ તેમની વપરાશમાં દેખાવા લાગી છે. વીજળી અને પેટ્રોલથી ચાલતાં ઉપકરણોના ઉપયોગમાં પ્રચંડ વધારો થયો છે એ તો રસ્તા પર દોડતાં વાહનો પરથી જોઈ શકાય છે. મધ્યમવર્ગનું કોઈ કુટુંબ આજે રેફ્રિજરેટર, ટીવી, ટેલિફોન ઈત્યાદિથી ભાગ્યે જ વંચિત રહ્યું છે. બહાર જમવાનું અને દર બેત્રણ વર્ષે પ્રવાસે જવાનું સામાન્ય બની ગયું છે. દેશનાં અનેક પ્રવાસધામો ગુજરાતી પ્રવાસીઓથી ઊભરાય છે. આજે કરકસરના સ્થાને વધતી જતી વપરાશ એક મૂલ્ય બની છે. કેટલાક મધ્યમવર્ગનાં કુટુંબોના વડીલો ફરિયાદ કરતા હોય છે: 'અમારા વખતમાં પગારો ઓછા હતા પણ બે પૈસા બચતા હતા, આજે પગારો વધ્યા છે પણ બે પૈસા બચતા નથી.' આ વડીલો એક મહત્ત્વની બાબત ભૂલી જાય છે. એમના જમાનામાં વીજળીની વપરાશ ઓછી હતી, મોટર-વાહનો અપવાદરૂપ કુટુંબો પાસે જ હતાં, બહાર જવાનું-નાસ્તો કરવાનું ભાગ્યે જ બનતું અને પ્રવાસો અપવાદરૂપે જ કરવામાં આવતા. ટૂંકમાં, આજનાં કુટુંબો ઊંચું જીવનધોરણ જીવી રહ્યાં છે તે તેમના ધ્યાનમાં આવતું નથી.

મધ્યમવર્ગની બદલાયેલી આર્થિક સ્થિતિનો સવિશેષ લાભ મહિલાઓને મળ્યો છે. બાળમૃત્યુ ઘટતાં હવે ઓછાં બાળકોને (એક, બેને) જન્મ આપવામાં આવે છે. તેથી પૂર્વે મહિલાઓનો જે મોટો સમય બાળઉછેર પાછળ ખર્ચાતો હતો,

તેમા ધરખમ ઘટાડો થયો છે તેને પરિણામે મધ્યમવર્ગની મહિલાઓને મળતી ફુરસદમા વધારો થયો છે મધ્યમવર્ગની મહિલાઓ પૂર્વે જે સમય ઘરકામમા ખર્ચતી હતી, તેમા પણ મોટો ઘટાડો થયો છે કપડા, વાસણ ઈત્યાદિ રોજના કામો માટે માણસ રાખવાનુ સર્વસામાન્ય છે અથાણા, પાપડ, નાસ્તા માટેની ચીજો વગેરે બજારમાથી મેળવી લેવાનુ વલણ વ્યાપક બન્યુ છે તેથી એવી બધી ચીજો બનાવવા પાછળ જે સમય ખર્ચાતો હતો તે હવે ખર્ચાતો નથી મધ્યમવર્ગની મહિલાઓને આ રીતે જે ફુરસદ મળી રહી છે તેને પરિણામે સવેતન કે અવેતન બહારની કામગીરીઓ હાથ ધરતી મહિલાઓનુ પ્રમાણ ઝડપથી વધી રહ્યુ છે આ સદીના પૂર્વાર્ધમા મધ્યમવર્ગની ગૃહિણી નોકરી કરતી હોય તે એક અસામાન્ય ઘટના હતી, આજે તે સામાન્ય ઘટના છે અલબત્ત, દેશમા કે ગુજરાતમા સારી ગણાતી નોકરીઓ સુલભ નથી તેથી મધ્યમવર્ગની મોટા ભાગની મહિલાઓ નોકરીઓ મેળવી શકતી નથી તેમના માટે વધેલી ફુરસદના સમયનો શુ ઉપયોગ કરવો તે પ્રશ્ન છે આવી સુખી મહિલાઓ વિવિધ પ્રકારની 'પાર્ટીઓ' કરીને કે મડળો રચીને મનોરજન મેળવવાની કોશિશ કરે છે

ગુજરાતના આર્થિક વિકાસનો લાભ મધ્યમવર્ગના સ્ત્રી-પુરુષોને મળ્યો છે એ સાચુ, પરતુ પુરુષો નવી જીવનશૈલીનો ભારે તનાવ ભોગવી રહ્યા છે રોજગારી અને તેમાથી સાપડતી કમાણીની અનિશ્ચિતતા વધી છે માનસિક તનાવનો એ એક સ્રોત છે નોકરી કે રોજગારીના સ્થળે રોજ જવાઆવવાનો પરિશ્રમ અને અજપો પુરુષોને વેઠવો પડે છે તેથી તે ઊચે જઈ રહેલા જીવનધોરણને સાચા અર્થમા માણી શકતો નથી હા, તે મોજમજા કરવાનો દેખાવ જરૂર કરે છે, પરતુ તેના અતરમા એક પ્રકારનો અજપો સતત રહ્યા કરે છે આની થોડી અસર તેના સરેરાશ આયુષ્ય પર પડી છે દેશમા અને ગુજરાતમા પુરુષો તેમ જ સ્ત્રીઓ બનેના સરેરાશ આયુષ્યમા વધારો થયો છે, પરતુ સ્ત્રીઓના સરેરાશ આયુષ્યમા સવિશેષ થયો છે ગયા દસકાના અતમા જન્મ સમયે પુરુષોનુ સરેરાશ આયુષ્ય ૫૭ વર્ષનુ અને સ્ત્રીઓનુ ૫૮ ૮ વર્ષનુ હતુ ૩૦ વર્ષની વયે પુરુષોનુ સરેરાશ આયુષ્ય ૩૭ ૫ વર્ષનુ અને સ્ત્રીઓનુ ૪૧ ૫ વર્ષનુ હતુ

કરકસરને બદલે એક મૂલ્ય તરીકે વપરાશની પ્રતિષ્ઠા થઈ એને પગલે નીતિમત્તાના પરપરાગત મૂલ્યોએ વિદાય લીધી છે કમાણી થતી હોય એવો કોઈ માર્ગ મધ્યમવર્ગ માટે વર્જ્ય રહ્યો નથી લાચરુશવત અને ભ્રષ્ટાચારના એવા કોઈ સ્રોતો નથી, જેમા મધ્યમવર્ગ ભાગીદાર ન હોય તે વાતચીતમા હમેશા દેશમા વધી રહેલા ભ્રષ્ટાચાર અગે અફસોસ વ્યક્ત કરે છે, પરતુ વ્યવહારદક્ષ બનીને એ બાબતમા 'મહાજનો'ને અનુસરે છે

મધ્યમવર્ગની બદલાયેલી જીવનશૈલીને પરિણામે લોકોની-ધાર્મિકતામા જુવાળ આવ્યો હોય એવા દશ્યો ઠેર ઠેર જોવા મળે છે એક પછી એક ભવ્ય મદિરો બધાતા જાય છે, કથાઓ અને પારાયણો રોજની બાબત બની છે, તેમા બેસતા શ્રોતાઓની સખ્યા વધતી ચાલી છે તેમા કેવળ વૃદ્ધો જ બેસતા નથી, પ્રૌઢો અને યુવાનો પણ મોટી સખ્યામા સામેલ થાય છે આ બધાની પાછળ અઢળક દ્રવ્ય ખર્ચાઈ રહ્યુ છે ઉપર નોધ્યુ છે તેમ, યાત્રાઓની સખ્યા વધી છે આ બધામા ઈશ્વરમા વધેલી આસ્થા વ્યક્ત થઈ રહી છે? પશ્ચિમના દેશોમા લોકોની વધતી જતી

સમૃદ્ધિની સાથે 'ચર્ચ'નો અસ્ત થતો ચાલ્યો. આપણે ત્યાં તેનાથી જુદું કેમ બની રહ્યું છે? બે કારણો મને જવાબદાર જણાય છે. એક, પોતાની વધેલી સમૃદ્ધિને મધ્યમવર્ગ પોતાની સિદ્ધિ ગણે છે ખરો, પરંતુ તેમાં ઈશ્વરની કૃપા જોવાની નમ્રતા દાખવવાનું તેને ગમે છે. એ સંપત્તિ જળવાઈ રહે તે માટે તેને ઇષ્ટ દેવતાની કૃપા યાચવાનું અનિવાર્ય લાગે છે. એ સંપત્તિને કેવળ પોતાની આવડત અને શક્તિના જોરે જાળવી રાખવાનો આત્મવિશ્વાસ તે ધરાવતો નથી. બીજું, સમાજમાં સ્વીકૃતિ મેળવવાનું એ એક સાધન છે.

મધ્યમવર્ગની વધતી આબાદીની સાથે તેનાં જ્ઞાતિમંડળો વધુ સક્રિય બનેલાં જણાય છે. તેથી જ્ઞાતિપ્રથા દૃઢ બની રહી હોય એવો અહેસાસ થાય છે. પરંતુ આજે ઉપલી જ્ઞાતિઓનાં મંડળો ક્લબો જેવાં, સામાજિક મેળાવડા જેવાં બની રહ્યાં છે. આપણે ત્યાં 'ક્લબ કલ્ચર' ઝાઝું પ્રસર્યું નથી. તેના આંશિક વિકલ્પ તરીકે જ્ઞાતિમંડળો ઊપસી રહ્યાં છે. તેમાં જ્ઞાતિના જૂના અને નવા શ્રીમંતોને પ્રતિષ્ઠા રળવાની તકો મળે છે અને અન્ય જ્ઞાતિજનોને હળવામળવાનો આનંદ મળે છે.

દેશમાં અને ગુજરાતમાં કૉંગ્રેસશાસન નીચે મધ્યમવર્ગ ગણનાપાત્ર પ્રમાણમાં વિસ્તર્યો છે અને વધુ સમૃદ્ધ થયો છે. મધ્યમવર્ગ માટે ભૂતકાળમાં આવા સારા દિવસો ક્યારેય ન હતા. કૉંગ્રેસના શાસનમાં જે નીતિઓ અપનાવવામાં આવી તેનો આર્થિક લાભ જેટલો મધ્યમવર્ગને થયો છે, તેટલો નીચલા વર્ગને થયો નથી અને છતાં વિધિની એ વક્રતા છે કે ગુજરાતનો એ જ મધ્યમવર્ગ કૉંગ્રેસનો પ્રખર વિરોધી બન્યો છે.

('નિરીક્ષક') - રમેશ બી. શાહ

ગુજરાતી ભાષાની જ્ઞાનસફરનો સહસ્ર પડાવ

ગણિત મારો પ્રિય વિષય હતો, પરંતુ પત્રકારત્વમાં આવ્યા પછી મને જાણ થઈ કે અંક (આંકડાઓ) પ્રત્યે મને ઝાઝી પ્રીતિ નથી. એનો એક નક્કર પુરાવો એ કે મારા પોતાના કે મારા લેખકોનાં લખાણોમાં જ્યાં જ્યાં આંકડા આવે એને હું રિફ્લેક્સ ઍક્શનની જેમ શબ્દમાં બદલી નાખું, પરંતુ આજે તો અંકને શબ્દસ્થ કરવા કરતાં તેના મૂળ સ્વરૂપે રાખીને જ વાત કરવાનું મન થાય છે હા. આ વાત છે સહસ્રાબ્દી ઊજવતી પરિચય ટ્રસ્ટની 'પરિચય પુસ્તિકા'ઓની. આ લખાણ વાચકોના હાથમાં આવશે ત્યારે 'પરિચય પુસ્તિકા નં. ૧૦૦૦' પ્રગટ થઈ ગઈ હશે.

માહિતી વિસ્ફોટના આ યુગમાં માહિતી કે જનરલ નૉલેજ માટેની જોરદાર માગ-સૌજન્ય કૌન બનેગા કરોડપતિ ઊભી થઈ છે. આ ટચૂકડી પરિચય પુસ્તિકાઓ અઢળક વિષયો વિશેની મૂળભૂત માહિતી લઈને વાચક સમક્ષ પહોંચે છે અને તેય નજીવી કિંમતમાં. ૧૯૫૮થી આરંભાયેલી 'પરિચય પુસ્તિકા' પ્રવૃત્તિનું આ એકતાળીસમું વર્ષ છે. આ ચાર દાયકાના ગાળામાં વરસની ચોવીસ લેખે પુસ્તિકાઓ પ્રગટ કરવાની નેમ પરિચય ટ્રસ્ટે સતત રાખી છે. આરોગ્ય, અર્થશાસ્ત્ર, ઉદ્યોગો, કાયદાશાસ્ત્ર, ધર્મ, વૈદકશાસ્ત્ર, રમતગમત, શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, વિદેશ વ્યાપાર, કૉમ્પ્યુટર ને ઇન્ટરનેટ ઇત્યાદિ જેવા વિવિધ વિષયોની પાયાની માહિતી આપતી આ ટચૂકડી પુસ્તિકાઓ કદમાં ભલે નાની છે, વાચકની માહિતીની ક્ષિતિજ વિસ્તારવામાં તે મોટું કામ કરે છે.

આ પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ આજથી ચાર દાયકા પહેલાં પત્રકાર, સાહિત્યકાર અને આંતરરાષ્ટ્રીય

રાજકારણના ઊંડા અભ્યાસી વાડીલાલ ડગલી અને વિદ્વાન વિવેચક યશવત દોશીના સહિયારા પ્રયાસથી થયો હતો વાડીલાલ ડગલી અભ્યાસ અર્થે અમેરિકા ગયેલા ત્યારે ત્યાની લાઇબ્રેરીઓ તથા વિદ્યાલક્ષી પ્રવૃત્તિથી તેઓ અત્યત પ્રભાવિત થયેલા તેમણે પોતાના ગુરુ, વિદ્વાન, ચિતક પડિત સુખલાલજીને લખેલા પત્રમા એ વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો

ત્યારે સુખલાલજીએ જવાબમા તેમને લખ્યુ હતુ 'તમારી માતૃભાષામા એ જાતની વિદ્યાપ્રવૃત્તિ કરવી એ તમારી ફરજ છે' સુખલાલજીના એ શબ્દોએ વાડીલાલ ડગલીના મનમા એક નિર્ણયબીજ વાવી દીધુ યશવત દોશી જેવા સનિષ્ઠ અને માતૃભાષા પ્રેમી મિત્રના સપૂર્ણ સહકાર વિના એ બીજ વાસ્તવની ધરતી પર પાગરી શક્યુ ન હોત વાડીભાઈ અને યશવતભાઈની આત્મીયતા અનેરી હતી પરિચય ટ્રસ્ટના સ્થાપક અને પાલકપિતાની તેમની ભૂમિકાના પરિચય ટ્રસ્ટના જૂના સાથી અને હાલના સપાદક ચદ્રકાત શાહ સાક્ષી છે ચદ્રકાતભાઈ કહે છે 'પોતાની માતૃભાષામા વિવિધ વિષયોની માહિતી સરળ ભાષામા આપવાનો વિચાર બેઉ મિત્રોના મનમા સ્વતત્ર રીતે રમતો હતો એક શુભ દિવસે બેઉના વિચાર મળ્યા અને એના ફળસ્વરૂપે જન્મી પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિ '

૧૯૫૮મા પહેલી પુસ્તિકા 'વર્તમાનપત્ર કેવી રીતે તૈયાર થાય છે?' પ્રગટ થઈ એની કિમત હતી ચાળીસ પૈસા! પીઢ અને અનુભવી પત્રકાર રવિશકર મહેતાની કલમે એ લખાઈ હતી ત્યારે બને મિત્રોએ પોતાના ખિસ્સામાથી ખર્ચ કરીને એ પ્રકાશિત કરી હતી, પણ બીજે વર્ષે જ એટલે ૧૯૫૯મા ચોથી જુલાઈએ પરિચય ટ્રસ્ટની સ્થાપના થઈ, પાચ વર્ષ સુધી બને મિત્રોએ પોતપોતાની વ્યવસાયિક જવાબદારીઓ નિભાવવા ઉપરાતનો સમય પરિચય ટ્રસ્ટને ફાળવી પરિચય પુસ્તિકાનુ પ્રકાશન કર્યું, પણ પછી લાગ્યુ કે બેમાથી એકે તો પૂરો સમય આ પ્રવૃત્તિને ફાળવવો રહ્યો અને અમેરિકન સેન્ટરની તગડા પગારની આકર્ષક નોકરી છોડીને પરિચય ટ્રસ્ટની પ્રવૃત્તિમા પ્રાણ રેડવા ગોઠવાઈ ગયા પરિચય પુસ્તિકાની સાથે 'ગ્રથ'નુ પ્રકાશન પણ શરૂ થયુ પ્રકાશનોની ગુણવત્તાની જવાબદારી યશવતભાઈની અને ટ્રસ્ટની નાણાકીય આવશ્યકતા સતોષવાની જવાબદારી વાડીલાલ ડગલીની બને વચ્ચે ગજબનુ ટ્યૂનિગ હતુ અને બનેનુ લક્ષ્ય પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિને સડસડાટ વહેતી રાખવાનુ અને જોમવતી બનાવવાનુ હતુ

પરિચય પુસ્તિકાઓના વિષયો નક્કી કરવા, પછી તે વિષયના અધિકૃત અને નિષ્ણાત લેખકોને શોધવા, તેમની પાસે સમયમર્યાદામા પુસ્તિકા લખાવવી, તેનુ એડિટિગ કરવુ, જરૂર પડે ત્યા સુધારાવધારા ને ક્વચિત્ પુનર્લેખન કરવુ, મહિનાની બે લેખે વર્ષમા ચોવીસ પુસ્તિકાઓ (૩૨ પાનાની) પ્રગટ કરવી આ બધુ યશવતભાઈ આકરી ચીવટ અને ચોકસાઈથી કરતા રહ્યા ટ્રસ્ટને સજોગવશાત્ વિવેચનના સામયિક ગ્રથનુ પ્રકાશન બધ કરવુ પડ્યુ, પણ પરિચય પુસ્તિકા થકી આદરેલો જ્ઞાનનો લઘુ યજ્ઞ તો નિરતર ચાલતો રહ્યો પડિત સુખલાલજીએ પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિ વિશે લખેલા શબ્દોમા એના વાચકોના મનની વાતને વાચા મળે છે સુખલાલજીએ કહેલુ 'જે જે વિષયો ઉપર પુસ્તિકાઓ તૈયાર થાય છે તે બધા જ વિષયો સસ્કારી પ્રજા માટે અવશ્ય જાણવા જેવા અને જિજ્ઞાસાપોષક તેમ જ વર્ધક હોય છે ટૂકમા એટલુ જ કહી શકુ કે આ પુસ્તિકાઓ એક ઘરગથ્થુ લઘુ જ્ઞાનકોશ છે, જે બૅટરી-

હાથબત્તીની ગરજ સારે છે. જ્યાં ચંદ્ર કે સૂર્યના પ્રકાશની ગતિ ન હોય ત્યાં પણ એ હાથબત્તી એની ગરજ સારે છે. તે જ રીતે જેઓ મોટા કદનાં કે મધ્યમ કદનાં દળદાર પુસ્તકો વાંચવાના અધિકારી ન હોય કે એટલો બધો સમય કાઢી શકે તેવા ન હોય તેઓને પણ પરિચય પુસ્તિકા દ્વારા તે તે વિષયોનું જ્ઞાન ઘરખૂણે સંચિત મધની જેમ સરળતાથી મળી રહે છે...'

ચાર દાયકાની આ સહસ્ર પુસ્તિકાઓ ચારસો સાઠ લેખકોની કલમે નીપજી છે. એ હજાર શીર્ષકો પર નજર નાખતાં સમજાય કે એમાં પ્રસવપીડાથી મૃત્યોત્તર ચક્ષુદાન સુધીના વિષયોને આવરી લેવાયા છે. 'વીજળીની કથા', 'વાયદાનો વેપાર', 'ભૂદાનનો મર્મ', 'સ્પુટનિક અને રૉકેટ', 'ઠંડું યુદ્ધ', 'લોથલ', 'આપણું લશ્કર', 'પ્લાસ્ટિકની કથા', 'અવકાશની યાત્રા', 'કૅન્સર શું છે?', 'દીવ-દમણ અને ગોવા', 'નક્ષત્ર પરિચય', 'કૉમનવેલ્થ શું છે?', 'મેકમોહન રેખા શું છે?', 'ઑલિમ્પિકની કથા', 'પર્વતારોહણ', 'ચંદ્ર પર ઉતરાણ', 'કંબોડિયા', 'ઈજિપ્તની સંસ્કૃતિ', 'અમીર ખુસરો', 'નવું રાષ્ટ્ર-શેસેલ્સ'... આ તો માત્ર ઊડતી નજરે ઝિલાયેલાં કેટલાંક શીર્ષકો છે. અમિતાભ બચ્ચનના કરોડપતિ કાર્યક્રમના બંધાણીઓને તરત આ વાંચતાં કાર્યક્રમમાં પુછાયેલા અનેક પ્રશ્નો યાદ આવી જશે, સહજ છે. સમયના વહેણ સાથે કદમ મિલાવી પરિચય ટ્રસ્ટ પુસ્તિકાઓના વિષયોની પસંદગી કરતું આવ્યું છે. હજારમી પુસ્તિકાનો વિષય છે 'કિડની ટ્રાન્સ્પ્લાન્ટ'. ડૉ. ભાનુ ર. શાહ લિખિત આ પુસ્તિકા પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિનો એક સીમાચિહ્ન રૂપ મુકામ બની રહેશે. અત્યાર સુધી પ્રગટ થયેલી હજાર પુસ્તિકાને એન્સાઇક્લોપીડિયાના કદમાં ગ્રંથસ્થ કરવા જઈએ તો સોળ હજાર પૃષ્ઠનો ગ્રંથ થાય. આટલી વિપુલ અને વૈવિધ્યીસભર સમાગ્રી સરળ ગુજરાતી ભાષામાં આટલી નગણ્ય કિંમતે વાચક સુધી પહોંચાડવામાં પરિચય ટ્રસ્ટના તંત્રીઓએ કલ્પી ન શકાય તેટલી મહેનત અને જહેમત ઉઠાવ્યાં છે. ટ્રસ્ટને કેટલાક સંસ્કારી-સંસ્કૃતિપ્રેમી અને સમૃદ્ધ સજ્જનો તરફથી નાણાકીય બળ મળતું રહ્યું છે એટલે જ આવડી દીર્ઘ સફર આટલા સાતત્યપૂર્વક પાર પાડી શક્યું છે. આજે વાડીલાલ ડગલી પણ નથી રહ્યા (મૃત્યુ ૧૯૮૫), યશવંત દોશી પણ નથી રહ્યા (મૃત્યુ ૧૯૯૯). ટ્રસ્ટના જૂના જોગી ચંદ્રકાંત શાહ એમના જ નકશેકદમ ચાલી નિષ્ઠાપૂર્વક પરિચય પુસ્તિકાને સહસ્રાબ્દીના દ્વારે લઈ આવ્યા છે. ભારતની અન્ય કોઈ ભાષામાં ન થઈ હોય તેવી આ પ્રકાશન શ્રેણી ગુજરાતીઓ માટે એક આગવા ગૌરવનો વિષય છે, પણ કેટલા ગુજરાતીઓ આ વિશે જાણે છે? આટલી ઓછી કિંમતમાં (આજે ૨૦૦૦માં આ પુસ્તિકાની કિંમત રૂ. ૬ છે) આપણી જ્ઞાન ક્ષિતિજોને વિસ્તારતી આ પુસ્તિકાઓનો લાભ કેટલા ગુજરાતીઓ લેતા હશે? આ અદ્‌ભુત પ્રવૃત્તિમાં નાણાકીય સહકાર આપી માતૃભાષામાં પ્રસારિત જ્ઞાનયજ્ઞમાં શરીક થવાનું કેટલા દાનવીરોને સૂઝ્યું હશે. (આમાં પણ ૮૦ જીની કલમ છે)? ખબર નથી હા, ગયા વર્ષે ફેડરેશન ઑફ ઇન્ડિયન પબ્લિશર્સ દ્વારા ટ્રસ્ટને ઉત્તમ પ્રકાશક તરીકેનું પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયું છે.

ટ્રસ્ટને પંડિત સુખલાલજી, ગગનવિહારી મહેતા, એચ. એમ. પટેલ, આર. એસ. ભટ્ટ જેવા વિદ્વાન અધ્યક્ષો મળ્યા છે. અત્યારે સ્થાપક વાડીલાલ ડગલીનાં પત્ની ઈંદિરાબહેન ડગલી ટ્રસ્ટનાં અધ્યક્ષા છે. સહસ્રાબ્દી એ કોઈ સાધારણ પડાવ નથી. આ તબક્કે પરિચય

પુસ્તિકાઓ વિશેની માહિતીને વૈજ્ઞાનિક ઢબે સંકલિત કરવામાં આવે, કૉમ્પ્યુટરની મદદથી વિશ્લેષણ કરવામાં આવે (ક્યા વિષય પર કેટલી પુસ્તિકાઓ લખી છે) અને આ સામગ્રી કમ્પ્યુટરાઈઝ કરવામાં આવે કે વેબસાઈટ પર મૂકવામાં આવે તો દુનિયામાં દૂરસુદૂર વસતા ગુજરાતીભાષીઓ પોતાની ભાષામાં ચાલતા આ જ્ઞાનયજ્ઞથી માહિતગાર થઈ શકે અને તેનો લાભ પણ લઈ શકે અને આ બધુ થાય કે ન થાય તોય આજે પરિચય પુસ્તિકાના હજારમાં અવતરણને તો અંતરથી અભિનંદવાનું અને ઉજ્જ્વળ ભાવિની શુભેચ્છા પાઠવવાનું પ્રત્યેક ગુજરાતીનું કર્તવ્ય હોય

('જન્મભૂમિ-પ્રવાસી') - તરુ કજારિયા

સવાલ સંસ્કૃતિનો છે

શાસ્ત્રીય સંગીતના પાયા પર ઊભેલા ભારતીય સંગીતે પોતાના ઉદ્ભવકાળથી જ સમય પ્રમાણે પોતાનામાં સ્વાભાવિક પરિવર્તનો કર્યાં છે ઈતિહાસના ક્રમમાં જોઈએ તો શાસ્ત્રીય સંગીતનું પ્રારંભિક સ્વરૂપ જે એક રીતે કહીએ તો અધરુ પણ હતુ સમય જતા કંઈક મહેલુ થતુ ગયુ અને આજે આપણે એને અર્ધશાસ્ત્રીય સંગીત, સુગમ સંગીત કે પ્રચલિત સંગીતના રૂપમાં જોઈએ છીએ એક તરફ શાસ્ત્રીય સંગીત મર્યાદિત બનતુ ગયુ તો બીજી બાજુએ લોકગીતોએ પોતાની લોકપ્રિયતા સિદ્ધ કરી એ જ રીતે ફિલ્મી સંગીતે ભારતીય શ્રોતાઓના દિલમાં પોતાનુ સ્થાન કરી લીધુ શ્રોતાઓને આ સંગીત કંઈક અંશે ભારતીય સંગીત પરંપરાને મળતુ આવતુ લાગ્યુ પોતાની લાંબી યાત્રા દરમિયાન અનેક માર્ગોથી પસાર થતા થતા ભારતીય સંગીત આજે પોપ સંગીત સુધી આવી પહોંચ્યુ છે ઉપરછલ્લી નજરે જોઈએ તો એને સંગીતના વિકાસનુ સ્વાભાવિક પરિણામ કહી શકાય કેટલાક એને ભારતીય સંગીતનુ નવુ સ્વરૂપ કહે છે

પરંતુ સવાલ એ થાય છે કે શાસ્ત્રીય સંગીત પોતાના અનેક ઉતારચઢાવ પાર કરીને શુ પોપ સંગીત સુધી આવી પહોંચ્યુ? એ શુ ભારતીય સંગીતનુ અભિનવ રૂપ છે કે પછી પશ્ચિમની બજારવાદી અને ઉપભોગવાદી સંસ્કૃતિનુ વિકાસશીલ દેશોને માટેનુ એક સશક્ત હથિયાર છે?

આ સદીના દાયકાના શરૂઆતના વર્ષોમા વૈશ્વીકરણની પ્રક્રિયા ચાલી ભારતમા આવેલી નવી આર્થિક નીતિઓની અસર માત્ર આર્થિક ક્ષેત્ર પર જ નથી થઈ રાજનૈતિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે પણ તેની વ્યાપક રીતે અસર થઈ છે મનોરંજન માટે શરૂ કરેલી વિદેશી ઉપગ્રહ ચેનલોએ સંગીતની વ્યાખ્યા જ બદલી નાખી સેક્સ અને સંગીતને સાથે સાથે બતાવીને વાતાવરણ જ એવુ બનાવી દીધુ કે જાણે સેક્સ વગર સંગીત અધૂરુ છે આ તો વિકૃતિઓને બહેકાવીને પોતાના ધંધામાં ચમક લાવવાની વાત છે

પોપ સંગીતને નામે અંગ પ્રદર્શનની શરૂઆત એમટીવીએ કરી ટેલિવિઝન માત્ર સડક સુધી નથી રહ્યુ, હવે તો એ ઘરના દીવાનખંડ અને શયનખંડ સુધી પહોંચી ગયુ છે તેથી એની વ્યાપક અસર થાય એ સ્વાભાવિક છે એમટીવીએ વ્યાપક અસરને ધ્યાનમાં રાખીને જ અશ્લીલ ગીતોનો ભંડાર ભરી દીધો ૧૯૯૧ની ૧૫મી મેના રોજ એમટીવી એશિયાની સ્થાપના થઈ હતી અને શરૂઆતથી જ એણે પોતાની દાનત જાહેર કરી દીધી હતી

શરૂઆતમા એમટીવી પર જે ગીતો રજૂ થતા હતા તેથી ખૂબ ઊહાપોહ થઈ ગયો હતો એની

તુલનામાં તો આજે દૂરદર્શન પર દેખાડાતાં કામુક કે અશ્લીલ પોપ ગીતો ક્યાંય આગળ છે. આમ, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને ખાસ કરીને અશ્લીલતાને પ્રચારિત અને પ્રસારિત કરવાનું કામ એમટીવી અને સ્ટારટીવીએ ખૂબીથી કર્યું. અફસોસ તો એ વાતનો છે કે આજે જેની લગામ સ્વદેશી અને રાષ્ટ્રવાદી હોવાનો દાવો કરતા ભાજપના હાથમાં છે એ આપણું દૂરદર્શન પણ એ જ કામ જરાય હિચક વગર કરી રહ્યું છે. પોપ સંગીતે યુવાન પેઢીમાં હલચલ મચાવી દીધી છે. સંગીતને બહાને યુવાનોમાં જે વિકૃતિ પીરસાઈ રહી છે એનાથી તેઓ કુંઠિત થતા જાય છે. મેડોના, સામના, ફ્રાફ્ર્સ, માઈકલ જેક્સન જેવા ગાયકોથી પ્રભાવિત થઈને ભારતીય પોપમાં સેક્સની પ્રચુરતા લાવવામાં સુનિતા રાવનાં ગીતોએ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. એક વખત એવો હતો કે બાબા સહગલ ભારતના સૌથી વધુ લોકપ્રિય પોપ ગાયક હતા અને એમના આલ્બમ 'ઠંડા ઠંડા પાની'એ એમની લોકપ્રિયતા વધારવામાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. 'ઠંડા ઠંડા પાની' આલબમનાં ગીતો સારાં હતાં એમાં જરાય શંકા નથી. પરંતુ અશ્લીલતાથી ભરપૂર એનું વિડિયો આલબમ ચર્ચાસ્પદ બની ગયું હતું. સેક્સનું વિતરણ કરતી એ સમયની મૉડેલ પૂજા બેદીએ આ આલબમમાં ભરપૂર ઉત્તેજક અદાઓ આપી હતી. ત્યારથી કોઈ પણ પોપ કાર્યક્રમ જોઈએ તો તે આ બધાથી ભરેલો જ હોય છે. પછી તે અલિશા ચીનોયનું 'મેઈડ ઈન ઈન્ડિયા' હોય કે દલેર મહેંદીનું પંજાબી પોપ ગીત. પોપ ગાયકોનું ગળું ભલે સુરીલું ન હોય પણ દેહ સુંદર હોવો જોઈએ એમ કહેવામાં કંઈ ખોટું નથી.

ખરેખર સમય અને આવશ્યકતા પ્રમાણે દરેક ક્ષેત્રમાં પરિવર્તન થતું રહે છે અને આધુનિકતાનો પણ હંમેશાં વિકાસ થતો રહે છે. એનું સ્વરૂપ સમય અને પ્રયોગની કસોટી પર નક્કી થતું જાય છે. જ્યાં સુધી ભારતીય સંગીતનો પ્રશ્ન છે એણે પણ સમય પ્રમાણે પોતાનામાં સ્વાભાવિક પરિવર્તન કર્યું છે. અને શાસ્ત્રીય સંગીતના વ્યાકરણને બાજુએ રાખીને સમય પ્રમાણે થયેલા પરિવર્તનને આત્મસાત્ કર્યું છે. ઉર્દૂ ગઝલોની સંગીતમય રજૂઆત પર પણ ભારતીય સંગીતપ્રેમીઓ ફિદા થઈ જાય છે. હજી પણ ગુલામઅલીના 'ચુપકે ચુપકે રાત દિન આંસું બહાના યાદ હૈ' કે જગજિતસિંહનું 'હમ તો હૈં પરદેશમેં દેશમેં નિકલા હોગા ચાંદ' પર લોકો ઝૂમી ઊઠે છે. પરંતુ પોપ એ સંગીત નથી પણ સેક્સ, અશ્લીલતા અને બજારવાદનું મિશ્ર રૂપ છે. તેથી એને પોપ સંગીત નહીં પોપ સંસ્કૃતિ પણ કહેવાય છે. આ નવાં ગીતોમાં સાંભળવા જેવું કાંઈ હોતું નથી એમાં કર્ણપ્રિયતાનો જ અભાવ હોય છે. ભારત જેવા વિકાસશીલ દેશોમાં આ પ્રકારનાં સેક્સી ગીતોથી લોકોના હૃદયમાં ઉત્સુકતાને કારણે વિકૃતિ પેદા થાય છે. અને તક મળતાં જ આ વિકૃતિ બહાર પ્રગટ થાય છે. અને નૈતિક મૂલ્યોનો હ્રાસ થતો જાય છે. જે સંગીત ઉત્સાહ અને શાંતિનું પ્રતીક છે અથવા તો સાધન છે તે આજે ઉન્માદ અને કામુકતાનું સાધન બની ગયું છે. આમાં નથી તો રાષ્ટ્રનું હિત કે નથી સમાજનું હિત. પશ્ચિમના ઉપભોગવાદને સૌન્દર્ય અને સેક્સના ક્ષેત્રમાં અનંત શક્યતાઓ દેખાવા માંડી એટલે એણે સૌન્દર્ય સ્પર્ધાઓ, પોપ સંગીત અને જાહેરાતો દ્વારા બેવડું દોહન શરૂ કરી દીધું.

આ સાંસ્કૃતિક આક્રમણને ઘણું ખરું પૂર્વ-પશ્ચિમ, શાસ્ત્રીય-પોપ, પરંપરાગત કે આધુનિકતા એમ વિરોધના રૂપમાં જોવામાં આવ્યું છે. પરંતુ અહીં સવાલ ભારતીય કે

પશ્ચિમના સંગીતનો નથી કે નથી શાસ્ત્રીય કે પોપ ગાયકોના વિરોધાભાસનો પરંતુ સવાલ એ છે કે એને કારણે સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની અવગતિ થઈ છે. કોઈ પણ ચીજ સાંસ્કૃતિક અને નૈતિક પતનનું તથા બજારવાદનું કારણ બને તે પછી ઉપભોગવાદ હોય, સૌન્દર્ય સ્પર્ધા હોય કે પછી સંગીતના નામે પીરસાતું પોપ સંગીત હોય સમાજને માટે તે મંગલકારી ન બની શકે.

(સર્વોદય પ્રેસ સર્વિસ) - જયા ઘોષ

પડોશની એક વ્યક્તિવિશેષની ઓળખ

આજથી દસ વરસ પહેલાં આપણા પડોશી દેશ મ્યાનમાર(બર્મા)માં લોકશાહી ધોરણે ચૂંટણીઓ થઈ ત્યારે ત્યાંના લશ્કરી રાજ્ય વિરુદ્ધ મ્યાનમારની પ્રજાએ અસાધારણ બહુમતીથી મતદાન કર્યું. આ મતદાન ત્યાંની 'નૅશનલ લીગ ફૉર ડેમોક્રસી'(N.L.D.)ની તરફેણમાં થયું. આ સંસ્થાની નેતાગીરી 'આઉંગ સાન સૂકી' નામના મહિલા જે બર્માની સ્વતંત્રતાપ્રાપ્તિના સૂત્રધાર આઉંગ સાંગના પુત્રી છે તે કરી રહ્યાં છે. આઉંગ સાંગ બર્માના પ્રથમ વડા પ્રધાન હતા અને તેમની તથા પ્રધાનમંડળના મંત્રીઓની લશ્કરના માણસોએ હત્યા કરી દેશમાં લશ્કરી રાજ્યની સ્થાપના કરી. તે ઘણાં વરસો સુધી ચાલી પરંતુ બાદમાં ૧૯૯૦ની સાલમાં આઉંગ સાંગના પુત્રી સૂકીની નેતાગીરીમાં લોકશાહીની ઢબે પ્રથમ ચૂંટણી થઈ ત્યારે N.L.D.ને ભારે બહુમતી મળી, અને લશ્કરી શાસનનો અંત આવે તેવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ. લશ્કરના મોવડીઓને આ વાત પસંદ પડી નહીં તેથી આ ચૂંટણી પરદેશી મદદથી જિતાણી છે તેવું બહાનું કાઢી ચૂંટણી રદ કરવામાં આવી અને લશ્કરી શાસન ચાલુ રહ્યું.

આજે મ્યાનમાર(બર્મા) આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાહોથી તદ્દન અલિપ્ત રહેલ છે અને ચીન સિવાય તેને કોઈનો પણ સાથ નથી. સૂ કીની નેતાગીરી નીચે N.L.D.ની પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે તેથી N.L.D.ના ઘણા નેતાઓ જેલમાં છે. સૂ કીને પણ જેલયાત્રા તથા ઘરમાં કેદ રહેવાની સજા વરસો સુધી ભોગવવી પડી છે. લશ્કરી શાસન સામે હિંમતભરી લડત લડવા બદલ સૂ કીને ઍવૉર્ડ મળ્યો તે સ્વીકારવા પરદેશ જવા ત્યાંના શાસકો તેઓને પાસપોર્ટ આપવા તૈયાર હતા પરંતુ સૂ કી બર્મા બહાર જવા તૈયાર નથી કેમ કે તેમ કરે તો લશ્કરી શાસકો તેને બર્મામાં પાછો પ્રવેશ આપે નહીં. આ રીતે દેશમાં તેના ઉપરના નિયંત્રણો ચાલુ છે. અને મ્યાનમારની પ્રજા લશ્કરી સરમુખત્યારશાહીથી ચાલી રહી છે.

ચીન તરફથી લશ્કરી તંત્રને મદદ મળે છે અને ચીનના આગુમચકો ભારત પર હુમલો સહેલાઈથી કરી શકાય તેવા સ્થળો મ્યાનમારમાં સ્થપાયા છે.

હાલમાં તા. ૨૭-૫-૨૦૦૦ના દિવસે ૧૯૯૦ની સાલમાં જ્યારે N.L.D.ના લાભમાં જનમત પડ્યો તેને લશ્કરી સત્તાએ ગેરબંધારણીય રદ કર્યો તેની યાદમાં સૂ કીના નિવાસસ્થાને N.L.D.ના સભ્યોની સભા હતી તેને અટકાવવા લશ્કરી શાસકોએ ઘણા પ્રયત્નો કર્યા તે છતાં સૂ કીને ત્યાં ૩૦૦ કાર્યકરોની મીટિંગ થઈ. સૂ કીની નેતાગીરી નીચે લોકશાહી ચળવળ ૧૯૮૮માં શરૂ થઈ તે વાતને આજે બાર વરસ થયાં. સૂ કીને ખાતરી છે કે મ્યાનમારમાં લોકશાહી સ્થપાશે જ. તે કહે છે કે ક્યારે સ્થપાશે તે કહી શકાય તેમ નથી. પરંતુ જે તારીખે સ્થપાશે તેમાં બાર વરસ કમી થયાં છે! લશ્કરી શાસકો પણ એક મહિલાની હિંમતને અનેક પ્રકારના જુલમો છતાં બાર વરસ સુધીમાં હજુ ડગાવી શક્યા નથી.

('વિશ્વવાત્સલ્ય') - જ. ઉ. મહેતા

તંત્રીની વાત

દિવાળી અંક વાચકોના હાથમાં પહોંચી ગયો હશે. તંત્રીમંડળ વાચકોના અભિપ્રાયો જાણવા ઉત્સુક છે. નવેમ્બર ૨૦૦૦ના આ અંકમાં 'તંત્રીની વાત' અને 'વાચકો લખે છે' એ બંને કૉલમ જાણે કે સાથે ભેળવી દીધી છે, અથવા કહો કે દિવાળીના વિશેષાંકને સંપાદિત કરવાની ઠીક સમય પહેલાં આરંભાયેલી પ્રેમ અને પરિશ્રમભરી લાંબી પ્રક્રિયાથી કંઈક થાકીને તંત્રી હાલ આરામ કરે છે અને એમના મનગમતા સ્થળે લાંબા પ્રવાસે નીકળી ગયા છે! તેથી તંત્રીની લઘુ વાત અહીં સમેટી લઈને, ચાલો, વાચકો સાથે વાતચીત કરીએ. — તંત્રી

O

વાચકો લખે છે

જ્યોતિબહેન થાનકી, પોરબંદર

સપ્ટેમ્બરનું 'અખંડ આનંદ' હમણાં જ મળ્યું (તા. ૧૫-૯-૨૦૦૦) કેટલી ચીવટથી સંપાદન થયું છે! કેટલું બધું સમાવી લીધું છે! યોગ, ઉપનિષદ, સુભાષિત, જીવનચરિત્ર, પ્રેરક અનુભવો, સરસ ટૂંકી વાર્તાઓ, સંસ્મરણો, જ્ઞાનવિજ્ઞાન વગેરે કેટકેટલી સત્ત્વશીલ સામગ્રી આ એકસો પાનની અંદર અપાઈ છે. 'જેને જે જોઈએ તે ખોબા ભરી ભરીને લઈ લો, અને તૃપ્તિ અનુભવો' એમ જાણે 'અખંડ આનંદ'નાં પૃષ્ઠોની પશ્ચાદ્ભૂમિકામાં ઊભા રહીને કહેવાઈ રહ્યું હોય તેમ અનુભવાય છે! (હજુ બે-ત્રણ લેખો જ વાંચ્યા છે). અલબત્ત, આ માટે આપને ખૂબ પરિશ્રમ ઉઠાવવો પડે છે. આગામી દિવાળી અંક તો આપના તરફથી ગુજરાતના લોકોને નવા વર્ષની એક અમૂલ્ય ભેટ હશે. (તંત્રીની નોંધ: વાચકોના વ્યાપક સદ્ભાવનું જાણે પ્રતિનિધિત્વ કરતા હોય એવા જ્યોતિબહેનના ઉદ્ગારો માટે ઘણો આભાર).

તંત્રીની નોંધ: 'અખંડ આનંદ'ના તથા અન્ય સાહિત્યિક સામયિકોના મુદ્રણમાં રહેતી છાપભૂલો માટે 'શબ્દસૃષ્ટિ'ના ઑક્ટોબર-૨૦૦૦ના અંકમાં શ્રી ડંકેશ ઓઝાએ યથાર્થ રીતે ધ્યાન દોર્યું છે. તેઓ લખે છે: "...આપણાં સાહિત્યિક સામયિકોમાં મુદ્રારાક્ષસ કહેતાં છાપભૂલો એટલી બધી વધી પડી છે કે તેના નાશ માટે કોઈ વચનબદ્ધ પરશુરામ મળતા નથી. જે સંપાદકો સાથે હું ચર્ચા કરું છું તે બધા હતાશા અનુભવે છે. પ્રૂફરીડરો બદલીને થાક્યા પણ કોઈ ઉપાય મળી આવતો નથી... આ સ્થિતિમાં પ્રૂફરીડિંગ માટેનો કોર્સ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ કે ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી શરૂ કરે અને મર્યાદિત તાલીમાર્થીઓને રોજગારીની ખાતરી સાથે તાલીમ અપાય તેવી કોઈ વ્યવસ્થા ઊભી કરે તો સામૂહિક સમસ્યાનો સાનુકૂળ ઉકેલ આવી શકે. (પૃ. ૮૫)."

O

મીનાદે વડાલા, મુંબઈ

આજે માર્ચ ૨૦૦૦નો 'અખંડ આનંદ'નો અંક હાથમાં આવ્યો (તા. ૫-૬-૨૦૦૦). પહેલાંની જેમ – બાળપણની જેમ – એને અથથી અંત સુધી વાંચી ગઈ. અંક ઘણો ગમ્યો. 'અખંડ આનંદ'ની યાત્રા ફરીથી અખંડ રૂપે ચાલુ થઈ ગઈ છે એથી ખૂબ આનંદ થયો. પણ એક વાત ખટકી; વર્ષો પહેલાંના 'અખંડ આનંદ'માં વચ્ચે સરસ ફોટોગ્રાફો આવતા. આજે એવા ફોટોગ્રાફ અપાતા નથી. તેની

પાછળ કદાચ આર્થિક મર્યાદા કામ કરી ગઈ હશે (આપની વાત સાચી છે કલાપ્રેમી સ્પૉન્સર મળે, મળતા રહે, તો 'સ્થાન સમર્પિત'ની રીતે અમારી પસંદગી પામેલા ફોટો-ચિત્ર 'અખંડ આનંદ'માં પ્રકાશિત કરવાની અમારી તૈયારી છે ફોટો-ચિત્રોમાં 'અખંડ આનંદ'ની એક આગવી ઓળખ પ્રગટ થતી રહે છે — તંત્રી)

O

અમી અજિતકુમાર દેસાઈ, સુરત

આપે તંત્રીનો હોદ્દો ગ્રહણ કર્યા બાદ 'અખંડ આનંદ' એના અસલ સ્વરૂપનો નજીક નજીક પહોંચી ગયું છે, પરંતુ આપ પ્રગટ કરો છો તે કેટલીક ટૂંકી વાર્તાનું હાર્દ સમજવામાં સામાન્ય વાચકોને તકલીફ પડે છે લોકભોગ્ય વાર્તાની પસંદગી માટે અભ્યર્થના છે 'ધરતીનું હીર' પ્રગટ કરતી માનવતાસભર સત્ય ઘટનાઓ નિયમિત સ્વરૂપે પ્રગટ થતી રહે એમ ઇચ્છું છું

O

જે એમ ત્રિપાઠી, રાજકોટ

મને એ સમજાતું નથી કે જ્યારે આપનાથી ખૂબ વધુ સંખ્યામાં ફેલાવો ધરાવતા સાપ્તાહિકો એક અઠવાડિયા અગાઉ અંક છાપીને બુકસ્ટૉલ સુધી પહોંચાડી શકે તો 'અખંડ આનંદ' કેમ નહીં? અત્યારે તો ઝડપનો યુગ છે

O

અરુણ ભાવસાર, અમદાવાદ

'અખંડ આનંદ' સત્યઘટનાત્મક લેખો અને સત્ત્વશીલ લેખકોથી હમણાં દીપી ઊઠ્યું છે નિયમિત બન્યું છે તે લટકામાં પુ લ દેશપાંડેનો 'ચિતળે માસ્તર' લેખ ઘણો સુંદર લાગ્યો મારે 'ભાતભાત કે લોગ' પુસ્તકનો શકુન્તલા મહેતાએ કરેલો ગુજરાતી અનુવાદ તથા મુકુન્દરાય પારાશર્ય લિખિત 'સત્ત્વશીલ' પુસ્તકો ખરીદવાં છે, તો પ્રકાશકનાં નામ-સરનામાં આપવા કૃપા કરશો

(નોંધ શ્રી દેશપાંડેના પુસ્તકના પ્રકાશક ઈમેજ પબ્લિકેશન્સ, ૧-૨, અપરલેવલ, સેન્ચૂરી બજાર, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬, 'સત્ત્વશીલ'ના પ્રકાશક વિશે નીચે માહિતી આપી છે મૂલ્ય અંગે પ્રકાશકનો સંપર્ક કરવો —તંત્રી)

O

પી ડી કગરાણા, માંગરોળ (જિ જૂનાગઢ)

ભલે કિનારા અલગ, દરિયે એક ઊછળીએ,
ભલે ફૂલ બે અલગ, મહેકતા એક લહરમાં લળીએ

— ચન્દ્રકાન્ત શેઠ

હું પ્રાથમિક શાળાઓમાં જાઉં છું, કેળવણી નિરીક્ષક તરીકે ફરજ બજાવું છું સત્ત્વશીલતાનો આગ્રહી છું વિદ્યાર્થી એ જ મારી જ્ઞાતિ છે, તે રીતે કામ કરવાનો મારો પ્રયત્ન છે તો હવે નવેમ્બર ૨૦૦૦ના 'અખંડ આનંદ'ના અંકમાં શ્રી મુકુન્દરાય પારાશર્ય લિખિત અને આપ દ્વારા સમીક્ષિત 'સત્ત્વશીલ' પુસ્તક મારે કયા પ્રકાશક પાસેથી મેળવવું? — જેથી મારી ફેરણી દરમિયાન સત્ત્વશીલનું તત્ત્વ શક્ય એટલી શાળાઓમાં પહોંચાડી શકું

(નોંધ 'સત્ત્વશીલ'ના પ્રકાશક બાલ-ગોવિન્દ પ્રકાશન, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧, મારી પાસે રહેલી ૧૯૭૮ની આવૃત્તિની કિંમત રૂપિયા દસ છે, પરંતુ જો એની નવી આવૃત્તિ થઈ હોય તો પુસ્તકની કિંમત વિશે પ્રકાશક સાથે પહેલાં પત્રવ્યવહાર કરવો - તંત્રી)

હિમાભાઈ પટેલ, નિવાર્ક-અમેરિકા

આપે માર્ચ-૨૦૦૦ના અંકમાં મારા લખાણોનું સંકલન કરી મારા લાઈફ-મિશન અંગે જે લખ્યું તે વાંચીને અમેરિકા, બ્રિટન અને ભારતથી મને ઘણા પત્રો મળ્યા છે અમેરિકામાંથી ફોન કૉલ્સ, જેમ જેમ સદર અંક ઝર્ક્યુલેટ થઈ વંચાતો જાય છે તેમ તેમ મળ્યા કરે છે એ માટે તંત્રી તરીકે આપનો જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો છે 'અખંડ

આનંદ'ના હાલ અમેરિકામાં રહેતા એક લેખક કેપ્ટન નરેન્દ્ર મને લખે છે: 'આપનો 'અખંડ આનંદ'માંનો પત્ર (માર્ચ-૨૦૦૦) મને આશીર્વાદ સમાન જણાયો છે.'' નેવું વર્ષની ઉંમરે મને અને મારી યોજનાને 'અ૦આ૦' દ્વારા જે ઉત્તેજન મળ્યું છે તેથી મારો ઉત્સાહ વધ્યો છે.

કેલિફોર્નિયામાં સાન્ટા ક્લેરામાં વૃદ્ધો માટેનું સેન્ટર ચલાવતા ગુજરાતી સમાજસેવક શ્રી હરિકૃષ્ણ મજમુદારે 'અ૦આ૦'માંની વિગત વાંચી મારી યોજનામાં ઘણો રસ લેવા માંડ્યો છે... 'અખંડ આનંદ'ના આજીવન લવાજમમાં થયેલો નજીવો વધારો જૂના ગ્રાહકોએ ભરવો જોઈએ. એની શરૂઆત મારાથી કરું છું અને વધારાની રૂપિયા પાંચસોની રકમ વડોદરામાં રહેતા મારા જમાઈ અનુપ્રસાદ મારફત આ પત્રની સાથે મોકલી આપું છું તે સ્વીકારી આભારી કરશો. વર્ષોથી 'અ૦આ૦' પ્રત્યે મને લગાવ રહ્યો છે ને રહેશે. એમાંના અનેક લેખો 'સુપર્બ' છે. ઘણું રસદાયી જાણવાનું-શીખવાનું ને અનુકરણ કરવાનું એમાંથી મળી રહે છે. આપની રાહબરી નીચે આ બધું મોટા પ્રમાણમાં વધ્યું છે. (મારું હાલનું સરનામું:

HIMABHAI PATEL
3081, HAMPTON AVE, HEMET
CA 92545 U.S.A.

'અખંડ આનંદ' મેળવવા માટે

સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટે ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટને 'અખંડ આનંદ' સોંપ્યું અને તેનું પ્રકાશન માર્ચ ૧૯૯૧થી નવેસરથી શરૂ થયું એ જોતાં માર્ચ ૨૦૦૦ના અંક સાથે તે દસમા વરસમાં પ્રવેશી ચૂક્યું છે.

વિશેષ માહિતી રૂપે જણાવવાનું કે –

(ક) જુલાઈ, ૨૦૦૦થી શરૂ કરી 'અખંડ આનંદ' માસિકનું દેશમાં આજીવન લવાજમ રૂ. ૨,૦૦૦/- તથા વિદેશમાં આજીવન લવાજમ રૂ. ૧૦,૦૦૦/- ઠરાવ્યું છે.

(ખ) 'અખંડ આનંદ' માસિકની છૂટક કિંમત તા. ૧-૭-૨૦૦૦થી શરૂ કરી રૂ.૧૫ છે, જ્યારે વાર્ષિક લવાજમ રૂ.૧૫૦ છે.

(ગ) ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટે 'અખંડ આનંદ' પરિવાર યોજના કરી છે. પ્રસ્તુત પરિવારની સભ્ય ફી આ પ્રમાણે છે :

પેટ્રન સભ્ય	રૂ. ૨૫,૦૦૦
દાતા સભ્ય	રૂ. ૧૫,૦૦૦
સહાયક સભ્ય	રૂ. ૧૦,૦૦૦
શુભેચ્છક	રૂ. ૫,૦૦૦

ઉપરોક્ત પરિવાર સાથે અવારનવાર વિચાર-વિનિમય કરવાની અને ભિક્ષુ અખંડાનંદની જ્ઞાનજ્યોત જલતી રહે તે જોવાની ટ્રસ્ટને હોંશ છે. આશા છે કે જેમના તરફથી પ્રોત્સાહક પ્રતિસાદ મળતો રહ્યો છે તે સૌ શુભેચ્છકો જાહેરખબરો આપી અથવા અપાવીને તથા બને તેટલા વધારે આજીવન સભ્યો નોંધીને 'અખંડ આનંદ' માસિકને દૃઢમૂલ તથા વ્યાપક બનાવવામાં અવશ્ય ઉપયોગી થશે.

નોંધ : (૧) સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટમાં જેમણે સ્થાયી ગ્રાહક તરીકે જે રકમ જમા કરાવી હોય તેઓ મૂળ રસીદની ઝેરોક્ષ નકલ મોકલીને પરત લઈ શકે છે. વિકલ્પે જો તેઓ નવા ટ્રસ્ટમાં આજીવન ગ્રાહક તરીકે જોડાવા ઈચ્છતા હોય તો એટલી જ રકમ તેમને લવાજમમાં મજરે આપવામાં આવશે.

(૨) જે આજીવન ગ્રાહકો દિવંગત થયા હોય તેમનાં સગાં-સંબંધીઓને 'અખંડ આનંદ' કાર્યાલયને એ વિશે ઘટિત જાણ કરવાની વિનંતી છે.

તંત્રી સાથે સંપાદકીય પત્રવ્યવહારનું સરનામું :

ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજા
આશાપુરા, શ્રી અરવિન્દ માર્ગ,
વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮ ૧૨૦

આજીવન સભ્યો તરફથી
રૂ.૫૦૦ની સ્વૈચ્છિક ભેટ

તા ૧-૮-૨૦૦૦થી તા ૩૧-૮-૨૦૦૦

૧ શ્રી ગૌતમભાઈ કે ચોક્સી અમદાવાદ
૨ શ્રી આનદ આર પટેલ વિલે પારલે, મુબઈ
૩ ડૉ શ્રી પદ્માવતી દીક્ષિત સુરત
૪ શ્રી દીપક બી દવે બોરીવલી, મુબઈ
૫ શ્રી અક્ષય એમ જોષી વિલે પારલે, મુબઈ
૬ શ્રી મહેન્દ્રભાઈ એસ પરીખ અમદાવાદ
૭ શ્રી ડાહ્યાભાઈ જે પટેલ સુરત
૮ શ્રીમતી પલ્લવી એસ થાનકી રાજકોટ
૯ શ્રી કુતલ જે દેસાઈ વલસાડ
૧૦ શ્રી કે એમ કરોડિયા જયપુર
૧૧ શ્રી જગદીશ દગ્જી વડોદરા
૧૨ શ્રી રમેશચદ્ર ઍન્ડ કુ કલકત્તા
૧૩ શ્રી ભાવનાબહેન આર બક્ષી ભાવનગર
૧૪ શ્રી અમરસિહ બ્રહ્મભટ્ટ યુ એસ એ ૩૦૮
૧૫ શ્રી એલ વી શાહ ભાવનગર
૧૬ શ્રી નરેશ લક્ષ્મીકાન્ત શાહ મુબઈ
૧૭ ડૉ શ્રી રસિકભાઈ પી લગાલિયા ગોડલ, જિ રાજકોટ
૧૮ શ્રી મુકેશ પોપટલાલ ગાધી મુબઈ
૧૯ શ્રી મનહરલાલ પી શાહ સુરેન્દ્રનગર
૨૦ શ્રી મમવીદભાઈ એસ શાહ અમદાવાદ
૨૧ શ્રી ઈશન સુધીર ટોકરમી ગોસટ મુબઈ
૨૨ શ્રી ઉદેસિહ ઝીણાભાઈ પટેલ ખેરગામ, જિ નવસારી
૨૩ શ્રીમતી નિર્મલાબહેન એમ ગજારિયા મુલુડ, મુબઈ
૨૪ શ્રી જિતેન્દ્ર જી મકવાણા અમદાવાદ
૨૫ શ્રી અરવિદ સી પરીખ ચેન્નાઈ
૨૬ શ્રી જી બી વઘાશિયા રાજકોટ
૨૭ શ્રી આર સી મહેતા અમદાવાદ
૨૮ ડૉ શ્રી જે આર પરમાર કિલ્લા પારડી, જિ વલસાડ
૨૯ શ્રી સરલા એન પટેલ યુ એસ એ ૨૫
૩૦ શ્રી કનુભાઈ એચ દવે સુરેન્દ્રનગર
૩૧ શ્રી બીનાબહેન જી કોઠારી વડોદરા
૩૨ શ્રી તનુજ એમ પટેલ મુબઈ
૩૩ ડૉ શ્રી પ્રવીણભાઈ બી શાહ ડીસા, જિ બનાસકાઠા
૩૪ શ્રી સનતભાઈ આર રાવલ વડોદરા
૩૫ શ્રી અશ્વિનકુમાર એમ ગોડા રાજકોટ
૩૬ શ્રી બી એમ મહેતા એલ ૩૩૪
૩૭ શ્રી એમ સી સતાની મુબઈ
૩૮ શ્રી નયનકુમાર કે પાણેરી રાજકોટ
૩૯ શ્રી મનોજકુમાર કે પાણેરી ગાધીનગર
૪૦ શ્રી બી એમ દેસાઈ અમદાવાદ
૪૧ શ્રી એમ એમ મેઘાણી બેગ્લોર
૪૨ શ્રી લવનગિકા આર ત્રિવેદી મુબઈ
૪૩ શ્રી ગોકુળદાસ ગોવિદરામ ગોડલિયા અમદાવાદ

તા ૧-૯-૨૦૦૦થી તા. ૩૦-૯-૨૦૦૦

૧ શ્રી બ્રિજેશ બી દેસાઈ મુબઈ
૨ શ્રી રેવ શાન્તીલ સવધન વલસાડ
૩ શ્રીમતી ભારતી નગીન રાઠોડ બીલીમોરા
૪ શ્રી પી એસ પરીખ અમદાવાદ
૫ શ્રી કુસુમ મહેતા મુબઈ
૬ શ્રી અશોકકુમાર શકરલાલ પુરોહિત નડિયાદ
૭ શ્રી ચદ્રકાન્ત એમ ઠક્કર આણદ
૮ શ્રી પ્રવીણચદ્ર એમ દોશી વડોદરા
૯ શ્રી આર એન દલાલ મુબઈ
૧૦ શ્રી કે પી ઠક્કર હુબલી

૧૧. શ્રી નરેન્દ્ર એન. યાદવ રાજકોટ
૧૨. શ્રી જયંતીલાલ ઍન્ડ કું.રાયચુર (કેરાલા)
૧૩. શ્રી નવભારત પોટરિઝ પ્રા. લિ. મુંબઈ
૧૪. શ્રી રાહુલ એન. ગાંધી પાટણ (ઉ.ગુ.)
૧૫. શ્રી ટી.વી. Ads. Co. (જવાહર પરીખ) વડોદરા
૧૬. શ્રી ધીમંતભાઈ એસ. વસાવડા અમદાવાદ
૧૭. શ્રી કે. એમ. દલાલ મુંબઈ
૧૮. શ્રી મહેન્દ્ર એ. પટેલ વસો
૧૯. શ્રી ગોઝા પબ્લિક લાઈબ્રેરી ગોઝા, જિ. મહેસાણા
૨૦. શ્રી અમૃતલાલ એન. વિઠલાની રાજકોટ
૨૧. શ્રી નવીનચંદ્ર કે. ભટ્ટ વડોદરા
૨૨. શ્રી સંજયભાઈ એન. શેઠ અમદાવાદ
૨૩. શ્રી પુરના બી. શાહ મુંબઈ
૨૪. શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટી. શાહ મુંબઈ
૨૫. શ્રી વસંતલાલ એલ. મહેતા મુંબઈ
૨૬. શ્રી હર્ષદ પી. પટેલ યુ.એસ.એ.
૨૭. શ્રી અપૂર્વ, હરિકાન્ત બુક સેલર સુરત
૨૮. શ્રીમતી કુસુમબહેન કિશોરભાઈ દેસાઈ મુંબઈ
૨૯. શ્રી જ્યોતિ આર. પરીખ મુંબઈ
૩૦. શ્રી હિમાભાઈ પટેલ યુ.એસ.એ.
૩૧. શ્રી ડી. આર. શાહ દાદર, મુંબઈ
૩૨. શ્રી નાનુભાઈ એચ. શાહ અમદાવાદ
૩૩. શ્રીમતી હસુમતી પ્રાણલાલ ટીબડિયા મુંબઈ
૩૪. શ્રી દિનેશ ચં. અંતાણી ગાંધીનગર
૩૫. શ્રી અનીલા જે. મહેતા મુંબઈ
૩૬. શ્રી Angiars C/o. ભોગીલાલ આર. મહેતા મુંબઈ
૩૭. શ્રી કાન્તિલાલ આર. શાહ મુંબઈ
૩૮. શ્રી બી. એન. મોદી મુંબઈ
૩૯. શ્રી એન. બી. તપોદન ઘાટકોપર, મુંબઈ
૪૦. શ્રી અજિત એમ. ઘેલાની મુંબઈ
૪૧. શ્રી બકુલ કે. રંગવાલા મુંબઈ
૪૨. શ્રી એચ. જે. સોજિત્રા અમદાવાદ
૪૩. શ્રી નિર્મલા શ્રીરામ કેલકટ અમદાવાદ
૪૪. શ્રી રમેશચંદ્ર એન. પટેલ ઈન્દોર
૪૫. શ્રી પી. એમ. ધારીઆ મુંબઈ
૪૬. શ્રીમતી બકુલાબહેન બી. મહેતા મુંબઈ
૪૭. શ્રી કાર્તિક પી. શાહ અમદાવાદ
૪૮. શ્રી રજનીકાન્તભાઈ ઈશ્વરલાલ શ્રોફ સુરત
૪૯. શ્રી ચંદ્રકાન્ત જયંતીલાલ દોશી કટક
૫૦. શ્રી સુધાકર જયંતીલાલ દોશી કટક
૫૧. શ્રી બિપિન જયંતીલાલ દોશી કટક

આજીવન ગ્રાહકો

તા. ૧-૮-૨૦૦૦થી ૩૧-૮-૨૦૦૦

૧. સૌ. શ્રીમતી રક્ષા હેમેન્દ્ર ફડિયા અંધેરી (વેસ્ટ), મુંબઈ
૨. શ્રી ઉમા અને સૂર્યકાન્ત પટેલ યુ.એસ.એ. બાય ઍર
૩. શ્રી નિરેન યશવંતરાય મહેતા મુંબઈ
૪. શ્રી ગોરધનભાઈ વી. દેવાની અમદાવાદ
૫. શ્રી હસુમતી ગંગાડીઆ યુ.એસ.એ. બાય ઍર
૬. શ્રી પંકજ અરવિંદ શાહ મુંબઈ
૭. શ્રી મોતીભાઈ મ. પટેલ સુરેન્દ્રનગર
૮. શ્રી જેઠાભાઈ ડાહ્યાભાઈ પટેલ પૂર્ણા, જિ. સુરત
૯. શ્રી કલ્પના યૂ. પરીખ અમદાવાદ
૧૦. શ્રીમતી સુશીલાબહેન ચંદુલાલ ધરમશી મુંબઈ

તા. ૧-૯-૨૦૦૦થી ૩૦-૯-૨૦૦૦

૧. શ્રી અમીન એ. પારાની મુંબઈ
૨. શ્રી નવલકુમાર રજનીકાન્ત શાહ અમદાવાદ
૩. શ્રીમતી પુષ્પા કે. ખંધારિયા બરોડા
૪. શ્રીમતી હંસાબહેન એન. દવે મહેસાણા
૫. શ્રી વિવેક શાહ કાંદીવલી, મુંબઈ
૬. શ્રી દીપક રમેશચંદ્ર દોશી ઘાટકોપર, મુંબઈ
૭. શ્રી કનક આર. ગજ્જર ભરૂચ

ગુજરાતમાં વિકસિત સમાજની હરોળમાં મૂકવા પછાતવર્ગો, ગરીબો, દલિતો, આદિવાસીઓ, લઘુમતીઓની આગવી સંભાળ

વિકસિત સમાજની હરોળમા આવવા માટેની ઝંખના સેવતા પછાતવર્ગો, ગરીબો, દલિતો, આદિવાસીઓ, લઘુમતી વર્ગોની વિશેષ સંભાળ લઈને અનેક કાયક્રમો અને યોજનાઓ અમલમા મૂક્યા છે

* અનુસૂચિત જાતિના વિદ્યાર્થીઓની શિષ્યવૃત્તિમા સરકારી બિનસરકારી છાત્રાલયો આશ્રમશાળાઓના ફૂડ બિલોમા અને દર્દીઓની મફત તબીબી સહાયમા વધારો કરવામા આવ્યો છે

* ૩,૯૭,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓને બે જોડી ગણવેશ, ૪૬,૧૬૩ દલિત વિદ્યાર્થીઓને વિનામૂલ્યે સાઈકલો અને ભોગ બનનારાઓના પુનવસન માટે તાગાકીય જોગવાઈ, વિદેશ અભ્યાસ માટે રૂ પાચ લાખ તથા કૉમર્શિયલ પાઈલટની તાલીમ માટે રૂ ૪ લાખ લોન, સફાઈ કામદારોના પુનસ્થાપન માટે રૂ ૩૦ કરોડની જોગવાઈ જેવી ક્રાતિકારી યોજનાઓથી સામાજિક ન્યાયની પ્રક્રિયાને વેગવત બનાવવામા આવી છે

* રાજ્યના સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાતવર્ગો માટે, આર્થિક પછાતવર્ગ, લઘુમતીઓ તેમ જ વિચરતી અને વિમુક્ત જાતિઓના વિકાસ માટે રૂ ૧૩૦ ૯૭ કરોડની ઉપલબ્ધ જોગવાઈમાથી ૩૦ છાત્રાલયો, ૨૫ બાલવાડીઓ, ૧૫ કન્યા છાત્રાલયોને મજૂરી, વિદ્યાર્થીઓને અપાતી શિષ્યવૃત્તિ દરમા સમયોચિત વધારો અને ૧૫ ૫૦ લાખ જેટલા વિદ્યાર્થીઓને લાભ ૨૦ ૧૭ લાખ જેટલા બાળકોને બે જોડી ગણવેશ પૂરા પાડવામા આવનાર છે

* અશક્ત વ્યક્તિ પણ ગર્વભેર સ્વાવલબી જીવન જીવી શકે તે માટે પણ આગામી બજેટમા ૫ ૩૭ કરોડના ખર્ચે વિકલાગ પુન સ્થાપન યોજના દ્વારા આગામી પાચ વર્ષ દરમિયાન દરેક અશક્ત વ્યક્તિને આવરી લેવાશે

* ખાસ વિકલાગ આવાસ યોજના અન્વયે રૂ પાચ હજારની સહાય આપવાનો નિર્ણય, ૨,૫૦૦ જેટલા વિકલાગોને એન ટી ડી /પી સી ઓ. બૂથ

* વાર્ષિક ૯૭,૫૦૦ લાભાર્થીઓના લક્ષ્યાક સામે વ્યાજ સહાય હેઠળ ૫૩,૦૦૦ જેટલા લાભાર્થીઓને લાભ પહોચતા કરાયા

* અનુસૂચિત જાતિના કાયદાના સ્નાતકો પણ વકીલાતનો સ્વતત્ર વ્યવસાય કરી શકે તે માટે સિનિયર વકીલના હાથ નીચે યોગ્ય તાલીમ લેવા ઈચ્છતા કાયદાના સ્નાતકને તાલીમ દરમિયાન ત્રણ વર્ષ સુધી આર્થિક સહાય આપવાનો નિર્ણય પ્રથમ વર્ષે માસિક રૂ ૧ હજાર, બીજા વર્ષે માસિક રૂ ૮૦૦ અને ત્રીજા વર્ષે માસિક રૂ ૬૦૦ની સહાય અપાશે આ ઉપરાત સિનિયર વકીલને પણ ૩ વર્ષ સુધી પ્રોત્સાહન રૂપે માસિક રૂ ૫૦૦ આપવાનો નિર્ણય

* જાતિ પ્રમાણપત્ર સરળતાથી અને ઝડપથી મળી શકે તે માટે ધો ૧૦ અને ૧૨ના પરિણામ સાથ જાતિ પ્રમાણપત્ર આપવાનો નિર્ણય

* ગુજરાત લઘુમતી બોર્ડનુ રૂ ૧૦ કરોડની અધિકૃત શેર મૂડી સાથે ગુજરાત અ ૫ સખ્યક નાણાં અને વિકાસ નિગમમા રૂપાતર

ધો ૮મા ભણતી બધી પચની ૭૦ હજાર કન્યાઓને વિનામૂલ્યે સાઈકલ આપવાનુ આયોજન

○ ○ ○

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદભુવન, રૂપમ સિનેમાની બાજુમાં, રિલીફરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧.
ફોન નં. ૫૩૫૭૪૮૨

જાહેરખબરના નિર્ધારિત દર નીચે મુજબ છે

ટાઈટલ ૪ (આર્ટ પેપર, ફોર કલર)	રૂ.૧૫,૦૦૦
ટાઈટલ ૩ (આર્ટ પેપર, ફોર કલર)	રૂ.૧૨,૦૦૦
ટાઈટલ ૨ (આર્ટ પેપર, ફોર કલર)	રૂ.૧૨,૫૦૦
આર્ટ પેપર (ફોર કલર, આખું પાનું)	રૂ.૧૦,૦૦૦
આખું પાનુ (ઑર્ડિનરી)	રૂ.૨,૫૦૦
અડધું પાનું (ઑર્ડિનરી)	રૂ.૧,૫૦૦

આપની જાણ માટે ઉમેરવાનું કે આપણું મુદ્રણ ઓફસેટ પદ્ધતિએ થતું હોઈ જા.ખ. માટે નેગેટિવ/પોઝિટિવ સ્વીકાર્ય છે. એક પાનામાં મળતો પ્રિન્ટ એરિયા ૧૨ ૧/૪ સે.મી. X ૧૯ ૧/૨ સે.મી.નો હોય છે.

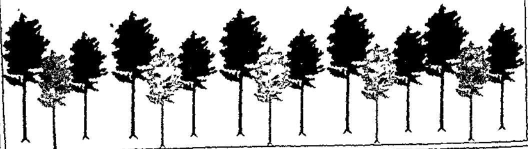

AKHANDANAND Registered No. GAMC 937

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ વતી આનંદભાઈ ન. અમીન, આનંદભુવન
રિલીફ રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧
મુદ્રણસ્થાન : નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૪

Real Milk. Real Ice Cream.
ICE CREAM

લેખકોને

૧. 'અખંડ આનંદ' કોઈ ચોક્કસ વિષય કે વર્ગનું માસિક નથી. એ સર્વદેશીય અને સર્વોપયોગી થાય એવા અમારા પ્રયત્નો છે. સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકારને – વાર્તા, નાટક, જીવનપ્રસંગ, અધ્યાત્મચિંતન, ધર્મકથા, પ્રસંગકથા, પત્ર, નિબંધ, પરિચય, પ્રવાસવર્ણન, અનુવાદ, કાવ્ય વગેરે કોઈ પણ રૂપમાં માનવજીવનને ઊંચે લાવનારા, પ્રેરણા આપનારા ઉપયોગી વિચારો ગૂંથાયા હોય તેવા તમામ પ્રકારનાં શિષ્ટ લખાણોને સ્વીકારવામાં આવે છે. એ અભ્યાસયુક્ત તેમ જ કલામય છતાં સાદી ભાષામાં અને સરળ શૈલીમાં સરસ રીતે આલેખાયેલાં હોવાં જોઈએ. 'અખંડ આનંદ'ના સંચય (ડાયજેસ્ટ) સ્વરૂપને ધ્યાનમાં રાખી વાચકો માટે જ્ઞાનપ્રદ અને રસપ્રદ લેખોની પણ અન્ય સામયિકો/ગ્રંથોમાંથી પસંદગી કરવામાં આવે છે.

૨. સામાન્ય રીતે લેખના સ્વીકારનો જવાબ બને તેટલો જલદી અપાય છે. પરંતુ કૃતિ ચોક્કસ કયા માસમાં પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવું મુશ્કેલ હોય છે. માસિકમાં વૈવિધ્ય, દરેક વિષયનું પ્રમાણ અને પ્રાસંગિક લેખોનું મહત્ત્વ જળવાઈ રહે એ દૃષ્ટિએ સંપાદન થાય છે. સાધારણ રીતે લાંબા લેખોને અવકાશ નથી. કોઈ પણ કૃતિમાં વ્યક્ત થયેલા વિચારની જવાબદારી તો લેખકની જ રહે છે.

૩. કૃતિ મોકલતી વખતે લેખકે એની ઝેરોક્સ નકલ પોતાની પાસે સાચવવી જ. અસ્વીકૃત લખાણ પાછું મેળવવા પોતાના નામ-સરનામાવાળું તથા પૂરતી ટપાલ-ટિકિટ ચોંટેલું પરબીડિયું મોકલવા કરતાં ઉપરની પદ્ધતિ બંને બાજુએ વધુ સગવડભરી છે. આમ છતાં, કૃતિ અંગેના નિર્ણયની જાણ માટે જવાબી પોસ્ટકાર્ડ સાથે મોકલી શકાય. અસ્વીકૃત લખાણને એકાદ માસ પછી રદ કરાય છે.

૪. અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલ કે પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલેલ લખાણ 'અખંડ આનંદ' માટે મોકલવું નહીં.

૫. લેખ પ્રસિદ્ધ થતાં લેખકને અંક, યોગ્ય પુરસ્કાર અને લખાણની છૂટી પ્રતો મોકલી આપવામાં આવે છે.

૬. લેખકની કૃતિ સુવાચ્ય અને સ્વચ્છ રીતે લખાયેલી હોવી જરૂરી છે. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત કે બીજી કોઈ ભાષાનાં અવતરણો મૂક્યાં હોય તો સાથે તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર આવશ્યક છે.

૭. તંત્રી સાથેના તમામ પત્રવ્યવહારનું અને લેખ મોકલવાનું સરનામું નીચે પ્રમાણે છે :

તંત્રી : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ગ્રાહકોને

૧. 'અખંડ આનંદ' દર માસની દસમી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે. અંક પ્રસિદ્ધ થયા પછીના અઠવાડિયામાં અંક ન મળે તો પોસ્ટઑફિસમાં તપાસ કર્યા બાદ કાર્યાલયને જાણ કરવી.

૨. અંક ચોકસાઈથી રવાના કરાય છે. તે રસ્તામાં ગેરવલ્લે જાય તો તેની જવાબદારી સંસ્થાની નથી. આમ છતાં, અંક જો સિલકમાં હશે તો બીજી નકલ મોકલાશે.

૩. જુલાઈ -૨૦૦૦ થી વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦/ અને દેશમાં તથા વિદેશમાં અનુક્રમે આજીવન લવાજમ રૂ. બે હજાર તથા રૂ. દસ હજાર રહેશે. લવાજમની મૂળ પહોંચ ગ્રાહકે સાચવી રાખવી.

૪. ગમે તે માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. એક વર્ષથી ઓછી મુદત માટે ગ્રાહકો નોંધાતા નથી.

૫. સરનામું બદલાયાની ખબર પંદરમી તારીખ પહેલાં પોતાના ગ્રાહક નંબર સાથે આપવી.

૬. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર આપવો જરૂરી છે.

૭. વર્તમાન ગ્રાહકો પોતાનું લવાજમ ગ્રાહક નંબર આપી રૂબરૂમાં, મનીઑર્ડરથી અથવા બૅન્ક ડ્રાફ્ટથી અમદાવાદ કાર્યાલયને મોકલી શકે છે. બૅન્ક ડ્રાફ્ટ 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ'ના નામનો મોકલવો. 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ'ના નામનો ચેક લખો તો લવાજમમાં રૂ. પાંત્રીસ ઉમેરવા.

૮. નવા ગ્રાહક થનારે પોતે 'નવા ગ્રાહક છે' એમ લખવું.

૯. ગ્રાહકને મોકલાતા અંકના રેપર ઉપર લવાજમ પૂરું થવાનો સમયગાળો દર્શાવ્યો હોય છે. તેને ધ્યાનમાં લઈ નવેસરથી લવાજમ વેળાસર ભરવું.

૧૦. મ. ઓ.થી લવાજમ મોકલનારને મ.ઓ. કૂપનમાં સ્પષ્ટ અક્ષરે પોતાનું પૂરું નામ-સરનામું પીનકોડ નંબર સાથે લખવું.

૧૧. વ્યવસ્થા અંગેનો સર્વ પત્રવ્યવહાર કાર્યાલયના નીચેના સરનામે કરવો :

વ્યવસ્થાપક : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે.

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ટે: નં. ૫૩૫૭૩૨૪; ૫૩૫૭૪૮૨

અખંડ આનંદ

ડિસેમ્બર, ૨૦૦૦

તંત્રીમંડળ
દિલાવરસિંહ જાડેજા (અધ્યક્ષ)
આનંદભાઈ ન. અમીન • જિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈ
હર્ષદકુમાર જી. શાહ • સેવંતીલાલ શાહ • પ્રકાશ ન. શાહ
સહતંત્રી રતિલાલ બોરીસાગર • સંપાદન સહાયક વિવેક દેસાઈ

માગશર-પોષ ૨૦૫૭ ડિસેમ્બર, ૨૦૦૦

૧	પતંગિયાની અમૃતયાત્રા आरम्य कर्माणि गुणान्वितानी । ગુણવંત શાહ	૫
૨	સંવાદ કેશવના નગમા/જ્ઞાનવતી ગુપ્તા	૯
૩	આપણો કવિતાવારસો જોઉં છું આ હૃદય ભીતર/હરિશ્ચન્દ્ર ભટ્ટ ચંદ્રકાન્ત શેઠ	૧૨
૪	આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ જૂનું પિયરઘર/બ. ક. ઠાકોર, હાઇકુ/'સ્નેહરશ્મિ' પાંખડી/સુરેશ હ. જોષી	૧૫
૫	નવા કાવ્યો (સં. હરિકૃષ્ણ પાઠક) ચમત્કારોનું એ જગત/જયન્ત પાઠક, ત્રણ પાપની કબૂલાત/બકુલ ત્રિપાઠી, ઘર/શંભુપ્રસાદ જોશી, છેક ઝીણી કનક/શૈલેશ ટેવાણી, આ પાણનો માણસ/ઉજમશી પરમાર	૧૬
૬	વાર્તાજગત દરિયો બોલાવે છે/યોગિની શુક્લ, વિજય/જ્યોતિબહેન થાનકી	૧૮
૭.	ચિંતન - નબ સૂરત મેરે સાહેબ કી/દિલીપ મહેતા	૩૫
૮	ધર્મચિંતન પરમતત્ત્વ/અર્પિતા ત્રિપાઠી	૩૭
૯	વંદના મારી પ્રાર્થના/પ્રફુલ્લ રાવલ	૩૯
૧૦	સંકલ્પ ચિંતન શીખવું અને સમજવું/નલિનીકાન્ત ગુપ્ત	૪૧
૧૧	પુણ્યસ્મરણ પંડિત સુખલાલજી/રઘુવીર ચૌધરી	૪૪
૧૨	ચરિત્ર માનશીકાકા/ગિરીશ વીંછીવોરા	૪૯

૧૩. **શતાબ્દી-વંદના :** જ્યોતીન્દ્ર-સૌરભ/સંપાદક : રતિલાલ બોરીસાગર ૫૨

૧૪. હળવે હૈયે : "પૂછવા"/કલ્પના જિતેન્દ્ર દેસાઈ ૫૫

૧૫. **શાંતિઝંખના :** કાનમાં કહ્યું.../તેર્નુ એચ. ટિપોનેન ૫૯

૧૬. **અનુભવ :** પરિવાર કલ્યાણ/બી. કેશરશિવમ્ ૬૧

૧૭. **ધરતીનું હીર :** ડૉક્ટરની ડાયરી/ડૉ. પ્રફુલ્લ શાહ ૬૫

૧૮. **આરોગ્ય :** એકવીસમી સદીનું સ્વાસ્થ્ય/ડૉ. કિરણ શિંગ્લોત ૬૯

૧૯. **ગૃહગંગાને તીરે :** કૌમુદીએ લગ્ન ન કર્યાં/અવંતિકા ગુણવંત, ૭૨
શતધા ભક્તિ/અરુણા બિલ્ગી – જાડેજા
બે લઘુકથાઓ : (૧) 'રિવાજ' (૨) પ્રેમપદારથ/રેખા સરવૈયા

૨૦. **જોયેલું ને જાણેલું :** વતનનો સાદ/હબીબ ખાંભાવાળા, ૭૯
ભૂલના ભાગીદાર/સુરેશભાઈ ખુમાણ,
...પોતાનું તેજ જે નથી ત્યજતા/જુવાનસિંહ એસ. જાડેજા,
ગુરુભાવની અનુભૂતિ/શશિકાન્ત વૈદ્ય

૨૧. **સંકલન :** વધુ પડતું મીઠું હાનિકારક/ડૉ. રમેશ કાપડિયા, ૮૫
ભારતીય બંધારણની સમીક્ષા શા માટે ?/રૂપનારાયણ,
એકવીસમી સદીની તૈયારી કરીએ/પી. વી. રાજગોપાલ,
તિમિર ગયું ને જ્યોતિ પ્રકાશે.../ભરત દેસાઈ

૨૨. **તંત્રીની કલમે :** સરદાર વલ્લભભાઈની વાણી/ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજા ૯૩
વાચકો લખે છે : 'અખંડ આનંદ' મેળવવા માટે

મુખપૃષ્ઠ તસવીર : જિતેન્દ્રસિંહ સોઢા

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. ૧૫૦

એર-મેલ પરદેશમાં રૂ. ૧૦૦૦

સી-મેલ પરદેશમાં રૂ. ૬૦૦

છૂટક કિંમત : ૧૫ રૂપિયા

અખંડ આનંદ

સળગ અક ૬૧૯]   માગશર-પોષ ૨૦૫૭   [ડિસેમ્બર ૨૦૦૦

પતંગિયાની અમૃતયાત્રા

ગુણવત શાહ

आरभ्य कर्माणि गुणान्वितानी।
(શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ, અધ્યાય ૬; શ્લોક ૪)

મડી પડો અને કરો કર્મ રૂડા,
પ્રભુને ધરી દો, સહુ કર્મ રૂડા !

અગિયારમી સદીમા તિબેટમા એક મહાન સત થઈ ગયા એમનુ નામ લાગ્રિ થાગ્પા દલાઈ લામા રોજ એ સતે રચેલી પ્રાર્થનાનો પાઠ કરતા રહે છે પ્રાર્થનાનુ શીર્ષક છે 'The Eight Verses on the Training of the Mind ' પ્રાર્થનામાથી થોડાક શબ્દો અહી પ્રસ્તુત છે

'જ્યારે પણ હુ
કોઈના સપર્કમા આવુ
ત્યારે મારી જાતને અલ્પ ગણુ
અને હૃદયના ઊંડા ભાવ સાથે
એ બીજા માણસને મહાન ગણુ!
જ્યારે હિંસા અને પાપાચારથી ભરેલા
કોઈ લુચ્ચા જીવોને હુ મળુ
ત્યારે જાણે કોઈ મૂલ્યવાન ખજાનો મળ્યો હોય
એમ એમને વહાલા ગણુ!
જ્યારે ઈર્ષ્યાને કારણે
કોઈ મને ગાળો ભાંડે કે અપમાનિત કરે
ત્યારે હુ હાર ભોગવી લઉં અને
બીજાઓને વિજય અર્પી દઉં!
જ્યારે મોટી આશા બાધીને
જેને મે મદદ કરી હોય,
તે મને દુ ખ પહોચાડે

ત્યારે હું એને મારા પરમ ગુરુ તરીકે નિહાળું!
ટૂંકમાં કહું તો
સીધી યા આડકતરી રીતે
હું સૌ જીવોને લાભ અને સુખની લહાણી કરું
અને કોઈ ન જાણે તેમ
સૌ જીવોની ઈજા અને યાતના
મારી જાત પર લઈ લઉં!'

દલાઈ લામાની આ પ્રિય પ્રાર્થનામાં કરુણાની કવિતા પ્રગટ થઈ છે. હોવર્ડ સી. કટલરે દલાઈ લામા સાથે થયેલા સંવાદોને આધારે પુસ્તક લખ્યું, જેનું શીર્ષક છે: 'The Art of Happiness : A Handbook for Living.' પુસ્તકને પાને પાને તથાગતની કરુણા પથરાયેલી હોય એવો ભાવ વાચક પામે છે. ઉપનિષદીય સાહિત્યમાં ક્યાંય करुणा *શબ્દ જોવા મળતો નથી. એકાદ અપવાદ સિવાય* क्षमा *શબ્દ પણ જડતો નથી. ગીતામાં* करुणः *(કરુણાવાન) અને* क्षमा *શબ્દો છે. બૌદ્ધ પરંપરા કર્મના કાયદામાં માને છે અને એવી શ્રદ્ધા સેવે છે કે કરુણા સૌથી મહાન કાયદો છે. ઉપરની પ્રાર્થનામાં કરુણાની સાથોસાથ ક્ષમાનો મહિમા પણ થયો છે. મંત્રપ્રવેશ માટે આટલી ભૂમિકા જરૂરી છે.*

કયાં કર્મો વળગે છે? કેવાં કર્મો ન વળગે? કર્મબંધનથી શી રીતે બચાય? આ ત્રણ પ્રશ્નોનો યોગ્ય જવાબ ન જડે તો સમાજમાં અકર્મણ્યતા વ્યાપે એવો સંભવ વધી જાય છે. અકર્મણ્યતા હોય એટલે ગરીબી હોવાની અને ગરીબી સ્વભાવે અધ્યાત્મવિરોધી ઘટના છે. ગાંધીજી ગરીબીને હિંસાના સૌથી વરવા સ્વરૂપ તરીકે ગણાવે છે. કર્મ સાથે કઈ રીતે કામ પાડવું એ એક કોયડો છે કારણ કે કર્મની સાથે કર્મફળ (કર્મવિપાક) અને કર્મફળની આસક્તિ (કર્મસંગ) જોડાઈ જાય છે. કર્મશૂન્યતા શક્ય નથી. ગીતા કહે છે કે માણસ એકાદ ક્ષણ માટે પણ કર્મ કર્યા વગર રહી શકતો નથી. કર્મમુક્તિ શક્ય ન હોય તો શું વળગણમુક્તિ શક્ય છે? કર્મ નથી છોડવાનું, કર્મફળનું વળગણ છોડવાનું છે. આ વાત કહેવી સહેલી છે, કરવી અઘરી છે. કોઈ ઉપાય ખરો?

ઋષિ કહે છે: 'સત્ત્વગુણથી લથપથ એવાં કર્મોનો આરંભ કરો અને પછી બધું જ પરમેશ્વરને અર્પણ કરી દો.' નેકી કર ઔર દરિયામેં ડાલ. કર્મ શુભ હોય કે અશુભ, વળગે તો ખરાં જ. લાડુ સાથે ખસખસ વળગે છે, છાણના પોદળા સાથે ધૂળ વળગે છે. વળગણ એટલે વળગણ. એ છૂટે તેનો ઉપાય એક જ છે જે કંઈ કર્મ થાય તે પ્રભુપ્રીત્યર્થે થાય. ઋષિ કહે છે:

આરભ્ય કર્માણિ ગુણાન્વિતાનિ
ભાવાશ્ચ સર્વાન્ વિનિયોજ્યેદ્ ય ।

સમર્પણના ભાવ સાથે થયેલા રૂડા (ગુણાન્વિત) કર્મો વળગતા નથી (ન લિપ્યતે) એ વાતનો તાળો મળે તેવા થોડાક વિધાનો પ્રસ્તુત છે

(૧) ન કર્મ લિપ્યતે નરે। (ઈશોપનિદ) આ મત્રમા કર્મ કરતા રહીને પૂરા સો વર્ષ સુધી જીવવાની ઈચ્છા રાખવાની હિમાયત થઈ છે ઋષિ કહે છે કે કર્મો માણસને વળગતા નથી

(૨) ન લિપ્યતે લોકદુ ખેન બાહ્ય । (કઠોપનિષદ) ઋષિ કહે છે કે અતરાત્માને લૌકિક દુ ખો વળગતા નથી આત્મભાવ કેળવાય તો વળગણ છૂટે

(૩) ન સ હ તૈરાચરન્ પાપ્મના લિપ્યતે । (છાદોગ્ય ઉપનિષદ) ઋષિ (તે સમયની વર્ણપ્રથાના સદર્ભમા) પતિત માણસોના ચાર પ્રકાર ગણાવે છે સોનુ ચોરનાર, બ્રાહ્મણ થઈને શરાબનુ સેવન કરનાર, ગુરુપત્ની સાથે વ્યભિચાર કરનાર અને બ્રાહ્મણની હત્યા કરનાર પછી ઋષિ કહે છે કે, આવા ચાર પ્રકારના લોકો સાથે વ્યવહાર કરનાર પણ પાચમા પ્રકારનો પતિત ગણાય પણ આવા પાચેય પ્રકારના પતિત લોકો સાથ સપર્કમા આવનાર, પચાગ્નિની સાધના કરનાર, અગ્નિસાધક પાપના વળગણથી અલિપ્ત રહી શકે છે

(૪) ત વિદિત્વા ન લિપ્યતે કર્મણા પાપકેન । (બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ) ઋષિ કહે છે કે જે બ્રહ્મના સ્વરૂપને જાણે છે તેને પાપકર્મ વળગતુ નથી

(૫) છાદોગ્ય ઉપનિષદમા ઋષિ કહે છે કે જેમ કમળનુ પાન જળથી અલિપ્ત રહે તેમ બ્રહ્મવિદ્યા જાણનાર પાપકર્મથી અલિપ્ત રહે છે (૪, ૧૪, ૩) આ મત્રમા અનાસક્તિનો મહિમા થયો છે

(૬) ગીતામા કહ્યુ છે કે આત્મભાવમા ડૂબેલો યોગી કર્મ કરે તોય કર્મના વળગણથી મુક્ત હોય છે (કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે । ૫, ૭)

(૭) ગીતામા આગળ કહ્યુ છે કે જે મનુષ્ય બધા કર્મો પરમાત્માને અર્પણ કરે અને આસક્તિ (સગ) છોડે, તે પાણીમા રહેલા કમળના પાનની માફક અલિપ્ત રહે છે (લિપ્યતે ન સ પાપેન પદ્મપત્રમિવામ્ભસા ૫, ૧૦) આ મત્રમા પણ અનાસક્તિનો મહિમા થયો છે ગાધીજીએ ગીતાભાષ્યને 'અનાસક્તિયોગ' જેવુ મૌલિક મથાળુ આપ્યુ

આ સાતે મુદ્દાઓ આપણને એક વાત કહી જાય છે કર્મનો સ્વભાવ વળગવાનો હોય તોય ત્રણ બાબતો વળગણમુક્તિ માટે ઉપકારક છે આત્મભાવ, અનાસક્તિ અને ઈશ્વરાર્પણવૃત્તિ કર્મત્યાગ અશક્ય છે, પરતુ કર્મફલત્યાગ શક્ય છે કર્મમય રહેવા છતા વળગણથી બચવાનુ મુશ્કેલ છે, અશક્ય નથી ઉપનિષદના પ્રસ્તુત મત્રમા ઋષિ જાણે આહ્વાન આપે છે આરભ્ય કર્માણિ ગુણાન્વિતાનિ જે કર્મ સત્ત્વગુણથી લથપથ હોય તે કર્મ કરવામા મડી પડવા જેવુ છે

આવું ન બને તો તમોગુણી अकर्मण्यता રોકડી જાણવી. આપણા દેશના એક મહારોગનું નિદાન ઋષિના આવા સકર્મક આશ્વાસનમાં રહેલું જણાય છે.

ગુજરાતના ઉત્તમ લોકસેવકોના ગાઢ સંપર્કમાં આવવાનું સદ્‌ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું છે. એમની સેવામાં તથાગતની કરુણાની ઝલક જોવા મળે છે. એમની કર્મઠતા અને કર્મનિષ્ઠા ઊંચા પ્રકારની હોવા છતાં ક્યારેક એવું બનતું જોયું છે કે વળગણમુક્તિની સાધના બાજુ પર રહી જાય છે. કર્મ સાથે જોડાયેલી સ્વાભાવિક સ્થૂળતા કેટલાક સંનિષ્ઠ સેવકોને સૂક્ષ્મતાની માવજતથી વંચિત રાખનારી બને છે. જીવનભર કરુણામૂલક અને સત્ત્વગુણી સેવા થતી રહે તોય એમાં ઉપર ગણાવી તે ત્રણ બાબતો ખૂટતી જણાય છે: આત્મભાવ, અનાસક્તિ અને ઈશ્વરાર્પણવૃત્તિ. પરિણામે સેવકમાંથી સાધક બનવાનું દૂર રહી જાય છે અને કેવળ સ્થૂળ કર્મયાત્રા જીવનભર ચાલતી રહે છે. ક્યારેક તો સંનિષ્ઠ સેવા પણ ચીકણી-ચોપડી આસક્તિ અને ઉદ્વેગયુક્ત વ્યવસ્થાશક્તિના પ્રદર્શન જેવી બની રહે છે. આવું બને ત્યારે કર્મનું વ્યાકરણ અને ગદ્ય તો જળવાઈ જાય છે, પરંતુ કર્મનું કાવ્ય પ્રગટ થતું નથી. સત્ત્વગુણી સેવાકર્મ પણ અંતતોગત્વા કર્મયોગ ભણી વળવું જોઈએ. સકામ સેવાકર્મ પણ પ્રશંસનીય છે, પરંતુ ઉપાસનીય નથી. ઘણાખરા સેવકો પોતાનાં કર્મોમાં લપેટાયેલા, ચોંટેલા અને ઘેરાયેલા જોવા મળે છે. સેવકે પણ અલિપ્તભાવે કર્મ કરવાની ટેવ કેળવીને નિષ્કામ કર્મની કેડીએ ચાલવાનું છે. ક્યારેક સેવાને ‘એવૉર્ડ’ નામનો રોગ પણ આભડી જતો હોય છે.

જંગલમાં વસતાં પ્રાણીઓ પ્રત્યેના પ્રેમનો મહિમા કરતી એક યાદગાર ફિલ્મનું શીર્ષક હતું: ‘Born Free.’ એ ફિલ્મનું થીમસોંગ સાવ સરળ શબ્દોમાં વળગણમુક્તિ પછી મળનારા ‘સ્વરાજ્ય’નો મહિમા સાવ જ અનોખી રીતે કરનારું છે. સહજ કર્મ કરનારો આત્મભાવસ્થ એવો ‘સેવક-સાધક’ કેવો હોય? જવાબ સાંભળો:

‘Born free,
As free as the wind blows,
As free as the grass grows,
Born free to follow your heart.

* * *

જન્મ થયો છે, મુક્ત થાવા, મુક્ત હોવા.
પવન વહે તેમ મુક્ત વહેવા,
તૃણ ઊગે તેમ મુક્ત રહેવા.
જન્મ થયો તુજ હૃદયને અનુસરવા!

સંવાદ

કેશવના સંગમાં

જ્ઞાનવતી ગુપ્તા

હમેશની જેમ દેશબધુ સાજના ધ્યાન ધરવા બેઠો મનને એકાગ્ર કરીને બોલ્યો, "પ્રભુ, મારા પર કૃપા કર, મારી સહાયતા કર, હુ હૃદય-ગુહામા તારા દર્શન કરવા ઇચ્છુ છુ મારી મદદ કર, ભગવાન!"'

જાણે કે કોઈના આવવાની રાહ જોતો ન હોય કે કોઈ આવશે અને એનુ માર્ગદર્શન કરશે આવા ભાવમા એ બેઠો હતો "તુ મને ફક્ત તારી હૃદય-ગુહામા જ કેમ જોવા ઇચ્છે છે? જો, હુ અહીં, તારી સાથે, તારી પાસે જ તો છુ"

"ક્યા છે તુ? હુ તો તને ક્યી જોઈ શકતો નથી"

"પણ સાભળી તો રહ્યો છે ને? શુ આ અવાજ તારી પાસે નથી આવતો?" "તે તો આવે છે"

"જો, જ્યારે તુ અત્યત ખુશ હોય છે અને એ ખુશી સમેટીને તુ જ્યારે પોતાના ઓરડામા આવે છે ત્યારે બધો સામાન યથાસ્થાને મૂકીને, ખાટલા પર ચત્તોપાટ સૂઈને, છત તરફ મોઢુ કરીને કહે છે, "કેશવ, સાભળ, આજે શુ થયુ! હુ કેટલો પ્રસન્ન છુ આ બધુ તારે કારણે જ થયુ છે, કેશવ!"

"તુ જ્યારે તારો આનદ આ રીતે વ્યક્ત કરે છે ત્યારે મારુ રોમ રોમ ખીલી ઊઠે છે આપણા બનેની પ્રસન્નતાથી ઓરડો પ્રકાશિત થઈ ઊઠે છે તુ મને તારા ઓરડામા, પોતાની પાસે મહેસૂસ કરે છે એટલે જ આવી વાતો કરે છે, તને ખાતરી છે કે હુ સાભળુ છુ હુ તારી એકદમ સમીપ છુ, તારો 'કેશવ' છુ એટલે જ તો તુ દિલ ખોલીને બધુ જ મને કહે છે"

"અને જ્યારે હુ થાક્યોપાક્યો અને ઉદાસ પાછો આવુ છુ ત્યારે?"

"ત્યારે તે ફેંકેલી દરેક વસ્તુને પકડીને, સભાળીને હુ રાખુ છુ અને જ્યારે તુ ખાટલા પર આડો પડીને સૂઈ જાય છે ત્યારે હુ તારા ખાટલાની પાટી પકડીને તારી પાસે નીચે જમીન પર બેસી જાઉ છુ"

"કેમ તુ આવુ કરે છે, કેશવ! નીચે કેમ બેસે છે? તુ મારા પર પાપ ચઢાવશે"

"ત્યાથી તારા દરેક શ્વાસની સાથે નીકળતી આહને હુ પકડી શકુ છુ તારા મ્લાન ચહેરાને હુ જોઈ શકુ છુ અને રાહ જોઉ છુ કે ક્યારે તુ એક વાર પણ 'કેશવ' કહીને બોલાવે અને હુ તારા માથા પરની દુ ખની રેખાઓ સ્વય પોતાના હાથે દૂર કરી દઉ તારી નિકટનુ સ્થાન તો એ જ હોઈ શકે ને, બધુ! હુ અહી બેઠો બેઠો તારા બોલાવવાની પ્રતીક્ષા કરુ છુ"

થોડી વાર સુધી કોઈ અવાજ સભળાયો નહી "કેશવ, તુ અમારી આટલી પાસે છે તો પછી તને શોધવા લોકો જગલો, પર્વતો અને કદરાઓમા કેમ જાય છે? કોઈ કહે છે, તુ હૃદય-ગુહામા મળશે, કોઈ કહે છ સહસ્રદલ-કમળ તારુ આનન છે આ બધુ શુ છે કેશવ? તુ ખરેખર ક્યા છે? તે આવુ ચક્કર શે ચલાવ્યુ છે?"

"ચક્કર મે ક્યા ચલાવ્યુ છે, બધુ? જો, હુ તો તને કહી જ રહ્યો છુ હુ હમેશા તારી સાથે છુ,

હર પળ, હરઘડી, હર ક્ષણ! પણ તને વિશ્વાસ જ નથી આવતો! તું તો સમાધિસ્થ થઈને હૃદય-ગુહામાં મને પ્રકાશરૂપે જોવા માગે છે, ત્યારે જ તને લાગશે - હા, હવે મેં ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં. પણ હું આખો વખત તારી સાથે છું તે તું અનુભવી જ નથી શકતો, અથવા અનુભવ કરવા જ નથી માગતો. તમે લોકો મને હંમેશાં દૂર...દૂર....બહુ જ દૂર સમજો છો અને ઘણી મુશ્કેલીથી જ પ્રાપ્ત થાઉં છું એવું સમજો છો કારણ કે પરિશ્રમ વિના, સહજ રીતે કંઈક મળી જાય એની તમને કિંમતે જ સમજાતી નથી, એના પર વિશ્વાસ જ નથી આવતો. તું પણ જોને ક્યાં વિશ્વાસ કરે છે કે હું હર પળ તારી સાથે છું, હું સ્વયં કહું છું તોપણ!''

''નહીં કેશવ, એવું નથી કે હું તારા પર વિશ્વાસ નથી કરતો.'' ''જોજે, હમણાં થોડી વાર પછી તું ફરી આસન જમાવીને બેસી જશે અને મને દૃષ્ટિથી દૂર કરી દેશે. તને તો પ્રયત્ન કરીને, સાધના કરીને, તપસ્યા કરીને કંઈક મેળવવું છે ને? બસ, આવું જ છે મારું નસીબ. હું તમારો જરા જેટલો સ્નેહ પામવા જાત જાતના સંબંધો જોડીને તમારી પાછળ પાછળ ફરું છું એની તો કોઈને કદર જ નથી. તમને તો જોઈએ તમારી કલ્પના પ્રમાણેના ભગવાન પુરુષોત્તમ! મારો મિત્રતાનો ફેલાયેલો હાથ તમે કેવી નિર્દયતાથી ઝટકી નાખો છો એનો પણ તમને ખ્યાલ નથી. હું કેટલી આશા લઈને આવું છું કે કોઈ તો મારી મૈત્રીનો હાથ થામી લેશે!

''કેશવ....''

''હા બંધુ, તમે કહો છો કે ભગવાને અમને છેતર્યા છે. ભગવાને અમને છોડી દીધા છે, પણ હું કોને કહું કે હું દ્વાર દ્વાર પર સ્નેહની ભિક્ષા મેળવવાની આશાએ હાથ ફેલાવું છું, પણ ભાગ્યે જ કોઈ ભિક્ષાન્નના દાણા મળતા હોય છે! બધાયને આની ને તેની જરૂરત છે, પણ મારી જરૂરત કોઈને નથી, બંધુ! હું તો ફક્ત એમની જરૂરતો, એમની આશાઓ પૂરી કરવાવાળો સેવક છું. એનાથી વિશેષ એમને કોઈ સંબંધ નથી.''

''નહીં, નહીં....કેશવ, એવું ન કહે, કેશવ, આ બધું સાંભળીને બહુ જ દુ:ખ થાય છે.''

''હું તને દુ:ખ પહોંચાડવા માટે આ બધું નથી કહી રહ્યો, બંધુ! હું તો ફક્ત તારી મિત્રતા ચાહું છું. બનશે ને મારો મિત્ર? તું સમજવાની કોશિશ કર, હું તારી પાસેથી શું ચાહું છું.''

''તું તો પૂર્ણ તૃપ્ત, પૂર્ણ કામ, તને વળી શું જોઈએ, કેશવ?''

''આ ક્ષણે 'પૂર્ણ કામ' તારી સાથે વાત નથી કરી રહ્યો, બંધુ! તારી સાથે વાત કરી રહ્યો છે તારો મિત્ર કેશવ.'' કેશવે અત્યંત આત્મીયતાથી કહ્યું, ''ઠીક, ચાલ ઊઠ, જો કેટલી સોહામણી સંધ્યા છે, ચાલ જરા ફરી આવીએ, બહુ મઝા પડશે. શું અહીં ઓરડો બંધ કરીને બેસી રહ્યો છે! તારી ચારે તરફ ફેલાયેલો પૃથ્વીનો વૈભવ તો નિહાળ જરા!''

''નહીં કેશવ, હજુ જરા મારી પાસે બેસ, તારી સાથે વાતો કરતાં જીવ નથી ધરાતો મારો. મનમાં તો થાય છે કે તું અને હું - સદા આમ જ પાસે પાસે બેસીને વાતો કર્યા જ કરીએ! તારા સાન્નિધ્યમાં કેટલું સુખ છે! આશા કરું છું કે તારી આ મધુરતા મારા સંપૂર્ણ અસ્તિત્વને આવરી લે. મારું જગત કેશવમય બની જાય... કેશવ ...કેશવ...કેશવ.'' આનંદવિભોર થઈ ગયો દેશબંધુ. આંખો મીંચાઈ જાય છે. અચાનક બંધુનો હાથ પકડીને કેશવ કહે છે,

''હું ચાલ્યો બંધુ, બહુ જરૂરી કામ છે.''

"ક્યા, હુ પણ આવુ છુ તારી સાથે, મને પણ સાથે લઈ જા " ઉતાવળે ઊભો થઈ ગયો દેશબધુ બને એક નાનકડા મકાનના ઓરડામા જઈને ઊભા રહી ગયા મરણાસન્ન એક સ્ત્રી ખાટલામા પડી છે બાજુમા બેઠેલી પાચછ વર્ષની છોકરી બને હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરી રહી છે એનો ચહેરો આસુથી ભીજાયેલો છે, "ભગવાન, મારી માને બચાવી લો, આ દુનિયામા મારુ કોઈ નથી (ડૂસકાનો અવાજ બધ થઈ જાય છે) બચાવો, પ્રભુ, મા કહેતી હતી કે તમે નાના બાળકોની પ્રાર્થના ચોક્કસ સાભળો છો એમની પુકાર સુણીને તમે દોડ્યા દોડ્યા આવો છો હવે આવો પ્રભુ, મોડુ ન કરો, મારી માને બચાવી લો, ભગવાન " પછી રડવા લાગી "બધુ, જા, પેનુ જળભર્યું પાત્ર બાળકીના હાથમા પકડાવી દે એ પોતાની માને પીવડાવી દેશે "

છોકરીએ આખો ઊઘાડી તો સામે એક અપરિચિત માણસને હાથમા પાણીનુ પાત્ર લઈને ઊભેલો દીઠો તરત જ ફ્રૉકથી પોતાના આસુ લૂછ્યા અને હાથમા પાણીનુ પાત્ર લઈને બેભાન માનુ મોઢુ ખોલીને પાણીનો ઘૂટડો નાખ્યો પાણી બહાર નીકળી ગયુ છોકરી બધુ તરફ ચિતાતુર નજરે નિહાળી રહી 'પાણી તો બહાર આવી ગયુ, હવે હુ શુ કરુ?' બધુએ કેશવ તરફ જોયુ કેશવે સકેત કર્યો બધુ બાળકીને કહે છે, "દીકરી, તારી માને ઢઢોળીને ફરીથી પાણી પા " દીકરી માને ઢઢોળે છે બેત્રણ વાર ઢઢોળ્યા પછી જાણે ઊડી ઊઘમા હોય એમ મા જવાબ આપે છે "મા, આ પાણી પી લે, તુ ઠીક થઈ જશે " બાળકીએ ઉલ્લાસપૂર્વક કહ્યુ સ્ત્રીએ આખો બધ રાખીને જ મોઢુ ખોલ્યુ બધુએ અને કેશવે ત્યાથી ચાલતી પકડી, "કેશવ, જો હુ એ સમયે તારી સાથે ન હોત તો તુ શુ કરતે?" હસીને કેશવે કહ્યુ, "તો હુ એની કોઈ પાડોશણને બોલાવી લાવ્યો હોત એ જ તો મારુ કામ છે અનેક હાથ છે મારા કોઈની પાસેથી પણ કામ કઢાવી શકુ છુ હુ "

દેશબધુ જરા ગભીર થઈ ગયો "શુ વિચારે છે, બધુ? તુ તો કઈ ઊડા વિચારમા ડૂબી ગયો "

"કેશવ, હુ વિચારી રહ્યો છુ કે અમે જ્યારે કોઈ અસહાયની મદદ કરીએ છીએ તે તો ખરી રીતે તુ જ હોય છે એ સમય પૂરતો તે અમારો ઉપયોગ કર્યો હોય છે "

"હા, તો શુ?" કેશવે મુક્ત હાસ્ય કર્યું

"તુ અમને બુધ્ધુ બનાવે છે "

"કેમ, કેવી રીતે બુધ્ધુ બનાવુ છુ ભલા?"

"અમને લાગે છે કે અમે સહાયતા કરી રહ્યા છીએ, કોઈ પુણ્યનુ કામ કરી રહ્યા છીએ "

"તને એનાથી પ્રસન્નતા મળે છે ને? ભલે ને એ વિચારીને કે તે કોઈ સત્કાર્ય કયુ એમા ખોટુ શુ છે, મિત્ર?"

"નહી કેશવ, સાચી વાત તો એ છે કે અમને એ સમયે તારુ સ્મરણ થવુ જોઈએ કે તે અમને ફરી એક વાર તારા માધ્યમ બનાવ્યા તારો ઉપકાર તો માનવો જોઈએ? હવે મને સમજાય છે કે અમને એ ખુશી, એ આનદ અનોખા કેમ લાગે છે " "કેમ ભલા?"

"બસ કેશવ, બસ, હવે તુ તારી જાતને વધારે ન સતાડ કારણ કે એ સત્કર્મ પાછળ તારી જ પ્રેરણા હોય છે તુ એ કામ, એ સહાયતા કરવા ઈચ્છે છે, એ તુ હોય છે એટલે જ આટલી ખુશી થતી હોય છે તુ સહુ જ રહસ્યમય છે જોવામા તુ જેવો સીધોસાદો અને ભલોભોળો લાગે છે એવો તુ જણાય નથી "

કેશવ આખો પટપટાવીને હસી પડે છે

અનુવાદ જયશ્રી

કાવ્યનાયક અને પ્રિયતમા વચ્ચેના પ્રેમના સંબંધમાં છલનું-દંભનું તત્ત્વ ક્યાં તે પણ નક્કી થઈ શકે એવી આ સીધીસાદી સ્થિતિ નથી. પ્રેમ કરીને છેવટે વેઠવાનું-રડવાનું જ આવ્યું તે કાવ્યનાયક જણાવે છે; પણ તેથી કાવ્યનાયક પ્રેમ કરવા જેવો નથી એવા તારણ પર પણ આવતા નથી; ઊલટું અહીં કાવ્યનાયકે પ્રિયતમા આગળ પોતાના હૃદય-પારેવાની વાસ્તવિક ભાવસ્થિતિ નિરૂપી છે; તેમાં કદાચ ઊંડે ઊંડે એમની એવી આશાયે હોય કે પ્રિયતમા પેલા કોમળ હૃદયની હાલતનો ખ્યાલ કરીને પોતાનો ભાવાભિગમ કદાચ બદલે અને એ રીતે પુન: પેલા હૃદયને પ્રસન્ન કરવાનો ઈચ્છનીય ઉપક્રમ રચે.

આમ, આ કાવ્યમાં પ્રેમસંબંધની સંકુલતા સરળ-કોમળ બાનીમાં, પારેવાના કલ્પનથી માર્મિક રીતે રજૂ થાય છે. વસંતતિલકાનો લય અહીં સહજતયા કવિના વક્તવ્યભાવને અનુકૂળ થતો લાગે છે. પ્રેમની વેદનાનું આવું સરળ-ગંભીર નિરૂપણ ગુજરાતી કવિતામાં ઝાઝું નથી. અહીં કવિની અનુભૂતિ જે પ્રકારનું અભિવ્યક્તિરૂપ લઈ આવિષ્કૃત થઈ છે તે ધ્યાનાર્હ છે. કાવ્યનાયક વેદનાના દારુણ અનુભવ છતાં અહીં જે શમ-સંયતતા-સ્વસ્થતા દાખવે છે તે પ્રશસ્ય છે. હૃદયની ભીતર જોયા વિના, હૃદયમાં અંત:પ્રવેશ કર્યા વિના નથી પ્રેમ ખીલતો કે નથી પ્રેમી. કવિ આ સત્ય નજાકતપણે અહીં રજૂ કરી શક્યા છે એનો આપણને આનંદ છે.

ધર્મનો સૌથી પહેલો આદેશ છે : 'સત્યં વદ'. મનુષ્યના બધા વહેવાર વાણી ઉપર અવલંબિત છે, અને સત્યનિષ્ઠા જ વાણીના સામર્થ્યનો મૂળ આધાર છે. સત્યપૂત વાણીમાંથી અમોઘ વીર્ય પેદા થાય છે. 'સત્ય હોય એ જ બોલવું' એવા નૈષ્ઠિક સત્યાચરણમાંથી 'જે બોલવામાં આવશે તે સત્ય થશે' એવું અદ્ભુત સામર્થ્ય પેદા થાય છે... જ્વલંત સત્યનિષ્ઠામાંથી કાવ્યનો જન્મ થાય છે.

o

કવિ કદી પ્રત્યક્ષ આજ્ઞા નથી આપતો, પ્રત્યક્ષ બોધ નથી આપતો. પણ અપ્રત્યક્ષપણે સૂચવે છે. તમારી ઉપર ઉપદેશનું આક્રમણ કર્યા વિના એ કુશળતાથી તમારા હૃદયમાં પ્રવેશે છે. એ સત્ય જુએ છે અને અહિંસક રીતે તેને પ્રગટ કરે છે. કવિ સત્ય અને અહિંસાનો ઉપાસક છે. કવિની શક્તિ સત્યનિષ્ઠામાં છે, અને કવિની ખૂબી, કવિની કળા અહિંસામાં છે. સત્યનિષ્ઠા એટલે કે પોતાની અનુભૂતિ સિવાયની બીજી વાત કવિ નહીં કરે. પોતાના હૃદય સાથે એ સાચો હશે. આમ, સત્યમાં જ કવિની શક્તિ છે અને લોકહૃદયમાં પ્રવેશવાની કળા છે. અહિંસા કવિની ખૂબી વ્યંજનામાં છે, લક્ષણમાં છે. એની ખૂબી સૂચવવામાં છે, આજ્ઞામાં કે પ્રત્યક્ષ ઉપદેશમાં નથી. જેમ પિસ્તોલ દેખાડવી એ હિંસા છે, તેમ જ આજ્ઞા કરવી એ પણ એક હિંસા છે. અનાક્રમણકારી શબ્દમાં અહિંસા છે, તેથી કાવ્ય ધ્વનિરૂપે પ્રગટ થાય છે. તેમાં મધુરતા છે, માર્દવ છે, અહિંસા છે. તે સમાજને બોધ આપે છે તોયે રીઝવીને આપે છે. તે હૃદય પર અસર કરે છે. તેથી જ કહ્યું છે કે 'કાવ્યં રસાત્મકમ્' – જેમાં રસ છે તે કાવ્ય છે. રસાનુભૂતિ દ્વારા બોધ અને આનંદની અનુભૂતિ કરાવવાનું કામ કવિનું છે.

('સાહિત્ય') - વિનોબા

આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ

જૂનું પિયરઘર

બેઠી ખાટે ફરી વળી બધે મેડિયો ઓરડામા,
દીઠા હેતે સ્મૃતિપડ બધા ઊકલ્યા આપ રૂડા
માડી મીઠી, સ્મિત મધુર ને ભવ્ય મૂર્તિ પિતાજી,
દાદી વાકી રસિક કરતી ગોષ્ઠિથી બાળ રાજી,
સૂના સ્થાનો સજીવન થયા, સભાળુ ક૦ જૂના,
આચારો કે વિવિધ ઢબના નેત્ર ઠારે મધુના,
ભાડુ નાના, શિશુનમયના ખટમીઠા સોબતી સૌ
જ્યા ત્યા આવી વય બદની નતાય જાણે પરીઓ
તોયે એ સૌ સ્મૃતિછબિ વિશે વ્યાપી લે ચક્ષુ ઘેરી,
નાની મોટી બહુરૂપી થતી એક મૂર્તિ અનેરી,
ચોગીથી આ દિવસ સુધીમા એવી જામી કે નેજે
કે કૌમારે પણ મુજ નરે બાળવેશે સહેજે!
બેસી ખાટે પિયરઘરમા જિંદગી જોઈ સારી,
ત્યારે જાણી અનહદ ગતિ, નાથ મારા તમારી
- બ ક ઠાકોર

હાઈકુ

રગવિહોણી
માટી આ કઈ પીછી
રગે આ ફૂલ
- 'સ્નેહરશ્મિ'

પાંખડી

ખૂલી ગઈ આ પાખડી
કોની અગોચર આખડી?
સકેલીને એની મહીં ગોખ્યુ હતુ આકાશ!
શુ એ જ ઊઘડી વિસ્તર્યું? કેવુ મધુરુ હાસ!

તુષાર કેરી મજૂષામા સાચવ્યો'તો જ નૂરજ
એ જ આજે તેજથી આ સૃષ્ટિને! કરુ અહો
અવરજ!
આ હવા આળોટી એની ગોદમા,
આવી બનીને મત્ત સૌરભ મોદમા

ઘૂઘવે વિહ્વળ બની સાગર,
એ ગુપ્ત એના અશ્રુનો આકર?
અગ્નિની આ દીપ્ત કાન્તિ
એના હૃદયની ગૂઢ એ ઘૂટેલ શાતિ?

મર્મમા એના ઊડે છે ગુલાલ,
બ્રહ્માડ આખુ એ વડે છે ખુશખુશાલ!
ખૂલી ગઈ આ પાખડી
કો અગોચર પદ્મની શુ પાખડી?
- સુરેશ હ જોષી

નવાં કાવ્યો

સં. : હરિકૃષ્ણ પાઠક

ચમત્કારોનું એ જગત/જયન્ત પાઠક

ચમત્કારોનું એ જગત : નીકળ્યા બહાર ઘરથી
જરા કેડીએ કે વનની, પડખેથી પ્રગટતી
મહાદાંતાળી ને કૂડી નજરની ડાકણ ભૂંડી
ચૂડેલો ચાલંતી અવળપગી, ખનકાવત ચૂડી!
ધૂણે ઝાડે ઝાડે ભૂત પવનમાં, સાંજ પડતાં
પશુ-પંખી વેશે ઘન તિમિરમાં વંતરું ફરે!
ગુફામાં સામેને પરવત 'ખી, ખી' રાક્ષસ કરે!
કદી આકાશેથી ઊડતી પરી હેઠે ઊતરતાં
મને પાંખોમાં લૈ મધુર ગીત ઘેને ડૂબવતી
લઈ ઊંચે ઊંચે ગગન ઉડુઓના મુલકમાં
કદી દેવોનાં દર્શન પણ કરાવંત; ફરતા
અરે, દેવોયે લૈ પવનરથ છાના ખલકમાં!
ચમત્કારોનું એ જગત - સમજો જૂઠું જ હતું;
ભલે, તોયે સાચા જગત સમું તો નીરસ ન'તું.

○

ત્રણ પાપની કબૂલાત/બકુલ ત્રિપાઠી

મારો ખરેખર વાંક નથી
દેશમાં દુકાળ મેં પાડ્યો નથી
ખરેખર
તમારી સૌની જોડે હું
સમૂહ પ્રાર્થનામાં નહોતો જોડાયો?
કદાચ... જો કે... તે વખતે...
સહેજ આંખ ખોલીને મેં એક ક્ષણ....
પણ એવી તો સુંદર લાગતી હતી
એ આજે....
એટલે મેં ક્ષણભર જ...
પણ પછી તો આંખો મીંચીને પ્રભુની
પ્રાર્થના જ પ્રાર્થના
સાચ્ચે જ
પછી રાહતના પુણ્યકાર્યમાં પણ
હું જોડાયો હતો
બરાબર માપીને દરેકને એક પવાલું
અનાજનું... લાંબી હાર... ધોમ ધખે....
ન થાક્યો... પરસેવો પરસેવો...
એક પછી એક...
પીપમાં દાણો ન રહ્યો...
ખાલીખમ...
હા, એક અજાણી દૂબળી પાતળી
ઊંચી શામળી
છોકરીની આંખો
કેડે નાનો ભાઈ
એને મેં ચપટીક વધારે...
પણ બાકી તો સંપૂર્ણ ન્યાયપૂર્ણ નિયમબદ્ધ
રાહતકાર્ય મુજ હતું; સાચ્ચે જ
વરસાદ તો કંઈ વરસ્યો કંઈ
વરસ્યો મુશળધાર
પણ તે મેં વરસાવ્યો નથી
બધું જ લીલું છમ્મ
મેં કર્યું નથી
પણ રહેવાયું નહીં એટલે
બે હાથે માટી વાળીને થોડુંક વહેવડાવ્યું
એના આંગણાંના સુકકા એક
સાંઠીકડાના ક્યારા ભાણી
બાકી તો આભારદર્શનની પ્રાર્થના સભામાં
તમારી સૌની જોડે

હું ગદ્‌ગદ જોડાયો નહોતો?

શાણો છું
જાણું છું
સૌની જોડે રહેવું
એ જ ધર્મ છે
તો જ પ્રભુ રીઝે ને?
મારે રીઝવવા'તા
રીઝવવા છે આપણા પ્રભુને

O

ઘર/શંભુપ્રસાદ જોશી

વ્યવસ્થિત બધું જ હ્યા કરચની જરીકે નહીં
ક્યહીં, સુગંધ નાક છે નકત (છીંક આવે યથા),
નહીં રજ તણું નિશાન લવલેશ ક્યાંય મળે,
સ્મશાન સમ શૂન્ય, અંધ પડદા, કહો શી વિધે
શકે અડપના કરી અનિલ મોજથી ભીંત પે -
વિરામખુરશી કબાટ લખુ પાટ ટીવી પરે'
લગીર અજવાશનું કરકવું અહીં શક્ય ના,
વિષણ્ણ અવકાશનું રણકવું ભના દોહ્યું!

અતીવ ખટકત રે ઘર ચણાકચોખ્ખું ભલ -
પડેલ કણ આંખમાં જ્યમ સદૈવ ખૂચ્યા કરે!
થવું ધડબડાટથી વબકતું જ ખુલ્લુંફટાક,
અનંત અટવાય ચીજ પગમાં અહો આમટી!

સુરેખ પગની મુલાયમ તણી સદા ઓકળી
હજો અમ નિકેતને શિશુછટા રહો મોકળી!

O

છેક ઝીણી કસક/શૈલેશ ટેવાણી

જે અનુભવ હતું તે મળી પણ ગયું,
ને પછીથી આ મન જાણે ક્યાં લઈ ગયું

હા હતું ભાગ્યમાં કિંતુ શ્રદ્ધા વગર,
કોણ અહીંયાં રહ્યું, કોણ આગળ ગયું

છેક મક્કા સુધી, છેક કાશી સુધી
કોણ રસ્તે રહ્યું, કોણ પહોંચી ગયું

ક્યાં હતું તેનું ઘર કઈ એ શેરી હતી,
કોણ મહોબ્બતનો પૈગામ લઈને ગયું

છેક ઝીણી કસક, ઘાવ જડતો નથી,
કોણ લથડી પડ્યું, કોણ પાછું ગયું

O

આ પારનો માણસ/ઊજમશી પરમાર

આટનું ના અમથું વિતાડો કિરતાર
કદી એક બુંદ સુખનું તો પાઓ,
નિત ઊઠી ઘૂંટ ઘૂંટ પાઓ રે ઝેર,
અના સાટે કથરોટ ભરી લાવો

અન્નકૂટ બેઠો નમનીને એક તો
કોઠારો તારા તે વાખ્યા,
એમાંના કટનાય વ્યંજન આ પારના
માનવીએ કોઈ દી ન ચાખ્યા,
દેવ તણા અંચળા ઉતારીને એક વાર
માણસ થાવાને અહીં આવો
દુખિયાને જેઠ માસ બબ્બે તો હોય
વળી, ઉપરથી રોટનાય ચૂક્યા,
દિવસે તો ફાકા પણ રાતેયે આદમી
બેવડ વળીને સૂએ ભૂખ્યા,
આટના પછીય નોંગ નીંદરાયું આવતી,
માણસ છે ન્હલ ક્યાંય થાવો?

O

વાર્તાજગત

દરિયો બોલાવે છે

યોગિની શુક્લ

ધીરેથી આવીને શૈલજા બારી પાસે ઊભી રહી ગઈ. અહીંથી દરિયો દેખાય છે. ક્યારેક શાંત... માના ખોળામાં નિરાંતે સૂઈ ગયેલા બાળક જેવો. ક્યારેક તોફાની... કોઈ રમકડાં માટે જીદે ચડેલા પગ પછાડતા બાળક જેવો... ક્યારેક ઉદાસ... વિરહનાં ગીત ગાતી પ્રોષિતભર્તૃકા જેવો... ક્યારેક ખુશ... મિલનનો ગુલાલ ઉડાડતી ઉન્મત્ત મુગ્ધા જેવો... ક્યારેક સ્થિર... જીવનના રંગ જોઈ બેઠેલી ધીરગંભીર પ્રૌઢા જેવો.... ક્યારેક સ્થિતપ્રજ્ઞ... જીવનના અર્થ સમજી ચૂકેલી શ્વેત વસ્ત્રી વૃદ્ધા જેવો...

- શૈલજાને ખૂબ ગમે છે આવું ચુપચાપ દરિયાને જોઈ રહેવું. એ પણ મૌન, દરિયો પણ મૌન. કોઈ કશું નથી બોલતું. છતાં પણ જાણે ઘણુંબધું સંભળાય છે. કહેલું પણ અને ન કહેલું પણ.

એણે માને ના પાડી હતી. ગિરીશ એને જોવા આવવાનો હતો. સૌ પ્રથમ સુરભિનાં લગ્ન વખતે એણે એને જોયો હતો. કોઈએ કહેલું, "જો શૈલજા, આ ગિરીશ. સુરભિનો દિયર." એણે ગિરીશ સામે જોયું, ગિરીશને જોયો. ઊંચો હતો પણ ઊંચાઈ શોભતી ન હતી. ગોરો હતો પણ ગોરાપણું શોભતું ન હતું. વસ્ત્રો મૂલ્યવાન હતાં પણ વસ્ત્રો શોભતાં ન હતાં. હસી હસીને એ બધાં સાથે વાતો કરતો હતો પણ એ હાસ્યમાં કશુંક ખટકે એવું હતું. ગિરીશ એને ગમ્યો ન હતો. એવું પણ નહોતું પણ એને ગમ્યો હતો એવું પણ નહોતું.

આજે સાંજે એ આવશે. કેમ એના હૃદયમાંથી કશું ઊગતું નથી? કેમ આંખો ગિરીશની રાહ જોતી નથી? કેમ પગ ઉંબર સુધી આવવા તૈયાર નથી? કેમ હાથ શૃંગાર માટે આગળ આવતા નથી? કેમ બધું થીજી ગયું હોય, થંભી ગયું હોય, ઝાંખું પડી ગયું હોય એમ લાગે છે?

"શૈલજા, હજી સુધી તૈયાર કેમ નથી થઈ? આ તારી સાડી જો, આ તારું મોં જો - આવી જ રહીશ તો કોણ પસંદ કરશે તને? પાંચ તો વાગ્યા." માનો અવાજ દરિયાની જોરદાર છાલક જેવો આવ્યો અને એની સાથે અથડાયો.

"હા, મા, હું તૈયાર થાઉં છું." ઓલવાયેલા દીપ જેવા અવાજે એણે જવાબ આપ્યો.

કૉલબેલ રણકી. કોયલે ટહુકો કર્યો. 'ખંડેરમાં વળી ટહુકો કેવો?' એણે મનોમન વિચાર્યું. એ ઊભી થઈ અને એણે ફરી વાર દરિયા સામે જોયું, પછી દર્પણ સામે જોયું.

"ઓહો, પધારો! પધારો! અમે તમારી જ રાહ જોતાં હતાં." માના અવાજમાં થોડી ખુશામત, થોડું ઓશિયાળાપણું હતાં.

સ્વાગત કરાયું, વાતો થઈ, પીધું, ખાધું, હસ્યાં, વરખ ચોંટાડાયો, બધું જાણે ઝળહળ ઝળહળ થઈ રહ્યું. ફક્ત એક જણ આની બહાર રહ્યું અંધકારમાં ડૂબેલું.

"અરે શૈલજા, ગિરીશકુમારને તારાં ફૂલઝાડ તો બતાવ."

મા બોલી.

"હા, હા, ભાઈ ગિરીશ, અમેરિકા જઈ

આવ્યા છો ને આમ ખૂણામા કેમ બેસી રહ્યા છો? શૈલજાની સાથે બહાર જાવ '' પિતાજીનો પહોળો પહોળો અવાજ સભળાયો

''તમને અમેરિકા જવાનો ચાન્સ મળે તો ગમશે?''

પહેલી પહેલી મુલાકાત અને પહેલો પહેલો પ્રશ્ન! શૈલજા તો વિચારી રહી હતી કે માએ ગિરીશને કહી તો દીધુ છે કે એને ફૂલછોડ ખૂબ ગમે છે એટલે ગિરીશ કદાચ આવો પ્રશ્ન પૂછશે -

''તમને કયુ વૃક્ષ સૌથી વધારે ગમે?''

અને ત્યારે પોતે ઝટ દઈને જવાબ આપશે ''લીમડો!''

''આમ શુ જોઈ રહ્યા છો? મારા સવાલનો તમે જવાબ ન આપ્યો મે તમને હમણા પૂછ્યુ કે તમને તક મળે તો અમેરિકા જવુ ગમે કે કેમ?''

શૈલજાએ ગિરીશની આરપાર જોયુ ગિરીશનો અવાજ બરછટ હતો આખો બરછટ હતી લીમડાનુ વૃક્ષ એની નજર સામે જ કપાતુ હોય એવુ એને લાગ્યુ અચાનક જ એના મનમા કશુ આવ્યુ અને એણે જોર કરીને પૂછી જ નાખ્યુ

''તમને પહાડ ગમે કે દરિયો?'' કોઈ અજાણી દિશામાથી એકદમ કોઈ મોટો પથ્થર આવીને વાગે એમ ગિરીશ ઘવાઈ ગયો એને ગુસ્સો આવી ગયો પણ ના, અત્યારે ગુસ્સો નહીં છોકરી નાખી દેવા જેવી નથી વાળવી પડશે

''અરે, મને ટાઈમ જ ક્યા મળે છે પહાડ પર ચડવાનો કે દરિયામા ડૂબવાનો? પણ તમને શોખ હશે તો દર વર્ષે હુ ટૂરની વ્યવસ્થા કરી આપીશ, નો પ્રોબ્લેમ!''

'તો આ માણસે આવુ પણ વિચારી લીધુ છે કે હુ એની સાથે લગ્ન કરીશ જ ' શૈલજાએ વિચાર્યુ

''ના, શૈલજા, ના ''

શૈલજાએ ચમકીને ચારે બાજુ જોયુ કોણ બોલ્યુ આ? કોઈ નહોતુ શૈલજા ગિરીશને ત્યા જ ઊભો રહેવા દઈ ધીરેથી આગળ નીકળી ગઈ માને કહેવુ જ પડશે જે માણસનો પહેલો પ્રશ્ન એ હોય કે

''અરે ડૉક્ટર અકલ તમે?'' ગભરાઈ ગઈ શૈલજા ''અરે, કશુ નથી, દીકરી તને તો ખબર છે ને, દર મહિને તારા પિતાજીનુ ચેકઅપ કરવાનુ હોય છે એમને હેરાન તો નથી કરતી ને? જો, ડાહી બન, મારી વાત માની લે એમને તારી બહુ ચિંતા છે સમજી?''

સમજી ગઈ શૈલજા બધુ જ સમજી ગઈ

''અરે શૈલજા, તુ એકલી અહીં શુ કરે છે? અને ગિરીશકુમાર ક્યા?''

''મા, એ બગીચામા ઊભા ઊભા ગણતરી કરી રહ્યા છે કે કેટલી ચો ફૂટ જમીનમા આપણે ફૂલછોડ ઉગાડીને એને બગાડી દીધી આટલી જમીન પર તો કોઈ બિઝનેસ કોમ્પ્લેક્સ બાધવાથી કેટલો બધો ફાયદો થાત'' સાવ સપાટ સ્વરે શૈલજાએ જવાબ આપ્યો

''ઘણો જ હોશિયાર છોકરો છે તુ રાજ કરશે, રાજ!'' મા ઓવારી જઈને બોલી

શૈલજાએ મા સામે જોયુ પિતાજી સામે જોયુ ટેબલ પર મૂકેલી હાઈબ્લડ પ્રેશરની દવાઓ સામે જોયુ બારીબારણા ક્યાય નહોતા બધે દીવાલો જ દીવાલો બહાર નીકળવાનો કોઈ રસ્તો નથી પેલુ લીમડાનુ વૃક્ષ હવે છેક સુધી કપાઈ ગયુ હતુ

શૈલજાએ જોયુ, હજી પોતે બારી પાસે જ ઊભી હતી એને લાગ્યુ જાણે પોતે યુગોથી બારી પાસે જ ઊભી છે શુ હજી ચદ્ર નથી ઊગ્યો? શુ આજ હવા નથી વહેતી? રાતરાણીમાથી ભીના

સુગંધ કેમ નથી આવતી? અને આ દરિયો...કેટલો દૂર જતો રહ્યો છે મારાથી? રેતી જ રેતી. મારી અંદર પણ.

''તમે તો અમૃતની નદી છો, શૈલજા!''

કોણ? કોણ બોલ્યું આ? કોણ છે અહીં? કોણ છે આસપાસ? પણ અહીં કોઈ હોઈ જ કઈ રીતે શકે? દરિયો અહીં ક્યાંથી હોય? અહીં તો રેતી છે અને આલોક અહીં ક્યાંથી હોય? અહીં તો ગિરીશ છે.

યાદ આવી. કોઈની પહેલી ભેટ. એના જન્મદિવસ પર રજનીગંધાનાં ફૂલોનો ગુચ્છ કોણ મૂકી ગયું હતું. ટાગોરની 'ગીતાંજલિ' પાસે?

મોસમનો પહેલો વરસાદ પડ્યો ત્યારે કોણ દોડીને આવ્યું હતું ખોબામાં ભીનાશ લઈ?

લીમડાના વૃક્ષ નીચે બેસીને કોણે બાયરનની કવિતા સંભળાવી હતી?

પહેલી વાર એ કોઈને ઘેર ગઈ ત્યારે કોણે એકસામટી ચંદનની અગરબત્તીઓ સળગાવી હતી?

કોણ એના આંગણમાં ગુલમોર વાવી ગયું હતું? અને કોણે મીણબત્તીના ઝાંખા પીળા રેશમી અજવાળામાં એની હથેળીને સ્પર્શીને ધીરેથી કહ્યું હતું-

''તમે અમૃતની નદી છો, શૈલજા!''

કોણે... કોણે.... કોણે.....કોણે.....

''મમ્મી....મમ્મી....તું ક્યાં છે? સાંભળતી કેમ નથી? બાજુવાળી પિંકીએ મારી ઢીંગલીનો પગ તોડી નાખ્યો! ડૉલી, સિન્ની, ચિંકી બધાંને કેવી મઝા પડશે? પપ્પા આ જર્મનીથી લાવ્યા હતા. હવે હું શું કરીશ? બસ, મારે તો મારી ઢીંગલી જ જોઈએ. મમ્મી, પપ્પાને કહે, હમણાં જ જર્મની જાય અને આના કરતાં પણ ફાઇન ઢીંગલી લઈ આવે. પછી મારીશ બધાંનાં માથાં પર. કોઈને રમવા નહીં આપું.''

ફાટ ફાટ થતા ગુસ્સામાં સ્વીટી બોલી:

એણે વિચાર્યું, કાશ! એ પણ સ્વીટી જેટલી જ નાની હોત અને એક ઢીંગલીથી જ એનું મન સંતુષ્ટ થઈ જાત તો કેવું સારું!

''દીદી! ફોન... સાહેબનો જ હશે...'' રામુએ ધીરેથી કહ્યું. રામુને માટે એ દીદી છે અને ગિરીશ સાહેબ. રામુ એને બધી વાત કરે. એ નાનો હતો ત્યારે લખોટીની બાબતમાં ઝઘડો થતાં મોહનને એણે કેવો પથ્થર મારેલો એ વાત. એના ગામની નદીની પાસેના ઝૂંપડામાં રહેતી સૂરજી એને ગમતી હતી એ વાત. મા માંદી પડી ત્યારે એ બહુ રડ્યો હતો અને શંકર ભગવાનના દેશમાં જઈને માથું ટેકવ્યું હતું એ વાત. અને અહીં ઘરકામ કરીને પૈસા ભેગા કરીને એકની એક બહેન ભલીનાં લગ્ન માધોસિંહ સાથે કરાવવાનાં છે એ વાત.

''હેલો...'' એણે ઠંડકથી કહ્યું.

''હેલો... હું બોલું છું. હું આજે આવવાનો હતો પણ છેક છેલ્લી ઘડીએ બોર્ડની બીજી મીટિંગ ગોઠવાઈ એટલે કેન્સલ થયું. હવે કાલે રાત્રે જ એકની ફ્લાઇટમાં આવીશ. હાઉ ઈઝ સ્વીટી? એના માટે એને કહેજે, ગઈ વખત કરતાં પણ મોટી ડૉલ લાવ્યો છું. અને તારે માટે એક મોંઘી-''

શૈલજાએ ફોન મૂકી દીધો. બોર્ડની મીટિંગ એટલે મિસ રેશમવાલા. મોંઘી ગિફ્ટ.... એણે ચારે બાજુ જોયું. બધાં જાણે એનો ઉપહાસ કરી રહ્યાં હતાં. કિંમતી વૂડન સોફાસેટ, બેલ્જિયમથી મંગાવેલાં કાચનાં ઝુમ્મરો, ભારે ભારે સિલ્કના પડદા, મખમલી ગાલીચા, હજારો રૂપિયા આપીને ખરીદેલાં પેઇન્ટિંગ, પ્લેટિનમ જ્વેલરી,

લંડનથી આવેલો ડાયમંડ નેકલેસ ખ્યોર નિકલની અગણિત નાડીઓ મોંઘી ઘડિયાળો, મોંઘા પર્ફ્યૂમ

બધું મોંઘું મોંઘું હતું સસ્તી હતી માત્ર એ! સુખ ચારેપાસ છલક છલક છલકાતું હતું પણ એ જાણે પીડાના કળણમાં ખૂપતી જતી હતી મીઠા જળની માછલી ક્યાં અહીં ખારા પાણીમાં આવી ગઈ હતી તરફડવા લાગી હતી એ આંખો બળવા લાગી હતી લોહી જાણે નસોમાં ફરતું બંધ થઈ ગયું હતું

ફરીથી ફોનની ઘંટડી વાગી ખબર જ હતી કોનો હશે ઘંટડી વાગતી જ રહી આખરે રામુએ ફોન લીધો એનો ચહેરો પડી ગયો

"દાદી, સાહેબ ખૂબ ગુસ્સે થઈ ગયા લાગે છે " એ દબાતે સ્વરે બોલ્યો

"હેલો "

"શું હેલો! અને ફોન કેમ મૂકી દીધો હતો? પૈસા કમાતા મને જોર પડે છે, સમજી! આ કંઈ લીમડો-પીપળો વાવવાના ખેલ નથી!"

વીજળી પડી શૈલજા પર અચાનક એ જરા જોરથી બોલી

"ગિરીશ, હું કાલે કલકત્તા જાઉં છું, સ્વીટીને સાથે લઈને "

"કલકત્તા? કલકત્તા વળી કેમ? અને મને પૂછ્યા વિના નિર્ણય પણ લઈ લીધો! અને સ્વીટીનું વળી ત્યાં શું કામ છે?"

"અમિતભાઈના હાર્ટનું ઑપરેશન કરવાનું છે "

"તો ત્યાં બધા છે તો ખરા તારા મા બાપ, ભાઈ ભાભી અને તારા કમળાફોઈ એ ત્યાં બેઠા બેઠા મફતનું જ ખાય છે ને! ધક્કાફેરા કરશે તો કંઈ ઘસાઈ નહિ જાય! સમજી ગઈ ને? તારે ત્યાં નથી જવાનું એન્ડ ધીસ ઇઝ ફાઇનલ!"

"ધીસ ઇઝ ફાઇનલ" શું ફાઇનલ હતું? જવાનું? નહિ જવાનું?

એ ઊભી થઈ અને બહાર નજર કરી એ જ દરિયો એ જ પાણી એ જ મોજાં એ જ કિનારો

એને લાગ્યું, એને કોઈ નહિ, ફક્ત દરિયો જ સમજે છે એની પીડા, એનાં આંસુ, એનું મૌન, એનું તરફડવું

એ દર્પણ સામે આવી પોતાનું પ્રતિબિંબ જોયું મિસિસ શૈલજા શ્રીવાસ્તવ! હાઉ આર યૂ! જે એને પોતાની જાતથી દૂર લઈ જતા હતા એ બધાં ચિહ્નો ઉતારી નાખ્યાં એકદમ સરળતાથી, કોઈ પણ ભાર વિના ડાયમન્ડ નેકલેસ, સ્વિસ રિસ્ટવૉચ, પ્લૅટિનમ બેંગલ, સિલ્ક પટોળું પહેરી દીધી સાદી સુતરાઉ સાડી હા, હવે એ પોતાને થોડું થોડું ઓળખવા લાગી

"ચાલ, સ્વીટી "

"ક્યાં મમ્મી? હમણાં પપ્પાનો ફોન આવ્યો હતો ને? મારે માટે ડૉલ લાવવાના છે ને?"

"તારે મારી સાથે આવવું છે કે ડોલ જોઈએ છે?"

"મમ્મી, તું મને ડૉલ લાવી આપીશ? તો હું તારી સાથે આવું "

"અરે સ્વીટી, તું પોતે જ એક સુંદર સુંદર ડૉલ છે ને - તારે ડૉલની શી જરૂર છે? ચાલ, આપણે જઈએ "

"પણ ક્યાં મમ્મી?"

"એક ફ્રેન્ડને મળવા "

"મમ્મી, તારે ફ્રેન્ડ છે?"

"હા, મારે ફક્ત એક જ ફ્રેન્ડ છે "

"કોણ મમ્મી? રીના આન્ટી?"

"ના," શૈલજાને હસવું આવ્યું

"તો કોણ?"

''તું ચાલ તો ખરી''

સ્વીટીની આંગળી પકડીને શૈલજા દરિયાકિનારે લઈ આવી.

''સ્વીટી, આ મારો ફ્રેન્ડ!''

''કોણ આ?'' સ્વીટીને સમજાયું નહીં.

''આ દરિયો.''

''દરિયો - આ 'સી' મમ્મી?''

આંખો આશ્ચર્યથી પહોળી કરી સ્વીટીએ પૂછ્યું.

''હા, આ 'સી' સ્વીટી!''

''પણ મમ્મી, તું અહીં કેમ આવી છે? પપ્પા લઢશે.'' આટલી નાની છોકરીને પણ ખબર હતી કે ગિરીશ દરિયાથી ચિડાય છે.

''એટલે તો આપણે જઈએ છીએ!''

''એમ કેમ, મમ્મી?''

''એટલે એમ, કે આપણે કાલે કલકત્તા જઈએ છીએ!''

''કલકત્તા? અમિતમામાને ઘેર? હાઈલા! પણ મમ્મી, બિન્નીને હું મારી ડોલ નહીં આપું!''

''ન આપીશ. ચાલ, આપણે અહીં થોડી વાર બેસીએ.''

શૈલજા રેતી પર બેસી ગઈ. ભીની રેતીમાં એ આંગળીઓ ફેરવવા લાગી. રેતીમાં અબરખના કણ ચમક ચમક ચમકી રહ્યા હતા. એના હાથમાં એક ખૂબ જ સુંદર નાનો, શ્વેત શંખ આવી ગયો.

''મમ્મી, કેટલો સુંદર છે! મને આપને.'' શૈલજાએ મીઠું હસીને સ્વીટીને શંખ આપી દીધો.

''મમ્મી, હવે મારે ડોલ નથી જોઈતી.''

''કેમ?''

''આ શંખ કેટલો સરસ છે! અને મમ્મી, હવે મને પપ્પાની બીક પણ નથી લાગતી.''

''નથી લાગતી?''

''ના મમ્મી, આ શંખ છે ને!'' કંઈક અજબ ભાવથી સ્વીટી બોલી.

દરિયાનું એક જોરદાર મોજું આવીને એમના પગ પર અફળાયું. બંને તરબોળ થઈ ગયાં. શૈલજાને લાગ્યું દરિયો એને કશુંક કહેવા માગે છે. કદાચ એને બોલાવે છે.

....''મમ્મી, મારી બૅગ તૈયાર કરી?''

''હા, સ્વીટી...''

''મમ્મી, તેં મારું પેલું ફ્રૉક મૂક્યું?''

''જીન્સનું?''

''ના, તેં પોપટ ભર્યો હતો ને, એ!''

''એ તો જૂનું થઈ ગયું.''

''નૉ, મમ્મી, આઈ લાઇક ઈટ''

''ઓકે...''

શૈલજાએ દીકરી સામે જોયું. આ છોકરી એક ક્ષણમાં જ કેટલી મોટી, સમજદાર થઈ ગઈ હતી.

''હાય મમ્મી! મારો શંખ મૂક્યો?''

''ના, પેલો રહ્યો ટી.વી. પર.''

દોડી, દોડી સ્વીટી. ''મારો શંખ...'' એણે ખૂબ લાડથી, ખૂબ જતનથી બૅગમાં મૂક્યો.

''મમ્મી, કલકત્તામાં આપણો ફ્રેન્ડ હશે?''

''આપણો ફ્રેન્ડ?''

શૈલજાને સમજાયું નહીં. સ્વીટી એની ખૂબ પાસે આવી. એના કાન પાસે મોં લાવીને રહસ્યમય અવાજે બોલી,

''દરિયો!''

શૈલજાની આંખો ચમકી ઊઠી. એણે અઢળક વહાલથી દીકરીને છાતી સરસી ચાંપી દીધી અને એના માથા પર હાથ ફેરવતાં બોલી;

''હા, દીકરી! ત્યાં આપણા ઘરમાં દરિયો છે!''

વાર્તાજગત

વિજય

સત્યઘટનાત્મક કૃતિ

જ્યોતિબહેન થાનકી

"આશાબહેન, તમે તાત્કાલિક હૉસ્પિટલ પહોંચો વિજય ઑફિસમા બેહોશ થઈ જતા અમે એમને સિવિલ હૉસ્પિટલમા લાવ્યા છીએ"

કપનીના ડૉક્ટર શર્માએ આશાને ફોન પર જાણ કરી અને આશા પોતાના દસ વર્ષના મોટા પુત્ર મોન્ટુને પાચ વરસના એના નાના ભાઈ પિન્ટુની દેખરેખ રાખવાનુ કહીને હાફળીફાફળી હૉસ્પિટલે પહોચી ત્યા વિજયની ઑફિસના સ્ટાફના માણસોને જોઈને તેમના તો હોશકોશ જ ઊડી ગયા આશકાનુ એક લખલખુ એના અગમાથી પસાર થઈ ગયુ તેણે વ્યગ્ર બનીને પૂછ્યુ

"શર્માસાહેબ, એમને શુ થઈ ગયુ?"

"ખબર નથી પણ ખુરશી પર એકાએક જ ઢળી પડ્યા અમે તરત જ અહીં લાવ્યા ને જલદી સારવાર મળી જતા હવે ખાસ ચિંતા જેવુ નથી એકાદ કલાકમા તો તે ભાનમા આવી જશે"

પરતુ 'ઇન્સેન્ટિવ કેર યુનિટ'ના કાચમાથી વિજયને જોતા જ આશાનુ હૈયુ હાથ ન રહ્યુ અને તે રડવા લાગી

"બહેન, સ્વસ્થ રહો હિંમત રાખો હમણા વિજય જાગી જશે",

ડૉ શર્મા ને કપનીના ઑફિસર દેશપાડે આશાને આશ્વાસન આપવા લાગ્યા આશાએ પોતાના મનને મક્કમ કરી લીધુ આસુને હૃદયમા જ ભડારી દીધા અને આતુરભાવે વિજયના જાગવાની પ્રતીક્ષા કરવા લાગી

કેવુ સુદર જીવન હતુ એમનુ! સુદર મજાના બે પુત્રો, પ્રેમાળ પતિ બાળકો અને પતિમા તે વ્યસ્ત અને મસ્ત રહેતી હતી તેને યાદ આવી ગયો એ દિવસ જ્યારે તેણે પોતાના માતાપિતાને ચિત્રકાર વિજયના સુદર ચિત્રોની પ્રશસા કરીને પછી કહ્યુ હતુ કે, "ફક્ત એના ચિત્રોને જ નહીં, પણ એનેય હુ ચાહુ છુ અને મે તેને મારા જીવનસાથી તરીકે પસદ કરી લીધો છે તમે બને હવે તેને મળીને બધુ નક્કી કરી લો" તેના પ્રત્યાઘાત રૂપે તેને તેના બાનો પ્રચડ વિરોધ સહેવો પડ્યો ત્યારે બાએ કહેલુ, "ના, એ અજાણ્યા મહારાષ્ટ્રીયન યુવક સાથે પરણવાની હુ તને રજા આપતી નથી ભાષા જુદી, રીતરિવાજ જુદા, પહેરવેશ જુદો ને વળી, તેને કોઈ સગાવહાલા નથી ને પાછુ આવકનુ એવુ કોઈ સાધન નથી ચિત્રો દોરવાથી કાઈ પેટ ભરાતુ નથી એમા તારી જિંદગી ભૂખમરામા જ વીતે ના, એ ન બને"

વ્યવહારુ દષ્ટિવાળા મા એને રોજેરોજ સમજાવતા રહ્યા અને સામે પક્ષે તે પણ એટલી જ મક્કમ રહી આખરે પિતાની સમજાવટને લઈને માતા ઝૂક્યા અને પછી તો માતાપિતાએ ધામધૂમથી તેના લગ્ન કર્યાં અને તે સાસરે આવી એક રૂમ ને રસોડાવાળુ ઘર, સામાનમા એક ટ્રન્ક ને એક ટેબલ-ખુરશી ને ચિત્રકામની સામગ્રી! ? પણ વિજયના પ્રશાત મહાસાગર જેવા ઊડા ને વિશાળ પ્રેમે તેને ક્યારેય કોઈ વસ્તુની ઊણપ લાગવા દીધી ન હતી ત્યારે ભલે ભૌતિક સુખસગવડના સાધનો નહોતા, પણ આનદનો અભાવ નહોતો મોન્ટુના જન્મસમયે વિજયે લીધેલી સભાળ યાદ આવતા આ

સ્થિતિમાંય તેના મુખ ઉપર સ્મિત ફરકી ગયું. પણ હૉસ્પિટલના વાતાવરણે તેને ફરી વર્તમાનમાં લાવી દીધી. વિજયના સમાચાર મેળવવા તે બેબાકળી બનીને ઊભી થઈ ગઈ. આગળ જતી હતી, ત્યાં પાછળથી ડૉ. શર્માએ કહ્યું, "આશાબહેન વિજય ભાનમાં આવી ગયા છે. બે કલાક પછી રજા આપશે. વૉર્ડ નંબર ત્રણમાં છે. આવો મારી સાથે. હવે તેણે નિરાંતનો શ્વાસ લીધો. અને કંપનીના ડૉક્ટરનો અને દેશપાંડેનો આભાર માનતાં કહ્યું, "તમે બધાંએ કેટલી તકલીફ લીધી!" "અરે, વિજય તો આપણી કંપનીનું ગૌરવ છે. જનરલ મૅનેજરસાહેબે કહ્યું હતું કે ખર્ચની સામે ન જોતા. તાત્કાલિક સારવાર આપો." બધાંને વિજય પ્રત્યે કેટલું બધું માન છે! ભગવાનનો આભાર કે કંઈ ગંભીર ન નીકળ્યું." દેશપાંડેએ કહ્યું. ત્યાંના ડૉક્ટરને પૂછતાં તેમણે જણાવ્યું કે, 'નબળાઈ જણાય છે. તમે એમના ખાવાપીવાની કાળજી રાખશો. ટૉનિક અને વિટામિન્સની ગોળીઓનું પ્રિસ્ક્રિપ્શન લઈને આશા વિજયની સાથે ઘરે આવી.

બીજા જ દિવસથી વિજયની સારવાર શરૂ થઈ ગઈ. પણ દિવસોદિવસ નબળાઈ ઓછી થવાને બદલે વધતી જ ચાલી. એક દિવસ સાંજે જાહેરાત માટે વિજય એક ચિત્ર તૈયાર કરવા બેઠા પણ હાથમાંથી પીંછી જ પડી ગઈ. હાથ એટલો અશક્ત બની ગયો હતો કે પીંછી પણ પકડાતી નહોતી. આ જોઈને આશાએ કહ્યું, "ના, વિજય, આ માત્ર નબળાઈ નથી. આપણે ઊંડી તપાસ કરાવીએ. આમ નહીં ચાલે." "હા, આશા, હમણાં હમણાં જાણે મારા જમણા હાથમાંથી ચેતન જતું રહ્યું હોય, એવું લાગે છે.!

"આ સાંભળીને આશાને ધ્રાસકો પડ્યો. કેમ કે જમણો હાથ જ વિજય માટે સર્વસ્વ હતો. આથી, વિજય ખૂબ ઉદાસ રહેવા લાગ્યો. પહેલાં તો ઑફિસેથી આવીને બંને બાળકોને લઈને 'પ્લે હાઉસ'માં બેડ્મિન્ટન રમવા જતા. પછી આવીને પિતા-પુત્રો કેટકેટલી ગમ્મત કરતા! તેના બદલે હવે તો આવીને સીધા સૂઈ જ જતા. એમને આ રીતે સૂતેલા જોઈને બંને છોકરાઓ પણ ઉદાસ રહેતા. ઘરનું ઉલ્લાસમય, કિલ્લોલતું વાતાવરણ જાણે એકદમ ભારેખમ બની ગયું!

આશા વિજયને ડૉ શર્મા પાસે ફરીથી લઈ આવી. બધી હકીકત જાણીને ડૉ. શર્માએ કહ્યું, "વિજય આમાં કંઈ સમજાતું નથી. 'પરફેક્ટ ચેકિંગ' કરાવવું જરૂરી છે. આમાં ઢીલ ન કરાય."

"તો ચેકિંગ ક્યાં મુંબઈ કરાવવાનું?" આશાએ પૂછ્યું.

"ના, દક્ષિણમાં, વેલોરમાં. ત્યાં વિજયના દર્દનું સાચું નિદાન થઈ શકશે."

ઓહ, આટલે દૂર? એકલાં કેવી રીતે જઈ શકાય? બેય બાળકોનું શું? પાસે એટલા પૈસાય નથી. એક મિનિટમાં તો વીજળીની જેમ એના મગજમાંથી વિચારો પસાર થવા લાગ્યા. પણ વિજયની સામે જોતાં તેણે મનમાં આવતા વિચારોને ઝાટકો મારીને ખંખેરી નાખ્યા. એક જ સેકંડમાં એણે પોતાની જાતને સંભાળી લીધી અને કહ્યું : "અમે જરૂર વેલોર જઈશું. કહો ક્યારે જઈએ?"

"જેટલું બને તેટલું જલદી." ડૉક્ટરે થોડી દવાઓ આપી અને રિપોર્ટ લખી આપ્યો જેથી વિજયને ફૅક્ટરીમાંથી તાત્કાલિક રજા મળે.

"આશા, આપણે છોકરાંઓને મૂકીને કેવી રીતે જઈશું?"

"એ તો હું આજે જ બાબાપુજીને ફોન કરું છું. તેઓ કાલે આવી જશે અને આપણે પરમદિવસે જ નીકળી જઈએ."

"ના, અઠવાડિયા પછી જઈશું. ત્યાં સુધી ઑફિસનાં કામો આટોપી લઉં. રિઝર્વેશનની

વ્યવસ્થા થઈ જાય પૈસાની જોગવાઈ થઈ જાય એટલે નીકળીએ ''

પરંતુ વી આઈ પી ક્વોટામા રિઝર્વેશન મળી ગયુ અને ત્રીજે જ દિવસે તેઓ નીકળી ગયા

બે દિવસ અને બે રાતની મુસાફરી કરીને તેઓ વેલોર આવી પહોચ્યા આટલી વિશાળ હૉસ્પિટલમા કોઈ જાણીતુ નહી ક્યા જવુ, શુ કરવુ, કોને મળવુ, કઈ જ ખબર નહીં પરંતુ કોઈ પણ ભોગે વિજયને સાજા કરવાની આશાની પ્રબળ ભાવનાએ તેના ક્ષોભ, સકોચ, અપરિચિતતા બધા પર વિજય મેળવી લીધો અને તે બધાને પૂછતી ગઈ અને રસ્તાઓ મળતા ગયા સાજ સુધીમા તો વિજય હૉસ્પિટલમા દાખલ થઈ ગયો આશાને પણ એ રૂમમા રહેવાની છૂટ મળી ગઈ બીજા દિવસે સવારથી ડૉક્ટરોની આખી ટીમ વિજયની સારવારમા લાગી ગઈ જાતજાતના ટેસ્ટ થવા લાગ્યા ટેસ્ટ માટે શરીરમાથી રોજ એક ઔસ લોહી લઈ જવામા આવતુ એક તો હાડપિજર જેવુ શરીર ને પાછુ તેમાથીય દરરોજ આટલુ લોહી ઓછુ થાય એટલે હાડકા ઉપર ચામડી ચોટાડી દીધી હોય તેવુ વિજયનુ શરીર દેખાવા લાગ્યુ આ જોઈને આશા છાની છાની રડી લેતી ઓહ, કેટકેટલા યાતનાપૂર્ણ ટેસ્ટમાથી વિજયનુ શરીર પસાર થઈ રહ્યુ હતુ! પણ એનુય કાઈ પરિણામ આવતુ નહોતુ અત્યાર સુધીના બધા જ ટેસ્ટના રિપોર્ટ નૉર્મલ હતા! અને છતા વિજયની તકલીફો વધતી જતી હતી હવે મળમૂત્રની ગ્રથિઓ ઉપર કાબૂ ઓછો થઈ જવાથી ગમે ત્યારે તેનુ વિસર્જન થઈ જતુ! તેથી વિજયનુ મનોબળ શિથિલ થવા લાગ્યુ હતુ સવારથી સાજ સુધી આશાને સતત કામ કરતી જોઈને પણ તેઓ દુ ખી થઈને કહ્યા કરતા, ''તુ રાતદિવસ આટલુ બધુ કામ કરે છે, ને હુ પથારીમા પડ્યો છુ એ મને બિલકુલ ગમતુ નથી ''

''તો તમે જલદી સાજા થઈ જાઓ પછી જુઓને, હુ કેવો આરામ કરુ છુ તે! કઈ જ કામ નહી કરુ રસોઈ પણ તમારે કરવાની પછી કહી'' તે એવા હાવભાવથી કહેતી કે આટલા દુ ખમાય વિજયને હસવુ આવી જતુ

આમ, એક બાજુ વિજયને આનદમા રાખવા, તેમની તબિયત જાળવવી બીજી બાજુ ડૉક્ટરો સાથે સતત સપર્કમા રહીને વિજયની સારવાર, દવા વગેરેની કાળજી રાખવી ત્રીજી બાજુ બજારમાથી વસ્તુઓ લાવવી અને તેમાય ભાષાની મુશ્કેલી વેઠવી અને ચોથી બાજુ, ત્યા ઘરે બાળકોને હિમ્મત આપતા રહેવુ આમ, ચારે બાજુથી ઘેરાયેલી આશા બધા મોરચે હસતે મુખે ઝઝૂમી રહી હતી તેના આ સેવાકાર્યને જોઈને ડૉક્ટરો અને નર્સોનુ ધ્યાન પણ તેના તરફ ખેચાયુ બધાને તેના પ્રત્યે સદ્ભાવ જાગ્યો

પરતુ દિવસો વીતતા જતા હતા, તેમ તેમ આશાની ચિંતા પણ વધતી જતી હતી એક દિવસ તેણે વિજયને તપાસવા આવતા ડૉ સાસેને કહ્યુ, ''ડૉક્ટર સાહેબ, મારા બે નાના દીકરાઓને મારા વૃદ્ધ માતાપિતા પાસે મૂકીને આવી છુ વીસ દિવસ થઈ ગયા હજુ કેટલા દિવસ લાગશે? કઈક એવી દવા આપો કે તેમને જલદી સારુ થઈ જાય '' રાતદિવસ પ્રાણપણે હસતે મુખે પતિની સેવા કરી રહેલી આ ભારતીય નારી પ્રત્યે ડૉ સાસેને ઘણો આદરભાવ જાગ્યો હતો તેઓ તો અન્ય દર્દીઓને આશાનુ ઉદાહરણ આપતા હતા કે છેક મધ્ય પ્રદેશથી પોતાના બીમાર પતિને લઈને એકલા આવ્યા છે કેટલી બધી સેવા કરે છે '' આશાને આ રીતે નિરાશ થયેલી જોઈને તેમણે કહ્યુ, ''દરદ પરખાય તો પછી દવા અપાય ને? હજુ બે ટેસ્ટ બાકી છે મને લાગે છે કે એમા જરૂર નિદાન થઈ

શકશે. પછી તો વિજય ખૂબ ઝડપથી સાજા થઈ જશે. તું ચિંતા ન કર. ભગવાન ખૂબ દયાળુ છે. તારી સેવાથી પ્રસન્ન થઈ વિજયને જરૂર સાજા કરી દેશે.''

ડૉક્ટરો અને સિસ્ટરોની સાથે હવે આશાને આત્મીયતા બંધાઈ ગઈ હતી. તેઓ તેની સાથે મજાક પણ કરતાં અને એમ આ હૉસ્પિટલના દિવસો પસાર થઈ રહ્યા હતા. એમાં આશાને એક ગુજરાતી વૃદ્ધાનો પરિચય થયો અને તે ખૂબ રાજી થઈ ગઈ. ઘણા વખતે ગુજરાતી બોલવા મળ્યું એટલે તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. એ જોઈને તે વૃદ્ધાએ કહ્યું, ''દીકરી, રડ નહીં. તું તો ભારે હિંમતવાળી છો. અમે તારી સામેના વિભાગમાં છીએ. એમને ઍક્સિડન્ટમાં બંને પગ કપાઈ ગયા હતા. હવે બનાવટી પગ બેસાડવા અહીં આવ્યાં છીએ.''

''તમને જોઈને મને મારાં બા યાદ આવી ગયાં.''

''તો તું મને તારી બા જ માનજે. હજુ તો અમે અહીં છીએ. ત્યારે જે કંઈ જોઈતુંકરતું હોય તો મને કહેજે. અમારે તો ઘણા માણસો છે. એટલે તને ચીજવસ્તુઓ પણ લાવી આપશે.'' આમ, અચાનક આવા અજાણ્યા પ્રદેશમાં માતૃસ્નેહનો અનુભવ થતાં આશા મનોમન વિચારી રહી કે સાચ્ચે જ આવી મુશ્કેલી વચ્ચે પણ ભગવાનની કૃપા જાણે સતત વરસી રહી છે. અને તેની આંતરિક શક્તિ હવે વધારે પ્રજ્વલિત બની.

હવે આ હૉસ્પિટલનો અંતિમ ટેસ્ટ લેવાનો હતો. વિજય ટેસ્ટથી થાકી ગયા હતા. આથી, ટેસ્ટનું નામ સાંભળતાં જ તેમને ગભરામણ થવા લાગતી. તેમણે આશાને કહ્યું, ''તું મારી સાથે જ રહેજે!'' ''અરે, આ તો હવે છેલ્લો ટેસ્ટ છે.'' એમ કહીને ડૉક્ટરોએ વિજયને હિંમત આપી. પણ આ ટેસ્ટ ઘણો આકરો હતો. 'માઈલોગ્રામ'નો આ ટેસ્ટ હતો. આમાં માથું અને ગોઠણ એક કરીને પીઠના છેલ્લા હાડકામાંથી દ્રવ્ય કાઢવાનું હતું અને પછી તેનું પરીક્ષણ કરવાનું હતું કે હાડકાનું કૅન્સર તો નથી ને? ટેસ્ટ માટેની 'લૅબોરેટરી'માં ગયા ત્યાં સુધી વિજયે આશાનો હાથ જોરથી પકડી રાખ્યો હતો! પણ પછી આશા બહાર રહી. થોડી વાર પછી ડૉક્ટર બે શીશીઓ લઈને બહાર આવ્યા અને જોયું તો ત્યાં વૉર્ડ બૉય નહોતો. એટલે આશાને કહ્યું કે, 'જલદી જા. સામેના વિભાગમાં બે શીશીઓ પાછી આપી આવ. ૧૨ કલાક સુધી આ દ્રવ્ય મશીનમાં રાખવું પડશે અને પછી ખબર પડશે.'' શીશીઓ આપીને આશાએ પાછાં આવતાં જોયું તો વિજયને સ્ટ્રેચરમાં સુવડાવીને લઈ જતા હતા. એટલે તેણે ચિંતાતુર બની પૂછ્યું, ''કેમ, થઈ ગયું?''

''બહેન, ગભરા નહીં. કંઈ નથી થયું. આ ટેસ્ટ પછી નૉર્મલ થતાં ચોવીસ કલાક લાગે છે. એટલે વિજયને આરામ કરવો પડશે.'' પછી રૂમમાં પલંગ પર સુવડાવીને - પલંગ ઊંચો કરી વિજયને ગ્લુકોઝનો બાટલો ચડાવ્યો. પછી ડૉક્ટર સાસેએ આશાને કહ્યું, ''આશા, હવે તો તું પૂરેપૂરી નર્સ બની ગઈ છો. કદાચ નર્સ ભૂલ કરી બેસે, પણ તારી ભૂલ નહીં થાય એની મને ખાતરી છે. આથી, હું તને એક અગત્યની જવાબદારી સોંપી રહ્યો છું. આમાં કેટલું પાણી શરીરમાં જાય છે, અને કેટલું પાણી શરીરમાંથી બહાર નીકળે છે, એની તારે નોંધ રાખવાની છે. અને આ મારો ફોનનંબર. કંઈ પણ જણાય તો તરત ફોન કરજે.'' આમ, આશાને નર્સની કામગીરી સોંપીને ડૉક્ટર ગયા. આશાએ પોતાની ફરજ બરાબર ચોક્કસ રીતે બજાવી. રાત્રે ડૉક્ટર આવ્યા. આશાની કામગીરીથી પ્રસન્ન થઈ કહ્યું, હવે તું આરામ કર. હું અહીં બેઠો છું. પણ તે રાત્રે વિજયને ભારે ઠંડી ને

૧૦૩ ડિગ્રી તાવ આવી ગયો પણ ડૉક્ટર ત્યા જ હતા એટલે તાત્કાલિક સારવાર મળતા ટેમ્પરેચર નૉર્મલ થઈ ગયુ, ત્યારે આશાને લાગ્યુ કે જાણે ખુદ ભગવાન ડૉક્ટર સામેના સ્વરૂપમા એમની પાસે બેઠા છે!

માઈલોગ્રામનો રિપોર્ટ પણ આવી ગયો તેય નૉર્મલ હતો વેલોરના ડૉક્ટરોએ કહ્યુ, "હવે આનાથી વધારે અમે કઈ કરી શકીએ નહીં અમે તમને આવતી કાલે રજા આપી દઈશુ "

"પણ તબિયત તો બગડતી જાય છે એનુ શુ?" આશાએ ઉદ્વિગ્ન બની કહ્યુ

"હજુ એક ટેસ્ટ છે પણ તે અહી થઈ શકતો નથી મદ્રાસની ઍપોલો હૉસ્પિટલમા વિદેશથી નવુ મશીન આવ્યુ છે, તેમા તે ટેસ્ટ થાય છે એ તમે કરાવી લાવો " "પણ હવે કઈ ટેસ્ટ કરાવવો નથી " વિજયે ભારપૂર્વક કહ્યુ હવે આપણે ઘરે જતા રહીએ જે થવુ હોય તે થાય "

આશા પણ મૂઝાઈ રહી હતી કે શુ કરવુ? ડૉક્ટરો તો જતા રહ્યા હતા હવે કોને પૂછવુ? શુ કરવુ તેની વિમાસણમા રડમસ ચહેરે તે ઊભી હતી ત્યા ડૉક્ટર સાસે પાછા આવ્યા અને કહ્યુ, "જો આશા, આ ટેસ્ટ ઘણો ખર્ચાળ છે પણ કરાવી લેવો ખૂબ જરૂરી છે અને મને લાગે છે કે આ ટેસ્ટમા વિજયનો રોગ ચોક્કસ પરખાઈ જશે વળી, મદ્રાસમા તમારી કપનીની ઑફિસ છે, ત્યાથી ફોન કરી તુ કપનીના મૅનેજરને બધી જાણ કર અને અહીની ઑફિસમાથી પૈસા મળી શકે તેવી વ્યવસ્થા કરી લે અને આ ડિસ્ચાર્જ પેપરમા મે લખ્યુ છે કે, 'ઍપોલોથી ટેસ્ટ કરાવીને આવે એટલે પેશન્ટને તરત જ હૉસ્પિટલમા દાખલ કરી દેવો આથી, પાછા આવતા તમને મુશ્કેલી નહી પડે કેમ કે હુ હવે એક અઠવાડિયા માટે બહારગામ જાઉ છુ " ફરી જાણે ડૉક્ટરના રૂપમા ભગવાને જ જાણે તેને આગળનો રસ્તો બતાવી દીધો એવી અનુભૂતિ આશાને થઈ હવે તેને એવુ સતત અનુભવાતુ હતુ કે મુશ્કેલીમા પણ ભગવાન એની સાથે છે અને કોઈ ને કોઈ રૂપે મદદ કરી રહ્યા છે

મદ્રાસમા પહેલા કપનીની ઑફિસે ગયા ત્યા આશાએ ફોન કરી જનરલ મૅનેજર સાથે વાત કરી મૅનેજરે કહ્યુ, 'ચિંતા ન કરો હુ ફૅક્સ દ્વારા વેલોરના ડૉક્ટર પાસેથી વિજયના રિપોર્ટ મેળવી લઉ છુ અને પછી આગળની વ્યવસ્થાની જાણ કરુ છુ એક કલાકમા તો કપનીમાથી અહીં ઑફિસમા જાણ થઈ ગઈ કે "વિજયને જેટલા જોઈએ તેટલા પૈસા આપજો " કપનીના નિયમ પ્રમાણે પછી આ રકમ હપતાથી પગારમાથી કપાવવાની હતી

ઍપોલો હૉસ્પિટલમા છેલ્લો ટેસ્ટ પણ થઈ ગયો તેનો રિપોર્ટ ત્રણ દિવસ પછી મળવાનો હોવાથી તેઓ મદ્રાસમા જ રોકાઈ ગયા રિપોર્ટ મળ્યો ત્યારે આશાએ ડૉક્ટરને પૂછ્યુ, "રિપોર્ટમા શુ આવ્યુ?" "વેલોરના તમારા ડૉક્ટર બધુ તમને સમજાવશે તમે આ રિપોર્ટ લઈને ત્યા પહોચી જાઓ " આવો જવાબ મળતા આશાને થયુ કે રિપોર્ટ 'નૅગેટિવ તો નથી જ' નહીતર ડૉક્ટર આમ ન કહે તેથી તે થોડી ચિંતિત બની ગઈ તે જલદી પાછી વેલોર પહોચવા ઇચ્છતી હતી જ્યારે વિજય હવે ત્યા જવા ઇચ્છતા જ નહોતા 'ના, આશા, હવે તો આપણે ઘરે જતા રહેવુ છે ત્યા હૉસ્પિટલમા મને બિલકુલ ગમતુ નથી " વિજયે આશાને ભારપૂર્વક કહ્યુ વાત પણ એની સાચી હતી એમના વૉર્ડમા કેવા કેવા દરદીઓ હતા! હાલીચાલી ન શકે, શ્વાસ લઈ ન શકે, એવા દરદીઓ સતત કણસતા બૂમો પાડતા રહેતા વળી, રેડિયોથેરાપીથી કાળા અને વિકૃત થઈ ગયેલા ચહેરાવાળા, માથે વાળ વગરના બિહામણા લાગતા દરદીઓની વચ્ચે તેમને

રહેવાનું હતું. એ વાતાવરણમાં સાજું માણસ પણ માંદું પડી જાય તો બીમારનું તો પૂછવું જ શું?

વિજયની ના ને હવે 'હા'માં કેમ પલટાવવી એ જ આશાને માટે ભારે કપરું કામ હતું. અત્યાર સુધી તે હંમેશાં વિજયના જ નિર્ણયને અનુસરીને ચાલી હતી. એણે ક્યારેય પોતાનું મગજ ચલાવ્યું નહોતું. અને એને એમ કરવાની જરૂર જ નહોતી પડી. વિજયના બધા નિર્ણયો એટલા ચોક્કસ રહેતા હતા કે એમાં ક્યારેય ભૂલ થઈ ન હતી. પણ આ નિર્ણયની ઉપરવટ થઈને પણ આશાને તેમને વેલોર લઈ જવા પડે તેમ હતા. એટલે તે તેમને વિવિધ રીતે સમજાવતી રહી.' ખાલી બતાવી દેવામાં શું જાય છે? આટલો મોંઘો ટેસ્ટ કરાવ્યો, તો શું છે, તેની ખબર તો પડે ને, અને ડૉક્ટરોએ આપણા બાજુવાળાને ત્રણ મહિનાની દવા આપીને પછી બતાવી જવા કહ્યું. એમ આપણને પણ કહેશે. આપણે આટલા દિવસ રહ્યા તેનો કંઈક અર્થ તો સરવો જોઈએ ને?''

પછી માંડ વિજયે સંમતિ આપી અને તેઓ વેલોર આવી પહોંચ્યાં. ડૉક્ટરોને રિપોર્ટ બતાવ્યો. રિપોર્ટ લઈને બધા મીટિંગ રૂમમાં ભેગા થયા. બધા થોડી વાર ચૂપ થઈ ગયા. કોઈ કંઈ બોલ્યું નહીં. પછી ધીમે ધીમે વાતો શરૂ કરી. બહાર આવીને ડૉક્ટરે કહ્યું, ''વિજયનું ઑપરેશન કરવું પડશે. એની સંવેદના નાડીમાં ગાંઠ છે. આ બધી તકલીફો એને લઈને ઊભી થઈ છે.''

ઑપરેશનું નામ સાંભળતાં જ વિજયના શરીરમાં ધ્રુજારી આવી ગઈ. તેણે આશાનો હાથ જોરથી પકડી લીધો. સાવ ઠંડા બરફ જેવા હાથમાં આશાએ હવે ઉષ્મા લાવવાની હતી. અને એ જ તો હવે એની જીવનસાધના હતી. એ કંઈ વિચારે તે પહેલાં જ ડૉક્ટરે કહ્યું, 'હવે અમે તમારો કેસ ન્યૂરો સર્જરીમાં બદલી કરીએ છીએ.' ડૉ. ચાંડી એશિયાના સુપ્રસિદ્ધ ન્યૂરો સર્જન છે. આ રિપોર્ટ તમે એમને બતાવો. હમણાં અગિયાર વાગે તેઓ ત્યાં આવશે. તમે જલદી પહોંચી જાઓ.''

બંને નવા વિભાગમાં આવી પહોંચ્યાં. ડૉક્ટર ચાંડીને જ્યારે આશાએ રિપોર્ટ આપ્યો ત્યારે તેને જોઈને હસતાં હસતાં કહ્યું, ''અરે, તમને તો હું અહીં ઘણા દિવસથી જોઉં છું! પછી રિપોર્ટ લઈ લીધો. રિપોર્ટ વાંચતાં ગંભીર બની ગયા અને પછી કહ્યું, 'ઑપરેશન કરવું પડશે.''

વિજયે જ જલદીથી કહ્યું કે, ''હમણાં અમે ઘરે જતાં રહીએ. પછી આવશું.'' ''જેટલું જલદી ઑપરેશન થાય તેટલું સારું. અત્યારે વજન ચાળીસ કિલો છે પછી એનાથીય ઓછું થઈ જશે તો ઑપરેશન નહીં થાય. અને ઑપરેશન વગર તો સાજા થવાના કોઈ જ ચાન્સ નથી. પછી તમારી ઇચ્છા. ઘેર જવું હોય તો જઈ આવો. પણ જલદી પાછા આવજો.'' એમ કહીને ડૉક્ટરે પોતાની સેક્રેટરીને બોલાવીને કંપનીના મૅનેજર પર કાગળ લખાવ્યો ને તેમાં જણાવ્યું કે જેમ બને તેમ જલદી પેશન્ટને પાછો મોકલવો.'' આશાને કહ્યું, આ પત્રથી કંપનીમાંથી જલદી રજા મળી જશે.

પત્ર લઈને બંને બહાર નીકળ્યાં.વિજયને અગાઉના વૉર્ડના જૂના દરદી મળી ગયા. તેઓ વાત કરતા હતા, આશા તક ઝડપીને ફરીથી ડૉક્ટર ચાંડીની કૅબિનમાં ગઈ અને પૂછ્યું, ''ખરેખર ખૂબ જલદી ઑપરેશન કરાવવું જરૂરી છે?

''હા, આમાં જેટલો વધારે વિલંબ એટલું જોખમ વધારે'', આમ કહીને એમણે આશાને આ ગાંઠ કેટલી બધી જોખમકારક છે, એ સમજાવ્યું. વળી, આ ઑપરેશન પણ કેટલું બધું ગંભીર છે એ પણ સમજાવ્યું. એમાં કોઈ પણ

'નર્વ'ને સહેજ પણ ઈજા થાય તો દૃષ્ટિ, સાભળવાની કે બોલવાની શક્તિ જતી રહેવાનો સભવ છે પક્ષઘાત પણ થઈ શકે હલનચલન પણ બધ થઈ જાય કઈ પણ થઈ શકે આ સાભળીને આશાના મુખમાથી ડૂસકા અને આખમાથી આસુ નીકળવા લાગ્યા ડૉ ચાડીએ આશાને કહ્યુ, "તારા પર્સમાથી રૂમાલ કાઢ અને આખમાના આસુ લૂછી નાખ હૃદયને એકદમ મજબૂત બનાવી દે હજુ તો તારે ઘણુબધુ જોવાનુ થશે માટે દૃઢ બની જા મારુ માનો તો રોકાઈ જાઓ જોકે, ઑક્ટોબર સુધીનુ ઑપરેશન લિસ્ટ થઈ ગયુ છે, પણ વચમા હુ બને તેટલા જલદી વિજયને લઈ લઈશ તારા ઘરેથી મોટા ચારપાચ લોકોને બોલાવી લે, એટલે તને હિંમત રહેશે જો રોકાવાનુ નક્કી કરો તો કાલે આ જ સમયે મને અહીં મળજો "

આશા કૅબિનમાથી બહાર આવી ને જોયુ તો વિજય હજુ વાત કરી રહ્યા હતા અને ખૂબ સ્વસ્થ હતા જ્યારે આશાનુ હૃદય અકથ્ય ભારથી દબાઈ રહ્યુ હતુ તે ગૂગળામણ અનુભવી રહી હતી ઘરેથી કોને બોલાવવા? વિજયને તો કાઈ જ નહોતુ બાપુજીને કે ભાઈને બોલાવવા તે વિચારી રહી રૂમ પર જઈને તેણે વિજયને કહ્યુ, "આપણે ઑપરેશન કરાવીને જ જઈશુ હો "

"ના, એક વાર મે તને કહી દીધુ હવે કરી વાર મને કહીશ નહીં " ચિડાઈને વિજયે કહ્યુ આશા હતપ્રભ બની ગઈ હૃદયમા ગૂગળામણ થતી હતી અને ઉપરથી આ જોરદાર 'ના' હવે બાજી કઈ રીતે 'હા'મા પલટાવવી તે તેને સમજાતુ નહોતુ ઑપરેશનની ગભીરતા વિશે વિજયને કઈ પણ જણાવવાનુ નહોતુ તેણે આર્તભાવે મનોમન ભગવાનને પ્રાર્થના કરી પણ તાત્કાલિક પરિણામ તો કઈ જ ન આવ્યુ વિજયે તો જવાની તૈયારી કરી જ લીધી જતા પહેલા ત્યા આવેલા ઐતિહાસિક શિવમદિરે દર્શન કરવા ગયા અહીં પણ આશાએ આસુભરી આખે શિવને વિનતી કરી એકાગ્રતાપૂર્વક તે ક્યાય સુધી પ્રાર્થના કરતી રહી પછી વિજયનો હાથ પકડીને મદિરની પ્રદક્ષિણા કરી રહી હતી ત્યા વિજયે કોઈને બૂમ પાડીને બોલાવ્યો, 'સુરેશ, ઓ સુરેશ ' અને આશાને કહ્યુ, "આ મારો બાળપણનો મિત્ર છે આમ, અચાનક અહીં મળી જશે, એવો ખ્યાલ પણ ન હોય ને!" સુરેશ પણ આવ્યો ને આમ, બાળપણના મિત્રો મળ્યા એટલે વાતાવરણ થોડુ હળવુ થયુ પછી આશાએ બધી વાત કરી ત્યારે સુરેશે કહ્યુ, "સારુ થયુ તમે અહીં આવ્યા આ ન્યૂરો સર્જન ખૂબ હોશિયાર છે આપરેશનની ખબરેય નહીં પડે આવ્યા જ છો તો આપરેશન કરાવીને જ જવાનુ વળી પાછા દરદ વધારીને આવવુ ન? પછી મુશ્કેલ બને જેટલુ વહેલુ દરદ દૂર થાય અને ગાઠ નીકળી જાય એટલી પીડા ઓછી ભોગવવાની આ કઈ ટાળવાથી ટળી જવાનુ નથી વિજય, આપરેશન કરાવ્યા વગર ન જવાય " જે કામ આશા કરી શકી ન હતી એ કાર્ય સુરેશે કરી આપ્યુ આશાને લાગ્યુ કે શિવજીએ પ્રાર્થના સાભળીને વિજયના મનને ફેરવી દીધુ પણ તોય તેઓ સપૂર્ણ તૈયાર નહોતા

આશાએ રૂમ પર જઈને કહ્યુ, 'નાનકડુ તો આપરેશન છે સુરેશભાઈની વાત સાચી છે ગાઠ કદાચ ઝડપથી વધે તેય કહી શકાય નહીં અત્યારે થોડી જ વાર લાગશે આપણે એ કરાવીને જ જઈએ "

પણ, આશા, અકલ હાથે તુ કેવી રીતે પહોચીશ? મને તારી ચિંતા થાય છે?"

'લો, એટલી જ ચિંતા છે ન? તમે તો સાથે છો વળી, તમે જ મારી હિંમતને કેટલી વખાણતા હતા અને હવે તમે જ મને નાહિંમત કરી દેશો'

તમે જ તો મને કહ્યા કરો છો કે, 'તારે તો ડૉક્ટર બનવું જોઈતું હતું. તો હવે તમે જોઈ લો કે હું પણ ડૉક્ટરથી કમ નથી.'' આમ, હળવી, ભારે વાતો કરીને આખરે વિજયને ઑપરેશન માટે સંપૂર્ણ તૈયાર કર્યા અને બીજે દિવસે અગિયાર વાગ્યે હૉસ્પિટલમાં તે પહોંચી ગઈ. ડૉક્ટર ચાંડીએ તેને જોતાં તેઓ તેની પાસે આવ્યા. તેનો હાથ પકડીને ધન્યવાદ આપ્યા અને ખુશ થઈ કહ્યું, ''મને ખાતરી જ હતી કે તું તારા પતિને જરૂર મનાવી લઈશ. પણ, હવે તારે ખાસ એ ધ્યાન રાખવાનું છે કે એની માંદગીની ગંભીરતાની કે ઑપરેશનની જોખમકારકતાની વાત એમને બિલકુલ કરવાની નથી. એને સતત આનંદમાં રાખજે. ઑક્ટોબર સુધીની તારીખો અપાઈ ગયેલી છે. પણ હું તને વચ્ચે ક્યાંય બની શકે તેટલી વહેલી તારીખ આપીશ.'' પછી ત્યાં આવી પહોંચેલા વિજયને અંદર બોલાવી કહ્યું, ''તમે તો કલાકાર છો. મને પણ બતાવો કે તમે કેવાં ચિત્રો દોરો છો!''

''હમણાં તો આ હાથથી પીંછી પણ પકડી શકાતી નથી.''

'અરે, અહીંથી જશો ત્યારે પીંછી શું ચિત્રનું કેન્વાસ પણ પકડી શકશો.'' આમ, બંનેને હળવાં કરીને ડૉ. ચાંડીએ તેમને વિદાય આપી. રસ્તામાં એમના જૂના ડૉક્ટરો મળી ગયા. તેમાંનાં ડૉ સુરેખાએ આશાનો હાથ પકડી લીધો અને વિજયને કહ્યું, ''કેવાં મીઠડાં છે તમારાં પત્ની. તમે ખૂબ નસીબદાર છો. એમની સાથે વાતો કરવી મને બહુ જ ગમે છે. થોડી વાર લઈ જાઉ?'' એમ કહી આશાને એક ઓરડામાં લઈ ગયાં. ત્યાં બધા ડૉક્ટરોએ તેઓ રોકાઈ ગયાં એ માટે ખુશી વ્યક્ત કરી અને ઑપરેશનની ગંભીરતાનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપ્યો અને વિજયને માનસિક રીતે સતત ઉત્સાહમાં રાખવાની પણ ભલામણ કરી. હવે આશાના હૃદયમાં ભાર વધતો જતો હતો. પોતાની નાનીસરખી વાત પણ વિજયને જણાવ્યા વગર તે રહી શકતી નહીં અને આવડી પહાડ જેવી હકીકત તેનાથી છુપાવવાની હતી. એને પોતાને જ આશ્વાસન જોઈતું હતું, પણ તે તેને બહારથી ક્યાંયથી મળે તેમ ન હતું. પોતાની અંદરથી જ મેળવવાનું હતું અને પોતે જ અંતરથી દૃઢ બનવાનું હતું.

હવે તે ડૉક્ટર સાસેની રાહ જોઈ રહી હતી. તેને થયું કે જો તેઓ કહે કે ઑપરેશન જરૂરી છે, તો જ કરાવવું. નહીંતર જતાં રહેવું. કેમ કે હવે તે પોતે ઢીલી થઈ જતી હતી. ડૉક્ટર સાસે રજા પૂરી થતાં આવી ગયા. એમને દૂરથી જોતાં જ આશાના હૃદયમાં હળવાશ અનુભવાઈ. આવીને તેમણે જ કહ્યું, ''મને આની શંકા હતી. આમાં ઑપરેશન અનિવાર્ય છે. તમે રોકાઈ ગયાં તે બહુ જ સારું થયું.'' હવે તો આશાને દૃઢ બન્યા વગર છૂટકો જ ન હતો.

ડૉક્ટર ચાંડીએ અઠવાડિયા પછીની જ તારીખ આપી દીધી. વિજયને ૨ વૉર્ડમાં દાખલ કરી દીધા. પહેલે જ દિવસે વૉર્ડમાં ડૉક્ટર અશોક આવ્યા. કેટલા ભલા ને પ્રેમાળ. જાણે આશાના મોટા ભાઈ જ જોઈ લો. તેઓ વિજયને ધીમે ધીમે માનસિક રીતે તૈયાર કરવા લાગ્યા. હવે આશાએ પણ વિજયને આનંદમાં રાખવા પોતાના ભૂતકાળનો ખજાનો ખુલ્લો મૂકી દીધો. ''વિજય, તમને યાદ છે? મોનુ જન્મ્યો ત્યારે મને એને તેડતાંય નહોતું આવડતું અને તે રડતો તો હુંય રડતી!'' અને તમે કહેતા કે, પહેલાં તને છાની રાખું કે પહેલાં મોનુંને?'' ''હું કેવી સાવ ગમાર જેવી હતી નહીં?'' ''તો શું અત્યારે નથી?'' આમ, માંદગીને ભૂલીને વિજય પણ આશાની મજાક કરવા લાગતા. આશાની વાતો તો ખૂટતી જ નહોતી. તેથી સિસ્ટરો મજાકમાં કહેતી, 'તમારાં લગ્નને કેટલાં વરસ થયાં? હજુય

તમારી વાતો ખૂટતી નથી!'' પછી વિજયને કહેતા કે આશાને આરામ તો કરવા દો બિચારી કેટલુ બધુ કામ કરે છે!'' આમ, ઑપરેશનનો દિવસ બહુ જલદીથી નજીક આવી ગયો

ડૉ અશોકે આશાને કહ્યુ, ''બહેન, પછી કદાચ વિજય બોલી પણ ન શકે કે જોઈ કે સાભળી પણ ન શકે, તો એક વાર છોકરાઓને બોલાવી લો એમની સાથે બે દિવસ રહી લે '' ત્યારે આશાએ કહ્યુ, વૃદ્ધ બા બાપુજી એમને લઈને અહીં સુધી નહી આવી શકે એકલા બાપુજી કદાચ આવી જશે પણ ફોનમા વિજય બાળકો સાથે વાત કરી લેશે ઑપરેશનના ત્રણ દિવસ બાકી હતા અને તેઓ ફોન કરવા ગયા ફોન તો લાગ્યો નહીં પાછા આવીને જોયુ તો રૂમ પણ ખુલ્લો, અદરનો કબાટ પણ ખુલ્લો ને આખી બૅગ ગાયબ! આ જોઈને વિજય મૂઢ જેવા થઈ ગયા અને આશા રડી પડી હજુ ગઈ કાલે જ ઑપરેશન માટે બધા ટ્રાવેલર્સ ચેક વટાવ્યા હતા બધા પૈસા, કપડા, ચાદરો - બધુ જ એમા હતુ હવે શુ થાય? ડૉક્ટર અશોક તાત્કાલિક આવ્યા અત્યારે તો વિજયને સભાળવાના હતા એમને કોઈ જાતનો માનસિક આઘાત લાગવા દેવાનો ન હતો આથી, બધાએ કહ્યુ, ''અહીંથી વૉર્ડમા બહારથી કોઈ આવતુ નથી બૅગ જરૂર મળી જશે તમે ચિતા ન કરો ''

આ ચોરીની ખબર પડતા જ પહેલા બા આવી પહોચ્યા વિજયને ઘણાબધા નવા કપડા આપી કહ્યુ, ''એમને તો હવે આ કામ નહી લાગે તમે પહેરશો તો અમને ખૂબ આનદ થશે આશાને પણ કપડા આપ્યા ત્યારે આશાને થયુ કે જાણે તેની મા જ તેની પાસે આવીને ઊભા છે હવે બૅગ ગયાના દુ ખ કરતા પ્રભુની દયા જોઈને તેની આશાનો તતુ ટકી રહ્યો તેણે વિજયને કહ્યુ, ''માની લો કે બૅગ સાથે આપણુ સઘળુ દુ ખ ગયુ જો જો હવે તમે જલદી સાજા થઈ જશો ''

આ આઘાતમાથી વિજયને બહાર કાઢ્યા તો બીજો આઘાત આવ્યો એના ગામના કોઈ તેના સ્વજનની ખબર કાઢવા આવ્યા હતા તેઓ વિજયની પણ ખબર કાઢવા આવ્યા અને કહ્યુ, ''આશાબહેન તમારા બાને તો ઍક્સિડન્ટ થઈ ગયો છે '' આ સાભળી વિજય ખૂબ ચિતા કરવા લાગ્યા ત્યારે પણ આશાએ કહ્યુ, ''આ લોકોને તો વધારીને કહેવાની ટેવ હોય છે રાત્રે ફોન કરીને પૂછી જોઈશ '' ફોન કરીને આવ્યા પછી આશાએ પહેલી વાર વિજયને ખોટુ કહ્યુ કે સ્કૂટર ઉપરથી સહેજ પડી ગયા છે ખાસ વાગ્યુ નથી બાએ મારી સાથે વાત પણ કરી ને તમારા માટે ત્યા બધા પ્રાર્થના કરે છે અને જલદી સારા થઈ જાઓ એવી શુભેચ્છા પાઠવ છે '' પછી વિજય નિરાતે સૂતા

હવે ઑપરેશનની તૈયારીઓ થઈ રહી હતી ડૉ દીપા મનોચિકિત્સક, દરરોજ વિજય પાસે આવતા વિજયને વાર્તા કહેતા તેમને સમજાવતા હવે વિજયને ઑપરેશનની ગભીરતાનો ખ્યાલ આવી ગયો હતો ક્યારેક ડૉ દીપા વિજયને હાથ પકડીને સમજાવતા ત્યારે વિજયના આસુઓ એમના હાથ પર પડતા ફક્ત બે જ દિવસ બાકી રહ્યા તે રાત્રે બાલ્કનીમા ઊભા ઊભા આશા રડવા લાગી ''હે ભગવાન, આવડુ મોટુ ઑપરેશન અને પાસે કોઈ નથી અહી તો બધાની સાથે આઠદસ માણસોનો કાફલો હોય છે પણ કહે છે, જેનુ કોઈ નથી એનો ભગવાન છે તો પ્રભુ તમે જ મારો સહારો છો મને હિમત આપો સ્વસ્થતા આપો '' આખમા આસુ હતા ને ત્યા ડૉ દીપા આવ્યા અરે આશા તુ રડે છે? મારા પતિને તને મળાવા લઈ આવી છુ કે એકલા હાથે ઝઝૂમી રહેલી સાચી પતિવ્રતા નારી કેવી હોય તે જુઓ અને તુ હિમત હારી ગઈ! આશાએ આસુ લૂછી

નાંખ્યાં. ફરી હિંમત આવી ગઈ. દીપાના પતિએ પણ તેને ધન્યવાદ આપ્યા. આશાએ પૂછ્યું, "આ ઑપરેશનમાં કોઈ ખતરો નથી ને? ખબર નહીં કેમ, દિવસ નજીક આવે છે, તેમ હું ભયભીત થઈ જાઉં છું."

"જો, આશા ખતરો તો આપણે રસ્તો ઓળંગતાં હોઈએ તેમાં પણ છે. તો આ તો આવડું મોટું ઑપરેશન છે. એમાં ખતરો તો હોય જ ને?" છ છ નર્વ ભેગી થાય છે. તેના ઉપરની ગાંઠ કાપવાની છે. પણ આપણે હિમ્મત હારવાની નથી." આમ, પતિપત્ની બંને આશાને હિંમત આપીને ગયાં. ત્યાં તો ડૉ. સાસે આવી પહોંચ્યા. ઓરડામાં વિજયની પાસે જ બેસી ગયા. ચેકબુક કાઢી તેમાંથી એક ચેક હાથમાં લઈ કહ્યું, આમાં મેં સહી કરેલી છે. તારે જેટલા પૈસાની જરૂર હોય તેટલા જરા પણ સંકોચ રાખ્યા વગર ઉપાડી લેજે. તારી સગવડે પછી મોકલાવજે." અને આશાની આંખમાં ફરી આંસુ આવ્યાં, પછી એ આંસુ ચિંતાનાં ન હતાં, કૃતજ્ઞતાનાં હતાં. આ વખતે તો તેણે કહી નાખ્યું, "ડૉક્ટર સાહેબ, તમે તો મારા માટે ભગવાન છો. વધારે શું કહું? મારો ભાઈ પૈસા લઈને આવવાનો છે. એટલે હમણાં જરૂર નહીં પડે. જરૂર પડશે તો તમે જ છો." પ્રભુની અપાર દયાનો આશાને સતત અનુભવ થઈ રહ્યો અને તેની આશાની જ્યોત જલતી રહી.

હવે એક જ દિવસ બાકી હતો. વિજયના માથાના વાળ બધા કાપી નાંખ્યા. સાવ દૂર્બળ શરીર ને માથાના વાળ પણ નહીં. એ મુખ આશાથી જોઈ શકાતું નહોતું અને તેનાથી રડી પણ શકાતું નહોતું. હસતું મુખ રાખીને તેણે તો તેને સતત આનંદમાં જ રાખવાના હતા. ચાર વાગે દસબાર ડૉક્ટરો આવ્યા. પંદરવીસ મિનિટ વાતો કરી. કેટલાંય કાગળો અને ફાઈલોમાં સહીઓ કરાવી. વિજયે પણ ધ્રૂજતે હાથે સહીઓ કરી. અને હવે આશાની વાતો સાવ જ ખૂટી ગઈ! તેના મોઢામાંથી એક શબ્દ પણ નીકળતો ન હતો. અડધી રાત સુધી તે એમ ને એમ સ્તબ્ધ બની બેસી રહી. ત્યાં તેને ખબર મળ્યા કે ભાઈ આવી ગયો છે. તેણે રાહત અનુભવી.

સવારના ચાર વાગ્યા. નાહીને વિજયને ઑપરેશનનો પોશાક પહેરાવી દીધો. તેમને પછી સ્ટ્રેચરમાં સૂવડાવ્યો ત્યારે આશાની આંખોમાં આંસુ ધસી આવ્યાં. સિસ્ટરે ઇશારાથી જ તેને ચૂપ કરી દીધી. પછી બધાં ઊભાં રહી ગયાં. બધાંએ ઑપરેશન સફળ થાય તે માટે પરમાત્માને પ્રાર્થના કરી. પછી ઑપરેશન થિયેટરમાં લઈ ગયા. આશા થિયેટરની બહાર બાંકડા ઉપર બેસી રહી. થોડી વારે ડૉક્ટર અશોક બહાર આવ્યા. આશાએ દોડીને પૂછ્યું, "ઑપરેશન શરૂ થઈ ગયું?" "ના રે હજુ તો ટેમ્પરેચર રૂમમાં રાખશે. એનેસ્થેશિયા આપશે. ડૉક્ટર ચાંડી આવશે પછી બધું થશે." પછી આશા બાજુમાં બેસી ગઈ. ઘણી વારે ડૉક્ટર ચાંડી આવ્યા. આશા તરફ નજર નાંખીને તેઓ અંદર ચાલ્યા ગયા. હવે ઑપરેશન શરૂ થશે એમ માનીને આશા પાછી શિવમંદિરે ગઈ. પૂજારીજી શિવપૂજામાંથી હમણાં જ ઊઠ્યા હતા. તેમના હાથમાં પૂજાનો થાળ હતો. આશાએ તેમને પ્રણામ કર્યાં. તેમણે થાળમાંથી કુમકુમ લઈને આશાના કપાળમાં ચાંદલો કર્યો. સેંથામાં સિંદૂર પૂરી 'અખંડ સૌભાગ્યવતી ભવ' - આશીર્વાદ આપ્યા ત્યારે આશાને લાગ્યું કે જાણે સાક્ષાત્ સદાશિવે જ તેને આ આશીર્વાદ આપ્યા છે.

હવે વિજયને કંઈ જ વાંધો નહીં આવે એવી એના હૃદયમાં પ્રતીતિ થઈ ગઈ. તેણે મંદિરમાં અભિષેક કર્યો. પૂજા કરી. જપ કર્યા અને પાછી બાંકડા પર આવીને બેસી ગઈ. હવે તેનું મન ઘણું જ શાંત થઈ ગયું હતું. તે મંત્રજાપ કરતી

રહી પછી મનોમન ભગવાન સાથે વાત કરવા લાગી, 'હે શિવજી, હે ઠાકોરજી, તમે જ ઑપરેશન રૂમમા ઊભા છો ડૉક્ટરના હાથમા તમારી જ શક્તિ કામ કરી રહી છે વિજયની એ ગાઠ એના કોઈ પણ જ્ઞાનતતુને સહેજ પણ ઈજા ન થાય તે રીતે તમે એ કાઢી રહ્યા છો મનોમન વાર્તાલાપ ચાલતો રહ્યો અને ઑપરેશના થિયેટરમા એ જટિલ ઑપરેશન થતુ રહ્યુ ઑપરેશન થિયેટરમા એકસાથે ચાળીસ ઑપરેશનો થઈ શકતા હતા સ્ટ્રેચરમા આવતા દરદીઓની સાથે સગાવહાલા જતા રહેતા આમ, લગભગ બધા જ જતા રહ્યા પણ વિજય બહાર ન આવ્યા ભાઈને તેણે જમવા મોકલી દીધો પણ પોતે તો બેઠી જ રહી છેક ચાર વાગે ડૉક્ટર અશોક સ્ટ્રેચર લઈને બહાર આવ્યા અને કહે, ''જલદી આવ જ્યારથી ભાન આવ્યુ છે, ત્યારથી તને જ યાદ કરે છે '' અને સ્ટ્રેચર સાથે તેઓ દોડતા દોડતા ICUમા પહોચી ગયા આશાને કહ્યુ જલદી મળી લે તેણે જોયુ તો ચારે બાજુ જાતજાતની નળીઓ જ લાગેલી હતી મોનિટર ચાલતુ હતુ અને એક ડૉક્ટર મિનિટેમિનિટનો હિસાબ લખી રહ્યા હતા આશા તરત બહાર નીકળી ગઈ પછી ભાઈ તેને પરાણે જમવા લઈ ગયો ગઈ રાતથી તેણે પાણી પણ પીધુ ન હતુ પરાણે થોડુ ખવડાવ્યુ અને ફરી આશા એ જ બાકડા પર આવીને બેસી ગઈ

સાજે ડૉક્ટર ચાડી અચાનક આવ્યા આશાને જોઈને કહે, ''હજુ તુ અહીં બેઠી છો ઑપરેશન તો સરસ રીતે થઈ ગયુ પણ તારુ મોઢુ તો જો જા, જઈને ખા, પી, આરામ કર હવે કઈ ચિંતા નથી પાચ દિવસમા બધી ખબર પડી જશે '' અને પછી તેમણે સિસ્ટરને કહ્યુ, ''આને આપણા પ્રાઈવેટ રસ્તેથી આવજા કરવા દેજો, નહીંતર આ દોડાદોડ કરીને માદી પડી જશે ''

પાછળની સીડીથી તો તરત જ ઓરડામા પહોચી જવાતુ હતુ તેણે અરીસામા મોઢુ જોયુ પોતાનુ જ રૂપ જોઈને તે ડરી ગઈ વીખરાયેલા વાળ, કપાળે ભભૂત અને સોગે બધો લાલ ચાદલો સેથામા સિદૂર જાણે કોઈ શક્તિ લડવા માટે મેદાને પડી ન હોય! પછી તે સ્વસ્થ થઈ ગઈ રાત્રે પાછી બાકડા પર બેઠી ડૉ આનદ રાતપાળીમા હતા આશાને કહે કે વિજયને ખૂબ નાણ છે કાલે તમે વાત કરી શકશો આમ તો ICUમા જઈ શકાય નહીં, પણ આશાને થોડી વાર જવાની રજા મળી વિજયને સ્વસ્થ જોઈને તેનો બધો ભાર ચાલ્યો ગયો ડૉક્ટરો બધા ખૂબ આનદમા હતા કેમ કે વિજય જોઈ શકતા હતા બોલી શકતા હતા સાભળી શકતા હતા! ફક્ત ચાલવાનુ બાકી હતુ ડાક્ટર ચાડીએ આશાને કહ્યુ, ''જા હવે આ તારુ ત્રીજુ બાળક છે, તારે એ રીતે એની પૂરી સભાળ લેવાની છે એને નવેસરથી ચાલતા શીખવવાનુ છે ''

પાચ દિવસ પછી ડૉક્ટરોએ વિજયને ઊભા કર્યા અને ચલાવ્યા તો ચારપાચ ડગલા ચાલીને પછી લથડિયા ખાવા લાગ્યા તેમને પલગમા સૂવડાવી દીધા પણ બધા ડાક્ટરો ખૂબ આનદમા આવી ગયા કે વિજય ચાલી પણ શકશે એ પછી એક છેલ્લો રિપોર્ટ પણ 'નેગેટિવ' આવતા બધા ડૉક્ટરોએ આનદ મનાવ્યો આ અશક્ય જાણાતા ઑપરેશનને સપૂર્ણ સફળ કરવા માટે ડૉક્ટર ચાડીને બધાએ અભિનદન આપ્યા ત્યારે ડૉક્ટર ચાડીએ કહ્યુ કે, આમા મને તો ઈશ્વરની કૃપાનો ચમત્કાર જ લાગે છે નહીતર મારી દૃષ્ટિએ તો આ આપરેશન સફળ થવાના ચાન્સ ઓછા હતા આશાની સેવા ફળી છે કોઈ પણ 'નર્વ' ડેમેજ થયા વગર આમ, બધુ સલામત પાર કેવી રીતે ઊતર્યું, એનુ મને ભારે આશ્ચર્ય છે પણ ઈશ્વરનો આભાર માનીએ કે વિજયને નવી જિદગી મળી બધા

ડૉક્ટરો આશાને પણ બિરદાવતા હતા. પણ, હજુય આશાએ ઘણી લાંબી મજલ કાપવાની હતી. દરરોજ વ્હીલચૅરમાં બેસાડીને વિજયને ફિઝિયોથેરાપિસ્ટ પાસે લઈ જતી. ત્યાં હાથપગની કસરત કરાવવામાં આવતી. હાથનાં આંગળાંઓની કસરત કરાવવામાં આવતી, જેથી વિજય ફરીથી ચિત્રો દોરી શકે. પછી તો આશાએ આ કસરત કરાવવાનું શીખી લીધું. ડૉક્ટર ચાંડીએ આશાને છ મહિના સુધી ઘરે આ કસરત સતત ચાલુ રાખવા કહ્યું. વિજયને હવે કોઈ જાતનો ભય નથી. એમ બંનેએ ખાતરી આપી.

હૉસ્પિટલમાંથી જ્યારે જવાનો દિવસ આવ્યો ત્યારે ડૉક્ટરો, નર્સો, બધાંએ બંનેને ભાવભરી વિદાય આપી ત્યારે ડૉક્ટર દીપાએ એના પતિને કહ્યું, ''યમ પાસેથી પતિને પાછો લાવનાર સાવિત્રીની કથા તો વાંચી હતી. પણ આ તો નજરે જોયું.''

''હા, મેડિકલી ઇમ્પૉસિબલ જણાતો આ કેસ તો આપણી હૉસ્પિટલના ઇતિહાસમાં અજોડ છે.

''સાચ્ચે જ વિજયને નવું જીવન મળ્યું.''

'એ તો આશાના પ્રેમનો મૃત્યુ પરનો વિજય છે, ડૉક્ટર સુરેખાએ કહ્યું. અને વિજયને સંભાળપૂર્વક લઈ જતી એ નારીના અંતરના પ્રેમનાં આંદોલનોને અનુભવતાં સર્વે છૂટાં પડ્યાં ત્યારે સર્વનાં હૃદય કશુંક પામ્યાની તૃપ્તિ અનુભવી રહ્યાં હતાં.

મકાનમાલિક : તમારે શું કાંઈ ફરિયાદ કરવાની છે ?
ભાડૂત : હા, બાથરૂમનો ફુવારો ચાલતો નથી, તો છતમાં જે બાકું છે તે બાથરૂમ પર લાવી દેશો ?

o

નીચલા માળે રહેતા ભાડૂતે ઉપલા માળના ભાડૂતને કહ્યું, ''તમે હવે નૃત્યની પ્રૅક્ટિસ બંધ કરશો ? તમારી આ ધબાબધથી તો હું ગાંડો થઈ જઈશ !''

''થઈ જ ગયા હો એવું લાગે છે. નૃત્યની પ્રૅક્ટિસ બંધ થયાને તો કલાક વીતી ગયો !''

o

એક દરદીએ નિષ્ણાત ડૉક્ટરની ઍપૉઇન્ટમેન્ટ લેવા એમની હૉસ્પિટલ પર ફોન કર્યો. ઍપૉઇન્ટમેન્ટ આપનારે કહ્યું, ''વહેલામાં વહેલી ઍપૉઇન્ટમેન્ટ ત્રણ અઠવાડિયાં પછીની મળી શકે તેમ છે.''

''ત્રણ અઠવાડિયાં !'' દરદીએ ડઘાઈ જઈને કહ્યું, ''ત્યાં સુધીમાં તો કદાચ હું મરી પણ ગયો હોઉં.''

''કશો વાંધો નહીં. ઍપૉઇન્ટમેન્ટ રદ કરાવી શકાય છે.'' ડૉક્ટરના સહાયકે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

ચિંતન

સબ સૂરત મેરે સાહેબ કી

દિગીશ મહેતા

સબ સૂરત મેરે સાહેબકી આમ તો ભાવોદ્રેકની આ અવસ્થા છે જેમા બધુ જ એકરસ ભાસે, બધુ જ ચૈતન્યથી સભર લાગે, બધે જ પ્રકાશ. પ્રકાશ લાગે ફ્રીટ્ઝોફ કાપ્રા તેની સુખ્યાત ચોપડી 'તાઓ ઑફ ફિઝિક્સ'ના આરભે કહે છે તેમ ફિઝિક્સના સિદ્ધાતો ને સશોધનના અભ્યાસોમા લાબી તાલીમ બાદ તેમને માટે એક એવી પળ આવી કે જ્યારે એક દિવસ દરિયાકિનારે બેસી આજુબાજુ જોતા અચાનક એણે જોયુ, he saw, કે બાહ્ય અવકાશમાથી જાણે શક્તિનુ અવતરણ થઈ રહ્યુ છે cascades of energy coming down from outer space બસ, એ પળે એને *atoms* અને *particles*, અણુ પરમાણુની અનત લીલામા વસતુ ચેતન, તેનુ નર્તન, તેનો ડાન્સ દેખાયો બસ, આ જ એ નૃત્ય જેને ભારતીય પરપરામા 'ડાન્સ ઑફ શિવ' કહે છે જ્યારે કબીરની પક્તિમા કહ્યુ છે તેમ બધુય એકરસ લાગે

આપણા કવિ કાન્તની એક સરસ પક્તિ છે 'પ્રમત્તાવસ્થામા નજર પણ નાખુ જગ ભણી' - આ એ પ્રમત્તાવસ્થા, સમાધિની એ ઉચ્ચતમ ક્ષણ જેને સસ્કૃતિઓને અને ધર્મોને જુદી પાડતી બધી જ આડશોને હટાવી દઈ માણસે સનાતન સમયથી ગાઈ છે કવિ કલાપી કહે છે તેમ 'જ્યા જ્યા નજર મારી ઠરે યાદી ઝરે છે આપની' સબ સૂરત - આ વિશ્વની અનેકાનેક વિવિધતા, એના બધા જ ચહેરા આખરે ઓગળી જઈ રહે છે માત્ર ચૈતન્ય નરસિહ કહે છે તેમ નામરૂપ ભલે જૂજવા હોય, પણ અતે તો હેમનુ હેમ હોયે અતે તો એક જ સાહેબની આ બધી લીલામય પ્રતિકૃતિઓ છે

આ અનુભવને કવિઓ, કલાકારો, રહસ્ય રાહના પથિકો એ બધાએ બિરદાવ્યો છે, અને પળે પળે બદલાતા જતા જ્ઞાનના પરિમાણો વચ્ચે પણ એ પરમ અનુભવ પુન પુન જાગ્રત થયા કરે છે બધુ જ, ખરે જ બધુ જ ઈશનુ છે, જગતમા જે કાઈ છે એ આખરે એક એના જ આવિષ્કારો છે, ઈશાવાસ્યમિદ સર્વં આ સર્જન જૂનો અનુભવ ઉપનિષદ્કાળથી આપણે ત્યા પડઘાયા કર્યો છે કબીર પણ એ જ અનુભવને દોહરાવે છે, અખો કહે છે તેમ અખા, જ્યમનુ ત્યમ એ જ્યમનુ ત્યમ પક્તિનુ જૂનુ ગુજરાતી આજે કેવુ નવુ લાગે છે!

પણ, આ તો થઈ પેલા છેવટના અનુભવની વાત, જે થઈ થઈને જતો રહે છે, પેલા મેટરલિન્કના નાટકમાના બ્લૂ બર્ડ, એ નીલ પખીની જેમ હાથમા આવી આવી સરકી જાય છે આજના વૈજ્ઞાનિક કાપ્રાની જેમ એ જ માર્ગે જનાર ટી એસ એલિયટ પોતાની 'ફોર ક્વૉર્ટેટ્સ' કૃતિમા અટકતે અટકતે અટકળતા અટકળતા કહે છે તેમ we had the experience but missed the meaning બને કે એ અનુભવ થયો હોય, પણ આપણે એનો અર્થ ચૂકી ગયા હોઈએ

બધુ જ, જે કાઈ દેખાય છે, તે સકલ બાહ્ય વિશ્વ, આખરે એક જ સાહેબ, એક જ તત્ત્વ એક જ બ્રહ્મનો આવિષ્કાર હોય એ શક્યતાએ આપણને હમેશા લલચાવ્યા છે એ શક્યતાના એંધાણથી આગળ વધી તેને સત્ય સ્વરૂપે

પામવું, તેની અનુભૂતિ કરવી - એ જુદી જ વાત છે.

આજની જ વાત કરીએ તો આવો પારલૌકિક અનુભવ આજે જેટલો માણસજાતને જરૂરી છે એટલો ક્યારેય નહોતો. એનું મોટામાં મોટું કારણ છે : વિદેશવટો, એક્ઝાઈલ. તમે તમારા નાનકડા ગામ, નાનકડા પ્રાંત કે પછી ભલે ભારત જેવડા પણ આખરે તો નાનકડા દેશમાં હો ત્યાં સુધી તો બધું બરોબર, પણ જે પળે તમે ઈંગ્લેંડ, અમેરિકાના કોઈ નગર - મહાનગરના રાજમાર્ગો પર ફરતા થાઓ, અને નર્યા વિદેશીઓ - ગોરા, કાળા, પીળા, ઊંચા, નીચા, - એમ અનેકવિધ લોકોની ભીડમાં ભળી જાઓ, ભૂલા પડો, ત્યારે અચાનક તમે જાગીને કોઈક ઈંગિત, કોઈક સાઈન માગો કે આ જે કંઈ માનવમહેરામણ છે, એ આખરે તો એક જ સાહેબની, એક જ માનવહસ્તીના વિવિધ ચહેરા, ચહેરા જ કેમ મહોરાં માત્ર છે - ત્યારે જો તમને એમ ધાડસ મળે કે સબ સૂરત મેરે સાહેબકી - તો કેટલી અનન્ય અનુભૂતિ થાય -

ઈંગ્લેન્ડમાં બર્મિંગહામમાં મળેલા આવા ગુજરાતીઓના એક મેળાવડામાં પૂર્વ આફ્રિકામાં વસેલા એક પ્રખર પત્રકાર હારુનભાઈ અહમદની પંક્તિઓ એક વકતાએ ટાંકી છે. એની પહેલી પંક્તિ છે : 'વિદેશો પરાયાં વતન પણ બને છે...' અને આગળ જતાં પંક્તિઓ છે : 'અહીં પાંચ ખંડોનો માનવનો મેળો, જુદાઈ તજી હમ વતન પણ બને છે...' બસ, કબીરની વાણીનો જ થડકાર છે. પાંચ ખંડોનો શું, એથી પણ વિશાળ મેળો કેમ ન હોય, આખરે જુદાઈ તજાય છે - એનું રસાયણ પેલી એકત્વની અનુભૂતિમાં જ છે.

તો આ યુદ્ધો, આ કલહો, આ વિવાદો, આ ઝઘડા - કેમ છે? આ દ્વંદ્વો એ જ્યારે વકરે, વિસ્તરે, વિનાશ વેરે છે - ત્યારે એ અનુભૂતિ કેમ ઓઝલ થઈ જાય છે ? એનો જવાબ શોધવો અઘરો છે. ઈંગ્લિશ લેખક સમરસેટ મૉમની એક સરસ નવલકથા છે, 'ધ રેઝર્સ એજ' કરીને, તેમાં લૅરી કરીને એક પાત્ર છે. લૅરી પાઈલટ છે. યુદ્ધમાં તેનો દોસ્ત રજા પર જવાના પહેલા જ દિવસે પ્લેનમાં ઊડી, દુશ્મન પર હુમલામાં જાય છે, અને મરાય છે. લૅરીને અહીંથી પ્રશ્ન થાય છે - જે આપણને બધાને પળે પળે થાય છે : આમ કેમ? એક ક્ષણ પહેલાં જે હતો તે અત્યારે કેમ નથી?

એ હવે ખોજ પર નીકળે છે, ભારત આવે છે. દક્ષિણમાં એક આશ્રમમાં સાક્ષાત્કારનો અનુભવ થાય છે, બસ, તેને જે જવાબ જોઈતો હતો તે મળી જાય છે. વાર્તાને અંતે તે એક મહાનગરમાં ટૅક્સી ડ્રાઈવર છે. તેની એક વખતની પ્રેયસી તેની ટૅક્સીમાં બેસે છે, ટૅક્સી ચાલે છે, અને તે લૅરીને ઓળખી કાઢે છે. - લૅરી તું? સબ સૂરત સાહેબકી, લૅરીએ તો હવે એ જાણી લીધું છે. એવો જ કંઈક અનુભવ એની એક વખતની પેલી ગર્લ ફ્રેન્ડને પણ થાય છે - આ છોકરીની બાજુમાં બેઠેલો તેનો પતિ અને આગળ ટૅક્સી ચલાવતો લૅરી, શું ફેર છે - પણ આ અનુભવ મળવો સહેલો નથી. માટે તો સમરસેટ મૉમે પોતાની નવલકથાને શીર્ષક આપ્યું છે : ધ રેઝર્સ એજ - આપણું ઉપનિષદનું સૂત્ર : ક્ષુરસ્ય ધારા - બસ, એ પર તલવારની ધાર પર ચાલવાની હિંમત હોય તો તો સબ સૂરત સાહેબકી - એ અનુભવ હાથવેંતમાં - કે પછી આપણા તુલસીદાસ કહે છે તેમ : को जाने किस बेश में नारायण मिल जाय।

...કોણ જાણે, ક્યારે કયા વેશમાં નારાયણ મળી જાય.

ધર્મચિંતન

પરમતત્ત્વ

અર્પિતા ત્રિપાઠી

સનાતન શિવ સ્વરૂપ પરમતત્ત્વ મૂળરૂપે, સતરૂપે, સત્યજ્ઞાનરૂપે તથા અનંતરૂપે છે. તે કોઈ પણ કાર્યરૂપ તથા કારણરૂપ નથી. તેના સરખુ કે તેનાથી અધિક કોઈ પણ નથી. તે પરમતત્ત્વનો કોઈ પણ ઉત્પાદક કે પાલક નથી. આ પરમ તત્ત્વ 'સર્વ ભૂતેષુ ગૂઢ' સર્વ પ્રાણીમાત્રના અંતરાત્મારૂપ છે, કર્મોના નિયામક એવા પરમતત્ત્વ સદાશિવ સચરાચર પૃથ્વીમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે.

ભારતવર્ષ પૌરાણિક સંસ્કૃતિવાળો દેશ છે. ઋષિઓના તપથી જાગ્રત એની ધરતી છે. આજે એ જ ભારતવર્ષમાં ધર્મના અનેક વાડા પંથો સંપ્રદાયો થવા લાગ્યા છે. સાંપ્રદાયિક પ્રથાથી અનેકેશ્વરવાદ થયો છે, બધા પોતાનો ધર્મપંથ સંપ્રદાય કે વાડો તે શ્રેષ્ઠ છે તે પુરવાર કરવા મથે છે. આ સર્વોપરિતા રમતમાં નિર્દોષ માનવીઓની વૃત્તિ સાથે બિનસરાહનીય પ્રવૃત્તિઓ આદરવામાં આવે છે. સામાન્ય જનને તે પ્રવૃત્તિ આ વાડા ગલીમાં ભટકાવી દે છે ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય કે ખરેખર સત્ય શું? પરમતત્ત્વ કયું? તત્ત્વોના અનેક નામ અર્થ શા માટે?

અખિલ બ્રહ્માંડમાં અદ્વિતીય પરમતત્ત્વ, જ્ઞાનસ્વરૂપ સ્વયં જ્યોતિપ્રકાશ એક જ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સદાશિવ છે. એ પરમ અમૃત સ્વરૂપ પરમાત્માના મૂળ સ્વરૂપથી તેના જ્ઞાનથી મનુષ્ય, ઐહિક તથા પારલૌકિક પ્રેયન શ્રેયસ સાધે છે. પરમાત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા વિનાનું જીવન એ પશુ સમાન છે. જીવનની સાર્થકતા માટે પરમાત્માને પરમતત્ત્વને જાણવા આવશ્યક અનિવાર્ય છે. યજુર્વેદમાં કહ્યુ છે,

तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति
नान्य पन्था विद्यतेऽयनाय ॥

'પરમાત્માને જાણવાથી મનુષ્ય મૃત્યુને તરીને બ્રહ્મરૂપ થાય છે. મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે આ પરમાત્માને જાણ્યા વિના અન્ય કોઈ માર્ગ છે જ નહીં.'

સૃષ્ટિના અણુએ અણુમાં, જડ ચેતન, અત્ર તત્ર સર્વત્ર, અનુરૂપ પરબ્રહ્મ તત્ત્વ રહેલુ છે. તે માત્ર પ્રકાશ જ છે. આ તત્ત્વ નિર્વિકાર, સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ, નિર્ગુણ છે. સર્વના આત્મરૂપ, ચૈતન્યના કેવલમાત્રરૂપ, કાર્યકારણરૂપ, સર્વ પંથથી રહિત, પરમ શાંત આનંદ સ્વરૂપ, અદ્વૈત નિર્ગુણ આદિ બ્રહ્મ શિવ છે.

આજે શૈવ પંથ, વૈષ્ણવ પંથ. તે ઉપરાંત અનેક પંથોના નામે અનેક અજ્ઞાત લોકો ઈશ્વરને અલગ માને છે. તેમના મતે ભગવાન વિષ્ણુ, ભગવાન શિવ, બ્રહ્માજી કે મા અંબા દુર્ગા આ તમામ અલગ છે. આ એક ભ્રમણા છે, અજ્ઞાન છે. શિવ તે જ નારાયણ તે જ બ્રહ્મા, તે જ રુદ્ર, તે જ મા અંબા એટલે કે તેની શક્તિ છે. સર્વ નામથી અલગ ઓળખાયેલા એક જ તત્ત્વ પ્રકાશ જ છે.

'શિવપુરાણ' રુદ્ર સંહિતા સૃષ્ટિખંડ અધ્યાય ૯માં કહ્યુ છે કે આ શિવ ભગવાન હિરણ્યગર્ભજ્યોતિ સ્વરૂપે ઉદ્‌ભુત થઈ, પોતાના વાંકા અંગથી વિષ્ણુ, દક્ષિણ અંગથી બ્રહ્મા અને હૃદયથી રુદ્ર એમ ત્રણ સગુણ સ્વરૂપે પરિણત થયા છે. આવુ જ કથન મહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં અધ્યાય ૧૪માં પણ છે.

योऽसृजद् दक्षिणादंगाद् ब्रह्माणं लोक सम्भवम्।
वामपार्श्वातया विष्णुं लौक रक्षार्थ मीश्वरः॥

'સર્વ પ્રાણીઓના આદિદેવ, અવિકારી, અજન્મા, સર્વતત્ત્વોના વિધાન જાણનારા તથા પ્રધાનપુરુષ મહેશ્વર શિવના દક્ષિણ અંગથી લોકની ઉત્પત્તિ કરવાવાળા બ્રહ્માજી ઉત્પન્ન થયા અને સર્વ લોકનું રક્ષણ, પાલન કરવાવાળા વિષ્ણુ વામપાર્શ્વથી ઉત્પન્ન થયા.'

ઉપરોક્ત કથન ઉપરાંત શિવ મહિમ્ન સ્તોત્ર, વિષ્ણુપુરાણ, શિવપુરાણમાં પણ આ જ કથનને અનુસરતાં અને પ્રમાણિત કરતાં શ્લોક-ઋચા મળે છે. તેથી ફલિત એ જ થાય કે શિવ, રુદ્ર, મહેશ, વિષ્ણુ, બ્રહ્માનાં નામો અલગ છે તે આખરે તો તે તમામ એક જ પરબ્રહ્મ છે. કૈવલ્યશ્રુતિનું કથન છે,

स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परम; स्वराट्।
स एव विष्णुः स प्राणः स कालोग्निः स चन्द्रमाः॥

'આ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ બ્રહ્મા છે, તે જ શિવ છે, તે જ ઈંદ્રરૂપ છે, અક્ષર છે, પરમ છે, સ્વયં પ્રકાશ જ્યોતિ: સ્વરૂપ સૂર્યરૂપ છે, તે જ વિષ્ણુ (સર્વત્ર વ્યાપક) છે, પ્રાણરૂપ, કાલરૂપ, અગ્નિરૂપ અને ચંદ્રમા રૂપ છે.''

આ જ પ્રમાણેની ઉક્તિ અથર્વશિરોપનિષદ અને ગણેશ અથર્વશિર્ષમાં પણ પ્રતિપ્રાદિત છે. ઋગ્વેદના ૧-૧૬૪-૪૬માં સૂક્તમાં આ પ્રમાણેની ઋચા રહેલી છે અને જેનો ઉલ્લેખ સહ વિવરણ બહુપ્રસ્થાપિત 'કેનઉપનિષદ'માં પણ વિસ્તારથી આપેલ છે:

इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो
दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्।
एकं सद् विप्रा बहुधा
वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः॥

'એક જ સદ્‌વસ્તુનું વર્ણન વિશેષ જ્ઞાની અનેક પ્રકારે કરતા રહે છે. એને અગ્નિ, ઈંદ્ર, મિત્ર, વરુણ, દિવ્ય સુપર્ણ, ગરુત્માન (ગરુડ), યમ, માતરિશ્વા આદિ કહે છે.'

તે જ પ્રમાણે 'રુદ્ર-દેવતા-પરિચય' ગ્રંથમાં પણ આ સદ્‌વસ્તુ એટલે પરમતત્ત્વનું વર્ણન અને એનું પ્રતિપાદન કરાયેલું છે.

ઉપર્યુક્ત પ્રમાણોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે એક જ અદ્વિતીય સત્ય સનાતન સચ્ચિદાનંદઘન, પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે. તેથી માત્ર નામની પાછળ, સંપ્રદાયના વાડા પાછળ, ભ્રમિત મૃગજળ રચી પોતાની સર્વોપરિતા સ્થાપિત કરતા કહેવાતા 'ગુરુ'ઓની પાછળ ભાગવા કરતાં, આપણા જ બાંધવ-પ્રિયજનોની સાથે ધર્મને નામે લડવા-વિખૂટા પડવા કરતાં, શિવ-વિષ્ણુના ભેદ ટાળી, નિર્મળ દૃઢ શ્રદ્ધાથી 'અહર્નિશ મનન કરી, અખંડ બ્રહ્માત્મ ઐક્યમાં લીન રહી, પરમતત્ત્વ પરમાત્મા પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર, તેનો સ્વાનુભવ અને અનુભૂતિ જ જીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય હોય. એ પરમતત્ત્વ અનંતરૂપે સમગ્ર વિશ્વના અણુએ અણુમાં વ્યાપ્ત છે. તેમાં આપણે એકરૂપ થઈએ.

○ ભગવાનને પ્રાર્થના કરતા રહો પણ કિનારે જવા માટે હલેસાં મારવાનું ચાલુ રાખજો.

– જૂની રશિયન કહેવત

○ પ્રાર્થના કરવાથી ઈશ્વર બદલાતો નથી, પ્રાર્થના કરનાર બદલાય છે.

– કિર્કેગાર્ડ

વંદના

મારી પ્રાર્થના

પ્રફુલ્લ રાવલ

હુ નિરીશ્વરવાદી નથી, તો આડબરી ઈશ્વરવાદી પણ નથી ઈશ્વરને હુ આ વિશ્વનો ઉચ્ચ નિયામક માનુ છુ 'ઈશ્વરના સસ્પર્શ વગર કશુ થઈ શકતુ નથી' એ શ્રી અરવિદના કથનમા મને અપૂર્વ આસ્થા છે મને ઈશ્વરમા અપાર શ્રદ્ધા છે હુ મૂર્તિને નમુ છુ ખરો પણ મૂર્તિપૂજામા માનતો નથી હુ પૂજાપાઠ કરતો નથી ટીલાટપકામા મને રસ નથી વૈષ્ણવની હવેલીમા ક્યારેક જ જાઉ છુ પણ ઠાકોરજીની સામે લાબા સમય ઊભા રહેવુ મને ત્રાસદાયક લાગે છે મહાદેવના મદિરે જાઉ છુ પણ લિગ પર જળ ચડાવવાની મને રુચિ થતી નથી કોઈ પણ મદિરમા હુ માત્ર હાથ જોડીને, મસ્તક નમાવીને ભાવપૂર્ણ હૃદયે વદના કરુ છુ આ વદનામા મને ઝાઝી વાર લાગતી નથી એ ક્ષણે હુ ઈશ્વરમય બની જાઉ છુ મદિરમા છેક મૂર્તિની નજીક જઈને હુ કશી અર્ચના કરતો નથી ધક્કામુક્કીથી મૂઝાઉ છુ આરતી ટાણે મદિરમા ઊભા રહેવાનુ મારી વૃત્તિને અનુકૂળ નથી ઘટારવ મારા મનને પ્રસન્ન અવશ્ય કરે છે એનો નાદ આસપાસના પરિવેશને પવિત્ર બનાવે છે પણ આ ઘટારવ જ્યારે ઘોંઘાટમાં પરિવર્તિત થાય છે ત્યારે ઉદ્વિગ્ન થઈ જાઉ છુ આજ સુધી મે ક્યારેય માળા ફેરવી નથી આમ છતા હુ ઈશ્વરમા અપાર આસ્થા ધરાવુ છુ

સવારે ઊઠીને હુ કરદર્શન કરીને ઈશ્વરનુ સ્મરણ કરુ છુ પછી આજીવન મારો શબ્દસત્સગ - શબ્દસ્નેહ ટકી રહે એ માટે સરસ્વતીની છબિને વદના કરુ છુ હા, હુ ઈશ્વરને પ્રાર્થના અવશ્ય કરુ છુ સવારે સ્નાન કર્યા બાદ હુ બે હાથ જોડીને માત્ર ત્રણ શ્લોકથી ઈશ્વરની આરાધના કરુ છુ એ જ મારુ સ્તવન એ જ મારી અર્ચના એ જ પૂજા એ જ મારી પ્રાર્થના પહેલો શ્લોક તે ગાયત્રી મત્ર

ॐ भूभव स्व तत्सवितुर्वरेण्य भर्गोदेवस्य
धीमहि धियो योन प्रचोदयात्।

આ મત્રમા સૂર્યની સ્તુતિ છે એ ગાયત્રી છદમા રચાયેલ સ્તુતિ છે હુ દરરોજ પ્રાત કાલે સૂર્યના દર્શન કરુ છુ એટલે મને આ સ્તવન કરવુ વાસ્તવિક લાગે છે છતા કોઈ ગાયત્રી મદિરમા હજી સુધી હુ ગયો નથી ગાયત્રી મારે મન માત્ર છદ છે હુ કોઈ છદને માતાનો દરજ્જો ક્યાથી આપી શકુ! પણ આ સૂર્યસ્તુતિ મારા મનને શાતા આપે છે આ પ્રાર્થના મને પ્રેરણા આપે છે શક્તિ આપે છે કશી પણ મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમા આ પ્રાર્થના કર્યા બાદ હુ નવુ બળ પામુ છુ નવો વિચાર મારામા અકુરિત થાય છે હુ નિરાશામાથી બહાર નીકળીને કાર્યરત બનુ છુ હુ કર્મમા માનુ છુ કર્મ કરવામા માનુ છુ સતત કર્મરત-કાર્યરત રહેવુ એ મારે મન સાચી પ્રાર્થના છે - પૂજા છે

પ્રાર્થનામા મારો બીજો શ્લોક છે

'जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्ति
जानामि अधर्मं न च मे निवृत्ति'

દુર્યોધન દ્વારા બોલાયેલ આ શ્લોકમા જીવનનુ તત્ત્વજ્ઞાન સમાયેલુ છે મનુષ્ય પોતાના ધર્મ અર્થાત્ ફરજથી વાકેફ હોય છે, પરતુ તેમા કાયમ પ્રવૃત્ત થવુ એનાથી શક્ય બનતુ નથી કોઈક સજોગ - ઘટના એને ધર્મનુ પાલન કરવુ હોય તોપણ કરતા રોકે છે, મનુષ્ય ક્યારેક અધર્મને

પણ જાણે છે, છતાંય એમાંથી નિવૃત્ત થવું શક્ય બનતું નથી. હું આ શ્લોકનો પાઠ કરીને ઈશ્વર પાસે મારી પરિસ્થિતિને અભિવ્યક્ત કરી દઉં છું. એમ ઈશ્વર પાસે ક્ષમાયાચના કરી લઉં છું.

પ્રાર્થનામાં મારો ત્રીજો શ્લોક છે ઉપનિષદનો શાંતિ પાઠ:

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु।

सह वीर्य करवावहै। तेजस्वि नावधीतमस्तु। मा विद्विषावहै॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

'કઠ ઉપનિષદ'ના આ શાન્તિપાઠમાં ગુરુ-શિષ્યની પ્રાર્થના છે. દંપતીને પણ આ જ પાઠ લાગુ પડે. આમાં રક્ષણ અને પાલનની પ્રાર્થના છે. તો વિદ્યાર્થી તેજસ્વી થવાની અર્ચના પણ છે જ. ઈશ્વર સામર્થ્યવાન બનાવે એવી સ્તુતિ કરી છે. 'મા વિદ્વિષાવહૈ' અર્થાત્ દ્વેષ ન કરીએ. વ્યક્તિ ક્યારેક પોતાનો દ્વેષ કરે છે તો ક્યારેક અન્યનો દ્વેષ પણ કરે છે. અહીં દ્વેષની ઇચ્છા ન થાય તેવી મનોસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની આરાધના છે. વ્યક્તિએ માત્ર સ્વનો નહીં, ક્યારેક સર્વનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. મને આ શાંતિપાઠમાં 'મા વિદ્વિષાવહૈ'ની ભાવના ખૂબ ગમે છે. કદાચ દ્વેષવિહીન થવાની મારી એષણા છે. મારો એ જ સતત પ્રયાસ છે. વિશ્વના અનેક સત્યશોધક - સત્ત્વશોધક આ માટે મથે છે. આમ છતાં હું કોઈનો સદંતર દ્વેષ નથી કરતો એવી માનસિક સ્થિતિને પામ્યો છું એમ ન કહી શકું. હા, મારી દ્વેષની માત્રા તીવ્ર નથી હોતી. ઘણી વાર તો મને આ પ્રાર્થનાનું સ્મરણ થતાં દ્વેષ ઓગળી જાય છે. વાસ્તવિક જગતમાં એને હાર કહે છે. મેં ઘણી વાર આવી હારને નોતરી છે.

બસ, આ ત્રણ શ્લોકેથી હું દિવસમાં માત્ર એક વાર પ્રાર્થના કરું છું. બીજો કશો જ આડંબર કરતો નથી. કલાકો સુધી પૂજાપાઠ કરતો નથી. છતાં પણ મને મારી આટલી પ્રાર્થનાથી પૂર્ણ સંતોષ છે. પછી આખો દિવસ આ જ પ્રાર્થનાની ભાવનાનો કેફ રહે છે. આ કેફમાં જ હું મારી દૈનિક પ્રવૃત્તિ કરું છું. આ જ મારી પ્રાર્થના - પૂજા, જેમાં હું પરમેશ્વર સાથે ગોષ્ઠિ કરું છું. પછી અમારા બન્નેનો સંવાદ બીજા દિવસે સવારે જ થાય છે. મારો બાહ્યસંબંધનો સમયગાળો માત્ર આટલો જ છે.

પ્રભુને જોર કરીએ એ પ્રભુને ગમે છે. પ્રાર્થનામાં વિનંતી કરીએ, આગ્રહ કરીએ, નમ્રતાથી ને વિવેકથી, પણ શ્રદ્ધા ને દબાણ સાથે દલીલ ચલાવીએ ને જોર કરીએ એ પ્રભુને ગમે છે. એમાં વિશ્વાસ ને પ્રેમ ને ખંત ને શરણાગતિનો મેળ છે. એમાં પૂજા ને ભક્તિ, ને ભગવાનની સાથે ઘર જેવો સંબંધ, ને સાથે સાથે આદર ને પૂજ્યભાવ છે. એટલે કે એમાં ધર્મ છે, પ્રવૃત્ત ધર્મ છે. અને પ્રભુને ધર્મ ગમે છે. પ્રભુને સમજાવવાનો સવાલ નથી. એ બધું સમજે છે — અને જાણે છે અને કરવા તત્પર છે અને કરવા માગે છે. ખરું જોતાં આપણી જાતને જ સમજાવવાનો સવાલ છે. આપણને પોતાને વિશ્વાસ બેસે અને ભક્તિ લાગે અને ધર્મ જાગે એ માટે દલીલ ચલાવવાની હોય છે, આગ્રહ કરવાનો હોય છે. પાઠ શીખવતાં શિક્ષક પોતે શીખે; વાત બીજાને સમજાવતાં આપણે એ બરાબર સમજતા થઈએ — એ ન્યાય અહીંયાં લાગુ પડે છે. આગ્રહ ને દલીલ ભગવાન આગળ ચાલે — પણ એની અસર પડે આપણા મન ઉપર.

('સમાજઘડતર') - ફાધર વાલેસ

સંકલ્પ ચિંતન

શીખવું અને સમજવું

નલિનીકાન્ત ગુપ્ત

શીખવુ એ એક વસ્તુ છે, સમજવુ એ બીજી વસ્તુ છે શીખવામા તમે કોઈ વસ્તુને તમારા સપાટી ઉપરના મન વડે ગ્રહણ કરો છો અને એ વસ્તુ તમારામા કોઈ બાહ્ય પદાર્થની જેમ આવે છે, તમારી અદર મૂકવામા આવે છે, ધકેલવામા અને માથે મારવામા આવે છે તમે એને આત્મસાત્ કરીને તમારી પોતાની બનાવી લેતા નથી જો તમે ધ્યાન આપતા નથી, અમુક સમયે તેને બાજુએ પડી રહેવા દો છો તો એ વસ્તુ તમારી સ્મૃતિમાથી સાવ ભૂસાઈ જાય છે ઊલટ પક્ષે, સમજવામા તમે એ વસ્તુને આત્મસાત્ કરો છો, તમારા સ્વરૂપના પદાર્થમા ભેળવી પણ દો છો, તમારી અદરની ચેતનામા તેને જીવવા દો છો તમે જ્યારે કોઈ વસ્તુને સમજો છો ત્યારે એ તમે ભૂલી જતા નથી, એ તમારી ચેતનાનુ એક તત્ત્વ બની રહે છે વરસોના વરસો પસાર થઈ જશે પણ એ વસ્તુ પ્રથમ દિવસે હતી તેવી જ તાદશ અને સ્પષ્ટ હશે તમે જે પાઠો મહામુશ્કેલીએ - દુ ખ વેઠીને અને કઠણાઈ ભોગવીને - તમારા પુસ્તકોમાથી અથવા શાળામા તમે શિક્ષકો પાસેથી શીખો છો તે તમે આટલી બધી સહેલાઈથી કેમ ભૂલી જાઓ છો? એનુ કારણ એ કે તમે કેવળ ભણો છો, સમજતા નથી તમે તમારા મગજમા શબ્દો, બાહ્ય ફૉર્મ્યુલા અથવા રૂપોને સઘરો છો તમે માહિતીની નોંધ કરો છો, પરતુ એ વસ્તુઓ *શાની પ્રતિનિધિ છે, એની અગત્ય અને* આતરિક નિયમ શો છે, એમનુ જીવત સત્ય શુ છે, એ બધુ તમારી પકડમાથી છટકી જાય છે

તમે આઈન્સ્ટાઈનને વાચો છો, ફરી ફરીને એની ફૉર્મ્યુલાઓ અને સમીકરણો વાચો છો, યાદ રાખી લો છો - ગોખો છો, પણ અમુક સમય પછી જો તમે એમની સાથેનો સપર્ક ગુમાવી દીધો હોય છે તો તે બધુ તમારા મગજમાથી છટકી જાય છે અથવા અસ્પષ્ટ અને ધૂધળુ બની જાય છે અને તમારે પછી પાછી ફરીથી શરૂઆત કરવી પડે છે એનુ કારણ એ છે કે તમે આઈન્સ્ટાઈનને કેવળ એક પાઠ તરીકે ભણી ગયા હતા, પરતુ જો એ જ વસ્તુઓએ જે લાગણીઓને સ્થૂળ રૂપ આપ્યુ હોય છે તેમા તમે પ્રવેશ કર્યો હોત, જે આતરિક સિદ્ધાતો એમના નિયમો ઠરાવે છે, જો આઈન્સ્ટાઈનની ચેતના કોઈક રીતે તમારી ચેતના બની ગઈ હોત, તો પછી તમે સમજી જાત, કદી ભૂલી ન જાત પછી એ કોઈ પાઠ નહીં પણ અનુભવ બની રહેત એટલે આમા જરૂર એ વસ્તુની છે કે કોઈ વસ્તુ જીવી જાણવા માટે જરૂરી આતરિક જાગૃતિ તમારામા પેદા થવી જોઈએ, તમારે તમારી જાતને તેની સાથે એકરૂપ કરવી જોઈએ, એની સાથે એકાકાર થઈ રહેવુ જોઈએ અને કેવળ મળવાનો કે ડોકુ હલાવવાનો પરિચય ન હોવો જોઈએ જ્યા સુધી તમારામા આ રીતની જાગૃતિ અથવા ખુલ્લાપણુ - આપણે જેને ચેતના કહીએ છીએ - તેમા નહી હોય ત્યા સુધી કોઈ પણ પાઠને ગમે તેટલો તમારામા ઠોકી બેસાડવામા આવશે તોપણ એ પૂરતા પ્રમાણમા

પુણ્યસ્મરણ

પંડિત સુખલાલજી

રઘુવીર ચૌધરી

પંડિત સુખલાલજી આ પ્રદેશમાં થઈ ગયા ન હોત તો દર્શકને સત્યકામનું પાત્ર ભાગ્યે જ મળ્યું હોત. એક અપંગ માણસ એની કરુણાના બળે દુનિયાને દોરી શકે એ માનવીય શક્યતા દર્શકને આ દાખલામાં દેખાઈ એમાં ઔચિત્ય છે, પ્રતીતિ છે. પંડિતજીના પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ પરિચયમાં આવનાર સહુ કોઈ જોઈ શકતું કે અહીં કશુંક અનન્ય છે, મહત્ છે.

પંડિતજી પરિચય ટ્રસ્ટના પ્રમુખ. 'ગ્રંથ' અમદાવાદમાં છપાવવાનું હતું મેં ૧૯૬૫માં વિદ્યાપીઠ છોડેલી. શ્રી યશવંત દોશીએ મને 'ગ્રંથ'ના પ્રકાશનના કામે જોતરેલો. યાદ આવે છે કે પહેલી વાર હું એમની સાથે પંડિતજી પાસે ગયેલો. વીસ લાખના અમદાવાદની વસ્તી દોઢ માણસની છે એમ કહેતા નિરંજન ભગતે એક આખા માણસની જગા પંડિતજી માટે ફાળવેલી એ અંગે હું સહમત હતો. એમને મળવાનું થયું તે પહેલાં 'અધ્યાત્મ-વિચારણા' અને 'ભારતીય તત્ત્વવિદ્યા' એ બે પુસ્તકો વાંચેલાં. બુદ્ધનો ક્ષણ વિશેનો ખ્યાલ એમણે વાતચીત દરમિયાન સમજાવેલો. મળવાનું થાય ત્યારે કંઈ ને કંઈ મળી આવતું. પ્રોત્સાહન પણ ખરું. 'જ્ઞાનગંગોત્રી'માં હિંદી સાહિત્ય વિશેનો મારો દીર્ઘ લેખ એમણે અંતેવાસી પાસેથી સાંભળેલો. ક્યારેક સામયિક કે છાપાના લેખ પણ એમના કાને પડ્યા હોય. એ ક્યારે 'સરિતકુંજ'માં છે ને ક્યારે અનેકાન્ત-વિહારમાં એની મને ખબર રહે, ને પસાર થતાં જ મળવા જવાનો અભિલાષ થાય. પણ ત્યારે હું બીડી-પાઈપ વગેરે પીતો. પંડિતજી સાવ પાસે બેસાડે ને બરડે હાથ ફેરવી આશીર્વાદ આપે. બીક રહે કે બીડીના વ્યસનની એમને બાતમી મળી જશે. એમણે એકેય વાર એનો નિર્દેશ નહોતો કર્યો પણ એમને ખબર તો હોય જ. આંખો નહોતી એના બદલામાં બીજી બધી ઇન્દ્રિયો અત્યંત સતેજ હતી. શ્રીમતી મૃદુલા પ્ર. મહેતાએ એમના 'પુણ્યશ્લોક પંડિતજી' નામના સંસ્મરણમાં એક અવિસ્મરણીય પ્રસંગ નોંધ્યો છે.

તે દિવસે ઉકળાટ પછી પવન નીકળ્યો હતો. ચાંદની પણ એવી જ સુંદર હતી. મૃદુલાબહેને એનો ઉલ્લેખ નહોતો કર્યો છતાં પંડિતજી બોલેલા : 'પવન જ સરસ છે તેમ નથી, ચાંદની પણ સરસ છે, ખરું ને !'

મૃદુલાબહેન ડઘાઈ જાય છે. પંડિતજી કહે છે : 'જો એમાં કંઈ અલૌકિક શક્તિની જરૂર નથી. આજની હવામાં જે અનેરી શીતળતા છે તે પૂર્ણિમાની સોળે કળાએ ખીલેલી ચાંદની સિવાય સંભવે નહીં. એ અનન્ય શીતળતાનો અનુભવ આંખ હોય તેને થાય એના કરતાં વધારે તીવ્રપણે આંખ વગરનાને થાય એમ હું ધારું છું. મેં ઘણી વાર આજે પૂનમ છે તેમ આ અનુભવે જાણ્યું છે. તેમાંયે વૈશાખી પૂનમ પરખાયા વગર રહે જ નહીં ! બુદ્ધ કંઈ અમસ્તા તે દિવસ જન્મ્યા હશે !'

એ પછીની ગંભીર-હળવી વાતચીત દરમિયાન પંડિતજી મૃદુલાબહેનને ચાંદનીનું વર્ણન કરવા કહે છે. એ આખો ભાગ લેખિકાના શબ્દોમાં જ મૂકવા જેવો છે :

'મેં વૃક્ષ, વેલીઓ, પુષ્પો અને સરિતાના જળમાં પડતા ચંદ્રના પ્રકાશ, પ્રતિબિંબવલયોનું થોડું વર્ણન કર્યું. પછી પંડિતજીએ પોતે નાનપણમાં માણેલી ચાંદનીનું વર્ણન કર્યું, તે શબ્દો મારી પાસે રહ્યા નથી પણ તે પછી તેમણે જે વર્ણન કર્યું તેની એક ઘેરી છાપ મારા અંતરમાં છે. કેટલી યોગ્ય રીતે તે વ્યક્ત થશે તેની મને ખબર નથી.

કહે 'પ્રકાશ કરતા અધકાર, ગાઢ અધકારનો અનુભવ મે કોઈએ ન કર્યો હોય તેવો તીવ્રપણે કર્યો છે સોળ વર્ષની વયે જ્યારે આખો ખોઈ ત્યારે આખોનુ તેજ ગયુ તેટલુ જ નહીં, સમસ્ત જીવન જીવવાની બધી આશા-આકાક્ષાઓ ફરતો ગાઢ અધકાર વીંટળાઈ વળ્યો હતો પ્રગાઢ અધકાર, જ્યા પ્રકાશની આછી રેખા ન હતી, આશાની ઝાય સરખી નહોતી અને અધકારના ડુગરનો, ચોસલેચોસલાનો એવો ભાર હતો કે ડોક ઊચી ન થઈ શકે ઊડા અધારા કૂવામા મને કોઈએ ધકેલી દઈ જાણે જીવનના એકેએક દ્વાર બધ કરી દીધા હતા આ અધકારનો ખડક સમો ભાર ભેદીને બહાર નીકળશે કે કદી કોઈ પ્રકાશરેખા સાપડશે તેવી કલ્પના જ અનભવિત લાગતી હતી પ્રત્યક્ષ અધકાર કરતા પણ નિરાશાનો અધકાર અતિ દુર્ભેદ્ય હોય છે મારા મનની ત્યારે એ સ્થિતિ હતી કોઈ આધાર નહીં, કોઈ ઓથાર નહી હૈયુ હળવુ કરવા કોઈ પગથી નહીં, મિત્રો હોય પણ જેને નિ સહાયતાનો અનુભવ નથી તે સહાનુભૂતિ છતા આપણી સ્થિતિ પૂર્ણપણે સમજી જ ન શકે એટલે તમે એકલા, અટૂલા નિ સહાયપણે અધકારના એ કળણમા ખૂપી જાઓ તેવી દશા થાય આજે તો ઘણી શોધો, સુવિધાઓ થઈ છે પણ તે સમય, તે સમાજ અને તે પરિસ્થિતિ !! મૃદુલા, જીવનનો તે અધકાર શબ્દમા મુકાય તેવો નથી '

તેમના સદા પ્રસન્ન ચહેરા પર વિષાદ છવાઈ ગયો હતો શબ્દે શબ્દે અસહ્ય વેદના નીતરી રહી હતી તેઓ બોલતા ગયા અને મારી આખોમાથી આસુ નીતરતા રહ્યા જરા પણ અવાજ ન થાય, શ્વાસ પણ જોરથી ન લેવાય તેની મે ખૂબ તકેદારી રાખેલી પણ પ્રજ્ઞાચક્ષુ પામી ગયા એકાએક થોભીને કહે, 'અરે, તુ રડે છે ? આ તો ચાદનીની મજા બગડી ગઈ ! હુ તો વર્ણનમા તલ્લીન થઈ ગયો પણ સાભળ – રડવા જેવુ તેમા હવે શુ છે ? ઘોર અધકારનો અનુભવ કર્યો તો એવા જ દેદીપ્યમાન પ્રકાશનો પણ અનુભવ કર્યો છે ગાઢ અધકારના અસહ્ય ભાર અને ઘોર નિરાશામા એક પ્રકાશકિરણ ઝળક્યુ – પુરુષાર્થનુ એક પગલુ દેખાયુ – આચકો મારીને માથુ ઊચુ કર્યું અને નિરાશાનો ખડક ગબડી પડ્યો ધીમે ધીમે પગ માડતા, ટેકો મેળવવાની મથામણ કરતા કરતા એક સાકળ હાથ આવી અને તે ઠેકીને એ ઊડા કળાણમાથી બહાર આવ્યો તો જે ભવ્ય, દેદીપ્યમાન અને ઉજ્જ્વળ પ્રકાશ મને મળ્યો તેવો બહુ વિરલ આત્માઓને મળ્યો હશે જીવનને આ કિનારે તો પ્રકાશ અને આનદરસ છે પછી પ્રારભમા અધકાર હતો તેનુ કઈ દુ ખ થોડુ જ હોય ! ચાલ, હવે ખુશ ને ? એક સરસ ભજન ગા, પછી આપણે જઈએ ' કહી તેમણે વાત સમેટી લીધી

બીજે દિવસે નવારમા ફરતા ફરતા કહે 'ઈશ્વર એક હાથે લઈ લે તો બીજા હાથે આપે એવો મારો જીવનનો અનુભવ છે ઈશ્વરના ઔદાર્યને કદી સીમા નથી તે વાત તુ જીવનમા કદી ભૂલતી નહીં ગમે તેવી વિકટ પરિસ્થિતિમા પણ આધારનો કોઈક ખૂટો તેણે આપણે માટે રાખ્યો જ હશે તેવી શ્રદ્ધા ગુમાવવી નહીં પુરુષાર્થ કરવાનુ આપણે ભાગે હોય છે પુરુષાર્થ ન કરીએ તો ઈશ્વરી ખૂટો હાથ નહીં આવે '

(પૃ ૧૮-૧૯, પુણ્યશ્લોક પડિતજી)

માનવીય પુરુષાર્થનુ અપૂર્વ દૃષ્ટાત હેલનકેલને પૂરુ પાડેલુ અપગતાને નામશેષ કરી દઈ સમગ્ર માનવજાતિ માટે પ્રેરક નીવડે એવો અનન્ય વિકાસ સાધ્યો પડિત સુખલાલજીએ

સોળ વર્ષની ઉમરે લગ્ન થઈ ગયા હોત પણ મોકૂફ રહ્યા ને બીજા વર્ષે ઉનાળામા માતા નીકળ્યા ને આખો ગઈ વહેમો અને અધશ્રદ્ધાઓને ઓળખી મુક્ત થતા ગયા કાશીની યશોવિજય જૈન પાઠશાળામા અભ્યાસ માટે ગયા ન્યાય, કાવ્ય, વ્યાકરણના વિશેષજ્ઞો પાસે સ્વાધ્યાયની તક મળી સસ્કૃત-પ્રાકૃતમા ભાષણ કરતા થયા અલકાર શીખવા લાગ્યા ત્યારે જેટલુ શીખતા એ

માનવબુદ્ધિની છેલ્લી શોધોએ એનું તળિયું માપ્યું છે, તેમ છતાં આજ સુધીની કોઈ માનવ શોધે જીવનના તળનો લેશ પણ સ્પર્શ કર્યો નથી. તેથી જીવન ખરા અર્થમાં જ અગાધ છે. આકાશપ્રદેશમાં ગમે ત્યાં જઈને ઊભા રહો, ગમે તેટલે દૂર જાઓ, છતાં ત્યાંનું ક્ષિતિજ નવું વિસ્તર્યે જ જવાનું. જીવનની બાબતમાં પણ એમ જ છે. કોઈ પણ કક્ષાએ જઈએ જીવનનો વિચાર કરી એને વિશે કલ્પનાઓ સર્જો પણ એ વિચારો અને કલ્પનાઓ સાવ અધૂરાં લાગવાનાં. જીવનના પૂર્ણ અને યથાવત્ સ્વરૂપને તે વિચારો કે કલ્પનાઓ પકડી શકવાનાં જ નહીં. એ એની પૂરી પકડથી પહેલાનાં જેટલું જ વેગળું અને અલિપ્ત રહેવાનું. તેથી જ ખરા અર્થમાં જીવન અનંત છે, અમાપ છે, અગ્રાહ્ય છે, અજ્ઞેય છે.' આમ છતાં માનવ એ જીવનતત્ત્વની શોધમાં લાગેલો છે અને એ શોધના જે પડાવો છે તે જ તે ધર્મના વિવિધ માર્ગો છે. 'આને લીધે ભારતીય આધ્યાત્મિક ચિંતનની દીર્ઘ યાત્રામાં અનેક માર્ગોનાં જુદાં જુદાં પ્રસ્થાન તેમ જ નાનાવિધ વિષયોનાં જુદાં જુદાં નિરૂપણો જોવા મળે છે. એક રીતે એમ કહી શકાય કે જેટલું ભારતીય કે વિશ્વવાઙ્મય ઉપલબ્ધ છે તે બધું એકંદરે આ શોધનો જ પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે.' (પૃ. ૫૬-૫૭ પ્રજ્ઞાચક્ષુ પંડિત સુખલાલજી).

પંડિતજી આટલા સર્વગ્રાહી અને વૈશ્વિક થઈ શક્યા એના પાયામાં બે વસ્તુ લાગે છે : (૧) અનેકાન્તવાદના જૈન-સિદ્ધાંતની પાકી સમજ અને (૨) યુગાવતાર ગાંધીજીના જીવનસંમયનો આંતર-અનુભવ. એમની સહિષ્ણુતા અને સાદગીમાં આ બંને વસ્તુ મૂર્ત થયેલી જોવા મળતી. આમ, જ્ઞાનના સાધક માટે સંતનું જીવન સહજ બન્યું. ગુરુ નાનકે કહેલું કે સત્ય શ્રેષ્ઠ છે પરંતુ સત્યનું આચરણ શ્રેષ્ઠતર છે. આ આચરણ કરતાં કરતાં એમણે ક્યારેક એવી વાત કહેવાની પણ આવતી કે જે જૈન વિદ્વાનોને પણ કઠતી. પંડિતજી સંપ્રદાયની શિસ્તમાં સમાય એવા નાના રહ્યા જ ન હતા. એ 'બ્રહ્મ' અને 'સમ'ના ઉપાસક એકસાથે હતા. એમણે ૧૯૫૯માં સાહિત્ય પરિષદના તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ તરીકે આ વિશે જ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. એ માનતા કે બુદ્ધિનો મૂળગત સ્વભાવ સત્યને સ્પર્શવાનો છે. હું એક સચેતન તત્ત્વ છું અને બીજા પ્રાણીવર્ગમાં પણ એવી જ ચેતના છે. 'સમ'ની દૃષ્ટિ આ સ્વીકારે છે. બાહ્ય પ્રકૃતિ એ બુદ્ધિનું બીજું પ્રભવસ્થાન છે. એમાંથી કવિત્વમય ચિંતન લાધે છે. પ્રકૃતિનાં દૃશ્યમાન રૂપો પાછળ પરમગૂઢ તત્ત્વ હોય પણ એ રૂપોને સંબોધીને થતી પ્રાર્થનાઓ બ્રહ્મરૂપે ઓળખાઈ. એમાંથી ફલિત થયું કે અખિલ વિશ્વના મૂળમાં એક 'સત' કે 'બ્રહ્મ' તત્ત્વ છે. તે જ દેહધારી જીવનવ્યક્તિમાં પણ છે.

પંડિતજી મોટામાં મોટા વિચારને, ગૂઢતમ તત્ત્વને વિશદતાથી સૂત્રાત્મક રીતે રજૂ કરી શકતા. અંગ્રેજી તો એ પાછળથી શીખ્યા. એમની તાલીમ મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથોની. પણ સ્વાધ્યાય કેવો સતત અને ચિંતનગર્ભ. વાંચેલું કંઠસ્થ થાય ને કંઠસ્થ થયેલું ચિંતન દ્વારા વિશદ થાય, એમના પોતાના વિચારરૂપે પ્રકાશિત થાય.

સો વરસ પૂરાં થવામાં વાર ન હતી ત્યાં એમણે વિદાય લીધી. ડગલી જેવા દોડી આવે એની નવાઈ ન હોય પણ એકેએક ક્ષેત્રના વડીલો સ્મશાનમાં હાજર હતા. અને એમના સહુના મોં પર અનાથ બની ગયાનો એક આછો છૂપો ભાવ હતો. અઠવાડિયા પછી ભાષા ભવનમાં એમને વિશે બોલતાં બોલતાં દર્શનનાં વિદુષી પ્રો. એસ્તર સોલોમન રડી પડ્યાં ને બેસી ગયાં. પંડિતજી જતાં જાણે કે સામેથી એક શિખર અદૃશ્ય થઈ ગયું અને એના અંતસ્તલમાંથી વહેતું ઝરણું જુદી જુદી આંખોમાં ઠરી વળી પાછું વહી ગયું.

[આઠમી ડિસેમ્બર – પંડિતજીના જન્મદિવસ નિમિત્તે - 'સહરાની ભવ્યતા'માંથી]

ચરિત્ર

માલશીકાકા

ગિરીશ વીંછીવોરા

બેઠી દડીનુ શરીર, ચોરણુ, કેડિયુ, ચારછ દિવસની વધેલ દાઢી, મોમા બીડી, દાત આડાઅવળા, સહેજ લગડાતી ચાલ – આ માલશીકાકા! દૂરના પિતરાઈ ગામનુ નાનુ છોકરુ પણ એમને ઓળખે થોડા સમય પહેલા જ માડવી આશ્રમમા અવસાન પામ્યા છેલ્લા પાચેક વર્ષથી આશ્રમના અતેવાસી થયેલા ઉમર એશીની આસપાસ મૃત્યુ સમયે કોઈના અજાણ લાડીલાની જેમ એમનુ કોઈ સ્વજન હાજર નહોતુ માલશીકાકાએ સૌ સ્નેહીજનોની ગેરહાજરીમા દેહ પર કાળની ચાદર ઓઢી લીધી નિરાતે ચિરનિદ્રામા પોઢી ગયા

એમનુ નજદીકનુ સ્વજન કોઈ નહીં ન માબાપ, ન ભાઈભાડુ, ન પત્ની, ન બાળકો એમના સ્વજનમા કહી શકાય એવા થોડા ઘણા પિતરાઈઓ જ માબાપ નાનપણમા ગુજરી ગયા હતા કહેતા કે, એમને એક બહેન હતી જ નાનપણમા જ સ્વર્ગે સિધાવી ગઈ રહ્યા કાકા એકલા કારમી ગરીબાઈ રહેવા ન પોતાનુ ઘર ન કોઈ ઉપરાણુ લઈ શકે એવી વડીલ વ્યક્તિ કાકા જુવાન થયા એમના એક પગમા જન્મજાત ખોડ સહેજ લગડાતી ચાલ, એમનુ ઓળખચિહ્ન બની ગયુ કન્યાવિક્રયના એ જમાનામા એમને કોણ પોતાની દીકરી પરણાવે? કાકા કુવારા જ રહ્યા આજીવન બ્રહ્મચર્યવ્રત ફરજિયાત એમના પર લાદવામા આવ્યુ

કાકા કોઈના ડેલાના ભાડૂત બની રહે સપત્તિમા થોડા માટીના વાસણો, બેચાર ગોદડા એક પતરાની પેટી પેટીમા કાકા પોતાની વધેલી મૂડી મૂકે ખેતીનુ કામકાજ નાનપણમા જ છોડ્યુ સદેશવાહક બની ગયા કોઈનો સદેશો બીજે ગામ પહોચાડવો હોય, કોઈ દીકરી-વહુને બીજે ગામ પહોચાડવી હોય તો એસ ટી વિનાના એ જમાનામા કાકા એ કામ કરે, પોતાનુ મહેનતાણુ લે કોઈ વ્યક્તિના મૃત્યુ પાછળ ધાર્મિક કાર્યરૂપે પાચાડાના બેતાળીસ ગામમા સ્નાત્રપૂજા પહોચાડવાનુ કામ પણ કાકા જ કરે એમા એમને બે ફાયદા મહેનતાણુ તો મળે જ રોટલા ટીપવાનો સવાલ પણ ઉકેલાઈ જાય

આવુ કામ ન હોય ત્યારે નિરાતે ઓટલા પર બેસી ગામગપાટા મારે સવારમા દેરાસરની મુલાકાત લઈ કાકા લાકડી લઈ નીકળી પડે અમારા ઘર તરફ અચૂક આવે શાક-પાદડુ, છાશ વગેરે લેવાનો એમને હક્ક ઘરે જઈ બે રોટલા ટીપી કાઢે એક બપોરે અને એક સાજે ખાય શુભ પ્રસગે હરકોઈને ત્યા કાકા હાજર નાનુમોટુ કામ કરે, જમે કાકા વગરનો કોઈ પણ પ્રસગ ગામવાસીઓને અધૂરો ભાસે બીડી પીતા પીતા, ચાના સબડકા લેતા, ગપાટા હાકતા, કાકા ચીધેલુ કામ કરતા જાય, કોઈ સ્થાનિક પ્રશ્ન પર પોતાનો વણમાગેલો અભિપ્રાય આપતા જાય, ક્યારેક બધાના ઉપહાસના પાત્ર બને કાકા મૂગે મોઢે બધુ સહી લે

કાકાને આખા ગામની ખબર ઓટલા પર બેસી ગામગપાટા મારતા કાકા બહુ જ મૂડમા આવી જાય સાદાના ખબરઅંતર પૂછે પોતાને યોગ્ય કામ કરવા ખડે પગે હાજર રહે કોઈને ત્યા કોઈ મહેમાન આવ્યુ હોય ત્યા અચૂક પહોચી

જાય. ચા પીધા વિના પાછા ન ફરે. પાંચાળમાં એમને બધાં ઓળખે. પગની ખોડને લીધે એક પગ લાંબો કરીને જ બેસે. એવી રીતે ભીંતને અઢેલીને બેઠેલા, બીડીના કશ લેતા, તડાકા લગાવતા યા હામાં હા પુરાવતા કાકાને જોવા એ એક લહાવો હતો.

આખા ગામની મશ્કરીનું પાત્ર પણ કાકા. ઓટેરાંઓ એમને 'ઘરે કાકી વાટ જોતાં હશે' કહી ચીડવે. છોકરાઓ કાકાને ચીડવવા ક્યારેક એક જોડકણું બોલતા:

''માલીઓ મંઢો, ખેડે કંધી (ખેતરનું નામ)
કંધેમેં લગી કાઠી, માલીએજી વહુ માઠી.''

બહુધા કાકા ગુસ્સે ન થાય. પોતા પર થતી આવી ટીકા સહેજ વિષાદભર્યું હસી ને ભૂલી જાય. ક્યારેક બહુ ગુસ્સે થાય. લાકડીનો છૂટો ઘા કરે. કોઈ છોકરાને વાગી પણ જાય. એની કોઈ ફરિયાદ ન કરે. કાકાને નાનાં બાળકો બહુ જ ગમે. કોઈના પૌત્ર કે દોહિત્રને લઈ રમાડે. એની સાથે કાલીઘેલી વાતો કરે. હાથમાંની બીડી બાળકના મોમા મૂકી પિવડાવવાની ચેષ્ટા કરે. એમને મન બીડી ફૂંકવી એ મર્દાનગીનું કામ હતું.

નાનપણમાં જ મારે કાકા સાથે દોસ્તી જામી ગઈ. કાકા રોજ ઘરે આવે. મા શાક-છાશ એવું કંઈક આપે. ક્યારેક કાકા ઘરે કંઈક કામ કરે, જમે પણ ખરા. કાકા ક્યારેક મારા માટે 'ગોળિત' કે 'પીપર' લાવે. એવી જ દોસ્તી કાકા મારા જિગરી દોસ્ત ને પિતરાઈ ભત્રીજા બાબુ સાથે પણ રાખે. બાબુ મારો સમોવડિયો લંગોટિયો દોસ્ત. અમારું ખાવાનું, પીવાનું, શાળાએ જવાનું યા જંગલમાં ફરવા જવાનું બધું સાથે જ થાય.

એક દિવસ કાકાએ અમને બંનેને નિશાળમાંથી છૂટ્યા બાદ એમને ઘરે આવવા કહ્યું. અમને નવાઈ લાગી. લેસન કરી બંને કાકાને ઘરે ગયા. કાકાએ અમને પ્રેમથી આવકાર્યા. કાકા માટે એ આનંદભર્યો અવસર હતો. માટીનાં હાંડલાં ઊથલાવી કાકાએ અમારા માટે ખડીસાકર શોધી કાઢીને પ્રેમથી આપી. પાંચાળનાં ૪૨ ગામોમાં કોઈના મરણ બાદ કુટુંબીજનો સ્નાત્રપૂજા દેરાસરમાં ભરવા આપે તે કાકા પહોંચાડે. એ પૂજાની રસીદો દરેક વ્યક્તિના નામ પ્રમાણે અલગ કરવાની હોય. કાકા નિરક્ષર. પહોંચ નામ પ્રમાણે ગોઠવવાનું કામ અમને સોંપ્યું. અમને તો મઝા પડી ગઈ. ફટાફટ બધી રસીદો અલગ ગોઠવી દીધી. દરેકના અલગ બંડલ બાંધી કાકાને આપી દીધી ત્યારે તો એ બધું રમતમાં કર્યું અત્યારે ફરી એ બધું યાદ કરતાં આનંદ ને અફસોસ બંને થાય છે. કાકાને ઘરે અમને મજા પડી ગઈ. ખાવાનું મળ્યું. નાના છોકરાને કંઈક ગળ્યું મળે તો ખુશ. અમે ખુશ હતા. કાકા અમને જોઈ ખુશ જરૂર થયા, એમના ચહેરા પર વર્તાઈ રહેલી સહેજ નિરાશાની પળો પણ યાદ આવે છે. કાકાને થયું હશે, પોતાને પણ આવાં જો બાળકો હોય તો! નિરક્ષર કાકાની પરાધીનતા અત્યારે સોયની જેમ ખૂંચે છે. અમે બંને મસ્તી-તોફાન કરતા કરતા રસીદો નામ પ્રમાણે ગોઠવતા હતા, કાકા બધું જોતા હતા. રસીદના અક્ષરનો રંગ, કદ વગેરે પરથી એ કયા ગામની છે એનો એમને ખ્યાલ આવી જતો હતો. નામ પ્રમાણે બરાબર ગોઠવીએ છીએ કે નહીં એ કાકા કેમ જાણે? અમે મસ્તી મસ્તીમાં જ એ કામ બરાબર કરતા હતા છતાં કાકાને થોડો ડર હતો જ. કારણ નિરક્ષરતા. અત્યારે એ નિરક્ષરતા વ્યક્તિને કેટલો પાંગળો બનાવી દે છે એ કાકાનું ત્યારનું વલણ જોતાં યાદ આવી જાય છે ને દિલને ધક્કો લાગે છે.

એ કામ પૂરું થયું. કાકા ઊઠ્યા. બે થાળીમાં ખીર જ લઈ આવ્યા. દૂધ, ચોખા ને સાકર સપ્રમાણ નાખી એમણે બનાવેલી ખીર પ્રેમથી પીરસી. અમે બંનેએ એટલા જ પ્રેમથી

આરોગી એનો સ્વાદ હજી પણ જીભ પર અકબંધ છે આવી રીતે તેઓ અમને અવારનવાર બોલાવતા રહે, જઈએ ત્યારે કંઈ પણ ખાવાનું આપ્યા વગર પાછા ન મોકલે

મુંબઈ આવવા નીકળ્યો કાકાને પગે લાગ્યો કાકાએ એક ઢબુ (બે આના) હાથમા આપતા આશીર્વાદ આપ્યા કહે, ''બહુ ભણજે, મોટો થજે' જ્યારે પણ ગામમા જાઉં ત્યારે કાકા પોતાની એ જ રજવાડી ચાલથી હાજર થઈ જાય પોતાના ઘરે ચા પિવડાવ્યા વગર ન છોડે ''

મારા લગ્ન પ્રસંગે કાકાને ખાસ મુંબઈ બોલાવ્યા લગ્ન પતી ગયા બાદ એમને થોડા દિવસ મુંબઈમા રોક્યા કાકા મુંબઈમા મુક્ત મને ફર્યા હુ ડૉક્ટર થયેલો એનુ એમને બહુ અભિમાન દરેક આગળ એ વાત ઉપાડે, બોલતા બોલતા મોઢામાથી ઊડતા થૂંકથી સામી વ્યક્તિ ભીંજાઈ જાય એની પરવા ન કરે

છેલ્લા પાચેક વર્ષથી સાવ અપંગ થઈ ગયેલા આશ્રમવાસી થયા આશ્રમમા હુ એક જ વાર એમને મળી શકેલો

કાકા ગયા મારા મનમા રંજ મૂકતા ગયા એમની આખી જિંદગી પર નજર કરતા સહેજ વિષાદ થાય છે એકલા-અટૂલા જિંદગીની કઠોર વાસ્તવિકતાઓ સામે ઝઝૂમ્યા ન મળી માતાપિતા, ભાઈભાંડુની હૂંફ, ન મળ્યો સહધર્મચારિણીનો સથવારો એ બધુ પચાવી શક્યા છતા ગામલોકો ક્યારેક હળવી મશ્કરી કરતા ત્યારે એમના ચહેરા પર તરી આવતો વિષાદ ક્યારે પણ ભૂલી નહીં શકુ કાકાને કેવા કેવા અરમાનો હતા એ અરમાનો પૂરા ન થયા તે ન જ થયા એમના એ બધા અરમાનો એમના પાર્થિવ દેહ સાથે બળીને રાખ થઈ ગયા કાકાની આખી એંસી વર્ષની જિંદગી એક સીધી લીટી જેવી ગઈ ત્યા ન આવી કોઈ આંટી, ન ચઢાવ, ન ઢોળાવ, ન ભરતી, ન ઓટ લગાતાર સૂનકાર ને ભેંકાર વાતાવરણ વચ્ચે ઝોલા ખાતી પોતાની જિંદગીની નાવને હંકારતા રહ્યા નાવ સાથે જ ડૂબી ગયા એમણે એવુ કોઈ મહાન કાર્ય ન કર્યું કે લોકો એમને એ કાર્ય માટે સંભારે જિંદગીના એંશી વર્ષ કોઈના સહારા વિના એકલપંડે વિતાવવા જે મુસીબતો આવી એને હસતે મોઢે સહેવી, પારકાને પોતાના કરી એમના પર પ્રેમ વરસાવવો એ મહાન કાર્ય ન હતુ? હા, કાકા ખરેખર મહાન હતા

○ ○ ○

'અખંડ આનંદ'ના ગ્રાહકોને ખાસ સૂચના

'અખંડ આનંદ'નો અંક જે તે માસની દસમી તારીખે પોસ્ટ થાય છે આપને જે તે માસની પચ્ચીસમી તારીખ સુધીમા અંક ન મળે તો જ અંક ન મળ્યા અંગેની જાણ કાર્યાલયને કરવા વિનતી છે એ જ રીતે સરનામામા ફેરફારની જાણ પચ્ચીસમી તારીખ સુધીમાં કાર્યાલયને થઈ હશે તો જ પછીના માસથી નવા સરનામે અંક મોકલી શકાશે પચ્ચીસમી તારીખ પછી જાણ થઈ હશે તો એક માસ બાદ એની અમલ શક્ય બનશે ગ્રાહકોને આ બંને બાબત ધ્યાનમા લેવા ખાસ વિનતી છે

- તંત્રી

શતાબ્દી-વંદના

જ્યોતીન્દ્ર - સૌરભ

[જ્યોતીન્દ્ર હ. દવેની કૃતિઓના અંશો]

સંપાદક : રતિલાલ બોરીસાગર

ઘૂંઘટવાળી

ઘૂમટો તાણવાના ફાયદા વિશે મિત્રમંડળમાં મેં ઘણી ચર્ચા કરી હતી. ઢાંક્યા રત્નનું મૂલ્ય કેટલું વધી જાય છે, અદૃષ્ટ, અર્ધદૃષ્ટ સૌન્દર્ય કેટલું મનોહર લાગે છે તે સવિસ્તર દાખલાદલીલ સાથે મેં લગભગ પોણો કલાક સુધી સમજાવ્યું હતું. વચ્ચે મહેન્દ્રે વાંધો ઉઠાવ્યો હતો તે પણ મને યાદ આવ્યું. એણે કહ્યું હતું: 'પણ, એ ઘૂંઘટપટ હેઠળ સૌંદર્યને બદલે માત્ર વિરૂપતા જ હોય તો? ને કદાચ ખરેખરું સૌંદર્ય એ ઘૂંઘટ પાછળ છુપાયું હોય ને તું ગાંડો બનીને એની પાછળ દોડે, પણ એ તારી ભાભી કે મોટી સાળી જ નીકળે તો?'......

મારાં સર્વ વિચાર ને વિચારશક્તિ એકાએક વિરમી ગયાં; ને મારી સન્મુખ એ જ ઘૂંઘટવાળીને મેં ઊભેલી જોઈ, મને થયું;

વિધિએ જ અમારો યોગ નિર્મ્યો છે. એમ ન હોય તો મારા માર્ગમાં વારંવાર એ શી રીતે આવી ચઢે?

આમ છતાં, વિધિનાં નિર્માણોને પણ સિદ્ધ કરવાને પુરુષાર્થની અપેક્ષા રહે છે. મરણ નિશ્ચિત જ છે એમ જાણવા છતાં પણ મૃત્યુને વધારે સફળ, સરસ અને ત્વરિત કરવાને આપણે વૈદ્ય કે ડૉક્ટરની સહાય ક્યાં નથી લેતા? વિધિએ નિર્મેલા અમારા યોગને સિદ્ધ કરવા મારે શો પુરુષાર્થ કરવો તેની વિમાસણમાં હું પડ્યો. આખરે મન સાથે નક્કી કર્યું કે આમ, આડીઅવળી વાત કરવા કરતાં જે વક્તવ્ય હોય તે જ સીધું કહી દેવું.

મારકણી ગાયને પકડવા જતો હોઉં એવી વૃત્તિથી, હતી એટલી હિંમત ભેગી કરી, વાણીમાં લવાય તેટલી મીઠાશ લાવતાં મેં કહ્યું : "બાલે!"

ઉત્તરમાં મૌન!

"આવી નિર્જન જગાએ ક્યાંથી આવી ચઢ્યાં છો?"

મૌન!

"સાથે કોઈ છે કે એકલાં જ છો?"

પૂર્વવત્ મૌન.

"વનદેવી છો? અપ્સરા છો? કે સામાન્ય માનવકન્યા છો?"

ઉત્તરમાં એ જ હૃદયભેદક મૌન.

"ભૂલાં પડ્યાં છો?"

જવાબમાં બાલાએ ડોકું ધુણાવી હા કહી.

ઉત્સાહના આવેગથી મારું હૃદય કૂદી ઊઠ્યું.

"ચાલો, હું તમારી સાથે આવું. ક્યાં રહો છો?"

જવાબ ન મળ્યો.

પૂર્વ દિશા તરફ આંગળી બતાવી મેં પૂછ્યું: "આ બાજુ?"

પશ્ચિમ તરફ આંગળી કરી પૂછ્યું: "પેલી તરફ?" પણ કંઈ પણ ઉત્તર મળ્યો નહીં!

અગ્નિ, ઈશાન, નૈઋત્ય ને વાયવ્ય કોણ દર્શાવી પૂછ્યું: "આ બાજુ તમારું ઘર છે?"

અંગુલિ વડે એણે એક કોણ ને દિશા વચ્ચેનો માર્ગ બતાવ્યો.

"ચાલો"

એમ બંનેએ ચાલવા માંડ્યું. દૂર દૂર ચાલ્યા જ કર્યું.

"હજી તમારું ઘર આઘું છે?" મેં પૂછ્યું. ઉત્તરમાં એણે ડોક વડે હા કહી.

"કેટલે દૂર છે?"

જવાબમાં એણે સીધા, ધોરી રસ્તા તરફ, કોઈ પણ અમુક વસ્તુ બતાવ્યા વગર, આંગળી કરી. એનો અર્થ કંઈ પણ થઈ શકે એમ નહોતું, એટલે મેં મૂંગા મૂંગા ચાલવા માંડ્યું.

એ આગળ ને હું પાછળ એમ ચાલતાં હતાં. ધીમે ધીમે અમે સાથે થઈ ગયાં.

અનાદિમાંથી નીકળી અનંતતામાં ચાલ્યા જતા ભૂલા પડેલા પ્રવાસી જેવાં અમે બંને લાગતાં હતાં.

મને લાગ્યું કે કેટલાક માઈલ અમે ચાલ્યા હોઈશું ને મારી ધીરજનો અંત આવ્યો.

"હજી તમારું ઘર દૂર છે?"

જવાબમાં ડોકું ધુણાવી એણે હા કહી.

"પાંચ માઈલ ખરું?"

પ્રથમની પેઠે ડોકું હલાવી એણે હા કહી.

"પંદરેક માઈલ પણ હોય કે?"

પૂર્વ પેઠે જ પાછી હા કહી.

હવે મારાથી રહેવાય એમ હતું નહીં. એ લલિતાંગીના ઉષ્માભર્યા સહવાસથી, નિર્જન પથના એ એકાન્તથી, પ્રકૃતિની એ રમ્યતાથી ને સૌથી વધારે તો મારા હૃદયની નિ:સીમ પ્રણયોર્મિથી હું ઘેલો થઈ ગયો હતો.

"બાલે!" મેં કંપતા અવાજે કહ્યું.

એ નિરુત્તર ઊભી રહી.

મારું આખું શરીર કંપતું હતું. જાણે કોઈ સાંભળી જશે એવી બીક લાગતી હોય તેમ છેક ધીમા સ્વરે હું બોલ્યો - મેં મને બોલતો સાંભળ્યો : "મને એક વાર તારું વદન જોવા દે - બસ, એક જ વાર!!"

આખું ભૂમંડળ શ્વાસ થોભાવી એનો જવાબ સાંભળવા ઉત્સુક બન્યું હોય, અખિલ નભોમંડળ એના ઉત્તર પર અવલંબી રહ્યું હોય એમ મને લાગ્યું.

અનંતતા જેટલી લાંબી પળો વીતવા લાગી. જે અધીરાઈથી અપુત્ર મનુષ્યના મરવાની વાટ તેના વારસો જોઈ રહે છે, જે અધીરાઈ પાંચમી વાર પરણવા નીકળેલો પુરુષ, ઉંમર વધતી હોવાના કારણે લગ્ન માટે દર્શાવે છે. પતિદેવને જમાડી દેવાની જે અધીરાઈ અભિસારસવાળી ભૂખી, પતિપરાયણ સ્ત્રી બતાવે છે તેવી અધીરાઈ હું અનુભવવા લાગ્યો.

"બીજી વાર જોવાની માગણી નહીં કરો ને?" ઘૂંઘટપટની વૃક્ષરાજિમાં અદૃશ્ય રહેલી કોયલે આખરે ટહુકો કર્યો.

"નહીં કરું, બસ, એક જ વાર તારા મુખના પુણ્ય દર્શન કરી લઈશ ને પછી - પછી ચાલ્યો જઈશ. હિમાલયના શિખર પર જતો રહીશ, કોલસાની ખાણોમાં દટાઈ જઈશ. નદીમાં પડીશ, આપઘાત કરીશ, સરકારી ખાતામાં કારકુન થઈશ, ઝાડ પર માળો બાંધીને રહીશ, પણ તારી ઈચ્છા ઉપરાંત તારી પાસે કદી પણ નહીં આવું. તારા એક વારના મુખદર્શનની સ્મૃતિમાં જ અવશિષ્ટ આયુષ્ય પૂરું કરીશ."

"લો, જુઓ ત્યારે, કહીને એણે ઘૂંઘટ સહેજ ઉઘાડ્યો. એક ચમકતું નયન મને જોઈ રહ્યું ને હું એ નયનને જોઈ રહ્યો. અનંત આકાશના ગાંભીર્ય એ નયનમાં મને દેખાયાં, કુસુમકલિકાની સુકુમારતા એ નયનમાં મને પ્રત્યક્ષ થઈ. હિમાદ્રિની અમૃતધારા એ નયનોમાંથી નીતરતી મને લાગી. ને નયન ઉપર ચંદ્રમાંથી કોરી કાઢ્યું

હોય એવું તેજસ્વી, ભવ્ય લલાટ દેખાયું.

અપૂર્વ રોમાંચ હું અનુભવી રહ્યો. જગત જાણે સરી ગયું હોય એમ મને લાગ્યું. શિરાએ શિરામાં ઉષ્ણ રુધિર નૃત્ય કરી રહ્યું.

''આમ શા માટે કરે છે? તારા આખા વદનમંડળની એક તો ઝાંખી કરાવ!''

''જુઓ'' કહીને એણે ઘૂંઘટ ઉઘાડી નાખ્યો - ને ઓ પ્રભુ!-ટૂથબ્રશ જેવી મૂછથી શોભી રહલું, અટ્ટહાસ્યને અટકાવવાથી લાલ થઈ ગયેલું મારા મિત્ર મહેન્દ્રનું મોઢું મેં જોયું!

* * *

ચીસ પાડીને હું જાગી ઊઠ્યો. પાસે જ વિષ્ણુએ વેદવ્યાસને મોહિનીસ્વરૂપે કેવા છેતર્યા હતા તેનું મેં અર્ધું લખેલું કાવ્ય પડ્યું હતું.

ને ખરું પૂછો તો જગતની સર્વ કામ્ય વસ્તુઓ પર ઘૂંઘટપટ નથી છવાઈ રહ્યો? ને તેને લીધે જ અંદરની ક્ષુદ્ર વસ્તુઓને અતિ રમણીય માની આપણે તેની પાછળ ગાંડાં નથી કાઢતાં? આ ઘૂંઘટ હેઠળ ન ઢંકાઈ હોત તો કામ્ય વસ્તુઓની કામના થાત ખરી? વેદાન્તીઓ જેને માયા કહે છે તે આ ઘૂંઘટપટ જ નહીં હોય?

('રંગતરંગ' ભાગ - ૧માંથી સાભાર)

○ કપડાં ધોવામાં અને વાસણ સાફ કરવામાં પતિને મદદ કરે એ એકવીસમી સદીની આદર્શ પત્ની ગણાશે.

○ પુરુષને એ સ્ત્રી આદર્શ પત્ની સમી લાગે છે, જે આદર્શ પતિની અપેક્ષા ન રાખતી હોય.

○ દરેક પુરુષને પત્નીની જરૂર રહેવાની જ. જ્યારે જ્યારે કાંઈક અવળું પડે એ દરેક વખતે એ કાંઈ સરકારનો વાંક થોડો જ કાઢી શકશે ?

○ કેટલાક કુંવારાઓને થતું હોય છે કે મારી કાળજી લેનારું કોઈ હોય તો કેવું સારું ! – પણ એવું તો કેટલાક પરણેલાઓને પણ ક્યાં નથી થતું ?

○ મિત્ર પાસેથી પૈસા ઉછીના માગતાં પહેલાં વિચારજો – બેમાંથી કોની તમારે વધારે જરૂર છે ?

○ કુદરતી મૃત્યુ એટલે એવા પ્રકારનું મરણ કે જેમાં દાક્તરની કશી મદદ લેવાઈ ન હોય !

○ ઝાઝાં પુસ્તકો વાંચ્યા પછી માણસ ખરેખરું જ્ઞાન એ મેળવે છે કે બહુ ઓછાં પુસ્તકો વાંચવાલાયક હોય છે.

○ કેટલાક એમ માને છે કે અમુક પ્રકારનું સંગીત બહેરાપણા માટે ઉપકારક નીવડી શકે. તો કેટલાક એમ માને છે કે અમુક પ્રકારના સંગીતમાં બહેરાપણું ઉપકારક નીવડી શકે.

○ એ ગાય છે ત્યારે એના ચહેરા પર દર્દ દેખાય છે એ ખરું, પણ સાંભળનારાઓના ચહેરા પર તો એના કરતાં અનેકગણું દર્દ દેખાય છે.

○ એક મહેમાન-ખંડમાં ટાંગેલું ભીંતપત્ર : 'જગતમાં પોતાના ઘર જેવું ઉત્તમ સ્થળ બીજું એકેય નથી.'

"પૂછવા"

કલ્પના જિતેન્દ્ર દેસાઈ

આયુર્વેદમાં જાતજાતના 'વા'નું વર્ણન આવે છે ઢીંચણનો વા, એડીનો વા, કમરનો વા વગેરે પરંતુ અમુક 'વા' એવા હોય છે જેના વગર ચાલતું નથી અને જેને મટાડવા પણ જવાય નહીં જેમ કે લેખકો કવિઓને 'લખવા' થયા હોય, ગાયકોને 'ગાવા' થયો હોય, વકતાઓને 'સાંભળવા' અને નાનુઓને 'બોલવા' (અથવા ઊંઘ), ચોરને 'દાબવા' (નાસવા ભાગવા) અને પોલીસને 'પકડવા' થયા હોય, શિક્ષકોને 'ભણાવવા' અને વિદ્યાર્થીઓને 'ભાગવા' (?), ભાઈઓને 'ગપવા' અને બાકીનાને 'ખાવા', રૂપાને 'કમાવવા' અને બાકીનાને 'ઉડાવવા' થયા હોય આવા તો બીજા અનેક 'વા' જડી આવે

પણ એક અનોખા 'વા'ના રોગ છે, જેને ભલભલા ડોકટરો, હકીમો કે વૈદો નાથી શકવા નથી, ભવિષ્યમાં પણ શક્યતા ઓછી છે આ વાનું નામ છે, 'પૂછવા' બાળક બોલતું થાય ત્યારથી એને આ રોગ લાગુ પડે છે તે જીવનના અંતિમ શ્વાસ સુધી બોલી શકે તો એનો પીછો છોડતો નથી પણ બાળકને થયેલા પૂછવાનો રોગ કોઈ ગંભીરતાથી લેતું નથી એના દરેક પ્રશ્ન પૂછવા પર જવાબ અને શાબાશી મળે છે બાપ પણ જોઈ રમાડે છે બાળકની તોતડી બોલી પણ મીઠી લાગે છે મોટું થયા પછી બાળક, છોકરો હોય તો મોટે ભાગે બચી જાય છે અને છોકરી હોય તો આ રોગ ધીરે ધીરે એને પોતાની ઝપટમાં લેવા માંડે છે છોકરીઓ મોટે ભાગે ઘરની બહાર (મોડે સુધી) રહેતી નથી એટલે ઘરમાં હોય ત્યારે બધી વાતચીત મન અવરજવરની એ મૂક નાખી હોય છે એના કાને જે વાત પડે તેમાંથી અને કુતૂહલ જન્મે અને તેમાંથી આ રોગ વકરે જ્યાં સુધી સંતોષકારક જવાબ ન મળે ત્યાં સુધી એ બધાને પૂછ્યા કરે

રોગ નવો નવો હોય એટલે કોઈ બહુ ગણકારે નહીં એના દેખતા બધી જ વાત થાય એના દરેક પ્રશ્નોના ઉત્તર અપાય ધીરે ધીરે એને પણ કોટુંબિક સામાજિક પ્રશ્નોમાં રસ પડવા માંડે અને વધુ પૂછે ત્યારે ઘરના મૂડમાં ન હોય તો 'બેન ચાપલી' કહી ઝાટકી કાઢે પણ આ રોગ એના મૂળિયા ઊંડા ઉતારી ચૂક્યો હોય, એટલે છોકરીને કમકમ ચેન ના પડે પછી કોઈ પ્રકારે એ પોતાના મનને સંતોષ આપીને જ રહે પછી એને એના જેવા રોગીની સાથે પણ ઓળખાણમાં અને સગાવહાલામાં મળી રહે છે જ્યારે બધા દર્દીઓ ભેગા થાય ત્યારે આ રોગના મારાગને શોધવાને દિન આ રોગને વધુ વકરાવે છે પણ કદાચ એકબીજાને પ્રશ્ન પૂછવાથી અને માના જાતજાતના ગાળા કરવાથી જ બધાને પોતાના જોઈતા ઉત્તર અને સંતોષ મળી રહે છે અને ગીતિગીત સમાપ્ત થતા રોગ થોડોઘણો શાંત પડેલો જણાય છે પણ એના જીવાણુઓ વધુ પ્રમાણમાં દરેક ઘર પહોંચે છે, તે કોઈના ધ્યાનમાં જતું નથી

હવે આ રોગ સ્ત્રીઓને, ખાસ ક્યાં ક્યાં સમય હેરાન કરે છે તે જોઈએ (ઘરથી જ શરૂઆત કરીએ?) ઘરનું કોઈ સભ્ય, નિત્યક્રમ કરતાં થોડું આગળ પાછળ તૈયાર થાય બહાર જવા માટે, તો મથુક મોટા પ્રશ્નોની ઝડી વરસે 'ક્યાં જાઓ છો? ક્યારે આવશો? જમીને આવવાના

કે આવીને જમવાના? સાથે કોણ આવવાનું? કોને મળવાના? ખાવા જવાના - તો શું ખાશો? મોડું થાય તો આવતી વખતે શામાં આવશો? રૂમાલ લીધો? પાકીટ લીધું? કેમ કંઈ બહુ નવાં કપડાં?! (અથવા જૂનાં?) આવતી વખતે ફલાણી દુકાનેથી ઢીંકણું લેતા આવશો?

ઘરથી પરવારે, એટલે સ્ત્રી આજુબાજુ અથવા સામેની કે પાછળની ગૅલેરીમાં ચક્કર મારી જોઈ આવે. 'આજે સામાવાળાને ત્યાં તાળું કેમ છે? બહાર ગયાં હશે? બધાં ગયાં તો અમને (મને) ખબર કેમ ના પડી? પેલી સફેદ મારુતિ આવેલી તે એ લોકોને ત્યાં જ આવી હશે? આ બાજુવાળાને ત્યાં વળી કૂકરની સીટી હમણાં કેમ વાગી? હજુ તો ત્રણ વાગ્યા! સાંજે પિક્ચર-બિક્ચર જોવા જવાનાં છે કે શું? પાછળની ગૅલેરીની બરાબર સામે જે ફ્લૅટ છે, તેમાં આજે સવારથી લાઇટ-પંખા ચાલુ જ છે. કોઈ દેખાતું પણ નથી. શું થયું હશે? ભૂલી ગયાં કે જાણીજોઈને રહેવા દીધાં?

આ બધાં ફાંફાં મારવામાં રસ્તા પર નજર પડે અને કોઈ છોકરી કે છોકરો, એકલાં અથવા સાથે જતાં દેખાય તો - 'આ કોને ત્યાંની છોકરી? આટલી મોટી થઈ ગઈ? કૉલેજ જાય છે કે નોકરી કરતી હશે? ને પેલો છોકરો સાથે છે તે એના ભાઈ જેવો તો નથી દેખાતો. એના વળી વિવાહ પણ થઈ ગયા?' આ અને આવા અનેક પ્રશ્નો સ્ત્રીઓના મગજમાં અવિરતપણે ચાલતા જ રહે છે. જો એ નવરી (કામ વગરની અથવા પરવાર્યા પછીની) હોય, આજુબાજુના ફ્લૅટોમાં નજર રાખવા સિવાય કંઈ કામ ના હોય તો! પહેલાં મનોમન જ સવાલ-જવાબ કરી લે અને પછી ઘરના સભ્યો સાથે ચર્ચાની કોશિશ કરે. પણ બધાં બિઝી હોય એટલે - 'ખબર નહીં, હશે, આપણે શું?' જેવા ટૂંકા જવાબો આપી પતાવે.

જોકે આ બધા પ્રશ્નોને હું કુતૂહલની કક્ષાએ મૂકું છું. હોય એ તો! મન છે એટલે ફ્લૅટોમાંય પહોંચે, અગાશીએ પણ જાય અને રસ્તે પણ રઝળી આવે! પણ ખરી મુસીબત તો, પૂછવાથી પીડાતી સ્ત્રી- બીજાને માટે ત્યારે ઊભી કરે, જ્યારે એ બીજાને ઘરે જાય અથવા કોઈ સામે મળે અથવા કોઈ એને ઘરે આવે!

કોઈના ઘરે જાય ત્યારે પણ, મોટે ભાગે એની સમદુખિયણ સાથે જ એણે તો વાતે વળગવાનું હોય! એટલે અરસપરસ સમાચારોની આપલે થાય. તારી સાસુ, મારી સાસું અથવા તારી વહુ, મારી વહુવાળું ચાલે. ત્યાં સુધી પણ ઠીક છે. માણસ છે, મન હલકું કરવા કોઈક જોઈએ પણ પછી જેને વધુ પીડા થતી હોય, તે ઊભી થઈ બધા રૂમમાં આંટો મારી આવે. 'તમારા ઘરમાં કેટલા રૂમ? હેં-હેં-હેં જરા તમારું ઘર જોઈ લઉં!' પછી, 'આ કોનો રૂમ? આમાં કોણ સૂએ? કોણ ભણે? તમારે ત્યાં કોણ રાંધે?' (આ પ્રશ્નમાં એની પીડા પર મલમ ચોપડ્યો હોય એટલી શાંતિ એને મળી જાય! કારણ કે દરેક ઘરમાં કોઈ પણ સંબંધે બે કે તેથી વધુ સ્ત્રીઓ રહેતી હોય - સાસુ, નણંદ, દેરાણી, જેઠાણી વગેરે. હવે આમાંથી કોણ રાંધે તો સારું ને કોણે રાંધવું જોઈએ જેવા જટિલ પ્રશ્નોની ચર્ચા, આ પૂછવાથી પીડાતી સ્ત્રી કરે!) સાથેવાળી સ્ત્રી જો એના જેવી જ હોય (રોગી) તો ચર્ચા આગળ વધે ને પીડાને ગણકારતી ન હોય તો ટૂંકમાં જવાબ આપી પતાવે.

ઘણી સ્ત્રીઓથી આ રોગ બિલકુલ ખમાતો નથી, તે રસોડામાં જઈ, બરોબર વચ્ચે ઊભી રહી, ખૂણેખૂણામાં નજર નાંખી રસોડામાંની ધૂળનો સ્ટૉક, માખી-મચ્છર-વાંદાની વસ્તીગણતરી અને જાળાંનો હિસાબ માંડવાની સાથે સાથે તપેલાં ઢાંકેલાં હોય તે ખોલી, શું રાંધ્યું કે ઢાંક્યું છે તે પણ જોઈ લે! ફ્રિજ પણ ખોલીને

જુએ અને રસોડાના કબાટ પણ સંતોષ ખાતર ખોલીને જોઈ લે! પછી જાણે કંઈ બન્યુ જ ન હોય એમ લટકમટક કરતા આગલી રૂમમા પાછી ફરે હાશ! કહી બેઠક જમાવે, ચાપાણી કરી ચાલતી પકડે કારણ કે જરૂરી મસાલો મળી ગયો હવે બીજુ ઘર!

સંયુક્ત કુટુબના ભાગલા પડ્યા હોય તો, પહેલી ચટપટી આ સ્ત્રીઓને જ થવાની! ભાગ કેવી રીતે પાડ્યા હશે? દરેકને ભાગે કેટલી રૂમ આવી હશે? વાસણ કપડા કોણે કેટલા લીધા અને પૈસાટકા પણ કેવી રીતે વહેચાયા, એની વહેલી તકે જાણકારી મેળવવાની લાલચે એ, 'બહુ દિવસ થયા, આ બાજુ આવી નથી તો ચાલ, જરા મળી આવુ'ના બહાના હેઠળ જુદા થયેલા બધાના ઘરે ફરી ફરીને ઝીણવટથી જોઈ લેશે ને પૂછી પણ લેશે 'તમને શુ મળ્યુ? કેમ આટલુ જ? પેલાને તો આટલુ ને તમને આટલુ? બધા એક રહેશો કે જુદા જુદા? રસોડુ એક, કે જુદા એટલે જુદા જ?' (હે ભગવાન! કોઈ દિવસ કોઈ સંયુક્ત કુટુબના છૂટાછેડા જોયા કે નહીં? તમારો વા વધુ વકરે તે પહેલા નિધાવો ને ઘડી ઘડી આવતા નહીં!) ઘણા શાત ઘરોમા આવી સ્ત્રીઓ આગ લગાડીને પછી દૂર જઈને તાપે છે

રસ્તામા મળતી 'રોગિષ્ઠ' સ્ત્રી, 'કેમ કઈ બાજુ? ક્યા ચાલ્યા? કેમ આજે એકલા જ? કેમ આજે ચાલતા? કેમ આજે તમારે નીકળવુ પડ્યુ?' જેવા જીવાણુઓનો છટકાવ કરીને સામા પક્ષને લગભગ બેભાન કરી પોતાના વશમા કરી લે છે ઊભા-ઊભા જ દોઢ બે કલાકની રામાયણ વાચ્યા બાદ 'ચાલો ત્યારે, મારે મોડુ થાય છે' કહી ખસી જાય ને સામવાળીને લગભગ બેભાન અથવા ઉશ્કેરાટથી ફાટફાટ થતા મગજે ઘેર મોકલે છે

પૂછવાથી પીડાતી અમુક સ્ત્રીના મહેમાન બનવુ એટલે રાખથી ઢકાયેલા અગારા પર ચાલવુ! આ સ્ત્રીઓ ખૂબ મીઠાબોલી અને ફક્ત આપણા માટે જ લાગણી ધરાવતી હોય એવી, સ્વીટક્રીમ જેવી હોય છે! જેનો સાચો અનુભવ થાય પરચો મળે - પછી જ ખબર પડે કે, આ તો નકલી મીઠાશ હતી! ખૂબ સારી રીતે વાત કરે, ખવડાવે પીવડાવે, કુટુબના સભ્યોના સમાચાર વિગેરે, સારી રીતે પૂછે એના બાળકો આપણી સાથ હળીમળી જાય પછી ફરવા પણ લઈ જાય અને એકાદ દિવસ લાગ જોઈને સોગઠી ફેકે! એટલી ચાલાકીથી પૂછવાનુ શરૂ કરે કે તમને એનો અદાજ પણ ન આવે ને જ્યારે તમે ભાનમા આવો ત્યારે ખબર પડે કે તમે એની મીઠાશમા પૂરેપૂરા ઓગળી ચૂક્યા છો! તમારાથી એની બધી વાતમા હાએ હા થયા કરે અને ઘર છોડો ત્યારે, વધારે ભોળા હો તો 'એ બહેન બહુ સારા'નુ લેબલ લઈને નીકળો અને થોડાઘણા ઘડાયેલા હો તો પામી જશો, કે આ બાઈ આપણને મૂરખ બનાવી ગઈ! (આ સ્ત્રીઓ પાછી બીજાની આગળ પોરસાતી હોય, 'મે તો બધી વાત આડીઅવળીથી કઢાવી લીધી!' (કોઈને દુ ખ પહોચાડીને સુખ મળવવામા કઈ મોટી ધાડ મારી?) પણ આ સ્ત્રીઓથી ચેતીને ચાલવુ! દરેકને કાઈ ને કોઈ કાટુબિક પ્રશ્નો સતાવતા જ હોય છે (ને એ પ્રશ્નો મોટે ભાગે જગજાહેર હોય છે) છતા આ સ્ત્રીઓ ખૂબ જ મીઠાશથી એ પ્રશ્નને સામાવાળાના શરીરમા ઘુસાડે છે અને ઉધઈની જેમ કોતરીને એનુ મગજ ખોખલુ કરી નાખે છે કશેથી બાકારુ તો શુ, નાના છેદની પણ શક્યતા ન હોય ત્યારે, નાના બાળકોને ફોસલાવીને કે ચોકલેટની લાલચથી ઘરની વાતો કઢાવે છે!

અને છેલ્લે, પૂછવાથી પીડાતી હોય એવી સ્ત્રીઓની પણ એક વર્ગ હયાત છે, જે શબ્દોના કોઈ જાળા ગૂથ્યા વગર સામાવાળાને બધાની

ને થોડાં ફૂલોથી ઢાંકેલી.
હું ઓશરીમાં ઊભી હતી
ભાઈ મારી પડખે જ ઊભો હતો
અમે સોગંધ ખાધા કે રડીશું નહીં.
અને મને એવું કાંઈક ભાસે છે કે
કોઈકે આવી મારા કાનમાં કહ્યું:
'હું જરૂર પાછો આવીશ.'
તે દી સવારથી
હું શાંતિનું કામ કરનારી બની ગઈ છું
અને મેં કદી ભાઈ જોડે કે
બીજા કોઈ જોડે, બાધાબાધ
કે જીભાજોડી કરી નથી.
અને મને એમ થાય છે કે
બાપુએ આવીને બાને હળવેકથી
કાનમાં કહેવું જોઈએ: 'શાંતિ'.
અને ભાઈએ મનેય એમ જ કહેવું જોઈએ
અને દરેક જણે બીજા સૌને
કાનમાં કહેવું જોઈએ: 'શાંતિ'.
કે જેથી આખી દુનિયામાં
એક છેડાથી બીજા લગી,
ઉગમણાથી આથમણા સુધી
લોકોના કાનમાં ભણકારા વાગ્યા કરે:
શાંતિ... શાંતિ... શાંતિ.

(મૂળ ફિનલૅન્ડની ભાષા ફિન્નિશના અંગ્રેજી પરથી રૂપાંતરકાર : નારાયણ દેસાઈ)

ધીંગો ધોરી

ધીંગો ધોરી ગયો, ગયો ભારતના રથનો
સાચો કાગળી ગયો ક્ષેત્રનો પુરુષારથના
પથિક ગયો અક્લાન્ત રાષ્ટ્રના સમુદયપથનો
સમર પડ્યું ભેંકાર, વિના ગરજન સમરથનાં.

હતો સિંહ તું વજ્રદંષ્ટ્ર ને દિલનો ઉમદા,
હતો ભીમ અન્યાયશિરે રહેતો તોળી ગદા,
હતો સૂર્ય તું પ્રખર તેજ ને દાહ ભરેલો
હતો ચંદ્ર તું દીપ્ત સુધાનો કુમ્ભ રસેલો.

પોચટદિલ ગુજરાત તણો તું વજ્રવિચારી;
સુખસેવી ગુજરાત તણો સેવાવ્રતધારી;
વ્હેવારુ ગુજરાત તણો આદર્શવિહારી;
ને ગાંડી ગુજરાત તણો ડ્હાપણભંડારી.

ગયો ગયાં સરદાર સો ટકા દિલનો સાચો
કરુણાનો ભંડાર, ગાંધીનો ચેલો પાકો.

('મર્મર') — જયંત પાઠક

[પંદરમી ડિસેમ્બર – સરદારની પુણ્યતિથિ નિમિત્તે શ્રદ્ધાંજલિ રૂપે]

અનુભવ

પરિવાર કલ્યાણ

બી કેશરશિવમ્

'અખંડ આનંદ'મા પૂર્વ મુખ્ય સચિવ, ગુજરાત રાજ્ય શ્રી લલિતચંદ્ર દલાલના લેખો વાચી, મને તેમની સાથેનો એક પ્રસંગ યાદ આવી ગયો મને ૧૯૭૦મા અર્નાકુલમમા એક લાખ કુટુબનિયોજનના ઑપરેશનો એ વખતે થયા હતા શ્રી દલાલસાહેબ ગુજરાતમા એક લાખ કુટુબનિયોજનના ઑપરેશનો કરવા ઇચ્છતા હતા તે અગે તેઓ એમની ટૂર દરમિયાન ધોળકા આવ્યા હતા એમની સાથે તે વખતના અમદાવાદ જિલ્લા પચાયતના કુટુબનિયોજન અધિકારીશ્રી પણ આવ્યા હતા એ વખતે હુ ધોળકામા મામલતદાર હતો ધોળકામા આ સમયગાળા દરમિયાન ડાગરની લેવીનુ કામ પૂરુ થયુ હતુ એમણે તાલુકાના કુટુબનિયોજનના લક્ષ્યાક પ્રમાણે ઑપરેશનો થાય એ માટે મને જણાવ્યુ હતુ મે તરત જ હળવી રીતે રમૂજમા કહ્યુ "સાહેબ, થોડુ વહેલુ કહેવુ હતુ ને?"

તે મારી સામે જોઈ રહ્યા હતા બોલ્યા "કેમ?"

મે કહ્યુ "ડાગરની લેવીનુ કામ હમણા જ પત્યુ છે પહેલા કહ્યુ હોત તો જે લોકો ઑપરેશન કરાવત એમની લેવી માફ કરી દેત ઘણા કેસો થઈ જાત"

બધા હસી પડ્યા હતા મારી બાજુમા પ્રાત અધિકારીશ્રી બેઠા હતા તેમણે મને કહ્યુ "મામલતદાર તરીકે ચીફ સેક્રેટરી આગળ આવુ ના બોલાય તમે સાહેબનો સ્વભાવ જાણતા નથી?"

શ્રી દલાલસાહેબ ખૂબ કડક ગણાતા હતા મુખ્ય સચિવ સામે મામલતદાર આવી રીતે વાતચીત કરે તે એ જમાનામા નવી વાત હતી મામલતદાર મુખ્ય સચિવ સાથે વાત જ ન કરી શકે! મે રમૂજી મૂડમા કહ્યુ હતુ એટલે કોઈએ ગભીર ગણ્યુ ન હતુ હુ સીધી ભરતીનો મામલતદાર હતો ધોળકામા મારો પ્રથમ ચાર્જ હતો મહેસૂલી વહીવટના બીબાઢાળ રૂઢ માળખામા હુ હજુ ગોઠવાયો ન હતો એ દિવસે મે તેમને તાલુકાનો લક્ષ્યાક પૂરો કરવા વચન આપ્યુ હતુ, જે પછીના સમયમા મે પૂરુ કરી બતાવ્યુ હતુ

કયા કયા ગામોમાથી કેસ નથી આવતા તેની યાદી મેં બનાવી હતી મને જાણવા મળ્યુ કે બગોદરાની સામેથી નળસરોવરનો જે રસ્તો જાય છે, તે રસ્તા પરના શિયાળ, ધરજી, ગોરી વગેરે ગામોમાથી એક પણ કેસ આવતો નથી ત્યા પઢારોની વસ્તી ઘણી હતી ધરજી આખુ ગામ પઢારોનુ હતુ પઢારોમા શિક્ષણના અભાવે વસ્તી ખૂબ હતી કુટુબનિયોજનમા કોઈ માનતા ન હતા કે કોઈની વાત પણ સાભળતા ન હતા પઢારોના એક મુખિયા શિયાળ ગામે રહેતા હતા આ ગામે કલેક્ટર, જિલ્લા પચાયતના પ્રમુખ તથા જિલ્લા અને તાલુકાના ઘણા અધિકારીઓ તેમને સમજાવવા આવી ચૂક્યા હતા પણ કોઈ ઑપરેશન કરાવવા સમત થતુ ન હતુ આ ગામોમા કુટુબનિયોજનના પ્રચાર અને પ્રસાર માટે હુ ગયો હતો પહેલા તો મને પણ સફળતા મળી ન હતી શિયાળના મામલતદારને બોલાવ્યા હતા એમને સમજાવ્યા હતા એમણે એમનો રૂટીન જવાબ મને આપ્યો હતો "સાહેબ, તમે

અમારા ફાયદા માટે કહો છો એ જાણું છું પણ અમારી પ્રજા અભણ છે. મારું કોઈ માનતું જ નથી.''

મેં એમને કહ્યું: ''તમે તમારા મોટા દીકરાને ઑપરેશન માટે મોકલો. આ તો નામનું જ ઑપરેશન કહેવાય છે. કંઈ જ થતું નથી. બીજાને પૂછી જોજો.''

એમનો મોટો દીકરો ત્યાં જ બેઠો હતો. એણે ના પાડવાને બદલે, તે ત્યાંથી ભાગી ગયો. હું પરત ધોળકા આવી ગયો. આ લોકોમાં અંધશ્રદ્ધા ગજબની હતી. ઑપરેશન માટે માતાજી ના પાડે છે, એવી માન્યતા કેટલાકે ફેલાવી હતી. તેમને ઑપરેશન માટે કેવી રીતે તૈયાર કરવા તે વિશે હું વિચારી રહ્યો હતો. એ માટે મેં તેમની ધાર્મિક માન્યતાઓની થોડી માહિતી મેળવી. પઢાર જાતિને અતિ પછાતજાતિ ગણવામાં આવે છે. આ પછાતજાતિ માટે મને ખૂબ સહાનુભૂતિ હતી. હું કોઈ બળજબરી કરવા માગતો ન હતો. તેમની ધાર્મિક માન્યતાને આગળ કરી હું મારું કામ કરવા માગતો હતો.

ચોમાસામાં તેમના રહેવાના કૂબાઓની ફરતે પાણી ભરાઈ રહેતું. બધા ગોળ કૂબાઓમાં રહેતા હતા. નાના સરખા કૂબામાં આખું કુટુંબ રહેતું. મચ્છરને લીધે ચોમાસામાં કેટલાક બીમાર પણ રહેતા. તેમની વસ્તી ઘણી હતી. એક કૂબામાં, એક કુટુંબમાં ૮ કે ૯ છોકરા-છોકરીઓ સાથે રહેતાં હતાં. ખૂબ ગરીબ પ્રજા હતી. કંદમૂળ ખાઈને જીવનારી આ પ્રજા હતી. ત્યાં બંટી નામનું અનાજ પાકતું. કેટલીક સારી જમીનમાં થોડી જુવાર પાકતી. ચોમાસામાં ત્યાં દરિયાની જેમ ખારું પાણી ભરાઈ રહેતું ને ઉનાળામાં આ ખારી જમીનમાં કંઈ પાકતું નહીં. ઉનાળામાં તો ત્યાં મૃગજળનો વિશાળ દરિયો હોય એવું લાગતું. કેટલીક જમીનમાં ગાંડા બાવળ ઊગી નીકળ્યા હતા. બીજી જમીન એવી નિમ્ન કક્ષાની હતી કે તેમાં ગાંડા બાવળ પણ ઊગી શકતા ન હતા. તેઓ જમીન ખોદીને કંદમૂળ કાઢતા. 'શેક' નામની વનસ્પતિને લૂંછીને, તેને પોંખ તરીકે અમદાવાદની સડકો પર વેચતા.

બાજુમાં આવેલા નળસરોવરમાંથી પઢારો માછલાં, બતક ને 'આડો' પકડી લાવતા. એક જાતની કાળી બતકને તે 'આડો' કહેતા હતા. તેનું માંસ સ્વાદિષ્ટ ગણાય છે. આવી 'આડો' છેક અમદાવાદ સુધી જતી હતી. આ તેમનો પણ ખોરાક હતો. પઢાર જાતિના યુવકો નળસરોવરમાં રાત્રે ડૂબકી મારી છાનામાના પકડી લાવતા. રાત્રે કલાકો સુધી એમને પાણીમાં રહેવું પડતું. દિવસે કોઈ પકડવા દેતું ન હતું. રાત્રે બાર વાગ્યા પછી તે પાણીમાં જતા રહેતા. બેત્રણ કલાકની જહેમત પછી તે 'આડો'ને પકડી લાવતા. એમાં જીવનું જોખમ પણ હતું. પગ તળે જો નાગ આવી જાય તો તે ડસી લેતો ને ત્યાં જ પેલો મૃત્યુ પામતો. હવે નળસરોવરને અભયારણ્ય જાહેર કરવામાં આવ્યું છે. તેમના પેટના ગુજરાનનું એક સાધન આમ જતું રહ્યું. કોઈ કોઈ વાર છાનામાના આવી 'આડો' પકડતાં પકડાઈ જતાં એને ભારે શિક્ષા ખમવી પડતી.

આવી અજ્ઞાન ને અંધશ્રદ્ધામાં ડૂબેલી પ્રજા કુટુંબનિયોજનની વાત કેવી રીતે સમજે? મેં તેમના માટે તેમની માન્યતાનો જુદો રસ્તો અપનાવ્યો. તે કલેક્ટરનું માનવાના ન હતા, પણ તેના ભૂવાનો પડ્યો બોલ ઝીલી લેતા હતા. મેં એમના ભૂવાનો સંપર્ક સાધ્યો. કુટુંબનિયોજનનું નામ પડતાં ભૂવો પણ હાથ મૂકવા દેતો ન હતો. એક વાર મેં તેને પંચાયત કચેરીમાં બોલાવ્યો. તેને ખૂબ માન આપ્યું. તેનાં ખૂબ વખાણ કર્યાં. તેની સાથે આત્મીયતાથી વાતો કરી. તેનામાં રહેલા અહંભાવને મેં જાગ્રત કર્યો. અત્યાર સુધી કોઈ અધિકારીએ આટલી મમતા ને સ્નેહથી તેની

સાથે વાત કરી નહી હોય 'તાલુકાના રાજા જેવા મામલતદારે પોતાની સાથે વાતો કરી' એવા ભાવથી એનો અહમ્‌ભાવ સંતોષાતો હતો ધીરે ધીરે હુ તેને મનાવી રહ્યો હતો મે તેને ટ્રાન્ઝિસ્ટર રેડિયો ભેટ આપ્યો સાથે રેડિયોનુ લાબા પટાનુ કવર પણ આપ્યુ જેથી તે ખભે લટકાવી ગામ ને ખેતરમા ફરી શકે એ વખતે ભારત સરકારની આપરેશન કરાવનારને રેડિયો ભેટ આપવાની યોજના હતી એ વખતે પઢારો માટે રેડિયો નવાઈની વાત હતી રેડિયા ઉપરાંત તાલુકા પચાયત અને જિલ્લા પચાયત તરફથી પણ ઈન્સેન્ટિવ આપવામા આવતા હતા કેટલીક સ્વૈચ્છિક સસ્થાઓને આમા જોતરવામા આવી હતી આવી સસ્થાઓ તેમને ધાબળા ને ફાણો આપતી આટલી સહાય મળવા છતા કોઈ આપરેશન કરાવવા સમત થતુ ન હતુ

મે ભૂવાને રેડિયો ચાલુ કરી આપ્યો બીજો રેડિયો તેને હવે પછી ભેટ મળી શકશે તારા છોકરાને તે આપજે એમ જણાવી, મે કહ્યુ "તુ ઑપરેશન ના કરાવીશ"

મારી વાત એને ગમી ગઈ તે હવે મારા પ્રભાવમા આવતા જતા હતો મે માતાજી આપરેશન કરાવવાની 'હા' પાડે છે કે 'ના' પાડે છે તે માટે દાણા નાખવા કહ્યુ ઓણે બારણા સામે જોયુ મ તરત બારણુ બધ કરી દીધુ એણે દાણા નાખ્યા દાણા જોઈને ઓણે કહ્યુ "માતાજીએ 'હા' પાડી છે"

હુ કુનેહથી કામ લઈ રહ્યો હતો હવે આ જ વાત મારે તેની પાસે જાહેરમા કહેવરાવવી હતી હવે ભૂવો પૂરેપૂરો મારી અસરમા આવી ગયો હતો લોકોને, ખાસ કરીને પઢારોને, વહેમ ન પડે એટલા માટે આ વાત કરીને હુ તાલુકે મારી કચેરીમા આવી ગયો ગ્રામસેવકને અને તલાટીને બધી વાત સમજાવી બને ગામે જ રહેતા હતા મન પૂરી શ્રદ્ધા હતી કે મારી ઈચ્છા પ્રમાણે થશે જ

રાત્રે ૧૨ વાગે ભૂવાએ માતાજી આગળ ધૂણીને દાણા નાખ્યા પઢાર કોમના આગેવાનો તથા અન્ય પઢારો ત્યા બેઠા હતા ભૂવાએ પેલા માતાજી આગળ નાખેલા દાણા જોઈને કહ્યુ "ભૂવા સિવાય બધાને ઑપરેશન કરાવવા માતાજીની રજા છે"

એ પછી મારી આપેલી સૂચના પ્રમાણે ત્યાના ગ્રામસેવક ને તલાટીએ કામગીરી ઉપાડી લીધી બીજા દિવસે એકસામટા ૬૯ કેસો એકલા શિયાળ ગામમાથી આવ્યા બધાને ઑપરેશન માટે બાવળા લઈ જવા માટે બસ મગાવવી પડી ઑપરેશન બાવળાના સરકારી દવાખાનામા થતા હતા બસમા બધા બાવળા પહોચ્યા ત્યા ઉત્સવ જેવુ વાતાવરણ થઈ ગયુ હતુ જે ગામથી અગાઉ પઢાર કોમમાથી એક પણ કેસ આવતો ન હતો ત્યાથી એકસામટા, એક જ દિવસે, ૬૯ કેસો જોઈ, તાલુકા ને જિલ્લાના તમામ અધિકારીઓને નવાઈ લાગી હતી એ પછી મે ધરજી, માણી ને અન્ય ગામોની ટૂર કરી હતી લોકોને સમજાવ્યા હતા ધોળકા તાલુકાનો કુટુબનિયોજનનો લક્ષ્યાક આમ પૂરો થઈ ગયો મે શ્રી દલાલસાહેબને આપેલુ વચન પાળી બતાવ્યુ હતુ મારી આ કામગીરીની કદર કરી તાલુકા પચાયત તરફથી મને રૂ ૨૦૦ની કિંમતની દીવાલ ઘડિયાળ તથા જિલ્લા પચાયત તરફથી રૂ ૨૫૦ની કિંમતની સ્ટીલની પવાલી ઈનામ તરીકે સમારભમા આપવામા આવ્યા હતા એ વખતે મારો માસિક પગાર રૂ ૩૫૦ હતો

કુટુબનિયોજન રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમ છે વસ્તી વધારે હોય તો વ્યક્તિને પોતાને નુકસાન તો છે જ, સાથ સાથે દેશને પણ નુકસાન છે વિકાસની ગમે તેટલી યોજનાઓ કરવામા આવ — આ વસતિવધારા સામે નિરર્થક પુરવાર

થવાની છે. તેમાંથી બેરોજગારી, ગરીબી, ચોરી, લૂંટફાટ ને છેલ્લે રોટી-રમખાણો – એ બધી તેની આડપેદાશ છે એટલે શરૂઆતથી જ હું કુટુંબનિયોજનમાં ખૂબ ઊંડો રસ લેતો હતો.

પછીની નોકરીમાં બનાસકાંઠા જિલ્લામાં દિયોદર તાલુકાની કુટુંબનિયોજનની કામગીરી મને સોંપવામાં આવી હતી. એ વખતે હું પાલનપુરમાં જિલ્લા આયોજન અધિકારી હતો. મને ડિસેમ્બરના અંતમાં પાલનપુર તાલુકાની કુટુંબનિયોજનની કામગીરી એ વખતના જિલ્લા વિકાસ અધિકારી શ્રી જગદીશને સોંપી હતી. મને ચાર્જ સોંપ્યા પછી પાલનપુરમાં જાન્યુઆરીમાં થયેલા પહેલા કૅમ્પમાં એકસામટા ૫૦૦થી વધારે કેસો થયા હતા. એક જ કૅમ્પમાં અગાઉ આટલા બધા કેસો થયા ન હતા. કલેક્ટર શ્રી ત્રિપાઠી એનાથી પ્રભાવિત થયા હતા. શ્રી ત્રિપાઠીએ કચેરીમાં આવી તરત મને બોલાવ્યો ને કહ્યું: ''જાદવ, દિયોદર તાલુકાનો લક્ષ્યાંક છેલ્લાં ૧૦ વર્ષથી એકેય વાર પૂરો થયો નથી. તમે આજથી દિયોદર તાલુકાનો કુટુંબનિયોજનનો ચાર્જ સંભાળો.''

મેં જાન્યુઆરીની અધવચમાં દિયોદર તાલુકાની કુટુંબનિયોજનની કામગીરી સંભાળી. તા. ૩૧-૩-'૮૫ પહેલાં લક્ષ્યાંક પૂરો કરવાનો હતો. મારી પાસે સમય ઘણો ઓછો હતો. મેં સતત ૨૮ દિવસની ટૂર કરી. મોટા ભાગનાં ગામોની મુલાકાત લીધી. ઘેર ઘેર ફરીને ગામલોકોને સમજાવ્યા. આરોગ્ય, પંચાયત તથા મહેસૂલી સ્ટાફની મદદ લીધી. મારે ગમે તે હિસાબે લક્ષ્યાંક પૂરો કરવો હતો. મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે ફેબ્રુઆરી મહિનાના પાછળના દિવસોમાં દિયોદર તાલુકાનો લક્ષ્યાંક પૂરો થઈ ગયો. હજુ આજે પણ મને તેનું ખૂબ આશ્ચર્ય થાય છે. છેલ્લાં ૧૦ વર્ષથી જે તાલુકાનો લક્ષ્યાંક પૂરો થતો ન હતો એવા તાલુકાનો લક્ષ્યાંક આમ ટૂંકા સમયમાં પૂરો કરી દેવા બદલ જિલ્લા પંચાયતે મને રૂ. ૨,૫૦૦નું ખાસ ઇનામ આપ્યું હતું. આ રૂ. ૨,૫૦૦ બૅન્કમાં જમા કરાવવામાં આવ્યા. રૂ. ૭,૫૦૦ની મેં બૅન્કમાંથી લોન લીધી ને રૂ. ૧૦,૦૦૦નું ટીવી ખરીદી લીધું. આમ, પહેલી વાર સને ૧૯૮૫માં પાલનપુરમાં અમારા ઘરમાં ટી.વી. આવ્યું, જે કુટુંબનિયોજનને આભારી હતું.

○ ○ ○

શોષિત વ્યક્તિમાં રહેલા ભયને લીધે જ શોષણ શક્ય બને છે. જો વ્યક્તિ પોતે નિર્ભય હોય તો દુનિયાની કોઈ પણ તાકાત તેનું શોષણ કરી શકે નહીં. આવી વ્યક્તિ પોતાના આત્મગૌરવનો નાશ થવા દેવાનો ઇનકાર કરશે, અને પોતાના સ્વમાનના જતન કાજે જરૂર પડ્યે પોતાની બધી દુન્યવી સમૃદ્ધિ ને જીવ સુધ્ધાં છોડવા તત્પર રહેશે.

('મારો જીવનબોધ' – સંકલન : રામલાલ પરીખ) – મોરારજી દેસાઈ

ધરતીનું હીર

ડૉક્ટરની ડાયરી

ડૉ પ્રફુલ્લ શાહ

એક કરમાતી કળી ખીલી ઊઠી!

રેણુકા પરણીને આવી ત્યારે ઉમર ૨૦ વર્ષની હૃદયમા અનેક અરમાનો લઈને પતિ ઘરે પગ મૂક્યો હશે શરૂઆતના દિવસો આનદપ્રમોદમા ગયા ચનગનાટ એટલો બધો કે ઘરના બધા કામ એકલી ઝડપભેર પૂરા કરી નાખે તેના કારણ ઘરમા તેનુ માન પણ વધારે

કુદરતને તેનુ સુખ મજૂર નહીં હોય એક દિવસ તેના પતિને લઈને મને બતાવવા આવી પગમા વાગતુ તેમા તેને ધનુર થઈ ગયો હતો તરત હૉસ્પિટલમા દાખલ કરાયો ઘણી સારવાર કરવા છતા તે બચી ન શક્યો

રેણુકા વિધવા બની તે સમય તેના પેટમા છમાસ માસનુ બાળક હતુ આવી સુદર, નાજુકડી, સદા હસમુખી યુવતી કપાળમા ચાદલા વિના અને સફેદ કપડા પહેરીને દવાખાને આવે તે દૃશ્ય જોયુ ન જાય તેવુ હતુ

વારવાર જુદી જુદી ફરિયાદો લઈ મારી પાસ આવતી સમજુ ઘણી હતી એટલે બેનાડી તેને સમજાવવા પ્રયત્ન કરતો તેની બીમારીની કોઈ દવા ન હતી! કોઈ હુન્નર શીખી લવા તેને સમજાવતો તેને ટી ની કર્યુ સીવણ કોર્સ કરાવ્યો અને અમારા સીવણ ક્લાસમા નોકરી આપી

હવે તેને બહાર જવા મળતુ અને બીજી બહેનો સાથે હળવામળવા મળતુ એટલ તેનુ મન થોડુ આનદમા રહેવા લાગ્યુ આ દીકરીની યાદશક્તિ એટલી બધી સરસ હતી એટલ મને થયુ તેને પી ટી ની કરાવીએ તો શિક્ષિકાની નોકરી મળે અને પગાર પણ સારો મળે તેને ૨૨ વર્ષ થઈ ગયા હતા અને ૯ ધોરણ પાસ હતી સરકારી નિયમ મુજબ તે ૧૦ ધોરણની સીધી પરીક્ષા આપી શક

શ્વશુર પક્ષ સમાજના બધનોમા માને એટલે તેને ભણાવવી તે શક્ય ન હતુ પરતુ મારા પ્રયત્નો ચાલુ હતા તેના જેઠ જેઠાણી, મા બાપની ગરજ સારે તેવા માયાળુ અને ઉમદા ઘરમા કોઈ વસ્તુ આવ તો તે પહેલા રેણુકા માટે હોય એટલે તેન ઘરની હૂક મળી રહેતી

એક દિવસ તેના જેઠને બોલાવીને વાત સમજાવી તેઓ બધા માગ દર્શી એટલે મારી વાત સ્વીકારે ખરા વિગત તેમને વાત કરી

રેણુકા વારવાર બીમાર પડી જાય છે તેનુ કારણ તેનુ વૈધવ્ય છે તેને ભણાવીએ તો તે ભણી શકે અને પાસ થાય તેવી હોશિયાર છે તેને પી ટી સી કરાવીએ તો તેનુ જીવન સુખમય બને તેમને એમ પણ સમજાવ્યુ કે આજ તમે બને છો ત્યા સુધી તો બધુ બરાબર છે પરતુ એક દિવસ તો આપણે સૌએ જવાનુ ત્યારે તમારા બાળકો તેને સાચવી શકશે? તેને પગભર કરો તો તમારો બોજો હળવો થશે અને તે સ્વતત્ર રીતે રહી શકશે

રેણુકાનુ પિયર નજીકમા એટલે એક વર્ષ તેને પિયરમા મોકલવા સહમત થયા તેને મૅટ્રિક પાસ કરાવવાની સપૂર્ણ જવાબદારી મે લીધી બધુ બરાબર ગોઠવાઈ ગયુ એક વર્ષ તેના પિયર

રહેવા માટે ગઈ. ત્યાં ટ્યૂશન વગેરે વ્યવસ્થા સરસ ગોઠવાઈ ગઈ. શિક્ષકોએ પણ ખૂબ સાથ આપ્યો અને પહેલે જ વર્ષે ૫૬% માર્ક્સે પાસ થઈ ગઈ.

વિધવા હોવાને કારણે તેને પી.ટી.સી.માં ઍડ્‌મિશન મળી ગયું. દરરોજ અધ્યાપન મંદિર જવા માટે દવાખાના પાસેથી નીકળે. ઘણી વખત મળવા આવે અને હોંશે હોંશે તેણે કેવા પાઠો લીધા તેની વાતો કરે. એક દિવસ તેનું પરિણામ આવ્યું અને દીકરી પાસ થઈ ગઈ.

આજે તે શિક્ષિકા તરીકે નોકરી કરે છે. સારું કમાય છે. સ્વાધ્યાય વગેરે પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેના ચહેરા પર હંમેશાં સ્મિત હોય છે. દીકરો પણ જુવાન થઈ ગયો છે. વહુ શોધવા દોડાદોડી કરે છે. પરંતુ હજુ કોઈ નજરમાં આવતી નથી.

બસ, એક કળી કરમાઈ રહી હતી તેમાંથી ફૂલ ખીલ્યું તેનો આનંદ છે. તેને જીવનનો રાહ મળી ગયો તેથી સંતોષ છે.

મનેખ નાનું, મન મોટું

રેખા પાંચ વર્ષની હતી ત્યારે તેના પિતાનું અવસાન થયું. દીકરીએ બાપની હૂંફ ગુમાવી અને એનાં બા કમળાબહેન વિધવા થયાં.

કમળાબહેન ચારપાંચ ઘરનાં કામ કરતાં અને ઘર ચાલતું. દીકરી સોળ વર્ષની થઈ અને તાવ-ઉધરસ શરૂ થયાં. બેત્રાણ માસ તો વૈદ્યરાજની દવા લઈ ચલાવ્યું. પડોશીએ સલાહ આપી કે તાવ ઊતરતો નથી એટલે ડૉક્ટરને બતાવો.

મા-દીકરી રૂમમાં દાખલ થયાં. બંનેને ખુરશી પર બેસાડી હકીકત જાણી. દીકરીનું નિદાન ટી.બી. આવ્યું. માના ચહેરા પર દુઃખના ડુંગર ડોકાઈ રહ્યા. હું તેમને સાચી હકીકત કહેવામાં વિલંબ કરી રહ્યો હતો. ધીમે ધીમે વાતની શરૂઆત કરી, સમજાવતાં કહ્યું કે, દીકરીને ટી.બી. થયો છે. પરંતુ આજે તો આ દર્દ ચોક્કસ મટી જાય છે અને ચિંતા કરવાનું કોઈ કારણ નથી. રેખા મારી દીકરી છે અને હું તેને તદ્દન સારી કરી દઈશ. વાત ચાલતી હતી અને મા-દીકરીની આંખોમાંથી શ્રાવણ-ભાદરવો વરસવો ચાલુ થઈ ગયો હતો.

મા બોલી ન શકી. માંડ એટલા શબ્દો નીકળ્યા કે, ''સાહેબ, આ દીકરી આંધળાની એક જ આંખ છે, તેને ગમેતેમ કરીને બચાવી લો!''

છ માસ દવા આપી. દૂધની વ્યવસ્થા પણ કરી આપી. દીકરીનું વજન આઠ કિલો વધી ગયું અને તાજીમાજી થઈ ગઈ. મા-દીકરી રાજી થઈને ઘરે ગયાં.

અઠવાડિયા પછી મને મળવા આવ્યાં. હાથમાં ભરેલી બે ચાદર હતી. બંને ચાદર નમૂનેદાર હતી. તેમાં તેમણે તેમના પ્રાણ રેડેલા હતા. તેમના શબ્દોમાં, ''સાહેબ, અમે ગરીબ લોક શું આપી શકીએ? દીકરીની સારવાર શરૂ થઈ ત્યારથી અમે મા-દીકરી તમારા માટે ચાદર ભરતાં હતાં, તેનો આપ સ્વીકાર કરો.''

હૃદય ભરાઈ આવ્યું. આ બહેનને શું કહેવું? ખૂબ સમજાવ્યાં કે મારાથી તમારું કાંઈ ન લેવાય. પણ કોઈ વાતે માને જ નહીં. પછી બહેનને કહ્યું કે, ''આ ચાદર તમે આપી તેનો હું સ્વીકાર કરું છું. સાથે સાથે આ બંને ચાદર દીકરીનાં લગ્ન થાય ત્યારે તેને અમારા વતી આપજો.'' છ આંખો મળી. કોઈ કશું બોલી શક્યું નહીં.

દીકરી આજે ભરત ભરીને તેની માતાને મદદરૂપ થાય છે. વારંવાર મને રસ્તા પર મળી જાય છે ત્યારે તેનો મલકાટ જોઈને મનને આનંદ થાય છે.

મનેખના મનની મોટાઈ

ભાવના – વશરામ રબારીની ૨૦ વર્ષની દીકરી લગ્ન થયા ને થોડા જ મહિના થયા હતા તેને ડાબા ઢીંચણ પર સોજો આવ્યો હશે બે માસ સુધી જુદા જુદા ડૉક્ટરો પાસે સારવાર લીધી પગ કપાવવા સુધીની વાત આવી ગઈ

કોઈએ મારા નામનુ સૂચન કર્યું હશે એટલે મારી પાસે આવ્યા તેને ઢીંચણમા સખત દુખાવો થતો હતો તાવ પણ ભરેલો અને દીકરી રડ્યા કરે તપાસતા પગમા રસી થઈ ગયાની ખબર પડી તેને રાહત કરવા નસ્તર મૂકીને ઘણી રસી કાઢી વશરામ હાથ જોડીને ઊભો રહ્યો "સાહેબ, ઘરમા દોઢિયુયે નથી તમે બચાવો નહીં તો આ દીકરી નહીં બચે " આવી મજાની દીકરીને કાંઈ થાય તે કેમ સહન થાય! ભાવનાનો ચહેરો જોઈને મને ખૂબ લાગી આવ્યુ

આવા કેસોમા મારી નજર એક જ જગ્યાએ પડે અને તે ડૉ વખારિયાસાહેબ પર

વશરામને ડૉ વખારિયાસાહેબ પાસે જવાની સલાહ આપી બીજી બધી વ્યવસ્થા કરવાની જવાબદારી મે સ્વીકારી ડૉ વખારિયાને ફોન પર વાત કરી કે એક દીકરીને મોકલુ છુ મારી દીકરી છે તેમ સમજીને સારવાર કરજો

ભાવના એક મીઠડી છોકરી જામનગર જવાની વાત આવી અને સારુ થઈ જવાનુ સાભળી હસવા લાગી છતા તેણે પાકુ કરવા મને પૂછ્યુ કે, "સા'બ, મને સારુ તો થઈ જશે ને? નહી તો પેલા લોકો મને નહીં તેડે "

ડૉ વખારિયા એક ઋષિ પુરુષ છે તેમની રગેરગમા માનવતા મહેકે છે મૂઠી ઊંચેરા માનવી છે

દીકરી જામનગર પહોંચી ગઈ પંદરેક દિવસ થયા એટલે મને થયુ કે વશરામ કેમ ચલાવતો હશે! આર્થિક સ્થિતિની મને ખબર હતી પોલિયોના દર્દીની સેવા કરવા હમેશા તત્પર એવા ઉત્તમભાઈને જામનગર મોકલ્યા સાથે રૂ ૨૦૦૦ આપ્યા દીકરીના બાપ વશરામને આપવા કહ્યુ પૈસા મોકલવાનુ કારણ એ હતુ કે, દીકરી માટે બજારમાથી કોઈ ભારે દવા લાવવી પડે તો વશરામને મુશ્કેલી ન પડે વશરામે બે હાથ જોડીને ના પાડી કે, "ભાઈસા'બ, મારાથી આ પૈસા નહીં લેવાય સાહેબે, મારા માટે ઓછુ કર્યું છે કે હવે હુ તેમની પાસેથી પૈસા લઉં ભાઈ, મને માફ કરો અને પૈસા પાછા લઈ જાવ જરૂર પડશે હુ અહીં મજૂરી કરીશ પણ હવે આ વાત રહેવા દો "

વશરામને બેચાર દિવસના પરિચયમા હુ ઓળખી ગયો હતો એટલે મે ઉત્તમભાઈને કહેલુ કે, "વશરામ ન માને તો ડૉ વખારિયાસાહેબને રકમ આપવાની ભાવનાની દવા વગેરેમા વાપરે તેમ કહેવુ ડૉ વખારિયાસાહેબ કહે "સોનલ ફાઉન્ડેશન । પૈસા મારાથી લેવાય જ કેમ! હુ અહીં બેઠો છુ પછી ડૉ પ્રફુલ્લભાઈને શુ ફિકર કરવાની હોય! જરૂર પડશે તે બધુ હુ કરીશ ડૉક્ટર ભાવનાની ચિંતા જરા પણ ન કરે "

ડૉક્ટર સાહેબ અને વશરામની મોટાઈ જોઈને મારુ મસ્તક નમી ગયુ

ભાવનાને હાડકાનો ટી બી હતો ઑપરેશન કરી પગને Fix કરવો પડ્યો જામનગરથી સારી થઈને આવ્યા પછી ટી બી ની સારવાર કહ્યા મુજબ ચાલુ રાખી અને તે તદ્દન સારી થઈ ગઈ

દોઢેક વર્ષ પછી મારા દવાખાને આવી બાળકને મારા ખોળામા મૂકીને કહે "સાહેબ, બધી રીતે સુખી છુ બાળક મારા ખોળામા હસી રહ્યુ હતુ "

દેડકાની જેમ ચાલતો છોકરો ટટ્ટાર ચાલતો થઈ ગયો

અમે પોલિયોના કેમ્પ વર્ષમાં બે વાર કરતા. તેમાંથી બાળકોને પસંદ કરીને ઑપરેશન માટે ઇરવીન હૉસ્પિટલ, જામનગરના ડૉ. હસમુખભાઈ વખારિયા પાસે મોકલતા. તેઓ હાડકાના વિભાગના મુખ્ય સર્જન હતા.

એક કેમ્પમાં એક વીસ વર્ષના યુવાનને દેડકાની જેમ ઠેકતો ઠેકતો આવતો જોયો. લાલજી તેનું નામ. કુંડલાથી ૨૦ કિલોમિટર દૂર વીરડી તેનું ગામ. તેના બંને પગ ઢીંચણથી તદ્દન વળેલા અને સાથળને અડી જતા. હાથ છોલાય નહીં એટલે બંને હાથમાં લાકડાના બટકાં રાખી ચાલે. દેડકાની જેમ ઠેકતો ઠેકતો રૂમમાં દાખલ થયો.

ડૉ. હસમુખભાઈ વખારિયાએ તેને તપાસ્યો. ત્રણચાર ઑપરેશન કરીએ તો તે ચાલતો થઈ જશે તેમ વાત કરી. તેની સાથે જવા કોઈ તૈયાર ન હતું. પરંતુ લાલજી મક્કમ હતો. મને કહે: ''સાહેબ મારે ચાલતા થવું છે.'' સોનલ ફાઉન્ડેશન દ્વારા તેને જામનગર મોકલવામાં આવ્યો. ડૉ. વખારિયાએ તેની પાછળ ખૂબ મહેનત લીધી. ચારેક ઑપરેશન તેના પર કરવાં પડ્યાં. લાલજી હસતા મુખે દર્દ સહન કરતો ગયો.

ત્રણ માસ પછી જ્યારે તે આવ્યો ત્યારે તેના ચહેરા પર હાસ્ય છલકતું હતું. શરૂઆતમાં એક કેલિપર અને ઘોડીની મદદથી ચાલતો. હવે તો ફક્ત હૉકી હાથમાં રાખે છે.

મને તથા મારાં પત્નીને માવતર જ માને છે. અમને ટપાલ લખે ત્યારે મારા પરભુ અને મારા જીવનદાતા એવું કાંઈ કાંઈ લખે. તેના પર અમને બંનેને હેત પણ ઘણું.

સારો થયા પછી ઘડિયાળ રિપેરિંગનું શીખ્યો. આજે કુંડલાના વંડા ગામમાં 'મારુતિ વૉચ કું.' નામની દુકાન છે. ઘડિયાળ રિપેરિંગમાં ૭૫-૧૦૦ રૂપિયા મળી રહે છે. તેનો તેને સંતોષ છે.

તેને પત્ની પણ ખોડ વિનાની મળી છે. તેના લગ્નમાં આવવાનો અમને ખૂબ આગ્રહ કરેલો. મે મહિનો એટલે તડકો વધારે અને દૂર જાન જવાની એટલે અમે તેને વચન આપ્યું કે જાન જ્યારે તેના ગામ વીરડી પાછી આવશે ત્યારે ત્યાં રાત્રે અમે વરઘોડિયાને આશીર્વાદ આપવા જરૂર આવીશું. અમે સમયસર પહોંચી ગયાં. સૌ અમારી રાહ જોતાં હતાં. આખો હરિજનવાસ એકઠો થઈ ગયેલો.

''સાહેબનો અને બહેનનો વિડિયો ઉતાર, ફોટા લ્યો, સાહેબ માટે ઠંડું જલદી લાવો, ચૉપ રાખો', એમ લાલજી હુકમ છોડતો જાય અને તેનો હરખ ન માય. અમારા સાથે વરઘોડિયાના ફોટા લેવામાં આવ્યા. તેનાં માબાપ, ભાઈબહેનો સૌએ અમારી સાથે ફોટા પડાવ્યા. બંનેને આશીર્વાદ અને ભેટ આપી મોડી રાત્રે અમે પાછા ફર્યા. તેના ઘરે ગયાં. તેનું તેને ખૂબ મહત્ત્વ હતું.

આજે બંને જણાં ખૂબ સારી રીતે રહે છે. તેનાં પત્ની S.T.D., PC.O. શરૂ કરવા વિચારે છે. એક નવું જીવન જીવવા મળ્યું તેનો લાલજી અને તેના કુટુંબને આનંદ છે.

લાલજી તો ઘણી વાર કહેતો હોય છે કે દેડકા જેમ ચાલતો હોત તો મને કોણ છોકરી આપવાનું હતું?

○ ○ ○

આરોગ્ય-

એકવીસમી સદીનું સ્વાસ્થ્ય

ડૉ કિરણ શિંગ્લોત

આપણે એકવીસમી સદીમા પ્રવેશી ચૂક્યા છીએ વીસમી સદીએ માનવ ઇતિહાસમા ઘણી મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી છે વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલૉજીના ક્ષેત્રમા દુનિયાએ ઘણી હરણફાળ ભરી છે એની સરખામણીમા ધર્મ, અધ્યાત્મ અને ચિંતનશાસ્ત્રો ઘણા પાછળ પડી ગયા છે લોકોને ભૌતિક સુખસગવડની ચરમસીમા વીતેલી સદીએ દેખાડી કૉમ્પ્યુટર અને ઇન્ટરનેટના ઉદય સાથે ઇન્ફર્મેશન ટેક્નોલૉજીએ માણસના મગજને પણ પડકાર કર્યા છે

તબીબી વિજ્ઞાન પણ વીસમી સદીના વિકાસની ગતિમા પાછળ પડ્યુ નથી આ સૈકા દરમિયાન ઘણી ક્રાતિકારી શોધખોળો થઈ છે વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમા માણસનો અભ્યાસ સગઠિત તંત્રોના બનેલા એક જીવ (organism) તરીકે અભ્યાસ થતો, પણ ઉત્તરાર્ધમા સમગ્ર શરીરના એક એક અવયવનુ વિચ્છેદન કરીને એના રહસ્યો ખુલ્લા કરી દેવામા આવ્યા ત્યાથી આગળ વધીને શરીરના એકેએક કોષની ગતિવિધિ વૈજ્ઞાનિકોએ જાણી લીધી અને હવે તો સૂક્ષ્મકોષોની અંદર રહેલા અણુ પરમાણુઓની વિગતો આપણાથી અજાણી રહી નથી આમ, તબીબી વિજ્ઞાન જીવ(organism)થી અવયવ (organ), અવયવ(organ)થી કોષ (cell), અને કોષ(cell)થી પરમાણુ વિજ્ઞાન (molecular science)ની પરાકાષ્ઠાએ પહોચી ગયુ છે કોષોની અંદર આવેલા જનિન તત્ત્વો, રંગસૂત્રો અને ન્યૂક્લિક ઍસિડ શી રીતે માણસના શરીરમા સતત ચાલતી રહેતી અનેક જટિલ પ્રક્રિયાઓનુ નિયમન કરે છે, એમની અસરથી માણસનુ સ્વાસ્થ્ય શી રીતે જળવાય છે અને રોગો શી રીતે પેદા થાય છે એ રહસ્યોના તાણાવાણા જનિનવિજ્ઞાને ઉકેલી નાખ્યા છે તબીબી વિજ્ઞાન માહિતીજ્ઞાનનો અગાધ મહાસાગર બની ગયુ છે અને માનવવિજ્ઞાન મટીને તેણે એક ટેક્નોલૉજીનુ રૂપ લીધુ છે જનિનવિજ્ઞાનની સિદ્ધિઓથી માણસ હવે શુ નથી કરી શકતો? જિનેટિક કાઉન્સેલિંગ, જિનેટિક એન્જિનિયરિંગ, ગર્ભમા બાળકની જાતિ અને રોગોનુ પરીક્ષણ, નિર્ધારિત જાતિનુ બાળક પેદા કરવુ, કૃત્રિમ ફલિનીકરણ (ટેસ્ટ ટ્યૂબ બાળક), ક્લોનિંગ (એકના સ્ત્રી કે પુરુષમાથી અલૈંગિક asexual પ્રજનન દ્વારા એકસમાન જનિન બધારણ ધરાવતા અનેક સતાનો પેદા કરવાની ટેકનિક), અવયવ પ્રત્યારોપણ (organ transplantation), કૃત્રિમ મૂત્રપિંડ યત્રનો ઉપયોગ, કૃત્રિમ હૃદયની શોધ, મનોશસ્ત્રચિકિત્સા (Psycho surgery) આ બધા તબીબી વિજ્ઞાને વીસમી સદી દરમિયાન રળેલા મહામૂલ્ય છોગા છે વીસમી સદીના વૈજ્ઞાનિક વિકાસે એવુ નિ શકપણે સાબિત કરી બતાવ્યુ છે કે આધુનિક તબીબી વિજ્ઞાન એક નવી ક્રાતિકારી ભૂમિકાએ આવીને ઊભુ છે માત્ર રોગોની સમસ્યાઓ દૂર કરવાનુ જ એનુ કાર્ય રહ્યુ નથી પણ અનેક વિપરીત સજોગોમા પૃથ્વી ઉપર માનવજાતનુ જતન અને સરક્ષણ કરવા માટે એ સજ્જ બની ગયુ છે

તબીબી વિજ્ઞાનની નિષ્ફળતાઓ

જીવ તબીબી વિજ્ઞાનની આ સાચી હરણફાળ છતા મોટા ભાગના ગરીબ અને

વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોમાં મૃત્યુના દર અને સરેરાશ આયુષ્યના આંકડા હતાશાજનક રહ્યા છે. તબીબીશાસ્ત્રની આસપાસ ઘણાં સંશયોના જાળાં ઘેરાયેલાં છે. એ માણસના સ્થૂળ શરીરના આરોગ્યનું ઘણે અંશે જતન કરી શકે છે, પણ માનસિક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક સ્વાસ્થ્યમાં કંઈ ભૂમિકા ભજવી શકે તેમ નથી. આધુનિક તબીબી વિજ્ઞાનનો ઉદય ૧૪થી ૧૬મા સૈકા દરમિયાન યુરોપમાં થયેલી ક્રાંતિ(renaissance)માંથી જ થયો છે. ઇટાલિયન ચિંતક રેને ડેસ્કાર્ટિઝ આ અદ્ભુત ક્રાંતિનો પિતા હતો. એના ચિંતને પ્રાચીન સાહિત્ય, કળાઓ, સ્થાપત્ય, દર્શનશાસ્ત્રો, ધર્મ ઇત્યાદિને નવું સ્વરૂપ બક્ષ્યું. રેનેએ જગતને જોવાની એક યાંત્રિક દૃષ્ટિ આપી અને પૌરાણિક ધાર્મિક દૃષ્ટિબિંદુને જાકારો આપ્યો. આના પરિણામે માનવશરીરને પણ એક યંત્રના સ્વરૂપે જોવામાં આવ્યું. આ યંત્ર, માનવે સર્જેલાં અન્ય અનેક યંત્રોની માફક, અનેક ભાગોનું બનેલું છે. આ ભાગો જ્યાં સુધી પરસ્પર સુમેળથી ચાલે છે ત્યાં સુધી શરીર તંદુરસ્ત રહે છે. પણ એના એક કે અનેક ભાગોનું કાર્ય ખોટકાય કે તરત શરીરનું આરોગ્ય જોખમાય છે અને રોગ પેદા થાય છે. તબીબનું કામ ઔષધો અને શસ્ત્રક્રિયારૂપી સાધનો દ્વારા આ બગડેલા ભાગોને દુરસ્ત કરવાનું છે. આમ, આધુનિક તબીબી વિજ્ઞાન રેનેના યાંત્રિક ઢાંચા (mechanical model) ઉપર રચાયેલું છે. પણ આ યંત્રની અંદર મન અને આત્મારૂપી બે અકળ ભાગો આવેલા છે એનો તબીબી વિજ્ઞાન અનાદર કરે છે. માનવશરીરને એના અખિલ (wholistic) સ્વરૂપે જોવાની એણે ટેવ નથી પાડી. તેથી આધુનિક તબીબી વિજ્ઞાન માણસના સ્થૂળ દેહને સાજો કરી શકે છે, પણ સર્વાંગી સ્વાસ્થ્ય (wholistic health-complete well-being) આપી શકે એમ નથી, એ એની નબળાઈ છતી થઈ છે. આધુનિક તબીબી વિજ્ઞાન ધર્મ અને અધ્યાત્મનો સ્વીકાર નથી કરતું, એ દૃષ્ટિએ એને નાસ્તિક ગણવામાં આવી રહ્યું છે. આથી, આધુનિક તબીબીશાસ્ત્રની ટીકા કરનારાઓની સંખ્યા ઘણી વધી ગઈ છે. ટીકાકારોનો એક વર્ગ એલોપથીને સ્વાસ્થ્યનો શત્રુ ગણે છે. આનાં ઘણાં કારણો આપવામાં આવે છે:

(૧) આધુનિક તબીબી સારવાર એટલી ખર્ચાળ બની ગઈ છે કે માનવ વસતિના મોટા ભાગને એ પરવડે તેમ રહી નથી. (૨) તબીબીશાસ્ત્રના આટઆટલા વિકાસ પછી પણ ક્ષય, મલેરિયા, રક્તપિત્ત, સિસ્ટોસોમિયાસીસ (હાથીપગો), ટ્રિપાનોસોમિયાસીસ અને લિશમાનિયાસીસ જેવા સૈકાઓ જૂના રોગો ઉપર કાબૂ મેળવી શકાયો નથી. ઉપરથી છેલ્લા ત્રણ દાયકામાં આ રોગોના ઉપદ્રવમાં ઉછાળ આવ્યો છે. (૩) અનેક વિકાસશીલ અને ગરીબ રાષ્ટ્રોમાં સરેરાશ આયુષ્ય હજુ નીચું જ રહ્યું છે, જ્યારે માતા અને બાળમૃત્યુદર ઊંચાં જ રહ્યાં છે. (૪) કેટલાંક રાષ્ટ્રોમાં માનવીનું સરેરાશ આયુષ્ય વધ્યું છે પણ એનું શ્રેય આધુનિક દવાઓ અને તબીબી ટેક્નોલૉજીના વિકાસને જતું નથી. છેલ્લા પાંચ દાયકામાં ઘણાં રાષ્ટ્રોમાં માનવીનું સરેરાશ જીવનધોરણ ઊંચું આવ્યું છે, તેમ જ અનાજના ઉત્પાદન અને પુરવઠામાં સુધારો થયો છે, અને સ્વચ્છતાનાં ધોરણો સારાં થયાં છે તેના પ્રતાપે માણસનું આયુષ્ય વધ્યું છે. (૫) તબીબી સુવિધાઓની વહેંચણીમાં અસમાનતા પ્રવર્તે છે. વસતિનો મોટો ભાગ આ સેવા-સુવિધાઓથી વંચિત રહે છે, જ્યારે ખર્ચાળ, ઊંચી ટેક્નોલૉજીનો લાભ મુઠ્ઠીભર લોકો મેળવી જાય છે. (૬) આધુનિક તબીબીશાસ્ત્રે ઉમદા તબીબી વ્યવસાયને એક ધંધા-બિઝનેસનું સ્વરૂપ આપી દીધું છે. તબીબો અને દવાઉદ્યોગની સાંઠગાંઠ

દર્દીઓને લૂટતી રહી છે ખર્ચાળ, અનુચિત, વ્યર્થ અને હાનિકારક ઔષધોનુ ચલણ વધ્યુ છે સસ્તી, જીવન આવશ્યક દવાઓ જરૂરિયાતમદ લોકોને મળતી નથી તબીબી વ્યવસાય એક ઉદ્યોગ, ટેક્નોલૉજી બની ગયો છે (૭) એ માત્ર સમાજના ઉપલા વર્ગની જરૂરિયાતોને જ સતોષે છે

મગલોરની મેડિકલ કૉલેજના નિવૃત્ત ડીન ડૉ હેગડે તો એટલે સુધી પ્રશ્ન કરે છે કે માણસ જ્યારે જગલી, આદિમાનવની સ્થિતિમા, અસસ્કૃત હતો ત્યારે કોઈ પણ ચિકિત્સાશાસ્ત્રની મદદ વિના સૃષ્ટિના અન્ય સજીવોની માફક પોતાનુ જીવન ટકાવી રાખવામા સફળ નીવડ્યો હતો ચિકિત્સાશાસ્ત્રના વિકાસ પછી એની પરિસ્થિતિ અને સ્વાસ્થ્યમા કઈ ઝાઝો ફેરફાર થયો હોય એવુ માનવાના આપણી પાસે કારણો નથી

હાઈ ટેક્નોલૉજી મેડિસિન ઉમદા લોકોના હાથમાથી છૂટીને તમામ સ્વાસ્થ્ય અને ચિકિત્સા પદ્ધતિઓને ખોટી દિશામા દોરી રહી છે એ વિશાળ જનસમુદાયના સ્વાસ્થ્યને ઉત્તેજન આપવાનુ કાર્ય વીસરી ગઈ છે અને મુઠ્ઠીભર લોકોના રોગોની ખર્ચાળ સારવાર પૂરી પાડવામા લાગી ગઈ છે ભારત જેવુ ગરીબ અને વિકાસશીલ રાષ્ટ્ર પોતાની પરપરાગત, લોકસ્વીકૃત આયુર્વેદિક અને કુદરતી ઉપચાર પદ્ધતિઓને છોડીને આધુનિક તબીબીશાસ્ત્રના ચાળે ચઢી ગઈ છે ભારતમા તબીબીશિક્ષણ માટે પણ ખર્ચાળ, ઊચી ટેક્નોલૉજી ઉપર આધારિત પાશ્ચાત્ય ઢાચા ઉપર વધારેપડતો ભાર આપવામા આવી રહ્યો છે આ તબીબીશિક્ષણ મોટા શહેરોમા કેન્દ્રિત છે અને વસતિના વિશાળ, જરૂરતમદ લોકોની ધરાર ઉપેક્ષા કરે છે તબીબી સારવારના ઊચા ખર્ચ અને સસાધનોની અસમાન વહેચણીની સમસ્યા તો છે જ, પણ હવે તો આધુનિક તબીબીશાસ્ત્રની અસરકારક, ગુણવત્તા અને હેતુલક્ષીપણા વિશે પણ શકા ઉઠાવવામા આવી રહી છે આધુનિક તબીબીશાસ્ત્રે એવા મતને જન્મ આપ્યો છે કે તબીબી સભાળ અને સશોધનના મુદ્દે હવે લગભગ પૂર્ણવિરામ આવી ગયુ છે જનસ્વાસ્થ્યના મામલામા આનાથી વધારે પ્રભાવ પેદા કરી શકાય એવી કોઈ શક્યતા હવે રહી નથી એક 'સફળ' ચિકિત્સા પદ્ધતિની આ ધરાર 'નિષ્ફળતા' છે

('આપણુ સ્વાસ્થ્ય માથી સાભાર)

એક વાચકે જ્યોતીન્દ્ર દવેને પૂછ્યુ ' હાસ્યથી સ્વાસ્થ્ય સારુ રહે છે એવુ કહેવાય છે તમે બધાને આટલુ બધુ હસાવો છો તોપણ તમારુ સ્વાસ્થ્ય આવુ નબળુ કેમ છે ? '

' ડૉક્ટરો દવા આપે છે પોતે દવા લેતા નથી '' જ્યોતીન્દ્રભાઈએ ઉત્તર આપ્યો

ગૃહગંગાને તીરે

કૌમુદીએ લગ્ન ન કર્યાં

કૌમુદી બી.એ. પાસ થઈ ને એનાં લગ્નની વાત આરંભાઈ. સંભાવિત મુરતિયાઓની માહિતી એકત્રિત થવા માંડી; ને કૌમુદીએ કહ્યું: 'હમણાં મારે લગ્ન નથી કરવાં.'

'કેમ, કેમ લગ્ન નથી કરવાં? શું કારણ?'

'મારે આગળ ભણવું છે', નમ્રતાથી કૌમુદી બોલી. આજ સુધીમાં કૌમુદીએ મોં ખોલીને કંઈ માંગ્યું નથી, પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત નથી કરી. આજે પ્રથમ વાર એણે વિનંતી કરી છે, એને ના કેમ કરીને કહેવાય?'

કૌમુદી આગળ ભણી એમ.એ. થઈ. પછી પીએચ.ડી. થઈ. વળી પાછી લગ્નની વાત આવી.

કૌમુદી બોલી: 'મારે લગ્ન નથી કરવાં.' એ ખૂબ ધીમા અવાજે બોલી હતી તોય એની મક્કમતા અછાની ન રહી.

'કેમ બેટા, લગ્નની ના કેમ કહે છે?' દાદા, દાદીએ હેતથી પૂછ્યું: કૌમુદી દાદા-દાદી પાસે જ ઊછરી હતી, દાદાને એ બાપુજી કહેતી ને દાદીને બા. કૌમુદી દોઢ વરસની હતી ત્યારથી એની મા પાસેથી એને અળગી કરી હતી.

કૌમુદીના મામા વિષ્ણુભાઈને ટી.બી. થયો હતો ને ટી.બી. હૉસ્પિટલમાં દાખલ કર્યા હતા. એમની સાથે હૉસ્પિટલમાં રહીને ચાકરી કરનાર કોઈ હતું નહીં, તેથી કૌમુદીનાં બા શાંતાબહેન કૌમુદીને લઈને ત્યાં રહ્યાં હતાં. ભાઈની ચાકરી કરતાં શાંતાબહેનને પણ ટી.બી. લાગુ પડ્યો.

ત્યાંના ગોરા ડૉક્ટરે શાંતાબહેનને હૉસ્પિટલમાં દાખલ કર્યાં ને કહ્યું કે, બાળકને તમારી પાસે નહીં રાખી શકાય. આથી કૌમુદીના બાપુજી કાંતિભાઈએ દીકરીને લાવીને પોતાનાં માબાપને સોંપી.

ત્યારે કૌમુદી દોઢ વરસની હતી. સંયુક્ત કુટુંબમાં એ મોટી થવા માંડી. ફઈબાઓ અને કાકાઓ દાદી-દાદાને બા-બાપુજી કહેતાં. એમનું જોઈને એ દાદી-દાદાને બા-બાપુજી કહેવા માંડી, ને પોતાના પિતા કાંતિભાઈને 'કાંતિભાઈ' કહીને બોલાવવા માંડી.

શાંતાબહેનની આખર અવસ્થામાં એમને હૉસ્પિટલમાંથી ઘેર લાવ્યાં હતાં પણ ડૉક્ટરની સલાહ મુજબ તેમને તદ્દન જુદા કમરામાં રાખ્યાં હતાં.

કાંતિભાઈ દિવસમાં એકાદ વાર દીકરીને ત્યાં લઈ જતા. શાંતાબહેન દીકરીને દૂરથી જોતાં. દીકરી તો ત્યારે જાણતી ન હતી કે પથારીમાં જે કૃશ કાયા પડી છે તે એની માની છે.

શાંતાબહેન બચવાનાં નથી એની ખબર હતી છતાં કાંતિભાઈએ રાતદિવસ પત્નીની ચાકરી કરી. તેઓ પત્નીને બચાવી શક્યા નહીં, શાંતાબહેન ગુજરી ગયાં પણ પતિને પોતાનો ટી.બી. આવી ગયો.

કાંતિભાઈનાં માબાપ હેબતાઈ ગયાં. કાંતિભાઈને દવાખાનામાં દાખલ કર્યા. કાંતિભાઈ સાજા થયા ને ફરી એક વાર ઘેર આવ્યા. પણ તેઓ ઘરના સભ્યોથી દૂર રહેતા. પોતાની વહાલી દીકરી કૌમુદીને પણ ઊંચકે કે રમાડે નહીં. દૂરથી વહાલભરી આંખે એને જોયા કરે.

એ વખતે કૌમુદીને પિતાની વેદનાનો કંઈ

ખ્યાલ આવતો નહીં એ તો ફઈબાઓ અને કાકાઓ જોડે મોજથી રમતી ને ભણતી પણ મોટી થઈ ને એને પોતાની સ્થિતિનો ખ્યાલ આવ્યો એ દિવસથી એના તોફાનમસ્તી અદૃશ્ય થઈ ગયા રાતોરાત એ ગંભીર બની ગઈ મનમા ને મનમા એ ઓશિયાળાપણુ અનુભવતી દાદીએ કોઈને કામ બતાવ્યુ હોય ને ઝટ દઈને એ કરતી એ એકદમ કહ્યાગરી થઈ ગઈ

ઘરમા કોઈ એને પીડતુ નહીં, દબાવતુ નહીં, પણ એ જાતે જ દબાયેલી ચપાયેલી રહેતી

સરખેસરખી છોકરીઓ જોડે રમવાનુય બંધ થઈ ગયુ હતુ 'ટી બી વાળાની છોકરી' કહીને છોકરીઓ એને ધુતકારતી નિશાળમાય બધાને ખબર પડી ગઈ હતી કે એના માબાપ ટી બી વાળા હતા તેથી કોઈ એની સાથે બોલતુ નહીં, બેસતુ નહીં ટી બી વાળાની દીકરી એવી કાળી તકતી જાણે એના કપાળ પર તકદીરે લગાડી દીધી હતી દરેક જણ એનાથી દૂર ભાગતુ હતુ

ઘરમા સૌ એને સાચવતુ, સૌમ્યતાથી, સ્નેહથી બોલતુ, એને વઢતુ કે મારતુ નહીં પણ કોઈ એને વહાલથી ભેટતુ પણ નહીં એના અને કાંતિભાઈના ખાવાપીવાના વાસણો જુદા રખાતા એમના કપડા જુદા બકાતા આમ, તેઓ અને ઘરનાની વચ્ચે એક મર્યાદા રેખા દોરાઈ ગઈ હતી

એવી રેખા આરોગ્યની દૃષ્ટિએ જરૂરી હતી ટી બી ચેપી રોગ, તેનો ડર બધાને હોય, માટે એમને અળગા રખાય એમા અયોગ્ય કશુ નથી પણ કાંતિભાઈને ટી બી થયો હતો, કૌમુદીને નહીં છતા કૌમુદીને દૂર રાખવામા આવતી એની એના માનસ પર વિપરીત અસર થઈ એકાંતમા એ રડતી, ખૂબ રડતી

એને પોતાના માટે લાગી આવતુ એના કરતાય એના બા-બાપુજી માટે વધારે લાગતુ થતુ, બા તો પૂરા એકવીસ વર્ષ જ જીવી એણે જીવનને માણ્યુ નહીં, ભોગવ્યુ નહીં ને સંસારમાથી વિદાય થઈ ગઈ એણે લગ્ન કર્યાં પણ પતિ સાથે કેટલો સમય રહી? મા બની, પણ દીકરીને ધરાઈને રમાડી શકી નહીં, દીકરીના મુખે બોલાતો મધુર શબ્દ 'બા' સાંભળ્યો નહીં દીકરીને આંગળી પકડી ચલાવી શકી નહીં બસ દૂરથી પોતાની દીકરીને ઘડી બે ઘડી જોવા પામતી, ને એટલુ સુખેય ક્યા લાંબુ ચાલ્યુ? ઈશ્વરે એને બોલાવી લીધી

કૌમુદીને થતુ અત્યંત નબળાઈના લીધે મા પથારીમા એકલી પડી પડી પોતાના મોતને નજીક ને નજીક આવતા જોતી હશે ત્યારે એના હૃદયમનમા એ કેટલુ વલોવાતી હશે! સંતાપ પામતી હશે!

ને એના ગયા પછી પોતાના પિતાએ કેવી દારુણ વેદના ભોગવી હશે કાંતિભાઈ ત્યારે છવ્વીસ વર્ષના હતા ટી બી (રાજરોગ)ની ઝપટમા એવા આવી ગયા કે જિંદગીમા ખાસ કઈ કરી શક્યા નહીં

બાપદાદા વખતની પેઢી હતી ભાઈઓ ચલાવતા હતા સંયુક્ત કુટુંબ હતુ એટલે બધો નિભાવ થઈ જતો હતો

પણ એમનુ જીવન કેવુ નીરસ, શુષ્ક હતુ! ટી બી મટી ગયો તોય ફરીથી લગ્ન કર્યાં ન હતા

કૌમુદી મોટી થતી ગઈ એમ માબાપ વિશે વિચારી વિચારીને દુ ખી થતી એણે નક્કી કર્યું કે મા માટે તો હવે કઈ થઈ શકે એમ નથી પણ પોતાના પિતાની એ જિંદગીભર સેવા કરશે એમના એકાકી જીવનને પોતાના હેત, કાળજી, આદર માનથી ભરી દેશે

પોતે નર્સિંગ કરશે, કમાશે ને બાકીનો સમય પિતાની પાસે બેસશે એમની પાસે મનગમતુ સાહિત્ય વાચશે, એમને ફરવા લઈ જશે તીર્થધામોની યાત્રા કરાવશે એમના મનમા રસ

ને ઉત્સાહ જાગે એવું કરશે. અને આ બધું કરવા તે કુંવારી રહેશે. પોતાનો નિર્ણય એણે ઘરમાં જણાવ્યો. આ સાંભળીને કાંતિભાઈ બોલ્યા: ''બેટા, મારા ખાતર તારે કુંવારા રહેવાની જરૂર નથી.''

''પરણવું એ જ જિંદગીનું અંતિમ ધ્યેય છે?'' કૌમુદીએ પૂછ્યું.

''જિંદગીનું અંતિમ ધ્યેય નહીં, પણ સુખસગવડભરી સલામત જિંદગી જીવવા લગ્ન આવશ્યક છે'' કાંતિભાઈએ કહ્યું.

''સગવડ ને સલામતી મેળવતાં મને આવડે છે ને સુખ, સુખ તો બાપુજી મને તમારા સાંનિધ્યમાં જ મળશે'' ભીના કંઠે કૌમુદી બોલી.

''આટલાં વરસો આપણે સાથે રહ્યાં જ ને! બેટા, હવે તું તારો સંસાર માંડ.''

''આટલાં વરસો સાથે રહ્યાં પણ હું તમને શું આપી શકી? ને હું જાઉં તો તમારી જિંદગી સૂની સૂની ના થઈ જાય? ના, બાપુજી, હું લગ્ન નહીં કરું.''

કાંતિભાઈએ ઘણું કહ્યું: ''દાદા, દાદી, કાકાઓ, ફઈબાઓએ ઘણું સમજાવી, પણ કૌમુદી માની નહીં. એ કુંવારી જ રહી. એણે નર્સરી સ્કૂલ શરૂ કરીને કાંતિભાઈને એમાં રસ લેતા કર્યા. આજે કાંતિભાઈ નેવું વર્ષના છે, ને નખમાંય રોગ નથી. દીકરી શ્રવણ દીકરાની જેમ હરઘડી એમનો ખ્યાલ રાખે છે ને પોતાને મનગમતી શિક્ષણની પ્રવૃત્તિ કરે છે. એણે પોતાનું જીવન સાર્થક કર્યું ને પિતાના નિષ્ક્રિય જીવનનેય અર્થસભર કર્યું.

– અવંતિકા ગુણવંત

શતધા ભક્તિ

રોજ સવારસાંજ માળા જપતી વખતે ભગવાન શ્રી પુરુષોત્તમના સાન્નિધ્યમાં રહેલા રાધાજીની હૃદયંગમ છબીનાં દર્શન થાય છે. રાધાજી એટલે સંપૂર્ણ સમર્પણ. જાણે સમગ્ર ભક્તસમુદાયની સમર્પિત ભાવના એમની આંખોમાં આવીને સમાઈ ગઈ ન હોય!

રાધાજીનાં અર્ધઉન્મીલિત નયનોમાં છલકાય છે પ્રભુને પામવાની આરત. નતમસ્તકે ઊભેલાં રાધાજીનાં અંગેઅંગમાં દાસ્યભાવનો દરિયો વહી રહ્યો છે. અધખૂલ્યા હોઠમાં પ્રભુનું નિરંતર નામસ્મરણ થઈ રહ્યું છે. તેમના મુખમંડળ પર પુરુષોત્તમના સખ્યભાવનો આછો મલકાટ ઝગમગી રહ્યો છે. બે હાથમાં છે પુષ્પોની માળા. 'પ્રેમ બિંબસ પહેરાઈ ન જાઈ'. પ્રભુના અર્ચન-વંદન કરવા એમનાં કર દ્વય તત્પર છે. પ્રભુનાં ચરણોમાં આત્મસમર્પણ થઈ રહ્યું છે. 'ત્વમેવ શરણં મમ.' આત્મા પરમાત્મામાં સમાઈ જવા ઉત્સુક છે તો સામે પ્રભુ પણ એ જ તત્પરતાથી ભક્તને આવકારે છે. 'મામેકમ્ શરણમ્ વ્રજ'નું શ્રવણ થતાં થતાંમાં તો રાધાજીની સમસ્ત અંગભંગિ ભક્તિરસમાં તરબોળ થઈ જાય છે, એમના વદન પર પ્રભુના સાક્ષાત્કારનો શાશ્વત્ આનંદ પથરાઈ રહ્યો છે. રાધાજી એટલે સર્વાંગ ભક્તિ.

આ દાસ્ય અને સખ્ય, શ્રવણ અને કીર્તન, અર્ચન અને વંદન, પૂજન અને ભજન, સેવા અને સ્મરણ નિહાળીને ગદ્ગદ થઈ જવાય ત્યારે સામ્યરૂપે તો નહીં પણ અણસારરૂપે એક ભક્ત-વ્યક્તિ, કેન્દ્રસ્થ ગૃહિણી, આપણી નજર સમક્ષ તાદૃશ ખડી થાય છે. એ જ હાસ્ય, એ જ લાસ્ય, એવી જ નતમસ્તકે ઊભેલી મુદ્રા. ભક્તિયોગ તો આ ભક્તનારીને મળેલું વિશેષ વરદાન છે. રાધાજીની જેમ આ ભક્તજનને પણ પ્રભુએ 'દદામિ ભક્તિમ્ ઉત્તમામ્'થી નવાજે છે. આ સંસારી જન માયાને લીધે સંત તો ન બની શકે, પરંતુ સાચદિલ ભક્તનાં ઘણાંખરાં લક્ષણો એનામાં જોવાં મળે. સંસાર મંદિર છે, કુટુંબીજનો એમાં આરાધ્ય સ્વરૂપ છે;

પોતે અનુરાગી ભક્ત છે ગૃહિણીરૂપી ભક્તના હૃદયમા આરાધ્ય કુટુંબીઓ માટે પ્રેમાદર ઊભરાય છે આ સંસારચક્રના વિધવિધ આરામા કુટુંબીજનો ગોઠવાયેલા છે, નાભિકેન્દ્રમા છે આ સન્નારી દરેક આરાનું સંચાલન તે ભક્તિભાવપૂર્વક કર્યા કરે છે કુશળ સારથિની જેમ, એકધારી ગતિએ આ સંસાર-રથ તે હાંકે છે આ સારથિની દિવસભરની કાર્યસરણી જોવા જેવી છે

ચાલો, સવારથી જ શરૂ કરીએ 'પ્રભાતે કર દર્શનમ્' કરતીક, પથારીમાથી તે સીધી દૈનદિન કામગીરીમા જોડાઈ જાય છે ટેપરેકોર્ડર પર ગુંજતા 'મધુરાષ્ટક'નો જપ હોઠ પણ કરે છે, હાથ યંત્રવત્ ચા દૂધના કામકાજના સાથે તાલ મિલાવે છે હાથ અને હોઠની જુગલબંધી ભક્તિરાગ શરૂ કરી દે છે સાસુ-સસરાની મીઠી મસાલાવાળી ચા, પતિની ખાંડ વગરની ચા, દીકરાને તો આદુ જરાયે ન ખપે પતિની ચા અને દીકરીની ચા થાળીમા ઠારવાની ન ઠંડી, ન ગરમ સમશીતોષ્ણતા બરાબર જળવાવી જોઈએ હેત લાવીને હલાવીને એ ઉકળાટ પર પાલવનો શીતળ વાયરો ઢાળે

પછી ચાલે સવારના નાસ્તા કોઈની સૅન્ડવિચ કોઈનો રોટલો તો કોઈનુ ટિફિન ગૅસ પર કૂકર ચડાવીને નાનકાને શાળાએ દોડતા દોડતા મૂકવા જવાનુ અને ગબડતા ગબડતા પાછા ફરવાનુ, હાથમા શાકની થેલીઓ સાથે સસરાની ખટાશ વગરની દાળ, પતિની દાળમા ન ખટાશ, ન મીઠાશ, તીખા સાસુમાને સ્વભાવ વિરુદ્ધ મોળી દાળ, ખટમધુરા બાળકોની એવી જ ખાટીમીઠી દાળ દાળ બગડવી તો પોસાય જ નહી, નહી તો દહાડો બગડી બેસે વડીલોને પોચા ભાત, બાકીનાને છૂટા, એકને કૃષ્ણકમોદ તો બીજાને બાસમતી હજી તો ગૃહિણીનુ ભોજન બાકી છે, ત્યા તો ગામડેથી અતિથિ પધારે ફરી ભાત રધાય, લાપસીનુ આધાણ મુકાય ત્યાગની પાછળ અનુજા ભક્તિ અનુસરતી જ રહે એની ભક્તિ તો તરોતાજી ન કરમાય ન સુકાય પરમ પ્રેમરૂપા માર્કેટથી વીણીને, ચૂંટીને લાવેલી પાલક, ભક્તિરસથી ઘૂટાયેલી ક્રિયા-પ્રક્રિયામાથી પસાર થતી જમવાના ટેબલ પર 'પાલક-પનીર' રૂપે શણગાર સજીને બેસે લીલીછમ પાલકનુ, પન્ના જેવુ પારદર્શી પ્રતિબિંબ જમનારની આખમા ઝૂલવા માડે એટલે આ ગૃહિણી ભક્ત તો કૃતકૃત્ય થઈ જાય મંગળાના દર્શનની ઝાખી થઈ જાય ઘરઆગણે જુઓ તો ભરબપોરે પરસેવે નીતરતો, હાંફતો ટપાલી કે છાપાવાળો, કૅરિયો કે ગૅસના બાટલાવાળો શ્રમિક આ ભક્તજનના લીલછોયા આગણામા ટાઢો પોરો ઘડીક ખાય અને એવી જ ટાઢી છાશ ગટગટાવે ત્યારે તૃપ્ત વટેમાર્ગુની નજર પામતા જ આ સન્નારી ધન્ય ધન્ય થઈ જાય એકનાથે વગડામા પ્રભુ ભાળ્યા અમૃત સ્વરૂપા

સૌથી વહેલા જમીને સૌથી વહેલી બપોર પાડનાર સાસુ-સસરાની ચા વેળા તો થવા આવી એમાથી પરવારો એટલે વાળુ તો ઊભુ જ હોય સસરાની મીઠા વગરની ખીચડી કૂકરની નહી, ધીમા તાપે સીઝવેલી પતિનો રોટલો એકદમ ખરો (કડક), સાસુમાનો એકદમ ગારા જેવો પોચો બાળકોને ફરતુ 'ફૅન્સી' રાત્રે સાસુ સસરાનુ સૂંઠવાળુ ઉકાળેલુ પાણી, પતિનો પાણી ભરેલો તાબાનો કળશિયો, બાળકોના ઓરડે ઓરડે ઠડા પાણીના જગ સમશીતોષ્ણતામાન તો જળવાવુ જોઈએ કુનેહથી ઘરનુ ઉષ્ણતામાન શુદ્ધતાપૂર્વક જાળવી રાખે શ્રવણ એ તો એની ભક્તિ 'વહુ આજની દાળ તો 'સ્વાત' જેવી થઈ છે ભક્ત તો એ સાભળી ન્યાલ થઈ જાય

ક્યારેક વહાલથી તો ક્યારેક મમતાથી

સમાજના રિવાજને પાછલે બારણેથી નિભાવવા જતાં એણે પોતાની અને દીકરીની શરત હારી દીધી છે!

પ્રેમપદારથ

સારંગી! નામ જેવી જ સુરીલી છોકરી... સ્વપ્નિલ, સંવેદનશીલ અને કેવળ લાગણીશીલ! વહેતા ઝરણાં જેવી સારંગી... એક ગીતથી ખુશ થઈ જતી! એકાદ કાવ્યપંક્તિથી ઊછળી પડતી! અર્ધીક વાતથી માઠું લગાડી બેસતી... અબોલા લઈને સૌને મૂંઝવી દેનારી આ છોકરી ચપટી વગાડતાંમાં જ માની જનારી! ઘરમાં કે બહાર ક્યાંય પણ ઉત્કટ રીતે જીવનને જીવવામાં માનતી સારંગી સૌની લાડકવાયી હતી. એની લાગણીઓનું જતન કરે એવાં સ્વજનોથી એ વીંટળાયેલી હતી. તો વળી, એનાં સપનાંઓથી એના મિત્રો સારી પેઠે વાકેફ હતા. સારંગીનું જીવન ખુલ્લી કિતાબ જેવું હતું... બિનઅંગત... અને સાફ. એ જેવી અંદર હતી એવી જ બહાર દેખાતી અને એની સાથે જોડાયેલી દરેક વ્યક્તિ પણ એને એની જ દૃષ્ટિથી જોતી, સમજતી. પરંતુ એના સ્નેહીજનોને સારંગીની બહુ ચિંતા રહેતી. કાલે સવારે કોઈ એવું આવે એના જીવનમાં કે જે એની પારદર્શિતાનો લાભ લઈને એને છેતરી જાય અને જો એવું થાય તો... તો... તો....

— પણ એ તો નરી ચિંતા હતી, પ્રેમાળ હૃદયને થાય એવી ખોટી ચિંતા. એવું કંઈ ન થયું કારણ કે... સારંગીને દૃઢ શ્રદ્ધા હતી એ વાતે કે પોતાની સાથે જોડાતી કોઈ વ્યક્તિ પોતાને છેતરે એવું સાતમાં સપને પણ તે વિચારી નહોતી શકતી. એનું ભાવુક મન માનતું કે જેવો ભાવ બીજી વ્યક્તિ પ્રત્યે આપણે અનુભવીએ, મનોવિજ્ઞાનના નિયમ મુજબ, એ જ ભાવ એ વ્યક્તિ આપણી પ્રત્યે અનુભવે. અને એ જ માન્યતા મુજબ એના જીવનમાં સૌરવનું આગમન થયું... સંગીતના સૂર મેળવાય એ રીતથી સારંગી સૌરવના પરિચયમાં આવી, ઉત્કટતાની સીમા પાર જઈને એણે સૌરવને ચાહ્યો, ધોધમાર ચાહતની ધારાને સૌરવે ઝીલી લીધી. ધસમસતી નદી જેવી સારંગી સૌરવના સંસારસાગરમાં સાંગોપાંગ સમાઈ ગઈ.

— એના લગ્નથી તમામ સ્નેહીજનો નચિંત અને આનંદિત થયાં.

રોજેરોજ પોતાનાં સપનાંઓને હકીકત બનાવીને જીવતી સારંગી એક સવારે સાવ શૂન્યમનસ્ક, સ્તબ્ધ, સ્થિતપ્રજ્ઞ બની ગઈ! તદ્દન મામૂલી વાત પર ગુસ્સે થઈને સૌરવે સારંગીના ગાલ પર એક સણસણતો તમાચો ચોડી દીધો!

— ને આંખેથી દદડતાં ગરમ-ખારાં આંસુને પીતી સારંગી પ્રેમપદારથના સ્વાદને પારખવા મથી રહી.

- રેખા સરવૈયા

દાક્તર : માજી ! તમારા જમણા પગની પીડા અવસ્થાને કારણે જ છે.

માજી : તને સમજ ન પડતી હોય તો ના કહે, પણ ખોટી વાત કર મા. મારા ડાબા પગની પણ એટલી જ અવસ્થા થઈ છે, ને એમાં તો કશી પીડા નથી.''

જોયેલું ને જાણેલું

વતનનો સાદ

એક સવારે ગૌર ગુલાબી ચહેરાવાળા, છ ફીટ ઊંચા બોંતેર વર્ષના વયોવૃદ્ધ માણસ ગામના ગોંદરે આવી ચડ્યા પહેલા તો એમણે ગામની ધૂળ માથે ચડાવી જૂના પીપળાને ઓળખવાનો યત્ન કર્યો પછી કહે મારે ગામના સેવાભાવી અગ્રેસરોને મળવુ છે મળ્યા પછી એ બુઝુર્ગે કહ્યુ, મારે આ ગામના રસ્તા સુધારવા છે એ વડીલને આપણે પહેલા ઓળખી તો લઈએ ૧૬ વરસની ઉંમરે ૫ ૬ ગુજરાતી શીખી ગામને સલામ કરી આફ્રિકા જતા રહેલા જીવાદાદાના દીકરા હાસમભાઈ ૫૬ વરસ પછી વતન આવ્યા

ઘણા જૂના સાથીદારોના સમાચાર પૂછ્યા ખાસ એમાનુ કોઈ નહોતુ એકાદબે ઓળખી શકે એવા નીકળ્યા, હા-હા, જીવાબાપાનો હાસમ કે નહી? 'હુ ત્રિકમ મિસ્ત્રી મને ઓળખ્યો? હા હવે યાદ આવ્યુ, કહી પ્રેમથી ભેટ્યા (જોકે હાસમભાઈને ખરેખર ઓળખ થઈ નહોતી) બસ પછી તો પૂછવુ જ શુ? ગામના ઘણા માણસ ભેગા થઈ ગયા ગામલોકોએ પાણીની મુશ્કેલી, લાઈટનો અભાવ, વાહનોની અવરજવરની તકલીફ પાર વિનાના પ્રશ્નોની 'ક્યૂ' લગાવી દીધી

હાસમકાકાએ કીધુ જુઓ મારી પાસે સમય થોડો છે, એટલે આજથી જ કામ શરૂ કરાવી દો એક બાજુ રસ્તાનુ કામ શરૂ કરો બીજી બાજુ બે બોર ખોદવાનુ સરપચે કહ્યુ, 'તમે પૈસા આપો એટલી જ વાર' અને તમને સમય ન હોય તો અમારા પર વિશ્વાસ રાખજો અમે કામ પૂરુ કરીશુ જવાબમા હાસમબાપા માત્ર હસ્યા સહુએ એ જાણવા યત્ન કર્યો કે એ કોણ છે અને આ ગામ પર આટલા બધા કેમ વારી ગયા છે? પણ હાસમભાઈએ વાત કળવા ન દીધી અને પોતાનો ઉતારો ગામની નિશાળમા રાખી પોતાની દેખરેખ નીચે જ ગામના નવનિર્માણનુ કાર્ય શરૂ કર્યુ

દિવસો સરતા ગયા અને ગામની સિકલ બદલાતી ગઈ ધૂળિયા રસ્તાઓ પાકા થઈ ગયા, ઊંડા કૂવાઓમાથી પાણી ખેચવાની મુશ્કેલી દૂર થઈ અને તેની જગ્યાએ ચકલીઓ દ્વારા ગામના બોરનુ પાણી ઘેર ઘેર મળવા લાગ્યુ સરકારની વીજળીની લાઈન પણ નખાઈ ગઈ અને ગામ ઝળાહળા થઈ ગયુ ગામલોકો ચકળવકળ આખે આ ચમત્કાર સર્જનાર રહસ્યમય વ્યક્તિને ઓળખવા યત્ન કરવા લાગ્યા આવા માણસને સહુ પોતાને ત્યા જમવા નોતરે તે સ્વાભાવિક છે અને એ પણ એવી માટીના હતા કે તે રોજ એકનુ આમન્ત્રણ સ્વીકારતા એક દિવસ ગામના શેઠને ત્યા હોય તો બીજા દિવસે રાવળિયા વાસમા રોટલો, વતાક ને ડુગળી ખાવા જાય આમ, ગામના નવનિર્માણ સાથે ગામલોકો સાથે ઘરોબો કેળવાઈ ગયો હા જૂના મુખી પ્રભુને પ્યારા થઈ ગયા હતા અને જૂની પેઢીના માણસો દેખાતા નહોતા

હાસમભાઈએ આફ્રિકા જવાની વાત કરવા

માંડી અને કહ્યું. મારે હવે પાછું જવાનું છે.

બસ... ગામલોકોએ હાસમબાપાના સન્માનની તૈયારી કરવા માંડી એમની 'ના' છતાં સમારંભ ગોઠવાયો. ગામ લોકોએ એટલું તો કરેને. બધાંએ હાસમદાદાનાં મન મૂકીને વખાણ કર્યાં. એમને દાનેશ્વરી કર્ણ પણ કહ્યા... કોઈએ શબ્દોમાં કંજૂસાઈ ન કરી.

હાસમભાઈએ જવાબ આપતાં કહ્યું: 'ભાઈ, તમે મને ઓળખતા નથી. એટલે આટલી બધી પ્રશંસા કરો છો. હું આ ગામનો જ છું, સામાન્ય માણસ જ છું. આ ગામની ધૂળમાં જ ઊછર્યો છું. અહીંના વગડા અને ઓઘાંઓમાં નાગોપૂંગો ઘૂમ્યો છું. હું આઠ વર્ષનો હતો ત્યારે ગામમાં કોઈનો વરઘોડો નીકળવાનો હોય, કોઈનું ફૂલેકું કરવાનું હોય કોઈને ત્યાં સારેમાઠે પ્રસંગે જમણવાર હોય ત્યારે હું પેટ્રોમેક્સ-કિટ્સનલાઈટ ઊંચકીને આવતો - ક્યારેક મશાલ લઈને પણ ચાલતો, પણ એક દિવસ ગામના અંજળપાણી ખૂટ્યાં અને હું મુંબઈ ભેગો થઈ ગયો. અને ત્યાંથી આફ્રિકા, ત્યાં હું બે પૈસે થયો. આજે છપ્પન વર્ષ પછી મને મારું ગામ સાંભર્યું. ગામના પાદરાની ધૂળ સાંભળી અને હું અહીં આવવા હાલી નીકળ્યો. એ હસુ કિટ્સન-લાઈટવાળો. આટલી વાત કહેતાં આંખોમાં ઝળહળિયાં આવી ગયાં.

વાત કહી એટલે ગામના બેત્રણ વૃદ્ધો એમને ઓળખી ગયા અને જૂની વાત તાજી કરવાનો યત્ન કર્યો એકે કહ્યું: આ હાસમ નાનો હતો ત્યારે ગામને ગોંદરે નાનાં છોકરાંઓને ભેગાં કરી એમની કોઈ તકરાર હોય તો નીવેડો લાવતો. એ રાજાની માફક હાથમાં તલવાર રાખતો (પણ એ તલવાર ગામના સુથાર પાસે બનાવેલી લાકડાની હતી). ગમે તે હો આ હાસમને 'રાજા' બનવાનો, ગામના મુખી બનવાનો અને એ દ્વારા ઉદાર બનીને કોઈ ને કોઈ ભેટ આપવાનો ભારે શોખ હતો. ગામમાં તો એની વયના ઘણાં છોકરાં હતાં પણ કોઈની મજાલ નહીં કે એની વાત ટાળી શકે એની આંખોમાં પ્રેમ પણ હતો અને અધિકાર પણ હતો. દિગંબર અવસ્થામાં નદીમાં નહાવા પડે તોપણ એના કપડાં સાથે છેડતી કરવાની કોઈ હિંમત ન કરે, તો તે સાથે ગામનાં કોઈ છોકરાંઓને કાચી કેરી, આંબલી કે રાયણાં ખાવાનું મન થાય તો હાસમ પહેલ કરે અને સહુને રાજી રાખે. જાતે ખાવા કરતાં બીજાં છોકરાંને ખવડાવવામાં વધારે ખુશી થતી.

વિદાય વખતે સમારંભમાં ઊભા થઈ એમણે કહ્યું, 'મેં આ ગામ ઉપર કોઈ ઉપકાર નથી કર્યો મેં તો મારા ગામને અજવાળવામાં મારી જાત ઉપર જ ઉપકાર કર્યો છે. આટલાં વર્ષે મને મારું ગામ સાંભર્યું. ગામનું ગોંદરું સાંભર્યું. ગામનો વહેળો અને બાવળિયા સાંભર્યાં એ મેં મન ભરીને જોયું અને આજે સંતોષ સાથે હું પાછો ફરું છું એની મને ખુશી છે.'

- હબીબ ખાંભાવાળા

ભૂલના ભાગીદાર

સ્ટેટ બૅન્ક ઑફ સૌરાષ્ટ્રની શાખપુર શાખામાં મે, ૨૦૦૦ માસમાં પાક ધિરાણની ભરચક કામગીરી હતી, કૅશિયરની બઢતી સાથે બદલી થઈ ગઈ હતી, પરંતુ નવા માણસ ન આવે ત્યાં સુધી અન્ય ટેબલની કામગીરી હતી, અતિ કામગીરીમાં કૅશિયરની જગ્યા ભરવા મૅનેજરે રજૂઆત કરતા 'પ્યૂન મનસુખને કહેજો તે સંભાળી લેશે', રિજિયોનલ મૅનેજરે કહ્યું હતું.

પાક ધિરાણની મે-જૂનની ભરચક લેવડદેવડ વખતે કૅશિયરની કામગીરી પટાવાળાએ કરવી

એ કપરુ કામ હતુ શાખાથી સોળ કિલોમિટર દૂર આવેલ દામનગર કરન્સી બ્રાચમા નાણા લેવા-મૂકવા જવા તેમ જ શાખા નીચે આવતા છ ગામના ગ્રાહકો માથે લેવડદેવડ કરવાની, વર્ષના કોઈ પણ દિવસો કરતા સૌથી વધુ કામગીરી કરવાની હતી

૧૩ જૂન ૨૦૦૦ના દિવસે સામાન્ય કામગીરી વચ્ચે એક વૃદ્ધ ખેડૂત દ્વારા નાણાના ભરણામા રૂપિયા પાચ હજારનુ છૂટ્ટુ બડલ આવ્યુ કેશિયરે ગણતા એક નોટ ઓછી જણાતા ગ્રાહકને ગણવા પરત આપ્યુ કરી કામગીરીમા ગૂથાઈ જતા વૃદ્ધ કહે મે પરત બડલ આપેલ છે, કેશિયર કહે મને મળેલ નથી આમ, 'છે -અને નથી'ના મામલામા પાડાનો ડામ પખાલીના ભાગે આવ્યો રૂપિયા પાચ હજાર કેશમા ઘટ્યા, માસિક અઢીથી ત્રણ હજાર જેવો મામૂલી પગાર મેળવતા પટાવાળા માટે આ ઘટના અસહ્ય હતી, તરત શાખા પ્રબધકને જાણ ન્રી, તેણે આશ્વાસન આપી કામગીરી આગળ ધપાવવા સૂચના આપી મૅનેજરે સમય મળ્યે મનોમન નક્કી કર્યુ કે ફરિયાદ ન કરવી અન્ય વ્યવસ્થા કરી લેવી

આ પ્રસગના થોડા જ દિવસ બાદ રિજિયોનલ મૅનેજર માકડ સાહેબ કામ સબબ શાખાની મુલાકાતે આવ્યા સામાન્ય વાતચીત દરમિયાન બ્રાચ મૅનેજરે કેશિયરની ખાલી જગ્યા પાચછ ગામની પાક ધિરાણની ભરચક કામગીરી હોઈ તુરત ભરવા વિનતી કરી

આર એમ એ પ્રતિભાવ આપતા કહ્યુ કે, 'કેશિયરની કામગીરી તો પ્યૂન મનસુખ બરાબર સભાળે છે કે કોઈ મુશ્કેલી છે?'

'કામગીરી તો સતોષકારક છે પરતુ ' પછી તા ૧૩-૫ના ગેજ બનેલ બનાવ બ્રાચ મૅનેજરે કહી સભળાવ્યો

'બસ એટલુ જ!' કહી વાતને હળવાશથી લેતા આર એમ સાહેબે મનસુખને બોલાવી ઠપકાને બદલે આશ્વાસન આપતા જણાવ્યુ કે, 'ગભરાવાની જરૂર નથી, ભલામણ મારી હતી એટલે ભૂલનો હુ પણ ભાગીદાર બનીશ, હુ અન્ય બ્રાચમા પણ ગૌરવથી કહેતો ફરુ છુ કે જુઓ શાખપુર બ્રાચમા કેશિયરની જવાબદારી પ્યૂન સભાળે છે' અને પછી ઉમેરતા કહ્યુ કે, 'લે આ ચાવી ગાડીમાથી મારી બૅગ લઈ આવ '

અને બૅગ આવતા આર એમ સાહેબે લુખ્ખા આશ્વાસનને બદલે ચેકબૂક કાઢી રૂપિયા એક હજારનો ચેક લખી પ્યૂનને બોલાવી હાથમા આપી પ્રોત્સાહિત કર્યો, મનસુખે ભાવવિભોર થઈ ચેક સ્વીકાર્યો ચેક વટાવવામા થોડુ મોડુ થતા માકડ સાહેબે ફરી તુરત વટાવી લેવા તાકીદ કરી હતી

આ પ્રોત્સાહનથી પ્રેરાઈ બ્રાચ મૅનેજર શ્રી ઝીઝુવાડિયા હવે રૂ પાચસો તેમ જ બઢતી પામેલા ક્લાર્ક શ્રી માગુકિયાએ હવે રૂ અઢીસોની આર્થિક મદદ કરી હતી

'સૌન્દર્ય પામતા પહેલા સૌદર્ય બનવુ પડે' એ ન્યાયે આ પ્રસગ માત્ર અમસ્તો જ લખવો વાજબી ન લાગતા મે પણ યથાયોગ્ય મદદ કરી પાડોશી ધર્મ બજાવ્યો

- સુરેશભાઈ ખુમાણ

...પોતાનું તેજ જે નથી ત્યજતા

ઓગણીસો પચાવન-છપ્પનની વાત છે ઘણા વર્ષો પહેલા કચ્છ જ્યારે કેન્દ્ર સરકાર નીચે 'સી' વર્ગનુ અલગ રાજ્ય હતુ ત્યારે કચ્છના નખત્રાણા પોલીસ સ્ટેશનમા હુ પોલીસ સબઈન્સ્પેક્ટર હતો ત્યારે મારી નોકરીની પણ

શરૂઆત હતી. તે સમયે કચ્છમાં અને ખાસ કરીને પાકિસ્તાનની સરહદ નજીક પડતા વિસ્તારનાં સાધનસંપન્ન ગામોમાં, પાકિસ્તાન જઈ ઠરીઠામ થયેલા કચ્છી લૂંટારાઓ કચ્છમાં આવીને ગામમાં ધાડ પાડી પાછા રણમાર્ગે પાકિસ્તાન ચાલ્યા જતા હતા. તે વખતે સરહદ પોલીસચોકીઓ ખાસ ન હતી. વાહનવ્યવહાર કે સંદેશવ્યવહારનાં પણ જરૂરી સાધનો ન હતાં. આથી, સરહદી વિસ્તારના દરેક ગામમાં વિલેજ પોલીસ તરીકે સ્થાનિક માણસોની નિમણૂક કરવાનું સરકારે નક્કી કરેલું. તે વિલેજ પોલીસને એક મજલ લોડિંગ બંદૂક, થોડોક દારૂગોળો અને મહિને રૂપિયા પચીસનો પગાર આપવામાં આવતો હતો. નખત્રાણાથી લખપત તરફ જતા માર્ગની દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિશામાં મોટી વિગોડી નામે એક ગામ છે. ગામની ફરતે ગઢ આવેલો. એ ગામમાં નાનુભા ભોજરાજજીની વિલેજ પોલીસ તરીકે નિમણૂક થયેલી. એ મહિનેદહાડે નખત્રાણા પગાર લેવા નાનુભા આવતા. નાનુભાનો ચહેરો આજે પણ મને બરાબર યાદ છે. માથે રંગીન પાઘડી, વાંકડી મૂછો અને કરડો ચહેરો. એ જુવાનની ગામમાં છાપ પણ સારી હતી.

એ સમયગાળા દરમિયાન ભૂજ ખાતે યોજાયેલ 'સ્પૉર્ટ્સ'ના આયોજન અંગે અમારા ડી.એસ.પી.સાહેબે મને બોલાવેલ. ભુજના જ્યૂબિલી ગ્રાઉન્ડ પર નખત્રાણા પોલીસ સ્ટેશનના હેડ કૉન્સ્ટેબલ શ્રી ભટ્ટ મને ત્યાં મળવા આવ્યા હતા. તેમણે મને જણાવ્યું કે ચિત્રોડી ગામની એક મુસ્લિમ બાઈએ બકરી ચોરીની ફરિયાદ નોંધાવી છે, ગામના વિલેજ પોલીસ પર તેને શક છે. શકદાર નાનુભા કે બીજા વિરુદ્ધ કોઈ પુરાવો મળેલ નહીં. પણ શકનિર્દેશ હોવાથી શ્રી ભટ્ટે નાનુભાને કહ્યું કે, તમારી વિરુદ્ધ ફરિયાદણબાઈ શક બતાવે છે માટે તમે નખત્રાણા આવો અને 'ભાઈ' સામે હાજર થાઓ, (કચ્છમાં ફોજદારને તે વખતે ભાઈ તરીકે સંબોધતા) પછી 'ભાઈ' નક્કી કરે તે. હું એકલો જ ચાલ્યો જઈશ તો મારા વિરુદ્ધ પણ કંઈ આક્ષેપ થઈ શકે. આ વાત સાંભળીને વિલેજ પોલીસ નાનુભા તો અકળાઈ ગયા. એક હજામ બાઈ બકરી ચોરીમાં શકદાર તરીકે મારું નામ આપે અને એવા કામ માટે મારે 'ભાઈ' સામે હાજર થવું? કેટલું શરમજનક અને તે પણ સાવ ખોટી, તદ્દન નજીવી બાબત માટે ભાઈને મારું મોઢું કેમ બતાવવું? હેડ કૉન્સ્ટેબલ શ્રી ભટ્ટે આગ્રહ ચાલુ રાખતાં નાનુભાએ કહ્યું: ''ભલે, હું તૈયાર થઈને તમારી સાથે નખત્રાણા આવું છું.''

નાનુભાને રૂંવે રૂંવે બળતરા લાગી હતી, સ્વમાનને ઠેસ પહોંચી હતી. પોતાના વિરુદ્ધ પુરાવો નથી એવી કાંઈ વાત કે કશું જ ઘરે કહ્યું નહીં, પોતાની પત્ની તથા માબાપનું શું થશે તે વિચાર્યું નહીં. પોતે નખત્રાણા જાય છે એમ ઘરે જણાવીને પોતાની મજલ લોડિંગ બંદૂક સાથે લીધી. ગામના ગઢના દરવાજાની બહાર નીકળી પોતાના લમાણે મજલ લોડિંગ બંદૂકની બેરલ મૂકી ઘોડો દબાવી દીધો. બંદૂકના ભડાકા સાથે ખોપરી ફાટી ગઈ ને ત્યાં જ નાનુભા મૃત્યુ પામ્યા.

આ વાત જાણી ખૂબ દુઃખ થયું. આ તો આત્મહત્યા જ હતી. તે વખતે કાયદેસર કોઈની વિરુદ્ધ કાંઈ જ થઈ શક્યું નહીં. નાનુભાના બીજા ભાઈ આજે પણ હયાત છે. વર્તમાનપત્રોમાં રોજેરોજ ગેંડા જેવી ચામડી ધરાવનારની સંખ્યા વધતી વાંચવા મળે છે ત્યારે આ વાત યાદ આવી જાય કે ક્યાં ગઈ આ ખુમારી? અને સંવેદનશીલતા? આંખની શરમ અને સામાજિક

બદનામી વહોરવા કરતા મરી જવુ વધારે સારુ એક જૂનુ સુભાષિત યાદ આવે છે

"માનભંગ થવાના ભયથી સ્વમાની પુરુષો પોતાના પ્રાણ સુખેથી ત્યજી દે છે, પોતાનુ તેજ નથી ત્યજતા"

- જુવાનસિંહ એસ જાડેજા

ગુરુભાવની અનુભૂતિ

ગુજરાતના કર્મઠ અને સત્ત્વશીલ કેળવણીકારોમા સ્વ પૂજ્ય ડોલરરાય માંકડનુ નામ સદાય આગળ રહ્યુ છે માંકડસાહેબનો હુ એક સમયનો વિદ્યાર્થી એમની કૃપે હુ ઘણુ પામ્યો છુ 'અભિનવ શાકુતલ' હુ એમની પાસે ભણેલો વિચારો વ્યક્ત કરવાની એમની શૈલી યાદગાર હતી સસ્કૃત ભાષાના એ મહાન વિદ્વાન ગાધીવિચારોને એમણે જીવનમા વણી લીધેલા, તેથી એ સાચા અર્થમા વિદ્યાર્થીઓના 'ગુરુ' બનેલા મારા મોટાભાઈ પણ એમના જ વિદ્યાર્થી અને આ કારણે હુ એમના સપર્કમા આવેલો જામનગર પાસે અલિયાબાડાના દરબાર ગોપાલદાસ મહાવિદ્યાલયના તેઓ આચાર્ય હતા જ્યારે મે આ મહાવિદ્યાલય પ્રથમ વાર જોયુ ત્યારે મને ખૂબ આશ્ચર્ય થયેલુ મહાવિદ્યાલયનુ મકાન ખૂબ સાદુ, ભવ્ય નહીં મને થયુ, "શુ આ કૉલેજ કહેવાય?" જ્યારે કૉલેજમા ભણવા માડ્યુ ત્યારે પ્રોફેસરોની ભણાવવાની શૈલીથી સતોષ થયો કૉલેજમા બધા પ્રધ્યાપકો જ્ઞાની અને અનુભવી હતા સાથે સાથે એમની શિક્ષણશૈલી પણ સૌને ગમે તેવી હતી માંકડસાહેબે વીણી વીણીને કર્મઠ અને ભાવનાશીલ વિદ્વાન પ્રધ્યાપકોને ત્યા ભેગા કરેલા સૌ વિદ્યાર્થીઓને ભણવાની ખૂબ મજા પડે અને સૌ આનદ સાથે વિદ્યાભ્યાસ કરે કૉલેજનુ વાતાવરણ પણ દિલ ઠરે તેવુ સુદર આ સસ્થામા દાખલ થયેલ કોઈ પણ વિદ્યાર્થી પૈસાના અભાવે વિદ્યા વિના ઘેર પાછો ન ફરે પૂ માંકડસાહેબ આવા યોગ્ય વિદ્યાર્થી માટે બધી સગવડ પૂરી પાડે મને પણ પૂ માંકડસાહેબનો આ સદર્ભમા જીવનભર યાદ રહે તેવો અદ્વિતીય અનુભવ થયો છે

આજે તો પૂ માંકડસાહેબ નથી, પણ એમણે મને જે પરિસ્થિતિમા ભાવપૂર્વક હૂફ આપીને મારા શિક્ષણ વિકાસમા જે ફાળો આપ્યો છે, તે આજે પણ યાદ કરીને હુ ધન્યતા અનુભવુ છુ કૉલેજનુ પ્રથમ વર્ષ સારા ગુણથી પાસ કરીને હુ મારા મોટાભાઈ મારફતે માંકડસાહેબની સસ્થામા અભ્યાસ માટે જોડાયો મારી આર્થિક સ્થિતિ નબળી, એટલે પાસે પૈસા પણ ઓછા મારી શિષ્યવૃત્તિની રકમ મોટાભાઈ પાસે હતી મે એમને કહેલુ કે, જરૂર હશે ત્યારે તમને જણાવીશ હુ હૉસ્ટેલમા રહેતો અને રસોડે (કૉલેજના) જમતો રસોડુ વ્યવસ્થિત ચાલે અને શુદ્ધ અને સ્વચ્છ રસોઈ અહીં સૌ જમે હૉસ્ટેલના સૌ છાત્રો આ જ રસોડે સાત્ત્વિક ભોજન જમે કોઈ કોઈ વાર માંકડસાહેબ પણ અમારી સાથે બેસી જમે મને યાદ છે કે મહિને રૂ પચીસથી પાત્રીસની વચ્ચે માસિક ખર્ચ આવે એક માસ પૂરો થયો મારી પાસે પૈસા તો હતા જ નહીં હુ વિચારમા ડૂબ્યો 'હવે હુ કરવુ?' કોઈ કારણસર ઘેરથી પણ પૈસા આવ્યા નહીં

મને થયુ કે આમ હુ અહીં રસોડે જમ્યા કરીશ તો બિલ વધી જશે પૈસાનુ શુ કરીશ? ખૂબ વિચારના અને હિમત કરીને હુ સ્વય માંકડસાહેબના ઘેર મળવા ગયો માંકડસાહેબ હીંચકે બેઠેલા મને જોઈને પૂછ્યુ "કેમ ભાઈ

આવવું થયું?'' ખૂબ ધીમેથી મેં એમની આગળ મારા હૈયાની વાત જણાવી.

મેં કહ્યું: ''સાહેબ, હું જ્યાં સુધી પૈસાની વ્યવસ્થા નહીં કરી શકું ત્યાં સુધી હું ફક્ત એક જ ટંક રસોડે જમીશ.''

માંકડસાહેબ મારી વાત સાંભળીને શાંતિથી બોલ્યા: ''ભાઈ, તમારે આની ચિંતા કરવાની નથી. હું જ્યાં સુધી છું ત્યાં સુધી તમારી ચિંતા મારે કરવાની છે. જાવ, અભ્યાસ કરો અને નિયમિત રીતે રસોડે જમજો. પૈસાની વ્યવસ્થા થાય ત્યારે શાંતિથી ભરજો. હવે પૈસાની ચિંતા કરશો નહીં.'' એમના જવાબ પછી મારું મસ્તક એમને નમી પડ્યું. મનમાં શાંતિ પણ થઈ, પણ બિલ નહીં આપી શકવાનો ઉચાટ તો મનમાં રહ્યો જ.

બેચાર દિનમાં માંકડસાહેબે મને બોલાવીને કૉલેજની લાઈબ્રેરીમાં પાર્ટટાઈમ નોકરીમાં ગોઠવી દીધો. ત્યાં ભણ્યો ત્યાં સુધી મેં કૉલેજ લાઈબ્રેરીમાં કામ કર્યું. અને કૉલેજ પણ કરી. મારા રસોડાના ખર્ચનો પ્રશ્ન માંકડસાહેબે ઉકેલ્યો અને હું સારા ગુણે ઈન્ટરની પરીક્ષા પાસ કરી શક્યો. વ્યવસ્થા સહાનુભૂતિપૂર્વક ન થઈ શકી હોત તો મારે કદાચ અધવચ્ચે અભ્યાસ છોડવો પડત. હું શિક્ષક બની શક્યો તેનો યશ માંકડસાહેબને જાય છે. મેં પાછળથી જાણ્યું કે એમની હૂંફથી આવા મારા જેવા ઘણા વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરીને આ સંસ્થામાંથી વિદાય થયા છે. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ તો બી.એ. કે એમ.એ. થયા પછી જ્યારે નોકરી મળે ત્યારે ફીની બાકી રકમ મોકલતા.

ભારતમાં પ્રાચીનકાળમાં વિદ્યાક્ષેત્રે જે ઋષિ પરંપરા હતી તેમાં ગુરુ-શિષ્યના આવા પવિત્ર સંબંધો જોવા મળતા. આટલાં વર્ષો બાદ આજે પણ હું આ પ્રસંગ ભૂલ્યો નથી. આજે પણ એમને યાદ કરીને ધન્યતા અનુભવું છું.

– શશિકાન્ત વૈદ્ય

દરદી : ડૉક્ટરસાહેબ, મારા તો મોતિયા મરી ગયા છે. જિંદગીમાં આ મારું પહેલવહેલું ઑપરેશન છે.

ડૉક્ટર : તમારો ગભરાટ હું સમજી શકું છું. મારું પણ આ પહેલું જ ઑપરેશન છે !

સંકલન

વધુ પડતું મીઠું હાનિકારક

દરેક વ્યક્તિને જીવવા માટે થોડા સોડિયમની જરૂર પડે છે તેથી કુદરતે લગભગ દરેક ખાદ્ય પદાર્થમા તેને ખનિજ તરીકે નાખેલ છે તે શાકભાજી, ફળો, અનાજ, કઠોળ, દૂધ વગેરેમા જુદા જુદા પ્રમાણમા હોય છે આપણે રોજિંદા જીવનમા મીઠુ વાપરીએ છીએ તે સોડિયમ ક્લોરાઈડમા સોડિયમ ૪૦% અને ક્લોરાઈડ ૬૦% છે

સોડિયમ લોહીમા બ્લડપ્રેશર અને બ્લડ વૉલ્યૂમને સામાન્ય સ્થિતિમા જાળવી રાખવાનુ કામ કરે છે સ્નાયુઓ અને જ્ઞાનતંતુઓ યોગ્ય કામગીરી બજાવી શકે તે માટે સોડિયમની જરૂર પડે છે તે શરીરના ટિસ્યૂઓમા પાણીનુ સંતુલન જાળવી રાખે છે સંશોધન સંસ્થાઓના મત મુજબ રોજનુ ૧,૧૦૦થી ૩,૩૦૦ મિલિગ્રામ સોડિયમ પુખ્ત વ્યક્તિ માટે વાજબી પ્રમાણ ગણાય છે અમેરિકન હાર્ટ એસોસિયેશન ભલામણ કરે છે કે આહારની દર ૧,૦૦૦ કેલેરીએ ૧,૦૦૦ મિલિગ્રામ સોડિયમ લેવુ જોઈએ પણ દિવસમા ૩,૦૦૦ મિલિગ્રામથી વધવુ ન જોઈએ એક ચમચી મીઠામા ૨,૦૦૦ મિલિગ્રામ જેટલુ સોડિયમનુ પ્રમાણ હોય છે

પણ માનવીએ મીઠાના ઉપયાગમા અતિરેક કર્યો છે હાઈ બ્લડપ્રેશર, હૃદયરોગ, પક્ષાઘાત અને કિડનીના રોગોમા મીઠાનો અતિરેક કારણભૂત ગણાયો છે એક સંશોધન મુજબ આપણે જરૂર કરતા બેથી ચારગણુ મીઠુ વાપરવા માંડ્યુ છે મીઠાથી શરીરમા પાણીનો ભરાવો થાય છે પરિણામે હૃદયે વધુ કામ કરવુ પડે છે તેથી મીઠુ મિત્ર મટી શત્રુ બની ગયેલ છે હાઈ બ્લડપ્રેશરના ત્રીજા ભાગના દર્દીઓને મીઠુ ઘટાડવાથી ફાયદો થાય છે આપણે રોજિંદા આહારમા નવા નવા ફરમાણોનો ઉમેરો કર્યો છે ઘણા લોકોને જમતી વખતે પાપડ, અથાણા, ચટણી, સોસ વગર ચાલતુ નથી આ બધામા લાંબા સમયની જાળવણી માટે વધારે પ્રમાણમા મીઠુ નાખવામા આવે છે

વળી, બજારમા મળતા તૈયાર નાસ્તા જેમ કે ચવાણુ,ગાઠિયા, પકોડા, બટાટાની ચિપ્સ, ખારી બિસ્કિટ વગેરેમા ભરપૂર મીઠુ હોય છે પૅકેટ કે ડબ્બામા મળતા ફેક્ટરીમા પ્રોસેસ થયેલ કેટલાક ખાદ્ય પદાર્થોમા અનેક કારણસર મીઠુ ઉમેરવામા આવે છે તે સ્વાદ લાવવા, સોડમ વધારવા કે પદાર્થ લાંબો સમય બગડે નહી અને તેની શેલ્ફ લાઈફ વધારવા નાખવામા આવે છે વળી, કેટલીક ચીજોમા ઘનતા અટકાવવા પોચાપણુ લાવવા, ઝડપથી પકવવા, કે પદાર્થને ઘટ્ટ બનાવવા એવા પદાર્થો ઉમેરવામા આવે છે જે સ્વાદમા મીઠા જેવા ન હોય છતા તે સોડિયમના ગુણધર્મ ધરાવે છે બિસ્કિટ, ચોકલેટ, બટર, ચીઝ, ઠંડા પીણા, આઈસક્રીમ વગેરેમા આવતુ સોડિયમ મીઠુ જ છે જેવા કે

* મોનો સોડિયમ ગ્લુટામેટ સ્વાદ તથા સોડમ વધારવા

* સોડિયમ બેન્ઝોએટ પદાર્થોની જાળવણી માટે

* સોડિયમ કેસિનેટ ઘટ્ટતા લાવવા

* સોડિયમ નાઈટ્રેટ ઠંડા પીણામા એસિડિટી કન્ટ્રોલ કરવા

* સોડિયમ ફૉસ્ફેટ ઘટ્ટતા લાવવા

* સોડિયમ સૅકેરીન: કૃત્રિમ ગળપણ માટે
* સોડિયમ પ્રોપિયોનેટ: ઘનતા અટકાવવા.
* સોડિયમ બાઈકાર્બોનેટ: અનાજ ઝડપથી રાંધવા.
* સોડાએશ : પોચાપણું લાવવા.

કેટલીક દવાઓમાં સોડિયમનું પ્રમાણ હોય છે. કેટલીક એન્ટાસિડ દવાઓ, રેચક દવાઓ, એસ્પિરિન વગેરે ડૉક્ટરની સલાહ મુજબ વાપરવી. શરીરના દુખાવા માટે વપરાતી દવાઓ અને સ્ટેરોઇડ નામની દવા શરીરમાં મીઠાને પાણી સાથે સંગ્રહી રાખે છે તેથી બ્લડપ્રેશર વધવા સંભવ છે. કેટલીક શક્તિની દવાઓમાં હોર્મોનનું પ્રમાણ આપની જાણ બહાર હોય છે, તેના પરિણામે પણ બ્લડપ્રેશર ઊંચું જઈ શકે છે.

આપણને નાનપણથી અપાતા ખોરાકથી સ્વાદની ટેવ પડે છે. તે મોટી ઉંમરે પણ ચાલુ રહે છે. આ ટેવ બદલવી અઘરી છે પણ અશક્ય તો નથી જ. સંશોધનો જણાવે છે કે તમે નવા સ્વાદની ટેવ સતત એકવીશ દિવસ પાડો એટલે તે તમને ફાવી જાય છે. કારણ કે સ્વાદાંકુરો દર ૨૧ દિવસે બદલાય છે. વધુમાં કેટલીક વાનગીઓ બનાવતી વખતે તેમાં કોથમીર, લીલાં મરચાં, આદું, લીંબુ, તજ, લવિંગ, મરી, જીરું, મેથી, હિંગ, લસણ, ડુંગળી વગેરે સ્વાદ વધારનારા મસાલા જુદા જુદા પ્રમાણ અને જુદાં જુદાં મિશ્રણમાં નાખવાથી મીઠું ઓછું નાખ્યું હોય તોપણ આહારનો કુદરતી સ્વાદ અને સોડમ માણી શકાય છે. આ રીતે મીઠું ઘટાડી શકાય.

વધુપડતા મીઠાનાં ગંભીર પરિણામોને લક્ષ્યમાં રાખીને આપણે જીવનપદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવાની ખાસ જરૂર છે. જમતી વખતે ઉપરથી મીઠું લેવાની ટેવ કાઢી નાખો. કેટલાક લોકો મીઠાનો બિનજરૂરી ઉપયોગ કરે છે. રોટલી,ભાત, છાશ વગેરેમાં મીઠું નાખે છે. કચુંબર તરીકે પાકાં ટમેટાં, કોબીજ, કાકડી, કાંદા વગેરેમાં મીઠું ભભરાવવાની જરૂર નથી. સ્વાદ ખાતર લીંબુ નિચોવો, વિવિધતા ખાતર કચુંબર ઉપર ડ્રેસિંગ તરીકે દહીંનું રાયતું રેડવાથી સ્વાદ અનેરો લાગશે. પાપડ, અથાણાં, ચટણીઓ, સૉસ વગેરે લેવાની મીઠાનું પ્રમાણ હદ બહાર જાય છે. બજારુ ચટાકેદાર પદાર્થોમાં પર મીઠાનું પ્રમાણ વધારે હોય છે. ગાંઠિયા, ચવાણું, ચેવડો વગેરેનો વપરાશ ઓછો કરવો.

મીઠાનો ઉપયોગ ઘટાડવામાં શરૂઆતમાં થોડીક તકલીફ પડશે. પણ દઢતાપૂર્વક વળગી રહેવાથી સ્વાદની ટેવ ધીમે ધીમે બદલી શકાશે.

- ડૉ. રમેશ કાપડિયા

('કલ્યાણયાત્રા' તથા 'સ્વરાજધર્મ')

ભારતીય બંધારણની સમીક્ષા શા માટે ?

ભારતીય બંધારણની સમીક્ષાની જરૂરિયાત અંગે અવારનવાર ચર્ચા થતી રહે છે. બંધારણની સમીક્ષાની તરફેણમાં અથવા વિરોધમાં મૌખિક કે લેખો દ્વારા વિચારો પ્રગટ થતા રહે છે. દેશનું બંધારણ લગભગ ૫૦ વર્ષ પહેલાં રચવામાં આવ્યું હતું. આ ૫૦ વર્ષોમાં તેમાં વખતોવખત સુધારાઓ કરવામાં આવ્યા છે. તેની રચનાથી અત્યાર સુધીના આ સમયગાળામાં પરિસ્થિતિમાં પણ નોંધપાત્ર પરિવર્તન થયેલું છે. બંધારણ રચયિતાઓએ તેની રૂપરેખા તૈયાર કરી ત્યારે તેનો મુખ્ય આધાર બ્રિટનમાં પ્રચલિત શાસનપ્રણાલી હતી. આમ, આ બંધારણના આધારરૂપ સંસદીય લોકશાહી કહેવામાં આવે છે તેનો અર્થ એ કે ચૂંટાયેલી લોકસભા હશે, જે પક્ષની બહુમતી હશે તેનો પ્રધાનમંત્રી હશે અને બીજા વિરોધપક્ષો પણ હશે. લગભગ આવી જ પ્રણાલી રાજ્યોમાં પણ હશે. કેન્દ્રમાં ચૂંટાયેલા રાષ્ટ્રપતિ હશે અને વિધાનસભાઓમાં ચૂંટાયેલા મુખ્ય મંત્રી હશે તેમ જ કેન્દ્ર દ્વારા રાજ્યપાલો નિયુક્ત કરાશે. ઈ.સન ૧૯૩૫માં પ્રાન્તીય સરકારો સ્થપાઈ તે પણ આ વિચાર પર આધારિત હતી. છેલ્લાં ૫૦ વર્ષોમાં કેન્દ્ર તેમ જ

રાજ્યોમા આ શાસન વ્યવસ્થા અમલી રહી છે

બધારણસભાના મોટા ભાગના સભ્યો કૉંગ્રેસના સ્વાતંત્ર્ય સેનાની હતા ઉપરાંત એવી પણ કેટલીક વ્યક્તિઓ સામેલ કરવામા આવેલ જેમને વિવિધ દેશોમા જે શાસનપ્રણાલીઓ અમલમા હતી તેના નિષ્ણાત માનવામા આવતા હતા જેમા ડૉ ભીમરાવ આબેડકર જેવા ખ્યાતનામ નિષ્ણાત પણ હતા

સન ૧૯૫૨મા મતાધિકારના આધાર પર જે ચૂટણીઓ થઈ તે આ બધારણ મુજબ હતી

બધારણ ઘડવૈયા સામે બે પદ્ધતિઓ હતી એક પદ્ધતિ સસદીય શાસન વ્યવસ્થા જે ઈંગ્લૅંડ વગેરે દેશોમા છે તથા બીજી પ્રમુખશાહી શાસનપદ્ધતિ જે અમેરિકા, ફ્રાસ, જર્મની વગેરે દેશોમા અમલી છે આ બે માથી ભારતે પહેલી પદ્ધતિ સ્વીકારી ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે ઈંગ્લૅંડમા લગભગ ૩૦૦ વર્ષોથી જે રાજકીય વ્યવસ્થા અતર્ગત વખતોવખત જે ચૂટણીઓ થઈ છે તેમા મતદારોને કોઈ પ્રકારની લાલચો આપવામા આવી નથી એવુ એક પણ ઉદાહરણ નથી કે ચૂટાયેલ વ્યક્તિ વિરુદ્ધ તેની ચૂટણી બાબત કોઈ આપત્તિ ઉઠાવવામા આવી હોય કે પછી ચૂટાયેલ વ્યક્તિને કોઈ પ્રલોભનો દ્વારા ભ્રષ્ટ બનાવવામા આવી હોય આ એક એવી આદર્શ વ્યવસ્થા છે જેમા ભ્રષ્ટ આચરણની જરા સરખી પણ અપેક્ષા ન કરી શકાય એનાથી વિરુદ્ધ આપણા દેશમા આવી જ શાસન વ્યવસ્થા અતર્ગત છેલ્લા ૫૦ વર્ષોમા જે ચૂટણીઓ થઈ તેમા પ્રારભની એકબે ચૂટણીઓને બાદ કરતા લગભગ બધીમા ભ્રષ્ટાચારની બોલબાલા રહી છે મત મેળવવા માટે જ્ઞાતિ, જાતિ, સપ્રદાયોના ટેકા લેવામા આવે છે મતદારોને દારૂ કે ધનની લાલચ આપીને કે પછી બાહુબળના જોરે મત મેળવવામા આવે છે નબળા વર્ગના મતદારોને તો મતદાન માટે ઘર બહાર નીકળવાનુ પણ દોહ્યલુ બની જાય છે ચૂટણી ટિકિટ એવી વ્યક્તિઓને આપવામા આવે છે જેઓ નાત-જાત કે ધર્મ આધારિત બહુમતી મેળવી શકે તેમ હોય મતપેટીઓને લગતા ગોટાળા સાવ સામાન્ય બાબત બની ગઈ છે

હવે તો એવુ પણ જોવા મળે છે કે અગત જીવનમા જે વ્યક્તિઓ લૂટફાટ કે ખૂનખરાબા જેવા અપરાધોમા સડોવાયા હોય અને જેમની સામે કોર્ટ કેસો ચાલતા હોય તેવા લોકો બાહુબળના જોરે ચૂટણીઓ લડે છે, એટલુ જ નહીં પરતુ કેન્દ્ર તથા રાજ્ય વિધાનસભાઓમા પ્રધાનપદ પણ મેળવી લેતા હોય છે બધારણઘડવૈયાને ક્યારેક આવી પરિસ્થિતિઓનો સ્વપ્નેય ખ્યાલ આવ્યો નહીં હોય જો તેમને આવી પરિસ્થિતિની કલ્પના પણ હોત તો એમ કહેવુ મુશ્કેલ છે કે તેમણે આવા બધારણની રચના કરવાનુ વિચાર્યું હોત, ઈંગ્લંડ જેવી સ્વચ્છ ચૂટણી પદ્ધતિનુ ઉદાહરણ તેમની સામે હતુ સત્તા પ્રાપ્તિ માટે આ દેશમા શુ શુ નથી થતુ? સેકડોની સખ્યામા ચૂટાયેલા સાસદો તેમ જ વિભિન્ન રાજ્યોના વિધાનસભ્યો નિ:સકોચ પક્ષપલટા કરી રહ્યા છે જે પક્ષના ચૂટણી ચિહ્ન પર જીતે છે તેને જ અગૂઠો બતાવીને સત્તાધારી પક્ષમા ભળી જાય છે જેથી ત્યા પ્રધાનપદ અને અન્ય મુખ્ય સુવિધા મેળવી શકાય

આ પ્રથાની શરૂઆત મહદ્‌અશે સન ૧૯૬૭ની ચૂટણીઓ પછી થઈ શ્રીમતી ઇન્દિરા ગાધીના નેતૃત્વવાળા કૉંગ્રેસ પક્ષે પહેલી વાર કેન્દ્ર તેમ જ અનેક વિધાનસભાઓમા બહુમતી ગુમાવી તેમ છતા કોઈ પણ પ્રકારે ડાબેરી પક્ષોનો ટેકો લઈને તેમણે કેન્દ્રમા સરકાર ચલાવી પરતુ જુદી જુદી રાજ્ય વિધાનસભાઓમા આમ કરવુ શક્ય ન બન્યુ ડૉ રામમનોહર લોહિયાની ઉશ્કેરણીને કારણે અનેક વિધાનસભ્યો કૉંગ્રેસ પક્ષ છોડીને

વિરોધપક્ષોમાં જોડાઈ ગયા. જ્યાં તેમને મુખ્ય મંત્રી કે ઉચ્ચ પદોનાં પ્રલોભનો આપવામાં આવ્યાં હતાં. પરિણામ એ આવ્યું કે હરિયાણા, પંજાબ, ઉત્તર પ્રદેશ, મધ્ય પ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, બિહાર વગેરે વિધાનસભાઓમાં વિરોધપક્ષોની સરકારો બની અને આ પક્ષપલટાની પ્રક્રિયા ભયંકરરૂપે આજે પણ બેધડક ચાલી રહી છે. પક્ષપલટો માત્ર રાજ્યો પૂરતો જ સીમિત નથી રહ્યો. હવે તો કેન્દ્રમાં પણ તેનો પ્રારંભ થઈ ચૂક્યો છે.

આંતરિક કટોકટીની સ્થિતિ પછી ૧૯૭૭માં પહેલીવાર થયેલી ચૂંટણીમાં કૉંગ્રેસ પક્ષ કેન્દ્ર તથા અનેક રાજ્યોમાં પરાજિત થયો અને તેના સ્થાને શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણના નેતૃત્વ હેઠળના જનતા પક્ષને બહુમતી મળી જેણે કેન્દ્રમાં તથા કેટલાંક રાજ્યોમાં સરકારો રચી. કમનસીબે આંતરિક કલહને કારણે મુદતની પહેલાં જ આ સરકારો તૂટી પડી. બહુ મોટા પાયે પક્ષાંતર થયું. જનતા પક્ષના ચૂંટણી ચિહ્ન પર ચૂંટાઈ આવેલ અનેક નેતાઓ પદની લાલચમાં જનતા પક્ષ છોડીને તેના વિરોધીપક્ષ કૉંગ્રેસમાં ભળ્યા. તેમ જ કૉંગ્રેસની સહાયતાથી પ્રધાનમંત્રી અને મુખ્ય મંત્રી પણ બની ગયા. આમ કરીને એમણે માત્ર મતદાતાઓનો વિશ્વાસઘાત ન કર્યો બલકે જે કૉંગ્રેસ પક્ષને હરાવીને વિજેતા બન્યા હતા, બેશરમીપૂર્વક તે જ પક્ષના ટેકાથી સુખ-સગવડોના મોહમાં સત્તારૂઢ થયા. લગભગ આવી જ સ્થિતિનું ૧૯૮૭ની ચૂંટણી પછી પુનરાવર્તન થયું. પરંતુ આ રીતે રચાયેલી સરકારો અલ્પાયુષી બની રહી. જે કૉંગ્રેસ પક્ષના ટેકાથી તેમણે સત્તા હાંસલ કરેલ તે જ પક્ષે તેમને મઝધારે ડુબાડી હાથ ધોઈ નાખ્યા. પક્ષપલટાને કારણે કેન્દ્ર અને રાજ્યોમાં શાસન વ્યવસ્થા એટલી હદે ક્ષીણ થઈ ગઈ છે કે સરકારોનું સ્થિર હોવું એ જ બહુ મુશ્કેલ બની ગયું છે. અત્યાર સુધીમાં બે પ્રધાનમંત્રી, લગભગ ૩૫-૪૦ મુખ્ય મંત્રીઓ, સેંકડોની સંખ્યામાં સાંસદો અને વિધાનસભ્યોનો પક્ષપલટુઓની આ કાળી યાદીમાં સમાવેશ થવા જાય છે. આને કારણે ભારતીય બંધારણની ગરિમાને કેટલું મોટું નુકસાન પહોંચ્યું છે તે સમજી શકાય તેમ છે.

વર્તમાન શાસન વ્યવસ્થા એટલી હદે બગડી ચૂકી છે કે મામૂલી નાગરિક સુવિધાઓ મેળવવા માટે પણ હાઈકોર્ટ અને સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયોએ સરકારોને આદેશો આપીને ફરજ પાડવી પડે છે.

યોગ્ય જીવન નિર્વાહનાં સાધનોને અભાવે ગામડાં ભાંગી રહ્યાં છે. લાખો લોકો સ્થળાંતર કરીને નર્કમય શહેરી વસવાટ માટે મજબૂર થઈ રહ્યા છે. રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીના મતે દેશનું બંધારણ એવું હોવું જોઈતું હતું કે જેનો પાયો ગ્રામસ્વરાજ અને પંચાયતી રાજ પર આધારિત હોય. પરંતુ હાલનું બંધારણ જેમાં કેન્દ્ર મજબૂત હોય એવી વ્યવસ્થા પર રચાયેલું છે. એ કારણે આમજનતાની સમસ્યાઓ અને આકાંક્ષાઓના નિરાકરણમાં નિષ્ફળ નીવડ્યું છે.

ભારતીય બંધારણ અમલમાં આવ્યું ત્યારે હવે ગરીબી દૂર થશે, બેકારી દૂર થશે, મહેનત કરીને સ્વમાનપૂર્વક કમાવાની તક પ્રાપ્ત થશે એવી આશાનો પ્રજામાનસમાં નવસંચાર થયો હતો. આ બધી આશાઓ ઠગારી નીવડી છે. દેશની કુલ વસતિના ૪૦ ટકા લોકો ગરીબી રેખાથી પણ નીચેનું જીવન લાચારીપૂર્વક જીવી રહ્યા છે.

દેશની મોટા ભાગની સંપત્તિ ઉપર માત્ર ૫૦ પરિવારોનું આધિપત્ય છે. પ્રજાજીવનમાં સુરક્ષાનો ભારે અભાવ વર્તાય છે. શહેરો અને ગામડાંઓમાં નરસંહાર થઈ રહ્યા છે. મહિલાઓ અને યુવતીઓ પર બળાત્કાર થઈ રહ્યા છે.

સંગઠિત ક્ષેત્રમાં વધુ ને વધુ આર્થિક લાભો માટે વારંવાર હડતાલો પાડવામાં આવે છે. એટલું જ નહીં લોકસભા અને વિધાનસભાઓમાં ધાંધલધમાલ રોજિંદી ઘટના

બની ગઈ છે આ અતિ મહત્ત્વની સંસ્થાઓ માટે કરોડો રૂપિયા પ્રતિદિન ખર્ચ કરવામાં આવતા હોય છતાં દેશહિતના કામો થતા નથી અગત્યની ચર્ચા વખતે પણ ગૃહોમાં કોરમ પૂરતા સભ્યો હોતા નથી

આટલા વર્ષે પણ સ્થિતિ એવી છે કે ૧૦-૧૫ ટકા મતદારો જ નાગરિક સભાનતા સાથે મતાધિકારનો ઉપયોગ કરે છે લગભગ ૪૦ ટકા લોકો મતદાનથી અળગા રહે છે બાકીના ૪૦ ટકા મતદારોને યેનકેન પ્રકારે ધર્મ, જાતિ, સંપ્રદાયના નામે કે બીજા પ્રલોભનો આપી મતદાન મથકે ધકેલવામાં આવે છે આ એવી પરિસ્થિતિ છે કે જેના માટે ચિંતા સેવીને યોગ્ય ઉકેલ શોધવો પડશે

સંસદ અને વિધાનસભાઓમાં એટલા બધા પક્ષો છે કે તેની ગણતરી કરવી પણ મુશ્કેલ છે કેટલાક પક્ષોના એકાદ બે સભ્યો પણ માંડ છે છતાં સ્પષ્ટ બહુમતીના અભાવે આવા સભ્યો સાથે સોદાબાજી કરવી પડે છે સંસદ તથા વિધાનસભાઓમાં મંત્રીમંડળના કદ અંગે કશી સ્પષ્ટતા નથી સત્તામાં ટકી રહેવા ઘણી વાર જમ્બો કદના મંત્રીમંડળો બનાવવામાં આવે છે પછી તેમના કાર્યાલયો અને અન્ય સુવિધાઓ પણ પર્યાપ્ત હોતી નથી

દેશમાં અધિક માત્રામાં અન્ન ઉત્પાદન હોય ત્યારે તેને સહેતુ અટકાવવા નિકાસ કરવાની વ્યવસ્થા વિચારાતી હોય છે આ સ્થિતિની હાસ્યાસ્પદ બાજુ એ છે કે ત્યારે જ દેશની લગભગ ૩૦ ટકા અભાગી પ્રજાને બે ટંકનો રોટલો પણ નસીબ નથી હોતો

સ્વાતંત્ર્યોત્તર ભારતને એવા સ્વચ્છ નેતાઓ પણ મળ્યા નથી જેમના આદર્શો અને વ્યવહારોને અનુસરવાની લોકોને પ્રેરણા મળે યુવાવર્ગ દિશાહીન થઈ ગયો છે ગાંધીજીએ આપેલા સંસ્કારો લુપ્તપ્રાય થઈ ગયા છે તેમના આદર્શોને જીવનારા લોકો આંગળીને વેઢે ગણી શકાય તેટલા બચ્યા છે

અત્યંત ખેદની વાત તો એ છે કે છેલ્લા ૫૦ વર્ષોમાં જે રીતે બંધારણનો અમલ થયો છે તેણે જનસામાન્યની આકાંક્ષાઓ સંતોષી નથી પરિણામે તેના વિશે પ્રજામાં અનેક શંકાઓ ઊભી થઈ છે બંધારણ કોઈ એવો 'પવિત્ર ગ્રંથ' નથી કે જેની સમીક્ષા ન થઈ શકે, બદલાયેલી પરિસ્થિતિ અનુસાર તેમાં કોઈ પરિવર્તન ન થઈ શકે હવે, સમય પાકી ગયો છે કે છેલ્લા ૫૦ વર્ષોના અનુભવને અનુલક્ષીને સ્વતંત્ર રીતે, તટસ્થ રીતે ભારતીય બંધારણની સમીક્ષા કરવામાં આવે અને જરૂરી જણાય તો તેમાં મૂળભૂત માળખામાં પણ પરિવર્તન કરતાં હિચકિચાવું ન જોઈએ સંસદીય લોકશાહી વ્યવસ્થા સુરેખ પરંતુ કાચ જેવી નાજુક હોય છે જેના પર પ્રહાર કરવાથી તૂટીને ચૂરચૂર થઈ શકે છે છતાં ભારત માટે એક એવા બંધારણની આવશ્યકતા છે જે ખરા અર્થમાં દેશવાસીઓની આકાંક્ષાને અનુરૂપ હોય અને તેની સમસ્યાઓનો ઉકેલ કરવામાં સમર્થ હોય

આના સંદર્ભમાં એક ઐતિહાસિક ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે ઈ સ ૧૯૫૮ના અરસામાં ફ્રાંસમાં જે સંસદીય વ્યવસ્થા હતી તે તૂટીને વેરવિખેર થઈ ગઈ હતી કોઈ પણ પક્ષની સરકાર એકબે મહિના, ઘણી વાર તો એકબે અઠવાડિયાં પણ ટકી શકતી નહોતી આ વિકટ પરિસ્થિતિમાં જનરલ દ'ગોલ આગળ આવ્યા ને સત્તાના સૂત્રો સંભાળ્યા તેમના સત્તાકાળના પાંચ વર્ષમાં તેમણે ફ્રાંસને જે બંધારણ આપ્યું તેની આજે પણ યથાર્થતા જળવાઈ રહી છે પાંચ વર્ષના શાસનને અંતે સત્તા છોડતી વખતે નવા બંધારણ અંતર્ગત ચૂંટણી કરાવી જે વ્યવસ્થા ઊભી કરી તે ૪૦ વર્ષો કરતાં વધાર સમયથી ફ્રાંસના નાગરિકોને રાજનૈતિક આકાંક્ષાઓને પૂર્ણ કરવા સક્ષમ સાબિત થઈ છે

આપણે તટસ્થતાપૂર્વક વર્તમાન

પરિસ્થિતિની ચકાસણી કરીને ભારતને એક એવી શાસન વ્યવસ્થા આપીએ જે દેશવાસીઓની ભાવનાને અનુકૂળ હોય ને તેના પ્રજાતાંત્રિક, સામાજિક તેમ જ આર્થિક અધિકારોની રક્ષા કરવામાં સક્ષમ થઈ શકે.

- રૂપનારાયણ

(સર્વોદય પ્રેસ સર્વિસ)

એકવીસમી સદીની તૈયારી કરીએ

એકવીસમી સદીમાં નવું શું હશે એ સવાલ પ્રાય: થયા કરે છે. આપણે એને માટે વીસમી સદીને ઉપર ઉપરથી જરા જોઈ લઈએ. વીસમી સદીમાં મારા મત મુજબ જે જે વિચારધારાઓ ચાલી તે બધી ઉપયોગી છે. સામ્યવાદી વિચારધારામાં શોષિત અને પીડિતોને ન્યાય આપવાની સાથે સાથે ઉત્પાદનમાં એમનો હિસ્સો આપવાની વાત માણસના વિકાસમાં એક બહુ જ મોટું ક્રાંતિકારી પગલું હતું. આ વિચારધારામાં શોષિતો અને શોષકો વચ્ચેના સંબંધો શું હોય અને એ શોષણમાંથી શોષિતોને કેવી રીતે મુક્ત કરવા એ માટેના પ્રયત્નો થયા જે પ્રશંસનીય હતા.

ગાંધીજીએ જે વિચારો આપ્યા તે ગાંધીવિચાર નામથી જાણીતા છે. ગાંધીજી એક ડગલું આગળ હતા. એમણે એક વાત એ કહી કે નફો કરવો અને એ નફામાં હિસ્સો હોય એટલું જ પૂરતું નથી. બલકે ટકાઉ વિકાસની દૃષ્ટિએ પ્રકૃતિનું કેટલી હદ સુધી દોહન કરવું જેથી આગળની પેઢીને પણ ધરતીમા પાસેથી પૂરતાં સંસાધનો મળે એ પાણ સમજવું જરૂરી છે.

મૂડીવાદી વિચારો પણ આ સદીની દેણ છે. મૂળભૂત રીતે માનવીય જીવનને સુખી બનાવવાના એક સાધન તરીકે માનવ સંસ્કૃતિએ ધનનો સ્વીકાર કર્યો છે. પાછળથી ધનનું જે સ્વરૂપ આપણી સમક્ષ આવ્યું તે એનું મૌલિક સ્વરૂપ નથી. આ ત્રણે સિદ્ધાંત જે માર્ક્સવાદ, ગાંધીવાદ અને મૂડીવાદ તરીકે ઓળખાય છે, તે મૂળભૂત રીતે માનવજીવનને વધારે સભ્ય અને સુખમય બનાવવા માટેના પ્રયાસો હતા. પરંતુ ૨૦મી સદીમાં આપણે ત્રણેય સિદ્ધાંતોનું હનન થતું કે તેમનો દુરુપયોગ થતો જોયો છે. 'દુનિયાભરના મજૂરો એક થાવ' સૂત્રથી મજૂરોનાં સંગઠનો થયાં. એ મજૂરોનાં સંગઠનો ન રહેતાં પક્ષો કે દલાલોનાં સંગઠનો બની ગયાં. મજૂરોનું હિત અને તેમના સંરક્ષણનો વ્યાપક મુદ્દો બનાવવાને બદલે મજૂરોનો ઉપયોગ કરવો અને એમના દ્વારા પોતાનું હિત સાધવું એ ઘણાનું ધ્યેય બની ગયું. તેથી મૂડીવાદને અંકુશમાં રાખવાની કે તેને અનુશાસિત કરવાની ક્ષમતા તેમાંથી સમાપ્ત થઈ ગઈ. બીજી બાજુ ગાંધીવિચારનો ઉપયોગ પુસ્તકોમાં કે સંમેલનમાં કરવામાં આવ્યો. ગાંધીજીની છબીને હાર પહેરાવતા લોકોએ ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોને કોઈ મહત્ત્વ ન આપ્યું. ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોની પ્રશંસા કરતાં કરતાં એનું હનન કરનારાઓની સંખ્યા સતત વધતી ગઈ. ધન સામાન્ય માણસનાં દુ:ખ-તકલીફો દૂર કરવાનું સાધન બનવાને બદલે શોષણ અને અત્યાચારને પ્રોત્સાહન આપનારું અને ભોગવાદી સંસ્કૃતિને આગળ વધારનારું સાધન બની ગયું. આમ, મૂડીવાદનું પણ હનન થતું ગયું.

વીસમી સદી આ ત્રણેય વિચારધારાઓનો દુરુપયોગ કરનારો યુગ હતો. આ સિદ્ધાંતો અને વિચારો પ્રમાણે માણસ ચાલ્યો હોત તો આજે દુનિયાની છબી કંઈક જુદી જ હોત. દુનિયામાં ગરીબી, ભૂખમરો, બેકારી અને પરંપરાગત જે બધું ચાલે છે તે આ સિદ્ધાંતોનો દુરુપયોગ કે ઉપેક્ષા કરવાનું પરિણામ છે. એકવીસમી સદી માટે કોઈ નવો વિચાર હોય અને તે કયો હોય એ તો મનમાં છે જ નહીં. અત્યારે તો એક લાગે છે કે આપણી પાસે જે ત્રણ વિચારધારાઓ છે એને બરાબર સમજવાની અને તેને માણસને

ઉપયોગી બનાવવાની જરૂર છે એકવીસમી સદીમા એને માટે પૂરતા પ્રયત્નો નહીં થાય તો પછી બાવીસમી સદીમા કદાચ આપણને હિંસાની આગમા શેકાયા સિવાય કોઈ આરો નથી

વીસમી સદીની રાજનીતિની વાત કરીએ તો તોડનારી રાજનીતિ સફળ બની છે ભારતમા તો આ જ બન્યુ છે ધર્મને નામે, જાતિને નામે, ભાષાને નામે આપણે લોકોમા એવા ભાગલા પાડ્યા કે હવે તો ગામડે ગામડે આ ભાગલાની બીમારી ફેલાઈ ગઈ છે આ વિષમતામાથી આ દેશને મુક્ત નહીં કરીએ ત્યા સુધી અહીંથી સમસ્યાઓને ઉકેલી શકીશુ નહી એકવીસમી સદીમા તોડનારી રાજનીતિને બદલે જોડનારી રાજનીતિ (લોકનીતિ) તરફ જવાનો સમય પાકી ગયો છે જોકે રાજકીય પક્ષો આ તોડનારી રાજનીતિ બધ કરે એવી આશા રાખી શકાય એમ નથી બીજી બાજુ જન્મભૂમિને સત્તા અને સપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાનુ સાધન નહી બનાવે એવા લોક સગઠનોની ભૂમિકા આ સદીમા મુખ્ય હશે ચૂટણી વખતે લોકો ભલે જુદા જુદા પક્ષોને મત આપે પરતુ ચૂટણી પછી તરત જ સત્તાને લોકોને સાભળવા માટે ફરજ પાડે એવો એજન્ડા અને લોકોને જોડનારો વ્યાપક મચ ઉપલબ્ધ કરાવાનુ કામ લોક સગઠનોનુ હશે સત્તા અને સપત્તિથી પોતાને અલગ રાખનાર સગઠન જ સામાન્ય માણસને એકવીસમી સદીના એજન્ડામા જોડી શકશે સત્તામુક્ત લોક કેન્દ્રિત રાજનીતિ ઘડવા માટે ઇચ્છુક સગઠનો તેમ જ વ્યક્તિઓની સામે એકવીસમી સદીની ચૂટણીઓ હશે

આ સિદ્ધાતને મૂર્તરૂપ આપીને સત્તા ઉપર અકુશ લાવવાનુ કામ પડકારનારુ છે

એકવીસમી સદીમા હાલની શિક્ષણ પદ્ધતિમા આમૂલ પરિવર્તન કરવાનુ કામ સૌથી વધારે મહત્ત્વપૂર્ણ અને અઘરુ છે વીસમી સદીમા શિક્ષકોની એક બહુ જ મોટી ભૂમિકા હતી હરીફાઈના સિદ્ધાત પર અપાતા શિક્ષણથી એવો જ સમાજ બને કે જે સમાજમા અત્યારે આપણે જીવી રહ્યા છીએ તેથી એકવીસમી સદીને 'માનવ કેન્દ્રિત વિકાસ'નો યુગ બનાવવો હોય તો આ દશને આજની શિક્ષણ પદ્ધતિમાથી મુક્ત કરવો પડશે ડિગ્રી અને નોકરી અપાવતા શિક્ષણને બદલે જ્ઞાન અને માનવતાનો પાઠ ભણાવતુ શિક્ષણ સમાજમા પ્રતિષ્ઠિત કરવુ પડશે

વીસમી સદીમા ભારતમા ધર્મની જે દુર્ગતિ થઈ છે તે આપણે નજરે જોઈ છે સમાજના અન્ય જૂથના લોકોને માર્ગદર્શન આપવાની જેમની જવાબદારી છે એવા ધાર્મિક નેતાઓ વીસમી સદીનો અત થતા થતા તો રાજકીય પક્ષોના દલાલ બની ચૂક્યા છે રાજકીય નેતાઓ આધ્યાત્મિક વ્યક્તિઓની સલાહ લે એના બદલે કહેવાતા આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રના લોકો રાજનેતાની સલાહ લેતા અને એમના કહ્યા પ્રમાણે ચાલતા જોયા છે જે વ્યક્તિઓ અધ્યાત્મની ખોજમા નીકળી હતી એમનામાથી ઘણી વિધાનસભા કે સસદમા પહોચી ગઈ છે આનાથી મોટી વિડબના કઈ હોઈ શકે? ભૌતિકવાદથી મુક્ત થઈને અધ્યાત્મ તરફ આગળ વધતા લોકોને પોતાના શિષ્યો બનાવવામા રાજકીય નેતાઓ સક્ષમ બની ગયા છે સારુ થયુ કે એનાથી આધ્યાત્મિકતાની પોકળતા જોવાની તક ભારતના લોકોને મળી આધ્યાત્મને માર્ગે જનારા લોકો આમ ધાર્મિક ઝઘડામા ફસાઈ શકે છે અને આખા દેશમા બિન ઉપયોગી મુદ્દાઓ પર ઉન્માદ પ્રેરી શકે છે એ આપણે છેલ્લા દિવસોમા જોયુ તેથી રાજનીતિ અને ધર્મથી ઉપર ઊઠી શકે એવી આધ્યાત્મિક પરપરા ખડી કરવાની આપણા દેશમા જરૂર છે સત્તા, સપત્તિ અને માનપાનની હોડ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રોમા ચાલી છે એમાથી મુક્તિ અપાવનારી કોઈ નવી પ્રક્રિયા આ દેશમા શરૂ થવી જોઈએ, તો જ

એકવીસમી સદી વીસમી સદી કરતાં જુદી પડશે.

તેથી વીસમી સદીએ કંડારેલા માર્ગ પર જ એકવીસમી સદીમાં ચાલવાનો પ્રયત્ન કરીએ. વીસમી સદીને ક્યાંક વિરામ આપીને, ભૂલોને સુધારીને નવા સંદર્ભમાં નવી શતાબ્દી નિર્માણનો પ્રયત્ન કરવાનો છે એ આપણે સ્પષ્ટપણે સમજી લેવું જોઈએ. લોકોના પ્રયત્નથી જ આ એક ક્રાંતિકારી પરિવર્તન આવી શકશે.

- પી. વી. રાજગોપાલ

(સર્વોદય પ્રેસ સર્વિસ)

તિમિર ગયું ને જ્યોતિ પ્રકાશે...

મારી સ્કૂલમાં રોહિત ત્રિવેદી એકમાત્ર અંધ વિદ્યાર્થી હતો. તે બધા જ વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોમાં પ્રિય હતો અને તેની યાદશક્તિ અદ્‌ભુત હતી. સહાધ્યાયીઓને તેમના પગના અવાજથી ઓળખવા અને રમતો રમવી તેને ગમતું. થોડી વાર પહેલાં જ શિક્ષક જે ભણાવી ગયા હોય તે સંપૂર્ણ પાઠનું પુનરાવર્તન તે કરી શકતો.

હાલમાં તે ભોપાલમાં સરકારી કન્યા મહાવિદ્યાલયમાં અંગ્રેજી સાહિત્ય ભણાવે છે. અને બધાં વિદ્યાર્થીઓમાં અતિશય લોકપ્રિય છે. હમણાં જ્યારે વર્ષ પહેલાં હું એને મળ્યો ત્યારે તે નિશાળ અને મહાવિદ્યાલયના પાઠોની જુદી જુદી ભાષાઓમાં ઑડિયો કૅસેટો દેશભરના અંધ વિદ્યાર્થીઓ માટે તૈયાર કરતો હતો. બીજી એક અંધ વ્યક્તિ જેને હું ખૂબ નજીકથી જાણું છું અને જેની મારે વાત કરવી છે તે ઉદય હતવલણેની જે મારા અંગત મિત્રના મોટાભાઈ છે. ઉદય ભોપાલમાં એક જાહેર સાહસની કંપનીમાં ટેલિફોન ઑપરેટર છે. તેને લગભગ હજારેક જેટલા ટેલિફોન નંબરો મોઢે છે અને કોઈને પણ તેની કામકાજની રીતભાત અને કાર્યદક્ષતાના સંદર્ભે કોઈ પ્રશ્ન થયા નથી. વધુમાં તે એક ઉત્તમ તબલાવાદક પણ છે.

તાજેતરમાં અમદાવાદની કેટલીક અંધશાળાઓએ ધોરણ-૧૨ની પરીક્ષામાં મેળવેલ અદ્‌ભુત સિદ્ધિને બિરદાવી. તે કારણ મને ઉપર્યુક્ત બંને તેજસ્વી વ્યક્તિઓને યાદ કરવાનું નિમિત્ત સાંપડ્યું. આ શાળાઓએ ૧૦૦ ટકા પરિણામ પ્રાપ્ત કર્યું છે. મોટા ભાગની અંધ વ્યક્તિઓના કહેવા મુજબ સમસ્યા એ છે કે આટલી સારી શૈક્ષણિક કારકિર્દી પછી પણ તેમને સારી નોકરી મેળવવામાં મુશ્કેલી પડે છે. એક અંધ વ્યક્તિને શિક્ષક બનવાના પોતાના સ્વપ્નને સિદ્ધ કરવા સારુ વર્ષો સુધી સંઘર્ષ કરવો પડ્યો. મુશ્કેલી એ છે કે ઘણીબધી વ્યક્તિઓને વિશ્વાસ નથી કે આવી કોઈક અશક્તિ ધરાવતી વ્યક્તિ સામાન્ય માણસ જેટલો અથવા તેથી સારો દેખાવ પણ કરી શકે તેવી હોય છે. પહેલાં જે ઑફિસમાં હું કામ કરતો હતો ત્યાં એક તોતડી ટેલિફોન ઑપરેટર હતી. જેમાં સંવાદની કામગીરી જ મુખ્ય હોય તેવી નોકરી આ બહેને કેવી રીતે મેળવી હશે તેનું ઘણાં બધાંને આશ્ચર્ય હતું. પરંતુ તેણીની કાર્યક્ષમતા નોંધપાત્ર હતી.

વળી, મારે એક મોટરસાઇકલ મિકેનિક પર સ્ટોરી બનાવવાની આવી જે પણ અંધ હતો. મુન્નાભાઈ તરીકે ઓળખાતો આ માણસ મોટરસાઇકલનો ફક્ત અવાજ સાંભળીને જાણી શકતો કે તેમાં શી ખરાબી છે. જો એન્જિન ચાલુ ન થતું હોય તો તેને કેવી રીતે ચાલુ કરવું અને તેના ટ્યૂનિંગનું કામ તે બરાબર જાણતો હતો.

અશક્ત વ્યક્તિઓને એક વાર તમે તક પૂરી પાડો અને પછી તમે જુઓ કે એ સામાન્ય માણસ જેવું જ કામ કરી શકે છે. તમને કોઈ તફાવત જોવા મળશે તો તે એટલો જ કે અશક્ત હોવા છતાં આવી વ્યક્તિઓ સામાન્ય માણસ કરતાં વધુ કાર્યક્ષમ હોય છે.

- ભરત દેસાઈ ('નયા માર્ગ')

અનુવાદ : દ્વિતીયા ઓઝા

તંત્રીની કલમે

સરદાર વલ્લભભાઈની વાણી

[સરદારશ્રીની પુણ્યતિથિ-૧૫મી ડિસેમ્બર નિમિત્તે શ્રદ્ધાંજલિ]

- દિલાવરસિંહ જાડેજા

સરદાર પટેલ વિશેષાંક માટે 'ગુજરાત'ના તંત્રીશ્રીએ મને 'સાહિત્યકારની નજરે સરદાર' વિષય સૂચવ્યો છે સાહિત્યના વિદ્યાર્થી તરીકે મારુ ધ્યાન સરદારની ગુજરાતી વાણી વિષય પ્રત્યે તરત જાય છે આ સંદર્ભમા બારડોલીની લડત પ્રસંગે સરદારે આપેલા પ્રવચનોની ભાષાને તપાસો આ ભાષણોની સાંગોપાંગ ગુજરાતી ભાષા આપણા હૈયે વસી જાય છે એ ભાષણો અસરકારક લાગે છે એનુ એક કારણ સરદારના હૃદયની સચ્ચાઈમાથી એમના પ્રવચનોની ભાષા પ્રગટ થઈ છે બારડોલીના ખેડૂતો સમક્ષ અપાયેલા પ્રવચનોમાથી એક ઉદાહરણ લઈએ (આ લેખ વલ્લભભાઈને 'સરદાર'નુ બિરુદ અપાવનાર બારડોલી સત્યાગ્રહ - ઈ સ ૧૯૨૮ સમયે અપાયેલા પ્રવચનોને કેન્દ્રમા રાખી તૈયાર થયો)

"સરકાર એટલે કોણ? સરકાર એટલે કલેક્ટર? સરકાર એટલે મામલતદાર? કે તલાટી? આ બધા મળીને સરકાર બનેલી છે એટલે એનો ક્યા પત્તો લાગે? આપણે પોતે જ ભ્રમથી અમુક એક જણને સરકાર માનીએ અને તેનાથી ડરીએ છીએ તમારે ડરવાનુ કશુ કારણ નથી તમે કોઈની ચોરી કરી નથી, મારામારી કરી નથી, ડરવાનુ શુ કારણ હોય? પાચ હજાર માઈલથી આવેલા વાણિયા(અગ્રેજ)થી તમે શા માટે ડરો? તમે આ દેશના વતનીઓ પોતાના ઘરમા બેઠા પરદેશી વાણિયાથી ડરો?"

સરદારની વાણીનુ ભાનુશકર બી વ્યાસે નિર્દેશેલુ 'ગુજરાતીપણુ' બારડોલી પરગણાના પ્રવચનોમા થયેલા તળપદા ભાષાપ્રયોગોમા અનુભવાય છે ખેડૂતોની સભામા બોલાયેલી સરદારની ભાષા ઘણી સાદી પણ અસરકારક એ સાક્ષરની ભાષા નથી સરદારની ગુજરાતી વાણીમા સચોટ સ્વાભાવિકતા પ્રગટ થાય છે મહાદેવભાઈ દેસાઈએ સરદારના લાક્ષણિક ભાષાપ્રયોગોની 'વીર વલ્લભભાઈ' પુસ્તિકામા આ પ્રમાણે નોધ કરી છે

"નોકર બિચારા ક્યા કરે? લૂણ પરાયા ખાય",

"એક ઠીકરી આખા ઘડાને ફોડવાને પૂરતી છે, ઘડાથી ઠીકરી શા સારુ ડરે?" "આપણે મગતરા ભલે હોઈએ, પણ હાથીના કાનમા એક દિવસ લાગ જોઈને પેસી જવુ છે", "જમીનમા બેત્રણ કપાસિયા નાખી દો છો, ત્યા સડીને તે ફાટે છે અને પરિણામે સો ગણા કપાસિયા નીપજે છે તમે એવી હજાર કપાસિયા થઈને ધરતી માતામા ખુવાર થઈ જાઓ", "પટેલ, તલાટી, ગાવણિયા કુહાડાના હાથા બનેલા છે, કુહાડાના હાથામાથી નીકળી જાઓ", "નોકરશાહીએ એકડો કર્યો છે તેને તમે તોડો", "એ બધા એક જ મરઘીના ઈંડા છે", "એ તો

સરકારી રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો છે એમ સમજોની?''; ''ધારાસભામાં ભલે થૂંક વલોવે, તમે તમારું કામ કરો''; ''કાણું પાડનારને નાવમાંથી બહાર કાઢો''; ''મારી પાસે તો નેપાળાની ગોળી છે''; ''નબળો અમલદાર ગાળ દે તો જાણજો કે ગધેડું ભૂંકે છે''; ''એવી રીતે લોકોનો દ્રોહ કરનારને રોમે રોમે કીડા પડવાના છે''; ''શું તલાટીઓ એ સરકારની પરણેતર સ્ત્રીઓ છે કે સરકારની રાતદિવસ ગુલામી કરે?''

'મારી નસેનસમાં ખેડૂતનું લોહી વહે છે' એમ સરદારે વારંવાર કહ્યું છે: લોકોમાં નવચેતન પ્રગટાવતી 'અંતરમાં અને હાડે ખેડૂત' એવા સરદારની વાણી સાંભળવા જેવી છે: ''કોઈ એમ ન બોલતા કે બિચારા બારડોલીના ખેડૂતો! તેમનું શું થશે? એ તો બહાદુર બનીને અને મોતનો ડર છોડીને બેઠા છે. સાચો ખેડૂત મોતથી ન ડરે, ખુવારીથી પણ ન ડરે, એવા ખેડૂતો જ્યારે દેશમાં થશે ત્યારે જ દેશનો ઉદ્ધાર થશે... ખેડૂત અને... મજૂર એ બે જગતની મહાન શક્તિ છે. એ શા માટે કોઈ સરકારની ઠોકર સહન કરે?'' સરદારનાં પ્રવચનોમાં એમની દૃષ્ટાંતશક્તિ જોવા મળે છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ આગળ બોલતી વખતે તેમણે સાપની કાંચળીનું દૃષ્ટાંત સાવ સ્વાભાવિક રીતે આપ્યું હતું: ''સાપને કાંઈ કાંચળી ઉતારતાં મહેનત પડે છે કે દુ:ખ થાય છે? એમ આપણે પણ આ (વિદેશી) રાજ્યની કાંચળી એક દિવસે વિનાકષ્ટે ઉતારી નાખશું.''

સરદારનાં પ્રવચનોમાં વિનોદના ચમકારા દેખાય છે. મજાક અને કટાક્ષથી બારડોલીના ખેડૂતોને એમણે હસતા રાખ્યા હતા. સરકારી કર્મચારીઓ જપ્તી માટે ગામડે આવતા ત્યારે ગામલોકોને ચેતવવા માટે નગારાં વગાડવામાં આવતાં. સરદાર એ સંદર્ભમાં ખેડૂતોને કહે છે, ''કલેક્ટરે હુકમ કાઢ્યો કે અંગ્રેજોની તોપો તમારાં નગારાંના અવાજથી ભડકે છે, માટે નગારાં ન વગાડો''; ''ભેંસોની ચામડી સફેદ મડમો જેવી થઈ ગઈ હતી''; ''બારડોલીના માનપત્ર આપનારાઓએ મને કહ્યું, ''ભલું થયું, અમારે ત્યાં એક ગ્રૅજ્યુએટ નહોતો.'' મહાદેવભાઈએ સાચું જ લખ્યું છે કે ડિક્ષનરીની મદદ વિનાની સરદારની ભાષા એ ગુજરાતનું ગૌરવ છે. મૌલાના શૌકતઅલીએ કહ્યું હતું તેમ વલ્લભભાઈ 'બરફથી ઢંકાયેલા જ્વાળામુખી' છે. એમની વાણી અને વ્યક્તિમત્તામાં ઠંડી આગ રહેલી છે.

સરદારનાં પ્રવચનો વાંચતી વેળાએ કાકાસાહેબ કાલેલકરના આ શબ્દો તાજા થાય છે: ''કોણ કહે છે, વલ્લભભાઈ સાક્ષર નથી? બારડોલીનાં ભાષણોમાં જે જીવતી સરસ્વતી વહે છે, વીર, કરુણ, હાસ્ય ઈત્યાદિ બધા જ રસો જેમાં ઊછળી ઊઠે છે તેવી ભાષા કોઈ... લખી કે બોલી તો બતાવે?'' બારડોલી સત્યાગ્રહ પ્રસંગે અપાયેલાં સરદારનાં પ્રવચનોની એક ઝલક મેળવીએ:

''સરકાર પાસે તો હકૂમત છે, તોપબંદૂક છે, પશુબળ છે. તમારી પાસે સાચનું બળ છે, દુ:ખ સહન કરવાની શક્તિ છે. આવો આ બે બળનો મુકાબલો છે.''

''જુલમીમાં જુલમી રાજ્ય પણ પ્રજા એકત્ર થાય છે ત્યારે તે સામે ટકી શકતું નથી... આપણે આખા તાલુકાની હવા એવી કરી મૂકીએ કે એમાં સ્વરાજની ગંધ હોય, ગુલામીની નહીં; તેમાં સરકારની સામે ઝૂઝવાના ટેકનું તેજ ચહેરા પર

દેખાઈ આવતું હોય "

"તમે ડરી ડરીને સુંવાળા થઈ ગયા છો તમને તકરાર-ટંટો આવડતા નથી, એ ગુણ છે પણ તેથી અન્યાયની સામે થવાની ચીડ પણ આપણામાં ન રહે એવા સુંવાળા ન થઈ જવું જોઈએ તમારી શાહુકારી જ તમને નડી છે, માટે આંખમાં ખુમારી આવવા દો ને ન્યાયની ખાતર અન્યાયની સામે લડતાં શીખો "

"મૂળ અંગ્રેજી (૧૫-૮-૧૯૪૫)માં લખાયેલા શ્રી ઉમાશંકર જોશીના નીચેના કાવ્યમાં સરદારની શબ્દશક્તિ વિશે ઉત્તમ કથન થયેલું છે સરદારના ભાષારૂપી ધનુષ્યમાંથી છૂટેલા શબ્દતીર માત્ર શબ્દો નથી, પણ જીવંત કાર્યો છે એવું કાવ્યના અંતે ઉમાશંકરભાઈએ માર્મિક નિરીક્ષણ કર્યું છે હવે એ કાવ્યને આપણે ધ્યાનથી સાંભળીએ

સરદાર

"પગ પર પગ ટેકવી એ બેઠે છે, નમેલા ખભા,

ચહેરા પર ઊંડા ચાસ,

મસ્તિષ્ક દૃઢ, - અગ્નિઝરતા શબ્દોનું ઉદ્‌ભવસ્થાન

તમે કદી એને બોલતા સાંભળ્યા છે?

એ શબ્દો નથી ઉચ્ચારતા

ભૂખથી ભરખાતી વિરાટ પ્રજાના

હિજરાતા આત્માની તાકાતને એ એકત્રિત કરે છે,

એમાંથી નિપજાવે છે **શબ્દપંખાળાં શસ્ત્ર**

ગંધાતા દુરિત પ્રતિ

ધારદાર શબ્દોના ઘા કરવામાં એ રાચે છે

પણ હમણાં હમણાં તો એની આત્માની ગોકણમાંથી

છૂટે છે - શબ્દ નહીં, પણ તાતી સંકલ્પશક્તિ

એના શબ્દો શબ્દો નથી, કાર્યો છે " (ઘાટા અક્ષર મેં કરેલા છે)

સરદારના 'અગ્નિઝરતા શબ્દો', સરદારના શબ્દો એટલે 'અગ્નિપંખાળાં શસ્ત્ર', સરદારના શબ્દ એટલે એમની 'આત્માની ગોકણ'માંથી વછૂટતી 'તાતી સંકલ્પશક્તિ' જેવા મર્મગ્રાહી નિર્દેશોમાં કવિ ઉમાશંકરે સરદારની વાણીના હાર્દને અનન્ય રીતે પ્રગટ કર્યું છે

કવિ હરીશ મીનાશ્રુએ સરદાર વિશે એમના તાજેતરમાં લખાયેલા કાવ્યમાં કહ્યું છે એમ, સરદારે ગુજરાતી વાણીને 'ધન્ન' (ધન્ય) કરી છે

"કુમળું કરેણફૂલ કાળજું ને, અગનિથી કળવેલા વજ્જરના હાડ,

છાતી કાઢીને ઇતિહાસમાં ઊભેલો જાણે જાણે નર્યો નિશ્ચેનો પહાડ "

" બોલે તો ગુજરાતી ભાષાયે ધન્ન થઈ જેરે કે ડહાપણના ગાડા "

બારડોલી લડતમાં પ્રયોજાયેલી સરદારની શબ્દશક્તિની વાત કરીએ છીએ ત્યારે યશવંત દોશીનું આ કથન- "સરદાર સ્પોકનવર્ડ (બોલાતા શબ્દ)ના સ્વામી હતા," યથાર્થ લાગે છે એટલે કે સરદાર બોલાતા શબ્દના સાક્ષર હતા સરદારની વાણીમાં રહેલી સચ્ચાઈ તેમ જ સંકલ્પશક્તિના તેજની વાત કરીએ છીએ એની સાથે જ એ વાણીને શક્તિશાળી બનાવનાર તત્ત્વ ઈશ્વરશ્રદ્ધાનું હતું એની નોંધ લેવી જોઈએ મહાદેવભાઈ દેસાઈએ બારડોલીની ભયંકર લડતમાં જે અપાર આપભોગ માગવામાં આવતો હતો તે ઈશ્વરશ્રદ્ધા વિના શક્ય ન બને, તેવું યથાર્થ નિરીક્ષણ કર્યું છે તેઓ લખે છે "લોકોએ જે શ્રદ્ધાથી (બારડોલીની) લડતમાં

‘નવાં કાવ્યો’ વિભાગમાં પ્રગટ થયેલ કૃતિઓને લગતું શુદ્ધિપત્રક

અંક	કૃતિ / કવિ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
ઑક્ટો. ૨૦૦૦ (દિ. અંક)	અંદર એવાં મળ્યાં/ - ચંદ્રકાન્ત શેઠ	૨	મધુરૂં મધુરૂં	મધરું મધરું
	,,	૬	ભીતરમાં	ભીતરતામાં
	,,	૯	રાગ	શગ
,,	નહીં રહીએ/ જયંત પાઠક	૭	દહીએ	વહીએ
,,	ઉડ્ડયન/ રમેશ પારેખ	૧૧	હોળાનો	હોવાનો
,,	અમારો વાંક/	૯	અડા બીડ	અડાબીડ
	ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી	૧૨	કહુડાંનો	મહુડાંનો
		૧૫	સોઝલ	સાંઝલ
,,	પાતાળમાં/	૩	નીકળ્યાં	નીકળ્યા
	ભરત વિંઝુડા		સાધુ થયાં	સાધુ થયા
		૪	પહોંચ્યાં	પહોંચ્યા
,,	ગઝલ/ પ્રફુલ્લા વોરા	શીર્ષક	પ્રફુલ્લ વોરા	પ્રફુલ્લા વોરા
,,	વાર તો લાગે જ ને/ ઉદયન ઠક્કર	૪	પહતાં	પડતાં
,,	સ્મરણ/ વિનાયક રાવલ	૭	ધરાણાઓની	ધારાણાઓની

નવેમ્બર ૨૦૦૦ સંબંધ / રેખા સરવૈયા*

* આ સળંગ છપાયેલ કૃતિ નવ લઘુકાવ્યોનું ગુચ્છ છે, અને એ બધાં કાવ્યો નીચે દર્શાવ્યા મુજબ પંક્તિઓમાં વિભાજિત છે :

(૧) પહેલી છ પંક્તિ - ૧થી ૬ (૨) પછીની ચાર પંક્તિ ૭થી ૧૦ (૩) પછીની ત્રણ પંક્તિ - ૧૧થી ૧૩ (૪) પછીની ત્રણ પંક્તિ - ૧૪થી ૧૬ (૫) પછીની ચાર પંક્તિ - ૧૭થી ૨૦ (૬) પછીની પાંચ પંક્તિ - ૨૧થી ૨૫ (૭) પછીની પાંચ પંક્તિ - ૨૬થી ૩૦ (૮) પછીની છ પંક્તિ - ૩૧થી ૩૬ (૯) છેલ્લી બે પંક્તિ - ૩૭થી ૩૮.

સરદાર સરોવર પરિયોજના – એક ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ

સરદાર સરોવર યોજનાના સ્વપ્નદ્રષ્ટા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે નર્મદા યોજના અંગે સૌ પ્રથમ ૧૯૪૬માં કલ્પના કરી હતી અને જોગાનુજોગ તેમની ૧૨૫મી જન્મજયંતીના વર્ષે તે યોજના આડેના તમામ અંતરાયો દૂર થયા છે

સરદાર સરોવર યોજના માત્ર ગુજરાતની જ નહીં પણ મધ્ય પ્રદેશની પણ જીવાદોરી અને રાષ્ટ્રના અર્થતંત્ર [illegible] કૃષિ જીવનનું પ્રેરક બળ છે

નર્મદા નદીની લંબાઈ ૧૩૧૨ કિ.મિ. છે અને તેમાં ૩૮ મિલિયન એકર ફૂટ પાણી દરિયામાં વહી [illegible] હતું રાવી સતલજ અને બિયાસ એ ત્રણ નદીઓ કરતા પાણીનો પુરવઠો નર્મદામા વધારે છે

વલ્લભભાઈ પટેલની કલ્પનાને સાકાર કરતી આ બહુહેતુની યોજનાનો પાયો પાંચમી એપ્રિલ ૧૯૬૧ના રોજ તત્કાલીન વડા પ્રધાન જવાહરલાલ નેહરુના હસ્તે નાખવામા આવ્યો હતો

ગુજરાતે નર્મદા બંધની ઊંચાઈ ૫૩૦ ફૂટ સૂચવી હતી પરંતુ તે પછી મોટે ભાગે કાંઈ અંતરાયો અને વિવાદ ઊભા થતા ગયા અને કામ ખોરંભે પડ્યું શ્રી બળવંતરાય મહેતાએ ભોપાલ કરાર કર્યા તેનો પણ અમલ ન થયો ત્યાર પછી નિમાયેલી ખોસલા પંચની ભલામણનો સ્વીકાર ન થયો એટલે નર્મદા પંચની રચના કરવામા આવી

નર્મદા જળવિવાદ પંચ નર્મદા પંચે તેમનો નિર્ણય તા. ૭ ૧૨ ૧૯૭૯ના રોજ આપી સંબંધિત ચારેય રાજ્યોને તથા કેન્દ્ર સરકારને બંધનકર્તા ગણાવ્યો અને ચુકાદામાં એવું ઠરાવ્યું કે ૪૫ વર્ષ પછી જ તેની જરૂર જણાય તો સમીક્ષા કરી શકાય તે પહેલા તેમા કોઈ સમીક્ષા કે બાંધછોડને અવકાશ નથી, તેમ કરવું કાયદેસર પણ નથી આ સાથે બંધની ઊંચાઈ ૪૫૫ ફૂટ નિર્ધારિત કરી

આ ચુકાદા મુજબ ગુજરાતને ૯ મિલિયન એકર ફૂટ તથા મધ્ય પ્રદેશને સૌથી વધુ ૧૮.૨૫ મિલિયન એકર ફૂટ પાણી ફાળવવામા આવ્યું વધારામા વીજળી ઉત્પાદન કર્યા સિવાય છલતી ઉપરથી પાણી વહી જાય તેનો પણ ઉપયોગ કરીને પાણી નદીમા નાખવામા આવે તો તે પાણી પણ ગુજરાત લઈ શકશે એવું સ્પષ્ટ કરાયું વીજળી બાબતમા ગુજરાતને ૧૬ ટકા મધ્ય પ્રદેશને ૫૭ ટકા મહારાષ્ટ્રને ૨૭ ટકાનો હિસ્સો ફાળવવાની જોગવાઈ છે

પરિયોજનાના પાસાઓ સરદાર સરોવર પરિયોજનાનો અંદાજ રૂ. ૬,૪૦૬ કરોડનો હતો પણ હવે તે ૨૦,૦૦૦ કરોડને પાર કરી જશે

સરદાર સરોવર બંધની લંબાઈ ૧,૨૧૦ મીટર છે જેમા ૦ ફૂટ – ૬૦ ફૂટના ૭ અને ૭૦ ફૂટ – ૫૫ ફૂટના ૨૩ દરવાજાઓ હશે બંધમાંથી નીકળનાર મુખ્ય નહેર ગુજરાત પ્રદેશમા ૪૬૦ કિલોમિટર લાંબી છે તથા તેની શાખા નહેરની લંબાઈ ૭૫,૦૦૦ કિલોમિટર છે બંધમા ૩૦૦ ફૂટ પાણી ભરાયેલું જ રહેશે તેનાથી ઉપરનું પાણી નહેરમા વહેવડાવી શકાશે

બંધમાંથી નદીકિનારે સ્થપાનાર વીજળી મથકમાંથી ૧૨૦૦ મેગાવૉટ અને નહેરના મથાળાના મથકમાંથી ૨૫૦ મેગાવૉટ વીજળી ઉત્પન્ન કરાશે

આ પરિયોજના અંતર્ગત ૨૪૫ ગામોને અસર થશે જેમા ૪ ગામો પૂરાંત ડૂબમા જશે અંદાજે ૧૨ ૧૮૦ જેટલા કુટુંબોનું સ્થળાંતર કરવું પડશે

જિલ્લાની પુનર્રચના કર્યા પૂર્વેના ૧૪ જિલ્લાના ૩૩૯૩ ગામડાની ૧૮ લાખ હેક્ટર જમીનને સિંચાઈ પૂરી પાડશે જ્યારે ૧૦ જિલ્લાના ૧૩૫ શહેરો તથા ૮,૨૧૫ ગામડાને પીવાનું પાણી મળી રહેશે

બંધના પાયાની રચના એવી રીતે કરવામા આવી છે કે ભવિષ્યમા ૫૦૦ કે તેથી પણ વધુ ઊંચાઈ કરવી હોય તો કરી શકાય

આ ઉપરાંત જળવિદ્યુત, [illegible] દુષ્કાળને [illegible], આર્થિક સમૃદ્ધિ વગેરે [illegible] પણ તેમા સમાયેલા છે

અંતરાયોનો પ્રતિકાર આ યોજના સામે સમય સમયે અનેક પડકારો આવ્યા છે વિકૃત ઇરાદાઓથી મુઠ્ઠીભર આંદોલનકારીઓએ પર્યાવરણના નામે તેમ જ એક યા બીજા બહાના હેઠળ અનેક પ્રશ્નો ઊભા કરીને યોજના જ અટકાવી દેવાના હીન પ્રયાસો કર્યા છે

સુપ્રીમ કોર્ટની મંજૂરી મળતા જ ગુજરાત સરકારે આ પરિયોજના બેથી અઢી વર્ષમા પૂરી કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે અને ત્રણથી ચાર માસમા તો નર્મદાનીર સૌરાષ્ટ્રના દુષ્કાળગ્રસ્ત વિસ્તારોને મળતા થશે તરસી ધરતી લોકો અને પશુઓની તૃષા શાંત થશે

ચરોતર નાગરિક સહકારી બેંક લિ. (શિડ્યૂલ્ડ બેંક)

હેડ ઓફિસ, ચીમન સાથી ભવન,
સુભાષ રોડ, આણંદ

ફોન નંબર : (૦૨૬૯૨) ૫૮૮૧૧થી ૫૮૮૧૫
ફેક્સ : (૦૨૬૯૨) ૫૮૮૧૬
શાખાઓ : વાસદ, ખંભોળજ, બોરસદ, ચકલાસી, મહિલા શાખા, આણંદ, નડિયાદ, વિદ્યાનગર, અમદાવાદ : નવરંગપુરા, માણેકચોક, લાટીબજાર, વાસણા

આંકડાકીય માહિતી

શેર ભંડોળ	: રૂા. ૮,૫૬,૯૧,૧૦૦	ધિરાણ	: રૂા. ૩,૭૨,૧૮,૮૬,૭૮૭
રિઝર્વ ફંડ	: રૂા. ૩૩,૨૩,૫૨,૩૩૦	કાર્યકારી ભંડોળ	: રૂા. ૬,૧૭,૭૯,૪૬,૪૪૨
થાપણો	: રૂા. ૫,૧૧,૯૨,૭૮,૦૭૩	નફો	: રૂા. ૮,૫૧,૬૩,૫૬૧ (૩૧-૩-૨૦૦૦)

○ તમામ શાખાઓ સહિત સંપૂર્ણ કૉમ્પ્યુટરાઈઝ્ડ બેંક
○ સિંગલ વિન્ડો સર્વિસ
○ ટેલી બેંકિંગ સિસ્ટમ
○ એન.આર.આઈ. તથા ટ્રસ્ટની થાપણો સ્વીકારવાની મંજૂરી

ચરોતર બેંક આપની બેંક

ઘનશ્યામભાઈ એન. પટેલ	ચીમનભાઈ એમ. સાથી	શાકીરશા આર. દીવાન	સુરેશભાઈ આર. દલવાડી
ચેરમેન	મેને. ડિરેક્ટર	વા. ચેરમેન	ચીફ મેનેજર

લવાજમના દર

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં	રૂ.	૧૫૦
એર-મેલ પરદેશમાં	રૂ.	૧,૦૦૦
સીમેલ પરદેશમાં	રૂ.	૬૦૦
આજીવન ભારતમાં	રૂ.	૨,૦૦૦
આજીવન પરદેશમાં	રૂ.	૧૦,૦૦૦
છૂટક નકલની કિંમત	રૂ.	૧૫.૦૦

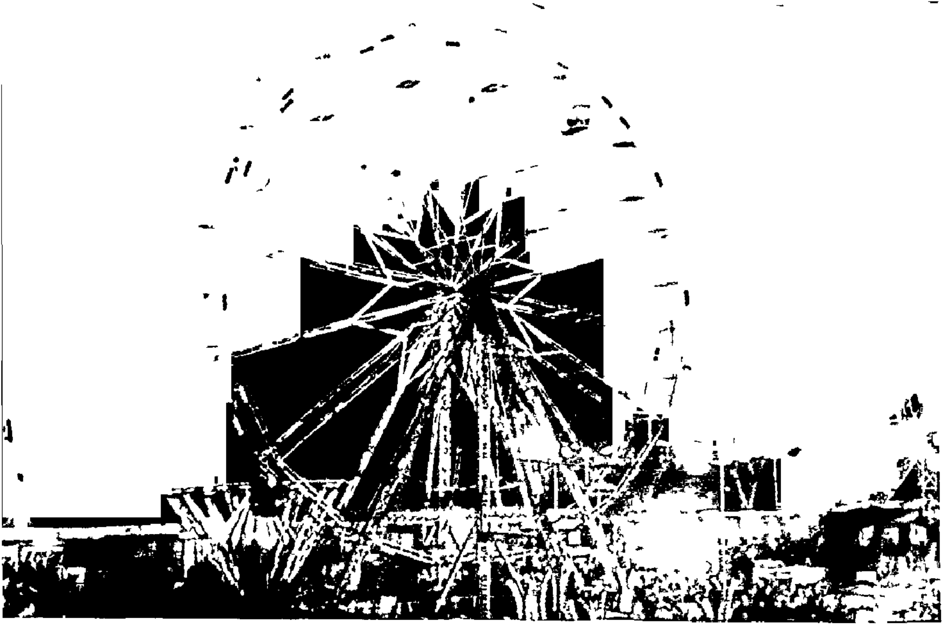

તસવીર વિવેક દેસાઈ